

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

PĂCURARIU, MIRCEA

Istoria Bisericii Ortodoxe Române / pr. prof. dr. Mircea Păcurariu; cuv. înainte: Teoctist, patriarhul Bisericii Ortodoxe Române. - Ed. a 3-a, rev. - Iași: Trinitas - Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, 2004 -

3 vol.

ISBN 973-8179-61-0

Vol. 2. - 2006. - Bibliogr. - Index. - ISBN 973-8179-62-9

I. Teoctist, patriarh al Bisericii Ortodoxe Române
(pref.)

281.95(091)(075.8)

Pr. prof. dr. Mircea PĂCURARIU

**ISTORIA
BISERICII ORTODOXE ROMÂNE
vol. II**

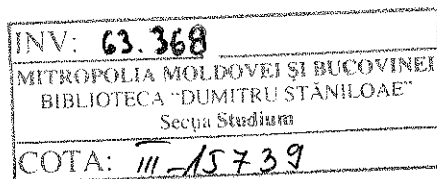
– ediția a 3-a –

© TRINITAS, 2006

3 vol. ISBN 973-8179-61-0

vol. 2 ISBN 973-8179-62-9

IAȘI, 2006

XXIX

MITROPOLITUL ANASTASIE CRIMCA AL MOLDOVEI

În secolul al XVII-lea cele trei țări românești au continuat să-și ducă viața ca state separate, cu teritorii, administrație și structuri social-economice proprii. Se constată schimbări frecvente de domni; totuși, între ei s-au numărat personalități reprezentative, ca Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu în Țara Românească, sprijinitori ai culturii și artei, Vasile Lupu, Constantin Cantemir și fiul său, Dimitrie, în Moldova. În același secol se accentuează colaborarea politică (alianțe antiotomane) și mai ales colaborarea cultural-bisericească dintre cele trei țări românești.

Biserica Ortodoxă Română – în toate cele trei țări – a cunoscut acum perioada ei de apogeu, prin marii ei ierarhi cărturari: Anastasie Crimca, Varlaam și Dosoftei în Moldova, Teofil, Ștefan, Teodosie și Antim Ivireanul în Țara Românească, Ilie Iorest, Simion Ștefan și Sava Brancovici în Transilvania, prin numeroasele lăcașuri de închinare ridicate acum, prin tipografiile înființate în diferite centre bisericesti din toate cele trei țări și prin producția lor sporită de carte, prin multiplele legături interortodoxe, care au culminat cu Sinodul de la Iași (1642). Ca și în secolele precedente, alături de românii aparținători Bisericii Ortodoxe au trăit și alte neamuri, de alte credințe, care s-au putut organiza sub raport bisericesc, manifestându-și netulburati sentimentele lor religioase: catolici, mai ales în Moldova, mai puțini în Țara Românească (ajutați de multe ori de domnii români), armeni și evrei (mozaici) în Moldova; cele patru confesiuni „recepte” din Transilvania (catolică, luterană, calvină sau reformată și unitariană) și-au continuat viața lor religioasă, având, desigur, o situație privilegiată față de români, a căror confesiune ortodoxă era doar „tolerată”.

În august 1595, tronul Moldovei a fost ocupat de Ieremia Movilă, care – cu o întrerupere de câteva luni, în mai-septembrie 1600, cauzată de ocuparea țării de către Mihai Viteazul – a domnit până la moartea sa (30 iunie 1606). Domnia lui reprezintă o creștere a influenței polone în afacerile interne ale Moldovei, el fiind instrumentul docil al politicii polone împotriva planurilor lui Mihai Viteazul. Pe tărâm economico-social, se observă o creștere și mai mare a puterii boierimii. După moartea lui, a urmat o scurtă domnie a fratelui său Simion (până la 14 septembrie 1607), apoi a fiului său Constantin (1607-1611). În acest timp au început însă și luptele între urmașii celor doi frați, terminate cu stingerea familiei lui Ieremia.

Scaunul domnesc a fost ocupat succesiv de Ștefan Tomșa II, Alexandru Movilă, Radu Mihnea, Gaspar Grațiani, Alexandru Iliș, Miron Barnovschi, Alexandru Coconul și Moise Movilă, toți cu domnii foarte scurte. Sub Radu Mihnea și Alexandru Iliș (care au domnit de câte două ori și în Țara Românească), se constată o creștere a influenței grecești în țările noastre. La invitația lor, au venit la noi numeroși ierarhi, călugări și dregători greci, a sporit numărul mănăstirilor închinete Locurilor Sfinte din Răsărit. Împotriva grecilor s-au produs mai multe mișcări, în ambele țări române.

În pofida faptului că au fost așa de multe schimbări de domnie, scaunul mitropolitan de la Suceava a fost ocupat pentru o foarte lungă perioadă de timp – cu o scurtă întrerupere – de un singur ierarh: mitropolitul Anastasie Crimca sau Crimcovici, care i-a urmat lui Teodosie Barbovski.

Viata lui Anastasie Crimca până la alegerea ca mitropolit. Se numea din botez Ilie, fiind fiul lui Ioan Crimca (Crimcovici) din Suceava și al soției sale Cristina. Aceasta a murit în 1594, fiind îngropată în biserica din Pătrăuți. La 24 februarie 1587, Petru Șchiopul a „miluit” pe „Ilie diac, fiul Crimcoaiei din Suciavă”, cu o siliște pustie numită Ungurași pe râul Suceava, ca să întemeieze un sat. Domnitorul i-a făcut această danie pentru că „a văzut dreapta și credincioasa lui slujbă”, în timpul unui atac al cazacilor. Prin 1589-1590 a cerut aceluiasi domnitor să-i schimbe dania, primind satul Dragomirești, lângă Suceava. Nu știm când și unde s-a călugărit (probabil la Putna). Va fi învățat carte tot la una din mănăstirile țării. În 1599 era preot slujitor la biserica domnească din Suceava.

În anul 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, mitropolitul Gheorghe Movilă cu episcopii Agafon al Romanului și Teodosie al Rădăuților s-au refugiat în Polonia, împreună cu familia domnitoare a Movileștilor. Refuzând să răspundă la invitația care le-a fost făcută de Mihai Viteazul, prin protopopul Teodor, de a-și relua scaunele vlădicești, un sinod, întrunit la Iași la 2 iunie 1600, a declarat pe ierarhii respectivi „căzuți din scaunele lor și neiertăți”.

În prima jumătate a lunii iunie 1600, au fost aleși doi episcopi noi: Filotei la Roman și Anastasie Crimca la Rădăuți. La 19 iunie, noul episcop Anastasie făgăduia credință lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu, precum și mitropolitului Dionisie Rally Paleologul, rânduit ca „întâistătător” al Bisericii moldovene. Păstoria lui Anastasie la Rădăuți a fost de scurtă durată, căci în septembrie 1600, Mihai Viteazul pierdea Moldova, iar Ieremia Movilă își reocupa scaunul domnesc. O dată cu el s-au reîntors și cei trei ierarhi care-și părăsiseră scaunele în luna mai.

Anastasie a făcut loc lui Teodosie Barbovski, retrăgându-se poate la moșia care-i fusese dăruită de Petru Șchiopul. La scurt timp după aceasta, a ctitorit o bisericuță în hotarul satului său Dragomirești, unde se găsea o așezare monahală mai veche. Pisanția slavonă pusă deasupra ușii de intrare, din 27 iulie 1602, arată că noul lăcaș de închinare – cu hramul Sfinții Prooroci Enoh și Ilie și Sfântul Ioan

Teologul – a fost ridicat de „smeriții robi și închinătorii Sfintei Treimi, Kir Anastasie Crimcovici, fost episcop la Rădăuți și pan Lupu Stroici, mare logofăt și fratele său pan Simion, mare vistiernic”. Prin 1602-1605, ajutat de logofătul Lupu (Luca) Stroici, a ridicat biserica mare de la Dragomirna cu hramul Pogorârea Duhului Sfânt. Noua ctitorie deschidea șirul unor remarcabile realizări arhitectonice în secolul al XVII-lea, care continuau epoca de strălucire a artei moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Probabil, proin-episcopul Anastasie a trăit pe lângă ctitoria sa până în primăvara anului 1606, când a fost ales episcop al Romanului. Vor fi stăruit pentru alegerea lui (mai corect pentru iertarea lui de către Ieremia Movilă) cei doi boieri din familia Stroici. A păstorit la Roman abia doi ani, până prin februarie 1608, când a fost chemat să ia locul lui Teodosie Barbovski († 23 februarie 1608). Documentar, ca mitropolit de Suceava, era atestat numai la 15 iunie 1608.

Mitropolit al Moldovei. Deși a păstorit în împrejurări grele, cu repetate schimbări de domni și lupte pentru tron, mitropolitul Anastasie a căutat să păstreze bune raporturi cu toți, urmărind binele Bisericii și al țării sale. Desigur, el nu se va fi implicat în afacerile politice ale țării, așa cum au făcut unii din înaintașii lui, mai ales că scaunul domnesc se mutase acum la Iași, pe când cel mitropolitan a rămas, în continuare, la Suceava.

În anul 1617 s-a iscat însă o neînțelegere între mitropolitul Anastasie și Radu Mihnea, care a dus la înlăturarea sa din scaunul mitropolitan. Motivul acestei neînțelegeri consta în acela că mitropolitul s-a împotrivit multelor închinări de mănăstiri moldovene la Locurile Sfinte, făcute de acest domn, ca și afluenței de greci la dregătoriile țării. A fost înlocuit cu mitropolitul *Teofan*, al treilea ierarh cu acest nume care a păstorit în scaunul de la Suceava. Această schimbare s-a petrecut prin iunie 1617. De la Teofan III se păstrează o *Pravilă*, scrisă cu chel-tuiala sa la mănăstirea Bistrița. Este amintit în câteva acte de la Radu Mihnea (1616-1619 și 1623-1626) și chiar de la urmașul său Gaspar Grațiani (1619-1620). Totuși, acesta l-a reșezat pe Anastasie în scaun, în primăvara anului 1619 (între 23 aprilie și 16 mai).

În 1622-1623 se găsea la Bistrița din Oltenia ca „fost mitropolit al Sucevei”. Probabil l-a însoțit pe Radu Mihnea care acum era domn în Țara Românească. Proin-mitropolitul Teofan se pare că s-a retras apoi la mănăstirea Slatina, unde a trăit peste 20 de ani.

La 16 mai 1619, Anastasie Crimca este întâlnit din nou în scaunul mitropolitan. A păstorit până la moartea sa, survenită la 19 ianuarie 1629; a fost îngropat în pronaosul bisericii mari de la mănăstirea Dragomirna, ctitoria sa.

Se pot urmări mai multe aspecte din activitatea lui Anastasie Crimca, în calitate de întâistătător al Bisericii din Moldova.

Îndrumător al vieții bisericești. Izvoarele vremii arată că mitropolitul Anastasie a fost preocupat mereu de emanciparea socială, morală și culturală a clerului

din Moldova. În această lucrare a găsit un sprijin statornic în domnitorul Miron Barnovschi.

Astfel, în toamna anului 1626 mitropolitul Anastasie a întrunit într-un sobor pe sufraganii săi de la Roman, Rădăuți și Huși, luând unele măsuri pentru îndrumarea vieții monahale. Prin „așezământul” întocmit atunci, se hotărâ ca viețuitorii din mănăstiri să nu mai aibă averi, să nu împrumute bani cu dobândă, egumenul să fie ales de soborul mănăstirii pe un an, cu dreptul de a putea fi reales, să mănânce cu toții la masa de obște, să nu se primească nici călugărițe, nici alte femei în mănăstirile de călugări. Se prevedea apoi să nu mai fie primiți în mănăstirile moldovene „ungureni”, adică români din Transilvania. Această măsură a fost luată fie de teamă ca aceștia să nu aducă anumite practici catolice sau calvine, care să influențeze în sens negativ pe călugării moldoveni, fie pentru a evita neplăcerile cu conducătorii politici ai Transilvaniei, care se vor fi plâns domnilor Moldovei că iobagii lor se călugăresc în mănăstirile de peste munți. La începutul anului 1627, domnitorul Miron Barnovschi – în înțelegere cu mitropolitul – a decis scutirea tuturor slujitorilor mănăstirilor de orice dări, cu excepția celor către domnie.

Patriot luminat și organizator al asistentei sociale. Mitropolitul Anastasie Crimca s-a dovedit, în tot cursul păstoririi sale, un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile credincioșilor săi. A îndeplinit anumite misiuni diplomatice. De exemplu, în 1612, a condus delegația moldoveană trimisă de Ștefan Tomșa II să încheie pace cu regele Poloniei. În 1616, a îndeplinit aceeași misiune, ca trimis al domnitorului Radu Mihnea. Dragostea sa față de popor rezultă și din conflictul avut cu Radu Mihnea, care l-a înlocuit în anul 1617 cu Teofan, pentru că s-a împotrivit închinărilor de mănăstiri moldovenești la Locurile Sfinte. El însuși a oprit închinarea ctitoriei sale de la Dragomirna.

Dar mitropolitul Anastasie și-a arătat dragostea și mila față de cei mulți și oropsiți și prin înființarea unor modeste instituții de asistență socială. Astfel, încă de la început, biserica mică de la Dragomirna slujea ca bolniță, căci un document din 1612 de la Ștefan Tomșa o numea „biserița bolniță”.

În anul 1619, a înființat un spital în Suceava. După cunoștințele pe care le avem până acum, acesta este primul spital din țara noastră atestat documentar într-un oraș. Un document de la Gaspar Grațiani din 16 mai 1619 arată că domnul a dăruit mitropolitului „un loc în mijlocul târgului... Sucevii, din locul domnesc... ca să facă acolo, pe acel loc spital în numele Domnului, ca să fie pentru cei săraci și neputincioși și schiopi și orbi și alții care vor să se odihnească toți aceia acolo, într-acel spital”. Un document din anul următor, prin care se confirmau anumite danii făcute Dragomirnei, oferă unele știri cu privire la mijloacele de întreținere a spitalului. Astfel, documentul respectiv menționa că domnitorul Gaspar Grațiani i-a dăruit și un vad de moară pe râul Suceava, mai jos de satul Buninți, „însă de la această moară, să aibă grijă să dea la bolniță (spital, n.n.), la săracii din târgul Suceava, cât va fi voia egumenului, căci acea bolniță a fost

făcută în numele lui Dumnezeu de ctitorul sfintei mănăstiri, părintele și rugătorul nostru chir Anastasie Crimcovic, mitropolit de Suceava”.

Rezultă, din actele citate, că bolnița de la Dragomirna și spitalul pentru săracii din târgul Suceava s-au ridicat pe cheltuiala mitropolitului Anastasie Crimca și s-au întreținut din veniturile hărăzite de el însuși în acest scop. Nu știm cât a funcționat spitalul din Suceava, căci mai avem o singură mențiune despre el, din 1641.

Ctitor de lăcașuri sfinte. Arătăm mai sus că în anul 1602 Anastasie Crimca, ajutat de cei doi frați Stroici, zidise o bisericuță pe moșia sa de la Dragomirești (Dragomirna). Prin 1602-1605 a ridicat – cu ajutorul material al logofătului cărturar Lupu Stroici – biserica mare de la mănăstirea Dragomirna, cu hramul Pogorârea Duhului Sfânt, una dintre cele mai impresionante realizări ale artei medievale românești. Se pare că a fost construită de un meșter cu numele Dima. Cunoscute fiind calitățile de mare artist ale lui Anastasie Crimca, presupunem că biserica a fost ridicată după indicațiile sale. Ea impresionează și se deosebește de celelalte monumente arhitectonice din țara noastră, atât prin înălțimea sa neobișnuită (32 m, față de o lărgime de abia 9,60 m), cât și prin împodobirea întregii turle cu ornamente săpate în piatră. Toate aceste elemente așază biserica mănăstirii Dragomirna alături de biserica lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș și de ctitoria mai târzie a lui Vasile Lupu, biserica Sfintii Trei Ierarhi din Iași. Dragomirna a inspirat apoi și alte construcții de biserici moldovenești din secolul al XVII-lea (Solca, Bârnova, Trei Ierarhi, Golia ș.a.), mai ales în ceea ce privește elementele ornamentale.

Mitropolitul ctitor s-a îngrijit în tot cursul vieții sale de mănăstirea Dragomirna, făcându-i felurite danii sau solicitând de la domnii țării anumite întăriri de danii sau scutiri. Alte numeroase danii i-a făcut Lupu Stroici.

În anul 1627, la îndemnul mitropolitului, domnitorul Miron Barnovschi a ridicat ziduri puternice în jurul mănăstirii, după cum arată inscripția turnului principal și *Letopisetul* lui Miron Costin. Același domn a dăruit Dragomirnei trei sate. Poate ca să-și arate recunoștința față de acest binefăcător al Dragomirnei, Anastasie Crimca – sau unul dintre ucenicii lui miniaturiști – a pictat pe Barnovschi pe un document, prin care dăruia un sat mănăstirii ctitorite de el în Iași.

Grija mitropolitului Anastasie față de Dragomirna reiese și din „testamentul” său, scris pe paginile unui *Apostol*, manuscris slavon, aflat astăzi în Biblioteca de Stat din Viena, prin care arunca blestem asupra celui care ar închina mănăstirea Sfântului Munte Athos sau Patriarhiei din Ierusalim. Tot acolo rânduia ca „nici călugări, nici egumeni din țară străină să nu fie așezați în mănăstirea aceasta”.

Mănăstirea Dragomirna mai păstrează până azi câteva obiecte de artă dăruite de mitropolitul Anastasie, între care un epitaf, o perdea lucrată din fire de aur, argint și mătase, pe fond de catifea purpurie, făcută de „smerenia sa arhiepiscopul

Anastase Crimcovi și mitropolit al Sucevei, întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan Crimca și Cristina”, o cruce lucrată din lemn de cedru, cu 32 de iconițe (scene) sculptate.

Jefuită de cazaci în 1653, de tătari în 1758, Dragomirna a suferit unele adaosuri ulterioare, care i-au schimbat aspectul său inițial, încât în a doua jumătate a secolului al XX-lea, s-a procedat la o restaurare științifică a întregului complex mănăstiresc.

Spre sfârșitul vieții, în zilele „binecinstitorului domn Io Miron Barnovski voievod”, deci între anii 1626-1629, Anastase Crimca a înălțat o nouă ctitorie: „eclisiarnița” de lângă biserica Sfântul Gheorghe din Suceava, pe atunci catedrală mitropolitană. Este de proporții reduse, ca și biserica mică sau bolnița de la Dragomirna, și pe plan dreptunghiular, cu trei încăperi, separate prin ziduri groase (altar, naos și pridvor).

Consemnăm și faptul că la 1 iunie 1622, mitropolitul Anastase a dăruit mănăstirii Secu șapte fâlci de vie, cu cramă și pivnițe, lângă Cotnari, cu îndatorirea de a se face pomenirea sa și a părinților săi. O altă danie, tot de șapte fâlci de vie la Cotnari, a făcut mănăstirii Solca, ctitoria lui Ștefan Tomșa II. Presupunem că această mănăstire a fost zidită și înzestrată la îndemnul mitropolitului Anastase.

Caligraf și miniaturist. Ierarhul moldovean Anastase Crimca a rămas în istoria Bisericii și a culturii noastre mai ales prin manuscrisele sale cu miniaturi, în limba slavonă. Bogata activitate miniaturistică, desfășurată la Neamț și Putna în timpul lui Ștefan cel Mare, a fost continuată – și depășită sub aspectul valorii artistice – de „școala” creată la mănăstirea Dragomirna de către marele ei ctitor, la începutul secolului al XVII-lea.

Se cunosc peste 25 de manuscrise din timpul lui Anastase Crimca, majoritatea împodobite cu miniaturi. Dintre acestea, șapte se găsesc în muzeul mănăstirii Dragomirna (trei *Tetraevanghele*, trei *Liturghiere* și o *Psaltire*), toate cu miniaturi, două în Biblioteca Academiei Române (*Apostoli*). Majoritatea se găsesc însă în biblioteci de peste hotarele țării: un *Apostol* în Biblioteca de Stat din Viena, scris pe pergament și împodobit cu miniaturi de însuși mitropolitul Anastase în 1610, cinci în Muzeul de Stat din Moscova (*Sbornic* sau *Zlataust*, deci texte din Sfântul Ioan Gură de Aur, *Penticostar*, pe pergament cu miniaturi, *Triod* înflorat, *Psaltire*, cu miniaturi, *Proloage* sau vieți de sfinți pe ianuarie-aprilie), două într-o bibliotecă din Moscova (*Pateric* și *Proloage* pe lunile mai-august), trei în Biblioteca Saltâkov Scedrin din Petersburg (*Psaltire*, *Tipic* și *Cronica universală* a bizantinului Simion Magistrul și Logotetul), trei în Lvov (un *Tetraevanghel* cu miniaturi, *Viețile Sfinților* și *Pandectele lui Nikon*), unul în Dresda (opera lui Petru și Ioan din Damasc) ș.a. Dar numărul manuscriselor rămase de la Anastase Crimca și ucenicii săi a fost mult mai mare.

Un cercetător rus – A. I. Iațimirski – semnală și existența unui manuscris cu „stihuri” (versuri) scrise de mitropolitul moldovean. Ar fi o activitate necunoscută a sa, care l-ar face un precursor al marelui mitropolit-poet Dosoftei.

Notăm, ca un amănunt semnificativ, că cele două volume de *Proloage* care au ajuns până la noi au fost dăruite de vlădica Anastase Mitropoliei din Târgoviște.

Manuscrisele din țară, *Apostolul* de la Viena și *Tetraevanghelul* din Lvov, cercetate până acum sub raport artistic, cuprind peste 250 de miniaturi, la care se adaugă numeroase frontispicii și inițiale înflorate, lucrate de mitropolit sau de „ucenicii” lui. Între aceștia, consemnăm pe diacul Dumitrașcu Belinschi, căruia îi aparțin trei dintre manuscrisele aflate la Dragomirna, monahul Teofil de la Voroneț, care a copiat *Tetraevanghelul* de la Lvov, și „zugravul Ștefan din Târgul Sucevei”, care l-a împodobit, diacul Petru (*Sbornicul* de la Moscova), diacul Vasile (*Patericul* de la Moscova), monahul Pahomie (opera lui Ioan și Petru din Damasc), „popa Manoil din Suceava”, căruia îi aparțin *Proloagele* pe ianuarie-aprilie, și lucrarea lui Simion Magistrul și Logotetul.

Este foarte dificil să redăm cele mai reprezentative miniaturi ale mitropolitului Anastase. Ne limităm doar la indicarea numărului de scene din câteva manuscrise. De pildă, *Tetraevanghelul* 1/1934 din 1609 are aproximativ 40 de miniaturi, cu scene din Noul Testament, în *Tetraevanghelul* 2/1934, din 1615, sunt redată 14 scene, iar *Liturghierul* 3/1934, din 1616, are 20 de scene. În *Apostolul* aflat în Biblioteca de Stat din Viena, lucrat în 1610, apar peste 40 de scene înfățișând proorocii și dreptii Vechiului Testament. Tot atât de interesante sunt și cele aproape 50 de scene din *Tetraevanghelul* de la Lvov înfățișând scene biblice, câteva din cartea Facerii, restul din Noul Testament, legate mai ales de activitatea Mântuitorului.

Un interes cu totul aparte prezintă cele 50 de miniaturi din *Psaltirea* aflată în muzeul mănăstirii Dragomirna, scrisă în 1616. Pe lângă unele scene întâlnite și în alte manuscrise, apar scene legate fie de această carte, fie de istoria poporului evreu, mai ales în legătură cu împăratul și proorocul David. Cercetătorii operei artistice a lui Anastase Crimca au ajuns la concluzia că portretele din această *Psaltire* n-au fost copiate din altă parte, ci au fost create de imaginația artistului, sprijinită numai pe textul biblic. Trebuie relevat și faptul că autorul introduce o serie de elemente cu specific local. De pildă, David și Solomon poartă pe cap coroane asemănătoare cu cele ale voievozilor români, cetățile au turnuri specific moldovenesti, cântăreții care acompaniază versetele psalmilor folosesc buciune, cobze, cornuri sau bat tobe și talere, instrumente muzicale folosite de poporul nostru, în locul chimvalelor, harfelor, trâmbițelor sau strunelor, proprii ritualului vechi-testamentar. Imortalizarea elementului național conferă acestor miniaturi o notă de originalitate, fiind singura de acest gen în miniaturistica românească. Celelalte manuscrise redau chipurile unor sfinți (apostoli, evangheliști, ierarhi, mucenici) și diferite scene biblice, fie din Vechiul fie din Noul Testament.

În toate aceste miniaturi, mitropolitul artist s-a inspirat din pictura bisericilor moldovenesti și a icoanelor care circulau pe atunci în Moldova, pe care el le-a

întregit cu imaginația sa artistică, adăugând și numeroase elemente cu specific local (Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava și cele amintite mai sus). Toate miniaturile se remarcă prin imaginație, inspirație, armonie de culori, reprezentând adevărate opere de artă de acest gen, nu numai în plastica românească, ci și în cea universală.

Mitropolitul Anastasie este considerat de unii cercetători ca primul autoportretist din pictura românească (alții consideră că ar exista un autoportret mai vechi, în biserica din Strei-Hunedoara). Chipul său apare în manuscrisele sale de peste 15 ori. El stă cu mâinile împreunate pentru rugăciune, sau ținând o carte ori un pergament, îngenunchiat în fața bisericii mici de la Dragomirna, în fața sfinților ei patroni (Enoch, Ilie și Ioan Teologul), a Sfinților Evangheliști, a celor trei autori ai Liturgiilor răsăritene, sau în fața Sfintei Treimi. Este înfățișat întotdeauna în veșminte arhieresti, purtând un sacos împodobit cu multe cruci (polistavros), omofor alb cu cruci negre și cu mitră pe cap. Din aceste autoportrete, constatăm că era de statură mijlocie, cu părul lung, barba rotundă și cărunță.

Toate manuscrisele lui Anastasie Crimca au însemnări în care se arată că au fost scrise și ilustrate de el – sau din dispoziția sa – „întru pomenirea sa și a părinților săi Ioan și Cristina”, fiind dăruite „nou ziditei sale mănăstiri Dragomirna”. Execuția caligrafică a manuscriselor este uniformă, ceea ce dovedește caracterul unitar al școlii miniaturistice de la Dragomirna.

Câteva dintre manuscrisele lui Anastasie Crimca (Tetraevanghelele, Liturgierele) sunt legate în plăci de argint aurit (ferecătură), lucrate de Gligorie Moisiu, cel mai bun meșter în arta argintăriei românești. Pe coperte sunt lucrate felurite icoane în relief. Dintre acestea, reținem Pogorârea Duhului Sfânt din Tetraevangelul 1/1934, sub care este redat și mitropolitul îngenunchiat, și aceeași scenă în Tetraevangelul 2/1934, sub care este o inscripție slavonă de opt rânduri, având în părțile laterale pe mitropolitul Anastasie și pe domnitorul Ștefan Tomșa, îngenunchiați, fiecare cu câte o cruce și o tăbliță în mâini.

Toate acestea ne fac să considerăm pe deplin îndreptățită remarca unui cercetător, anume că opera lui Anastasie Crimca constituie „o ultimă înflorire și scelipire a miniaturisticii moldovenești”, în fața influenței crescânde a tiparului (G. Popescu-Vâlcea). De altfel, Anastasie este și ultimul mare reprezentant al culturii slavone în Moldova.

Din cele expuse, rezultă că mitropolitul Anastasie a desfășurat o bogată activitate pastoral-socială și cultural-artistică, fiind unul dintre cei mai luminați ierarhi din trecutul Bisericii noastre. Cele două biserici ctitorite la Dragomirna, eclesiarnița de la catedrala mitropolitană din Suceava, cele două spitale de la Dragomirna și Suceava, grija față de clerul de mir și monahal, protestul său energic împotriva amestecului extern în problemele țării și ale Bisericii, manuscrisele împodobite cu miniaturi, ca și îndelungata activitate ca episcop și mitropolit,

asază pe Anastasie Crimca în rândul marilor ierarhi din trecutul Bisericii românești. Prin multiplele sale realizări, el a deschis drumul vrednicilor ierarhi cărturari din perioada imediat următoare, luptători pentru apărarea tezaurului de credință ortodoxă și pentru propășirea cultural-spirituală a Bisericii lor pe care le păstoreau.

Bibliografie

Izvoare: Academia Română, *Documente privind istoria României*, A. Moldova, veacul XVII, vol. I (1601-1605), vol. II (1606-1610), vol. III (1611-1615), vol. IV (1616-1620), vol. V (1621-1625), București, 1952-1957; *Documenta Romaniae Historica*, A. Moldova, vol. XIX (1626-1628), București, 1969. A se vedea și Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenești din «Arhiva Istorică Centrală a Statului»*, vol. I (1387-1620) și vol. II (1621-1652), București, 1957-1968.

Lucrări: P. PARTENIE, *Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei (1608-1617; 1619-1629), viața și activitatea sa*, București, 1907, 61 p.; N. IORGA, *Un arhieru artist: Anastasie Crimca*, în *Oameni cari au fost*, vol. I, Valenii de Munte, 1911 (reprodus și în ediția din 1969, îngrijită de Ion Roman, vol. I, p. 176-180); N. GRIGORAS, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea; reforma domnitorului Miron Barnovschi și mitropolitul Anastasie Crimca*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 1-2, p. 71-79; N. GRIGORAS, *Mitropolitul Anastasie Crimca*, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 3-4, p. 296-314; I. LUPAS, *Fragment din jurământul arhieresc făcut de Anastasie Crimca în calitate de episcop al Rădăuților, la 19 iunie 1600 lui Mihai Viteazul și fiului său Nicolae Pătrașcu*, în MMS, an XXXVII, 1961, nr. 1-2, p. 96-99; V. GONTA și AL. GONTA, *Mitropolitul Anastasie Crimca, fondatorul celui dintâi spital în Moldova*, în MMS, an XXXVIII, 1962, nr. 1-2, p. 33-39; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Anastasie Crimca. Noi contribuții*, în MMS, an LV, 1979, nr. 1-2, p. 144-159.

N. IORGA, *Două manuscrise înstrăinate ale lui Anastasie Crimca*, în „Revista Istorică”, an IX, 1933, nr. 1-3, p. 17-18; SIRARPIE DER NERSESSIAN, *Une nouvelle réplique slavone du Paris Gr.74 et les manuscrits d'Anastase Crimcovich*, în *Mélanges offerts à Nicolas Iorga*, Paris, 1933, p. 695-725; E. TURDEANU, *Le métropolit Anastase Crimca et son oeuvre littéraire et artistique (1608-1629)*, în „Revue de études slaves”, tom. 29, 1952, p. 54-75 (și în vol. *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines*, Leiden, 1985, p. 226-242); TEODORA VOINESCU, *Contribuții la studiul manuscriselor ilustrate din mănăstirile Sucevița și Dragomirna*, în SCIA, an II, 1955, nr. 1-2, p. 89-114; G. POPESCU-VÂLCEA, *Din odorele de artă de la Dragomirna*, în BOR, an. LXXXV, 1967, nr. 11-12, p. 1240-1254; G. POPESCU-VÂLCEA, *Scoala miniaturistică de la Dragomirna*, în BOR, an. LXXXVI, 1968, nr. 3-5, p. 455-468; nr. 7-8, p. 959-972; nr. 9-10, p. 1186-1211; nr. 11-12, p. 1343-1359; an. LXXXVII, 1969, nr. 1-2, p. 197-209; G. POPESCU-VÂLCEA, *Anastasie Crimca*, București, 1972, 110 p. + XL ilustrații în text; G. POPESCU-VÂLCEA, *Miniatura românească*, București, 1981, 138 p.+203 ilustrații.

MITROPOLITUL VARLAAM AL MOLDOVEI

După moartea lui Anastasie Crimca, scaunul vlădicesc de la Suceava a fost ocupat, pentru scurt timp, de mitropolitul *Atanasie* (1629-1632), fost egumen la Bistrița – unde se călugărise –, apoi episcop de Rădăuți (1613-1616) și Roman (1616-1629). A murit la 13 iulie 1632, fiind îngropat în pridvorul bisericii mănăstirii Bistrița.

După moartea lui, în scaunul mitropolitan a fost ridicat învățatul arhimandrit *Varlaam* de la Secu, unul din marii cărturari ai secolului al XVII-lea. El a păstorit în timpul scurtelor domnii ale lui Alexandru Iliș (1631-1633), Miron Barnovschi (1633) și Moise Movilă (1633-1634), apoi în timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653). Sub acest domnitor, Biserica a ajuns la o strălucire pe care n-o mai cunoscuse din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș.

Acum s-a înființat cea dintâi tipografie din Moldova, în care au apărut primele cărți cu conținut teologic în românește, s-a întrunit un sinod la Iași, care a analizat *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, un alt sinod care a luat măsuri împotriva acțiunii prozelitiste dusă de calvinii din Transilvania, s-au zidit biserici și mănăstiri, între care biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, în care au fost așezate moaștele Sfintei Cuv. Parascheva, au fost ajutate cele patru Patriarhii ortodoxe și alte așezăminte bisericești din Răsărit. Într-un astfel de mediu favorabil pentru dezvoltarea culturii și a vieții bisericești, și-a desfășurat activitatea vrednicul mitropolit Varlaam.

Varlaam era originar dintr-o familie de răzeși, cu numele Moțoc, din părțile Vrancei. Asupra numelui satului în care a văzut lumina zilei părerile sunt împărțite (Balotești, Capotești – azi dispărut –, Purcelești, Cofești, toate pe malul Putnei). Probabil din botez se numea Vasile. Se cunosc patru dintre frații și surorile sale cu fiii lor. A învățat carte grecească și slavonească la „schitul lui Zosim”, întemeiat în timpul lui Alexandru Lăpușneanu de Zosim Vistierniculul. În apropierea acestui schit, vornicul Nestor Ureche și soția sa Mitrofana au ridicat, în 1602, mănăstirea Secu de astăzi. Acolo exista o școală de seamă, sub conducerea învățatului călugăr Dositei, numit, în documentele vremii, stareț, egumen, năstavnîc sau dascăl. Călugărit la Secu, sub numele de Varlaam, a ajuns curând egumen al mănăstirii. Pe lângă grijile economico-administrative, egumenul Varlaam a avut și frumoase preocupări de ordin cultural. Acum a tradus în

românește lucrarea ascetică *Scara* sau *Leasvîța* Sfântului Ioan Scărarul (1618). Datorită rodniciei sale activității cărturărești, cât și vieții sale îmbunătățite, a fost hirotesit arhimandrit.

Domnitorul Miron Barnovschi (1626-1629 și 1633) împreună cu mitropolitul Anastasie Crimca au încredințat arhimandritului Varlaam o misiune la Kiev și Moscova, aceea de a cumpăra icoane pentru mănăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domnul moldovean (la Bârnova și în Iași). În drum spre Moscova, s-a oprit la Kiev, unde era egumen al Lavrei Pecerska fiul de domn român Petru Movilă. Varlaam i-a predat manuscrisul unui *Octoih* slavon de la Neamț, cerut de Petru Movilă în vederea tipăririi unei noi ediții slave, îndreptate (Octoihul a apărut la Lvov, în 1630, fiind închinat lui Miron Barnovschi și lui Petru Movilă; pe carte apar și stemele celor două țări românești, în care domnise tatăl său, Simion Movilă). Ajunși la Moscova, Varlaam și însoțitorii săi au fost primiți în audiență de țar. Varlaam a comandat apoi mai multe icoane – după modelul ales de el – la doi zugravi din Moscova. A rămas în capitala Rusiei aproape un an, nefiind terminate icoanele. Cu toate acestea, la 20 decembrie 1629 a plecat spre țară, dar fără icoane, căci patriarhul Filaret considera icoanele executate ca „necuvioase”, fapt pentru care n-a permis scoaterea lor din țară. Le-a obținut Vasile Lupu mult mai târziu, prin 1639.

Reîntors acasă, arhimandritul Varlaam a găsit lucrurile schimbate, căci Anastasie Crimca murise, iar scaunul domnesc fusese ocupat de Alexandru Conul (1629-1630), înlocuit curând cu Moise Movilă (1630-1631). S-a retras atunci la mănăstirea Secu. Nu peste mult timp însă, a murit mitropolitul Atanasie (13 iulie 1632). Frumoasele sale însușiri duhovnicești, cultura sa, precum și strădaniile neobosite în slujba Bisericii și a țării au făcut pe arhimandritul Varlaam vrednic să fie ales în scaunul mitropolitan, trecându-se peste bătrânii episcopi de Roman, Rădăuți și Huși. A fost hirotonit întru arhieru în ziua de 23 septembrie 1632. Cu acest prilej, a rostit o cuvântare învățatul dascăl și predicator grec Meletie Syrigos (1586-1664), aflat pe atunci la Iași. Primii ani de păstorie ai mitropolitului Varlaam s-au desfășurat în vremuri destul de tulburi, din cauza frecventelor schimbări de domni, dar a continuat apoi nestânjenită în tot cursul domniei lui Vasile Lupu.

Activitatea cultural-tipografică. Din multipla activitate a mitropolitului Varlaam, reținem, în primul rând, pe cea culturală. La îndemnul său, Vasile Lupu s-a îngrijit de înființarea unei tipografii la Iași, prima din Moldova. Faptul că în Moldova s-a înființat așa de târziu o tiparniță (aproape la un veac și jumătate după a lui Macarie în Țara Românească) se poate explica prin existența atâtor centre de caligrafiere a manuscriselor – îndeosebi în limba slavonă – care au împiedicat introducerea mai timpurie a tiparului.

Încă din 1637, Varlaam cerea „ajutor pentru lucrul acesta” de la țarul Moscovei, pe care-l cunoscuse cu câțiva ani în urmă, arătând că are pregătit pentru

tipar o *Cazanie*. Nu știm din ce motive nu a fost ajutat de Moscova. Peste trei ani, în 1640, Petru Movilă a trimis la Iași primele matrite, precum și meșteri tipografi de la Kiev în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociatki, numit conducător al tipografiei, care a primit apoi și alte misiuni. În anul următor, Vasile Lupu îl trimitea pe Sofronie la Lvov, să aducă și de acolo material tipografic.

La 20 decembrie 1642, ieșea de sub tipar o *Scrisoare de mulțumire* a delegaților greci prezenți la Sinodul de la Iași din 1642 către Vasile Lupu, precum și hotărârea de anatematizare a Mărturisirii de credință pusă sub numele patriarhului Chiril Lucaris († 1638), luată de sinodul patriarhal din Constantinopol în mai 1642, sub președinția patriarhului ecumenic de atunci, Partenie I.

În același an a apărut un *Catihis slavon*, necunoscut până acum, dar păstrat în copie, într-un manuscris, la Petersburg. De aici încolo noua tiparniță a dat la lumină numai cărți românești de învățătură bisericească și anume: *Cazania*, *Cele șapte Taine*, *Răspunsul la Catehismul calvinesc*, *Pravila* și *Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu*.

Cazania din 1643. În 1641 a fost dată în lucru, iar în 1643 a ieșit de sub teascurile tiparniței de la Trei Ierarhi prima carte românească din Moldova și – în același timp – una din cele mai de seamă din istoria vechii culturi românești. Este cunoscută *Cazanie* a lui Varlaam sau, cu titlul ei exact: *Carte românească de învățătură dumenecile preste an și la praznice împărătești și la svânți mari*. Este o lucrare masivă, cu 506 file (1012 pagini), ilustrată cu numeroase gravuri în lemn, reprezentând scene biblice, chipuri de sfinți, frontispicii, viniete, inițiale înflorate etc. Acestea au fost lucrate de meșterul gravor Ilia care a ilustrat și unele din cărțile tipărite la Kiev și Lvov. Presupunem că el n-a lucrat singur, ci a fost ajutat de unii călugări moldoveni (poate de la Neamț, Putna sau Dragomirna, unde exista o bogată tradiție miniaturistică). Toate aceste podoabe grafice și iconografice, cu mai multe caractere de litere, fac din *Cazanie* una dintre cele mai artistice opere tipărite din vechea cultură românească.

Cartea începea cu un „Cuvânt împreună către toată semenția românească”, adresat de Vasile Lupu la „toată semenția românească pretutinderea ca să află pravoslavnici într-această limbă”. Textul propriu-zis era foarte scurt: „Dintru cât s-au îndurat Dumnezeu dintru mila sa de ne-au dăruit, dăruim și noi acest dar limbii românești, carte pre limba românească, întâiu de laudă lui Dumnezeu, după aceea de învățătură și de folos sufletelor pravoslavnici. Să (dacă) iaste și de puțin preț, iară voi să o primiți nu ca un lucru pământesc, ce ca un odor ceresc, și priînsă cetind pre noi pomeniți și întru ruga voastră pre noi nu uitareți și hiți sănătoși”. Deci, din însăși foaia de titlu și din cuvântul domnitorului, se desprinde limpede ideea de unitate națională, cartea fiind hărăzită tuturor românilor („dar limbii românești”).

Urma apoi un „Cuvânt către cetitoriu”, scris de „smeritul arhiepiscop Varlaam și mitropolitul de Țara Moldovei”. Expunea aici motivele care l-au determinat să

scrie: „limba românească n-are carte pre limba sa”, cât și „lipsa dascălilor și a învățăturii”. „Pentru aceea – continua el – de nevoie mi-au fost, ca un datornic ce sunt lui Dumnezeu cu talantul ce mi-au dat, să-mi poci plăti datoria, măcar de cât, până ce mă duc în casa cea de lut a moșilor miei”. În partea finală, preciza că „tipariul cu toate meșesugurile câte trebuesc” au fost trimise de Petru Movilă, iar cheltuiala tipăririi a fost suportată de Vasile Lupu.

Cazania are două părți. Partea întâi cuprinde 54 de cazanii la duminici (13 ale Triodului, 9 ale Penticostarului și 32 ale Octoihului), iar partea a doua cuprinde 21 de cazanii la sărbătorile împărătești și ale sfinților. Fiecare cazanie duminicală are patru părți: cuvântul introductiv la Evanghelie, pericopa evanghelică a zilei, învățătura întâi și învățătura a doua. Această împărțire nu o întâlnim la cazaniile sărbătorilor și ale sfinților.

S-a discutat mult cu privire la autenticitatea *Cazaniei* lui Varlaam. În scrisoarea pe care a adresat-o țarului Mihail Feodorovici în 1637, prin care-i solicita ajutorul la înființarea unei tipografii, mitropolitul moldovean îi scria că are gata de tipar Cuvântările la Evanghelii ale patriarhului Calist (secolul al XIV-lea). Pe baza acestei afirmații, mulți cercetători au socotit *Cazania* de la 1643 ca o traducere după cuvântările acestuia. Dar în foaia de titlu a *Cazaniei* se afirma că ea este „diîn multe scripturi tălmăcită din limba slovenească pre limba românească de Varlaam mitropolitul de țara Moldovei”. Iar în prefață el însuși scria: „adunat-am diîn toți tălcovnicii sventei Evanghelii, dascălii Besearecii noastre”. Pe baza acestor afirmații, unii cercetători au socotit că într-adevăr *Cazania* este o traducere după un text tipărit la Lvov sau la Kiev.

Abia în 1970, prof. Pandele Olteanu a stabilit că izvorul principal al *Cazaniei* lui Varlaam îl constituie *Cartea intitulată Comoara* (Βιβλίον ὀνομαζόμενον Θυσσαυρὸς) a lui Damaschin Studitul, cel mai bun teolog grec din secolul al XVI-lea, un spirit multilateral, enciclopedic. Acesta era originar din Tesalonic, învățase în vestita școală din mănăstirea Studion (de unde îi vine și numele), a fost exarh al Patriarhiei din Constantinopol în Ucraina (1665-1672), episcop de Litski și Rendinski și apoi mitropolit de Navpactos și Arta, în Epir († 1577).

Dintre numeroasele sale lucrări, cea mai importantă este *Comoara*, tipărită pentru prima oară în 1557-1558, la Venetia. Cuprindea 36 de cuvântări la duminicile mai însemnate ale anului și la unele sărbători. Mai târziu au apărut peste 30 de ediții, în neogreacă. *Comoara* lui Damaschin a cunoscut o largă răspândire în lumea slavilor ortodocși, îndeosebi la slavii macedonieni și la bulgari, unde a format un adevărat curent cultural, numit al „damaschinelor” (se cunosc peste 200 de manuscrise slavone). Unele din ele au circulat – în slavonește – și în țările noastre.

În *Cazania* de la 1643, erau traduse și prelucrate – integral sau parțial – peste 20 de cuvântări ale lui Damaschin Studitul, cuprinzând peste 200 de pagini. Au fost prelucrate însă într-un mod original și numai anumite cuvântări,

înlăturându-se repetările inutile, incursiunile, amănuntele ne semnificative, afirmațiile neștiințifice și naive, simplificând foarte mult retorismul exagerat din originalul neogrec. N-au fost urmate întru totul nici versiunile slavone, care au tradus integral și exact textul neogrecesc al lucrării lui Damaschin.

În afară de această carte, Varlaam și ceilalți traducători s-au servit și de alte izvoare la alcătuirea cazaniilor. Prof. Atanasie Popa din Cluj-Napoca a descoperit mai multe manuscrise care au circulat în Transilvania, anterioare *Cărții de învățătură* din 1643, dar care cuprind și unele cazanii identice sau foarte apropiate cu ale acesteia (Codicele Drăganu, de prin 1630, Codicele Sibian, în Biblioteca Arhiepiscopiei din Sibiu, din 1639, Cazania de la Cluj, de prin 1640 și Codicele Marțian). Înseamnă că aceste manuscrise au fost copiate de pe texte românești care au circulat înainte de 1643. Acest lucru reiese și dintr-o însemnare (epilog) a preotului Urs din Cotiglet-Bihor, care copiasse o cazanie în 1680: „Am scris această carte ce să chiamă păcuenie dintru păcuenia lui Io Alixandru-Vodă din Tara Moldovei”. Deși cazaniile preotului Urs sunt asemănătoare, aproape identice cu cele din *Cazania* lui Varlaam, totuși, el n-a copiat textul din această ediție (sunt cazanii omise, altele în plus, evangheliile sunt luate după Noul Testament de la Alba Iulia etc.). Pornind de la constatările anterioare, prof. Atanasie Popa a ajuns la concluzia că a existat o Cazanie (păcuenie) moldovenească mai veche, pe care o datează din timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu, deci din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Unele Cazanii fac parte din familia textelor (manuscriselor) rotacizante din Transilvania (cazuri de rotacism, multe fonetisme dialectale, anumite forme morfologice și sintactice, lexicul – mai ales cuvintele de origine latină azi dispărute etc.). În aceste cazanii apar și unele cuvinte de origine maghiară (*chelsug, lacăt, râtez, hotnog, camătă* etc.), unele cuvinte și expresii folosite numai în Transilvania (*cuminecătura, cocon, prunc, pită, muiere* etc.), ca și unele lucruri specifice Transilvaniei (de pildă, între „năroadele”, venite la Ierusalim la praznicul Cincizecimii, se aflau și sârbi, cehi și nemți). Toate acestea duc la concluzia că unii dintre „tâlcovnici” au fost cărturari transilvăneni sau moldoveni care au trăit un timp în Transilvania.

La concluziile acestea, se adaugă și cercetările preotului Scarlat Porcescu de la Iași, care, analizând critic textul *Cazaniei* de la 1643, a constatat că ea este *opera mai multor traducători*. Lipsa de unitate în ceea ce privește cuprinsul, structura și dimensiunile cazaniilor, dar mai cu seamă limba lor, cu numeroase particularități dialectale, confirmă acest lucru. Anumite particularități ale graiului moldovenesc întâlnite în unele cazanii se datorează fie mitropolitului Varlaam, fie altor „tâlcovnici” moldoveni.

Concluzia generală care rezultă de aici este aceea că mitropolitul Varlaam nu este traducătorul – și cu atât mai puțin autorul – *Cazaniei* care-i poartă numele. El numai a adunat traduceri mai vechi, făcute de unii cărturari moldoveni și ardeleni,

fie după Damaschin Studitul (după textul grec sau după unul din numeroasele manuscrise slavone care au circulat la noi), fie după alți autori, care au rămas până acum necunoscuți.

Acest lucru nu diminuează cu nimic contribuția personală a lui Varlaam. Dacă nu este autorul și nici traducătorul *Cărții de învățătură* de la 1643, el are totuși meritul că a *strâns într-o lucrare unitară vechile cazanii* traduse sau preluate din grecește și slavonește, care circulau în manuscris în Transilvania și în Moldova, *le-a stilizat și le-a dat la tipar, ca „dar” întregului neam românesc*.

Cazania prezintă un interes deosebit din punct de vedere lingvistic. Ea are cea mai îngrijită formă de exprimare a limbii române în prima jumătate a secolului al XVII-lea, o limbă apropiată de cea populară, plastică, curățită de numeroasele slavonisme ale limbii literare românești din secolul al XVI-lea. De aceea, pe bună dreptate, scria un cercetător că ea „deține în limba română un loc analog Bibliei lui Luther în cultura germană” (G. Ivașcu).

Circulația Cazaniei lui Varlaam. Atât prin conținutul ei, cât și prin frumusețea graiului întâlnit în predicile sale, *Cartea românească de învățătură* din 1643 a cunoscut cea mai largă răspândire între vechile tipărituri românești, a fost „cea mai citită carte din trecutul nostru” (Dan Simonescu), încât ea a contribuit nu numai la apărarea Ortodoxiei, ci și la întărirea conștiinței de unitate națională românească. Este interesant că ea s-a răspândit mai mult în Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș, unde s-au găsit peste 350 de exemplare.

Cazania era atât de prețuită aici, încât se cunosc și procese între sate sau între credincioși pentru a ajunge în posesia ei. Astfel, în 1687 a avut loc un proces în părțile Orăștiei, în fața „unui scaun protopopesco”; în 1689 se judecau două sate din părțile Lăpușului înaintea mitropolitului de atunci al Ardealului, numit tot Varlaam; în 1738 un proces înaintea unui „sobor preotesco”, altul în 1745, amândouă în părțile Făgărașului etc. Uneori, câte un exemplar din Cazanie făcea un drum lung prin toate ținuturile locuite de români, fiind o adevărată „carte călătoare”.

Pentru a ajunge în posesia ei, credincioșii făceau jertfe materiale vrednice de consemnat. Așa de pildă, credincioșii din satul Muntele Someșului Cald, la îndemnul preotului lor Ursan, au cumpărat un exemplar din Cazanie cu zece oi și opt miei. În alte părți se vindea cu 18-20 florini și chiar mai mult. În același secol, Noul Testament de la Alba Iulia se vindea cu 9-25 florini, iar Biblia de la București cu aproximativ 25 de florini. Ca să putem aprecia aceste prețuri, reținem că, potrivit hotărârilor Dietei Transilvaniei, din 1642, o pereche de boi costa între 12 și 30 florini, un miel între 0,30 și 0,42 florini, un cot de stofă englezească între 2,50 și 4,25 florini, iar ziua de muncă a unui zidar sau tâmplar se plătea cu 0,42 florini și mâncare.

Prețuirea de care se bucură *Cazania* lui Varlaam reiese și din faptul că a fost retipărită – cu adaosuri sau cu omisiuni – sub titlul grecesc de *Chiriadodromion* (Alba Iulia 1699, prin grija ipodiatonului Mihail Ștefan, format de Antim Ivireanul

și trimis în Alba Iulia de Constantin Brâncoveanu). Se cunosc numeroase copii în manuscris făcute în Transilvania, fie după ediția de la 1643, fie după manuscrisele care circulau înainte de tipărire. Prin larga ei răspândire, *Cazania* lui Varlaam a unit în același cuget și în aceeași credință pe românii de pretutindeni, ea fiind considerată un neprețuit „dar” limbii românești.

Sapte Taine. A doua carte de seamă a mitropolitului Varlaam este cea intitulată *Sapte Taine a Bisericii*, apărută la Iași, în 1644. Este o lucrare masivă, cu peste 340 de pagini. La traducerea ei a lucrat și logofătul Eustratie. Era o explicare a celor șapte Taine, sub formă catehetică, adică întrebări și răspunsuri. Se aseamănă și cu o pravilă, căci fiecare taină era explicată și pe temeiul canoanelor, cu felurite comentarii din dreptul bizantin și canonic (de fapt, pe prima pagină apare și titlul de: *Pravilă pe scurt... pentru ceale șapte taine...*). Cartea era menită să apere temeiurile credinței ortodoxe împotriva protestanților care nu recunoșteau cele șapte Taine. S-a răspândit și în Transilvania, unde se cunosc copii, în manuscris.

S-a afirmat că traducătorii au folosit opera *Cele șapte Taine* a arhiepiscopului Gavriil Severu din Filadelfia († 1616), care apăruse într-o versiune slavă, la Kiev, în 1640. Ulterior, P. Olteanu a dovedit cu deplin temei că este o prelucrare după opera retorului Toma (Teofan) Eleavulkos (secolul al XVI-lea), prim-secretar patriarhal, fost profesor al lui Damaschin Studitul.

Răspunsul la Catehismul calvinesc. Cum s-a ajuns la tipărirea acestei cărți? În 1642 s-a tipărit, în satul Prisaca, de lângă Alba Iulia, „cu voia și cu porunca” principelui Gheorghe Rákoczy I, „cu sfatul și îndemnarea și cu cheltuiala” predicatorului calvin al curții princiare, Gheorghe Csulai, un *Catehism* în românește, dar cu un conținut calvinizant. Difuzat de cârmuitorii calvini în cercuri cât mai largi de credincioși români, în scopuri prozelitiste, un exemplar a ajuns și în biblioteca învățatului boier muntean Udriște Năsturel, fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Acolo a fost găsit de mitropolitul Varlaam, când a fost trimis într-o misiune la Târgoviște, de către Vasile Lupu, pentru a restabili relațiile pașnice cu Matei Basarab. Citindu-l și găsindu-l „plin de otravă de moarte sufletească”, vlădica Varlaam, conștient de rolul care revenea ierarhilor din Țara Românească și Moldova în acțiunea de apărare a Ortodoxiei românești din Transilvania, „îndată am chemat și am strâns săbor dintr-o amândoa parte și din Țara Rumânească și din Țara Moldovei”, pentru a lua atitudine împotriva *Catehismului*. Probabil, „soborul” s-a întrunit prin 1644 sau 1645, după toate probabilitățile la Iași, unde era scaunul domnesc și unde stătea însuși mitropolitul Varlaam (deși oficial reședința sa era tot la Suceava).

Desigur au participat ierarhii celor două țări, egumenii marilor mănăstiri moldovene, – inclusiv Sofronie Pociațki de la Trei Ierarhi –, poate chiar și unii dintre boierii cărturari: Udriște Năsturel din Țara Românească, Eustratie Logofătul, Grigore Ureche Vornicul și alții din Moldova. Soborul a luat în discuție

un *Răspuns* la acel *Catehism*, întocmit de vlădica Varlaam. A fost tipărit în 1645, fie la Iași, unde apăruseră și celelalte lucrări ale mitropolitului cărturar, fie la Dealu, cum se susține mai nou. Titlul complet era: *Cartea carea să chiamă Răspunsul împotriva Catihismusului calvinesc* (32 foi, format mic). Deși aproape toți cercetătorii consideră *Răspunsul* ca o lucrare originală, considerăm, totuși, că este o prelucrare după unele lucrări teologice de combatere a calvinismului, apărute în limbile greacă sau slavonă.

Înainte de a cerceta cuprinsul *Răspunsului*, ne oprim asupra predosloviei, căci în ea apare din nou ideea de unitate națională. Mitropolitul se adresa „cătră creștinii de Ardeal, credincioși pravoslavnici și adevărați fii svintei ai noastre Bisearici apostolești iubiți creștini și cu noi de un neam român, pretutindirea tuturor ce se află în părțile Ardealului, ce sânteți cu noi într-o credință”.

În textul propriu-zis al *Răspunsului*, se reproducea mai întâi învățătura calvinilor, așa cum era expusă în *Catehism*, apoi se dezvoltă pe larg învățătura ortodoxă asupra problemei respective. De notat că în *Răspunsul* său, Varlaam se folosea numai de citate din Sfânta Scriptură, fără a recurge la învățătura Sfinților Părinți, deci folosea propriile arme ale calvinilor. Cu toate că nu s-a ocupat decât de „glavele” 4, 9, 10, 12, 36 și 54, totuși, n-a rămas nimic necombătut din principalele învățături calvine.

Între problemele de care se ocupa *Răspunsul* mitropolitului moldovean: 1. Despre Sf. Scriptură, dovedind că nu este singurul izvor al revelației; 2. Despre credință și faptele bune, arătând că amândouă sunt necesare mântuirii; 3. Despre predestinație, arătând că omul poate face binele sau răul, iar mântuirea nu depinde numai de voia absolută a lui Dumnezeu, ci și de voința omului; 4. Despre împăcarea cu Dumnezeu și răscumpărarea omenirii prin patimile și moartea lui Hristos. Pentru mântuire nu este de ajuns numai credința, ci sunt necesare și fapte, adică o viață trăită după învățătura lui Hristos; 5-6. Despre Biserică, dezvoltând învățătura ortodoxă despre atributele ei, despre Biserică – depozitară a mijloacelor duhovnicești rânduite de Hristos și de apostoli pentru mântuirea oamenilor, între care sunt și cele șapte Taine; în continuare, se ocupa de posturi; 7. Despre cinstirea și închinarea la sfinți și icoane, apărându-le împotriva atacurilor calvine.

Răspunsul lui Varlaam are o deosebită importanță deoarece arată că Bisericele Ortodoxe din Țara Românească și Moldova erau conștiente de rolul care le revenea în acțiunea de apărare a unității de neam și de credință a românilor de pe ambele versante ale Carpaților. Cârmuitorii calvini din Transilvania au răspuns la cartea polemică a mitropolitului Varlaam abia în 1656, când au tipărit la Alba Iulia, broșura intitulată *Scutul Catihismusului, ca răspuns den Scrăptura Svântă, împotriva răspunsului a doao țări fără Scriptură Svântă*.

Paraclisul Născătoarei de Dumnezeu. Tot Varlaam a tipărit o carte cu acest titlu, probabil în 1645. După textul propriu-zis al paraclisului, cartea cuprindea

48 de versuri originale, despre pedepsirea necredincioșilor și două povestiri biblice, în proză: înrobirea Ierusalimului de către Nabucodonosor și istoria Suzanei. Versurile se apropie de cele populare, iar relatările în proză se remarcă printr-un stil cronicăresc, deosebit de expresiv. Se pare că Varlaam a fost influențat în această versificare de un alt scriitor umanist grec, Ioanichie Cartanos († 1550), care a publicat o carte cu extrase din Biblie (un florilegiu), tradusă și în slavonește.

Notăm că în câteva tipăriri ale lui Varlaam, apar unele „versuri la stema Moldovei” (*Cazanie, Cele șapte Taine*). Acestea sunt primele versuri tipărite în limba română.

Ultima carte tipărită în cursul păstoririi lui Varlaam se intitula *Carte românească de învățătură la pravilele împărătești și de la alte giudeațe* (Iași, 1646), cunoscută și sub numele de *Pravila lui Vasile Lupu*. Era tradusă din grecește de învățatul logofăt Eustratie. Partea întâi a Pravilei era traducerea în românește a unei legiuii agrare sau „cod rural bizantin” (Νόμος γεωργικός), care a cunoscut o largă răspândire în țările române, iar partea a doua era prelucrată după o carte a penalistului italian Prosper Farinaccius (1544-1618): *Praxis et theoreticae criminalis*, desigur după o versiune grecească (cele două izvoare ale *Pravilei* au la bază colecția de legi a împăratului Iustinian). Se observă însă și unele influențe juridice slave asupra *Pravilei*. Cuprindea dispoziții referitoare la toate materiile dreptului în general și la chestiuni penale în special.

Leastvița. Arătăm mai sus că în timp ce era egumen la Secu, Varlaam a tradus în românește opera ascetică *Scara* (grecește Κλίμαξ, iar în slavă *Leastvița*), scrisă de Sfântul Ioan Scărarul sau Sinaitul, care a trăit în Muntele Sinai († 649), pentru întărirea vieții duhovnicești din mănăstiri. Traducerea sa a rămas în manuscris. Cele 30 de cuvântări ale Sfântului Ioan Scărarul au fost traduse din greaca clasică în cea comună (neogreacă) de către umanistul Maxim Margunios (1549-1602), episcopul Citerei, adăugând și unele interpretări, unele explicații. Traducerea interpretată a lui Margunios a apărut, într-o primă ediție, la Veneția, în 1590. Varlaam a tradus în românește tocmai această versiune a lui Margunios, inclusiv comentariile sau explicațiile sale (cu câteva omisiuni ne semnificative și cu câteva explicații în plus pentru cititorii români). Traducerea relevă un mare talent literar, încât dă uneori impresia unei lucrări originale.

Versiunea slavonă alăturată de Varlaam textului românesc este transcrisă după o veche traducere, făcută de timpuriu după originalul grecesc al Sfântului Ioan Scărarul. De aceea, textul slavon este mai redus față de versiunea românească, lipsindu-i comentariile lui Margunios. La noi au circulat zeci de manuscrise slavone – în diferite redacții – ale acestei opere.

Alte fapte din timpul păstoririi lui Varlaam. Biserica „Sfintii Trei Ierarhi” și aducerea moaștelor Cuvioasei Parascheva. Datorită sprijinului generos al lui Vasile Lupu, cultura, arta și, în genere, viața bisericească au cunoscut o stare de

înflorire cum nu se mai întâlnise în Moldova din timpul lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș. Mitropolitul Varlaam n-a fost un simplu martor al acestei vieți culturale-bisericești înfloritoare, ci el va fi îndemnat pe domn la realizarea unor fapte de mare însemnătate bisericească și culturală.

Între altele, Vasile Vodă Lupu a ctitorit minunata mănăstire *Sfintii Trei Ierarhi* din Iași, o capodoperă a artei moldovenesti, care „s-a sfințit cu mâna arhiepiscopului Varlaam”, la 6 mai 1639, după cum arată pisania slavonă așezată deasupra ușii de la intrare. Pictura a fost făcută de patru zugravi ruși, câțiva ani mai târziu. Ea a devenit pentru un timp catedrală mitropolitană, căci mitropolitul Varlaam stătea mai mult la Iași, unde era și domnul, mai ales pentru îndrumarea mișcării culturale de atunci.

Pentru că Vasile Lupu plătise toate datoriile Patriarhiei Ecumenice, Sinodul acesteia, în frunte cu ecumenicul Partenie I (1639-1644), a hotărât să dăruiască domnului moldovean moaștele Sfintei Parascheva, aflate pe atunci în Constantinopol. În iunie 1641, moaștele, însoțite de trei mitropoliți greci, au fost aduse în Moldova. La Galați, alaiul cu sfintele moaște a fost întâmpinat de Vasile Lupu, de episcopii Evloghie al Romanului și Gheorghe al Hușilor, înconjurați de o mare mulțime de preoți și credincioși. În ziua de 13 iunie, au fost așezate în biserica mănăstirii Sfintii Trei Ierarhi.

Colegiul de la Trei Ierarhi. În anul 1640, Vasile Lupu, desigur tot la îndemnul mitropolitului Varlaam, a pus bazele unui așezământ școlar la Iași, considerat ca „prima instituție cu elemente de învățământ superior din Moldova”, după modelul celui înființat la Kiev de Petru Movilă. La început se pare că a funcționat în chiliile de la Trei Ierarhi, iar în 1641 Vasile Lupu a cumpărat o casă în apropiere.

Vasile Lupu a cerut de la Petru Movilă, mitropolitul Kievului, și dascăli învățați pentru școala sa. Mitropolitul i-a trimis un grup de profesori (se pare că patru), în frunte cu Sofronie Pociațki, fost rector al școlii movilene din Kiev, care la Iași a primit mai multe îndatoriri: profesor de retorică și rector, egumen la Trei Ierarhi și conducător al tipografiei. Toți profesorii erau oameni cu aleasă pregătire umanistă, dobândită, desigur, la școlile din Polonia sau la Colegiul din Kiev. N-ar fi exclus ca între profesorii de la Iași să se fi numărat și români, poate logofătul Eustratie, care va fi comentat cu elevii săi pravilele și obiceiurile pământului, și alții.

Între studiile predate în acest Colegiu se numărau: cele „șapte arte liberale”, obișnuite în școlile medievale: gramatica, retorica, dialectica (artes sermoniales), aritmetica, geometria, astronomia și muzica (artes reales), la care se adăugau: teologia, filosofia și dreptul. Se învățau și limbile: latină, greacă, slavonă, ca limbi culte și de circulație oficială, dar și limba română, pe care o cunoșteau elevii (în însemnările de călătorie ale lui Pavel de Alep se relatează că Vasile Lupu a înființat „un mare colegiu românesc”). Dintr-un act mai târziu

reiese că Vasile Lupu a dăruit mănăstirii trei sate din ținutul Roman, pentru întreținerea profesorilor.

După 1646, acest grup de profesori veniți de la Kiev, în frunte cu Sofronie Pociatki, a fost înlăturat. Conducerea a trecut în mâna unor profesori greci. Locul limbii latine a fost luat de limba greacă, iar orientarea umanistă a dascălilor kieveeni a fost schimbată cu una tradiționalistă, ortodoxă. Școala a dăinuit timp îndelungat, devenind, cu timpul, Academie, dar cu profesori greci, până la începutul secolului al XIX-lea (între profesorii ei de mai târziu, notăm pe Teodor Trapezuntul, Ieremia Cacavelas ș.a.). Se presupune că între elevii acestei școli s-au numărat și marii cărturari moldoveni de mai târziu Nicolae Milescu Spătarul și mitropolitul Dosoftei.

Grija față de preoție. Mitropolitul Varlaam a obținut de la toți domnitorii sub care și-a desfășurat activitatea anumite hrisoave, prin care erau acordate unele scutiri și drepturi pentru clerul său. Astfel la 26 septembrie 1633, deci numai la trei zile după hirotonie, obținea un hrisov de la Alexandru Iliș, prin care se interzicea orice amestec abuziv al dregătorilor domnești în judecarea și „globirea preoților”. La 24 februarie 1649, aceste drepturi ale preoției au fost reînnoite, printr-un hrisov dat de Vasile Lupu, prin care judecarea preoților și călugărilor era încredințată mitropolitului și episcopilor eparhioți. La 5 mai 1652 a obținut de la Vasile Lupu un nou hrisov, prin care erau recunoscute și întărite scutirile și celelalte drepturi acordate preoției de predecesorii săi în scaunul domnesc.

Legăturile cu celelalte Biserici Ortodoxe. Tot în incinta mănăstirii Trei Ierarhi din Iași s-au ținut lucrările Sinodului din 1642, care a aprobat *Mărturisirea Ortodoxă*, întocmită de mitropolitul Petru Movilă al Kievului. Desigur, rolul principal în pregătirea lucrărilor Sinodului a revenit mitropolitului Varlaam, în calitate de întâistătător al Bisericii din Moldova,

În 1645, mitropolitul Varlaam a avut prilejul să primească, la Iași, pe mitropolitul Petru Movilă al Kievului, de care se simtea legat sufletește, fiind amândoi oameni de carte și apărători ai Ortodoxiei împotriva prozelitismului altor culte.

În același an, la 2 iunie, mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi și cu egumenii marilor mănăstiri moldovene, au dat o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei fostului mitropolit al românilor ardeleni Ilie Iorest, înlăturat din scaun de conducătorii calvini din Transilvania.

Mitropolitul Varlaam a hirotonit câțiva ierarhi străini. De pildă, la 23 martie 1645, a hirotonit ca arhieru pe ieromonahul Paisie, egumenul mănăstirii Galata, ales – la stăruințele lui Vasile Lupu – patriarh al Ierusalimului. Se pare că tot el a hirotonit și pe unii dintre episcopii ortodocși – ruteni sau români – din Muncaci și din Maramureș. În ultimele luni de păstorire a primit, la Iași, vizita patriarhului Macarie al Antiohiei, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel de Alep.

Mai amintim încă un fapt – neîntâlnit în istoria Bisericii române – legat de mitropolitul Varlaam. În anul 1639, patriarhul Chiril Contaris, a fost sugrumat,

din ordinul autorităților otomane. Între cei trei candidați canonici, găsiți vrednici pentru ocuparea scaunului patriarhal vacant, se număra și mitropolitul Varlaam al Moldovei. Ceilalți doi erau mitropoliții Partenie al Adrianopolului (care a și fost ales) și Porfirie al Niceii. Deși Varlaam a rămas să conducă mai departe Biserica din Moldova – lucru mult mai folositor pentru ea – totuși, desemnarea sa între candidații în scaunul ecumenic arată nu numai prestigiul la care a ajuns țara și Biserica Moldovei sub Vasile Lupu, ci și prețuirea de care se bucura Varlaam în tot Răsăritul ortodox.

Sfârșitul mitropolitului. În aprilie 1653, Vasile Vodă Lupu a pierdut scaunul domnesc, retrăgându-se spre Hotin. Desigur, o dată cu el a plecat și mitropolitul Varlaam, care i-a fost colaborator prețios în tot cursul domniei. Din *Letopisețul* lui Miron Costin aflăm că noului domn Gheorghe Ștefan „i-au citit molitva de domnie Ghedeon episcopul de Huși, fiind mitropolitul Varlaam eșit la munte la monăstirea Secul”. Astfel, după o păstorire plină de fapte mari pentru țara și Biserica Moldovei, mitropolitul Varlaam se reîntorcea în mănăstirea sa de metanie, de unde plecase în urmă cu 21 de ani.

A mai trăit la Secu încă patru ani. Este pomenit în mai multe acte ale timpului, interesându-se de starea materială a mănăstirii. Și-a redactat, în câteva rânduri, testamentul, ultimul fiind din 18 august 1657. Două din ele nu le-a putut iscăli „că au fost bolnav, fulgerat de mâini... ce unde-i trebuia pune pecetea”. Probabil era paralizat. Toate lucrurile agonisite în cursul vieții le lăsa mănăstirii Secu: sate, vii, prisăci, mori, case etc. În privința rudelor, rânduia să se dea doar patru „boloboace” de miere surorii sale Caterina (peste patru ani, ea însăși făcea o însemnată danie mănăstirii Secu). Rânduia, de asemenea, ca nici un nepot să nu mai ceară nimic, căci „s-a îndurat” de ei fiind în viață.

La scurt timp, după întocmirea diatei, mitropolitul Varlaam „s-a dus în casa cea de lut a moșilor săi”, după cuvântul său din „predoslovie” *Cazaniei* rămase de la el. A fost îngropat în mormântul pe care și l-a pregătit lângă zidul de miazăzi al bisericii mănăstirii Secu, spre strana dreaptă. Data trecerii sale din viață nu a mai fost scrisă pe lespede de piatră de pe mormânt.

Prin îndelungata și multiplă sa activitate, mitropolitul Varlaam și-a înscris numele în rândul marilor ierarhi cărturari din trecutul nostru. A avut un aport deosebit la tipărirea de cărți în limba română, a sprijinit cu hotărâre pe românii transilvăneni în lupta lor pentru apărarea Ortodoxiei, a păstrat legături cu Bisericele Ortodoxe de pretutindeni, a stăruit pe lângă domnii țării pentru preoții săi, a avut un rol însemnat în pregătirea Sinodului de la Iași și la împăcarea dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. Teolog, bun patriot, conștient de unitatea românească, mitropolitul Varlaam a fost, mai presus de toate, unul din cei mai de seamă făuritori ai limbii române literare, pregătind drumul marilor prozatori moldoveni de mai târziu.

Bibliografie

- Izvoare: *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. II (1621-1652), București, 1968.
- IOAN BIANU și NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508-1716, București, 1903, X + 572 p. și tom. IV, *Addogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.
- Viata bisericească în timpul lui Vasile Lupu: N. IORGA, *Vasile Lupu, ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol și a Bisericii Ortodoxe*, în „An. Acad. Rom.”, MSI, s. II, t. XXXVI, București, 1913-1914, p. 207-236; I. IRIMIA, *Personalitatea religioasă a domnitorului Vasile Lupu*, în rev. „Mitropolia Moldovei”, an XVIII, 1942, nr. 12, p. 569-634.
- Activitatea mitropolitului Varlaam: STEFAN DINULESCU, *Notite despre viața și activitatea mitropolitului Varlaam al Moldovei (1632-1653)*, în „Candela”, an V, 1886, nr. 1, p. 8-17, nr. 2, p. 74-82, nr. 3, p. 137-144, nr. 4, p. 205-221, n. 263-284, nr. 6, p. 334 – 365 (și extras, Cernăuți, 1886); D. RUSSO, *Varlaam al Moldovei, candidat la scaunul Patriarhiei ecumenice*, în vol. *Studii istorice greco-române*, I, București, 1939, p. 229-236; AUGUSTIN Z. N. POP, *Neamul mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, în BOR, an LVII, 1939, nr. 5-6, p. 315-320; AUGUSTIN Z. N. POP, *Bibliografia mitropolitului cărturar Varlaam al Moldovei*, București, 1940, 14 p. (extras din „Athenaeum”, V, nr. 4, 1940); IOAN LUPAS, *Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1632-1653)*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, Cluj, 1940, p. 257-282; NICULAE SERBĂNESCU, *La trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în BOR, an LXXV, 1957, nr. 10, p. 1012-1035; AUGUSTIN Z. N. POP, *Viata mitropolitului Varlaam al Moldovei*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12 p. 742-774; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Biserica Ortodoxă din Kiev și Moscova*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 807-819; SCARLAT PORCESCU, *Locul mitropolitului Varlaam în Biserica Ortodoxă și în viața culturală a poporului român*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 841-861; SOFRON VLAD, *Trei sute de ani de la moartea mitropolitului Varlaam*, în MA, an II, 1957, nr. 9-10, p. 640-653; MIRCEA BASARAB, *Conștiința originii române și a unității naționale în opera mitropoliților Varlaam și Dosoftei*, în MMS, în an XLIII, 1967, nr. 9-10, p. 605-611; ION DIANU, *Mitropolitul Varlaam cător de scriere și de carte românească*, în GB, an XL, 1981, nr. 1-2, p. 81-103.
- Cazania lui Varlaam: *Cazania*, ed. J. Byck, București, 1943, 506 p.; VARLAAM, *Opere*, Chișinău, 1991, 624 p. (cuprinde *Cazania* și *Răspunsul la Catehismul calvinesc*).
- PETRE V. HANEȘ, *Vechile noastre Cazanii: Coresi, Varlaam, Mănăstirea Dealu*, în vol. *Prietenii istoriei literare*, I, 1931, p. 133-161; GR. SCORPAN, *Locul Cazaniei lui Varlaam în vechea noastră literatură omiletică din secolele XVI și XVII*, în „Cercetări Istorice”, Iași, an XIII-XVI, 1940, p. 545-596 și an XVII, 1943, p. 89-120; FLOREA MUREȘANU, *Cazania lui Varlaam. Prezentare în imagini*, Cluj, 1944, XVI + 248 p.; ATANASIE POPA, *Cazania lui Varlaam. Prezentare grafică*, Timișoara, 1944, 132 p.; MIHAIL BULACU, *Cartea românească de învățătură a marelui Varlaam mitropolitul Moldovei*, în GB, an XVI, 1957, nr. 12, p. 908-920; LIVIU ONU, *Observații cu privire la contribuția lui Varlaam în dezvoltarea limbii române literare*, în vol. *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, București, 1958; ATANASIE POPA, *Există o Cazană moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu izvoarele Cazaniei lui Varlaam*, în „Cercetări de Lingvistică”, an X, 1965, nr. 1, p. 73-84; ATANASIE POPA, *Texte vechi în Cazania lui Varlaam*, în MA, an X, 1965, nr. 1-3, p. 73-99; PANDELE OLTEANU, *Izvoare originale și modele bizantino-slave în operele mitropolitului Varlaam*, în BOR, an LXXXVIII, 1970, nr. 1 – 2, p. 113-151; PANDELE OLTEANU, *Izvoare și versiuni bizantine slave ale omiliei lui Varlaam la înmormântarea lui Hristos*, în „Studii de slavistică”, II, București, 1971, p. 57-89; PANDELE OLTEANU, *Unul din izvoarele neogrecești ale „Cazaniei” mitropolitului Varlaam (1643): „Comoara” lui Damaschin Studitul*, în „Romanoslavica”, XVIII, 1972, p. 163-185;

SCARLAT PORCESCU, *Tiparnița de la biserica Sfinții Trei Ierarhi-Iași. Cea dintâi carte imprimată în Moldova (1643)*, în MMS, an XLVII, 1971, nr. 3-4, p. 204-214; ION D. POPA, *Valoarea omiletică a Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 5-6, p. 550-563; ATANASIE POPA, *Care este contribuția lui Varlaam la Cazania sa din 1643? Stadiul actual al cercetărilor*, în MMS, an XLVIII, 1972, nr. 3-4, p. 172-181; PANDELE OLTEANU, *Damaschin Studitul și mitropolitul Varlaam al Moldovei*, în MMS, an LII, 1976, nr. 3-4, p. 211-244; VISARION BĂLTAT, *Aspecte dogmatice în Cazania mitropolitului Varlaam*, în MA, an XXXIV, 1989, nr. 5, p. 37-52; STELA TOMA, *Cazania lui Varlaam după 350 de ani, 1643-1993*, în ST, an XLV, 1993, nr. 1-2, p. 47-76.

Circulația Cazaniei: Studiul citat al lui Florea Mureșanu; SEBASTIAN STANCA, *Pricină pentru o carte bisericească. Soborul vlădicului Varlaam (= al Transilvaniei, n.n.) la 1689*, în RT, an XX, 1930, nr. 1-2, p. 31-34; I. LUPAS, *Cartea românească de învățătură de la 1643 retipărită într-o ediție transilvană la Alba-Iulia în 1699*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 791-806; PAUL MIHAIL, *Circulația Cazaniei mitropolitului Varlaam în Biserica românească*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 820-828; PAUL MIHAIL, *Știri noi privind circulația Cazaniei lui Varlaam*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 3-4, p. 372-388; FLORIAN DUDAS, *Cazania lui Varlaam în vestul Transilvaniei*, Timișoara, 1979, 270 p. + 61 fig.; FLORIAN DUDAS, *Cazania lui Varlaam în Transilvania*, Cluj-Napoca, 1983, 505 p. + 77 fig.

N. CHIȚESCU, *Trei sute de ani de la „Răspunsul la Catehismul calvinesc” al lui Varlaam al Moldovei*, în BOR, an LXIII, 1945, nr. 11-12, p. 618-638; TEODOR BODOGAE, *Mitropolitul Varlaam ca teolog*, în MMS, an XXXIII, 1957 nr. 10-12, p. 775-790; MIRELA TEODORESCU, *Unde a fost tipărită lucrarea lui Varlaam: „Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc”?*, în LR, an XXVII, 1978, nr. 2, p. 163-171 (crede că la Dealu); VARLAAM, *Opere. Răspunsul împotriva Catehismului calvinesc*. Ediție critică, studiu filologic și studiu lingvistic de Mirela Teodorescu, București, 1984, 231 p. + 32 p. facs.; VASILE MIRON, *Răspuns împotriva Catehismului calvinesc – o pavăză a Ortodoxiei românești în lupta contra protestantismului*, în BOR, an CXX, 2002, nr. 7-9, p. 454-465.

GH. GHIBĂNESCU, *Leastăvița lui Ioan Scărarul, traducere de Varlaam, mitropolitul Moldovei, către 1618*, în rev. „Arhiva”, Iași, an XXV, 1914, p. 65-107 (și extras); PAUL MIHAIL, *„Leastăvița” (Scara raiului). Traducerea lui Varlaam de la Secu într-o nouă redacție*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 11-12, p. 1069-1083; PANDELE OLTEANU, *Metoda filologiei comparate în studierea izvoarelor și în identificarea versiunii neogrecești a operei „Scara” tradusă de mitropolitul Varlaam*, în MO, an XXII, 1970, nr. 5-8, p. 543-566.

DUMITRU GĂINĂ, *Pravila bisericească de la Iași (Șapte Taine, 1644)*, în BOR, an LXXXI, 1963, nr. 5-6, p. 558-569.

MIHAIL I. AVĂDANII, *Așezământul școlar de la Trei Ierarhi din Iași – prima institutie cu elemente de învățământ superior din Moldova*, în MMS, an XLVII, 1971, nr. 5-6, p. 361-374; an XLVIII, 1972, nr. 9-12, p. 775-788 și an L, 1974, nr. 5-6, p. 353-367.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Viata și minunile Cuvioasei Maicei noastre Paraschevei cea nouă și istoricul sfintelor ei moaște*, București, 1889, 66 p.; SCARLAT PORCESCU, *Sfânta Parascheva cea nouă*, în MMS, an XXXII, 1956, nr. 3-4, p. 122-151; SCARLAT PORCESCU, *Cuvioasa Parascheva de la Iași*, în vol. *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, p. 258-271.

MITROPOLITUL PETRU MOVILĂ. SINODUL DE LA IAȘI (1642)

În decursul veacurilor, poporul român dreptcredincios a dat Bisericii noastre ortodoxe ostenitori vrednici prin cuvânt și faptă, care au contribuit la propășirea Bisericii și a țării. Tot din mijlocul poporului român s-au ridicat mulți oameni de seamă care, prin eforturile susținute depuse în slujba altor Biserici și popoare, au adus o contribuție semnificativă la renașterea lor culturală, politică sau spirituală. Între aceștia, la loc de frunte se numără Petru Movilă (Moghilă), mitropolitul Kievului, a cărui personalitate a dominat întreaga viață bisericească și națională a Ucrainei ortodoxe în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Viața lui Petru Movilă. Viitorul mitropolit era un descendent al familiei Movileștilor, care, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și primul deceniu al celui următor, au ocupat – pentru mai mulți ani – scaunele domnești din Moldova și Țara Românească. S-a născut la Suceava, probabil în 1596 (dată contestată în ultimul timp) ca fiu al lui Simion Movilă – mai târziu domn în Țara Românească și Moldova – și al soției sale Marghita, călugărită ulterior sub numele de Melania. Un frate al tatălui său a fost Ieremia Movilă, domn al Moldovei (1595-1606), iar altul mitropolitul Gheorghe, de care ne-am ocupat în alt loc. Cei trei frați erau ctitorii mănăstirii Sucevița. Tatăl celor trei frați, deci bunicul lui Petru, era marele logofăt Ioan Movilă, căsătorit cu Maria, fiica lui Petru Rareș. Petru era, așadar, strănepotul lui Petru Rareș și al lui Ștefan cel Mare. Dintre frații lui Petru, trei au ajuns domni în Moldova și Țara Românească: Mihail, Gavriil și Moise.

După moartea tatălui său, tânărul fiu de domn, împreună cu mama și frații săi au părăsit în Țara Românească, apoi s-au stabilit definitiv în Polonia. Și-a început învățătura în casa părintească, continuând-o fie la renumita școală a „Frăției” ortodoxe din Lvov (Liov, Lemberg), fie la Academia Zamojska (din Zamosk), înființată de hatmanul Jan Zamojski, unde a învățat limbile latină, greacă, slavonă și polonă, la care se adăugau și celelate studii: gramatica, poezia, retorica, dialectica, teologia. Potrivit obiceiului nobililor polonezi, a învățat și mănăstirea armelor, luând parte și la două lupte ale polonilor împotriva turcilor, la Tușora și la Hotin. Și-a cumpărat apoi o moșie la Rubiejovka, în apropiere de Kiev, oraș pe care îl vizita adeseori, mai ales cu prilejul hramurilor cunoscutei mănăstiri Pecerska (Lavra Peșterilor), la sărbătoarea Adormirii Maicii Domnului. Era pe atunci egumen al mănăstirii arhimandritul Zaharia Kopâstenski (8 aprilie 1627), iar mitropolit al Kievului Iov Boretcki (1620-1631). Sub înrăurirea acestora,

dar și datorită înclinațiilor sale înnăscute, s-a hotărât să se călugărească. După ce s-a pregătit duhovnicește la moșia sa de la Rubiejovka, unde a zidit și o biserică cu hramul Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava, a fost călugărit în Lavra Pecerska din Kiev, după anul 1625. În toamna anului 1627 a fost ales arhimandrit-egumen al mănăstirii, cu ajutorul cancelarului Toma Zamojski, fiul lui Jan, protectorul familiei Movileștilor, alegere confirmată și de regele Sigismund III al Poloniei.

Pentru a înțelege mai bine activitatea desfășurată de Petru Movilă ca egumen al mănăstirii Pecerska și apoi ca mitropolit al Kievului, trebuie să cunoaștem situația politică, socială, culturală și bisericească a Ucrainei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. În anul 1569, s-a încheiat așa-numita uniune de la Lublin, prin care Polonia se unea cu Lituania (Rzeczpospolita Polska). Întinse teritorii de la Marea Baltică până la Marea Neagră, care formau până atunci marele cnezat al Lituaniei (cu orașele Poloțk, Vilnius, Grodno, Brest, Jitomir, Kiev, Pereiaslav), au fost alipite acum la regatul Poloniei, unul din cele mai puternice state din Europa medievală.

Aceste teritorii erau locuite aproape în întregime de ruși albi (bieloruși) și ucraineni ortodocși. Era firesc ca regatul polon catolic să urmărească și consolidarea catolicismului în aceste părți, mai ales că, în Galiția (Halici) Ortodoxia era destul de puternică, fiind patronată de câțiva nobili ortodocși (în 1539 se înființase Episcopia ortodoxă de la Lvov, ca o continuatoare a celei din Halici, apoi altele). Credincioșii bieloruși, ucraineni și ruteni din regatul Poloniei erau grupați în jurul Bisericii, întocmai ca și românii din Transilvania. În marile orașe – Vilnius, Luțk, Lvov, Kiev – acești credincioși ortodocși au pus bazele unor „frății” (bratstva), pentru apărarea Ortodoxiei și pentru promovarea culturii slavone tradiționale.

Propaganda catolico-iezuită împotriva Ortodoxiei era însă în plină desfășurare, încurajată de regele Sigismund III al Poloniei. Prin uneltirile iezuiților, o bună parte din episcopii și preoții ortodocși din aceste părți au fost siliți să adere la unirea cu Roma. Este cunoscută unirea realizată în Sinodul de la Brest, din 16-20 octombrie 1596. La scurt timp după încheierea acestui act, au trecut la uniune numeroși episcopi, care au devenit apoi adversari ai Ortodoxiei (între ei și învățatul arhiepiscop de Poloțk, Meletie Smotritski, autorul unui Catehism catolic), precum și mulți nobili, care urmăreau să facă parte și în viitor din dieta (seimul) Poloniei. Bisericile ortodoxe au început să fie dărâmate, închise sau vândute celor de alte confesiuni, de la care ortodocșii trebuiau să le închirieze, averile bisericilor ortodoxe erau confiscate, iar credincioșii lipsiți de drepturi și siliți să îmbrățișeze uniunea. Cele mai multe biserici din Kiev – inclusiv catedrala Mitropoliei – au ajuns în mâna iezuiților. S-au înființat colegii iezuite în diferite orașe (Camenita, Vilnius, Bar etc.), prin care se urmărea catolicizarea și – implicit – polonizarea nobilimii lituaniene, bieloruse și ucrainene, până atunci majoritar ortodoxă. Cu toate aceste asupriri, poporul a rămas statornic în vechea credință și

nu o dată cazacii zaporojeni s-au ridicat cu sabia în mână pentru apărarea pământului strămoșesc și a credinței ortodoxe.

Abia prin 1620-1621, patriarhul Teofan al Ierusalimului – în drum de la Moscova spre eparhia sa – a reușit să restabilească ierarhia ortodoxă în regatul polon, hirotonind șase episcopi ortodocși, precum și un nou mitropolit al Kievului, Iov Borețki, în locul celor care acceptaseră unirea cu Roma.

Egumen al Lavrei Pecerska. În astfel de împrejurări vitrege a ajuns Petru Movilă, la vârsta de 31 de ani, arhimandrit și egumen al Lavrei Pecerska din Kiev. Trebuie precizat că datorită dărzenei arhimandritului Nichifor Tur, Lavra Pecerska a rămas în stăpânirea ortodocșilor în pofida încercărilor mitropolitului Mihail Ragoza, trecut în timpul Sinodului de la Brest la uniți, de a o trece în stăpânirea acestora. Lupta pentru Ortodoxie a fost continuată de urmașul lui Nichifor, egumenul Elisei Pletenețki (1599-1624), care a înființat în mănăstire o tipografie, de sub teascurile căreia a apărut un număr apreciabil de cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei. În acest scop, a adunat în jurul său o serie de oameni învățați și pricepuți în probleme de tipar, a înființat o școală în mănăstire și a pus bazele unei „frății ortodoxe” la Kiev. Această rodnică activitate a fost continuată de arhimandritul Zaharia Kopâstenski, deși a stat în fruntea Lavrei numai trei ani.

Primind această bogată moștenire de la înaintașii săi, Petru Movilă a reușit să dezvolte activitatea bisericească și culturală a mănăstirii Pecerska, care ajunge astfel la un prestigiu necunoscut până atunci. În timpul celor peste cinci ani de activitate ca egumen, s-a dovedit a fi o personalitate de excepție, așa cum o impunea situația critică în care se găsea Ortodoxia din regatul polon. Între altele, s-a ocupat de restaurarea și înfrumusețarea mănăstirii și a peșterilor în care se aflau moaște de sfinți, cât și de întocmirea vieții acelor. A continuat activitatea tipografică a predecesorilor săi, reorganizând tipografia – pe care a înzestrat-o și cu litere latine – dând la lumină mai multe cărți de slujbă și de învățătură.

În anul 1631, a pus bazele unui colegiu, inițial în Lavră, mutat apoi în mănăstirea Bratska, din care s-a dezvoltat mai târziu renumita Academie duhovnicească de la Kiev. Nevoia unei asemenea școli se simțea atunci mai mult ca oricând, pe de o parte, pentru ca ortodocșii să nu mai fie nevoiți să frecventeze școlile iezuiților, pe de altă parte, ca să poată ridica nivelul cultural al clerului său și, în felul acesta, să poată apăra cu mai multă energie adevărurile de credință ortodoxe.

În anul 1632, a avut loc alegerea noului rege al Poloniei. Cu această ocazie, arhimandritul Petru Movilă – ca reprezentant al mitropolitului din Kiev – a strâns în jurul său pe mulți nobili poloni din Dietă, reușind să impună alegerea ca rege a lui Wladislav IV (1632-1648). În felul acesta, noul rege s-a văzut obligat să recunoască unele din vechile drepturi și libertăți ale ortodocșilor din regatul său, prin așa-numitele „articole de împăcare” (*Articula de pacificatione* sau *Pacta conventa*) dintre ortodocși și uniți, semnate de Wladislav la 1 noiembrie 1632, cu

câteva zile înainte de încoronarea sa. Printre altele, au fost câștigate: libertatea de cult a Ortodoxiei în regatul polon; recunoașterea legală a Mitropoliei ortodoxe a Kievului, cu episcopiile sufragane: Lvov (singura episcopie ortodoxă menținută tot timpul și până atunci), Lutk, Przemysl și Mstislav; dreptul pentru Biserica Ortodoxă de a avea biserici, tipografii și spitale; menținerea frățiilor ortodoxe și dreptul de a înființa altele; restituirea tuturor bisericilor ortodoxe din Kiev, răpite de uniți; dreptul – pentru credincioșii ortodocși – de a dobândi orice demnități în stat etc. Cu toate acestea, luptele dintre ortodocși și uniți au continuat, ajungându-se și la ciocniri sângeroase, încât, ulterior, multe din drepturile primite au fost revizuite, iar uniții au rămas favorizați.

Mitropolit al Kievului. La 2 martie 1631, a trecut la cele veșnice mitropolitul Iov Borețki al Kievului, fiind ales în locul său episcopul Isaia Kopinski de Przemysl. Nefiind recunoscut de autoritățile de stat polone, ca și ierarhii hirotoniți de Teofan al Ierusalimului, s-au făcut noi alegeri de ierarhi. În scaunul de „arhiepiscop și mitropolit al Kievului, Haliciului și a toată Rusia” (este vorba de Rusia Mică) a fost ales arhimandritul Petru Movilă. La alegerea lui s-au avut în vedere atât originea sa voievodală și relațiile pe care le avea cu oamenii politici ai timpului, cât, mai ales, pregătirea sa intelectuală și marile biruințe ale Ortodoxiei din regatul polon, dobândite prin vrednicia sa. Alegerea sa ca mitropolit a fost confirmată de regele Wladislav IV și recunoscută de patriarhul ecumenic Chiril Lucaris. La 28 aprilie 1633, a fost hirotonit arhieru de către un sobor de ierarhi în frunte cu episcopul Ieremia Tissarovski, în catedrala cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia) din Lvov, la zidirea căreia contribuiseră tatăl și unchiul său, domnitorii Simion și Ieremia Movilă (era numită și Volosskaia terkov). Abia la începutul lunii iulie 1633, și-a făcut intrarea în Kiev.

Rodnica activitate începută de Petru Movilă ca egumen al Lavrei Pecerska a fost continuată, cu și mai multă însuflețire, după înscăunarea sa ca mitropolit al Bisericii Ortodoxe ucraino-ruse din Polonia. Sub raport constructiv, se remarcă refacerea și înfrumusețarea unor biserici și mănăstiri din Kiev. Astfel a luat măsuri pentru restaurarea catedralei mitropolitane Sfânta Sofia (lucrările au durat vreo 10 ani) și a mănăstirilor dependente de ea, Vădubițki și Pustâno-Nicolaevsk, restituite atunci de uniți ortodocșilor. De asemenea, a fost înnoită biserica principală a mănăstirii Pecerska, cu hramul Adormirea Maicii Domnului (Uspenia), a fost restaurată din temelie biserica „Spasa” ctitorită, după tradiție, de marele cneaz Vladimir, a fost „dezgropată” biserica Desiatinaia, ctitoria aceluiași cneaz, lăsată în ruină câteva secole (aceasta a fost terminată numai după moartea sa, din banii lăsați de el, prin testament). În afară de acestea, a ridicat câteva spitale și azile, a pus bazele unor noi frății ortodoxe.

Pentru întărirea disciplinei și a vieții religios-morale a clerului său, mitropolitul Petru a instituit vicari (unul pentru Ucraina, altul pentru Bielorusia-Lituanie), precum și protopopi, cu misiunea de a cerceta și îndruma pe preoți; însuși protopopii

erau controlați de oamenii săi de încredere, recrutați dintre călugării învățați. El însuși vizita adeseori pe episcopii săi sufragani.

În fiecare an convoca „soboare” de protopopi și preoți, pentru a lua măsuri privitoare la bunul mers al treburilor bisericești. A organizat un „consistoriu”, format din călugări învățați, pentru cercetarea și judecarea abaterilor clerului. A luat măsuri împotriva recăsătoririi preoților, pentru întărirea disciplinei monahale, pentru oprirea femeilor creștine de a sluji la evrei etc.

Dar în mod deosebit, trebuie evidențiată *activitatea culturală* a mitropolitului Petru Movilă. Așa, de pildă, a purtat o grijă permanentă școlii sale din Kiev, care avea o programă de studii identică cu cea a școlilor superioare din Occident, un personal didactic temeinic pregătit și o bibliotecă bogată. Rectorul și profesorii, numiți de mitropolitul Kievului, erau recrutați dintre monahii cărturari – membri ai Frățiilor Ortodoxe – sau dintre tinerii trimiși la studii de Petru Movilă (Isaia Kozlovski, Sofronie Pociatki, Silvestru Kosov – urmașul lui Petru în scaunul mitropolitan –, Inochentie Ghizel și alții). Programul de studii era foarte bogat, punându-se accentul pe disciplinele umaniste: gramatica, poezia, sintaxa, retorica, dialectica, aritmetica, geometria, astronomia, muzica, filosofia, teologia etc. Colegiul „movilean” din Kiev este considerat *cel mai vechi așezământ de învățământ superior la slavii ortodocși*. La începutul secolului al XVIII-lea a devenit Academie. A răspândit multă lumină nu numai în Biserica ucraineană, ci în întreaga Ortodoxie (au studiat acolo și mulți români, mai ales în secolul al XIX-lea), exercitând o influență benefică asupra dezvoltării învățământului superior din alte țări ortodoxe. De exemplu, după modelul lui s-a organizat o școală superioară la mănăstirea Trei Ierarhi din Iași de către domnitorul Vasile Lupu, în 1640, alta la mănăstirea Sfântul Andrei din Moscova, de către un sfetnic al țarului Alexei Mihailovici (devenită Academie slavo-greco-latină), ambele cu profesori trimiși de la Kiev.

În același timp, s-a îngrijit și de buna funcționare a celorlalte școli ortodoxe din cuprinsul eparhiei sale (Vinița, Luțk etc.). Prin aceste școli, urmarea să formeze un cler cult, care să facă față atacurilor uniaterne și iezuite.

Este de-a dreptul impresionantă activitatea editorială desfășurată în timpul păstoririi sale. Pe lângă tipografia din Lavra Pecerska, mitropolitul Petru a pus sub controlul său direct și tipografiile din Lvov și Vilnius, pentru ca să asigure unitatea de lucru, dar mai ales pentru ca lucrările care ieșeau de sub teascurile lor să nu cuprindă abateri de la învățătura ortodoxă. Se cunosc aproximativ 50 de tipăriri îngrijite de Petru Movilă, în timp ce era egumen la Pecerska și apoi mitropolit, unele lucrări de el însuși, altele de ucenici sau colaboratori de-ai săi (la multe semna prefetele).

A tipărit trei categorii de cărți: de slujbă, de evlavie sau de zidire sufletească și de apărare a Ortodoxiei. Vom prezenta aici numai câteva din ele. Dintre cărțile de slujbă menționăm: *Liturghierul* (Pecerska 1629, 1638 și 1639, Lvov 1636),

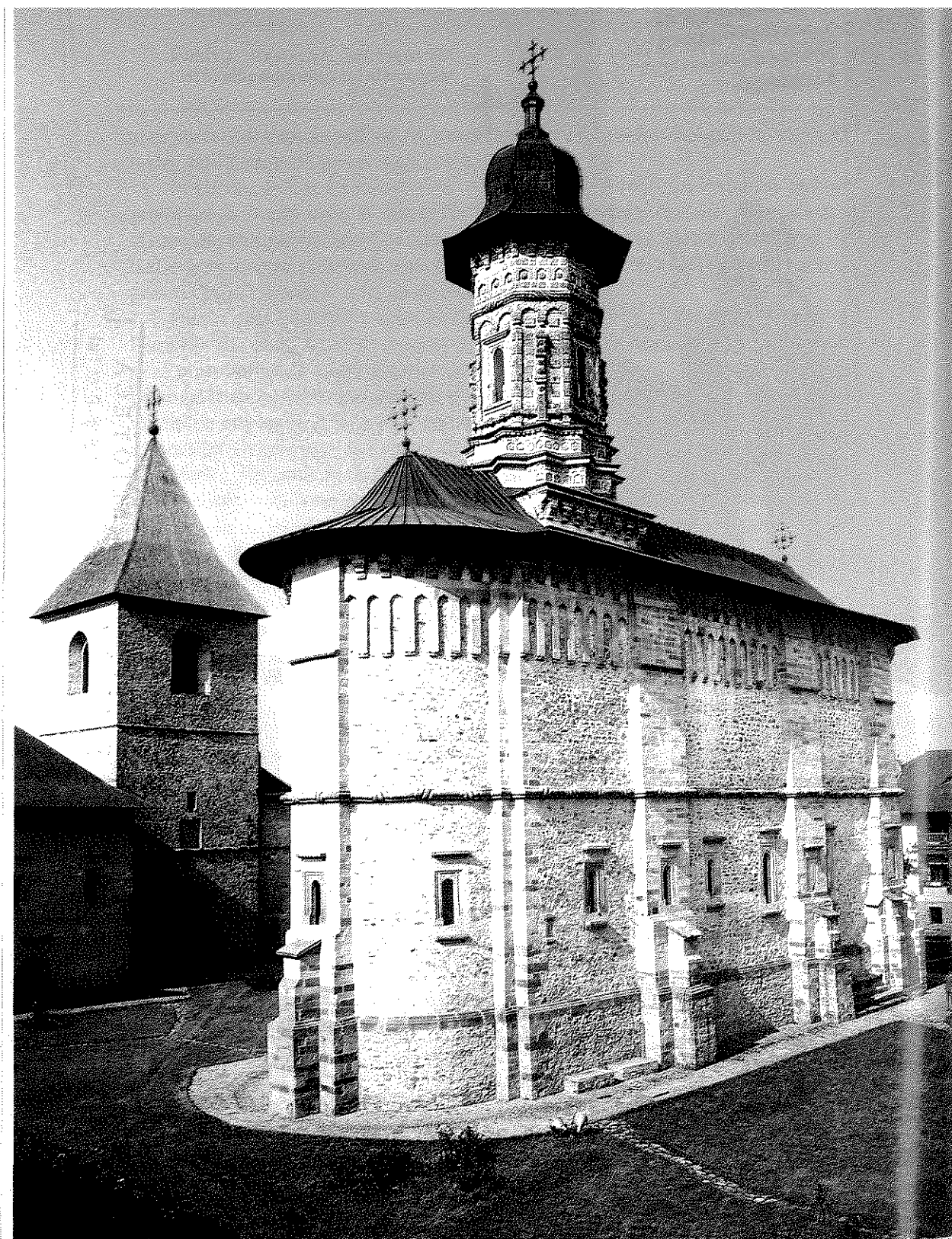

Mitropolitul Anastasie Crimca, miniatură în Liturghierul său din 1616.

BIBLIOTECA
Mitropolitului
Anastasie Crimca

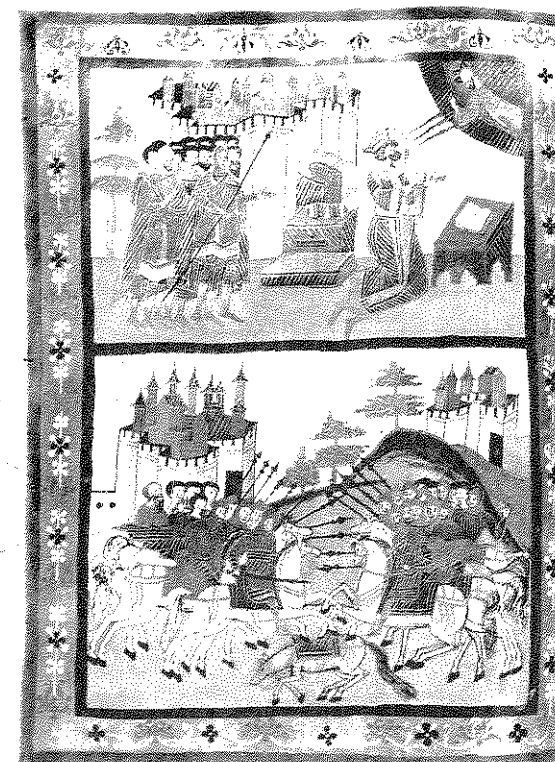

Mănăstirea Dragomirna, ctitorie a mitropolitului Anastasie Crimca din anii 1606-1609 – imagine de ansamblu.

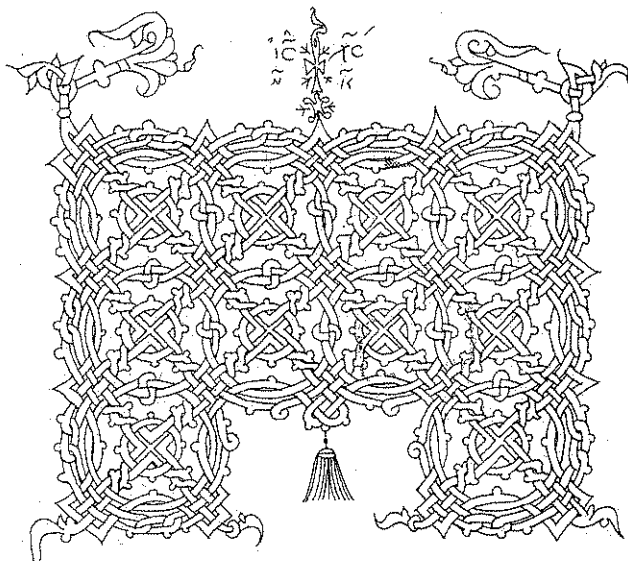
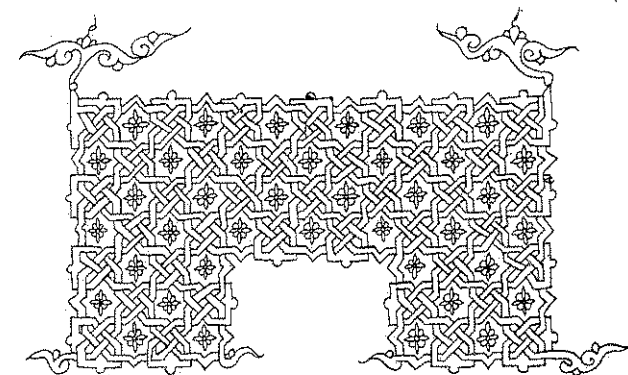
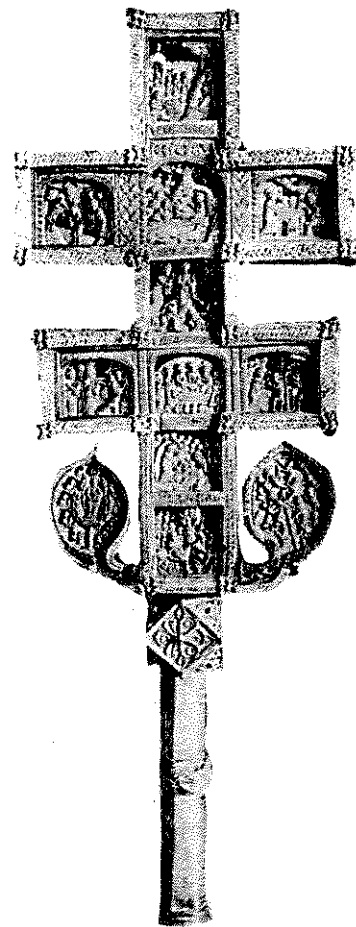
Biserica mănăstirii Dragomirna. Impresionează prin înălțimea sa (32 m, lățimea numai de 9,60 m), precum și prin bogăția decoratiunii exterioare, sculptată în piatră, mai ales a turlei.

Miniatură de la Dragomirna (Sf. Ioan Gură de Aur în plan central și mitropolitul Anastasie Crimea).

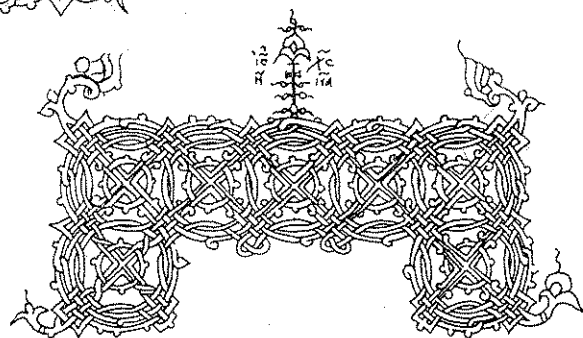

Miniaturi ale mitropolitului Anastasie Crimea în *Psaltirea* din 1618 (*David rugându-se* - mijloc și *Lupta lui David cu Saul* - sus și jos). Azi în muzeul mănăstirii Dragomirna.

Cruce sculptată și ferecată de la
mănăstirea Dragomirna (1624).

Viniere din diferite manuscrise de la
Dragomirna.

Vasile Lupu, domnitorul Moldovei
(1634-1635), fragment din portretul
votiv aflat în muzeul mănăstirii
Sfintii Trei Ierarhi din Iași.

Mitropolitul Varlaam al Moldovei (1632-1653), frescă
din biserica mănăstirii Sfintii Trei Ierarhi din Iași
(sfârșitul secolului al XIX-lea).

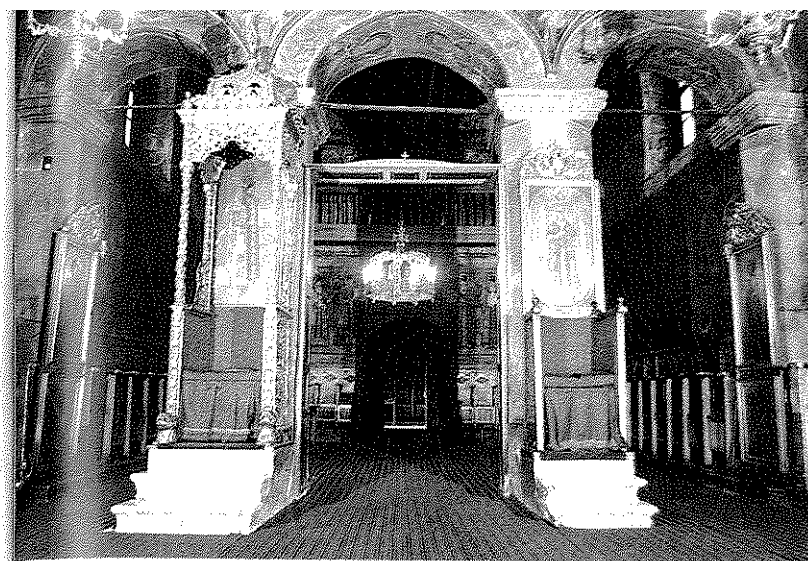

Petru Movila, „arhiepiscop și mitropolit
al Kievului, Galitiei și a toată Rusia”
(1633-1646) - gravură în lemn.

*Пётръ мѡвѣилъ архієпископъ
Кієвскій Галицкій и всѣя Руси*

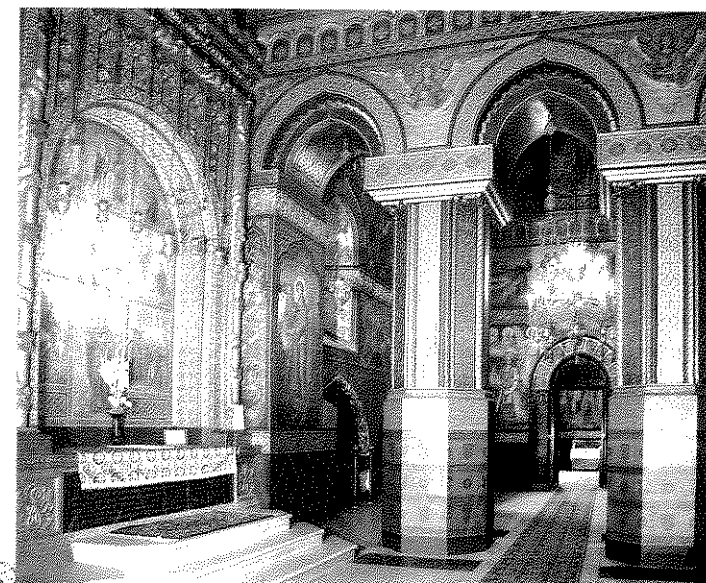
Ctitorie a logofătului Ioan Golia (secolul XVI), biserica mănăstirii Golia a fost refăcută de voievodul Vasile Lupu între anii 1650-1653.

Interior din biserica mănăstirii Golia.

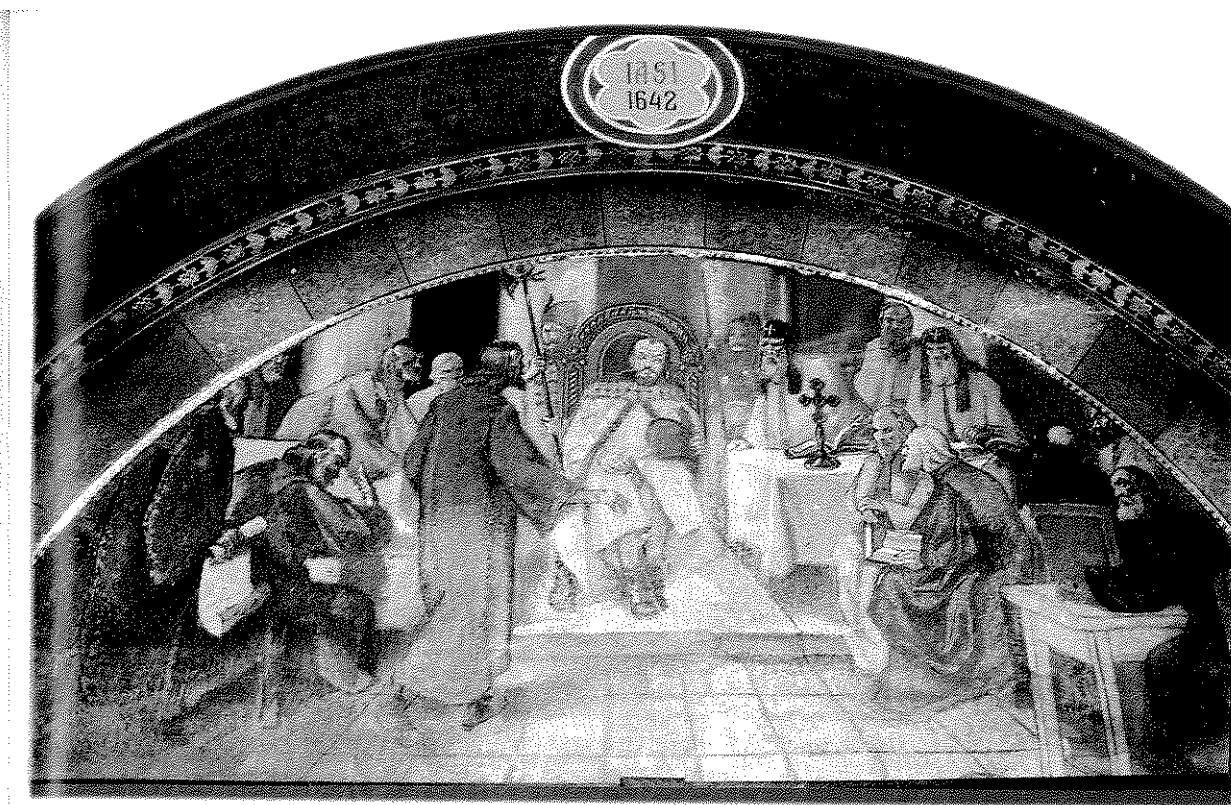
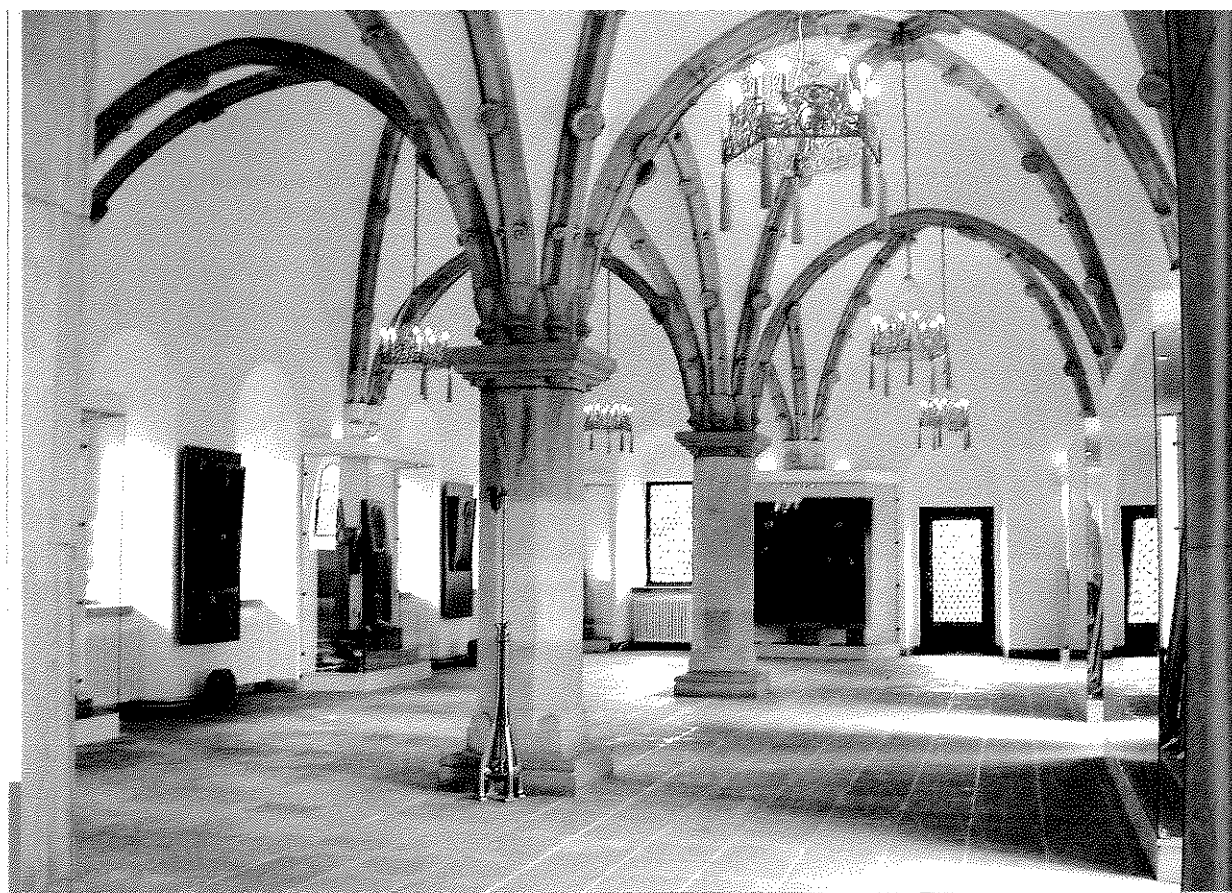

Cea mai frumoasă ctitorie a lui Vasile Lupu, mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, a fost construită între anii 1637-1639 și a fost sfințită de mitropolitul Varlaam la 6 mai 1639.

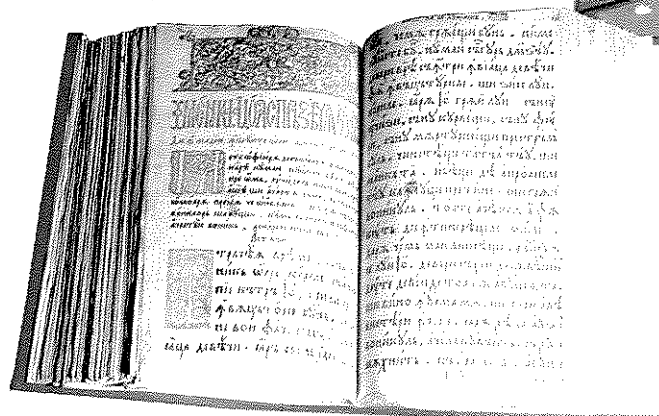
Interior din biserica mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi.

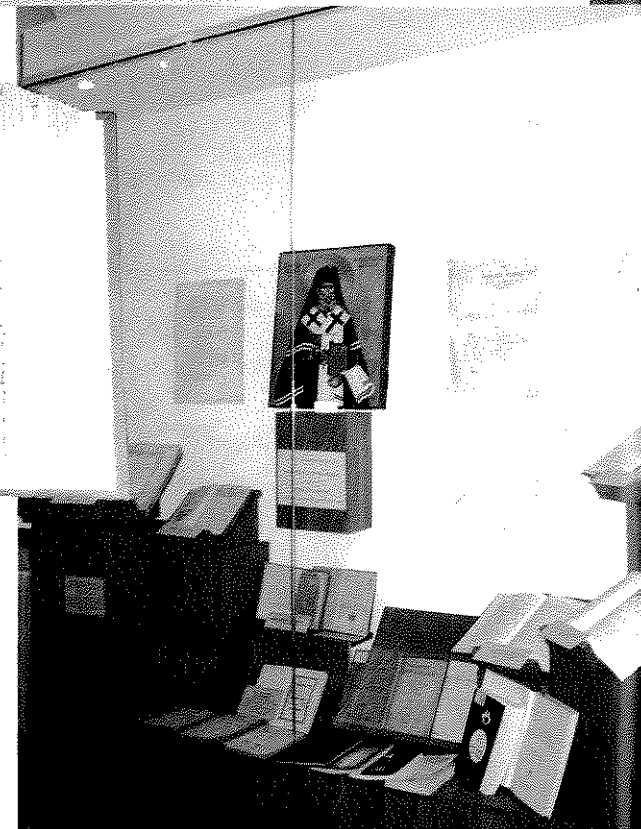
Sinodul de la Iasi, 1642, pictură din reședința patriarhală din București.

Sala gotică a mănăstirii *Sfinții Trei Ierarhi*.

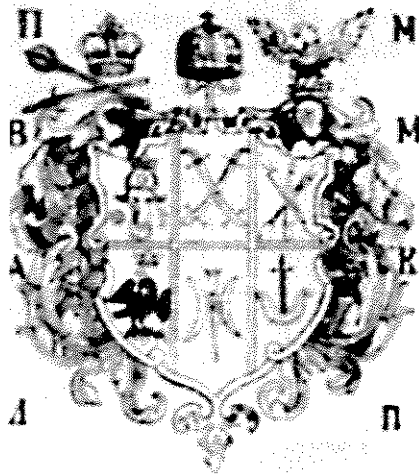
Exemplar din „Cazania” lui Varlaam, expus în muzeul mănăstirii *Sfinții Trei Ierarhi*.

Vitrină dedicată „Mărturisirii de credință” a Mitropolitului Petru Movilă, lucrări aflate în patrimoniul Bibliotecii Ecumenice *Dumitru Stăniloae* din Iasi.

Clădirea în care s-au ținut lucrările Sinodului de la Iasi (1642), în incinta mănăstirii *Sfinții Trei Ierarhi*.

Stemele mitropolitului Petru Movilă pe diferite tipărituri ale sale.

Foaia de titlu a Noului Testament de la Alba Iulia din 1648.

Foaia de titlu a „Pravilei” de la Govora (1640).

Evangeliiarul (Lvov 1636, Pecerska 1644), *Apostolul* (Lvov 1639), *Psaltirea* (Pecerska 1629, 1640 și 1644, Moghilev 1637), *Octoihul* (Lvov 1630, 1639, 1640 și 1644), *Triodul* (Pecerska 1627, 1631, 1640), *Triodul înflorat* (Pecerska 1631, Lvov 1642), *Penticostarul* (Pecerska 1631, Lvov 1642), *Antologhionul* (Pecerska 1636, Lvov 1638) etc.

Cea mai însemnată carte de slujbă a lui Petru Movilă a fost însă *Evhologhionul* sau *Molitvelnicul* (Trebnicul) – cu peste 1500 de pagini și 126 de slujbe – tipărit în Lavra Pecerska, în 1646. În cărțile liturgice tipărite până atunci pentru ucraineni se strecuraseră diferite erori – mai ales nuanțe și forme catolice, luate din cărțile tipărite de uniți la Roma sau la Lvov –, care au dus la deformarea multor rânduieli de cult ortodoxe. Pentru ca să înlăture acest neajuns, mitropolitul Petru a colationat mai multe ediții grecești, paleoslave și chiar catolice; în vederea restabilirii textului original. Același lucru l-a făcut și în cazul altor cărți de slujbă, dovedindu-se astfel un precursor al cunoscutei reforme a patriarhului Nikon al Moscovei (1652-1666). De exemplu, la tipărirea *Octoihului* de la Lvov din 1630, a cercetat și un manuscris de la mănăstirea Neamț, trimis de domnul Moldovei, Miron Barnovschi. Pe lângă slujbele propriu-zise ale *Molitvelnicului*, Petru Movilă a adăugat și o parte originală și anume explicarea sensurilor liturgice și dogmatice ale slujbelor respective, precum și felul în care trebuie să se pregătească preoții pentru săvârșirea lor. Este adevărat că se întâlnesc unii termeni luați din teologia catolică (materie, formă etc.), ca și unele atitudini conciliante față de celelalte confesiuni (de pildă, recunoașterea botezului făcut prin turnare, precum și a celui făcut de catolici sau protestanți, fără a cere completarea lui cu Sfântul Mir).

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească menționăm: *Capitolele parenetice ale diaconului Agapet* (sec. VI) și *Așezămintele ascetice ale lui Dorotei* (sec. VI, 1628), *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* (1632), *Patericul sfinților care au strălucit în Pecerska* (1634), *Istoria lui Varlaam și Ioasaf* (1637), *Minunile peșterilor Kievului* (1638) etc., toate tipărite la Kiev. Tot în grupa acestor cărți poate fi așezată și *Evangelia învățătoare* sau *Cazania*, tradusă din grecește și tipărită la Kiev în 1637 (probabil anumite părți din ea au fost traduse în românește de ieromonahul Silvestru în *Cazania* de la Govora-Dealul din 1642-1644). A tipărit, de asemenea, o lucrare canonico-juridică: *Nomocanonul*, în anul 1629.

Principala sa lucrare polemică împotriva catolicilor este intitulată *Lithos* sau *Piatră din prastia adevărului al sfintei Biserici ortodoxe ucrainene* (Kiev, 1644), ca răspuns la acuzațiile aduse Bisericii Ortodoxe și slujitorilor ei de rene-gatul Casian Sakovici, trecut la uniți, apoi la catolici (în lucrarea *Scurtă privire asupra rătăcirilor, ereziilor și superstițiilor Bisericii Ortodoxe greco-rutene*, două ediții, Cracovia, 1641 și 1642). Lucrarea a apărut în limba polonă, pentru ca să poată lua cunoștință de cuprinsul ei cercuri cât mai largi de teologi și învățați catolici. Pe lângă respingerea învinuirilor și calomniilor la adresa Bisericii

Ortodoxe, lucrarea combătea și două din marile puncte deosebitoare dintre ortodocși și catolici: filioque și primatul papal. Lucrarea era o adevărată apologie a Bisericii ortodoxe din Ucraina și Bielorusia, dar și o însemnată lucrare polemică împotriva atacurilor iezuite și uniute. Expunerea avea însă un caracter irenic și obiectiv. Era folosit un material bogat, cules din hotărârile sinoadelor ecumenice și locale, operele Sfinților Părinți și scriitori bisericești din Răsărit și Apus, viețile sfinților, operele istorice sau teologice contemporane, fapte trăite de autor etc.

În privința autorului, mulți cercetători consideră că Petru Movilă n-a putut alcătui singur un răspuns la cartea lui Casian Sakovici, dat fiind materialul imens pe care-l cuprinde *Lithos*-ul (aproape 900 de pagini). Fără îndoială că la alcătuirea ei au lucrat mai mulți teologi kieveți, sub directa îndrumare a mitropolitului, care a făcut numai redactarea finală a cărții (de fapt, nici n-a apărut sub numele său, ci autorul era numit „cucernicul păstor” (εὐσεβὴς ποιμήν).

Mărturisirea Ortodoxă. Cea mai importantă dintre cărțile lui Petru Movilă este, fără îndoială, *Mărturisirea Ortodoxă* (Pravoslavnica Mărturisire). Nevoia unei cărți de învățătură pentru întreaga Ortodoxie se simțea atunci mai mult ca oricând, dată fiind acțiunea prozelitistă protestantă și catolico-uniată din țările ortodoxe, fără să mai amintim că alte confesiuni creștine aveau astfel de cărți. Pe lângă acestea, nu trebuie trecut cu vederea faptul că nu cu mult înainte apăruse o mărturisire de credință calvinizantă la Geneva (ed. latină 1629; ed. greacă 1633), pusă sub numele patriarhului ecumenic de atunci Chiril Lucaris, care era bine cunoscut în Ucraina și Bielorusia, fiind șase ani profesor la Academia din Ostrog. Întrucât Chiril Lucaris nu a dezmințit calitatea de autor care i se atribuia, un sinod întrunit la Constantinopol, în 1638, sub președinția lui Chiril Contaris, succesorul său în scaun, a condamnat atât opera cât și persoana lui Chiril Lucaris. Acestea au fost motivele care l-au determinat pe mitropolitul Petru Movilă să alcătuiască o nouă carte de doctrină și de morală creștină, care să-i ferească pe credincioșii săi de catehismele altor confesiuni.

În septembrie 1640, a convocat un sinod la Kiev, la care au participat delegați ai episcopilor de Lvov, Przemyśl, Mstislav și Lutk, ai fraților și mănăstirilor ortodoxe din Bielorusia și Ucraina, în vederea cercetării unei mărturisiri de credință întocmite de mitropolit în limba latină, cu titlul: *Expositio fidei Ecclesiae Russiae Minoris*. Lucrările sinodului s-au desfășurat între 8 și 18 septembrie 1640, sub conducerea mitropolitului, în catedrala Sfânta Sofia din Kiev. Mărturisirea era împărțită după cele trei virtuți teologice – credința, nădejdea și dragostea –, cuprinzând 261 de întrebări și tot atâtea răspunsuri. Partea întâi explica Simbolul credinței, în partea a doua se trata despre nădejde, explicându-se rugăciunea Tatăl nostru și fericirile, iar partea a treia cuprindea învățătura despre dragostea față de Dumnezeu și de aproapele. Întreaga lucrare se întemeia pe învățătura Sfintei Scripturi, a Sfinților Părinți (Sfinții Ciprian, Ioan Gură de Aur, Chiril al Ierusalimului, Ioan Damaschin ș.a.) și pe canoanele Bisericii.

În urma cuvântării mitropolitului și a precizărilor făcute de învățații teologi Ignatie Starușici și Isaia Kozlovski, membrii Sinodului au cercetat, rând pe rând, toate articolele Mărturisirii. Nu au fost însă de acord cu două puncte ale ei, fapt pentru care au hotărât să ceară părerea patriarhului ecumenic din Constantinopol. În cele din urmă, s-a ajuns la ideea convocării unui alt sinod, cu participarea delegaților mai multor Biserici Ortodoxe, care să ia din nou în cercetare *Mărturisirea* mitropolitului din Kiev.

Sinodul de la Iași. Pentru că proiectatul sinod nu se putea întruni nici la Constantinopol (Istanbul), unde stăpâneau turcii, nici la Kiev, aflat sub stăpânirea polonilor catolici, Petru Movilă a socotit că e bine să fie convocat la Iași, în Moldova, țară ortodoxă și țara sa de naștere, unde domnea Vasile Lupu, cunoscut sprijinitor al Bisericilor Ortodoxe de pretutindeni. Patriarhul ecumenic Partenie I a fost de acord ca sinodul să se întrunească la Iași, trimițând doi delegați: pe Porfirie, fostul mitropolit al Niceii, și pe ieromonahul Meletie Syrigos (Sirigul) (1586-1664), dascăl și predicator al Patriarhiei, cel mai învățat teolog grec din secolul al XVII-lea. Era originar din Creta, învățase la Venetia și Padova, a călătorit de mai multe ori în Moldova.

Mitropolitul Petru a trimis trei delegați din Kiev: Isaia Kozlovski, egumenul mănăstirii Sfântul Nicolae, primul rector al Colegiului movelean, Iosif Gorbatki, rectorul în funcție al Colegiului și egumen al mănăstirii Bogoiavlenska (mai târziu episcop de Mstislav), și Ignatie Starușici, fost și el rector, iar acum predicator al catedralei Sfânta Sofia. Din partea Bisericii din Moldova au participat mitropolitul Varlaam și episcopii săi sufragani: Evloghie al Romanului, Anastasie al Rădăuților și Gheorghe al Hușilor, precum și ieromonahul Sofronie Pociatki, egumenul mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi și rectorul școlii înființate aici de Vasile Lupu, și probabil și alți egumeni.

Pe lângă Vasile Lupu, care, ca și împărații bizantini de odinioară, a deschis lucrările Sinodului, vor fi asistat și marii boieri din divan, printre care se numărau pe atunci Grigore Ureche vornicul, Eustratie logofătul și alții. Din Țara Românească n-a participat nimeni, din cauza raporturilor încordate dintre Matei Basarab și Vasile Lupu. În orice caz trebuie reținut că acum s-au întrunit într-un sinod, pentru prima dată în istoria Bisericii, reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei: greacă, slavă și română.

Lucrările Sinodului s-au deschis în ziua de 15 septembrie 1642, în trapeza mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași și au durat până la 27 octombrie 1642, deci 43 de zile. Știri asupra desfășurării sale avem din însemnările lui Meletie Sirigul, precum și dintr-o scrisoare în limba italiană a medicului danez (după unii olandez) Scocardi (corect: Skovgaard), aflat la curtea lui Vasile Lupu. Credem că discuțiile s-au purtat în limba latină, pe care o cunoșteau mulți dintre participanți, dar și în limba slavă, pe care o cunoșteau delegații din Kiev și din Moldova.

La începutul lucrărilor, Meletie Sirigul a insistat ca Sinodul să ia în discuție și hotărârea de anatematizare, în 18 puncte, a *Mărturisirii* pusă sub numele lui Chiril Lucaris, luată în Sinodul patriarhal din Constantinopol, în mai 1642 (însuși Meletie a scris o *Întâmpinare* – Ἀντίρρησις la acea *Mărturisire*). Membrii ucraineni și moldoveni ai Sinodului, ca și domnitorul Vasile Lupu, n-au fost de acord cu propunerea lui Meletie, considerând că acea *Mărturisire* nu era opera lui Chiril, ci a fost pusă numai sub numele său.

S-a trecut apoi la cercetarea tuturor celor 261 de întrebări și răspunsuri din cartea alcătuită de Petru Movilă. Pe măsura discutării ei, ieromonahul Meletie Sirigul o traducea din latinește în greaca vorbită. Discuții mai aprinse au fost numai asupra celor două puncte cu care nu au fost de acord nici membrii Sinodului de la Kiev, în septembrie 1640. Petru Movilă scrisese că pe lângă rai și iad mai este un loc curățitor, purgatoriul, și că prefacerea darurilor la Sfânta Liturghie în Trupul și Sângele Domnului ar avea loc la rostirea cuvintelor: „Luați, mâncați... și beți dintru acesta toți...”; se constată deci, în amândouă, o influență catolică. Cei prezenți – și îndeosebi Meletie Sirigul – au apărut vechile adevăruri ortodoxe, arătând că nu există purgatoriu și că prefacerea darurilor are loc în timpul rugăciunii de chemare sau invocare a Sfântului Duh (epicleza), rostită de preotul slujitor.

La 27 octombrie s-au încheiat lucrările Sinodului, iar la 30 octombrie, *Mărturisirea* – îndreptată și tradusă în limba greacă – a fost trimisă Sinodului patriarhal din Constantinopol. La 20 decembrie 1642, delegații greci tipăreau la Iași o scrisoare de mulțumire, în grecește, adresată domnului moldovean, care găzduise Sinodul. Dar pe lângă scrisoare, mai era tipărită și hotărârea de anatematizare a *Mărturisirii pseudo-lucariene*, luată de Sinodul patriarhal, care n-a fost acceptată în Sinodul de la Iași.

În martie 1643, Sinodul patriarhal din Constantinopol, prezidat de ecumenicul Partenie I, a aprobat ca traducerea greacă a lucrării lui Petru Movilă să devină *Mărturisirea Ortodoxă a Bisericii sobornicești și apostolești a Răsăritului* (Ὁρθόδοξος ὁμολογία τῆς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἐκκλησίας τῆς ἀνατολικῆς). Această hotărâre a fost semnată – în anii următori – și de ceilalți patriarhi răsăriteni: Ioanichie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și Paisie al Ierusalimului. În acest fel, lucrarea învățatului mitropolit de neam român a primit aprobarea întregii Ortodoxii, devenind – după Simbolul credinței și Dogmatica Sfântului Ioan Damaschin – a treia *Mărturisire* de credință a Bisericii Ortodoxe. În felul acesta, am adus și noi românii o contribuție de seamă la tezaurul de credință și de învățătură al întregii Ortodoxii.

Potrivit unor cercetări mai noi, Petru Movilă a publicat versiunea latină încă din timpul vieții, la Amsterdam, în 1643, sub titlul *Confessio fidei orthodoxae*. În 1645 a tipărit la Kiev o formă prescurtată a Catehismului, în două versiuni: slavo-ucraineană și polonă (o nouă ediție slavo-ucraineană a apărut la Lvov în 1646).

Prima ediție integrală în limba greacă a apărut la Amsterdam în 1667 (prefața era semnată de Nectarie al Ierusalimului), prin grija lui Panaiot Nikussios, marele dragoman al Porții otomane. Acesta a trimis, în 1672, regelui Ludovic XIV al Franței unul din manuscrisele originale ale *Mărturisirii* (grec-latin), păstrat până azi în Biblioteca Națională din Paris (Parisinus Graecus 1265) – textul grec al acestuia fiind tipărit abia în 1942-1944 de preotul prof. univ. și academician Nicolae M. Popescu.

După 1667, *Mărturisirea* lui Petru Movilă, considerată cartea simbolică sau de doctrină a întregii Ortodoxii, a fost tradusă în mai multe limbi și tipărită în numeroase ediții. Se cunosc, de exemplu, 15 ediții grecești începând cu cea din 1667 (a doua la Leipzig în 1695, datorată profesorului Laurentius Normannus din Uppsala, iar a treia la Snagov, în 1699, tipograf fiind Antim Ivireanul), apoi peste 20 de ediții slavo-ruse începând cu cea de la Moscova, din 1649), traduceri și editări în limbile rusă (1836 ș.a.), olandeză (1722 la Haarlem, în traducerea lui Johannes Antonius Seinerus), germană (1727), engleză (Londra 1762, New York 1887 ș.a.), slavo-sârbă (1758, 1763, 1777), maghiară (1791), bulgară (1888), polonă (1935). În 1691 un Elias Huri realizase o traducere în limba arabă (rămasă în manuscris, azi în Biblioteca Vaticanului). În limba română s-a tradus și tipărit pentru prima oară la Buzău, în 1691, – prima traducere într-o limbă națională – prin osârdia logofătului Radu Greceanu (era prima carte editată în noua tipografie „domnească” din Buzău). A ajuns, până acum, la peste 20 de ediții românești, unele traduse din nou, altele numai îndreptate (București 1745, 1827 etc; Neamț 1844, trad. de Filaret Scriban din rusește și retipărită de mai multe ori).

Cartea lui Petru Movilă a fost studiată și apreciată de numeroși teologi, din toate timpurile și de toate confesiunile. Mult timp a fost folosită ca manual în școlile teologice ortodoxe din Rusia, din Țările Române sau din alte părți. De aceea, pe bună-dreptate, marele istoric și dogmatist rus Macarie Bulgakov (secolul al XIX-lea) considera pe Petru Movilă drept „părintele teologiei ortodoxe moderne”, iar profesorul Alexandru Elian remarcă faptul că „opera lui Movilă și-a câștigat un loc neatins de nici o altă lucrare similară din cadrul teologiei simbolice ortodoxe”.

Legăturile lui Petru Movilă cu Țările Române. În afară de faptul că *Mărturisirea Ortodoxă* a fost aprobată de un Sinod ținut la Iași, unde-și avuseseră scaunul de domnie unchiul, tatăl și doi din frații săi, Petru Movilă a întreținut legături permanente cu țările românești. Așa, de pildă, în 1631, pe când era egumen al Lavrei Pecerska, unul din frații săi, Moise, a ajuns domn în Moldova; cu acest prilej, arhimandritul Petru i-a închinat o carte tipărită atunci la Kiev, *Triodul ales* (sau înflorat). Prefața, semnată de el, cuprindea – pe câteva pagini – și unele „sfaturi” către fratele său, în care-i arăta cum trebuie să se poarte un domn creștin, operă asemănătoare cu *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, desigur, fără să se ridice la valoarea literară și politică a acestora. În cartea sa *Lithos*, amintea multe datini și obiceiuri din Moldova (tăiatul moșului la

copii, hramurile de mănăstiri etc.), precum și de zidirea catedralei mitropolitane din Alba Iulia de către Mihai Viteazul. *Penticostarul*, editat în limba slavonă la Lvov (1642) în tipografia lui Mihai Sliuzka, cu binecuvântarea lui Petru Movilă, era dedicat domnilor români Matei Basarab și Vasile Lupu.

A sprijinit cu multă dărnicie și patriotism activitatea cultural-tipografică din Tara Românească și Moldova. Tipografiile lui Matei Basarab de la Câmpulung (1635), Govora (1637) și Dealu-Târgoviște (1644) sau a lui Vasile Lupu de la Iași (1640-1641), în care au apărut primele cărți românești (după cele din Transilvania din secolul al XVI-lea), au fost dăruite de Petru Movilă sau cumpărate de la el. Tot el a trimis și meșterii tipografi de care era nevoie (Timotei Verbițki, Ivan Kunotovici și Ivan Glebkovici). În 1640, Vasile Lupu a întemeiat un Colegiu la Iași, după modelul celui din Kiev, în care obiectele de studiu (poezia, retorica, filosofia ș.a.) erau predate în limbile latină, greacă și slavonă. Mitropolitul i-a trimis și patru profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociatki, care a primit, la Iași, funcțiile de profesor și rector al colegiului, egumen al mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi și conducător al tipografiei.

La începutul anului 1645, Petru Movilă a avut ocazia să viziteze Moldova, pe care n-o văzuse din copilărie. A venit ca să binecuvânteze căsătoria fiicei lui Vasile Lupu, Maria, cu nobilul lituan calvin Ianusz Radziwill, căsătorie pe care o mijlocise el însuși. Taina Cununiei s-a săvârșit în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași și cu acest prilej mitropolitul kievean a rostit un „cuvânt duhovnicesc”, cam o treime în limba polonă, cunoscută de mire și de invitații din Polonia, iar două treimi în limba română, cunoscută de mireasă, de familia ei și de nuntași. În același an, cuvântarea a fost tipărită într-o broșură la Kiev, în limba polonă. Era un adevărat tratat teologic despre Taina Cununiei, cu numeroase citate din Sfânta Scriptură a Vechiului și a Noului Testament.

Mai adăugăm că pe frontispiciul multora din tipăriturile sale se găsea stema Movileștilor sau a celor două țări române în care domniseră ai săi. De altfel, el însuși se intitula adeseori „fiu al voievodului Țării Moldovei” sau „fiu de domn moldovean” (voievodici). Unul din adversarii săi îi imputa că s-a înconjurat numai de slujitori de neam român. Toate acestea nu trebuie să le considerăm decât o expresie a dragostei sale față de neamul din care făcea parte.

După o păstorire de 13 ani împliniți, mitropolitul Petru Movilă a trecut la cele veșnice, în ziua de 22 decembrie 1646/1 ianuarie 1647 (st. n.), fiind îngropat în biserica mare a mănăstirii Pecerska. Prin testamentul său, arăta că întreaga sa avere, moștenită de la părinți, a folosit-o pentru restaurarea de biserici și înființarea de școli. O bună parte din agoniseala vieții, care i-a mai rămas, o lăsa Colegiului de la Kiev, iar o altă parte catedralei Sfânta Sofia și mănăstirii Pecerska, pentru refacerea lor și pentru azilul de bătrâni întemeiat de el.

Notăm că la scurt timp după moartea sa, a început războiul de eliberare a poporului ucrainean, condus de Bogdan Hmielnițki, împotriva Poloniei, iar în

1654 s-a proclamat unirea Ucrainei cu Rusia. Începea deci o nouă epocă în viața poporului și a Bisericii ucrainene. Drumul spre noi înfăptuiri era pregătit și prin munca de o viață întreagă a lui Petru Movilă.

În decembrie 1996, Biserica Ortodoxă din Ucraina a hotărât ca mitropolitul Petru Movilă să fie trecut în rândul sfinților și să fie prăznuit în fiecare an la 22 decembrie. Și pentru că el era român de neam și a păstrat neîncetat legătura cu românii, Sfântul Sinod al Bisericii noastre a decis ca el să fie cinstit și de credincioșii români. Canonizarea lui solemnă s-a făcut însă abia la 13 octombrie 2002, la Iași, când se împlineau 360 de ani de la Sinodul din 1642.

Mitropolitul Petru Movilă rămâne în istoria Bisericii Ortodoxe din Ucraina și Bielorusia ca un adevărat reformator. Ierarh cu o aleasă pregătire teologică și umanistă, bun organizator și iscusit diplomat, fondator al primei instituții de învățământ superior în Bisericele Ortodoxe slave, întemeietor și îndrumător al câtorva tipografii, în care s-au imprimat diverse cărți de slujbă și de învățătură, inițiator al operei de revizuire a traducerilor slavo-ucrainene a cărților de slujbă, autor a numeroase lucrări teologice, între care se impune Marturisirea Ortodoxă, carte de doctrină a întregii Ortodoxii, mitropolitul Petru Movilă a contribuit decisiv la renașterea bisericească și culturală a Ortodoxiei din Ucraina și Bielorusia în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Prin strădaniile sale, el a făcut să strălucească primele raze ale culturii apusene în țările slave răsăritene, fiind astfel un precursor al marii opere de „occidentalizare” întreprinsă – pe plan mult mai larg – de omonimul său de la Petersburg, țarul Petru I. De aceea, nu fără temei se întreba cercetătorul rus Iurii Venelin: căruia dintre aceștia doi i se cuvine calificativul de „cel mare”? Adăugăm și faptul că de numele său se leagă – într-un fel – și crearea primei instituții de învățământ superior din țara noastră, precum și dezvoltarea activității cultural-tipografice în limba română, în Tara Românească și în Moldova. Pentru toate acestea, Petru Movilă poate fi considerat – alături de învățații moldoveni Nicolae Milescu Spătarul și Dimitrie Cantemir, care au activat în ultima parte a vieții lor în Rusia, – ca un mare dar duhovnicesc făcut de poporul român Bisericii ucraino-bieloruse, dar și Ortodoxiei întregi.

Bibliografie

Izvoare: ANTOINE MALVY et MARCEL VILLER, *La confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolit de Kiev (1633-1646) approuvée par les Patriarches grecs du XVII-e siècle*. Text latin inédit avec introduction et notes critiques, Roma – Paris, 1927, CXXXI + 223 p., vol. X, nr. 39 din „Orientalia Christiana” (și recenzie lui M. Jugie, în „Echos d'Orient”, XXXII, 1929, p. 414-430); NICULAE M. POPESCU și GHEORGHE I. MOISESCU, Ὁρθόδοξος Ὁμολογία,

Mărturisirea Ortodoxă. Text grec inedit ms. Parisinus 1265. Text român ed. Buzău 1691. Editată de... București, 1942-1944, LXVIII + 352 p. = 8 pl. (reeditată la Iași, Ed. Junimea, 1996); ALEXANDRU ELIAN, *Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe, 1642.* Traducere de..., București, 1981, 183 p. (reeditare Chișinău, 1996).

Lucrări: S. GOLUBEV, *Kievskii mitropolit Petr Mogila s ego spōdvijniki* (Mitropolitul Kievului Petru Movilă și colaboratorii săi), 2 vol., Kiev, 1883-1898; 559 p., text + 576 p. anexe (I) și 524 p. text + 498 p. anexe (II); GHENADIE ENĂCEANU, *Din istoria bisericească a românilor. Petru Movilă*, București, 1883, 352 + III p. (prelucrare după S. Golubev și mitropolitul Macarie); EMILE PICOT, *Pierre Movila*, în vol. Emile Legrand, *Bibliographie hellénique*, IV, Paris, 1896, p. 104-156; IRINEU (MIHĂLCESCU), *Petru Movilă și Sinodul de la Iași*, în rev. „*Mitropolia Moldovei*”, an XVIII, 1942, nr. 12, p. 481-519 (și extras 39 p.); I. MINEA, *Câteva precizări și interpretări noi în legătură cu Sinodul de la Iași (1642)*, în „*Mitropolia Moldovei*”, an XVIII, 1942, nr. 12, p. 520-527; ALEXANDRU ELIAN, *Contribuția grecească la „Mărturisirea Ortodoxă”*, în „*Balcenia*”, an V, 1942, p. 79-138 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Pomenirea de 300 de ani a Sinodului de la Iași*, în „*An. Acad. Rom.*”, M.S.I., s. III, t. 25, mem. 8, 1942-1943; Aceeași comunicare a fost tipărită sub titlul *Pomenirea mitropolitului Petru Movilă și a Sinodului de la Iași*, în BOR, nr. LX, 1942, nr. 9-10, p. 387-402 (în același număr al revistei și alte contribuții la cunoașterea lui Petru Movilă, a Mărturisirii Ortodoxe și a Sinodului de la Iași); TEODOR BODOGAE, *Din istoria Bisericii Ortodoxe de acum trei sute de ani. Sinodul de la Iași*, Sibiu, 1943 IV + 153 p.; TEOFIL IONESCU, *La vie et l'oeuvre de Pierre Movila*, Paris, 1944, 260 p.; TEODOR BODOGAE, *Un capitol din relațiile româno-ruse: mitropolitul Petru Movilă*, în RT, an XXXVI, 1946, nr. 9-10, p. 403-419 (și extras); NICULAE M. POPESCU, *Petru Movilă*, în BOR, an LXV, 1947, nr. 1-3, p. 9-29; IUSTIN MOISESCU, *În legătură cu Mărturisirea Ortodoxă*, în BOR, an LXVI, 1948, nr. 5-8, p. 357-362; IOAN NEGRESCU, *Mitropolitul Petru Movilă înfățișat în noua literatură teologică rusă*, în „*Ortodoxia*”, an IV, 1952, nr. 1, p. 135-160; MARIO RUFFINI, *L'opera religiosa e sociale di Pietro Movila metropolita di Kiev*, estraso da „*Oikumenikon*”, p. 146-150, Roma, 1968, 126 p.; Z. HJNEAC, *Academia Movileană din Kiev*, Kiev, 1970, 172 p. (în limba ucraineană); ERNST CHRISTOPH SUTTNER, *Noi date și precizări în legătură cu Sinodul de la Iași din anul 1642*, în BOR, an XCIII, 1975, nr. 9-10, p. 1107-1113; ERNST CHRISTOPH SUTTNER, *Der Anteil der Griechen und der Ruthenen an der „Synode von Iași des Jahres 1642”*, în „*Kirche im Osten. Studien zur Osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde*”, Münster, Band 18, 1975, p. 81-89; R.P. POPIVCHAK, *Peter Mohila, Metropolitan of Kiev (1633-1646). Translation and Evaluation of this „Orthodox Confession of Faith” (1640)*, Washington, 1975; ALEXANDER SIDORENKO, *The Kievan Academy in the Seventeenth Century*, Ottawa, 1977, XV + 194 p.; *The Kiev Mokyla Academy. Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632)*, în „*Harvard Ukrainian Studies*”, VIII, 1984 (12 studii); ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Eveniment mondial la Iași: Sinodul din 1642*, în vol. *Dascăli de cuget și simțire românească*, București, 1981, p. 180-191; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Petru Movilă. Contribuții*, în MMS, an LVII, 1981, nr. 10-12, p. 704-716; ȘTEFAN S. GOROVEI, *Anastase Crimca și Petru Movilă. Completări bibliografice*, în MMS, an LXI, 1985, nr. 10-12, p. 724-729; SCARLAT PORCESCU, *Sinodul de la Iași 1642*, în vol. *România în istoria universală*, III, 1, Iași, 1988, p. 567-578; mai multe studii în MA, an XXXII, 1987, nr. 6, p. 49-77 și an XXXIII, 1988, nr. 1, p. 7-36 (semnate de Mitropolitul Antonie Plămădeală, Pr. Paul Mihail, Prof. I. C. Chitimia, Pr. prof. Dumitru Stăniloae, Oles Bilodil și Victor Harlamov s.a.); Mitropolitul NESTOR VORNICESCU, *Sfântul Ierarh Petru Movilă*, Craiova, 1999, 328 p.; vol. *Sinodul de la Iași și Sfântul Petru Movilă*, Iași, 2002, 200 + LVIII p. + ilustrații (studii, textul grecesc și traducerea după varianta greacă de Alexandru Elian); CONSTANTIN PĂTULEANU, *Sinodul de la Iași în istoriografia românească și străină (La aniversarea a 350 de ani)*, în MMB-TV, serie nouă, II (LXIII), 1992, nr. 11-12, p. 112-133; CONSTANTIN RAZACHEVICI, *Petru Movilă (1596-1646), un reprezentant de seamă*

al culturii ortodoxe în Ucraina și țările române, în „*Arhiva Românească*”, serie nouă, II, 1996, nr. 1, p. 62-79; P.P. PANAITESCU, *Petru Movilă*. Editie, postfată, note și comentarii de Ștefan S. Gorovei și Maria Magdalena Székely, București, 1996, 154 p.; Revista „*Romano-slavica*”, an 34, 1996, p. 93-174 (mai multe studii).

Legăturile lui Petru Movilă cu țările române:

P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Moghila, archevêque de Kiev dans les Principautés roumaines*, Paris, 1926, 97 p. (Extrait des „*Melanges de l'Ecole roumaine en France*”, V, 1926); P. P. PANAITESCU, *Un autograf al lui Petru Movilă pe un Tetraevanghel al lui Ștefan cel Mare*, în „*Revista Istorică Română*”, an IX, 1939, p. 82-87; P. P. PANAITESCU, *Petru Movilă și românii*, în BOR, an LX, 1942, nr. 9-10, p. 403-420 (și extras, 20 p.; reprodus și în vol. *Contribuții la istoria culturii românești*, București, 1971, p. 575-595); IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Petru Movilă și relațiile lui cu românii...*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 83-91; GABRIEL STREMPER, *Sprijinul acordat de Rusia țiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în SCB, I, 1955, p. 15-42; P. P. PANAITESCU, *O carte necunoscută a lui Petru Movilă dedicată lui Matei Basarab*, în vol. *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 295-301; MARIO RUFFINI, *L'influsso di Pietro Movila nei Principati romeni*, în „*Oikumenikon*”, Roma, 1968, nr. 1, p. 209-248; D. P. BOGDAN, *Les Enseignements de Pierre Movila adressé à son frère Moise Movila*, în „*Cyrrillomethodianum*”, I, Thesalonique, 1971, p. 1-25 + 2 pl.; G. MIHĂILĂ, *Două scrieri literare ale lui Petru Movilă adresate compatrioților săi*, în vol. *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, București, 1972, p. 183-228.

MITROPOLIȚII TEOFIL ȘI ȘTEFAN AI UNGROVLAHIEI

După vremurile de nesiguranță și frământări pe care le-au trăit vlădicii Ungrovlahiei din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și după păstorirea a doi ierarhi greci – timp de peste trei decenii –, Biserica din Țara Românească a cunoscut o stare de înflorire în cursul îndelungatei și pașnicei domnii a lui Matei Basarab (1632-1654), precum și a urmașilor săi imediați: Constantin Șerban Basarab zis Cârnu (1654-1658), Mihnea III Radu (1658-1659), Gheorghe Ghica (1659-1660), Grigore Ghica (1660-1664) și Radu Leon (1664-1669). Ceea ce trebuie remarcat de la bun început este faptul că scaunele vlădicești nu mai sunt ocupate de acum înainte de ierarhi greci (cu o excepție la Râmnic), timp de aproape un secol. Era și aceasta o urmare a mișcărilor anterioare îndreptate împotriva grecilor, conduse de Bărcan Stolnicul, Lupu Paharnicul Mehedințeanu și Matei Basarab.

Mitropolitul Teofil. După retragerea din scaun a mitropolitului Grigorie, locul său a fost ocupat de episcopul Teofil de la Râmnic, atestat în scaun la 20 iulie 1636. Înainte de a ajunge episcop la Râmnic, a fost egumen la Bistrița din Oltenia, căci documentele menționează aici un egumen cu numele Teofil, între anii 1611-1617. În această calitate, în ianuarie 1611 a ascuns într-o peșteră din apropierea mănăstirii moaștele Sfântului Grigorie Decapolitul și alte obiecte de preț ale mănăstirii, spre a le feri de prada ostașilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei, care au atacat Țara Românească. Tot acolo a ascuns și pe învățatul mitropolit grec Matei al Mirelor, egumenul mănăstirii Dealu. La rugămintea egumenului Teofil, vlădica Matei a scris mai târziu *Slujba și viața Sfântului Grigorie Decapolitul*.

Ca episcop de Râmnic, a fost trimis, în 1631, de domnitorul Leon Tomșa în Transilvania, ca să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi, pentru a-i sfătui să se reîntoarcă în țară. S-a numărat și printre însoțitorii lui Matei Basarab la Istanbul (Constantinopol), în 1632, când a fost recunoscut ca domn.

Ajungând mitropolit al Ungrovlahiei, Teofil s-a bucurat de încrederea deosebită a lui Matei Basarab. Acesta l-a folosit și într-o misiune diplomatică, trimițându-l, în fruntea unei solii, la principele Transilvaniei Gheorghe Rákoczy I la Alba Iulia, în 1640. Desigur, Teofil a vizitat și pe colegul său din Alba Iulia, mitropolitul Ghenadie. Se pare că acum i-a dăruit lui Ghenadie o instalație tipografică.

Mitropolitul Teofil s-a impus mai mult prin activitatea depusă în slujba culturii românești. Nu trebuie trecut cu vederea faptul că viața culturală și artistică a Țării Românești din acel timp beneficia de sprijinul generos al lui Matei Basarab, al soției sale, doamna Elina, și al fratelui ei, învățatul logofăt Udriște Năsturel. În decursul domniei lui Matei Basarab, se conturează trei curente culturale: cel slavon, sprijinit de familia domnitoare și mai ales de Udriște Năsturel, cel grecesc, sprijinit de unii ierarhi, clerici și dascăli greci veniți în Țara Românească, și cel românesc, sprijinit de clerul de mir, monahal și de marea masă a credincioșilor români. A biruit cel din urmă, așa cum vom relata mai jos.

În ce privește activitatea tipografică, ea încetase în Țara Românească pe la sfârșitul secolului al XVI-lea. S-a reluat abia acum, prin eforturile lui Matei Basarab și ale mitropolitului Teofil. Trebuie remarcat și faptul că acum se tipăreau în Muntenia primele cărți în limba română. Pentru că în acel timp păstora în scaunul de mitropolit al Kievului românul Petru Movilă, Matei Basarab i-a solicitat o tipografie. Mitropolitul i-a îndeplinit dorința, trimițându-i o tiparniță completă, în 1635, care a fost așezată în mănăstirea de la Câmpulung. Totodată au fost trimiși de la Kiev și câțiva meșteri tipografi, în frunte cu Timotei Verbițki, fostul conducător al tipografiei de la Lavra Pecerska din Kiev. Acesta a rămas în Țara Românească până prin anul 1642, când este întâlnit în locul său Ivan Kunotovici, fost conducător al tipografiei Frăției Ortodoxe din Lvov, aflată tot sub îndrumarea lui Petru Movilă. Amândoi au pregătit câțiva meșteri tipografi de neam român, care le-au continuat apoi munca.

Se cunosc trei cărți slavonești care au ieșit de sub teascurile tiparniței de la Câmpulung: *Evhologhionul* sau *Molitelnicul* (1635), cu o lungă prefață a lui Matei Basarab, în care arăta cum a obținut tipografia de la Kiev, *Antologhionul* (1643) și *Psaltirea* (1650). Tot aici s-a tipărit, în 1642, o carte în limba română, intitulată *Învățătură preste toate zilele*, tradusă din grecește. Ultimele trei cărți au fost tipărite cu îndrumarea și cheltuiala ieromonahului Melchisedec, egumenul mănăstirii Câmpulung.

În 1637, a luat ființă o nouă tiparniță la mănăstirea Govora, în Oltenia, de sub teascurile căreia au ieșit mai multe cărți slavonești, dar mai ales românești. Cele în limba slavonă erau: *Psaltirea* (1637, prima carte paginată filă cu filă, la noi), *Psaltirea cu Ceaslov* (1638), *Ceaslovul* (1638), *Paraclisul Precistei* (slavomân, 1639). În 1640 au apărut, în românește, două cărți de o deosebită însemnătate: *Ceaslovul*, prima carte românească de cult tipărită, cunoscută până în prezent în Muntenia, și *Pravila cea mică* (terminată de tipărit în 1641).

Pravila de la Govora, numită și *cea mică* (cu titlul complet: „Pravila aceasta iaste dreptătoriu de leage, tocmeale a sfinților apostoli, tocmită de șapte săboară cătră aceasta și a prea cuviosilor părinți, învățătorilor lumiei”), era tradusă din slavonește în românește de călugărul Mihail Moxa sau Moxalie din mănăstirea Bistrița (prin 1620, acesta prelucrase în românește un *Cronograf*, adică o istorie a

lumii, la îndemnul lui Teofil, pe atunci episcop al Râmnicului). Predosloviea cărții era semnată de mitropolitul Teofil (în parte era tradusă prefata lui Petru Movilă la Nomocanonul de la Kiev în 1629).

Pravila propriu-zisă era o colecție de legiuri canonice (bisericești) și civile, făcută după o traducere slavonă a unui nomocanon de origine bizantină. Izvoarele slave – și cu atât mai puțin cele grecești – n-au fost identificate până în prezent. Din această cauză, cercetătorii mai noi consideră că *Pravila* este mai degrabă o compilație după aceste izvoare, și nu o simplă traducere a unora din ele. Apariția unei cărți cu caracter canonic-juridic era determinată de necesitatea unor îndrumări clare pentru preoții duhovnici la darea canonului (epitimiei) în scaunul spovedaniei, dar și pentru a le da îndrumări cu privire la pedepsele pe care să le aplice credincioșilor în caz de abateri de la rânduielile vieții obștești, căci preotul avea – în acele timpuri – și rolul de judecător al păstorilor săi. Menirea cărții era subliniată de însuși mitropolitul Teofil, în prefata: „Socotit-am că mai toate limbile au carte pre limba lor, de aceai cugetaiu și eu... să scoț ceastă carte, anume pravilă pre limba rumânească, sfintiiilor voastre frați duhovnici rumânești, carii sânteti păstori oilor celor cuvântătoare a turmei lui Hristos”.

Trebuie subliniat că *Pravila de la Govora* a apărut în două tiraje, unul pentru Țara Românească, altul pentru Transilvania. Deosebirea dintre exemplarele celor două ediții consta în faptul că în prefata unor exemplare, numele mitropolitului Teofil era înlocuit cu al lui „Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscopu și mitropolitu a toată Țara Ardealului”. Apariția tirajului pentru Transilvania trebuie pusă și în legătură cu calitatea mitropolitului Teofil de „exarh al Plaiurilor”, desigur la solicitarea mitropolitului Ghenadie, care simțea lipsa unei astfel de cărți. El avea nevoie de o pravilă, fie pentru a contracara acțiunea prozelitistă calvină, fie ca să aibă o nouă carte de legi în locul celei a lui Coresi, care, desigur, era epuizată. Mitropolitul transilvănean va fi rugat pe Teofil să tipărească *Pravila* și pentru eparhia sa, cu prilejul soliei acestuia la Alba Iulia. Din această colaborare pe tărâm tipografic, se poate constata că exista o unitate sufletească între români, în pofida granițelor nefirești care-i despărteau. Rezultă că *Pravila de la Govora* apare ca „o lege oficială” promulgată de autoritatea de stat și de cea bisericească, fiind prima colecție tipărită de legi civile și bisericești a statului medieval Țara Românească și a întregii Biserici Ortodoxe Române. Ea prezintă deci o mare importanță pentru istoria dreptului românesc în general și a dreptului canonic, în special. Un amănunt interesant este acela că pe *Pravila mică* era menționat pentru prima dată la noi prețul de carte: 21 costande de argint.

În 1642 s-a început – tot la Govora – tipărirea cărții intitulată *Evanghelia învățătoare* (Cazania), cu peste 600 de pagini. Cuprindea cazanii la duminicile anului, la sărbătorile împărătești și ale sfinților, fiind „scoasă și primenită de pre limbă rusască pre limbă rumânească cu voia și cheltuiala creștinului domn Matheiu Basarab voevod, iară cu osteneala și izvodirea lui Silvestru ermonah”.

„Urii Năsturel predoslov” semna o „Predoslovie cetitoriului”, în care nota că „o am primenit de în limba rusească pre limba rumânească”. Rezultă că traducerea a făcut-o ieromonahul Silvestru ajutat de învățatul logofăt Udriște Năsturel, care semna și prefata.

N-ar fi exclus ca tipografia de la Govora să fi stat sub îndrumarea episcopului de Râmnic Ignatie Sârbul, care era menționat în aproape toate cărțile slavone tipărite aici. Acestea erau scrise în slavona de redacție medio-bulgară, fiind revăzute, poate, chiar și de episcop.

Nu trebuie trecut cu vederea că majoritatea cărților de la Govora au ieșit de sub tipar prin strădania egumenului mănăstirii, ieromonahul Meletie Macedoneanul, desigur un aromân, fapt ce rezultă din prefetele sau epilogurile lor (*Psaltirea* din 1637, *Ceaslovul* din 1638, *Pravila* din 1640-1641, *Evanghelia cu învățătura* din 1642 și 1644). Din prefata lui Matei Basarab la *Molitvelnicul* de la Câmpulung din 1635, reiese că Meletie Macedoneanul, „venit din țările rusești”, a fost trimis la Kiev, la Petru Movilă, împreună cu doi însoțitori, ca să aducă de acolo tipografia, pe care a așezat-o în Câmpulung. Poate cu acest prilej, Meletie va fi cumpărat a doua tipografie, din banii săi, pe care a dus-o la Govora, unde a fost rânduit egumen, sau cu banii episcopului de Râmnic. Meșter tipograf era ieromonahul Ștefan din Ohrida, probabil tot un aromân, menționat în *Psaltirea* și *Ceaslovul* din 1638, în *Pravila cea mică*, precum și în *Învățătura preste toate zilele* de la Câmpulung, din 1642. În *Evanghelia învățătoare* de la Govora era menționat un tipograf Preda, fără îndoială un localnic, format din meșteri ruși veniți de la Kiev.

Peste doi ani, deci în 1644, *Evanghelia învățătoare* a fost reeditată la mănăstirea Dealu, lângă Târgoviște, deci în apropiere de scaunul domnesc și de cel mitropolitan, unde se pare că s-a transportat întregul material de la Govora. Noua ediție avea aproape 1000 de pagini (4 f. + 778 p. + 109 foi nenumotate). Pentru primele 385 de pagini s-au folosit colile din Cazania de la Govora, retipărindu-se titlul, prefata, tabla de materii și restul cazaniilor. Osteneala tipăririi a revenit lui „Ivan Kunotovici, tipograf rus, cu ucenicii”.

Tot la Dealu s-au tipărit un *Liturghier slavon* (Slujebnic) în 1646, iar în anul următor, cunoscuta lucrare *Urmarea lui Hristos* a teologului Thomas à Kempis (din Kempen, lângă Köln, 1380-1470), tradusă din latinește în slavonește de Udriște Năsturel. Prefata – semnată de el – era închinată mitropolitului Varlaam al Moldovei. Cartea s-a bucurat de o largă difuzare mai ales la credincioșii ortodocși de limbă slavă. Tot Udriște Năsturel a tradus din slavonește în românește romanul *Viata Sfinților Varlaam și Ioasaf*, rămas în manuscris.

Acestea sunt lucrările tipărite în cursul păstoririi mitropolitului Teofil, dintre care cinci erau în românește: *Ceaslovul*, *Pravila*, *Evanghelia cu învățătura*, în două ediții, și *Învățătura preste toate zilele*, la care se mai adaugă *Paraclisul Maicii Domnului*, în slavonește și românește.

Tot în timpul păstoririi lui, logofătul Udriște Năsturel a înființat o școală slavonă pe lângă Mitropolie, la Târgoviște, se pare cu un program asemănător cu al școlii movilene din Kiev, care a dăinuit până spre sfârșitul domniei lui Matei Basarab. Prin elevii ei, s-a prelungit existența culturii slavone în Țara Românească în aproape tot secolul al XVII-lea.

După 1646, teologul Pantelimon Ligaridis (devenit mitropolit de Gaza sub numele de Paisie), împreună cu Ignatie Petritis, amândoi greci din insula Hios, cu sprijinul lui Matei Basarab și al postelnicului Constantin Cantacuzino, au pus bazele unui colegiu umanist la Târgoviște după modelul celor occidentale, cunoscut în actele vremii sub numele de „schola graeca et latina”. Primul dascăl preda Logica și Retorica, iar al doilea Gramatica. Limbile de predare erau greaca veche și latina. Aceasta a fost prima școală de nivel superior în Țara Românească. Probabil a dăinuit până spre sfârșitul domniei lui Matei Basarab.

Mitropolitul Teofil a întreținut strânse legături și cu românii ortodocși din Transilvania și Moldova. Arătam mai sus că în 1640, cu prilejul soliei la principele Gheorghe Rákóczy I la Alba Iulia, a vizitat și pe mitropolitul Ghenadie, căruia se pare că i-a dăruit o instalație tipografică. Spre sfârșitul anului 1640, a hirotonit, la Târgoviște, pe noul mitropolit al Transilvaniei, Ilie Iorest, iar în 1643 pe urmașul acestuia, Simion Ștefan. A fost în bune raporturi cu mitropolitul Varlaam al Moldovei, în pofida disensiunilor existente între domnii lor, Matei Basarab și Vasile Lupu. Astfel, în 1644, a primit în Târgoviște pe mitropolitul Varlaam, venit în Țara Românească în vederea împăcării celor doi domni. Cu ocazia acestei misiuni, Varlaam a găsit în biblioteca învățatului boier Udriște Năsturel un exemplar din *Catehismul calvinesc*, apărut la Prisaca, lângă Alba Iulia, în 1642. Constatând că era „plin de otravă de moarte sufletească”, mitropolitul moldovean a convocat un sobor al ierahilor din Țara Românească și Moldova, spre a lua atitudine împotriva acelei broșuri. Soborul – la care a participat și mitropolitul Teofil cu sufraganii săi – s-a întrunit în 1644 sau 1645, credem că la Iași, aprobând cunoscuta lucrare a lui Varlaam, *Răspuns la Catehismul calvinesc*.

În 1638, Teofil a primit vizita patriarhului Mitrofan Critopulos al Alexandriei, care în primăvara anului următor a și murit în Țara Românească. Mitropolitul Teofil este consemnat și în diferite acte interne. De pildă, în 1639 a luat parte, alături de sufraganii săi, Ignatie de la Râmnic și Ștefan de la Buzău, la soborul duhovnicesc și mirenesc convocat de Matei Basarab, care a hotărât ca nici o mănăstire să nu mai poată fi închinată unei alte mănăstiri din țară sau din afara hotarelor.

Deci în timpul păstoririi lui Teofil au apărut în Muntenia primele cărți canonico-juridice, teologice și de cult în limba română. Prin sprijinul dat la traducerea și tipărirea acestora, mitropolitul Teofil a fost socotit pe bună dreptate de Nicolae Iorga „unul din cei dintâi ctitori ai limbii românești în biserică” și

„începătorul tipăriturilor în această limbă pe pământ românesc”. Și-a dat obștescul sfârșit în primele luni ale anului 1648.

Mitropolitul Ștefan. După moartea lui Teofil, în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ridicat ieromonahul *Ștefan*, „catigumenul” mănăstirii Tismana (mai 1648). Și acesta era român de neam, originar din satul Râmnești – Vâlcea, unde a ctitorit o biserică. Se pare că a fost „copist” la mănăstirea Bistrița, apoi s-a călugărit la Tismana, unde a ajuns egumen. Și-a însușit o cultură aleasă pentru acel timp, având și o viață curată, căci numai așa ne putem explica promovarea lui în scaunul mitropolitan, trecându-se peste episcopii de Râmnic și de Buzău.

Ca mitropolit, Ștefan a continuat și desăvârșit activitatea culturală a predecesorului său, susținând curentul românesc, față de cel slavon, care se bucura de sprijinul lui Udriște Năsturel. Sub el, tipografia a lucrat numai la Târgoviște, unde erau scaunul domnesc și cel mitropolitan. Aici s-au tipărit un *Penticostar*, în limba slavonă (1649), cerut de călugării sârbi de la mănăstirea Hilandar și care a cunoscut o largă difuzare în țările slavone ortodoxe, precum și câteva cărți slavo-române și românești. Astfel, în 1650, un diacon, Mihai din Târgoviște, a tipărit *Cartea ce să cheamă pogribania preoților mireni și a diaconilor*, având tipicul în românește și rugăciunile în slavonește. În 1651, s-a tipărit, tot la Târgoviște, cartea intitulată *Mistirio sau Sacrament*, tradusă de mitropolit. Cuprindea rânduiala slujbei și o învățătură despre primele două taine: Botezul și Mirungerea. Tipicul și învățătura erau în românește, iar slujba, în slavonește. În prefata cărții, mitropolitul Ștefan scria că lucrarea a văzut lumina tiparului „cu proasta nevoință și osteneală a smereniei noastre... dă pre Molitvelnicul grecesc și slovenesc...”. În partea finală îndemna pe cititori să roage pe Dumnezeu să-și reverse mila peste „această aripă de țărișoară umbrită supt puternica dreaptă a lui Dumnezeu, cu izbăvire de vrăjmașii văzuți și nevăzuți...”.

În 1652 a tipărit *Târnosania*, adică slujba sfințirii bisericii, carte absolut necesară acum, dat fiind numărul mare de biserici construite în timpul lui Matei Basarab. Era tradusă „de pe elenește și slavonește pre limba proastă (simplă, n.n) românească, cu tot tipicul și învățătura ei”. Și aceasta avea îndrumările tipiconale în ro-mânește, iar slujba în slavonește.

Tot în 1652 a văzut lumina tiparului o nouă carte de legi, și anume *Îndreptarea Legii*, numită și *Pravila cea Mare* sau *Pravila de la Târgoviște*, o lucrare de aproape 800 de pagini. Era nu numai un cod bisericesc, ci și unul politic. A fost tradusă din grecește în românește – la îndemnul mitropolitului Ștefan – de „Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei” (originar din „Panonia”, adică din Transilvania vestică), ajutat de dascălii greci Pantelimon (Paisie) Ligaridis și Ignatie Petritis. Cartea are două prefete: una a traducătorului, alta a mitropolitului, care, de altfel, era în cea mai mare parte tradusă după prefata lui Matei Vlastares la Sintagma sa alfabetică (sec. XIV).

Pravila are două părți mari și un apendice. Partea întâi are numele de „Îndreptarea Legii” și este împărțită în 417 glave (capitole). Dintre acestea, 314 sunt extrase din Nomocanonul lui Manuil Malaxos, într-o versiune mai completă, alcătuită pe la 1600 de mitropolitul Porfirie al Niceii. Celelalte 103 glave cuprind în întregime *Pravila* lui Vasile Lupu (*Carte românească de învățătură de la pravilele împărătești*), tipărită la Iași, în 1646. Partea a doua a *Pravilei* – care nu este împărțită în glave – poartă titlul de „Nomocanon” și cuprinde, cu puține excepții, întreaga colecție canonică a bizantinului Alexie Aristen (secolul XII) și comentariile acestuia la toate canoanele, pe scurt, apoi canoanele câtorva Sfinți Părinți și un fragment din tipicul lui Nichifor Mărturisitorul, patriarhul Constantinopolului (secolul IX). Apendicele, cu 54 de glave, este format din întrebările și răspunsurile lui Anastasie Sinaitul (secolul VI). Deci, *Îndreptarea Legii* este o operă de codificare legislativă românească, o îmbinare de norme de drept canonic și laic. *Pravila de la Târgoviște* era destinată și pentru românii transilvăneni, lucru ce rezultă atât din cuprinsul ei, cât și din circulația ei în Transilvania.

Mai notăm că de la mitropolitul Ștefan a rămas un *Slujebnic* (*Liturghier*) arhieresc slavo-greco-român, în manuscris, împodobit cu miniaturi, scris cu cheltuiala sa.

Din cele expuse, se poate constata că o parte din cărțile tipărite în timpul lui Matei Basarab erau în slavonește, o parte în românește, iar altele erau bilingve. Acest fenomen se explică prin aceea că în timpul său a fost o adevărată luptă între curentul slavon și cel românesc. Pe de o parte, cunoașterea limbii slavone devenea tot mai dificilă, încât nici preoții nu mai înțelegeau această limbă, în care trebuiau să slujească potrivit unei tradiții pe deplin statornicită. Pe de altă parte, schimbarea limbii de cult nu era ușoară și nu se putea realiza deodată, pentru că nu erau nici cărți de slujbă traduse în românește, iar introducerea limbii naționale în cult putea fi considerată de unii ca o alunecare spre erezie, mai ales că în Transilvania vecină, calvinismul ducea o propagandă activă printre români în acest sens. O asemenea situație îngrijorătoare l-a determinat pe mitropolitul Ștefan să tipărească acele cărți bilingve, adică să împace și tradiția slavonă, prin tipărirea slujbei în slavonește, dar în același timp să țină seama și de realitățile de atunci, care impuneau naționalizarea slujbelor și să vină în ajutorul preoților, traducându-le rânduielile de tipic în românește. Deci, marele merit al mitropolitului Ștefan este acela că a deschis larg porțile pentru pătrunderea limbii românești în biserică.

După 1652, mitropolitul Ștefan n-a mai tipărit nimic, căci țara a trecut prin mari frământări, provocate de luptele cu Vasile Lupu, încheiate cu victoria muntienilor la Finta, în 1653, și de răscoala seimenilor și dorobanților (soldați cu plată în oastea țării), izbucnită cu puțin înainte de moartea lui Matei Basarab. Nu știm din ce motive, mitropolitul Ștefan a intrat în legătură cu ostașii răsculați. Pentru acest lucru, el a ajuns în conflict cu domnul țării, care – la 12 iulie 1653 – a cerut patriarhului ecumenic Ioanichie II îndepărtarea sa din scaun. Patriarhul a

îndeplinit dorința domnului, caterisind – împreună cu sinodul sau – pe mitropolitul Ștefan, pe care „l-au despoiat de cinstea și vrednicia arhierască”, îndepărtându-l din scaunul mitropolitan și hotărând „să petreacă întocmai ca oamenii de rând și să i se zică Ștefan monahul”. În același timp, se aproba și promovarea episcopului Ignatie de la Râmnic în scaunul mitropolitan, cum ceruse însuși Matei Basarab.

Mitropolitul Ignatie Sârbul. Era originar dintr-o familie preotească din sudul Dunării, fost preot de mir în Nicopole, de unde îi vine și apelativul de „sârbul” (un fiu al său, Voico, a ajuns paharnic în Țara Românească).

În timp ce Matei aga din Brâncoveni încerca să obțină domnia Țării Românești, preotul Ignatie din Nicopole a făcut legătura între el și puternicul pașă Abaza din Rusciuc (azi Russe). Acesta l-a trimis în 1632 la Făgăraș, unde era Matei refugiat, anunțându-l să vină la Rusciuc, pentru a-i da caftanul de domnie în Țara Românească. Obținând confirmarea domniei din partea Porții, Matei Vodă, drept recunoștință pentru ajutorul dat, a adus pe preotul Ignatie în Țara Românească, iar spre sfârșitul anului 1636, l-a ridicat pe scaunul de la Râmnic. În iulie sau august 1653, a ocupat scaunul mitropolitan, în împrejurările relatate mai sus.

Spre sfârșitul aceluiași an, mitropolitul Ignatie Sârbul întâmpina la Târgoviște pe patriarhul Macarie al Antiohiei. Acesta a făcut – între anii 1653-1654 și 1656-1658 – o lungă călătorie în țările române, împreună cu fiul său, arhidiaconul Pavel din Alep, care a lăsat pretioase însemnări de călătorie, pe baza cărora se pot reconstitui multe fapte din trecut. De pildă, despre mitropolitul Ignatie, Pavel din Alep scria că era „un bătrân venerabil, cunoscător de limbile turcă, persană, greacă și română”. Au rămas în Țara Românească până în mai 1654. În acest timp, a survenit moartea lui Matei Basarab și alegerea urmașului său, Constantin Șerban Cârnuț; de la noi s-au îndreptat spre Rusia.

Deci mitropolitul Ignatie a fost cel care a făcut slujba înmormântării prietenului și binefăcătorului său și a uns domn pe urmașul său, Constantin Șerban Basarab. Noul domn l-a trimis într-o solie la principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczy II, în mai 1655, pentru a-i cere ajutor împotriva seimenilor și dorobanților încă răsculați. Ierarhul muntean și-a îndeplinit cu succes misiunea, încheind o înțelegere cu principele, la Iernut (azi jud. Mureș), la 20 mai 1653. A mai rămas un timp în Transilvania, căci la sfârșitul lunii iunie era în Brașov.

În orice caz, în a doua jumătate a anului 1655, Constantin Șerban Vodă a reabilitat pe mitropolitul Ștefan, redându-i scaunul. Probabil că acuzele pe care i le-a adus Matei Basarab cu doi ani în urmă nu erau întemeiate și că a fost înlăturat pe nedrept, fapt pentru care noul domn l-a rechemat și i-a redat scaunul.

Mitropolitul Ignatie va fi depus „paretisis” (demisie, retragere) de bunăvoie sau îndemnat de domn, convins de nevinovăția lui Ștefan. S-a retras în Oltenia, trăind la Râmnic și la Cozia. Uneori îl întâlnim la Târgoviște, pe lângă domnitorul

Mihnea III Radu, care, în septembrie 1659, l-a trimis într-o nouă misiune diplomatică la Gheorghe Rákóczy II, aflat acum în Târgu Mureș, ca să încheie un tratat de alianță împotriva turcilor, căci domnul muntean se ridicase împotriva lor. Tratatul s-a semnat la Târgu Mureș, dar planurile celor doi conducători nu s-au putut realiza. A murit în ultima parte a lunii decembrie 1662, fiind, poate, înmormântat la Cozia (chipul său este zugrăvit în paraclisul acestei mănăstiri), căreia i-a făcut câteva danii înainte de moarte.

Mitropolitul Ștefan a doua oară. A revenit în scaun înainte de 15 decembrie 1655, când este reîntâlnit în acte. Probabil în cei doi ani cât scaunul a fost ocupat de Ignatie, Ștefan va fi stat la mănăstirea Tismana, unde își avea metania. Cu toate că n-a mai reluat activitatea tipografică, fie din cauza vârstei înaintate, fie din cauza nestatorniciei vremurilor, tipografia fiind poate distrusă de oști străine, mitropolitul Ștefan s-a remarcat și acum prin câteva fapte de seamă. Astfel, la 16 septembrie 1656, a hirotonit pe Sava Brancovici ca mitropolit al Transilvaniei, cu reședința la Alba Iulia.

La 24 octombrie 1656 a întâmpinat pe patriarhul Macarie al Antiohiei și pe însoțitorii săi, care veneau pentru a doua oară în Țara Românească. Patriarhul arab a rămas la noi până în toamna anului 1658, vizitând, în cursul anului 1657, principalele mănăstiri ale țării, după cum reiese din bogatele însemnări de călătorie ale fiului său, arhidiaconul Pavel din Alep. În Duminica tuturor sfinților din anul 1658, patriarhul, împreună cu mitropolitul Ștefan și alți arhieri, au sfințit biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena din București (actuala catedrală patriarhală), începută de domnitorul (acum mazilit) Constantin Șerban. Mai târziu, mitropolitul Ștefan a stăruit pe lângă domnitorul Radu Leon (1664-1669) să termine biserica.

În luna aprilie 1664 s-a întrunit, probabil la Târgoviște, un sobor, în frunte cu ierarhii țării, în care s-au luat mai multe măsuri privind mănăstirile țării, reînnoindu-se cele luate în 1596, în timpul lui Mihai Viteazul. În 1668, mitropolitul Ștefan a inițiat *Condica Sfântă* a Mitropoliei Ungrovlahiei, în care urmau să fie înscrise, de acum înainte, actele de alegere, de hirotonie, uneori și de înscăunare ale tuturor ierarhilor hirotoniți la București. Aceasta constituie azi o sursă importantă de informație pentru disciplina noastră.

Menționăm și faptul că vlădica Ștefan este ctitor al bisericii din Râmănești, jud. Vâlcea, în care se află pictat și chipul său, și al bisericii de lemn din Grămești-Pietreni, jud. Vâlcea. Un portret foarte reușit al mitropolitului se găsește pe tâmpla schitului Crasna din județul Gorj, împreună cu al lui Matei Basarab.

Prin testamentul său, scris cu puțin timp înainte de moarte, a lăsat 500 de taleri noii catedrale mitropolitane din București. Și-a dat obștescul sfârșit la 25 aprilie 1668, fiind îngropat în catedrala din Târgoviște; pe mormântul lui s-a pus o lespede de piatră cu o inscripție în limba română.

Benefeciind de sprijinul domnitorului Matei Basarab, mitropoliții Teofil și Ștefan au deschis o epocă nouă în istoria culturii românești, mai ales prin tipăriturile lor în limba română: cărți de slujbă, juridice și teologice. Merită să fie reținută îndeosebi strădania mitropolitului Ștefan de a traduce îndrumările tipiconale din cărțile de cult în românește, inițiind astfel procesul de românizare a slujbelor bisericești.

Între colaboratorii lor nu pot fi trecuți cu vederea ieromonahii Meletie Macedoneanul, Ștefan din Ohrida, Silvestru, Melchisedec, Mihail Moxa, Daniil Andrean, care au adus un aport prețios la traducerea și tipărirea de cărți în limba română. Probabil aceștia erau „ucenici” ai mitropolitului Teofil, ei formând o adevărată „școală” românească, ceea ce era, în acele timpuri, un act de mare curaj, dată fiind puternica tradiție slavonă.

În ce privește tipăriturile slavone, acestea au cunoscut o largă difuzare în toate bisericile de limbă slavă, mai ales în cele aflate sub stăpânire otomană. Teofil însuși scria în prefața Psaltirii slavone din 1637 că era menită „și altor neamuri înrudite cu noi după credință... și cu deosebire bulgarilor, sârbilor, ungrovlahilor, moldovlahilor și celorlalți”. În felul acesta, Matei Basarab a fost un mare protector al culturii bisericești la slavii sud-dunăreni. Întreaga sa domnie a fost o perioadă de adevărată renaștere culturală ortodoxă și națională, așa cum nu mai fusese în Țara Românească din timpul lui Neagoe Basarab.

Bibliografie

Izvoare: N. IORGA, *Documente grecești privitoare la istoria românilor* (vol. XIV, partea I, din colecția Hurmuzaki), București, 1915; EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române*, București, 1900, 262 p.; vol. *Călători străini despre țările române*, VI, București, 1976, p. 1-307 (Călătoriile patriarhului Macarie, de Pavel din Alep).

Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisetul cantacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81-224).

IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508-1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV (red. de IOAN BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p. A se vedea și DAN RÂPĂ-BUICLIU, *Bibliografia românească veche. Adămurări (1536-1830)*, Galați, 2000, 496 p.

Îndreptarea Legii, 1652. Ediție critică, București, 1962, 1013 p.

Lucrări: Mitropoliții Teofil și Ștefan. GEORGE I. NEGULESCU, *Ștefan I mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1900; V. DRĂGHICEANU, *Vechea biserică de lemn din Grămești-Vâlcea*, în BCMI, III, 1910, p. 110-114; V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie mitropolitană: biserica din Râmănești-Vâlcea*, în BCMI, IV, 1911, p. 130-132; I. C. FILITTI, *Cu privire la mitropolitul Ungrovlahiei Teofil*, în „Arhivele Olteniei”, an X, 1931, nr. 56-58, p. 448; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropoliții Ungrovlahiei*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 774-779; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Precizări privind cronologia mitropoliților Ungrovlahiei*, în BOR, an LXXIX, 1961, nr. 3-4, p. 376-380; DAN PLEȘIA, *Când a fost înscăunat mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei?*,

în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 11-12, p. 1103-1106; ION V. DURĂ, *Biserica din Tara Românească în epoca lui Matei Basarab*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 5-6, p. 577-592; RADU CRETEANU, *Mitropolitul Ștefan I al Ungrovlahiei*, în MO, an XXIX, 1977, nr. 1-3, p. 119-139.

Mitropolitul Ignatie Sârbul: AL. IORDAN, *Ignatie mitropolitul Țării Românești*, în „Cercetări istorice”, Iași, an XIII-XVI, 1940, nr. 1-2, p. 384-404; I. IONASCU, *Data morții mitropolitului muntean Ignatie Sârbul*, în „Revista Istorică Română”, vol. XIII, fasc. 2, 1943, p. 37-51 (și extras); LUCIAN GAFTON, *Episcopii de Râmnic Ignatie Sârbul și Ignatie Grecul*, în MO, an IX, 1957, nr. 1-2, p. 46-56; SERBAN RĂZESUL (Aurelian Sacerdoteanu), *Despre mitropolitul Ignatie Sârbul*, în BOR, an LXXVIII, 1960, nr. 11-12, p. 1054-1077; SERBAN RĂZESUL (Aurelian Sacerdoteanu), *Iarăși despre mitropolitul Ignatie Sârbul*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 11-12, p. 1084-1099.

Viața culturală: DAN SIMONESCU, *Viața literară și culturală a mănăstirii Câmpulung (Muscel) în trecut*, Câmpulung, 1926, 72 p.; AL. PROCOPOVICI, *De la Coresi diaconul la Teofil mitropolitul lui Matei Basarab*, în vol. „Omăgiu lui Ioan Bianu”, București, 1927, p. 289-302; DAN SIMONESCU și DAMIAN P. BOGDAN, *Începuturile culturale ale domniei lui Matei Basarab*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 11-12, p. 866-880 (și extras); ST. PAȘCA, *O tipăritură munteană necunoscută din secolul al XVII-lea: cel mai vechi Ceaslov românesc. Studiu istoric-literar și de limbă*, în „Academia Română. Studii și cercetări”, XXXVI, București, 1939, p. 97-121; G. POPESCU-VĂLCEA, *Slujebnicul mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei (1648-1668)*, București, 1974, 112 p. + XL ilustrații în text; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 1968, 2, p. 239-287; și în vol. *Rătiunea dominantă. Contribuții în istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 33-77; GHEORGHE IONESCU, *Mănăstirea Govora și egumenia lui Meletie Macedoneanul (I)*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, an XL, 1971, nr. 2, p. 20-32; ALEXANDRU DUȚU, *Umaniștii români și cultura europeană*, București, 1974, 227 p.; NICOLAE STOICESCU, *Epoca lui Matei Basarab (1632-1654). La 350 de ani de la urcarea sa pe tron*, în GB, an XLI, 1982, nr. 7-8, p. 515-535; WILLEM van EEDEN, „*Învățătură preste toate zilele*” (1642). *Edition et étude linguistique*, tom. I-II, Amsterdam, 1985, VIII + 811 p.; CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU și LIDIA DEMÉNY, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, 1985, 264 p.; NICOLAE STOICESCU, *Matei Basarab*, București, 1988, 226 p. (îndeosebi p. 81-93).

Scolile: V. PAPACOSTEA, *Originea învățământului superior în Tara Românească*, în „Studii”, revistă de istorie, t. XIV, 1961, 5, p. 1139-1167; VICTOR PAPACOSTEA, *O școală de limbă și cultură slavonă la Târgoviște în timpul domniei lui Matei Basarab*, în „Romanoslavica”, V. Istorie, 1962, p. 183-193.

Pravilele: LIVIU STAN, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Târgoviște*, în ST, an IV, 1952, nr. 9-10, p. 561-579; IORGU D. IVAN, *Pravila Mare de-a lungul vremii*, în ST, an IV, 1952, nr. 9-10, p. 580-609; GHEORGHE CRONT, *Îndreptarea Legii din 1652*, în „Studii”, revistă de istorie, tom. XIII, 1960, nr. 1, p. 57-82; GHEORGHE CRONT, *Pravila de la Govora din 1640*, în „Studii”, revistă de istorie, tom. XIV, 1961, nr. 5, p. 1211-1226; IOAN N. FLOCA, *Pravila de la Govora din 1640-1641*, în BOR, an LXXXI, 1963, nr. 3-4, p. 297-319; STELIAN MARINESCU, *Dispozițiuni de drept laic în Pravila de la Govora din 1640*, în BOR, an LXXXI, 1963, nr. 3-4, p. 320-346; IOAN N. FLOCA, *Importanța canonică și juridică a Pravilei de la Govora*, în MA, an IX, 1964, nr. 6-8, p. 496-523; IOAN N. FLOCA, *Originile dreptului scris în Biserica Ortodoxă Română*, Sibiu, 1969, XVI + 212 p. (și în MA, an XIV, 1969, nr. 1-3); STELIAN MARINESCU, *Matei Basarab legislator*, în GB, an XLI, 1982, nr. 11-12, p. 916-936; CONSTANTIN DRĂGUȘIN, *Pravila cea Mare de la Târgoviște. 350 de ani de la apariția ei (1652-2002)*, în vol. „Slujitor al Bisericii și al neamului”, închinat Pr. Prof. Mircea Păcurariu”, Cluj-Napoca, 2002, p. 295-307.

XXXIII

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLIȚII ILIE IOREST ȘI SIMION ȘTEFAN

Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, au rămas diverse știri privitoare la mitropoliția Transilvaniei, care-și aveau reședința în Alba Iulia (Bălgrad). Între ei s-a remarcat Ioan de la Prislop, care a avut fericirea să păstorească și în timpul lui Mihai Viteazul, domn, pentru scurt timp, al celor trei țări românești, care a ridicat în Alba Iulia o nouă biserică mitropolitană și o nouă reședință vlădicească. Urmașii săi au avut păstoriri destul de îndelungate, dar au avut mult de luptat cu încercările cârmuitorilor de atunci ai Transilvaniei de a atrage pe români la calvinism.

Urmașii lui Ioan de la Prislop. Primul dintre ei a fost mitropolitul *Teoctist*, care a avut o păstorire neobișnuit de lungă pentru acele timpuri. Este atestat pentru prima oară în martie 1606, în *Cronica* protopopului Vasile de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului († 1659) și mai târziu în *Istoria* acelei biserici, scrisă de protopopul Radu Tempea II (1690-1742). În acel an, mitropolitul Teoctist, împreună cu mitropolitul Luca (din Cipru) al Ungrovlahiei au îndepărtat din slujbă „pentru necuviință și mândrie” pe preotul Neagoslav de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului, venit aici din Tara Românească. Cronicarul sas Andreas Hegyes, în însemnările zilnice pe care le-a lăsat, notează că la 26 august 1615 „vlădica din Bălgrad” a mers din nou la Brașov ca să aplaneze unele neînțelegeri între doi preoți de la biserica Sfântul Nicolae. Desigur, acest mitropolit a fost tot Teoctist. Alte știri despre el ne oferă o piatră de mormânt cu o inscripție slavonă descoperită în zidul turnului bisericii din Alba Iulia-Maieri. Această biserică a fost construită - începând cu anul 1715 - din materialele provenite din dărâmarea „Mitropoliei” din Alba Iulia, zidindu-se atunci, pe latura de vest a turnului, în stânga intrării, și piatra de care este vorba. A fost pusă „în timpul episcopului chir Theoctist... preot chir Gheorghe, în anul (7131), iar de la Nașterea Domnului (lui) 1622, luna decembrie, 26 zile”. Rezultă că mitropolitul Teoctist a păstorit până după această dată.

Mitropolitul Dosoftei. Urmașul său, *Dosoftei*, pare să fi fost originar din Moldova, sau un transilvănean călugărit acolo. Într-o însemnare pe o Evanghelie slavonă, în manuscris, cu data de 21 aprilie 1622, el scria despre sine: „eu vlădica Dosoftei ce am fost în Roman și Huși și mai mare peste toate mănăstirile Țării Moldovei, așijderea vlădică în Ardeal și în Maramureș; și am fost în ținutul Sacmarului până la Dobrițin...” (= Debrețin, n.n.). Înseamnă că a fost un timp „exarh

al mănăstirilor” din Moldova, în accepțiunea de azi a cuvântului, apoi episcop de Vad și Maramureș, într-o perioadă pe care nu o putem determina. N-ar fi exclus însă ca el să fi fost vicarul mitropolitului Teoctist, care era destul de bătrân, căci *Socotelile Brașovului* pomenesc, la 26 martie 1620, pe „vlădica al doilea” din Bălgrad, fără ca să-i dea numele.

Presupunem că a ocupat scaunul vlădicesc în 1623 sau în prima jumătate a lui 1624, căci la 18 septembrie 1624, Gabriel Bethlen scutea pe preoții români din Țara Făgărașului de dijmă. Fără îndoială că numai un nou ierarh, mai tânăr și mai dinamic, ca Dosoftei, a putut să solicite această scutire. Va fi stăruit pentru alegerea lui unul din domnii moldoveni de atunci, Ștefan Tomșa II (1621-1623) ori Radu Mihnea (1623-1626), care erau în bune raporturi cu principele Gabriel Bethlen (1613-1629). Ca mitropolit, a continuat să întrețină legături cu ierarhii, domnitorii și egumenii unor mănăstiri din Moldova.

Mitropolitul Dosoftei a rămas în istoria Bisericii noastre ca un vrednic ierarh, prin faptul că la 4 iulie 1627 a convocat un „sobor” sau „sinod” la Alba Iulia, care a luat mai multe măsuri privitoare la viața morală a preoților și credincioșilor transilvăneni. Printre altele, se stabilea un număr destul de ridicat de sărbători. Se pare că era o încercare a ierarhului și a membrilor „sinodului” (protopopii eparhiei și unii mireni) de a ușura viața credincioșilor iobagi, stabilind cât mai multe sărbători, în care să nu se lucreze (de pildă, în iulie erau considerate sărbători zilele de 8, 15, 17, 20, 22, 25, și 27). Se fixau apoi amenzi în bani pentru preoții care comiteau fapte nevrednice de misiunea lor preotească sau care nu săvârșeau slujbele potrivit tipicului și rânduielilor ortodoxe. O primă categorie de pedepse se aplicau preoților care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor pastoral-liturgice: „preotul carele nu va ști Psaltirea de-nțeles birșag (amendă, n.n.) 24 florinți; popa de nu va avea cărți și veșminte și vase de antimis altarului și a hramului, birșag 24 florinți; popa de i se va trece rândul bisericii peste zi mare sau sfânta duminică, pentru beție, să fie birșag scaunului 24 florinți; popa de nu va cânta liturghia cu 7 prescuri, birșag 12 florinți” etc. Alte măsuri priveau pe preoții nevrednici de însăși chemarea lor preotească, prevăzându-se pedepse de 12 sau 24 „florinți” ori chiar înlăturarea din cler. A treia grupă de amenzi privea pe credincioși: cei care nu posteau în două zile pe săptămână plăteau 24 florini, cei ce răpeau fete 40 de florini, cei care nu respectau sărbătorile 6 florini etc.

La scurt timp după acest sinod, vlădica Dosoftei a fost înlăturat din scaun. Se pare că îndepărtarea lui se datora tocmai acelui sinod care a urmărit îndreptarea vieții religios-morale a clerului și a credincioșilor, lucru care nu va fi convenit principelui Gabriel Bethlen. După relatările cronicarului Gheorghe Brancovici (c. 1645-1711), întregite cu ale cronicarilor sași Georg Kraus († 1679) și Georg Haner († 1777), Dosoftei nu numai că a fost înlăturat din scaun, dar a fost și întemnițat, iar principele l-a pus să-i zugrăvească un castel din Iernut (jud. Mureș).

Mitropolitul Ghenadie II. După înlăturarea lui Dosoftei, scaunul mitropolitan a fost ocupat de preotul văduv Gheorghe de Brad (cel pomenit în inscripția din Alba Iulia-Maieri din 1622: „preot chir Gheorghe”), numit în călugărie – și ca mitropolit – Ghenadie. Presupunem că el a fost hirotonit la Târgoviște de mitropolitul de atunci al Ungrovlahiei, Luca din Cipru. Este atestat documentar ca mitropolit la 17 octombrie 1627. La 4 decembrie 1628, dădea o carte de întărire în slujbă protopopului Ianăș din Hunedoara, în care se intitula „Preasfințitul arhiepiscop chir Ghenadie al scaunului Bălgradului și Vadului și Orășii și Sătmăruului și al întregii țări a Ardealului și celelalte”. Observăm că eparhia Vadului apare acum, oficial, încorporată în Mitropolia propriu-zisă a Ardealului. Acest lucru s-a petrecut cu puțin timp în urmă.

Cu toate că principele Gabriel Bethlen își va fi pus mari speranțe în mitropolitul Ghenadie că-l va ajuta în încercările sale de răspândire a calvinismului printre români, nu se cunoaște nici o abatere a lui de la credința ortodoxă. Dimpotrivă, a întreținut în permanență legături cu domnii, ierarhii și egumenii din Moldova. Desigur, în urma refuzului lui Ghenadie de a-l ajuta în acțiunea sa prozelitistă, Gabriel Bethlen a scris – se pare în mai multe rânduri – patriarhului ecumenic Chiril Lucaris († 1638), cerându-i consimțământul pentru trecerea românilor ortodocși din Transilvania la calvinism. Nu se cunosc scrisorile lui Bethlen, ci numai răspunsul patriarhului, din 2 septembrie 1629, din care se pot afla și unele din argumentele invocate de Bethlen în sprijinul încercării sale. El considera că preoții români – prin calvinism – s-ar putea împărtăși de lumina cărții și că trecerea lor la noua învățătură a lui Calvin ar fi salutată cu satisfacție de regele Suediei (Gustav II Adolf, admirator al lui Chiril Lucaris), de electorul de Brandenburg și de principii protestanți ai Germaniei (!). Patriarhul a combătut însă cu multă demnitate toate argumentele principelui calvin. Între altele, îi scria: „Noi nu putem nici cum să dăm ajutorul nostru față unei lucrări de felul acesta”; și apoi continua: „Dacă acea sârmană națiune (română, n.n.), lipsită de orice dreaptă învățătură, ar trece la credința luminății voastre, din neștiință sau din silă..., noi n-o putem împiedica, din cauza depărtării mare a locului și a lipsei noastre de putere; și nici nu ni se cade nouă să ne luptăm astfel, decât cu cuvântul. Dar dacă am sprijini din partea noastră pe față sau în ascuns această părăsire de credință, am săvârși un păcat pe care nu l-ar putea spăla toate chinurile pământesti”. Ca unul care a călătorit în mai multe rânduri prin țările române, patriarhul Chiril îi atrăgea atenția lui Bethlen asupra ineficienței planurilor sale și prin aceste cuvinte: „Pentru îndeplinirea fericită și pașnică a acestei (schimbări de religie), ar trebui mai întâi să se rupă legătura de sânge și de simțire care zvâcnește în taină, dar cu multă putere, între românii din țara Transilvaniei și locuitorii din țările Munteniei și Moldovei. Negreșit, domnii vecini ai ziselor țări nu vor îngădui aceasta niciodată și foarte sigur vor pune piedici, dacă nu cu armele, cel puțin cu îndemnuri tainice”. Deci și străinii erau conștienți de unitatea

de credință, de limbă și de origine a românilor din Transilvania, Țara Românească și Moldova.

Cu aceasta, s-au încheiat și încercările lui Bethlen de a atrage pe români la calvinism, căci a murit la scurt timp (15 noiembrie 1629). Politica sa religioasă a fost continuată de noul principe Gheorghe Rákóczy I (1630-1648). Astfel, la 9 aprilie 1638, la rugămintea lui Ghenadie, a confirmat un decret dat de Bethlen, în 1624, prin care preoții din Țara Făgărașului erau scutiți de impozite față de fisc. Din cuprinsul aceluși decret, rezultă că încă din timpul lui Bethlen s-au impus cinci condiții mitropolitului român, pe care „totdeauna nevătămate le va ține și le va plini și să fie *ascultător de vlădica bisericii ungurești de legea dreaptă*”. Înseamnă că mitropolitul român era subordonat superintendentului calvin încă din timpul lui Gabriel Bethlen. Trebuie să ne reținem atenția afirmația superintendentului Geleji Katona István că Ghenadie „pe unele (condiții) le ținea, pe altele nu”.

În primăvara anului 1640, când mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei a fost trimis de Matei Basarab în fruntea unei solii la Alba Iulia, pentru a duce tratative cu Gheorghe Rákóczy, acesta a cercetat și pe colegul său Ghenadie. Probabil cu acest prilej, Ghenadie a rugat pe mitropolitul muntean să scoată o ediție și pentru Transilvania din *Pravila de la Govora*. Într-adevăr, pe unele din foile de titlu ale Pravilei, numele lui Teofil era înlocuit cu al lui „Ghenadie, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit a toată țara Ardealului”, ceea ce înseamnă că acele exemplare s-au tipărit pentru nevoile preoților ardeleni.

Dar însuși mitropolitul Ghenadie a reușit să pună bazele unei tipografii la Alba Iulia în ultimii ani ai păstoririi sale. Un ajutor prețios la înființarea ei va fi avut din partea mitropolitului Teofil, căci în prefața *Evangheliei cu învățătură*, tipărită în 1640-1641, amintea că „s-au aflat acest dascăl, popa Dobre, de au venit din Țara Rumânească de au făcut tipare aicea în Ardeal”. *Evanghelia cu învățătură* era o reproducere – cu multe greșeli – a lucrării cu același titlu a diaconului Coresi, din 1581. A ieșit de sub tipar abia în 1641, când în scaunul vlădicesc de la Bălgrad păstora „Iorist arhimitropolitul”, care continua și prefața începută de predecesorul său.

La 3 septembrie 1640, mitropolitul Ghenadie a trecut la cele veșnice. Deși a păstorit într-o conjunctură social-politică nefavorabilă, el a rămas un bun ortodox, căci nu s-a abătut cu nimic de la învățătura Bisericii ortodoxe, știind să îndrume și pe păstorii lui să păstreze adevărurile de credință ortodoxă.

Mitropolitul Ilie Iorest. Îndată după moartea lui Ghenadie, au apărut mai mulți candidați pentru ocuparea scaunului mitropolitan: egumenul Meletie Macedoneanul de la Govora (a cărui activitate tipografică este cunoscută), protopopul din Hațeg și ieromonahul Iorest din mănăstirea Putna. Meletie a fost recomandat lui Rákóczy de superintendentul Geleji Katona István, căruia i l-a recomandat Ștefan Csernaton, un om de încredere al lui Rákóczy, trimis adeseori în Țara Românească. Dintr-o corespondență purtată între Geleji și Rákóczy în cursul

lunii septembrie 1640 aflăm că superintendentul a fixat viitorului mitropolit o listă cu 24 de condiții pe care urma să le respecte. O simplă lectură a acestora arată că acceptarea lor ar fi dus la o completă calvinizare a Bisericii românești.

Dintr-o nouă scrisoare a lui Geleji, cu data de 8 octombrie 1640, rezultă că a fost numit un „moldovean”, exprimându-și regretul că n-a fost numit cel recomandat de el. Noul mitropolit se numea din botez Ilie, iar ca monah Iorest, era originar din Transilvania, fiind „din copilărie dat să crească pentru învățătură de carte... în mănăstirea Putnei și în aceeași mănăstire a fost călugărit și înaintat după oarecare vreme în treapta preotiei”. Așa îl recomandau, mai târziu, țarului Mihail Feodorovici al Rusiei ierarhii din Moldova. Pe o *Psaltire* în manuscris de la mănăstirea Putna se află și însemnarea: „Ieromonahul Iorest, vleit 7133 (1624), noiembrie 3”, care ar putea să fie făcută de el însuși, pe când era tânăr ieromonah în ctitoria lui Ștefan cel Mare. Un preot, Manoil din Suceava, termina, în 1637, copierea unei *Cronici universale* a lui Simion Magistrul și Logotetul, în slavonește, începută sub îndrumarea mitropolitului Anastasie Crimca și continuată sub a „ieromonahului Iorest, egumen” (azi se păstrează în biblioteca Saltâkov-Scedrin din Petersburg). Să fie viitorul mitropolit al Transilvaniei sau e viitorul episcop de Rădăuți din anii 1651-1656? Numirea lui ca mitropolit s-a făcut la stăruințele lui Vasile Lupu, care era în raporturi de prietenie cu Rákóczy. A fost hirotonit la Târgoviște de mitropolitul Teofil al Ungrovlahiei pe la începutul lunii noiembrie 1640.

Păstoria sa se plasează în vremuri de restriște, când acțiunea prozelitistă condusă de Gheorghe Rákóczy I și de Geleji Katona István se intensifica tot mai mult. S-au făcut numeroase presiuni și asupra mitropolitului Iorest, ca să-i ajute la propagarea învățaturii calvine. În acest scop cu prilejul confirmării sale ca mitropolit, i s-a fixat un program în mai multe puncte, prin care îi cereau să lucreze în această direcție. Ca mitropolit, a continuat legăturile cu Moldova, fiind vizitat de călugări de la Putna. A făcut vizite canonice în diferite parohii, ajungând până în Maramureș. Arătam mai sus că în 1641 a terminat de tipărit, la Alba Iulia, o nouă ediție din *Evanghelia cu învățătură* editată de Coresi, în care se intitula „Iorest arhimitropolit”. La 18 februarie 1642, Dieta Transilvaniei se plângea de el că hirotonește preoți dintre iobagii români de pe moșiile nobiliare, ca să-i scape de iobăgie. De aceea, membrii Dietei cereau să i se interzică astfel de hirotonii, iar cei pe care i-a hirotonit să fie redați proprietarilor, ca iobagi. Dar mitropolitul n-a îndeplinit nici una din dorințele calvinilor, ci a rămas statornic în credința ortodoxă, împreună cu păstorii săi.

În 1642 (după unii cercetători 1640), s-a tipărit în satul Prisaca un *Catehism calvinesc*, în românește, care avea să primească acel renumit *Răspuns*, din partea mitropolitului Varlaam al Moldovei. Catehismul a apărut „cu voia și cu porunca” principelui Gheorghe Rákóczy cu cheltuiala predicatorului Gheorghe Csulai, cu „scrisoarea s-a ostenit popa Gheorghe din Secu”, iar cu tiparul, popa Dobre. Era

împărțit după cele trei virtuți teologice, explicând simbolul (apostolic), cele 10 porunci și Tatăl nostru, sub formă de întrebări și răspunsuri. Se pare că una din cauzele înlăturării lui Iorest din scaun a fost tocmai opoziția sa la tipărirea și difuzarea Catehismului. Va fi fost întărit în convingerile sale ortodoxe și de Sinodul de la Iași din septembrie-octombrie 1642, care a aprobat *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă.

În aceeași perioadă, relațiile dintre Vasile Lupu și Gheorghe Rákóczy erau pe cale de a se înrăutăți, căci domnul moldovean urmărea cucerirea Transilvaniei. Din aceste motive, la începutul anului 1643, Gheorghe Rákóczy, îndemnat de superintendentul Ștefan Geleji și de predicatorul Curtii, Gheorghe Csulai – care a urmat apoi lui Geleji –, a convocat „un sinod obștesc al tuturor protopopilor și păstorilor români de ritul grecesc și sârbesc”, în vederea judecării mitropolitului, acuzat de viață nedemnă de un slujitor al Bisericii. Vlădica Iorest a fost înlăturat din scaunul mitropolitan, aruncat în închisoare, iar bunurile i-au fost confiscate. A fost eliberat abia în noiembrie 1643, pe baza răspunderii pe care și-au asumat-o 24 de garanți (chezași), că va plăti 1.000 de taleri pentru vistieria principelui. S-a reîntors apoi în Moldova, stabilindu-se la mănăstirea sa de metanie, la Putna. În iunie 1645 a plecat în Rusia, pentru a strânge banii necesari în vederea răscumpărării garanților. Avea asupra sa o scrisoare de recomandare către țarul Rusiei, Mihail Feodorovici Romanov, dată în Suceava, la 2 iunie 1645, de ierarhii moldoveni: mitropolitul Varlaam, cu sufraganii săi: Anastasie al Romanului, Ștefan al Rădăuților și Ghedeon al Hușilor, având și sigiliile egumenilor de la Putna, Moldovița, Slatina și Bistrița. Ierarhii moldoveni, după ce înfățișau pe scurt viața mitropolitului Iorest, relatau și suferințele pe care le-a îndurat din partea cârmuitorilor calvini ai Transilvaniei, îndeosebi din partea lui Gheorghe Csulai, care „a adus mărturii mincinoase și i-a făcut mare nedreptate și i-au luat tot ce avea și l-au legat și l-au închis în temniță nouă luni, și a suferit în surghiun și împreună cu el o multime de preoți, nu pentru altă vină, decât pentru credința creștină, voind să-i convertească la calvinism”. Cereau apoi ajutorul țarului pentru mitropolitul Iorest, ca să-și poată răscumpăra cei 24 de garanți. A primit și un „pașaport” din partea domnului Vasile Lupu.

Ajuns la Moscova, – probabil prin Kiev, unde îl va fi întâlnit pe mitropolitul Petru Movilă –, fostul ierarh al românilor transilvăneni a fost primit de țarul Rusiei (la 26 august 1645), căruia i-a dăruit părțile din moaștele Sfântului Dumitru. În schimb, țarul i-a făcut daruri bogate în bani și obiecte. După ce a rămas câteva luni la Moscova, vlădica Iorest s-a reîntors în Moldova, răscumpărându-și garanții de la Alba Iulia. Și-a petrecut restul vieții la mănăstirea Putna (n-a ajuns episcop de Huși, cum au crezut unii istorici). A murit aici, la o vârstă înaintată, căci pe un *Minei* slavon în manuscris, din acea mănăstire, se găsește însemnarea: „Să se știe când a murit vlădica Iorest, în anul 7186 (= 1678) luna martie 12”.

Tinând seamă de viața sa curată, dar mai ales de râvna și pătimirea îndurată pentru apărarea Ortodoxiei, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărât – la 28 februarie 1950 – ca mitropolitul Ilie Iorest să fie cinstit ca sfânt mărturisitor de către întreaga Biserică Ortodoxă Română, în ziua de 24 aprilie a fiecărui an, o dată cu Sava Brancovici, unul din urmașii lui în scaunul mitropolitan. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955.

Mitropolitul Simion Ștefan. Îndată după înlăturarea lui Ilie Iorest din scaun, soborul protopopilor a ales ca mitropolit pe ieromonahul *Ștefan* (din botez Simion) de la mănăstirea din Alba Iulia. Nu se cunosc date despre el până la alegerea ca mitropolit. Presupunem că a învățat carte în gimnaziul din Alba Iulia, care funcționa de prin 1580, transformat în „colegiu academic” de principele Gabriel Bethlen, în 1622. Alegerea ca mitropolit a avut loc la sfârșitul lui februarie sau în primele zile ale lunii martie 1643, căci dintr-o scrisoare a lui Geleji către Gheorghe Rákóczy, din 4 martie, rezultă că protopopii eparhiei se găseau încă la Alba Iulia și că „popa Ștefan... este acum vlădică”. Din aceeași scrisoare aflăm că din cele 20 de protopopiate ortodoxe din Transilvania, 17 se găseau sub autoritatea superintendentului calvin. Această situație a nemulțumit pe noul mitropolit, dar și pe unii protopopi (de pe Câmpie și din țara Făgărașului), care i-au declarat lui Geleji – în dimineața aceleiași zile – că nu doresc să iasă de sub ascultarea mitropolitului ortodox. Dându-și seama de insuccesul propagandei calvine, Geleji sfătuia pe principe – în aceeași scrisoare, să permită lui Simion Ștefan să facă vizite canonice și în protopopiatele puse sub ascultarea lui. În aceste vizite, mitropolitul urma să fie însoțit de „popa Gheorghe și de Molodit” (probabil Gheorghe din Secul care a lucrat la traducerea Catehismului calvinesc și Mihail Molodet, viitorul episcop de Maramureș, din 1651) „fără de care să nu vorbească nimic cu nimenea, ci adunând preoții români la fiecare protopopie, să-i sfătuiască a primi condițiile și articolele...”. Desigur este vorba de cele 15 puncte umiltoare care i-au fost impuse prin decretul de recunoaștere dat de Gheorghe Rákóczy I la 10 octombrie 1643. Iată principalele îndatoriri: să se predice în românește, dar numai după Sfânta Scriptură, înlăturându-se astfel Sfânta Tradiție; tineretul să fie instruit după Catehismul calvinesc; în locul Sfintei Împărtășanii să se folosească pâine și vin nesfînțite; să se înlăture ritualul botezului și al înmormântării, introducându-se – în locul lor – rugăciunile și cântările folosite de calvini; să se înlăture cultul icoanelor și al crucii; să nu se pună piedici preoților și credincioșilor care, „din însuflarea Sfântului Duh”, doreau să treacă la calvinism ș.a. Se precizau apoi câteva din drepturile pe care le avea superintendentul calvin asupra Bisericii Ortodoxe și a mitropolitului. Astfel, „episcopul ortodox unguresc” trebuia să fie consultat „în orice lucru greu în treburile religiei”, își dădea avizul la numirea, menținerea sau îndepărtarea din slujbă a protopopilor și se pronunța – în caz de apel – asupra sentințelor date de mitropolit și protopopi.

În aceeași diplomă de confirmare erau menționate și comitatele (județele, n.n.) peste care se întindea jurisdicția mitropolitului Ștefan: Alba, Crasna, Solnocul de Mijloc, Dobâca, Cluj, Turda, Cetatea de Baltă (Târnava), apoi districtele Chioar, Bârsa și Bistrița, scaunele secuiești și săsești. În zonele care – după părerea lui Rákóczy – erau câștigate pentru calvinism (Alămor, Orăștie, Hațeg, Hunedoara, Ilia, Criș și trei protopopiate din Tara Făgărașului), „nu va putea să aibă nici o putere, decât numai cât îi va îngădui domnul episcop ortodox unguresc” (!).

Dacă mitropolitul Ștefan ar fi îndeplinit toate condițiile care i-au fost impuse, fără îndoială că s-ar fi schimbat din temelii nu numai viața Bisericii, ci și viața poporului român din Transilvania. Faptul că ele n-au fost îndeplinite se datora nu numai curajului și destoiniciei mitropolitului Ștefan, ci mai ales credincioșilor ortodocși, care au știut să-și apere cu dârzenie „legea strămoșească”.

Un caz aparte prezintă parohiile românești din Tara Făgărașului care, încă din 1585, au fost puse – pentru mai mult de un deceniu – sub autoritatea preotului calvin maghiar din Făgăraș. Aceeași situație s-a repetat la începutul secolului următor, în timpul principelui Gabriel Bethlen. În 1647, printr-un decret al lui Gheorghe Rákóczy I, toate bisericile românești din Tara Făgărașului erau scoase de sub ascultarea mitropolitului și puse sub conducerea protopopului Ștefan din Berivoi, dependent direct de principe. Noului protopop și preoților săi li se cerea să învețe pe credincioși Biblia și Catehismul calvinesc. Drepturile acestui „protopop suprem” vor fi fost menținute până prin 1659, când principele Acațiu Barcsai a pus Tara Făgărașului sub autoritatea mitropolitului Sava Brancovici.

În 1648, sub principele Gheorghe Rákóczy II, s-a tipărit un nou *Catehism calvinesc*, în românește, cu litere latine și ortografie maghiară. Era tradus din limba maghiară de cunoscutul predicator calvin Fogarasi István din Lugoj și tipărit cu cheltuiala lui Acațiu Barcsai – un român maghiarizat din Bârcea Mare (jud. Hunedoara), ban al Lugojului și Caransebeșului și comite suprem al Severinului, mai târziu principe al Transilvaniei. Am arătat și în alt loc că primul Catehism – cel din 1642 – a primit din partea lui Varlaam, mitropolitul Moldovei, cunoscuta replică: *Răspuns la Catehismul calvinesc*. Nu se știe din ce motive calvinii au răspuns mitropolitului moldovean, abia în 1656, printr-o broșură tipărită la Alba Iulia, cu titlul: *Scutul Catichizmului, cu răspuns den Scriptura svântă, împotriva răspunsului a doao țări fără Scriptură svântă*. Se ocupa cu Sfânta Scriptură, combătând deci tradiția, sfintele icoane, sfintele taine și apărând învățătura calvină. N-ar fi exclus ca autorul să fie superintendentul Gheorghe Csulai, care a luat locul lui Geleji († 1649), iar în românește să-l fi tradus vreun preot român - calvin. Se cunosc multe cazuri de trecere prin mijloace silnice a unor biserici românești în stăpânirea calvinilor. De exemplu, în 1652, a fost răpită biserica ortodoxă română din Turdaș (jud. Hunedoara) și dată celor 26 de credincioși calvini din sat, iar ortodocșii nevoiți să-și facă o biserică nouă, din nuiiele.

Noul Testament de la Alba Iulia. În pofida condițiilor nefavorabile în care și-a desfășurat activitatea și a nenumăratelor piedici care i s-au pus, mitropolitul Ștefan nu s-a înstrăinat de credincioșii săi și nici n-a îndeplinit vreuna din sarcinile umiltoare pe care i le-au impus cărmuitorii de atunci ai Transilvaniei. El nu și-a uitat niciodată înaltele/sale îndatoriri arhieresti, ci a căutat în permanentă să țină trează conștiința ortodoxă și românească în sufletele păstoriților. Dovadă sunt cele două tipărituri românești apărute la Alba Iulia (= Bălgrad), sub îndrumarea sa: *Noul Testament* din 1648 și *Psaltirea* din 1651.

„*Noul Testament sau împăcarea cu legea noao a lui Is. Hs. Domnului nostru*” a văzut lumina tiparului la 20 ianuarie 1648. Această înseamnă că a fost dat în lucru de prin 1647 sau chiar din 1646. Trebuie subliniat în mod deosebit faptul că aceasta este *prima traducere integrală a Noului Testament tipărită în românește*. Traducerea Noului Testament din 1648 se încadrează în curentul larg umanist de culturalizare a poporului în limba lui, mai ales că traducătorii erau conștienți că limba noastră este de origine latină, deci menită se devină o limbă de cultură, ca și cele considerate „sfinte”: greaca, latina, slavona. În afară de aceasta, preoții, fără să mai vorbim de masele largi ale credincioșilor, nu mai cunoșteau limba slavonă, încât simteau nevoia citirii cuvântului lui Dumnezeu în limba vorbită și înțeleasă de toți.

Într-o primă „Predoslovie”, semnată de „Simion Ștefan, arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramureșului și a toată țara Ardealului”, se aduceau mulțumiri protocolare lui Gheorghe Rákóczy pentru „ajutorul” dat la tipărire. Deși în prefață se arată că s-a tipărit cu cheltuiala lui Rákóczy, adevărul este că s-a tipărit cu banii încasați de la preoții români, după cum rezultă dintr-o scrisoare a lui Geleji din 1643. În ce privește autorul primei predoslovii, am dovedit într-un alt studiu că era scrisă de unul din fruntașii calvini de atunci, poate Gheorghe Csulai, predicatorul Curții lui Rákóczy, devenit superintendent în 1649, cu a cărui cheltuială se tipărise *Catehismul calvinesc*. Nu ar fi exclus să fi fost redactată în ungurește, apoi tradusă în românește. Mitropolitul a fost pus să o semneze, ca astfel să se confere mai multă autoritate întregii lucrări și să poată fi difuzată printre credincioșii săi români (o situație asemănătoare prezintă și prefetele *Bibliei* din 1688).

Cea de-a doua prefață – „Predoslovie către cetitori” –, nesemnată prezintă un interes deosebit. La început dădea unele știri privitoare la traducători. „Acest Testament – scria autorul – l-au început a-l izvedi ermonah Selivestru... și el s-au ustenit cât s-au putut și curând îi s-au tămplat lui moarte”. Silvestru era originar din Tara Românească, fost egumen la Govora, unde a tipărit *Sinaxarul* din *Psaltirea slavonă cu Ceaslov* (1638). *Evanghelia învățătoare* de la Govora și Dealu, din 1642-1644, a ieșit de sub tipar „cu osteneala și izvodirea” aceluiași „Silvestru eromonah”. Înseamnă că era un călugăr cu o aleasă pregătire, dobândită fie în vreuna din mănăstirile țării, fie poate în Colegiul lui Petru

Movilă de la Kiev, înființat cu câțiva ani în urmă. Așa ne-am putea explica faptul că a tradus Cazania „din limba rusească” (poate după Cazania de la Kiev, din 1637). La traducerea Noului Testament s-a folosit și o ediție slavonă tipărită „în țara Moscului”.

În continuare era menționată și contribuția altor cărturari români la revizuirea și îndreptarea traducerii lui Silvestru: „Iară noi, socotind și luând aminte, găsit-am multă lipsă și greșiale în Scriptura lui, pentru neînțelesul limbii și cărții grecești. Pentru-aceia noi am început dintâiu a-l posledei și unde n-au fost bine, am isprăvit și am împlut și am tocmnit din cât am putut”. Se preciza apoi că nu s-a folosit un singur „izvod”, ci „toate câte am putut afla” (Septuaginta, Vulgata, o traducere slavonă, tipărită la Moscova), fără să se îndepărteze de textul original, considerat „izvorul celorlalte”.

Fără îndoială că atât ieromonahul Silvestru, cât și continuatorii săi au consultat și vechile traduceri românești, fie pe cele aflate în manuscris, fie pe cele tipărite: *Tetraevangelul* din 1560-1561 și *Apostolul* din 1563, ambele tipărite de Coresi, poate pericopele evanghelice din *Cazania lui Varlaam*, din 1643. În felul acesta, ediția din 1648 se prezintă ca o încununare a eforturilor depuse de cărturarii români de până atunci de a transpune cuvântul lui Dumnezeu în limba proprie a credincioșilor.

Se naște, în mod firesc, întrebarea: cine au fost continuatorii ieromonahului Silvestru? În prima „predoslovie” - pusă sub numele mitropolitului - se menționa dispoziția pe care acesta o primise din partea lui Rákóczy: „mi-a poruncit să caut în *popii miei* preuți cărturari și oameni înțelepți carii să știe izvodi Testamentul cel Nou... din limbă grecească și slavonească și latinească”. Este deci limpede că ostentorii la revizuirea și completarea traducerii erau preoți cărturari din Ardeal, de neam român. Frecvența ardelenismelor în textul tradus (crai, crăiasă, Pătru, păhar, coșarcă, ciurdă, beutură, lămpaș, beteag, îngrupare, muiere, târnaț, oloi etc.) constituie o dovadă în plus că traducătorii erau transilvăneni. Nu este exclus, însă, ca alături de ei să fi fost și unii cărturari din Țara Românească, poate Meletie Macedoneanul, care a avut un rol important în tipărirea cărților de la Govora, sau Daniil Andrean „monahul din Țara Panoniei”, care a tradus *Îndreptarea Legii* de la Târgoviște din 1652, amândoi oameni de carte, apreciați și de cărmuitorii calvini ai Transilvaniei.

O altă problemă pusă în a doua prefată a *Noului Testament* este aceea a îmbogățirii limbii literare românești. Traducătorii, preocupați de redarea exactă a textului, au constatat că în limba română nu existau termeni corespunzători pentru o serie de noțiuni. Din aceste motive, au recurs la o soluție foarte ingenioasă, lăsând netraduse cuvintele fără corespondent în limba noastră, dar îmbrăcându-le într-o haină fonetică și morfologică românească. În felul acesta, au intrat în limba noastră - prin *Noul Testament* de la Alba Iulia - o serie de *neologisme*: sinagogă, filosofi, maghi, iotă, teatron, canon, areopag (toate sunt grecești, ceea ce constituie o dovadă în plus că s-a folosit și textul Septuagintei).

Dar cea mai importantă problemă pusă în această predoslovie se referă la necesitatea unei limbi literare unitare, pe care să o înțeleagă toți românii. Fiind conștient de unitatea etnică a poporului român, autorul predosloviei și-a îndreptat gândul către toți românii, nesocotind granițele politice nefirești existente atunci între ei. „Aceasta încă vă rugăm să luați aminte - scria autorul - că rumânii nu grăescu în toate țările într-un chip, încă neci într-o țară toți într-un chip. Pentru-aceia cu nevoie poate să scrie cineva să înțeleagă toți, grăind un lucru unii într-un chip, alții într-alt chip... Bine știm că cuvintele trebuie să fie ca banii, că banii aceia sunt buni, carii împlă în toate țările, așa și cuvintele acelea sunt bune carele le înțeleg toți. Noi drept aceia ne-am silit, den cât am putut, să izvodim așa cum să înțeleagă toți, iară să (dacă) nu vor înțelege toți, nu-i de vina noastră, ce-i de vina celui ce-au răsfirat rumânii printr-alte țări, de și-au mestecat cuvintele cu alte limbi de nu grăescu toți într-un chip”. Plastica asemănare a cuvintelor cu circulația banilor (parafrazând maxima latinească „verba valent sicut numi”) arată că autorul era conștient de existența graiurilor și a provincialismelor, dar și de rolul cărturarilor vremii la formarea unei limbi literare comune pentru toți românii. De aceea stăruia cu convingere pentru crearea unei limbi literare comune, recomandând, în acest scop, folosirea cuvintelor cu cea mai largă circulație (în accepția geografică).

Dar cine este autorul predosloviei, căci ea nu era semnată? Stilul ei, mult mai concis decât al primei predoslovii, cu o expunere care se remarcă prin caracterul ei obiectiv, concret, ordonat și prin frazele în general mai scurte, arată că autorul nu este identic cu cel al primei predoslovii. *Considerăm că este însuși mitropolitul Simion Ștefan*. În orice caz, chiar dacă mitropolitul nu ar fi autorul, ci vreun cărturar român ortodox din anturajul său, totuși trebuie să admitem că predoslovie s-a scris sub îndrumarea sa directă, deci poate fi socotit, în cel mai rău caz, autorul ei moral.

El va fi avut ca model pe marele său contemporan din Moldova, mitropolitul Varlaam, care, cu cinci ani în urmă, tipărise Cazania „pentru toată seminția românească pretutindenea ce se află pravoslavnici întru-această limbă”, socotind-o ca un „dar limbii românești”. Era, de altfel, unul din puținele mijloace prin care ierarhul putea să comunice direct, suflet de la suflet, cu păstorii săi, supuși împreună unei opresiuni politice și religioase. Faptul că prefata n-a fost semnată trebuie interpretat ca o abilitate a mitropolitului, care voia să evite neplăcerile cu principele și cu superintendentul calvin.

În ce privește traducerea propriu-zisă, primul lucru care impresionează la citirea cărții este acela că s-a folosit o limbă plăcută, mult apropiată de a poporului, de o mare frumusețe literară. Fraza nu este supusă unor influențe străine, ci dimpotrivă, este capabilă să expună gândurile fără nici un echivoc. Conștienți de originea latină a limbii noastre, traducătorii s-au orientat spre aceasta, preluând din ea o serie de fonetisme, forme și cuvinte necunoscute până atunci. Elementele

slavone și grecești sunt folosite într-o măsură redusă. Cunoașterea desăvârșită a limbii vorbite a făcut ca traducătorii să dea un text de o deosebită claritate, care a putut fi citit ușor de toți românii din toate locurile în care erau „răsfirați” și din toate timpurile, până azi. De aceea, alături de *Cazania* lui Varlaam, *Noul Testament* de la Alba Iulia constituie temelia pe care s-a făurit, în secolele următoare, limba română literară.

Textul este împărțit în „capete” (capitole), iar acestea în „stihuri” (versete), orice capitol având „suma” (rezumatul) lui. Fiecare pagină are rezervat un spațiu pentru trimiteri la alte capitole sau versete din Sfânta Scriptură. Aceste spații mai erau folosite și pentru explicarea unor termeni străini (latinești, slavoni, maghiari) sau pentru explicarea – prin sinonime – unor cuvinte românești cu circulație mai restrânsă, dar și pentru unele scurte comentarii (exegeză). Termenii explicați sunt din variate domenii: teologie, administrație (pretor, publican, ariopag), medicină (gangrenă), numismatică (statir, denar, aspru, codrat), geografie (sân de mare, vântul evrochlidon), botanică (mintă, izmă, cimbru). Se poate conchide că unele din cuvintele glosate au intrat în limba noastră direct din limbile greacă și latină, în anul 1648. De aceea, notele marginale din *Noul Testament* de la Alba Iulia pot fi socotite ca un început de dicționar explicativ în limba noastră.

Apar apoi și scurte comentarii la unele versete. De exemplu: „Mănuile curund nu-ți pune pre nime = sau nu popi pre nime”; „era un bogat și să îmbrăca în ușărnice și vison = visonul era giulgiul subțire și scumpu ce-l făcea de-n inu, carele era într-un preț ca aurul”; „dară iară vă zic voao: mai leasna iaste cămilei pre în urechea acului a trece... = cămila se zice că-i funia corăbii, iar în cest loc să înțeleage cămila”.

O problemă teologică de mare importanță legată de ediția *Noului Testament* din 1648 este a celor 24 de „predoslovii”. Cu excepția Epistolelor către Filimon, II și III Ioan, toate celelalte cărți au câte o scurtă „predoslovie” (a Apocalipsei intitulată „summa”) sau, în limbajul teologic de azi, o „introducere” la cărțile respective. Din cele 672 de pagini de text, aproximativ 55 de pagini cuprind asemenea considerații isagogice. După părerea cercetătorilor, cele 24 de „predoslovii” la cărțile *Noului Testament* sunt originale, neputând-se stabili nici o legătură cu lucrările maghiare contemporane, îndeosebi calvine. Probabil s-a folosit ediția latină a Bibliei, apărută la Venetia în 1587 (Biblia ad vetustissima exemplaria), care cuprindea traducerea Fericitului Ieronim, însoțită de trimiteri și scurte considerații introductive la fiecare carte. Stilul acestor predoslovii este asemănător cu cel din „predoslovie către cetitori”, ceea ce înseamnă că au un singur autor. Predomină expunerea sistematică, logică, cu fraze concise și clare, cu o grupare metodică a problemelor, deci se folosește un stil didactic. Predosloviile prezintă scurte date istorice și geografice asupra orașelor sau ținuturilor cercetate de Sfinții Apostoli, mai ales în cazul Epistolelor pauline, date despre autori, timpul, locul și limba în care au scris, date asupra cuprinsului cărții. Se face chiar și

etimologia numelor unor autori, din limbile greacă sau ebraică. În unele predoslovii autorii se angajează în scurte dispute teologice cu filosofii păgâni, eretici, catolici etc. Se introduc unii termeni care nu apar în traducerea propriu-zisă (epicurei, papiști, iejuviți, stemă, istorie). Toate acestea arată formația umanistă a traducătorilor, dobândită fie la unele școli din Transilvania, fie peste hotare. De notat că în aceste „predoslovii” se făcea amintire și de unii Sfinți Părinți și scriitori bisericești (Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Atanasie cel Mare, Fericitul Ieronim, Teofilact al Ohridei etc.), ceea ce arată că autorii lor nu erau calvini (nici filocalvini), ci români ortodocși care au lucrat și la traducerea propriu-zisă. Pe baza celor relatate aici, putem afirma că *Noul Testament de la Alba Iulia* cuprinde zeci de pagini care pot fi considerate ca primul „manual” de introducere și de exegeză biblică din teologia românească.

Trei predoslovii (Marcu, Luca și Ioan) au fost reproduse în Biblia de la București din 1688, cu simple modificări grafice sau schimbări de termeni. Același lucru se poate constata și în privința textului propriu-zis, căci Biblia de la București a preluat traducerea de la Alba Iulia, mergând uneori până la o simplă transcriere sau la schimbări nesemnificative de limbă, cerute de însăși evoluția ei. A fost folosit apoi și de ediția *Noului Testament* de la București, din 1703, tipărit de Antim Ivireanul (se cunoaște și o copie a *Noului Testament*, în manuscris, făcut în Țara Românească la scurt timp după apariție). Traducerea din 1648 a fost apreciată mai târziu și de mitropolitul Andrei Șaguna, care s-a folosit de ea în opera de revizuire și retipărire a Bibliei de la Sibiu, din 1856-1858. Sunt dovezi concludente că *Noul Testament* de la Alba Iulia se bucura de o autoritate deosebită între scrierile bisericești din secolul al XVII-lea, datorită, în primul rând, limbii folosite, mult apropiată de cea populară.

La 25 decembrie 1651 s-a terminat de tipărit, tot la Alba Iulia, *Psaltirea* (având și titlul evreiesc *Sefer tehilim*). Ca și *Noul Testament*, *Psaltirea* avea două „predoslovii” nesemnate, una adresată principelui Gheorghe Rákóczy II, alta (la sfârșitul cărții) „către cititori”. Din lectura primei prefete – mai extinsă – ne dăm seama că a fost scrisă de un teolog calvin, poate de însuși superintendentul Gheorghe Csulai. Fondul și forma de expunere a acestei prefete sunt asemănătoare cu ale primei prefete a *Noului Testament* (cea pusă sub numele lui Simion Ștefan), ceea ce ne face să afirmăm că sunt scrise de același autor calvin maghiar (probabil inițial au fost scrise în limba maghiară, apoi traduse în românește). A doua prefată oferea câteva explicații asupra noii ediții a *Psaltirii*, arătând că s-a tradus din evreiește și din grecește.

Și în *Psaltire* apar glosări marginale (inclusiv confruntări între textul ebraic și cel grecesc). S-a făcut împărțirea în capitole și versete, fiecare capitol având un mic rezumat. În privința „izvoadelor” folosite, autorii celor două prefete arătau că s-a tradus din limbile ebraică și greacă. O comparație cu *Psaltirea Scheiană* și cu *Psaltirea lui Coresi* din 1570, arată că au fost utilizate și acestea.

Mitropolitul Simion Ștefan a trecut la cele veșnice în vara anului 1656 (probabil prin iulie), fiind atestat documentar, pentru ultima oară, la 22 mai 1656, când numea ca protopop al Hunedoarei pe preotul Ioan.

Concluziile care se desprind din această sumară prezentare sunt evidente. Mitropolii Dosoftei, Ghenadie II, Ilie Iorest și apoi Simion Ștefan au fost confrunțați în permanență cu tentativele principilor și superintendenților calvini de a produce o dezbinare bisericească a românilor prin calvinism. În această luptă de apărare a credinței, dar și a ființei naționale, s-a remarcat mai ales mitropolitul Ilie Iorest, un adevărat martir al Ortodoxiei românești (canonizat ca atare în 1955, prăznuit la 24 aprilie). Iar urmașul său, Simion Ștefan, cu mijloacele care i-au stat la îndemână, cu dârzenia și abilitatea sa, la care se adaugă credința puternică a păstorilor, a știut să treacă peste orice obstacole, lăsând culturii românești acel dar neprețuit care este Noul Testament din 1648. Ierarh cu alese preocupări culturale, însuflețit de un cald patriotism, Simion Ștefan se încadrează în curentul larg umanisto-renascentist de culturalizare a poporului și de apărare a Ortodoxiei, reprezentat la noi de marii săi contemporani: Varlaam al Moldovei, Ștefan al Ungrovlahiei, iar dincolo de hotare, de Petru Movilă al Kievului.

Bibliografie

Izvoare: A.T. LAURIAN și NICOLAE BĂLCESCU, *Magazinul istoric pentru Dacia*, III, București, 1846, 378 + VI p.; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAS, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUTIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în „Revista de istorie”, tom. 28, nr. 6, 1975, p. 889-912; IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom I (1508-1716), București, 1903, X + 572 p.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile Episcopii românești a Vadului, Geoagiuului, Silvasului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; ȘTEFAN METES, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, p. 173-224.

Prozelitismul calvin: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Biserica Ortodoxă în luptă cu protestantismul, în special cu calvinismul în veacul al XVII-lea și cele două sinoade din Moldova contra calvinilor*, București, 1890, 116 p.; ALEXANDRU GRAMA, *Institutiunile calvinești din Biserica românească din Ardeal*, Blaj, 1895, X + 476 p.; REVESZ IMRE, *La Reforme et les Roumains de Transylvanie*, Budapesta, 1937, 41 p.; ERNEST CHRISTOPH SUTTNER, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation*, în „Kirche in Osten. Studien zur osteuropäischen Kirchengeschichte und Kirchenkunde”, Münster, Band 25, 1982, p. 64-120.

Mitropolii transilvăneni: NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în BOR, an LXIV, 1946, nr. 7-9, p. 425-446; MIRCEA PĂCURARIU, *În legătură cu mitropolitul Teoctist al Transilvaniei*, în MA, an XV, 1970, nr. 11-12, p. 823-826.

ZENOVIE PĂCLIȘANU, *Condamnarea episcopului (sic) Ilie Iorest (1640-1643)*, în rev. „Cultura Creștină”, Blaj, an II, 1912, nr. 5, p. 135-140; IOAN LUPAS, *Prigonirea mitropolitului Ilie Iorest din Transilvania*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 83-91; MIRCEA PĂCURARIU, *Mitropolitul Ilie Iorest al Transilvaniei. La 300 de ani de la moartea sa*, în BOR, an XCVI, 1978, nr. 9-10, p. 1149-1163.

TULIU RACOTĂ, *Mitropolitul Simion Ștefan*, în RT, an XXXVI, 1946, nr. 7-8, p. 384-387; nr. 9-10, p. 420-428; nr. 11-12, p. 482-492 (și în volumul său „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 11-28).

Noul Testament de la Alba Iulia: IOAN BĂLAN, *Testamentul Nou de la Bălgrad*, în „Cultura Creștină”, an III, 1913, nr. 14, p. 420-432 (reprodus și în vol. *Limba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 136-146); G. T. POP (GABRIEL TEPELEA), *Contribuții la studierea limbii și literaturii vechi. Sinonimele în Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în BOR, an LXXX, 1962, nr. 7-8, p. 742-757; G. F. TEPELEA, *Câteva precizări în legătură cu izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în rev. „Limba Română”, 1963, nr. 3, p. 274-282; G. F. TEPELEA, *Predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în rev. „Limba Română”, 1964, nr. 2, p. 149-157; G. F. TEPELEA, *Alte precizări în legătură cu predosloviile Noului Testament de la Bălgrad (1648)*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 1-2, p. 113-124; G. F. TEPELEA, *Date noi despre izvoarele și glosele Noului Testament de la Bălgrad*, în GB, an XVI, 1967, nr. 9-10, p. 924-933 (o parte din aceste studii sunt incluse în vol. GABRIEL TEPELEA, *Studii de istorie și limbă literară*, București, 1970, p. 7-75, sub titlul: „Noul Testament” de la Bălgrad); IOAN ILIESCU, *Considerații asupra gloselor din „Noul Testament” de la Bălgrad*, în *Analele Universității din Timisoara*, seria Științe filologice, II, 1964, p. 21-34; G. ISTRATE, *Un moment important din istoria limbii române literare: Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, în MMS, an LXVIII, 1972, nr. 9-12, p. 749-774; GRIGORIE MARCU, *Considerații asupra Noului Testament din 1648*, în ST, an XXV, 1973, nr. 9-10, p. 605-618; MIRCEA PĂCURARIU, *325 de ani de la apariția „Noului Testament” de la Bălgrad*, în BOR, an XCI, 1973, nr. 11-12, p. 1206-1215.

Vol. NOUL TESTAMENT. Tipărit pentru prima dată în limba română la 1648 de către Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei. Reeditat, după 340 de ani, din inițiativa și purtarea de grijă a Prea Sfințitului Emilian, episcop al Alba-Iuliei, 1988, 907 p., apoi reeditat după 350 de ani, cu binecuvântarea Înalț Prea Sfințitului Andrei, arhiepiscopul Alba-Iuliei, 1998, 860 p. (îndeosebi studiile introductive semnate de Virgil Cândea, Mircea Păcurariu, Grigore Marcu și Florica Dimitrescu).

Psaltirea de la Alba Iulia, 1651..., reeditată după 350 de ani, Alba Iulia, 2001, 712 p. (cu studii semnate de Iacob Mârza, Eva Mârza, Remus Onișor, Mihai Moraru).

MITROPOLIA TRANSILVANIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVII-LEA. MITROPOLITUL SAVA BRANCOVICI

După moartea lui Simion Ștefan, în scaunul mitropolitan vacant a fost ales protopopul văduv Simion Brancovici din Ineu (jud. Arad), călugărit sub numele de *Sava*. Amănunte asupra vieții sale – uneori lipsite de obiectivitate – se găsesc în cronica sârbească scrisă de fratele său Gheorghe Brancovici (c. 1645-1711). Noul mitropolit descindea dintr-o veche familie sârbească, venită, se crede, din părțile Hertegovinei, din localitatea Korenici, nume care figura uneori și în titlatura sa. Pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, familia Brancovici avea întinse prietenări în comitatele Arad, Zarand și Timiș. Dintre înaintașii mitropolitului Sava, cunoaștem pe Sava, „episcop de Lipova și Ineu” (c. 1606 - c. 1627) și pe Longhin Brancovici (1628- c. 1634), fratele tatălui său, hirotonit arhiereu pentru credincioșii din părțile Lipovei-Ineului de patriarhul ecumenic Chiril Lucaris (1628), retras înainte de 1643 la mănăstirea Comana din Țara Românească. Tatăl lui Sava Brancovici, Ioan, slujise în tinerețe ca ostaș; a avut patru fii și două fiice, cel mai mare fiind Simion, viitorul mitropolit.

Acesta s-a născut în jurul anului 1620, a învățat carte în casa părintească, apoi la mănăstirea Comana, unde era retras unchiul său Longhin. De aici, s-a reîntors acasă, s-a căsătorit, având și copii, care au murit de mici. De multe ori era nevoit să îmbrace și haina ostășească din cauza numeroaselor confruntări pe care le aveau locuitorii din acele părți cu turcii. Întâmplându-se să moară Grigorie Brancovici, protopopul Ineului, o altă rudă, credincioșii de acolo l-au sfătuit să-și închine viața slujirii lui Dumnezeu, ca preot-protopop. Îndeplinindu-le dorința, a plecat în Țara Românească, la unchiul său Longhin, care a rugat pe mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei să-l hirotonească preot. După hirotonie, s-a reîntors la Ineu, unde a aflat că soția îi murise între timp, iar bătrâna sa mamă se călugărise, sub numele de Maria.

Mitropolit al Transilvaniei. A îndeplinit slujba de preot-protopop timp de mai mulți ani, până în 1656, când soborul de preoți și mireni ortodocși, întrunit la Alba Iulia, l-a ales în scaunul de mitropolit al Ardealului. A trecut din nou în Țara Românească, unde, după ce a fost călugărit sub numele de Sava, a fost hirotonit arhiereu în catedrala mitropolitană din Târgoviște, a treia zi după Înălțarea Sfintei Cruci din anul 1656, de către mitropolitul Ștefan, vlădica Longhin Brancovici,

episcopii țării și unii arhierei străini aflați în capitala Țării Românești. Încărcat cu daruri, primite de la domnitorul Constantin Șerban Basarab și de la mitropolitul Ștefan, s-a reîntors apoi la credincioșii săi din Transilvania, fiind primit cu mare cinste în reședința sa de la Alba Iulia.

La 28 decembrie 1656, a primit diploma de recunoaștere din partea principelui Gheorghe Rákóczy II (1648-1660), prin care i se acorda o jurisdicție foarte întinsă, așa cum n-a avut nici unul dintre predecesorii lui: Transilvania propriu-zisă, Severinul, Zarandul, Bihorul și Maramureșul, cu excepția Țării Făgărașului și a câtorva biserici. Nu era subordonat superintendentului calvin și nici nu i s-au impus cele 15 restricții calvine, așa cum se întâmplase cu Simion Ștefan, în 1643. Acest lucru s-ar putea explica atât prin personalitatea sa – făcând parte dintr-o familie de ierarhi și de luptători împotriva turcilor –, cât și prin alianțele politice pe care Gheorghe Rákóczy II le încheiase înainte cu un an cu domnii români Constantin Șerban al Țării Românești și Gheorghe Ștefan al Moldovei.

Păstoria lui Sava, deși îndelungată, a fost tulburată de acțiunea prozelitistă calvină care se ducea printre ortodocși, patronată de însuși principii Transilvaniei, dar și de războaiele și schimbările politice care au avut loc atunci. În ce privește politica religioasă, notăm că după moartea lui Gheorghe Rákóczy I (1648), văduva sa, Susana Lorántffy, a făcut noi încercări pentru atragerea românilor (mai ales a celor din Făgăraș) la calvinism. În acest scop, la 2 aprilie 1657, a numit niște „vizitatori” (un fel de inspectori calvini), care să inspecteze de două ori pe an toate parohiile românești din Țara Făgărașului, să se intereseze de pregătirea preoților și de modul în care își desfășoară activitatea. Cheltuielile lor de deplasare și întreținere le suportau preoții și credincioșii români (în 1658, de exemplu, au fost controlați preoții și grămăticii din 39 de sate). A doua zi, 3 aprilie 1657, principesa Susana Lorántffy a semnat un nou decret, prin care se înființa o școală calvină (reformată) românească în Făgăraș, alături de biserica și școala reformată maghiară. Decretul respectiv era însoțit de o serie de dispoziții referitoare la organizarea școlii, elevi, inspectori, învățători, mijlocele de întreținere etc.

Din lectura acestor dispoziții, rezultă că prin înființarea școlii nu se urmărea altceva decât „calvinizarea” viitorilor preoți și învățători din Țara Făgărașului și – prin ei – a maselor largi de credincioși. De pildă, se prevedea ca învățătorul școlii să fie absolvent al unei școli reformate maghiare, fiind îndatorat să învețe pe elevi Catehismul calvinesc și cântările calvine folosite de comunitățile româno-calvine din Lugoj și Caransebeș, să traducă rugăciunile calvine în românește etc. Se dispunea apoi ca toți „grămăticii” români din Țara Făgărașului să frecventeze cursurile acelei școli, urmând ca după absolvire să funcționeze ca învățători și preoți în Țara Făgărașului. Absolvenții buni învățau – în continuare – și în școala latinească. Elevii săraci erau întreținuți din contribuțiile preoților (câte 25 de bani și o găină) și ale satelor (câte 25 de bani) din Țara Făgărașului.

Cu toate scopurile de calvinizare și maghiarizare urmărite de această școală, trebuie să recunoaștem să ea s-a numărat printre cele dintâi școli sistematice românești. A dăinuit până către anul 1700, formând mai multe generații de intelectuali români din mediul rural. Politica de calvinizare a fost continuată și în anii următori, cum vom relata mai jos.

Pe plan politic, menționăm faptul că în ianuarie 1657, ambițiosul Gheorghe Rákóczy II a pornit o expediție în Polonia, în vederea ocupării tronului acestei țări. Expediția s-a încheiat cu înfrângerea lui Rákóczy. Tot atunci, Poarta otomană a ordonat „staturilor” (diete) transilvane să aleagă un nou principe. A fost ales Francisc Rédei, pe care Poarta a refuzat să-l recunoască. La începutul anului 1658, era reales Gheorghe Rákóczy care a făcut apel la trupele austriece să se ridice împotriva turcilor. Acest fapt a provocat o cumplită expediție de jaf în Transilvania, întreprinsă de turci, cu ajutor de la tătari și cazaci. Poarta otomană a reușit acum să impună ca principe pe Ákos-Acațiu Barcsai (1658-1660), fost ban al Lugojului și Caransebeșului, care le-a cedat Ineul, Lugojul și Caransebeșul, majorând și haraciul la 40.000 de galbeni. În același timp, o altă dietă, întrunită la Târgu Mureș, a declarat că rămâne fidelă lui Gheorghe Rákóczy, astfel că existau acum doi principii. Transilvania devine teatru de lupte pentru satisfacerea unor ambiții personale. În mai 1660, în lupta de pe Someșul Mic, Gheorghe Rákóczy a fost înfrânt și rănit grav, sfârșindu-și zilele în luna următoare, la Oradea.

În ianuarie 1661, „staturile” ardelene au ales ca principe pe Ioan Kemény, fostul comandant al trupelor lui Rákóczy, care a continuat politica sa antiotomană. Barcsai a fost prins și ucis din ordinul lui Kemény, în iulie 1661. Tot atunci, turcii au intrat din nou în Transilvania, impunând „staturilor” alegerea ca principe a lui Mihail Apafi (14 sept. 1661- 15 apr. 1690).

În astfel de împrejurări, desigur că și păstoria mitropolitului Sava nu s-a putut desfășura în liniște. De pildă, în cursul expediției turcești din 1658, au fost arse și jefuite catedrala și reședința mitropolitană din Alba Iulia.

Voind să-și consolideze poziția prin câștigarea preoțimii ortodoxe, Acațiu Barcsai a dat, la 9 ianuarie 1659, o nouă diplomă de confirmare lui Sava, acordându-i jurisdicție și asupra Țării Făgărașului, pe lângă teritoriile menționate în diploma lui Gheorghe Rákóczy II. În luna următoare, Sava prezenta dietei transilvane, întrunită la Bistrița, starea deplorabilă a clerului ortodox, din cauza contribuțiilor fiscale. Urmarea a fost că la 15 martie 1659, Barcsai scutea pe preoții români de toate obligațiile fiscale pe care le aveau față de vistieria țării. La 20 martie 1659, printr-un alt decret, erau acordate aceleași scutiri preoților din Țara Făgărașului, accentuând obligația acestora, precum și a tuturor preoților români transilvăneni, de a sta sub ascultarea mitropolitului Sava.

În pofida acestor privilegii acordate de Acațiu Barcsai, mitropolitul înclina, totuși, spre politica antiotomană a lui Gheorghe Rákóczy. Așa se explică faptul că în iulie 1659, după ce Barcsai a ocupat Alba Iulia, Sava nu mai era în scaunul

mitropolitan, locul său fiind luat de *Ghenadie III*, care se intitula „arhiepiscop de Bălgrad, Maramureș și a toată Țara Ardealului”. Se pare că acesta era rus de origine, din Putivlia, oraș din părțile de sud-vest ale Rusiei, numit din botez Gheorghe, fost preot în Alba Iulia. În însuși decretul de confirmare dat de Barcsai în Sibiu, la 15 februarie 1660, era numit „Georgius Putivlensis Moscovita”.

Prin același decret, noul mitropolit era obligat să respecte o serie de condiții, similare celor impuse lui Simion Ștefan în 1643. Totodată se arătau și motivele care au dus la înlăturarea lui Sava din scaun: neîndeplinirea condițiilor impuse și amestecul în problemele publice ale țării. Dar, cu toate că era înlăturat, Sava a continuat să se mențină în drepturile sale și să locuiască în Alba Iulia, de unde trimitea o scrisoare bistrițenilor, în decembrie 1659. Înseamnă că acum fiecare principe își avea mitropolitul său: Rákóczy pe Sava, iar Barcsai – retras la Sibiu –, pe Ghenadie. Se pare că acesta a și murit la Sibiu, în vara anului 1660.

La 21 septembrie 1660, în calitate de „vlădică de Bălgrad și de toată Țara Ardealului”, Sava întărea o „singhelie” (carte de preoție) protopopului Ianăș din Hunedoara. La 18 aprilie 1661, chema un credincios la judecată.

Alegerea lui Mihail Apafi ca principe al Transilvaniei, la 14 septembrie 1661, a însemnat pentru mitropolitul Sava o nouă luptă pentru menținerea în scaun. Se cunoaște o scrisoare a protopopilor români, cu data de 12 martie 1662, prin care rugau pe noul principe să-l mențină pe Sava în scaunul mitropolitan.

Notăm că trei pomelnice cunoscute ale Mitropoliei Transilvaniei consemnează și pe un vlădică *Daniil*. Istoricii l-au identificat cu călugărul Daniil Andrean, traducătorul *Pravilei Mari* de la Târgoviște din 1652. Probabil Apafi a încercat să-l numească mitropolit al întregii Transilvanii. Dar la 20 aprilie 1662, Daniil era numit de Mihail Apafi, ca „episcop” peste bisericile românești din Țara Făgărașului. Nu știm unde a fost hirotonit și cât a durat păstoria lui aici (documente ulterioare îl prezintă ca fost „mitropolit” cu sediul la Alba Iulia). Mai târziu a ajuns episcop la Strehaia (1672-1679), iar spre sfârșitul vieții s-a retras la schitul Babele din părțile Vrancei, unde a murit în 1688.

Abia la 23 aprilie 1662, Sava primea din partea lui Apafi diploma de confirmare în scaunul mitropolitan. De data aceasta, Țara Făgărașului era scoasă de sub jurisdicția sa, întrucât cu trei zile mai înainte o încredințase lui Daniil.

Din 1662 până în 1680, Sava Brancovici a păstorit fără întrerupere. La 1 septembrie 1663, Mihail Apafi a întărit decretul dat de Barcsai la 15 martie 1659, privind scutirea preoților români de dări. O altă grijă a lui Sava Brancovici a fost aceea a refacerii catedralei sale mitropolitane, care era distrusă în urma expedițiilor turcești pe care le-am amintit mai sus.

Dar nu peste mult timp, vlădica Sava a ajuns la divergențe cu principele și cu ceilalți cârmuitori calvini ai Transilvaniei. Astfel, în 1667, principele a încredințat pe cei patru „epitropi” ai averii Mitropoliei să ceară socoteală mitropolitului de toate veniturile încasate de la începutul păstoririi sale, să ia măsuri pentru

deschiderea unei școli și pentru reînființarea tipografiei. Cerea, de asemenea, să fie ascultați preoții români care au suferit vreo nedreptate din partea mitropolitului.

Călătoria în Rusia. Deși era într-o situație grea, mitropolitul a obținut totuși acordul lui Apafi pentru a face o călătorie în Rusia, așa cum făcuse pe vremuri unchiul său Longhin și mitropolitul Ilie Iorest. A plecat din Alba Iulia – împreună cu fratele său Gheorghe, doi diaconi și câțiva însoțitori – pe la începutul anului 1668, având o scrisoare de recomandare din partea lui Apafi. Pe la jumătatea lunii februarie era la Iași, de unde a trecut în Polonia. Acolo a primit o scrisoare din partea regelui Jan Kazimierz (1648-1688) către țarul Alexei Mihailovici. Spre sfârșitul lunii mai a ajuns la Moscova, fiind primit de țar, într-o primă audiență, la 31 mai 1668. A prezentat țarului mai multe daruri, primind, la rândul său, felurite danii, în bani, obiecte de cult și blănuri. În ziua următoare, a depus la „biroul ambasadorilor” din Moscova o scrisoare (memoriu), în care recomanda necesitatea unirii tuturor popoarelor creștine din Răsărit împotriva cotropitorilor otomani. „Este, în părțile acestea, – scria el – mare mulțime de creștini pravoslavnici: sârbi, bulgari, români; toți aceștia așteaptă să fie de undeva năvală a creștinilor asupra blestematului de turc, căci sunt în mare lipsă, necaz și strâmtoare”. În ziua de Sfinții Apostoli Petru și Pavel, mitropolitul Sava a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei și Macarie al Antiohiei, prezenți la lucrările Sinodului convocat în 1666-1667 pentru judecarea patriarhului rus Nikon. A rămas la Moscova până în luna august, când a fost primit într-o nouă audiență de țar, primind alte ajutoare în bani pentru nevoile Bisericii pe care o păstorea. I s-a dat și un hrisov, prin care i se permitea – lui și urmașilor – să meargă în Rusia, după ajutoare, din șapte în șapte ani.

Noi asupriri. După reîntoarcerea din Rusia, pentru mitropolitul Sava a început o perioadă de asupriri din partea lui Mihail Apafi și a celorlalți cârmuitori calvini, care și-au dat seama că prin această călătorie i-a sporit încrederea în Ortodoxie și hotărârea de a rămâne statornic în credința strămoșească și în toate rânduielile ei. Se adaugă la aceasta și teama lui Apafi – om de încredere al turcilor – că Sava urmărise în călătoria sa și interese de natură politică. De aceea, la 20 februarie 1669, îndemnat de superintendentul calvin Kovásznay Péter, Apafi a dat un decret, prin care i s-au impus lui Sava noi restricții, în esență identice cu cele impuse lui Simion Ștefan, în 1643.

Cea mai grea îndatorire era aceea a subordonării mitropolitului față de superintendentul calvin „atât în hiertonirea preoților și a protopopilor, precum și în destituirea celor nevrednici sau reprimirea celor ce făgăduiesc îndreptarea vieții... în convocarea și conducerea sinodului general românesc” etc. De asemenea, i se cerea să înființeze școli românești, să reînființeze tipografia, în care să publice cărți noi, să se ocureze slujbele numai în românește. Cu toate că aceste măsuri păreau favorabile Bisericii ortodoxe, totuși, prin ele nu se urmărea decât calvinizarea ei treptată. Dându-și seama că prin reînființarea tipografiei nu se

urmărea altceva decât tipărirea de cărți calvine, vlădica Sava a ținut-o ascunsă ani de zile.

La 14 iunie 1674, Mihail Apafi dispunea ca mitropolitul ortodox, protopopii, preoții și toate bisericile românești să fie puse sub controlul noului superintendent calvin Tiszabéczi Gáspár. Acesta urma „să aibă de grijă de toate bisericile românești și să le cârmuiască după conștiința sufletului său”. Mitropolitul era obligat să-i dea ascultare în toate. Era evident că principele urmărea însăși desființarea Bisericii românești. Dar cu abilitatea sa cunoscută, mitropolitul Sava a știut să treacă și peste aceste noi umilinte pe care i le pregătea Apafi.

În anul 1670, mitropolitul Sava a făcut o călătorie în Țara Românească, unde Antonie Vodă din Popești (1669-1672) cu ierarhii și boierii din divan – printr-un hrisov din 25 aprilie 1670 – i-au confirmat o danie anuală de 6000 de aspri, pe care au avut-o și unii dintre înaintașii săi.

În anii următori, se cunosc câteva vizite canonice pe care le-a făcut în mai multe parohii ale întinsei sale eparhii. Astfel, în 1672, sfințea mănăstirea Moisei din Maramureș – se pare renovată atunci –, peste doi ani sfințea biserica din Vlădeni, lângă Brașov, iar în 1675 era în Brașov, pentru aplanarea unor neînțelegeri dintre preoții de la biserica Sfântul Nicolae din Schei.

„Sinodul” mitropolitului Sava. În anul 1675, vlădica a convocat o adunare sau „sinod” la Alba Iulia, la care au fost chemați „titorii”, jurații scaunului mitropolitan (un fel de „epitropi”, respectiv consilieri) și protopopii eparhiei. Soborul a adoptat o serie de hotărâri privitoare la întărirea vieții moral-religioase a preoților și credincioșilor români din Transilvania. După conținutul lor, măsurile luate ar putea fi împărțite în patru grupe:

1. Românizarea slujbelor și săvârșirea lor în toate duminicile și sărbătorile, ca și miercurea și vinerea, iar în timpul posturilor zilnic;
2. Disciplinarea preoților, cu vizite canonice făcute de mitropolit și cu un control mai sever din partea protopopilor;
3. Înlăturarea superstițiilor, mai ales a celor legate de cultul morților;
4. Catehizarea credincioșilor maturi, dar mai ales a copiilor, de către preoți, în biserică; îndatorirea, pentru credincioși, de a participa la slujbe, de a se spovedi și împărtăși de patru ori pe an și altele. Trebuie reținut că Sava este cel dintâi ierarh despre care se știe că a dat dispoziții în scris cu privire la oficierea slujbelor în românește, la „predicarea” cuvântului lui Dumnezeu și la instruirea copiilor în biserică. Nu era nici o hotărâre prin care s-ar fi urmărit calvinizarea clerului și a credincioșilor.

Dimpotrivă, din această simplă prezentare a hotărârilor adoptate de soborul din 1675, reiese că mitropolitul Sava era preocupat de ridicarea Bisericii sale la un nivel cultural și moral cât mai înalt, ca și de înlocuirea limbii slavone în cult cu cea română.

Profitând de faptul că în 1675 fratele său, Gheorghe Brancovici, a fost numit reprezentant (capucheaie) al lui Mihail Apafi pe lângă Poarta otomană (i-a

dăruit chiar o moșie, la Vințu de Jos), vlădica Sava a putut obține din partea acestuia noi drepturi pe seama Bisericii sale. Astfel, la 30 decembrie 1675, a dat o diplomă, prin care dispunea ca protopopii, preoții și bisericile românești să nu mai fie luate de sub jurisdicția lui Sava Brancovici. În anul următor a obținut de la Apafi un decret, conform căruia preoții români erau scutiți de dări. În 1678 și 1679, Sava a primit noi decrete din partea lui Apafi, în care se arăta că, deși s-au adus numeroase acuze împotriva lui, totuși i se recunosc toate drepturile și atribuțiile sale arhieresti, inclusiv dreptul de a încasa dările de la preoții lui.

Tot în legătură cu mitropolitul Sava ne reține atenția așa-numitul „*Zaconice se să zice cartea legilor*”, un fel de statut de organizare a Bisericii românești din Transilvania în secolele XVI-XVII. Deși fragmentul păstrat s-a scris numai în iunie 1680 – deci la câteva zile după destituirea lui Sava –, totuși, rânduielile, cuprinse în el erau cu mult mai vechi, după cum rezultă chiar din text. *Zaconicul* se ocupa cu atribuțiile soborului mare (la Mitropolie) și ale „soboarelor eparhiale” (la protopopiate), de preoți, protopopi, de averea Mitropoliei etc.

Sfârșitul mitropolitului. Deși aparent legăturile dintre mitropolit și Apafi erau cordiale, în realitate deveneau tot mai încordate. Situația s-a agravat după ce a ajuns superintendent Tótfői Mihály, fostul predicator de la Curtea lui Apafi, un calvin convins, om cult, cu studii în Anglia și Germania. Se adaugă și faptul că tocmai atunci se descoperise un complot îndreptat împotriva lui Mihail Apafi, condus de Beldy Pál. Printre cei implicați se număra și Gheorghe Brancovici, lucru pe care-l recunoaște el însuși în *Cronica* sa. N-ar fi exclus ca la mișcarea antiapafiană să fi aderat și mitropolitul Sava, fapt care i-a agravat și mai mult situația. Așa se explică măsurile urgente de cercetare și judecare a cazului său.

Din dispoziția lui Apafi, la 2 iunie 1680 s-a constituit un „scaun de judecată” la Alba Iulia. Președinte era Alvinczi Pál din Vurpăr, protonotarul (prim secretar) principelui, prefectul bunurilor fiscale din Transilvania, iar printre membri se numărau: protopopul calvin Veresmarty János din Benic, protopopul român Ioan Zoba din Vințu de Jos, notarul (secretarul) soborului mare, un cunoscut filocalvin și dușman al mitropolitului, „împreună cu alți bărbați – mireni și din ceata bisericească - știutori de legi”, în total 101 persoane. Primul acuzator era superintendentul Tótfői Mihály, reprezentat prin Ștefan Paloș. Apărătorii mitropolitului erau: fratele său Gheorghe și negustorul „grec” (aromân) Ioan Patăr (Pater Ianoș).

În aceeași zi s-a pronunțat sentința de destituire a mitropolitului – redactată în ungurește –, în care era acuzat că a dus o viață imorală și că a neglijat mănăstirea din Alba Iulia și tipografia. Pe baza acestor acuze nedrepte, Sava Brancovici a fost înlăturat „din dregătoria episcopescă și din cea preotească, pe temeiul canoanelor 80 și 81 ale bisericii calvine din Ardeal și canonul 75 al legii românești”, urmând să i se intenteze și un proces civil, pe baza prevederilor din *Approbatæ Constitutiones* (partea I, titlul I, art. 3). Iată, dar, că mitropolitul ortodox era judecat după „canoanele” calvine! Scriind despre condamnarea lui Sava,

cronicarul maghiar Cserei Mihály (1668-1756) relatează că Ioan Zoba a fost „mituit cu daruri” de principe, ca să-l acuze pe Sava de imoralitate. Același cronicar scria că „au prădat întreagă averea” mitropolitului și că l-au silit să plătească 3000 de taleri, pentru procurarea cărora a trimis pe fratele său Gheorghe în Țara Românească.

Chiar în ziua în care s-a pronunțat sentința, Apafi a adresat o scrisoare Sfatului orășenesc din Sibiu, cerând imediată sigilare a bunurilor deținute de cei doi frați Brancovici în casa în care locuiau la Sibiu. La inventarierea acelor bunuri, s-au găsit trei traiste, apoi alți 14 saci cu cărți și o instalație tipografică cu toate piesele ei, precum și numeroase cărți românești, maghiare și latine, dar și „un ziar legat în piele”, probabil jurnalul său personal, care, dacă s-ar fi păstrat, ar fi constituit un însemnat izvor de informații privitoare la arhipăstoria sa. Alte bunuri – mai ales cărți – s-au găsit la reședința sa din Alba Iulia. Rezultă de aici că mitropolitul Sava avea o frumoasă bibliotecă, ceea ce reflectă preocupările sale culturale.

După judecată, vlădica Sava a fost închis, fapt relatat de mai mulți contemporani. De pildă, Cserei Mihály, pe care l-am amintit mai sus, relatează că era scos din închisoare numai în cămașă și bătut cu biciul până când „se rupea cămașa... și carnea de pe trupul lui”. Aceleași lucruri le nota un cronicar sas, pastorul Andrei Gunesch din Petrești.

La scurt timp după judecarea și înmormântarea lui Sava, s-au făcut diferite încercări pentru eliberarea lui. De exemplu, fratele său Gheorghe, plecat în Țara Românească, a cerut sprijinul domnitorului Șerban Cantacuzino. Acesta, prin Constantin Brâncoveanu, trimisul său la Poartă, a încheiat o înțelegere cu adversarii politici ai lui Apafi aflați la Constantinopol, în care se prevedea că, în cazul înlăturării lui, să se dea libertate credinței ortodoxe în Transilvania, iar mitropolitul Sava să fie reabilitat.

Desigur, principele Apafi n-a fost străin de conspirația îndreptată împotriva lui. Toate acestea l-au determinat să-l elibereze pe mitropolitul Sava, pentru a facilita, în felul acesta, o apropiere de Șerban Cantacuzino. Bătrân și bolnav, vlădica Sava n-a mai trăit mult timp, ci a trecut la cele veșnice, probabil în aprilie 1683. La 1 mai 1683, fratele său Gheorghe dăruia bisericii din Veștem (jud. Sibiu) o Evanghelie, pe care lăsa o însemnare, cu rugămintea ca preoții acelei biserici să pomenească la liturghie și pe „răposatul Sava Brancovici, mitropolitul Ardealului...”.

Din cele expuse, rezultă că mitropolitul Sava a păstorit aproape un sfert de veac în împrejurări din cele mai dificile. Personalitatea lui o conturează atât luptele neconținute pe care a trebuit să le poarte cu dușmanii credinței ortodoxe, cât și suferințele pe care le-a îndurat la sfârșitul vieții și pe care le-a suportat cu demnitate și cu resemnare creștină. Relatând suferințele și moartea sa mucenicească, Samuil Micu scria: „Tot norodul și clerul românesc ca un lucru adevărat ține, cum de la cei bătrâni au luat, că Sava acesta toate întâmplările acestea le-a pățit

pentru credință, că s-a împotrivit eresului calvinesc și l-a lepădat și n-a vrut a se uni cu acela”.

Pentru toate acestea - ținând seama de viața lui curată, de statornicia sa în Ortodoxie și de lupta pentru apărarea ei -, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române - în ședința sa din 28 februarie 1950 - a hotărât ca mitropolitul Sava să fie cinstit ca sfânt mărturisitor în întreaga Biserică Ortodoxă Română, împreună cu înaintașul său în scaun, Ilie Iorest. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la Alba Iulia, la 21 octombrie 1955, iar prăznuirea li se face, în Biserica noastră, în fiecare an, la 24 aprilie.

Urmașii lui Sava Brancovici. Înainte de 24 iunie 1680, soborul mare al tuturor protopopilor a ales un nou mitropolit, în persoana lui *Iosif Budai* din satul Pișchinti (jud. Hunedoara). Se pare că era călugărit în Moldova. A fost hirotonit arhieru la București, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, asistat de doi ierarhi greci.

După hirotonire, s-a reîntors la credincioșii săi din Transilvania, primind și o scrisoare din partea lui Șerban Vodă Cantacuzino către principele Mihail Apafi. Confirmarea lui de către principe s-a făcut abia la 28 decembrie 1680, când i s-au impus 19 îndatoriri sau restricții (cele 15 impuse lui Simion Ștefan în 1643), la care se adăugau și cele 4 impuse lui Sava Brancovici în 1669). Din scurta lui activitate ca mitropolit, se știe doar că a făcut unele vizite canonice în părțile Bistriței la începutul anului 1681. A murit la începutul anului 1682. După o ipoteză mai nouă, el ar fi mitropolitul român despre care scria Petru Maior în *Istoria Bisericii românilor* că a fost ucis, din ordinul lui Apafi, în cetatea Eciu (azi în Brâncovenesti - jud. Mureș). Înseamnă că Iosif a fost cel de-al patrulea mitropolit al Transilvaniei înlăturat din scaun de calvini în secolul al XVII-lea.

Mitropolitul Ioasaf. În dorința de a opri acțiunea prozelitistă calvină, Șerban Cantacuzino a căutat să impună pe scaunul de mitropolit al Transilvaniei un ierarh care să nu accepte nici o abatere de la adevărurile de credință ortodoxe. De aceea, a recomandat lui Apafi pe ieromonahul grec *Ioasaf* - originar din Ahaia -, trecând deci peste obiceiul alegerii mitropolitului de către soborul protopopilor ardeleni. Fiind numit de Apafi, a fost hirotonit arhieru la București de către mitropolitul Teodosie, la 2 aprilie 1682.

Numirea lui Ioasaf direct de către principe, fără consultarea soborului mare, a produs nemulțumiri în rândul preoților și protopopilor transilvăneni. La nemulțumirea lor se adăuga și cea a superintendentului calvin Tótfői Mihály, întrucât Ioasaf respingea orice încercare de calvinizare a Bisericii care-i fusese îndreptată spre cărmuire. Chiar în timpul sederii lui Ioasaf la București, în vederea hirotonirii, câțiva protopopi români filocalvini, în frunte cu Ioan Zoba din Vinț, s-au prezentat la Apafi, protestând împotriva numirii lui Ioasaf.

După ce a fost înscăunat la Alba Iulia, Ioasaf a început să facă rânduială în Biserică, destituind nouă protopopi, unii acuzați de felurite abateri, alții prieteni ai calvinilor. Din această cauză, mișcarea pornită împotriva lui s-a accentuat.

În urma stăruințelor depuse pentru înlăturarea lui Ioasaf, s-a convocat un „sobor de judecată” la Alba Iulia, în casa nobilului maghiar Szöcs Pál, la 12-13 iulie 1682. Cu această ocazie, au fost audiați 16 martori - desigur oameni ai autorităților de stat calvine - care au răspuns la 8 întrebări. Mitropolitului i s-au imputat că este grec și nu cunoaște suficient limba română, că a ajuns mitropolit împotriva obiceiului Bisericii Ortodoxe din Transilvania, prin simonie, că nescotește învățătura calvină și că a înlăturat mai mulți protopopi din slujbă. Cu toate acestea, el și-a continuat activitatea, căci majoritatea preoților români erau de partea lui. În primăvara anului 1683 s-a întrunit un sobor la Sighișoara, la care au participat 223 de preoți și câțiva protopopi, când s-a pus din nou problema lui Ioasaf; majoritatea preoților doreau să-l aibă mitropolit. În cursul acestor frământări, vlădica a trecut la cele veșnice spre sfârșitul anului 1683.

Mitropolitul Sava III din Veștem. În locul său, soborul protopopilor, convocat la Alba Iulia pentru 24 ianuarie 1684, prezidat de Gáspár Diosy, judecătorul suprem al comitatului Alba, a ales un nou mitropolit al românilor transilvăneni, și anume pe preotul *Sava* din satul Veștem (jud. Sibiu). Ca și predecesorii săi, a fost hirotonit la București, de mitropolitul Teodosie, primind mai multe cărți de slujbă din partea lui Șerban Cantacuzino, pe care el le-a dăruit unor biserici ardelenice. Păstoria lui a fost destul de scurtă, căci a murit în vara anului 1685.

Mitropolitul Varlaam. După moartea lui Sava III, Șerban Cantacuzino a recomandat lui Mihail Apafi ca mitropolit pe un preot cu numele Ieremia, „om vrednic și învățat” și desigur, bun ortodox. Dorința domnului muntean n-a fost îndeplinită, căci soborul protopopilor a ales ca întâistător al Bisericii transilvane pe preotul vădov Vasile, numit în călugărie *Varlaam*. A fost hirotonit la București, probabil în decembrie 1685.

Având o păstorie mai îndelungată decât cei trei predecesori, Varlaam a reușit să se impună prin câteva fapte de seamă. De notat că sub Varlaam, mai precis în 1687, Transilvania a fost ocupată de trupele austriece, iar la 9 și 10 mai 1688, Dieta a proclamat anexarea Transilvaniei la Imperiul habsburgic, rămânând în această stare până în anul 1918.

Chiar de la începutul păstoririi sale, Varlaam s-a arătat preocupat de starea materială a preoției sale, rânduind ca fiecare preot să primească anumite ofrande în natură sau în bani de la credincioșii săi.

A sprijinit și tipărirea unor cărți în limba română, osteneala editării lor revenind protopopului Ioan Zoba din Vinț. Acest Zoba, adversarul lui Sava Brancovici și prietenul calvinilor, tipărise la Sebeș, încă în 1683, o carte intitulată *Sicriul de aur*, carte cu 15 predici la înmormântări. În 1685 tot el tipărea la Alba Iulia o broșură cu titlul *Cărare pe scurt spre fapte bune îndreptătoare*, care era traducerea unei lucrări a predicatorului calvin Matkó István din Baia Sprie, apărută la Sibiu, în 1666. În 1687, Ioan Zoba împreună cu protopopul Gheorghe din Daia (ca „ispravnici și nevoitori”) au dat la tipar un *Ceaslovăt*, cu o prefată

semnată de cel dintâi. În același an, a apărut, tot la Alba Iulia, *Rânduiala diaconstvelor*, cu o prefață scrisă de același protopop.

În 1689 s-a tipărit, la Alba Iulia, un *Molitvelnic*, tradus din slavonește de același Ioan Zoba din Vinț. Prefața, semnată de el, era dedicată lui „Varlaam arhi-episcop și mitropolit sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Făgărașului și al Maramureșului și al episcopilor din Țara Ungurească iproci”. La sfârșitul Molitvelnicului au fost tipărite trei predici la înmormântări (16 foi). După cercetări mai noi, Molitvelnicul ar fi avut trei ediții. Atât *Rânduiala diaconstvelor* cât și Molitvelnicul au fost tipărite de ieromonahul Chiriac, originar din Moldova (tot el tipărise, la București, Liturghierul din 1680 și Evanghelia din 1682). În același an s-a tipărit la Alba Iulia o *Poveste la 40 de mucenici*.

Spre sfârșitul anului 1689, Varlaam era în părțile de nord ale Transilvaniei, făcând vizite canonice. Astfel, la 4 decembrie 1689, prezida un scaun de judecată în satul Rogoz, în părțile Lăpușului, convocat pentru aplanarea unor divergențe cu privire la dreptul de proprietate asupra unei Cazanii a omonimului său din Moldova. Hotărârea scaunului de judecată a fost scrisă de mitropolitul însuși pe una din foile exemplarului disputat.

Din unele însemnări autografe, rezultă că Varlaam a cumpărat și amanetat niște pământuri și fânețe, pe care le-a dăruit apoi Mitropoliei. A trecut la cele veșnice în vara anului 1692. Cu el se încheie șirul celor patru mitropoliți aleși și hirotoniți în cursul domniei lui Șerban Cantacuzino, care a purtat o grijă deosebită Bisericii Ortodoxe din Transilvania.

Mitropolitul Teofil. Noul întâistătător al Bisericii transilvane era preotul văduv Toma, fiu de preot din Teiuș, călugărit sub numele de *Teofil*. După alegerea sa de către soborul mare, a trecut munții în Țara Românească, fiind hirotonit la 18 septembrie 1692, în catedrala mitropolitană din București, de către vlădica Teodosie. A primit diploma de recunoaștere din partea noului guvernator al Transilvaniei, Gheorghe Bánfi, cu obligația respectării celor 19 restricții impuse și lui Varlaam. În anul 1693 făcea vizite canonice în eparhie. Prin testamentul său, din 12 iulie 1697, lăsa Mitropoliei toate bunurile sale „ce am agonisit mai de înaintea vlădiciei și în vlădicie, cu sărăcia mea”. A murit la scurt timp după această dată.

S-a susținut în vechea istoriografie bisericească - mai ales unită - că sub Teofil, în 1697, s-ar fi încheiat o unire a Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Biserica Romei, cu toate formele legale. Cercetările mai noi au dovedit că această pretinsă „unire” a fost ticluită de iezuiți, cu ajutorul unor falsuri. Cărt este că, spre sfârșitul vieții, Teofil a fost asaltat de iezuiți să accepte unirea cu Biserica Romei. Moartea lui, survenită prin iulie-septembrie 1697, l-a scăpat de uneltirile iezuiților, fiindu-i dat urmașului său Atanasie Anghel să poarte pe drumul greșit al dezbinării Bisericii pe care o păstora.

Din cele expuse, se desprinde constatarea că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea Biserica Ortodoxă românească din Transilvania a avut de înfruntat acțiunea prozelitistă calvină, patronată de cărmuitorii politici de atunci. Mitropolii care au păstori în această perioadă în scaunul de la Alba Iulia au marele merit de a fi rezistat cu tărie la toate încercările făcute pentru „calvinizarea” și chiar desființarea Bisericii românești, încât unul din ei a ajuns să primească moartea mucenicească pentru statornicia sa în dreapta credință.

Bibliografie

Izvoare: TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (extras din BOR, an X și XI, 1885-1887); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1905, 84 p.; I. LUPAS, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; G. BARITU, *Din cronica lui Mihail Cserei, 1661-1711*, în „Transilvania”, 1869 (și în vol. *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889); GHEORGHE BRANCOVICI, *Fragmente din Cronica lui...*, reproduce și traduce de Silviu Dragomir, în AIN, Cluj, II, 1923, București, 1924, p. 1-70 (și extras); *Constitutiile Aprobate ale Transilvaniei (1653)*. Traducere, studiu introductiv și note de ALEXANDRU HERLEA, VALERIU ȘOTROPA ș.a., Cluj-Napoca, 1997, 261 p.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile Episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvasului și Bălgradului*, Blaj, 1902, 152 p.; STEFAN METES, *Serban Vodă Cantacuzino și Biserica românească din Ardeal*, Vălenii de Munte, 1915, 51 p.; STEFAN METES, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, p. 266-333 (cap. *Viata și faptele mitropolitului Sava Brancovici și Biserica românească din Ardeal până la unirea cu Roma*); MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile Bisericii Ortodoxe din Transilvania cu Țara Românească și Moldova în secolele XVI-XVIII*, Sibiu, 1968, XII + 204 p.

Monografii: VASILE MANGRA, *Mitropolitul Sava II Brancovici (1656-1680)*, Arad, 1906, XV + 181 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Mitropolitul Sava Brancovici*, Blaj, 1906, 102 p. (tendențioasă); MARINA I. LUPAS, *Mitropolitul Sava Brancovici, 1656-1683*, Cluj, 1939, 126 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Mitropolitul Sava Brancovici al Transilvaniei. La 300 de ani de la moartea sa*, în BOR, an CI, 1983, nr. 3-4, p. 225-247 (și în vol. „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 46-68).

Alte lucrări: IOAN LUPAS, *Principele ardelean Acatiu Barcsai și mitropolitul Sava Brancovici 1658-1661*, „An. Acad. Rom.”, MSI, II, t. XXXV, București, 1913, 24 p., reproduș și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 165-193; IOAN LUPAS, *Odăjdiile mitropolitului Sava Brancovici*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 203-209; IOAN LUPAS, *Păstoria mitropolitului Sava Brancovici-Brâncoveanu și călătoria lui la Moscova*, în vol. *Studii istorice*, V, Sibiu-Cluj, 1945-1946, p. 71-95; IOAN LUPAS, *Locuința sibiană a mitropolitului Sava Brancovici-Brâncoveanu*, în RT, an XXXVII, 1947, nr. 7-10, p. 278-280; VICTOR CÂMPINEANU, *Mitropolitul Sava Brancovici. Legăturile cu Rusia și lupta sa împotriva cotoptitorilor turci*, în BOR, an LXXIII, 1955, nr. 6, p. 551-570; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Sava Brancovici, mitropolit al Transilvaniei și martir al Ortodoxiei*, în vol. *Calendar de inimă românească*, Sibiu, 1988, p. 175-193; MIHAI COLOTELO, *Zaonicul Sfântul Ierarh Sava Brancovici*, în BOR, an LXXIX, 1961, nr. 7-8, p. 755-774; ANA DUMITRAN, *Câteva considerații pe marginea unui manuscris ardelean din secolul al XVII-lea: Zaonicul Mitropoliei Bălgradului*, în „Annales Universitatis Apulensis, Seria Historica”, 1997, I p. 47-61;

GHEORGHE CUNESCU, *Mitropolitul Iosif Budai. La 300 de ani de la moarte (ianuarie 1682)*, în MA, an XXVII, 1982, nr. 1-3, p. 139-150.

EVA MÂRZA, *Tipografia de la Alba Iulia*, Sibiu, 1998, 220 p.

MITROPOLITUL DOSOFTEI AL MOLDOVEI

Urmașii mitropolitului Varlaam. După retragerea lui Varlaam la Secu, în ultimele zile ale domniei lui Vasile Lupu, noul domn Gheorghe Ștefan (aprilie 1653, apoi 8 iulie 1653 – 3 martie 1658) a promovat în scaunul mitropolitan pe episcopul *Ghedeon* de la Huși. Acesta i-a citit „moltva de domnie”... „fiind mitropolitul Varlaam ieșit la munte, la mănăstirea Săcul”, cum relatează *Letopisetul* lui Miron Costin. Faptele acestea s-au petrecut, desigur, în aprilie 1653. Vasile Lupu și-a reocupat apoi scaunul pentru vreo două luni. Înseamnă că promovarea lui Ghedeon în scaunul mitropolitan s-a făcut doar prin iulie, când Gheorghe Ștefan a ocupat definitiv scaunul.

Ghedeon este întâlnit în mai multe acte ale acestui domn. Fiind omul său de încredere, l-a trimis într-o misiune la Moscova, împreună cu boierul Grigore Neaniul. La 7 mai 1656, au încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici Romanov (1645-1676). Prevederile tratatului n-au fost aplicate din cauza domniei scurte a lui Gheorghe Ștefan. Ghedeon a fost înlăturat din scaun spre sfârșitul anului 1659, când a ajuns domn Ștefăniță, fiul lui Vasile Lupu (1659-1661). S-a retras la mănăstirea sa de metanie, la Secu.

Locul său a fost ocupat de *Sava*, fost episcop, pentru scurt timp, la toate cele trei eparhii sufragane, de „postrig” tot din mănăstirea Secu. Este pomenit în numeroase acte ale domnitorilor Ștefăniță Lupu și Eustratie Dabija (1661-1665). Se vede că era om de încredere al familiei lui Vasile Lupu, din moment ce acesta îi scria, la 19 aprilie 1660, rugându-l să fie pentru fiul său Ștefăniță „ca un om cârmuitor”. În aceeași scrisoare, îl ruga să-i ceară lui Ștefăniță să emită hrisoave de confirmare pentru satele pe care le dăruise mănăstirii din Cetatea Neamț. Vlădica Sava a murit la 5 ianuarie 1664 și a fost îngropat lângă altarul bisericii mari de la Secu, având deasupra mormântului o lespede cu inscripție.

După moartea sa, Eustratie Dabija a readus în scaun pe fostul mitropolit *Ghedeon*, pomenit pentru prima oară la numai câteva zile după moartea lui Sava. În 1670 primea vizita patriarhului Dositei al Ierusalimului. Este menționat și în alte documente, mai ales ca martor în numeroase acte de vânzare-cumpărare. A păstorit până în iulie 1671, când a murit ori s-a retras la Secu, unde a și fost îngropat, lângă biserica mare. Un act din 29 iulie 1671 consemna pentru prima oară pe noul mitropolit al Moldovei, marele cărturar *Dosoftei*.

Viața mitropolitului Dosoftei. Cei mai mulți istorici și filologi care i-au cercetat viața și ostenele cărturărești au susținut că acest mitropolit descindea dintr-o familie de aromâni, căci tatăl său se numea Leontari (Leontie), iar mama „Maria numită Misira”. În 1974, cu prilejul aniversării pe plan UNESCO a 350 de ani de la nașterea mitropolitului Dosoftei, s-a dovedit că s-a născut în Suceava. Într-adevăr, doi frați ai mitropolitului locuiau în Suceava, pe „ulița Fruntea”, iar un Cazacul, probabil cumnat al său, locuia pe „ulița Mitropoliei”. Izvoarele istorice ale vremii aduc mărturii despre mai multe rude ale sale care aveau așezare statornică în Moldova. De exemplu, în 1666 Alexandru Vodă Iliăș scutea de toate dările țării pe Stanca, mătușa lui Dosoftei, pe atunci episcop al Romanului, iar dintr-o dedicație scrisă de el însuși pe un exemplar din *Psaltirea de-nteles* reiese că o soră a sa era căsătorită cu un oarecare Șerbul. Se cunosc câteva știri și despre un nepot al mitropolitului, arhimandritul Pahomie, care trăia în Iași, iar în 1709 era la Moscova, unde cerea ajutoare țarului Petru cel Mare al Rusiei. Așadar, mitropolitul Dosoftei avea numeroase rude apropiate în Moldova, fapt care ne face să afirmăm că era originar din această țară, după toate probabilitățile din Suceava. La acestea adăugăm și mărturia cronicarului Ion Neculce, care afirmă că era „neam de mazâl”. Deci, n-avem nici o mărturie că Dosoftei a venit în Moldova din altă parte, ci, dimpotrivă, era de aici, din Moldova, făcând parte dintr-o familie moldoveană.

S-a acceptat ca dată a nașterii sale anul 1624, stabilită de acad. Ștefan Ciobanu. Se presupune că din botez se numea Dimitrie Barilă. Probabil și-a început învățătura la Iași, la Colegiul întemeiat tocmai pe atunci de Vasile Vodă Lupu. S-a îndreptat apoi spre Lvov, străvechi centru slav ortodox, unde a putut învăța la Școala Frăției ortodoxe Adormirea Maicii Domnului, care, în tot cursul existenței a beneficiat de ajutorul statornic al domnilor moldoveni. Notăm că școala respectivă se afla într-o vreme sub epitropia lui Chiriac Papară, o rudă a lui Dosoftei stabilită în Lvov, care provenea dintr-o veche familie moldovenească, întâlnită încă în hrisoave de la Ștefan cel Mare. În școala de la Lvov viitorul mitropolit a învățat limbile clasice (greaca și latina), apoi slavona bisericească și polona, pe lângă limba ucraineană, care se vorbea acolo, devenind astfel unul dintre poligloții vremii. La acestea se adăugau disciplinele umaniste, obișnuite în școlile vremii.

După terminarea studiilor, a revenit în Moldova, călugărindu-se la mănăstirea Probota, ctitoria și gropnița lui Petru Rareș și a familiei sale. Datorită învățaturii și vieții sale curate, în primele luni ale anului 1658, a ajuns episcop al Hușilor, iar la începutul anului 1660, episcop al Romanului. A păstorit în scaunul vlădicesc al „Țării de Jos” timp de 11 ani, până în iulie 1671 – în timpul celei de-a doua domnii a lui Gheorghe Duca (1668-1672) –, când a fost ales mitropolit al Moldovei.

A păstorit în condiții dificile, din cauza războaielor dintre poloni și turci. În 1674 a fost nevoit să se refugieze în Polonia, împreună cu fostul domn Ștefan

Petriceicu. Noul domn, Dumitrașcu Cantacuzino (1674-1675), a promovat în scaunul mitropolitan pe *Teodosie*, fostul episcop de Rădăuți și apoi de Roman. Dosoftei a fost reșezat în scaun, probabil în primăvara anului 1675.

Consemnăm aici și faptul că domnitorul Antonie Ruset (1675-1678) a dat un hrisov, la 29 martie 1677, prin care rânduia ca reședința mitropolitelor Moldovei să rămână definitiv la Iași, pe lângă biserica Sfântul Nicolae Domnesc, restaurată atunci. În jurul bisericii, același domn a ridicat diferite clădiri, care să servească drept reședință mitropolitană (se păstrează azi doar cea cunoscută sub numele de „casa Dosoftei”).

În decursul celor peste 25 de ani de păstorie la Huși, Roman și Iași, vlădica Dosoftei a fost preocupat mai ales de probleme de ordin cultural, alcătuiind sau traducând în românește diferite cărți de învățătură teologică, de slujbă bisericească sau cu caracter istoric și literar. A rămas în amintirea urmașilor săi ca un om de cultură superioară, încât cronicarul Ion Neculce scria mai târziu, în *Letopisetul* său, aceste bine meritate cuvinte de apreciere: „Acest Dosoftei mitropolit nu era om prost (simplu, n.n.) de felul lui. Și era neam de mazâl, prea învățat, multe limbi știa: elinește, lătimește, sloveneste și altă adâncă carte și-nvățătură, deplin călugăr și cucernic și blând ca un miel. În țara noastră pe ceastă vreme nu este om ca acela” (mazâl = domn sau boier înlăturat din funcție, ori membru al unei categorii sociale intermediare între boieri și răzeși).

Încă în timp ce-și petrecea viața la mănăstirea Probota, se cunosc primele preocupări de ordin cultural ale lui Dosoftei. Astfel, s-a dovedit că în jurul anului 1650 a tradus pentru prima dată în românește *Istoriile* lui Herodot. Aceasta pare a fi prima traducere, dar și una din cele mai vechi traduceri europene cunoscute. Și-a prefăcut lucrarea cu 26 de versuri intitulate „Stihuri predosloviei”, care, prin rimă, imagini, fragmente și chiar versuri, se întâlnesc și în *Psaltirea în versuri*, de care ne vom ocupa în continuare, și a încheiat-o cu 29 de învățături moral-religioase și politice ale împăratului bizantin Vasile Macedoneanul. A mai tradus un *Pateric grecesc*, cartea *Mântuirea păcătoșilor* a lui Agapie Landos și fragmente din *Viata și minunile Sf. Vasile cel Nou*.

Tot din această perioadă a început să se intereseze de felurite inscripții din Moldova, a cercetat hrsoave emise de domni moldoveni, a cunoscut *Letopisetul* lui Grigore Ureche, cronografe grecești, cronici rusești, lucrările unor istorici poloni.

În timp ce era episcop la Roman a revizuit traducerea *Vechiului Testament* făcută de Nicolae Milescu Spătarul la Constantinopol, între anii 1661-1664, care se va tipări apoi în *Biblia* de la București, din 1688. Tot la Roman a lucrat o bună parte din *Psaltirea în versuri*, ca și *Viata și petrecerea sfinților*.

Psaltirea în versuri. Pentru că vechea tiparniță care exista în Moldova în timpul domnitorului Vasile Lupu și a mitropolitului Varlaam nu mai funcționa, mitropolitul Dosoftei a fost nevoit să-și tipărească primele lucrări în afara hotarelor

țării, la mănăstirea ucraineană de la Uniev, în Polonia. Acolo a tipărit, în 1673, *Psaltirea în versuri*, prima lucrare poetică de mari proporții în limba noastră, și *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu*, „tălmăcit de pre limbă sloveniască pre limbă rumâniască”, cu „osteneala și sânguinta lui”. Acatistul este tipărit cu aceleași litere și pe aceeași hârtie ca și *Psaltirea*, fiind legate împreună.

În „cuvântul către cetitoriu”, Dosoftei dădea câteva îndrumări ermineutice, lucrate, după cum mărturisea el, de „tizul” său, patriarhul Dositei (Dosoftei) al Ierusalimului, pe când era diacon al patriarhului Nectarie. În textul propriu-zis, apar numeroase note explicative scurte, precum și unele comentarii mai detaliate (la Ps. 28, 50, 86, 121).

În însăși foaia de titlu a *Psaltirii*, se preciza că a fost lucrată „cu lungă osteneală, în mulți ani, socotită și cercată prin sfintele cărți și di-acia pre versuri tocmită, în cinci ani foarte cu osârdie mare”. Iar în prefață mărturisea: „Ni s-au părut smerenii noastre a hi lucru de treabă și de folos de spăsenie (= mântuire, n.n.) tălcovania (= traducerea, n.n.) aceștii svinte cărți a svântului prooroc David, carea ieste plină de rugă și plină de tainele cele mari a lui Dumnezeu. Pentru-aceia, cu multă trudă și vreme îndelungată, precum am putut mai frumos am tălcuit ș-am scris precum au vrut Dumnezeu, să poată trage hirea omului cătră cetitul ei”. Și în adevăr Dosoftei s-a străduit să versifice cei 150 de psalmi, „precum a putut mai frumos”, dând culturii românești o lucrare masivă, în *8634 de versuri*, cu peste 500 de pagini.

Versificarea psalmilor a apărut în Apusul Europei, mai ales în urma Reformei, când, în noile biserici protestante, fără icoane, fără liturghie, sufletul își căuta înălțarea spre cele cerești numai pe scările extazului liric și melodic. În Franța, primul care a versificat 50 de psalmi a fost Clément Marot (1496-1544), urmat de Jean Calvin (1509-1564) și de discipolul său Théodore de Bèze (1519-1605), scriitor și teolog, de Jean Passerat (1534-1602) și alții. *Psaltirea* versificată în limba franceză s-a cântat până târziu, trecând și în poezia populară, așa cum s-a întâmplat și în alte țări, fiind cea mai răspândită *Psaltire* rimată. Ea a găsit imitatori pretutindeni, în Germania, Italia, Spania, Anglia, Danemarca, Suedia, Boemia, Ungaria etc. Unele versificări maghiare calvine au fost traduse și în românește (Mihai Halici, Ioan Viski ș.a.). În Polonia, cea mai artistică versificare a *Psaltirii* a făcut-o călugărul catolic Jan Kochanowski (1530-1584), cel mai de seamă poet polonez până la Adam Mickiewicz (sec. XIX). *Psaltirea în versuri* a lui Kochanowski (tipărită în 1579) s-a retipărit în zeci de ediții (24 până în 1641), cunoscând o largă răspândire în toată Polonia.

În acest curent general de versificare a *Psaltirii* trebuie să-l așezăm și pe mitropolitul Dosoftei, primul care a versificat această carte biblică într-o limbă națională în cadrul Bisericilor ortodoxe. S-a susținut mult timp – începând cu Ioan Bianu, care i-a reeditat *Psaltirea* – că Dosoftei s-a inspirat, în versificarea psalmilor săi, din Jan Kochanowski. O asemenea afirmație este exagerată. Profesorii

Nicolae Iorga, Ovid Densusianu, Sextil Pușcariu, Augustin Z. N. Pop și alții admit doar *sugestia* care putea veni de la Psaltirea polonă, accentuând însă nota originală a operei dosofteiene și influența exercitată asupra ei de versul popular românesc. O raportare critică a celor două Psaltiri arată clar diferențe metrice dintre cele mai însemnate, care exclud orice dependență a Psaltirii lui Dosoftei de cea polonă. De altfel, s-a constatat că Dosoftei a tradus mai întâi Psaltirea în proză (tipărită abia în 1680) și apoi a versificat-o.

Mulți din psalmii mitropolitului moldovean stau mărturie că ei sunt inspirați din poezia populară românească. Cităm, de pildă, cunoscutul psalm 46:

Limbile să salte	Este-mpărat mare
Cu cântece-nalte	Preste tot pământul
Să strige-n tărie	Și-și țâne cuvântul.
Glas de bucurie,	Supusu-ne-au gloate
Lăudând pe Domnul	Și limbile toate
Să cânte tot omul.	De ni-s supt picioare
Domnul este tare,	Limbi de pre supt soare...

Versurile acestea prezintă asemănări vădite cu cele ale *Mioriței*:

Flueraș de fag
Mult zice cu drag,
Flueraș de os
Mult zice duios etc.,

sau cu unele din *Legenda mănăstirii Argeș*:

Cât îl auzea	Spre zid apuca
Domnu-nveselea	Cu nouă zidari
Și curând pleca	Nouă meșteri mari...

Psalmul 136 (137), care plângea durerea evreilor aflați în robie, era versificat astfel:

La apa Vavilonului,	Prin Sion și pentru țară
Jelind de țara Domnului,	Aducându-ne aminte,
Acolo șezum și plânsăm	Plângeam cu lacrimi herbinte.
La voroavă ce ne strânsăm	Și bucline ferecate
Și cu inemă amară	Lăsăm prin sălci aninate.

Și acesta prezintă similitudini cu vechiul cântec ciobănesc:

Jelui-m-aș munților
De dorul părinților,
Jelui-m-aș brazilor
Tot de dorul fraților,

sau cu versurile *Mioriței*:

Că la nunta mea
A căzut o stea...

Dar între psalmii versificați de Dosoftei se găsesc unii care, putem spune fără exagerare, îl arată ca un poet foarte talentat și ca un strălucit precursor al lui Mihai Eminescu și Tudor Arghezi. Iată de exemplu câteva versete din psalmul 53:

Doamne mă spăsește	Cu-a Ta putere
Cu svântul Tău nume	Grije când am multă
Fă-mi giudeț pre lume	Tu, Doamne, mi-ascultă
Și-ntreg mă ferește	Ruga din tăcere,

comparabile cu versurile eminesciene:

Rugămu-ne-ndurărilor	Din neguri te arată
Luceafărului mărilor	Lumină dulce, clară,
Ascult-a noastre plângeri	O, maică prea curată
Regină peste îngeri,	Și pururea Fecioară.

Tot așa și versurile:

Peste luciu de genune
Trec corăbii cu minune,
Acolo le vine toană
De fac chiții joc și goană.

(la Eminescu: *Dintre sute de catarge...*)

Psalmul 102, unul din cunoscuții psalmi de pocăință ai împăratului prooroc David, ca și alții, se pare că au inspirat și pe Tudor Arghezi în *Psalmii săi*.

Merită să fie subliniat și faptul că Dosoftei – fără a se îndepărta de textul biblic – a introdus diferite cuvinte românești, localizând anumite situații: vorbește, între altele, de ocine, descălecări de țară, moșii, boieria lui Iuda, zimbri, buciom, cobuz, colaci, slănină. Iată de pildă câteva versuri de preamărire a lui Dumnezeu, dar care erau potrivite și pentru cinstirea unui domn moldovean întors biruitor de pe câmpurile de luptă:

Cântați Domnului în strune,	Viersul de psalomi să urle,
În cobuz de viersuri bune	Din buciom de corn de bour
Și din ferecate surle	Să răsune până-n nouri.

În încheierea acestor considerații, trebuie să reținem că între Psalmii 131 și 132, Dosoftei a inclus opt versuri, în care releva binefacerile păcii și ale bunei înțelegeri între oameni. De asemenea, la sfârșitul *Psaltirii* întâlnim 18 versuri alcătuite de cronicarul Miron Costin, în care sublinia originea noastră romană și unitatea poporului român. Ele au fost alcătuite de cronicar în limba polonă, iar Dosoftei le-a redat aici în românește. Urmează alte 12 versuri – sub titlul „Apostrof”

– care aparțin tot lui Dosoftei, în care scria despre zbuciumul celor ce aleargă după bunuri pământești. Pe ultima filă a cărții se află imnul „Pe Tine Dumnezeuule Te laudăm” al Sfântului Niceta de Remesiana, în slavonește.

Din exemplele pe care le-am citat, se desprinde constatarea că Dosoftei a fost un poet foarte talentat, care a reușit să realizeze o operă complexă și originală în limba română, inspirându-se din izvoare felurite, dar mai ales din poezia populară. Psaltirea în versuri este o lucrare originală, o operă națională românească, în care ierarhul-poet a prezentat țara și realitățile ei politico-socială, poporul cu viața și năzuințele lui.

Deși a avut de înfruntat greutățile începutului, când limba literară română era încă în curs de formare, Dosoftei a dăruit culturii românești o lucrare de mare valoare literar-artistică, cu mult superioară versificărilor de mai târziu ale Psaltirii, făcute de brașoveanul Teodor Corbea (începutul secolului al XVIII-lea) și Ion Prale (tipărită la Brașov, 1827).

În sfârșit, trebuie să ne rețină atenția și faptul că Psaltirea mitropolitului moldovean a circulat în toate ținuturile locuite de români, intrând în cântecele de stea și în colinde, precum și în creația dramatică a Vifleimului (Psalmii 46, 47, 48, 49, 94, 96, 97, 101, 136, 137 etc.). Mulți dintre psalmii de la 1673, intrați în colinde și cântece de stea, cu melodie proprie, au fost apoi culeși și publicați mai târziu de Anton Pann sau în alte culegeri de folclor (S. Fl. Marian, T. Pamfile etc.). În Transilvania și Maramureș au fost copiați unii dintre psalmii săi de logofătul Matei Voileanu sau logofătul Crăciun din Dumbrăveni, pe paginile unor cărți de slujbă.

Primele cărți de slujbă în românește în Moldova. Reușind să refacă vechea tiparniță a lui Vasile Lupu de la Iași, Dosoftei a dat la lumină *Dumnezeiasca Liturghie*, în anul 1679. Era a doua traducere a Sfintelor Liturghii în românește – după a lui Coresi din 1570 – și prima făcută de un ierarh. Prin această traducere – și prin cele care au urmat – Dosoftei a pus la îndemâna preoților principalele cărți de cult, care să-i ajute la românizarea slujbelor bisericești. El a fost primul ierarh moldovean care a început munca grea și neobosită pentru pătrunderea limbii române în biserică, în locul celei slavone, fiind urmat de ucenicul său Mitrofan, după ce a ajuns episcop de Buzău. Prima prefată a *Liturghiei* era asemănătoare cu cea semnată de Vasile Lupu la Cazania din 1643, precizându-se că noua traducere era destinată pentru „toată seminția românească (pre)tutindenea ce să află într-această limbă pravoslavnică”... ca „dar limbii românești”. În prefața a doua, semnată de mitropolit, se aduceau mulțumiri lui Gheorghe Duca Vodă pentru ajutorul dat la tipărire. Cuprindea cele trei liturghii și câteva molitve. Meșter tipograf era Vasile Stavnițki, venit desigur din Polonia sau Ucraina.

În anul 1680 a tipărit *Psaltirea de-nțăles*, cu text paralel, slavon și român. Se pare că Dosoftei a avut și alți colaboratori la traducere (poate pe ucenicul său, ieromonahul tipograf Mitrofan de la Biserici, viitorul episcop de Huși și

Buzău, semnat pe ultima foaie a cărții). Într-o notiță finală se menționa că „s-au tălmăcit de pre izvorul lui S-tii Ieronim, carile-i eliniaște și lăținește și evreiaște”.

Se pare că vlădica Dosoftei n-a fost mulțumit cu tiparnița pe care o înjghebase la Iași, fapt pentru care s-a văzut nevoit să caute în altă parte materialul trebuitor în vederea instalării unei noi tipografii. Încă din 23 martie 1679, adresa o scrisoare spătarului Nicolae Milescu (1636-1708), aflat acum la Moscova, în slujba țarului Alexei Mihailovici (între 1675-1678 a îndeplinit cunoscuta misiune în China), rugându-l să intervină pe lângă patriarhul Ioachim al Moscovei, să-i trimită un teasc tipografic și litera necesar. La 15 august 1679, adresa aceeași rugămintă și patriarhului, relatându-i că dorește să tipărească mai multe cărți pe care le-a tradus din grecește și slavonește. Patriarhul moscovit i-a îndeplinit rugămintea, dăruindu-i o tipografie întreagă, pe care a adus-o în țară căpitanul Ionașco Bilevici, fiind instalată la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Iași.

În mai 1681, de sub teascurile noii tipografii a ieșit un *Molitvnic de-nțăles*, în românește „cu poslușania smereniei noastre Dosoftei mitropolitul Suciavii”. Ceea ce interesează mai mult este faptul că în acest Molitvelnic s-a tipărit – după prefată – un *Poem cronologic despre domnii Moldovei*, în 136 de versuri, alcătuit de Dosoftei, poem care precede poezia istorică a lui Dimitrie Bolintineanu. Începea cu Dragoș Vodă, continuând cu toți domnii Moldovei până la Gheorghe Duca Vodă, care era atunci în scaun, preamărind faptele lor de arme sau prezentându-le ctitoriile. Este prima scriere istorică românească tipărită. Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan – viitor episcop –, ajutat de ucenicii săi, Ursu și Nicolae.

În 1683, mitropolitul a tipărit o nouă ediție a *Liturghiei*, completată cu multe rugăciuni (molitve) care nu apar în prima. În același an a tipărit *Parimiile preste an*, în care a reeditat – în primele pagini – *Poemul cronologic despre domnii Moldovei*, cu mici adausuri și modificări față de cel din Molitvelnic. Tot în *Paremii* a tipărit și 14 versuri laudative la adresa patriarhului Ioachim al Moscovei pentru trimiterea tiparniței (f. 129 v). În aceeași carte (f. 130-133) Dosoftei reproduce 33 de versuri, în limba latină (cu caractere chirilice), cu prezicerile sibilei Eritreea. Sibilele – în antichitatea greco-romană – erau femei inspirate, cu darul profeției, care au prezis și venirea Mântuitorului. Prezicerile lor – în formă poetică populară, adeseori în versuri – au avut o largă răspândire. În literatura creștină, profețiile sibilelor apar sub forma unor poezii religioase (uneori în formă versificată de acrostihuri). Deci mitropolitul Dosoftei reproduce în *Paremii* o astfel de poezie în limba latină (desigur însă de origine răsăriteană), care prezice judecata din urmă, dând, după fiecare vers, și traducerea lui în românește. Aceleași versuri au fost traduse de Dosoftei și în limba poloneză, cu slove chirilice. Deși versurile românești, ca și cele polone „sunt alcătuiți artificiale, greoaie și greșite ca limbă” (St. Ciobanu), pentru noi prezintă o mare importanță, căci confirmă, încă o dată, pregătirea multilaterală a mitropolitului Dosoftei, ca și cunoașterea atâtor limbi străine.

Între anii 1682-1686, Dosoftei a tipărit o altă lucrare însemnată, și anume *Viata și petrecerea svinților*, în patru volume format mare (vol. I, septembrie – decembrie; vol. II, ianuarie – februarie; vol. III, martie – iunie și vol. IV, iulie – august). Este o compilație, alcătuită sau tradusă după mai multe izvoare grecești și slavone. După o lungă prefață către domnitorul Gheorghe Duca, urmează o prefață scurtă către cititori, în care Dosoftei mărturisea că a lucrat „cu o lungă nevoită și cu lexicoane de-ajuns talmăcită”, sub opt domnitori, deci aproximativ 25 de ani, „într-atâta lungă vriame scriind și talmăcind câte am putut birui în acești viaci grei a țării – abia cu mult greu am scris și aciastă svântă carte, de o am talmăcit româniaste, pre limba proastă...”. La alcătuirea compilației sale, Dosoftei a folosit prelucrarea neogreacă a *Mineielor* bizantine, făcută de Maxim Margunios (1549-1602), precum și *Viețile sfinților* a lui Simion Metrafrast (secolul X), ambele editate în tipografia grecească a lui N. Glykis din Veneția. A folosit, de asemenea, unele vieți de sfinți încorporate în *Cronografele* lui Dorotei al Monembaziei și Matei Cigalas, sau după *Mântuirea păcătoșilor* a lui Agapie Landos, toate tipărite la Veneția în secolul al XVII-lea. A mai folosit și unele din traduceri slavone, care circulau la noi în manuscris. O parte din texte se referă la viața Mântuitorului și la apostoli, cu material luat din așa-numitele „evangelii apocrife”, iar altă parte cuprinde vieți de sfinți, martiri, cuvioși etc.

Deși cu numeroase elemente legendar-folclorice, lucrarea mitropolitului Dosoftei a circulat în toate țările românești, constituind o lectură plăcută pentru puținii cărturari de atunci, în special pentru preoți. Ea a trezit interesul pentru citit, dar a contribuit și la întărirea sentimentelor religios-morale ale credincioșilor români. Multe din viețile de sfinți au stat la baza edițiilor de mai târziu ale acestei cărți ori au fost reproduse în sinaxarele *Mineielor*. Un exemplar din *Viețile Sfinților* a fost dăruit de însuși Dosoftei schitului Petrid, de lângă Turda, în 1687 pentru pomenirea sa și a părinților săi, Leonte și Maria – Misira.

Nu este lipsit de interes să notăm că mitropolitul Dosoftei a contribuit și la îmbogățirea vocabularului limbii române literare. O serie de termeni noi, împrumutați din limbile greacă și latină, au fost folosiți pentru prima dată în lucrările mitropolitului moldovean: loghic, gheometrie, teologie, teorie, ighemon, cliros, enciclopedie (în secolul al XIX-lea s-a schimbat doar aspectul lor fonetic), filosofie, astronomie, dogmă, senat, senator, caligraf, care au rămas în forma lor inițială. Toate tipăriturile lui Dosoftei au pe primele pagini și așa-numitele „stihuri la luminatul gherb (stemă n.n.) a țării Moldovei”.

Trebuie relatat și faptul că în timpul păstoririi lui Dosoftei s-au imprimat și câteva cărți în tipografia grecească înființată la mănăstirea Cetățuia, pe care le vom consemna în alt loc.

Ultimii ani de păstorie ai mitropolitului Dosoftei. Vitregia vremurilor a împiedicat de acum înainte pe ierarhul cărturar să mai tipărească alte lucrări. În preajma Crăciunului anului 1683, o oaste polonă a intrat în Moldova, luând ca

ostatec pe Gheorghe Duca și așezând în locul său pe fostul domn Ștefan Petriceicu. Noul domn, temându-se de o năvălire a turcilor și a tătarilor, a hotărât să ceară sprijinul rușilor. De aceea, la începutul anului 1684, a trimis la țarii Rusiei Ioan și Petru Alexievici pe mitropolitul Dosoftei și pe căminarul Lupu, pentru a le solicita sprijinul. Au ajuns până la Kiev, unde au fost nevoiți să se oprească din cauza ciumei. De acolo, vlădica Dosoftei a trimis o scrisoare celor doi țari, la 3 martie 1684. Dar ajutorul rușilor n-a mai putut veni, pentru că în aceeași lună au intrat turcii în Moldova, așezând ca domn pe Dumitrașcu Cantacuzino, înlocuit, peste un an, cu Constantin Cantemir.

În 1686, regele Poloniei Jan Sobieski (1674-1696) a pornit un nou război împotriva turcilor. El a intrat în Moldova, crezând că va putea atrage de partea sa și pe Constantin Cantemir. A fost însă nevoit să se retragă fără să-și fi îndeplinit planurile. La retragere, a luat cu el în Polonia și pe mitropolitul Dosoftei. Dimitrie Cantemir – în *Viata lui Constantin Cantemir* – relatează că „polonezii au prădat și sfintele vase, ba și moaștele Sfântului Ioan cel Nou, împreună cu mulțime de pietre scumpe și alte odoare de argint și de aur le-au luat cu sine și împreună cu ele pe însuși mitropolitul, care muștra în gura mare nelegiuirea ostașilor, rugându-se de îndurare, a poruncit să-l ia cu dâșii în robie”. Același lucru apare și în *Letopisetul* lui Ion Neculce.

În drumul lor spre Polonia, Dosoftei, desigur de teama unor noi jafuri, a luat moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava, odoarele Mitropoliei, precum și documentele moșiilor ei.

Activitatea literară desfășurată în Polonia. Mitropolitul Dosoftei și puținii călugări care îl însoțeau au fost nevoiți să locuiască în cetatea Stryi, pe lângă orașul Jolkiew (azi Nesterov, în Ucraina). Avea acolo grija duhovnicească a puținilor credincioși români stabiliți în Polonia. Pentru bătrânul mitropolit au început zile grele, împreunate cu amărăciunile pribegiei. Din cauza dificultăților materiale prin care trecea, a fost nevoit să ceară ajutor de la țarii Rusiei, Ioan și Petru – cunoscut, mai târziu, sub numele de „cel Mare” – și de la patriarhul Ioachim. Atât cei doi țari, cât și patriarhul i-au trimis ajutoare bănești. În pofida invitației lui Constantin Cantemir de a se reîntoarce în țară, Dosoftei a rămas pentru restul vieții în Polonia, departe de țară și de păstoriții săi.

În această viață de amărăciune îi aduceau mângâiere doar citirea cărților și alcătuirea de lucrări proprii. Remarcăm, în primul rând, vechile sale preocupări poetice. A realizat o nouă versiune a *Poemului despre domnii Moldovei*, în care continua lista lor până la Constantin Cantemir, care domnea atunci, având 79 de versuri în plus. Această nouă versiune era însoțită de o notiță cu 26 de rânduri (semnalată pentru prima dată în 1975), de o importanță excepțională pentru istoriografia românească. Între altele, era preocupat de originea românilor, combătând cu vehemență pe Simion Dascălul, care afirma că românii ar fi urmașii „răufăcătorilor romani”, scoși din închisorile Romei și colonizați în Dacia. Explica

argumentat continuitatea populației daco-romane pe teritoriul părăsit de autoritățile romane, subliniind legătura poporului român cu întreaga „romanitate răsăriteană”. Sunt mărturii pretioase pentru afirmarea unității etnice și lingvistice a românilor și a originii lor latine.

Vlădica Dosoftei a făcut și importante traduceri din literatura neogrecă în românește. Aceste traduceri s-au păstrat într-un manuscris copiat în 1732, la Focșani, de un anume Gavriil Diacul. Manuscrisul cuprinde traducerea renumitului *Cronograf al lui Matei Cigalas* (f. 1-365), urmată de câteva versuri la stema Moldovei și de altele (f. 365-369), care constituie introducerea (prologul) dramei *Erofilii*. Aceasta din urmă a fost scrisă de poetul cretan Gheorghe Hortatzis la începutul secolului al XVII-lea și tipărită în 1637 și 1676 (inspirată - la rândul ei - din piesa *Orbecche* a italianului Giraldu, din secolul al XVI-lea). Subiectul dramei este luat din antichitatea egipteană: împăratul Egiptului Filogon se împotrivesc căsătoriei fiicei sale Erofilii cu Panarit, un tânăr viteaz și frumos, crescut din milă la curtea împărătească, fără să știe că în realitate era el însuși fiu de împărat. Panarit este ucis în chinuri din ordinul împăratului. Erofilii, aflând această veste tristă, se sinucide, iar Filogon este omorât de doica fetei și de roabele curții. Tragedia s-a petrecut în cetatea Memfis. Deși fragmentară - 154 de versuri -, aceasta este singura traducere românească din opera lui Hortatzis, considerat unul dintre cei mai mari poeți cretani. Ca și Psaltirea în versuri, fragmentul tradus de Dosoftei relevă un remarcabil talent literar. Aceasta a fost *prima operă din dramaturgia universală tradusă în românește*.

În mod deosebit trebuie subliniat faptul că mitropolitul Dosoftei a început acum și o traducere în românește din literatura patristică. Este vorba de *Expunerea credinței ortodoxe (Dogmatica)* a Sfântului Ioan Damaschin, din care a tradus patru capitole din cartea întâi.

În timpul exilului în Polonia, Dosoftei s-a angajat și în unele din disputele teologice existente atunci în Biserica Ortodoxă Rusă. Această Biserică trecea prin situații dramatice, provocate, pe de o parte, de cunoscuta reformă a patriarhului Nikon, iar pe de alta, de anumite divergențe între Biserica Rusiei (Moscova) și a Ucrainei (Kiev). Explicația acestora trebuie căutată în faptul că Ucraina făcuse parte câteva secole din regatul polon, unindu-se cu Rusia abia în 1654, timp în care în Biserica ucraineană au pătruns diferite influențe polono-catolice. În disputele teologice dintre Moscova și Kiev a fost consultat și mitropolitul Dosoftei.

Astfel, la rugămintea mitropolitului Varlaam Iasinski al Kievului și a patriarhului Ioachim al Moscovei, Dosoftei a tradus din grecește în slavo-rusă mai multe lucrări dogmatico-polemice ale unor Sfinți Părinți și scriitori bisericești, mai ales cu privire la prefacerea Sfintelor Daruri. Din Sfântul Ignatie Teoforul, episcopul Antiohiei a tradus *12 scrisori* (de fapt Sfântul Ignatie este autorul a șapte scrisori, restul fiind neautentice, puse greșit sub numele său). A mai tradus și *Constituțiile Sfinților Apostoli*. De asemenea, lucrarea Sfântului Gherman I

patriarhul Constantinopolului (715-733), intitulată *Istorie bisericească și privire mistică* (după ediția de la Veneția din 1639), care, de fapt, era o explicare a Sfintei Liturghii. Din Simion, arhiepiscopul Tesalonicului, a tradus lucrarea intitulată *Dialog împotriva ereziilor și despre credința noastră* (tipărită în grecește la Iași, în 1683). Un exemplar autograf a fost trimis la Kiev, iar o copie a fost trimisă patriarhului Ioachim al Moscovei, cu rugămintea de a se tipări acolo.

Ultima sa traducere (terminată în 1693) era o culegere de cuvântări ale unor Sfinți Părinți (*Mărgăritare*), după textul neogrec al colecției de cuvântări patristice tipărită la Veneția (ed. I, 1675; ed. II, 1683). Această traducere a închinat-o și a trimis-o țarilor Rusiei, Petru și Ioan, cu rugămintea de a fi tipărită. Cuprindea 40 de cuvântări, dintre care *34 de cuvântări ale Sfântului Ioan Gură de Aur*, două *cuvântări ale Sfântului Efrem Sirul* despre suflet și cruce ș.a. Mitropolitul pribeag a alcătuit acum, tot în slavo-rusă, o culegere de texte patristice și liturgice, intitulată *Despre prefacerea Sfintelor Daruri*. Sunt redată aici multe citate din lucrările unor Sfinți Părinți în legătură cu epicleza și cu prefacerea Sfintelor Daruri la Sfânta Liturghie, cu glose marginale datorate lui Dosoftei.

Observăm că majoritatea acestor lucrări sunt traduceri din Sfinții Părinți, lucrări cu caracter dogmatic și liturgic, necesare atunci pentru precizarea adevăratei învățături a Bisericii Ortodoxe. Toate traducerile menționate mai sus se păstrau - în original și în copii - în fosta bibliotecă sinodală din Moscova și în fosta bibliotecă a catedralei Sfânta Sofia din Kiev. Deși sunt traduse în slavo-rusă, Dosoftei are un stil destul de clar, ușor de urmărit, cu greșeli minime.

Mitropolitul Dosoftei poate fi socotit astfel cel mai de seamă cunoscător al literaturii patristice și postpatristice din întreaga cultură românească veche. Chipul său se reliefează într-o lumină și mai puternică dacă ne gândim că aceste traduceri au fost făcute în ultimii ani ai vieții lui, în perioada exilului polonez.

În mijlocul unor asemenea strădanii de ordin cultural, cu dorul țării și al credincioșilor săi moldoveni în suflet, mitropolitul Dosoftei s-a stins din viață la 13 decembrie 1693, în vârstă de aproape 70 de ani. La căpătâiul său au vegheat cei câțiva călugări din Moscova care însoțiseră moaștele Sfântului Ioan cel Nou de la Suceava. Moartea mitropolitului Dosoftei a însemnat stingerea unui ierarh cărturar cu o frumoasă orientare umanistă, care a răspândit multă lumină în mijlocul poporului său și care și-a încheiat întreaga viață propășirii acestuia și apărării credinței ortodoxe.

Mitropolitul Dosoftei este primul nostru poet național, primul versificator al Psaltirii în tot Răsăritul ortodox, primul traducător din literatura dramatică universală și al unor lucrări istorice în românește, primul traducător al cărților de slujbă în românește în Moldova, primul mare cunoscător al literaturii patristice și postpatristice la noi, primul cărturar român care a copiat documente și inscripții și care a adus un aport pretios în procesul de formare a limbii literare românești. *Psaltirea în versuri* a pus bazele poeziei românești culte, iar *Viața și petrecerea*

svinților stă – alături de *Cazania* lui Varlaam – la temelia prozei noastre literare. De aceea, pe bună dreptate afirma un scriitor contemporan că „Mitropolitul Dosoftei este un Eminescu al secolului al XVII-lea”, iar Zoe Dumitrescu-Buşulenga scria că „Psaltirea în versuri este în cultură şi literatură ceea ce este Voroneţul în pictură”. Acestea au fost motivele pentru care Sf. Sinod al Bisericii noastre, în şedinţa sa din 7 iulie 2005, a hotărât ca mitropolitul Dosoftei să fie trecut în rândul sfinţilor, şi să fie prăznuit în fiecare an la 13 decembrie.

Urmaşii lui Dosoftei. *Mitropolitul Teodosie.* Arătăm mai sus că, în urma refugierii mitropolitului Dosoftei în Polonia cu domnitorul Ştefan Petriceicu, noul domn Dumitraşcu Cantacuzino (1674-1675) a aşezat în scaunul mitropolitan pe episcopul *Teodosie* al Romanului. Acesta, după o păstorire foarte scurtă la Rădăuţi, i-a urmat lui Dosoftei în scaunul de la Roman, iar la începutul lui 1674, în scaunul mitropolitan. Păstoria lui ca mitropolit a fost scurtă, fiind pomenit în puţine acte interne.

Probabil la intervenţia patriarhului Dositei al Ierusalimului, Dosoftei a fost reaşezat în scaunul mitropolitan, se pare în primăvara anului 1675. După afirmaţiile episcopului Melchisedec al Romanului († 1892), Teodosie a fost închis un timp la mănăstirea Sfântul Sava din Iaşi. S-a retras apoi în părţile de sud ale Moldovei, unde semna ca martor în diverse acte, alături de fostul episcop Serafim de Rădăuţi, acum „epitropul mănăstirii Miera”, şi de episcopul Sava al Romanului, mai târziu mitropolit. Petrecea fie la mănăstirea Sfântul Ioan din Focşani, ctitoria lui Grigorie Ghica, domnul Ţării Româneşti, fie la mănăstirea Bogdana, în apropiere de Târgu Ocna, ctitorită la îndemnul său de marele logofăt Solomon Bârlădeanu. Mitropolitul însuşi – ajutat de episcopul Lavrentie de Rădăuţi, fiul său sufletesc – a ctitorit schitul „de la Cruce”, numit şi „Brazilii”, dependent de Bogdana.

La 14 octombrie 1691 îşi întocmea testamentul (diata), prin care lăsa episcopului Lavrentie de la Rădăuţi moşiile cumpărate de el, din ținutul Vrancei, obligându-l să ridice o biserică. Actele din anii următori arată că vlădica Lavrentie i-a îndeplinit dorinţa, ridicând o biserică la Burduşesti, pe apa Zăbrăuţului. Teodosie a fost omorât de tătari, tăindu-i capul la schitul ctitorit de el (după 15 august 1694, când era atestat documentar ultima dată). A fost trecut şi el între sfinţi.

După plecarea lui Dosoftei în Polonia în 1686, scaunul mitropolitan a rămas vacant timp de trei ani, în speranţa că ierarhul pribeag se va putea întoarce la turma sa. În acest timp, adică în anii 1686-1689, conducerea Mitropoliei a fost încredinţată, în calitate de locţiitor sau „epitrop”, lui *Calistru Vartic*, fost episcop de Huşi. Acesta era descendent al unei vechi familii răzăseşti din ținutul Sucevei, fost preot de mir (numit Calistrat) în satul Văratice, în acelaşi ținut, călugărit, după ce a rămas văduv, probabil la Neamţ. A fost episcop la Huşi, ales poate în 1676, iar spre sfârşitul anului 1682, silit să se retragă din scaun. A trăit apoi la biserica Tălpăleri din Iaşi (avea şi un fiu în Iaşi, preotul Ursu de la biserica Sfântul Nicolae de la Poartă, altul era egumen la Hangu).

Abia în vara anului 1689 a fost ales ca mitropolit *Sava* de la Roman, se pare cu metania la Putna. Este pomenit în mai multe acte interne (fie ca martor în acte

de vânzare-cumpărare, fie ca membru în Divanul domnesc). În timpul păstoririi mitropolitului Sava au apărut, în tipografia domnească de la Iaşi, câteva cărţi teologice în greceşte, precum şi *Tălcuirea Sfintei Liturghii*, tradusă din greceşte în româneşte de dascălul Ieremia Cacavela (1697). Prin doamna Anastasia, văduva lui Gheorghe Duca Vodă, a terminat lucrările de restaurare (începute cu câţiva ani în urmă) a bisericii Stretenia din Iaşi (numită şi Albă). Tot acum a zidit şi o nouă reşedinţă pentru mitropolit, în jurul acestei biserici. Deci, mitropolia Moldovei aveau o nouă catedrală şi o nouă reşedinţă în Iaşi. La 1 martie 1698 a participat – alături de fostul patriarh ecumenic Iacob, de episcopii sufragani, de marii boieri şi de egumenii mănăstirilor – la adunarea convocată de Antioh Cantemir, când s-a hotărât desfiinţarea dării pe vitele mari, numită vâcărit. A păstoria până la sfârşitul anului 1701 sau începutul lui 1702, când s-a retras din scaun. Probabil s-a dus la Putna, unde a murit după 1705.

Urmaşul său, *Misail*, venea tot din scaunul episcopal de la Roman, fiind călugărit la Secu, mănăstire care a dat numeroşi ierarhi Bisericii moldovene. Este amintit în mai multe acte ale domnitorilor vremii şi ca membru al divanului ţării. În 1703, desigur la rugămintea sa, Mihail Racoviţă a dat un hrisov pentru scutirea de dări a preoţilor din Iaşi. În 1704 a fost vizitat de patriarhul Dositei al Ierusalimului. Cu acest prilej, la 25 septembrie, s-a convocat divanul domnesc, la care au participat şi ierarhii ţării, stabilindu-se darea anuală pe care trebuia să o plătească domniei mănăstirile închinete Patriarhiei din Ierusalim.

În 1707 făcea mai multe danii – prisăci şi vii – mănăstirii Secu. Păstoria lui s-a încheiat după 1 august 1708, când s-a retras, urmându-i în scaun episcopul *Ghe-deon* de la Rădăuţi.

Din cele expuse se desprind condiţiile grele în care şi-au desfăşurat activitatea ierarhii Moldovei din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, datorate frecventelor schimbări de domni, ca şi incursiunilor unor oşti străine pe pământurile Moldovei. Între ei se impune figura luminoasă a ierarhului cărturar şi patriot, Dosoftei.

Bibliografie

Izvoare: Direcţia Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva Istorică Centrală a Statului*, vol. III (1653-1675), vol. IV (1676-1700) şi vol. V (1701-1720), Bucureşti, 1968-1975; IOAN BIANU şi NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508-1716), Bucureşti, 1903, X + 572 p.; tom. IV, *Adăogiri şi îndreptări*, Bucureşti, 1944, XII + 375 p.; N.A. URSU şi NICOLAE DASCĂLU, *Mărturie documentare privitoare la viaţa şi activitatea mitropolitului Dosoftei*, Iaşi, 2003, 144 p.

Mitropolitul Dosoftei: ŞTEFAN DINULESCU, *Viaţa şi scrierile lui Dosoftei mitropolitul Moldovei*, Cernăuţi, 1885 (extras din „Candela”); SILVIU DRAGOMIR, *Când şi unde a murit mitropolitul Dosoftei*, în „Convorbiri Literare”, an XLIII, nr. 10, 1911, p. 1131-1143; I. BIANU, *Însemnări autografe scrise într-o carte veche de Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în „An. Acad.

Rom.", Mem. Sect. Lit., s. II, t. 36, București, 1915; ȘTEFAN CIOBANU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei și activitatea lui literară...* Traducere din rusește de Ștefan Berechet, Iași, 1918, IV + 220 p. (versiunea rusă a apărut la Kiev, în 1915, cu anexe documentare); ȘTEFAN CIOBANU, *Contribuțiuni privitoare la originea și moartea mitropolitului Dosoftei. Discurs de recepție*, București, 1920, 33 p.; DIMITRIE DAN, *Dosoftei mitropolitul Moldovei. Schiță biografică...*, Cernăuți, 1927, 60 p.; D. GĂZDARU, *Contribuții privitoare la originea, limba și influența mitropolitului Dosoftei*, în „Arhiva”, Iași, XXXIV, 1927, p. 122-145; HORIA OPRISAN, *Precizări pe marginea exilului lui Dosoftei în Polonia*, în rev. „Arhiva”, an XLVII, 1940, p. 110-116; IOAN LUPAȘ, *Dosoftei mitropolitul Moldovei*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1943, p. 105-116; P.P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului și mitropolitul Dosoftei al Moldovei. Cu prilejul unei scrieri inedite*, în BOR, an LXIV, 1946, nr. 1-3, p. 93-109 (și extras: București, 1946, 19 p.); I. C. NEGRU, *Mitropolitul Dosoftei*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 1-2, p. 110-126; TEODOR BODOGAE, *Un autograf din 1687 al mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 11-12, p. 882-886; N. GRIGORAȘ, *Originea, formația și preocupările istorice ale mitropolitului Dosoftei*, în „Revista de Istorie”, tom. 27, 1974, nr. 10; IUSTIN (MOISESCU), *Cătorie mitropolitului Dosoftei*, în MMS, an. L, 1974, nr. 9-12, p. 729-738; ADRIAN BOTOȘĂNEANUL, *Mitropolitul Dosoftei la Probota*, *ibid.*, p. 739-747; N. GRIGORAȘ, *Contextul în care mitropolitul Dosoftei și-a desfășurat activitatea (1658-1693)*, *ibid.*, p. 756-776; SCARLAT PORCESCU, *Activitatea cărturărească a mitropolitului Dosoftei*, *ibid.*, p. 800-837; DAN SIMONESCU, *Mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în MO, an XXVI, 1974, nr. 9-10, p. 738-746; PETRE I. DAVID, *Mitropolitul Dosoftei, apărătorul luminat al Ortodoxiei*, *ibid.*, p. 753-764; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Dosoftei, susținător al conștiinței naționale*, *ibid.*, p. 765-774; GABRIEL ȘTEMPEL, *Mitropolitul Dosoftei. 350 de ani de la naștere*, în *Manuscriptum*, 5, nr. 4, p. 86-92; DAN ZAMFIRESCU, *Dosoftei, poet național*, în vol. *Contribuții la istoria literaturii române vechi*, București, 1981, p. 119-141; ION DIANU, *Mitropolitul Dosoftei, mare cărturar, făuritor de limbă și cultură românească*, în GB, an XL, 1981, nr. 9-10, p. 910-927.

Psaltirea în versuri. Ediții: IOAN BIANU, *Psaltirea în versuri, publicată după manuscrisul original și de pe edițiunea de la 1673*, de..., București, 1887, LVI+520 p.; N.A. URSU, *Dosoftei. Psaltirea în versuri, 1673*. Ediție critică de... Cu un cuvânt înainte de Înalț Prea Sfințitul Iustin Moiescu, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1974, LX + 1165 p.; N. A. URSU, *Dosoftei. Opera I. Versuri*. Ediție critică de... Studiu introductiv de Al. Andriescu, București, 1978, CI + 544 p.

AUGUSTIN Z.N. POP, *Glosări la opera mitropolitului Dosoftei*, Cernăuți, 1941, 45 p.; R. CIOCAN, *La genèse du Psautier de Dosithée*, în „Balcania”, VII, 2, 1944, p. 428-446; L. GÁLDI, *Le Psautier commenté du métropolit Dosithée*, în „Byzantinoslavica”, Praga, 1949, p. 219-228; V. KERNBACH, *Un poet uitat: Dosoftei*, în rev. „Limbă și Literatură”, București, 1955, p. 142-164; L. GÁLDI, *Un grand disciple roumain de J. Kochanowski: le métropolit Dosithée. Contribution à l'histoire de l'ancien vers roumain*, în „Studia Slavica”, Budapeșt, VI, fasc. 1-2, 1960 (și în extras); HENRYK MISTERSKI, *Izvoarele „Psaltirii în versuri” a lui Dosoftei*, în „Romanoslavica”, XVII, 1970, p. 251-259; AUGUSTIN Z. N. POP, „*Psaltirea în versuri*” după trei veacuri, în GB, an XXXII, 1973, nr. 5-6, p. 531-538; I. D. LĂUDAT, *Dosoftei poetul*, în MB, an XXIII, 1973, nr. 7-9, p. 459-472; NICULAE ȘERBĂNESCU, *O sărbătoare a cărții românești: Trei sute de ani de la apariția Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an XCI, 1973, nr. 11-12, p. 1216-1237; GAVRIL ISTRATE, *Limba română literară în „Psaltirea în versuri” a lui Dosoftei*, în MMS, an L, 1974, nr. 9-12, p. 777-799; PETRU ZUGUN, *Comparația în Psaltirea în versuri a lui Dosoftei*, în MMS, an. LII, 1976, nr. 1-2, p. 37-55.

Circulația Psaltirii în versuri: ROMULUS TODORAN, *O copie ardeleană a Psaltirii în versuri a mitropolitului Dosoftei*, în „Buletinul Universității Babeș-Bolyai, Seria Științe Sociale”, I, 1956, nr. 1-2, p. 291-297; MIRELA TEODORESCU, *O copie ardeleană fragmentară a Psaltirii în*

versuri a mitropolitului Dosoftei, în LR, an XVII, 1968, nr. 5, p. 449-455; AL. ALEXIANU, *Calatoriile psalmilor mitropolitului Dosoftei: Colindele Crăciunului*, în GB, an XXVI, 1967, nr. 11-12, p. 1124-1142.

Alte lucrări în versuri: ȘT. CIOBANU, *Versuri poloneze necunoscute în opera mitropolitului Moldovei Dosoftei*, București, 1940, 13 p. + VI pl. (extras din *Mélanges Drouhet*); DAN SIMONESCU, *Dosoftei traducător din dramaturgia universală*, în rev. „Manuscriptum”, an III, 1973, nr. 3, p. 28-41; N.A. URSU, *Versuri ale lui Dosoftei, atribuite lui Miron Costin*, în LR, an XXIII, 1974, nr. 2, p. 137-152; ION RADU MIRCEA, *Dosoftei – un rapsod al istoriei Moldovei*, în „Manuscriptum”, 7, 1976, nr. 1, p. 37-46; N. A. URSU, *Debutul literar al lui Dosoftei*, în LR, an XXVI, 1977, nr. 6, p. 607-620.

Liturgierul și Molitvelnicul: DOSOFTEI, *Dumnezeiasca Liturghie*. Ediție critică de N.A. URSU. Cu un studiu introductiv de I.P.S. Teoctist, arhiepiscop al Iașilor și mitropolit al Moldovei și Sucevei, Iași, 1980, LIX + 352 p.; D. PUSCHILĂ, *Molitvelnicul lui Dosoftei. Studiu asupra limbii*, în „An. Acad. Rom.” Mem. Sect. Lit., s. II, t. 36, București, 1915, p. 1-114; PAUL MIHAIL, *Molitvelnicul mitropolitului Dosoftei, 1681. La împlinirea a 300 de ani de când a fost tipărit*, în MMS, an LVII, 1981, nr. 4-6, p. 315-333; PAUL MIHAIL, *Gravură originală românească în secolul al XVII-lea: Molitvelnicul mitropolitului Dosoftei din 1681*, în MO, an XXXIII, 1981, nr. 10-12, p. 640-651.

Alte lucrări ale lui Dosoftei: C. LACEA, *Untersuchung über die Sprache der „Viața și petrecerea svinților” des Mitropoliten Dosoftei*, în vol. G. Weigand, *Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig*, 5, 1898, p. 51-144; SCARLAT PORCESCU, *Psaltirea de-năles, Iași, 1680*, în MMS, an LVI, 1980, nr. 6-8, p. 605-610; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Trei sute de ani de la tipărirea la Iași a „Psaltirii de-năles a Sfântului Împărat proroc David” de către mitropolitul Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 11-12, p. 1159-1172; ALEXANDRU ELIAN, *Mitropolitul Dosoftei și literatura patristică*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 11-12, p. 1350-1375 (și în volumul său *Bizantul, Biserica și cultura românească*, Iași, 2003, p. 95-118); NESTOR VORNICESCU, *Scrieri patristice și postpatristice în preocupările mitropolitului Dosoftei*, în MO, an XXVI, 1974, nr. 9-10, p. 718-731; NESTOR VORNICESCU, *Dosoftei mitropolitul Moldovei, apărător al epiclezei euharistice*, în BOR, an XCV, 1977, nr. 7-8, p. 727-753 (ambele studii reproduse și în cartea mitropolitului Nestor: „*Biruit-au gândul*”. Studii de teologie istorică românească, Craiova, 1990, p. 285-331; a se vedea și p. 275-284); DORU MIHĂESCU, *Une version roumaine d'Hérodote au XVII-e siècle*, în RESEE, t. XVI, 1978, no. 3, p. 529-541 et no. 4, p. 745-770; N. A. URSU, *Alte traduceri necunoscute din tinerețea lui Dosoftei*, în LR, an XXVII, 1978, nr. 5, p. 495-507.

Casa Dosoftei: NESTOR VORNICESCU, *Resedința mitropolitului Dosoftei de la „Sfântul Nicolae Domnesc” din Iași*, în MMS, an XXXIX, 1963, nr. 9-10, p. 602-609; ION ARHIP, *Casa Dosoftei*, în „Revista Muzeelor”, nr. 1, 1971, p. 52-55.

A se vedea și contribuțiile bibliografice: Biblioteca centrală universitară București și Comisia Națională a României pentru UNESCO, *Dosoftei 1624-1693. Bibliografie*, București, 1974, XXX + 102 p.; I. D. LĂUDAT, *350 de ani de la nașterea lui Dosoftei mitropolitul Moldovei. Studii și articole*, Iași, 1975, 175 p. (litografiat).

Urmasii săi: MELCHISEDEC ȘTEFĂNESCU, *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâia, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an LXXXVII, 1969, nr. 3-4, p. 416-425; GRIGORE POPESCU și GION D. IONESCU, *Date noi despre mitropolitul Teodosie al II-lea al Moldovei*, în BOR, an CIV, 1986, nr. 5-6, p. 94-101.

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În 1598, numărul Episcopiei moldovene a crescut, prin înființarea eparhiei Hușilor. Dintre cărmuitorii Episcopiei de Roman, Rădăuți și Huși în secolul al XVII-lea, s-a remarcat însă prea puțini. Vremurile grele prin care trecea țara, ca și instabilitatea lor în scaun, fiind adeseori înlăturați sau siliți să se retragă, i-au făcut să se limiteze mai mult la probleme de ordin economic. Șirul lor – ca și multe aspecte din activitatea lor – este destul de greu de stabilit, din cauza lipsei izvoarelor documentare.

Înființându-se Episcopia Hușilor, au survenit schimbări și în componența teritorială a celor patru eparhii. Astfel, Mitropolia cuprindea acum partea sudică din ținutul Sucevei, apoi ținuturile din Iași, Neamț, Hârlău și Cărligătura (situat între Roman, Hârlău, Vaslui și Iași, cu reședința în Târgu Frumos); eparhia Romanului cuprindea ținuturile: Roman, Vaslui, Trotuș, Bacău, Adjud, Tutova, Tecuci, Putna și Covurlui, eparhia Rădăuților cuprindea nordul Moldovei, cu ținuturile: Suceava, în partea ei de nord, Dorohoi, Tețina și Hotin; iar noua eparhie a Hușilor avea ținuturile Fălciu (care se întindea în dreapta Prutului până către Dunăre, iar în stânga Prutului cuprindea Codrul Tigheciului, până către hotarul Bugeacului (stăpânit de turci), Cahul, Lăpușna, Orhei și Soroca.

Episcopia Romanului. După moartea episcopului *Agafon* (1606), scaunul vlădicesc a fost ocupat pentru scurt timp de *Anastasia Crimca*, cel care, prin februarie 1608, a fost ridicat în scaunul mitropolitan de la Suceava. Locul său la Roman a fost luat de *Mitrofan* de la Secu. În 1610 cumpăra o carte de cântări de psaltichie, în grecește și slavonește, pe care „a dat-o ucenicului său, ieromonahul Varlaam”. S-ar putea să fie viitorul mitropolit, care-și avea metania tot la Secu. A păstorit până pe la începutul lui 1613, când a fost îndepărtat ori s-a retras din scaun. Dintr-un act din anul următor, rezultă că egumenul și călugării de la biserica Sfânta Parascheva din Iași, închinată Muntelui Sinai, se angajau să găzduiască pe călugării de la Secu, în chilia zidită acolo de „chir Mitrofan, fost al Romanului”. Mai târziu a ajuns episcop la Huși și apoi din nou la Roman.

La 30 martie 1613 era episcop *Pavel*, întâlnit ca martor în mai multe acte de danie ale lui Ștefan Tomșa pentru ctitoria sa de la Solca. Episcopul Pavel s-a retras din scaun, ca și înaintașul său, probabil în prima jumătate a anului 1616 și s-a stabilit la mănăstirea Neamț. Mai târziu a ajuns episcop la Huși.

Urmașul său *Atanasie*, - fost egumen la mănăstirea Bistrița și apoi episcop la Rădăuți -, a avut o lungă păstorie la Roman, până la începutul anului 1629. Este consemnat în peste 20 de acte ale vremii, fie ca martor, fie în acte prin care domniile țării întăreau Episcopiei diferite danii sau privilegii. La 21 aprilie 1629, vlădica Atanasie apare ca mitropolit de Suceava, în locul lui Anastasia Crimca.

În acest din urmă act era menționat și noul episcop *Dionisie*, fost la Rădăuți (1627-1629). Este amintit în numeroase acte, fie ca martor fie în acte prin care se confirmau Episcopiei unele proprietăți. Probabil în ultima parte a anului 1633, sub domnia lui Moise Movilă (1630-1631 și 1633-1634) s-a retras din scaun, așezându-se la Dragomirna, unde era întâlnit în 1639, ca „fost episcop”. Înseamnă că își avea metania acolo și desigur tot acolo a fost și îngropat.

Probabil locul său a fost ocupat, pentru scurt timp, de episcopul *Benedict* (Venedict). Prin 1631 acesta se afla în satul Budișor (Buduş) în părțile Bistriței, din Transilvania, iar în anul următor, la mănăstirea Sucevița. La 23 ianuarie 1634, era atestat documentar la Roman.

La 19 mai 1636, Benedict era întâlnit la Sucevița, ca „fost episcop”. Presupunem că a fost hirotonit pentru credincioșii din Transilvania (poate pentru Episcopia de Vad), iar la Roman a cărmuit numai provizoriu, după retragerea lui Dionisie.

Urmașul său a fost *Mitrofan*, care mai păstoriase la Roman în 1608-1613, apoi în trei rânduri la Huși. A fost numit în scaunul vlădicesc de la Roman în primele luni de domnie ale lui Vasile Lupu (1634), poate la stăruințele mitropolitului Varlaam. Este atestat în câteva acte de la acest domn, până în 1639, când s-a retras la Secu, desigur din cauza vârstei înaintate. Acolo a și murit în 1641, fiind înmormântat lângă zidul bisericii mari.

La începutul lunii iulie 1639, scaunul din Roman avea un nou episcop, pe *Dosoftei*, fost egumen la mănăstirea Tazlău, întâlnit în câteva acte până în februarie 1641. Va fi murit în scaun, căci nu vedem ce motive ar fi avut să se retragă.

În locul său a fost transferat episcopul *Evloghie*, fost la Rădăuți, care-și avea metania la mănăstirea Solca, ctitoria lui Ștefan Tomșa. Ca episcop de Roman, a întâmpinat moaștele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea în țară (1641), împreună cu Anastasia al Rădăuților. De asemenea, a participat la lucrările Sinodului de la Iași din toamna anului 1642. Va fi murit în scaun la scurt timp după aceasta, căci în iunie 1644 era menționat, într-un act de judecată, ca „răposat”.

O păstorie mai lungă a avut episcopul *Anastasia*, fost la Rădăuți, din obștea mănăstirii Moldovița (1644-1657). Cu toate acestea, este întâlnit în puține documente de la Vasile Lupu și de la Gheorghe Ștefan. În timpul păstoririi sale, Romanul a fost vizitat în două rânduri de patriarhul Macarie al Antiohiei, însoțit de fiul său, arhidiaconul Pavel de Alep (noiembrie 1653 și octombrie 1656). Se pare că s-a retras din scaun. A murit în ianuarie 1660 și a fost îngropat în pridvorul bisericii de la Moldovița.

A urmat *Sava*, călugărit la Secu, fost episcop de Huși și Rădăuți. La Roman este atestat documentar la 10 mai 1658, pentru ca, la 6 martie 1660, să-l întâlnim în scaunul mitropolitan.

În același an, Romanul avea ca episcop pe marele cărturar *Dosoftei*, venit de la Huși, menționat în mai multe acte domnești, până la 4 iulie 1671. Peste câteva zile a fost promovat în scaunul mitropolitan. Ca episcop de Roman, *Dosoftei* a lucrat la *Psaltirea în versuri*, pe care a tipărit-o apoi la Unieș, în 1673, precum și la o parte din *Viețile Sfinților*. Poate că și alte lucrări ale sale au fost traduse sau întocmite tot aici.

În locul său la Roman a fost mutat episcopul *Teodosie* de la Rădăuți. Dar la începutul lui 1674, Dumitrașcu Cantacuzino a ridicat pe *Teodosie* în scaunul mitropolitan, în locul lui *Dosoftei*, plecat în Polonia cu Ștefan Petriceicu. Scaunul de la Roman a fost ocupat de *Ioan*, fost la Huși, cu metania la Secu. Este întâlnit în mai multe acte interne, alături de ceilalți ierarhi ai țării. Episcopul *Ioan*, împreună cu vornicul *Moțoc*, din Odobești, a pus temelia mănăstirii Mera (Miera), în părțile Vrancei, terminată apoi de Constantin Vodă Cantemir. A păstorit până la începutul anului 1685, când a murit, fiind îngropat la Secu, lângă biserica mare.

A urmat o scurtă păstorire a episcopului *Sava*, până în prima jumătate a anului 1689, când a fost ridicat în scaunul mitropolitan. La Roman a fost trecut episcopul *Misail* de la Rădăuți. Acesta este întâlnit în mai multe hrisoave domnești, prin care se acordau diferite scutiri Episcopiei, sau ca membru în Divanul domnesc, alături de ceilalți ierarhi ai țării. A păstorit până spre sfârșitul anului 1701, sau începutul lui 1702, când a ocupat scaunul mitropolitan în locul lui *Sava*.

Ultimul episcop din perioada de care ne ocupăm a fost *Lavrentie*, venit de la Rădăuți, avându-și metania la mănăstirea Bogdana, diacon și ucenic al fostului mitropolit *Teodosie*. Ca episcop de Roman a participat la ședințele Divanului domnesc. La 23 martie 1706, Antioh Cantemir, în a doua sa domnie (1705-1707), acorda preoților și diaconilor din orașul Roman scutiri de toate dările către vistieria domnească.

În timpul păstoririi lui *Lavrentie*, s-a întocmit un nou „așezământ” al „breslei mișeilor” din Roman (asociație sau breaslă a săracilor scutiți de orice dări). Breasla se găsea sub patronajul episcopului de Roman, care era astfel ocrotitorul ei, un fel de „președinte de onoare”, întărind „așezământul” sau „statutele” breslei la venirea în scaun. Se cunoaște un astfel de așezământ aprobat de episcopul *Lavrentie* la 21 ianuarie 1704.

Lavrentie este atestat documentar până în decembrie 1706. Probabil s-a retras în cursul aceleiași luni, căci, la 18 ianuarie 1707, Episcopia Romanului avea un nou cărmuitor, pe *Pahomie* de la Neamț.

Episcopia Rădăuților. După alegerea lui *Teodosie Barbovșchi* în scaunul mitropolitan, la Rădăuți a fost mutat episcopul *Ioan*, cel dintâi cărmuitor al noii eparhii a Hușilor, probabil cu metania la Râșca. Presupunem că alegerea lui s-a

făcut în prima jumătate a lunii aprilie 1605. Numele său este întâlnit în câteva acte ale Movileștilor, până la 15 iunie 1608. Și-a sfârșit viața în a doua jumătate a aceluiași an.

La 9 ianuarie 1609 era episcop la Rădăuți *Efrem*, din mănăstirea Moldovița, care-i urmasa lui *Ioan* și la Huși. Prin hrisovul cu data de mai sus, Constantin Movilă (1607-1611) porunca starostelui din Cernăuți și altor slujitori domnești să nu încaseze dări din satele Episcopiei de Rădăuți. Numele său mai este întâlnit în câteva acte de danie de la domnitorul Ștefan II Tomșa (1611-1615).

La 1 octombrie 1613 era episcop *Atanasie*, fost egumen la Bistrița. Poate că *Efrem* a fost înlăturat de Ștefan II Tomșa, care-l va fi bănuț de simpatii față de familia Movileștilor. *Atanasie* era consemnat în mai multe acte ale acestui domn, mai ales în cele de danie pentru mănăstirea Solca.

Probabil *Alexandru Movilă* (1615-1616) a fost acela care a redat scaunul vlădicesc de la Rădăuți lui *Efrem*, în prima jumătate a anului 1616, iar *Atanasie* a fost mutat la Roman, în locul lui *Pavel*. *Efrem* a păstorit a doua oară până în primele luni ale anului 1623, când s-a retras din nou la mănăstirea Moldovița. Și-a dat obștescul sfârșit în 1626 și a fost îngropat tot acolo, în camera funerară a ctitorilor, într-un mormânt pregătit de el însuși în timpul celei de-a doua păstoriri. Mormântul are o lespede frumos sculptată cu un baldachin deasupra, amândouă cu inscripții în limba slavonă.

Episcopul *Efrem* a avut alese preocupări artistice și culturale. Astfel, urmând exemplul unor înaintași din scaunele ierarhice ale Moldovei, a zidit, între anii 1610-1612, o frumoasă „clisiarniță” la mănăstirea Moldovița (refăcută în a doua jumătate a secolului al XX-lea). A fost unul din îndrumătorii școlii de copiere a manuscriselor slavone, care luase naștere la Moldovița încă din secolul al XVI-lea, așa cum lucra și școala de la mănăstirea Dragomirna, sub îndrumarea mitropolitului cărturar *Anastasie Crimca*. Se cunosc patru manuscrise de la *Efrem*, toate în slavona bisericească de redacție medio-bulgară, și anume: un *Tetraevanghel* (1613, azi la Sucevița), o *Psaltire* (1614, păstrată la Moldovița), un „*Anghelis*” adică un *Octoih*, scris în 1624, din care se mai păstrează o singură foaie, din fericire aceea cu însemnarea copistului, păstrată în Biblioteca Academiei Române, și un *Liturghier*, copiat de ieromonahul *Epifanie* în 1626 (azi în Serbia). Observăm că toate au fost copiate în timp ce era retras din scaun și se stabilise la mănăstirea Moldovița. Toate au însemnări, din care rezultă că au fost copiate cu cheltuiala episcopului *Efrem*, care le-a dăruit apoi mănăstirii Moldovița. *Tetraevanghelul* și *Psaltirea* se remarcă prin ornamentația și prin frontispiciile lor, prin scrisul elegant și artistic, încât se numără printre cele mai reușite manuscrise copiate la noi.

Urmasul lui *Efrem* în scaunul de la Rădăuți a fost episcopul *Evloghie*, cu metania la Solca, sprijinit de Ștefan Tomșa (a doua domnie, 1621-1623), care voia, prin aceasta, să ridice prestigiul ctitoriei sale de la Solca. Probabil a fost

înlăturat din scaun de Miron Barnovschi, în cursul anului 1627, când apare ca episcop la Rădăuți *Dionisie*. Acesta a păstorit până la începutul anului 1629, când, murind Anastasie Crimca, s-au făcut mai multe schimbări în ierarhia superioară. Atanasie al Romanului a fost promovat în scaunul mitropolitan, iar Dionisie mutat la Roman.

Se pare că scaunul de la Rădăuți a rămas vacant aproximativ un an. Înseamnă că în scurta domnie a lui Alexandru Coconul (1629-1630) nu s-a făcut nimic pentru completarea acestuia. Presupunem că numai urmașul său, Moise Movilă (prima domnie, 1630-1631), a reșezat în scaun pe episcopul *Evloghie*, atestat documentar la 14 august 1630. A păstorit acum până pe la începutul anului 1639, când s-a retras din nou la Solca. De aici, nu știm din ce motive, Vasile Lupu l-a numit în scaunul de episcop de Roman, între anii 1641-1644.

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de episcopul *Anastasie*, atestat documentar între anii 1639 și 1644. A întâmpinat moaștele Cuvioasei Paraschiva, la intrarea lor în țară (13 iunie 1641), împreună cu *Evloghie* de la Roman, și a luat parte la lucrările Sinodului de la Iași din 1642. Se cunosc și câteva lucrări de artă rămase din timpul păstoririi sale la Rădăuți. Astfel, din dispoziția lui, s-a lucrat un pomelnic în formă de triptic (un panou central de lemn, cu două părți sau capace laterale, tot din lemn, legate de partea centrală prin verigi de metal îngropate, având un frumos ornament sculptat în partea superioară). O însemnare pe el, din 1644, arată că s-a lucrat din îndemnul episcopului, care l-a dăruit mănăstirii Moldovița. Tot Moldoviței îi dăruia și o *Cazanie*, în 1644 (probabil a lui Varlaam). Aceste dării, ca și o însemnare pe un *Liturghier* slavon din 1643, dovedesc că-și avea metania la Moldovița. Pe la mijlocul anului 1644 a fost mutat în scaunul vlădicesc de la Roman, în locul lui *Evloghie*, pe care un act de atunci îl amintează ca „răposat”.

Urmașul lui Anastasie la Rădăuți a fost un *Ștefan*, semnat, alături de ceilalți ierarhi ai Moldovei, în scrisoarea din 2 iunie 1645, prin care recomandau țarului Rusiei, Mihail Feodorovici Romanov, pe Ilie Iorest, fostul mitropolit al românilor din Transilvania.

Urmașul acestuia a fost episcopul *Teofan*, cu metania la Putna, consemnat de mai multe izvoare. De pildă, în 1646 un oarecare Ivanco a copiat un *Tetraevanghel*, cu cheltuiala hatmanului Gavriil și a soției sale Liliana, în „Episcopia de Rădăuți, sub episcopul Teofan, care a ieșit din sfânta mănăstire Putna”. Probabil la rugămintea sa, Vasile Lupu a dat un hrisov, prin care confirma mănăstirii Putna toate daniile făcute de Ștefan cel Mare (1647). Mai este întâlnit în câteva acte de la Vasile Lupu, până la 5 iulie 1651.

Urmașul său a fost *Iorest*, probabil din 1651. La 5 aprilie 1656, semna hrisovul prin care Gheorghe Ștefan făcea bisericii Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului o danie anuală de 8000 de aspri.

S-a retras din scaun, în a doua jumătate a lui 1656, căci la începutul anului următor era episcop al Rădăuților *Sava*, fost la Huși și viitor episcop de Roman. Iorest s-a retras la mănăstirea Secu, unde a și murit după 1661.

La 10 mai 1658 apare un nou episcop la Rădăuți cu numele *Teofan*, venit de la Huși. Acesta a avut o păstorire mai lungă, fiind întâlnit în numeroase acte ale domnitorilor vremii până în octombrie 1666. S-a retras – dacă nu cumva a fost înlăturat de domnitorul Iliaș Alexandru (1666-1668) – pe la începutul anului 1667 și s-a așezat la mănăstirea Putna, unde-și avea metania. A murit în 1670, ca schimnic, fiind îngropat lângă altarul bisericii lui Ștefan cel Mare.

În 1667, a fost trecut în scaunul vlădicesc de la Rădăuți episcopul *Serafim* de la Huși. În 1669 s-a scris din dispoziția sa un *Ceaslov mare*, pe care l-a dăruit mănăstirii Agapia. Însemnarea de pe carte arată că se călugărise aici. Nu se cunosc motivele care au dus la înlocuirea lui cu episcopul *Teodosie*, fost la Rădăuți (1669 sau 1670).

Întrucât în decursul lunii iulie 1671 Dosoftei al Romanului a fost promovat în scaunul mitropolitan, s-au produs schimbări și în conducerea eparhiilor sufragane. Astfel, *Teodosie* a fost mutat la Roman, iar în locul său la Rădăuți a revenit fostul episcop *Serafim*, care până atunci va fi stat la metania sa, la Agapia. Este amintit în anii următori în mai multe acte. Prin 1685 s-a retras din scaunul episcopal. Este întâlnit ca proin-episcop în mai multe acte. Nu s-a stabilit la Secu, ci la mănăstirea Miera (Mira, Mera), în părțile Vrancei, căci apare acolo ca martor în câteva acte de proprietate, alături de proin-mitropolitul *Teodosie* și de episcopul *Sava* al Romanului, ca „epitropul mănăstirii Mirea”. Probabil a și murit aici.

Locul său la Rădăuți a fost ocupat de *Misail*, care a păstorit din 1685 până la începutul anului 1689, când a luat locul lui *Sava* la Roman, acesta fiind ales în scaunul mitropolitan.

În aceste împrejurări, la Rădăuți a fost ales *Lavrentie* de la Bogdana. Ca episcop, este întâlnit în numeroase acte de danie sau ca membru al Divanului țării, alături de ceilalți ierarhi. La începutul anului 1702, a fost ales la Roman, în locul lui *Misail*, ales mitropolit. Din „diata” fostului mitropolit *Teodosie*, rezultă că *Lavrentie* era fiul său duhovnicesc, slujindu-i și ca diacon. Îi lăsa toate moșiile sale, cumpărate în părțile de sud ale Moldovei, cu îndatorirea de a ridica un lăcaș de închinare pe apa Zăbrăuțului. Din unele acte mai târzii, reiese că *Lavrentie* i-a respectat dorința, ridicând o „mănăstire” pe valea Zăbrăuțului, cumpărând, pe seama ei, mai multe moșii sau primind altele, ca danie, din partea unor credincioși. Domnii țării au acordat noii mănăstiri diverse scutiri.

Trebuie notat și faptul că în timpul păstoririi lui *Lavrentie*, mitropolitul Dosoftei, pe atunci în exil în Polonia, a hirotonit ca episcop de Rădăuți pe arhimandritul Nicolae Vasilievici, din Suceava, care trăia în mănăstirea Molonița Strie în Polonia. Despre această hirotonie scria mitropolitul Dosoftei patriarhului

cu același nume al Ierusalimului, în 1693 (însuși Nicolae semna pe o carte, la 16 decembrie 1691). Desigur n-a ocupat niciodată scaunul de la Rădăuți.

Ultimul episcop de Rădăuți, în perioada de care ne ocupăm, a fost *Ghedeon*, cu metania la Agapia (1702-1708), ajuns apoi mitropolit al Moldovei.

Episcopia Hușilor. În timpul primei domnii a lui Ieremia Movilă (1595-1600), mitropolit al țării fiind fratele său Gheorghe, a avut loc un fapt de mare însemnătate pentru viața bisericească a Moldovei, și anume înființarea Episcopiei Hușilor. *Noua Episcopie a luat naștere în anul 1598.* Într-un hrisov al lui Ieremia Movilă din 15 decembrie 1598, sunt menționați ca martori și ierarhii moldoveni de atunci: mitropolitul Gheorghe Movilă, cu episcopii Agafton al Romanului, Teodosie (Barbovski) al Rădăuților și *Ioan al Hușilor*. În schimb, actele de până la 6 mai 1598, în care apar ca martori și ierarhii țării, menționează numai pe primii trei ierarhi. Iar în două scrisori ale patriarhului Meletie Pigas al Alexandriei, din 3 și 8 noiembrie 1598, se pomenea de hirotonia noului episcop de Huși. Înseamnă că înființarea Episcopiei, precum și alegerea și hirotonia primului ei titular, episcopul Ioan, au avut loc *între 3-8 noiembrie și 15 decembrie 1598*. De acum înainte, episcopul de Huși apare mereu în actele vremii, alături de ceilalți ierarhi ai țării.

Biserica cu hramul Sfintii Apostoli Petru și Pavel din Huși, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a devenit catedrală episcopală. Noua Episcopie ocupa ultimul loc între cele patru eparhii moldovene, după Suceava, Roman și Rădăuți. De regulă, titularii ei erau promovați în scaunul episcopal de la Rădăuți, iar de aici la Roman. Am arătat care era întinderea teritorială a noii eparhii.

Primul episcop, *Ioan*, se pare că era călugărit la Râșca. A fost singurul dintre ierarhii țării, care, în 1600, la intrarea lui Mihai Viteazul în Moldova, nu și-a părăsit scaunul. Ca episcop de Huși, a avut desigur de luptat cu greutățile începutului, străduindu-se să dea noii eparhii o organizare cât mai corespunzătoare, după modelul celorlalte eparhii ale țării. Ieremia Vodă Movilă a înzestrat Episcopia cu mai multe proprietăți.

După o păstorire de șapte ani, episcopul Ioan a fost mutat la Rădăuți, prin aprilie 1605. Poate în decursul aceleiași luni a fost ales la Huși *Filotei*, cel care fusese câteva luni episcop la Roman, în timpul stăpânirii Moldovei de către Mihai Viteazul (iunie-septembrie 1600). În 1597 era „arhimandrit și egumen” la Galata. Ca episcop de Huși este întâlnit în câteva acte. A murit după 29 august 1607.

Noul episcop, *Efrem* de la Moldovița, a avut o păstorire scurtă, fiind apoi transferat la Rădăuți.

La 21 decembrie 1610 apare, alături de ceilalți ierarhi ai țării, episcopul *Iosif* de la Huși. Presupunem că păstora de pe la sfârșitul anului 1608, deci din timpul lui Constantin Movilă (1607-1611). Este interesant că, în foarte multe acte ale domnitorului Ștefan II Tomșa (1611-1615), în care sunt trecuți și ierarhii țării, nu apare numele episcopului de Huși. Presupunem că Iosif a fost înlăturat

din scaun de acest domnitor, ca om de încredere al Movileștilor – dacă nu cumva s-a refugiat cu Movileștii în Polonia –, iar scaunul de la Huși a rămas câțiva ani vacant. Totuși, la 16 iunie 1613, acest domn făcea Episcopiei o danie. Probabil dania s-a făcut la rugămintea unui nou episcop, *Gheorghe*, atestat documentar o singură dată, la 18 aprilie 1614.

La 20 mai 1617 apare în acte un nou episcop de Huși, cu numele *Mitrofan* – probabil fostul episcop de Roman –, ales pe la începutul lui 1616, sub Alexandru Movilă. Numele său este trecut în mai multe acte, fie ca martor, fie în acte domnești de danie către Episcopie.

Același domn, apoi Gaspar Grațiani (1619-1620) porunceau slujbașilor din ținuturile Fălciu și din Huși să nu se mai amestece în treburile satelor Episcopiei. Probabil acest ultim domnitor l-a înlocuit cu episcopul *Pavel* (c. 1620), fost la Roman.

Ajungând domn Alexandru Iliaș (1620-1621), a reșezat în scaun pe *Mitrofan*, în cursul anului 1620. Și această păstorire a fost de scurtă durată, până spre sfârșitul anului 1622, fiind din nou înlocuit cu *Pavel*, desigur de către Ștefan II Tomșa, ajuns domn pentru a doua oară (1621-1623). De data aceasta, Pavel și-a păstrat scaunul și sub domnul următor, Radu Mihnea (1623-1626). Dar în cursul anului 1626, Miron Barnovschi a reșezat în scaun pe episcopul *Mitrofan*. Episcopul Pavel s-a retras la mănăstirea Neamț, unde a și murit. Mitrofan a păstorit la Huși – pentru a treia oară – până la începutul anului 1634, când a fost transferat la Roman. În această perioadă este întâlnit în mai multe acte ale lui Miron Barnovschi și ale domnilor următori. Considerăm că dese schimbări de la Huși între Mitrofan de la Secu și Pavel de la Neamț au fost niște stări de provizorat, un fel de „locotenente episcopale”.

A urmat episcopul *Gheorghe*, probabil fost egumen la Secu, sub care Vasile Lupu a acordat mai multe scutiri Episcopiei. A luat parte la lucrările Sinodului de la Iași din 1642. Probabil s-a retras din scaun la începutul anului 1645.

Urmasul său, *Ghedeon*, venit tot din mănăstirea Secu (c. aprilie 1645), a păstorit până prin iulie 1653, când domnitorul Gheorghe Ștefan l-a ridicat în scaunul mitropolitan. Locul său la Huși a fost ocupat de *Sava*, care, în a doua jumătate a anului 1656, a fost trecut în scaunul vlădicesc din Rădăuți. Urmasul lui la Huși a fost episcopul *Teofan* (nu Iorest, cum au socotit unii istorici), ales înainte de 10 ianuarie 1657, cu o păstorire foarte scurtă. O păstorire tot așa de scurtă a avut și ierarhul cărturar *Dosoftei* (consemnat la Huși la 10 mai 1658), ales apoi la Roman în primele luni ale anului 1660.

La 29 martie 1660, în scaunul de la Huși păstora episcopul *Serafim*. Din actele vremii, reiese că avea preocupări de ordin economic. Domnii țării, mai ales Eustratie Dabija (1661-1665), i-au dat mai multe hrisoave de danie. La 26 octombrie 1666, Iliaș Alexandru (1666-1668) ordona dregătorilor domnești să nu mai „globească” sau să mai judece pe călugării, călugărițele și preoții de mir cu fiii lor necăsătoriți, din cuprinsul eparhiei Hușilor, ci numai episcopul Serafim să

fie îndreptătit „a-i judeca și a-i învăța și a-i certa”. Păstorirea lui la Huși s-a încheiat în primele luni ale anului 1667, când a fost trecut la Rădăuți.

În locul său a fost ales ca episcop *Ioan*, fost multi ani egumen al mănăstirii „de la cetate”, adică al mănăstirii ridicate de Vasile Lupu în Cetatea Neamț (devenită apoi metoc Secului), iar în 1666, egumen la Secu. Și el s-a arătat ca un bun administrator al bunurilor Episcopiei. La începutul anului 1674, când Dosoftei și-a părăsit scaunul mitropolitan, plecând în Polonia împreună cu domnitorul Ștefan Petriceicu, locul său a fost ocupat de Teodosie al Romanului, iar la Roman a fost mutat Ioan de la Huși.

În decursul ultimilor săi ani de păstorire, teritoriul eparhiei Hușilor a fost mereu pustiit de turci și de tătari, locuitorii jefuiți sau nevoiți să se refugieze în alte părți ale țării. De aceea, urmașul său, *Sofronie*, a cerut domnilor țării mai multe hrisoave de danie, relatându-i sărăcia la care ajunsese eparhia. A păstorit până spre sfârșitul anului 1676.

În 1677, era episcop la Huși *Calistru Vartic*, ales probabil în 1676. Ca episcop, este întâlnit în actele vremii, alături de ceilalți ierarhi ai țării. La 20 ianuarie 1681 Gheorghe Duca îl împuternicea să-și strângă „ploconul vlădicesc” din eparhie și să cerceteze viața religios-morală a păstoritorilor săi. A cărmuit eparhia Hușilor până spre sfârșitul anului 1682, când a fost silit să se retragă din scaun. A trăit la biserica Tălpălari din Iași, devenind apoi locțiitor de mitropolit, după plecarea lui Dosoftei în Polonia, între anii 1686-1689 (în aceeași perioadă a fost locțiitor al fostei sale eparhii, a Hușilor).

La 11 ianuarie 1683, era episcop la Huși *Mitrofan*, fost călugăr la mănăstirea Bisericanii. Este vorba de episcopul-tipograf, ucenic al mitropolitului Dosoftei, căruia i-a tipărit câteva din lucrări: *Psaltirea slavo-română* (1680), *Molitvelnicul de-nțales* (1681), *Viața și petrecerea svinților* (1682-1686). La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului, aflat în Moldova, ieromonahul Mitrofan a făcut o tipografie grecească la Cetățuia, lângă Iași, unde a tipărit lucrările: *Despre primatul papei*, a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialog contra ereziilor*, a lui Simeon al Tesalonicului (1683) și *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685). A format, de asemenea, câțiva ucenici, care i-au continuat activitatea tipografică.

Munca sa rodnică de răspândire a cuvântului tipărit a fost apreciată îndeosebi de mitropolitul Dosoftei, care l-a ajutat să fie promovat la treapta de episcop al Hușilor. Dar în 1686, când Dosoftei a trebuit să plece în Polonia cu regele Jan Sobieski, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și episcopul Mitrofan, care a trecut în Țara Românească. Aici s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino, care l-a numit conducător al tipografiei domnești din București, îngrijindu-se de tipărirea *Bibliei* din 1688 și a altor cărți. În 1691 a ajuns episcop al Buzăului, desfășurând și acolo o prodigioasă activitate, mai ales prin înființarea primei tipografii din acel oraș. Episcopul Mitrofan se înscrie între marii ierarhi cărturari din trecutul Bisericii

noastre, iar prin activitatea desfășurată în cele două țări, el a adus o contribuție importantă la întărirea conștiinței de unitate națională românească.

După ce Mitrofan a părăsit Moldova, tot lui *Calistru Vartic* i s-a încredințat cărmuirea Episcopiei Hușilor, până la alegerea lui *Varlaam* de la Secu. Alegerea acestuia va fi avut loc în a doua jumătate a anului 1689, când s-au completat și celelalte scaune vacante. Noul cărmuitor s-a dovedit, în cursul celor două decenii de arhipăstorire, preocupat mai mult de propriile sale interese decât de cele ale Episcopiei. A ridicat un schit din lemn, cu hramul Bunavestire, în satul Brădicești (la nord de Huși, azi în județul Iași), căruia i-a purtat apoi o permanentă grijă, creându-i o situație materială prosperă. Episcopul a primit ca danie sau a cumpărat el însuși zeci de moșii sau părți de moșii pentru schitul său, mai ales în părțile Hușilor.

Probabil prin decembrie 1708, Varlaam s-a retras din scaunul vlădicesc, așezându-se la schitul său, căci în ianuarie 1709 era ales un nou episcop. A murit prin 1712. Împotriva canoanelor și a rânduielilor bisericești, Varlaam a lăsat prin testament ca schitul și toate averile lui să rămână fostului mare vornic Gavril Miclescu, se pare o rudenie. Dar mitropolitul Ghedeon cu sufraganii săi, Pahomie de la Roman și Calistru de la Rădăuți, au hotărât ca schitul – cu toate bunurile lui – să fie de acum înainte metoc al Episcopiei Hușilor. Cu imensele sale bunuri, ierarhii următori au reușit să refacă Episcopia din starea în care a ajuns prin lipsa de interes a lui Varlaam și în urma războiului ruso-turc din 1711, purtat tocmai în părțile Hușilor.

Așadar, se constată numeroase schimbări la conducerea eparhiei Romanului, cauzate fie de retragerea vlădicilor din scaun fie de înlăturarea lor de către domnii țării. Între ei s-a impus, ca om de carte și cu viață aleasă, Dosoftei cărturarul.

Aceeași instabilitate se constată și în cazul episcopilor de la Rădăuți. Cei mai mulți păstoreau abia câțiva ani, fiind apoi transferați în scaunul de la Roman. Unii s-au retras din scaun spre sfârșitul vieții, alții au fost înlăturați de domnii țării. S-a remarcat, între ei, episcopul Efrem.

Tot așa, episcopii de la Huși au fost schimbați mereu de către domnii țării ori au fost promovați în celelalte scaune vlădicești. Între ei s-au remarcat Dosoftei și Mitrofan, oameni de aleasă cultură, dar care au păstorit aici prea puțin.

Bibliografie

Izvoare: ACADEMIA ROMÂNĂ, *Documente privind istoria României. Veacul XVII. A. Moldova*, vol. I (1601-1605), vol. II (1606-1610), vol. III (1611-1615), vol. IV (1616-1620), vol. V (1621-1625), București, 1952-1957; Direcția Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din Arhiva istorică Centrală a Statului*, vol. I (1387-1620), vol. II (1621-1652), vol. III (1653-1675), vol. IV (1676-1700), vol. V (1701-1720), București, 1957-1975.

Lucrări: Episcopia Romanului. MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea întâi, București, 1874, 352 p.; DIONISIE UDIȘTEANU, *Un episcop de Roman necunoscut (= Dosoftei de la Tazlău)*, în ST, an VIII, 1956, nr. 7-8, p. 531-535; MIRCEA PĂCURARIU, *Contribuții la istoria Episcopilor Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, în MMS, an LV, 1979, nr. 1-2, p. 49-68; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului*, București, 1984, 415 p.

Episcopia Rădăuților: DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; I. IUFU, *Mănăstirea Moldovița, centru cultural important din perioada culturii în limba slavonă (sec. XV-XVIII)*, în MMS, an XXXIX, 1963, nr. 7-8, p. 428-455; I. ZUGRAV, *Trei manuscrise liturgice de la episcopul Efrem al Rădăuților*, în același număr, p. 456-472; RADU CONSTANTINESCU, *Viata cuviosului Efrem – o scriere hagiografică necunoscută*, în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 7-8, p. 866-875 (se ocupă cu Efrem de Rădăuți).

Episcopia Hușilor: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p.; DIONISIE UDIȘTEANUL, *Calistru Vartic, episcop și locțiitor de mitropolit în timpul refugiului al doilea al mitropolitului Dosoftei al Moldovei*, în BOR, an LXXXVII, 1969, nr. 3-4, p. 416-425; ANTON POPESCU, *Episcopul Mitrofan al Hușilor*, în MMS, an XLV, 1969, nr. 7-9, p. 499-504; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Hușilor. Pagini de istorie*, Roman, 1990, 183 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopia Hușilor. Scurt istoric*, în vol. „Cronica Hușilor”, IV, 1998, p. 15-70 (alte studii în același volum).

Pentru episcopul Mitrofan, să se vadă bibliografia de la capitolul privind Episcopia Buzăului în secolul al XVII-lea.

XXXVII

MITROPOLIȚII VARLAAM ȘI TEODOSIE AI UNGROVLAHIEI

După moartea lui Matei Basarab (1654), au urmat mai multe domnii scurte și fără însemnătate. Au avut loc acum permanente lupte între marile familii boierești ale Cantacuzinilor și Bălenilor cu multe intrigi la Istanbul, răpiri de averi, ucideri, pribegii peste hotare, care au adus mult rău țării. Lucrurile s-au liniștit abia după ce scaunul domnesc a fost ocupat de Șerban Cantacuzino (1678-1688). Se înțelege că în astfel de împrejurări a avut de suferit și Biserica.

Mitropolitul Teodosie. După moartea mitropolitului Ștefan (25 aprilie 1668), soborul ierarhilor, egumenilor și boierilor alegători, întrunit la 20 mai 1668, a ales în scaunul vacant pe egumenul Teodosie de la mănăstirea Argeș. Cu ocazia alegerii, ipopsifiul Teodosie a rostit pentru prima oară crezul în românește (il cunoaștem – împreună cu mărturisirea sa de credință – din *Condica Sfântă*, inițiată de mitropolitul Ștefan). A doua zi, 21 mai 1668, a fost hirotonit arhieru. La numai câteva zile după alegerea și hirotonia sa, printr-un hrisov dat de Radu Leon la 8 iunie 1668, s-a hotărât, oficial, mutarea scaunului mitropolitan de la Târgoviște la București. Biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, ctitoria domnitorului Constantin Șerban Basarab (1654-1658), a fost declarată, tot atunci, catedrală mitropolitană. Totuși, și înainte de această dată vlădicii Ungrovlahiei obișnuiau să stea în București, alături de domnii țării. Tot așa, după 1668, unii din ei stăteau la Târgoviște. Până la declararea ctitoriei lui Constantin Șerban drept catedrală, mitropolii Ungrovlahiei au mai folosit trei biserici în acest scop și anume: biserica Radu Vodă, ctitorită de Alexandru II Mircea (1568-1577), mănăstirea Stelea, ctitoria spătarului cu același nume, din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, refăcută de mitropolitul Grigore I, și biserica Sfântul Gheorghe Vechi, ctitoria unui vornic Nedelcu, tot din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Toate trei se numeau „scaune mitropolitane” și chiar „mitropolii”.

În privința originii mitropolitului Teodosie s-au purtat multe discuții. S-a crezut, mult timp, că era originar din satul Veștem, de lângă Sibiu, de unde i s-a atribuit și apelativul de „Veștemeanul”. În urma unor noi cercetări, preotul profesor Nicolae Șerbănescu a susținut că Teodosie s-a născut în jurul anului 1620 „într-un sat de prin părțile de sub munte ale județelor Argeș sau Vâlcea”. Dar anumite fapte din viața sa au dus la constatarea că era născut în orașul Râmnic. Astfel, între anii 1677-1680, vlădica Teodosie a ctitorit un lăcaș de închinare în Râmnic, cu hramul Sfinții Mihail și Gavriil, cunoscut sub numele de „schitul

Cetățuia”, închinat Mitropoliei, pe seama căruia a cumpărat mai multe imobile, iar domnii țării, Gheorghe Duca, Serban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, i-au hărăzit felurite scutiri și privilegii. În același oraș, mitropolitul Teodosie a refăcut biserica cu hramul Sfântul Gheorghe în 1681 (fiind arsă în cursul războiului ruso-turc din anii 1736-1739, a fost reparată de un nepot al mitropolitului, Mihail, și de alți credincioși). Adăugăm și faptul că un alt nepot al mitropolitului cumpăra – în ultimele decenii ale secolului al XVII-lea – mai multe locuri, tot în Râmnic. Alte rude ale sale apar, de asemenea, în acte de proprietate la Râmnic.

Ctitorirea a două biserici în acest oraș, cărora le-a purtat apoi o grijă permanentă, ca și rudele pe care le avea, stăpânirea de proprietăți în acest oraș l-au făcut pe profesorul Toma G. Bulat să emită părerea – pe care ne-o însușim – că mitropolitul Teodosie provenea dintr-o familie de români transilvăneni, stabilită însă în Râmniciu Vâlcea, în colonia străveche de „ungureni”.

S-a călugărit la mănăstirea Cozia. Câtiva ani a petrecut într-o mănăstire din Muntele Athos. La 12 ianuarie 1661, apare într-un act ca „Teodosie proegumenul ot Cozia”, iar la 7 aprilie 1662, era amintit ca egumen al mănăstirii Argeș. Viața aleasă pe care a dus-o, dragostea de carte, priceperea în probleme economice, la care se adaugă și atașamentul față de partida Cantacuzinilor, vor fi fost motivele care au dus la alegerea sa în scaunul mitropolitan, la 20 mai 1668.

Hirotonit și înscăunat în ziua următoare, mitropolitul Teodosie n-a avut parte de o păstorie liniștită din cauza frământărilor și a luptelor politice dintre cele două mari partide boierești, a Cantacuzinilor și a Bălenilor, care voiau să dețină puterea în viața de stat. Implicarea sa în aceste lupte politice ca adept al familiei Cantacuzino – deși se arătase cu dragoste de popor și dornic să triumfe adevărul – i-a adus multe necazuri.

Astfel, la 3 decembrie 1668, Teodosie împreună cu unii boieri au cerut domnitorului Radu Leon, prea mult înconjurat de greci, să-i expulzeze din țară. Urmarea acestei mișcări a fost mazilirea domnului și înlocuirea sa cu Antonie Vodă din Popești (1669-1672). Sub acesta, vlădica Teodosie a luat parte – în fruntea întregului divan – la judecarea vornicului Stroe Leurdeanu (vinovat de uciderea postelnicului Constantin Cantacuzino), care a și fost condamnat la pedeapsa capitală (până la urmă nu s-a aplicat, ci a fost călugărit la Snagov).

După trei ani însă, Antonie Vodă a fost mazilit și înlocuit cu fostul domn, Grigorie Ghica (1672-1673), omul Bălenilor. Curând după înscăunare, a început o violentă prigoană împotriva Cantacuzinilor, mulți dintre boieri ajungând la ocnă sau la închisoare. Între cei loviți de urgia domnească se număra și mitropolitul Teodosie, care ceruse pedepsirea lui Stroe Leurdeanu. În iunie 1672 a fost trimis în surghiun la mănăstirea Tismana, unde a stat aproape șapte ani (câteodată stătea și la Cozia).

Deoarece episcopul Varlaam al Râmnicului a refuzat să primească scaunul mitropolitan, a fost ridicat la această treaptă egumenul *Dionisie* de la mănăstirea

Radu Vodă din București, înscăunat la 24 iunie 1672. Potrivit unor cercetări mai noi, Dionisie era un aromân, călugărit în mănăstirea Ivir (Iviron) din Muntele Athos. Nu se cunosc împrejurările în care a ajuns eclesiarh la mănăstirea Adormirea Maicii Domnului din Câmpulung și corector în tipografia care funcționa acolo (în *Psaltirea* slavonă tipărită în 1650 semna ca „smeritul ieromonah Dionisie eclesiarhul, corector”). În prima jumătate a anului 1655 a fost trimis la Moscova, în calitate de conducător al mănăstirii Sfântul Nicolae, metocul moscovit al mănăstirii Ivir. Timp de 14 ani, Dionisie „Iviritul” a desfășurat acolo o frumoasă activitate de corector în tipografie și traducător; a scris și o *Istorie a Rusiei*, în grecește, editată abia spre sfârșitul secolului al XX-lea, la Moscova. Pe la mijlocul anului 1669 a revenit la București, unde a ajuns egumen al mănăstirii Radu Vodă, închinată tot Ivirului.

Păstoria lui ca mitropolit a fost de scurtă durată, căci – probabil în prima jumătate a lunii decembrie 1672 – „s-a petrecut dintru această viață cu moarte firească”, după cum preciza *Condica Sfântă*.

Mitropolitul Varlaam. În locul său, domnitorul Grigore Ghica a promovat „cu sila” pe episcopul Varlaam de la Râmnic. Acesta era originar din părțile Piteștilor, după unii cercetători din satul Moșoaia, după alții chiar din Pitești. În ce privește viața sa până la alegerea ca episcop, el însuși dădea aceste date autobiografice în „așezământul” pe care-l făcea înainte de moarte pentru mănăstirea Trivale: „den tânără vârstă am poftit chipul călugăriei, care l-am și luat în sfânta mănăstire Cozia, și după rânduiala sfintei mănăstiri ne-au ajuns rândul de am și egumenit”.

În toamna anului 1665, s-a retras de la conducerea mănăstirii, îndreptându-se spre Rusia, probabil cu dorința de a-și îmbogăți cunoștințele, atras de faima mișcării culturale începute de mitropolitul Petru Movilă. E posibil să fi rămas în Rusia mai mulți ani, timp în care va fi cercetat Kievul, Moscova și alte centre cultural-bisericești de acolo. A adus cu el din Rusia diferite icoane sfinte, dăruite unora din ctitoriile sale de mai târziu, și desigur cărți, între care și cele ale arhimandritului Ioanichie Galeatovschi, *Cheia înțeleșului* și *Cerul nou*, pe care a dispus apoi să se traducă în românește, iar pe cea dintâi a și tipărit-o, în 1678.

Reîntors în țară, a fost numit egumen la mănăstirea Glavacioc (jud. Argeș). În această calitate era chemat uneori la lucrările divanului domnesc, alături de ierarhii, boierii și egumenii celorlalte mari lăcașuri de închinare.

La scurt timp după aceasta, „prostindu-se de bună voia sa” episcopul Serafim al Râmnicului, egumenul Varlaam de la Glavacioc a fost chemat să-i ia locul (spre sfârșitul anului 1670). Ca episcop, este menționat în mai multe acte de proprietate ale Episcopiei (cumpărări sau dării). Peste doi ani însă, murind mitropolitul Dionisie, domnitorul Grigorie Ghica a cerut episcopului Varlaam să primească scaunul mitropolitan. Înscăunarea s-a făcut la 24 decembrie 1672.

Deși a păstorit numai șapte ani, mitropolitul Varlaam și-a legat numele de o serie de fapte vrednice de pomenire. Astfel, și-a îndreptat atenția spre preoții de mir, care s-au plâns lui Grigore Ghica „pentru multele nevoi ce să află întru dânșii”, fiind „mai îngreuiată decât toate ceatele” și ajunși „la lipsă și la pustiire”. Domnul, sfătuindu-se cu mitropolitul țării și cu episcopii sufragani, a dat un hrisov, la 15 aprilie 1673, prin care acorda unele facilități preoțimii, hotărând „ca de acum înainte să dea numai într-un an odată, la vremea haraciului birul lor”. Două hrisoave similare a dat și noul domn Gheorghe Duca (1673-1678). Sub raport material, Varlaam a primit numeroase danii de sate, vii, mori, închinări de schituri sau a cumpărat el însuși numeroase proprietăți și a obținut felurite scutiri pe seama Mitropoliei.

Ca și alți ierarhi din trecutul nostru, mitropolitul Varlaam a fost și un ctitor de lăcașuri sfinte, ridicate cu cheltuiala și îndrumarea sa. Între acestea se număra biserica de piatră a schitului *Trivalea*, existent mai de mult, situat azi într-un cartier al orașului Pitești. La 15 noiembrie 1702, schitul era închinat de ctitor mănăstirii Cozia, printr-un act de o mare frumusețe literară și adâncă duioșie. A fost înzestrat cu numeroase proprietăți.

A doua ctitorie a lui Varlaam este mănăstirea *Turnu* (1676), situată pe malul stâng al Oltului, nu departe de Cozia, căreia i-a fost închinată. Se pare că înainte, în peșterile din apropierea mănăstirii, locuiau călugări sihaștri. O tradiție spune că aici a trăit la bătrânețe și mama sa, schimonahia Xenia.

A treia ctitorie a mitropolitului Varlaam este schitul *Fedeleşoiu* (sau *Fedelesciori*), situat în jud. Vâlcea (azi biserică de mir). La îndemnul său, doamna Maria, soția lui Grigore Ghica, a început ridicarea acestui lăcaș de închinare în 1673. Dar, spre sfârșitul aceluiași an, Grigore Ghica a fost mazilit, încât lucrările de construcție „au rămas asupra preasfințitului mitropolit chir Varlaam”, care „s-au nevoit de au isprăvit aceste toate câte se văd cu toată podoaba”, după cum se poate citi în pisania schitului, pusă mai târziu. Biserica cuprinde piese de o deosebită valoare artistică, cum sunt tâmpla și ușile de la intrare. Între personajele zugrăvite în interior, se remarcă familia lui Grigore Ghica, Constantin Brâncoveanu – sub care s-a terminat lucrul – și mitropolitul însuși. Schitul Fedeleşoiu a fost înzestrat de mitropolit cu numeroase moșii, vaduri de moară, un pod peste Olt, la care se adaugă numeroase cărți și obiecte de cult. În 1750, Grigorie II Ghica l-a închinat mănăstirii Pantelimon de lângă București (care avea și spital) „pentru îndestularea și buna chibzuire a spitalului cu săraci bolnavi”.

Mitropolitul Varlaam a avut și preocupări de ordin cultural. Astfel, spre sfârșitul păstoririi sale a înființat o tipografie la București. Activitatea tipografică încetase în Țara Românească din anul 1652. Cunoscând foloasele pe care le poate aduce o tipografie Bisericii și neamului său, mitropolitul a înființat „de iznoavă” o tipografie, aducând și „dascăli de tipografie”. S-ar putea ca el să fi

adus utilajul și meșterii din Rusia, așa cum va face și contemporanul său, mitropolitul Dosoftei al Moldovei, care a obținut o tiparniță de la patriarhul Ioachim al Moscovei.

El n-a putut tipări decât o singură carte, *Cheia înțeleșului*, în 1678, un volum de predici sau Cazania arhimandritului Ioanichie Galeatovschi din Cernigov. Cartea avea o prefată, adresată „tuturor pravoslavnicilor creștini, carii sunt născuți întru limba noastră rumânească”, de către „Varlaam, cu mila lui Dumnezeu arhiepiscop și mitropolit al Târgoviștii și al scaunului Bucureștilor, exarh Plaiului și a toată Ungrovlahiei”. În cele două foi ale ei, mitropolitul arăta cum a înființat tipografia și cum a ales această carte spre a fi dată la tipar. Tot în prefată scria că prin „multă osârdie... și cheltuială am tocmît dascăli învățați și le-am dat aciașă carte de o au scos di pre limbă rusească pre limba noastră drept românească”. Nu se știe însă care au fost acei „dascăli învățați”. Să fie frații Radu și Șerban Greceanu? Sau Nicolae Milescu?

Cartea a fost tradusă după ediția ucraineană tipărită la Lvov în 1665, care cuprindea 64 de cazanii și un scurt manual de omiletică; în românește s-au tradus numai 12 cazanii duminicale și 6 la sărbătorile mai importante. Gravurile au fost lucrate de Ioan Bacov, care s-a dovedit că este moldovean (Băcăuanul).

Activitatea atât de meritorie a mitropolitului Varlaam a fost întreruptă de noile schimbări politice survenite în Țara Românească. Prin noiembrie 1678, scaunul domnesc a fost dat lui Șerban Cantacuzino, unul din fiii postelnicului ucis în 1663. Noul domn a intrat în București la sărbătoarea Botezului Domnului din anul 1679. Printre măsurile pe care le-a luat a fost și aceea de a da satisfacție celor ce au fost prigoniți sub domnii anteriori din cauza atașamentului lor față de familia sa. Între aceștia era și fostul mitropolit Teodosie, aflat de șapte ani la Tismana, *Letopisetul Cantacuzinesc* relatează că, la 25 aprilie 1679, domnul a convocat „un mare sobor de arhieriei ai țării și alți arhieriei carii să întâmplase atuncea aici și toți egumenii din toată țara și cu toată boerimea”. Soborul a găsit pe mitropolitul Teodosie nevinovat, iar domnul i-a dat din nou cârja, pentru cârmuirea Mitropoliei Ungrovlahiei. Însuși mitropolitul Varlaam a recunoscut că Teodosie n-a avut nici o vină și că a fost înlăturat pe nedrept din scaunul său. Drept aceea, a depus cârja, în fața tuturor, renunțând la scaunul mitropolitan. Cu aceasta, se încheie păstoria sa atât de luminoasă și de bogată în fapte.

La scurt timp după aceasta, Varlaam a trecut munții, în Transilvania; a ajuns în Făgăraș, iar de acolo la Alba Iulia, la principele Transilvaniei Mihail Apafi, unde va fi vizitat și pe mitropolitul Sava Brancovici. Se pare că a trecut și prin Sibiu, apoi la Brașov, unde a rămas mai mult timp. În primăvara anului 1682 era la Iași, unde domnea Gheorghe Duca, iar de aici, s-a reîntors în Țara Românească, reluând raporturile cu Șerban Cantacuzino.

Dornic de a-și îmbogăți cunoștințele, vlădica Varlaam a plecat într-un pelerinaj în Țara Sfântă și Muntele Sinai. După această călătorie, s-a reîntors pentru totdeauna

în țara sa, stând mai mult la Trivalea, uneori la Cozia. Este atestat mereu în actele vremii, legate mai mult de ctitoriile sale; el cumpără sau primește în danie proprietăți pe seama acestora, întărite prin numeroase hrisoave domnești, de la Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu.

Cu puțin timp înainte de moarte, bătrânul ierarh a pus să i se scrie „așezământul” pentru mănăstirea Trivalea (15 noiembrie 1702), rânduiind ca ea să fie închinată Coziei. Actul era întocmit într-o frumoasă limbă românească, redând și unele crâmpoie din viața sa. Peste trei zile, la 18 noiembrie, și-a dat obștescul sfârșit la Cozia, așa cum dorise el însuși.

Mitropolitul Teodosie a doua oară. Reașezat în scaunul din care fusese înlăturat pe nedrept, a păstorit până la moarte, întâmplată la 27 ianuarie 1708. Din activitatea pe care a desfășurat-o în această perioadă, de aproape trei decenii, vom reține numai pe cea culturală și pe cea legată de apărarea Ortodoxiei românești în Transilvania.

Mitropolitul Teodosie a avut șansa să activeze sub cei doi mari domni iubitori și sprijinitori ai artei și culturii, Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brâncoveanu, în timpul cărora au activat cărturari de prestigiu, ca episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău, Antim Ivireanul, tipograf, episcop și apoi mitropolit, Constantin Cantacuzino Stolnicul, frații Radu și Șerban Greceanu și atâția alții. Tot sub Teodosie s-au construit marile ctitorii brâncovenești (Potlogi, Mogoșoaia, Hurezi, Mamul, Brâncoveni, Sfântul Gheorghe Nou din București etc., fără să mai pomenim pe cele refăcute), multe din ele fiind sfințite de el însuși.

În tipografia înființată de Varlaam la București, ca și în cele care au luat ființă la Buzău, Snagov și Râmnic, au apărut zeci de lucrări, fie de slujbă bisericească, fie de zidire sufletească sau de apărare a Ortodoxiei, în limbile română, slavonă, greacă și arabă. Dintre tipăriturile care au ieșit la lumină sub mitropolitul Teodosie ne vom ocupa numai de cele mai semnificative, care au avut o legătură directă cu el. Prima carte tipărită de el a fost un *Liturghier*, în 1680. În însăși foaia de titlu se menționa că a fost tipărit „den porunca și osărdia, cum și cheltuiala” mitropolitului. Ca și cărțile tipărite de predecesorul său Ștefan, *Liturghierul* avea numai tipicul în românește, iar slujba era în slavonește (doar la sfârșit erau câteva rugăciuni în românește). Tradiția slavonă era încă atât de puternică, încât în prima prefată a cărții – semnată de mitropolit – se arată că n-a îndrăznit să traducă întreg textul *Liturghiei* în românește, ci numai tipicul: „...iară *Liturghia* toată a o pre-pune pre limba noastră și a o muta, *nice am vrut, nice am cutezat*, pentru neîndestularea limbii, pentru lipsa dascălilor, pentru neînțelegerea năroadelor de rostul cel adevărat și adânc al înnoirii...”. Din aceeași prefată, reieșea și iubirea sinceră a autorului față de neamul său, scriind: „jalnic și plânguros lucru iaste într-atâta micșorare și călcare rodului nostru cestui rumânesc, carele odată și el numărat între puternicile neamuri și între țarii oameni să număra, iară acum atâta de supus și ocărât iaste, cât nice învățătură, nici știință, nici arme, nici legi,

nici un obicei întru tot rodul ce să pomeneste astăzi rumân (întru rumâni ce zicem cuprindem și pe moldoveni că tot dintr-o fântână cură)”. În aceeași prefată se făceau referințe directe la exploatarea pe care o exercitau turcii asupra „pământului și rodului nostru”, căci „simțim tiranica putere păgânească într-însul hrânindu-se și răsfirându-se”.

Părerea noastră este că această prefată aparține învățătorului Constantin Cantacuzino Stolnicul, fratele lui Șerban (poate lui Teodosie să-i aparțină numai partea referitoare la traducerea cărților de slujbă în românește). În adevăr, o lectură atentă a *Istoriei Țării Românești* a lui Constantin Cantacuzino ne face să surprindem în ea aceleași idei ale originii romane și continuității noastre în Dacia, a strălucirii noastre de odinioară și a exploatării pe care o îndurau țările românești în timpul său. Uneori ideile sunt reproduse exact prin cuvintele prefetei din *Liturghier* (de exemplu, și în *Istorie* apare expresia: „că toți aceștia – adică românii – dintr-o fântână au izvorât și cură”).

A doua prefată era semnată de ieromonahul Inochentie corectorul și Chiriack tipograful. Presupunem că primul a tradus îndrumările tipiconale în românește sau, mai degrabă, a revizuit unele din cele pe care le-a găsit în *Liturghierele* care se foloseau în manuscris.

În 1682, s-a tipărit o *Evanghelie*, în românește. Din prefata ei rezultă că traducerea aparținea stolnicului Iordache, fratele domnitorului. Trebuie remarcat și faptul că textul *Evangheliei* din 1682 este diferit și de cel din *Noul Testament* de la 1648, cât și de cel din *Biblia* de la 1688. El a fost reeditat în *Evanghelia greco-română* de la București (1693) și apoi în alte ediții ale *Evangheliei*, bineînțeles îmbunătățind textul de la o ediție la alta. În ce privește prefata, deși era pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino, cuprinsul ei arată că a fost scrisă de un teolog. Trebuie să notăm că acum s-au tipărit pentru prima oară pericopele evanghelice în ordinea citirii lor la slujbe – așa cum le cunoaștem până azi, – începând cu Duminică Învierii. Până atunci se tipăreau Tetraevanghele – de tip slav – având textele în ordinea lor din *Noul Testament*, dar cu indicații marginale asupra zilelor în care urmau să fie citite pericopele evanghelice, ceea ce constituia, desigur, o mare greutate pentru preoți.

În 1683, a apărut *Apostolul* în românește (reeditat de episcopul Damaschin la Buzău, în 1704). Prefata – deși pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino – dovedește, chiar de la prima lectură, că a fost scrisă de un teolog cu pregătire temeinică. Autorul se ocupa cu problema împărțirii cărților Sfintei Scripturi, pe care le împarte în patru grupe: „legile” (Pentateuhul și cele patru *Evanghelii*), „istoriile” (restul cărților, pe care noi le numim azi istorice), „filosofia” sau cărțile „filosofesti” (cele pe care le numim didactice, în care include apocrifele (!) și didacticele propriu-zise) și „proorociile”. Considerăm că prefetele *Liturghierului*, *Evangheliei* și *Apostolului* au fost scrise de vreunul din ierarhii greci aflați pe atunci în Țara Românească și traduse apoi în românește.

În aceeași prefață se arată că domnul a cerut „știuților (oamenilor de carte, n.n.) și învățaților carii s-au întâmplat dascăli, de au tălcut Sfânta Scriptură cea noao, spre bună înțelegerea limbii noastre”, precizând că era vorba de *Evanghelie* (1682), iar acum de *Apostol* (Fapte, Epistolele pauline și sobornicești). Probabil este vorba de traduceri mai vechi, care circulau în manuscris, revizuite acum de mai mulți oameni de carte, sub supravegherea stolnicului Iordache. Tiparul – și probabil corectura – au fost încredințate unui ieromonah cu numele Damaschin „Gherbest” care a lucrat și gravurile, dovedindu-se un artist de mare talent.

Ceea ce trebuie reținut în mod deosebit este faptul că, prin *Evanghelia și Apostolul* tipărite în 1682 și 1683, s-a făcut un nou pas înainte în vederea introducerii limbii române în Biserică. Dacă din timpul mitropolitului Ștefan aveam tipicul în românește, acum, sub Teodosie, s-au introdus lecturile (pericopele) din Sfânta Scriptură, iar ceva mai târziu, datorită lui Antim Ivireanul, se vor tipări slujbele înseși.

Biblia de la București. Traducerea cărților Sfintei Scripturi în limba română a culminat cu tipărirea *Bibliei de la București* din 1688, numită și *Biblia lui Șerban Cantacuzino*, care încununa activitatea tipografică de până atunci. Tipărirea a început la 5 noiembrie 1687 și s-a sfârșit în septembrie 1688. În luna următoare, Șerban a murit, iar tronul a fost ocupat de nepotul său, Constantin Brâncoveanu. Acesta a dispus să se pună o nouă foaie de titlu la exemplarele nedifuzate încă, în care se menționa faptul că tipărirea s-a terminat sub el (la 10 noiembrie). Este o operă de mari proporții pentru acel timp, având 944 de pagini, format mare, textul imprimat cu litere mărunte pe două coloane, fiind un „monument literar de limbă, dar, în același timp, și un act editorial fără egal, raportat chiar la tehnica tipografică modernă” (Dan Simonescu). Are două prefete, una pusă sub numele domnitorului Șerban Cantacuzino, adresată clerului și credincioșilor, iar a doua, semnată de Dositei al Ierusalimului. Considerăm că prima prefață se datora unuia din frații Radu și Șerban Greceanu, iar cea semnată de Dositei, în care apar numeroase referiri la istoria poporului român (inclusiv ideea unității muntenilor, moldovenilor și ardelenilor), a fost tradusă în românește tot de unul din frații Greceanu. S-a apelat la patriarh ca să o semneze spre a da o mai mare autoritate noii Bibliei românești, atât în fața cititorilor români, cât și în fața întregii creștinătăți, patriarhul fiind o figură reprezentativă a Ortodoxiei în vremea sa. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că prin tipărirea Bibliei de la București (și a celei în limba greacă de la Veneția, din 1687, a lui N. Glykis, tipărită tot cu sprijinul lui Șerban Cantacuzino), se urmărea creșterea prestigiului domnitorului, el fiind considerat un exponent al popoarelor balcanice, subjugate de turci și un protector al întregii Ortodoxii. Așa se explică și faptul că în prefața semnată de patriarhul Dositei erau amintiți și strămoșii domnului, care au stat odinioară pe tronul Bizanțului.

La traducerea acestei prime ediții integrale a Sfintei Scripturi în românește și-au adus aportul mai mulți cărturari din secolul al XVII-lea din toate cele trei țări românești. Acest lucru rezultă din însăși prefața – pusă sub numele lui Șerban Cantacuzino – în care se spunea: „Și aceasta am făcut la tălmăcirea aceștii Sfinte Scripturi, făcând multă nevointă și destulă cheltuială: despre o parte puind dascăli știuți (cunoscători, n.n.) foarte den limba elinească, pe prea înțeleptul cel dentru dascăli ales și arhiereu Ghermano Nisis, și, după petrecerea (moartea, n.n.) lui, pre alții care s-au întâmplat; și *despre altă parte, ai noștri, oameni ai locului*, nu numai pedepsiți (învățați, n.n.) întru a noastră limbă, ce și de limba elinească având știință ca să o tălmăcească, care luând lumină și *dentr-alte izvoade vechi* și alăturându-le cu cel elinesc al celor 70 de dascăli (Septuaginta, n.n.), cu vrerea lui Dumnezeu o au săvârșit pre cum să vede”.

La baza textului Noului Testament a stat ediția de la Alba Iulia din 1648. O simplă comparare a textelor ne încredințează că de multe ori este vorba numai de schimbări neînsemnate de limbă, cerute de însăși evoluția ei. Este semnificativ faptul că au fost reproduse integral din Noul Testament de la Alba Iulia și trei din capitolele de „introducere” (isagogie), și anume la Evangheliile de la Marcu, Luca și Ioan.

În ce privește textul Vechiului Testament – cărțile canonice și necanonice –, la baza acestuia a stat traducerea făcută de renumitul umanist moldovean Nicolae Milescu Spătarul (c. 1636-1708). Distinsul diplomat, memorialist, istoric, geograf, etnograf și filolog, care a deținut slujbe importante în Moldova și Țara Românească și a făcut călătorii prin mai multe țări europene, ca să ajungă apoi la Moscova și până în China, traversând toată Siberia, scriind prețioase însemnări de călătorie, n-a rămas străin nici de problemele teologice. Prin anii 1661-1664, pe când se afla la Constantinopol, ca reprezentant (capuchehaie) al lui Grigorie Ghica, domnul Țării Românești, la Înalta Poartă, a lucrat la traducerea Sfintei Scripturi în românește. A tradus după versiunea Septuagintei, tipărită de protestanți la Frankfurt, în 1597, confruntată cu ediția slavă de la Ostrog, și cu unele ediții ale Vulgatei. N-ar fi exclus ca el să fi avut la îndemână și vreo traducere anterioară, în manuscris. Există trei mărturii că Milescu a tradus Sfânta Scriptură în românește: a cronicarului Dimitrie Procopiu din Moscopole (1720), a mitropolitului Gheorghe al Moldovei (1723) și o însemnare pe o traducere în manuscris a Vechiului Testament, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea, în prefața căreia se relatează că traducătorii au avut la îndemână și „izvodul scris cu mână” tradus de Milescu. Originalul traducerii sale nu se păstrează. Se cunoaște numai o copie revizuită a ei, aflată azi în Ms. 45 al Filialei Cluj a Academiei Române, provenită din fosta Bibliotecă centrală din Blaj.

Cercetătorul N. A. Ursu din Iași a formulat ipoteza – plauzibilă de altfel – că traducerea lui Nicolae Milescu a fost revizuită și îndreptată pentru prima dată de mitropolit Dosoftei al Moldovei, pe când era episcop la Roman. Dovedește acest

lucru „prin prezența sporadică și oarecum enigmatică în Biblia de la București a unor cuvinte care caracterizează scrisul lui Dosoftei”.

Înainte de a fi dat la tipar, întreg textul Bibliei a fost revăzut de doi cărturari munteni, căci într-o notă finală se menționa: „iară cu nevoința și îndreptarea celor ce s-au întâmplat dascăli și mai mult deslușindu-se pre limba rumânească de cei mici și plecați dentru slugile Mării sale Șarban biv 2 logofăt i brat ego (și fratele său, n.n.) Radul log(ofăt)”. Este vorba deci de frații Radu și Șerban Greceanu, care „au îndreptat” traducerea lui Nicolae Milescu, aflată în „prima formă”, nestilizată încă, cu alte cuvinte „au definitivat-o” în vederea tiparului. N-ar fi exclus ca ei să fi beneficiat și de îndrumarea marelui cărturar Constantin Cantacuzino, care îi va fi ajutat la traducerea unor locuri mai dificile. Suntem îndemnați să susținem acest lucru deoarece el i-a ajutat și la traducerea *Mărgăritarelor Sfântului Ioan Gură de Aur* (București, 1691) și a *Pravoslavniciei Mărturisiri* (Buzău, 1691). În munca lor revizuitoarii textului Sfintei Scripturi vor fi fost ajutați și de unii cărturari greci, lucru pe care-l reținem și din fragmentul din prefață pe care l-am citat. Între ei se număra Ghermano de Nissa și poate chiar patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat atunci în Țara Românească, sub numele căruia era pusă și o prefață. Aceștia fiind greci, au fost „consultați” mai ales pentru redarea exactă a sensului unor cuvinte sau expresii mai dificile.

Folosirea traducerilor mai vechi, ca și faptul că textul a fost revizuit de cărturari munteni, nu diminua valoarea Bibliei de la București, ci, dimpotrivă, i-o ridică, pentru că, în felul acesta, ea se prezintă ca o încununare a tuturor strădaniilor cărturarilor români de până atunci, din toate cele trei țări românești, de a traduce cuvântul lui Dumnezeu în limba românească. Prin părțile reproduse din traduceri mai vechi, se recunoștea valoarea literară a limbii acestora, dar se stabilea și o continuitate în ceea ce privește limba literară, între traduceri respective și Biblia de la București. Astfel, se pune în circulație o limbă literară care reprezintă o sinteză a eforturilor scriitorilor bisericești de până atunci de a scrie într-o limbă curată și înțeleasă de toți românii, contribuind la dezvoltarea limbii noastre literare. Este adevărat că în text există numeroase cuvinte grecești netraduse (ceea ce se recunoaște chiar în prima prefață) sau cuvinte și fraze traduse confuz, lucru explicabil dacă ne gândim la epoca în care s-a tradus, epoca de formare a limbii literare românești.

Diortosirea textului a făcut-o proinepiscopul Mitrofan de Huși – ucenic al mitropolitului Dosoftei al Moldovei – căci o însemnare de pe ultima pagină îl prezenta ca: „a tot meșteșugul tipografiei și îndreptării cuvintelor rumânești ostenitoriu”. Probabil el a adus din Moldova textul tradus de Milescu și revăzut de Dosoftei și l-a predat pentru tipar lui Șerban Cantacuzino.

Faptul că n-au fost menționate numele lui Nicolae Milescu și al mitropolitului Dosoftei are următoarea explicație: Milescu a tradus în timp ce era reprezentantul la Constantinopol al lui Grigorie Ghica, cel care a dispus să fie ucis postelnicul

Constantin Cantacuzino, tatăl viitorului domn Șerban, care a tipărit Biblia. Iar Dosoftei, în 1688 era exilat în Polonia, amenințat cu caterisirea. În astfel de condiții, firește că menționarea numelui lor între ostenitori nu era considerată oportună. Totuși, merită să fie notat că un exemplar din Biblie a fost trimis lui Dosoftei în Polonia, pe care el a făcut diferite comentarii marginale la Vechiul Testament, în limbile latină, greacă, polonă și română.

Biblia de la București este considerată și ca o expresie a unității românilor de pretutindeni, căci Vechiul Testament a fost tradus – apoi revizuit – de doi cărturari moldoveni, Noul Testament era opera cărturarilor transilvăneni (ediția din Alba Iulia, 1648), ultima revizuire aparținea cărturarilor munteni, supravegherea tiparului și corectura au fost făcute de un moldovean, iar cheltuielile de tipar au fost suportate de Șerban Cantacuzino.

Prin larga ei circulație în toate ținuturile locuite de români, Biblia de la București a avut un rol însemnat în pregătirea unității poporului român. În însăși foaia de titlu se preciza că s-a tipărit „spre înțelegerea limbii rumânești” și „pentru cea de obște priintă s-au dăruit neamului rumânesc”. Iar în prefața pusă sub numele patriarhului Dositei al Ierusalimului, se arăta că menirea Bibliei era „ca să lumineze celor den casă ai Besearecii noroade: rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor”. Traducerile ulterioare ale Sfintei Scripturi în românește au folosit - într-o măsură mai mare sau mai redusă - și Biblia de la București.

Remarcăm și faptul că Biblia din 1688 cuprindea – pe lângă cărțile zise „necanonice” - și lucrarea „apocrifă” „A lui Iosip la Macavei carte, adecă despre singurul țiitoriu gâd”. Este vorba de lucrarea *Despre rațiunea dominantă* atribuită lui Iosif Flaviu (cei mai mulți cercetători consideră că ar aparține unui anonim din Alexandria, din secolul I d. Hr.), tradusă în românește de Nicolae Milescu, se pare revăzută tot de Dosoftei al Moldovei. Aceasta este prima scriere filosofică tradusă în limba română. Cartea se ocupa de capacitatea rațiunii de a domina sentimentele, fiind un amestec de cultură ebraică și elenistică, puternic influențată de filosofia lui Platon și Aristotel. Editorii au anexat cărții și o erată, prima consemnată în istoria tiparului românesc.

Alte tipărituri. Dintre celelalte cărți românești tipărite la București în cursul păstoririi lui Teodosie mai menționăm *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*, în 1691. Era o culegere din cuvântările marelui Părinte bisericesc, traduse de frații Radu și Șerban Greceanu, cum ne asigură cele două prefețe semnate de ei, în care mărturiseau că au fost ajutați și de stolnicul Constantin Cantacuzino. În anii următori s-au tipărit *Evangelhia greco-română* (1693), cu prefața lui Șerban Greceanu, *Psaltirea* (1694) și *Noul Testament* (1703), ambele tipărite de ieromonahul Antim Ivireanul, care semna și prefețele.

În același timp, în tipografia Mitropoliei din București au fost date la lumină o serie de lucrări în limba greacă, în special polemice, vizând pe catolici și calvini care activau pe atunci mai ales în Transilvania învechită. Acestea au apărut

sub îndrumarea patriarhului Dositei al Ierusalimului, care stătea mai mult în București, ajutat de Constantin Brâncoveanu. Iată câteva din ele: *Manual împotriva schismei papistașilor* al ieromonahului Maxim Peloponezianul (1690), *Întâmpinare la principiile catolice și la problemele lui Chiril Lucaris*, scrisă de Meletie Sirigul și *Manualul împotriva rătăcirii calvine* al patriarhului Dositei (1690), *Învățătura dogmatică ortodoxă* a lui Sevastos Kiminitis (1703) etc. Alte lucrări, de același gen, în grecește, au apărut tot atunci, la Snagov și la Râmnic, iar în Moldova, la Iași.

Mai notăm și faptul că în timpul păstoririi lui Teodosie, domn fiind Constantin Brâncoveanu, s-au înființat trei tipografii noi: la Buzău (1691), prin strădaniile fostului episcop Mitrofan de Huși, acum la Buzău, la Snagov (1696) și la Râmnic (1705), prin osteneala lui Antim Ivireanul. Rezultă că în timpul păstoririi mitropolitului Teodosie, s-a desfășurat o intensă activitate editorială, culminând cu tipărirea *Bibliei* din 1688.

Mitropolitul Teodosie și Biserica transilvană. O latură tot așa de importantă din activitatea mitropolitului Teodosie a fost și cea legată de apărarea Ortodoxiei în Transilvania, în fața încercărilor catolice de înstrăinare a românilor ortodocși de credința lor strămoșească. În calitatea sa de „exarh al Plaiurilor”, mitropolitul Teodosie a hirotonit, în catedrala sa din București, șase mitropoliți ai Transilvaniei: Iosif Budai, Ioasaf, Sava din Veștem, Varlaam, Teofil și Atanasie Anghel.

La hirotonia lui Atanasie Anghel (22 ianuarie 1698), Teodosie, împreună cu patriarhul Dositei al Ierusalimului, l-au pus să semneze o mărturisire de credință foarte detaliată, în 22 de puncte, care avea rolul de a-l întări în dreapta credință, atrăgându-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini și de catolici. Cu toate acestea, Atanasie a uitat, la scurt timp, legământul făcut la București și a părăsit Biserica Ortodoxă, acceptând uniația. Mitropolitul Teodosie îi scria, prin 1702, muștrându-l pentru greșeala făcută și îndemnându-l „să-și deschidă ochii și să părăsească ce-a început”. De fapt, se poate vorbi de o adevărată jurisdicție canonică a mitropolitului Teodosie asupra bisericilor ortodoxe din Brașov și Tara Bârsei după dezbinarea produsă de Atanasie, hirotonind preoți pe seama acestora și întărindu-i în dreapta credință prin mai multe scrisori adresate preoților și credincioșilor din Șcheii Brașovului.

După o păstorie de peste trei decenii, mitropolitul Teodosie și-a dat obștescul sfârșit la 27 ianuarie 1708, fiind îngropat lângă altarul catedralei mitropolitane din București. A fost prohodit de patriarhii Gherasim Paladas al Alexandriei, Hrisant Notaras al Ierusalimului și „toți arhieriei câți s-au aflat aici”, după cum notează *Istoria* lui Radu Greceanu. O inscripție săpată pe stâlpul de piatră care-i străjuiește mormântul consemnează data morții, anii vieții (87) și anii de păstorie.

Datorită marilor domni sprijinitori ai culturii, Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, arhipăstoria mitropolitului Teodosie se înscrie printre cele

mai rodnice sub raport cultural. Sunt de remarcat mai ales tipărirea Bibliei de la București și continuarea procesului de românizare a slujbelor bisericești care se va desăvârși apoi prin strădaniile urmașului său, Antim Ivireanul și ale contemporanului acestuia – episcopul Damaschin Dascălul.

Bibliografie

Izvoare: *Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisețul cantacuzinesc*. Editie critică C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în *Cronici muntene*, editie îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81-224); GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, an VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); IOAN BIANU și NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508-1716), București, 1903, X + 572 p.; tom. IV (red. IOAN BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale: NICOLAE C. TURCU, *Biserica din Țara Românească în timpul domniei lui Șerban Cantacuzino*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 1-2, p. 100-128.

Mitropolitul Varlaam: IOAN LUPAȘ, *Pribeția prin Ardeal a mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei*, în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, I, București, 1928, p. 199-202; STEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în „An. Acad. Rom.”, M. S. Lit., s. III, t. VIII, 1938, 90 p. + XV pl. (se ocupă de Cheia Întelesului); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Varlaam mitropolitul Țării Românești, părintele tipografiei bucureștene (1672-79)*, în BOR, an LXXVI, 1958, nr. 12, p. 1120-1158; NICULAE ȘERBĂNESCU, *300 de ani de la înființarea tipografiei Mitropoliei Țării Românești*, în BOR, an XCVI, 1978, nr. 9-10, p. 963-1003.

Mitropolitul Dionisie: NICULAE M. POPESCU, *Dionisie mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1914, 17 p. (extras din „Convorbiri literare”, 1914); TUDOR TEOTEOI, *O scrisoare a lui Dionisie Iviritul privind raporturile lui Paisie Ligaridis cu patriarhii Ierusalimului (1670)*, în vol. „Cornelia Papacostea Danielopolu, în memoriam”, București, 1999 (și extras, 8 p.).

Mitropolitul Teodosie: IOAN LUPAȘ, *Mitropolitul Teodosie Vestemianul*, în RT, an XXXIII, 1943, nr. 1-2, p. 9-27 (și în vol. *Studii, conferințe și comunicări istorice*, IV, Sibiu, 1943, p. 145-162); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești*, în ST, an IV, 1952, nr. 5-6, p. 330-351; MARINA VLASIU, *Teodosie Vestemianul de origine transilvăneană, vâlcean sau argeseană?*, în MA, an III, 1958, nr. 3-4, p. 202-212; AURELIAN SACERDOTEANU, *Tudor Spudei, viitorul mitropolit Teodosie al Ungrovlahiei*, în MO, an XXII, 1970, nr. 7-8, p. 639-652; T.G. BULAT, *Un schit de lângă Râmnicul Vâlcea închinat Mitropoliei din București: Cetățuia*, în MO, an XXIII, 1971, nr. 3-4, p. 221-230; IOAN DURĂ, *Mitropolitul Teodosie al Țării Românești... Precizări și contribuții tipografice*, în BOR, an CVI, 1988, nr. 9-10, p. 118-144.

Biblia de la București: *Biblia adică dumnezeiasca Scriptură a Vechiului și Noului Testament. Tipărită întâia oară la 1688 în timpul lui Șerban Vodă Cantacuzino, domnul Țării Românești. Retipărită după 300 de ani în facsimil și transcriere...*, București, 1988, XXXIII, p. + 933 foi + p. 934-990; N. IORGA, *În legătură cu Biblia de la 1688 și Biblia de la 1667 a lui Nicolae Milescu*, în „An. Acad. Rom.”, MSI, s. II, tom. XXXVIII, 1915-1916, București, 1915, p. 37-54 (și extras, 17 p.); CONSTANTIN SOLOMON, *Biblia de la București (1688). Contribuțiuni nouă istorico-literare*, Tecuci, 1932, 48 p.; G. T. POP, *Biblia în traducerea lui Nicolae Milescu*, în BOR, an LXXX, 1962, nr. 9-10, p. 958-963; PETRE V. HANEȘ, *Nicolae Milescu, traducătorul „Bibliei de la 1688”*, în GB, an XXI, 1962, nr. 9-10, p. 942-964; VIRGIL CÂNDEA, *Nicolae Milescu și începuturile tra-*

ducerilor umaniste în limba română, în „Limba și literatură”, an VII, 1963, p. 29-76 (reprodusă și în vol. *Rățiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 79-171; a se vedea și p. 172-214); VIRGIL CÂNDEA, *Semnificația politică a unui act de cultură feudală*, în „Studii”, revistă de istorie, an XVI, 1963, nr. 3, p. 651-671; DOSOFTEI, *Opere, I. Ediția critică* de N.A. Ursu, București, 1978, p. 504-513; alte studii în *Dacoromania. Jahrbuch für östliche La-tinität*, München, 7, 1988, 378 p.; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Biblia de la București. Cine a făcut traducerea?*, în BOR, an. XCVI, 1978, nr. 9-10, p. 1004-1018 (reprodus și în vol. *Dascăli de cuget și de simțire românească*, București, 1981, p. 217-241); STELA TOMA, *Biblia de la București (1688) în conștiința culturală națională*, în vol. „Autocefalie, Patriarhie, Slujire sfântă”, București, 1995, p. 215-242.

XXXVIII

MITROPOLITUL ANTIM IVIREANUL

Este bine cunoscut faptul că domnia lui Constantin Brâncoveanu (1688-1714) a fost una dintre cele mai prospere pentru cultura românească. La curtea lui se interferau două curente culturale diferite: cel italian, venit din Occident, și cel grecesc provenit din sud-estul ortodox. Între reprezentanții celui dintâi consemnăm pe Anton Maria del Chiaro din Florența, secretarul lui Brâncoveanu pentru limbile occidentale autorul unei lucrări despre Țara Românească, tipărită la Veneția în 1718, doctorul grec Iacob Pylarino, autorul unor lucrări medicale, predicatorii greci Gheorghe Maiota, cu studii la Roma și Veneția, și Ioan Avramios, fostul paroh al coloniei grecești din Veneția. Cel de-al doilea curent era reprezentat prin patriarhii Dositei și Hrisant Notaras ai Ierusalimului, Gherasim Paladas al Alexandriei, Atanasie Dabbas al Antiohiei, care au trăit ani de zile la curtea lui Brâncoveanu. Se mai adaugă la aceștia și profesorii de la Academia domnească de la Sfântul Sava din București și alți cărturari, ca: renumitul Sevastos Chimenitul (sau Kiminitis) din Trapezunt, Ioan Cariofil, Ioan Comnen, cu studii la Padova, Marcu Porfiropol, Gheorghe Hrisogon, Panaiot Sinopeus și alții.

Dar pe lângă acești învățați de neam străin, în timpul lui Brâncoveanu și-au desfășurat activitatea și numeroși oameni de carte români, ca stolnicul Constantin Cantacuzino, frații Radu și Șerban Greceanu, cronicarul Radu Popescu, episcopii Mitrofan și Damaschin de la Buzău.

Într-un astfel de climat propice pentru cultura românească și-a desfășurat activitatea Antim Ivireanul, care, din smerit călugăr-tipograf, a ajuns să dețină cele mai însemnate rosturi în viața cultural-bisericească a Țării Românești.

S-a născut în jurul anului 1650 în Iviria (Georgia sau Gruzia de azi), din părinții Ioan și Maria, numit din botez Andrei. Originea sa georgiană o arată el însuși în marea majoritate a cărților tipărite sau traduse de el, numindu-se fie Antim Ivireanul, fie Antim „georgian de neam”, fie Antim ieromonahul, „tipograful din Iviria”. După informațiile florentinului Anton Maria del Chiaro, a căzut de tânăr rob, probabil la turci, care invadau adeseori Georgia, și a fost dus la Istanbul (Constantinopol). Nu se știe cât timp a stat în robie. Eliberat – fie datorită deosebitelor sale talente de care vorbeau contemporanii, fie prin răscumpărarea din partea Patriarhiei ecumenice sau a unor georgieni aflați sub stăpânire otomană – Andrei-Antim a trăit în preajma Patriarhiei, unde a învățat sculptura în lemn, caligrafia, pictura și broderia. Tot în Constantinopol a putut să

învete limbile greacă, arabă și turcă. Presupunem că a urmat și cursurile școlii grecești de pe lângă Patriarhie, căci lucrările sale originale îl arată ca pe un om cu multă învățatură, pe care nu și-o putea însuși ca autodidact.

A venit în Țara Românească, probabil prin anii 1689-1690, adus de Constantin Brâncoveanu, care avea nevoie de un om înzestrat cu însușiri atât de alese pentru realizarea planurilor sale culturale. Cei mai mulți cercetători consideră că Antim a venit la noi ca mirean și numai aici a fost călugărit și hirotonit preot.

Antim Ivireanul tipograf. Venit la noi, a învățat limba română, lucru dovedit de tipăriturile sale românești, precum și limba slavonă, care se mai folosea încă în slujba noastră bisericească. Majoritatea cercetătorilor socotesc că ieromonahul Antim a învățat meșteșugul tiparului la noi, în tipografia domnească din București, aflată sub conducerea fostului episcop de Huși, Mitrofan. Dar la 19 iunie 1691, Mitrofan a fost ales în scaunul episcopal de la Buzău, astfel că s-a încredințat ieromonahului Antim conducerea tipografiei bucureștene. În octombrie 1691, a scos de sub tipar prima sa carte, *Învățăturile lui Vasile Macedonianul către fiul său Leon*, traduse în greaca modernă de Hrisant Notaras, pe atunci arhiman-drit; în anul următor, *Slujba Sfintei Parascheva și a Sfântului Grigorie Decapolitul*, în grecește; în 1693 *Evanghelia greco-română*, o realizare de excepție, cu gravuri, frontispicii și viniete lucrate cu o deosebită măiestrie, având și o „postfată” scrisă de el. În 1694 a tipărit o *Psaltire* românească, cu o prefață (dedicație) către Constantin Brâncoveanu, căruia i-a închinat și câteva „versuri la stema țării”, semnate de „smeritul întru ieromonahi Antim Ivireanul”.

În 1694 activitatea tipografică din București s-a întrerupt temporar. Se pare că încă din acel an ieromonahul Antim a fost trimis la Snagov, cu o parte din utilajul tipografic de la București. Documentele vremii îl arată și ca egumen al mănăstirii Snagov. În această veche așezare monahală s-a înființat un nou centru tipografic, cu posibilități de imprimare în mai multe limbi, în vederea ajutorării creștinilor ortodocși aflați sub stăpânirea otomană. Astfel, în numai cinci ani (1696-1701), a imprimat 15 cărți: șapte grecești, cinci românești, una slavonă, una slavo-română și una greco-arabă. Dintre cele grecești merită să fie menționate: *Antologhionul* (1697), o carte masivă, cu peste 2.100 pagini, cuprinzând nu numai extrase din Mineie, ci și Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Triodul, Penticostarul, Liturghierul ș.a., *Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni* al lui Ioan Cariofil (1697), cu probleme teologice controversate, scrisă la cererea stolnicului Constantin Cantacuzino, *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă (1699), cu un comentariu al învățatului grec (sau aromân) Visarion Macri din Ianina și o scrisoare-prefață a patriarhului Dositei al Ierusalimului, *Eortologhionul* (Îndreptarul) lui Sevastos Kiminitis (1701), un manual de cronologie pentru elevii Academiei de la Sfântul Sava din București, *Proschinatarul Sfântului Munte Athos* al lui Ioan Comnen (1701) ș.a.

În 1697, a apărut aici singura carte slavonă tipărită de Antim, *Gramatica slavonă* a lui Meletie Smotritki, necesară elevilor care se pregăteau în școala de slavonie de la București.

În 1701, ieromonahul Antim a imprimat *Liturghierul greco-arab*, prima carte ortodoxă cu caractere arabe. Tipărirea acestuia s-a făcut la rugămintea adresată lui Constantin Brâncoveanu de fostul patriarh al Antiohiei, Atanasie III Dabbas. Întregul utilaj tipografic, inclusiv turnarea literelor arabe, a fost lucrat de Antim.

Cărțile românești imprimate la Snagov erau: *Evanghelia* (1697), *Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* (1698), lucrarea polemică a lui Maxim Peloponezianul, intitulată *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dejghinării papiștașilor* (1699; în grecește se tipărise tot la București, în 1690), în care se combăteau cele patru puncte „florentine”, stăruind asupra primatului papal. În 1700 a apărut cartea intitulată *Învățăături creștinești*, cu caracter didactic-moralizator, imprimată de ucenicul său Gheorghe Radovici, iar în 1701, *Floarea darurilor*, o lucrare cu conținut moralizator, scrisă în Italia, care a avut o largă circulație în limba română. Ultimele două lucrări erau traduse din grecește de ieromonahul „Filotei Sfetagorețul”, identificat cu „Filotei, sin Agăi Jipei”, autorul primei Psaltichii românești cunoscute.

Nu poate fi omis nici faptul că la Snagov Antim a deprins cu meșteșugul tiparului mai mulți ucenici. Între aceștia cel mai de seamă a fost, fără îndoială, ipodiaconul Mihail Ștefan sau Ișvanovici, care a fost trimis la Alba Iulia, unde a tipărit un *Chiriacadromion* (o prelucrare, cu multe adăugiri și omisiuni, a Cazanicei lui Varlaam) și o *Bucoavnă*, în 1699, apoi a lucrat la Râmnic. Prin 1708 a fost trimis de Brâncoveanu și de Antim tocmai în Georgia (Iviri), punând bazele unei tipografii cu caractere georgiene la Tbilisi – prima în acea țară –, unde a imprimat un *Evangheliar*, un *Liturghier* și alte cărți. A plecat apoi în Olanda, în vederea perfecționării în meșteșugul tiparului. Alți ucenici tipografi au fost Gheorghe Radovici, care a lucrat la Snagov și la Târgoviște, ieromonahul Dionisie Flor, care a lucrat mai târziu la București. De la acești trei mari meșteri au deprins meșteșugul numeroși alți tipografi, pe care-i întâlnim în secolul al XVIII-lea la București, Râmnic și Buzău.

În anul 1701 a încetat pentru totdeauna activitatea tipografică la Snagov, fiind reluată la București. Nu se cunosc motivele pentru care tipografia a funcționat un număr de ani la Snagov, după care activitatea ei a trebuit să fie reluată la București. În orice caz, Antim și-a păstrat mai departe egumenia mănăstirii. Probabil a plecat de aici cu tipografia – în urma vreunor intrigi, – fapt pe care-l amintește el însuși în cunoscuta sa „apărare” trimisă lui Brâncoveanu la 13 ianuarie 1712.

Anii 1701-1705 constituie perioada cea mai fecundă din activitatea sa tipografică și artistică; deoarece în acest răstimp a imprimat 15 cărți, dintre care două în românește, una slavo-română, una greco-arabă și 11 în grecește. Cele

românești erau *Noul Testament* (prima ediție a acestei cărți în Țara Românească), având la bază textul ediției din 1648 de la Alba Iulia, și *Acatistul Maicii Domnului*, la care se adaugă un *Ceaslov slavo-român*, toate tipărite în 1703. În 1702, tipărise un *Ceaslov greco-arab*, tot la rugămintea patriarhului Atanasie Dabbas. Când patriarhul antiohian a părăsit Țara Românească, la rugămintea sa, Constantin Brâncoveanu i-a dăruit și utilajul tipografic cu caractere arabe. Instalată la Alep în 1706, tipografia arabă lucrată în Țara Românească a imprimat numeroase cărți liturgice și de teologie până prin 1724, apoi – reorganizată și reutilată – a ajuns în alte localități, imprimând 76 de cărți până în 1899.

Dintre cărțile grecești tipărite la București, notăm: *Învățătura dogmatică a prea sfintei Biserici răsăritene și universale*, scrisă de Sevastos Kiminitis (1703), *Paralelele grecești și romane* de Plutarch (1704), tradusă în greaca modernă de un fiu al lui Brâncoveanu, care se numea tot Constantin, diferite panegirice scrise de Ștefan, un alt fiu al domnului etc.

Episcop al Râmnicului. În anul 1705 s-a produs o nouă schimbare în viața lui Antim Ivireanul. Fiind înlăturat în acel an episcopul Ilarion al Râmnicului, în locul său a fost ales, la 16 martie 1705, „egumenul chir Antim de la Snagov”, cum se preciza în actul de alegere din *Condica Sfântă*. În ziua următoare a fost hirotonit arhiereu, desigur de mitropolitul Teodosie și de alți ierarhi aflați la București. Instalat în vechiul scaun de la Râmnic, vlădica Antim a dovedit și aici aceleași calități exceptionale de bun organizator și om de carte. Prima sa grijă a fost să înființeze și aici o tipografie – prima în acest oraș – cu o parte din utilajul românesc și grecesc folosit la Snagov (pe care-l numea „rodul muncii mele”). În mai puțin de trei ani a tipărit la Râmnic 9 cărți, dintre care trei grecești, trei slavo-române și trei românești. Meșterul tipograf care l-a ajutat a fost ucenicul său, Mihail Ștefan. Dintre cele grecești merită să fie consemnată cartea intitulată *Tomul bucuriei* (1705), care cuprindea cinci lucrări polemice împotriva catolicilor (aproape 800 de pagini), imprimată cu cheltuiala patriarhului Dositei al Ierusalimului.

Ceea ce trebuie reținut în mod deosebit este faptul că Antim a început acum seria unor tipăriri românești, menite să ducă la triumful deplin al limbii române în biserică. Procesul de lungă durată al înlocuirii limbii slavone în cult cu limba română, început de peste un secol și jumătate, era amenințat acum să fie compromis, din cauza influenței crescânde a culturii și a ierarhilor greci la noi, ca și prin numeroasele cărți grecești tipărite în țările române, multe chiar de Antim. În fața acestui pericol, conștient de rostul său de cărmuitor duhovnicesc al unor credincioși de neam român, Antim Ivireanul a început tipărirea unui șir de cărți de slujbă în românește. Pentru început, a continuat vechea tradiție – existentă încă din timpul mitropolitului Ștefan – adică imprimarea unor cărți bilingve, cu tipicul, lecturile biblice și sinaxarul în românește, iar cântările și rugăciunile în

slavonește. Așa au fost: *Antologhionul* (1705), *Octoiul mic* (1705) și *Slujba Adormirii Născătoarei de Dumnezeu cu paraclisul* (1706).

Paralel cu acestea, a început și tipărirea de cărți liturgice numai în românește. Astfel, în anul 1706 a tipărit o carte foarte interesantă, intitulată *Evhologhion* sau *Molitvelnic*, dar cu două volume distincte: volumul I era un *Liturghier*, iar volumul II *Molitvelnicul* propriu-zis. Este un caz singular în istoria vechilor tipăriri bisericești. De notat că aceasta este prima ediție românească a Liturghierului în Țara Românească. Traducerea (sau revizuirea traducerilor anterioare: Coresi, Dosoftei și cele în manuscris) a fost făcută de Antim Ivireanul. În ce privește *Molitvelnicul*, de asemenea prezintă prima ediție românească în Muntenia, fiind tradus tot de el, după ediția grecească tipărită la Veneția de Nicolae Glykis (1691). A tipărit și o mică lucrare originală, *Învățătură pre scurt pentru taina pocăinții* (1705), de care să se folosească preoții în lucrarea lor pastoral-liturgică.

În afară de aceste tipăriri, se mai pot urmări și alte aspecte ale activității sale ca episcop de Râmnic. Ca și înaintașii săi, s-a îngrijit de sporirea bunurilor Episcopiei, cumpărând sau primind în danie pământuri arabile, vii, păduri, mori ș.a. S-a îngrijit de restaurarea unor vechi lăcașuri de închinare din eparhie. Un rol însemnat îi va fi revenit în restaurarea și zugrăvirea mănăstirilor Cozia și Govora, în care se păstrează și chipul său zugrăvit (pisania de la Cozia îl arată ca „ostenitoriu” la înfrumusețarea ei).

Mitropolit al Ungrovlahiei. Activitatea sa la Râmnic a încetat însă în primele luni ale anului 1708. Murind bătrânul mitropolit Teodosie al Ungrovlahiei, la 27 ianuarie 1708, vlădica Antim de la Râmnic a fost chemat să-i ia locul. Din *Istoria domniei lui Constantin Brâncoveanu* a lui Radu Greceanu, aflăm amănuntul interesant că răposatul mitropolit a lăsat prin „diată” ca „să rămâie în urma lui păstoriu sfintia sa părintele Râmniceanul chir Anthim”. Desigur în fața soborului alegător n-a contat dorința din urmă a mitropolitului Teodosie, ci meritele pe care și le câștigase Antim în cei aproape douăzeci de ani petrecuți la noi și prestigiul de care se bucura în fața tuturor Bisericilor Ortodoxe din Balcani și Orientul Apropiat, pe care le ajutase prin tipăriturile sale. Drept aceea, la 28 ianuarie 1708, soborul ierarhilor, egumenilor și boierilor chemați să aleagă un nou mitropolit s-a pronunțat pentru Antim al Râmnicului. Obținându-se aprobarea patriarhului ecumenic Ciprian, la 21 februarie 1708 i s-a făcut „strămutarea” canonică de la Episcopia Râmnicului în scaunul mitropolitan, iar în ziua următoare, fiind Duminica Ortodoxiei, a fost instalat sărbătorește în scaunul de întâistător al Bisericii din Țara Românească. Chemat la Curte, unde Constantin Brâncoveanu i-a făcut „frumoasă orăție dă pistoriia ce i s-au dat”, noul mitropolit a răspuns printr-o cuvântare, în românește, din care se desprinde dorința de a fi de folos noilor săi fii duhovnicești. El arăta că Dumnezeu l-a trimis „să vă fiiu păstor, părinte sufleteș, rugător către Dumnezeu pentru buna sănătate și spăsenia dumneavoastră și a cinstitelor dumneavoastră case, purtător de grijă

la cele ce ar fi spre folosul mântuirii și să vă fiu de mângâiere la scârbele robiei cei vavilonesti a lumii aceștia... și dimpreună cu dumneavoastră să pățimesc la toate câte va aduce ceasul și vremea, pentru care lucru am datorie să priveghiez cu osârdie și fără de lene, ziua și noaptea și în tot ceasul, pentru folosul și spăsenia tuturor de obște, învățându-vă și îndreptându-vă cu frica lui Dumnezeu pe calea cea dreaptă”.

Ca și la Râmnic, activitatea lui Antim Ivireanul ca mitropolit poate fi urmărită sub mai multe aspecte: îndrumător al activității unor noi tipografii, traducător de cărți liturgice în românește, îndrumător al clerului, ctitor de lăcașuri sfinte, administrator al bunurilor Mitropoliei și patriot luminat, cu dragoste profundă față de poporul român și de țara sa adoptivă.

Vom urmări, în primul rând, activitatea de tipograf. La scurt timp după înscăunare, a mutat tipografia de la Râmnic la Târgoviște. Se pare că el – ca și domnul – stătea o parte a anului în vechea capitală, la Târgoviște, altă parte la București. În Târgoviște, unde activitatea tipografică era întreruptă de peste o jumătate de secol, au văzut acum lumina 18 cărți, dintre care 5 grecești, una slavo-română (un *Ceaslov*, 1714), una slavo-română-greacă (un *Catavasier*, 1713, cu tipicul în românește, iar cântările în slavonește și grecește, dar cu litere chirilice) și 11 românești. Măsterul tipograf și diortositorul cărților românești a fost ucenicul său Gheorghe Radovici, iar diortositorul celor grecești, ieromonahul Mitrofan Grigoras.

Cărțile grecești erau următoarele: *Carte de peste tot anul, cuprinzând, fără lipsă tot serviciul bisericesc* (1709), cu aproape 1600 de pagini, cuprinzând majoritatea cărților de slujbă (Psaltirea, Ceaslovul, Octoihul, Antologhionul, Triodul, Penticostarul, cele trei Liturghii și diferite alte rânduieli), *Panoplia dogmatică*, cu diferite scrieri împotriva ereticilor rânduite de Eutimie Zigaben (1710), *Slujba Sfintei Ecaterina cu Proschinitariul Muntelui Sinai* (1710), *Maxime ale unor vechi filosofi* (1713), traduse din italieneste de Ioan Avramios și *Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici*, scrisă de patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la care se adaugă câteva lucrări ale unor teologi greci (1715).

Între cărțile românești, al căror număr era în creștere, consemnăm în primul rând, lucrarea originală intitulată: *Învățătura bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților* (1710), urmată de o nouă lucrare originală, cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească, pentru ca să păzească fiestecarele din preoți și din diaconi, deplin și cu cinste, datoria hotarului său*, o broșură cu 12 îndatoriri pentru preoți (1714). A tradus din grecește cartea *Pilde filosofesti*, după Maximele unor vechi filosofi, menționată mai sus (1713). După afirmația lui Del Chiaro ar fi tipărit și cunoscutul roman popular *Alexandria*. A tipărit acum mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea* (1710), *Octoihul* (1712), *Dumnezeieștile și sfintele Liturghii* (1713), care era o nouă ediție a celei din 1706, *Evhologhion adecă Molitvelnic* (1713), *Catavasierul* (1714 și 1715), *Ceaslovul* (1715) etc.

În 1715, a mutat tipografia de la Târgoviște la București, unde a tipărit o lucrare în limba greacă: *Sfătuiri creștine-politice* către domnitorul Ștefan Cantacuzino, o culegere „din sentințele vechilor dascăli înțelepți”. În același an a apărut la București lucrarea patriarhului Dositei, *Istoria patriarhilor Ierusalimului*, sub îngrijirea și cheltuiala patriarhului de atunci Hrisant Notaras, măster tipograf fiind preotul Stoica Iacovici (Antim nici nu era amintit). În 1716, în tipografia nouă pe care a înființat-o la mănăstirea Tuturor Sfinților (Antim), ctitoria sa, a apărut, tot în grecește, lucrarea *Istoria sfântă adică iudaică* a lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, tatăl primului domn fanariot de la noi, Nicolae Mavrocordat.

Cu aceasta se încheie activitatea tipografică a lui Antim Ivireanul. În decursul unui sfert de veac (1691-1716), a tipărit sau a supravegheat editarea a 63 de cărți, dintre care 39 au fost lucrate de el însuși. După locul de apariție, 21 au apărut la București (una la tipografia de la mănăstirea Antim), 15 la Snagov, 9 la Râmnic și 18 la Târgoviște. După limba în care au fost scrise, 30 erau în grecește, 22 în românește, una în slavonește, 9 bilingve (6 slavo-române, 2 greco-arabe și una greco-română) și una trilingvă (greco-slavo-română). Opt dintre tipărișurile sale aveau prefețe sau dedicații semnate de el, iar câteva aveau „versuri la stema țării” scrise tot de el și închinare lui Brâncoveanu. Cărțile tipărite de el, sau cu binecuvântarea sa, erau de o mare diversitate: cărți de slujbă, cărți ale Sfintei Scripturi (Psaltirea și Noul Testament), cărți de doctrină teologică ortodoxă, cuvântări bisericești, cărți de învățatură pentru preoți, lucrări de filosofie, cărți populare etc.

Înseamnă că Antim Ivireanul a slujit neamul românesc, în primul rând pe calea tiparului, aducând cuvânt de învățatură, de îndreptare și de întărire duhovnicească pentru credincioșii săi. Dintre multiplele lui activități, cea de tipograf se împletește în mod indisolubil cu viața lui, încât, pe drept cuvânt, se poate spune că, alături de Coresi, Antim este cel mai mare tipograf din cultura românească medievală.

Tot de activitatea sa tipografică se leagă și strădaniile depuse de el pentru introducerea completă și definitivă a limbii române în slujbele bisericești. Introducerea limbii române în slujba bisericească se prezintă ca o dezvoltare firească, lentă și echilibrată. Primele încercări de a prinde în slovă tipărită unele vechi traduceri românești care circulau în manuscris se datorează lui Filip Moldoveanu și lui Coresi în Transilvania. În Țara Românească, însă, unde tradiția slavonă era mai puternică, lucrurile au evoluat mai lent. Astfel, sub mitropolitul Ștefan, pe la jumătatea secolului al XVII-lea, se tipăresc în românește rânduielile tipiconale, sub Teodosie, în ultimele două decenii ale aceluiași secol, se introduc lecturile biblice în românește (Apostolul, Evanghelia, paremiile, sinaxarul). Mai rămăneau rugăciunea, adică slujba propriu-zisă a preotului, și cântarea, la traducerea și tipărirea cărora a avut un rol decisiv mitropolitul Antim. Pentru început a tipărit și el câteva cărți bilingve pe care le-am menționat mai sus.

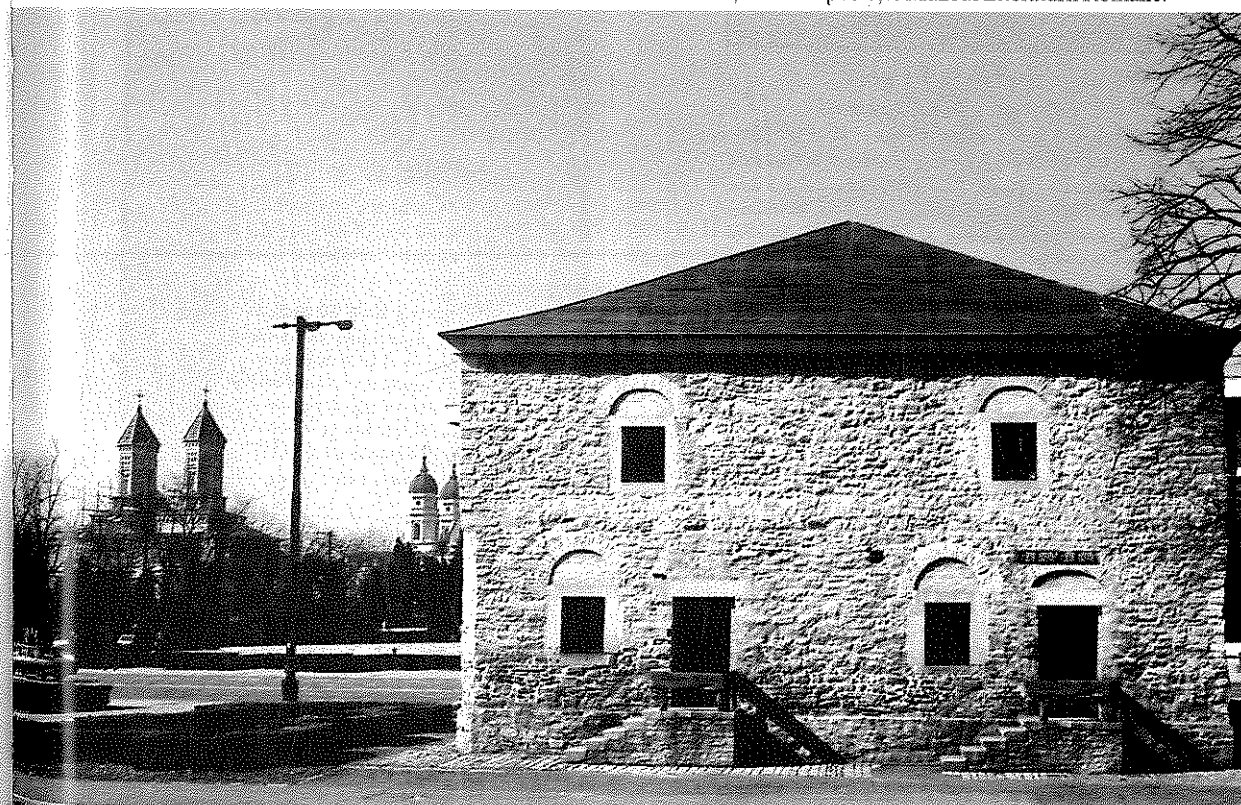
După acest început, vlădica Antim a procedat cu și mai multă fermitate la românizarea slujbelor. Arătăm mai sus că, în calitate de episcop de Râmnic, a dat la lumină *Liturghierul* și *Evhologhionul* (Molitvelnicul) în 1706. Prin acestea s-au pus la îndemâna preoților – în românește – cărțile de slujbă cu cea mai largă întrebuințare. În mod firesc, trebuia să vină acum și în ajutorul cântăreților. Drept aceea, după ce a urcat în scaunul mitropolitan, a tradus și a tipărit la Târgoviște *Octoiul*, *Liturghierul* și *Molitvelnicul*, în a doua ediție, apoi *Catavasierul* și *Ceaslovul*. Desigur, dacă moartea silnică nu i-ar fi curmat firul vieții, ar fi dat la tipar și celelalte cărți de slujbă în românește: Triodul, Penticostarul și Mineiele. Cu toate acestea, prin cărțile sale de slujbă în românește, „datina străină a primit o lovitură de moarte”, după cuvântul lui Nicolae Iorga.

Prin traducerea și tipărirea acestor cărți de slujbă în românește mitropolitul Antim are meritul de a fi pus temelie nouă – modernă – limbii noastre bisericești, pe care a mlădiat-o în așa fel încât este înțeleasă și folosită până azi. După trei veacuri, în slujbele noastre bisericești se mai pot auzi cântări și rugăciuni așa cum au fost traduse de mitropolitul Antim. Vom da câteva exemple. Troparul învierii glasului al treilea era redat astfel: „Să se veselească cele cerești și să se bucure cele pământești, că au făcut biruință cu brațul său Domnul; călcat-au cu moartea pre moarte, începătoriu învierii morților s-au făcut; din pânțele iadului ne-au izbăvit pre noi și au dat lumii mare milă” (*Octoiul* din 1712). Rugăciunea de la parastas era tradusă așa: „Dumnezeul duhurilor și a tot trupul, carele ai călcat moartea și pre diavolul ai surpat și ai dăruit viață lumii Tale, însuți Doamne odihnește sufletul răposatului robului Tău (cutare), în loc luminat, în loc cu verdeață, în loc de odihnă, de unde au fugit durerea, întristarea și suspinarea...” (*Liturghierul* din 1713). Iar troparul Învierii era tradus: „Hristos au înviat din morți, cu moartea pre moarte călcând și celor din mormânturi viață dăruindu-le” (*Catavasierul* din 1715). Observăm deci că textele folosite azi sunt identice. Trăind peste un sfert de veac între români, însușindu-și temeinic limba noastră, cunoscând însă tot așa de bine și limba greacă din care traducea, mitropolitul Antim a dat aceste reușite traduceri ale cărților de slujbă bisericească și care vor sta apoi la baza tuturor edițiilor următoare. Prin aceasta, credem că nu greșim dacă socotim pe mitropolitul Antim drept cel mai de seamă creator al limbii liturgice românești.

Opera literară a mitropolitului Antim. După ce i-am urmărit activitatea tipografică, urmează să ne ocupăm și de operele sale originale, fie tipărite, fie rămase în manuscris. Din prima grupă fac parte cele trei broșuri, cu caracter pastoral, scrise pentru nevoile preoțimii. Prima – *Învățătură pe scurt pentru taina pocăinții* – tipărită la Râmnic în 1705, era o broșură cu 25 de foi, scrisă pentru preoții duhovnici. În prima parte explica taina mărturisirii, cu o învățătură despre canon, iar în partea a doua dădea îndrumările necesare duhovnicului în scaunul mărturisirii.

Portretul mitropolitului Dosoftei al Moldovei (1624-1693).

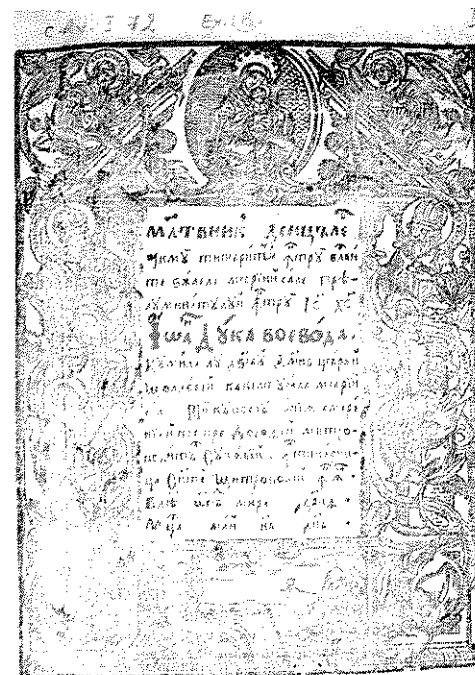

Casa Dosoftei din Iași. Azi adăpostește Muzeul Literaturii Române.

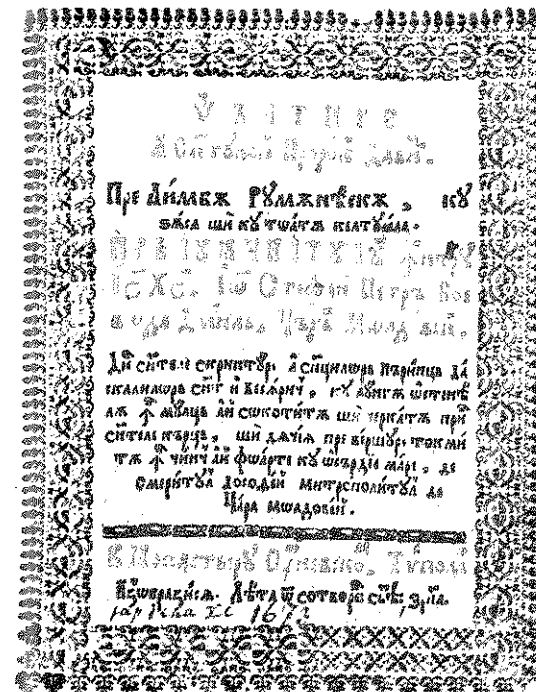
Pagină din lucrarea mitropolitului Dosoftei, „Dumnezeiasca Liturghie“ (1672).

Pagină din Liturghierul lui Dosoftei (1683).

Pagină din „Molităvnic de-năles“ (1681).

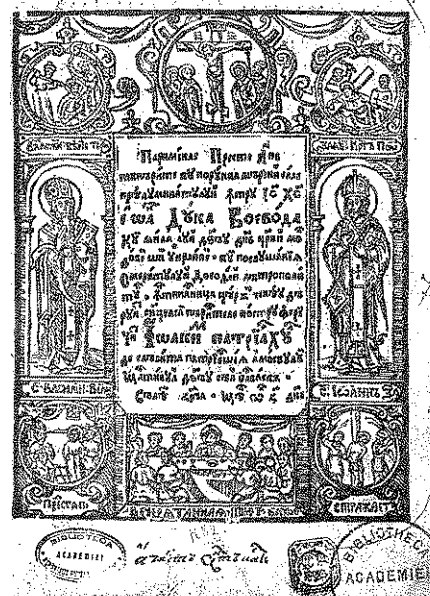

Foia de titlu și „Versurile la luminatul herb al Moldovei“ din „Psaltirea în versuri“ a mitropolitului Dosoftei (1673).

Spalturi din Viața și petrecerea svinților (1682-1686) și din Psaltirea în versuri de la 1673 (după unii cercetători a doua ediție).

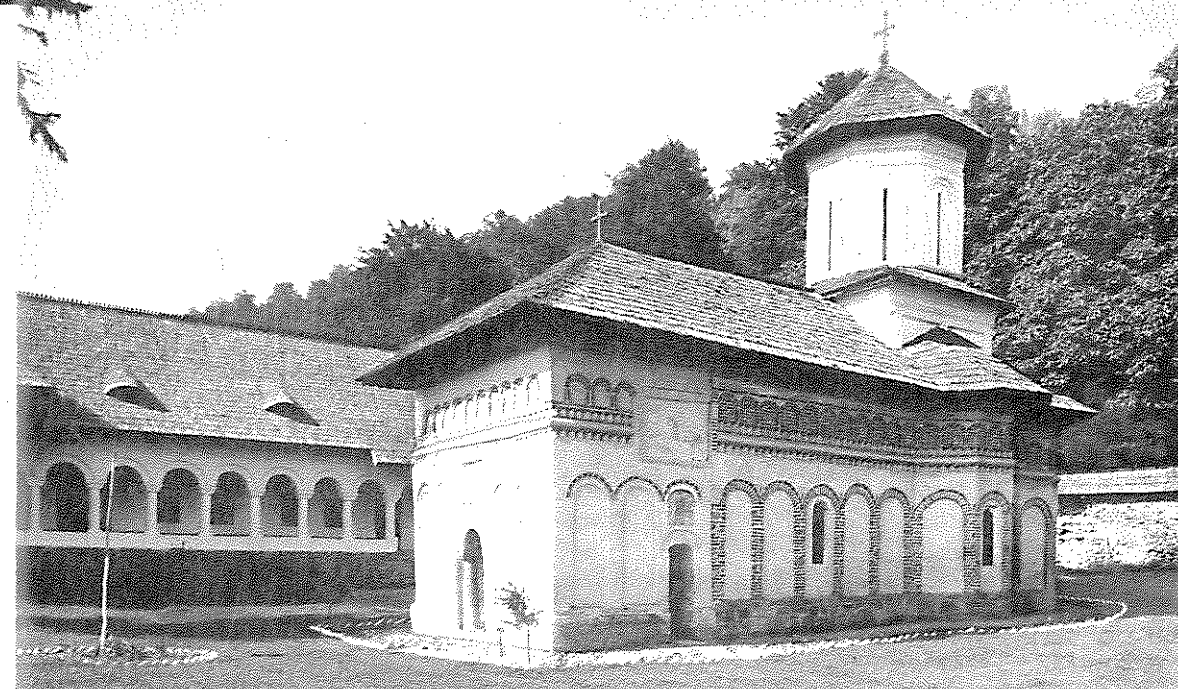
This is a reproduction of a page from the Lindisfarne Gospels, specifically folio 69v. The central miniature shows King David, crowned and dressed in elaborate, patterned royal robes. He stands with his hands clasped in prayer, looking upwards. At his feet lies a sword. To the right of the figure, there are two columns of text in Old English, written in a dense, formal Gothic hand. The top left corner features the name 'DAVID' in large, decorative letters. The entire page is characterized by its intricate interlaced knotwork patterns, which adorn the king's clothing and the initial letters of the text.

[illegible]

Aceasta carte. Petrecerea spiritelor sau Prologul spiritelor compusă și compilată
 de Mitropolitul Dorotheu, a fost tipărită în Iași în anul 1842.
 a. b. g. d. e. f. g. h. i. k. l. m. n. o. p. q. r. s. t. u. v. x. y. z. a.
 sub Domnia lui Duca Vodă. Complectă este în Doze volume
 fce. 12 fol. 2 cel. antici. M. Eminescu
 1891

Biserica schitului Crasna - jud. Gorj, ctitoria marelui pitar Dumitru Filișanu, una dintre cele mai remarcabile realizări arhitecturale ale epocii lui Matei Basarab.

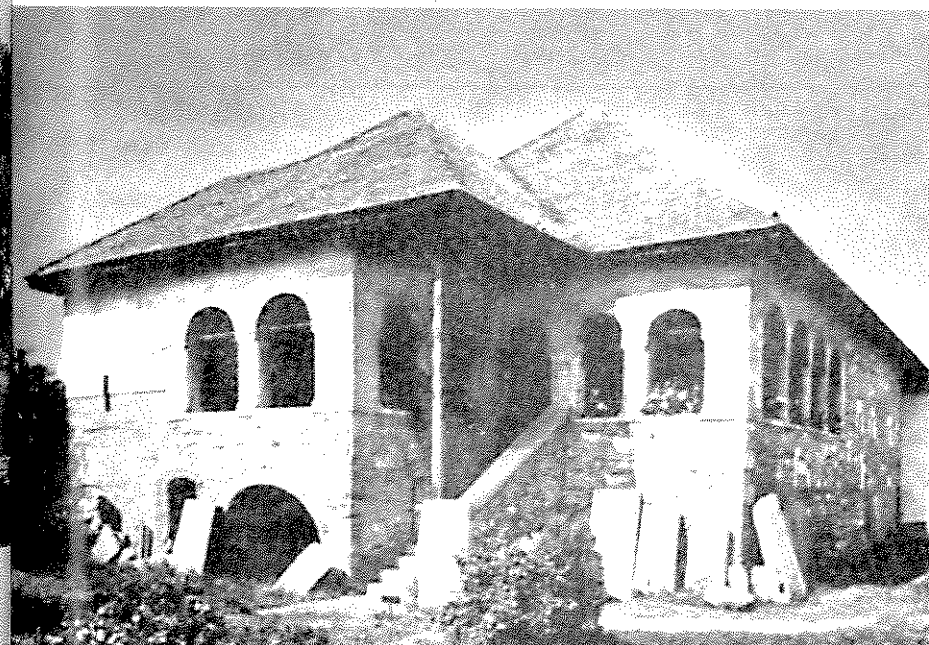

Biserica fortificată *Precista* din Galați (1645), cu plan triconc și turlă pe naos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este integral amenajat pentru apărare.

Biserica din Turnu Roșu, jud. Sibiu, ctitoria lui Matei Basarab (1653).

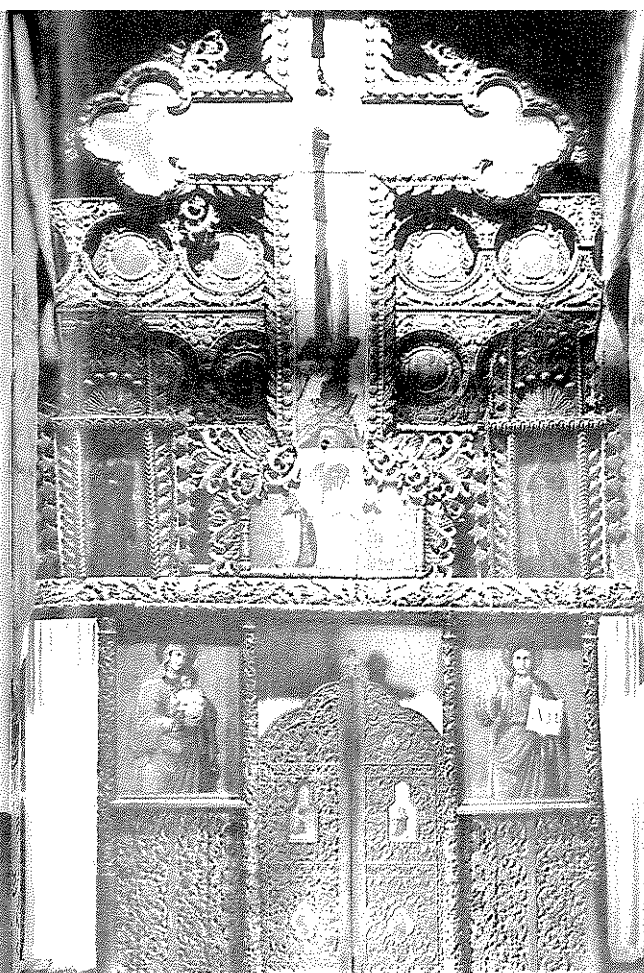

Clădirea din incinta mănăstirii de la Câmpulung în care a funcționat tiparnița lui Matei Basarab, întemeiată în 1635.

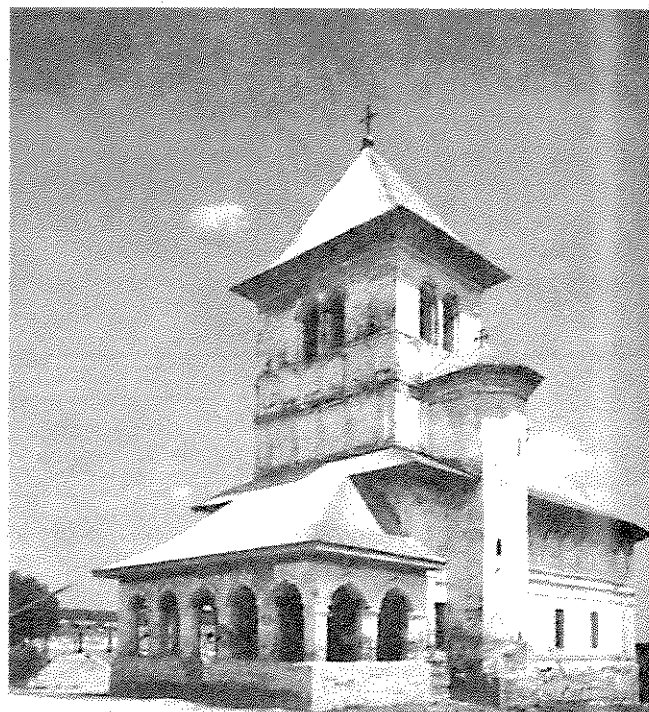

Biserica mănăstirii Arnota, ctitoria și necropola lui Matei Basarab, ridicată între anii 1633-1636, pe locul unei așezări mai vechi. Are un plan triconc, cu o turlă pe naos. În 1694 s-a adăugat un pridvor deschis, încununat cu o turlă. Interiorul a fost împodobit cu picturi în anul 1644 de zugravul Stroe din Târgoviște. Imagine dinainte de restaurare.

Tâmpla schitului Crasna; în detaliu, deasupra ușilor împărătești se văd chipurile lui Matei Basarab și al mitropolitului Ștefan al Ungrovlahiei.

Biserica mănăstirii Strehaia - jud. Mehedinți, ctitoria lui Matei Basarab (1645).

Matei Basarab și doamna Elina, frescă în biserica mănăstirii Arnota.

Matei Basarab și doamna Elina, miniatură într-un manuscris grecesc (sec. XVII).

ΠΡΟΤΗ ΖΗΤΟΥΝΤΑ ΑΔΕΛΦΟΝΙΚΑ: ΠΡΟΤΗ

ЦІН ЛОН КД ДННІХ ЛВЪУ, ЛЪДВНД ПРЕ ДННІХ АПР
ДНЖ КЪТЛТЖА ЦІН КДХУДА АННІ ФНІТ, АСМВ
ШН ПЪРДРЪ ШН ЛВЪУН ВЪУНЛО,
АМНН

АВЪЦЪТЪРЪ АДЪМНЕСКА АПЪТРА

еръ 8

АЕФНТЪЛН ПОІТ. ЕУЛІЕ,
МНЕСІД ІАТЕ ПЪРДРЪ НЗВО ФІНІД АЕУ
КЪТЪЦЕН, НЕ АПЪРАІТ ВАРЖ МАТЪІА,
НД НЪ МАН ЧЕЛО ДЪІТОННІУ, ЧІ ШН ЧІ
ЛО НЕ ДЪІТОННІ, ШН КАУУНЪ ВРАУ ПРЪ
А ІЕЛІПТ ВЪУНІАЩЕ ТОАТЖ АРЪРЪ АТРЪ ША
МЕНН, ЧЕЛО ШРЕН АДМННА ЧІЦІН АДМН МДАІВ
ШДАЗЖ, ІАРЖ ДЕНТРЪ АЛАЩІ КД ОУ КЪВЪНІТ АР
ЧІН ГОНІА, КДМ ШН ДЕНТРЪ ЧІТЪ ФЕЧОР ДЕ КАРЕ
ЛЕ МЪРЪДРНІЩЕ АСМВ ЕУЛІА. ДЕЛА МАРІСО,
ЗАЧАЛО. М

ЕУЛІА

ВРЕМЪ АЧЕА, ВЕННІТАВ
ШАРЕ ЧІНЕ ДЕНТРЪ НЪРОІ
КЪТРЖ ІЕ, ШН ЗІСЕ. А
ВЪЦЪТЪРНЛЕ АДЪІАМ ФЕЧОРЪ МІІВ
КЪТРЖ ТІНЕ АВІНД АХЪ МЪТ,
ШН КЪНДЪ АПЪКЖ АРЪНІКЖ ПРЕ Е

Pagină din „Evanghelia cu învățătură”
(Govora, 1642).

Biserica Sfinții Împărați Constantin și Elena din București, ctitoria lui Constantin Șerban Basarab (1656-1658), cu o înfățișare monumentală: în plan triconc, cu patru turle, cu un pridvor deschis pe latura de vest. În 1668 a devenit catedrală mitropolitană, iar din 1925, catedrală patriarhală. Restaurată între anii 1935-1939, 1960-1962 și 1980.

Mănăstirea Turnu, pe valea Oltului, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei.

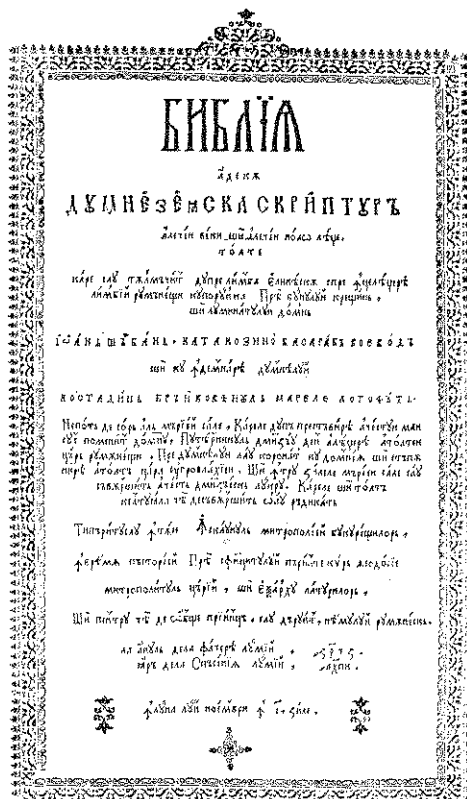
Mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei (1668-1672 și 1679-1708), frescă în biserica mănăstirii Polovragi (1703).

Stema lui Șerban Cantacuzino în Biblia de la București din 1688.

Foaia de titlu a cărții „Cheia înțeleșului“, tipărită de mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (București 1678).

Foia de titlu a Bibliei de la București din 1688.

Ierarh român din Transilvania, acuarelă din secolul al XVII-lea.

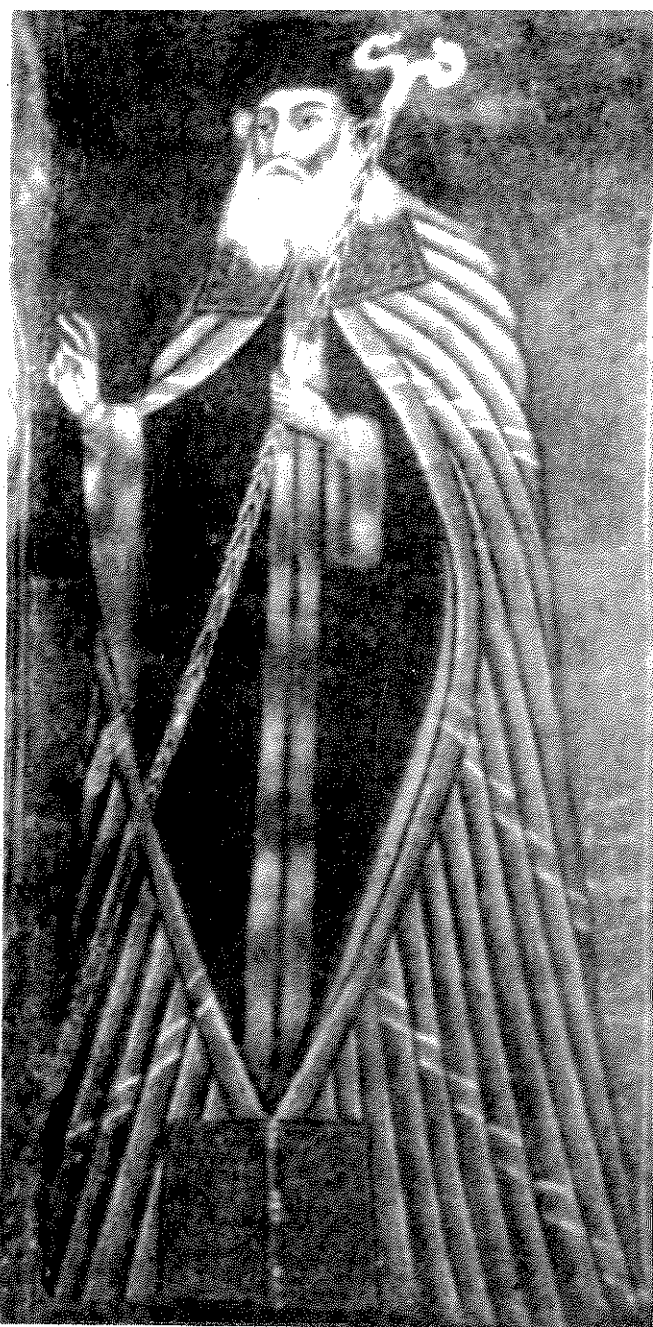
Antimis de la mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei (1672-1679), aflat într-o biserică din Transilvania. Azi în colecția Bibliotecii Facultății de Teologie Sibiu.

Preot român din Transilvania, acuarelă din secolul al XVII-lea.

Călugăr român din Transilvania, acuarelă din secolul al XVII-lea.

Mitropolitul Antim Ivireanul (1708-1716),
frescă în biserica mănăstirii Govora (1711).

Patriarhul Dositei al Ierusalimului (1669-1707), care
a trăit ani de-a rândul la București și Iași, de unde a
îndrumat întreaga viață culturală-bisericească a
grecilor.

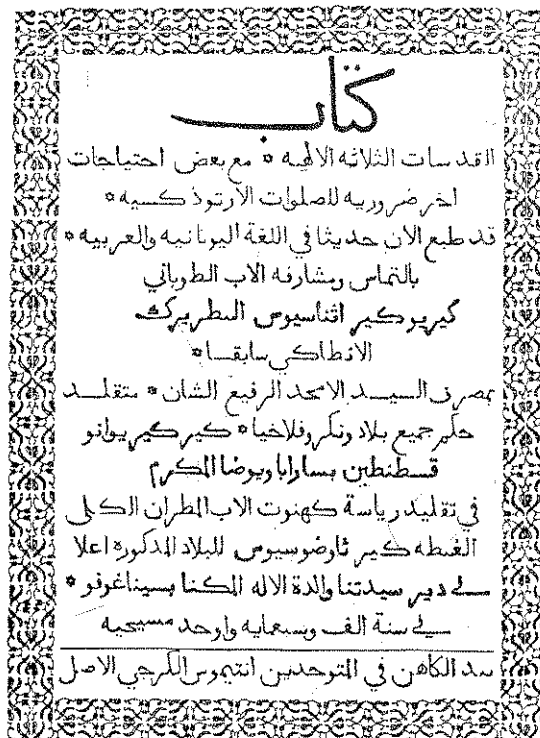
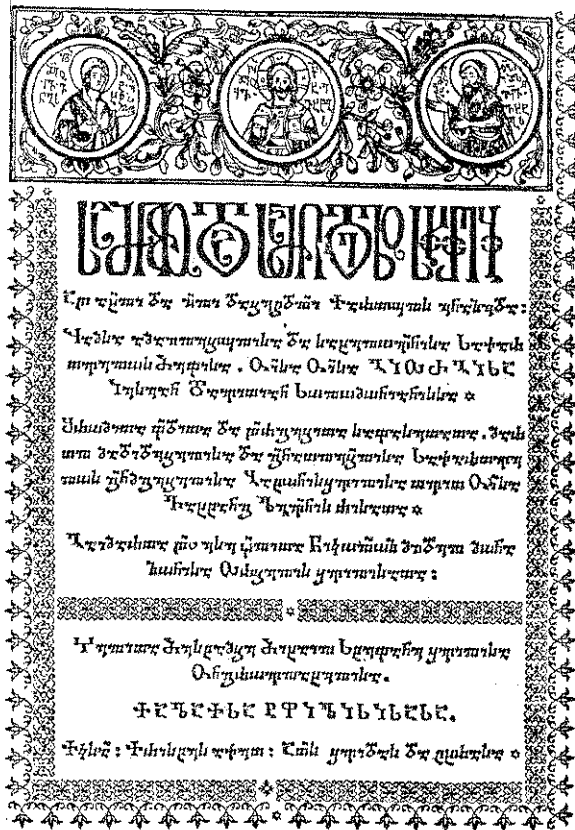

Patriarhul Hrisant Notara al Ierusalimului (1707-
1731), care a vizitat în mai multe rânduri țările
românești.

Biserica mănăstirii Antim din București, ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul (1713-1715), având
pe latura de vest un monumental pridvor cu coloane.

Foaia de titlu a Evangheliei în limba georgiană tipărită de Mihail Ștefan la Tbilisi în 1709.

Foaia de titlu a Liturghierului greco-arab tipărit la Snagov în 1701 de Antim Ivireanul.

Întristat de „atâta neînvățătură” câtă observa la preoții din timpul său, mitropolitul Antim a tipărit în 1710, la Târgoviște, o *Învățătură bisericească la cele mai trebuincioase și mai de folos pentru învățătura preoților*. Era un mic catehism în trei părți, cu 14 capitole, necesar preoților pentru catehizarea credincioșilor.

Cu toate îndemnul mitropolitului, preoții nu s-au prea ostenit să citească Învățătura sa. De aceea, în 1714 a tipărit, tot la Târgoviște, o nouă broșură, cu titlul *Capete de poruncă la toată ceata bisericească...* În cele 17 foi ale broșurii mitropolitul fixa 12 îndatoriri de maximă importanță pentru preoți, amenințându-i că, în cazul nerespectării lor, îi va trece „în rândul țărănilor”. Iată câteva din aceste îndatoriri: 1. Preoții să săvârșească sfintele slujbe „cu toată socotința și nevoința și făcând jertva cea fără de sânge cu frică și cu inimă umilită...”; 4. Cei care voiau să primească Taina Preoției, trebuia „să șază un an încheiat la arhiereul lor, iar cei cu oarecare învățătură o jumătate de an, ca să învețe toată rânduiala preoției după cum o poartă dreptatea și poruncește sfânta Biserică”; 5. Preoții să nu se amestece „în lucruri mirenești”; 6. Cel care căuta să fie hirotonit prin dare de bani (simonie) sau prin mijlocirea vreunui boier „să va pune la bir în rândul țărănilor”; 7 și 9. Preoților care vor umbla prin cârciumi sau celor care vor vinde vin la casa lor, li se va lua darul preoției; 8. Nu se vor mai face noi hirotonii decât pe baza mărturiei a cinci credincioși că nu este preot în satul respectiv; 12. Oferă preoților ca model, câte o „diată” (testament) și o foaie de zestre.

Tot Antim a strâns într-un mic volum câteva „din sentințele vechilor dascăli înțelepți” și unele maxime, – în versuri – pe care le-a oferit domnitorului Ștefan Cantacuzino (1714-1715), „ca să-și înfrumusețeze moravurile cu înțelepciune și cu o purtare vrednică de un domn”, precum și câteva rugăciuni. Cartea a apărut sub titlul *Sfătuiri creștine politice* (București 1715), fiind redactată în greaca populară.

În afară de aceste lucrări tipărite, de la vrednicul cărturar Antim Ivireanu au rămas și câteva lucrări în manuscris. Cel mai însemnat manuscris era intitulat *Chipurile Vechiului și Noului Testament, adică obrazye oamenilor celor vestiți ce se află în „Sfânta Scriptură”, în „Biblie” și în „Evanghelie” și adunare pre scurt istoriilor celor ce s-au făcut pe vremea lor, adevărind a fieștecăruia viața și faptele, atâta a celora ce au viețuit cu viață bună cât și a celora ce au viețuit cu viață necuviinsoasă de la Adam și pogorând până la Hristos...* Lucrarea este cunoscută și sub numele de *Arborele genealogic al lui Iisus Hristos* sau *Rodoslovie*, pe care le folosește însuși Antim în prefață. A fost scrisă în 1709 la Târgoviște și dedicată lui Constantin Brâncoveanu. Manuscrisul original se păstrează în Biblioteca Academiei de Științe din Kiev (la noi în țară avem două copii, una făcută după original de preotul Flor, dascăl de slavonie la biserica Sfântul Gheorghe Vechi din București, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, iar alta, realizată după ruloul aceleia în 1847, de zugravul C. Petrescu). Cele 22 foi nenumerotate ale manuscrisului cuprind câteva izbutite „versuri la stema țării”, o dedicație către Constantin Brâncoveanu, apoi lucrarea propriu-zisă, care este o istorie rezumată

a Vechiului Testament. Pe lângă Sfânta Scriptură, autorul mai face numeroase trimiteri și aluzii la istoricii și filosofi vechi (Iosif Flaviu, Filon, Strabo etc.), pe care încearcă să-i pună de acord cu faptele menționate în Biblie, precum și la unii Sfinți Părinți, lucru ce dovedește aleasa pregătire teologică a lui Antim. Textului i se adaugă 503 portrete în medalion, 3 schițe și 8 desene, tot în medalion, cu personaje din Vechiul și Noul Testament. Medalioanele, cu câteva excepții, măsoară 32 mm în exterior și 28 mm în interior, portretele fiind așezate între două cercuri concentrice. În câmpul alb, fiecare medalion cuprinde și numele personajului pe care-l reprezintă. Sunt lucrate în laviu roșu, iar umbrele, în majoritatea lor în aur. Este una din cele mai valoroase opere iconografice din răsăritul Europei. Meritul artistului constă nu numai în execuția tehnică deosebită, ci și în faptul că nu a avut la îndemână nici un izvor de inspirație, nici un manuscris asemănător. Ideea putea să o găsească în scena cunoscută sub numele de „Arborele lui Iesei”, întâlnită la Muntele Athos și în unele biserici din nordul Moldovei. Ca și în această scenă, și în manuscrisul lui Antim apar oameni de cultură ai antichității (Filon, Pithagora, Homer, Socrate, Aristotel, Platon ș.a.). Merită să fie remarcat și faptul că modelele sunt luate după figurile vii care au trăit la noi (femei îmbrăcate în haine românești, regine cu coroanele doamnelor noastre, regi cu înfățișarea voievozilor noștri).

În privința autorului acestor portrete, nu se poate stabili cu certitudine dacă este mitropolitul Antim însuși. După părerea istoricului literar Gabriel Ștrempel, care s-a ocupat îndeaproape cu opera sa, „ideea iconografiei, indicațiile asupra locului pe care trebuiau să-l ocupe diversele personaje pe pagină, poate chiar conturul desenelor, aparțin mitropolitului Antim; realizarea deplină a volumului rămâne, deocamdată, pentru noi, opera preotului Nicola”. Înclinăm, totuși, să credem că și aceste „chipuri” aparțin lui Antim. Argumentele noastre sunt mai mult de ordin logic. Anton Maria del Chiaro spunea despre el că „era înzestrat cu daruri așa de rare, știind să facă într-un chip minunat orice fel de lucru de mână, mai cu seamă săpături, desene și broderii”. Gravurile multora dintre tipăriturile sale au fost lucrate de el însuși. Tradiția spune că ar fi lucrat frumoasele uși de la biserica Antim din București, ctitoria sa, și că ar fi zugrăvit această biserică, precum și capela Episcopiei Râmnicului.

Antim Ivireanul predicator. Cea mai valoroasă operă literară rămasă de la Antim (în manuscris) o formează însă predicile sau *Didahiile* sale (din grecescul ἡ διδοχή), rostite în cursul arhipăstoririi sale, în diferite duminici și sărbători, fie la București, fie la Târgoviște. Se cunosc 28 de predică rostite de Antim: cinci la Duminica Floriilor, trei la Schimbarea la Față, câte două la Adormirea Maicii Domnului, la Nașterea Domnului, la Sfinții Constantin și Elena, la Sfântul Dumitru, la Sfântul Nicolae, la Lăsatul secului de brânză și câte una la Tăierea împrejur, Bobotează, Întâmpinarea Domnului, Sf. Apostoli Petru și Pavel, Sf. Arhangheli, Intrarea în biserică, Duminica vameșului și fariseului și una despre

pocăință. La aceste 28 de predică se mai adaugă șapte cuvântări ocazionale: una la înscăunarea sa ca mitropolit, trei cuvântări funebre și alte trei cuvântări (mai degrabă învățături) despre taina spovedaniei. Manuscrisele didahiilor mai cuprind și cele două apărări trimise de Antim lui Constantin Brâncoveanu, în 1712, asupra cărora vom stăru mai încolo. Întâlnim deci toate genurile de predică: predica propriu-zisă sau predica sintetică, omilia sau predica analitică, pareneza și panegiricul.

Și în predicile sale se remarcă faptul că Antim avea o cultură deosebită, căci citează nu numai din cărțile Sfintei Scripturi, ci și din numeroși Sfinți Părinți (Ioan Gură de Aur, Atanasie cel Mare, Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Efreim Sirul, Ioan Damaschinul ș.a.), sau pomeneste unii filosofi și poeți greci din antichitate. Dar marele mitropolit făcea mereu apel și la realitățile vieții, la moravurile păstorilor săi, la nevoile și aspirațiile poporului român. Din cuprinsul didahiilor, reiese că el era alături de popor, afirmând că le va fi „mângâiere la scârbele robiei cei vavilonești a lumii acesteia”, ca „dimpună să pățimesc cu dumneavoastră la toate câte va aduce ciasul și vremea...”. Amintea adeseori de asuprirea socială și națională pe care o îndura poporul de jos din partea marilor boieri și a turcilor. Astfel, într-o predică la Sfântul Dumitru vorbea despre „neșteptatele pagube, înfricoșerile vrăjmașilor, supărările, necazurile ce ne vin de la cei din afară, jafurile, robiile și dările cele grele și nesuferite...”, arătând apoi că „toți pățimesc, toți sunt în scârbe, toți suspină supt jugul cel greu al nevoii”. În cuvântarea la înscăunare spunea că „suntem încunungiurați și îngrădiți între hotarele celor striini de fel și împesurați de atâtea nevoi și scârbe ce vin totdeauna neîncetat de la cei ce stăpânesc pământul acesta...”. Iar într-o cuvântare la Schimbarea la Față, exclama cu durere: „Suntem supuși supt jugul păgânului și avem nevoi multe și supărări de toate părțile”.

Condamna cu asprime pe boieri pentru jafurile, nedreptățile și tratamentul inuman la care supuneau țărânimea, biciuia, în repetate rânduri, luxul boieroaicelor. În același timp, scotea în evidență și alte păcate ale tuturor categoriilor sociale: necinstirea părinților de către copii, a fetelor bisericesti de către păstoriți, frecventarea cârciumilor, nerespectarea zilelor de duminici și sărbători, mai ales de către negustori, înjurăturile ș.a.

În privința stilului și a limbii folosite, Gabriel Ștrempel scria: „stilul mitropolitului Antim Ivireanul este natural: cum a gândit, așa a și scris. El a știut să-și nuanțeze stilul cu imagini artistice în așa fel, încât să fie ascultat cu plăcere și cu interes. Unele din aceste imagini sunt atât de plastice și atât de frumoase, încât par ieșite de sub condeiul vreunui mare scriitor contemporan”. Limba este „naturală pe înțelesul tuturor, lipsită de frazeologie inutilă, fără tirade și exagerări... Frazele sunt construite de un om care mânuia perfect limba și nu trădează nicio dată pe oratorul care a învățat atât de târziu românește. Limba vioaie a predicilor, cu bogăția de procedee artistice, face din opera lui Antim Ivireanul un prețios

monument de limbă românească, ce se citește cu plăcere și astăzi, după trei secole de la data când a fost elaborată”. Iar Mihail Sadoveanu scria că mitropolitul Antim „a ajuns să vorbească și să scrie o limbă, poate cea mai frumoasă dintre a tuturor cărturarilor epocii”.

Didahiile îl situează pe mitropolitul Antim între cei mai de seamă cuvântători bisericești din toate timpurile, nefiind cu nimic mai prejos decât marii predicatori din Apus: Bossuet, Bourdaloue, Massillon sau decât Ilie Miniș, fost preot la biserica grecească din Venetia, apoi episcop de Calavrita, în Grecia, considerat un Ioan Gură de Aur al secolului al XVIII-lea. După cuvântul lui G. Ștrempel, Antim Ivireanul „este primul mare orator bisericesc în limba română, care înlocuiește Cazania... cu predica vie, legată de viața de toate zilele, menită să biciuiască și să îndrepte stările de lucruri ce contraveneau moralei creștine și eticii sociale”.

„Așezământul” mitropolitului Antim. Trebuie să relevăm și un alt aspect din multipla activitate a mitropolitului Antim Ivireanul. Este vorba de ctitoria sa din București, mănăstirea cu hramul Toți Sfinții, zidită pe locul unei biserici mai vechi, din lemn, cu hramul Sfântul Nicolae. De-a lungul vremurilor, credincioșii bucureșteni i-au atribuit însă numele său, spunându-i „biserica sau mănăstirea Antim”, nume ce i-a rămas până azi. A fost zidită între anii 1713-1715. Planurile ei au fost întocmite de însuși mitropolitul-ctitor, dovedind că avea și cunoștințe de arhitectură (se păstrează două planuri lucrate de el). Biserica a fost împodobită în interior și în exterior și înzestrată cu veșminte, odoare, cărți și alte obiecte de cult, iar în jurul bisericii s-au zidit chilii pentru călugări. Mănăstirea a fost înzestrată apoi cu moșii, vii, mori și alte venituri, necesare nu numai obștii monahale, ci și pentru ajutorarea celor săraci. Toate acestea s-au făcut din agoniseala sa.

Dar mitropolitul nu s-a mulțumit numai să dea Bucureștiului unul din cele mai frumoase monumente de arhitectură, sculptură și pictură, ci a lăsat și unul din cele mai impresionante testamente, prin care rânduia, în cele mai mici amănunte, cum să fie administrate bunurile mănăstirii și cum să se organizeze o frumoasă operă de asistență socială din veniturile ei. Testamentul poartă titlul: *Învățăături pentru așezământul cinstitei mănăstiri a tuturor sfinților, adecă Capete 32, întru carele să cuprind toată chiverniseala mănăstirii și rânduiala milelor ce s-au hotărât să se facă pre an la săraci și la lipsiți din venitul casei*. La aceste 32 de dispoziții, mitropolitul a adăugat ulterior alte 8 puncte cu „oarecari învățăături trebuincioase de folosul și cinstea mănăstirii”. Redăm, în rezumat, principalele dispoziții ale Așezământului. Prin cap. 1 rânduia ca mănăstirea să nu fie supusă nimănui: „să fie slobodă, nesupusă și nestăpânită de nici un fel de obraz, nici de domnul țării, nici de arhiereul carele va fi după vreme, nici de vreunul din boieri”. Prin cap. 6 venea în ajutorul copiilor săraci, dornici să învețe carte, rânduind ca tot din patru în patru ani să fie întreținuți câte trei copii săraci, între 10 și 15 ani, cărora să li se dea șase bani pe zi pentru mâncare și îmbrăcăminte la

Paști. Unul din preoții mănăstirii era îndatorat „să-i învețe carte și alte rânduiale ale bisericii”, în românește și slavonește. Cei care doreau să devină preoți trebuia să stea în mănăstire patru ani, ceilalți doi. Rânduia, de asemenea, ca acești tineri, când vor dori să se însoare, să primească de la mănăstire un ajutor de 15 taleri, iar cei ce se vor preoți alți 13 taleri. Prin cap. 7-11 prevedea ca mănăstirea să dea 300 de taleri pentru îngroparea oamenilor săraci, să ajute cu bani, în fiecare zi de sâmbătă și duminică pe cei din temniță, să cumpere haine la câte trei oameni săraci și la trei fete sărace în fiecare an la Joia Paștilor, să dea câte 15 taleri în fiecare an, pentru măritatul unei fete sărace, să întrețină pe rând, câte trei zile, pe „trei străini dintr-altă țară când s-ar întâmpla să vie întâi aici în țară pentru milă”. În cap. 22 îndatora pe egumeni și pe preoții mănăstirii să cerceteze pe cei bolnavi, inclusiv pe țigani, „de vreme ce sunt și ei botezați în numele Sfintei Troițe și sunt creștini ca și noi”. Cap. 31 prevedea ca în cazul înmulțirii veniturilor mănăstirii, „să se îndoiască” și „această rânduială a milosteniei ce s-au hotărât să se dea la săraci și altele câte scriem într-aceaste capete”. Cap. 17 se ocupa de tipografia de la Antim, cu secțiile ei, românească și grecească. Tot aici era trecut și „blestemul” său asupra tipografului care nu și-ar pregăti ucenici, „pentru ca să nu piară acest meșteșug din țară, nici să se părăsească lucrul cărților pentru folosul țării și pentru ajutorul casei”. Din cap. 18 aflăm de existența unei „vivlioteci”, formată din cărțile sale.

Sprijinitor al Bisericii Ortodoxe surori. Am arătat mai sus că purtarea de grijă a mitropolitului Antim s-a îndreptat și asupra credincioșilor de limbă arabă din Patriarhia Antiohiei, pe seama cărora a pus bazele primei tipografii cu caractere arabe, precum și asupra conaționalilor săi, trimițând în Georgia pe cel mai destoinic ucenic al său, Mihail Ștefan, care a instalat la Tbilisi o tipografie cu caractere georgiene, prima în țara sa de origine. De același ajutor au beneficiat și credincioșii de neam grec din Patriarhiile Constantinopolului, Alexandriei și Ierusalimului, tipărind pe seama lor cărți de slujbă și de teologie în limba greacă. Prin toate acestea, Antim a creat Bisericii și poporului român un prestigiu deosebit în rândul popoarelor ortodoxe.

Un sprijin similar a acordat și credincioșilor români din Transilvania. În parohiile românești din Transilvania și Banat s-au găsit sute de cărți tipărite de Antim Ivireanul. Una din ele, *Carte sau lumină*, o lucrare polemică în care erau combătute cele patru puncte „florentine”, s-a tipărit în mod special ca să vină în sprijinul credincioșilor români din Transilvania, care erau amenințați de acțiunea prozelitistă a catolicilor. A trimis apoi la Alba Iulia pe ucenicul său Mihail Ștefan, care a tipărit aici o *Bucavna* și un *Chiriadromion*, amândouă în 1699.

Ca mitropolit, având și calitatea de „exarh al Plaiurilor” (sau al „Laturilor”, cum se intitula Teodosie în fôaia de titlu a Bibliei de la București), a luat asupra sa și cârmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bârsei, care n-au mai recunoscut pe Atanasie Anghel după ce s-a rupt de Biserica Ortodoxă.

Vlădica Antim a trimis numeroase scrisori de încurajare credincioșilor șcheieni, hirotonindu-le și câțiva preoți. Se păstrează și câteva antimise de la el, unul tocmai în Borșa Maramureșului.

Patriot luminat. Mitropolitul Antim s-a arătat și ca un energic apărător al intereselor Bisericii și ale neamului românesc. A dovedit acest lucru prin zelul cu care a apărut drepturile sale – ca mitropolit al Țării Românești – asupra mănăstirilor închinat Sfântului Mormânt, împotriva patriarhului Hrisant al Ierusalimului care ceruse călugărilor greci din acele mănăstiri să se considere legați direct de Sfântul Mormânt și să nu mai pomenească la slujbe pe ierarhul locului.

Mitropolitul Antim a fost și un luptător hotărât împotriva opresiunii otomane, militând pentru apropierea de Rusia lui Petru cel Mare. Această atitudine s-a manifestat mai ales în cursul războiului ruso-turc din 1711, când, după *Istoriile* lui Radu Popescu, ar fi determinat pe spătarul Toma Cantacuzino și pe alți câțiva boieri să treacă la ruși. În urma acestei „trădări”, situația lui Constantin Brâncoveanu a devenit foarte critică față de turci. Pentru ca să înlăture orice suspiciune care ar fi planat asupra lui, și-a propus să-l înlăture pe Antim din scaun, știind că este susținătorul principal al politicii de apropiere față de Rusia. Desigur, domnul era îndemnat la aceasta și de unii adversari personali ai mitropolitului, poate de patriarhul Hrisant, de mitropolitul Mitrofan de Nissa sau de unii boieri. Când domnitorul i-a cerut demisia, prin Mitrofan de Nissa, Antim a întocmit două apărări, una la 13 ianuarie, alta la 3 februarie 1712.

Prima apărare avea 12 puncte, prin care mitropolitul respingea cu demnitate toate acuzațiile ce i se aduceau, prezentând pe scurt și activitatea pe care a desfășurat-o la noi, ca egumen, ca episcop și apoi ca mitropolit. Între altele, scria că n-a „viciat” niciodată pe domn și casa sa, că n-a venit în țară „de vreo sărăcie sau vreo lipsă”, că nu s-a gândit niciodată că va ajunge arhieru, iar în scaunul metropolitan n-a ajuns „cu sila, nici cu mite, nici cu rugăciuni”. În ce privește demisia (paretisisul), scria că nu îndrăznește să o dea „căci călcăm porunca și făgăduiala și Dumnezeu nu glumește”. La învinuirea că este străin și că nu se cuvine să fie mitropolit, răspundea: „În Hristos suntem toți(i) una. Și apoi n-am fost numai eu episcop și mitropolit strein în Țara Românească, ci au fost și alții mulți, precum să văd în condice și precum să politicește în toată Biserica, precum și domni au statut, și de țară și streini, ca în toată lumea, că Dumnezeu au făcut lumea slobodă pentru toți(i)”.

A doua apărare era mai concisă și în ea ruga din nou pe domn să examineze cu atenție cazul său: „Iară Măria Ta fă ca un domn creștin și milostiv și nu mă lăsa să es obidit și cu lăcrămile pe obraz, că va fi cu păcat. Și precum nu te pripești la cele politicești a face răsplătire pentru cinstea domniei, așa nu te pripi nici la cele bisericesti, pentru cinstea lui Dumnezeu; că răul a să face iaste lesne, iar a să desface iaste cu nevoe...”. Magistrarele apărări ale mitropolitului, cât și o discuție „în taină” cu domnul, l-au determinat pe acesta să-și schimbe intențiile și astfel a rămas în continuare, la conducerea Mitropoliei.

Și-a desfășurat nestânjenit activitatea până la moartea lui Constantin Brâncoveanu (1714), apoi sub urmașul său Ștefan Cantacuzino (1714-1715), ucis la Constantinopol în 1716.

Sfârșitul mitropolitului Antim. Abia după ce a ajuns la cârma țării primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, au început zile grele și pentru bătrânul mitropolit. În anul 1716, a început un nou război între turci și austrieci. La vestea că armatele imperiale aflate în Transilvania ar fi trecut în Țara Românească pe Valea Oltului și că se îndreaptă spre București, domnul împus de turci a fost nevoit să plece din capitală, îndreptându-se spre Dunăre. A luat cu el și pe mitropolitul Antim și pe câțiva boieri. Ajunși la Călugăreni, mitropolitul a avut o discuție aprinsă cu domnul, declarându-i că se întoarce la București pentru că nu-și poate părăsi turma. Cu toate încercările aceuia, mitropolitul s-a reîntors la București, unde, după informațiile lui Radu Popescu și Mitrofan Grigoras, a continuat să uneltească împotriva domnului fanariot, împreună cu unii boieri, alegând ca domn pe Pătrașcu Brezoianu. Între timp, s-a aflat că venirea austrieților nu era decât un zvon, ceea ce l-a făcut pe Mavrocordat să se reîntoarcă la București, în prima jumătate a lunii septembrie 1716.

Reașezat în scaun, a început imediat pedepsirea adversarilor săi, între care se număra și mitropolitul Antim. Fiind chemat la Curte, îndată ce a sosit aici, soldații turci aflați de pază – după cum ne informează Mitrofan Grigoras – „l-au dat jos din rădvan și smulgându-i barba și părul capului și trântindu-l jos, l-au închis într-o căsuță a curții, ca să-și aducă aminte de tot ceea ce făcuse”. În timp ce era închis în temnița palatului, domnul a cerut patriarhului ecumenic Ieremia III caterisirea mitropolitului. Acesta, împreună cu membrii sinodului patriarhal, s-au și grăbit să o dea. În sentința de caterisire, principala acuză care i se aducea era aceea că s-a făcut vinovat „față de puternica împărăție și de preainălțatul domnitor a toată Țara Românească”. Pe temeiul acestor acuzații, era scos din rândul arhierilor și caterisit. În actul de alegere al urmașului său, Mitrofan de Nissa, consemnat în *Condica Sfântă*, se arăta că Antim a fost „condamnat de mânia împărătească la exil în Muntele Sinai, pentru uneltirile lui în contra domnitorului Nicolae voievod și pentru alte vini politice”. Se pot observa, deci foarte limpede adevăratele cauze care au dus la caterisirea lui (sentința a fost anulată de Sinodul patriarhal, prezidat de patriarhul ecumenic Athenagoras, la 8 martie 1966). Anton Maria del Chiaro scria că a fost ridicat într-o noapte și pornit spre locul de exil, escortat de câțiva soldați turci. Pe drum, aceștia l-au omorât și i-au aruncat trupul fie în râul Marița, care străbate Bulgaria și se varsă în Marea Egee, fie în afluentul acestuia, Tungea, undeva în apropierea orașului Enos (dincolo de Adrianopol). Nu se cunoaște data exactă a uciderii lui. În orice caz, a avut loc după 22 septembrie 1716, căci la această dată el semna un document privitor la diferite datorii ale sale.

În felul acesta, s-a stins din viață luminatul și vrednicul mitropolit Antim al Țării Românești, ucis din ordinul Porții otomane, ca și marele său binefăcător, Constantin Vodă Brâncoveanu. Din aceste considerente, la 21 iunie 1992 Sfântul Sinod al Bisericii noastre l-a trecut pe mitropolitul Antim în rândul sfinților, fixându-se prăznuirea lui pentru ziua de 27 septembrie a fiecărui an.

Deși era de alt neam, mitropolitul Antim și-a pus toate cunoștințele și toată priceperea în slujba Bisericii și a poporului român. Personalitate complexă, Antim Ivireanul a slujit neamul nostru mai ales pe calea tiparului, aducând cuvânt de învățătură, de îndreptare și de întărire duhovnicească nu numai pentru păstorii săi, ci și pentru credincioșii de limbă greacă, arabă și georgiană. Astfel, prin munca lui, Ortodoxia românească s-a ridicat la un prestigiu deosebit în fața celorlalte popoare ortodoxe.

De tipărirea cărților sale se leagă un alt mare merit al său și anume desăvârșirea procesului de românizare a slujbelor bisericești și de făurire a unei limbi liturgice românești, folosită până azi.

Ca episcop și mitropolit, Antim a întruchipat pe adevăratul păstor, care-și pune sufletul pentru credincioșii săi. A dovedit aceasta prin cărțile sale de învățătură pentru preoți și credincioși, prin predicile sale, cu îndrumări pentru viața moral-religioasă a credincioșilor și înfierarea păcatelor vremii, prin testamentul său, unul din cele mai frumoase și mai impresionante modele ale genului, prin care lăsa întreaga agoniseală a vieții pentru opere de caritate, dar mai ales prin moartea sa cu adevărat mucenicească, îndurată pentru că îndrăznise să se ridice împotriva turcilor și a primului domn fanariot. Toate acestea ne fac să-l considerăm pe Antim Ivireanul cel mai de seamă mitropolit al Ungrovlahiei din toate timpurile.

Bibliografie

IZVOARE: GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, an VII, 1884, an IX, 1885 și an X, 1886); MITROFAN GRIGORAS, *Cronica Țării Românești*, în D. Russo, *Studii istorice greco-române*, tom. II, București, 1939, p. 409-462; RADU POPESCU VORNICUL, *Istoriile domniilor Țării Românești*, ed. Constant Grecescu, București, 1963, CX + 338 p.; RADU LOGOFĂT GRECEANU, *Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu Voievod*, ed. Aurora Ilies, București, 1970, 279 p. (ultimele două și în vol. *Cronicari munteni*, ed. Mihail Gregorian, București, 1961, vol. I, p. 225-577 și vol. II, p. 5-272); ANTON MARIA DEL CHIARO, „*Istoria delle moderne rivoluzioni della Valachia*”, în vol. *Călători străini despre țările române*, VIII, București, 1983, p. 364-397.

Pentru tipărituri: IOAN BIANU și NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508-1716), București, 1903, X + 572 p. și tom. IV (red. IOAN BIANU și DAN SIMONESCU, București, 1944, XII + 375 p.); NICULAE ȘERBĂNESCU, *Antim Ivireanul, tipograf*, în BOR, an LXXIV, 1956, nr. 8-9, p. 690-766; DORU BĂDĂRĂ, *Tiparul românesc de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea*, Brăila, 1998, 250 p.

Didahiile lui Antim au fost publicate până acum în mai multe ediții: I. BIANU (1886), Constantin Erbiceanu (1886), amândouă cu biografia lui Antim scrisă de episcopul Melchisedec, N. Iorga (1911, numai zece predici) și Petre V. Hanes (1915). Cea mai bună ediție critică este cea publicată de Gabriel Ștrempel cu titlul: ANTIM IVIREANUL, *Predici. Ediție critică, studiu introductiv și glosar*, București, 1962, 322 p.; același cercetător a publicat, apoi, întreaga sa operă sub titlul: ANTIM IVIREANUL, *Opere. Ediție critică și studiu introductiv*, București, 1972, LXIV + 479 (cu toată bibliografia); ANTIM IVIREANUL, *Opere. Didahii*, Ediție de Gabriel Ștrempel, București, 1997, XIX + 466 p. și ANTIM IVIREANUL, *Didahii*, Postfață și bibliografie de FLORIN FAIFER, București, 1983.

Studii și monografii. Dintre monografiile închinete marelui mitropolit, notăm: NICOLAE DOBRESCU, *Viața și faptele lui Antim Ivireanul, mitropolitul Ungrovlahiei*, București, 1910, 119 p.; GABRIEL POPESCU, *Mitropolitul Ungrovlahiei Antim Ivireanul, cărmuitor bisericesc și propovăduitor al Evangheliei*, în ST, an XX, 1969, nr. 1-2, p. 5-97 (și extras); FANNY DJINDJIHASVILI, *Antim Ivireanul cărturar umanist*, Iași, 1982, 132 p.; EUGEN NEGRICI, *Antim, logos și personalitate*, București, 1971, 262 p. (studiu asupra Didahiilor); DOREL MAN, *Didahiile, norme de educație și pastorație*, Cluj-Napoca, 2001, 272 p.

Dintre multele studii, consemnăm pe cele publicate în numerele festive ale revistelor noastre bisericești, închinete marelui mitropolit Antim: BOR, an LXXIV, 1956, nr. 8-9, p. 679-863 (semnate de Damian P. Bogdan, Niculae Șerbănescu, Victor Brătulescu, Alexandru I. Ciurea, Ioan Râmureanu și Teodor M. Popescu); BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 9-10, p. 971-1006 (semnate de Stelian Izvoranu, A. Sacerdoteanu, T. G. Bulat); GB, an XXV, 1966, nr. 9-10, p. 831-844 (semnate de Aurelian Sacerdoteanu și Virgil Molin); MA, an XII, 1967, nr. 1-3, p. 43-81 și 147-179 (semnate de Sofron Vlad și Iorgu Ivan); MO, an XVIII, 1966, nr. 9-10, p. 771-851 (semnate de Firmilian, mitropolitul Olteniei, Niculae Șerbănescu, Ioan Ionescu, Emil Nedelescu, Virgil Molin, Gabriel Cocora, Aurelian Sacerdoteanu, Victor Brătulescu); MB, an XVI, 1966, nr. 7-9, p. 454-515 (semnate de Emanuel Copăcianu, Teodor Bodogae, Dumitru Belu și Mircea Păcurariu).

Se mai pot consulta: D. TEODOR (DAMIAN P. BOGDAN), *Despre Antim Ivireanul*, în ST, an VII, 1955, nr. 3-4, p. 236-263; MARIO RUFFINI, *Il metropolitano Valacco Antim Ivireanul*, în *Oikumenikon*, vol. III, 1966, p. 357-398; GABRIEL ȘTREMPER, *Un cronograf ilustrat atribuit mitropolitului Antim Ivireanul*, în „*Romanoslavica*”, XIII, 1966, p. 309-353; MATEI CAZACU, *Cum a murit Antim Ivireanul*, în MO, an XXII, 1970, nr. 7-8, p. 671-691; STELIAN MARI-NESCU, *Dispoziții canonice-juridice în „Capete de poruncă” din anul 1714*, în GB, an XXXIV, 1975, nr. 1-2, p. 131-138; DAN SIMONESCU, *Tendințe sociale și estetice în predicile lui Antim Ivireanul*, în MO, an XXVII, 1975, nr. 11-12, p. 856-860; ȘTEFAN BAZILESCU, *Mitropolitul Antim Ivireanul – patriot și luminător al poporului*, în același număr, p. 861-872; I. D. LĂUDAT, *Antim Ivireanul, activitatea culturală, oratorul, patriotul*, în MMS, an. LII, 1976, nr. 5-6, p. 360-373; GAVRIL ISTRATE, *Locul Didahiilor lui Antim Ivireanul în istoria limbii literare*, în același număr, p. 374-382; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Încă o carte tipărită de mitropolitul Antim Ivireanul*, în BOR, an XCIV, 1976, nr. 3-4, p. 349-355; IOAN NANU, *Un monument istoric de artă religioasă: ctitoria mitropolitului Antim Ivireanul*, în BOR, an LXXIX, 1961, nr. 3-4, p. 223-318; ALEXANDRU ELIAN, *Antim Ivireanul – apărător al prerogativelor scaunului mitropolitan al Ungrovlahiei*, în volumul său „*Bizanțul, Biserica și cultura românească*”, Iași, 2003, p. 181-193 (vezi și p. 194-208). A se vedea și MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, în BOR, an CXIV, 1996, nr. 7-12, p. 306-360.

XXXIX

EPISCOPIILE RÂMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. EPISCOPIA STREHAIEI

Episcopia Râmnicului. În secolul al XVII-lea a fost păstorită de ierarhi harnici și luminați, care s-au îngrijit de bunăstarea materială a eparhiei, de ridicarea de lăcașuri sfinte, precum și de întărirea vieții duhovnicești a păstoritorilor lor.

Primii episcopi. După moartea sau retragerea lui Teofil, scaunul vacant a fost ocupat de episcopul *Efrem*. Se pare că se bucura de încrederea familiei lui Mihai Viteazul, din moment ce era pomenit în mai multe acte de danie ale mamei eroului, monahia Teofana. Pentru prima dată este pomenit la 8 noiembrie 1601, ca martor într-o carte de danie a maicii Teofana, prin care aceasta închina mănăstirii Cozia, unde era călugărită, satele Frăsinetul și Studenița. În anii următori, apare din nou ca martor în unele acte de danie ale mamei marelui domnitor. Numele său este pomenit, de asemenea, în mai multe acte de proprietate, din care rezultă că s-a îngrijit și de bunăstarea materială a eparhiei pe care o păstorea. Nu știm când și-a sfârșit viața. Un episcop cu numele *Dionisie* a păstorit probabil între anii 1614-1618.

Episcopul Teofil a fost ales la Râmnic în 1618. În această calitate este întâlnit în câteva solii (în 1631 trimis de Leon Tomșa în Ardeal, să ia legătura cu Matei Aga și cu boierii pribegi; în 1632 între însoțitorii aceluiși la Istanbul, când a fost confirmat ca domn) și în câteva acte de proprietate. A păstorit la Râmnic până în vara anului 1636, când a fost ales în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei.

Urmasul său la Râmnic a fost acel „popa *Ignatie Sârbul* den Necopoe” pomenit în *Istoria Țării Românești* (Letopisetul Cantacuzinesc), care a făcut legătura între Matei aga din Brâncoveni și Abaza pașa din Rusciuc, cu ajutorul căruia a și ajuns domn. Drept răsplată pentru serviciile aduse, Matei Basarab, după ce a ajuns domn, a adus pe Ignatie, ca preot de mir, în Țara Românească. Rămânând văduv, domnul l-a făcut episcop de Râmnic, în vara sau toamna anului 1636. Pentru prima oară era pomenit ca episcop în prefata *Psaltirii* slavone de la Govora (1637). Apare apoi și în prefetele altor tipărituri govorene (*Ceaslovul slavon* din 1638, *Evanghelia cu învățătură* de la Govora și Dealu), ceea ce ne face să credem că tipografia de la Govora, situată în apropierea reședinței sale, a stat sub directă îndrumare. Și pentru că tipăriturile slavone de aici erau de redacție medio-bulgară, n-ar fi exclus ca el însuși să fi făcut revizuirea acestora.

S-ar putea, de asemenea, ca el să fi ocrotit pe cărturarii sud-dunăreni – aromâni – care s-au ostenit cu tipărirea cărților de la Govora (Meletie Macedoneanu și Ștefan din Ohrida).

Numele lui Ignatie Sârbul este întâlnit în mai multe acte interne, fie în danii de moșii în favoarea Episcopiei, fie în alte acte. De pildă, în 1639 a luat parte la adunarea obștească a țării care a hotărât să nu se mai facă închinări de mănăstiri, iar în 1644 la soborul convocat de Varlaam al Moldovei spre a lua atitudine în fața primejdiei calvine, prin aprobarea *Răspunsului la Catehismul calvinesc*. În unele acte apare cu titlul de „arhiepiscop Râmnicievskii i vsea Mehadiia”, probabil în amintirea timpurilor când jurisdicția Episcopiei de Râmnic se întindea și în părțile Banatului sudic.

A rămas în fruntea Episcopiei Râmnicului până în vara anului 1653, când Matei Basarab l-a înlăturat pe Ștefan din scaunul mitropolitan și l-a promovat în această demnitate pe episcopul Ignatie. Ca mitropolit, a păstorit până spre sfârșitul anului 1655, când domnitorul Constantin Șerban a reabilitat pe fostul mitropolit Ștefan, redându-i scaunul, fiind găsit nevinovat. Probabil Ignatie a depus cărja de bunăvoie. S-a retras în Oltenia, trăind la Râmnic și la Cozia. În septembrie 1659, era trimis într-o misiune diplomatică la principele Gheorghe Rákóczy II la Târgu Mureș. A murit după 20 decembrie 1662, când – fiind în pragul morții – făcea o danie mănăstirii Cozia. Probabil a și fost înmormântat în această mănăstire.

Urmasul imediat al lui Ignatie la Râmnic se numea *Dionisie*, probabil fost egumen la Cozia. A păstorit din 1653 până în prima parte a anului 1657, când se va fi retras din scaun; la 28 mai 1666 era amintit ca „răposat(ul) episcop Dionisie”.

Un nou episcop de Râmnic cu numele *Ignatie*, zis „Grecul”, este atestat pentru prima dată la 2 iunie 1657. Apelativul acesta, întâlnit în acte chiar în timpul vieții sale, ca și iscălitura sa în grecește, sunt indicii că el a fost grec de neam. În anii următori, apare mereu în acte, până în anul 1667. Episcopul Ignatie a fost preocupat de bunăstarea materială a Episcopiei sale, dobândind o serie de proprietăți, după cum reiese din unele acte. Presupunem că a murit în primele luni ale anului 1668, căci la 21 martie 1668 se întocmea actul de alegere al urmașului său în scaun, consemnat în *Condica Sfântă* a Mitropoliei; se vorbea de „fericitul chir Ignatie” care își plătise „obșteasca datorie”.

Urmasul său a fost *Serafim*, originar din Slatina-Olt, un timp egumen al schitului Deleni, situat în satul cu același nume, la nord de Slatina, ctitorit de marele paharnic Drăgușin Deleanu. Probabil la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți prin neam cu Matei Basarab, a ajuns, în 1648, episcop la Buzău. După ce a păstorit acolo 20 de ani, la 21 martie 1668 a fost trecut în scaunul de la Râmnic (primul act din *Condica Sfântă* a Mitropoliei amintește tocmai alegerea sa la Râmnic). În această nouă slujire arhierească este menționat în mai multe acte

interne, de regulă acte de proprietate, fie participând la Obșteasca Adunare a țării, în care erau luate măsuri de interes general.

Episcopul Serafim a ctitorit schitul Strihareț, existent până azi în orașul Slatina, închinat Mitropoliei din București, cârmuită pe atunci de Teodosie. A cumpărat o serie de proprietăți pe seama ctitoriei sale: alte numeroase danii i-au făcut și unii credincioși.

Fiind înaintat în vârstă, Serafim s-a retras din scaunul episcopal în a doua jumătate a anului 1670, îmbrăcând marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. S-a stabilit la schitul Strihareț, unde a trecut la cele veșnice prin anii 1672-1673, fiind îngropat tot acolo. Dacă la cele expuse până aici adăugăm și activitatea desfășurată de Serafim ca episcop la Buzău, vom avea o imagine și mai clară asupra acestui ierarh cu alese însușiri economice-administrative și cu o viață duhovnicească superioară.

După „paretisisul” lui Serafim, locul său a fost ocupat de egumenul *Varlaam* de la Glavacioc. La 24 decembrie 1672, deci după o păstorire de abia doi ani la Râmnic, a fost ales în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei. La Râmnic este pomenit în câteva acte de proprietate ale Episcopiei. De asemenea, a rugat pe domnitorul Antonie Vodă din Popești să dea un hrisov pentru scutirea de dări a fiilor de preoți.

Episcopul Ștefan era originar din părțile de sud ale Olteniei. Probabil s-a călugărit în mănăstirea Sadova, pe care a și cârmuit-o ca egumen aproape două decenii. În această calitate, a administrat cu pricepere gospodăria mănăstirii, reușind să o înzestreze cu noi proprietăți, fie prin cumpărări, fie prin acte de danii ale unor credincioși. Datorită însușirilor sale de bun gospodar, egumenul Ștefan a fost ales episcop al Râmnicului, la 15 ianuarie 1673.

În cei 20 de ani de păstorie la Râmnic, s-a impus tot prin însușirile sale de natură economic-administrativă, reușind să sporească averea eparhiei așa cum n-a făcut nici unul din înaintașii săi. În 1680 s-a zidit, cu cheltuiala sa, clopotnița mare a Episcopiei, iar în incintă a ridicat chiliile de piatră. Episcopul Ștefan este ctitorul mănăstirii Sărăcinești-Vâlcea, împreună cu monahia Marta, soția răposatului clucer Radu Păușescu și cu fiul ei Tănase Păușescu. A fost zugrăvită de episcopul Damaschin, peste vreo trei decenii. Din inițiativa episcopului Ștefan, s-a început refacerea schitului Dobrușa-Vâlcea. Tot sub el au fost închinat mai multe schituri la Episcopie, urmărind prin aceasta o îndrumare mai sigură a vieții monahicești din ele.

Merită să amintim și faptul că episcopul Ștefan a obținut un hrisov de la domnul Gheorghe Duca, la 9 aprilie 1676, prin care rânduia ca preoții din eparhia Râmnicului să plătească darea (birul) o singură dată pe an, la vremea haraciului. Se cunosc apoi mai multe dispoziții domnești, prin care i se încredințau atribuții judecătorești, în rezolvarea anumitor procese.

Spre sfârșitul vieții, episcopul Ștefan a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de „Sava, arhieroschimonahul”. A murit în prima jumătate a anului 1693 și a fost înmormântat în pridvorul bisericii mănăstirii Sărăcinești. Rezultă că episcopul Ștefan a fost unul din cei mai destoinici ierarhi râmniceni din veacul al XVII-lea.

Noul episcop, *Ilarion*, se pare că era originar tot din Oltenia, din moment ce a ajuns egumen la mănăstirea Bistrița. A fost ales în scaunul vlădicesc de la Râmnic la 18 iunie 1693, după cum arată actul său de alegere din *Condica Sfântă*. S-a dovedit tot așa de priceput gospodar ca și predecesorul său, reușind să sporească averea Episcopiei prin cumpărare sau danii.

La inițiativa lui Ilarion s-a terminat restaurarea schitului Dobrușa-Vâlcea, lucrare începută încă sub predecesorul său. Tot la îndemnul episcopului Ilarion s-a refăcut schitul Iezerul, așezat în locuri foarte retrase, în comuna Cheia-Vâlcea. O inscripție de la schit arată că a fost ctitorit de Mircea Ciobanul și doamna Chiajna în 1553, fiind apoi „prefăcut de iubitorul de Dumnezeu chir Ilarion episcop, ajutând și Antonie schimonahul”, un călugăr cu viață îmbunătățită, care a trăit într-o „peșteră”, la schit, timp de 28 de ani (canonizat în 1992 și prăznuit la 23 noiembrie). De asemenea, în timpul păstoririi lui Ilarion, Constantin Brâncoveanu a ridicat câteva din ctitoriile sale din Oltenia (Mamul, Paraclisul și bolnița de la Hurezi etc.), iar un ieromonah Paisie a început refacerea Govorei.

Vlădica Ilarion era preocupat și de probleme de ordin cultural, căci un dascăl, cu numele Alexandru, a tradus „cu îndemnarea și toată cheltuiala” sa un *Triod*, un *Penticostar* și o *Psaltire cu tâlc*.

Toată această remarcabilă activitate a luat sfârșit într-un mod neplăcut, în martie 1705. Fiind acuzat că ar fi „schismatic”, întrucât a permis catolicilor să-și zidească o biserică în Râmnic și să-și îngroape morții în cimitirul Episcopiei, patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în țara, a convocat, în martie 1705, cu aprobarea lui Constantin Brâncoveanu, un sobor arhieresc, în care s-a hotărât ca Ilarion să fie înlăturat din scaun, depus din treapta arhieriei și trecut în rândul monahilor simpli. S-ar putea să fie vorba și de o intrigă a patriarhului Dositei al Ierusalimului sau a unuia din numeroșii ierarhi greci veniți la noi în țară. Facem această supozitie întemeindu-ne pe faptul că hotărârile necanonice privitoare la caterisirea și trecerea sa în rândul monahilor a rămas fără urmă. După părerea unor cercetători, Ilarion, păstrându-și rangul și titlul de episcop, a fost rânduit stareț al mănăstirii Snagov, căci apare un stareț-arhieru cu acest nume în 1707 și 1712. La 29 iunie 1707, a luat parte la sfântirea mănăstirii Sfântul Gheorghe-Nou din București, ctitoria lui Brâncoveanu, ca „proin episcopul Râmnicului”. Nu se știe unde și când a murit.

La 16 martie 1705, în scaunul vlădicesc de la Râmnic a fost ales „egumenul chir Antim de la Snagov”, care, deși a păstorit aici numai trei ani, a înscris una

din cele mai luminoase pagini din istoria eparhiei, mai ales prin realizările sale de ordin cultural.

Episcopia Strehaiei. În anul 1672, apare o nouă eparhie în Țara Românească, la Strehaia, cu reședința în mănăstirea de acolo – zidită de Matei Basarab –, având jurisdicție peste un teritoriu destul de restrâns, în părțile Mehedinților. Noua eparhie a avut un singur titular, pe episcopul (numit în unele acte „arhiepiscopul”) *Daniil*. Unii istorici l-au identificat cu acel „Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei”, adică din Transilvania – probabil din părțile ei de apus –, care a tradus din grecește *Îndreptarea Legii* de la Târgoviște, din anul 1652. În schimbările și agitațiile politice din Transilvania dintre anii 1659-1662, principele Transilvaniei Mihail Apafi îl numea – la 20 aprilie 1662 – „episcop” în Țara Făgărașului. N-ar fi exclus ca înainte de această dată să fi ocupat, pentru scurt timp, chiar scaunul de mitropolit al Transilvaniei, în locul lui Sava Brancovici. Din Transilvania a trecut în Moldova, așezându-se la schitul Babele, metoc al mănăstirii Soveja, ctitoria lui Matei Basarab, amândouă în părțile Vrancei. Aici era atestat de mai multe acte, printre care și unul de danie din 12 ianuarie 1668, de la Iliș Alexandru, domnul Moldovei, prin care „a miluit pre rugătorul nostru pre Daniil, ce-au fost mitropolit la Beligrad, în Țara Ungurească”. Probabil vlădica Daniil se bucura de prietenia lui Grigorie Ghica, domnul Țării Românești (1660-1664 și 1672-1673), pe care l-a putut cunoaște în timp ce acesta a ridicat o biserică, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în Focșani. Poate l-a ajutat în 1664, când a pierdut scaunul domnesc. Ca să răsplătească pe Daniil pentru serviciile făcute, dar și pentru devotamentul său, după ce a ajuns domn a doua oară, Grigorie Ghica a creat pentru el o Episcopie, în părțile Mehedinților, cu reședința la Strehaia. Întemeierea noii Episcopii era consemnată și de o pisanie pe un zid, la chiliile mănăstirii.

Acest lucru s-a petrecut în vara anului 1672, când a fost înlăturat din scaun și mitropolitul Teodosie, pentru că la 24 decembrie 1672 Daniil participa la alegerea lui Varlaam al Râmnicului ca mitropolit al țării, iar la 15 ianuarie 1673 la alegerea egumenului Ștefan de la Sadova ca episcop al Râmnicului. La 15 aprilie 1673, era amintit în hrisovul lui Grigorie Ghica, prin care făcea unele înlesniri de ordin material preoțimii de mir. Vlădica Daniil mai este pomenit și în câteva acte de proprietate, fie ca „episcop”, fie ca „arhiepiscop”.

Episcopia efemeră a Strehaiei, a fost desființată de Șerban Cantacuzino, la scurt timp după ce a ocupat scaunul domnesc. Făcuse acest lucru, pentru ca să restabilească situația existentă mai înainte în Biserica țării, mai ales că Episcopia Strehaiei era creată de Grigorie Ghica, dușmanul familiei sale. Presupunem că desființarea s-a făcut în aprilie 1679, când i s-a redat scaunul mitropolitan lui Teodosie. Pe vlădica Daniil l-a numit atunci „năstăvnic” al ctitoriei sale de la Cotroceni (în București). Dar în 1681, aceasta a fost închinată la Sfântul Munte Athos, venind în fruntea ei egumeni greci. În aceste împrejurări, Daniil s-a retras

iarăși în Moldova, la schitul Babele. Spre sfârșitul anului 1685, era din nou la București, la alegerea și hirotonia mitropolitului Varlaam al Ardealului, semnând și el actul de alegere din *Condica Sfântă*, ca „Daniil proin ardelean”. A murit pe la mijlocul anului 1688, în schitul Babele. Bunurile sale au fost urmărite de călugării greci de la Cotroceni, care au convins pe Șerban Vodă Cantacuzino să aducă cu forța în București pe fostul mitropolit Teodosie al Moldovei, ca să declare bunurile rămase de la Daniil.

Deși a avut o viață atât de zbuciumată, Daniil a slujit Biserica și pe credincioșii din toate cele trei țări românești, dând un frumos exemplu asupra felului cum a înțeles unitatea românească.

Episcopia Buzăului. În secolul al XVII-lea, pe scaunul vlădicesc de la Buzău au păstorit mai mulți ierarhi de seamă, care au rămas în istoria Bisericii noastre ca oameni de carte, ca ziditori de lăcașuri sfinte, ca pricepuți administratori ai bunurilor eparhiei sau ca vrednici păstori ai dreptcredincioșilor creștini de pe meleagurile buzoiene.

După alegerea lui Luca din Cipru ca întâistător al Bisericii din Țara Românească, în toamna anului 1602, scaunul vacant de la Buzău a fost ocupat de episcopul *Chiril*, probabil în ultimele luni ale aceluiași an. În actele vremii apare abia în timpul lui Radu Șerban (1602-1611), și anume la 24 februarie 1610, când participa la un scaun de judecată, alături de ceilalți ierarhi ai țării. În anul următor numele său apare în alte acte identice.

Nu știm din ce motive a fost îndepărtat din scaunul vlădicesc ori a făcut paretisis, pentru că între anii 1619-1621 este întâlnit ca egumen la mănăstirea Snagov. Poate să fi fost înlăturat de domnitorul Alexandru Iliș (1616-1618 și 1627-1629).

Episcopul *Efrem Trufășel* era în scaun la 7 ianuarie 1618, când Alexandru Iliș îi dădea împuternicire „să judece în județul Săcuianilor de oameni necununăți și de rude și de a patra împreunare și de toate de ce iaste judecata piscupească, să aibă a-i judeca cum au fost lege și mai dinainte vreme”. Acest hrisov, prin care se recunoșteau drepturile sale episcopale, ne face să credem că era de curând ales în scaunul vlădicesc. Apare apoi în alte câteva acte interne, mai ales de la Matei Basarab, care făcuse Episcopiei câteva danii și scutiri. De la episcopul Efrem a rămas și o carte de preoție – exemplar foarte rar – cu data de 16 iunie 1633. Ultima mențiune documentară despre el este din 30 ianuarie 1637, când era amintit în prefața *Psaltirii* slavone de la Govora. Curând după aceasta a trecut la cele veșnice.

Episcopul *Ștefan* este atestat documentar la 30 iulie 1637. Numele său apare și în câteva tipărituri din timpul lui Matei Basarab: în *Ceaslovul* slavon de la Govora (1638), în *Evangelia cu învățătură* de la Govora (1642) și în cea de la Dealu din 1644, toate tipărite cu „blagoslovenia” mitropolitului Teofil și a episcopilor Ignatie de la Râmnic și Ștefan de la Buzău. Este pomenit și în unele acte

ale timpului, fie judecând procese de proprietate, fie în acte de dănie sau de altă natură. De pildă în 1639 a luat parte la Adunarea obștească a țării, când s-a hotărât ca nici o mănăstire să nu mai fie închinată unei alte mănăstiri din țară sau de peste hotare. În 1644, a participat – alături de mitropolitul Teofil și episcopul Ignatie de la Râmnic – la soborul convocat de mitropolitul Varlaam al Moldovei, care a aprobat *Răspunsul la Catehismul calvinesc*. A păstorit până în 1648, când se va fi sfârșit din viață.

În paginile anterioare am consemnat pe episcopul *Serafim*, originar din Slatina Oltului, fost egumen la schitul Deleni, lângă Slatina, ridicat de marele paharnic Drăgușin Deleanu. Prin 1648 a fost ales episcop la Buzău, se pare la recomandarea boierilor Deleni, înrudiți cu Matei Basarab prin mame. În cei 20 de ani de păstorie la Buzău, episcopul Serafim s-a impus în ochii tuturor ca un om harnic, priceput și cu o viață duhovnicească aleasă. În anul 1649, Matei Basarab a dispus să fie dărâmată din temelie catedrala din Buzău, „arsă și stricată de năvălirile varvaricești”, construind pe locul ei o catedrală nouă. Desigur, supravegherea lucrărilor a avut-o episcopul Serafim.

A reușit să sporească averea Episcopiei prin câteva danii și scutiri domnești. De pildă, în 1652, Matei Basarab îi întărea stăpânirea peste patru sate; peste doi ani Constantin Șerban Basarab îi dăruia 300 bolovani de sare pe an și apoi același domn scutea poslušnicii Episcopiei de toate dările. S-au primit și câteva danii din partea unor credincioși. La 21 martie 1668, Serafim a fost ales în scaunul episcopal de la Râmnic unde a păstorit până a doua parte a anului 1670, când a făcut „paretisis”. S-a retras la schitul Strihareț din Slatina, ctitoria sa, unde a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de Silvestru. Și-a sfârșit viața prin 1672-1673, fiind îngropat la Strihareț. Episcopul Serafim poate fi apreciat ca unul din ierarhii de seamă ai Buzăului.

La 4 aprilie 1668, în scaunul vacant de la Buzău a fost ales ieromonahul *Grigorie*, egumenul mănăstirii Brâncoveni. Acesta a fost în tinerețe preot în Câmpulung, iar după moartea soției, s-a călugărit la mănăstirea cu hramul Adormirea Maicii Domnului din acel oraș, restaurată de Matei Basarab, unde s-au tipărit patru cărți, între anii 1635-1650.

Ca episcop de Buzău, a ctitorit schitul Golești, cu hramul Sfinții Trei Ierarhi, situat în apropiere de Câmpulung. La 14 octombrie 1676, a întocmit un act prin care își închina „acest mic schitișor” mănăstirii Câmpulung, „întru carea și noi suntem închinați Sfinției Sale (Maicii Domnului, n.n.), dintr-întăiu, iar mai vârtos întru tunderea călugăriei noastre”. Schitul Golești a primit apoi mai multe danii din partea episcopului, a fiului său Nicula și a unor credincioși în satul vecin Poenari. În pronaosul bisericii, sunt zugrăviți „Grigore episcop Buzevski”, îmbrăcat în mantie arhierescă, și fiii săi „ierei Nicolae și Ioan ierodiacon”, cu soțiile și copiii acestora.

Episcopul Grigorie este întâlnit în mai multe acte interne, mai ales de proprietate, precum și în *Condica Sfântă*, participând la alegerea unor noi ierarhi. Și-a

sfârșit viața în primăvara anului 1691. Deducem aceasta din faptul că la 10 iunie 1691, când a fost ales urmașul său, *Condica Sfântă* arată că „mai nainte cu puțină vreme ș-au dat cea de obște datorie”.

Episcopul Mitrofan. Cel ales la 10 iunie 1691 era originar din Moldova, călugărit la mănăstirea Bisericieni. De tânăr a învățat meșteșugul tiparului, începând lucrarea de tipograf și corector de cărți la Iași, sub îndrumarea marelui mitropolit Dosoftei al Moldovei. Numele său este pomenit în *Molitvelnicul de-nțeleș* și în *Viața și petrecerea sfinților*. La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului – aflat în Moldova – ieromonahul Mitrofan a pus bazele unei tipografii grecești la mănăstirea Cetățuia lângă Iași, în 1682, în care a tipărit alte câteva lucrări. Datorită meritelor pe care și le-a câștigat ca tipograf, cât și sprijinul mitropolitului Dosoftei, Mitrofan a fost ales episcop de Huși, spre sfârșitul anului 1682.

În 1686, când Dosoftei al Moldovei a fost dus în Polonia de regele Jan Sobieski, Mitrofan, ca adept al politicii mitropolitului său, s-a refugiat în Țara Românească, de teama domnitorului Constantin Cantemir. Aici, s-a pus în slujba lui Șerban Cantacuzino și apoi a lui Constantin Brâncoveanu, ajungând conducătorul tipografiei domnești din București. În această calitate, s-a îngrijit de tipărirea *Bibliei* din 1688. Pe ultima foaie se putea citi: „a tot meșteșugul tipografiei și îndireptării cuvintelor rumânești ostenitoriu de Dumnezeu iubitoriu Mitrofan episcopul de Huși”. În 1690, a tipărit lucrările: *Întâmpinare la principiele catolice și la chestiunile lui Ciril Lucaris* a lui Meletie Sirigul și *Manual împotriva rătăcirii calvine* a lui Dositei al Ierusalimului, într-un singur volum, în grecește, iar în 1691, *Mărgăritarele (cuvântările) Sfântului Ioan Gură de Aur*, traduse în românește de frații Radu și Șerban Greceanu. La sfârșit era însemnarea: „la tot meșteșugului lucrului acestei sfinte cărți și al diorthosirii limbii rumânești, primitoriu de ostenințe Mitrofan, proin episcop Hușskii”.

La Buzău, a reușit să înființeze o tipografie „domnească”, cu sprijinul lui Constantin Brâncoveanu. În timp de 11 ani, de sub teascurile acestei tiparnițe au apărut 10 cărți, una în mai multe volume. Episcopul, ca ucenic al marelui cărturar Dosoftei, era unul din cei care au sprijinit românizarea slujbelor bisericești. Dar acest lucru era greu de realizat dintr-o dată, pe de o parte, pentru că munca de traducere era grea și plină de răspundere, iar pe de altă parte pentru că tradiția slavonă era încă destul de puternică. De aceea, episcopul Mitrofan a urmat exemplul mitropolitului Teodosie și a înaintașului acestuia, Ștefan, de a traduce în românește numai îndrumările tipiconale, sinaxarele, paremiile, Apostolul și Evanghelia, precum și unele ectenii, lăsând cântările și rugăciunile în slavonește.

Sirul tipăriturilor de la Buzău a început cu *Pravoslavnică Mărturisire* a lui Petru Movilă (1691), prima traducere românească a acestei lucrări, realizată de logofătul Radu Greceanu (ajutat la locurile mai dificile de stolnicul Constantin Cantacuzino). Avea două prefete, ambele semnate de Radu Greceanu.

În 1698, s-au tipărit cele 12 *Mineie*, care au văzut acum pentru prima oară lumina tiparului la noi. Chiar pe foaia de titlu se preciza că Mineiele aveau „tipicul și paremiile și sinaxariul pe limba rumânească” (restul în slavonește), „însuși episcopul Buzăului chir Mitrofan fiind tipograf”. Volumul pe septembrie avea – după foaia de titlu – o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Constantin Brâncoveanu, iar la sfârșit, două „înștiințări” ale lui Mitrofan: în prima cerea iertare ctitorilor pentru greșelile de tipar, iar în cea de-a doua, arăta că traducерile din grecește în românește le făcuse același Radu Greceanu.

În anii următori, s-au tipărit câteva cărți de slujbă, cu îndrumările tipiconale, textele din Sfânta Scriptură (paremiile), sinaxarele și unele rugăciuni în românește, iar restul în slavonește. Așa au fost: *Evhologhionul* (1699 și 1701), *Octoiul* (1700), *Triodul* (1700), *Penticostarul* (1701), *Psaltirea* (1701), *Liturghierul* (1702). A tipărit în românește o broșură cu titlul: *Învățătura preoților pe scurt, de șapte taine ale Bisericii, cu drepte dovediri din pravila Sfinților Părinți* (1702). Unele din aceste tipăriri au prefete semnate de episcopul Mitrofan (*Evhologhionul*, *Octoiul*, *Psaltirea*), altele, de mitropolitul Teodosie (*Mineiul pe septembrie*, *Triodul*, *Penticostarul* și *Învățătura preoților*), una de paharnicul Șerban Cantacuzino (*Liturghierul*).

Toate cărțile lui Mitrofan de la Buzău sunt frumos și îngrijit tipărite, fiind închinat lui Constantin Brâncoveanu, marele protector al culturii, prin lungi scrisori, dar mai ales prin versuri, care se întâlnesc aproape în toate tipăriturile, ceea ce arată că episcopul avea și talent poetic. Se remarcă vinietele și gravurile lor, de o mare măiestrie artistică.

Episcopul Mitrofan are deci meritul că a continuat munca mitropoliților Ungrovlahiei Ștefan și Teodosie prin aceste tipăriri slavo-române, care reprezintă faza de tranziție, spre deplina românizare a slujbelor bisericești. El poate fi considerat ca un precursor al introducerii definitive a limbii române în biserică, desăvârșită câțiva ani mai târziu de mitropolitul Antim Ivireanul.

Între numeroșii tipografi și gravori care s-au format în jurul său pot fi consemnați Antim Ivireanul însuși, care i-a urmat la conducerea tipografiei domnești în București, apoi: Ioanichie (Ioan) Bacov (Băcăuanul), Chiriac Moldoveanul și alții.

Menționăm și faptul că de la episcopul Mitrofan au rămas două traduceri în manuscris: o colecție de sentințe filosofic-religioase, tradusă în colaborare cu dascălul moldovean Atanasie, și lucrarea intitulată *Albina*, o culegere de învățături bisericești și religioase din unii Sfinți Părinți și filosofi antici, tradusă în colaborare cu dascălii Ilarion și Atanasie. Nu trebuie trecut cu vederea nici faptul că episcopul Mitrofan a ctitorit schitul *Bontestii*, în părțile Vrancei, devenit mai târziu metoc al Episcopiei, căruia i-a purtat apoi o grijă deosebită, făcându-i danii, a cumpărat diverse bunuri sau a primit danii pe seama Episcopiei.

Rezultă că episcopul Mitrofan a fost unul din cei mai de seamă ierarhi cărturari din trecutul nostru, nefiind egalat – la Buzău – decât de episcopii Chesarie și Dionisie Romano, în secolul al XIX-lea. Și-a dat obștescul sfârșit în vara anului 1702, căci la 3 octombrie era ales ca episcop „dascălul chir Damaschin”.

Noul episcop *Damaschin Dascălul* era originar dintr-o familie de moșneni din satul Voinești (jud. Dâmbovița). Nu știm în ce împrejurări și-a însușit o cultură aleasă, remarcându-se ca un vrednic traducător al cărților de slujbă, contribuind, prin aceasta la crearea și dezvoltarea limbii literare românești. Unii cercetători susțin că ar fi luat parte la tipărirea și chiar la traducerea *Bibliei* de la București, din 1688, părere neacceptabilă. În orice caz, în 1700, mitropolitul Teodosie scria că *Octoiul* tipărit atunci la Buzău era „făcut aproape din nou cu multă muncă de dascălul Damaschin al nostru”. A fost dascăl la școala de slavonie din București, ca unul ce știa slavonește, grecește și latinește, apoi dascăl al fiului stolnicului Constantin Cantacuzino, viitorul domn Ștefan.

Reputația de bun cărturar a făcut ca la 3 octombrie 1702, „dascălul chir Damaschin” să fie ales episcop la Buzău, în locul lui Mitrofan. Despre activitatea sa la Buzău avem știri destul de lacunare. A continuat activitatea editorială a lui Mitrofan, tipărind *Molitvele vecerniei și utreniei* (o ediție în 1702, alta prin 1703-1704), cu rugăciunile în slavonește, tipicul în românește, *Psaltirea* în 1703, cu psalmii în slavonește, iar indicațiile tipiconale, molitvele după catisme și câteva „învățături” în românește. În 1704 a retipărit *Apostolul*, în românește, după ediția de la București din 1683. Într-o scrisoare a mitropolitului Teodosie către Damaschin, din 25 septembrie 1703, îi mulțumea pentru cele cinci *Catavasiere* trimise în dar. Deși nu avem nici un exemplar din această carte, putem presupune că este vorba de o tipăritură a sa, încă necunoscută. Din 1704, activitatea tipografică la Buzău a încetat pentru patru decenii.

A rămas de la el și o versiune românească a *Tâlcuirii Apocalipsei* a lui Andrei, arhiepiscopul Cezareii Capadochiei (după traducerea slavonă făcută de Lavrentie Zizanie). Tot în calitate de episcop de Buzău, Damaschin a înființat o școală la Focșani.

În primăvara anului 1708, probabil în martie, a fost ales în scaunul vlădicesc de la Râmnic, în locul unui alt mare cărturar, Antim Ivireanul, care, la 28 ianuarie, trecuse în scaunul mitropolitan.

În secolul al XVII-lea, în scaunul de la Râmnic au păstorit ierarhi demni de cinstire, ca Teofil, Ignatie Sârbul și Varlaam, care au ajuns mitropoliți, apoi Serafim și Ștefan, amândoi ctitori de lăcașuri sfinte. La Episcopia efemeră a Strehaiei a păstorit vlădica Daniil, care s-a pus în slujba credincioșilor din toate cele trei țări românești.

Episcopia Buzăului a fost păstorită de ierarhi ca Serafim și Grigorie, pricepuți administratori ai bunurilor eparhiei și cititori de lăcasuri sfinte, iar în timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, de marii cărturari Mitrofan și Damaschin, care au adus un aport însemnat la introducerea limbii române în slujba bisericească.

Bibliografie

Izvoare: GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI+418+XIV p. (retipărite din BOR, an VIII, 1884, IX, 1885 și X, 1886); Academia RPR, *Documente privind istoria României. B. Țara Românească*, veacul XVII, vol. I (1601-1610), București, 1951; vol. II (1611-1615), București, 1951; vol. III (1616-1620), București, 1951; vol. IV (1621-1625), București, 1954 și vol. de indice (1601-1625), București, 1960; Academia R.S. România, *Documenta Romaniae Historica. B. Țara Românească*, vol. XXI (1626-1627), întocmit de Damaschin Mioc, București, 1965, XLII + 596 p.

Istoria Țării Românești 1290-1690. Letopisetul cantacuzinesc. Ediție critică de C. Grecescu și D. Simonescu, București, 1960, LXII + 253 p. (și în vol. *Cronicari munteni*, ediție îngrijită de Mihail Gregorian, vol. I, București, 1961, p. 81-224).

Episcopia Râmnicului: *Sfânta Episcopie a Râmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICULAE SERBĂNESCU, *Episcopii Râmnicului*, în MO, an XVI, 1964, nr. 3-4, p. 171-212; DIMITRIE CORAVU, *Viata și activitatea episcopului Ștefan al Râmnicului (1673-1693)*, în MO, an XX, 1968, nr. 3-4, p. 211-229. Asupra lui Teofil, Ignatie Sârbul și Varlaam ca episcopi de Râmnic, vezi bibliografia indicată la capitolele referitoare la Mitropolia Ungrovlahiei sub arhipăstoria lor; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura bisericească în Oltenia în trecut și astăzi*, în MO, an L, 1998, nr. 1-6, p. 68-94.

Episcopia Strehaiei: IOAN BIANU, *Episcopia Strehaiei în anii 1673-1688. Notă istorică*, în „An. Acad. Rom.”, MSI, s. II, t. XXVI (1903-1904), p. 171-181; ALEXANDRU LAPEDATU, *Episcopia Strehaiei și tradiția scaunului bănesc de acolo. Studiu istoric*, București, 1906, 30 p.; AL. T. DUMITRESCU, *Despre „Istoria Țării Românești dintru început” și autorul ei Daniil Panoneanul, fost mitropolit al Ardealului și episcop al Strehăii*, în vol. „Lui Ioan Bianu amintire”, București, 1916, p. 227-255; VENIAMIN POCITAN, *Episcopia Strehaiei*, în BOR, an XLVIII, nr. 7-8, 1930, p. 644-660; NICULAE SERBĂNESCU, *Despre Episcopia Strehaiei*, în MO, an VI, 1954, nr. 9-10, p. 488-510; NICULAE SERBĂNESCU, *Documente despre Episcopia Strehaiei*, în MO, an VI, 1954, nr. 11-12, p. 683-688; NICULAE SERBĂNESCU, *Noi mărturii despre Episcopia Strehaiei și episcopul ei Daniil*, în MO, an XIII, 1961, nr. 1-4, p. 71-79.

Episcopia Buzăului: TOMA G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolul XVII*, în GB, an XXX, 1971, nr. 5-6, p. 496-510 și an XXXI, nr. 7-8, 1972, p. 825-850; TOMA G. BULAT, *Un mare episcop al Buzăului din secolul XVII: Serafim Slătineanu*, în GB, an XX, 1961, nr. 1-2, p. 157-161; TOMA G. BULAT, *O fundație a episcopului Serafim lângă orașul Slatina*, în MO, an XIV, 1962, nr. 5-6, p. 370-375; VICTOR BRĂTULESCU, *Documente, inscripții cu caracter istoric și zugrăvi țărani*, în GB, an XIX, 1960, nr. 3-4, p. 256-266; IOAN RĂUTESCU, *Știri documentare privitoare la biserica din Schitul Golești (Muscel)*, în GB, an XXI, 1962, nr. 9-10, p. 864-876.

IOAN BIANU, *Mitrofan, episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf*, în „Almanahul Graficei Române”, Craiova, 1927, p. 44-49; NICOLAE TURCU, *Viata și activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 3-4, p. 280-296;

GABRIEL COCORA, *Un mare tipograf român în circuitul european în secolul al XVII-lea: episcopul Mitrofan al Buzăului*, în vol. *Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 143-179 (și în BOR, an XCV, 1977, nr. 9-12, p. 981-997); DORU MIHĂIESCU, *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan, episcopul de Huși*, în MMS, an. LV, 1979, nr. 3-6, p. 314-334.

BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în MO, an XII, 1960, nr. 9-12, p. 627-645 (alte lucrări despre el se vor indica la capitolul: Episcopia Râmnicului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea); ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Episcopi ai Buzăului în cultura română*, în vol. „Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților”, II, Buzău, 1983, p. 55-62; GABRIEL COCORA, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească*, Buzău, 1986, 450 p.

Tipăriturile de la Buzău: IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. I (1508-1716), București, 1903, X + 571 p.; tom. IV (red. IOAN BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.; DANIELA BRATU, *Tipografiile de la Buzău*, în GB, an XVII, 1958, nr. 8, p. 727-739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în BOR, an LXXVIII, 1960, nr. 3-4, p. 286-331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *său Tipar și cărturari*, București, 1977, p. 9-105.

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN BANAT, ARAD ȘI BIHOR PÂNĂ LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVII-LEA

În regiunile din sud-vestul țării noastre, în provincia istorică Banat (azi județele Timiș și Caraș-Severin), informațiile privitoare la viața bisericească sunt foarte lacunare și confuze, încât cu greu se poate face lumină în istoria Bisericii Ortodoxe românești în acest colț de țară. Unele descoperiri arheologice (inelul de aur cu simboluri creștine de la Băile Herculane, precum și inelele și opaițele creștine descoperite în câteva localități din Banat) atestă existența unor creștini în aceste părți de țară încă din secolul al IV-lea. La Morisena s-au descoperit fundațiile unei bazei cu baptisteriu, de prin secolele IV-VI.

În prima jumătate a secolului al X-lea exista în Banat un voievodat, condus de Glad, iar în primele două decenii ale secolului al XI-lea, un conducător local cu numele Ohtum sau Ahtum. După ce s-a botezat la Vidin, prin anul 1002, Ohtum a zidit la Morisena o mănăstire ortodoxă, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în care a adus „călugări greci”, adică ortodocși. După ce Morisena și ținutul înconjurător au fost ocupate de regele maghiar Ștefan cel Sfânt, prin 1028-1030, în urma trădării lui Chanadinus (Cianadinus), sfetnicul lui Ohtum, în mănăstirea Sfântul Ioan au fost aduși călugări latini, în frunte cu episcopul Gerard, iar călugării ortodocși au fost mutați în noua mănăstire Sfântul Gheorghe din Orosłanoș (azi Maidan). În 1020, între eparhiile subordonate Arhiepiscopiei de la Ohrida, se număra și cea de Dibiscos, care a fost identificată cu străvechiul Tibiscum din timpul stăpânirii romane (azi Jupa, lângă Caransebeș), iar mai nou cu „castrul Timiș”, adică Timișoara de azi. Deși Banatul a fost ocupat de regii catolici ai Ungariei, au continuat să existe așa-numitele districte românești, în locul vechilor cnezate și voievodate din aceste părți. Se cunosc mai multe districte, cel mai însemnat fiind al Caransebeșului, fiecare cu un număr de sate, conduse după obiceiul lor străvechi („legea românilor”). Cu timpul, înăsprindu-se dominația regilor maghiari în aceste locuri, s-au luat o serie de măsuri restrictive împotriva românilor ortodocși, așa cum se făcuse și în Transilvania.

După dezastrul de la Câmpia Mierlei din 1389, urmat de mai multe cuceriri turcești din Balcani (în 1459 dispare însuși statul sârbesc), o mare parte dintre sârbi au fost nevoiți să emigreze și să se stabilească în Ungaria – mai ales în părțile de sud –, precum și în Banat și Arad. Imigrările sârbești în regiunile amintite au început din prima jumătate a secolului al XV-lea (1427), continuând

până în anul 1737, fiind organizate fie de cărmuitorii lor politici, fie de cei bisericești. Așezându-se în Banat, sârbi au ajuns în contact cu românii, care aveau aceeași credință ortodoxă. Așa se face că unii ierarhi ortodocși de la Timișoara, Vârșet sau Caransebeș au fost de neam sârb.

Timp de câteva secole nu avem știri sigure despre existența unor ierarhi ortodocși în Banat. Încercările unor istorici bănățeni de a fixa șirul unor „mitropoliți” ai Banatului cu sediul în Timișoara, începând cu Constantin (la 1286 !) sunt naive, iar pretențiile lucrări ale dascălului Damaschin Udrea din Caransebeș prin 1696-1699 referitoare la acei mitropoliți sunt simple fantezii. În schimb, există știri despre mănăstirile bănățene de la Partoș, Sângeorge, Mesici, Vărădia, Srediște, Șemlac (Săraca), Ciclova, Voilovița, Ilidia, Zlatița, Caransebeș, Lipova, Mrăcunea etc., ctitorite de cneji, preoți și credincioși ortodocși români din acele teritorii.

Ierarhi români în Banat. Știri despre existența unor ierarhi ortodocși se cunosc abia după 1552, când Banatul vestic a ajuns sub stăpânire otomană, fiind transformat într-un pașalâc, cu sediul la Timișoara. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea și primele două decenii ale secolului următor, a început eliberarea treptată a acestor teritorii de sub turci, care au fost însă ocupate tot atunci de Habsburgi, rămânând sub stăpânirea lor până în anul 1918.

În 1557, s-a reînființat Patriarhia sârbă de la Ipek, cu sprijinul marelui vizir Mohamed Socolli, al cărui frate, egumenul Macarie de la Hilandar, a devenit patriarh la Ipek. Noua Patriarhie și-a extins jurisdicția și asupra Banatului de vest, aflat încă sub dominație otomană. Deși s-a afirmat că în Banat exista o mitropolie, cu sediul la Timișoara, considerăm că era numai o episcopie, ai cărei întâi-stătători se numeau uneori și mitropoliți (cum se întâmpla și la Episcopia Romanului, de pildă), aflați sub dependența Patriarhiei de la Ipek. Astfel la Timișoara sunt cunoscuți cu numele: mitropolitul *Neofit* (c. 1608-1613), mitropolitul *Iosif*, zis cel Nou (1643-1655), *Mihail*, „episcop al Timișoarei și Becicherecului” (1686), *Vasile*, episcop (1688) și un alt *Vasile*, mitropolit (1692, poate identic cu primul).

Cel mai de seamă dintre ei a fost mitropolitul *Iosif „cel Nou”*. Acest Iosif (din botez Iacob) era un străin. Mama sa, Ecaterina, era grecoaică din insula Limnos (Lemnos), din Marea Egee, iar tatăl, Giovanni Fusco, era un comerciant și corăbier venețian stabilit în Ragusa (Dubrovnik, Dalmația, - azi în Croația) și în Limnos. S-a călugărit de tânăr în mănăstirea Pantocrator din Muntele Athos, apoi a fost un timp egumen la mănăstirea Sfântul Ștefan din Adrianopol. După cercetări mai noi ar fi fost numit mitropolit al Timișoarei încă din noiembrie 1643, de către patriarhul ecumenic Partenie I. Datorită unor disensiuni pe care le-a avut cu patriarhii sârbi de la Ipek, Paisie și Gavril, prin 1655 s-a retras la mănăstirea Partoș, la sud-vest de Timișoara, unde a trăit până în jurul anului 1656. Rămăs în amintirea credincioșilor bănățeni ca sfânt făcător de minuni, a fost trecut în rândul sfinților prin hotărârea sinodală din 28 februarie 1950. Canonizarea lui solemnă s-a făcut la 8 octombrie 1956, în catedrala mitropolitană din Timișoara, unde i s-au așezat moaștele, iar prăznuirea i se face în fiecare an la 15 septembrie.

În părțile de sud ale Banatului se întâlnesc episcopi la *Vârșet*, care păstureau credincioșii români din acele locuri. În 1594, un episcop cu numele *Teodor* se număra printre conducătorii unei răscoale împotriva turcilor, după înăbușirea căreia a fost ucis. În secolul al XVII-lea sunt atestați documentar la *Vârșet* episcopul *Simion*, în 1619 și mitropolitul *Antonie*, prin 1622-1623, când a fost în Rusia. Abia în 1662 apare un nou cârmuitor al eparhiei de la *Vârșet*, *Teodosie*, cu titlul de mitropolit, care pleca atunci în Rusia, însoțit de trei călugări de la *Vodița*. Călugării au primit 350 de ruble de la țar și s-au întors acasă, iar *Teodosie* a rămas în Rusia, unde a fost numit mitropolit al Belogoriei și Oboianei. După el nu mai sunt atestați în mod cert alți ierarhi la *Vârșet*. Abia în anul 1695 păstorea acolo *Spiridon Știbița*, de care ne vom ocupa în alt capitol.

Părțile de răsărit (Banatul de Lugoj - Caransebeș) au ajuns sub stăpânirea principilor transilvăneni din 1552 până în 1668, când au fost anexate la pașalâcul de Timișoara. Așa se face că asupra acestor locuri își întindeau uneori jurisdicția mitropoliții Transilvaniei. De pildă, în 1562 principele Ioan Sigismund Zápolya acorda jurisdicție asupra Caransebeșului mitropolitului Sava din Lancrăm, iar la 28 decembrie 1656 Gheorghe Rákóczy II extindea jurisdicția mitropolitului Sava Brancovici și asupra Severinului. În 1693, mitropolitul Teofil sfințea biserica din satul Sârbova, lângă Lugoj.

În Banatul anexat Transilvaniei a început o acțiune prozelitistă calvină, ca și în Transilvania, fiind patronată de principii calvini din Alba Iulia. Ea s-a desfășurat îndeosebi în orașele Caransebeș și Lugoj. Așa de exemplu, între traducătorii *Paliei* de la Orăștie apar și predicatorii români calvini: Moise Peștișel din Lugoj și Ștefan Herce din Caransebeș, precum și Efrem Zăcan, „dascălul de dascălie” din Caransebeș. Prin 1640 predicatorul româno-calvin Ștefan Fogarasi din Lugoj a tradus – din limba maghiară - cântările calvine (psalmii), pentru a fi folosite la slujbe de către puținii români trecuți la calvinism în cele două orașe. Același Fogarasi a tradus în românește *Catehismul calvinesc* al profesorului Alstedius, pe care l-a tipărit la Alba Iulia în 1648, cu litere latine și ortografie maghiară, cu cheltuiala lui Acațiu Baresai, „banul Lugoșului și Caransebeșului și fișpanul comitatului Severin”, viitorul principe al Transilvaniei. Cu toate acestea, propaganda calvină a rămas fără urmă în Banat.

Credincioșii români în Croația. Din cauza expansiunii otomane, numeroșii vlahi, pe care-i întâlnim în decursul Evului Mediu în Peninsula Balcanică, s-au refugiat înspre nord, unii din ei stabilindu-se în Croația, mai ales pe la mijlocul secolului al XVI-lea. În ținutul ocupat de ei, numit „Vlahia mică”, își aveau propria lor organizare politică și bisericească. Informații interesante despre ei au rămas de la un misionar catolic, Rafael Levakovici. El scria – prin 1641 – că existau 11.000 de vlahi în părțile Zagrebului, în frunte cu un voievod, precum și un episcop cu numele *Maxim Petrovici*. Mănăstirile din Croația, în care vor fi

trăit și călugări vlahi, erau ajutate, tot pe atunci, de Vasile Lupu și familia sa. Astfel, la 12 august 1650, domnul moldovean împreună cu mitropolitul Varlaam, sufraganii săi și boierii din divan făceau o danie anuală mănăstirii Lipovina din Croația: 5000 de aspri și alți 500 pentru cei care veneau să ridice dania.

În august 1663 era hirotonit la Iași de mitropolitul Sava al Moldovei, ca episcop al vlahilor și sârbilor din Croația, *Gavriil Miakici*. Fiind implicat într-o mișcare antihabsburgică, împăratul Leopold I (1658-1705) a dispus să fie aruncat într-o închisoare din Silezia; de acolo a fost mutat la Graz, unde a murit.

Viața bisericească a românilor din părțile Aradului. Pe cursul inferior al Mureșului, atât în dreapta cât și în stânga lui, se întindea în Evul Mediu comitatul Arad, iar în nord-estul acestuia, până în Țara Crișurilor, comitatul Zarand. Amândouă – dar mai ales Zarandul – erau locuite de o populație românească, cu organizarea ei specifică, în frunte cu cneji și voievozi români. Întrucât comitatul Aradului era situat la extremitatea teritoriului locuit compact de români, s-au așezat aici și alte neamuri, fie maghiari – mai ales nobili –, fie sârbi. Regii Ungariei au dăruit conducătorilor sârbi diferite privilegii și proprietăți, pentru a-i folosi în viitor drept scut împotriva invaziilor otomane. De pildă, despotul Gheorghe Brancovici a stăpânit vreo cinci ani Șiria, cu toate satele și orașele care-i aparțineau, iar Matei Corvin a dăruit familiei Iakșici Nădlacul, cu mai multe sate în comitatele Cenad, Timiș și Caraș. Cu toate acestea, numărul imigranților sârbi era foarte redus, mai ales dacă-l comparăm cu al românilor autohtoni, care constituiau marea masă a populației. O statistică din 1560 arăta în comitatul Arad doar două sate sârbești, iar una din 1667, un număr de 12 sate, cele mai multe situate în stânga Mureșului. În comitatul Zarand erau numai două sate sârbești.

Viața bisericească a credincioșilor români de aici este atestată de ruinele unor biserici ortodoxe, din secolul al XV-lea sau mai vechi, la Lipova, Șiria, Hălmagiu, Dezna, Ceala și altele. Existau, de asemenea, mănăstiri ortodoxe, ca Hodoș-Bodrogul, din secolele XIV-XV, una pe locul actualei mănăstiri Bezdin, din secolul al XIII-lea, alta atestată de toponimicul „pârâul mănăstirii” în localitatea Govojdia.

Nu avem însă știri despre existența unor ierarhi decât în secolul al XVI-lea. Probabil până atunci preoții din zona Aradului și Zarandului erau hirotoniți de mitropoliții transilvăneni sau de vlădicii slavi din sud. În orice caz, după 1557, când s-a reînființat vechea Patriarhie de Ipek, cu primul său titular Macarie, s-au putut stabili ierarhi nu numai în Banat, ci și în teritoriile din dreapta Mureșului. Oblăduirea lor duhovnicească se întindea peste credincioșii români pe cursul inferior al Mureșului, în fostele comitate Arad și Zarand (aproximativ județul Arad de azi), dar poate și înspre nord, în Țara Crișurilor, deci în actualul județ Bihor. Reședința lor era fie în Ienopole (Ineul de azi, jud. Arad), fie în Lipova, fie în mănăstirea Hodoș-Bodrog. Potrivit unei tradiții locale, turcii ar fi ucis un episcop în Lipova, prin 1551-1552. În anul 1563, un episcop cu numele *Daniil*

încerca să-și cumpere casă în Lipova. De la „mitropolitul” Daniil al Lipovei a rămas o bederniță (azi în Muzeul Bisericii Ortodoxe Sârbe din Belgrad).

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, s-a stabilit în Ienopole Gheorghe Brancovici, înrudit cu familia despoților sârbi cu același nume Principele Transilvaniei Sigismund Báthory (1581-1597) i-a dăruit domeniile Șiria, Pâncota și alte domenii în jurul Aradului și Cenadului, precum și titlul de „comite” al Ienopolei. Un nepot al său de fiu, Moise, a fost preot de mir, dar murindu-i soția, s-a călugărit sub numele de *Matei*, ajungând episcop al Ienopolei, în ultimii ani ai secolului al XVI-lea.

Ca preot de mir, vlădica Matei a avut un fiu cu numele Solomon, care mai târziu s-a călugărit (desigur a fost și el preot de mir) sub numele de *Sava*, ajungând episcop în locul tatălui său, avându-și reședința tot în Ineu. La 7 aprilie 1606, vlădica Sava a reușit să câștige cetatea Lipova de la turci, pe seama principelui Transilvaniei, Ștefan Bocskay (1605-1606). Urmașul acestuia, Sigismund Rákóczy (1607-1608), a dăruit lui Sava patru moșii, drept răsplată pentru dobândirea Lipovei, precum și o moară pe Mureș. Pe lângă aceste proprietăți, episcopul Sava a mai avut și alte sate: Sânpetru Mare de lângă Cenad, Pața, lângă Timișoara, Hodoș, sat pe care l-a colonizat și l-a dăruit mănăstirii Hodoș-Bodrog (probabil el a și refăcut această mănăstire). Episcopul Sava a păstorit peste două decenii. Se pare că ajunsese la sărăcie, căci la 6 noiembrie 1627 vindea cele patru sate, dăruite de Rákóczy, cu 350 de florini, cu condiția să le poată răscumpăra fără judecată, dacă restituie banii primiți.

La scurt timp după aceasta, Sava a trecut la cele veșnice, pentru că în 1628 patriarhul ecumenic Chiril Lucaris, a hirotonit un nou vlădică al Ineului, pe *Longhin Brancovici* (din botez Lazăr), un nepot al lui Sava. Fiind călugărit în mănăstirea Beocin, la nord de Belgrad, a făcut o călătorie în Rusia, în 1624, pentru a strânge ajutoare, având cinstea de „a vedea și ochii” țarului, adică de a fi primit în audiență. În 1629, ca „mitropolit” din mănăstirea Sfântul Nicolae din Ienopole, a făcut a doua oară călătorie în Rusia, după ajutoare. Era însoțit de fratele său Ioan (tatăl viitorului mitropolit Sava Brancovici al Ardealului), un arhidiacon, un nepot și trei slujitori. Ajungând în orașul de graniță Putivlia, nu li s-a permis să-și continue drumul spre Moscova, ci li s-a înmănat acolo dania. Nu se știe cât a mai păstorit după reîntoarcerea din Rusia.

Înainte de 1643, probabil din cauza prozelitismului calvin patronat de principele Transilvaniei Gheorghe Rákóczy I, și-a părăsit scaunul, retrăgându-se la mănăstirea Comana, în Țara Românească, ctitoria domnitorului Radu Șerban. Acolo a făcut, „cu osteneala și silința lui”, o icoană a Maicii Domnului pentru Matei Basarab și soția sa, doamna Elina, terminată la 15 august 1643, care a ajuns mai târziu la mănăstirea Hilandar din Muntele Athos. În timp ce era retras la Comana, a fost vizitat în câteva rânduri de nepotul său Simion (Sava) Brancovici, care probabil a și învățat aici, hirotonit preot și apoi mitropolit al Transilvaniei la

Târgoviște, de către mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei. A murit după 16 septembrie 1656, data hirotonirii lui Sava ca mitropolit, fiind îngropat la mănăstirea Comana.

Se pare că urmașul său a fost *Sofronie*, „mitropolitul cetății Lipova și Gyula”, avându-și reședința în mănăstirea Hodoș-Bodrog. În 1651 a făcut și el o călătorie în Rusia după ajutoare, necesare restaurării mănăstirii sale. La 26 decembrie a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici Romonov (1645-1676), căruia i-a relatat sărăcia cu care se confrunta mănăstirea sa. În februarie anul următor, țarul dispunea să i se dea bani pentru odăjdii, diferite cărți de slujbă sau de învățătură. Nu se știe cât a mai păstorit după întoarcerea din Rusia.

În 1664 era amintit un nou vlădică în părțile Aradului, *Ștefan* din Lipova, hirotonit în mănăstirea sârbească Gracianita. Probabil acesta era „vlădica sârbească” din anul 1664, care vizita satele din Bihor, ca trimis al patriarhului ecumenic, adunând dijme de la preoții și credincioșii lor.

Ultimul episcop al Ienopolei a fost *Isaia Diacovici*, consemnat în 1690, care în 1706 a mutat scaunul episcopiei la Arad.

Viața bisericească a românilor din Bihor. Regele Ștefan cel Sfânt (997-1038) înființase o episcopie catolică cu reședința la Biharea, probabil în locul unei episcopii ortodoxe, din cadrul formațiunii politice conduse de Menumorut. Regele Ladislau I cel Sfânt (1077-1095), a mutat sediul acestei episcopii la Oradea. Tot el a zidit prima mănăstire catolică în părțile Bihorului, la Sâniob.

Organizarea Bisericii catolice de aici a avut urmări negative asupra românilor. Se cunosc numeroase cazuri când ei au devenit iobagi ai Bisericii catolice pe fostele lor moșii. De pildă, cea mai mare parte din jumătatea sudică a județului a devenit proprietatea episcopului catolic din Oradea și a capitlului său. În felul acesta, episcopul din Oradea a devenit stăpânul feudal al multor țărani bihoreni ajunși în stare de iobagi. Pentru a-și păstra proprietățile, o parte din cneji și voievozii români din Bihor s-au catolicizat, fapt care a dus apoi și la maghiarizarea lor. În pofida acestor condiții vitrege, în tot cursul Evului Mediu a pulsat aici o intensă viață bisericească ortodoxă.

În Bihor se cunosc nume de preoți și protopopi români încă din prima jumătate a secolului al XIV-lea, hirotoniți probabil de un arhiereu de prin partea locului. De pildă, în 1349 episcopul latin Dimitrie din Oradea, printr-o diplomă dată cneazului din Vintere, Petru fiul lui Stanislav, acorda scutire de dările și obligațiile iobăgești către unui preot român din fiecare sat din jurul Vinterei. Rezultă de aici că preoții aveau aceleași sarcini feudale ca și păstorii lor și că în fiecare sat existau mai mulți preoți.

Cu timpul, se pare că această scutire de obligații iobăgești s-a generalizat, căci la fiecare schimbare de episcop latin, protopopii români din Seghiște, care aveau sub ascultare satele din jurul Beiușului, mergeau la Oradea, pentru a obține diplome noi de confirmare a acestor scutiri și pentru recunoașterea drepturilor lor

protopopești. Între protopopii de Seghiște care au solicitat astfel de scutiri sunt pomeniți: Dan (1503), Ioan (1538) și Petru (1554). Tot în aceste părți se cunosc câteva vechi biserici românești, cum sunt cele din Seghiște de prin secolul al XV-lea, împodobită cu picturi, Remetea, Rieni, mănăstirea de la Voievôzi și altele.

Oblăduirea duhovnicească asupra clerului și credincioșilor din Bihor o aveau, de regulă, mitropolii ortodocși din Alba Iulia. Astfel, în 1581, Coresi a tipărit *Evangelia cu învățătura* de la Brașov cu binecuvântarea „luminatului mitropolit marele Ghenadie din tot ținutul Ardealului și al Orăzei”. Iar mitropolitul Ghenadie II se intitula „arhiepiscop al scaunului Bălgradului și al Vadului și al Orăzii și al Sătmăruului și a toată țara Ardealului”. Prin diploma de confirmare a mitropolitului Sava Brancovici, din 28 decembrie 1656 i se acorda jurisdicție – între alte comitate – și asupra Severinului, Zarandului, Bihorului și Maramureșului.

După 1556, Episcopia latină de la Oradea, a fost desființată. Proprietățile ei au fost luate de principele Transilvaniei, precum și de unii nobili maghiari trecuți la calvinism. Ca și în Transilvania propriu-zisă, noua confesiune calvină a început să-și câștige adepți printre preoții și credincioșii români din Bihor. Metoda folosită era aceeași ca și în Transilvania: acordarea de drepturi materiale și politice preoților care treceau la calvinism. Se cunosc cazuri de români din Bihor, care primeau chiar „hirotonia” de la anumiți predicatori calvini, maghiarizându-și numele. Primul „preot” calvinizat din Bihor este *Achim din Căbești*, participant la lucrările „sinodului” calvin ținut împotriva unitarienilor, la Oradea în 1569. La 15 ianuarie 1608, principele Transilvaniei, Sigismund Rákóczy (1607-1608), a emis o diplomă, prin care acorda preotului calvinizat *Mihai din Nimăești*, cât și tuturor preoților români care vor adera la calvinism toate scutirile și drepturile de care beneficiau pastorii calvini. Totodată, pune în vedere autorităților de stat și îndeosebi „cinstului Sava, episcopul unor biserici sârbești și românești din stăpânirea noastră transilvană și celorlalți vlădici ortodocși, prezenți și viitori”, să nu tulbure pe preoții români-calvini în exercitarea atribuțiilor lor. Deci erau scoși de sub jurisdicția episcopului Sava de la Ineu, căci el este ierarhul menționat în diploma respectivă.

În 1641, principele Gheorghe Rákóczy I a numit pe preotul *Avram* din satul Burda, lângă Beiuș, ca „episcop” în Bihor, în înțelesul pe care-l dădeau calvinii episcopului, adică un preot-inspector. Dar acest pretins „episcop” român trebuia „să depindă întru toate de Măria Sa episcopul ortodox (sic!) al Ungariei și mai ales de protopopul și sinodul parțial (local) din comitatul Bihor”.

Peste doi ani, același principe, care a întrebuințat atâtea mijloace pentru atragerea românilor la calvinism, a înființat un protopopiat româno-calvin, pentru comitatul Zarand, cu sediul în Ciuci, scos de sub autoritatea mitropolitului Simion Ștefan. Protopopului numit atunci i s-au impus anumite condiții, fiind subordonat superintendentului calvin. Se pare că el n-a mulțumit pe calvini, căci

în 1648 era numit conducător al acestui protopopiat preotul *Petru* din Ciuci. Și el era scos de sub ascultarea mitropolitului și pus sub a superintendentului, cu obligația respectării unor îndatoriri (predica în românește, difuzarea Catehismului calvin ș.a.). Se cunosc și cazuri de „înnobilări” ale unor preoți români calvinizați, cum a fost Ioan din Ucuriș, în 1650. Nu se știe cât timp au beneficiat de drepturile acordate de Gheorghe Rákóczy I „episcopul” Avram din Burda și protopopul Petru din Ciuci.

După 1660, anul în care s-a încheiat pacea de la Oradea, comitatele din vestul țării noastre (Solnocul de mijloc, Crasna, Bihor, Zarand, Arad, Caraș) au ajuns sub dominație otomană (pașalâcul de Oradea). Aceste schimbări au dus, treptat, la încetarea prozelitismului calvin în Bihor. În 1664, era întâlnit un „episcop sârbesc” în Bihor, trimis cu scrisori de la patriarhul din Constantinopol. Poate că este vorba de episcopul *Ștefan* din Lipova, amintit într-un act din același an.

La 4 martie 1695, era consemnat ca episcop al Oradei *Efrem Banianin*, trecut la Biserica Romei, iar în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, *Petru Hristofor* (c. 1708-1712), se pare amândoi aromâni, de care ne vom ocupa într-un alt capitol.

Fiind situați în extremitatea de vest a țării, românii din părțile Banatului, Ardealului și Bihorului au avut o viață bisericească proprie. Cei din Banat și-au împletit-o uneori cu a sârbilor refugiați aici din cauza coterpitorilor otomane din Balcani. Ierarhi proprii apar abia din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, mai mult în legătură cu ierarhia sârbească aflată sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, reînființată în 1557. Dacă unii episcopi sau „mitropoliți” din Timișoara, Vârșet-Caransebeș, Ienopole-Lipova vor fi fost sârbi, totuși, marea majoritate a credincioșilor pe care-i păstoreau au fost români.

În Bihor și partea de răsărit a Banatului, aflate sub stăpânirea principilor Transilvaniei, a început o susținută lucrare de atragere a românilor ortodocși la calvinism, traducându-se cărți de cult calvine în românește și instituindu-se preoți, protopopi și chiar „episcopi” români-calvini. În pofida condițiilor ostile prin care au trecut românii din aceste părți, ei și-au păstrat neschimbată vechea lor credință ortodoxă.

Bibliografie

Izvoare: NICOLAE IORGA, *Documente românești din arhivele Bistriței*, partea I și a II-a, București, 1899-1900, CXVI + 103 p. (I), XLIX + 147 p. (II); NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la istoria Bisericii române*, Budapesta, 1904, 84 p.; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, LXVIII + 302 p. + 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); E. HURMUZAKI – N. IORGA, *Documente privitoare la istoria românilor*, XV, partea I și II, București, 1911-1913.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiuului, Silvasului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 151 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METES, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu 1935, XXXVI + 596 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Istoria Bisericii românești din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, Cluj-Napoca, 1992, 394 p. + 72 ilustr.

Viața bisericească în Banat: NICOLAE TINCU-VELIA, *Istoria bisericească politico-națională*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICI, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV + 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timisoara, 1934, 132 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; I. D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timisoara, 1977, 318 p.

GHEORGHE COTOȘMAN, *Sfântul Iosif cel Nou mitropolitul Timișorii și a toată țara Banatului*, în MB, an VI, 1956, nr. 1-3, p. 64-89 (și extras, 44 p.); MARIO RUFFINI, *Un santo della Chiesa Ortodossa Romana: San Giuseppe Nuovo di Partos, metropolita di Timisoara, în Oikumenikon*, Roma, IV, 1966, p. 251-262; MIROSLAV TIMOTIEVICI, *Mitropolitul Timișoarei Iosif cel Nou*, în „Actele Simpozionului Banatul jugoslav”, Novisad, 2000, p. 222-232; VICENTIU CURELARU și ȘTEFAN TOMA, *Sfântul Iosif cel Nou, o importantă prezentă athonită în finutul Timișoarei*, în AB, an 12/(51), 2001, nr. 7-9, p. 15-25; ȘTEFAN TOMA, *Date noi referitoare la viața și cultul Sfântului Iosif cel Nou de la Partos*, în vol. „Slujitor al Bisericii și al neamului”, închinat Pr. Prof. Mircea Păcurariu, Cluj-Napoca, 2002, p. 430-435.

Viața bisericească în Arad: EMILIAN MICU, *O privire fugitivă în istoria bisericească a românilor*, în „Candela”, an VII, 1888, nr. 11, p. 634-648 (episcopul Sava din 1609); SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul al XVII-lea*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXIV, 1911-1912, București, 1912, 183 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Studii din istoria mai veche a românilor de pe teritoriul diezei arădene*, în rev. „Transilvania”, Sibiu, an XLVIII, 1916, nr. 1-6, p. 12-33; EUGEN ARĂDEANUL (GLÜCK), *Contribuții cu privire la viața bisericească din părțile arădene în secolele al XVI-lea și al XVII-lea*, în MB, an XXXII, 1982, nr. 4-6, p. 258-263; GHEORGHE LIȚIU, *Istoria eparhiei Aradului*, în vol. *Episcopia Aradului. Istorie, viață culturală, monumente de artă*, Arad, 1989, p. 17-29.

ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, până la 1829, Oradea, 1935, 146 p.; FLORIAN DUDAȘ, *Cartea veche românească în Bihor, secolele XVI-XVII. Catalog*, Oradea, 1977, 204 p. + 36 reproduceri foto; FLORIAN DUDAȘ, *Vechile tipărituri românești din bisericile Bihorului, secolele XVI-XVIII*, Oradea, 1979, 220 p. + 38 reproduceri foto.

ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmăruului*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 5-6, p. 193-204 (și extras: București, 1938, 14 p.).

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN MARAMUREȘ PÂNĂ LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Am prezentat, în alte pagini, informațiile referitoare la viața bisericească din Maramureș, legate mai ales de stavropighia patriarhală din Peri. Egumenii-exarhi de acolo (între care cunoaștem pe Pahomie în 1391, Simion Sălăjeanu prin 1456-1458 și pe Ilarie în 1494) aveau aceleași drepturi ca și un episcop, cu excepția hirotoniilor, rezervate „arhierilor locali”. La 20 martie 1479, regele Matei Corvin a dat acel act prin care dispunea ca preoții români din Maramureș să fie scutiți de orice dări către stat, fiind sub ascultarea mitropolitului Ioanichie (Iowannychik, metropolitanus Nandoralbensis).

Datorită faptului că de la sfârșitul secolului al XIV-lea și începutul celui următor s-au stabilit în Maramureș numeroși ruteni, viața bisericească a românilor avea să se îndeplinească pe viitor cu a noilor veniți. La începutul secolului al XV-lea, familia Koriatovici a ctitorit o mănăstire, cu hramul Sfântul Nicolae, în Muncaci. În a doua jumătate a secolului al XV-lea, s-au stabilit în această mănăstire episcopi ruteni ortodocși, care au avut apoi acele neînțelegeri cu egumenii mănăstirii Sfântul Mihail din Peri. În aceste împrejurări, credincioșii români de aici au ajuns sub autoritatea vlădicilor ruteni de la Muncaci. Totodată au încetat drepturile de exarhi ale egumenilor de la mănăstirea Sfântul Mihail din Peri. Maramureșul a rămas sub jurisdicția episcopilor de la Muncaci până târziu, la începutul secolului al XVII-lea, de când au păstorit aici episcopi proprii.

Primul episcop de Muncaci, cunoscut cu numele, a fost Luca (c. 1485), urmat de Ioan, cel care a avut neînțelegeri cu egumenul Ilarie din Peri, în ultimul deceniu al secolului al XV-lea. La 9 octombrie 1551, Ferdinand de Habsburg, în stăpânirea căruia intrase Transilvania (1551-1556), a pus în vedere autorităților să ajute pe episcopul Vladislav (Ladislau) din Muncaci să-și poată încasa veniturile vlădicești obișnuite de la preoții și de la mirenii ortodocși din comitatul Maramureș. Peste cinci ani, la 10 februarie 1556, comitele Gheorghe Báthory dădea dispoziția ca episcopului Larius (Ilarion) din Muncaci să i se dea în stăpânire mănăstirea Peri și toate bunurile ei mobile și imobile, ca să se stabilească în ea și să-și cârmuiască de acolo eparhia. După el, sunt atestați documentar la Muncaci episcopii: Vladislav II (1568) și Gavriil (1573).

Jurisdicția episcopilor ruteni din Muncaci asupra Maramureșului a încetat după 1570. Prin pacea de la Speyer (în Germania) din 16 august 1570 dintre

împăratul Maximilian II de Habsburg (1563-1572), ca rege al Ungariei, și Ioan Sigismund Zápolya, principele Transilvaniei, cel din urmă recunoștea suzeranitatea împăratului și-i ceda comitatele: Bereg, Ugocea, Satu Mare și Szabolcs, păstrându-și stăpânirea asupra comitatelor Bihor, Solnocul de Mijloc, Crasna și Maramureș. În felul acesta, Muncaciul (situat în județul Bereg) rămânea în Ungaria, iar Maramureșul era anexat la Transilvania.

La scurt timp după aceasta, prin diploma din 3 august 1572, principele Ștefan Báthory (1571-1575) numea „episcop” (de fapt mitropolit) al românilor din Transilvania, inclusiv „părțile ungurești”, pe *Eftimie*, cel hirotonit la Ipek. El s-a retras însă după doi ani, încât la 6 iunie 1574, același principe numea ca „episcop al preoților români din Ardeal”, pe Hristofor, fără să mai amintească de „părțile ungurene”.

Probabil spre sfârșitul secolului al XVI-lea, Maramureșul a ajuns din nou sub autoritatea episcopilor de la Muncaci, căci diploma de confirmare a lui Spiridon al Vadului, din 6 februarie 1585, nu amintea Maramureșul între comitatele puse sub autoritatea sa.

În secolul al XVII-lea, pe lângă episcopii ortodocși ruteni din Muncaci, apar și episcopi proprii pentru Maramureș – care, pe atunci, cuprindea și sate aflate azi în afara hotarelor țării noastre –, avându-și reședința la Peri sau în alte mănăstiri. Ei erau schimbați foarte des după bunul plac al principilor Transilvaniei sau al nobililor locali. Notăm că mulți dintre ei au fost numiți la recomandarea unor domnitori români, mai ales din Moldova, unii fiind hirotoniți la Suceava sau la Iași. Trebuie notat și faptul că în 1596, o parte din clerul și credincioșii ucraineni au acceptat unirea cu Roma, prin actul semnat atunci la Brest.

În 1596, Sigismund Rákóczy, care stăpânea cetatea Muncaci, trimitea pe *Vladislav* (Ladislau) la Suceava, pentru a fi hirotonit arhiereu. Observând că acesta era atras spre unirea cu Roma, Rákóczy l-a înlăturat din scaun și l-a întemnițat. În locul său a fost numit *Serghie*, egumen la mănăstirea Tismana, promovat episcop cu ajutorul lui Mihai Viteazul, în prima jumătate a anului 1600, deci în perioada în care domnul român stăpânea și Transilvania. Prin această numire, se urmărea consolidarea Ortodoxiei în Ungaria „de sus” și în comitatele nordice ale Transilvaniei în fața primejdiei uniate. Despre păstoria sa în Muncaci și Maramureș amintea el însuși într-o scrisoare din 1604, în care relatea că, plecând de la Tismana, i s-a dat spre conducere „Episcopia din Muncaci, mănăstirea Peri de lângă Câmpulung în Maramureș, Habra de lângă Baia Mare, ținutul Chioarului”.

Dar în timpul păstoririi lui Serghie, întâlnim și alți episcopi ortodocși în Maramureș și comitatele învecinate. Astfel, la sinodul convocat de Mihai Viteazul în Suceava, la 2 iunie 1600, când s-a hotărât ca ierarhii moldoveni retrași în Polonia să fie „căzuți” din scaunele lor, erau prezenți și doi arhierei ruteni: *Petronie* al Muncaciului și *Efrem* din Habra sau Habrul, lângă Baia Mare (semnau

amândoi în slavonește). Probabil erau episcopi înlăturați din scaun de către unul din stăpânitorii Muncaciului, înainte de Serghie.

Serghie a păstorit la Muncaci până după anul 1616. Prin 1623-1626, a fost chemat de Radu Mihnea din Polonia în Moldova, trimițându-l apoi la fiul său Alexandru Coconul, care domnea în Țara Românească. Acesta i-a încredințat din nou egumenia mănăstirii Tismana. Din actul de numire – din 15 august 1626 – rezulta că „au fost arhiereu la Muncaci și la Maramureș, așezat de răposatul Mihai Vodă când au fost domn în pământul Ardealului”.

Ce se întâmpla în acest timp în Maramureș? La 29 aprilie 1608, principele Gabriel Báthory al Transilvaniei (1608-1613) acorda episcopului *Spiridon* al Vadului, jurisdicție și peste Maramureș, deși sunt indicii că acest lucru se petrecuse cu doi ani în urmă. Se pare că această măsură a nemulțumit pe preoții și credincioșii de aici, care s-au plâns domnitorului Constantin Movilă al Moldovei, cerând să le fie trimis un episcop din Moldova. La rugămintea lor, domnul moldovean informa pe Gabriel Báthory, la 30 august 1608, că a trimis un episcop în Maramureș, rugând să-i dea „scrisorile de aprobare” și să nu fie tulburat în exercitarea misiunii sale arhierești. Numele noului episcop era *Silovon* (Silvan?), lucru ce-l aflăm dintr-o altă scrisoare a lui Constantin Movilă, către Francisc Mágocsi, căpitanul cetății Muncaci. Probabil Silovon s-a stabilit în mănăstirea din Peri, și nu la Muncaci, unde păstorea încă vlădica Serghie.

Nu știm cât a păstorit acest Silovon. Probabil până pe la începutul anului 1614, căci la 19 august acel an, Ștefan II Tomșa al Moldovei cerea căpitanului Andrei Doczy din Muncaci să accepte trimiterea unui episcop ortodox, potrivit rugămintii pe care i-au făcut-o credincioșii de acolo, mai ales că era un obicei străvechi ca neamurile „de lege grecească” din Ungaria să fie păstorite de ierarhi veniți din Moldova. Se pare că n-a fost trimis nimeni, căci prin decretul de numire al episcopului *Teofil* de Vad, din 21 februarie 1615, i s-a acordat jurisdicție și peste Maramureș. Probabil după el va fi păstorit ca episcop *Dosoftei*, pe care l-am socotit, prezumtiv, episcop de Vad și Maramureș (cum se și intitula în acea însemnare din 1622 pe un Tetraevanghel slavon în manuscris).

Dar la 7 mai 1619 era consemnat ca „episcop român în Maramureș” *Spiridon* care, cu puțin timp înainte, plecase în Moldova, lăsând anumite obiecte și bani la doi credincioși din părțile Năsăudului.

La 2 august 1620, principele Gabriel Bethlen încredința arhiereului grec *Ieremia* păstoria credincioșilor ortodocși din comitatele Maramureș, Sáros, Zemplén și Abaúj, deci peste o parte din eparhia Muncaciului. Acest Ieremia era originar din Macedonia, fost călugăr la Athos, apoi 20 de ani mitropolit al Pelagoniei și Perlapulului. Din cauza opresiunii otomane, s-a refugiat în Țara Românească, iar de aici în Transilvania, unde și-a câștigat încrederea principelui, care l-a numit episcop pentru comitatele amintite. A păstorit numai până după Paștile anului 1621, când a plecat în Rusia, apoi în patria sa, pierzându-i-se urma.

Schimbările politice survenite au avut repercusiuni și asupra vieții bisericești de aici. Astfel, prin pacea de la Mikulov (azi în Slovacia) din 1622, Habsburgii cedau lui Gabriel Bethlen – în stăpânire viageră - șapte comitate situate în nordul Transilvaniei și Ungariei: Borsod, Abaúj, Zemplén, Szabolcs, Ugocea, Bereg și Satu Mare. În toate acestea, mai ales în cel din urmă, se afla și o populație românească. De acum înainte, principii Transilvaniei se vor implica direct și în numirea episcopilor ortodocși din Muncaci (aflat în Bereg).

La 10 februarie 1623, Gabriel Bethlen acorda episcopului *Petronie* jurisdicție asupra unor comitate din Ungaria, dar și peste Maramureș. Dar după câteva luni, la 1 iunie 1623, Maramureșul era atribuit episcopului *Eftimie* de la Vad, probabil la rugămintea credincioșilor români de acolo, care voiau să fie păstoriți de un ierarh din neamul lor. La 1 ianuarie 1627, Bethlen numea ca episcop de Muncaci și Maramureș pe *Ioan Grigorie*, care a păstorit până prin 1633.

La 16 octombrie 1633, principele Gheorghe Rákóczy I a permis lui *Vasile Tarasovici*, ales episcop de Muncaci, să plece în Moldova pentru a fi hirotonit arhieru. Înseamnă că actul hirotoniei a fost săvârșit de mitropolitul Varlaam, care păstorea atunci, Tarasovici fiind confirmat la 5 ianuarie 1634. Cu toate că i se acordase jurisdicție și peste Maramureș, se pare că nu a fost primit de credincioșii de aici.

În 1634 a fost ales episcop în Maramureș *Dosoftei* (unii l-au identificat greșit cu fostul mitropolit al Transilvaniei din 1624-1627), dar prin 1637 era întâlnit în acte un Dumitru Pop „preot al Moiseiului și episcop al preoților de legea grecească din comitat”. O analiză atentă a puținelor acte din această perioadă ne face să credem că este vorba de o singură persoană, adică preotul nobil Dimitrie Pop a fost călugărit și hirotonit arhieru sub numele de *Dosoftei*. Astfel, la 28 noiembrie 1634, nobilii din adunarea comitatului promiteau un ajutor „episcopului românilor Dosoftei”, drept cheltuieli de călătorie la Alba Iulia, pentru a obține diploma de recunoaștere din partea principelui. Înseamnă că el era pe atunci hirotonit, desigur în Moldova. În 1635 aceeași adunare se ocupa de beneficiile sale vlădicești.

A fost, probabil, înlăturat din scaun, căci la 16-19 iulie 1639, era convocată o adunare generală a nobililor și preoților maramureșeni, care a hotărât să accepte ca episcop pe *Vasile Tarasovici*. În actul încheiat cu acea ocazie, se menționa că-l acceptau ca episcop numai la ordinul principelui Gheorghe Rákóczy I, în mod provizoriu („până va da altuia această episcopie”). Precizau că dacă nu le va respecta „libertatea de nobili”, vor protesta în fața principelui. Forma energică a acestui act arată că Vasile Tarasovici era primit cu aversiune de credincioșii maramureșeni, la stăruințele lui Rákóczy. Păstoria lui a durat puțin, căci la sfârșitul anului 1640 a fost arestat din ordinul comandantului cetății Muncaci și aruncat în închisoare, de unde a fost eliberat abia peste un an. A trecut la uniație prin 1642, dar după un an a fost nevoit să se retragă din scaunul episcopal de la Muncaci.

La 6 mai 1643, Maramureșul a fost pus sub ascultarea episcopului *Ioan Iusco* din Muncaci. În 1645, tot principele Rákóczy numea ca episcop – numai pentru Maramureș – pe *Silvestru*, pe care unii istorici l-au identificat greșit cu traducătorul *Noului Testament* de la Alba Iulia din 1648.

Păstoria acestuia a fost foarte scurtă, căci în 1646 *Vasile Tarasovici* a fost numit din nou în fruntea Episcopiei din Muncaci, cu jurisdicție și în Maramureș. Mai multe însemnări contemporane îl arată în scaun până în 1648. Cu toate acestea, în *Noul Testament* de la Alba Iulia din 1648, Simion Ștefan se intitula „arhiepiscop și mitropolit scaunului Bălgradului și a Vadului și a Maramureșului și a toată țara Ardealului”. Nu avem știri că el și-ar fi extins jurisdicția peste Maramureș.

La 12 aprilie 1650 principele Gheorghe Rákóczy II numea pe *Savu* (*Sava*) ca episcop de Vad, dar jurisdicția lui se întindea și peste Maramureș, căruia i s-au impus șapte condiții calvinizante. Peste un an, principele informa pe bistrițeni că Sava plecase în Moldova.

La numai câteva zile după plecarea lui, același principe numea pe *Mihail Molodeț* ca episcop, dar numai în Maramureș, ca sufragane al mitropolitului din Alba Iulia. I s-au impus și lui cele șapte condiții pe care a trebuit să le accepte și Sava (predica Evangheliei în limba poporului, supunerea față de superintendentul calvin din Alba Iulia). Se pare că a fost hirotonit de Varlaam al Moldovei. A păstorit până spre sfârșitul anului 1656, când a murit sau a fost înlăturat din scaun. Este pomenit în câteva însemnări de pe cărțile de slujbă bisericească.

În acest timp, la Muncaci s-au petrecut schimbări în viața bisericească, și anume o parte din preoții și credincioșii ruteni „subcarpatici” au acceptat „unirea” cu Biserica Romei, printr-o „înțelegere” care a avut loc la Ujhorod, la 24 aprilie 1646. Prin 1650 păstorea în Muncaci episcopul *Ioanichie Zăican*, hirotonit, probabil, tot de Varlaam al Moldovei. În anii 1659-1660, la curtea Rákóczyștilor din Muncaci se găseau doi domnitori români pribegi: Gheorghe Ștefan, fost al Moldovei, și Constantin Șerban Basarab al Țării Românești. Cel din urmă a zidit acum o biserică de piatră în Muncaci, terminată – după cum arată o pisanie – la 13 mai 1661, sub episcopul Ioanichie Zăican. Dar peste câțiva ani, acest domn intervenea la Sofia Báthory, văduva lui Gheorghe Rákóczy II, să înlăture din scaun pe Ioanichie și să numească în locul său pe *Petru Rotosinschi* (1664), cu reședința în mănăstirea din Muncaci. Acesta era „ucenic” al lui Vasile Tarasovici și acceptase uniația, hirotonit ca arhieru unit în 1651, la Alba Iulia, de mitropolitul Simion Ștefan, asistat de doi ierarhi, veniți probabil tot din Maramureș sau din comitatele învecinate: Sava (poate fostul episcop) și Grigorie. Neputând să ocupe atunci scaunul din Muncaci, a stat până în 1664, la înlăturarea lui Ioanichie, în Ungvár (Ujhorod).

După moartea lui Mihail Molodeț, principele Gheorghe Rákóczy II, prin diploma sa din 28 decembrie 1656, a pus Maramureșul sub jurisdicția mitropolitului *Sava Brancovici* din Alba Iulia. Același lucru l-au făcut urmașii săi Acațiu

Barcsai și Mihail Apafi. Numirea lui Sava a fost anunțată în „congregația (adunarea) comitatului” din 4 martie 1662, iar la 28 iulie s-a prezentat personal în fața ei cu decretul prin care i se acorda cărmuirea duhovnicească peste credincioșii români și ruteni de aici. Adunarea a luat act de numirea lui, punându-i anumite condiții.

Deși este pomenit în puține acte ale comitatului, totuși, mitropolitul Sava și-a exercitat jurisdicția asupra Maramureșului în tot cursul păstoririi sale. În 1672 a sfințit mănăstirea Moisei, închinată Putnei, și care a întreținut apoi strânse legături culturale și duhovnicești cu mănăstirile moldovene. Faptul că nu mai activa un episcop propriu în Maramureș era un bun prilej pentru imixtiuni ale principilor Transilvaniei, dar mai ales ale nobililor locali în viața Bisericii de aici. De pildă, mănăstirea Sfântul Mihail din Peri, cu un trecut istoric atât de bogat în fapte, s-a ruinat, iar averea ei a fost luată în mod abuziv de principele Mihail Apafi.

Din lipsă de izvoare documentare, nu putem ști dacă au avut jurisdicție asupra Maramureșului și urmașii imediați ai mitropolitului Sava: Iosif Budai, Ioasaf, Sava din Veștem și Varlaam. În orice caz, mitropolitul Varlaam se intitula, în prefața Molitvelnicului tipărit la Alba Iulia, în 1689: „arhiepiscopul și mitropolitul sfintei Mitropolii a Bălgradului, al Vadului, al Silvașului, al Făgărașului, al Maramureșului și al Episcopieiilor din Țara Ungurească, iproci”.

Datorită depărtării geografice, dar mai ales a vârstei înaintate și a păstoririlor prea scurte ale acestor mitropoliți, presupunem că Maramureșul a ajuns din nou, curând după îndepărtarea lui Sava Brancovici din scaun, sub jurisdicția Episcopiei rutene din Muncaci. Astfel, prin 1686 mitropolitul Dosoftei al Moldovei a hirotonit ca episcop de Muncaci pe *Metodie Racovetchi*, stabilit în mănăstirea Uglea. Desigur el și-a întins oblăduirea duhovnicească și peste credincioșii români din Maramureșul învecinat.

Dar la scurt timp, Transilvania a intrat în stăpânirea Habsburgilor. Prin diploma leopoldină din 4 decembrie 1691, principatul Transilvaniei era subordonat direct împăratului, confirmându-se privilegiile celor trei națiuni politice (unguri, sași, secui) și drepturile celor patru religii recepte (catolică, luterană, calvină și unitariană). Intrând în componența unui stat catolic, era firesc să se intensifice acțiunea prozelitistă unită printre credincioșii ortodocși din Maramureș, precum și între rutenii atrași mai de mult la noua confesiune. Astfel, la 5 noiembrie 1689, a fost numit ca episcop unit de Muncaci grecul *Iosif Camillis*, un ierarh învățat și misionar încercat. Chiar de la începutul activității sale, a reușit să atragă la uniție pe Racovetchi. Și-a găsit apoi un alt colaborator prețios, pe grecul Isaia, fost călugăr la Athos, care, după ce a îndeplinit unele misiuni politice în Rusia, a fost arestat de austrieci și înțemnițat în Viena, unde a fost convertit la credința Romei. Trimis ca preot „în Carei și Dobrițin”, a ajuns principalul colaborator al episcopului Camillis în acțiunea de atragere a românilor din Sătmar și Bihor la uniție. Isaia a

pus bazele unei mănăstiri la Bixad, în țara Oașului, intitulându-se „vicar” peste credincioșii români din aceste părți. A reușit chiar să atragă câțiva preoți, dar în primăvara anului 1701, a fost ucis în mănăstirea sa.

Pentru a înlătura acțiunea prozelitistă uniată, dirijată de Episcopia din Muncaci, clerul român din Maramureș a ales un episcop din părțile locului, în persoana protopopului *Iosif Stoica*, nobil din Criciova. A fost hirotonit arhiereu în Polonia, de către fostul mitropolit Dosoftei al Moldovei. La 15 mai 1690, a convocat un „parțial săbör” în satul Budești, judecând un proces de proprietate, la 17 aprilie 1698 un alt „sinod mare” la Sighet, pentru a judeca neînțelegerea ivită între două „jupânese” în biserica din Berbești, pentru locul care li se cuvenea în biserică, un sobor la Sarasău, la 29 septembrie 1704, într-o problemă de același gen. Notăm că „soborul” sau „scaunul de judecată” era format din protopopii celor trei „ierașuri”: „de sus” (al Vișeuului), al Cosăului și „de jos” (al Sighetului), precum și din câțiva preoți și nobili mireni, ca „asesori” ai soborului.

Episcopul Iosif n-a avut o reședință stabilă, ci stătea fie în mănăstirea de lângă Hust, fie în mănăstirea Uglea. Pe un antimis cu text slavon sfințit de el, se intitula: „din mila lui Dumnezeu episcop ortodox al Maramureșului, exarh al stavropighiei patriarhale constantinopolitane, administrator al Mitropoliei din Bălgrad din Ardeal”. Sunt greu de interpretat ultimele cuvinte: a fost locțiitor de mitropolit, în 1692, după moartea lui Varlaam până la alegerea lui Teofil? Sau – așa cum cred unii istorici – se considera singurul reprezentant autentic al Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania, într-o vreme când mitropoliții din Alba Iulia erau supuși superintendentului calvin?

În orice caz, episcopul Iosif Stoica rămâne în istoria Bisericii noastre ca un ierarh vrednic, care a știut să-și apere păstoritii în fața oricăror încercări ale episcopilor uniți din Muncaci și ale autorităților de a-i atrage pe români la uniție. Clerul și credincioșii din Maramureș au fost cu totul străini de actul de unire săvârșit de mitropolitul Atanasie Anghel în 1701. Istoricul Nicolae Bethlen (1642-1716), fost cancelar al Transilvaniei, relatează că episcopul Iosif a întocmit și o scrisoare împotriva unirii cu Roma, bazată pe texte din Sfânta Scriptură și Sfinții Părinți.

Păstorirea lui Iosif Stoica s-a sfârșit în împrejurări neplăcute. În 1705, pe baza unor false acuzații, vicecomitele Francisc Darvay l-a obligat să semneze un program în 20 de puncte, pe care să le respecte cu sfințenie. Cu toate acestea, a fost înțemnițat la Hust.

Preoții și nobilii români din județ au protestat energic, în mai multe rânduri, împotriva arestării episcopului lor, dar fără rezultat. Protestele lor dovedesc că Iosif Stoica nu era atât de vinovat precum îl arătau dușmanii lui. Adevăratul motiv al arestării sale trebuie căutat în intrigile episcopului unit Iosif Camillis, care urmărea să numească la Sighet un vicar unit, în persoana lui Gheorghe Bizanczi. Pe de altă parte, poate că însuși principele Francisc Rákóczy, care ridicase

armele împotriva Habsburgilor (răscoala „curuților” din 1703-1711) și stăpânea acum Maramureșul, avea interesul să așeze ca episcop aici pe *Iov Țirca*, omul său de încredere. Acesta a fost – în 1697 – contracandidatul lui Atanasie Anghel la ocuparea scaunului mitropolitan din Alba Iulia. Prin 1706 Țirca era în Moldova, desigur în vederea hirotoniei ca arhiepiscop, de unde îi adresa o scrisoare lui Francisc Rákóczy, oferindu-i serviciile sale (semna „Ardialului episcop românilor”). În 1707, Atanasie Anghel – devenit episcop unit – a fost alungat din Alba Iulia de curuții lui Rákóczy, refugiindu-se cu imperialii la Sibiu, iar în vechiul scaun mitropolitan a fost pus Iov Țirca. Dar, după înfrângerea curuților, a fost nevoit să se refugieze în Maramureș, unde a ajuns episcop, în locul lui Iosif Stoica. Probabil Țirca și-a avut partea sa de contribuție la înlăturarea înaintașului său din scaun.

Nici în Maramureș Iov Țirca nu s-a putut menține mult timp. Din actele adunării județene și din cercetările făcute împotriva lui, rezultă că s-a făcut vinovat de mai multe abateri de la rânduielile bisericești. Pe baza unor astfel de acuzații, s-a inițiat o cercetare împotriva lui, în septembrie 1709, iar la 5-6 februarie 1710 Comitatul I-a „condamnat” la moarte, iar omul său de încredere, preotul Ștefan Oros din Nănești, a fost pedepsit cu o amendă de 400 de florini. Țirca a reușit să se refugieze din Maramureș, scăpând astfel de pedeapsă.

Din anumite izvoare catolice și unite, reiese că după eliberarea lui Iosif Stoica din închisoare, a săvârșit – paralel cu Țirca – diferite slujbe arhierice, mai ales pe teritoriul eparhiei Muncaciului (hirotonii de preoți, chiar în Muncaci, readucerea a 16 sate la Ortodoxie ș.a.). Acest lucru este posibil, căci, după moartea lui Iosif Camillis (1706), situația eparhiei Muncaciului era foarte confuză. Se pare că în 1711 Stoica a încercat să-și ocupe scaunul său episcopal din Maramureș, dar n-a reușit din cauza opoziției preoților. A murit în același an. În 1992 Sfântul Sinod al Bisericii noastre l-a trecut în rândul sfinților (prăznuit la 24 aprilie, o dată cu mitropolitii Iorest și Sava).

Tot în 1711 a fost ales un nou episcop, în persoana protopopului nobil Ștefan din Petrova. A fost călugărit – sub numele de *Serafim* – și hirotonit arhiepiscop în Moldova. Probabil pentru a-și consolida situația și a obține mai ușor recunoașterea ca episcop din partea noului regim habsburgic, Serafim a plecat la Alba Iulia, ca să discute cu episcopul unit Atanasie Anghel trecerea sa la uniație. Poate voia să înființeze o episcopie unită independentă, pentru ca să apere Maramureșul atât de calvini, cât și de episcopii ruteni de la Muncaci. Dar la 21 decembrie 1711, nobili români din Maramureș au protestat energic împotriva încercării lui Serafim „de-a introduce inovații împotriva legii și a credinței lor vechi”, declarând că nu-l mai recunosc ca episcop. Au protestat, de asemenea, la guvern și reprezentanții calvini din adunarea comitatului.

În astfel de împrejurări, Serafim a fost nevoit să adopte o atitudine mai conciliantă față de calvini, așa încât, la 16 mai 1713, „nobilul comitat” a admis ca el să-și îndeplinească slujba episcopală și în viitor. Se pare că acest lucru a

nemulțumit pe catolici, socotind pe Serafim o piedică în calea acțiunii lor prozelitiste (în același an Serafim era bătut și rănit de un funcționar de stat).

În primăvara anului 1714, episcopul Iosif Hodermarszki din Muncaci, însoțit de castelanul cetății Hust, a venit în Maramureș, cerând arestarea episcopului Serafim. A și fost arestat și închis la Hust. Până la finalizarea procesului său, adunarea comitatensă – formată în mare parte din calvini – a hotărât ca preotul Ionaș din Moisei să fie numit „inspector” al bisericilor românești din comitat. Eliberat din închisoare, în 1715, Serafim n-a mai fost recunoscut ca episcop. Mai mult chiar, la 9 aprilie 1717, „nobilul comitat” a hotărât din nou arestarea lui.

Dar preoțimea din Maramureș voia să aibă propriul episcop. Așa se face că, în primăvara anului 1715, soborul preoțesc a ales ca episcop pe protopopul *Andrei* din „ierășul Cosăului”. Dar la cererea adunării comitatense adresată Guvernului de a recunoaște pe noul ales, s-a primit un răspuns negativ. Împrejurările erau acum favorabile pentru propagarea uniației, așa încât episcopul Ghenadie Bizanczi al Muncaciului a numit ca vicar în Maramureș pe Procopie Hodermarszki, fratele fostului episcop Iosif, cauzând multe neajunsuri preoților și credincioșilor ortodocși.

În 1718, preoțimea ortodoxă din Maramureș a ales ca episcop pe *Dosoftei Teodorovici*, egumen la mănăstirea Uglea, fost vicar al lui Iosif Stoica. A fost hirotonit, potrivit tradiției, în Moldova. A avut o păstorire îndelungată, iar prin 1733 se pare că a făcut o călătorie în Moldova. Cu toate că era înaintat în vârstă și aproape orb, Dosoftei a hirotonit numeroși preoți nu numai pentru Maramureș, ci și pentru parohiile ortodoxe din Transilvania, pentru că după 1701, Biserica Ortodoxă de aici a rămas fără episcop timp de 60 de ani. A avut de îndurat multe necazuri din partea episcopilor de Muncaci și a autorităților catolice. La 22 august 1720, în urma cererilor lui Bizanczi, împăratul Austriei, Carol VI (1711-1740) a pus Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei din Muncaci. Dosoftei a murit în mănăstirea Uglea, probabil în 1739.

Soborul convocat la Sighet de protopopul Ioan Stoica din Drăgoiești, pentru alegerea unui nou episcop ortodox, a fost împiedicat de autorități să-și îndeplinească misiunea. Cu toate acestea, o însemnare din 1739 îl arată ca episcop în Maramureș pe *Gavriil* din Bârsana. Deși nu se cunosc alte știri despre el, este sigur că și-a desfășurat activitatea în condiții dificile, mai ales că în 1732 comitatele „din părțile ungurești” (Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmăr și Bihor) au fost anexate la Ungaria. Românii din aceste comitate au rămas sub dependența Episcopiei rutene unite din Muncaci, care trimitea vicari în Maramureș. În scurt timp, majoritatea românilor maramureșeni au fost trecuți cu forța la uniație.

Din cele de mai sus, se desprinde constatarea că în secolul al XVII-lea și începutul celui următor, în Maramureș au păstorit episcopi ortodocși români, aleși de preoțimea de aici. Ei erau apoi recunoscuți de „congregația comitatului” și de principii Transilvaniei.

Oblăduirea lor duhovnicească s-a întins uneori nu numai peste cele aproximativ 50 de sate din Maramureș, ci și peste credincioșii români din Satu Mare, părți din Salaj și chiar din Hajdu, Ugocea ș.a. Acești episcopi nu aveau o reședință stabilă, ci se așezau de regulă, într-una din mănăstirile din Maramureș și comitatele din nord: Peri, Uglea, Hust, Moisei, Bârsana. În conducerea treburilor eparhiei, erau ajutați de protopopii celor trei „ierășuri” și de „soborul” eparhial, format din mai mulți „asesori” (protopopi, câțiva preoți și nobili mireni). Uneori își întindeau autoritatea asupra Maramureșului episcopii ruteni de la Muncaci sau episcopii români de la Vad și mitropolii din Alba Iulia. De regulă, episcopii din Maramureș erau hirotoniți de mitropolii Moldovei, la Suceava apoi la Iași. Deci, episcopii de Vad și de Maramureș nu pot fi socotiți „sufragani” ai mitropolii din Alba Iulia, în accepțiunea de azi a cuvântului; dimpotrivă, se observă o subordonare a lor față de mitropolii Moldovei.

Se constată numeroase schimbări ale episcopilor de Maramureș, după bunul plac al nobilimii locale sau al adunării comitatului, arestarea și întemnițarea lor (Vasile Tarasovici, Iosif Stoica) și chiar condamnarea unuia la moarte (Iov Tirca). În pofida condițiilor atât de dificile în care au lucrat, expuși la atâtea umilinte și asupriri din partea autorităților de stat, episcopii români din Maramureș, au reușit să împiedice, până pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, încercările autorităților catolice și mai ales ale episcopilor ruteni uniți de a înstrăina pe credincioșii români de „legea strămoșească”.

Bibliografie

IZVOARE: NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (vol. XII și XIII din colecția *Studii și documente cu privire la istoria românilor*); IOAN BÂRLEA, *Însemnări din bisericile Maramureșului*, București, 1909, 245 p. (vol. XVII din colecția *Studii și documente* a lui N. Iorga); ALEXANDRU CZIPLE, *Documente privitoare la Episcopia din Maramureș*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1916, 128 p. (p. 249-376); Vezi și recenzia lui Z. Păclisanu în rev. „Cultura Creștină”, Blaj, an. VI, nr. 8, 1916, p. 238-244.

Lucrări generale: AUGUSTIN BUNEA, *Vechile Episcopii românești a Vadului, Geoagiului, Silvasului și Bălgradului*, Blaj, 1902, XII + 152 p.; NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METES, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, vol. I, ed. II, Sibiu, 1935, XXXVI + 596 p.

Lucrări speciale: ANTAL HODINKA, *A munkácsi görög-katholikus püspökség története*, Budapest, 1909, VIII + 856 p.; ANTAL HODINKA, *A munkácsi gör szert püspökség okmánytára*, vol. I (1458-1715), Ungvár, 1911; TIT BUD, *Date istorice despre protopopiatele, parohiile și mănăstirile române din Maramureș*, Gherla, 1911, VI + 107 p.; ȘTEFAN METES, *Contribuții la istoria Bisericii românești din Maramureș (după Hodinka)*, în „Neamul Românesc Literar”, Vălenii de Munte, V, 1912, nr. 37-38; ZENOVIE PĂCLISANU, *Din istoria bisericească a Maramureșului*, în „Cultura Creștină”, an. III, 1913, nr. 8, p. 228-234, nr. 9, p. 261-267, nr. 10, p. 295-300 și nr. 11,

p. 328-336; N. IORGA, *Ceva despre episcopul maramureșan Iosif Stoica*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1914, 16 p.; SIMEON RELI, *Vechea Episcopie ortodoxă a Maramureșului și legăturile ei cu Bucovina*, în „Candela”, an XLVIII, 1937, p. 185-203; SIMEON RELI, *Biserica ortodoxă din Maramureș în vremurile trecute*, Cernăuți, 1938, 254 p. (și recenzia lui Zenovie Păclisanu în „Cultura Creștină”, an XVIII, nr. 6-7, 1938, p. 389-409); ȘTEFAN LUPȘA, *Vechea Episcopie a Sătmăului*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 5-6, p. 193-204 (și extras: București, 1938, 14 p.); MICHAEL LACKO, *Unio Uzhorodensis Ruthenorum Carpathicorum cum Ecclesia Catholica*, în „Orientalia Christiana Analecta”, nr. 143, Roma, 1955; MICHAEL LACKO, *Die Uzhoroder Union*, în „Ostkirchliche Studien”, Würzburg, Band 8, 1958, p. 3-30; ALEXANDER BARAN, *Eparchia Maramorosiensis eiusque unio*, ed. II, în „Analecta Ordinis S. Basilii Magni”, series II, sectio I, vol. XVII, Roma, 1962; OVIDIU GHITTA, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul – episcopul Serghie*, AHA, Cluj-Napoca, XXVII, 1985-1986, p. 375-383; OVIDIU GHITTA, *Episcopul Iosif de Camilis și românii din „părțile ungurești”*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”. Historia, 42, 1997, nr. 1-2, p. 51-73; VLADIMIR FENICI, *Din istoria relațiilor episcopilor de Muncaci cu centrele religioase din Maramureș*, în vol. „Relații româno-ucrainene. Istorie și contemporaneitate”, Satu Mare, 1999, p. 185-199; NUTU ROSCA, *Sfântul Ier-arh Iosif Mărturisitorul din Maramureș*, Baia Mare, 2000, 216 p.

XLII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL
AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

O parte din acest bogat capital al literaturii române vechi a fost prezentat în capitalele referitoare la marii ierarhi cărturari din secolul al XVII-lea și începutul celui următor: Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Simion Ștefan al Ardealului, Teofil, Ștefan, Varlaam, Teodosie și Antim Ivireanul ai Țării Românești, Mitrofan al Buzăului. În cele ce urmează, vom reaminti, pe scurt, unele din tipăriturile de importanță majoră ale acestei perioade, apoi vom prezenta mai detaliat câteva din lucrările teologice netipărite, scrise îndeosebi de mireni cu pregătire enciclopedică, deci și buni teologi, adevărați deschizători de drumuri în multe ramuri ale culturii românești.

Numărul tipografiilor – patronate de domnii și mitropolii Țării Românești și ai Moldovei – a fost în continuă creștere: Câmpulung (1635), Govora (1637), Dealu (1644), Târgoviște (1646), București (1678), Buzău (1691), Snagov (1696), Râmnic (1705), Iași (1642), Alba Iulia (1640), Sebeș (1683). Unele din ele au fost trimise de la Kiev (cele de la Câmpulung și Govora, în timpul lui Matei Basarab, și cele de la Iași, în timpul lui Vasile Lupu), iar mai târziu de la Moscova (cea de la Iași, în 1681, la rugămintea mitropolitului Dosoftei). Aceste tipografii au dat la lumină numeroase cărți de slujbă, în românește și slavonește, la care se adaugă cele în grecește și arăbește pentru credincioșii din Balcani și Orientul Apropiat. În acest secol, s-a continuat acțiunea de introducere a limbii române, întâi prin traducerea și tipărirea în românește a îndrumărilor tipiconale (sub mitropolitul Ștefan, urmat de mitropolitul Teodosie și de episcopul Mitrofan de la Buzău), apoi prin traducerea și tipărirea în românește a lecturilor biblice, adică Apostolul și Evanghelia (sub mitropolitul Teodosie), și, în sfârșit, prin traducerea și tipărirea întregii slujbe în românește (sub Antim Ivireanul și – independent de mișcarea din Țara Românească – sub Dosoftei al Moldovei).

În acest secol, se tipăresc primele ediții integrale ale *Noului Testament* (Alba Iulia 1648, București 1703) și ale *Bibliei* (București 1688), fără să mai vorbim de edițiile *Psaltirii* (Alba Iulia 1651 etc.) sau ale *Apostolului* și *Evangheliei*.

Consemnăm apoi lucrările cu caracter omiletic. În 1640-1641 s-a retipărit, la Alba Iulia, *Evanghelia cu învățătură*, după cea a lui Coresi din 1581. În 1642, s-a tipărit *Evanghelia învățătoare sau Cazania de la Govora*, tradusă din slavo-rusă de ieromonahul Silvestru, retipărită peste doi ani – cu completări – la mănăstirea Dealu.

În aceeași perioadă, mitropolitul Varlaam al Moldovei a dat la tipar, la Iași, *Cazania* care-i poartă numele (1643), tradusă și prelucrată după *Comoara* mitropolitului Damaschin Studitul și după unele cazanii slavone care circulau în manuscris în Transilvania și Moldova. În 1699, a apărut la Alba Iulia un *Chiriacodromion* cu 81 cazanii, având la bază textul Cazaniei lui Varlaam.

În a doua jumătate a secolului, s-a tradus o colecție de 18 predici (cazanii) după arhimandritul ucrainean Ioanichie Galeatovschi, tipărite la București, în 1678, de mitropolitul Varlaam, sub titlul *Cheia înțeleșului*. În 1691, frații Radu și Șerban Greceanu tipăreau la București câteva din *Mărgăritarele* (cuvântările) Sfântului Ioan Gură de Aur.

Dintre cărțile de învățătură sau de zidire sufletească tipărite în acest secol, notăm *Viata și petrecerea sfinților*, în 4 volume, tradusă și prelucrată de mitropolitul Dosoftei al Moldovei, după izvoare grecești și slave (Iași, 1682-1686).

În Țara Românească a activat, pe la mijlocul secolului, acel *Daniil Andrean Panoneanul*, deci un transilvănean, care a tradus în românește *Îndreptarea Legii* de la Târgoviște din 1652. După cercetări mai noi, el ar fi realizat – prin 1665-1670 – o traducere a Vechiului Testament, din slavonește în latinește (Ms. 4389 în Bibl. Acad. Rom.); i se atribuie, de asemenea, traducerea în românește a *Învățăturilor lui Neagoe Basarab, a Vietii Sf. Nifon* de Gavriil Protul, a romanului *Varlaam și Ioasaf*, ca și a unor lucrări tipărite sub mitropolitul Ștefan.

În sfârșit, consemnăm lucrările teologice propriu-zise, fie traduceri, fie lucrări originale. În prima categorie intră lucrarea *Sapte Taine a Bisericii* (Iași, 1644), prelucrată de mitropolitul Varlaam – ajutat de logofătul Eustratie – după teologul grec Toma (Teofan) Eleavulkos, carte îndreptată împotriva protestanților, care nu recunosteau Sfintele Taine.

O altă lucrare tradusă din grecește a fost *Manualul împotriva schismei papistașilor* al ieromonahului Maxim Peloponezianul, tipărită la Snagov în 1699, sub titlul *Carte sau lumină cu drepte dovediri din dogmele Bisericii Răsăritului asupra dezghinării papistașilor*. Era o carte dogmatică-simbolică, în care erau combătute cele patru puncte „florentine”. S-a tipărit pentru a se pune în mână preoților și a credincioșilor români, mai ales a celor din Transilvania, o carte de apărare a învățăturilor ortodoxe atacate de catolici. Ieromonahul Ieremia Cacavela, profesor la Iași și București, dascălul lui Dimitrie Cantemir, a tradus în românește *Tălcuirea Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași, în 1697.

În afară de acestea, s-au făcut mai multe traduceri din Sfintii Părinți – lucrări teologice, ascetice, cuvântări –, majoritatea rămase în manuscris (de pildă, *Leastvita* Sfântului Ioan Scărarul, în traducerea lui Varlaam, pe când era egumen la Secu). Au văzut lumina tiparului numai *Mărgăritarele* Sfântului Ioan Gură de Aur (București, 1691).

În ce privește lucrările teologice originale, reamintim *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, aprobată de Sinodul de la Iași din 1642, tradusă în românește

de logofătul Radu Greceanu, ajutat de fratele său Șerban și de stolnicul Constantin Cantacuzino (Buzău 1691). A doua lucrare originală era *Răspunsul la Catehismul calvinesc* al lui Varlaam, tipărit probabil la Iași, în 1645. Ambele lucrări aveau menirea de a apăra învățăturile ortodoxe, prima împotriva acțiunilor prozelitiste catolice din Polonia dar și din alte țări, iar a doua împotriva celor calvine din Transilvania.

În cele ce urmează vom prezenta câteva din operele teologice originale din secolul al XVII-lea sau la începutul celui următor, care n-au fost consemnate în alte capitole.

Lucrările teologice ale lui Nicolae Miclescu. Marele cărturar umanist moldovean *Nicolae Miclescu Spătaru* (c. 1636-1708), distins poliglot, diplomat, filolog, istoric, geograf, etnograf și memorialist, a fost și un bun cunoscător al teologiei. După studii la Academia domnească de la Iași și la „marea școală” a Patriarhiei din Constantinopol, Miclescu a fost, rând pe rând, grămatic (secretar) al domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei, spătar pentru un scurt timp în Tara Românească, capuchehaie (reprezentant) al domnitorului Grigorie Ghica la Poartă, pribeag prin Apus, întâi la Berlin, apoi alături de fostul său domn Gheorghe Ștefan la Stettin, cu misiuni din partea acestuia la Stockholm și la Paris, din nou în Moldova, apoi la Constantinopol, de unde, cu o scrisoare de recomandare din partea patriarhului Dositei al Ierusalimului, s-a îndreptat spre Moscova, fiind angajat în slujba Ministerului rus de externe (Possolskii Pricaz), ca interpret pentru limbile greacă, latină și română (1671). A rămas în slujba țarilor ruși până la moarte, încredințându-i-se în 1675-1677 o misiune în China, în timpul căreia a scris cunoscutele lucrări: *Jurnalul (Itinerarul) siberian* și *Descrierea Chinei*.

În afară de traducerea Vechiului Testament – în care a inclus și lucrarea filosofică *Despre rațiunea dominantă sau Pentru singurul țiitorul gând*, cum a intitulat-o el – prin 1655-1660, Nicolae Miclescu a mai tradus în românește cartea *Mântuirea păcătoșilor* a teologului grec Agapie Landos. În 1661, pe când era în Moldova, a tradus *Cartea cu multe întrebări foarte de folos pentru multe trebi ale credinței noastre...* după Sfântul Atanasie cel Mare al Alexandriei (din lucrările acestuia: *Alte câteva întrebări și Întrebările către arhonte Antioh*), prima lucrare patristică de la noi tradusă direct din originalul grecesc. Este o lucrare apologetico-dogmatică, în care erau clarificate adevărurile de credință privitoare la existența, ființa și atributele lui Dumnezeu, persoanele Sfintei Treimi, Întrupare, Sfânta Fecioară Maria, harul divin, natura și numărul îngerilor, raiul, iadul, căderea diavolilor, păcatele, Sfânta cruce ș.a. Analizând textul grecesc și traducerea lui Miclescu, se poate constata că el amplifică textul românesc, acolo unde i se părea că nu mai era atât de clar, iar pe alocuri adaugă unele lămuriri pentru cititorii români. De pildă, explicând numele lui Dumnezeu, scria: „Dumnezeu se zice în limba grecească Theos, iar pre limba letinească deus, iară rumânește să chiamo Dumnezeu, care nume este luat de la letinie, în ce chip și

mai jumătate de limbă românească luat(ă) de la latini”. Deși traducerea are multe curențe, totuși, se poate constata că Miclescu era un bun cunoscător al teologiei, îndeosebi al Sfinților Părinți, un gânditor profund, capabil să lămurească cele mai subtile probleme de apologetică și dogmatică ortodoxă.

O lucrare dogmatico-apologetică a lui Nicolae Miclescu a fost scrisă în 1667 la Stockholm, unde a fost trimis de Gheorghe Ștefan cu o misiune pe lângă regele Suediei Carol XI (1660-1697). Lucrarea a fost scrisă la rugămintea ambasadorului Franței în Suedia, marchizul Arnauld de Pomponne, viitor ministru de externe al lui Ludovic XIV. Acest ambasador era nepotul de frate al lui Antoine Arnauld, figură marcantă a culturii franceze din secolul al XVII-lea, profesor la Sorbona, apărător al teologului olandez Cornelius Jansenius și al jansenismului, pe de o parte împotriva iezuiților, pe de alta împotriva calvinilor. Jansenismul era o mișcare religioasă, care își are numele de la olandezul Cornelius Jansenius (+ 1638), profesor de teologie, apoi episcop de Ypres-Belgia, care și-a expus ideile în cartea intitulată *Augustinus* (1640). Mișcarea urmărea, între altele, îndreptarea evlaviei și a credinței catolice, ridicându-se îndeosebi împotriva practicilor iezuite. Deși a fost condamnată de scaunul papal și de regele Franței, ea s-a răspândit curând în Franța și Țările de Jos, avându-și centrul la mănăstirea Port Royal, grupând în jurul ei o serie de cărturari francezi – clerici și mireni – ca Blaise Pascal (cu *Provincialele sale*), Racine, Lancelot, frații Arnauld și alții.

Antoine Arnauld a purtat o lungă polemică cu pastorul calvin Jean Claude în anumite probleme teologice controversate, între care și aceea a prefacerii (transsubstanțierii), Claude susținând că Biserica Ortodoxă are aceeași învățătură ca și calvinii. Pentru a se informa asupra învățăturii ortodoxe despre prefacere, s-au cerut lămuriri – prin ambasadorul citat mai sus – de la patriarhul și episcopii ruși, dar nu s-a primit nici un răspuns. În astfel de împrejurări, ambasadorul a rugat pe spătarul Nicolae Miclescu, aflat la Stockholm, să scrie un scurt tratat dogmatic – apologetic, în care să expună învățătura ortodoxă despre prefacerea darurilor. Așa a scris Miclescu – în latină și greacă – lucrarea intitulată *Enchiridion sive Stella Orientalis Occidentali splendens, id est sensus Ecclesiae Orientalis, scilicet graece, de transsubstantione corporis Domini, alliisque controversiis...* (Manual sau Steaua Răsăritului strălucind în Apus, adică părerea Bisericii Răsăritene Ortodoxe despre prefacerea Trupului Domnului și despre alte controverse...). Lucrarea a fost trimisă la Paris, unde Antoine Arnauld și prietenul său Pierre Nicole au publicat textul latin în lucrarea lor intitulată *La perpetuité de la foi de l'Église catholique touchant l'Eucharistie* (1669, ed. II, Paris, 1704), ca răspuns lui Jean Claude. Scrierea lui Miclescu era prezentată sub titlul: *Ecrit d'un seigneur moldave sur la croyance des grecs*. Cu doi ani înainte, se tipărise la Amsterdam – în grecește – lucrarea altui umanist moldovean, *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, iar în 1643, se tipărise, în același oraș, versiunea originală, latină, a *Mărturisirii*. *Erau primele opere românești tipărite în Apusul Europei*.

În lucrare se relatează că Biserica creștină a avut de înfruntat în decursul veacurilor felurite erezii, pe care a știut întotdeauna să le combată. În continuare, erau expuse sumar unele din învățăturile privitoare la credință, cultul și obiceiurile Bisericii Ortodoxe, pe care o socotea „păzitoarea credinței vechi a apostolilor”, stăruind asupra Sfintei Euharistii. El scria, între altele, că noi ortodocșii „credem că pâinea și vinul, prin cuvintele Domnului, se schimbă și se prefac substanțial și cu adevărat în Trup și Sânge, așa încât, după sfințire, nu mai rămâne substanța pâinii și a vinului, ci locul lor, prin voința și lucrarea dumnezeiască, îl ia Trupul și Sângele lui Hristos”.

Deși era o mărturisire de credință particulară, neaprobată oficial de Biserica Ortodoxă, totuși, lucrarea lui Nicolae Milescu despre Sfânta Euharistie este una din cele mai valoroase lucrări dogmatico-apologetice ortodoxe din secolul al XVII-lea. În același timp, era a treia lucrare românească, din secolul de care ne ocupăm, îndreptată împotriva calvinismului (după *Mărturisirea lui Petru Movilă* și *Răspunsul la Catehismul calvinesc*). Se remarcă, totuși, că era redactată într-o manieră irenică, neobișnuită în acele vremuri.

Mai notăm că în 1669, pe când se afla la Istanbul, cărturarul român avea legături cu cercurile diplomatice engleze îndeosebi cu pastorul anglican al ambasadei, Thomas Smith, un erudit teolog și orientalist. La rugămintea acestuia, Milescu i-a oferit câteva modele de texte bisericești în *limba română* (alfabetul chirilic și explicarea literelor, rugăciunea Tatăl nostru în românește, cu slove chirilice și cu litere grecești, Simbolul credinței în românește, Tatăl nostru în slavonește, cu litere slave și grecești, apoi Prea Sfântă Treime, Sfinte Dumnezeule... în slavonește și grecește). Manuscrisul se păstrează în Biblioteca Bodleiana din Oxford. Același text al Rugăciunii domnești a fost oferit de spătar prietenului său, eruditul suedez G. Stiernhielm, care l-a introdus în prefața despre originea limbilor la *Evangelia lui Ulfila*, publicată la Stockholm în 1671.

După ce a trecut în Rusia, în 1671, Milescu a compilat sau a tradus în rusește câteva lucrări care tratau și anumite probleme teologice. Între ele, *Aritmologia* (1672), o carte filosofică cu precepte morale și fapte disperate clasate cu ajutorul cifrelor, tradusă după Johann Lauterbach și după umanistul german Joachim Camerarius (1500-1574), fost profesor în Leipzig și Tübingen, care a redactat – împreună cu Melancton – *Confesiunea* de la Augsburg din 1530. A mai tradus și compilat, în special după izvoare elino-grecești, și alte lucrări: *Etica*, *Hismologhionul* (o carte istorico-parenetică), *Cartea despre sibile*, o serie de lucrări cu caracter istoric etc.

Așadar, spătarul Nicolae Milescu, – socotit de contemporanii săi un „vir poliglotus et perdoctus”, deci o figură marcantă a culturii europene, – prin lucrările menționate aici, s-a dovedit a fi și un mare teolog și apologet creștin.

Lucrările teologice ale lui Dimitrie Cantemir. Al treilea umanist moldovean care a activat în ultima parte a vieții în Rusia (după Petru Movilă și Nicolae

Milescu) a fost Dimitrie Cantemir (1673-1723). Cărturar de formație umanistă și de reputație europeană, elev al „școlii mari” a Patriarhiei de Constantinopol – cu profesori formați în Universitățile Apusului, îndeosebi la Padova –, istoric, geograf, filosof, muzicolog, orientalist, cunoscător al multor limbi străine, Dimitrie Cantemir a lăsat posterității și unele lucrări filosofice, în care apar numeroase elemente de teologie ortodoxă, precum și lucrări teologice. De exemplu, *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea sau giudetul sufletului cu trupul*, tipărită la Iași, în 1698, cu text românesc și grecesc, era o carte de educație morală în spirit ortodox, o carte de îndrumare creștină sau de zidire sufletească, cu o antologie de texte și de învățături luate din Sfânta Scriptură, din filosofii antici și gânditorii mai noi. Tema lucrării este raportul dintre om și lume, prezentat sub forma unei dispute sau dialog între lume și omul înțelept, trup și suflet, materie și spirit, păcat și virtute, pe baza celor spuse de Sfântul Apostol Pavel (la Gal. 5, 17). În epoca patristică tema a fost dezbătută de Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Efrem Sirul, iar mai târziu de Filip Solitarul, scriitor ascetic bizantin din secolul XI (în lucrarea *Dioptra*), de Mihail Choniates în secolul XII (în lucrarea *Personificări felurite de gâlceavă și mai ales de judecată*), pe care Dimitrie Cantemir i-a putut avea ca model. A putut folosi, de asemenea, unele lucrări teologice și filosofice medievale (*Thesaurus biblicus*, o lucrare a teologului unitarian lituanian Andrei Wissowatius și altele).

Analizând cuprinsul acestei lucrări, constatăm că Dimitrie Cantemir se situează – în gândirea sa – între morală creștină și etică filosofică. Lucrarea are multe elemente profane, adevărurile de credință le explică sau le apără cu ajutorul rațiunii, ca un filosof, și nu ca un teolog. Detesta izolarea și asceza predicată de unii scriitori patristici și postpatristici, punând accentul pe viața de aici, și nu pe cea de dincolo. Cu toate acestea, Divanul poate fi considerat și ca o lucrare de morală creștină și de spiritualitate ortodoxă românească.

Lucrarea *Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago* (Imaginea științei sacre, care nu se poate zugrăvi), scrisă în anul 1700, la Constantinopol, a fost concepută în două volume, din care a redactat numai primul. Tratează diferite probleme de filosofie și de teologie: teoria cunoașterii (socotind că izvorul ei este revelația divină), originea universului (pe care-l consideră creat de Dumnezeu), progresul creației (având o concepție deistă, Dumnezeu nu mai intervine în desfășurarea vieții universului după creație), problema timpului (noțiunea de timp fiind la el echivalentă cu aceea de eternitate a divinității), problema liberului arbitru și a predestinației, pe care încearcă să le împace. Deci toate problemele filosofice pe care le ridică, dorește să le rezolve în spiritul doctrinei creștine. Se pare că a fost influențat de filosofia medicului și alchimistului flamand Johan Baptist van Helmont (1577-1644). Forma de expunere este aceea a unei convorbiri între Creator și creatură, într-o formă alegorică.

O altă lucrare, de data aceasta numai de teologie, a fost scrisă în perioada sederii sale în Rusia. Se intitulează *Loca obscura in Catechisi, quae ab anonyme*

authore slaveno idiomate edita et Pervoe ucenie otrokom intitulata est, dilucidata autore Demetrio Cantemirio (Locuri obscure în Catehismul tipărit în slavonește de un autor anonim sub titlul „Prima învățătură pentru copii”, lămurite de...). A fost scrisă în latinește, apoi a tradus-o în rusește secretarul său I. Ilinski. Era un răspuns (245 pag. ms.) la lucrarea lui Teofan Procopovici, episcop de Pskov, mai târziu arhiepiscop al Novgorodului și președinte al noului Sinod dirigent al Bisericii ruse, tipărită în 1720, sub titlul menționat mai sus, având ca model catehismele protestante ale timpului (*Întâia învățătură* a apărut și la Râmnic, în trei ediții: 1726 slavo-română, 1727 și 1734 slavă). Cărturarul moldovean explica învățăturile ortodoxe interpretate greșit de Teofan Procopovici – influențat de protestanți –, făcând obiecțiuni și asupra planului Catehismului și a modului în care era prezentat materialul.

Analizând răspunsul dat de Cantemir, impresionează, în primul rând, bogata sa informație teologică. El reda o mulțime de citate biblice și patristice, rugăciuni și imne din cărțile de cult (Octoih, Ceaslov, Acatist), hotărâri ale Sinoadelor ecumenice ș.a., care-l arată ca un adânc cunoscător al teologiei cu toate ramurile ei (dogmatică, morală, liturgică etc.). De notat și faptul că el se situează pe poziția de apărător al doctrinei și al tradițiilor Bisericii Ortodoxe față de învățăturile luterane, calvine și catolice.

În sfârșit, menționăm aici și lucrarea *Sistemul sau întocmirea religiei mahumedane*, scrisă tot în Rusia, în latinește, tradusă apoi în rusește și tipărită la Petersburg în 1722, care poate fi socotită prima lucrare privitoare la doctrina altei religii, scrisă de un român.

Deși nu se ridică la valoarea lucrărilor sale istorice (*Descriptio Moldaviae, Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor, Istoria Imperiului otoman*), lucrările menționate mai sus îl așează pe Dimitrie Cantemir printre premegătorii teologiei ortodoxe românești moderne.

Alți cărturari români cu preocupări teologice. În afară de acești doi străluciți umaniști moldoveni, în secolul al XVII-lea au activat și alți cărturari, în Țara Românească și în Transilvania, care au îmbogățit literatura noastră bisericească cu diverse lucrări, unele tipărite, dar cele mai multe rămase în manuscris.

Un umanist care a sprijinit mișcarea culturală a timpului său – și implicit literatura teologică-bisericească de la noi – a fost logofătul *Udriște Năsturel* (c. 1596-1659), fratele doamnei Elina, soția lui Matei Basarab. Pe lângă unele versuri slavone și predoslovii la câteva din cărțile tipărite în timpul domniei acestuia, de la Udriște Năsturel au rămas și câteva traduceri. Astfel, a tradus din latinește în slavonește opera ascetică medievală *De imitatione Christi*, a călugărului Thomas a Kempis (Thomas Hamareken van Kempen, lângă Köln, c. 1380-1470), tipărită la Dealu, în 1647. Avea câteva versuri de laudă către domn și o prefață către mitropolitul Varlaam al Moldovei, în care arăta, între altele, „înrudirea” dintre limba română și cea latină. Traducerea lui a avut o largă răspândire la popoarele slave. I

se atribuie și traducerea în românește a cunoscutului roman popular *Viața sfinților Varlaam și Ioasaf* (1649); a rămas în manuscris, făcându-se apoi numeroase copii, care au avut o circulație destul de largă.

La începutul secolului al XVIII-lea, *Ștefan și Radu Brâncoveanu*, fiii domnitorului, au alcătuit și tipărit, în grecește, câteva panegirice (la Sfântul Ștefan, Sfântul Constantin etc.).

Un alt cărturar român cu preocupări teologice-bisericești a fost *Teodor Corbea*, fiul preotului Ion Corbea de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului (călugărit la Sinaia, sub numele de Iosif), cu studii în Rusia, logofăt pentru limba latină la Curtea lui Constantin Brâncoveanu, trecut mai târziu în slujba țarului Petru cel Mare, împreună cu fratele său mai mare, David. Acest Teodor Corbea a scris un *Lexicon latino-român (Dictiones latinae cum valachica interpretatione)*, primul de acest fel în literatura română, la cererea episcopului Mitrofan al Buzăului (tradus după *Lexiconul latino-maghiar* al lui Albert Molnár, Nürnberg, 1604 și 1711, Heidelberg, 1721). O altă operă de mare însemnătate este *Psaltirea în versuri*, alcătuită după ce s-a stabilit în Rusia și închinată țarului Petru cel Mare. Sunt versificați toți cei 150 de psalmi. Ca și la Dosoftei, se resimte influența poeziei populare. Deși folosește o mare varietate de versuri (de la 5 la 13 silabe), acestea dau expresie unei limbi vii, populare. Psaltirea a fost dăruită de el însuși bisericii Sfântul Nicolae din Schei, în anul 1725 (azi se află în Biblioteca Universității din Cluj-Napoca).

Consemnăm aici și faptul că în Transilvania circulau unii psalmi versificați în românește, traduși după cântările calvine. Așa au fost *psalmii* copiați cu litere latine și ortografie maghiară de Mihail Hălici tatăl, *Psaltirea în versuri* copiată de Ioan Viski din Sântămăria Orlea (jud. Hunedoara), în 1697, cu 35 de psalmi traduși după Francisc David și Grigore Szegedy, iar restul după Albert Molnár Szcenzi.

Un alt scriitor pe care trebuie să-l menționăm în Transilvania a fost *Gheorghe Brancovici* (1645-1711), fratele mitropolitului Sava, autorul unei „istorii a sud-estului european”, pe care a intitulat-o *Cronica sloveanilor, Iliricului, Misii cei din sus și cei din jos*, scrisă în românește, la Curtea lui Șerban Cantacuzino (1684-1687), pe care ulterior a prelucrat-o și a dezvoltat-o în limba sârbă. În afară de această operă, au mai rămas de la el trei texte cu conținut bisericesc, în românește (păstrate azi la Belgrad): o *Carte de rugăciuni*, un *Catehism* și un text intitulat *Cătră adevărații călători*. Catehismul, în 44 de capitole, era o replică ortodoxă la acțiunea prozelitistă calvină și catolică. Din ultimul text s-au păstrat numai 13 paragrafe, în care apar o serie de sfaturi privitoare la „călătoria” omului în această lume, pentru a-l călăuzi pe calea înțelepciunii și a-l feri de ispite, cu indicarea unor texte biblice potrivite.

Preoți și călugări cu preocupări istorice și literare. Prima istorie universală în românește a fost alcătuită în anul 1620 – din îndemnul episcopului Teofil

al Râmnicului, viitorul mitropolit – de călugărul *Mihail Moxa* sau *Moxalie*, se pare din mănăstirea Bistrița, cel care, două decenii mai târziu, va traduce *Pravila cea Mică*, tipărită la Govora (1640). Era o cronică a lumii de la „crearea” ei până în anul 1489. În cea mai mare parte era tradusă – pe alocuri prelucrată – după Cronica bizantinului Constantin Manasses, scrisă în grecește, în versuri, în secolul al XII-lea și tradusă în medio-bulgară în secolul al XIV-lea. Mihail Moxa a cunoscut numai versiunea slavă a cronicii bizantine – făcută în proză, cu omisiuni și adaosuri față de original – care slujise ca model stilistic și cronicarilor moldoveni din secolul precedent. El a folosit însă și alte cronici bizantine, dar și unele slave. Compilatorul român a încercat o rânduire a informațiilor istorice luate din izvoarele amintite, în ordine cronologică, unitară. În plus, a introdus și unele date privitoare la istoria românilor (de pildă, luptele lui Mircea cel Bătrân împotriva turcilor conduși de Baiazid etc.).

În acest secol a trăit și un călugăr cu preocupări lingvistice, *Mardarie Cozianul*, autorul unui *Lexicon slavo-românesc* (1649), lucrat pe baza *Lexiconului slavo-rusesc* al românului Pamvo Berânda, tipărit la Kiev, în 1627.

În timpul domniei lui Matei Basarab, ieromonahii *Meletie Macedoneanul*, *Ștefan din Ohrida*, *Silvestru* și *Melchisedec* au adus un aport însemnat la traducerea și tipărirea de cărți în limba română (de slujbă, teologice, juridice).

În Transilvania, *protopopul Vasile* de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului († 1659) a redactat prima *Cronică românească*, între anii 1628-1633, deci anterioară cu câțiva ani *Letopisetului* lui Grigore Ureche. Originalul nu s-a păstrat, ci numai o variantă, inclusă într-o *Istorie a bisericii Sfântul Nicolae*, scrisă în secolul următor de Radu Tempea II, precum și o versiune germană. Autorul era descendentul unei străvechi familii preotești, fiu al învățatului protopop Mihai, colaboratorul diaconului Coresi. Cronica lui cuprinde știri din perioada 1392-1633, mai mult de interes local: zidirea bisericii Sfântul Nicolae din Schei, șirul preoților, cu scurte știri din viața lor, legăturile bisericii cu domnii munteni și moldoveni, campaniile militare ale lui Mihai Viteazul și Radu Șerban în Transilvania. Din paginile cronicii se desprinde deci și ideea de unitate națională românească.

Copiști de manuscrise românești. Ca și în secolele precedente, și în acest răstimp au lucrat numeroși copisti de manuscrise. Trebuie să reținem că numărul manuscriselor slave este în continuă scădere. Se remarcă doar, la începutul secolului, activitatea desfășurată la mănăstirile Dragomirna, sub îndrumarea mitropolitului Anastasie Crimca și la Moldovița, sub îndrumarea episcopului Efrem al Rădăuților, de care ne-am ocupat în alt capitol.

În schimb, a crescut în mod evident numărul manuscriselor în limba română, copiate de călugări în mănăstiri, dar și de numeroși preoți de mir, pentru nevoile lor liturgice, omiletice și pastorale. Este vorba de manuscrise liturgice (cărți de cult), teologice (cazani, vieți de sfinți etc.) și cărți populare (Varlaam și Ioasaf,

Alexandria etc.). Într-un alt loc am prezentat activitatea cunoscuților preoți copisti *Grigorie din Măhaci* (sfârșitul sec. XVI – începutul sec. XVII) și *Ion din Sânpetru Hunedoarei* (începutul sec. XVII), așa că nu mai stăruim asupra lor.

Din numărul, destul de ridicat, al celor din secolul al XVII-lea, consemnăm doar pe preotul *Vlaicu* din Țara Românească (un Tetraevanghel cu miniaturi pentru Căldărușani, în 1643), pe *Ivanco* din Rădăuți (un Liturghier în 1643 și un Tetraevanghel în 1646, amândouă cu miniaturi), pe autorul anonim al *Slujebnicului* (Liturghier), scris pentru mitropolitul Ștefan al Ungrovlahiei, unul din cele mai valoroase manuscrise cu miniaturi din cultura medievală românească.

Câțiva preoți de mir din părțile Bihorului au desfășurat o activitate deosebit de rodnică în copierea de manuscrise liturgice. Faptul că în părțile de vest ale țării s-a găsit un număr mult mai mare de manuscrise, în comparație cu celelalte ținuturi românești, se explică prin aceea că în locurile respective n-a existat niciodată o tipografie, care să satisfacă trebuințele bisericilor și ale preoților români de acolo. De la „popa” *Ursu* – fost un timp în Cotiglet – care a activat între anii 1660-1690 – se cunosc patru manuscrise: două *Molitvelnice* și două *Cazanii*. Între acestea, de o importanță majoră este *cazania* copiată în 1680, în Cotiglet, în epilogul căreia preciza că a „scris-o” după „păucenia lui Io Alixandru Vodă din Țara Moldovei”, identificat cu Alexandru Lăpușeneanu. Aceasta înseamnă că în Transilvania circulau manuscrise de cazanii românești, folosite în Moldova înainte de apariția *Cazaniei* lui Varlaam.

Un copist cu o activitate remarcabilă a fost preotul *Pătru*, un timp paroh în Tinăud, care a activat între anii 1672-1688. Se cunosc de la el opt manuscrise sigure: o *Cazanie* (probabil după cea tipărită la Kiev în 1637), două *Molitvelnice*, un *Liturghier* (deosebit de ale lui Coresi și de Dosoftei), *Ceaslovul* și *Octoiul* etc. Tot în Bihor au activat diaconul *Ion* din Pociovești, preoții *Ioan* și *Jurj* din Lunca Sprie, *Florea* din Criștelec – jud. Sălaj și alții.

În părțile Zarandului, un copist cu activitate deosebită a fost preotul *Mihai* – pe la mijlocul secolului al XVII-lea –, de la care au rămas vreo opt manuscrise liturgice. Spre sfârșitul secolului al XVII-lea și primele două decenii ale celui următor a activat în Hunedoara, Bihor, Arad și Banat copistul moldovean *Vasile Sturze*.

Un dascăl transilvănean trecut în Moldova, *Toader din Feldru* (jud. Bistrița-Năsăud), a întocmit o cuvântare funebră, în românește, rostită în 1639, la înmormântarea „jupânei” Sofronia, soția logofătului Pătrașcu Ciogolea din Calafindești-Suceava. În cuvântarea lui, răspândită în copii în manuscris, vorbea despre moarte și zădărnicia vieții, inspirându-se, poate, din Sfântul Ioan Gură de Aur.

Perioada de care ne-am ocupat a fost deosebit de fecundă în ce privește alcătuirea și tipărirea de lucrări teologice originale. Marii ierarhi cărturari care au trăit acum au tipărit o serie de cărți de cult, precum și cărți teologice, traduse, prelucrate sau întocmite de ei înșiși. Mitropolitul Petru Movilă, ca și compatrioții

lui de reputație europeană, Nicolae Milescu și Dimitrie Cantemir, au întocmit primele lucrări teologice care s-au bucurat de răspândire și apreciere în afara hotarelor țării.

Între preoții de mir din Transilvania și între călugării din Țara Românească și Moldova s-au remarcat și câteva figuri de cărturari modești, care au tradus, au compilat sau au copiat diferite lucrări istorice, teologice și moralizatoare, pentru trebuințele lor sufletești sau ale credincioșilor lor.

Bibliografie

O prezentare generală a activității editoriale - în afară de vol. I din „Bibliografia românească veche” - la Dennis Deletant, *Rumanian Presses and Printing in the Seventeenth Century*, în „The Slavonic and East European Review”, vol. 60, 1982, nr. 4, p. 481-499 și vol. 61, 1983, nr. 4, p. 481-511.

Opera teologică a lui Nicolae Milescu: ÉMILE PICOT, *Notice biographique et bibliographique sur Nicolas Spathar Milescu, ambassadeur du tsar Alexis Mihailovici en Chine*, Paris, 1883, 60 p. (extras des *Mélanges orientaux*); P. P. PANAITESCU, *Nicolae Spathar Milescu (1636-1708)*, Paris (1925), 145 p. (extrait des „*Mélanges de l'Ecole Roumaine en France*”, I, 1925, p. 35-181; versiunea română: Iași, 1987, XLI + 110 p.); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Nicolae Milescu Spătarul. Contribuțiuni la opera sa literară*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. III, t. VII, 1927, p. 231-284; DUMITRU CRISTESCU, *Opera teologică și apologetică a spătarului Nicolae Milescu*, în „Ortodoxia”, an X, 1958, nr. 4, p. 495-510; ALEXANDRU I. CIUREA, *Mărturisirea de credință a spătarului Nicolae Milescu: „Stella Orientalis occidentali splendens”*, în „Ortodoxia”, an X, 1958, nr. 4, p. 511-538; PETRE V. HANEȘ, *Un tricentenar Milescu. Cartea cu întrebări (1661-1691)*, în GB, an XXI, 1962, nr. 1-2, p. 74-96; PAUL CERNOVODEANU și OLGA CİCĂNCI, *Știri noi despre spătarul Nicolae Milescu și relațiile lui cu teologul anglican Thomas Smith*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 3-4, p. 326-334; VIRGIL CÂNDEA, *Rătiunea dominantă. Contribuții la istoria umanismului românesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 79-105; ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Nicolae Milescu „vir polyglotus et pereruditus”*, în vol. „Dascăli de cuget și simțire românească”, București, 1981, p. 155-179; NICOLAE MILESCU, *Aritmologia, Etica și originalele lor latine*. Editie critică, studiu monografic, traducere, note și indici de Pandelescu Olteanu, București, 1982, 408 p.; N. A. URSU, *O traducere necunoscută a lui Nicolae Milescu*, în „Cronica”, Iași, an XXI, nr. 44, 1986, p. 5; NICOLAE MILESCU, *Manual sau Steaua Orientului strălucind Occidentului*, Editie îngrijită de Traian S. Diaconescu, București, 1997, 160 p.; RADU ȘTEFAN VERGATTI, *Nicolae spătarul Milescu*, București, 1998; RADU ȘTEFAN VERGATTI, *Urmările activității de diplomat a lui Nicolae spătarul Milescu*, în vol. „Identitate națională și spirit european. Academicianul Dan Berindei la 80 de ani”, București, 2003, p. 274-296.

Opera teologică a lui Dimitrie Cantemir: Dimitrie Cantemir, *Metafizica*, București, 1928 (trad. lucrării *Sacrosanctae scientiae imago...*); Dimitrie Cantemir, *Divanul*. Editie îngrijită și studiu introductiv de Virgil Căndea, București, 1969, CX + 570 p.; Dimitrie Cantemir: „*Loca obscura*”. Traducere și comentariu de Teodor Bodogae, în BOR, an XCI, 1973, nr. 9-10, VIII + p. 1063-1111 (și extras); Dimitrie Cantemir, *Sistemul sau întocmirea religiei mahomedane*, traducere, studiu introductiv și comentarii de Virgil Căndea, București, 1977, LXXIV + 687 p. (și în vol. VIII, tomul II din *Opere complete*, București, 1987, XLII + 710 p.).

Studii. P. P. PANAITESCU, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, București, 1958, 268 p.; I. D. LĂUDAT, *Dimitrie Cantemir. Viața și opera*, Iași, 1973, 272 p.; VASILE MIHOC, *Sfânta Scriptură*

în opera lui Dimitrie Cantemir, în ST, an XXV, nr. 5-6, 1973, p. 341-351; NICOLAE N. STOLERU, *Divanul lui Dimitrie Cantemir, unul din primele tratate românești de învățătură morală creștină*, în ST, an XXV, nr. 5-6, 1973, p. 325-365; NICOLAE CHITESCU, *Ortodoxia în opera lui Cantemir*, în GB, an XXXII, nr. 9-10, 1973, p. 1097-1120; PETRU HORHOIANU, *Autenticitatea spirituală a lui Dimitrie Cantemir*, în MB, an XXV, 1975, nr. 7-9, p. 334-357; NICULAE SERBĂNESCU, *Dimitrie Cantemir. Trei sute de ani de la nașterea lui*, în BOR, an XCI, 1973, nr. 9-10, p. 1031-1062; MONICA POTCOAVĂ, *Dimitrie Cantemir - cărți de învățătură, de simțire și de trăire creștină*, în MO, an XLIV, 1992, nr. 1, p. 57-88.

Udriste Năsturel: PETRE V. NĂSTUREL, *Originea boierilor Năstureli*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, vol. X, 1909, p. 1-25 și 200-232, vol. XI, 1910, p. 37-71 și 282-286; EMIL TURDEANU, *Varlaam și Ioasaf. Versiunile traducerii lui Udriste Năsturel*, în BOR, an LII, 1934, nr. 7-8, p. 477-481; LUCIAN PREDESCU, *Udriste Năsturel și răspândirea romanului religios „Varlaam și Ioasaf”*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 1-2, p. 64-112; VIRGIL CÂNDEA, *L'humanisme d'Udriste Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, VI, 2, 1968, p. 239-287; DAN HORIA MAZILU, *Udriste Năsturel*, București, 1974, 350 p.

Teodor Corbea: ȘTEFAN METEȘ, *Din relațiile noastre cu Rusia. Frații David și Teodor Corbea în slujba poporului român ca luptători contra unirii cu Roma ca diplomați și scriitori*, în MA, an V, 1960, nr. 11-12, p. 836-862; OCTAVIAN SCHIAU și DOINA CURTICĂPEANU, *Psaltirea lui Teodor Corbea*, în Steaua, an XVII, 1967, nr. 12, p. 59-68.

Gheorghe Brancovici: E. TURDEANU, *L'oeuvre inconnue de Georges Brankovic*, în „Revue des études slaves”, XIX, Paris, 1939, p. 5-16 (și în vol. *Études de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés Roumaines*, Leiden, 1985, p. 317-328); P. P. PANAITESCU, *Istoria slavilor în românește în secolul al XVII-lea. Cronica lui Gheorghe Brancovici și Sinopsisul de la Kiev*, în RIR, vol. X, 1940, p. 80-129; *Cronica românească*. Editie critică de Damaschin Mioc și Marieta Adam-Chiper, București, 1987, 93 p.

Mihail Moxa: LUCIAN PREDESCU, *Mihail Moxa și opera sa*, în BOR, an LXXVIII, 1960, nr. 9-10, p. 907-920; DORU MIHĂESCU, *Cronograful lui Mihail Moxa*, în (Academia R.S.R.), *Memoriile secției de științe filologice, literatură și artă*, seria IV, t. III, 1981 (1983), p. 209-238 și t. IV, 1982 (1984), p. 165-191; MIHAIL MOXA, *Cronica universală*, Editia critică, însoțită de izvoare, studiu introductiv, note și indici de G. Mihăilă, București, 1987, 587 p.

Lexiconul lui Mardarie: GH. CRETU, *Mardarie Cozianul. Lexicon slavo-românesc și tăl-cuirea numelor din 1649*. Editie îngrijită de..., București, 1900.

Cronica prot. Vasile: ȘTEFAN METEȘ, *Cronica popii Vasile din Scheii Brașovului (cu note și lămuriri)*, în rev. „Drum Drept”, București, an I, 1913, nr. 3, p. 165-188; NICOLAE SULICĂ, *Cronica popii Vasile din Brașov*, în AIIN, IX, Sibiu, 1943-1944, p. 331-343 (și extras).

Manuscrise și copiiști: P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei Române*, București, 1959, XX + 406 p.; G. STREMPPEL, *Copiiști de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL STREMPPEL, *Catalogul manuscriselor românești*, 2 vol., București, 1978-1983, 431 + 502 p.; MARIO RUFFINI, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romana medievale (secoli XIV-XVIII)*, Roma-Milano, 1980, 250 p.; G. POPESCU-VĂLCEA, *Miniatura românească*, București, 1981, 138 p. + 203 ilustrații color; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura în timpul lui Constantin Brâncoveanu*, în BOR, an CXIV, 1996, nr. 7-12, p. 306-360.

Cărturari din Bihor: VASILE MANGRA, *Cercetări literare-istorice...*, II. *Rolul dieilor din Moldova în cultura românilor din Transilvania în secolul al XVII-lea*, București, 1896, 29 p.; ATANASIE POPA, *Cărturari bihoreni: popa Ursu din Cotiglet*, în MMS, an XLIV, 1968, nr. 5-6, p. 298-309; ATANASIE POPA, *Un cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: popa Pătru din Tîndud*, în LR, an XX, 1969, p. 193-197; ATANASIE POPA, *Cărturar bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldoveanu*, în MMS, an XLII, 1966, nr. 1-2, p. 54-69; IOAN TURCU, *Popa*

Mihai, un interesant copist din secolul al XVII-lea, în BOR, an. XVI, 1973, nr. 11-12, p. 1268-1289; FLORIAN DUDAS, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, 2 vol. I. *Începuturile scrisului românesc în Țara Crișurilor*. II. *Literatura medievală și catalogul manuscriselor*, Oradea, 1985-1986, 272 p. + 75 fig. și 370 p.; FLORIAN DUDAS, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, 200 p.; FLORIAN DUDAS, *Cărturari și artiști din Muntenia și Moldova peregrini în Crișana (sec. XIV-XVIII)*, Timișoara, 2003, XVI + 435 p.

VASILE PÂRVAN, *Un vechi monument de limbă românească (1639-1668)*, București, 1904, 56 p. (extras din „Convorbiri Literare”, an. XXXVIII, 1904; se ocupă cu diacul Toader din Feldru).

XLIII

MĂNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA. VIAȚA MONAHALĂ

Trebuie să subliniem de la bun început că secolul al XVII-lea este cel mai bogat sub raportul ctitoriilor. Se ridică acum numeroase mănăstiri și biserici de către domnii celor două țări, de mitropoliți și episcopi, de mari dregători, de călugări și preoți de mir, de negustori și credincioși de rând. Între marii ctitori de lăcașuri sfinte, reținem numele domnitorilor Miron Barnovschi, Matei Basarab, Vasile Lupu, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu, al mitropoliților Anastasie Crimca al Moldovei, Ștefan, Varlaam, Teodosie și Antim ai Țării Românești, al episcopilor Serafim și Ștefan ai Râmnicului, al marelui spătar Mihai Cantacuzino etc.

De regulă, mănăstirile ctitorite de aceștia erau clădiri mari, din piatră, uneori înconjurată cu ziduri de apărare. Ctitoriile preoților, călugărilor și credincioșilor erau mai cu seamă așezări sihăstrești, în locuri retrase, durate din lemn, încât multe din ele au dispărut în decursul vremii. Toate mănăstirile erau înzestrate cu danii bogate (terenuri agricole, păduri, munți, vii, iazuri cu pește, prisăci), oferite mai ales de ctitori, dar și de domnii țării sau de unii credincioși, la care se adăugau diferite scutiri de dări, sare din ocnele țării, uneori danii anuale din vistieria țării, oferite de domni. Numărul mănăstirilor închinat Locurilor Sfinte a fost în continuă creștere, fapt care a generat nemulțumiri în rândul clerului și credincioșilor români, din cauza numeroaselor abuzuri ale unor egumeni și călugări greci trimiși să le administreze.

Vom consemna, în cele ce urmează, câteva din numeroasele mănăstiri ale Țării Românești și ale Moldovei ridicate în acest secol. Se înțelege că, pe lângă aceasta, și-au continuat existența și marile mănăstiri din secolul anterior, cărora li s-au făcut diferite renovări ori li s-au adăugat noi clădiri.

Mănăstirile din Țara Românească. În acest secol a trăit unul din cei mai mari ctitori de lăcașuri sfinte din trecutul poporului nostru, domnitorul Matei Basarab (1632-1654). Se cunosc aproape 40 de mănăstiri și biserici zidite din temelie sau refăcute de el. De aceea, Radu Popescu scria în *Istoriile domnilor Țării Românești*, că „Matei Vodă viind în scaun, altă grijă nu avea, ci făcea mănăstiri pretutindeni și biserici întru lauda lui Dumnezeu, care să vadă până acum. Că până la acest domn puține zidiri au făcut domnii cei mai dinainte; iar Matei Vodă au înfrumusețat țara

cu tot fealiul de zidiri: mănăstiri, besearici, case domnești, care să pomenesc și până astăzi”.

Astfel, Matei Basarab este ctitorul mănăstirilor: *Arnota*, în Munții Vâlcii (înainte de 1638), pe locul unei așezări mai vechi, în care a fost îngropat împreună cu soția sa Elina, *Sadova* (jud. Dolj), refăcută din temelie, pe locul unei biserici de lemn a boierilor Craiovești (înainte de 1640), *Căldărușani* (jud. Ilfov, 1637-1638), așezată într-o poziție foarte pitorească, înconjurată din trei părți de lacul cu același nume, una din cele mai monumentale din ctitoriile sale, *Măxineni* (azi în jud. Brăila), ridicată înainte de 1637 pe locul unei biserici mai vechi din nuiele, distrusă în cursul primului Război mondial, *Plătărești*, lângă București (1646), *Strehaia* (jud. Mehedinți, 1645), *Cornătel* (1648, acum biserică de mir în satul Mănăstirea, jud. Călărași), *Negoiești* (azi în jud. Călărași, 1648-1649), *Brebu* (jud. Prahova, 1650), schiturile *Barbătești* (jud. Dâmbovița, 1645-1646) și *Pinul* (jud. Buzău, 1647-1648), pe locul unui din lemn, din secolul XVI.

A rezidit apoi mănăstirile *Adormirea* sau *Negru Vodă* din Câmpulung (1635-1636), *Plumbuita* în apropierea Bucureștilor (1647), *Sf. Apostoli* din București, *Brâncoveni* (jud. Olt), ctitoria boierilor Craiovești, *Cârnul* (jud. Buzău, existentă din secolul al XVI-lea), *Drăgănești* – Teleorman ș.a. A refăcut *biserica Mitropoliei din Târgoviște*, turnul-clopotniță și chiliile de la *mănăstirea lui Neagoe de la Argeș*, a isprăvit mănăstirea *Slobozia* (jud. Ialomița), începută de postelnicul Ienache, clădirile din incinta de la *Tismana* și de la *Govora* și altele.

De asemenea, a zidit *catedrala episcopală din Buzău* (1649) existentă până azi (cu schimbările impuse în urma unor distrugerii) și a refăcut *catedrala episcopală din Râmnic*. La acestea se adaugă și câteva biserici de mir: *Sfântul Dumitru* din Craiova (rezidită în 1651, pe locul actualei catedrale mitropolitane), *Sfinții Împărați* (fostă Sfântul Nicolae, 1650-1651) și *Sfântul Nicolae – Andronești* (refăcută în 1653), amândouă în Târgoviște, *Sfinții Apostoli* din Ploiești (1637), *Sfântul Procopie* din Gherghița – Prahova (1641), *Sfântul Gheorghe* sau *Domnească* din Pitești (refăcută), *Intrarea în biserică* din Caracal (refăcută).

În celelalte țări românești a zidit mănăstirea *Soveja* sau *Dobromira* (jud. Vrancea), în 1644-1645, în urma împăcării sale cu Vasile Lupu, biserica din *Turnu Roșu* (fost Porcești, jud. Sibiu), iar în afara hotarelor țării, bisericele din *Sviștov* și *Vidin* în Bulgaria. La Muntele Athos a refăcut și repictat biserica mănăstirii *Xenofon* și *biserica Sf. Mihail* din Marea Lăvră (ctitoria lui Neagoe Basarab), a refăcut trapeza mănăstirii Hilandar și altele.

Urmând exemplul domnitorului, mulți din dregătorii săi au ctitorit aproximativ 50 de lăcașuri de închinare pe tot cuprinsul Țării Românești. Astfel soția sa, doamna Elina, a ridicat biserica din *Herăști* (Fierești – jud. Giurgiu) și a refăcut mănăstirea *Slătioarele* din Ocnele Mari, iar fratele ei, Udriște Năsturel – biserica zisă a *Târgului* din Târgoviște. Marele vornic Preda Brâncoveanu, bunicul viitorului domn Constantin, a ctitorit mănăstirea *Dintr-un lemn* (jud. Vâlcea), pe

locul celei vechi din lemn de la sfârșitul secolului al XVI-lea sau începutul celui de-al XVII-lea și a refăcut mănăstirea *Gura Motrului* sau *Motru* (jud. Mehedinți), ctitoria marelui logofăt Harvat, de la începutul secolului al XVI-lea. Constantin Cantacuzino postelnicul și ginerele său Pană Filipescu spătarul au ctitorit biserica *Adormirea din Filipești – Târg* și au refăcut mănăstirea *Mărgineni*, pe Valea Prahovei, numită și mănăstirea de la *Cricov* sau a lui Drăghici vornicul (după primul ei ctitor). Marele comis Radu Mihalcea a refăcut în piatră mănăstirea *Bradul* (jud. Buzău), pe locul uneia din secolul al XIV-lea. Vornicul Dragomir a ridicat mănăstirea *Plăviceni* (jud. Teleorman), logofătul Danciu Pârâianu a refăcut mănăstirea *Polovragi* (jud. Gorj), slugerul Dumitru Filișanu – schitul *Crasna* din Gorj, căpitanul de dorobanți Buliga a refăcut mănăstirea *Topolnița* (jud. Mehedinți) etc.

Frecvențele schimbări de domnie din a doua jumătate a secolului au dus la scăderea numărului ctitoriilor voievodale. Menționăm, totuși, ctitoriile lui Constantin Șerban Basarab (1654-1658): biserica din *Dobreni* (azi jud. Giurgiu), ridicată pe când era mare spătar, iar mai târziu biserica cu hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena din București (1656-1658), terminată de urmașii săi Gheorghe Ghica, Grigorie Ghica și Radu Leon, care în 1668 a devenit catedrală mitropolitană. Soția lui Constantin Vodă, doamna Bălașa, a ctitorit schitul *Păușa* lângă Cozia și a refăcut biserica *Sfânta Vineri* din Târgoviște. După ce a pierdut scaunul domnesc, Constantin Șerban a ridicat o biserică în *Tinăud* (Bihor) și alta la mănăstirea *Sfântul Nicolae* din Muncaci.

Gheorghe Ghica (1659-1660) a început zidirea mănăstirii *Sfânta Treime din Cerneti* (jud. Mehedinți), terminată de Grigorie Ghica (1660-1664 și 1672-1673). Cel din urmă a mai ridicat biserica *Adormirea din Dragoslavele* (jud. Argeș), mănăstirea *Sfântul Ioan din Focșani* și schitul *Fedeleşoiu* (jud. Vâlcea), terminat de mitropolitul Varlaam.

Șerban Vodă Cantacuzino (1678-1688), pe când era mare postelnic, a ridicat biserica din *Drăgănești-Prahova*, iar ca domn, mănăstirea *Cotroceni*, pe atunci lângă București (1678) și a refăcut biserica lui Neagoe Basarab de la *Argeș*. Soția sa, Maria, a ridicat biserica *Doamnei* din București.

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului reținem: mănăstirea *Jitianu* de lângă Craiova, refăcută de vistierul Ghinea Brătăsanu și de vistierul Udriște, mănăstirile *Cornet* (sau din Loviște) și *Băjești-Argeș*, amândouă ridicate de marele vornic Mareș Băjescu (1666), schitul *Vârzărești-Râmnicu Sărat* de Radu Vârzaru mare armaș, *mănăstirea Aninoasa-Argeș* de clucerul Todoran, devenit Teodosie monahul, biserica din *Lădești-Dâmbovița* de logofătul cronicar Stoica Lulescu etc.

Câteva schituri au fost ctitorite de ierarhii țării sau de alți slujitori ai Bisericii. De pildă, mitropolitul Ștefan a ridicat bisericele din *Grămești-Pietreni* și *Râmnești-Vâlcea*, mitropolitul Varlaam, schiturile *Trivale* de lângă Pitești și *Turnu* de lângă

Călimănești și a isprăvit schitul *Fedeleșoiu*, mitropolitul Teodosie a ridicat schitul *Cetățuia* din Râmnicu Vâlcea și a refăcut biserica *Sfântul Gheorghe* din același oraș, episcopul Serafim al Râmnicului, schitul *Strihareț* din Slatina, episcopul Ștefan al Râmnicului, schitul *Sărăcinești-Vâlcea*, Grigorie al Buzăului schitul *Golești-Argeș*, iar Mitrofan al Buzăului schitul *Bonești*.

Alte biserici și schituri erau ctitorite de credincioși din popor sau de preoți și călugări. De pildă: biserica *Negustori* din Buzău, de către negustorul Badea Obredi, schitul *Murgasi-Dolj*, de Ilie din Murgăși, devenit Isaia monahul, schitul *Panaghia-Sălcuța* din Dolj, de monahul Paisie, schitul *Văleni-Argeș*, de călugărul Zaharia Grădișteanu, mănăstirea *Vălenii de Munte* de un Hagi Stoian și soția sa (închinată mănăstirii Cotroceni).

Ctitoriile lui Constantin Brâncoveanu. În cei peste 25 de ani de domnie, Constantin Vodă Brâncoveanu, urmând exemplul înaintașilor săi, a ridicat din temelie câteva biserici și mănăstiri, a refăcut pe cele vechi și a oferit tuturor danii bogate. Încă în timp ce era boier, a zidit două biserici pe moșiile sale: una la *Potlogi* (jud. Dâmbovița), în 1683, și alta la *Mogoșoaia*, lângă București, terminată în 1688, cu o lună înainte de a ajunge domn.

În 1690, deci în al doilea an de domnie, a pus temelia mănăstirii *Hurezi* sau *Horezu* (jud. Vâlcea), biserica mare având hramul Sfinții Împărați Constantin și Elena, în apropierea unui fost schit. Este cel mai vast ansamblu de arhitectură medievală din Țara Românească. Mănăstirea a fost lucrată cu o măiestrie deosebită, înconjurată cu ziduri și turnuri de apărare, ca o cetate, având, pe lângă biserica principală, alte câteva schituri și paraclise, toate împodobite cu fresce de către cei mai iscusiți meșteri ai timpului. Așa au fost: *paraclisul* făcut de domn (1697), schitul *Sfinții Apostoli*, de egumenul Ioan, schitul *Sfântul Ștefan*, de Ștefan, fiul domnitorului (1703), schitul *Sfântul Ioan Botezătorul* (azi în ruine), *bolnița*, ctitorită de doamna Maria (1696-1699). Biserica mare a fost sfințită la 8 iulie 1693, de către mitropolitul Teodosie, înconjurat de un mare sobor de arhieriei și preoți, în prezența domnului și a familiei sale, deși lucrările de construcție s-au isprăvit abia după patru ani.

Mănăstirea a primit din partea ctitorului numeroase danii: moșii, mori, vii, diferite venituri și scutiri, odoare, încât a ajuns una din cele mai bogate mănăstiri ale Țării Românești. Domnitorul a numit în fruntea ei, ca egumen, pe arhimandritul Ioan, care a condus-o cu vrednicie aproape 30 de ani. Gândul evlaviosului ctitor a fost ca mănăstirea Hurezi să fie loc de îngropare pentru el și întreaga familie, dar, din nefericire, a fost îngropată aici o singură fiică.

Tot în Oltenia a mai ctitorit două noi lăcașuri de închinare: mănăstirea *Mamul* (jud. Vâlcea), zidită din temelie, din piatră, pe locul celei vechi, din lemn, ctitorită de Buzesti și înnoită de mama sa Stanca, și mănăstirea *Brâncoveni*, în care era îngropat tot neamul său, unde a reclădit o biserică, pe locul celei vechi a boierilor Craiovești, refăcută de Matei Basarab.

În București a ctitorit trei biserici, tot pe locul altora mai vechi, la mănăstirile *Sfântul Ioan cel Mare (Grecesc)*, *Sfântul Sava* (ambele demolate în secolul al XIX-lea) și *Sfântul Gheorghe Nou*. La cea din urmă a construit și chilii noi, case pentru egumen și pentru patriarhul Ierusalimului, căruia îi era închinată. Biserica Sfântul Gheorghe Nou era una din cele mai reușite realizări ale artei brâncovenești. A fost sfințită la 29 iunie 1707 de către patriarhul Hrisant al Ierusalimului, înconjurat de șapte mitropoliți și alți numeroși preoți și călugări. Aici au fost depuse și osemintele ctitorului, în anul 1720. O biserică-paraclis a zidit în *Doicești* (lângă Târgoviște, în cuprinsul palatului domnesc de acolo). Împreună cu unchiul său, spătarul Mihai Cantacuzino, a ridicat o mănăstire în Râmnicul Sărat, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, închinată mănăstirii Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai.

În afară de aceste biserici, ridicate în întregime de binecredinciosul domn, el a mai făcut o seamă de îmbunătățiri sau prefaceri la multe altele: mănăstirile Cozia, Arnota, Bistrița, Govora, Strehaia, Sadova, Gura Motrului, Dintr-un lemn, Polavragi, Argeș, Dealu, Snagov, bisericile „domnească”, Sfântul Dumitru și „Mitropolia” toate în Târgoviște și altele.

În Transilvania a zidit o frumoasă biserică la *Făgăraș* (1697-1698), una în *Ocna Sibiului* (probabil pe locul celei din timpul lui Mihai Viteazul), precum și mănăstirea *Sâmbăta de Sus*, în Țara Făgărașului (înainte de 1701), care dăinuiesc până azi. La *Ismail*, pe malul Dunării, o biserică cu hramul Sfântul Gheorghe. În Constantinopol, a zidit biserica *Sfântul Nicolae* din Galata, iar la mănăstirea *Sfântul Pavel* din Muntele Athos, un paraclis și o trapeză.

Soția sa, doamna Maria, a zidit biserica *Dintr-o zi* din București, în locul unei biserici mai vechi de lemn, *bolnița* de la Hurezi, o biserică nouă, din zid, și chilii la mănăstirea *Surpatele* (jud. Vâlcea), în locul celei de lemn și a refăcut biserica mănăstirii *Vișorâta* (jud. Dâmbovița).

Dintre dregătorii lui Brâncoveanu, care au ctitorit mănăstiri și biserici, consemnăm în primul rând pe Cantacuzini, rudele sale. Astfel marele spătar Mihai Cantacuzino a ridicat – pe lângă mănăstirea *Adormirea* din Râmnicul Sărat – mănăstirile Sinaia, în Munții Bucegi (1690-1695), în apropierea fostului schit făcut de Nicolae Grozea Haiducul, călugărit spre sfârșitul vieții, închinată mănăstirii Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai, *Colțea* din București (1701-1702), care avea o școală și un spital (pe locul vechii biserici de lemn a lui Colțea clucerul), *Zlătari*, tot din București (1705), schitul *Titireciu* din Ocnele Mari – Vâlcea, biserici în *Slănic* – Prahova, *Fundeni* (azi în București) și *Stâlp* – Buzău.

Învățăutul Constantin Cantacuzino stolnicul a ctitorit biserica zisă *Stolnicul* din Târgoviște și una în *Afumați* – Ilfov; spătarul Toma Cantacuzino, mănăstirea *Poiana* – Prahova și biserica din *Filipeștii de Pădure* – Prahova (aceasta împreună cu mama sa Bălașa); marele vornic Șerban Cantacuzino a ctitorit schitul *Bascovul* (Bascovele) din Argeș (1695) și a refăcut străvechea mănăstire *Comana*.

În afară de aceștia, mai pot fi consemnați și alți câțiva boieri-ctitori: marele ban Cornea Brăiloiu, care a ctitorit mănăstirea *Baia de Aramă* (împreună cu Milco Băiașul, vătaful minerilor) și a refăcut pe cea de la *Tântăreni* – Gorj, stolnicul Mihalcea Cândescu, care a zidit mănăstirea *Berca* – Buzău, Vișana, fiica armăsului Mărcuță, care a refăcut mănăstirea vistiernicului Dan din marginea Bucureștilor, numită de atunci *Mărcuța*, marele vistier Crâstea Popescu, care a ridicat biserica din *Popești* – Ilfov, slugerul Șerban Știrbei, ctitorul mănăstirii *Didesti* – Teleorman, ș.a. Mitropolitul Antim Ivireanul a ctitorit mănăstirea cu hramul *Toti Sfinții* din București, cunoscută sub numele de *Antim*, pe locul unei biserici de lemn, atribuită paharnicului Staicu Merișanu.

Chiar și unii egumeni încearcă să meargă pe urmele marelui domnitor: Ioan de la Hurezi a ridicat schitul *Sfinții Apostoli* și a refăcut mănăstirea *Polovragi*, iar Paisie de la *Govora* a refăcut mănăstirea pe care o cârmuia, Paisie de la Bistrița (poate identic cu cel de mai sus) și logofătul Pârvu Cantacuzino au înălțat schitul *Tigănia*, lângă Bistrița.

Mănăstirile din Moldova. În primul deceniu al secolului al XVII-lea trebuie să ne rețină atenția mănăstirea *Dragomirna*, în apropierea Sucevei, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca. În 1602, - ajutat de logofătul Lupu Stroici și de fratele acestuia, Simion vistiernicul - a ridicat o bisericuță „pentru bolniță”, probabil lângă o mănăstire mai veche de lemn. După ce a fost promovat în scaunul mitropolitan, a zidit biserica mare a mănăstirii *Dragomirna*, cu hramul Pogorârea Duhului Sfânt, terminată în 1609, una din cele mai monumentale biserici din țara noastră. Câțiva ani mai târziu, Miron Vodă Barnovschi i-a construit puternicele ziduri înconjurătoare și turnurile de apărare.

Ștefan Vodă Tomșa a ctitorit mănăstirea *Solca* (jud. Suceava) și biserica *Alba* (sau *Sfinții Voievozi*, domnească) din Roman, reclădită mai târziu de marele spătar Vasile Cantacuzino. Miron Vodă Barnovschi a zidit biserica *Barnovschi* din Iași, mănăstirea *Bârnova* (sau din Codrul Iașilor, azi în Iași), amândouă închinare Sfântului Mormânt, mănăstirea *Buhalnița* (jud. Neamț) și a început construirea bisericii *Sfântul Ioan Botezătorul* din Iași.

Dintre ctitoriile marilor dregători și ale credincioșilor din primele trei decenii ale secolului, reținem mănăstirea lui *Nicoriță* (sau a lui Nicoară hatmanul sau Sfântul Ioan cel Nou) din Iași, biserica *Bârboi* din Iași, ridicată de Ursu Bârboi vornicul, biserica din *Rădeana* (jud. Bacău) ctitorită de marele logofăt Dumitrașcu Ștefan, schitul *Zagavei* sau *Zagavia*, în apropiere de Hârlău, ctitorit de un preot *Zagavei*, biserica *Précista* (*Adormirea*) din Galați și altele.

Ctitoriile lui Vasile Lupu. Spre deosebire de Matei Basarab, care a ridicat în jur de 40 de mănăstiri și biserici, Vasile Vodă Lupu a construit mai puțin, dar mai fastuos, mai scump și mai trainic. Dintre ctitoriile sale, cea mai bogată și desăvârșită din punct de vedere artistic este mănăstirea *Sfinții Trei Ierarhi* din Iași (Trisfetitele). Zidirea ei a început, probabil, în 1635 și s-a terminat peste patru

ani, fiind sfințită de mitropolitul Varlaam, la 6 mai 1639. Înzestrarea ei a continuat și în anii următori, iar împodobirea bisericii cu picturi s-a făcut între anii 1641-1642 de patru zugrăvi ruși. La 13 iunie 1641, au fost aduse aici moaștele Cuvioasei Paraschiva, primite de Vasile Lupu din partea Patriarhiei ecumenice, pentru plata datoriilor acesteia. Mănăstirea a îndeplinit un însemnat rol cultural-istoric. Aici a fost instalată prima tiparniță din Moldova, de sub teascurile căreia au ieșit lucrările mitropolitului Varlaam, în trapeza ei s-au ținut lucrările Sinodului din 1642 și tot aici s-au deschis cursurile școlii superioare întemeiată de Vasile Lupu, în 1640, mutată, în anul următor, într-o altă clădire.

Biserica Sfinții Trei Ierarhi a devenit apoi necropolă domnească. Aici au fost îngropați: Vasile Lupu († 1661), doamna Tudosca, prima sa soție, Ioan și Ștefăniță († 19 sept. 1661), fiii domnitorului. Mai târziu, au fost depuse aici osemintele lui Dimitrie Cantemir (1935) și Alexandru Ioan Cuza (1947).

În afară de Trei Ierarhi, Vasile Vodă Lupu a început refacerea mănăstirilor *Golia* din Iași - ctitoria logofătului Ioan Golia - și *Hlincea*, în apropierea orașului, ctitoria lui Zottu Tzigara și a soției sale Maria. Amândouă au fost isprăvite de fiul său Ștefăniță, în 1660. A zidit apoi o biserică-mănăstire, cu hramul Sfântul Nicolae, în *Cetatea Neamț* (azi distrusă), închinată mănăstirii Secu, precum și mai multe biserici de mir: *Sfântul Dumitru* din Galați, *Sfinții Atanasie și Chiril* din Copou - Iași, *Scânțieia* (jud. Iași), *Serbești* (jud. Neamț), *Târgu Neamț* (biserica domnească), *Sfântul Ioan Botezătorul* din Suceava, numită și a Beizadelor, *Sfântul Dumitru* din Orhei, *Sfântul Nicolae* din Chilia Nouă, a refăcut biserica domnească din *Bârlad*, ctitoria lui Ștefan cel Mare, a terminat biserica *Sfântul Ioan Botezătorul* din Iași, începută de Miron Barnovschi.

În afara hotarelor țării sale, a rezidit biserica *Stelea* din Târgoviște (ctitoria lui Stelea spătarul, din 1582), în urma împăcării cu Matei Basarab (1645), biserica *Sfânta Paraschiva* din Lvov, a ajutat la refacerea mănăstirii *Sfânta Lavra* din Peloponez, în Grecia.

Fratele lui Vasile Lupu, marele paharnic Gheorghe Coci, a ctitorit mănăstirea *Lipovăț* (Zografu) lângă Vaslui, biserica din *Bozieni* - Roman și a refăcut schitul *Hangu* (Peonul), numit înainte schitul lui Silvestru, la poalele Ceahlăului. Un alt frate, Gavriil hatmanul și soția sa Liliana, au ridicat o biserică nouă din piatră, la mănăstirea *Agapia* (1644-1647), care dăinuiește până azi.

În a doua jumătate a secolului, Gheorghe Ștefan Vodă a ridicat mănăstirea *Cașin*, lângă Târgu Ocna, Ștefan Petriceicu a construit din zid schitul *Onufrie* sau Mănăstioara lângă Siret, în locul celui din lemn făcut de preotul Mihai, la începutul secolului, iar Antonie Ruset a refăcut biserica *Sfântul Nicolae Domnesc* din Iași, în 1678, când a fost declarată catedrală mitropolitană.

Gheorghe Duca Vodă este ctitorul mănăstirii *Cetățuia* de lângă Iași (1669-1672), înconjurată de ziduri puternice de apărare. A îndeplinit un însemnat rol cultural, prin tipografia grecească instalată aici. Prin 1680-1681, Gheorghe Duca

a început zidirea unei noi catedrale mitropolitane, cu hramul *Întâmpinarea Domnului* (Stretenia), pe locul uneia mai vechi, numită Biserica Albă. Pierzând domnia, biserica a fost terminată de soția sa Anastasia și fiul său Constantin Vodă Duca. Tot doamna Anastasia a zidit o biserică nouă la *Agapia din deal*, iar Constantin biserica *Mavromol* din Galați.

Constantin Cantemir (1685-1693) a terminat lucrările de construcție la *Mera* (sau Miera) în Vrancea - începută de vornicul Moțoc și episcopul Ioan al Romanului - căreia fiul său Antioh i-a făcut ziduri înconjurătoare și o clopotniță, precum și mănăstirea *Silisteni*, în părțile Fălciului, închinat Mirei (acum dispărută).

Dintre ctitoriile marilor dregători din a doua jumătate a secolului, consemnăm mănăstirile: *Dealul Mare* sau Hadâmbu, lângă Iași, a postelnicului Iane Hadâmbu, *Răducanu* - Târgu Ocna, a logofătului Nicolae Buhuș, *Bogdana* sau de la Secătura, în apropiere de Târgu Ocna, a lui Solomon Bârlădeanu, mare logofăt, *Clatia-Bucium* sau din codrul Iașilor a lui Păun Vameșul, *Hâncu* - în ținutul Lăpușna, dincolo de Prut, a stolnicului Mihai Hâncu, *Florești* lângă Vaslui și *Bursuci*, lângă Bârlad, ambele ctitorite de vornicul Gavriil Costachi, *Răchitoasa* - Bacău, refăcută de Ilie Enache Țifescu spătarul, *Runcu* - Neamț, zidită de Ionașcu Isăcescu medelnicerul, *Adam* - azi în jud. Galați, a lui Adam căpitanul, schitul *Drăgușani* - Bacău, refăcut de logofătul Miron Costin cronicarul și numeroase altele.

În decursul acestui secol, se cunosc câteva schituri sau mănăstiri zidite sau refăcute de ierarhi și chiar de smeriți călugări sau preoți de mir. De pildă, schitul *Brazi* de lângă Panciu era ridicat de mitropolitul Teodosie, ajutat de Lavrentie al Rădăuților, iar schitul *Brădicești* (azi în jud. Iași) era ctitoria lui Varlaam al Hușilor. Mănăstirea *Itcani* de lângă Suceava a fost refăcută de călugărițele Nazaria și Anghelina în 1637, iar biserica *Sfinții Voievozi (Roșca)* din Iași a fost clădită din piatră și cărămidă de preotul Ursu, în 1660.

Se cunosc numeroase biserici din Iași sau din alte orașe ale țării, care serveau numai pentru nevoile sufletești ale meseriașilor dintr-o anumită breaslă. De exemplu, biserica *Albă* din Iași era a breslei argintarilor și bogasierilor, biserica *Vovidenia* a abagerilor, bisericile *Tălpălari* (ctitoria marelui vistiernic Iordache Cantacuzino) și *Curelari* erau ale breslelor respective etc.

În *Transilvania*, și-au continuat existența vechile mănăstiri din secolele anterioare, la care se adaugă doar câteva noi: mănăstirea de lemn din *Moglănești* (Toplița), ctitorită - după tradiție - de doamna Safta, soția lui Gheorghe Ștefan al Moldovei, după ce pierduse tronul, prin 1658 (cunoscută și sub numele de „schitul Doamnei”), *Moisei*, în Maramureș (1672), iar înainte de 1701 cea de la *Sâmbăta de Sus*, în Țara Făgărașului, ctitorită de Constantin Vodă Brâncoveanu.

În secolul al XVIII-lea existau în *Transilvania* aproape două sute de schituri din lemn, ridicate din evlavie și dărnicia credincioșilor de aici, așezări modeste în care trăiau câțiva călugări, uneori și călugărițe bătrâne. Cu alte cuvinte, erau tot un fel de așezări sihăstrești, în genul celor întâlnite în Țara Românească și Moldova,

cu deosebirea că erau situate în apropierea unor sate, păstrând astfel un contact mai viu cu credincioșii. Pentru că majoritatea acestora apar în izvoarele documentare ale secolului al XVIII-lea, le vom consemna în capitolul consacrat acestuia.

În *Banat*, se mențin mănăstirile consemnate în secolele anterioare. La o însemnătate deosebită ajunge acum mănăstirea *Partoș*, în care a trăit un timp Sf. Iosif cel Nou, mitropolitul Timișoarei. Vom consemna mănăstirile bănățene în capitolul consacrat secolului al XVIII-lea.

În orice caz, trebuie reținut că din cauza împrejurărilor istorice specifice, mănăstirile din *Transilvania* și *Banat* n-au îndeplinit nici o dată rolul multiplu - de ordin cultural, social-umanitar și chiar politic - pe care l-au avut cele din Țara Românească și Moldova. Mai reținem și faptul - cu profunde semnificații istorice - că între călugării din mănăstirile și schiturile muntene și moldovene mulți erau transilvăneni, ei contribuind astfel la întărirea conștiinței de unitate națională românească.

Viața monahală. După cum s-a putut constata din cele expuse până aici, numărul mănăstirilor și schiturilor ridicate din temelie sau refăcute în cursul acestui secol a fost în continuă creștere. Zideau mănăstiri și biserici nu numai domnii țării, ci și marii dregători, unii ierarhi, călugări, preoți și credincioși din popor. Alături de mănăstirile mari, zeci, poate chiar sute de schituri și așezări sihăstrești erau risipite pe tot cuprinsul țării, mai ales în regiunile „de sub munte”, prin codri și alte locuri retrase. Acestea erau închinare mănăstirilor mai mari - din care s-au desprins - sau mitropoliilor și episcopiilor, fiind cunoscute și sub numele de metocuri sau metoace. Erau închinare chiar și unele mănăstiri din *Transilvania*. De pildă, Prislopul era închinat Tismanei, poate chiar de la întemeiere, iar mănăstirea Moisei din Maramureș, sfințită în 1672, era închinată Putnei.

Numărul monahilor din mănăstiri și schituri era destul de ridicat. Chiar și unii boieri și preoți de mir se călugăreau spre sfârșitul vieții. Mulți călugări - și chiar unii din ierarhii țării - spre sfârșitul vieții îmbrăcau „marea schimă monahală”.

Ca și în secolele precedente, au trăit și acum o serie de călugări cu viață „îmbunătățită”, care au continuat străvechile tradiții ale spiritualității monahale românești. Evlavie populară i-a considerat pe unii ca „sfinți”, curând după moarte. Mitropolitul Dosoftei, în *Viața și petrecerea sfinților*, consemnează numele unor „sfinți” moldoveni contemporani cu el, ca: *Partenie și Rafail* de la Agapia, *Epifanie* de la Voronet, *Chiriac* de la Tazlău († c. 1660), retras în muntele numit „Măgura Tazlăului”, unde a viețuit împreună cu alți sihaștri vreo 50 de ani, *Chiriac* de la Biserican, care a trăit într-o peșteră din jurul mănăstirii ca la 60 de ani, unul din cei mai mari asceți din trecutul Bisericii românești și care poate fi pus alături de marii sihaștri din pusturile Egiptului sau ale Iordanului, Ioan de la Râșca, Inochentie și Eustatie de la Probota, pe lângă legendarul Daniil Sihastrul de la Voronet, din timpul lui Ștefan cel Mare. Toți au fost canonizați, adică trecuți în rândul sfinților, abia în zilele noastre, fiind prăznuiți în fiecare an la 31 decembrie.

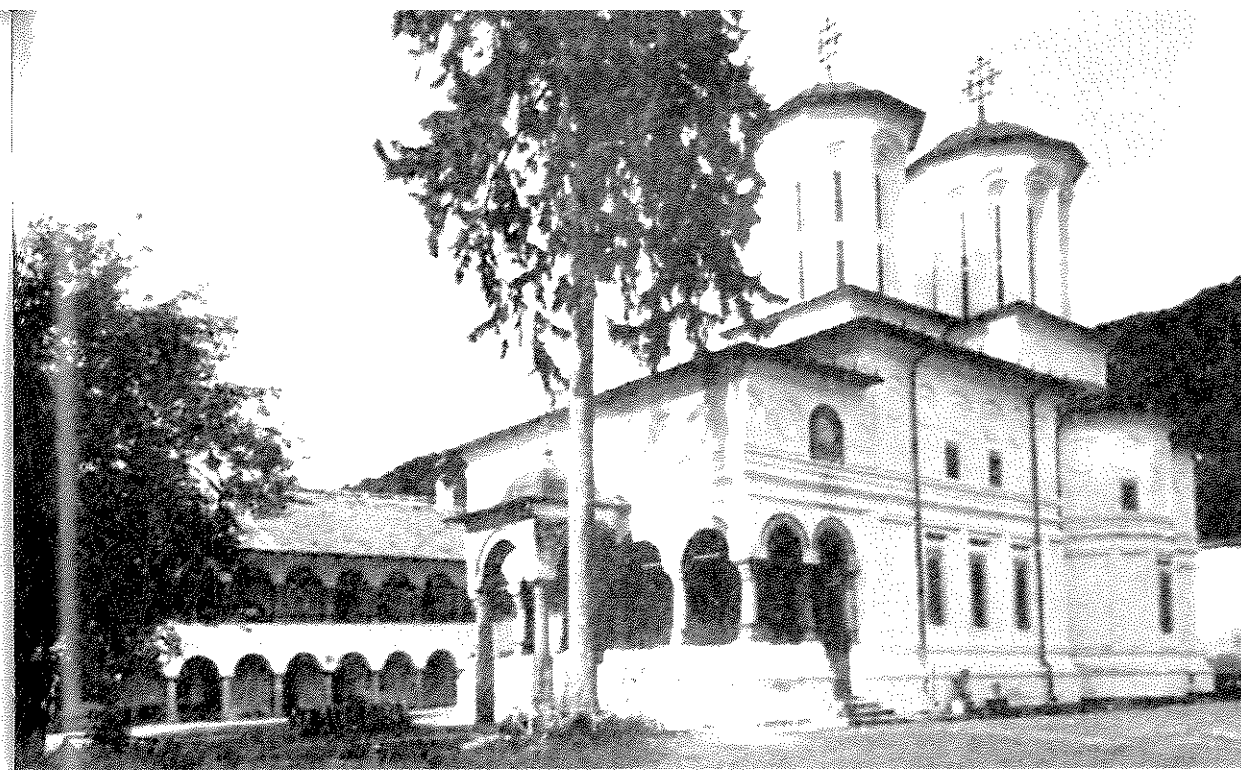
La aceștia se pot adăuga alți sihastri, ca *Onufrie*, *Silvestru*, *Iov* și *Agaton*, retrași în „Măgura Tazlăului”, cuvioșii *Vucol*, *Ghedeon* și *Gherman*, ale căror peșteri se mai văd și azi în Muntele Ceahlău, transilvăneanul *Lazăr sihastrul*, în jurul Putnei și alții.

În Țara Românească și-au continuat existența așezările sihăstrești din Munții Buzăului, din zona Târgoviște – Câmpulung (*Ioanichie* schimonahul, trăitor în „valea Chiliilor”) sau în alte părți. În peșterile din incinta actualii mănăstiri Turnu pe Valea Oltului au trăit ca sihaștri *Daniil duhovnicul* și *Misail*, cu mai mulți ucenici, care au ridicat „biserica de lemn”, înlocuită cu actuala biserică de zid de către mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei. În Munții Stănișoarei au trăit zeci de ani în peșteri schimonahii *Neofit* și *Meletie*, iar în apropierea schitului Iezerul (jud. Vâlcea) a trăit, timp de 28 de ani, schimonahul *Antonie* (canonizat și el în 1992).

În acest secol avem știri și despre câteva călugărițe cu viață aleasă. Așa au fost maicile *Casiana*, întemeietoarea unui schit pe valea pâraului Buhalnița, *Sofia*, cu un schit în Munții Ceahlăului, *Melania*, cu un alt schit tot în Ceahlău, toate adunând în jurul lor mai multe „ucenițe”. Un caz aparte îl reprezintă Cuvioasa *Teodora de la Sihla*, pe care evlavia populară a socotit-o „sfântă”, o adevărată Maria Egipteanca pe pământ românesc, fiica unui mic slujbaş domnesc, căsătorită, după care s-a călugărit. A trăit ca pustnică în Munții Buzăului, apoi a stat singură vreo 30 de ani într-o peșteră din Munții Sihla. Prin anii 1826-1834 moaștele i-au fost luate din peștera în care trăise și duse în Lavra Pecerska din Kiev. A fost canonizată și ea în 1992; cinstirea ei se face la 7 august.

Dar numărul mare de călugări a avut și urmări negative, în sensul că a cauzat scăderea prestigiului vieții monahale, lucru care-l aflăm din două hrisoave de la Miron Vodă Barnovschi din 20 septembrie 1626 și 20 martie 1627, care cuprindeau hotărârile luate într-un „sobor”, de ierarhi, egumeni și boieri, convocat pentru a pune rânduială în viața călugărească. Din hrisoavele respective aflăm și unele situații triste din mănăstiri. De acum înainte, se interzicea călugărilor să mai dețină bunuri personale, să facă negoț sau să împrumute bani cu dobândă. Toți călugării erau îndatorați să ducă viață „de obște”, luând masa la trapeză, cu aceleași bucate, în frunte cu egumenul sau starețul. Era interzisă consumarea băuturilor, dându-se dezlegare numai în zilele de praznic. Acest regim se aplica tuturor viețuitorilor, chiar și celor care proveneau din rândurile boierilor și ale târgoveților ori erau veniți din alte țări. Călugării străini puteau fi găzduiți numai trei zile.

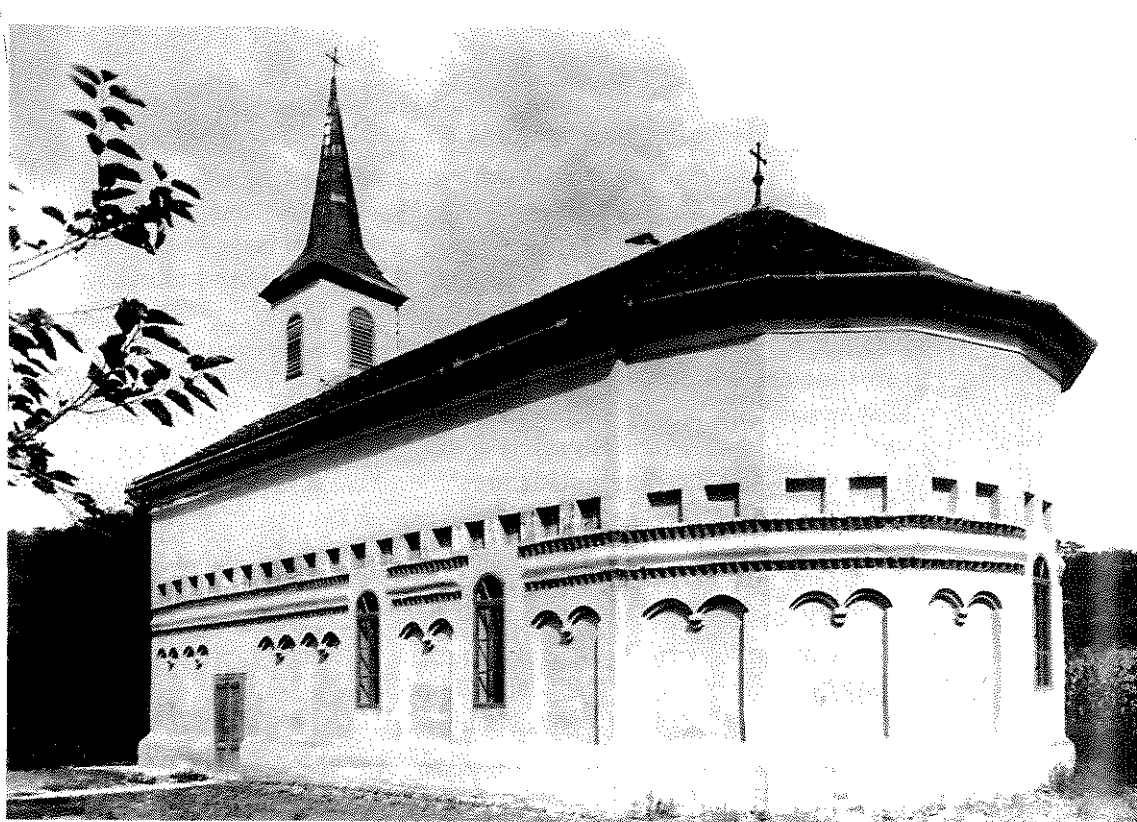
În privința egumenului, se rânduia ca el să fie ales de sobor pe timp de un an cu dreptul de a fi reales. Tot pe un an erau aleși „vistiernicul sau eclesiarhul”, economul, metocarii (îngrijitorii de metocuri) etc. Tuturor mănăstirilor li se acordau – prin aceleași hrisoave – diferite scutiri, precum și drepturi asupra locuitorilor din satele mănăstirești. Dintr-un zăpis al mănăstirii Cozia, din 5 februarie

Biserica mănăstirii Hurezi, ctitoria lui Constantin Vodă Brâncoveanu (1690-1693), în plan triconc, cu turle pe naos și pronaos, cu un pridvor cu arcade susținute de zece coloane de piatră.

Incinta mănăstirii Hurezi.

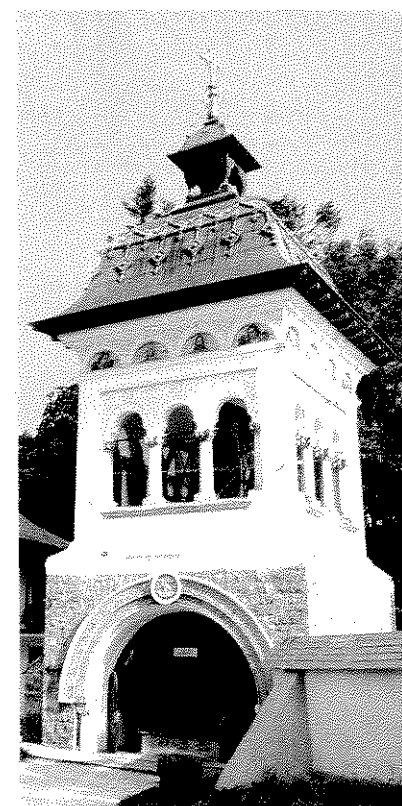

Biserica din Ocna Sibiului, ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu (1701), cu plan dreptunghiular și fatade specific muntenești (arcade oarbe, brâu, o friza cu ocnite pătrate).

Biserica din Făgăraș, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu din 1697, cu plan dreptunghiular, cu turn clopotniță pe pronaos și pridvor deschis cu arcade.

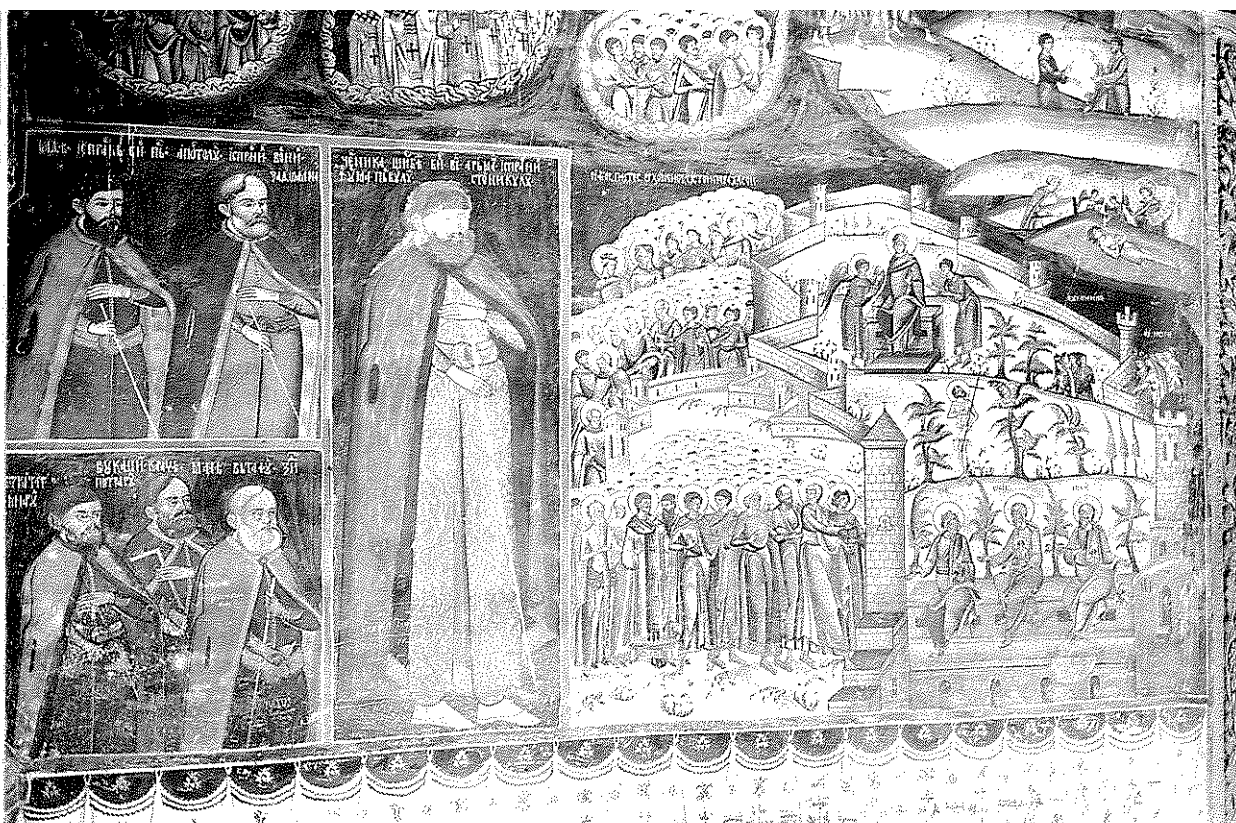

Biserica mănăstirii Sinaia, ctitoria spătarului Mihai Cantacuzino din anii 1690-1695, cu turlă pe naos și turn clopotniță pe pridvorul deschis, cu coloane de piatră decorate cu motive vegetale.

Constantin Brâncoveanu și familia, frescă în biserica mănăstirii Surpatele, lucrată de zugravi formați în „școala de la Hurezi” (1706).

Tabloul votiv al marelui spătar Mihai Cantacuzino și al familiei, în biserica din Filipești de Pădure - jud. Prahova, lucrat de zugravul Pârvu Mutu

Frescă din pronaosul bisericii mari de la Hurezi, lucrată de zugravul Constantinos și ucenicii săi. În stânga se văd „ispravnicii” care au îndrumat lucrările de construcție: Badea, Apostol și Cernica Știrbei, precum și meșterii: Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea, vâtaful zidarilor.

Neamul Cantacuzinilor, în pronaosul bisericii mari de la Hurezi.

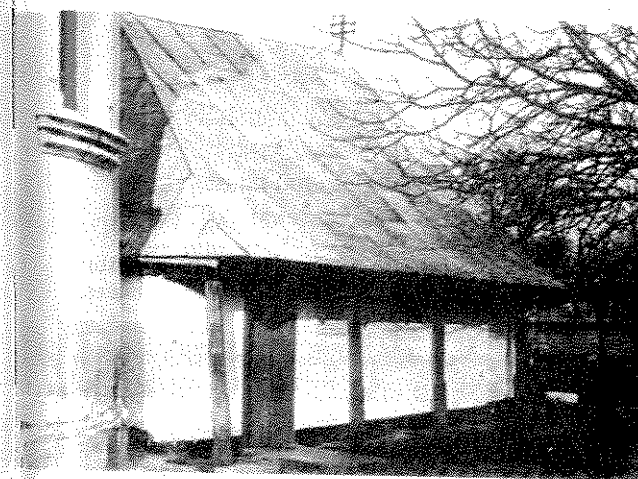
Zugravul Pârvu Mutu, autoportret în biserica din Bordești - Rm. Sărat. Azi în Muzeul de Artă al României.

Biserică de lemn din Șieuul Maramureșului.

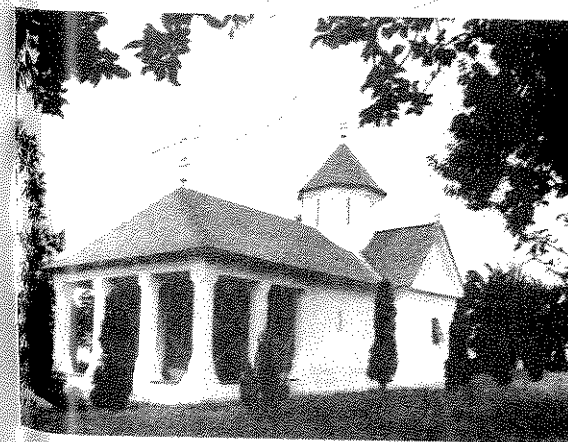
Biserica mănăstirii Hodoș-Bodrog din jud. Arad, de plan triconc, cu turlă pe naos, refăcută în secolele XVII-XVIII.

Biserica veche a mănăstirii Partoș - jud. Timiș, sec. XVI.

Biserica mănăstirii Săraca - jud. Timiș, atestată documentar din 1270, rezidită în 1443 și renovată în forma actuală în 1730, când a fost pictată de meșterul zugrav Andrei și fiul său. Are un plan în cruce greacă, cu o turlă pe naos și cu un pridvor larg pe latura de vest.

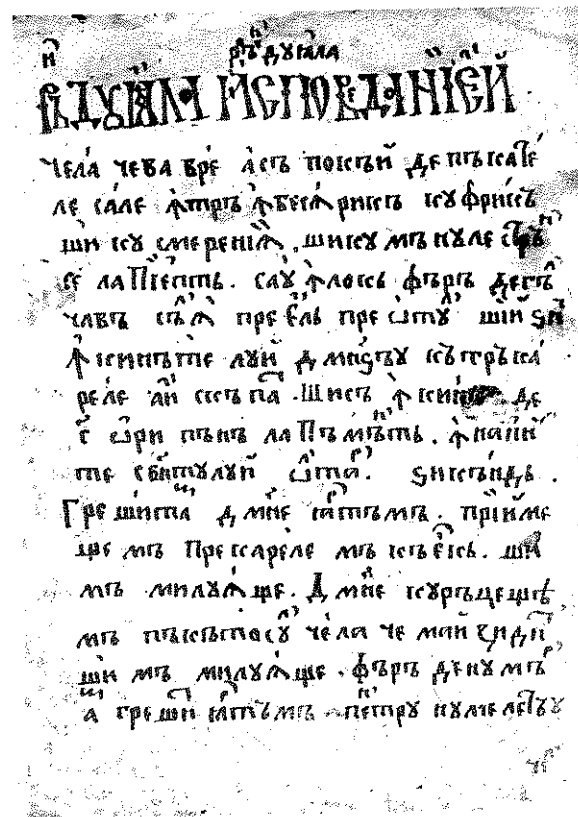

Incinta mănăstirii Sf. Simion Stâlpticul din Arad-Gai, ctitoria episcopului Sinesie Jivanovici (zidită între anii 1760-1762).

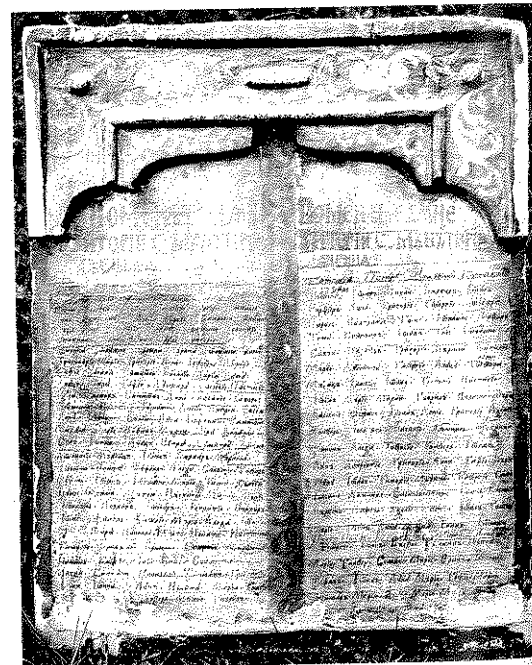
Icoana Sf. Ierarh Iosif cel Nou, mitropolitul Banatului (1643-1653), realizată în 1782.

Pagină dintr-un manuscris copiat de popa Fărcaș din Dealul Mare - jud. Alba, secolul XVII.

Pomelnic al mănăstirii Moisei din Maramures.

1639, aflăm și modul în care era organizată conducerea mănăstirii: egumen, proegumen, stareț (duhovnic), eclesiarh și dascăli.

Se vede că rânduielile disciplinare menționate mai sus n-au fost respectate mult timp, după cum rezultă dintr-un hrisov dat de Antioh Cantemir, domnul Moldovei, la 30 iulie 1700. Prin acest hrisov, i se cerea mitropolitului Sava, ca împreună cu un dregător, „să aibă voie și putere a merge și a umbla pe la toate sfintele mănăstiri... și pre la schituri și pre la biserici domnești”, ca să verifice veniturile și cheltuielile acestora, urmând ca egumenii vinovați de nereguli de ordin financiar să fie judecați de domn. Din același hrisov, rezultă că „o seamă de călugări și călugărițe... și-au părăsit mănăstirile”, locuind la rude sau la curțile boierești. Domnitorul împuternicea pe mitropolit să-i trimită pe toți aceia la mănăstirile lor și să ia măsuri împotriva călugărilor care mai dețineau bunuri personale.

Mănăstirile mari - îndeosebi cele ctitorite de domni și de mari boieri - dețineau o puternică bază economică, stăpânind sate întregi, cu pământ arabil, păduri, vii, iazuri cu pește, prisăci ș.a. Aceste proprietăți proveneau din daniile ctitorilor, ale domnilor țării, ale călugărilor, care își aduceau aici o parte din avere, sau ale credincioșilor mai înstăriți.

În cele mai multe mănăstiri se desfășura și acum o susținută *activitate culturală*, copiindu-se manuscrise sau tipărindu-se cărți. Marile tiparnițe din secolul al XVII-lea au fost instalate în incinta mănăstirilor: Câmpulung, Govora, Dealu, Trei Ierarhi, Cetățuia, Snagov, Antim. Cei mai de seamă tipografi din acest secol s-au recrutat din rândul călugărilor: Meletie Macedoneanul de la Govora, Mitrofan de la Bisericieni, ajuns episcop la Huși și Buzău, Antim Ivireanul, care au format apoi numeroși ucenici. De regulă, egumenii cărturari erau promovați în scaunele episcopale sau mitropolitane. Totuși, mulți călugări cu învățătură și-au dus traiul potrivit pravilei călugărești între zidurile mănăstirii lor, până la sfârșitul vieții, cum au fost Mihail Moxa, autorul celui *Cronograf* românesc și traducătorul *Pravilei de la Govora*, Silvestru, traducătorul *Noului Testament* de la Alba Iulia, Mardarie Cozianul, autorul unui *Lexicon slavo-român* (1649), la care se adaugă numeroși copisti de manuscrise.

Unii călugări erau sculptori, gravori, zugravi de biserici sau de icoane. Alții erau meșteșugari, lucrând pentru nevoile mănăstirii și ale celorlalți viețuitori, legători de cărți, postăvari, croitori, cojocari, cizmari, fierari, tâmplari etc. ori lucrau la câmp, la vii, în prisăci etc., alții la biserică (preoți, diaconi, cântăreți etc.), la trapeză și pivniță (bucătari, chelari) etc. Deci fiecare călugăr avea o ocupație, pe lângă îndatorirea principală de a participa la slujbe, la ceasurile rânduite de tipicul mănăstiresc. Erau scutiți de munci numai călugării infirmi și bătrâni.

Bolnițele din preajma mănăstirilor îndeplineau și acum același profund rol *umanitar*, acordând asistență nu numai călugărilor bătrâni și bolnavi, ci și unor suferinzi proveniți dintre laicii săraci. Așa au fost bolnița lui Anastasie Crimca de la Dragomirna (tot el înființase primul spital orășenesc, la Suceava în 1619), bolnițele de la Hurezi (1696-1699) și de la Sadova (1692-1693). În jurul anului

1700, spătarul Mihai Cantacuzino a ridicat, lângă mănăstirea Colțea din București, ctitoria sa, o „bolniță și case de streini, spre odihna și mângâierea întru Hristos a fraților noștri săraci care pătinesc de boale”. Iar în „așezământul” mitropolitului Antim Ivireanul pentru mănăstirea sa din București existau o serie de prevederi, din care ne putem da seama de lucrarea de ajutorare a celor în suferință pe care o săvârșeau mănăstirile noastre în urmă cu trei veacuri: „pentru îngroparea celor morți, pentru mila celor închiși și a săracilor, pentru îmbrăcăminte a celor goi, pentru măritatul unei fete, pentru chiverniseala celor streini... pentru cercetarea bolnavilor”.

Ca și în secolele anterioare, mănăstirile românești au fost expuse la multe devastări și distrugeri din partea oștilor străine care cotopeau pământul românesc, lucruri cunoscute fie din cronicile țării, fie din unele acte de danie ale domnilor noștri. Mitropolitul Matei al Mirelor, de exemplu, consemna în *Slujba Sfântului Grigorie Decapolitul* jafurile pe care le-au săvârșit ostașii principelui Gabriel Báthory în 1611, când au intrat în Țara Românească și „au prădat toată țara și toate mănăstirile”. Pavel de Alep, în însemnările sale de călătorie, descria jafurile făcute de turci la mănăstirile din Țara Românească, în 1658.

Iar Miron Costin relatează, în *Letopisetul* său, jafurile comise în mănăstirile moldovene (Putna, Dragomirna etc.) de către ostașii lui Timuș Hmelnițchi în 1653, când veniseră în ajutorul lui Vasile Lupu. Într-un document din 1659, se relatează că la mănăstirea Hlincea ostașii străini „au prins pe călugări și i-au muncit (chinuit, n.n.) și le-au luat toate averile și bucatele, lăsându-i numai cu trupurile, iar dresurile ce le-au avut toate le-au rupt și le-au călcat în glod...”

Alte suferințe s-au abătut asupra mănăstirilor moldovene în 1686, când au intrat în țară oștile regelui Jan III Sobieski al Poloniei. Multe mănăstiri au fost atunci jefuite, altele incendiate. Se înțelege că în astfel de împrejurări, mulți dintre viețuitorii acelor mănăstiri își pierdeau viața sau erau luați în robie.

Închinările de mănăstiri la „Locurile Sfinte” din Răsărit au sporit în mod neobișnuit, în dauna țării și spre adâncă nemulțumire a clerului și credincioșilor români. De cele mai multe ori, călugării români erau alungați din mănăstirile închinare și siliți să se stabilească în altele.

Abuzurile egumenilor și călugărilor din mănăstirile închinare l-au determinat pe Matei Bararab să decidă, în 1639, împreună cu ierarhii și membrii sfatului domnesc, ca un număr de 22 de mănăstiri să-și redobândească vechea autonomie, cu alte cuvinte, să fie „dezînchinare” și ca în viitor să nu se mai facă alte închinări. Cu toate că această măsură energică a domnului muntean a fost confirmată și de Patriarhia ecumenică, la 9 aprilie 1641, totuși, ea n-a fost respectată în totalitate de urmașii săi, care au mai făcut și alte închinări.

Rezultă că la mănăstirile construite în secolele XIV-XVI, s-au adăugat o serie de ctitorii noi, ale domnilor țării, ale marilor dregători și ale unor slujitori ai Bisericii. Cele mai multe au îndeplinit și acum același important rol cultural

și bisericesc pe care l-au avut și în secolele anterioare. Ca un fapt negativ, trebuie să înregistrăm închinarea prea multor mănăstiri și schituri românești la „Locurile Sfinte” ceea ce a dus nu numai la sărăcirea lor, ci și a țării înseși, prin numeroasele bunuri românești care erau duse în afara hotarelor.

Bibliografie

Izvoarele sunt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mănăstirilor din acest secol, se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, 1961, 363 p.; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România*, 2 vol. I, *Tara Românească*, (București), 1970, 800 p.; II. *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p.

Ctitoriile lui Matei Basarab: CONSTANTIN C. GIURESCU, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru. Știri noi despre lăcașurile lui*, în vol. „Prinos patriarhului Nicodim”, București, 1946, p. 167-176 (și extras, 12 p.); T.G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Vodă Basarab în mijlocul Bărăganului: Slobozia lui Ienache, Vai de ei*, în GB, an XXVIII, 1969, nr. 3-4, p. 393-408; ȘTEFAN ANDREESCU, *Mănăstirea Brebu*, în GB, an XXVIII, 1969, nr. 9-10, p. 997-1010; T. G. BULAT, *O ctitorie a lui Matei Basarab azi dispărută: Măxineni-Râmnicul Sărat*, GB, an XXIII, 1964, nr. 3-4, p. 265-293; T. G. BULAT, *O ctitorie buzoiană a lui Matei Basarab uitată: mănăstirea Pinu*, în GB, an XXVII, 1968, nr. 1-2, p. 118-124; ANDREI GĂLEA, *O ctitorie transilvană a lui Matei Basarab din anul 1653*, în MA, an III, 1958, nr. 1-2, p. 87-96 (biserica din Turnu Roșu); VENIAMIN NICOLAE, *Mănăstirea Căldărușani*, București, 1973, 159 p.; VENIAMIN NICOLAE, *Ctitoriile lui Matei Basarab*, București, 1982, 244 p.; NICOLAE STOICESCU, *Epoca lui Matei Basarab (1632-1654). La 350 de ani de la urcarea sa pe tron*, în GB, an XLI, 1982, nr. 7-8, p. 515-535; NICOLAE STOICESCU, *Matei Basarab*, București, 1988, 222 p. (îndeosebi p. 94-125). Să se vadă și STELIAN METZULESCU, *Două contribuții la istoria religioasă din Țara Românească în secolul al XVII-lea*, în GB, an XIX, 1960, nr. 3-4, p. 305-315 (hrisovul din 1639 pentru mănăstiri).

Ctitoriile lui Constantin Brâncoveanu: V. DRĂGHICEANU, *O ctitorie brâncovenească dispărută: biserica Sfântul Ioan grecesc din București*, în vol. „Închinare lui Nicolae Iorga”, Cluj, 1931, p. 138-142; T. G. BULAT, *O ctitorie brâncovenească închinată Sfântului Munte Sinai (Râmnicul Sărat, 1700)*, în GB, an XXII, 1963, nr. 11-12, p. 1031-1049; AURELIAN SACERDOTEANU, *Constantin Brâncoveanu și ctitoriile sale din Oltenia*, în MO, an XVI, 1964, nr. 9-10, p. 708-727 (și alte articole la p. 727-757); HORIA CONSTANTINESCU, *Biserica fostei mănăstiri Râmnicul Sărat, ctitorie brâncovenească și monument de artă feudală*, în GB, an XXIV, 1965, nr. 1-2, p. 30-71; ION BARNEA, *Ctitoriile bisericești ale lui Constantin Brâncoveanu*, în BOR, an CXV, 1997, nr. 1-6, p. 117-175.

Alte ctitorii: ȘT. ANDREESCU, *Trei veacuri de la întemeierea mănăstirii Cornet și a bisericii de la Băjești*, în MO, an XVIII, 1966, nr. 7-8, p. 674-687; GRIGORE URĂTESCU, *Mănăstirea Valeni-Argeș*, în GB, an XXVIII, 1969, nr. 7-8, p. 882-908; MARIANA LAZĂR, *Politica ctitoricească a domnilor Țării Românești (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, în vol. „Studii și materiale de istorie medie”, XIX, 2001, p. 79-108.

Mănăstirile și bisericile din Moldova: G. BALS, *Bisericile moldovenesti din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h; N. GRIGORAȘ, *Biserica Sfintii Trei Ierarhi*

din Iași, în MMS, an XXXVII, 1961, nr. 5-6, p. 351-436 (și extras); despre mănăstirea Cetățuia mai multe studii în MMS, an XLVIII, 1972, nr. 7-8, p. 498-600; Vol. *Monumente istorice bisericesti din Mitropolia Moldovei și Sucevei*, Iași, 1974, 453 p.

Pentru bolnițele mănăstirești să se vadă bibliografia indicată la „Mănăstirile din secolul al XVI-lea”.

Pentru viața monahală: IOANICHIE BĂLAN, *Pateric românesc*, București, 1980, 735 p.; Vol. *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, 730 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Sfinții daco-romani și români*, ediția a doua, Iași, 2000, 246 p.

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În decursul acestei perioade, în Țara Românească se înregistrează realizări arhitectonice și picturale deosebite în timpul lui Matei Basarab, iar mai târziu în timpul lui Șerban Cantacuzino și mai ales Constantin Brâncoveanu, sub care s-a încheiat un nou stil în arta munteană. În Moldova, arta – cu toate formele ei – a fost în regres; o perioadă de strălucire a cunoscut numai în timpul domniei lui Vasile Lupu. În Transilvania, se înregistrează de asemenea un declin, în comparație cu arta românească din secolele XIII-XV.

Arhitectura bisericească. În Țara Românească a cunoscut, în secolul al XVII-lea și în primul sfert al secolului următor, o perioadă de maximă înflorire. Numărul bisericilor din această perioadă – mai ales sub Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu – este impresionant. În general, sunt construite după vechile forme, consacrate în secolul anterior, cuprinzând aceleași încăperi, adică pronaos, naos, absida altarului; se adaugă, uneori, un pridvor cu arcade și stâlpi de zidărie.

O primă categorie de biserici sunt cele de plan dreptunghiular alungit, având spre răsărit o absidă (altar), iar deasupra pronaosului un turn-clopotniță. Acestui tip îi aparțin: biserica domnească din Gherghița, biserica mănăstirii Strehaia (cu o clopotniță care are proporțiile și aspectul unui puternic turn de apărare), bisericile din Golești, Doicești, Sfinții Împărați din Târgoviște, iar mai târziu Sfântul Nicolae din Făgăraș, ctitoria lui Brâncoveanu și altele.

Alte biserici sunt de plan trilobat – cu una sau două turlă – iar pronaosul dreptunghiular sau pătrat, cu bolțile (o cupolă sau două, sau un simplu semicilindru) ascunse sub acoperiș. Unele biserici din această categorie au o singură turlă pe naos (ca și Cozia, din sec. XIV), cum este cazul bisericilor mănăstirilor Arnota, Plătărești, Plumbuita, Dintr-un lemn etc. La alte biserici din această categorie s-a înălțat a doua turlă, deasupra pronaosului (după modelul Tismanei sau Galatei din Iași), exemplul cel mai caracteristic fiind bisericile Stelea din Târgoviște, iar mai târziu Antim din București. Existau însă și biserici de plan trilobat cu trei turlă, având ca prototip biserica mănăstirii Dealu (Brebu-Prahova și Gura Motrului în Oltenia).

O altă categorie de biserici de plan trilobat au pronaosul supralărgit și fragmentat, cu stâlpi de sprijin pentru susținerea bolților. Din această categorie fac

parte biserica mănăstirii Căldărușani, biserica Sfinții Împărați (azi catedrală patriarhală) din București, bisericile mănăstirilor Cotroceni, Hurezi și Sfântul Gheorghe Nou. Toate urmează - mai mult sau mai puțin fidel - planul, structura și plastica monumentală și decorativă a cunoscutei biserici a lui Neagoe Basarab de la Curtea de Argeș.

De exemplu, catedrala patriarhală din București are planul triconc, cu patru turlă, imitând îndeaproape planul bisericii lui Neagoe de la Argeș, cu deosebirea că este de dimensiuni mai mari și are pridvorul deschis, cu stâlpi masivi din zid. În exterior, biserica este înconjurată de un brâu de piatră - cu trei ciubuce care se răsucească din loc în loc - și două șiruri orizontale de cărămizi așezate în dinți de fierăstrău. Cele două registre ale fațadelor sunt decorate cu arcade oarbe. Fetele turelor sunt alcătuite din firide retrase din ce în ce mai mult. Cele 12 coloane din pronaos - cu capiteluri și vase decorate cu flori de crin - imită coloanele din pronaosul bisericii lui Neagoe de la Argeș. Pridvorul deschis de pe latura de vest este susținut de opt coloane de piatră, decorate cu alveole, caracteristice artei arabe.

Există însă și biserici în plan trilobat care au turnul clopotniță ridicat deasupra pronaosului (cum aveau cele de plan dreptunghiular, tip Gherghița sau Strehaia). Așa sunt: bisericile din Călinești - Prahova, Băjești, schitul Cornet, Colțea din București și altele.

În această diversitate de modele arhitectonice, se impun însă și unele elemente specifice. Astfel, este caracteristic *pridvorul deschis* la intrare, cu stâlpi sau coloane legate prin arcade, la început semicirculare, apoi în acoladă sau trilobate. Inițial, coloanele erau din cărămidă, apoi din piatră, cu bazele și capitelurile profilate. Pridvorul deschis se generalizează spre sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, fiind unul din elementele specifice „stilului brâncovenesc”.

În ceea ce privește decorația exterioară, toate aceste biserici au fațadele împărțite în două registre, separate printr-un brâu, procedeu obișnuit încă de la mijlocul secolului al XVI-lea și care se va extinde și la monumentele de mai târziu, până după mijlocul secolului al XIX-lea. Modul în care se prezintă fetele celor două registre este diferit. Câteodată sunt netede, alteori sunt decorate cu panouri dreptunghiulare ori cu partea superioară arcuită, mărginite fie de pilaștri de secțiune dreptunghiulară, puțin ieșiți în afara zidului, fie de ciubuce semicirculare. Ancadramentele ușilor și ferestrelor sunt aproape peste tot din piatră.

Se cunosc și câteva nume de meșteri din această perioadă, ca „*Dragomir zidarul*”, care a construit biserica schitului Cornet - Vâlcea și cea din Băjești - Argeș, în pronaosul căreia i s-a zugrăvit portretul. La complexul de la Hurezi, lucrările au fost conduse de „*Manea vătăful de zidari*”, al cărui portret a fost zugrăvit în pridvor.

În *Moldova*, la arhitectura tradițională se adaugă numeroase forme artistice noi, împrumutate fie din Țara Românească, fie din lumea barocului, fie din

Orientul caucazian și islamic. Toate aceste elemente au dus la diversificarea arhitecturii moldovenești, care n-a mai reușit să formeze un stil unitar. Se remarcă apoi încercarea de fortificare a mănăstirilor și chiar a bisericilor de mir. Aceasta se datora distrugerii vechilor cetăți moldovenești de altă dată, din ordinul turcilor, urmând ca lăcașurile de închinare fortificate să contribuie, măcar în parte, la apărarea țării.

Cel mai însemnat monument ridicat la începutul acestui secol a fost Dragomirna. Silueta zveltă și înălțimea neobișnuită a bisericii, forma poligonală a pridvorului, ca și decorul exterior al turei, cu motive sculptate de origine orientală, brâu de piatră, cu aspect de funie răsucită, care încinge fațadele exterioare la mijloc, accentuează nota barocă ce începea să se facă simțită în arhitectura bisericească a Moldovei.

Aceeași tendință barocă de diversitate și de somptuozitate se observă și în arhitectura celui mai celebru monument al secolului al XVII-lea, biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Arhitectul a fost influențat de planul bisericii mănăstirii Galata și de decorația interioară și exterioară de la Dragomirna. Biserica este de plan trilobat, cu împărțirile obișnuite, în pridvor, pronaos, naos și altar. Absidele naosului și cea a altarului sunt semicirculare în interior și poligonale în exterior. Are două turlă, una pe naos alta pe pronaos.

Un alt monument reprezentativ din Iași este biserica mănăstirii Golia, rezidită de Vasile Lupu, de dimensiuni neobișnuite (39 m lungime, 13 m lățime și 30 m înălțime, în vârful turei de pe naos), cu șase turlă, din care cele de pe pronaos și naos de dimensiuni mari. Încă în 1711, Petru cel Mare, țarul Rusiei, remarcă faptul că la Golia se împletesc trei stiluri arhitectonice: cel tradițional bizantino-moldovenesc, al Renașterii și influența arhitecturii rusești (modul de construcție al bolților). Biserica cuprinde cele cinci încăperi obișnuite marilor mănăstiri din Moldova: pridvor, pronaos, gropniță, naos - cu abside laterale săpate în grosimea zidurilor - și altar. Fațadele sunt din blocuri mari din piatră cioplită, decorate în stilul clasic al Renașterii târzii. Pilaștrii înalți de câte 12 m, cu capiteluri corintice, împart fațadele în panouri mari, în mijlocul cărora se află câte o fereastră și, în același timp, sprijină o cornișă masivă, care are o friză decorată cu muluri și console.

Bisericile amintite au servit ca model și pentru unele construcții ulterioare. Astfel, Dragomirna a inspirat pe constructorii mănăstirilor Solca și Bârnova, tot din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mănăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan, este inspirată după Golia, iar arhitectul de neam român *Gligorie Cornescul*, care a lucrat la Cetățuia, ctitoria lui Duca Vodă, a copiat planul bisericii Sfinții Trei Ierarhi, evident fără decorația exterioară a acesteia.

Este reprezentativă și biserica fortificată Precista din Galați (1645), de plan triconc, cu turlă pe naos și turn-clopotniță pe pronaos. Ultimul nivel, deasupra bolților, este amenajat pentru apărare, cu metereze în zidurile podului. Turnul-

clopotniță de asemenea are metereze și un foișor, fiind conceput ca un turn de cetate.

Un plan aparte prezintă biserica Sfântul Sava din Iași, rezidită în 1625 de marele postelnic Ianache, sub conducerea unui arhitect străin, *Gheorghe din Constantinopol*. Este construită după un plan simplu, dreptunghiular, având două turlă, de aspect oriental-islamic, foarte joase și cu un diametru neobișnuit de mare, turlă neîntâlnite în arhitectura bisericească românească. Turnul-clopotniță, alipit pronaosului pe fațada dinspre miazăzi, are o înfățișare sumbră, de fortăreață, cu o tainită cu metereze, iar deasupra camera clopotelor.

Pe lângă aceste monumente, o serie de biserici continuă planul triconc tradițional (Bogdana, Agapia, Hlincea, Sfântul Onufrie din Siret). Un element nou, caracteristic arhitecturii bisericești moldovene în acest secol, îl constituie turnul-clopotniță ridicat pe pridvorul bisericilor, având, în general, două etaje: tainita și camera clopotelor (Sfântul Nicolae-Suceava, Nicorița-Iași, Vovidenia-Iași, Șerbești, Bozieni etc.). La alte biserici apare un nou element caracteristic: dispozitivele de apărare, care constau în izolarea podului bisericii și executarea unor metereze în pereții lui.

Dintre clădirile anexe ale mănăstirilor moldovenesti din acest secol, pe lângă cele obișnuite (chilii, case egumenești, trapeze etc.), reținem „clisiarnița” de la Moldovița, ridicată din dispoziția episcopului Efrem al Rădăuților, cu mai multe încăperi pentru păstrarea odoarelor și, în genere a tezaurului mănăstirii, zidurile înconjurătoare ale Dragomirnei, groase de 1,70 m și înalte de 10 m, prevăzute cu cinci turnuri de apărare (patru pe colțuri și unul pe clopotniță la intrare) ridicate de Miron Barnovschi, prezentându-se ca o mănăstire fortificată, sala gotică de la mănăstirea Sfinții Trei Ierarhi din Iași, zidurile și masivul turn-clopotniță de la Golia și altele.

În *Transilvania*, în pofida condițiilor grele în care și-a desfășurat activitatea Biserica Ortodoxă, s-au ridicat totuși numeroase lăcașuri de închinare ortodoxe, majoritatea din lemn. Predomina vechiul tip de biserică-sală, cu o navă dreptunghiulară și absida altarului. Se remarcă bisericile din Teiuș, ctitoria slugerului Mihail Rat, descendent al domnului muntean Mircea Ciobanul (1606), Ciula Mare (jud. Hunedoara, ctitoria protopopului Ioan Muntean din Tuștea (1680), Bungard (județul Sibiu), ctitoria negustorilor aromâni din Sibiu („companiștii greci”, 1690-1691), Geoagiu de Sus (jud. Hunedoara), Adormirea Maicii Domnului din Alba-Iulia – Lipoveni (1690-1691) etc.

Bisericile ctitorite de unii domni munteni adoptă anumite elemente specifice stilului arhitectonic din Țara Românească. De pildă, bisericile din Turnu Roșu (fost Porcești, jud. Sibiu), ctitoria lui Matei Basarab, cu un plan treflat, fațadele de brâu muntean, cu arcade oarbe pe registrul inferior și cu panouri dreptunghiulare pe cel superior, Tinăud (jud. Bihor), ctitoria lui Constantin Șerban Basarab, tot în plan treflat, apoi cele trei ctitorii brâncovenesti: biserica Sfântul Nicolae

din Făgăraș (pridvor deschis, brâu muntean, turlă pe pronaos), biserica mănăstirii Sâmbăta de Sus (plan treflat, pridvor deschis, brâu, turlă pe naos) și biserica din Ocna Sibiului (brâu, cu arcade oarbe în registrul inferior).

Pictura. În secolul de care ne ocupăm, pictura din *Țara Românească* a cunoscut un curs ascendent. Din îmbinarea iconografiei tradiționale, din secolele anterioare, cu unele influențe venite din exterior, mai ales din arta postbizantină athonită, zugravii români au realizat, spre sfârșitul secolului, o artă cu trăsături proprii, specific românească, a cărei vitalitate s-a menținut și în secolul următor.

Numărul zugravilor români a fost în continuă creștere, încât au putut înfrumuseța, mai ales în timpul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, nu numai ctitoriile domnești, ci și pe cele ale marilor boieri sau chiar ctitorii mai modeste. Meșteșugul zugrăviei se deprindea prin practică, de la un meșter mai priceput, care transmitea ucenicilor săi cunoștințe de ordin teoretic și tehnic. De multe ori era practicat din tată în fiu. Zugravii lucrau asociați în grupuri mai mari, sau un dascăl (meșter) era ajutat de câțiva ucenici. Practicarea pe scară largă a zugrăviei în asemenea formații a dus la crearea - într-o formă neoficială, desigur - unor „școli de zugrăvie”, în jurul unui artist cu renume, formă care se va menține până în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Dar în asemenea condiții de lucru, se observă lipsa de unitate stilistică în marile ansambluri picturale.

Care sunt caracteristicile sau elementele de bază ale artei picturale din Țara Românească în secolul al XVII-lea și începutul celui următor? În primul rând se remarcă o amplificare a scenelor cu vieți de sfinți (sinaxarul), ca urmare a răspândirii literaturii aghiografice la noi, se generalizează tema judecății de apoi pe perețele de răsărit al pridvorului, portretele votive se transformă în ample portrete de familie, în grup numeros, în pronaos (cum este cazul la Hurezi), apar portrete de meșteri (tot la Hurezi), se dezvoltă decorația florală și geometrică etc.

În secolul al XVII-lea, se pot urmări două etape în evoluția picturii din Țara Românească. În prima sa jumătate se face trecerea de la arta secolului al XVI-lea, la cea a secolului de care ne ocupăm. Cu alte cuvinte, este o perioadă de tranziție, care a culminat cu rodnică activitate artistică desfășurată în timpul lui Matei Basarab. A doua etapă corespunde domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu și primelor decenii ale secolului al XVIII-lea, ea fiind epoca de înflorire a stilului brâncovenesc.

Din prima perioadă, cel mai interesant ansamblu păstrat îl constituie frescele de la mănăstirea Arnota (1644). Se presupune că aparțin zugravului *Stroe* din Târgoviște. Pe lângă temele tradiționale, bisericești, sunt de remarcat portretele votive, al lui Matei Basarab și al doamnei Elina, în pronaos, precum și o frumoasă decorație florală, care acoperă zonele libere dintre medalioane.

Concomitent cu pictura murală, sub Matei Basarab s-a dezvoltat pictura pe lemn. Cele mai reprezentative sunt icoanele de la Arnota, dar mai ales tâmpla schitului Crasna-Gorj (destinată inițial bisericii Sfântul Dumitru din Craiova). La

baza crucii din scena Răstignirii de pe această tâmplă este înfățișat un tablou votiv, cu Matei Basarab și mitropolitul Ștefan, amândoi în genunchi, îmbrăcați în veșminte specifice demnității lor.

Dintre zugravii de icoane din prima jumătate a secolului poate fi consemnat tot *Stroe* din Târgoviște, de la care s-au păstrat două icoane valoroase, la biserica schitului Brădet: Iisus Hristos și Înălțarea. Probabil tot el a lucrat icoana Maicii Domnului cu Pruncul, aflată în biserica din Ruda-Bârsești (Argeș).

Din a doua jumătate a secolului, notăm picturile murale ale bisericii din Săcuieni-Dâmbovița, lucrate de zugravii *Ianache* și *Mihail Monahul* (1667), apoi picturile schitului Topolnița-Mehedinți, opera zugravilor *Gheorghe „grecul”* și *Dima „românul”* (1673). Biserica din Băjești-Argeș, ctitoria marelui vornic Mareș Băjescu, a fost împodobită de zugravul *Tudoran*, care a realizat unul din cele mai expresive și mai reușite ansambluri de pictură (1669). Sunt remarcabile aici îndeosebi portretele: ctitorii, Antonie Vodă din Popești, patriarhul Dositei al Ierusalimului, care se afla atunci la noi, și Dragomir zidarul, primul portret de meșter cunoscut până acum în pictura Țării Românești.

O nouă fază în istoria picturii din Țara Românească s-a manifestat în cursul domniilor lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu. Se pot urmări acum două direcții diferite: cea autohtonă, reprezentată de Pârvu Mutu, și cea balcanică, de factură athonită, reprezentată de zugravul grec Constantinos.

Primul reprezentant de seamă al picturii bisericești în această perioadă a fost *Pârvu Mutu* (1657-1735). Fiu al unui preot – Ioan din Câmpulung (călugărit sub numele de Paisie) – învățase zugrăvia la călugărul Evghenie din mănăstirea Negru Vodă, apoi și-a desăvârșit pregătirea în Moldova, unde a avut prilejul să cunoască marile ansambluri pictate sub Ștefan cel Mare, Petru Rareș și Movilești, precum și arta iconarilor ruși. Reîntors în Țara Românească, a zugrăvit biserica mănăstirii Aninoasa-Argeș, ca apoi să devină pictorul favorit al familiei Cantacuzinilor. Opera sa cuprinde ansamblurile de pictură murală de la bisericile mănăstirilor Cotroceni (1682), Mărgineni, Sinaia, Poiana, Mamul-Vâlcea, bisericile din Filipești Târg, Filipești de Pădure, Măgureni, schitul Lespezi, toate în jud. Prahova, Bordești-Buzău, Fundenii Doamnei, Colțea, Sfântul Gheorghe Nou din București și altele.

Om de cultură, cunosător al principalelor monumente de pictură din Țara Românească și din Moldova, la curent cu noile creații picturale athonite, cu ale Renașterii italiene târzii și cu ale barocului (ajunse la noi mai ales prin intermediul gravurilor), Pârvu Mutu a reușit să realizeze un stil propriu în pictura bisericească, atât în ce privește aplicarea programului iconografic, cât și în interpretare. El a putut să impună stilul său ca un stil românesc, mai ales prin numărul mare de ucenici cu care a lucrat și pe care i-a format (el însuși semna, în 1705, „Pârvul dascăl zugravul Mutul”). El n-a excelat în temele bisericești tradiționale, ci mai ales în portrete, în galeriile sale de ctitori. Capodopera sa o constituie

tabloul votiv din pronaosul bisericii din Filipești de Pădure, care grupează întreaga familie a Cantacuzinilor, cu 55 de personaje, bărbați, femei și copii, cu fizionomii diferite, reușind să dea, totuși, un ansamblu omogen, o compoziție unitară. La Măgureni apar 60 de portrete. Deosebit de reușite sunt portretele de copii. Tot așa de interesante sunt și autoportretele artistului, cele mai reușite fiind la Filipești de Pădure, Bordești, Râmnicu Sărat. Aceeași preocupare pentru portret o manifesta și în redarea figurilor de sfinți. Ilustrând Psalmul 149, redă hore și lăutari, cu personaje în costume de epocă. Se remarcă peste tot, în pictura sa, influența mediului înconjurător.

Paralel cu pictura murală, Pârvu Mutu a pictat și icoane, cele mai reușite fiind Cina de la stejarul Mamvri (Sfânta Treime), azi la mănăstirea Sinaia, icoanele de pe tâmpla bisericii Cotroceni, o icoană a Maicii Domnului. Nu se cunosc alte opere ale lui Pârvu Mutu după domnia lui Constantin Brâncoveanu. După o călătorie la Ierusalim, s-a călugărit la Mărgineni, sub numele de Pafnutie, iar mai târziu a îmbrăcat marea schimă la schitul Robaia. A murit în 1735.

Zugravul grec *Constantinos* a împodobit cu fresce biserica Doamnei din București, pridvorul bisericii mari de la mănăstirea Dintr-un lemn, biserica mare de la Hurezi (1693-1694), biserica domnească din Târgoviște, biserica de la Mogoșoaia. Alături de el apare ca ajutor un zugrav *Ioan*, tot grec. Din analiza picturilor murale ale lui Constantinos, rezultă că a fost un bun cunosător al artei postbizantine târzii și al celei românești, al inovațiilor din pictura barocă, bun desenator, colorist și portretist, redând realist chipul omenesc, aducând înnoiri față de distribuirea scenelor și față de tratarea tradițională. La mănăstirea Hurezi, Constantinos apare în calitate de șef al zugravilor români – mireni și călugări: *Ioan, Andrei, Stan, Neagoe, Ioachim, Preda, Iosif, Marin* și alții – care au împodobit marea ctitorie a lui Constantin Brâncoveanu.

La Hurezi, echipa de zugravi a elaborat un program iconografic complex, căutând să scoată în evidență două teme majore: iconografia Sfântului Împărat Constantin, patronul ctitorului, și tabloul votiv, ambele având profunde semnificații istorico-ideologice. În istoria ilustrată a vieții împăratului Constantin, care ocupă cea mai mare parte din peretele răsăritean al pronaosului, imaginea centrală o reprezintă lupta lui Constantin cu Maxențiu la porțile Romei. Ca exponent al politicii antiotomane, Brâncoveanu voia să reamintească, prin această imagine, puterea biruitoare a crucii, care l-a condus în luptă pe împăratul Constantin. Tot pe pereții pronaosului, care trebuia să devină gropniță domnească, Constantinos și colaboratorii săi au redat un impresionant cortegiu de personaje: neamul Basarabilor, al Cantacuzinilor, membrii familiei lui Brâncoveanu, egumenul Ioan etc. În compoziția principală a tabloului votiv se văd Constantin Brâncoveanu cu cei patru fii și doamna Maria cu cele șapte fete. Deci era un fel de pleoară în favoarea ideii de dinastie ereditară. În pridvor, unde s-a zugrăvit scena Judecării de apoi, exista o altă galerie de portrete, aceea a „ispravnicilor” și

meșterilor care au lucrat la Hurezi: ispravnicii Badea, Apostol și Cernica Știrbei, apoi Istrate lemnarul, Vucașin Caragea pietrarul și Manea vătaful zidarilor. Restul programului iconografic respectă, în linii mari, tradiția.

Zugravul Constantinos și colaboratorii lui au lăsat la Hurezi unul din cele mai remarcabile ansambluri picturale din întreaga artă medievală românească. Impresionează mulțimea și varietatea temelor, cu numeroase personaje în mișcare, cu suprafețe largi ornamentate cu flori (la schitul Sfinții Apostoli aproape jumătate din pereți sunt cu ornamente). Se pune un accent deosebit pe tratarea narativă, se manifestă interes pentru realitate, introducându-se astfel schimbări în iconografia tradițională. Sunt reprezentate scene din viață, hore cu lăutari, personaje în costumele epocii, amănunte rezultate din contemplarea directă a naturii și altele. De aceea, pe bună dreptate scria bizantinologul francez Charles Diehl: „Puternica tradiție bizantină este dominantă la mănăstirea Hurezi, poate cel mai frumos monument dintre toate în România... aceste fresce sunt printre cele mai remarcabile pe care le-a produs arta românească și, în același timp, ele dovedesc continuitatea artei românești și a artei bizantine, ele arată strălucirea extraordinară ce o dă artelor domnia lui Constantin Brâncoveanu”.

Celelalte lăcașuri de la Hurezi au fost pictate de zugravi români, dintre care o parte lucraseră și la biserica mare: paraclisul de *Preda* și *Marin*, bolnița de *Preda*, *Nicolae* și *Efrem*; schitul Sfinții Apostoli de ierodiaconii *Iosif* și *Ioan*, schitul Sfântul Ștefan de *Ianache*, *Istrate* și *Hranite* (Stan și Ioachim lucraseră la biserica domnească din Târgoviște, împreună cu Constantinos și Ioan).

În felul acesta, s-a creat la Hurezi, sub îndrumarea lui Constantinos, o „scoală” de zugravi, care a polarizat toate forțele creatoare locale și care a răspândit noul stil brâncovenesc, nu numai în Țara Românească, ci și peste hotarele ei, îndeosebi în Transilvania. Trebuie să menționăm aici că zugravul Constantinos (ca și Antim Ivireanul de altfel), s-a integrat pe deplin în atmosfera de viață românească, în mediul cultural-artistic din timpul domniei lui Brâncoveanu (chiar semna: „Constantinos din Țara Românească”), încât poate fi socotit un exponent al artei bisericesti românești. Aproape toți zugravii de la Hurezi au lucrat și la alte mănăstiri zidite sau refăcute în timpul lui Brâncoveanu: Sfântul Nicolae din Făgăraș, bisericile mănăstirilor Surpatele, Govora și Polovragi, naosul bisericii mari de la Cozia, pridvorul mănăstirii Bistrița, biserica schitului Păpușa, biserica mănăstirii Sărăcinești, biserica Sfântul Dumitru din Craiova etc.

În *Moldova*, impunătorul ansamblu de pictură de la Sucevița reprezenta – după cuvântul istoricului de artă francez Paul Henry – „testamentul artei clasice moldovenești”. În adevăr, Sucevița înseamnă momentul de tranziție de la arta înfloritoare a secolelor XV și XVI la cea în declin din secolele XVII și XVIII. La foarte scurt timp după Sucevița, au fost zugrăvite catedrala episcopală din Roman (din care se mai păstrează doar decorația pronaosului și pridvorului) și

biserica mare a mănăstirii Dragomirna (altarul și naosul), zugrăvită de *popa Crăciun*, *Măties*, *popa Ignat* și *Gligorie*.

A urmat apoi o perioadă de criză în activitatea zugravilor moldoveni. Domnitorii Miron Vodă Barnovschi și Vasile Lupu s-au îndreptat spre Rusia, în căutarea de icoane și de meșteri zugravi pentru bisericile pe care le-au ctitorit. Este cunoscută misiunea arhimandritului Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, la Moscova, pentru ca să aducă icoane pentru ctitoriile lui Barnovschi.

Câteva ani mai târziu, neprețuita ctitorie a lui Vasile Lupu, biserica mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, a fost înfrumusețată de zugravii moscoviți *Sidor Pospeev*, *Deico Iacovlev* și *Pronca Nichitin*, trimiși de țarul Mihail Feodorovici, la cererea voievodului moldovean. Alături de ei, au lucrat și câțiva zugravi români, între care un *Nicolae* (cunoscut în acte sub numele de „cel bătrân”), care s-a numărat printre solii trimiși la Moscova să ceară zugravi, și un *Ștefan*, întâlniți amândoi în numeroase acte interne. Din picturile realizate de ei nu se mai păstrează decât câteva fragmente în frescă, în fosta catedrală mitropolitană din Iași. Tot numai fragmente se păstrează și din ansamblul original de pictură din biserica Golia din Iași (1660), realizat de zugravul *Matei Ioan*.

Din a doua jumătate a secolului se păstrează frescele din biserica mănăstirii Hlinea și biserica din Târgu Trotuș, care reprezintă declinul artei moldovenești. Nu se știe în ce stil a lucrat zugravul *Gheorghe* din Ianina (probabil un aromân) la biserica mănăstirii Cetățuia (1672), ctitoria lui Gheorghe Duca Vodă, pentru că frescele sale au fost repictate – culoare peste culoare – în secolul al XIX-lea. El venise în țară împreună cu frații săi, *Mihai* și *Dima*, tot zugravi, care probabil l-au ajutat la zugrăvirea Cetățuiei. S-au stabilit cu toții în ținutul Bacăului, unde s-au și căsătorit, devenind proprietari de moșii (un fiu al lui Gheorghe, Ioniță, era tot zugrav). Despre Mihai se știe că a zugrăvit biserica Florești, ctitoria lui Gavril Costachi, tâmpla schitului Cetatea Mică-Vaslui ș.a.

În ce privește icoanele portative din Moldova, se observă o înrăurire sigură exercitată de arta autorilor picturii din biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași. În același timp, icoanele de pe tâmpla bisericii ridicate de Vasile Lupu în Cetatea Neamț (o parte sunt azi la mănăstirea Neamț) sunt influențate de arta barocă.

În *Transilvania*, se cunosc puține lucrări de pictură bisericască. Explicația trebuie căutată atât în dispariția cnejilor români, care subvenționaseră executarea cunoscutelor ansambluri picturale din bisericile ortodoxe din secolele XIV-XV, cât și în faptul că doctrina calvină, acceptată oficial de cârmuitorii politici de atunci ai Transilvaniei, nu recunoștea cultul icoanelor.

Un interesant ansamblu pictural se păstrează în biserica Sfântul Nicolae din Hunedoara, realizat de meșterii zugravi *Constantin* și *Stan*, în 1654. Cheltuielile au fost suportate de negustorii Dumitru Mărcocianul și Nicola Crăciun.

Biserica din Turnu Roșu-Sibiu va fi fost zugrăvită de meșteri trimiși de ctitorul ei, Matei Basarab, domnul Țării Românești. Se mai văd și azi chipul său și al

doamnei Elina, pe peretele exterior de nord, ținând biserica pe mâini (deasupra intrării se vede stema Țării Românești, lucrată în piatră).

Lucrări de zugrăvire s-au executat și la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului. De pildă, în socotelile Brașovului pe anul 1694, se nota că orașul plătiase 6 florini zugravului care a refăcut chipul lui Mihai Viteazul din biserica Sfântul Nicolae (probabil era zugravul *Radu*, prezent în Brașov în 1697). La biserica Sfântul Nicolae din Făgăraș, a lucrat meșterul zugrav *Preda* din Câmpulung, cu fiii săi *Preda* și *Teodosie*, trimiși de Constantin Brâncoveanu. Probabil tot atunci au fost zugrăvite și biserica mănăstirii Sâmbăta de Sus și biserica din Ocna Sibiului, ctitorite de domnul muntean.

În Maramureș ne rețin atenția mai multe lucrări: tâmpla bisericii din Budești-Josani, din care se mai păstrează trei icoane de mari dimensiuni (Iisus pe tron, Maica Domnului cu Pruncul și Sfânta Paraschiva) și opt prăznicare, ușile împărătești ale bisericilor din Oncești, din 1621 (Bunavestire și cei patru evangheliști) și din Budești-Susani, din 1628 (cei patru evangheliști), o icoană a Sfântului Nicolae în biserica din Poienile Izei, din 1604, o icoană înfățișând pe Sfântul Apostol Petru și pe Sfântul Nicolae în biserica din Oncești, din 1639. Se pare că în prima jumătate a secolului al XVII-lea a existat un atelier de iconari în mănăstirea Moisei, care a lucrat pentru mai multe biserici din Maramureș și din ținuturile învecinate. În biserica din Susenii Bârgăului (jud. Bistrița-Năsăud) s-au păstrat trei icoane lucrate de un zugrav anonim pentru o biserică de pe Câmpia Transilvaniei, care probabil făceau parte dintr-un iconostas. În sudul Transilvaniei, două icoane de la biserica din Târnăvița (jud. Hunedoara), lucrate de un anonim, se află azi în Muzeul Episcopiei Aradului.

În încheiere amintim icoana Maicii Domnului zugrăvită de preotul *Luca* din Iclod (Cluj), din 1681, care a ajuns în posesia mănăstirii Nicula (jud. Cluj), considerată făcătoare de minuni.

Sculptura în piatră cunoaște o nouă fază a evoluției sale. Repertoriul ornamental, de regulă geometric, din secolul anterior, este înlocuit treptat cu o luxuriantă ornamentație florală de tip occidental. Aceasta se va generaliza spre sfârșitul secolului al XVII-lea, precum și în cel următor.

Gligorie Cornescu, cel care a lucrat la Cetățuia, a fost adus în Țara Românească pentru restaurarea sculpturii în piatră de la biserica lui Neagoe Basarab de la Argeș și pentru lucrarea unor pietre de mormânt de la Cotroceni. Arătam mai sus că la Hurezi a fost zugrăvit, între meșteri, și *Vucașin Caragea* pietrarul, care a lucrat sculpturi în piatră și la alte ctitorii brâncovenești. Sub îndrumarea lui s-au putut forma, la Hurezi mai ales, și unii meșteri locali. Un alt grup de sculptori s-a putut forma sub conducerea lui *Lupu Sărățean*, autor al sculpturilor ctitoriilor spătarului Mihai Cantacuzino. Acesta a adus din Italia și pe meșterul *Mira*, care a lucrat la biserica mănăstirii din Râmnicul Sărat și la altele. Se folosea marmură

adusă de la Constantinopol sau de la Albești-Argeș. Ceea ce caracterizează activitatea acestor meșteri pietrari este noua lor viziune artistică, îmbogățirea și înnoirea formelor, felul de îmbinare al motivelor florale și vegetale, dispuse pe vrejuri și din care răsăreau alte frunze și tulpini. Florile se împletesc armonios și cu unele elemente împrumutate din ornamentica Renașterii și a barocului (scoica, mascaronul = cap fantastic sau grotesc de om sau animal, capul de înger înaripat etc.). Alteori, la combinațiile floral-vegetale se adaugă elemente figurative (păsări, animale, dintre care unele fantastice, delfini, lei etc.), apoi motive heraldice. Deși avem un repertoriu diversificat, meșterii au reușit să mențină un echilibru decorativ, chiar în cele mai bogate ansambluri sculptate.

Sunt reprezentative pentru noul stil, mai ales portalele, lespezile de morminte, stâlpii pridvoarelor de la bisericile Doamnei, Cotroceni, Hurezi, Doicești, Brâncoveni, Cozia, Colțea, Sfântul Gheorghe Nou, Antim, iar mai târziu Văcărești, Stavropoleos, foișorul zis al lui Dionisie de la Hurezi etc.

Dacă în domeniul picturii în Moldova nu au rămas opere reprezentative, în schimb sculptura în piatră a cunoscut o înflorire considerabilă. Ea tinde să înlocuiască picturile exterioare din secolul al XVI-lea repertoriul ornamantelor primind o varietate necunoscută până atunci. Impresionează în mod deosebit decorația sculptată a fațadelor bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași, acoperite în întregime cu minutioase sculpturi în piatră, cu împletituri și palmete tradiționale, cu motive geometrice și florale de inspirație orientală (armano-georgiană, arabo-turcă, persană), dispuse în benzi orizontale. Meșterii decoratori au fost desigur orientali, familiarizați cu astfel de podoabe sculptate. Demne de remarcat sunt și decorațiile sculptate de la Dragomirna, Golia, numeroasele pietre de mormânt din biserici și mănăstiri, pisaniile, în care apare stema țării etc. De notat că la fondul tradițional, se adaugă o viziune decorativă barocă, atât la sculptura în piatră, cât și la cea în lemn.

Sculptura în lemn folosește de asemenea motive vegetale și zoomorfe. Pentru prima jumătate a secolului sunt reprezentative: tâmpla bisericii schitului Crasna (care are pictați, la baza crucii, pe Matei Basarab și mitropolitul Ștefan), tâmpla bolniței de la Bistrița (ușa acestei bolnițe a fost lucrată de un ieromonah Vasile în 1654), ușa bisericii Sfinții Împărați din Târgoviște și altele.

Spre sfârșitul secolului, sculptura în lemn ajunge la deplină sa maturitate, cu ornamentație preponderent vegetală (vrejuri, frunze, fructe, flori), la care se adaugă motive zoomorfe și antropomorfe, ca urmare a pătrunderii elementelor Renașterii și barocului. Se pot menționa aici iconostasele (tâmpile) bisericilor de la Cotroceni, Filipeștii de Pădure, Măgureni, Domnească din Târgoviște, Arnota (1694), Hurezi (biserica mare și paraclisul), Colțea, Fedeleșoiu, ușile de la Tismana (lucrate de meșterul Nichita), mobilierul de la Hurezi, Colțea etc. Se pare că tot secolului al XVII-lea îi aparține tâmpla bisericii din Bungard, ctitorită de „companiștii greci” din Sibiu (probabil a fost dăruită de soția lui Șerban

Cantacuzino). Este o piesă de mare valoare artistică, lucrată în lemn de tisă, poleit cu foițe de aur (azi se păstrează în capela Facultății de Teologie din Sibiu).

Gravura în lemn de asemenea s-a dezvoltat, prin Ioan-Ioanichie Băcăuanul, care a lucrat în Moldova și apoi în Țara Românească (la cartea *Cheia înțeleșului*, București, 1678, și la câteva tipărituri de mai târziu).

Dintre piesele de **broderie** din prima jumătate a secolului menționăm două epitrahile, unul dăruit mănăstirii Stănești-Vâlcea de soția lui Stroe Buzescu, altul dăruit mănăstirii Mărgineni de Radu Șerban. Amândouă au în partea inferioară portretele donatorilor.

În epoca de mare efervescență artistică de la sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor, notăm trei epitafe lucrate aproape în întregime din fir de aur și de argint (la Cotroceni, Tismana și biserica Doamnei din București), care transpun din pictură în broderie Coborârea de pe Cruce și Plângerea. De la Hurezi, cel mai important centru artistic al vremii, au rămas numeroase piese de broderie, lucrate în fir de aur și de argint, extrem de ornamentate (motive vegetale, florale și geometrice), executate cu minuțiozitatea unei miniaturi. Unele din ele au păstrat numele artistei care le-au lucrat: *Despineta* din Constantinopol.

În Moldova se pot consemna: acoperămintele de mormânt al doamnei Tudosca, soția lui Vasile Lupu, și al fiului lor Ioan, interesante mai ales pentru minuțiozitatea cu care sunt redată costumele, mai multe epitafe, dvere, poale de icoană etc., dăruite de Vasile Lupu bisericii Sfinții Trei Ierarhi din Iași. Veșminte liturgice se păstrează în marile muzee ale țării și în cele mănăstirești (de pildă, epitrahilul și sacosul mitropolitului Varlaam, în Muzeul de Istorie al României).

În ce privește **argintăria**, multe piese erau lucrate în atelierele meșterilor sași din Transilvania sau în cele din Balcani, îndeosebi de la Chiprovăț. Multe din ele au fost dăruite unor așezăminte bisericești de peste hotare (chivotul lui Matei Basarab și al doamnei Elina, dăruit mănăstirii Lavra de la Athos etc.).

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea și la începutul celui următor, numeroasele candel de argint aurit, chivote, anaornite, ripide, sfeșnice, ferecături de cărți au fost executate pentru ctitoriile Cantacuzinilor și mai ales ale lui Brâncoveanu de meșterii argintari sași *Sebastian Hann* și *Thomas Lang* din Sibiu, *Georg May II*, *Johannes Henning*, *Peter Hiemesch* și un *E.V.*, toți din Brașov. Se remarcă, și în acest domeniu, diversitatea motivelor florale. Între piesele mai reprezentative menționăm anaornitele pentru Cotroceni, Hurezi și Bistrița, chivoturile de la Cotroceni și Hurezi, candelile de la Cotroceni și Sărindar, ripidele pentru Cotroceni și Bistrița, mai ales ferecături de cărți etc.

În Moldova, la începutul secolului al XVII-lea, meșterul *Gligorie Moisiu* din Suceava a lucrat mai multe piese de argintărie (ferecături, discuri). Unele din ele au fost dăruite de mitropolitul Teofan III mănăstirii Slatina.

Gustul pentru fast al lui Vasile Lupu se reflectă și în obiectele de cult pe care le-a dăruit ctitoriilor sale, îndeosebi Trei Ierarhilor (candelabre, candel, cățui

etc.). Se observă îmbinarea elementelor tradiționale argintăriei moldovenesti și transilvane cu forme și decorații orientale.

Muzica bisericească. O dată cu introducerea limbii române în slujba bisericească, era firesc să se traducă și cântările bisericești. Se cunosc zeci de manuscrise psaltice grecești la noi, din secolul al XVII-lea. În a doua jumătate a secolului, se cunosc psalți de prestigiu ca *Iovașcu Vlahul* „protopsaltul Curții Ungrovlahiei”, *Damian de la Vatoped*, supranumit „dascălul și protopsaltul Moldovlahiei”, *Cosma Macedoneanul* și alții.

Dar, după părerea muzicologilor, în acest secol s-au folosit și manuscrise psaltice românești. În timpul lui Constantin Brâncoveanu, epocă de mare înflorire culturală și artistică, s-a format la București, o adevărată „școală muzicală”, cu o existență de aproape un secol. Dintr-o însemnare pe o *Alexandrie* în manuscris, din 1704, reiese că un Bucur grămaticul din Sâmbăta de Sus, din Țara Făgărașului, învățase cântările bisericești în București, la dascălul *Coman*, la care învățau și alți 50 de tineri. Mai târziu, la școala de la Colțea, apare între dascăli și un *Dima cântărețul*. La 24 decembrie 1713, ieromonahul *Filotei* „sin (fiul) *Agăi Jipăi*”, psalt la Mitropolia din București, termina de scris o *Psaltichie românească*, primul manuscris muzical cunoscut cu textul în limba română. În prefață, arăta că a tradus „pre a noastră de țară și de obște limbă” la îndemnul mitropolitului Antim Ivireanul (518 pagini, cu 977 cântări cu note muzicale, 226 numai cu text). La majoritatea cântărilor, Filotei a păstrat întocmai linia melodică cu care circula versiunea grecească a textului, altele au fost ușor adaptate la prozodia și topica limbii române, iar altele prescurtate. În sfârșit, a notat și o veche creație autohtonă, *Canonul Florilor*, și una cu conținut laic, *Rugăciunea lui Filothei pentru Constantin Brâncoveanu*.

Rezultă că arta românească a cunoscut, în acest secol, o perioadă de dezvoltare, sub Matei Basarab și Vasile Lupu, iar spre sfârșitul secolului, sub Șerban Cantacuzino și mai ales sub Constantin Brâncoveanu, în timpul căruia arta munteană a înregistrat o maximă strălucire. În Transilvania, s-a dezvoltat, în condiții opresive, o artă bisericească influențată de cea din Țara Românească și Moldova.

Bibliografie

Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolele XIV-XV*.

Lucrări speciale. Arhitectura: N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia. III. Veacul al XVII-lea*, în BCMI, XXV, fasc. 71-74, 1932; G. BALS, *Bisericile și mănăstirile moldovenesti din veacul al XVII și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1 h. + 1036 fig. în text; DAN BĂDĂRĂU, *Fost-a Enache din Constantinopol arhitectul bisericii Trei Ierarhi din Iași?*, în SCIA, an III, 1956, nr. 1-2, p. 284-290; C. BOBULESCU, *Gligorie Cornescu, arhitect al mănăstirii*

Cetățuia, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 11-12, p. 872-881; VASILE DRĂGUT, *O operă artistică uitată: epoca lui Miron Barnovschi*, în BMI, 1, 1973, p. 15-24; N. GRIGORAȘ, *Mănăstirea Cetățuia*, Iași, 1977, 95 p.; ANA DOBJANSCHI și VICTOR SIMION, *Arta în epoca lui Vasile Lupu*, București, 1979, 111 p. + 104 ilustr.; RĂZVAN THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern*, 2 vol., București, 1987, 376 + 228 p.

ANDREI GĂLEA, *O ctitorie a lui Matei Basarab în Ardeal: biserica din comuna Porcești, județul Sibiu*, în vol. „Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan, mitropolitul Ardealului”, Sibiu, 1940, p. 423-425; CORNELIU CREANGĂ, *Contribuția lui Constantin Brâncoveanu la zidirea unei biserici în Ocna Sibiului*, în MA, an XI, 1966, nr. 1-3, p. 146-155; IOANA CRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Bisericele românești din raionul Alba-Iulia*, în MA, nr. 4-6, an XI, 1966, p. 316-330 și nr. 11-12, 1966, p. 717-729; IOANA CRISTACHE-PANAIT și EUGENIA GRECEANU, *Biserici românești de zid, monumente istorice din Tara Făgărașului*, în MA, an. XV, 1970, nr. 9-10, p. 627-636 și an. XVI, 1971, nr. 7-8, p. 567-579; EUGENIA GRECEANU, *Tara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în BCI, an XXXIX, 1970, nr. 2, p. 33-50.

Pictura: Părvu Mutul. C. BOBULESCU, *Zugravii Părvu Mutul, Constantin Greul (1682-1735) și Nifon Udrescu, starețul mănăstirii Secului (1657-1765), cu autobiografia lui Ghenadie Părvulescu arhimandritul*, București, 1940, 54 p. (extras din „Arhiva Românească”, V, 1940, p. 103-156); TEODORA VOINESCU, *Zugravul Părvu Mutul și școala sa*, în SCIA, II, 1955, nr. 3-4, p. 133-157; IOANA CRISTACHE-PANAIT, *Părvu Mutu zugravul*, în GB, an XXIV, 1965, nr. 7-8, p. 691-699; TEODORA VOINESCU, *Un maestru al portretului: Părvu Mutu*, în „Arta Plastică”, an XIII, 1966, nr. 12, p. 3-9; P. S. NĂSTUREL și N. VĂTAMANU, *Icoana de hram a paraclisului de la Spitalul Coltea, opera lui Părvu Mutu*, în BOR, an LXXXVI, 1968, nr. 1-2, p. 183-188; TEODORA VOINESCU, *Părvu Mutu zugravul*, București, 1968, 24 p. + 32 pl.; EUGEN GH. POPESCU, *Icoanele catapetesmei de la biserica mănăstirii Cotroceni – opera zugravului Părvu Mutu*, în GB, an XXXII, 1973, nr. 5-6, p. 590-600; CORNELIA PILLAT, *Pictura murală în epoca lui Matei Basarab*, București, 1981, 103 p. + 106 ilustr. hors texte.

Alți zugravi: VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravul Constantin*, în MO, an. XIII, nr. 10-12, 1961, p. 688-698; TEODORA VOINESCU, *Scoala de pictură de la Hurezi*, în vol. „Omagiu lui George Oprescu”, București, 1961, p. 573-587; VICTOR BRĂTULESCU, *Elemente de artă picturală și sculpturală la mănăstirea Sinaia*, în GB, an XIX, 1962, nr. 1-2, p. 47-73; FLORENTINA DUMITRESCU, *L'ornementation dans la peinture murale de l'époque du prince Constantin Brâncoveanu*, în RRHA, II, 1965, p. 95-110; CORNELIA PILLAT, *Ansamblurile de pictură de la mănăstirea Plătărești și biserica din Dobreni*, în BCI, an XL, 1971, nr. 3, p. 95-110; CORNELIA PILLAT, *Tradiție și inovație în iconografia picturii Tării Românești în epoca lui Matei Basarab*, în SCIA, Seria arta plastică, 1973, nr. 2, p. 273-295; CORINA POPA, *Constantinos și Ioan – autorii ansamblului de pictură de la biserica Doamnei – București*, în MIA, 45, nr. 2, 1976, p. 33-46.

C.A. STOIDE, *Stiri despre câțiva zugravi moldoveni din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în MMS, an XXV, 1959, nr. 7-8, p. 421-431; IRINEU CRĂCIUNAS, *Pictura bisericii de la mănăstirea Cetățuia*, în MMS, an XLVIII, 1972, nr. 7-8, p. 498-524.

MARIUS PORUMB, *Zugravii iconostasului bisericii Sf. Nicolae din Hunedoara*, în „Acta Musei Napocensis”, X, 1973, p. 677, și urm.; MARIUS PORUMB, *Ușile împărătești de la Oncești și Budești-Susani. Contribuții privind icoanele maramuresene din secolul al XVII-lea*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, Series Historia, fasc. I, 1971, p. 31-38; MARIUS PORUMB, *Pictura icoanelor din mănăstirea Moisei și iradiația ei în zonele înconjurătoare în veacul al XVII-lea*, în „Marmatia”, Sighet, vol. III, 1975; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramures, Cluj-Napoca*, 1975, 48 p. + 50 pl.; ALEXANDRU EFREMOV, *Icoana românească*, București, 2003, 259 p.

Miniatura și xilogravura: GHEORGHE BULUȚĂ și SULTANA CRAIA, *Manuscrise miniaturate și ornate din epoca lui Matei Basarab*, București, 1984, 81 p. + XL pl.; NESTOR VORNICESCU,

Două xilogravuri clișee-vechi la mănăstirea Sfântul Ioan cel Nou din Suceava, în BOR, an LXXXVI, 1966, nr. 1-2, p. 209-229; NESTOR VORNICESCU, *O xilogravură din anul 1661: Imaginea celor două căi*, în MMS, an XLII, 1966, nr. 5-6, p. 302-316; NESTOR VORNICESCU, *Identificarea unui xilograf român din secolul al XVII-lea*, în MMS, an XLVIII, 1972, nr. 1-2, p. 26-34 (reproduse și în volumul mitropolitului Nestor: *Biruit-au gândul. Studii de teologie istorică românească*, Craiova, 1990, p. 153-233); VIOLETA BARBU, *Miniatura brâncovenească. Manuscrise ilustrate și ornate*, București, 2000, 125 p.

Sculptură: TEODORA VOINESCU, *Observații asupra stilului brâncovenesesc. Portalul*, în SCIA, Seria artă plastică XV, 1968, I, p. 3-23; FLORENTINA DUMITRESCU, *Observații asupra stilului brâncovenesesc. Decoratia iconostasului*, în SCIA, Seria artă plastică, XV, 1968, I, p. 25-40; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostases de Valachie à la fin du XVII-e siècle*, în RRHA, 1968, V, p. 73-81; PAVEL CHIHAIA, *Un sculptor român din epoca brâncovenească: Lupu Sărățan*, în „Revista Muzeelor”, an V, 1968, nr. 1, p. 17-22; FLORENTINA DUMITRESCU, *Trăsături specifice ale sculpturii în lemn brâncovenești*, în vol. „Pagini de veche artă românească”, II, București, 1972, p. 257-306.

Broderia: DINU C. GIURESCU, *Broderiile de la Trei Ierarhi din Iași*, în MMS, an XXXVI, 1960, nr. 3-4, p. 215-238.

Muzica bisericească: GHEORGHE CIOBANU, *Muzica bisericească la români*, în BOR, an XC, 1972, nr. 1-2, p. 162-195; NICU MOLDOVEANU, *Izvoare ale cântării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrise muzicale vechi bizantine (grecești, românești și româno-grecești) din România până la începutul secolului al XIX-lea*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 1-2, p. 131-280 (și extras, 151 p.); SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Manuscrise psaltice românești și bilingve în notatie cueuzeliană în marile biblioteci din România*, în BOR, an XCIV, 1975, nr. 9-12, p. 1005-1038 + 22 anexe; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Monumente muzicale. Filotei sin Agăi Jipei – prima Psaltichie românească cunoscută până acum*, în BOR, an LXXXVII, 1969, nr. 9-10, p. 1066-1075 (și în „Studii de Muzicologie”, VI, București, 1970, p. 99-134); SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Monumente muzicale în Biserica Ortodoxă Română: Filotei sin Agăi Jipăi – Prima Psaltichie românească*, în GB, an XL, 1980, nr. 10-12, p. 772-796, nr. 3-5, 1981, p. 475-510 și BOR, an XCIX, 1981, nr. 3-4, p. 370-406; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Filotei sin Agăi Jipei. Psaltichie românească. I. Catavasier*, București, 1981, XV + 514 p.; II. *Anastasimatar*, București, 1984, 344 p.; III. *Stihirariul*, București, 1986, 484 p.; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Iovașcu Vlahul „protopsaltul Curții Ungrovlahiei” și epoca sa*, în BOR, an CVI, 1988, nr. 7-8, p. 62-104.

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

Din puținele știri pe care le oferă izvoarele istorice, încercăm să facem o scurtă prezentare a stării culturale, sociale și materiale a preoților de mir în această perioadă.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților era destul de ridicat. Aproape în fiecare sat existau mai mulți preoți și diaconi. De regulă, slujeau în duminici și sărbători, în zile de sâmbătă, când săvârșeau pomenirea celor răposați, iar în timpul posturilor slujeau și în zilele de miercuri și vineri. În satele cu mai mulți preoți și diaconi, slujeau pe rând, fiecare câte o săptămână. Cei mai în vârstă și care se bucurau de mai mult prestigiu în fața credincioșilor primeau, din partea ierarhului locului, darul duhovniciei. Toți trăiau din ofrandele credincioșilor pentru slujbele pe care le săvârșeau, fie în biserică, fie pe la casele acestora. Toți munceau la câmp alături de credincioșii lor. Unii cunoșteau felurite meșteșuguri legate de nevoile Bisericii (copiști, tipografi, zugravi de biserici, legători de cărți, sculptori în lemn și piatră), sau chiar din cele rezervate, într-un fel, numai mirenilor (tâmplari, croitori etc.). Nu purtau haine preoțești speciale, ci se îmbrăcau ca și ceilalți țărani, de care se deosebeau doar prin barbă și plete.

Deși aveau, în general, puțină învățătură, erau cei mai buni îndrumători ai păstoritorilor pentru toate problemele acestora. De pildă, ei redactau diverse acte juridice (testamente, foi de zestre, acte de vânzare-cumpărare, acte de donație etc.), sau figurau ca martori în acestea. Multe dintre ele erau întărite de mitropolitul sau de episcopul locului. Disensiunile minore dintre săteni erau, de multe ori, cercetate și judecate de preoți.

Nivelul de pregătire al preoților era destul de scăzut. Cunoștințele lor se reduceau la scris, citit, cântări bisericești, rânduieșile tipiconale și unele învățături de credință. Deși slujeau în slavonește, puțini dintre ei cunoșteau temeinic această limbă, încât cei mai mulți învățau rugăciunile pe de rost. Din această cauză a început, în secolul de care ne ocupăm, acțiunea de traducere în românește a tipicului, apoi a citirilor biblice și a cântărilor. Unii dintre slujitorii altarului se pregăteau în familie, în cazul când preoția „se moștenește” din tată în fiu. Probabil preoții din orașe și cei de la bisericile „domnești” aveau o pregătire mai bună, dobândită în școlile mănăstirești de atunci sau chiar în școlile superioare înființate

de domnii țării (Colegiul de la Trei Ierarhi al lui Vasile Lupu, școala slavonă și Colegiul greco-latin de la Târgoviște, în timpul lui Matei Basarab, Academia de la Sfântul Sava din București a lui Constantin Brâncoveanu).

În privința stării social-materiale a preoțimii, știrile documentare sunt ceva mai bogate. De la bun început se impune constatarea că preoții duceau aceeași viață grea ca și păstorii lor, fiind expuși acelorași împilări din partea dregătorilor și a marilor proprietari de pământ.

Existau și preoți hirotoniți dintre „rumâni”, mai ales cei aparținători mănăstirilor, adică dintre oamenii lipsiți de libertate personală, legați de pământ și aserviți intereselor proprietarilor de pământ. Prin hirotonie, ei și toți descendenții lor se eliberau din starea de „rumâni”, plătind un preț de răscumpărare, fie dând în loc alți „rumâni”, fie oferind bunuri materiale (vii cu inventarul lor, vite mari, oi etc.). La începutul secolului al XVIII-lea, s-a oprit hirotonirea „rumânilor”. Antim Ivireanul stabilea, în ale sale *Capete de poruncă* (Târgoviște, 1714), că „rumânul neertat de stăpănu-său nu se poate nici cu un mijloc să se preoțească, iar de-l va erta cu carte, să se preoțească. Ci după preoție, câți copii va face, să nu mai fie volnic nimeni să-i rumânească, că sunt slobozi”.

Dacă mănăstirile se bucurau de multă atenție din partea domnilor celor două țări, acordându-li-se atâtea danii, nu se poate spune același lucru despre preoții de mir. Cei din Țara Românească erau îndatorați să plătească un anumit impozit (dajdie), pentru slujba lor (un fel de „impozit profesional”), pe care, de regulă, îl plăteau separat de restul locuitorilor. Acest lucru rezultă, bunăoară, dintr-un hrisov din 15 iunie 1629, prin care Alexandru Iliș acorda ca „mertic” Episcopiei Buzăului toate dările pe care le plăteau către vistieria domnească preoții din acea eparhie, după cum „au fost dat și de alți domni”. Din acest act se constată că preoții de la orașe plăteau doi galbeni anual, diaconii un galben și jumătate, iar „popii de țară” plăteau numai jumătate din dările celor de la orașe.

La 23 iulie 1631, Leon Vodă Tomșa a dat un hrisov în același sens, pentru preoții din eparhia Buzăului, precizând, în plus, că erau scutiți de o serie de impozite. În schimbul acestor scutiri, preoții erau îndatorați „a păzi sfintele biserici cu slujbă și cu pravilă dumnezeiască și în zi și în noapte, să se roage pentru sănătatea domnului”, ca și „pentru toată creștinătatea”. Deci, dările preoților erau destul de reduse în comparație cu alte categorii sociale. Probabil preoții din cuprinsul Mitropoliei și al Episcopiei Râmnicului beneficiau de același regim. Preoții de la biserică Curtii domnești din București aveau un regim special, fiind scutiți de toate dările către vistierie. Dar în anii care au urmat, dările preoților au început să crească, mai ales în timpul domniei lui Matei Basarab, caracterizată, de altfel, printr-o fiscalitate foarte aspră.

Starea grea a preoților este relevantă în cuvinte pline de duioșie într-un hrisov dat preoților din eparhia Râmnicului de Grigorie Ghica la 15 aprilie 1673. Ținând seama de această stare grea a lor, cât și de faptul că „până și păgânii

(turcii, n.n.) fac cinste preoților și îndreptătorilor legii lor și le fac multă milă și cinste, cum să cuvine”, domnul, împreună cu mitropolitul Varlaam, cu episcopii Ștefan al Râmnicului, Grigorie al Buzăului și Daniil al Strehaiei și cu marii dregători, au hotărât ca de-acum înainte preoții din eparhia Râmnicului să fie obligați să plătească vistieriei câte 750 de galbeni anual, precum și o altă sumă de bani – neprecizată – la înnoirea domniei, fiind scutiți de mai multe dări. Aceleași scutiri le-a acordat și Gheorghe Duca Vodă, la 2 martie 1674. În hrisovul acestui domn, se prevedea ca preoții din eparhia Râmnicului să plătească o dare anuală de 750 de galbeni, cei de la Buzău 500, cei din noua eparhie a Strehaiei 150 (despre cei din cuprinsul Mitropoliei nu se arată nimic).

Dar aceste scutiri n-au fost întotdeauna respectate, lucru constatat și de Șerban Cantacuzino, care, la 23 iunie 1682, hotăra ca preoții „de acum înainte să dea numai la haraciu birul dreptu și sama cea mare și la înnoirea domnii poclonul legiuit”.

Fiscalitatea excesivă din timpul lui Constantin Brâncoveanu a avut urmări și asupra preoției. Din *Condica vistieriei* din acel timp rezultă că preoții plăteau dări foarte numeroase. În urma plângerilor pe care le-au adresat domnului, acesta a hotărât, în 1698, să acorde preoților o „ruptoare” pentru „ca să nu fie supărați în toată vremea cu dăjdi, în rând cu țara”. Drept aceea, li se impunea din nou doar plata unor dări globale: 7000 de galbeni preoții și diaconii din cuprinsul Mitropoliei, 2800 cei din eparhia Râmnicului și 2000 cei din eparhia Buzăului. Observăm deci o creștere enormă a dărilor față de cele din 1673. În afară de aceasta, preoții mai plăteau numeroase dări pe averea personală, ca și restul contribuabililor. Totuși, la unele din aceste dări pe avere, preoții beneficiau de anumite reduceri, în raport cu restul locuitorilor.

Din cauza acestui aspru regim fiscal aplicat preoților, Ștefan Vodă Cantacuzino, la scurt timp după ce a ajuns domn, la 27 aprilie 1714, a dat un hrisov, prin care acorda tuturor preoților și diaconilor scutire „de toate dăjdiile”. De-acum înainte, ei urmau să plătească numai „ploconul” mitropolitului sau al episcopului eparhiot, câte un galben pe an.

Din hrisovul lui Grigorie Ghica menționat mai sus, cunoaștem și obligațiile credincioșilor față de preoții parohi: „să-i facă clacă cu plugul de toamnă o zi, de primăvară o zi, la secere o zi, la coasă o zi”. Cei care nu puteau face aceste patru zile de clacă pe an, precum și „fiștecăre mahalagiu”, deci credincioșii din orașe, erau datori să dea preotului câte un „obroc” de grâu de patru ocale (c. 80 l).

În Moldova, regimul fiscal al preoților era asemănător cu al celor din Muntenia. Fiind obligați la diverse dări către vistierie, unii dintre domnii țării au acordat scutiri întregului cler. De pildă, la 8 iulie 1632, Alexandru Vodă Iliș, acum domn al Moldovi, a hotărât, împreună cu cei patru ierarhi și cu boierii din sfatul domnesc ca „să fie cinul preoțesc slobod de toate nevoile”, scutind „pe toți preoții din toată țara noastră Moldova, de toate dările câte au fost asupra lor până acum”.

Dar aceste reduceri de dări n-au fost respectate de domnii următori, fapt care l-a determinat pe Constantin Cantemir, în 1691, să fixeze o dare anuală de doi unghi pentru fiecare preot și alți doi unghi la înnoirea domniei.

O situație mai bună aveau, ca și în Muntenia, preoții de la bisericile domnești care au primit, în repetate rânduri, scutiri de dări.

În afara dărilor către domnitor, preoții plăteau anumite taxe și către chiriarhul locului. În *Descrierea Moldovei*, Dimitrie Cantemir nota că mitropolitul (probabil și cei trei episcopi sufragani) primea anual, de la fiecare preot din eparhia sa, „două sute de aspri ca dajdie și o piele de vulpe sau jder”.

Abaterile clerului, de orice natură ar fi fost, erau judecate de chiriarhul locului, și nu de dregătorii domnești. Astfel, la 24 februarie 1649, deci în timpul lui Vasile Lupu, s-a hotărât, în sfatul domnesc al Moldovei, ca fiecare chiriarh să judece în eparhia sa pe călugări, călugărite, preoți și diaconi, iar pe episcopi să-i judece mitropolitul. Așezământul lui Vasile Lupu referitor la neimplicarea autorității civile în judecata slujitorilor Bisericii a fost confirmat și de Gheorghe Ghica în 1658, și de Ștefăniță Lupu în 1659, în afară de crimă, care urma să fie judecată în Divan. Alte hrisoave domnești, mai târzii, confirmă aceste dispoziții.

Rânduilele respective s-au păstrat mult timp, căci Dimitrie Cantemir scria, în *Descrierea Moldovei*, că „pentru greșeli mai mici fiecare se pedepsește de către mai marele său: diaconul de preot, preotul de protopop, ieromonahul și călugărul de egumen sau arhimandrit, protopopul, egumenul și arhimandritul de episcop, episcopul de mitropolit, mitropolitul de domn... Pentru greșeli mai mari, care trebuie pedepsite sau cu moartea ori cu luarea preoției, numai preoții, ieromonahii sau călugării stau sub judecata episcopilor lor. Iar starețul, arhimandriții și arhierii nu se pot pedepsi decât de către domn”. Faptul că în secolul următor se cunosc numeroși preoți caterisiți, opriti de la slujbă, „puși la opreală” în câte o mănăstire, ne face să credem că și în perioada de care ne ocupăm se aplicau aceleași pedepse.

Un rol însemnat în viața bisericească de atunci aveau *protopopii*, câte unul sau chiar mai mulți în fiecare județ. Ei erau oamenii de încredere ai ierarhului locului, pe care-l informau de cele ce se petrec în eparhie și-l ajutau în administrație. Ei recomandau candidați la hirotonie, cereau dispense de căsătorii în grade de rudenie sau dădeau mărturie în cazuri de divorț, săvârșeau anchete în parohii, judecau abaterile clerului în subordine, în numele chiriarhului, figurau ca martori în diferite acte juridice etc.

O parte din aceste atribuții le reveneau datorită faptului că pe atunci mitropoliții și episcopii eparhioti erau aceia care pronunțau sentințe de divorț, dădeau dispense de căsătorie și pedepseau pe cei care trăiau în concubinaj. Trebuie să menționăm că mitropoliții – uneori și episcopii – erau însărcinați adeseori de domnii țării cu judecarea unor procese civile și penale (de moștenire, proprietate, furt, ucideri etc.), deci aveau atribuții judecătorești foarte largi.

Preoția ortodoxă din Transilvania. Știrile despre preoții români ardeleni sunt ceva mai bogate. Se cunosc și câteva referințe ale unor străini despre ei. De pildă, un german care a fost un timp în serviciul domnitorului Gheorghe Ștefan al Moldovei – pribegit și prin Transilvania – scria că „preoții sunt la fel cu poporul, ca port și ca gospodărie țărănească; între ei și oamenii de rând nu este altă deosebire decât aceea că știu să citească și să scrie și că poartă părul lung, pe când oamenii de rând se tund”. Iar în 1702, iezuitul Andreas Freyberger scria: „preoții poporului sau parohii slujesc Liturghia în duminici și în zilele de sărbători, dar nici o dată în zilele săptămânii. Ei se ocupă cu lucrul câmpului: ară, grăpează, seceră, treieră grâul, ca și ceilalți țărani; găsești câte șase preoți în satele mai mari... ca îmbrăcăminte nu se deosebesc de ceilalți țărani... La adunări nu țin deloc cuvântări compuse după puterea lor. Iar în zilele de sărbători și duminică, după ce s-a terminat Liturghia, predică dintr-o carte veche (Cazania, n.n.) și nu pronunță nimic ce nu este cuprins în ea”.

Numărul preoților era destul de ridicat. Unele sate aveau mai mulți preoți (în 1691, adunarea comitatului Maramureș hotărâ să nu fie mai mult de doi preoți într-un sat). Unii din ei aveau și alte îndeletniciri: dieci (cântăreți), copişti de manuscrise, zugravi de biserici și de icoane, legători de cărți.

De obicei, preoția „se moștenește” din tată în fiu, încât o parohie era păstorită, uneori sute de ani, de preoți din aceeași familie (adevărate „dinastii” preotești se pot urmări mai ales în secolele XVIII-XX). În aceste cazuri, tatăl era și dascălul fiului care se pregătea să-i urmeze la altar.

În genere, nivelul de pregătire al preoților era foarte scăzut. În sinodul convocat de mitropolitul Atanasie Anghel la Alba Iulia, în septembrie 1700, s-a hotărât, între altele: „Diecii care vreau să se preoțească să aibă carte de la protopop și să știe Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii și până nu va fi la Mitropolie 40 de zile, până atunci vlădica să nu-l preoțească; și popor să-i caute protopopului, căruia să-i dea o piele de vulpe”.

Candidații la preoție se pregăteau, de obicei, în casele părintești, dacă proveneau din familii preotești, sau la unele din modestele schituri și mănăstiri din Transilvania. Alții se pregăteau chiar și în școlile mănăstirești din Țara Românească și Moldova. Se pare că erau angajați uneori și călugări de peste munți care pregăteau pe viitorii preoți. În 1685 „popa Lupul și cu fratele nostru cu protopopul din Moisei” (Maramureș) scriau bistrițenilor despre „un călugăraș al nostru ce ne este dascăl și șeade în casa noastră de ne învață un *fecior al nostru ce este popă*”. Înseamnă că își completa pregătirea după hirotonie. Alții se pregăteau în școlile înființate de autoritățile de stat calvine, la Alba Iulia, Lugoj, Caransebeș, Hațeg, Hunedoara și Făgăraș.

Existau însă și preoți cu o cultură mai aleasă, cum erau cei de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului, care aveau posibilitatea să învețe în școala

acelei biserici, reorganizată în 1597 de protopopul cărturar Mihai, colaboratorul lui Coresi. Unul din aceștia, protopopul Vasile († 1659), a scris o *Cronică* a bisericii la care slujise.

Ca și în secolele anterioare, preoții și mai ales protopopii de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului aveau o situație cu totul deosebită față de restul preoților români din Transilvania, cu o pregătire școlară mult mai temeinică. Erau folosiți și acum ca „scriitori la cetate”, fiind trimiși adeseori în solii la domnii români de peste munți.

Numeroși preoți de mir – mai ales din Bihor – erau copişti de manuscrise. Am amintit și în alt capitol pe preoții: Grigorie din Măhaci (sfârșitul secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVII-lea), Ion din Sânpetru Hunedoarei, Flore din Cristelec, Ioan și Giurgiu din Lunca Sprie, Ursu din Cotiglet, Pătru din Tinăud. Un preot cărturar a fost și protopopul Ioan Zoba din Vinț, care a tradus și tipărit la Alba Iulia diverse lucrări moralizatoare, cărți de predici și de slujbă.

Alți preoți erau zugravi de biserici și de icoane. Pomenim, de pildă, pe preotul Luca din Iclod, în apropiere de Gherla, care a pictat o icoană a Maicii Domnului, ajunsă în mănăstirea Nicula, cunoscută până azi ca făcătoare de minuni.

Din cercetarea feluritelor mărturii ale vremii, ne putem face o imagine și asupra *vietii religioase-morale* a preoților transilvăneni. Faptul că ei erau aleși de credincioși, din mijlocul lor, și erau recomandați la hirotonie nu atât pentru învățătura lor, cât mai cu seamă pentru viața lor curată, pentru însușirile lor sufletești, este un indiciu că preoții noștri de acum trei veacuri aveau o viață morală superioară. Trăind în post și rugăciune, ferindu-se de abateri de natură morală, dând o creștere sănătoasă numeroșilor lor copii, preoții de altădată puteau fi cu adevărat un exemplu vrednic de urmat pentru păstoriții lor. Neputând propovădui adevărurile evanghelice prin „cuvânt”, din lipsa unei pregătiri corespunzătoare, ei „predicau” credincioșilor prin faptă, adică prin exemplul vieții și activității lor și a familiilor lor. Poate tocmai această viață duhovnicească înaltă a smeriților și disprețuiților „popi valahi” făcea pe mulți credincioși, aparținători confesiunilor „recepte”, să solicite rugăciunile lor, lucru de care se plâneau adeseori autoritățile de stat sau reprezentanții celor „trei națiuni”.

Preoții slujeau în duminici și sărbători, iar în posturile mari obișnuiau să slujească și în zilele de miercuri și vineri. Numărul sărbătorilor era destul de ridicat, după cum reiese din hotărârile sinodului convocat de mitropolitul Dosoftei, în 1627. Desigur numărul exagerat al sărbătorilor avea și o explicație de ordin social, urmărindu-se reducerea numărului zilelor de robotă. În soborul convocat de mitropolitul Sava Brancovici în 1675, se hotărâ ca preoții „de pe la orașe și de pe la biserici unde sunt mai cu dobândă și plata li se dă mai bună”, să slujească zilnic; ceilalți preoți erau îndatorați să slujească în zilele de duminică, miercuri și vineri, în sărbători, iar în timpul posturilor zilnic.

Unii preoți, cu o situație materială mai bună, erau ctitori de lăcașuri sfinte. De pildă, vechea biserică din Hunedoara (secolul al XV-lea) a fost refăcută în 1634 „cu osteneala și împreună cu toată cheltuiala protopopului Ianăși ot Hini-doara i protopop Nicolae i Vasilie snă protopop Ianăși i Statie gineri-său și cu mila a mulți neguțatori...”. Iar biserica din Ciula Mare, de lângă Hațeg, a fost zidită, în 1680, prin osteneala și cu cheltuiala protopopului Ioan Muntean din Tuștea.

Numeroasele biserici din tot cuprinsul Transilvaniei, Banatului, Bihorului și Maramureșului, durate din lemn, după posibilitățile materiale ale credincioșilor, erau desigur ridicate din îndemnul și cu purtarea de grijă a smeriților lor slujitori. Iar podoabele lor, îndeosebi „ștergarele românești”, aflate și azi în multe biserici de sat din Transilvania, fără îndoială că erau lucrate și de mâna preoteselor. Cărtile de slujbă erau procurate uneori de preoți, care făceau câte o călătorie lungă și obositoare până la Râmnic, București sau alte centre eparhiale extracarpătice.

Este adevărat că se cunosc și abateri disciplinare ale preoților. Dar conducerea Bisericii – mitropolitul și soborul mare – au luat măsuri, în câteva rânduri, pentru înlăturarea elementelor negative. De pildă, soborul convocat de mitropolitul Dosoftei la Alba Iulia, la 4 iunie 1627, lua o serie de măsuri pentru ridicarea vieții morale a clerului român. Între altele, se prevedeau pedepse în bani („gloabe”) pentru preoții care nu-și îndeplineau cu conștiinciozitate îndatoririle lor sau nu aveau cele necesare pentru săvârșirea slujbelor.

Peste o jumătate de veac, în 1675, când mitropolitul Sava Brancovici a convocat în sobor la Alba Iulia pe toți jurații scaunului mitropolitan și pe protopopii eparhiei, s-au luat noi măsuri pentru întărirea vieții religios-morale a clerului și a credincioșilor (înlăturarea superstițiilor, măsuri disciplinare pentru preoți, măsuri privitoare la săvârșirea slujbelor etc.).

Se cunosc cazuri de abateri disciplinare judecate de înșiși mitropoliții din Alba Iulia. De pildă, în 1606, mitropolitul Teoctist, împreună cu Luca al Ungrovlahiei au înlăturat din slujbă pe preotul Neagoslav de la biserica Sfântul Nicolae din Schei (originar însă din Țara Românească), acuzat de „necuviință și mândrie”. Din *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Schei*, scrisă de protopopul Radu Tempea II, se cunosc diferite neînțelegeri între preoții de acolo, judecate tot de mitropoliții din Alba Iulia. Unii erau recăsătoriti (mai ales cei rămași văduvi de tineri, lucru frecvent pe atunci), dar și din cauză că un „sinod” calvin întrunit la Aiud în 1569 a admis căsătoria a doua a preoților români. La dorința lui Mihai Viteazul, Dieta Transilvaniei, convocată la Alba Iulia în iulie 1600, a luat măsuri împotriva unor astfel de preoți. Dar acestea erau cazuri izolate, căci majoritatea preoților, așa cum am arătat mai sus, duceau o viață morală superioară, putând sluji drept pildă de urmat pentru credincioșii lor.

Se cunosc și în cursul acestui secol preoți care au participat la mișcările poporului român pentru dreptate socială și împotriva asupririi otomane. De pildă,

protopopul Simion Brancovici din Ineu – viitorul mitropolit al Ardealului – s-a ridicat adeseori împotriva turcilor care stăpâneau pe atunci părțile vestice ale României de azi, încât aceștia spuneau despre el că „ziua e preot, iar noaptea vrăjmaș înarmat și stricător de pace”. În 1659 se înrolase în oastea principelui Gheorghe Rákóczy II, împotriva turcilor, preotul Gheorghe din Ciurila, sat în Munții Apuseni, în fruntea unei cete de 600 de oameni. După ce a luptat împotriva turcilor la Deva, Hunedoara, Baia de Criș, Beiuș, Oradea, Zlatna și în alte părți, a fost prins, chinuit și „tras în țeapă” la Făgăraș.

Starea social-materială a preoților transilvăneni era mult mai grea decât a fraților lor din Muntenia și Moldova. De cele mai multe ori, erau iobagi ca și păstorii lor, îndurând împreună aceleași opresiuni din partea proprietarilor de pământ, străini de legea și de limba lor. Unii din ei erau obligați să facă robotă, adică să lucreze cu brațele și cu vitele pe moșia proprietarului local sau să-i dea un „onorar”, fie în bani, fie în natură (piei de vulpe, ceară etc.). În același timp, aveau obligații și către vistieria principatului, alții către conducerea marilor orașe (Făgăraș, Brașov etc.). Această tristă stare de lucruri, pentru preoți și credincioși deopotrivă, a avut și o parte pozitivă, în sensul că între ei s-a format o strânsă legătură sufletească, încât – spre deosebire de preoții confesiunilor „recepte” – preotul român era identificat în totalitate cu credincioșii săi, atât la bucurii, dar mai ales la necazuri.

O ameliorare a traiului lor s-a făcut abia în timpul scurtei domnii a lui Mihai Viteazul, care a cerut Dietei – convocată la Alba Iulia, între 20-27 iulie 1600 – scutirea de robotă a tuturor preoților români. Dar ei nu au putut beneficia mult timp de aceste scutiri, ci dimpotrivă, după înfrângerea domnului român la Mirăslău, soarta li s-a agravat. Astfel, în ianuarie 1601, Dieta hotărâ ca preoții români să dea câte doi florini pentru nevoile oștirii care a alungat pe Mihai, iar cei care l-au sprijinit să fie pedepsiți sau expulzați din Transilvania.

Starea grea a preoților români rezultă și dintr-un act emis de principele Gabriel Báthory la 9 iunie 1609, prin care le acorda dreptul să se mute, împreună cu familiile lor, pe orice altă moșie, scutindu-i și de robotele iobăgești obișnuite. Drepturile respective au fost confirmate și de principele Gabriel Bethlen, la 25 iunie 1614. Mai târziu, la 18 septembrie 1624, a scutit pe preoții din Țara Făgărașului de „decima” (zeciala) către fisc. De altfel, preoții din această regiune au primit scutiri de dijme și în alte împrejurări, fie de la principe, fie de la căpitanul cetății Făgăraș (unii preoți din Țara Făgărașului erau „nobili”). Tot Gabriel Bethlen acordase în 1614 preoților din Bihor, Crasna și Solnocul de Mijloc aceleași drepturi pe care le aveau preoții calvini. Desigur, prin aceste măsuri Bethlen urmărea și realizarea cunoscutelor sale planuri de „calvinizare” a preoților români și, prin ei, a credincioșilor.

La 15 martie 1659, principele Acațiu Barcsai – la rugămintea mitropolitului Sava Brancovici – scutea pe preoții români de „darea dijmelor și a nonelor”. Iar

peste cinci zile, acorda, printr-un decret deosebit, scutire de dări pe seama preoților din Țara Făgărașului. Sub principele Mihail Apafi, mitropolitul Sava Brancovici a reușit să obțină – în patru rânduri – scutiri de dări către fisc pe seama preoților săi. Dar înlesnirile acordate de principii Transilvaniei slujitorilor Bisericii Ortodoxe au nemulțumit pe reprezentanții celor „trei națiuni” recepte. Mai mult chiar, împotriva măsurilor repetate ale principelui, Dieta întrunită la Sighișoara, în 1680, a abrogat toate scutirile acordate preoțimii până atunci.

Starea preoților români s-a înrăutățit după ce Transilvania a ajuns în stăpânirea Habsburgilor (1688), când ei erau supuși atât obligațiilor față de „domnii (proprietarii, n.n.) de pământ”, cât și unor contribuții excesive către stat (fisc). De pildă, în 1689, Dieta Transilvaniei a impus preoților români o contribuție specială de 13.250 florini, 7000 cible de grâu, 300 măji de carne, 29 butoaie de vin, 900 cible de ovăz și 200 care de fân.

În afară de dările către stat și de obligațiile către nobilii locali proprietari de pământ, preoții transilvăneni erau îndatorați să dea câte un florin pe an mitropolitului. Acesta mai primea de la fiecare biserică, anual, câte 24 de bani, 4 piei de miel, 22 de lumânări, iar pentru o sfințire de biserică un florin.

Cu ocazia vizitelor canonice pe care le făceau vlădicii români în parohii (de care se plâneau adeseori nobilii maghiari și sași), primeau diferite daruri din partea preoților și a credincioșilor (pânză și țesături, cereale, miere, lumânări, vite, oi, bani etc.). La rândul lor, vlădicii erau obligați să dea o „dajdie” principilor din Alba Iulia, care, după unele izvoare, ar fi constat din 32 de piei de samur, 4 de răs, 25 blăni de jder și 25 de florini.

Dar care erau „venitele” („taxele stolare”) pe care le primeau preoții de la credincioșii lor? Dintr-un act din 1682 de la preoții din părțile Năsăudului, reiese că mitropolitul Sava Brancovici stabilise ca preotul să primească de la fiecare „casă” câte 10 bani anual, o miertă (unitate de măsură pentru cereale, n.n.) de grâu și zile de clacă și pielicele de miel. Preoții năsăudeni se plâneau însă că nu pot să-și încaseze aceste venituri. La 27 iunie 1688, sub mitropolitul Varlaam, soborul mare întrunit la Alba Iulia a stabilit și mai amănunțit veniturile preotului, hotărând ca „tot omul să-i dea o clac de grâu și una de ovăz și o zi de coasă și alta de secere până în seară și în ziua de Sănpetru un caș; cine n-are oi să plătească prețul cașului în ziua de Paști 2 potori. De botez 12 bani, de cununie 12 bani. Și dacă se va strica ceva la casa popii, satul să direagă, cum dereg biserica așa să grijească și casa popilor”. Desigur, aceste venituri erau nesatisfăcătoare, căci satele erau mici, cu credincioși săraci, iobagi, iar în unele din ele slujeau mai mulți preoți. Așa se face că unii dintre ei se plâneau mitropolitului sau chiar autorităților civile că nu-și puteau încasa veniturile preoțești.

Avem știri interesante și despre *protopopii* transilvăneni. Ei erau aleși de mitropolit și de soborul mare din Alba Iulia, fiind confirmați în slujba lor fie de

principe, fie de autoritățile locale (comitat, cetate etc.). Erau membri de drept ai „soborului mare” al Mitropoliei (din care făceau parte și unii preoți), care se întrunea la Alba Iulia o dată pe an, de regulă prin iunie, având ca atribuții alegerea mitropolitului, a „juraților” Mitropoliei, precum și o serie de probleme administrative. Ca oameni de încredere ai mitropolitului („chip vlădicesc”), protopopii inspectau pe preoți, încasau dăjdiile vlădicești, pronunțau sentințe de divorț, aplicau amenzi.

În toată Transilvania erau aproximativ 50 de protopopi. Ei aveau multe venituri din parohiile de sub ascultarea lor. Toți protopopii dădeau anual câte 10-20 de florini cetății sau principelui, în afară de darurile de Crăciun, Paști și Rusalii.

Unii protopopi au ajuns la situații deosebite, datorită orientării lor filocalvine. De multe ori, așa cum am relatat și în alt loc, principii calvini numeau protopopi fără să mai întrebe pe mitropolit (Petru din Ciuci, Ștefan din Berivoi, pe care i-am amintit în alt loc). Aceștia erau subordonați superintendentului calvin, având dreptul de a face vizite canonice în satele respective, de a predica românește și de a ajuta la propagarea doctrinei calvine.

O situație privilegiată a avut și protopopul filocalvin Ioan Zoba din Vinț, ridicat de Mihail Apafi la rangul de nobil, împreună cu fratele său și cu toți urmașii lor. Deși era un bun cărturar, totuși, el a avut un rol odios în judecarea și condamnarea mitropolitului Sava Brancovici. Se cunosc cazuri și de alți preoți „înnobilati”, desigur tot pentru orientarea lor filocalvină.

Viața religioasă-morală a credincioșilor. Viața aleasă a călugărilor români, a preoților de mir și a familiilor lor, slujbele bisericești din duminici și sărbători, cazaniile care se citeau în cadrul lor, spovedaniile, posturile de peste an, hramurile marilor mănăstiri, care atrăgeau mii de închinători – toate au avut o influență covârșitoare asupra vieții duhovnicești a credincioșilor români. Dar pe lângă acestea, secolul al XVII-lea și începutul celui următor au oferit credincioșilor o serie de modele vrednice de urmat. Mitropoliți ca Varlaam și Dosoftei ai Moldovei, Ilie Iorest și Sava Brancovici ai Transilvaniei, Iosif al Timișoarei, dar și atâția „pustnici” sau „sihaștri” trăitori mai ales în „sihăstriile din Subcarpații Moldovei și Munteniei, mulți socotiți de credincioși ca „sfinti”, au fost exemple vii de adevărată viață duhovnicească. Sub înrăurirea acestora, atâția tineri și tinere, dar și bărbați și femei în vârstă, mai ales văduve, din toate păturile sociale, și-au părăsit familiile, luând „jugul lui Hristos” în mănăstirile sau schiturile existente pe atunci fie pe pământul românesc, fie la Muntele Athos, ori chiar în Țara Sfântă.

În Țara Românească și Moldova se cunosc în acest timp și câțiva „mucenici” care și-au jertfit viața pentru Hristos, întocmai ca martirii daco-romani din primele veacuri creștine. De pildă un tânăr din părțile Olteniei, cu numele *Ioan*, a fost ucis de turci la Constantinopol, la 12 mai 1662, pentru că n-a voit să abjure credința creștină și să accepte islamismul. Patriarhia ecumenică l-a trecut în

rândul sfinților în același an, fiind cunoscut în sinaxare sub numele de „Ioan Românul” sau „Valahul”. Biserica noastră a hotărât generalizarea cultului său abia în 1955, fiind prăznuit la 12 mai, ziua muceniei sale. Tot în 1955, Sf. Sinod a canonizat pe mitropoliții *Ilie Iorest* și *Sava Brancovici* ai Transilvaniei, ca vrednici apărători ai credinței ortodoxe, deoarece au suportat închisoare și au fost înlăturați din scaun pentru convingerile lor ortodoxe și refuzul de a colabora cu calvinii.

La 15 august 1714 domnitorul *Constantin Brâncoveanu* al Țării Românești, împreună cu cei patru fii ai săi – *Constantin, Ștefan, Radu* și *Matei* – precum și sfetnicul său *Ianache Văcărescu*, au fost decapitați la Constantinopol, pentru că au refuzat să abjure credința creștină și să treacă la islamism. O eventuală apostazie a lor ar fi avut urmări negative asupra credincioșilor români, care poate ar fi fost siliți să le urmeze exemplul, lucru ce ar fi zdruncinat din temelii întreaga viață religios-morală a poporului nostru. Desigur, jertfa lor pentru credința ortodoxă a impresionat adânc pe contemporani, încât numele domnitorului martir a intrat chiar și în cântecele și baladele populare românești. Canonizarea lor oficială, ca și a vrednicului mitropolit *Antim Ivireanul*, înecat în 1716, sub acuzația de „necredință față de puternica împărăție otomană”, s-a făcut abia la 21 iunie 1992.

Întreaga viață a celor menționați aici a fost străbătută ca un fir roșu de iubirea față de Dumnezeu, de semenii și de țară, de statornicie în dreapta credință. Prin aceasta ei au săvârșit o lucrare de înnoire sau de renaștere duhovnicească în sufletele și în viața credincioșilor români. Toți acești „mucenici”, ca și atâtea mii de călugări, preoți și credincioși cu viață „îmbunătățită”, rămași anonimi, definesc spiritualitatea românească a veacului al XVII-lea.

Se poate desprinde de aici constatarea că preoții de mir din cele trei țări românești au dus aceeași viață grea ca și păstorii lor. Cei din Transilvania erau expuși la o întreită opresiune: națională, socială și religioasă. În pofida greutăților materiale prin care treceau și a lipsei de învățătură mai înaltă, ei au fost buni îndrumători ai poporului credincios, atât în vremurile de pace cât și în cele de restriște.

Bibliografie

Izvoare: ACADEMIA ROMÂNĂ, *Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul al XVII-lea*, 5 vol. (1601-1620), București, 1952-1957; B. *Tara Românească. Veacul al XVII-lea*, 4 vol. + indice, București, 1951-1954; TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești, pentru istoria Bisericii române...*, Blaj, 1855, XVI + 280; N. IORGA, *Scrisori și inscripții ardelenice și maramureșene*, 2 vol., București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 (II); I. LUPAS, *Documente istorice transilvane*, vol. I, 1599-1699, Cluj, 1940, XVI + 522 p.; AUREL RĂDUTIU, *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653*, în „Revista de Istorie”, tom. 28, nr. 6; 1975, p. 889-912.

Lucrări: C. BOBULESCU, *Fete bisericești în războaie, răzvrățiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 11-12, p. 741-761 (și extras, 23 p.); NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPSA, *Clerici români meșteșugari*, în ST, an II, 1950, nr. 7-8, p. 395-426; NICULAE SERBĂNESCU, *Atitudinea preotimii față de dreptele năzuințe ale poporului*, în BOR, an LXXV, 1957, nr. 3-4, p. 220-242; N. GRIGORAȘ, *Situația clerului moldovenesc în prima jumătate a secolului al XVII-lea și reforma domnitorului Miron Barnovschi și mitropolitul Anastasie Crimca*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 1-2, p. 71-79; AURELIAN SACERDOTEANU, *Eliberarea preoților din „rumânie” în secolul al XVII-lea în Tara Românească*, în BOR, an LXXXVI, 1968, nr. 11-12, p. 1392-1410; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile judiciare ale clericilor în secolele XIV-XVIII*, în BOR, an LXXXVIII, 1970, nr. 7-8, p. 796-811; STELIAN MARINESCU, *Redactarea unor acte juridice de către clerici în trecutul nostru*, în MO, an XXIII, 1971, nr. 9-10, p. 691-707; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Tara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 3-4, p. 335-354; IOLANDA TIGHILIU, *Ciitori clerici în secolul al XVII-lea*, în vol. „În onoare Paul Cernovodeanu”, București, 1998, p. 145-159; IOLANDA TIGHILIU, *Lumea clerului monahal și a clerului de mir în veacurile XVI-XVII*, în „Studii și materiale de istorie medie”, București, 16, 1998, p. 117-140.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă: N. IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ION MATEI, *Preoțimea românească ardeleană în veacul al XVII-lea. Studiu istoric*, Sibiu, 1911, 67 p.; ZENOVIE PĂCLIȘANU, *Contribuții istorice privitoare la situația materială a preotimii române din Ardeal*, în CC, an VI, nr. 5, 1916, p. 135-140; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943-1946, 427 + 455 p.; ALEXANDRU HERLEA, VIRGIL ȘOTROPA și IOAN FLOCA, *Vechile legislații transilvane. I. Approbatăe Constitutiones, 1653*, în MA, an XXI, 1976, nr. 7-9, p. 425-615 (și extras); *Constituțiile aprobate ale Transilvaniei (1653)*. Traducere, studiu introductiv și note de ALEXANDRU HERLEA s.a., Cluj-Napoca, 1997, 261 p.; ANA DUMITRAN, *Instituția protopopiatului în Biserica românească din Transilvania în secolul al XVII-lea*, în „Apulum”, Alba Iulia, 32, 1995, p. 315-326.

Pentru sfinții români din acest secol: Vol. *Sfinți români și apărători ai legii strămoșești*, București, 1987, 730 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Sfinți daco-romani și români*, ediția a doua, Iași, 2000, 246 p.

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU BISERICILE ORTODOXE DE LIMBĂ GREACĂ ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În acest secol, la 1642, s-a convocat Sinodul de la Iași, la care au participat reprezentanții celor trei mari ramuri ale Ortodoxiei: greacă, slavă și română, care au aprobat cunoscuta *Mărturisire* a mitropolitului de neam român Petru Movilă al Kievului, devenită carte de doctrină a întregii Ortodoxii. Era o dovadă a prestigiului la care se ridicase Ortodoxia românească în acel timp.

Legăturile românilor cu Bisericele ortodoxe de limbă greacă au sporit considerabil prin patriarhii, mitropoliții, profesorii, egumenii și călugării greci veniți la noi, mulți din ei sfârșindu-și chiar viața pe pământ românesc; prin ierarhii greci care au păstorit la noi (Luca din Cipru, Ignatie Grecul de la Râmnic); chiar prin unii arhierei „titulari” greci, aleși la noi și hirotoniți pe seama unor vechi scaune episcopale de mult dispărute, dar care rămăneau în țările noastre; prin tipografiile grecești înființate la noi, în care s-au imprimat cărți de slujbă și de apărare a Ortodoxiei (Iași, București, Snagov, Râmnic, Târgoviște); prin Academiiile grecești de la Târgoviște, Iași și mai ales prin cea de la mănăstirea Sfântul Sava din București, la care au activat dascăli greci, unii din ei oameni de înaltă cultură, cu elevi greci dar mai mult români; prin ajutoarele materiale acordate de domnii români – mai ales sub forma „închinării” în mănăstiri – „Locurilor Sfinte” din Răsărit (cele patru Patriarhii apostolice, mănăstirile din Muntele Athos, Meteore, Muntele Sinai etc.). Această intensă activitate cultural-bisericească a fost posibilă datorită sprijinului statornic și generos al domnilor români, dintre care menționăm aici pe Vasile Lupu, Matei Basarab, Șerban Cantacuzino și mai ales pe Constantin Brâncoveanu, sub care cultura grecească pe pământ românesc a cunoscut o remarcabilă înflorire.

Este adevărat că această creștere continuă a influenței grecești în viața politică, economică, socială și cultural-bisericească a țărilor românești extracarpatice a provocat nemulțumirea și aversiunea maselor largi românești, încât s-a ajuns la câteva mișcări împotriva grecilor așezați la noi (a lui Bărcan Stolnicul, Lupu Paharnicul Mehedințeanul în 1617, mișcările care au dus la numirea că domni a lui Matei Basarab și Vasile Lupu). Închinările de mănăstiri la Locurile Sfinte au dus la abuzuri și nereguli, încât domnitorul Leon Tomșa, grecizat de altfel, a fost nevoit să dea un „așezământ” împotriva călugărilor greci, prin care se reînnoia dreptul țării de a-și alege pe cine dorea în fruntea eparhiilor și a mănăstirilor, iar

Matei Basarab a hotărât să procedeze la „dezînchinarea” unor mănăstiri (1639). Cu toate acestea, situația n-a putut fi remediată decât pentru scurt timp, căci amestecul grecesc în afacerile țării a început să se facă din nou simțit.

Vom înfățișa, în cele ce urmează, câteva aspecte esențiale ale legăturilor Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericele Ortodoxe surori, stăruind asupra celor pe care nu le-am semnalat în capitolele anterioare.

Legăturile cu Patriarhia ecumenică. Domnii români au acordat un sprijin material permanent acestei Patriarhii, ai cărei titulari i-au vizitat în mai multe rânduri, venind după ajutoare. Mitropoliții celor două țări românești erau recunoscuți de patriarhii ecumenici, cărora le plăteau o dare anuală.

Cel mai de seamă patriarh ecumenic în această perioadă a fost *Chiril Lucaris*, care a întreținut permanente legături cu țările noastre. Încă în primăvara anului 1594, pe când era ieromonah, a trecut prin Moldova, în drumul său la cneazul ortodox Vasile din Ostrog, în voievodatul Volhiniei din Polonia, unde a fost trimis de patriarhul Meletie Pigas al Alexandriei, ca să întărească pe credincioșii ortodocși de acolo, amenințați cu uniația. În 1601, s-a reîntors la Alexandria, oprindu-se din nou la Iași, la curtea lui Ieremia Movilă, unde a rostit câteva cuvântări, în Duminicile Triodului și Penticostarului. A ajuns la Alexandria, numai cu două zile înainte de moartea lui Meletie Pigas († 13 septembrie 1601), căruia i-a urmat în scaun. În 1612 a ajuns locțiitor de patriarh ecumenic, dar nu s-a putut menține decât o lună. Din Constantinopol, s-a îndreptat spre Țara Românească, la colegul său de studii de la Venetia și Padova, domnitorul Radu Mihnea, fiind primul patriarh de Alexandria care a vizitat țările noastre. Aici a scris, în latinește, un tratat despre doctrina și organizarea Bisericii Ortodoxe, cerut de un pastor olandez (1613). A trecut pentru câteva luni în Moldova, la domnitorul Ștefan Tomșa, unde a rostit câteva cuvântări. S-a reîntors apoi în Țara Românească, unde a ținut alte cuvântări la Mitropolia din Târgoviște și a sfințit mănăstirea Radu Vodă din București, închinată tot atunci mănăstirii Ivir din Muntele Athos. Acum a fost închinată Alexandriei mănăstirea Stănești, iar câțiva ani mai târziu Segarcea.

În 1620 era din nou în Țara Românească, fiind ales tocmai atunci, la 4 noiembrie 1620, în scaunul de patriarh ecumenic. A păstorit în condiții cu totul nefavorabile, fiind înlăturat de turci din scaun de cinci ori, mai ales prin intrigile iezuiților, care l-au compromis prin publicarea unei *Mărturisiri* de credință calvină, la Geneva, în 1629 și 1633, pusă sub numele său. În cele din urmă, a fost sugrumat din ordinul sultanului, la 29 iunie 1638, și aruncat în apele Bosforului. Ca patriarh ecumenic, Chiril Lucaris n-a mai trecut prin țările noastre, dar a menținut legăturile cu ele prin scrisori. De o mare importanță este scrisoarea sa din 2 septembrie 1629 către principele Gabriel Bethlen al Transilvaniei, prin care respingea cu indignare propunerea acestuia de a-și da consimțământul la trecerea românilor transilvăneni la calvinism.

Un capitol însemnat din legăturile noastre cu Constantinopolul l-a constituit domnia lui Vasile Vodă Lupu, adevărat protector al Patriarhiei. Aceasta avea numeroase datorii, făcute cu ocazia ocupării scaunului, la care se adăuga și „tributul” anual pe care era obligată să-l plătească autorităților otomane. Domnul moldovean a luat asupra sa achitarea tuturor acestora. În schimb, a cerut să se instituie o comisie de trei sau patru episcopi, aleși de sinod, care să coordoneze problemele economice, rezervându-și dreptul de control asupra acesteia, urmărind ca în viitor să nu se mai aleagă ierarhi prin simonie. Pentru acest ajutor neprețuit oferit de domnul român, patriarhul *Partenie I zis cel Bătrân* și sinodul său au hotărât să-i dăruiască moaștele Cuvioasei Paraschiva (păstrate până atunci în biserica Sfântul Gheorghe din Fanar); ele au fost aduse în Moldova și așezate în biserica Sfinții Trei Ierarhi din Iași, la 13 iunie 1641.

Cu toate acestea, în septembrie 1644, Partenie I cel Bătrân a fost înlăturat din scaun și înlocuit cu *Partenie II zis cel Tânăr*, cu concursul lui Vasile Lupu. În octombrie 1646, acest Partenie II a fost înlăturat din scaun tot prin Vasile Lupu, care i-a plătit și datoriile făcute în cei doi ani de păstorire. De aceea, Nicolae Iorga scria, pe bună dreptate: „Orânduitor al întregii vieți ortodoxe, supraveghetor al ei de fiecare clipă, răsplătitor darnic, dar și pedepsitor fără cruțare, făcător și răsturnător de patriarhi, găzduitor al fruntașilor Bisericii răsăritene, convocator de sinoade și îndreptător al credinței prin hotărârile acestor adunări ținute în umbra lui, Vasile Vodă merită un loc mare în istoria întregii lumii ortodoxe” (*Vasile Lupu ca următor al împăraților de răsărit*, p. 207).

Dintre ceilalți patriarhi de Constantinopol care au călătorit prin țările române consemnăm pe *Atanasie Patellaros*, fost mitropolit al Tesalonicului, iar în 1634 – pentru abia 40 de zile – patriarh ecumenic. A stat ani în șir la mănăstirea lui Păun Vameșul de lângă Iași, închinată la Xiropotam, în Sfântul Munte. În 1652, Vasile Lupu a reușit să-l repună pe Atanasie în scaunul patriarhal, dar nu s-a putut menține decât 15 zile. A venit din nou în Moldova, trăind în mănăstirea Sfântul Nicolae din Galați, iar de aici s-a dus în Rusia, unde a primit daruri bogate din partea țarului. La reîntoarcere, a murit într-o mănăstire din Ucraina (1654).

Unul dintre urmașii săi, *Partenie IV Moghilalul*, fost patriarh ecumenic în cinci rânduri (între 1657-1685), a călătorit în Țara Românească prin 1655. Pentru a-și putea câștiga mijloacele de existență, patriarhii care s-au succedat în scaun i-au încredințat cârmuirea Mitropoliei Proilaviei (1667-1671), apoi a Târnovei și a Vidinului. A murit la București, după anul 1688.

Un alt patriarh de Constantinopol, *Dionisie IV Seroglanul (Muselinul)*, fost mitropolit de Larissa în Grecia, și deținător al scaunului ecumenic în cinci rânduri (între 1671-1694), ierarh învățat, înrudit cu Cantacuzinii, puternici pe atunci la Constantinopol, a avut strânse legături cu țările noastre (slujise și ca secretar al lui Matei Basarab). În 1681 – ca fost patriarh – a venit în Țara Românească, la Șerban Cantacuzino, pe care a reușit să-l împace cu Gheorghe

Duca al Moldovei. În vara anului următor, cu ajutorul lui Șerban Cantacuzino, și-a reluat scaunul patriarhal pentru a treia oară. În 1687, după ce a pierdut din nou scaunul, a venit tot în Țara Românească, unde, în anul următor, a slujit la înmormântarea binefăcătorului său, Șerban Cantacuzino, și a „uns” domn pe Constantin Brâncoveanu. Cu ajutorul acestuia, și-a reluat scaunul, pentru a cincea oară, în 1693, dar nu l-a putut păstra decât șapte luni. În aceste împrejurări, a venit din nou în Țara Românească, la Târgoviște, unde și-a dat obștescul sfârșit (1696), fiind îngropat în fosta catedrală mitropolitană de acolo.

Contracandidatul lui Dionisie IV, *Iacob*, care a păstorit în scaunul ecumenic în trei rânduri (între 1679-1688), a venit în ambele țări de mai multe ori. În 1693, a slujit la înmormântarea lui Constantin Cantemir, alături de patriarhii Gherasim al Alexandriei și Dositei al Ierusalimului. S-a stins din viață la Iași, în 1700, fiind îngropat în mănăstirea Golia, unde se mai păstrează piatra sa de mormânt.

La rugămintea patriarhului *Calinic II*, Constantin Brâncoveanu a refăcut din temelie biserica Sfântul Nicolae din Galata (Constantinopol), care fusese distrusă de un incendiu.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei. După Chiril Lucaris, țările române au mai fost vizitate și de alți patriarhi din Alexandria Egiptului. Urmașul său, Gherasim Spartaliotis (1620-1636), a trimis în Țara Românească, Moldova și Rusia pe ieromonahul Ioanichie, viitor patriarh, pentru a strânge ajutoare. Învățătul patriarh *Mitrofan Critopulos* (1636-1639), cu studii în Apusul Europei, unde a petrecut vreo zece ani, autorul unei *Mărturisiri de credință* care-i poartă numele, a vizitat țările noastre ca ieromonah și însoțitor al lui Chiril Lucaris. În 1638, a venit din nou, aflându-și sfârșitul la Târgoviște, în primăvara anului următor, fiind îngropat tot aici.

Urmașul său, *Nichifor Klarozanis*, a ocupat scaunul alexandrin cu ajutorul lui Vasile Lupu, în 1639. În același an era în Moldova și în Țara Românească. În 1645 a venit pentru a doua oară la Curtea lui Vasile Lupu, de unde intenționa să plece în Rusia, dar nu i-au permis turcii; în același an și-a aflat sfârșitul în Moldova.

Patriarhul *Ioanichie Diodios* (1645-1657) a ocupat scaunul tot cu ajutorul domnului moldovean, la care a venit să solicite ajutoare. Patriarhul *Paisie* (1657-1678), care a luat parte la sinodul ținut la Moscova în 1666-1667 pentru condamnarea patriarhului Nikon, la reîntoarcere s-a oprit și în țările noastre. Urmașul său, *Partenie Prohoros* (1678-1688), a vizitat de două ori țările române înainte de a fi ales patriarh, ca exarh al mănăstirilor românești închinete Sfântului Mormânt, iar după alegere, a petrecut aproape doi ani în Moldova și Țara Românească, cercetând, cu acest prilej, mănăstirile Stănești și Segarcea din Oltenia, închinete Patriarhiei de Alexandria.

Ultimul patriarh alexandrin din acest secol a fost *Gherasim Paladas* (1688-1710), care a întreținut strânse legături cu Constantin Brâncoveanu și cu Cantemireștii, venind în țările noastre în trei rânduri. În ultima sa călătorie la noi

a slujit la înmormântarea mitropolitului Teodosie al Ungrovlahiei, alături de Hrisant al Ierusalimului, și tot amândoi au fost de față la înscăunarea noului mitropolit Antim Ivireanul, la 22 februarie 1708, în Duminica Ortodoxiei. Tot cu prilejul ultimei călătorii, a binecuvântat cununia unei fiice și a unui fiu ai lui Constantin Brâncoveanu. Acum, domnul muntean a închinat Patriarhiei de Alexandria mănăstirea Zlătari din București cu toate bunurile ei. Reiese că din șapte patriarhi de Alexandria care au păstorit în secolul al XVII-lea, unul singur n-a trecut prin țările noastre.

Legăturile cu Patriarhia Ierusalimului. Dificultățile materiale în care se zbateau, asupririle din partea turcilor, la care se adăuga acțiunea iezuiților stabiliți în Țara Sfântă, au făcut pe mulți patriarhi greci din Ierusalim să urmeze exemplul colegilor lor din Constantinopol și Alexandria, venind după ajutoare în țările române. Astfel, patriarhul *Teofan* (1608-1644), luptător energic pentru apărarea Ortodoxiei, a vizitat în mai multe rânduri țările noastre. În 1617, era la Iași, la curtea lui Radu Mihnea, cunoscut sprijinitor al grecilor, care a închinat acum Sfântului Mormânt mănăstirea Galata. De aici a plecat în Polonia (1620-1621), contribuind la reorganizarea Bisericii Ortodoxe ucrainene, decăzută în urma „unirii” de la Brest din 1596, hirotonind șase episcopi și pe mitropolitul Iov Borețchi al Kievului, reorganizând mănăstirile și punând bazele unor „frății” ortodoxe. Reîntors la Ierusalim, pentru apărarea Bisericii sale în fața primejdiei catolice, Teofan a venit din nou în Moldova în 1628, când scaunul domnesc era ocupat de Miron Barnovschi. Acesta a închinat acum Ierusalimului ctitoria sa din Iași, biserica Adormirea, cunoscută sub numele Barnovschi, cu două sate. A revenit în Moldova în timpul lui Vasile Lupu, pe care l-a rugat să plătească toate datoriile Patriarhiei, care se ridicau la 56.000 florini. Datorită acestui ajutor substanțial, peste câteva decenii, un alt patriarh de Ierusalim, Dositei, declara că „de la căderea Constantinopolului, nici un bazileu sau domnitor nu a făcut atâta bine scaunului patriarhal de Ierusalim”. În 1643 Teofan era din nou la Iași, sfințind Sfântul Mir, cu cheltuiala lui Vasile Lupu și primind închinarea bisericii Adormirea Maicii Domnului din Ismail, refăcută de marele paharnic Gheorghe, fratele domnitorului. În drum spre scaunul său, și-a dat obștescul sfârșit, fiind îngropat în insula Halki.

După moartea sa, Vasile Lupu a reușit să impună alegerea ca patriarh a lui *Paisie*, egumen la mănăstirea Galata și exarh pentru mănăstirile românești închinat Sfântului Mormânt. Hirotonia lui s-a făcut la Iași, la 23 martie 1645, de către un sobor de arhieriei, din care făcea parte și Varlaam al Moldovei. După o scurtă ședere la Ierusalim, a pornit spre țările ortodoxe, după ajutoare. În Țara Românească a primit o danie anuală de 50 de taleri din partea mănăstirii Polovragi. De aici a plecat în Moldova, apoi în Rusia. La reîntoarcere, a încercat să mijlocească o apropiere a domnilor români de țarul Alexei Mihailovici

Romanov, fapt care i-a adus o scurtă detenție din dispoziția autorităților otomane. A murit în 1660, în cursul unor noi călătorii în orașele din jurul Mării Negre.

Strădaniile lui au fost continuate de patriarhul *Nectarie* (1661-1669), ales la stăruințele lui Vasile Lupu – deși mazilit – și ale lui Grigorie Ghica al Țării Românești. A venit în Moldova, stând în metocul de la Sfântul Sava din Iași, de unde s-a reîntors la Ierusalim cu numeroase daruri din partea lui Eustratie Vodă Dabija. Cu banii primiți, a refăcut numeroase biserici din Țara Sfântă.

În 1669, s-a retras de bunăvoie din scaun, urmându-i *Dositei*, mitropolitul Cezareii Palestinei, care, deși în vârstă de numai 28 de ani, a reușit să apere și să ridice ca nimeni altul, nu numai prestigiul Patriarhiei de Ierusalim, ci al Ortodoxiei întregi. Aproape patru decenii, Dositei a fost îndrumătorul activității cultural-teologice în limba greacă și mai ales apărătorul însuflețit al Ortodoxiei în fața atacurilor catolice și protestante. A fost ridicat pe scaunul patriarhal într-o vreme de mari frământări, când asupra Patriarhiei apăsa datoria enormă de 100.000 de taleri, iar iezuiții își desfășurau nestânjeniti activitatea în Țara Sfântă. Era firesc ca și el să înceapă lungi călătorii spre țările române, unde mai fusese în două rânduri, ca însoțitor al predecesorilor săi, Paisie și Nectarie, călătorii care au durat ani de zile. S-ar putea spune, fără exagerare, că adevăratele reședințe ale lui Dositei erau în București și Iași, nicidecum în Ierusalim. În 1670, era la București și apoi la Iași, unde a primit din partea prietenului său Gheorghe Duca Vodă închinarea mănăstirilor Cetățuia – ctitoria acestuia – și Hlincea de lângă Iași. Din daniile primite, a refăcut biserica Nașterii Domnului din Betleem, pe care a sfințit-o cu prilejul sinodului convocat la Ierusalim, în martie 1672, care a reluat discuția asupra Mărturisirii de credință atribuită lui Chiril Lucaris și a aprobat lucrarea lui Dositei intitulată *Pavăza Ortodoxiei*.

În 1673 era din nou în Țara Românească. Grigorie Ghica a închinat acum Sfântului Mormânt mănăstirea Călui (jud. Olt), ctitoria Buzeștilor, și schitul Ungurei (Buzău). Uneltirile catolicilor – care oferiseră o sumă enormă de bani turcilor pentru cumpărarea Sfântului Mormânt – îl recheamă la Ierusalim, fiind nevoit să-l răscumpere cu banii strânși în țările române. În anii următori era în Moldova, când Antonie Vodă Ruset închina Patriarhiei mănăstirea Cașin, ctitoria lui Gheorghe Ștefan. Tot atunci, mitropolitul Dosoftei îi închina mănăstirea sa de metanie, Probota, iar doamna Safta, văduva lui Gheorghe Ștefan, închina Bistrița, ctitoria lui Alexandru cel Bun, fără vreun drept ctitoricesc (peste câțiva ani, Dositei a renunțat la Probota și Bistrița).

În 1680, patriarhul Dositei a pornit într-o nouă călătorie, care a durat câțiva ani, străbătând toată lumea ortodoxă din Țara Sfântă în Balcani, țările române, Rusia și Georgia. Urmărea nu numai colectarea de ajutoare materiale, ci și încheierea unor legături cu Rusia – aflată în continuă ascensiune – în vederea eliberării popoarelor subjugate de turci.

În 1680-1682 a înființat o tipografie grecească la mănăstirea Cetățuia de lângă Iași, reședința sa din Moldova, în care au fost tipărite mai multe cărți de slujbă și lucrări teologice-polemice. În 1688 era în Țara Românească, fapt confirmat – între altele – de prefata *Bibliei* de la București, semnată de el, deși autorul era învățatul Constantin Cantacuzino Stolnicul. În 1693, a obținut de la Constantin Duca un hrisov de confirmare a mănăstirilor închinare Sfântului Mormânt: Galata, Barnovschi, Bârnova, Sfântul Sava, Hlincea, Dealul Mare (lângă Iași), Dumbrăvița (lângă Focșani), Tazlău și Cașin. În Țara Românească i se mai închinase, în timpul lui Brâncoveanu, mănăstirea Sfântul Sava din București, refăcută acum.

În 1697-1698 era din nou în Țara Românească. La hirotonia tânărului și nestatornicului mitropolit Atanasie Anghel al Transilvaniei, săvârșită la București, la 22 ianuarie 1698, l-a pus – împreună cu mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei – să semneze acea mărturisire de credință în 22 de puncte, care avea rostul să-l întărească în dreapta credință, atrăgându-i atenția îndeosebi asupra învățăturilor atacate de calvini sau de catolici. În 1701, patriarhul Dositei a trimis o scrisoare lui Atanasie, alături de Ștefan Raț, promotor al uniției, muștrându-i pentru abjurarea de la dreapta credință, iar în 1702 a adresat – împreună cu mitropolitul Teodosie – o pastorală către credincioșii din Transilvania, înștiințându-i că au aruncat anatema asupra lui Atanasie și îndemnându-i să nu se abată de la credința ortodoxă.

Apărătorul neobosit al Ortodoxiei s-a stins din viață la Constantinopol, la 7 februarie 1707, în vârstă de 66 de ani, după o păstorie de 38 de ani ca patriarh, plină de lupte cu catolicii și cu protestanții sau cu autoritățile otomane pentru apărarea Sfântului Mormânt și a Ortodoxiei, în general. El reprezintă un moment de seamă în istoria legăturilor Patriarhiei Ierusalimului cu țările române.

Politica sa bisericească a fost continuată – deși cu mai puțină energie – de nepotul său, patriarhul *Hrisant Notaras* (1707-1731), care i-a urmat în scaun. Călătorise mult prin țările noastre ca exarh al Sfântului Mormânt și ca însoțitor al lui Dositei, care l-a trimis în numeroase misiuni diplomatice. A fost ales patriarh cu sprijinul lui Brâncoveanu. În 1707 era în București, împreună cu alți ierarhi greci, la sfințirea bisericii Sfântul Gheorghe Nou, ctitoria lui Brâncoveanu, care a fost închinată Patriarhiei de Ierusalim în același an.

Câteva ani mai târziu, a ajuns la neînțelegeri cu Antim Ivireanul, căci Hrisant oprise pomenirea ierarhului locului în mănăstirile închinare Patriarhiei sale și chiar în bisericile de pe moșile aparținătoare acestora. În 1714, când a fost mazilit și apoi ucis binefăcătorul său Constantin Brâncoveanu, era la Iași, la Nicolae Mavrocordat. A continuat legăturile cu primii domni fanarioți (în 1727-1728 efectua o nouă vizită în ambele țări române), până la moartea sa (1731).

În *Istoriile domnilor Țării Românești*, de Radu Popescu, se arată că în 1724 a murit la București mitropolitul Maleahi al Betleemului, care trăise în Țara

Românească în jur de 30 de ani, în calitate de „ispravnic” al mănăstirii Sfântul Gheorghe Nou și al celorlalte așezăminte românești închinare Sfântului Mormânt.

Legături cu alte așezăminte bisericești din Răsărit. În afară de aceste Patriarhii, s-au făcut închinări de biserici și mănăstiri românești și la alte așezăminte grecești din Orient. Consemnăm doar câteva din ele.

Mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai avea închinată, încă de la sfârșitul secolului al XVI-lea, mănăstirea Balica (ctitoria lui Meletie Balica, hatmanul) sau Sfinții Arhangheli din Iași (numită mai târziu „Frumoasa”). În 1610 i s-a închinat biserica Sfânta Paraschiva din Iași, rectitorită de marele vornic Nestor Ureche (tatăl cronicarului). În două documente din 1606 se scria de „dughenile călugărilor de la Sinai”, aflate în Iași, semn că daniile românești se înmulțiseră. Probabil tot acum i-a fost închinată mănăstirea Sfânta Ecaterina din București, ctitoria vornicului Ivașcu Goleșcu (sfârșitul secolului al XVI-lea, refăcută la începutul celui următor de Pană vistierul). În decursul secolului de care ne ocupăm, i-au fost închinare și alte mănăstiri românești (Mărgineni – Prahova, Adormirea din Râmnicul-Sărat, Adam – Galați și altele). La mănăstirea Sfânta Ecaterina s-au descoperit un tablou al lui Constantin Brâncoveanu și o serie de obiecte de proveniență românească.

În tezaurul Sfântului Mormânt se păstrează diferite odoare românești: o Evanghelie de la Matei Basarab, un epitrahil de la Gheorghe Ștefan, o cruce de la Eustratie Vodă Dabija, având la bază, în basorelief, chipul său și al doamnei Dafina etc. La mănăstirea *Sfântul Sava* de lângă Ierusalim, s-au găsit *Psaltirea* de la Alba Iulia din 1651 și *Biblia* din 1688.

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, sunt consemnate și două „pelerinaje” românești la Ierusalim și Muntele Sinai. Este vorba de călătoria făcută în 1682 de postelniceasa Elena (Ilinca), soția lui Constantin Cantacuzino și mama lui Șerban, cu fiul ei, spătarul Mihai, și cu fiica sa Stanca, cu mai mulți ostași însoțitori. Ei au întâlnit acolo pe fostul mitropolit Varlaam al Ungrovlahiei, care, după pierderea scaunului metropolitan și o pibegie prin Transilvania și Moldova, a pornit într-o călătorie la Locurile Sfinte.

Legăturile cu Muntele Athos. Ajutoarele românești către mănăstirile din Sfântul Munte au continuat în tot cursul secolului al XVII-lea, mai ales sub forma închinării unor mănăstiri, schituri și biserici de la noi către marile așezăminte mănăstirești athonite. O parte din veniturile mănăstirilor închinare era trimisă la Athos, pentru întreținerea mănăstirii de care depindeau. Din această cauză, se înregistrează mai puține danii anuale în bani decât în secolul precedent. Închinarea atâtor mănăstiri românești – vechi ctitorii voievodale – a dus la abuzuri și nereguli, dar mai ales la nemulțumirea credincioșilor români, încât Matei Basarab a procedat la „dezînchinarea” unora din ele. Cărmuirea mănăstirilor închinare era încredințată unor egumeni greci, trimiși de la Sfântul Munte.

La rândul lor, numeroși călugări de neam român se așezau la mănăstirile și schiturile de la Athos, trăind alături de călugării greci, ruși, georgieni, sârbi, bulgari sau de alte neamuri. Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți provenite din Țara Românească și Moldova se păstrează până azi în muzeele și bibliotecile din Sfântul Munte.

În cele ce urmează, consemnăm doar câteva din mănăstirile închinare și câteva danii. Reținem, înainte de toate, faptul că acum au fost închinare două mănăstiri românești către marea biserică a Sfântului Munte din *Karies*, unde își aveau reședința protosul și reprezentanții celor 20 de mănăstiri athonite (biserica cu hramul Adormirea Maicii Domului, numită și Protathon). Este vorba de mănăstirile Sfinții Trei Ierarhi din Iași, ctitoria lui Vasile Lupu, și Cotroceni din București, ctitoria lui Șerban Cantacuzino, închinare de ei înșiși, împreună cu numeroasele lor moșii și metoace. Veniturile acestor mănăstiri erau trimise direct la *Karies*, de unde erau împărțite ajutoare tuturor mănăstirilor de la Athos.

La *Marea Lavră*, Matei Basarab a zidit o biserică nouă cu hramul Sfântul Mihail din Sinada, în care a fost zugrăvit împreună cu soția sa, doamna Elina. Tot el i-a dăruit două frumoase Evangheliare, într-unul fiind reprezentați domnitorul cu soția, îngenunchiați în fața Sfântului Mihail. Această mănăstire a beneficiat mai târziu de danii substanțiale din partea domnitorilor Grigorie Ghica și Constantin Brâncoveanu.

O situație materială deosebită avea și mănăstirea *Vatopedi*, căreia i-au fost închinare mănăstirile Golia din Iași, Precista din Galați, Bărboi din Iași, Mira sau Mera în Vrancea. Mănăstirii georgiene *Iviron* i-au fost închinare câteva mănăstiri din Țara Românească, în primele decenii ale secolului al XVII-lea: Radu Vodă din București (care avea ca metocuri: schitul Tutana – Argeș și biserica din Bălteni – Ilfov), Glavacioc – Argeș și Stelea din București. La acestea se adaugă daniile anuale din partea domnilor țării: Radu Șerban Basarab și Grigorie Ghica ai Țării Românești, Gheorghe Ștefan al Moldovei și alții.

Câteva mănăstiri românești au fost închinare mănăstirii *Zografu*, a călugărilor bulgari, care a beneficiat în permanență de ajutoarele domnilor români: biserica Precista (Adormirea) din Vaslui, mănăstirea Dobrovăt, ctitoria lui Ștefan cel Mare, închinată de Vasile Lupu și mănăstirea Căpriană, dincolo de Prut, închinată de Constantin Cantemir, care avea o avere enormă (23 de moșii cu 50.000 ha). O situație materială deosebită avea și mănăstirea *Dohiariu*, căreia marele postelnic Ianache Karadja i-a dăruit 12 moșii în Ialomița, ridicând aici o mănăstire, terminată însă de Matei Basarab, cunoscută sub numele de Slobozia lui Ianache.

Dintre celelalte mănăstiri de la Muntele Athos cărora le erau închinare unele mănăstiri românești, notăm: *Cuthumus*, căreia Alexandru Vodă Iliaș i-a închinat mănăstirea Clocociov din Slatina, refăcută de el, iar Matei Basarab i-a acordat ajutoare pentru refacerea picturii, *Xiropotamu*, căreia i-a fost închinată mănăstirea

Sfântul Ioan Botezătorul (Plumbuita), de lângă București, *Caracalu* (mănăstirea Sfântul Nicolae din Ismail), *Pantocrator* (mănăstirea Căscioarele – Vlașca), *Sfântul Pavel* (mănăstirea Jitianu de lângă Craiova și Todireni – Suceava), *Sfântul Pantelimon* sau *Rusicon* (biserica Uspenia din Botoșani, vechea ctitorie a doamnei Elena Rareș, iar Constantin Brâncoveanu i-a făcut reparații radicale și un paraclis cu hramul Sfinții Constantin și Elena), *Esfigmenu* (mănăstirea Bursuci sau Ciocănești-Vaslui, închinată de ctitorul Gavriil Costachi, marele vornic al Țării de Jos), *Simonospetra* (avea închinată mănăstirea Mihai Vodă din București, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, și care a primit acum două metocuri: mănăstirea Izvorani, ctitoria mitropolitului Luca, iar mai târziu schitul Beștelei – Pitești; în 1626 i-a fost închinată vechea mănăstire Bolintin; biserica mare de la Simonospetra a fost repictată cu cheltuiala lui Matei Basarab; *Xenofon* (biserica mare refăcută de același domnitor, care a fost zugrăvit acolo, împreună cu doamna Elina, avea închinat schitul Zdrelea sau Roaba din Oltenia). Alte mănăstiri au primit ajutoare în bani: *Dionisiu* (de la Matei Basarab și Constantin Brâncoveanu), *Constamonitu* (de la Radu Mihnea și alții).

Alte ajutoare românești s-au îndreptat spre mănăstirile de la *Meteore* (*Meteora*), în Grecia. De pildă, mănăstirea Golgota (Dâmbovița), ctitorită de Pătrașcu cel Bun, refăcută de Nicola vistierul, originar din Ianina, la începutul secolului al XVII-lea, a fost închinată mănăstirii Schimbarea la Față din Meteore. În 1640 Nucetul din Dâmbovița era închinată mănăstirii Rusicon de lângă orașul Tricala. Mănăstirea Butoiul (Dâmbovița) era închinată la Sfântul Ștefan din Meteore. Prin 1701-1702, a fost închinată mănăstirii Sfinții 40 de mucenici din Rumelia biserica Dancu din Iași.

Câteva mănăstiri erau închinare unora din *Epir*. De pildă, mănăstirea lui Ghiorma banul, sau „a grecilor” din București (ctitorul fiind un epirot) a fost închinată Episcopiei din Pogoniana din Epir. Mănăstirea Valea, în părțile Argeșului, ctitoria lui Radu Paisie din prima jumătate a secolului al XVI-lea, deținătoare a mai multor moșii, a fost închinată mănăstirii Gura din aceeași eparhie epirotă. Mănăstirile Bradu, în părțile Buzăului, și Codreni, în județul Ilfov, erau închinare la mănăstirea Molivoskepastu, în apropiere de Dipalița, în aceeași eparhie (mănăstirea respectivă primise și o subvenție anuală de 3000 de aspri din partea lui Radu Mihnea al Țării Românești).

Alte mănăstiri românești erau închinare celor din eparhia *Ianina* (Ioanina), tot în Epir. De pildă, mănăstirii Sfinții Părinți, lângă Zița, îi erau închinare mănăstirile Sărindar (sau a „Coconilor”) din București (fostă pe locul Casei Armatei), deținând peste 30 de moșii și Mislea din județul Prahova, ctitoria lui Radu Paisie, tot cu un număr însemnat de moșii. După 1689, mănăstirea Sfinții Părinți a fost declarată „stavropighie” a Patriarhiei ecumenice, ajungând în această situație și cele două metocuri românești. Mănăstirea Sfântul Ioan cel Mare

(sau grecesc) din București – pe locul clădirii C.E.C. – (rezidită de Constantin Brâncoveanu) era închinată la mănăstirea Sfântul Prooroc Ilie, situată tot în apropiere de Zîta (au devenit și ele „stavropighii” patriarhale). Mănăstirea Băbeni, lângă Râmnicu Sărat, împreună cu metocul ei, schitul Bordești, erau închinat la mănăstirea Vellas, în apropiere de orașul cu același nume, în eparhia Ianina, iar mănăstirea Dedulești, în aceeași zonă a Râmnicului Sărat, era închinată la mănăstirea Sfinții Apostoli din Kațika, sat lângă Ianina. Alte două mănăstiri din Epir, Sosinu și Brodetsi, deși nu aveau metocuri la noi, au beneficiat de ajutoare din partea domnilor români (Neagoe Basarab, Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și alții). Mănăstirii Mavromol din Epir îi era închinată ctitoria cu același nume din Galați a lui Constantin Duca, din 1700-1703.

Câteva biserici și mănăstiri din Ianina și împrejurimi erau ctitorite de vlahii din Epir. De pildă, mănăstirea Sfinții Apostoli din Dipalița era ctitoria fraților Panu Arsenie și Teodor, iar mănăstirea Sosinu era ridicată de un negustor „din Valahia”, Ioan Simota și frații săi Chiriță și Emanoil (probabil erau tot din aceste locuri). Mănăstirea Vlasiiu, tot în Munții Pindului (districtul Cardita), era o ctitorie a vlahilor tesalioți Gheorghe slugerul cu soția sa Cherata și fiul lor Constantin postelnicul, amândoi cu slujbe în Moldova, în timpul lui Vasile Lupu (se păstrează și tablourile lor votive).

În 1624, Radu Mihnea, pe atunci domn în Moldova, închina mănăstirii Sfântul Ioan Botezătorul din Sozopole, ctitoria lui Aron Vodă din Iași, dar după șase ani Alexandru Coconul o închina mănăstirii Sfântul Ioan din insula *Halki*. Mănăstirea Hlincea a fost închinată de Vasile Lupu celei din *Arghirocastro*, azi în Albania. Mănăstirea Sfântul Ioan din Focșani, ctitoria lui Grigorie Ghica Vodă, a fost închinată mănăstirii Sfânta Anastasia de lângă *Tesalonic*. Mănăstirea Sfânta Lavra din Peloponez, lângă orașelul Calavrita, a fost zidită cu ajutorul lui Vasile Lupu.

Mănăstirea Sfântul Ioan Evanghelistul din insula *Patmos* a primit danii din partea lui Antonie Vodă al Țării Românești (3000 de aspri anual) și a domnilor moldoveni Gheorghe Duca, Constantin Duca și Antioh Cantemir (4000 de aspri anual). Se păstrează acolo, până azi, o Evanghelie dăruită de Constantin Brâncoveanu.

Prin aceste închinări, mănăstirile de la Athos și din celelalte „Locuri Sfinte” din Grecia au putut să se dezvolte și să progreseze din punct de vedere spiritual și cultural. De multe ori, ajutorul românesc a salvat însăși existența lor, în fața permanențelor neajunsuri făcute de stăpânirea otomană.

Reamintim că în 1639 Matei Basarab, cu dregătorii din sfatul domnesc au hotărât să redea autonomia la 22 de mănăstiri din Țara Românească, din cauza abuzurilor comise de călugării greci și să nu se mai facă închinări în viitor, măsură care a fost aprobată în 1641 și de Patriarhia ecumenică. Între mănăstirile scoase acum din starea de dependență față de „Locurile Sfinte” se numărau mai ales mănăstiri mari, de regulă ctitorii domnești (despre unele nu se știe când și la

ce mănăstire au fost închinat): Tismana, Cozia, Argeș, Bistrița, Govora, Dealu, Glavacioc, Snagov, Cotmeana, Valea, Bolintin, Căldărușani, Brâncoveni, Sadova, Arnova, Gura Motrului și altele. În pofida acestei schimbări în politica românească față de așezămintele bisericesti de limbă greacă, hotărârea energică a domnului muntean n-a fost respectată de urmașii săi, mai ales în epoca numită „fanariotă”.

Cultura grecească în țările române. Datorită numeroșilor ierarhi și cărturari greci care s-au perindat ori s-au stabilit în Țara Românească și Moldova, s-a putut dezvolta aici o rodnică activitate culturală în limba greacă, s-au copiat manuscrise, s-au alcătuit și s-au tipărit lucrări originale grecești, s-au deschis școli cu limba de predare greacă.

Trecând peste poemele lui Mihai Stavrinos și Gheorghe Palamed, la începutul secolului al XVII-lea, închinat lui Mihai Viteazul, vom menționa mai întâi pe mitropolitul *Luca* al Ungrovlahiei, originar din insula Cipru, caligraf iscusit, de la care au rămas mai multe manuscrise grecești, îndeosebi *Evangheliare*.

Un alt cărturar grec care a trăit mult timp la noi a fost mitropolitul titular *Matei al Mirelor*, originar din Pogoniana, în Epir, cu studii la Constantinopol, fost protosinghel al Patriarhiei. A îndeplinit importante misiuni la Moscova, apoi la Lvov, unde se pare că a fost trimis să întărească în credință pe ortodocși, în urma actului de unire cu Roma, făcut la Brest. În 1605 a fost promovat la treapta de mitropolit titular al Mirelor Lichiei, după care a venit în Țara Românească, dându-i-se egumenia mănăstirii Dealu (1609). A rămas la Dealu până la moarte (1624). De multe ori a fost însărcinat de domnii țării să judece anumite procese sau să facă unele cercetări, mai ales în probleme de proprietate. Alături de mitropolitul Luca din Cipru, a fost cel mai de seamă caligraf și miniaturist grec al timpului. Manuscrisele copiate de el – al căror număr se ridică la 53, din care 24 de Liturghiere – se păstrează la Athos, în Grecia, la Ierusalim și în alte părți. Între lucrările sale originale, scrise la Dealu, notăm: *Slujba Sfântului Grigorie Decapolitul* de la Bistrița, cu date asupra aducerii moaștelor aici, dar și asupra năvălirii oștilor principelui Gabriel Báthory al Transilvaniei în Țara Românească, în iarna anilor 1610-1611. A prelucrat *Viata și slujba Cuvioasei Paraschiva*, după Eftimie al Târnovei, a tradus din slavonește în grecește *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*.

A scris și câteva lucrări istorice propriu-zise: *Povestire pe scurt despre neașteptata cădere din domnie a lui Șerban Vodă zis și Radul și despre venirea în Țara Românească a lui Radu Voievod, fiul lui Mihnea, Sfaturi în versuri către Alexandru Vodă Ilias, Istoria celor săvârșite în Ungrovlahia, începând de la Șerban voievod până la Gavriil voievod*, tot în versuri. Părțile privitoare la anii 1602-1618 din lucrările sale au fost prelucrate și prescurtate de *Letopisetul cantacuzinesc*. De notat că la Matei al Mirelor întâlnim o critică vehementă a boierimii, a slujbașilor care strâneau birurile, dar și a compatrioților săi stabiliți în Țara Românească – de multe ori abuzivi –, îndemnându-i să nu uite că sunt numai oaspeți.

Un ucenic al lui Luca din Cipru, *Antim*, a copiat la noi peste 20 de manuscrise; patru din ele – împodobite cu portretele lui Matei Basarab și al doamnei Elina – au fost dăruite celor patru Patriarhii „apostolice”.

În timpul domniei lui Matei Basarab, cu toată mișcarea antigrecescă pornită cu câțiva ani în urmă, s-a înființat o „schola graeca et latina”, la Târgoviște, în 1646, de către umaniștii greci Pantelimon Ligaridis (viitorul mitropolit Paisie de Gaza) și Ignatie Petrițis, amândoi din insula Hios. Aceștia au ajutat și pe „Daniil Andrean monahul din Țara Panoniei” la traducerea *Pravilei Mari* de la Târgoviște din 1652.

În Moldova, a stat un timp marele teolog și predicator grec *Meletie Syrigos* (1586-1664), care a rostit o cuvântare la hirotonia mitropolitului Varlaam (23 septembrie 1632), apoi a participat la lucrările Sinodului de la Iași din 1642, traducând *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă din latinește în grecește.

Colegiul întemeiat de Vasile Lupu la Iași, în 1640, cu profesori de la Kiev, a trecut după 1646 sub conducerea unor dascăli greci, încât de acum înainte limba de predare a devenit greaca, în locul celei latine. Între profesorii greci veniți la Iași în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, ca profesori ai fiilor de domni, pot fi amintiți Teodor Trapezuntiul și mai ales ieromonahul Ieremia Cacavelas din Creta, cu studii la Londra, Leipzig și Viena. Acesta a tradus din grecește în românește o *Tâlcuire a Sfintei Liturghii*, tipărită la Iași în 1697, a supravegheat tipărirea *Tomului dragostei* al lui Dositei al Ierusalimului, în 1698 și a scris o prefață la *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea* a fostului său elev Dimitrie Cantemir. În 1714, școala a fost organizată ca Academie, după modelul celei de la Sfântul Sava din București.

La rugămintea patriarhului Dositei al Ierusalimului, ieromonahul Mitrofan – viitorul episcop de Huși și Buzău – a pus bazele unei tipografii grecești la mănăstirea Cetățuia de lângă Iași, unde își avea reședința, cu ajutorul lui Gheorghe Duca Vodă. Era a doua tipografie grecească în Răsărit, după cea înființată de Chiril Lucaris la Constantinopol. Prin aceasta, Dositei urmărea tipărirea de cărți de slujbă pentru preoții greci, dar mai ales a unor cărți teologice, de apărare a Ortodoxiei împotriva prozelitismului catolic și protestant.

Aici au văzut lumina tiparului *Întâmpinarea contra primatului papei* a lui Nectarie al Ierusalimului (1682), *Dialogul împotriva ereziilor* a lui Simion al Tesalonicului și *Explicarea Sfintei Liturghii* a lui Marcu Eugenicul al Efesului (1683). Meșter tipograf a fost ieromonahul Mitrofan, iar cheltuielile de tipar au fost suportate de domn. Se pare că tipografia a fost mutată apoi la mănăstirea Sfântul Sava din Iași, alt metoc al Sfântului Mormânt, unde au apărut: *Slujba Sfinților Serghie și Vach* (1685), *Manual împotriva lui Ioan Cariofil*, scris de însuși patriarhul Dositei (1694), *Cuvânt împotriva hotărârilor Sinodului de la Florența*, al teologului Ioan Eugenicul – fratele lui Marcu – (1694), *Tomul împăcării* (1692-1694), cuprinzând lucrările mai multor teologi greci din secolele

XIV-XV împotriva latinilor (Macarie mitropolitul Ancirei, Macarie Macri, Matei Vlastares etc.) și *Tomul dragostei asupra latinilor* (1698) reunind, de asemenea, scrierile mai multor teologi greci despre primatul papal, filioque și alte probleme controversate (Sfântul Grigorie Palama, patriarhul Filotei Kokinos, patriarhul Ghenadie II Scholarios, Marcu Eugenicul ș.a.).

În timpul lui Constantin Brâncoveanu se întâlnesc în Țara Românească o serie de ierarhi și cărturari greci, găsind cu toții teren prielnic de activitate. Pe lângă patriarhii pe care i-am amintit (Dionisie IV Seroglanul și Iacob al Constantinopolului, Gherasim al Alexandriei, Dositei și Hrisant Notaras al Ierusalimului), au trăit un timp la București și mitropoliții Atanasie al Dristrei, Auxentie al Sofiei, Climent al Adrianopolei, Maxim de Ierapoleos, Neofit de Sevastia, Mitrofan de Nissa ș.a. În timpul lui Șerban Cantacuzino era în Țara Românească Ghermano de Nissa, care a ajutat la revizuirea traducerii *Bibliei* de la București și alții.

Alături de ei, sunt cunoscuți și alți cărturari greci, clerici și mireni, chemați mai ales ca profesori la Academia domnească de la mănăstirea Sfântul Sava din București. S-a admis că Șerban Cantacuzino înființase o școală – cu limba de predare greaca veche – poate la îndemnul patriarhului Dositei și al stolnicului Constantin Cantacuzino, care a fost apoi reorganizată de Constantin Brâncoveanu, după 1689. Ea corespundea acum unei facultăți de filosofie și litere din cadrul universităților apusene, căci la baza studiilor stătea clasicismul greco-roman și îndeosebi opera lui Aristotel. În 1707, Constantin Brâncoveanu a dat un regulament de reorganizare a Academiei, după ce construise pe seama ei o nouă clădire, la Sfântul Sava. Rezulta din actul respectiv că se predau pe atunci studii filosofice (logica, retorica, psihologia și metafizica), filologice-istorice (interpretări din marii scriitori greci antici: Sofocle, Plutarh, Tucidide, Xenofon, Demostene ș.a.), teologice (Sfânta Scriptură, scrierile unor Sfinți Părinți etc.) și științe exacte (astronomia, fizica, matematica). Unul dintre conducătorii ei a fost învățatul Sevastos Kimenitis din Trapezunt († 1702), fostul rector al Academiei („școala neamului”) de pe lângă Patriarhia de Constantinopol. Între ceilalți profesori care au activat la Academia din București, trebuie amintiți Marcu Porfiropol, originar din Cipru, Gheorghe Hrisogon din Trapezunt și alții.

La aceștia se adaugă și numele altor învățați care au trăit la noi: Ioan Cariofil, teolog și filosof († 1692), autorul unui *Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni* (Snagov, 1697), lucrare teologică-polemică, al *Vieții Sfântului Ioan Românul* († 12 mai 1662) și al unor *Efimeride*, ambele rămase în manuscris; „iatrofilozoful” Ioan Comnen, medic, scriitor și gânditor, devenit mitropolit al Dristei, sub numele de Ierotei, Gheorghe Maiota, predicator al Curtii, cu studii în Italia, Panaiot Sinopeus, fost și el student al universităților italiene, Ioan Avramios, predicatorul Curtii domnești, ieromonahul Mitrofan Grigoras, corector de cărți grecești, autorul unei *Cronici a Țării Românești*, cu descrierea faptelor petrecute între 1714-1716, ieromonahul Galaction Vidali și alții. Câțiva tineri greci și-au

făcut studiile superioare cu ajutorul lui Brâncoveanu, ca Gheorghe Hipomenas din Trapezunt, doctor în medicină și filosofie de la Padova etc.

Parelele cu tipografia grecească din Iași, în timpul lui Constantin Brâncoveanu și cu îndrumarea statornică a lui Antim Ivireanul, s-au înființat patru secții grecești pe lângă tipografiile din București, Snagov, Râmnic și Târgoviște, în care au fost imprimate peste 30 de cărți în limba greacă, fie cărți de slujbă, fie lucrări teologice-polemice, fie cuvântări. Dintre cărțile de slujbă consemnăm: *Evanghelia greco-română* (București, 1693), *Antologhionul*, care cuprindea Psaltirea, Octoihul, Ceaslovul, Penticostarul, Triodul, Mineiul, Liturghierul (Snagov, 1697), *Psaltirea* (Snagov, 1700), *Slujba sfintirii bisericii* (București, 1703) etc.

Dintre cărțile teologice menționăm următoarele: *Manual împotriva schismei papistașilor*, a lui Maxim Peloponezianul (București, 1690, tradus și tipărit și în românește, în 1699, cu titlul *Carte sau lumină*), *Întâmpinare la principiile catolice*, a lui Meletie Sirigos și *Manual împotriva rătăcirii calvine*, al lui Dositei al Ierusalimului (București, 1690), *Manual despre câteva nedumeriri și soluțiuni sau despre cercetarea și confirmarea câtorva dogme necesare ale Bisericii*, al lui Ioan Cariofil (Snagov, 1697), *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă, cu o „expunere introductivă” despre cele trei virtuți teologice a ieromonahului Visarion Macri din Ianina (Snagov, 1699), *Eortologhion... despre siguranța cronologiei, despre toate sărbătorile și teoriile lor, despre Sfintele Paști, despre unele canoane bisericești...*, a lui Sevastos Kimenitis (Snagov, 1701), *Învătătura dogmatică a Prea Sfintei Biserici răsăritene și universale*, a lui Sevastos Kimenitis (București, 1703), *Tomul bucuriei*, cu mai multe lucrări polemice împotriva latinilor (Râmnic, 1705), ultima din trilogia polemică anticatolică tipărită de Dositei al Ierusalimului, *Panoplia dogmatică* a lui Euthimie Zigabenu (Târgoviște, 1710) și altele. La acestea se adaugă numeroase panegirice în cinstea sfinților, scrise de profesorii Academiei din București, ori de fiii lui Constantin Brâncoveanu *Proschinitarul Sfântului Munte Athos*, al lui Ioan Comnen (Snagov, 1701), *Slujba Sfintei Ecaterina și Proschinitarul Sfântului Munte Sinai*, a lui Mitrofan Grigoras (Târgoviște, 1710), *Maxime ale unor vechi filosofi*, tradusă din latinește de Ioan Avramios (Târgoviște, 1713) etc.

Majoritatea cărților grecești care au apărut în Țara Românească aveau mențiunea că s-au tipărit cu cheltuiala lui Constantin Brâncoveanu, pentru a „fi împărțite în dar credincioșilor”. În prefetele lor – unele semnate de Dositei – se aduceau mulțumiri și elogiul lui Brâncoveanu pentru ajutorul dat.

Rezultă că domnii români au fost sprijinatorii statornici ai așezămintelor culturale-bisericești ale grecilor în perioada „turcocratiei”. Cultura greacă a găsit largi posibilități de afirmare în țările noastre, prin școlile și tipografiile înființate la noi, prin sprijinul acordat cărturarilor greci și elevilor acestora.

Ajutoare materiale substanțiale au fost acordate celor trei Patriarhii de limbă greacă și mănăstirilor de la Muntele Athos, Muntele Sinai, Meteore și din alte părți. În felul acesta, țările române reprezentau cu adevărat „Bizanțul de după Bizanț”, după expresia atât de fericită a marelui istoric Nicolae Iorga.

Bibliografie

Izvoarele sunt cele indicate la capitolele privitoare la secolul al XVI-lea.

Lucrări. Legături cu Patriarhia de Constantinopol: N. IORGA, *Vasile Lupu ca următor al împăraților de Răsărit în tutelarea Patriarhiei de Constantinopol*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, București, 1913, p. 207-236 (și extras, 30 p.); N. IORGA, *Câteva stiri nouă relative la legăturile noastre cu Biserica constantinopolitană în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVIII, București, 1915, 20 p.; FR. PALL, *Les relations de Basile Lupu avec l'Orient orthodoxe et particulièrement avec le Patriarcat de Constantinople*, în „Balcenia”, VIII, 1945, p. 66-140; NICULAE M. POPESCU, *Chiril Lucaris și Ortodoxia română ardeleană*, în BOR, an LXIV, 1946, nr. 7-9, p. 425-446; MARIN M. BRANIȘTE, *Patriarhi de Constantinopol prin țările române în a doua jumătate a secolului al XVII-lea*, în MO, an X, 1958, nr. 1-2, p. 45-61; C.A. STOIDE, *Din legăturile Patriarhiei de Constantinopol cu Moldova în epoca lui Vasile Lupu*, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 7-8, p. 564-569; ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 904-935; T. G. BULAT, *Daniile lui Constantin Vodă Brâncoveanu pentru Orientul ortodox*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 9-10, p. 931-944; IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, an LI, 1975, nr. 9-12, p. 668-698; IOAN DURĂ, *Les voïevodes de Valachie et de Moldavie et les patriarches orthodoxes d'Orient dans la seconde moitié du XVII-e siècle*, în „Buletinul Bibliotecii Române din Freiburg”, vol. VIII (XII), 1980/81, p. 291-338 (și versiunea românească în GB, an XLI, 1982, nr. 9-10, p. 729-754).

Legături cu Patriarhia de Alexandria: N. IORGA, *Domnii români Vasile Lupu, Serban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu în legătură cu patriarhii Alexandriei*, în „An. Acad. Rom.”, M.S.I., s. III, t. 13, București, 1932, 10 p.; DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Vechi tipărituri românești în Biblioteca Patriarhiei din Alexandria*, în „Ortodoxia”, an IV, 1952, nr. 3-4, p. 516-525; IOAN PULPEA-RĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în ST, an VIII, 1956, nr. 1-2, p. 59-80; MIHAI RĂUSAN, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în „Cercetări Istorice”, Iași, 16, 1997, p. 129-143.

Legături cu Patriarhia de Ierusalim: DUMITRU STĂNILOAE, *Viața și activitatea patriarhului Dosoftei al Ierusalimului și legăturile lui cu țările române*, în „Candela”, an XL, 1929, nr. 4-6, p. 208-276 (și extras: Cernăuți, 1929, VI + 69 p.); NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist. s. III, t. XIII, București, 1932-1933, p. 109-129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Regestele actelor moldovenesti din arhiva de Constantinopol a Sfântului Mormânt*, în RSIAB, t. XXIV, 1934, p. 361-416 (și extras, Chișinău, 1934, 56 p.); CONSTANTIN VELICHI, *Documente moldovenesti (1607-1673) din arhiva metocului Sfântului Mormânt din Constantinopol*, în „Buletinul Institutului Român din Sofia”, an I, 1941, nr. 1, p. 211-258 și 1942, nr. 2, p. 493-556; NICOLAE CHIȚESCU, *O dispută dogmatică din veacul al XVII-lea la care au luat parte Dositei al Ierusalimului, Constantin Brâncoveanu și Antim Ivireanul*, în BOR, an LXIII, 1945, nr. 7-8, p. 319-352; P. P. PANAITESCU, *Patriarhul Dositei al Ierusalimului*

și mitropolitul Dosoftei al Moldovei, în BOR, an LXIV, 1946, nr. 1-3, p. 93-109; ILIE GEORGESCU, *Legăturile țărilor române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veac. XVII-XVIII)*, în ST, an VIII, 1956, nr. 5-6, p. 349-362; ION I. ICĂ, *Mărturisirea de credință a lui Mitrofan Critopulos. Însemnătatea ei istorică, dogmatică și ecumenică*, în MA, an XVIII, 1973, nr. 3-4, p. 209-473 (și extras: Sibiu, 1973); PAUL MIHAIL, *Alte acte românești de la Constantinopol (1596-1860)*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol”, Iasi, XII, p. 235-288; IOAN V. DURĂ, *Dositei al Ierusalimului și influența lui în țările române și în Biserica lor*, Atena, 1977, 292 p. (în limba greacă); Vol. *Românii și Tara Sfântă. La două milenii de creștinism*. Culegere de studii și articole, Ediția a doua, București, 2000, 320 p.

Legături cu Muntele Athos: N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 447-517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cutlumuș, Lavra, Dohiariu și Sfântul Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p., reeditată, București-Pitești, 2004, 326 p.); DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în „Arhiva Românească”, an VI, 1941, p. 263-309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în „Ortodoxia”, an V, 1953, nr. 2, p. 238-278; VIRGIL CÂNDEA și CONSTANTIN SIMIONESCU, *Mont Athos. Présences roumaines*, Bucarest, 1979, 107 p.; PETRE S. NĂSTUREL, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIV-e siècle à 1654*, Roma, 1986, 375 p.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă: N. IORGA, *Fundațiuni religioase ale domnilor români în Orient*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 863-880 (și extras); N. IORGA, *Fundațiunile domnilor români în Epir*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXXVI, 1913-1914, p. 881-916 (și extras); N. IORGA, *Legăturile românești cu Muntele Sinai*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. III, t. XIII, București, 1932-1933, p. 335-346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile țărilor române cu mănăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavră din Peloponez*, în BOR, an LII, 1934, nr. 1-2, p. 20-37 (și extras); MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; TOMA G. BULAT, *Danii românești pentru creștinătatea grecească puțin cunoscute*, în GB, an XXII, 1963, nr. 3-4, p. 256-268.

Cultura grecească în țările române. Lucrări generale: IOAN BIANU și NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tom. I, 1508-1716, București, 1903, IX + 572; CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culti greci și români și profesorii din Academii de la Iasi și București din epoca zisă fanariotă (1650-1821)*, București, 1905, 42 p. („An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII); NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizanț după Bizanț*, București, 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, tom. I-II, București, 1939, IX + 692 p. + 52 pl. (capitolele despre: Matei al Mirelor, Ioan Cariofil, Gheorghe Hrisogon, Mitrofan Grigoras și cap. Elenismul în România); OLGA CIGANCI, *Literatura în limba greacă în Moldova și Tara Românească în veacul al XVII-lea*, în „Studii”, revistă de istorie, an XXIII, 1970, nr. 1, p. 17-42; OLGA CIGANCI, *Cărțurari greci în țările române (secolul al XVII-lea – 1750)*, în vol. „Intelctuali din Balcani în România (secolele XVII-XIX)”, București, 1984, p. 15-67.

Lucrări speciale. Cărțurari greci: IULIAN ȘTEFĂNEASCU, *Viața Sfintei Paraschiva cea nouă de Matei al Mirelor*, în RIR, an III, 1933, p. 347-377 (și în vol. *Opere istorice*, București,

1942, p. 49-75); DAN SIMONESCU, *Le chroniqueur Mathieu de Myre et une traduction ignorée de son histoire*, în RESEE, t. IX, 1966, nr. 1-2, p. 81-114 (și în GB, an XXVII, 1968, nr. 3-4, p. 436-456); DUMITRU DIMA, *Mitropolitul Matei al Mirelor și importanța operei sale pentru români*, în ST, an XVIII, 1966, nr. 7-8, p. 408-419; DAN ZAMFIRESCU, *Matei al Mirelor și Letopisetul cantacuzinesc*, în vol. „Studii de literatură română veche”, București, 1967, p. 184-204; OLGA GRATZIU, *Die dekorierten Handschriften des Schreibeis Matthaios von Myra (1596-1624)*, Athènes, 1982, 202 p. + 196 pl.; D. V. ECONOMIDES, *Ioan Avramie*, în BOR, an LXII, 1944, nr. 4-6, p. 141-159; PETRE S. NĂSTUREL, *Contribuții la viața lui Ioan Cariofil, în legătură cu Biserica românească*, în MO, an X, 1958, nr. 7-8, p. 511-527; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Jérémie Cacavélas et ses relations avec les Principautés Roumaines*, în RESEE, t. III, 1965, nr. 1-2, p. 165-190; T. G. BULAT, *Ioan Comnen „iatro-filozoful”, profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei († 1719)*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 3-4, p. 356-368; CLEOBULE D. TSOURCAS, *Germanos Locros archêveque de Nyssa et son temps (1645-1700). Contribution de l'histoire culturelle des Balkans au XVII-e siècle*, Tesalonique, 1970, 120 p.

Academiiile grecești: V. PAPACOSTEA, *Originile învățământului superior în Tara Românească*, în „Studii”, revistă de istorie, an XIV, 1961, nr. 5, p. 1139-1167 (și în RESEE, 1963, nr. 1-2, p. 7-39); ION IONASCU, *Cu privire la data întemeierii Academiei domnești de la Sfântul Sava din București*, în „Studii”, revistă de istorie, t. XVII, 1964, p. 1251-1271; VICTOR PAPACOSTEA, *La fondation de l'Academie grecque de Bucarest. Les origines de l'erreur de datation et sa pénétration dans l'historiographie*, în RESEE, t. IV, 1966, nr. 1-2, p. 115-145, et 1966, nr. 3-4, p. 413-436; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiiile domnești din București și Iasi*, București, 1971, 328 p.

Tipografiile: DAN SIMONESCU, *Le monastère de Cetățuia (Iassy) foyer de culture de l'Orient orthodoxe*, în „Balcania”, VI, 1943, p. 357-365; DAN SIMONESCU, *Le livre grec imprimé en Roumanie (1642-1830)*, în „Symposium – l'époque phanariote”, Thessaloniki, 1974, p. 127-134; AUREL JIVI, *Opere teologice bizantine editate în țările române de către patriarhul Dositei al Ierusalimului*, în ST, an XXVII, 1975, nr. 3-4, p. 219-225; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Patriarhul Ierusalimului Hrisant Notaras și cultura română. Contribuții documentare*, în MMS, an LI, 1975, nr. 9-12, p. 699-704.

XLVII

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU ALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVIII-LEA

În afară de sprijinul permanent pe care țările române l-au acordat tuturor Bisericilor de limbă greacă în cursul secolului al XVII-lea și în primii ani ai celui de-al XVIII-lea, de ajutorul românesc au beneficiat și Patriarhia din Antiohia Siriei, cu credincioși de limbă arabă, Bisericele slave sud-dunărene și Biserica ucraineană din regatul polon. În schimb, unele așezăminte bisericesti românești – mai ales din Transilvania și Banat – au început să-și îndrepte privirile spre pravoslavnica Rusie, aflată în plină ascensiune politică, economică și culturală, de unde au început să solicite ajutoare materiale.

Legăturile cu Patriarhia Antiohiei. În afară de Patriarhiile grecești de Constantinopol, Alexandria și Ierusalim, țările române au sprijinit – material și spiritual – și Patriarhia ortodoxă a Antiohiei, cu reședința în Damasc, ai cărei credincioși erau sirieni vorbitori de limbă arabă. Cel mai de seamă patriarh antiohian din secolul al XVII-lea a fost *Macarie III Zaim* (1647-1672). Din cauza greutăților materiale în care se zbătea scaunul său patriarhal, stăpânit secole de-a rândul de arabi (secolele VII-XI), de cavaleri cruciați apuseni (secolele XII-XIII), din nou de arabi (secolele XIII-XVI), iar din 1517 de turci, patriarhul Macarie III a fost nevoit să întreprindă o lungă călătorie în Moldova, Țara Românească, Ucraina și Rusia, de unde să solicite ajutoare. Călătoria a durat șapte ani (1652-1659), din care patru i-a petrecut printre români. Din fericire, a rămas o descriere detaliată a călătoriei sale în aceste patru țări ortodoxe, făcută de fiul și însoțitorul său, arhidiaconul Pavel de Alep. Notele sale de călătorie sunt de un interes istoric excepțional, căci relatează pe larg fapte petrecute în Moldova în ultimele luni de domnie a lui Vasile Lupu, înlăturarea lui și urcarea pe tron a lui Gheorghe Ștefan (1653), iar în Țara Românească faptele petrecute la sfârșitul domniei lui Matei Basarab, venirea la domnie a lui Constantin Șerban Basarab (1654), mazilirea lui și succesiunea la tron a lui Mihnea III Radu în 1658, „uns” ca domn de însuși patriarhul Macarie. Pe lângă aceste fapte de natură politică, în însemnările lui Pavel de Alep se găsesc descrieri ale unor monumente de artă, aspecte din viața social-economică și bisericească. Pentru Țara Românească sunt prezentate știri mult mai numeroase, deoarece aici au stat timp mai îndelungat (1653-1654 și 1656-1658), străbătând țara de la un capăt la altul, vizitând zeci de

biserici și mănăstiri. Cu toate necazurile pe care le-au îndurat în cei șapte ani petrecuți în această călătorie, mai ales cu prilejul schimbărilor de domni la noi, împreunate cu lupte și cu venirea turcilor și a tătarilor, patriarhul și însoțitorii săi au reușit să strângă sume însemnate de bani, cu care au plătit datoriile Patriarhiei și au început lucrările de restaurare a reședinței și a catedralei patriarhale din Damasc.

În timp ce se afla în Țara Românească, patriarhul Macarie a cunoscut un Letopisetz al Țării Românești într-o versiune grecească, pe care l-a tradus în limba arabă, sub titlul *Istoriei și știri pe scurt despre domniile Țării Românești și despre petrecerea lor în vremea șederii lor în domnie, precum am putut culege și aduna. Și începutul este în anul 6800 al lumii (= 1292)*; a fost descoperit în biblioteca mănăstirii Deir es-Sir, în apropiere de Beirut. Iar Pavel de Alep a întocmit o *Istorie a voievodului Vasile Lupu al Moldovei și a războaielor sale*, descoperită într-o bibliotecă din Zahle (Liban).

Patriarhul Macarie a murit în 1672, după ce mai făcuse o călătorie în Rusia, la Sinodul convocat la Moscova pentru condamnarea patriarhului Nikon, în 1666-1667 (în 1668 a cunoscut acolo pe mitropolitul Sava Brancovici al Transilvaniei).

Unul dintre urmașii lui Macarie, patriarhul *Atanasie III Dabbas* (1685-1694), după ce a pierdut scaunul (în lupta cu patriarhul Chiril V, fiul lui Pavel de Alep), a venit în Țara Românească, unde domnea Constantin Brâncoveanu, petrecând la noi mai mult de patru ani (1700-1704). Aici a întocmit o *Istorie a patriarhilor de Antiohia*, tradusă pentru Brâncoveanu în limba greacă populară. La rugămintea sa, domnul român a însărcinat pe ieromonahul-tipograf Antim Ivireanul să lucreze literele necesare pentru imprimarea unor cărți în limba arabă. Și astfel, au apărut, pe pământ românesc cu cheltuiala lui Brâncoveanu, două cărți cu caractere arabe: *Liturghierul*, la Snagov, în 1701 și *Ceaslovul*, la București, în 1702, amândouă cu text paralel, grec și arab (în Ceaslov, din cele peste 700 de pagini, aproximativ 260 erau numai cu text arab).

În 1704, Atanasie a părăsit Țara Românească, primind din partea lui Brâncoveanu materialul tipografic cu caractere arabe. În 1705, patriarhul ecumenic Gavriil III l-a numit arhiepiscop al Ciprului, poate tot la rugămintea lui Brâncoveanu. Acolo a tradus în limba arabă lucrarea lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea*, tipărită la Iași, în 1698, în limbile română și greacă (în arabă i-a dat titlul „Sănătatea înțeleptului și nebunia osânditei lumi”). În afară de autograful lui Atanasie (în Biblioteca Națională din Paris), se cunosc încă șase copii ale traducerii arabe. În 1706 a ajuns la o înțelegere cu Chiril V, împărțind patriarhatul Antiohiei în două. Atanasie și-a stabilit reședința la Alep, unde a stat până în 1720, când a rămas singurul cărmuitor al Patriarhiei. Acolo a instalat tipografia primită de la Brâncoveanu, imprimând mai multe cărți în limba arabă: *Psaltirea* (1706, cu stema Țării Românești și cu o prefață închinată lui Brâncoveanu), *Evangelia* (1706 și 1708), *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur*

(1708), un *Octoih Mare* (1711), *Predicile* patriarhului Athanasie II al Ierusalimului (1711), *Piatra scandelei* a teologului grec Ilie Miniati (1721) etc. În 1724, tipografia a fost mutată la mănăstirea Balamand lângă Tripoli, iar de acolo o parte din ea la mănăstirea Sfântul Ioan din Saeg, în sudul Libanului, unde, reorganizată, a tipărit zeci de cărți bisericești și școlare până în 1899. Numeroase cărți grecești tipărite la noi, ca și *Mărturisirea* lui Petru Movilă, au fost traduse în limba arabă, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și mai târziu. Manuscrisele lor se păstrează până azi în marile biblioteci din Siria, Liban și Iordania.

Legături cu Biserica Georgiei. În afară de faptul că Georgia (Ivria sau Gruzia) ne-a dat pe marele cărturar Antim Ivireanul, mai notăm că domnitorul Constantin Brâncoveanu, la rugămintea regelui georgian Vathang VI (făcută prin patriarhul Hrisant al Ierusalimului), mitropolitul Antim a venit în sprijinul Bisericii și a credincioșilor ortodocși din țara sa, trimițând acolo pe meșterul tipograf Mihail Ștefan (Iștvanovici) „cu ucenicii săi”. Acesta a înființat primul atelier tipografic în Georgia (până atunci se tipăriseră cărți cu caractere georgiene la Roma și Moscova). Cu ajutorul regelui Vahtang VI, „Mihail Ștefanescvili” a imprimat la Tbilisi o serie de cărți în limba georgiană cu caractere „nushuri”: *Psaltirea* și *Apostolul* (în 1709), *Evanghelia*, *Liturghierul*, *Ceaslovul* și *Molitvelnicul* (în 1710); a început și tipărirea *Bibliei*, după o traducere mai veche revăzută de învățatul Sabba Sulhan Orbeliani, lexicograf, poet, diplomat și om politic.

Potrivit unor cercetări mai vechi, în 1712, Mihail Ștefan a plecat în Olanda, unde i s-au pierdut urmele. Ucenicii săi georgieni i-au continuat activitatea, până în 1722, tipărind alte cărți bisericești și laice (între care și poemul lui Șota Rustaveli, *Viteazul în piele de tigru*; unii cercetători georgieni susțin că l-ar fi tipărit însuși Mihail).

Mănăstirea georgiană Ivir (Ivion) de la Athos s-a împărțit, în decursul veacurilor – mai ales în cel de care ne ocupăm –, de numeroase ajutoare din partea domnilor români, pe care le-am semnalat în capitolul precedent. Mitropolitul Dionisie al Ungrovlahiei (1672) a trăit un timp la Ivir, iar de acolo i s-a încredințat conducerea mănăstirii Radu Vodă din București, care era închinată Ivirului.

Legăturile cu Bisericele slave sud-dunărene. Ajutorul domnilor români s-a revărsat și asupra unor așezăminte bisericești din *Bulgaria*, aflată sub stăpânire otomană, încă din ultimul deceniu al secolului al XIV-lea. Matei Basarab, ctitorul atâtor biserici și mănăstiri în țara sa, a ridicat două biserici și pe teritoriul Bulgariei de azi, una la Vidin, cu hramul Sfânta Paraschiva, alta la Sviștov, cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel. În amândouă se păstrează chipurile lui Matei Vodă și al doamnei Elina, pe peretele ctitorilor.

Doi dregători ai lui Vasile Lupu, slugerul Gheorghe și fiul său postelnicul Constantin, vlahi originari din Epir, unde au ctitorit mănăstirea Vlasie, au fost zugrăviți la mănăstirea Bacicovo din Bulgaria, ceea ce arată că ei au contribuit la refacerea acestui lăcaș.

În a doua jumătate a secolului, Grigorie Ghica domnul Țării Românești a construit o biserică pentru Mitropolia din Dristra (Silistra), deci o catedrală, după cum rezultă dintr-un hrisov de la Alexandru Vodă Ipsilanti, din 1777. Domnii români au ajutat și cele cinci biserici din Arbănași, în apropierea Târnovei. Într-una din ele era îngropat un fiu al lui Constantin Brâncoveanu. Acest domnitor a ajutat și Episcopia din Cerven (Cervenvoda), în apropierea orașului Russe. Mănăstirea Sfinții Apostoli din București (sau Arhimandritul) – existentă încă de pe la sfârșitul secolului al XVI-lea, refăcută din zid de Matei Basarab, a fost închinată unei mănăstiri din Târnovo, în Bulgaria, fapt pentru care era cunoscută și sub numele de „mănăstirea Târnovului” (în 1705 a fost reparată de mitropolitul Axientie al Sofiei, originar din Târnovo). Mănăstirea bulgară Zografu din Sfântul Munte a primit de asemenea numeroase danii și i s-au închinat mănăstiri românești.

Din Bulgaria a venit și unul din mitropolii Țării Românești, Ignatie „Sârbul”, fost preot de mir la Nicopole, de unde prietenul său Matei Basarab l-a ridicat în scaunul episcopal de la Râmnic și apoi în cel metropolitan.

Au existat legături și cu *Biserica Ortodoxă Sârbă*. De pildă, unii ierarhi sârbi, în drumul lor spre Rusia – și chiar spre Locurile Sfinte –, făceau lungi popasuri la Târgoviște și Iași. Astfel, în 1653, patriarhul Gavriil Raici din Ipek (originar din localitatea Stari Vlah!), în drum spre Moscova, s-a oprit și în țările noastre (la Târgoviște a întâlnit pe patriarhul Macarie al Antiohiei). În 1661 era în Țara Românească urmașul său, patriarhul Maxim al Ipekului. În ianuarie 1663 a fost hirotonit la Târgoviște, de către mitropolitul Ștefan, arhimandritul Simeon Kordici, ca episcop de Svidnița, în Croația. Dar la înapoiere a fost arestat și închis în Zagreb. Din această cauză, în august 1663, mitropolitul Sava a hirotonit, la Iași, ca episcop pentru „țara Vreanotiei” (Croația), cu reședința în mănăstirea Marcea, pe Gavriilo Miakici. Dar și acesta a fost arestat și închis, sfârșindu-și viața după ani îndelungați de detenție, pentru că nu acceptase unirea cu Roma.

Matei Basarab și Vasile Lupu, iar mai târziu Constantin Brâncoveanu, au acordat ajutoare materiale unor mănăstiri sârbești: Cruședol, Hopovo, Mileșevo, Rakovița, apoi Trebinje în Hertegovina, Lipovina în Croația (o danie de 5000 de aspri, plus 500 cheltuieli de drum pentru cei care ridicau banii, de la Vasile Lupu), Sopociani și Studenița în Macedonia. Numeroase danii a primit și mănăstirea sârbească Hilandar din Muntele Athos.

Unele manuscrise și cărți slavone tipărite la noi au circulat în bisericile din Bulgaria și Iugoslavia de azi. De pildă, un *Slujebnic* slavon, scris de ieromonahul Epifanie de la Moldovița pentru Efreim al Rădăuților în 1616, a fost dăruit episcopului Iosif al Pojarevațului, iar el l-a dăruit mănăstirii Șisatovaț. În predoslovla *Psaltirii* slavone de la Govora, din 1637, se menționa că a fost dată la lumină nu numai pentru folosul sufletesc al românilor, ci și al bulgarilor și sârbilor. Din sudul Dunării au venit doi dintre îndrumătorii tiparului românesc în timpul lui

Matei Basarab: egumenul Meletie Macedoneanul la Govora și ieromonahul Ștefan din Ohrida, desigur „vlahi” din acele locuri.

Nu mai stăruim asupra legăturilor bisericești ale românilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sârbă, întrucât însăși istoria Bisericii românești din aceste teritorii – pe care am prezentat-o în altă parte – nu este altceva decât o istorie a legăturilor bisericești româno-sârbe. Vlădicii ortodocși de la Ienopole – Lipova, Timișoara și Caransebeș, în cele mai multe cazuri de neam sârb, își întindeau oblăduirea duhovnicească asupra sârbilor ortodocși, dar și asupra românilor, care formau majoritatea populației din aceste părți.

Legăturile cu Bisericele ucraineană și rusă. În acest secol însăși păstoria lui Petru Movilă ca mitropolit la Kiev constituie cel mai însemnat capitol din istoria relațiilor bisericești româno-ucrainene. Am arătat și în altă parte că tipografiile lui Matei Basarab de la Câmpulung (1635), Govora (1637) și Târgoviște (1646), sau cea a lui Vasile Lupu de la Iași (1642) au fost dăruite sau cumpărate de la Kiev. Tot de acolo au venit și meșterii tipografi: Timotei Alexandrovici Verbitki, fostul conducător al tipografiei din Kiev, Ivan Kunotovici, venit de la Kiev, Ivan Glebkovici, toți în Țara Românească și care au pregătit mai mulți ucenici de neam român. Mai târziu, mitropolitul Dosoftei al Moldovei și-a tipărit primele lucrări în tiparnița mănăstirii ortodoxe ucrainene din Uniev (*Psaltirea în versuri și Acatistul Născătoarei de Dumnezeu* în 1673).

În schimb, Miron Barnovschi al Moldovei a sprijinit înființarea tipografiei din Lvov și a subvenționat editarea a două cărți de cult în limba slavonă, pe ale căror pagini a fost reprodusă stema Moldovei, inițiativă continuată și de Moise Movilă.

În 1640, când Vasile Lupu a pus bazele Colegiului de la Iași, tot Petru Movilă i-a trimis un grup de profesori, în frunte cu ieromonahul Sofronie Pociatki, numit, în același timp, egumen al mănăstirii și apoi conducător al tipografiei. În 1642, la lucrările Sinodului de la Iași, care a discutat și aprobat *Mărturisirea Ortodoxă* a mitropolitului Petru Movilă, au fost trimiși și reprezentanți ai Bisericii ucrainene, pe care i-am menționat în alt loc.

În cursul acestui secol s-au tipărit la noi două lucrări traduse din slavo-rusă și ucraineană. *Evangelia învățătoare* de la Govora din 1642, continuată la Dealu în 1644, era „primenită de în limba rusească” de ieromonahul Silvestru. În 1678, s-au tipărit la București câteva din cazaniile arhimandritului Ioanichie Galeatovschi din Cernigov, sub titlul *Cheia înțeleșului*. Numeroase cărți apărute în tiparnițele ucraino-ruse au circulat și în țările noastre.

Domnii români au contribuit la zidirea unor lăcașuri de închinare pe seama credincioșilor ucraineni aflați sub stăpânirea Poloniei catolice. De exemplu, biserica Adormirea Maicii Domnului din Lvov, cunoscută și sub numele de „biserica moldovenească”, a fost începută în anul 1591, cu ajutor moldovenesc – în special din partea Movileștilor – și terminată abia în 1629, cu ajutorul lui

Miron Vodă Barnovschi. În această biserică a fost hirotonit Petru Movilă întru arhieru, la 28 aprilie 1633. Ea a primit numeroase danii din partea unor credincioși din Țara Românească, din Moldova și chiar din sudul Dunării (un negustor Alexe Balaban din Ianina a restaurat aici paraclisul Sfinții Trei Ierarhi). Legăturile cu Moldova s-au întrerupt la începutul secolului al XVIII-lea, când biserica a trecut în stăpânirea credincioșilor uniți.

Vasile Lupu a refăcut din temelie biserica cu hramul Sfânta Paraschiva din Lvov (până atunci era mănăstire de călugărițe, cu hramul Vovidenia), pentru care a cumpărat și o moșie, în apropierea orașului. Se păstra aici stema Moldovei, precum și iconostasul sculptat în stil specific moldovenesc. Numeroase alte biserici au fost ajutate de unii domni, boieri și credincioși români. De exemplu, biserica Sfântul Onufrie din Lvov, în care au fost îngropați mai mulți credincioși români, mănăstirea din Uniev, în pomelnicul căreia erau trecuți mai mulți binefăcători din Moldova, mănăstirea Zadovska, ajutată de Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă, mănăstirea Hustinski din Volhinia, ajutată de Irina, fiica acestora, mănăstirea din Buczacz, restaurată de sora ei Maria Pototki, mănăstirea Krecovski, căreia i-a dăruit un sat Ana, o altă fiică a lui Ieremia Movilă. Însuși mitropolitul Petru Movilă a ctitorit o biserică, cu hramul Sfântul Ioan cel Nou de la Suceava, pe moșia sa din Rubiejovka.

Maria, fiica lui Vasile Lupu, căsătorită cu Ianusz Radziwill, a refăcut vechea biserică de lemn a sloboziei rusești din Kejdani, lângă Vilnius (Wilno), oferind o retribuție pentru doi preoți și doi slujitori. Prin testamentul ei († 1662) lăsa aproape șase sute de mii de galbeni pentru ajutorarea unor mănăstiri ortodoxe din Ucraina, precum și icoane și obiecte de pret Frăției Ortodoxe din Vilnius. Ștefan Vodă Petriceicu, care a trăit mult timp în Polonia, precum și unii din boierii săi, au ajutat mănăstirea Ugornițki și biserica din orașul Stanislawow (azi Ivano-Frankovski în Ucraina). În biserica satului Socola, același domn era zugrăvit, în mărime naturală, pe peretele ctitoricesc.

O mănăstire ortodoxă cu un rol însemnat în viața credincioșilor ucraineni a fost Schitul Mare, în Pocuția, numit și Maniava, după pârâul pe care este așezat. A fost întemeiat de călugărul Iov Kneaghinițchi, în 1611-1612, fiind ajutat și de doamna Elisabeta, soția lui Ieremia Movilă, aflată pe atunci în Polonia, la moșia ei de la Ustia, dar mai ales de fiica sa, Maria Pototki. Aceasta a închinat Schitului Mare mănăstirea Sucevița, ctitoria familiei sale, cu toate moșiile și veniturile ei. Dania a fost întărită de Vasile Vodă Lupu, apoi de fiul său Ștefăniță și de Grigorie Ghica. Mănăstirea s-a întreținut mai mult de un secol din veniturile Suceviței. În secolul al XVIII-lea i-au dăruit moșii în Moldova câțiva boieri. În pomelnicul ei sunt trecuți numeroși domni și boieri, încât se poate afirma că era o ctitorie exclusiv moldovenească. Schitul Mare a fost desființat de austrieci în 1785, când călugării săi au trecut în Moldova, stabilindu-se mai ales la mănăstirea Coșula – Botoșani.

Putem conchide că alături de mitropolitul Petru Movilă, domnii moldoveni și-au adus un aport prețios la renașterea culturală-bisericească a ucrainenilor ortodocși din regatul polon.

Domnii români au venit și în sprijinul credincioșilor *carpato-ruși* aparținători de eparhia Muncaciului. Episcopii de Muncaci și Maramureș din secolul al XVII-lea își întindeau oblăduirea duhovnicească atât asupra credincioșilor români, cât și a carpato-rușilor din aceste locuri. Fostul egumen de la Tismana, Serghie, a fost numit episcop de Muncaci, la recomandarea lui Mihai Viteazul. Unii episcopi erau trimiși din Moldova (Silovon, în 1608), alții erau hirotoniți de mitropoliții de la Suceava și sufraganii lor.

Constantin Șerban Basarab, domn al Țării Românești și pentru scurt timp al Moldovei, după ce a pierdut scaunul domnesc, a pribegit și prin Muncaci, unde a ctitorit o biserică de piatră, în locul uneia mai veche din lemn, la mănăstirea Sfântul Nicolae în apropierea orașului, terminată, după cum arată pisană, la 13 mai 1661.

În cursul secolului de care ne ocupăm s-au întărit și legăturile cu *Biserica Ortodoxă Rusă*. Acum apar în documentele vremii primii ierarhi, călugări și preoți români plecați în Rusia fie pentru ajutoare, fie pentru procurarea unor obiecte de cult necesare bisericilor lor. De regulă, plecau cu scrisori de recomandare din partea ierarhilor lor. Cei mai mulți dintre ei erau primiți de însuși țarul Rusiei, care le oferea anumite daruri sau bani, alții erau opriți în orașul de graniță Putivlia, unde primeau ajutorul țarului. De pildă, în 1629-1630, a călătorit la Moscova arhimandritul Benedict, probabil un grec, dintr-o mănăstire din București, având scrisori de recomandare de la patriarhul Teofan al Ierusalimului și de la Grigorie al Ungrovlahiei, iar în Kiev a primit alte scrisori de la mitropolitul Iov Borețchi și arhimandritul Petru Movilă. Tot atunci a călătorit în Rusia arhimandritul Varlaam de la Secu, viitorul mitropolit, trimis de Miron Barnovschi și de mitropolitul Anastasie Crimca să cumpere icoane pentru mănăstirea Dragomirna și pentru alte două biserici ctitorite de domn. S-a oprit și la Kiev, la Petru Movilă, pe atunci egumen la Pecerska, oferindu-i manuscrisul unui *Octoih* (tipărit la Lvov, în 1630). La Moscova a stat aproape un an, fiind primit în audiență de țar, dar s-a întors fără icoane, căci patriarhul Filaret n-a fost mulțumit de execuția lor. În anii următori, Vasile Lupu a trimis alți delegați și scrisori la Moscova pentru primirea icoanelor. În 1641, țarul Mihail Romanov (1613-1645) i-a trimis patru zugrăvi pentru pictarea bisericii Sfintii Trei Ierarhi din Iași.

Prin anii 1649-1651, Arsenie Suhanov, starețul mănăstirii Troitka Sergheeva Bogoiavlenski, a îndeplinit o însemnată misiune diplomatică pe lângă Vasile Lupu și Matei Basarab; a lăsat și un „jurnal de călătorie”.

În vara anului 1656, noul domn moldovean Gheorghe Ștefan (1653-1658) a trimis într-o misiune la Moscova pe mitropolitul Ghedeon, care a încheiat un tratat de alianță cu țarul Alexei Mihailovici Romanov.

Sunt cunoscute și legăturile mitropolitului Dosoftei al Moldovei cu patriarhul Ioachim al Moscovei, de la care a obținut o tipografie, în 1679, prin mijlocirea spătarului Nicolae Milescu, aflat în slujba țarilor ruși. La rugămintea aceluiași patriarh, a tradus apoi unele opere patristice în rusește, în anii exilului său în Polonia.

În cursul acestui secol, se cunosc primii călugări și ierarhi din Transilvania și Banat plecați după ajutoare în Rusia. În 1628 au pornit spre Rusia trei călugări de la mănăstirea Prislop, având scrisori de recomandare din partea egumenului lor Antonie, a mitropolitului Ghenadie al Transilvaniei – în care se relatea că mănăstirea era datoare unor nobili maghiari cu o mie de galbeni – și a principelui Gabriel Bethlen. Călugării au fost opriți în orașelul de graniță Putivlia, primind acolo darul țarului, fără să li se permită să meargă la Moscova.

În toamna anului 1629, a sosit în Putivlia mitropolitul Longhin Brancovici din Ienopole, cu câțiva însoțitori. Au primit și ei darul țarului tot acolo.

Peste câțiva ani, a plecat în Rusia fostul mitropolit al Transilvaniei Ilie Iorest, însoțit de călugărul Gherman și de un nepot, având o scrisoare de recomandare din partea mitropolitului Varlaam și a sufraganiilor săi. A fost primit în audiență de țar la 26 august 1645, căruia i-a oferit în dar păticele din moaștele Sfântului Dumitru. A primit, în schimb, felurite daruri, din care și-a plătit apoi datoria de 1000 de taleri către principele Transilvaniei, pentru care se puseseră garanți 24 de credincioși ai săi.

La 26 decembrie 1651 a fost primit în audiență de țarul Alexei Mihailovici, mitropolitul Sofronie al Lipovei, care-și avea reședința în mănăstirea Hodoș-Bodrog. El a primit ajutoare în bani pentru refacerea mănăstirii sale și diferite cărți. În 1662, era la Moscova „mitropolitul” Teodosie din Vârșet, însoțit de trei călugări din mănăstirea Vodita, primind un ajutor de 350 de ruble din partea țarului, pentru refacerea mănăstirii.

Tot pe atunci a păstorit în Alba Iulia, pentru foarte scurt timp însă, mitropolitul Ghenadie III, care a înlocuit pe Sava Brancovici, originar din orașul Putivlia, din Rusia.

Ultimul ierarh ardelean care a călătorit în Rusia a fost Sava Brancovici cu câțiva însoțitori. A fost primit în audiență de țar, la 31 mai, apoi la 2 august 1668, care i-a acordat daruri în bani sau în obiecte. La praznicul Sfinților Apostoli Petru și Pavel, a slujit în biserica Uspenia din Moscova, alături de patriarhii Paisie al Alexandriei, Macarie al Antiohiei și ierarhii ruși. Țarul i-a permis – lui și urmașilor – să meargă tot la șapte ani după ajutoare în Rusia. Împrejurările politice nu i-au mai permis să facă alte călătorii.

În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea, au călătorit la Moscova, după ajutoare, preotul Oprea, apoi protopopul Vasile Hoban, amândoi slujitori la biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului.

Cam în același timp se întâlnesc în Rusia câțiva călugări din Țara Românească. Viitorul mitropolit al Ungrovlahiei, Dionisie (1672), a fost câțiva ani cărmuitorul metocului din Moscova al mănăstirii Ivir. În 1665 călătorea în Rusia egumenul Varlaam de la Cozia – viitorul episcop de Râmnic și apoi mitropolit al Ungrovlahiei –, aducând de acolo diferite odoare și cărți. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și începutul celui următor, mai mulți călugări – mai ales egumeni – munteni și moldoveni pleacă în Rusia pentru a solicita ajutoare de la țarul Petru cel Mare (1682/1692-1705), în vederea refacerii și înzestrării mănăstirilor lor. Consemnăm pe egumenul Filotei și „nastavnicul” Antonie de la Putna, arhimandritii Lavrentie din Suceava, Paisie de la Coșula, Isaia de la Humor, egumenul Pavel de la Râșca, ieromonahul Paisie de la Cozia, egumenul Ioil de la Vintilă Vodă, o egumenă Eupraxia și alții.

La 8 noiembrie 1700, mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei trimitea o lungă scrisoare patriarhului Adrian al Moscovei, prin care-i dădea informații despre situația din Biserica sa (tipărirea de cărți românești, slavone, grecești și arabe, grija domnitorului față de biserici și școli), despre suferințele îndurate de popoarele creștine aflate sub turci, dar mai ales de prozelitismul desfășurat de catolici la Locurile Sfinte, în Polonia și în Transilvania. Mitropolitul muntean cerea intervenția patriarhului pe lângă țarul Petru pentru eliberarea popoarelor creștine aflate sub dominație otomană. Desigur, scrisoarea a fost întocmită la îndemnul lui Constantin Brâncoveanu. În 1702, domnul muntean a trimis la Moscova o delegație, în frunte cu ceaușul David Corbea, fiul preotului Ioan Corbea de la biserica Sfântul Nicolae din Brașov-Șchei, pentru încheierea unei convenții secrete cu Rusia. În scrisoarea trimisă țarului, i se cerea să intervină la Curtea din Viena pentru a înceta prigonirea credincioșilor din Transilvania. Dar împereșările politice n-au permis realizarea unei alianțe româno-ruse îndreptate împotriva Imperiului otoman. Reamintim și rolul lui Nicolae Milescu Spătarul la consolidarea legăturilor româno-ruse. Mai notăm apoi și faptul că în Biblioteca Academiei Române și în alte mari biblioteci din țară se găsesc sute de lucrări slavone, ucrainene și rusești tipărite la Moscova, Kiev, Lvov, Cernigov, Ostrog și în alte centre, care au circulat prin țările noastre.

Așadar, țările române s-au manifestat ca ocrotitoare și sprijinitoare ale Bisericilor de limbă arabă, georgiană și slavă în tot cursul secolului al XVII-lea și începutul celui următor. Ele au contribuit la apărarea Bisericilor sud-slave subjugate de turci, dar și la apărarea Bisericii Ortodoxe ucrainene în fața acțiunii prozelitiste a Bisericii catolice din regatul polon, care-si întindea stăpânirea și asupra Ucrainei ortodoxe. S-au intensificat și legăturile bisericești cu Rusia, aflată în plină ascensiune și care a început să preia treptat rolul de protectoare a Bisericilor Ortodoxe aflate sub dominație otomană.

Bibliografie

Izvoarele sunt, în general, cele indicate în capitolele privitoare la secolul al XVI-lea.

Legături cu Patriarhia Antiohiei. Izvoare: EMILIA CIORAN, *Călătoriile patriarhului Macarie de Antiohia în țările române*, București, 1900, VI + 271 p.; VASILE RADU, *Voyage du patriarche Macaire d'Antioche. Étude préliminaire. Valeur des manuscrits et des traductions. Texte arabe et traduction française*, 1 + 3 vol. Paris, 1927, 1930, 1933 și 1949; *Călători străini despre țările române*, vol. VI, București, 1976, VIII + 307 p. (cuprinde *Călătoriile patriarhului Macarie de Pavel de Alep*).

Lucrări: DAN SIMONESCU și EMIL MURACADÉ, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în „Cercetări Literare”, III, București, 1939, p. 1-32 (și extras); DAN SIMONESCU, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 5-6, p. 524-561; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile țărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, în ST, an XVI, 1964, nr. 9-10, p. 593-621; VIRGIL CÂNDEA, *Une politique culturelle commune roumaine-arabe dans la première moitié du XVIII-e siècle*, în „Bulletin de l'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européenne”, III, 1965, no. 1, p. 51-56; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie au XVIII-e siècle*, în „Studia et Acta Orientalia”, V-VI, 1967, p. 49-75 (și extras); VIRGIL CÂNDEA, *Sources roumaines et grecques dans les bibliothèques du Proche-Orient*, în „Bulletin d'Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen”, București, VIII, 1970, no. 1-2, p. 66-78; VIRGIL CÂNDEA, *Letopisețul Țării Românești (1292-1664) în versiunea arabă a lui Macarie Zaim*, în „Studii”, an XX, 1970, nr. 4, p. 673-692; CONSTANTIN MOSOR, *Călătoria patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române și importanța ei pentru Istoria Bisericii Române*, în GB, an XXXI, 1972, nr. 1-2, p. 73-90; FRANCISC PALL, *Noi mărturii inedite despre călătoriile patriarhului Macarie al Antiohiei în țările române*, în BOR, an XCIV, 1976, nr. 3-4, p. 343-348.

Legături cu Georgia: DAMIAN P. BOGDAN, *Legăturile țărilor române cu Georgia*, în „Studii”, revistă de istorie, an IV, 1951, nr. 4, p. 131-141; DAN DUMITRESCU, *Activitatea tipografică a lui Mihail Ștefan în Gruzia*, în „Studii”, revistă de istorie, t. XI, 1958, nr. 4, p. 135-138; VIRGIL MOLIN, *Contribuții noi la istoricul relațiilor culturale cu Orientul ortodox (1709-1712). Un ipodicon ungrovlah, Mihail fiul lui Ștefan, meșter de tipar în țări străine*, în BOR, an LXXIX, 1961, nr. 3-4, p. 319-338; GHEORGHE POP, *Tipar românesc în Georgia*, în vol. „Probleme de bibliologie”, 1967, p. 29-46; FANNY DJINDJHASVILI, *Antim Ivireanul cărturar umanist*, Iasi, 1982, 132 p. (îndeosebi p. 47-53).

Legăturile cu Bisericile slave. Biserica sârbă: EMIL TURDEANU, *Din vechile schimburi culturale între români și iugoslavi*, în „Cercetări Literare”, an III, 1939, p. 141-218; MARCEL ROMANESCU, *Mile domnești în Srem și Hertegovina*, în „Arhivele Olteniei”, an XIX, 1940, nr. 107-112 (și extras: Craiova, 1941, 11 p. + 3 pl.); GEORGE RADOJCICI, *Relații sârbo-române în veacurile XIV-XVII*, Novi-Sad, 1956 (în limba sârbă); SILVIU ANUICHI, *Relațiile bisericești româno-sârbe din secolul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, 192 p. (extras din BOR, an XCVII, 1979, nr. 7-8, p. 869-1056); SILVIU ANUICHI, *Pomelnicele mănăstirii Crusedol și relațiile ei cu Biserica Ortodoxă Română*, în MB, an XXXII, 1982, nr. 4-6, p. 322-330.

Biserica bulgară: H. HRISICU, *Câteva ctitorii românești în Bulgaria*, în rev. „Boabe de grâu”, an III, 1932, nr. 3-4, p. 88-96; PAUL MIHAILOVICI, *Mărturii românești din Bulgaria și Grecia 1468-1866*, în RSIAB, XXIII, 1933, p. 327-435 (și extras: Chișinău, 1933, 112 p.); CONSTANTIN C. GIURESCU, *Două ctitorii ale lui Matei Basarab în Bulgaria*, în RIR, XI-XII, 1940-1942, p. 390-391; AL. ALEXIANU, *Doi români ctitori în Bulgaria și în Pind (1643-1644)*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 7-8, p. 771-776; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile Episcopiei de Cerven cu țările române (sec. XVII-XIX)*, în BOR, an XCIV, 1976, nr. 1-2, p. 176-179.

Biserica ucraineană: P. P. PANAITESCU, *L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila, archevêque de Kiev dans les Principautés Roumaines*, Paris, 1926, 97 p.; P. P. PANAITESCU, *Fundațiuni religioase românești în Galiția*, în BCMI, t. XXII, 1929, p. 1-19; SIMION RELI, *Ctitoriile religioase românești din Polonia*, în „Candela”, an XLI, 1930, nr. 10-12, p. 453-464; ION I. NISTOR, *Ctitoriile românești în Polonia și Ucraina*, în rev. „Codrul Cosminului”, Cernăuți, t. VIII, 1933-1934, p. 83-109; ȘTEFAN CIOBANU, *Din legăturile culturale româno-ucrainiene. Ioanichie Galeatovschi și literatura românească veche*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist., s. III, t. VIII, nr. 8 (și extras: București, 1938, 90 p.); GABRIEL ȘTREMPEL, *Sprijinul acordat de Rusia tiparului românesc în secolul al XVII-lea*, în SCB, I, 1955, p. 15-42; PAUL MIHAIL, *Manuscrisul slav de la Schitul Mare din Galiția aflat la Iași*, în MMS, an XXXVIII, 1962, nr. 7-8, p. 587-603 (și istoria schitului); TR. IONESCU-NISCOV, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainiene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 11-12, p. 1083-1096; ARCADY JONKONSKI, *Les relations culturelles entre l'Ukraine et la Moldavie au XVII-e siècle*, Paris, 1973; EKKEHARD VÖLKL, *Das rumänische Fürstentum Moldau und die Ostslaven im 15. bis 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1975, 123 p.

Biserica rusă: SILVIU DRAGOMIR, *Contribuții privitoare la relațiile Bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „An. Acad. Rom.”, Mem. Sect. Ist. s. II, t. XXXIV, București, 1912, p. 1064-1248 (și extras: 183 p.); PAUL MIHAILOVICI, *Legăturile culturale bisericesti dintre români și ruși în secolele XV-XX. Schiță istorică*, în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199-276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Românii în Rusia*, în rev. „Din trecutul nostru”, Chișinău, an IV, nr. 31-34, 1936, p. 140-167; G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; D. P. BOGDAN, *Cărți rusești în Țara Românească sub Constantin Brâncoveanu*, în BOR, an LXXIV, 1956, nr. 6-7, p. 543-557; CONSTANTIN NONEA, *Legăturile mitropolitului Varlaam cu Biserica Ortodoxă din Kiev și Moscova*, în MMS, an XXXIII, 1957, nr. 10-12, p. 807-819; G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; L.E. SEMENOVA, *Relațiile Bisericii din Moldova și Muntenia cu Biserica Rusă în secolul al XVII-lea*, în „Anuarul Institutului de Istorie «A.D. Xenopol» din Iași”, 31, 1994, p. 561-570.

XLVIII

DEZBINAREA BISERICII ORTODOXE ROMÂNEȘTI DIN TRANSILVANIA ÎN 1698-1701

Spre sfârșitul secolului al XVII-lea, în urma victoriilor militare ale trupelor imperiale austriece împotriva turcilor – mai ales după înfrângerea lor sub zidurile Vienei, în 1683 –, în principatul Transilvaniei se introduce, treptat, regimul austriac al Habsburgilor. În astfel de împrejurări, principele Transilvaniei Mihail Apafi (1661-1690) începe tratative cu imperialii, încheindu-se chiar un acord la Viena, în 1686. În anul următor trupele imperiale au intrat în Transilvania și, prin tratatul de la Blaj (27 octombrie), erau puse la dispoziția acestora 12 cetăți și orașe, cu obligația plătirii unei contribuții bănești, fiind recunoscute – în schimb –, privilegiile țării și domnia ereditară a lui Apafi. La 9 mai 1688, din cauza presiunii exercitate de generalul austriac Căraffa, Dieta Transilvaniei a fost nevoită să accepte „protectoratul” împăratului Austriei.

La 4 decembrie 1691, împăratul Leopold I (1658-1705) a dat o diplomă (numită leopoldină, după numele său), în 18 puncte, care a fost un adevărat statut sau constituție a principatului Transilvaniei pentru mai mult de un secol și jumătate. În virtutea acesteia, principatul urma să fie condus de un guvernator, ales de Dietă și confirmat de Curtea imperială de la Viena, el fiind în fruntea unui Consiliu de 12 membri (guvern sau „gubernium”). Pe lângă Guvern, în 1694, s-a înființat și așa-numita „Cancelarie aulică transilvană”, cu sediul la Viena, care avea menirea de a face legătura între Curte și Principat. Problemele financiare erau conduse de un „Tezaurariat”, iar cele militare de Consiliul de război al Curții, al cărui reprezentant în Transilvania era „comandantul general”. Organul suprem judecătoresc era „Tabla regească”, iar ca organ legislativ rămânea Dieta. Prin crearea acestor organe executive ale puterii centrale din Viena, se urmărea pierderea oricărei independențe a Transilvaniei.

Prin aceeași diplomă se confirmau privilegiile celor trei națiuni politice – maghiari, sași și secui –, precum și drepturile celor patru „religii recepte”: catolică, luterană, calvinistă și unitariană. Rămăneau în vigoare și vechile legiuri transilvane: *Aprobatele*, *Compilatele* și *Tripartitumul lui Werböczy*. În funcții publice urmau să fie numiți numai „indigeni”: maghiari, sași și secui, fără deosebire de religie. Observăm că diploma avea în vedere numai trei națiuni politice și patru religii recepte, excluzând poporul român și credința lui ortodoxă, considerate doar

„tolerate”. Se legifera din nou întreita asuprire la care era supus poporul român: națională, socială și religioasă.

Prin pacea de la Carloviț, din 26 ianuarie 1699, Poarta otomană recunoștea trecerea Transilvaniei sub stăpânirea Imperiului habsburgic. Banatul – devenit teatru de război, pentru vreo trei decenii, între turci și austrieci – ajunge în stăpânirea definitivă a celor din urmă abia în 1718. În pofida încercărilor lui Francisc Rákóczy II, din anii 1703-1711, de a recâștiga independența Transilvaniei, ea a rămas în stăpânirea Habsburgilor până în 1918.

Imediat după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsburgilor, aceștia au inițiat o acțiune energică pentru consolidarea dominației lor. În această acțiune, un rol însemnat a revenit Bisericii romano-catolice. De aproximativ un secol și jumătate, calvinii dețineau o situație privilegiată în principatul transilvan, catolicii fiind înlăturați aproape cu desăvârșire din viața politică. O dată cu trecerea Transilvaniei în stăpânirea Habsburgilor catolici, puterea calvinilor trebuia diminuată, în vederea consolidării confesiunii catolice, care – între cele patru confesiuni recepte – era cea mai slabă. Cu alte cuvinte, trebuia schimbat raportul de forțe în favoarea catolicismului. În acest scop, au fost inițiate o serie de acțiuni în favoarea Bisericii catolice: restituiri de moșii pierdute și de biserici, danii noi, la care se va adăuga și lucrarea iezuiților, reveniți în Transilvania, o dată cu stăpânirea habsburgică; s-au reactivat Episcopiile catolice maghiare din Oradea (1692) și Alba Iulia (1715).

Dar recâștigarea pozițiilor economice, politice și religioase pierdute în favoarea calvinilor sub principii Transilvaniei – majoritatea de confesiune calvină –, nu se putea face decât prin creșterea numărului catolicilor. Întrucât recatolicizarea luteranilor, calvinilor și unitarienilor era, practic, imposibilă, misionarii iezuiți și-au îndreptat atenția spre românii ortodocși, care erau mai numeroși decât toate cele trei națiuni recepte la un loc. Prin atragerea românilor ortodocși la unirea cu Biserica Romei se urmărea, pe de o parte, creșterea numărului catolicilor și – implicit – creșterea rolului politic al „statului catolic ardelean” (reprezentanții catolicilor în Dietă), iar, pe de altă parte, întreruperea legăturilor, de orice natură, cu românii ortodocși din Țara Românească și Moldova.

Care era situația Bisericii românești în acest timp? Din a doua jumătate a secolului al XVI-lea și până spre sfârșitul celui de-al XVII-lea, se desfășurase o puternică acțiune prozelitistă calvină printre români, iar mitropolitelor ortodocși din Alba Iulia li se fixaseră, în mai multe rânduri, acele condiții oneroase de care ne-am ocupat în alte capitole. Câtiva mitropoliti au fost înlăturați abuziv din scaun, pentru neîndeplinirea condițiilor impuse de cârmuitorii calvinii ai Transilvaniei. Se adăuga și situația economică-socială a preoților ortodocși, care erau siliți să îndeplinească robota, în rând cu păstorii lor iobagi, de multe ori să dea dijmă chiar și preoților luterani și calvinii. Iar în timpul războiului turco-austriac din 1683-1699, preoții români au fost impuși cu diverse dări extraordinare de

război, în timp ce preoții altor confesiuni – cu sesii parohiale, salarii și venituri însemnate – erau scutiți, pe motiv că aparțineau unor confesiuni recepte. De toate aceste nemulțumiri ale clerului ortodox, au știut să profite iezuiții în încercările lor de atragere a românilor la „unirea” cu Roma. Menționăm că uniri de acest fel au avut loc și la Brest, în 1596, cu o parte din clerul, nobilimea și credincioșii ucraineni din regatul polon, apoi la Muncaci, în 1646, cu rutenii din Ucraina subcarpatică.

Un pretins sinod de „unire” în 1697. Istoricii iezuiți (urmați de cei greco-catolici români) au susținut că primele încercări de unire s-ar fi făcut încă din 1697, deci în timpul păstoririi mitropolitului Teofil. În unele cărți scrise de iezuiți, s-au tipărit trei procese verbale ale unui pretins sinod întrunit la Alba Iulia, în februarie 1697, în care s-ar fi hotărât unirea cu Biserica Romei, prin acceptarea celor patru puncte „florentine”, o hotărâre sau rezoluție în același sens, semnată de mitropolitul Teofil, la 21 martie 1697 și o scrisoare către cardinalul Leopold Kollonich (un croat), arhiepiscop de Esztergom și primat al Ungariei, din 10 iunie 1697, semnată de Teofil, de 11 protopopi și un preot, prin care se confirmau hotărârile menționate mai sus.

Cercetările efectuate mai târziu de istoricii Ioan Crișan, George Popovici, dar mai ales de Ștefan Lupșa și Silviu Dragomir, au stabilit că primele patru piese n-au fost reproduse după original, ci după anumite copii în limba latină, limbă pe care protopopii nu o înțelegeau și, poate, nici Teofil. Este dubios faptul că – după ei – soborul s-a întrunit în februarie, iar actele au fost semnate abia în martie și iunie. Trezesc nedumeriri și anumite cuvinte și expresii care apar în actele respective, neobișnuite în alte acte ale timpului. De exemplu, Teofil era numit „episcop al Bisericii românești din Transilvania”, deși, în mod obișnuit, el se intitula „arhiepiscop și mitropolit al Țării Ardealului” sau „arhiepiscop al Mitropoliei Bălgradului și a toată Țara Ardealului”. În sfârșit, cercetările grafologice au stabilit că semnătura mitropolitului din scrisoarea către Kollonich nu-i aparține, ci este o imitație puțin reușită a ei, deci o plastografie. Semnăturile protopopilor sunt pe pagina a treia, fapt care ne face să credem că a fost luată din dosarul cu semnături ale vreunui sobor anterior. Se adaugă și faptul că pretinsul sinod nu se putea ține decât în prezența superintendentului calvin, care mai avea încă drept de control asupra Bisericii românești.

Toate acestea arată că suntem în fața unor *acte false*, plătuite de iezuiți mai târziu. Înseamnă că n-a avut loc nici un sinod de unire în 1697 și că mitropolitul Teofil n-a fost amestecat în nici un fel de tratative de unire a Bisericii sale cu cea catolică. De altfel, falsitatea actelor respective se poate deduce în mod logic, punându-se întrebarea: dacă mitropolitul Teofil și protopopii săi ar fi acceptat unirea în 1697, ce rost ar mai fi avut încercările de unire din 1698 și perfectarea ei în 1701, așa cum se va constata în continuare?

Alegerea mitropolitului Atanasie Anghel. În vara anului 1697 (după 12 iulie 1697, când își semna testamentul), mitropolitul Teofil a trecut la cele veșnice. Printre candidații la ocuparea scaunului mitropolitan vacant a apărut și tânărul ieromonah – după unii cercetători ierodiacon – Atanasie (din botez Anghel), fiu de preot din Ciugud-Alba, absolvent al școlii calvine din Aiud sau Alba Iulia, călugărit în mănăstirea-reședință din Alba Iulia. El a reușit să câștige – prin însemnate sume de bani – bunăvoința guvernatorului Transilvaniei și a altor demnitari, iar în septembrie 1697 a plecat în Țara Românească, pentru a primi, potrivit vechiului obicei, darul arhieriei. Se pare că la București erau cunoscute intențiile catolicilor de a atrage pe români și că noul candidat – tânăr și fără multă învățătură – nu prezenta destulă încredere. De aceea a fost ținut la București vreo patru luni, pentru a i se completa învățătura și a fi întărit în Ortodoxie. A fost hirotonit arhieru abia la 22 ianuarie 1698, de către mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, care hirotonise și pe înaintașii săi, de la Iosif Budai încoace.

Dar spre deosebire de aceștia, lui Atanasie i s-a cerut să semneze un „îndreptar” dogmatic, liturgic și canonic în 22 de puncte, alcătuit de patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat pe atunci în Țara Românească și mitropolitul Teodosie. Această mărturisire de credință (numită de unii „îndreptar” sau „instrucțiune”) se ocupa îndeosebi de învățăturile ortodoxe atacate de calvini (Sf. Tradiție, cele șapte Taine, slujba înmormântării, cultul sfinților și al icoanelor, mântuirea prin credință și fapte bune) sau de catolici (împărtășirea cu pâine și vin – trup și sânge, deci nu cu azimă, prefacerea darurilor la epicleză). Ca și înaintașii săi, noul mitropolit a primit din partea lui Constantin Brâncoveanu numeroase daruri, veșminte și cărți, iar la 25 mai 1698 îi înnoia ajutorul anual de 6000 de aspri, pe care-l primea Mitropolia Ardealului de mai mult timp, știind „că se învăluiește ca o corabie în mijlocul valurilor mării, fiind întră multe feliuri deeretici necredincioși și să năpăstuieste de dânsii în multe chipuri”.

Dar în acest timp iezuiții începuseră lucrarea lor nefastă între români. În septembrie 1697, iezuitul Paul Ladislau Bárányi din Alba Iulia a plecat la Viena, spre a prezenta Curții un memoriu al „statului catolic” ardelean în vederea unirii românilor cu Biserica Romei. Cu toate insistențele catolicilor, împăratul a dat o „rezoluție” abia la 14 aprilie 1698, potrivit căreia li se oferea românilor posibilitatea de a se uni cu oricare din cele patru religii „recepte” sau de a rămâne în vechea lor credință (se pare că au lucrat în acest sens cancelarul Nicolae Bethlen și guvernatorul Transilvaniei, Banffi, amândoi calvini). Preoții care acceptau să se unească cu vreuna din religiile recepte urmau să beneficieze de privilegiile clerului confesiunii respective, subliniindu-se în mod deosebit faptul că aceia care se vor uni cu Biserica Romei, recunoscând pe papa drept cap al Bisericii „se vor bucura de privilegiile preoților catolici”. Rezoluția imperială era într-adevăr tentantă pentru preoții români, căci în schimbul recunoașterii primatului papal, urmau să fie scutiți de iobăgie și de nesfârșitele contribuții față de stat (mai ales

în timp de război) și față de „domnii de pământ”. În plus, unirea cu Biserica Romei – potrivit rezoluției – nu atrăgea după sine părăsirea credinței lor ortodoxe.

La scurt timp însă, cardinalul Leopold Kollonich a venit cu unele completări față de formula scurtă a recunoașterii primatului papal care apare în rezoluția lui Leopold I. La 2 iunie 1698, el adresa un „manifest” către preoții români ardeleni, în care preciza că urmau să beneficieze de privilegiile Bisericii și ale preoților catolici, numai aceia care vor mărturisi și vor crede tot ce învață Biserica romano-catolică și mai ales cele patru puncte deosebitoare dintre Bisericile ortodoxă și catolică, numite „florentine”, formulate la Sinodul de la Florența din 1439): 1. Papa este capul întregii Biserici; 2. Sfânta Împărtășanie se poate face și cu pâine nedospită (azimă); 3. Duhul Sfânt purcede de la Tatăl și de la Fiul (filioque); 4. În afară de rai și iad, mai există un loc curățitor numit purgatoriu. Pe baza acestor două acte, iezuiții au pornit o nouă acțiune de atragere a românilor la unirea cu Roma. Un rol de seamă au avut iezuiții maghiari Paul Ladislau Bárányi (transferat în 1700 în Slovacia) și Gabriel Hevenessy.

„**Manifestul de unire**”. Singurul act despre care s-a spus că exprima hotărârea clerului român de a se uni cu Biserica Romei este așa-numitul „manifest de unire” sau „cartea de mărturie”, din 7 octombrie 1698, semnată de 38 de protopopi. Cum arată actul respectiv și care este cuprinsul lui? Se prezintă ca un caiet cu trei file, primele două formate dintr-o foaie (coală) îndoită, la care s-a adăugat și lipit încă o filă, tăiată în jumătate, dintr-o altă coală.

Să urmărim, pe pagini, cuprinsul actului. Pe pagina întâi se află declarația de unire propriu-zisă, redactată astfel: „Noi mai în gios scriși, vladica, protopopii și popii bisericii rumânești dăm în știre tuturor căroră să cuvîne, mai vartos Țării Ardealului. Cercând schimbarea acestii lumi înșelătoare și nestarea și neperirea sufletelor, căruia în măsură mai mare trebuie a fi decât toate, den bună voia noastră ne unim cu Biserica Romei cea catholiciască și ne mărturisim a fi mădulările ceștii Biserici sfinte catholicească a Romei prin ceastă carte de mărturie a noastră și cu acele privelighiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădulările și popii acestii Biserici sfinte, precum înălția sa împăratul și coronatul craiu nostru în milosteniia decretumului înălții sale ne face părtași, care milă a nălții sale nevrând a lepăda cum să cade credincioșilor înălții sale, această carte de mărturie și nălții sale și țării Ardealului o dăm înainte. Pentru care mai mare tărie, dăm și pecetile și scrisorile mănîlor noastre. S-au dat în Belgrad (Alba Iulia, n.n.) în anii Domnului 1698, în 7 zile a lui octomvrie”.

După acest text, a fost adăugat ulterior un „post-scriptum”, cu 13 rânduri, scrise mai mărunț, ca să încapă totul pe aceeași pagină. Are următorul cuprins: „Însă într-acesta chip ne unim și ne mărturisim a fi mădulările sfintei, catholiceștii Biserici a Romei, cum pre noi și rămășițele noastre din obiceiul Bisericii noastre a Răsăritului să nu ne clătească. Ci toate țărâmoniile, sărbătorile, posturile, cum până acum, așa și de acum nainte să fim slobozi a le ținea după călindariul

vechiu și pre cinstitul vlădica nostru Athanasie nime pân-în moartea sfintii sale să n-aibă puteare a-l clăti den scaunul sfintii sale. Ci togma de i s-ar tămpla moarte să stea în voia soborului pre cine ar alege să fie vlădică, pre care sfintia sa papa și înălțatul împărat să-l întărească și patriarhul de suptu biruința înălții sale să-l hirotonească. Și în obiceiul și dregătoriilor (sic) protopopilor carii sânt și vor fi, nici într-un fel de lucru nime să nu se mestece, ci să ție cum și pân-acum. Iar de nu ne vor lăsa pre noi și pre rămășițele noastre într-această așezare, pecetile și iscăliturile noastre care am dat să n-aibă nici o tărie. Care lucru l-am întărit cu pecetea Mitropolii noastre pentru mai mare mărturie”. Urmează sigiliul, cu legenda: „Acesta iaste pecetu Mitropoliei Bălgradului”. El a fost aplicat mai înainte de a se scrie aceste 13 rânduri, după cum dovedesc ultimele două rânduri, mai scurte decât celelalte, ca să nu treacă peste rondela sigiliului.

Pagina a doua cuprinde declarația de unire redactată în limba latină. Se observă, însă, diferențe esențiale între texte, care privesc însuși fondul actului. Câtă vreme în textul român protopopii mărturiseau confuz că doresc să se unească „cu Biserica Romei cea catholicească” și să devină „mădularile ceștii Biserici sfinte”, mai mult dintr-un sentiment de lealitate față de împărat („cum se cade credincioșilor nălții sale”), în textul latin se preciza că se unesc „din însuflare dumnezeiască” și cu acceptarea unor învățături noi: „primind, mărturisind și crezând toate câte le primește, le mărturisește și le crede ea (Biserica romano-catolică, n.n.), dar mai ales cele patru puncte în care știm că ne deosebim până acum, care ni se arată în prea milostivul decret și în diploma prea sfintei sale maiestăți”.

Comentând această falsificare evidentă a unui act public, istoricul unit Nicolae Densușianu scria: „Avem înaintea noastră o traducere din cele mai mișelești și criminale, falsificarea unui document public, a unui tratat politico-bisericesc, pentru a supune poporul român catolicilor și a desființa Biserica română de Alba-Iulia...”.

Paginile 3, 4 și 5 cuprind semnăturile a 38 de protopopi, cu 37 de peceti (doi din ei au folosit o singură pecete). În spațiul dintre semnături, au fost transcrise cu litere latine, în latinește, numele și sediul protopopilor.

Pe pagina a cincea, după semnături, urmează un „codicil” în 7 rânduri, cu următorul cuprins: „Și așa ne unim acești ce scri (sic!) mai sus, cum toată legea noastră, slujba Bisericii, leturghia, posturile și carindariul nostru să stea pre loc, iară să (dacă, n.n.), n-ar sta pre loc acele, nici aceste peceti să n-aibă nici o tărie asupra noastră și vlădica nostru Athanasie să fie în scaun și nime să nu-l hărbutăluiască” (supere, icomodeze, n.n.). Urmează o pecete aplicată ulterior, ceea ce reiese din faptul că acoperă două litere din rândul penultim. Rezultă că acest „codicil” nu era altceva decât o redactare prescurtată a post-scriptumului de pe prima pagină. Codicilul prezintă un interes aparte, întrucât expertizele grafo-logice au dovedit că este scris de însuși mitropolitul Atanasie. Pagina a șasea a rămas nescrisă.

Să cercetăm acum „manifestul de unire” luat în totalitatea lui. Din textul propriu-zis rezultă că protopopii acceptau „din bună voia” lor să se unească cu Biserica Romei și să devină „mădularile” acelei Biserici, fără să se precizeze în ce condiții urma să se facă unirea. Rezultă apoi că la baza acestei uniri stăteau interese de ordin material, din moment ce se preciza: „cu acele privelighiomuri voim să trăim cu carele trăesc mădularile și popii aceștii Biserici sfinte”. Este limpede că unirea nu era determinată de frământări de conștiință sau de vreo nemulțumire a clerului față de credința lor. Dimpotrivă, post-scriptumul de pe prima pagină, ca și codicilul de pe pagina a cincea cereau categoric păstrarea integrală a doctrinei ortodoxe („legea”), a organizării bisericești (alegerea vlădicului și drepturile protopopilor) și a cultului („slujba Bisericii, leturghia, posturile și carindariul nostru”). Iar în partea lor finală, se preciza că nerespectarea acestora anula întregul act de unire: „nici aceste peceti să n-aibă nici o tărie asupra noastră”.

Ținând cont de aceste trei texte românești, dar mai ales de ultimele două, se naște în mod firesc întrebarea: la ce și-au dat adeziunea protopopii români? La textul latin nu ne putem referi, din moment ce era diferit de cel românesc, neexprimând voința protopopilor, ci a iezuiților, care-l redactaseră. Înseamnă că protopopii înclinau numai spre o unire de principiu, determinată de greutatea de ordin material cu care se confrunta clerul român.

Se adaugă și câteva obiecții de ordin formal. Așa cum am arătat, „cartea de mărturie” este redactată pe trei foi, dintre care una lipită, cu două adausuri ulterioare. Apoi, *lipsește iscălitura mitropolitului, ceea ce ne face să considerăm întregul act ca nul*. Cu toate acestea, mitropolitul scrie cu mâna lui codicilul de la pagina a cincea. Pe de altă parte, în „intitulație” apar și „popii bisericii rumânești”, alături de protopopi, ceea ce nu se întâmplă în alte acte ale soborului. Este suspect și faptul că protopopul Gheorghe din Daia, „notărașul” (secretarul) sinodului, semnează în rând cu ceilalți protopopi și nu imediat sub act – alături de mitropolit –, cum se face în mod obișnuit într-un act oficial. Transcrierea în latinește a numelor localităților în care domiciliau protopopii este plină de greșeli. După felul în care sunt transcrise, autorul pare să fie un iezuit polon. Profesorul academician Silviu Dragomir arată că nu este exclus ca protopopii să fi semnat un alt act, punându-se în locul lui declarația de unire. Probabil acel act cu semnăturile protopopilor era format din două foi, așezate una într-alta, din care primele trei pagini erau cu semnături, iar celelalte albe. Falsificatorul a întors ultima foaie albă (p. 7 și 8) în fruntea actului, devenind paginile 1 și 2, pe care s-au scris textele de care ne-am ocupat mai sus (român și latin). Nemaifiind așezate acum una într-alta, în formă de caiet, ultima foaie a fost tăiată în două, jumătatea cu semnăturile fiind lipită de celelalte foi (devenind astfel paginile 5, cu semnături și 6, albă). În orice caz, după cum observa profesorul Silviu Dragomir, „redactarea textelor românesc și latinesc de declarație, după obținerea semnăturilor,

pentru a forma un act autentic și unic, este o înșelare a bunei credințe a semnatarilor, deci un fals, săvârșit cu intenția de a ne face să credem că avem în față o declarație autentică a reprezentanților Bisericii române”. Apoi, un act redactat „în sinod” s-ar fi scris pe o coală întreagă, n-ar fi avut adaosuri și foi lipite, ar fi purtat semnătura mitropolitului, a „notarului” și apoi ale celorlalți protopopi, membri ai sinodului.

Toate obiecțiile făcute până aici duc la concluzia că hotărârea de unirea nu s-a luat în sobor, ci semnăturile au fost strânse individual, cu ocazia trecerii protopopilor respectivi prin Alba Iulia sau foile cu semnăturile au fost luate de la un alt act. De altfel, nici un izvor contemporan nu aminteste vreun sinod la 7 octombrie 1698. Iar în 1701, când brașovenii și credincioșii Pater Ianoș și Gavriil din Țagul Mare au protestat solemn împotriva unirii, nu se amintea nimic de preținșul sinod din 1698. Rezultă că întregul „manifest de unire” nu este altceva decât un fals, comis de iezuiți.

Probabil întregul manifest a fost redactat, la începutul anului 1701, când Atanasie fusese chemat la Viena, și s-a constatat că nu exista nici o declarație de unire din partea reprezentanților Bisericii Ortodoxe românești. În cursul tratativelor duse atunci cu Atanasie, el va fi scris și acel codicil de la sfârșit. Desigur, pentru ca să nu fie prinși cu acest fals, iezuiții au tănuțit actul respectiv. El n-a fost prezentat nici Curții din Viena, nici arhiepiscopului de Esztergom, nici Guvernului Transilvaniei, ci s-a păstrat în arhiva iezuitului Gabriel Hevenessi, consilierul cardinalului Kollonich, și a ajuns apoi în Biblioteca Universității din Pesta. Acolo a fost descoperit de istoricul unit Nicolae Densușianu, în 1879, care a atras atenția asupra deosebirilor dintre cele două texte și asupra falsurilor făcute de iezuiți. Probabil autorităților menționate aici li s-a prezentat numai foaia volantă, care s-a tipărit în 1699, care cuprindea rezoluția imperială din 1698, manifestul lui Kollonich și textul latinesc al actului de unire.

Revenim acum la alte fapte petrecute în toamna anului 1698 și începutul lui 1699. Cu ocazia sesiunii Dietei ardelenice din octombrie-decembrie 1698, Bărânyai a prezentat un memoriu, în numele preoțimii românești ardelenice, prin care cerea scutirea ei de impozite, pe baza rezoluției imperiale din 14 aprilie 1698. Dieta, formată în cea mai mare parte din calvini și luterani, a hotărât, la 23 noiembrie, să trimită un memoriu împăratului, prin care să-l roage să nu acorde libertăți națiunii române – inclusiv preoților ei –, chiar dacă și-ar schimba religia. În același timp, s-a hotărât să se efectueze o anchetă în satele românești, pentru a se constata care preoți și credincioși români se declară pentru unirea cu Roma, urmând ca rezultatul să fie prezentat Dietei, în sesiunea ei de la Sighișoara, la începutul anului 1699.

Rezultatul anchetei – efectuată în 1699 – este deosebit de grăitor. O parte infimă a clerului declara că dorește să țină „credința” mitropolitului, alta a avut o atitudine echivocă. Majoritatea preoților, la care se adaugă toți reprezentanții credincioșilor, au declarat că voiesc să rămână în „legea” lor cea veche. Credincioșii

din Călata – Cluj, de pildă, declarau: „Noi, tot satul, legea și religia noastră în care ne-am născut, nu o părăsim. E treaba popilor cu care religie vreau să se unească; noi nu ne amestecăm în aceasta, dar dacă vom vedea că vreau să introducă la noi înnoiri, unul ca acela nu va mai fi popa nostru”. Sute de alte răspunsuri erau similare, credincioșii dovedindu-se foarte atașați de „legea” lor ortodoxă.

Desigur, rezultatele anchetei n-au mulțumit pe împărat, pe arhiepiscopul de Esztergom și pe iezuiți. De aceea, erau necesare noi măsuri pentru perfectarea unirii, mai ales că stăpânirea habsburgică în Transilvania era acum pe deplin consolidată, în urma păcii de la Carlovitz (26 ianuarie 1699). La 16/28 februarie 1699, împăratul Leopold a dat o diplomă (cunoscută sub numele de *diploma întâia leopoldină*), în care își exprima satisfacția pentru convertirea românilor, grecilor și rutenilor (!), declarând validă și efectivă unirea lor cu Biserica Romei, cu acceptarea tuturor învățăturilor ei, mai ales a celor patru puncte controversate. Prin aceeași diplomă, se acordau preoților români uniți toate scutirile și privilegiile de care beneficiau preoții catolici. Probabil diploma a fost emisă la stăruințele cardinalului Kollonich, care va fi prezentat împăratului unirea clerului ca un fapt îndeplinit în condiții perfecte.

Prevederile diplomei au provocat însă, cum era de așteptat, împotrivirea cercurilor conducătoare și a nobilimii din Transilvania. De pildă, Guvernul transilvan a înaintat un protest, la 14 iulie 1699, în care se sublinia că prin „unire” „popii români nu au devenit catolici veritabili sau uniți adevărați, nici prieteni sau aderenți ai catolicismului, ci niște oameni eliberați de impozite și de iobăgie, dispuși să lupte împotriva domnilor de pământ”.

Dar împăratul n-a ținut seamă de acest protest, și la 26 august 1699 a emis un nou decret, prin care se reconfirmau dispozițiile din 14 aprilie 1698, cu privire la unirea românilor obligând Guvernul să-l publice și să-l respecte. Tot atunci, a primit dispoziții, în același sens, și generalul comandant din Transilvania, Rabutin. După cum se poate observa, unirea religioasă a românilor transilvăneni devenise o problemă de stat, fapt care a determinat și „statuturile” țării (Dieta) să-și schimbe atitudinea, hotărând să se publice decretul din 14 aprilie 1698 și să se facă o nouă anchetă (cu zece comisii, fiecare cu patru membri, câte unul de fiecare confesiune receptă), pentru a cunoaște poziția preoților și credincioșilor români în problema unirii lor cu confesiunile recepte. Ancheta s-a efectuat în toamna anului 1699, cu rezultate asemănătoare celei din ianuarie. Trebuie remarcat și faptul că însuși mitropolitul Atanasie a cerut protopopilor și preoților să nu se prezinte în fața comisiilor de anchetă.

Atitudinea echivocă a lui Atanasie. Dar toate aceste măsuri nu erau suficiente pentru a asigura progresul unirii, căci poporul fie că era împotrivă, fie că nu știa nimic, iar Atanasie și clerul său aveau o atitudine șovăielnică. În adevăr, deși a luat parte la discuții și a consimțit în principiu să se unească cu catolicii,

totuși, nu a semnat actul unirii, fiind desigur împotriva schimbării de credință și a celor patru puncte „florentine”, lucru ce rezultă și din codicilul scris de el însuși.

Se adăuga și faptul că el continua legăturile cu Țara Românească. Astfel, în anul 1699 a tipărit, la Alba Iulia, două cărți cu conținut pur ortodox: *o Bucavna*, adică o carte de citire și un *Chiriadodromion*, care reproducea, în mare, Cazania lui Varlaam din 1643 (75 din 81, iar șase din alte izvoare). Meșter tipograf era Mihail Ștefan (Ișvanovici), trimis de Constantin Brâncoveanu, la cererea lui Atanasie și a soborului, cum reiese din prefata semnată de acest tipograf. Tot în prefată, Brâncoveanu era prezentat ca „patronaș adevărat al Sfintei Mitropolii de aici din Ardeal...”. Notăm că Atanasie a fost reclamat la Kollonich că a tipărit în aceste cărți Simbolul credinței fără adausul „filioque”.

La 15 iunie 1700, Constantin Brâncoveanu dăruia Mitropoliei din Alba Iulia moșia Merișani din județul Argeș, știind că ea „să învâluiește ca o corabie în mijlocul valurilor mării, aflându-se între multe felii de limbi streine, fiind și lipsită de cele ce sânt de ajutoriu Sfintei Mitropolii...”. La 6 septembrie 1700, a dat un nou hrisov, prin care scutea de orice biruri pe 20 de „ungureni” (ardeleni, n.n.), care lucrau pe acea moșie.

La 14 septembrie 1700, obișnuitul sobor sau sinod mare al protopopilor Mitropoliei, întrunit la Alba Iulia, a stabilit 28 de „poncturi” sau hotărâri privitoare la viața religioasă-morală a preoților și credincioșilor. De pildă, se prevedea înlăturarea din preoție a celor vinovați de beție, bigamie, nepurtarea costumului preotesc, neoficierea slujbelor în duminici, sărbători și post, sau săvârșirea lor la credincioșii din alte parohii; preoții fumători sau cei care nu aveau veșminte și vase liturgice în biserici urmau să plătească amenzi în bani.

Se cerea în mod expres ca preoții să se străduiască să slujească și să predice în românește, „să înțeleagă creștinii”. Se prevedeau diferite amenzi pentru credincioșii care nu respectau sărbătorile și posturile, care nu plăteau preoților taxele stolare ori nu cercetau biserica etc. Se hotăra, de asemenea, să nu mai fie hirotoniți decât „dieci” care știau „Psaltirea de înțeles și glasurile și toate tainele Bisericii”, cu o practică de 40 de zile la Mitropolie. Se menținea soborul mare la Mitropolie și soboarele mici la protopopiate. Se remarcă faptul că în cele 28 de hotărâri nu se face nici o mențiune – cât de vagă – despre unirea cu Biserica Romei.

Cu toate acestea, Paul Bărânyai a creat o nouă pseudoistorie (trecută într-un codice manuscris al său) în legătură cu un sinod, întrunit la 4-5 septembrie 1700, la care ar fi participat 54 de protopopi români, însoțiți de câte doi preoți și trei mireni din Transilvania și Maramureș. Acest sinod ar fi votat, în unanimitate și de bună voie, unirea cu Biserica Romei, cu acceptarea celor patru puncte florentine. Pentru a induce clerul și credincioșii în eroare, Bărânyai a lansat un manifest, în numele lui Atanasie, prin care aducea la cunoștință preoților hotărârile acestui pretins sinod din 1700 cu privire la unirea cu Roma, cerându-le să o accepte, să o mărturisească și să o apere.

Trebuie reținut că nu există o declarație originală de la acel pretins sinod, ci numai o copie, în limba latină, fără semnături. Că este un fals rezultă și din aceea că era menționată și prezența la sinod a protopopului brașovean Vasile și a unor maramureșeni, deși este lucru binecunoscut că brașovenii au fost cei mai energici adversari ai unirii, iar clerul și credincioșii din Maramureș n-au fost implicați în această problemă.

Apoi, acel „sinod” nu este amintit în nici unul din izvoarele (cronicile) contemporane. De altfel, ce rost mai avea un nou sinod, din moment ce – după afirmațiile iezuiților – s-ar fi ținut unul în februarie 1697, altul la 7 octombrie 1698? Concluzia este limpede: *sinoadele „de unire” din 1697, 1698 și 1700 sunt pure născociri ale iezuiților, în vederea întăririi propagandei lor unioniste.*

Atanasie la Viena. Am relatat mai sus că mitropolitul avea o atitudine echivocă în problema unirii, căci nu semnase textul românesc al „cărții de mărturie”, iar pe cel latin presupunem că nu l-a aprobat deloc; a tipărit cărți cu caracter ortodox și a continuat legăturile cu Țara Românească, primind moșia Merișani.

Datorită acestor fapte, iezuiții încep să ridice diverse acuze și calomnii împotriva lui. A fost acuzat de Cristofor Ghebhard, superiorul iezuiților din Sibiu, că declarase lui Dindar, agentul lui Brâncoveanu, că nu este unit. Unul din protopopii săi îl acuzase că a scris lui Brâncoveanu că unirea s-a încheiat numai de formă, ca să se anuleze dările preoților. O dată ar fi declarat protopopilor: „voi sunteți uniți, eu nu”. Desigur că duplicitatea mitropolitului nu putea să-i mulțumească pe iezuiți.

Notăm că în anul 1700, datorită crizei prin care trecea unirea, așa numiții „misionari dacici” din „provincia Austria” ai ordinului iezuit au fost înlocuiți – în vederea continuării și perfectării unirii – cu „misionari militari” (castrenses). De pildă, Bărânyai a fost transferat la Trnavia, în Slovacia. Pentru a cunoaște adevăratele sentimente ale lui Atanasie, Bărânyai și apoi misionarii militari au rugat pe cardinalul Kollonich să-l determine să facă o mărturisire de credință publică. În cele din urmă, s-a ajuns la soluția chemării sale la Viena, ca să încheie unirea, pe care o acceptase numai în principiu. Și pentru că se temea să facă o asemenea călătorie, comandantul general imperial al Transilvaniei, Rabutin, a trimis la Alba Iulia pe iezuitul ceh Carol Neurauter, misionar militar din Sibiu – care devenise principalul promotor al unirii, în locul lui Bărânyai – ca să convingă pe mitropolit să primească invitația.

Prevăzând consecințele neplăcute ale plecării sale la Viena, Atanasie a convocat în Alba Iulia, la 7 ianuarie 1701, vreo 30 de protopopi și mai mulți preoți, ca să aprobe o declarație că doresc ca el „să-și ție scaunul în pace, cu cinste, precum l-au ținut și alții” – deci o formulă prin care își exprimau dorința de menținere a lui Atanasie în scaun – iar „dintr-alți mireni sau streini nime să n-aibă a să amesteca în lucrurile vlădicești fără știrea soborului nostru”. Actul era semnat de „notărașul” soborului și de toți cei prezenți, punându-și pecetea. Așadar, avem în

față un act autentic, redactat în sobor și confirmat prin semnăturile și pecetile celor prezenți, deci mult deosebit de actul din 7 octombrie 1698.

Înzestrat cu acest act, Atanasie a plecat la Viena, spre sfârșitul lunii ianuarie 1701, însoțit de călugărul Meletie (după unii, ar fi fost vicarul său, ceea ce ni se pare îndoielnic), de secretarul său, care era un calvin, de iezuitul Carol Neurautter și de episcopii Mitropoliei Ștefan Raț și Mihai Puiu.

Pe baza informațiilor primite de la Alba Iulia și ale lui Neurautter, s-au formulat 22 de acuzații împotriva lui Atanasie, desigur de către iezuiți, – dar în numele preoților săi –, nemulțumiți de abuzurile lui, cât și de opoziția împotriva unirii. Ele urmăreau să-l compromită în fața cercurilor conducătoare din Viena, ca apoi Kollonich să-l șantajeze și să-l oblige să accepte unirea. Iată principalele acuzații: a prefăcut mănăstirea-reședință în cârciumă, organizează petreceri, aducând în acest scop femei și țigani lăutari cu care a băut, poruncind protopopilor să danseze, merge la vânatoare, tolerează ca rudele sale să se amestece în treburile Mitropoliei, hirotoneste pe bani tineri fără pregătire, admite recăsătorirea preoților, impune dări noi preoților, își ține secretar calvin, are nereguli în gestiunea Mitropoliei, întreține legături cu domnul Țării Românești, este nesincer față de unire și altele. În fața acestui rechizitoriu, Atanasie a fost pus în situația de a fi condamnat sau de a fi achitat, făcând tot ce îi va cere Kollonich, promițându-i-se, în schimb, diferite drepturi pentru el și clerul său. După lungi frământări și discuții, Atanasie s-a hotărât pentru acceptarea unirii.

La 24 martie 1701, Atanasie a fost hirotonit, pentru a doua oară ca preot, iar în ziua următoare ca episcop, în capela Sfânta Ana a iezuiților din Viena, de către cardinalul Kollonich și de episcopii catolici din Győr (Raab) și Nitra. În urma acestei hirotonii, la 19/30 martie 1701, împăratul Leopold I a emis patru acte privitoare la noua Biserică unită din Transilvania (cu câteva zile înainte au fost înnobilate rudele lui Atanasie). Primul act era decretul de confirmare a lui Atanasie ca „episcop” al națiunii române din Transilvania și părțile unite cu ea, subordonat arhiepiscopului romano-catolic maghiar din Esztergom. În schimbul acestei degradări, Atanasie primea titlul de consilier imperial, precum și un lanț de aur, împodobit cu cruce și cu portretul împăratului, pentru „meritele sale înalte și speciale... pentru învățătura și erudiția lui, pentru viața lui exemplară, pentru bunele moravuri și celelalte virtuți ale sale” (deci acuzațiile de „viață imorală” s-au uitat!).

În aceeași zi s-a emis un ordin către tezaurarul Ștefan Apor să instaleze pe Atanasie la Alba Iulia, un alt ordin către Camera imperială să-i dea un salariu anual de 4000 florini și, în sfârșit, o nouă diplomă, numită *a doua leopoldină* (prima fiind socotită cea din 16 februarie 1699). Diploma, care poate fi considerată ca *adevăratul act de întemeiere a Bisericii unite*, avea 15 articole. Primul din ele asigura Bisericii și clerului unit drepturi identice cu cele pe care le avea Biserica romano-catolică. Prin articolul al doilea, preoții uniți erau scutiți de

toate sarcinile servituții feudale, fiind asimilați cu cei care beneficiau de prerogativele nobilimii. Articolul al treilea prevedea înglobarea în „statul catolic” nu numai a clerului unit, ci și a laicilor, chiar a „plebeilor” (deci a țăranilor), care se vor uni după norma stabilită de „teologul” iezuit, fără a mai fi socotiți tolerați. Acest articol nu a fost însă pus în aplicare niciodată. Articolele următoare prevedeau: confiscarea *Bucoavnei* din 1699, instituirea unui „teolog” iezuit pe lângă Atanasie, fără știrea căruia nu va putea face nimic, interzicerea corespondenței cu Țara Românească, dreptul pentru împărat – care devenea „patron suprem” al noii Biserici – de a numi pe episcopii următori dintr-o listă de trei candidați și altele.

Originalul acestei diplome a dispărut, desigur în urma înțelegerii tacite dintre Curtea din Viena și „staturile” ardelene (nobili din Dietă), fiind ascunsă probabil de iezuiți. În lipsa acestei diplome în original, Curtea din Viena a refuzat mereu să acorde drepturi românilor, mai ales cele prevăzute în primele trei articole. A fost descoperită abia în 1938, în Biblioteca Muzeului Bruckenthal din Sibiu.

La 7 aprilie 1701, Atanasie a plătit scump cele primite, printr-o declarație umiltoare, în 16 puncte, socotită de Nicolae Iorga drept „cel mai înjositor act public săvârșit până atunci de vreun vlădică românesc”. Stilul ei foarte confuz ne face să credem că a fost redactată în latinește de Neurautter și apoi tradusă în românește de el și de Atanasie, unul slab cunoscător al limbii române, altul al celei latine. Între altele, promitea: „a fi smerit până la moarte capului sfintei Biserici creștinești – a să ști sfântului papii de Roma a unsprezece Clement și rămășițele sfintii sale”, jurând că va pomeni la slujbe pe papa, în locul patriarhului de Constantinopol; „pe teologul și sfetnicul popa roman catolic îl primesc, ca un părinte dătător de sfat”, fără de care nu va lucra nimic în eparhia sa; în art. 6 promitea: „de astăzi încolo mă lepăd de toată curăspundanția și dătătura în știință prin scrisoare și prieteșugul șismaticilor, a ereticilor și a craiului sau vodii țării muntenesti; nici o carte de acom înainte cu aceia respuns nu voi avea și nici pre bucureștean mai mult al meu arhiepiscop și mitropolit a fi nu-l voi cunoaște; dară eu într-una cu tot săborul meu arhiepiscopului de Estergom mă smeresc, pre acela a fi mitropolitul meu îl cunosc; de acesta, în toate în care se cade vlădicului ca de al lui mai mare arhiepiscop a-l asculta, asculta-voi...”. Ca răspuns la cele 22 de acuzații, se angaja să nu mai admită amestecul tatălui și fraților săi în problemele Mitropoliei, să nu hirotonească decât candidați cu învățătură, dar cu avizul teologului, să nu mai săvârșască faptele care i-au fost imputate (dansuri, vânatori etc.).

Abia la începutul lunii mai 1701 s-a putut întoarce acasă, cu aceeași însoțitori, doar locul secretarului calvin fiind luat de cehul mirean Wenceslaw Frantz. La 25 iunie 1701, i s-a făcut instalarea solemnă în scaunul de *episcop unit*, în prezența unui mare număr de preoți și credincioși, chemați din timp. Au luat cuvântul Ștefan Apor, apoi Neurautter, care a citit diploma a doua leopoldină

și celelalte decrete aduse de la Viena. Se pare că Atanasie n-a vorbit nimic. În acest fel, și-a încetat existența vechea Mitropolie ortodoxă românească a Transilvaniei, locul ei fiind luat de o Episcopie unită. Deci, *de-abia din anul 1701 se poate vorbi de „unirea” cu Biserica Romei sau de „uniație”*.

La 17/28 iunie 1701 s-a întrunit obișnuitul sobor mare, în care s-a citit din nou diploma a doua Leopoldină și o scrisoare a lui Kollonich către preoții români, prin care-i îndemna să nu recadă în „schismă”, arătându-le „binefacerile” pe care le obținuseră prin „unire”. La 8 noiembrie 1701 s-a întrunit un nou sinod, cu citirea aceluiași acte.

Lupta împotriva uniației. Dar tot acum au început și protestele împotriva unirii. Primul care și-a ridicat glasul împotriva ei pare că a fost negustorul Pater Ianoș, episcopul Mitropoliei, care a trimis o lungă scrisoare lui Atanasie, pe când se afla la Viena (13 martie 1701), muștrându-l pentru călcarea jurământului făcut la București și atrăgându-i atenția asupra urmărilor nefaste ale actului său.

Cel mai vehement protest l-au înaintat credincioșii din Scheii Brașovului care-i scriau lui Atanasie: „Noi, părinte, papistași morți iar vii nu vom fi... gata suntem sângele să ni se verse, decât legea părinților noștri să pierdem”. Tot în cursul anului 1701 au protestat și românii din Țara Făgărașului, din comitatul Hunedoara și din alte părți, încât Atanasie a fost nevoit să permită credincioșilor brașoveni, făgărașeni și hunedoreni să rămână în vechea lor credință, cu condiția de a nu lucra împotriva unirii și de a-i plăti obișnuita dare vlădicească.

La începutul lunii septembrie 1701, a prezentat un memoriu Guvernului Transilvaniei nobilul român Gavriil de Tagul Mare (Nagyczeg) – azi Țagu, jud. Bistrița-Năsăud –, în numele credincioșilor din Alba Iulia, cărora uniții le luaseră cele două biserici din oraș. El a înaintat apoi noi memorii împotriva uniației, în numele tuturor credincioșilor ortodocși din Ardeal, protonotarului Ioan Saroși, generalului comandant Rabutin și altora. Continuând să agite spiritele, Gavriil, împreună cu alți credincioși, au fost arestați și închiși la Sibiu. În închisoare, a întocmit alte două memorii, sfătuind autoritățile să renunțe la unire, căci românii se vor răscula ori vor emigra. Cei mai bătrâni dintre întemnițați au murit acolo, iar Gavriil a fost eliberat abia în septembrie 1706, după cinci ani de detenție.

După cum era și firesc, mitropolitul Teodosie – în calitatea sa de „exarh al Plaiurilor” – a făcut cunoscută Patriarhiei Ecumenice apostazia lui Atanasie. Patriarhul Calinic II, împreună cu sinodul său, l-au anatematizat în ședința sinodală din 5 august 1701. Mitropolitul Teodosie, căruia i s-a comunicat sentința, nu i-a trimis-o imediat lui Atanasie, sperând, poate, în întoarcerea lui, ci abia la 3 mai 1702, când i-a răspuns la o scrisoare, prin care îi ceruse cărți de slujbă și alte lucruri. Mitropolitul muntean îi făcea o aspră muștrare pentru rehirotonirea de la Viena, calificând-o drept „comedie”, ca și pentru actul de renegare de la dreapta credință. În cuvinte tot așa de aspre îl muștrase și patriarhul Dositei al Ierusalimului, aflat în Țara Românească, reproșându-i îndeosebi călcarea jurământului

depus la București, la hirotonia într-un arhiereu. Iar la 3 iulie 1702, patriarhul Dositei și mitropolitul Teodosie adresau o scrisoare românilor ortodocși din Brașov, Sibiu și din alte părți ale Ardealului, prin care-i anunțau că au anatematizat „pe mincinosul mitropolit și vânzător de credință și noul Iuda, Atanasie”, îndemnându-i să rupă orice legături cu el și să întoarcă la dreapta credință pe toți cei amăgiți de iezuiți și de Atanasie. De altfel, credincioșii din Brașov și Țara Bârsei au intrat acum sub oblăduirea duhovnicească a mitropoliților Țării Românești (după 1724 sub a episcopilor de Râmnic), bucurându-se de sprijinul mitropoliților Teodosie și Antim Ivireanul și al domnitorului Constantin Brâncoveanu.

Din cele expuse aici, se desprinde constatarea că dezbinarea Bisericii românești din Transilvania a fost opera iezuiților; a cardinalului Kollonich și a împăratului Leopold I (el însuși crescut de iezuiți), iar mitropolitul Atanasie a fost numai instrumentul docil prin care au lucrat aceștia. Pentru atingerea scopului urmărit de ei, s-au folosit de cele mai necinstite mijloace: fals în acte publice, santaj, promisiuni care n-au fost îndeplinite etc.

De pildă, au plămuit istoria a trei sinoade de unire, în 1697 cu 12 protopopi, în 1698 cu 38 de protopopi și în 1700 cu 54 de protopopi, pretinzând că s-ar fi unit „de bunăvoie” cu Biserica Romei și odată cu ei întreg poporul român din Transilvania. Dar actul propriu-zis de unire cu Biserica Romei poate fi considerat numai cel semnat de Atanasie la Viena, la 7 aprilie 1701, iar actul oficial de stat privind înființarea noii Biserici și Episcopiei unite din Transilvania este diploma împăratului Leopold I din 19 martie 1701.

Consecințele nefericite ale actului încheiat de Atanasie au fost dintre cele mai dureroase: s-a pierdut autonomia Bisericii românești din Transilvania; în locul vechii Mitropolii ortodoxe cu sediul la Alba Iulia s-a creat o Episcopie unită, subordonată arhiepiscopului romano-catolic din Esztergom; pe lângă noul episcop unit a fost impus un „teolog iezuit” (de regulă maghiar), care-l controla în toate actele sale, încât avea mai multă putere decât însuși episcopul; împăratul a devenit „patron” al Bisericii unite, cu dreptul de a numi pe viitorii episcopi, dintr-o listă de trei candidați și de a acorda „beneficii” (mijloace de trai) episcopilor și altor demnitari bisericești; și-a încetat activitatea tipografia mitropolită din Alba Iulia; s-au rupt legăturile culturale-bisericești cu Mitropolia Ungrovlahiei; s-a produs dezbinare, ură și neîncredere între fiii aceluiași popor român, care au putut astfel să fie mai ușor stăpâniți de Habsburgi, potrivit principiului: „divide et impera”.

Faptele relatate mai sus – îndeosebi cele două anchete efectuate în cursul anului 1699 – dovedesc că uniația a fost acceptată numai de o parte înfrimă a clerului – din interese de ordin material –, în timp ce restul credincioșilor – care nu aveau motive să-și schimbe credința și nu știau nimic de „manifestul” protopopilor sau de declarația dată de Atanasie la Viena – au rămas în vechea lor „lege” ortodoxă.

Bibliografie

Izvoare: PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atât a cestor dincoace cât și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p. (reed. Cluj-Napoca, 1995, 280 p.); TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol., Oeniponte (Innsbruck), 1885, CXX + 1088 p.; GEORGE BARITIU, *Părți alese din istoria Transilvaniei*, vol. I, Sibiu, 1889, XX + 774 p.

Lucrări: IOAN CRISAN, *Geschichte der Kirchlichen Union der Rumänen im Siebenbürgen unter Leopold I*, Hermanstadt, 1882 (și trad. rom. *Adaus la istoria uniției bisericești a românilor din Transilvania sub împăratul Leopold I*, în „Anuarele” (Programa) III și IV ale Institutului teologic-pedagogic din Sibiu, 1886/87 și 1887/88, p. 3-24 și 3-46); NICOLAE DENSUȘIANU, *Independența bisericească a Mitropoliei române de Alba-Iulia*, Brașov, 1893, 44 p., cu răspunsul tendențios al lui AI. GRAMA, *Cestiuni din dreptul și istoria Bisericii românești unite*, 2 vol. Blaj, 1893; GEORGE POPOVICIU, *Uniunea românilor din Transilvania cu Biserica romano-catolică sub împăratul Leopold I*, Lugoj, 1901, VIII + 263 p.; ALEXANDRU POP, *Desbinarea în Biserica românilor din Ardeal și Ungaria 1697-1701*, ed. II, București, 1921, 90 p.; ȘTEFAN POP, *În jurul hirotonirii a doua a lui Atanasie Anghel*, în „Cultura Creștină”, an III, nr. 15, 1913, p. 458-467 (și răspunsul lui Zenovie Păclișanu, în nr. 17, p. 526-531); SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, VIII + 259 și + 225 p. (reed. Cluj-Napoca, 2002, 580 p.); IOAN LUPAȘ, *Desbinarea bisericească a românilor ardeleni în lumina documentelor din întâia jumătate a veacului al XVIII-lea*, în „Studii, conferințe și comunicări istorice”, vol. I, București, 1928, p. 231-267; KURT WESSELY, *A doua diplomă leopoldină*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XX, m. 12, București, 1938, 18 p. + 14 pl.; ȘTEFAN LUPȘA, *Biserica ardeleană și „unirea” din anii 1697-1701*, în BOR, LXVI, 1948, nr. 9-10, p. 465-500; nr. 11-12, p. 541-571 și LXVII, 1949, nr. 1-2, p. 35-64 (și extras: București, 1949, 102 p.); ȘTEFAN LUPȘA, *„Unirea” ardeleană în 1701 după întoarcerea lui Atanasie din Viena*, în „Anuarul XXV (VII) al Institutului teologic universitar”, Sibiu, 1948-49, p. 3-32 (și extras: Sibiu, 1949, 32 p.); LEON PĂDUREANU (= Liviu Stan), *Adevărul asupra „unirii” religioase de la 1700*, în „Ortodoxia”, I, 1949, nr. 4, p. 47-103; MIHAIL DAN, *În jurul unirii cu Roma, cu deosebită privire asupra rolului iezuitului Carol Neurautter*, în MB, VIII, 1958, nr. 7-9, p. 296-328; SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în SMIM, III, 1959, p. 323-339 (și extras); SILVIU DRAGOMIR, *Românii din Transilvania și unirea cu Biserica Romei*, în BOR, LXXX, 1962, nr. 9-10, p. 863-937 (și extras: București, 1963, 97 p. + 1 pl.) (reed. Cluj-Napoca, 1990, 99 p.); O. BÂRLEA, *Die Union der Rumänen (1697 bis 1701)*, în vol. W. de Vires, *Rom und die Patriarchate des Ostens*, Freiburg – München, 1963 (Orbis Academicus, Bd. III, 4, p. 132-180 și 394-423, tendențioasă); MATHIAS BERNATH, *Habsburg und die Anfänge der rumänischen Nationsbildung*, Leiden, 1972, XV + 249 p. (îndeosebi p. 47-135); ed. rom. *Habsburgii și începuturile formării națiunii române*, trad. de Marinela Wolf, Cluj Napoca, 1994, 273 p.; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniatismul din Transilvania, opera unei întreite silnicii*, în BOR, LXXXVII, 1969, nr. 3-4, p. 355-390 (reprodus și în vol. *Uniatismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 11-48).

PAUL BRUSANOWSKI, *Mărturie uitată despre unul din întemeietorii Bisericii Române Unite: cardinalul Leopold Kollonich*, în RT, serie nouă, an IX (81), 1999, nr. 3, p. 81-122. A se vedea și TEODOR V. DAMȘA, *Biserica greco-catolică din România în perspectivă istorică*, Timișoara, 1994, 319 p.; Vol. 300 de ani de la unirea Bisericii românești din Transilvania cu Biserica Romei, Cluj Napoca, 2000, 334 p.

ȘTEFAN METEȘ, *Românii din ținutul Hateg, jud. Cojocna și scaunul Mureș față de unirea cu Roma* (1699), în „Renasterea”, Cluj, 1947, nr. 20-23; nr. 29-30 și 35-40; ȘTEFAN METEȘ, *Românii din Tara Bârsei, a Făgărașului și Trei Scaune și unirea cu Roma*, în MA, VIII, 1963, nr. 1-3, p. 109-130.

ALEXANDRU LAPEDATU, *Pater Ianos*, în vol. „Prinos lui D.A. Sturdza”, București, 1903, p. 301-310; SEBASTIAN STANCA, *Pater Iani de Alba Iulia*, în RT, XXXII, 1942, nr. 1-2, p. 34-40; PAVEL BINDER, *Membrii familiei Pater din Transilvania, sprijinitori ai Ortodoxiei și factori de unitate națională*, în MA, an XXIV, 1979, nr. 4-6, p. 347-352.

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA ÎN PRIMELE TREI DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Biserica unită sub Atanasie Anghel. Unirea unei părți a clerului și a credincioșilor din Transilvania cu Biserica Romei a produs – chiar de la început – mari tulburări în viața românilor de aici. Nemulțumirile de ordin religios împotriva noii stăpâniri habsburgice se împleteau cu cele de ordin social-politic. Într-o astfel de atmosferă agitată a izbucnit, în 1703, cunoscuta răscoală antihabsburgică din Ungaria și Transilvania, condusă de Francisc Rákóczy II, numită și răscoala „curuților”. El a reușit să strângă sub steagurile sale oameni de toate neamurile, aparținători tuturor stărilor sociale: români, unguri, ruteni, slovaci, iobagi, oameni liberi, orășeni, nobili mari sau mici.

În Transilvania, mișcarea avea mai mult aspectul unei răscoale românești cu caracter social, având conducători proprii: Gligor Pinte (Pinte Viteazul) în Baia Mare, Marcu Hațeganu în Bihor etc. Luptele dintre curuți (armata lui Rákóczy) și imperiali sau lobonți (armata Habsburgilor) au durat mai mulți ani, cu victorii de ambele părți. La Dieta din 7 iulie 1704, întrunită la Alba-Iulia, Francisc Rákóczy a fost proclamat principe al Transilvaniei, cu condiția să respecte independența țării și să nu o unească cu Ungaria. Între 1705-1708, Transilvania a trecut dintr-o stăpânire într-alta, a curuților și a lobonților. Abia în 1711, Alexandru Károly conducătorul nobilimii și locțiitorul lui Francisc Rákóczy, a ajuns la o înțelegere cu Habsburgii, la Satu Mare, încât răscoala poate fi considerată încheiată.

Aceste schimbări politice au avut consecințe și asupra vieții bisericești a românilor. Atanasie Anghel și-a început păstoria în împrejurări foarte vitrege. El trebuia să facă față numeroaselor împotriviri la unire ale credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Hunedoara, Alba-Iulia etc., ale nobilului Gavril din Tagul Mare, care inițiasse o revoltă în masă împotriva unirii și care au refuzat să-i recunoască autoritatea episcopală. Din Țara Românească nu mai primea nici un ajutor material și nici un cuvânt de încurajare, ci dimpotrivă, scrisori de mustrare din partea lui Dositei al Ierusalimului și a mitropolitului Teodosie, la care se adăuga și sentința de anatematizare a patriarhului ecumenic Calinic II. La toate acestea, se adăuga un rău și mai mare: teologul iezuit. Instituit prin diploma leopoldină din 19 martie 1701, teologul, în calitatea sa de „causarum auditor generalis” avea rolul de-a controla întreaga activitate desfășurată de noul episcop unit.

Primul teolog a fost iezuitul praghez Carol Neurautter, fost misionar militar în Sibiu, însoțitorul lui Atanasie la Viena. Inițial, a fost un simplu consilier al lui Atanasie (luând locul lui Paul Bárány), stând tot pe lângă comandamentul militar din Sibiu, de unde se deplasa din când în când la Alba-Iulia. Abia în toamna anului 1702 a fost instalat oficial, ca „teolog” la Alba-Iulia. El primise din partea cardinalului Kollonich înputerniciri deosebite: să participe la sinoadele anuale ale protopopilor, să însoțească pe episcop în vizitele sale canonice, să cenzureze cărțile care urmau să fie tipărite la Alba Iulia, să cerceteze corespondența episcopului, să-și dea avizul asupra candidaților la hirotonie, să-i verifice gestiunea, să-l instruiască în diferite probleme teologice, să-l mustre în caz de neîndeplinire a obligațiilor pe care și le-a asumat prin declarația dată la Viena la 7 aprilie 1701 și chiar să-i dea îndrumări de bună purtare. Din aceste instrucțiuni, rezulta rolul odios de controlor, de spion și de patron al teologului iezuit pe lângă episcopul român unit, care devenea un personaj cu totul secundar, încât, după cuvântul lui Samuil Micu, „vlădicul să putea zice a teologului vicareș”. Iar istoricul Mihail Dan scria că „în instituția teologului se exprima suprema înjosire națională și totală aservire religioasă a românilor trecuți la unire”. Neurautter și-a îndeplinit acest rol doar câteva săptămâni, căci a murit pe neașteptate la 2/3 noiembrie 1703, în vârstă de numai 35 de ani. Locul său a fost ocupat de vechiul și cunoscutul autor moral al unirii Paul Ladislau Bárány. Peste câțiva ani a fost transferat la Pesta, urmându-i Ioan Prentthaller, pentru un an, apoi Francisc Szunyog. Ei s-au îngrijit de tipărirea unor catehisme catolice în românește (*Pâinea pruncilor sau învățătura credinții creștinești*, Alba Iulia 1702, *Catehismul lui Canisius*, tradus de Gheorghe Buitul, Cluj 1703 și *Catehismul mare*, Sibiu 1709).

În anul 1707, în timpul luptelor dintre curuți și lobonți, Francisc Rákóczy, care ocupase Alba-Iulia, a așezat în scaunul mitropolitan pe Iov Tirca, pentru că Atanasie se refugiase cu imperialii la Sibiu. Acest Iov (în mirenire Ioan) Tirca, vechi aspirant la scaunul mitropolitan, se pare că a fost hirotonit în Moldova, unde se afla prin 1706. Păstoria lui a durat puțin timp, fiind silit să părăsească Transilvania, o dată cu trupele lui Rákóczy, ajungând – iarăși pentru scurt timp – episcop în Maramureș. Așa s-a încheiat această primă încercare de a reînvia vechea Mitropolie ortodoxă a Transilvaniei.

Lipsit de sprijin din partea clerului și a credincioșilor săi, precum și de ajutorul material al Țării Românești, supravegheat mereu de teologul iezuit, episcopul Atanasie a făcut o încercare de înlăturare a uniției în anul 1711. Împrejurările erau favorabile, căci muriseră atât împăratul Leopold I, cât și cardinalul Kollonich, care au avut un rol atât de nefast în realizarea unirii, iar noul împărat Iosif I (1705-1711) se arăta mai tolerant în actele sale de guvernământ. Inițiatorii acestei încercări de refacere a unității bisericești erau protopopul Vasile, „notărașul” soborului mare și fratele său, protopopul Petru din Daia. Ei au reușit să înduplece nu numai pe protopopi, ci și pe Atanasie însuși. Soborul

protopopilor care a denunțat uniția se pare că a avut loc în iulie 1711. Pentru aproape o jumătate de an, se poate afirma că unirea cu Roma încetase. Toate stăruințele teologului depuse pe lângă Atanasie au rămas zadarnice. Abia la 18 noiembrie 1711, iezuitul Gabriel Hevenessi a reușit să determine pe Atanasie și pe protopopi să revină asupra hotărârilor și să facă o nouă mărturisire de credință în favoarea unirii. Cei doi protopopi au fost destituiți tot atunci, într-un sobor restrâns, condus de iezuiți.

Chinuit de remușcări pentru dezbinarea pe care a produs-o, Atanasie a murit destul de tânăr, la 19 august 1713. La înmormântarea sa, în Alba Iulia, au rostit cuvântări doi iezuiți, unul în latinește, altul în ungurește, arătându-se, și prin aceasta, starea de umilință în care ajunsese Biserica românească.

Sinoadele electorale pentru alegerea unui nou episcop. După moartea lui Atanasie Anghel, primul episcop unit al românilor transilvăneni, se impunea, desigur, alegerea unui succesor. Această problemă n-a fost deloc ușoară, ci a produs multă tulburare în rândul clerului și al credincioșilor, timp de 10 ani. Alegerea urmașului lui Atanasie a arătat și mai mult clerului „unit” interesele meschine care au stat la baza așa-zisei „uniții” din 1698-1701.

Îndată după ce s-a aflat vestea morții lui Atanasie, au început să se îndrepte îndemnuri către protopopi de a înlătura uniția și de a alege un ierarh ortodox, îndemnuri venite mai cu seamă din Țara Românească. În aceste împrejurări, conducerea Episcopiei și-a asumat-o teologul iezuit Francisc Szunyog, care, de fapt, era adevăratul ei cârmuitor încă din timpul vieții lui Atanasie. Acesta a fost, de altfel, și motivul pentru care unii protopopi români l-au sfătuit să accepte să le fie episcop. Szunyog a refuzat însă, motivând că rânduielile ordinului său îl împiedică să primească o asemenea demnitate.

La 9 noiembrie 1713, s-a întrunit la Alba Iulia sinodul protopopilor uniți care urma să aleagă un nou episcop. După îndelungi dezbateri, au propus spre confirmare împăratului pe secretarul lui Atanasie Anghel, *Wenceslaw Frantz*, un laic originar din Boemia. Teologul Szunyog a recomandat în termeni călduroși arhiepiscopului de Esztergom (primatul Ungariei), pe Frantz. Primatul, la rândul lui, însușindu-și propunerea sinodului, pe baza informațiilor favorabile ale teologului iezuit, l-a recomandat spre confirmare Curții din Viena.

Lucrurile n-au decurs așa de ușor precum se părea, pentru că între timp a apărut un nou candidat, în persoana românului renegat *Ioan Giurgiu Patachi*, originar din satul Strâmbu (Horgospatak, azi jud. Cluj), cu studii la Cluj, Viena și Roma (unde a obținut și doctoratul în teologie), hirotonit preot romano-catolic. El încercase să ajungă episcop al rutenilor uniți din Muncaci și chiar episcop romano-catolic la Alba Iulia, dar fără rezultat. Și-a găsit acum câțiva protectori cu influență, între care guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis și vicecancelarul Kászony, care au stăruit pe lângă cercurile conducătoare din Viena să fie înlăturat Frantz și numit protejatul lor. Au trimis chiar și o delegație de

români uniți la Viena, în frunte cu Ștefan Raț din Alba Iulia – cel care-l însoțise pe Atanasie la Viena în 1701 – ca să protesteze împotriva alegerii lui Frantz. Intrigile și demersurile acestor doi potențați au dus la reușită, căci alegerea lui Frantz a fost anulată, dispunându-se o nouă alegere, cu indicația de a se propune trei candidați, din care împăratul să confirme pe unul, potrivit prevederilor diplomei a doua leopoldine.

Sinodul s-a întrunit, pentru a doua oară, la 16 aprilie 1714, când protopopii alegători au propus trei persoane: pe Wenceslaw Frantz, pe care-l recomandau drept „cel mai potrivit, care ne-a cucerit sufletul și inima”, pe protopopii Pavel din Hațeg și Dumitru din Alba Iulia. De Ioan Patachi nu se amintea absolut nimic, neobținând nici un vot.

După cum era de așteptat, rezultatul alegerii a nemulțumit pe Patachi și pe protectorii lui. De aceea, vicecancelarul Kászony a înaintat un memoriu-protest la Viena, în care arăta că ar trebui căutat un alt candidat, cu o mai bună pregătire. Relata că Patachi n-a ajuns între candidați deoarece protopopii care l-ar fi voit n-au fost invitați la sinod, iar făgărășenii au fost opriți să-l voteze. În felul acesta, vicecancelarul a reușit să anuleze din nou hotărârile sinodului electoral, iar Curtea din Viena a dispus convocarea unui alt sinod, care să-l aibă în vedere și pe preotul Ioan Patachi.

Cel de-al treilea sinod electoral s-a întrunit tot la Alba Iulia, la 24 noiembrie 1714. Erau de față și doi membri ai „statului catolic” (Marcus Lippai și Ștefan Francisc Letay), precum și superiorul iezuiților din Alba Iulia, Laurențiu Petz, și nou-numitul teolog iezuit Ujházi Gáspár. Cu acest prilej, 40 de protopopi prezenți au declarat că își mențin votul dat la sinodul precedent, celor trei candidați, propunând pe locul întâi pe Wenceslaw Frantz. În privința lui Patachi, declarau că nu-l doresc episcop, întrucât a disprețuit credința ortodoxă trecând la cea catolică, iar acum, dacă ar deveni unit, n-ar face-o din convingere, ci numai din dorința de-a ajunge episcop. Își exprimau apoi temerea că ajungând episcop, va schimba rânduielile Bisericii Ortodoxe. Totuși, de data aceasta a început să-i suradă norocul și lui Patachi, pentru că a primit și el un vot: al protopopului Ionașcu Monea din satul Venetia, din părțile Făgărașului, care era și secretar (notar) al sinodului. Protopopul Ionașcu a încercat să prezinte și voturile a trei preoți făgărășeni, pe care îi convinsese la o consfătuire. Dar sinodul a protestat împotriva unui asemenea procedeu ilegal.

Era deci evident că nici această încercare de a-l introduce pe Patachi între cei trei candidați nu reușise. Cu toate acestea, protectorii săi nu s-au declarat înfrânți, ci au căutat noi pretexte pentru ca să anuleze și hotărârile ultimului sinod. Așa se face că Statusul catolic, în rapoartele înaintate forurilor superioare de stat, motiva că sinodul n-a fost convocat pentru a face alegerea, ci numai ca să fixeze locul unde să se întrunească sinodul electoral propriu-zis. Urmează, deci, să fie convocat sinodul, pentru ca să propună trei candidați, între care să figureze

și Patachi. Scopul evident care se urmărea era acela de-a obține anularea alegerii. Pe baza obiecțiilor invocate de Statusul catolic, guvernatorul Transilvaniei, contele Sigismund Kornis, a dispus convocarea unui nou sinod electoral, care să fie prezidat de consilierul gubernial, contele Mikes Mihály, având ca secretar și interpret pe nobilul de origine română, Iosif Boer. Și întrucât contele Mikes locuia în Sibiu, s-a hotărât ca și protopopii să fie convocați aici, ceea ce s-a și făcut. Dar la 10 decembrie 1714, s-au întrunit la Alba Iulia patru protopopi, care au întocmit două memorii, pe care le-au înaintat arhiepiscopului de Esztergom și vicecancelarului Kászoni. Ei declarau că-și mențin propunerile anterioare și că nu se vor întruni într-un alt sinod electoral decât pe baza unui decret emis de împărat. La 2 ianuarie 1715, protopopii au protestat din nou împotriva faptului că erau convocați la Sibiu și nu la Alba Iulia, potrivit vechiului obicei, insistând din nou să fie confirmat Wenceslaw Frantz.

Cel de-al patrulea sinod electoral urma să se întrunească la Sibiu, în ziua de 9 ianuarie 1715. Dar la data respectivă, pe lângă președintele Mikes și secretarul-interpret Iosif Boer, nu s-a prezentat decât protopopul Ionașcu Monea, cu votul său și al celor trei preoți amăgiți de el. Cu toate acestea, „sinodul” s-a declarat legal constituit, iar contele Mikes a întrebat – prin interpret – dacă „sinodul” îl dorește episcop pe Patachi. „Sinodul”, recte Ionașcu Monea, declară că își retrage votul dat anterior lui Frantz și că îl propune pe Patachi, considerându-l mai capabil decât candidații sinoadelor anterioare. Cu tot comicul situației, în ziua următoare, Statusul romano-catolic a recomandat împăratului spre confirmare pe Ioan Patachi, întrucât a fost „ales” în unanimitate de „sinodul” Bisericii unite. A fost recomandat în același timp și de vicecancelarul Kászoni, protectorul său.

Recunoașterea și instalarea lui Ioan Patachi. Guvernul a aprobat propunerea făcută la 24 martie 1715 și l-a propus pe Patachi pentru confirmare împăratului Carol VI (1711-1740). Acesta i-a dat cuvenita confirmare la 23 decembrie 1715.

Cu toate că alegerea noului episcop durase mai mult de doi ani, până la înscăunarea lui a trecut un timp și mai îndelungat. În acest timp Curtea din Viena a încredințat conducerea provizorie a Bisericii unite unor „directori” iezuiți: Iosif Bardia (1713-1716) și Gheorghe Régai (1716-1723), care a continuat să funcționeze apoi ca teolog, până în 1738 (cu o întrerupere în 1731).

Dar acum s-a petrecut un alt fapt dureros pentru Biserica românească din Transilvania. În jurul anului 1714 fosta catedrală și reședința mitropolitană din Alba Iulia, ctitorite de Mihai Viteazul, au fost dărâmate din temelii, pentru a se ridica o fortificație a cetății, care, până la urmă, nu s-a mai făcut. În felul acesta, se căuta și înlăturarea urmelor materiale, de orice natură, ale legăturilor românilor transilvăneni cu frații lor din Țara Românească și Moldova. Se punea deci problema găsirii unei reședințe pentru noul episcop Ioan Patachi. Această schimbare era cerută și pe considerentul că în 1715 a fost restabilit scaunul episcopal romano-catolic de Alba Iulia (desființat în 1556), iar canoanele catolice nu permiteau

funcționarea a doi episcopi într-o cetate. De aceea, autoritățile centrale din Viena au hotărât – la 4 octombrie 1716 – ca noua Episcopie să-și aibă reședința în Făgăraș, motivând că ținutul înconjurător era locuit mai mult de români, nefiind prea departe nici de Guvernul Transilvaniei (Cluj), nici de generalul comandant (Sibiu).

În același timp, împăratul a aprobat să se dea noii Episcopii o moșie, care să-i aducă un venit anual de 3000 de florini, urmând ca Dieta ardeleană să o caute. Dieta a îndeplinit dispoziția imperială, atribuind noii Episcopii două moșii, la Gherla și la Sâmbăta de Jos.

Fiind confirmat și de împărat ca episcop al „românilor, grecilor, rutenilor și sârbilor” din Transilvania și din „părțile alăturate” (ungurene), Curtea din Viena a cerut și papei Clement XI (1700-1721) să confirme pe Ioan Patachi. *Dar papa a aflat abia acum de existența unor credincioși „uniți” cu Roma în Transilvania*, căci Atanasie Anghel funcționase fără confirmare papală. După îndelungi insistențe, pe lângă Congregația „De Propaganda Fide”, care voia să numească pentru Transilvania doar un „vicar apostolic”, la 6 iulie 1716 aceasta și-a dat avizul favorabil pentru înființarea noii Episcopii unite. Din decretul respectiv („Indulgendum esse”) reieșea limpede că Episcopia era considerată o fundație nouă și nicidecum o continuatoare a vechii Mitropolii Ortodoxe din Alba Iulia. Patachi era îndrumat să revină la „ritul grec” (ortodox) și să intre în „ordinul Sf. Vasile” (basilitan), căci altfel nu putea fi numit episcop al unor credincioși aparținători acestui „rit”.

Cu toate acestea, confirmarea lui a mai durat încă cinci ani, până în iunie 1721, timp în care s-a purtat o lungă corespondență între Viena și scaunul papal pe tema viitoarei Episcopii. Abia la 23 noiembrie 1720, Consistorul roman, după ce a cerut și avizul Congregației „De Propaganda Fide”, a luat o hotărâre definitivă privind înființarea Episcopiei, iar la 23 februarie 1721 papa Clement XI a dat o bulă în același sens.

Dar în luna următoare papa a murit, încât a trebuit să se aștepte alegerea noului papă Inocențiu XIII (1721-1724), care, la 15 iulie 1721, a dat alte două bule (ambele încep prin cuvintele „*Ratione congruit*”). Prin cea dintâi se decreta înființarea Episcopiei unite din Făgăraș, pentru „grecii, rutenii, românii și sârbii din Transilvania”, ridicând biserica românească (ortodoxă!) din Făgăraș la rangul de catedrală episcopală, iar prin cea de a doua, papa îl confirma pe Ioan Patachi ca episcop al Făgărașului. Astfel, prin numirea lui Patachi se desființa și minima autonomie pe care o mai lăsase Bisericii românești din Transilvania cea de a doua diplomă leopoldină, căci se trecea la organizarea – de către papă și împărat – unei instituții noi, care nu mai avea nimic comun cu vechea Mitropolie ortodoxă de la Alba Iulia.

După aceste lungi așteptări, Patachi s-a văzut în sfârșit recunoscut ca episcop unit al Făgărașului. Dar până la instalare a mai așteptat doi ani, căci a apărut o

nouă piedică în calea sa, și anume lipsa unei catedrale episcopale. Este adevărat că papa ridicase biserica din Făgăraș la rangul de catedrală, dar acesta era un abuz, pentru că biserica respectivă era ortodoxă, folosită ca lăcaș de cult de credincioșii ortodocși din Făgăraș, fiind ctitorită, în 1697-1698, de domnitorul ortodox Constantin Brâncoveanu. Pentru a-și atinge scopul, Patachi a recurs și de data aceasta la metodele sale obișnuite. Credincioșii ortodocși din Făgăraș erau păstoriți în acest timp de un preot cu numele Toma, pe care Patachi l-a rugat să-i permită să fie instalat ca episcop unit în biserica brâncovenească la care slujea. Dându-și consimțământul, în ziua de 6 august 1723, Patachi a fost întâmpinat de credincioșii români, aduși din dispoziția căpitanului Făgărașului, în piața orașului. Teologul iezuit Gheorghe Régai l-a salutat printr-o cuvântare rostită în limba latină, apoi s-au îndreptat spre biserică, din pridvorul căreia protopopul Ionașcu Monea, zelosul său adept, i-a ținut o nouă cuvântare. Intrând în biserică, i s-a adresat o altă cuvântare, în limba maghiară, de către un preot romano-catolic, apoi preotul Toma a slujit Sf. Liturghie, bineînțeles, după rânduiala ortodoxă. După Sf. Liturghie, s-au citit bulete papale de înființare a Episcopiei și de numire ca episcop a lui Ioan Patachi.

În zilele următoare, Patachi a încercat să-l convingă pe preotul Toma să treacă la uniație cu toți păstoriții săi. Nereușind, l-a oprit să mai slujească cele sfinte. Prin înșelătorie a obținut apoi cheile bisericii, punând stăpânire pe ea cu ajutorul unor soldați, pe care i-a pus la dispoziția sa colonelul comandant Moosburg din Făgăraș. Preotul Toma și epitropul bisericii au fost arestați și aruncați în închisoarea cetății, unde au fost ținuți în obezi o săptămână și jumătate, până ce comandantul general al Transilvaniei, contele Königsegg din Sibiu, a ordonat să fie eliberați. Odoarele bisericii au fost predate lui Patachi.

În astfel de împrejurări, credincioșii ortodocși din Făgăraș au fost nevoiți să se adreseze generalului comandant din Sibiu și, în cele din urmă, însuși împăratului Carol VI din Viena, căruia i-au înaintat un memoriu, semnat și de credincioșii din alte orașe. Un memoriu similar a trimis împăratului și doamna Maria (Marica), văduva lui Constantin Brâncoveanu, ctitorul bisericii. Camera aulică transilvană a dispus chiar să se facă o anchetă și, convingându-se de abuzurile lui Patachi, i-a cerut, în două rânduri, să restituie biserica ortodocșilor. În pofida acestor dispoziții, Patachi, ajutat de vechiul său protector, vicedcancelarul Kászoni și de membrii catolici ai Cancelariei aulice transilvane, a rămas în continuare stăpân al bisericii răpite de la credincioșii ortodocși. Doamna Marica a mai intervenit o dată în octombrie 1727, la Curtea din Viena, dar aceasta n-a mai dat nici un răspuns, astfel că se consfințează tacit actul rușinos săvârșit de episcopul unit.

Biserica unită sub Ioan Patachi. Ca episcop, a condus noua eparhie abia patru ani. Ca orice novice, s-a dovedit însă foarte conștiincios în propagarea „uniației” și în asuprirea preoților și credincioșilor rămași statornici în dreapta credință. Astfel, în cadrul soborului mare întrunit în februarie 1725, care a

adoptat 14 hotărâri privitoare la viața religioasă-morală a clerului și credincioșilor, Patachi a luat măsuri și împotriva preoților hirotoniți „în alte țări”. De asemenea, a hotărât interzicerea broșurii *Învățătura bisericească de cele șapte Taine*, tipărită la Râmnic în 1724, deoarece aceasta învăța că prefacerea darurilor are loc la epicleză, pe când Patachi învăța pe preoții săi că s-ar face la cuvintele „Luați mîncați...” și „Beți dintru acesta toți...”.

De aceea, prezentând păstoria lui Patachi, istoricul unit Petru Maior (1756-1821) scria că el intenționa ca „unele obiceiuri păpistăsești să bage întră români”, adică să le catolicizeze legea strămoșească. Intențiile sale nu s-au putut realiza, căci a murit destul de tânăr, ca și înaintașul său în scaun, având abia 46 de ani, la 29 octombrie 1727, pe când se găsea în satul Sâmbăta de Jos. Unii spuneau că i s-ar fi pus otravă în cafea. Așa s-a stins din viață omul care, pentru satisfacerea intereselor sale meschine, a cauzat atâta tulburare între credincioși.

După moartea sa, Curtea din Viena a numit ca „director” al Episcopiei vacante pe Adam Fitter, rectorul Colegiului iezuit din Cluj (până în 1729). El a prezidat chiar sinodul protopopilor, întrunit în Cluj-Mănăștur între 15-18 noiembrie 1728, luând măsuri pentru consolidarea uniației (nerecunoașterea preoților hirotoniți de ierarhi ortodocși, oprirea copiilor uniți de a frecventa școli ortodoxe și altele).

În continuare, Episcopia a fost condusă de teologul iezuit Gheorghe Régai, până în 1732 (cu o întrerupere în 1731). Păstoria lui Patachi, precum și conducerea Bisericii românești în timpul sedisvacanței episcopale de către iezuiți, a umplut de amărăciune, dar și de teamă pe preoții și credincioșii uniți, „crezând – după cum scria Petru Maior – că nu numai strămoșeasca lege, ci și tocmeala cea bisericească a românilor, de care până astăzi foarte sunt lipiți cu inima româniei, se va schimba în lege și tocmeală latinească”. Pentru acest lucru, continuă Maior, mulți din cei amăgiți au început să revină la Ortodoxie.

Concluziile care se desprind de aici sunt evidente. După actul din martie 1701, Biserica unită din Transilvania a ajuns într-o situație tristă, condusă de „teologi” și „directori” iezuiți și de românul renegat Ioan Giurgiu Patachi, toți urmărind impunerea întregii învățături și a ritului catolic în Biserica românească. Nici una din promisiunile făcute în cele două diplome ale împăratului Leopold I nu a fost dusă la îndeplinire, așa încât clerul și poporul român au rămas în starea nefericită de până atunci, adică tolerați și lipsiți de drepturi în propria lor țară.

Bibliografie

Izvoare: PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor, atât a celor dincoace cât și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p. (reeditată la Cluj-Napoca, 1995, 280 p.); TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*,

Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN M. MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869-72, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol., Oeniponte (Innsbruck), 185, CXX + 1088 p.

Lucrări generale: SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor ardeleni în secolul al XVIII-lea*, vol. I, Sibiu, 1920, VII + 224 + 225 p. (și reeditarea, Cluj Napoca, 2002, 580 p.); ZENOVIE PĂCLISANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni. „Teologul” vladicilor uniți*, în An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., s. III, t. I, București, 1923, p. 149-192 (și extrasul, 44 p.); LIVIU PATACHI, *Românii ortodocși și revoluția rakociană. Cauzele religioase ale participării lor*, în RT, XXXVII, 1947, nr. 7-10, p. 332-337 și nr. 11-12, p. 420-426; LIVIU PATACHI, *Românii ortodocși în luptă cu catolicismul după 1700*, în ST, an II, 1950, nr. 5-6, p. 218-235; B. BARBAT, *L'institution de l'office du „théologien” dans l'Eglise Roumaine Unie*, în „Orientalia Christiana Periodica”, 29, 1963, p. 155-200.

Lucrări speciale: SILVIU DRAGOMIR, *Alegerea și numirea episcopului unit Ioan Patachi*, în RT, IX, 1915, nr. 16-18, p. 216-276; vezi și răspunsul lui ZENOVIE PĂCLISANU, *Alegerea și denumirea episcopului unit Ioan Patachi*, în „Cultura creștină”, Blaj, VI, 1916, nr. 2, p. 37-43 și nr. 3, p. 68-75; ZENOVIE PĂCLISANU, *Contribuțiuni la biografia episcopului Ioan Patachi*, în „Cultura creștină”, 1937, nr. 2-3, p. 129-137; OCTAVIAN BÂRLEA, *Ostkirchliche Tradition und westlicher Katholizismus. Die rumänische unierte Kirche zwischen 1713-1727*, în „Acta Historica VI. Societas Academica Dacoromana”, Monachii (München), 1966, 219 p.; IOAN CHINDRIS, *Bula papală „Rationi Congruit” din 1721 și întemeierea Episcopiei Făgărașului*, în AIIC, 33, 1994, p. 85-106.

L

BISERICA DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Regimul fanariot. Anii 1711 în Moldova și 1716 în Țara Românească au deschis o nouă pagină în istoria celor două țări românești extracarpătice, prin inaugurarea așa-numitului regim fanariot sau turco-fanariot. Autoritățile otomane, nemaiaivând încredere în domnii români (mai ales după trecerea lui Dimitrie Cantemir de partea rușilor, în 1711), au numit în fruntea celor două țări greci din cartierul constantinopolitan Fanar, al cărui centru îl forma Patriarhia Ecumenică. După numele acestui cartier s-au numit și noii domni ai țărilor române, fanarioți. De fapt, domnii fanarioți erau niște simpli guvernatori și executanți loiali ai dispozițiilor Porții, având o dublă misiune: să mențină țările române sub dominație otomană și să le integreze cât mai mult în sistemul economic otoman, pentru a asigura aprovizionarea Porții și a trupelor de ieniceri cu cele necesare. Totuși, țările noastre și-au păstrat în continuare autonomia internă; ele n-au fost ocupate de turci, nici transformate în pašalâcuri, așa cum s-a întâmplat cu țările balcanice și cu Ungaria.

Sub raport politic, social, economic, cultural și bisericesc, regimul fanariot a fost o perioadă de mari oprimări și suferințe pentru poporul nostru. Unele teritorii ale Țării Românești și Moldovei au ajuns în stăpânirea Imperiului habsburgic și a Rusiei țariste. Domnii se schimbau mereu, media unei domnii fiind foarte scurtă; în Țara Românească au fost 40 de domni, iar în Moldova 36, la care se adaugă și câteva ocupații rusești și austriece. De fapt, Poarta otomană stabilise în practică durata unei domnii la trei ani. Odată cu domnii veneau la noi o serie de favoriți, dornici de îmbogățire, care ocupau cele mai de seamă dregătorii în stat. Mulți din ei au rămas în țările noastre. Prin domni și prin cei veniți o dată cu ei, se făcea tot mai simțită influența grecească în toate sectoarele de activitate (administrație, Biserică, școală etc.). Limba greacă era considerată limbă cultă, fiind folosită în biserică, în școală, în societatea înaltă.

Se înțelege că în cursul puținelor ani de domnie – uneori chiar numai câteva luni – acești fanarioți jefuiau țara, pe de o parte, pentru a plăti dările la care era obligată țara față de turci, iar pe de altă parte, pentru a-și achita datoriile contractate la ocuparea scaunului domnesc, și de a strânge banii necesari ca să poată obține din nou domnia, în cazul unei maziliri. Pentru rezolvarea crizei economice

prin care trecea Imperiul otoman, au fost sporite obligațiile țărilor române. Dintre obligații, tributul sau haraciul a crescut în mod neobișnuit. Cu mult mai apăsătoare erau darurile sau sumele de bani cu care se cumpărau scaunele domnești, scoase la adevărată licitație, obținerea lor fiind în funcție de numărul pungilor care erau oferite înalților demnitari turci. La obținerea domniei se plătea o sumă de bani numită mucarer (era și un mucarer mic, care se plătea anual). Darurile sau peșcheșurile au cunoscut și ele o creștere destul de mare. La acestea se adăugau obligațiile în natură care oscilau după nevoile Porții (grâne, făină, oi, cai, unt, miere etc.). Acestea trebuiau transportate, deci era nevoie de munca a mii de oameni și animale (alte transporturi se efectuau în timp de război). Se înțelege că exploatarea cea mai cruntă o îndurau masele țărănești. Asuprirea nemiloasă și fiscalitatea excesivă a dominației otomane exercitată prin domnii fanarioți, explică lupta întregului popor pentru înlocuirea lor cu domni „pământeni”, lucru ce s-a petrecut abia în anul 1821, în urma revoluției cu caracter național și social, condusă de Tudor Vladimirescu.

Biserica în timpul regimului fanariot. Sub raport bisericesc, constatăm că în Țara Românească noul regim se inaugurează cu uciderea mitropolitului Antim Ivireanul, din ordinul lui Nicolae Mavrocordat, primul domn fanariot. Scaunele vlădicești din Țara Românească au fost ocupate de mai multe ori de ierarhi greci, este adevărat, în multe cazuri, cu înțelegere față de poporul român. De pildă, în tot cursul regimului fanariot, scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei a fost ocupat de 12 vlădici, dintre care 6 greci și 6 români, la Râmnic de 2 greci, iar la Buzău, din 11 episcopi 5 au fost greci. În Moldova situația era cu mult mai bună, neacceptându-se decât doi greci, în urma unor presiuni îndelungate. În schimb, se constată un fapt îmbucurător, și anume că ierarhii nu mai erau schimbați după bunul plac al domnilor, ca în secolele anterioare, ci rămăneau în scaun până la moarte ori se retrăgeau ei înșiși spre sfârșitul vieții.

Sub domnii fanarioți se stabilesc la noi – mai ales în Țara Românească – numeroși arhierii titulari, precum și călugări de neam grec. „Arhierii titulari” sau onorifici dețineau titlurile unor foste scaune mitropolitane sau episcopale, aflate acum sub dominație otomană și care, de fapt, nu mai existau de mult timp. La noi, trăiau pe lângă mitropolii sau episcopii, ori ca egumeni ai unor mănăstiri închinat. Toți clericii greci veniți în țările române căutau să ajungă fie arhierii titulari, fie egumeni de mănăstiri, fie în diferite slujbe la mitropolii, episcopii, sau la curțile domnești, fie profesori la școlile domnești.

Se menține și acum numărul ridicat al mănăstirilor închinat, veniturile lor fiind trimise la Locurile Sfinte. Se înțelege că și egumenii lor erau tot greci, oameni care se îngrijeau numai de interesele lor și ale Locurilor Sfinte, lăsând de multe ori mănăstirile respective în paragină. În multe din acestea începe folosirea limbii grecești la slujbe.

De o grijă a domnilor fanarioți față de Biserica românească din Transilvania, așa cum se manifesta în secolele anterioare, nu se mai poate vorbi acum. Se

înregistrează doar un ajutor – destul de slab, de altfel –, dat credincioșilor transilvăneni de ierarhii celor două țări extracarpatice.

Un alt lucru care trebuie menționat este acela că, în condițiile grele create pentru Biserica de regimul fanariot și de clericii greci veniți pe pământ românesc, privirile, gândurile și simțămintele ierarhilor și ale clerului de mir și monahul se îndreaptă spre Rusia. Se întâlnesc delegații bisericești la Curtea țarinei Ecaterina a II-a, ierarhi români retrași cu oștile rusești în Rusia, ca Antonie al Moldovei și Misail al Buzăului, ca Pahomie al Romanului, retras la Kiev, fără să mai vorbim de ajutorul dat de Rusia Bisericii ortodoxe din Transilvania, oprimată de autoritățile habsburgice catolice.

Urmașii lui Antim Ivireanul. Mitropolitul Mitrofan. După înlăturarea abuzivă din scaun a lui Antim Ivireanul, domnitorul Nicolae Mavrocordat a numit în locul său pe *Mitrofan*, mitropolit titular de Nissa. Era un grec, născut în insula Tassos, călugărit de tânăr la mănăstirea Dionisiu din Muntele Athos. De acolo a venit pentru scurt timp la noi, ca egumen al mănăstirii Cotroceni, apoi s-a reîntors la Athos, a trecut prin Constantinopol, de unde a venit iar în Țara Românească, în timpul lui Constantin Brâncoveanu. Acesta a cerut să fie hirotonit mitropolit titular pentru scaunul de Nissa, trăind la mănăstirea Sfântul Ioan Botezătorul din București. A ajuns unul din oamenii de încredere ai domnitorului și chiar duhovnicul său. Așa se face că în 1712 l-a însărcinat să-i ceară lui Antim demisia din scaun. Probabil că nu a fost străin de acuzațiile care i se aduceau, mai ales că din corespondența lui Mitrofan cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului reiese că între el și Antim existau unele disensiuni. În 1714 s-a tipărit, cu cheltuiala sa, un *Liturghier* grecesc, la Veneția.

În septembrie 1716, cu hotărâre patriarhală și la dorința domnitorului Nicolae Mavrocordat, Mitrofan a fost transferat din scaunul de Nissa, în cel al Ungrovlahiei. Cu toate că a susținut politica filoturcă a lui Nicolae Mavrocordat, Mitrofan s-a dovedit, totuși, un ierarh cu atitudine binevoitoare față de români. Acest lucru reiese și din două scrisori pe care le-a adresat patriarhului Hrisant al Ierusalimului, rugându-l să îndemne pe Nicolae Mavrocordat, care era numit pentru a doua oară domn în Țara Românească, să nu vină cu prea mulți greci, ca să nu-i supere pe români și să fie îngăduitor chiar și cu aceia care i-au greșit în cursul primei domnii.

Este reprobabilă însă atitudinea sa față de Antim Ivireanul, căci în 1717, ceretând socotelile bănești ale răposatului mitropolit și găsind unele datorii neplătite, a sechestrat averea mănăstirii Tuturor Sfinților. Așezământul lui Antim pentru ctitoria sa a fost desființat, mănăstirea fiind trecută sub conducerea Mitropoliei, iar averea ei folosită în alte scopuri decât cele prevăzute în testamentul ctitorului.

Deși din corespondența sa cu Hrisant al Ierusalimului reiese că intenționa să dea la tipar unele cărți grecești, totuși, în cursul celor trei ani de păstorire, Mitrofan n-a tipărit nimic. Într-o scrisoare adresată aceluiași patriarh, la 18 ianuarie

1719, îl informa că a deschis o „școală de grece”, care avea ca dascăl pe Gheorghe din Trapezunt.

S-a retras din scaun, probabil în vara anului 1719, și a murit în vara anului următor. La 29 august 1720 era amintit ca „răposatul mitropolit” de către urmașul său Daniil, într-o scrisoare către credincioșii din Șcheii Brașovului.

Mitropolitul Daniil. Sfârșindu-se păstoria lui Mitrofan, în locul său a fost ales episcopul *Daniil* al Buzăului. Acesta era român de neam, fiul lui Manole comis din Topoloveni. Înainte de călugărie se numea „Dumitrașcu Topoloveanu” sau „Dumitrașcu logofăt”. Rămânând văduv de tânăr, s-a călugărit, sub numele de Daniil, la mănăstirea Aninoasa, în părțile Argeșului, ctitoria marelui clucer Tudoran Vlădescu, călugărit și el sub numele de Teodosie. A fost hirotontit ieromonah, ajungând în scurt timp egumen al acelei mănăstiri. Fiind înzestrat cu însușiri deosebite, în 1716 a fost ales episcop al Buzăului, unde a păstorit trei ani, timp în care a reușit să sporească mult averea acestei Episcopii, prin daniile făcute de unii clerici și credincioși sau prin cumpărare.

La 19 august 1719 a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Mitrofan. De la Râmnic nu putuse să fie chemat episcopul Damaschin, mai vechi în hirotonie și cu mai multă învățatură, căci acum Oltenia era ocupată de austrieci (1718-1739).

Ca mitropolit, a desfășurat o rodnică și multiplă activitate, în pofida împrejurărilor în care a păstorit, în primii ani ai regimului fanariot. În primul rând, a fost un priceput și corect gospodar al averii Mitropoliei, reușind să o sporească, prin diverse dani sau prin cumpărări.

Mitropolitul Daniil a manifestat o grijă deosebită pentru restaurarea unor biserici și mănăstiri. Între acestea, trebuie menționată mănăstirea *Aninoasa*, pe care a restaurat-o și înfrumusețat-o, i-a făcut case, o clopotniță, zid înconjurător, i-a dăruit moșii și a obținut diferite scutiri pe seama ei, încât pe bună dreptate poate fi socotit ca al doilea ctitor.

La București, a reînnoit *paraclisul Mitropoliei*, ctitoria mitropolitului Teodosie, făcându-i o nouă zugrăveală și înzestrând-o cu o tâmplă artistic și bogat sculptată. A refăcut din temelie biserica „*cu sfinți*” sau „*cu sibile*” din București, numită așa după figurile de filosofi greci și sibile pictate pe pereții ei exteriori, ctitoria unui preot cu numele Hierea (ca monah Filotei), de la sfârșitul secolului al XVII-lea. Este ctitorul bisericii *Vergu* (a Vergului), din București, împreună cu o „jupâneasă, Ancuța, fiica popii Vladului”.

În afară de acestea, mitropolitul Daniil a fost și un însuflețit îndrumător al activității editoriale. A scos de sub sechestru tipografia lui Antim, pe care a așezat-o tot în ctitoria acestuia, mănăstirea Tuturor Sfinților, iar din 1720 a început să dea la lumină mai multe cărți de slujbă în românește. Iată cărțile tipărite în cursul păstoririi sale: *Octoiul* (1720 după ediția lui Antim din 1712; noi ediții în 1730 și 1731), *Evhologhionul* (1722, o nouă ediție în 1729, sub

numele de *Molitvelnic*), *Evangelia* (1723), *Catavasierul* (1724), *Slujba sfântului botez* (1725), *Slujba marelui canon al Sfântului Andrei Criteanul* (1726), *Triodul săptămânii mari* (1726, cuprinde însă și slujba Învierii), *Liturghierul* (1728, după al mitropolitului Antim din 1713; o nouă ediție în 1729), *Ceaslovul* (1731). Ca o lucrare originală, poate fi consemnată o *Pastorală pentru Postul Mare* (4 foi). Majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. La tipărirea lor au ostenit vrednici tipografi, ca ieromonahul Sava, dar mai ales preotul Stoica Iacovici. Prin aceste tipăriri, mitropolitul Daniil a înlăturat ultimele reminiscențe ale limbii slavone, contribuind, în același timp, la deplina statornicire a limbii românești în slujbele bisericești.

A avut o largă înțelegere și pentru credincioșii români din Brașov și Țara Bârsei, rămași fără un cârmuitor bisericesc, în urma dezbinării de la 1698-1701. Aceștia au fost un timp sub oblăduirea sa duhovnicească, trimițându-le cărți și scrisori de încurajare și hirotontindu-le preoți.

A murit la 11 decembrie 1731, fiind îngropat la Mitropolia din București, după cum arată inscripția de pe piatra sa de mormânt. Din cele expuse aici, reiese că Daniil a fost unul din ierarhii vrednici de pomenire care au păstorit pe scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei.

Mitropolitul Ștefan. În primele zile ale anului 1732, scaunul Ungrovlahiei a fost ocupat de *Ștefan* (1732-1738), român de neam, fost episcop al Buzăului (1719-1732). A continuat tipărirea unor cărți românești: *Chiriadodromionul* (1732), având la bază Cazania lui Varlaam și lucrarea cu același titlu de la Alba Iulia, din 1699, cu o lungă prefață semnată de el, *Psaltirea* (1735), *Antologhionul* și *Octoiul* (1736).

Mitropolitul Ștefan a murit de ciumă la mănăstirea Căldărușani, la 23 septembrie 1738, de unde a fost adus la București și înmormântat la Mitropolie, alături de vlădica Teodosie.

Mitropolitul Neofit Criteanul. O atenție deosebită merită mitropolitul *Neofit Criteanul* sau *Cretanul* (1738-1753). Era grec de neam, născut în insula Creta („de la Crit”), de unde și apelativele menționate. A venit în Țara Românească în calitate de dascăl al copiilor domnitorului Constantin Mavrocordat, fiind pe atunci ieromonah. Toți contemporanii săi recunosc că era un om cu aleasă pregătire. În semn de prețuire pentru știința sa de carte și ca o răsplată pentru învățatura pe care a dat-o fiilor săi, Constantin Mavrocordat a stăruit pe lângă patriarhul ecumenic și sinodul său ca Neofit să fie promovat la rangul de mitropolit titular al Mirelor Lichiei, fiind hirotontit la 27 ianuarie 1737. La 7 noiembrie 1738, după moartea mitropolitului Ștefan, același domnitor și dregătorii țării au hotărât „mutarea” lui Neofit al Mirelor în scaunul mitropolitan al Țării Românești, păstorind apoi cu vrednicie până la moartea sa, survenită la 16 iunie 1753.

Se pot prezenta mai multe aspecte ale activității sale ca întâistător al Mitropoliei. Sub raport economic, s-a dovedit ca priceput gospodar, cumpărând o

serie de proprietăți pe seama Mitropoliei și delimitând o parte din moșiile ale căror hotare erau încălcate de vecini. De asemenea, în timpul său au fost închinat Mitropoliei mai multe schituri și biserici.

A rămas în istorie și ca un vrednic ierarh care a luptat pentru înlăturarea unor vechi nedreptăți sociale. Astfel, la 1 martie și 5 august 1746, alături de domnitorul Constantin Mavrocordat, de înaltul cler și de reprezentanții boierimii, a luat parte la acțiunea întreprinsă pentru desființarea rumâniei, constatându-se că ea nu era „de nici un folos”, ci dimpotrivă, „de mare pagubă sufletului creștinesc”. Urmând această hotărâre, el a premers cu exemplul, dezrobind, la 15 martie 1746, pe toți rumânii și urmașii acestora de pe moșiile Mitropoliei. În actul încheiat cu acest prilej, el spunea că „de vreme ce răscumpărarea robilor iaste mai cinstită decât toate celelalte milostenii câte se fac (după socoteala Sfinților Părinți), pentru aceasta și smerenia noastră iertăm și slobozim pe toți rumânii, atât ai Sfintei Mitropolii de la Târgoviște, cât și acești de aici din București, pe ei și pe feciorii lor, pe nepoții și strănepoții lor...”.

Pentru a nu fi acuzat de nimeni că Mitropolia ar fi păgubită prin această măsură, Neofit a cumpărat pe seama ei „cu banii noștri (iar nu din veniturile Mitropoliei), moșia ce se chiamă Pătroaia (jud. Dâmbovița), cu biserică de piatră, cu case de piatră, cu pivniță de piatră și cu pogoane de vie, drept taleri 3.500, care o am lăsat în locul acestor rumâni, pa care i-am slobozit, a căror preț nici până la taleri 1.500 nu făcea”. Reiese de aici că fapta mitropolitului nu era făcută din constrângere, iar agoniseala sa înțelegea să o cheltuiască în beneficiul celor mulți, în loc s-o trimită peste hotare, așa cum făceau alți clerici greci.

Mitropolitul Neofit s-a identificat cu interesele poporului pe care-l păstora, fapt ce rezultă și din implicarea lui, în 1753, în mișcarea îndreptată împotriva domnitorului Matei Ghica, devenit nesuferit în rândul maselor largi populare, prin impozitele și abuzurile sale. Un martor ocular relatează că „Neofit, ținând parte boierilor români, deodată a poruncit să tragă clopotele și strângându-se tot norodul Bucureștilor, a luat crucea în mână și a strigat: „Urmați-mă!”. S-au îndreptat cu totii spre trimisul sultanului, căruia i s-au plâns de toate abuzurile domnului. În urma acestei mișcări, Matei Ghica a fost mutat în Moldova.

Fiind sfetnic apropiat al domnitorului Constantin Mavrocordat, mitropolitul a participat la elaborarea „constituției” acestuia din 1741, cerând să se înscrie în primele patru capitole anumite prevederi privitoare la cler, și anume scutirea mănăstirilor și a preoților de orice fel de dări și precizând, într-un capitol special, atribuțiile protopopilor de județe.

Mitropolitul Neofit a fost deosebit de activ și pe tărâm cultural. Ca unul care fusese mult timp profesor, a acordat o mare atenție școlilor. De aceea, domnitorul Grigorie Ghica, printr-un hrisov din 17 ianuarie 1749, pentru reorganizarea școlilor din București, a numit ca „ispravnic al dascălilor” pe mitropolitul Neofit, hotărând ca „de acum înainte să aibă arhieria ta purtarea de grijă a școalelor,

strângând de la preoții țării darea după an, care s-au orânduit lor și dintr-aceea să împartă didascăliilor simbriile (salarile, n.n.) cele tocmite”. Un hrisov asemănător a dat și Matei Ghica, la 13 octombrie 1752.

Pe lângă acestea, în 1746 mitropolitul însuși a înființat o școală în mediul rural, la *Pătroaia*, în care să învețe carte în mod gratuit copiii țăranilor. Între altele, a luat măsuri „ca să fie și un dascăl, care să învețe pe copiii creștinilor fără de plată și căruia am hotărât să i se dea 50 de lei pe an, afară de hrana lui și de o haină de postav”. Spirit practic, Neofit a cerut aprobarea domnului pentru deschiderea unui târg anual de 10 zile la Pătroaia (20-30 iunie), urmând ca venitul vămii să fie folosit pentru întreținerea școlii. Constantin Mavrocordat a aprobat propunerea mitropolitului (lucru pe care l-au făcut și domnii următori, care au prelungit durata târgului), impunându-i obligația să meargă el însuși în fiecare an la Pătroaia „pentru învățătura norodului”. Școala de la Pătroaia, cu învățământ gratuit pentru copiii de țărani, a supraviețuit mitropolitului Neofit, căci ea se poate urmări documentar până în 1774.

O activitate și mai rodnică a desfășurat mitropolitul Neofit în privința tipăriturilor bisericești. Astfel, în tipografia zisă „de la școala Văcăreștilor”, a tipărit, în 1741, următoarele patru cărți: *Învățătura bisericească* a mitropolitului Antim Ivireanul într-o nouă ediție (cuprinde și o listă a ierarhilor, egumenilor și marilor dregători de atunci), cartea intitulată *Întrebări bogoslovești* (tradusă din grecește după Sfântul Atanasie cel Mare și alții), un *Liturghier* și un *Molitvelnic*. În tipografia Mitropoliei și în tipografia domnească s-au tipărit, în primul rând, un număr apreciabil de cărți de slujbă în românește: *Catavasierul* (1742), *Evangelhia* (1742, 1750 și 1753), *Triodul* (1742 și 1746), *Apostolul* (1743), *Penticostarul* (1743), *Antologhionul* (1743), *Liturghierul* (1746), *Octoiul* (1746 și 1752), *Ceaslovul* (1747 și 1748), *Psaltirea* (1748) și altele. Deci sub păstoria lui Neofit s-au tipărit în românește aproape toate cărțile de slujbă, contribuind astfel în mod substanțial la introducerea definitivă a limbii poporului în biserică. Pe lângă acestea, s-au tipărit și o serie de cărți de învățătură: *Cazaniile* predicatorului grec Ilie Miniati, traduse pentru prima oară în românește (1742), *Pravoslavnică* *Mărturisire* a lui Petru Movilă (1745), *Mărgăritarele* Sfântului Ioan Gură de Aur (1746, tipărite pentru a doua oară în românește) și altele. La majoritatea acestora cheltuielile de tipar au fost suportate de mitropolit. Meșterii care au ostenit la tipărirea lor au fost preotul Stoica Iacovici, Dimitrie Pandovici, Barbu Bucureșteanul și alții.

Mitropolitul Neofit a scris și două lucrări originale, rămase în manuscris, ambele cerute de Constantin Mavrocordat: una în care răspundea la întrebarea dacă se pot împărtăși cu Sfintele Taine „cei ce au avut vise voluptuoase”, și alta despre miruit, în care arăta rostul „miruirii” credincioșilor cu untdelemn din candela de la iconostas.

A avut un rol însemnat la înființarea și înzestrarea bibliotecii Mitropoliei. Catalogul cărților arată preocupările de carte ale acestui ierarh luminat.

Mitropolitul Neofit a rămas în istoria Bisericii noastre și prin două vizite pastorale pe care le-a întreprins în eparhia sa și o parte din eparhia Râmnicului. Prima a durat din 2 iunie până la 1 septembrie 1746, deci 13 săptămâni. În acest timp, mitropolitul a străbătut șase județe (Ilfov, Vlașca, Dâmbovița, Muscel, Argeș și Vâlcea), a trecut prin 6 orașe și 20 de așezări rurale, a vizitat – și de multe ori a slujit – în 19 mănăstiri și schituri și 16 biserici de mir. A doua călătorie a început la 22 iunie 1747 și a durat până la jumătatea lunii septembrie, deci 12 săptămâni. Cu acest prilej, ierarhul muntean a străbătut opt județe (cele din 1746, cu excepția județului Vâlcea, în plus: Olt, Teleorman și Prahova), a trecut prin 5 orașe și 26 așezări rurale, a vizitat 14 mănăstiri și schituri, 14 biserici de mir, în orașe și sate. Pretutindeni a predicat, a săvârșit botezuri, spre învățătura preoților, a îndrumat pe preoți și pe credincioși. Dar mai presus de acestea, a lăsat prețioase însemnări de călătorie în neogreacă, cu o serie de date istorice, geografice și etnografice. A copiat pisanii, inscripții de pe pietre de mormânt, punând astfel bazele primului „corpus” de inscripții la noi, a consemnat tradiții locale etc. El apare astfel ca un precursor al cercetărilor istorice de mai târziu. Jurnalul primei călătorii este scris de el însuși, doar inscripțiile sunt copiate de o altă mână, probabil de un diac de slovenie. Pentru a doua călătorie, relatările sunt mai sumare, doar primele rânduri fiind scrise de Neofit în grecește, iar restul de un diac însoțitor, în limba română.

În timpul păstoririi sale a hirotonit mai mulți arhieri, fie sufragani ai săi de la Râmnic sau Buzău, fie arhieri titulari. În 1746, mitropolitul Neofit a fost încredințat de patriarhul ecumenic să facă, la București (!), înscăunarea și investirea mitropolitului Libiei, Matei Psaltul, fost egumen al mănăstirii Zlătari din București, ca patriarh al Alexandriei. Tot în cursul păstoririi sale, Țara Românească a fost vizitată de patriarhul Silvestru Cipriotul al Antiohiei, care a tipărit la București o *Psaltire* în limba arabă, în 1747 (alte cărți în arabă a tipărit, în aceeași perioadă, la Iași).

Din toate cele expuse, se desprinde constatarea că Mitropolia Ungrovlahiei a fost păstorită în primele patru decenii ale regimului fanariot de ierarhi vrednici, între care s-au remarcat Daniil, Ștefan și Neofit Criteanul. Cel din urmă, deși grec de neam, s-a arătat ca un demn urmaș al lui Antim cel din Iviria, căci – fără să ne gândim a-l pune alături de acela – în decursul păstoririi sale a lucrat pentru binele poporului român. Spirit progresist, pătruns de învățătura timpului, mitropolitul Neofit a fost un bun cărturar, care a sprijinit curentul de traduceri în limba română și a lăsat prețioase însemnări de călătorie cu diverse date istorice. S-a identificat cu năzuințele poporului pe care-l păstorea, luând poziție împotriva exploatării fanariote, contribuind la desființarea rumâniei și la răspândirea cunoștințelor de carte în mediul sătesc. Toate acestea fac din el o figură reprezentativă a ierarhiei muntene în secolul al XVIII-lea.

Bibliografie

Izvoare: GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p., retipărită din BOR, VIII (1884), IX (1885), X (1886); Notele de călătorie ale mitropolitului Neofit s-au publicat de GHENADIE ENĂCEANU în BOR, II (1875-1876), p. 315-327; 633-640, 737-744; III (1876-1877), p. 7-22, 175-183; XIV (1890-1891), p. 718-724; MIHAIL CARATAȘU, PAUL CERNOVODEANU și NICOLAE STOICESCU, *Jurnalul călătoriilor canonice ale mitropolitului Ungrovlahiei Neofit I Cretanul*. Traducere și prezentare de... în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 1-2, p. 243-315; IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716-1808), București, 1910, 571 p.; tom. IV, Adăugiri și îndreptări (semnat IOAN BIANU și DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări. Viața bisericească sub fanarioti: GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708-1787), București, 1914, 376 p.; IOAN F. STÂNCULESCU, *Reforme, rânduieli și stări bisericești în epoca fanariotă*, în BOR, an LXXXIV, 1963, nr. 5-6, p. 522-545; CONSTANTIN BRADEA, *Cronicile grecești și situația Bisericii românești în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în BOR, LXXXIV, 1966, nr. 5-6, p. 574-583; ALEXANDRU I. CIUREA, *Câteva aspecte esențiale ale regimului turco-fanariot în istoria Bisericii Ortodoxe din România*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 7-8, p. 838-843 (vezi și versiunea franceză, în vol. „Symposium - l'époque phanariote”, Thessaloniki, 1974, p. 17-28).

Mitropolii Ungrovlahiei: LUCIAN FLOREA, *Aspecte din viața și activitatea mitropolitului Mitrofan al Ungrovlahiei*, în GB, an XXVI, 1967, nr. 3-4, p. 275-282.

IOAN RĂUȚESCU, *Mănăstirea Aninoasa din județul Muscel*, Câmpulung, 1933, VII + 258 p.; NICOLAE C. TURCU, *Viața și activitatea mitropolitului Daniil al II-lea al Ungrovlahiei*, în ST, an XVII, 1965, nr. 7-8, p. 472-487.

V. MIHORDEA, *Un colaborator al lui Constantin Mavrocordat la desființarea rumâniei: Mitropolitul Neofit*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 7-8, p. 715-734; NICOLAE C. TURCU, *Activitatea mitropolitului Neofit I al Ungrovlahiei*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 5-6, p. 533-551; PETRE Ș. NĂSTUREL, *Le journal des visites canoniques du métropolitain de Hongrovalachie Néophyte le Crétois* (extras din vol. IV al celui de-al II-lea Congres de studii cretane, Atena, 1969, p. 328-333).

Cultura: TIT SIMEDREA, *Tiparul bucurestean de carte bisericească în anii 1740-1750*, în BOR, an LXXXIII, 1965, nr. 9-10, p. 845-942; MIHAIL CARATAȘU, *Știri noi privitoare la biblioteca Mitropoliei din București în secolul al XVIII-lea*, în SCB, serie nouă, București, XIII, 1974, p. 133-149.

EPISCOPIILE RÂMNICULUI ȘI BUZĂULUI ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Episcopia Râmnicului. În cursul regimului fanariot, pe scaunul de la Râmnic au păstorit zece episcopi, dintre care numai ultimii doi au fost greci. Faptul că influența grecească la Râmnic a fost mai slabă decât în celelalte două centre vlădicești (București și Buzău) a făcut ca activitatea culturală în limba română să cunoască aici o înflorire deosebită. La aceasta a contribuit și faptul că între ierarhii din această perioadă s-au numărat câțiva cărturari de prestigiu, ca Damaschin, Chesarie și Filaret, care au adus un aport prețios la opera de traducere și tipărire a cărților de slujbă în românește.

Urmasii lui Antim Ivireanul la Râmnic. Episcopul Damaschin. După alegerea lui Antim Ivireanul ca mitropolit al Ungrovlahiei (28 ianuarie 1708), în scaunul episcopal de la Râmnic a fost ales episcopul Damaschin de la Buzău. Date asupra vieții și activității sale ca episcop de Buzău am prezentat într-un alt capitol. După înscăunarea la Râmnic, Damaschin s-a dovedit a fi un bun gospodar, preocupându-l păstrarea, sporirea și buna îngrijire a averii Episcopiei. Documentele timpului dau mărturie despre aceste preocupări. Astfel, a cumpărat moșii, vii, case, vaduri de moară etc., a zugrăvit schitul Iezerul și a zidit schitul Păpușa.

Păstoria lui la Râmnic s-a desfășurat însă în împrejurări grele pentru el și pentru toți păstorii săi. În urma unui război turco-austriac încheiat prin tratatul de pace de la Pasaroviț din 21 iulie 1718, Oltenia a fost ocupată de austrieci. A rămas în această situație până în urma unui nou război turco-austriac, încheiat cu pacea de la Belgrad din 1739, când Oltenia a fost realipită la Țara Românească. În asemenea împrejurări, episcopul Damaschin s-a arătat ca un priceput diplomat și apărător energic al drepturilor Bisericii sale, înfruntând oficialitatea austriacă. Încă din februarie 1717, când nici nu se încheiase pacea, dar austrieii ocupaseră Oltenia, Damaschin a condus o delegație de boieri la Viena, ca să trateze situația viitoare a Olteniei. Cu acest prilej, a înaintat Curții un memoriu în 10 puncte, cerând ca Biserica de aici să-și păstreze vechile drepturi, iar mănăstirile să fie scutite de încartirui de trupe. Împăratul Carol VI (1711-1740) i-a admis cererea printr-un decret, dat la 30 mai 1717, dar mănăstirile au continuat totuși să fie supuse încartiruirilor.

La 22 februarie 1719, împăratul Carol VI a emis un alt decret, prin care se reglementau problemele referitoare la administrația Olteniei, precum și o proclamație

către locuitori. Cu privire la Biserică, se acorda libertate religioasă, cu protejarea cultului ortodox. Episcopia Râmnicului era scoasă de sub jurisdicția canonică a Mitropoliei Ungrovlahiei și pusă sub cea a Mitropoliei sârbe din Belgrad. Era apoi interzisă închinarea de mănăstiri la Locurile Sfinte din Răsărit, precum și orice legături cu ele. Mănăstirile erau supuse, din punct de vedere administrativ, Guvernului austriac, care confirma și alegerea egumenilor. În privința privilegiilor și a scutirilor, ele urmau să fie mai întâi cercetate de Administrația austriacă din Oltenia, care apoi să raporteze cele constatate Curții. Până la confirmarea lor, mănăstirile și casele preoților urmau a fi exceptate de încartirui.

Desigur, trecerea Episcopiei de Râmnic sub jurisdicția canonică a mitropolitului sârb din Belgrad, ingerința Curții în alegerea și numirea egumenilor, ca și punerea mănăstirilor sub controlul administrației austriece au nemulțumit pe episcop, dar și pe egumenii în funcție. De aceea, la 29 noiembrie 1719 episcopul, împreună cu egumenii Ioan de la Hurezi, Ștefan de la Bistrița, Ștefan de la Arnota și Pahomie de la Govora, au înaintat Curții un memoriu în 11 puncte, prin care solicitau – între altele – ca Episcopia Râmnicului să fie ridicată la rangul de mitropolie, motivându-se că a mai existat pe vremuri o mitropolie în Oltenia, la Severin, urmând ca ea să fie dependentă, din punct de vedere canonic, de patriarhul de Constantinopol. De asemenea, solicitau pentru episcop dreptul de control al mănăstirilor – pentru care preconizau o mai bună îndrumare –, cereau ca la demnitatea de episcop să nu fie promovați decât români și altele. Merită să ne rețină atenția și punctul 10 din memoriu, prin care cereau să se înființeze o școală românească în Râmnicu Vâlcea, sub îndrumarea episcopului, urmând ca ea să fie întreținută din contribuția mănăstirilor și a preoților, precum și o școală latinească în Craiova, sub îngrijirea și cheltuiala Administrației austriece. Firește, autoritățile nu s-au grăbit cu aprobarea dezideratelor episcopului-cărturar.

Cu toate dificultățile survenite prin noua situație politică, episcopul Damaschin Dascălul n-a uitat nici o clipă de preocupările sale de ordin cultural. Convingerea sa că un credincios care vine la biserică trebuie să înțeleagă ceea ce se citește și se cântă aici, a făcut ca preocuparea centrală a activității sale să fie traducerea cărților liturgice în limba română. Această muncă obositoare a început-o încă de când era episcop de Buzău, reușind ca până la sfârșitul vieții să traducă aproape toate cărțile de slujbă în românește. Păcat însă că n-a putut să dea la tipar decât o foarte mică parte din truda sa; deși a ajuns episcop la Buzău după Mitrofan, iar la Râmnic după Antim Ivireanul, amândoi pricepuți tipografi, totuși, Damaschin n-a continuat osteneala lor în tipărirea cărților, așa cum s-ar fi convenit.

La Râmnic activitatea tipografică încetase o dată cu promovarea lui Antim Ivireanul în scaunul mitropolitan, ceea ce ne duce la presupunerea că a dus tipografia cu el. Damaschin a reușit să reia șirul tipăriturilor abia spre sfârșitul vieții sale. Pentru aceasta, ceruse în prealabil acordul autorităților austriece. Primindu-l, a tipărit în 1724 un *Ceaslov*. A doua lucrare era o *Învățătură pentru șapte Taine*, iar

în 1725 a tipărit o *Psaltire*. Atât a reușit să tipărească din numeroasele sale traduceri ale cărților de slujbă. Prin noiembrie 1725 ceruse acordul autorităților de a difuza cărțile sale în Transilvania și Banat, lucru ce nu s-a admis.

Totuși, osteneala sa de traducere a cărților n-a fost zadarnică, pentru că au valorificat-o din plin urmașii săi în scaun și ucenicii săi. Astfel, dintre tipăriturile ulterioare, îi aparțin lui Damaschin: *Molitvelnicul* din 1730, *Triodul* din 1731, *Liturghierul* din 1733, *Catavasierul* din 1734, *Antologhionul* din 1737, *Penticostarul* din 1743, *Ceaslovul* din 1745, *Evangelia* din 1746, chiar și *Mineiele* revizuite și tipărite de episcopii Chesarie și Filaret în 1776-1780 și altele. Toate acestea au apărut apoi în mai multe ediții, încât cercetătorul Barbu Teodorescu afirma, pe bună dreptate, că „tipografia Râmnicului nu a făcut altceva, între 1724 și 1830, decât să tipărească și să răspândească în toată țara” manuscrisele rămase de la Damaschin. Tot el a tradus în românește *Tâlcuirea Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, rămasă până azi în manuscris. Episcopul Damaschin a murit subit, la 5 decembrie 1725, pe când ieșea din biserică.

Din toate acestea se desprinde constatarea că Damaschin a fost o figură culturală remarcabilă, fiind un apărător energic al drepturilor Bisericii sale și un mare iubitor al limbii române, încât poate fi considerat – împreună cu Mitrofan de la Buzău și Antim Ivireanul – ca un entuziast susținător al introducerii limbii române în biserică.

„*Ipopsifilul*” Ștefan. După moartea lui Damaschin Dascălul, o adunare electorală, formată din egumeni și boieri, întrunită prin septembrie 1726, a ales trei candidați. Dintre aceștia, mitropolitul sârb Moise Petrovici al Belgradului și Carlovitului a propus împăratului Carol VI pe egumenul Ștefan de la Govora. În luna următoare împăratul l-a confirmat, dispunând să fie înscăunat și să depună jurământul de credință. Înscăunarea i s-a făcut la Craiova, abia în martie 1727, în prezența episcopului Nicolae Dimitrievici de la Timișoara, delegatul mitropolitului sârb, nefiind însă hirotonit arhieru. Hirotonia i-a fost amânată mereu de Moise Petrovici, ocupat cu alte probleme, încât „ipopsifilul” Ștefan și-a dat obștescul sfârșit la 20 august 1727, stând în scaunul său din biserică. Se spune că ar fi fost otrăvit „de niște oameni fără frica lui Dumnezeu”.

Episcopul Inochentie. Rămânând iarăși vacant scaunul episcopal, s-a întrunit o nouă adunare electorală, prin septembrie 1727, care a propus tot trei candidați, ca și la alegerea precedentă. Pe baza recomandării autorităților locale austriece, împăratul a confirmat, la 11 mai 1728, pe egumenul Inochentie de la Brâncoveni (mai înainte fusese egumen la Motru). A fost hirotonit la Belgrad de mitropolitul sârb Moise Petrovici și instalat la Râmnic tot de episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei.

Ca episcop, Inochentie a avut de înfruntat numeroase greutăți pe care i le-au făcut autoritățile austriece, care căutau să restrângă tot mai mult drepturile Bisericii românești din Oltenia. De exemplu, la 27 aprilie 1729 s-a emis un nou decret

imperial, prin care se cerea o situație cât mai detaliată a mănăstirilor închinată și neînchinată. Se prevedea ca averile celor închinată să fie preluate de fisc, așa cum se mai procedase în trecut. Prin același decret, preoții și diaconii erau scutiți de obișnuitul „plocon” care se dădea episcopului. În schimb, pentru a crea un nou venit tezaurului imperial, erau îndatorați la impozite către fisc, ca și ceilalți locuitori. Episcopul era îndatorat să verse a treia parte din veniturile sale în tezaurul imperial. În sfârșit, i se punea în vedere comandantului general al Transilvaniei, care în același timp era și „oberdirectorul” Olteniei, să fie atent să nu crească peste măsură numărul preoților și al diaconilor. Acest decret a provocat indignarea episcopului și a întregului cler. Spre sfârșitul anului 1729 sau începutul celui următor, Inochentie a înaintat Curtii un memoriu-protest, semnat de el, de 14 egumeni și de mai mulți preoți. Alte numeroase memorii a înaintat generalului-comandant Wallis din Sibiu. În 1732 s-a plâns de administrația austriacă în cadrul Congresului Bisericii sârbe de la Belgrad, la care participase în calitate de episcop sufragane. În 1733 a plecat la Viena pentru a prezenta plângerile sale împotriva cărmuirii austriece. Inochentie înscrie astfel o pagină de luptă îndârjită împotriva noilor stăpânitori, ca și predecesorul său Damaschin.

Ca păstor de suflete, merită să ne rețină atenția o circulară pe care a trimis-o clerului în 1731, cuprinzând diferite îndrumări privitoare la buna desfășurare a misiunii sale (săvârșirea slujbelor, îngrijirea bisericii, ținuta preoților etc.).

Deși a păstorit în vremuri confuze, episcopul Inochentie a acordat cuvenită atenție activității editoriale. Dispunând de prețioasa moștenire a lui Damaschin, a dat la tipar câteva cărți, între care unele făceau parte din traduceri ale acestuia: *Molitvelnicul* (1730), *Ceaslovul slavo-român* (1731), *Triodul* (1731), *Liturghierul* (1733), *Catavasierul* (1734), toate în românește și o nouă ediție (a treia) din *Întâia învățătură pentru tineri* (1734; ed. I în 1727).

Trebuie consemnat și faptul că episcopul Inochentie a purtat și grija duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bârsei, care au refuzat să recunoască pe episcopii uniți din Transilvania. Un timp, aceștia au fost sub oblăduirea canonică a mitropoliților Ungrovlahiei, dar după ocuparea Olteniei de austrieci, fiind acum atât Transilvania, cât și Oltenia între granițele Imperiului habsburgic, credincioșii de aici au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopilor de Râmnic. Încercări se făcuseră încă sub Damaschin, dar abia sub Inochentie, la 20 ianuarie 1728, generalul-comandant și oberdirector al Olteniei, Tige din Sibiu, a decis trecerea lor oficială sub jurisdicția Episcopiei de Râmnic. Episcopul Inochentie le-a trimis mai multe scrisori, a aplanat unele neînțelegeri dintre preoții bisericii Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului și a hirotonit preoți pe seama acesteia.

După o păstorire de aproape opt ani, harnicul și luminatul episcop Inochentie a trecut la cele veșnice, la 1 februarie 1735. Prin „diată” (testament, n.n.) a lăsat mănăstirii Motru cea mai mare parte din agoniseala vieții sale.

Episcopul Climent. La 28 iunie 1735 s-a întrunit, probabil la Craiova, adunarea electorală formată din egumeni și boieri, care a propus trei candidați. Pe baza recomandării Administrației din Craiova și a generalului-comandant Wallis din Sibiu, „oberdirectorul” Olteniei, Curtea din Viena a confirmat, la 1 octombrie 1735, pe egumenul Climent de la Bistrița. A fost hirotonit abia în aprilie 1737, de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Belgrad și apoi instalat de Administrația din Craiova, deoarece episcopului delegat de mitropolitul din Belgrad i s-a interzis intrarea în Oltenia.

Noul episcop era originar din satul Pietrarii de Jos (jud. Vâlcea), călugărit la Hurezi, fost egumen la Polovragi și la Bistrița. Primii ani ai păstoriei sale au fost foarte nesiguri, căci în 1735 a început un război între Rusia și Turcia, iar în 1737 a declarat război Turciei și Austriei. Războiul a fost câștigat de turci, încât în toamna anului 1737 Administrația austriacă a fost nevoită să părăsească Oltenia. Oștile turcești și tătarăști au ocupat tot atunci cea mai mare parte din Oltenia, așa încât episcopul Climent a fost nevoit să-și părăsească reședința și să se refugieze în munții Lotru. Sfătuit de domnitorul Constantin Mavrocordat, a coborât din munți, făcând act de supunere față de turci și tătari, ca să scape țara de jafuri. La 15 februarie 1738, adresa o proclamație către clerul și locuitorii din partea de nord a județului Vâlcea, îndemnându-i să se supună turcilor, ca să evite actele lor de răzbunare. În acest sens, a și intervenit pe lângă un pașă din Craiova să nu pornească cu oastea împotriva lor. De aceea, pe bună dreptate era considerat, în prefața Cazaniei din 1748, ca „mijlocitoriu de pace și îmblânzitoriu de cumpliti oșteni”.

În urma victoriei oștilor otomane și după îndelungate tratative diplomatice, la 18 septembrie 1739 s-a încheiat pacea de la Belgrad. Oltenia, pe care de fapt austrieicii o pierduseră încă din 1737, a revenit la Țara Românească. În aceste împrejurări, episcopul Climent s-a reîntors de la Craiova (unde se refugiase în cursul luptelor) la Râmnic, devenind sufragane al Mitropoliei Ungrovlahiei, în fruntea căreia se afla pe atunci Neofit Criteanul.

Prima grijă a episcopului Climent, după reîntoarcerea la Râmnic, a fost aceea de a reface catedrala episcopală, clopotnița, reședința și clădirile anexe, arse în cursul războiului. Tot la Episcopie a ridicat din temelie o bolniță (1745), existentă și azi, cu cheltuiala sa. Din banii săi, uneori ajutat de frați și rude, a zidit câteva schituri și biserici de mir în județul Vâlcea: schitul Pietrarii de Jos, în satul său natal, schitul Pătrunsa, pe locul unde-l născuse mama sa, schitul Colnic, bisericile din Bodești, Bărbătești, Goranu etc. Altor biserici le-a făcut diferite dării, încât a fost trecut în rândul ctitorilor. Așadar, episcopul Climent se prezintă ca unul din cei mai mari ctitori de lăcașuri sfinte. Averea Episcopiei a sporit-o fie prin dării făcute de unii preoți, călugări și credincioși, fie prin cumpărări.

Trebuie să notăm și faptul că în 1746 a luat parte la acțiunea de desființare a rumâniei, întreprinsă de domnitorul Constantin Mavrocordat. În primii ani de

păstorire avusese și el cărmuirea duhovnicească a credincioșilor din Brașov și Țara Bârsei, care a încetat o dată cu realipirea Olteniei la Țara Românească.

Deși a păstorit într-o perioadă atât de dramatică, episcopul Climent a găsit timpul cuvenit pentru continuarea activității editoriale. Este adevărat că majoritatea cărților de slujbă tipărite sub el erau după manuscrisele rămase de la marele său înaintaș, Damaschin. Climent are însă meritul că a luat inițiativa, a supravegheat tipărirea și a suportat cheltuielile de tipar. Cu alte cuvinte – ca și Inochentie – a transpus în fapt gândurile și intențiile înaintașului său, după cum spunea și ieromonahul tipograf Lavrentie în predoslovie *Antologhionului* din 1737: „unul (a fost) cu multă dascălie și altul cu multă cheltuială”.

Iată cărțile de slujbă tipărite în timpul păstoriei sale, pe baza traducerilor lui Damaschin: *Antologhionul* (1737 și 1745), *Octoiul* (1742), *Ceaslovul* (1742 și 1745), *Penticostarul* (1743), *Psaltirea* (1743 și 1746), *Evangeliarul* (1746), *Apostolul* (1747), *Catavasierul* (1747, cu imprimarea primelor cântece de stea la noi), *Liturghierul* (1747), *Molitvelnicul* (1747). Pe lângă acestea, în 1748 a reeditat *Cazania* lui Varlaam, căreia i-a adăugat câteva cazanii din cea de la Govora-Dealul (1644) și din Chiriadromionul de la Alba Iulia (1699). Apoi, a tipărit câteva cărți mai mărunte, unele scrise de el însuși. Una din ele se intitula: *Capete de poruncă la toată ceata bisericească*, cu o pastorală la începutul Postului Mare, tipărită în 1743. Cuprindea 12 porunci adresate preoților privitoare la îndeplinirea slujbei lor, multe din ele reproduse sau prelucrate după broșura cu același titlu a lui Antim Ivireanul. În 1746 a apărut lucrarea *Învățătură bisericească pe scurt pentru șapte Taine* (ediția a treia). În anul următor a apărut un rezumat din ea sub titlul *Întrebări și răspunsuri pentru șapte Taine*, care era un mic catehism, sub formă de întrebări și răspunsuri, desigur întocmit de episcop (sau de unul din colaboratorii săi), pentru nevoile preoților. În 1747, a adresat clerului o nouă *pastorală*, privitoare la sărbători. Așadar, episcopul Climent n-a nesocotit nici îndatorirea sa de păstor sufletesc al preoților și credincioșilor olteni.

În toată această intensă activitate editorială a fost ajutat de câțiva colaboratori, ca ieromonahul Lavrentie din mănăstirea Hurezi, diortositor, autor de predoslovii și chiar traducător, precum și de tipograful Dimitrie Pandovici și frații Mihai și Constantin Altanasevici (dintr-o renumită familie de tipografi râmniceni).

Ajuns la o vârstă înaintată, episcopul Climent a urmat exemplul multora din ierarhii noștri din trecut, care se retrăgeau de bună voie din scaun, spre a lăsa locul altora, care să conducă cu mai multă energie și pricepere. De aceea, văzându-se „ajuns la multă slăbiciune din pricina bătrânețelor și a dese boale” și nemaiputând săvârși „ale arhieriei slujbe”, s-a retras din scaun la 8 mai 1748. A murit la 31 ianuarie 1753; înainte de moarte îmbrăcase marea schimă, sub numele de Cosma.

Deci, episcopul Climent a avut o păstorire dintre cele mai rodnice, căci lui i se datorează refacerea catedralei episcopale, a reședinței și a clădirilor din jur,

ctitorirea unor schituri și biserici de mir, tipărirea mai multor cărți de slujbă și de învățătură. Adăugând la acestea și dragostea sa față de păstoriți, manifestată în cursul luptelor purtate pe pământul Olteniei, vom avea o imagine și mai clară asupra strădaniilor vrednicului episcop Climent.

Episcopia Buzăului. În decursul epocii fanariote, pe scaunul de la Buzău au păstorit 11 episcopi, dintre care 5 au fost greci, toți în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale celui următor. Deci, în prima jumătate, au păstorit numai ierarhi români.

Primii episcopi. După alegerea lui Damaschin Dascălul la Râmnic, în 1708, în locul său a fost ales *Ioasaf*, proegumenul mănăstirii Argeș. El a însoțit pe mitropolitul Varlaam al Ungrovlahiei, în pribegia acestuia prin Transilvania, după ce fusese îndepărtat din scaunul mitropolitan. N-ar fi exclus să-l fi însoțit și în călătoria sa la Ierusalim și la Muntele Sinai.

Se pare că a ctitorit schitul Scăueni (azi în jud. Vâlcea), împreună cu Grigorie proegumenul de la Cozia, căci la 16 ianuarie 1693 postelnicul Grigorie Băleanu le dădea ocină în acel sat „să-și facă o sfântă biserică, ca să le fie de odihnă și de așezământ”. Biserica era amintită în 1699, devenind mai târziu metoc al mănăstirii Cozia. La Buzău, a păstorit din 14 aprilie 1708 – data alegerii – până la moartea sa, survenită, probabil, în vara anului 1716.

La 1 octombrie 1716 a fost ales episcop egumenul *Daniil* de la Aninoasa, care, la 19 august 1719, a devenit mitropolit al Ungrovlahiei. La Buzău, a sporit – ca și *Ioasaf* – averea Episcopiei, prin felurite danii și cumpărări.

I-a urmat episcopul *Ștefan*, fost eclesiarh la Mitropolie, ales la 14 septembrie 1719. Și acesta a ajuns mitropolit, în 1732, după moartea lui *Daniil*, căci acum, fiind Oltenia sub austrieci, episcopul de Râmnic și egumenii marilor mănăstiri de peste Olt nu mai figurau între candidații la scaunul mitropolitan.

După trecerea sa la București, scaunul de la Buzău a fost ocupat de *Misail*, „dichiul” (administratorul) „Mitropoliei” din Târgoviște, ales la 8 ianuarie 1732. Se crede că era originar din Șcheii Brașovului, căci avea aici un frate, cu numele Stoica Sinaiu, zis Stoica Teodorovici. Desigur a fost călugărit și a trăit într-o mănăstire din Țara Românească, așa cum făceau numeroși credincioși transilvăneni. Dintre știrile pe care le avem din timpul păstoririi sale, consemnăm doar faptul că Neofit Cretanul i-a dat dreptul să poarte sacos la slujbe – în eparhia sa – ca și mitropolitul. Era un om de carte și bun gospodar. În primăvara anului 1739 a făcut parte dintr-o delegație trimisă la Adrianopol, să ceară reducerea obligațiilor financiare impuse țării. După o păstorie de 7 ani, la 14 octombrie 1739 a fost luat de oștile rusești, care se retrăgeau de la noi. A murit la Kiev, în 1740, căci un act din 20 decembrie acel an îl arăta ca răposat.

Probabil înainte de a pleca, lăsase în păstrarea unui negustor din Șcheii Brașovului, Gheorghe Hârsu, o însemnată sumă de bani, destinați pentru construirea unei biserici. Dintr-un act aflat în Arhiva magistratului de Brașov, rezultă că

era vorba de o nouă biserică la mănăstirea Menedic (Vintilă Vodă). După retragerea lui *Misail*, negustorul a folosit banii în scopuri personale, încât noul episcop, *Metodie*, a fost nevoit să se plângă domnitorului Țării Românești și să se judece cu negustorul în fața Divanului domnesc până ce a primit banii. Faptul că *Misail* avea un frate în Brașov și pe acest negustor om de încredere au dus la presupunerea că era originar de aici.

Scaunul vacant a fost condus un timp de arhimandritul *Sofronie*, egumenul mănăstirii Argeș. Abia la 2 ianuarie 1741 s-a făcut alegerea unui nou titular, în persoana eclesiarhului Mitropoliei din București, *Metodie*.

Cu toate că a păstorit puțin, *Metodie* are marele merit că a repus în funcție tipografia Episcopiei, care nu mai lucra din 1704. Datorită eforturilor sale, au apărut cinci cărți românești: *Acatistul către Prea Sfânta Născătoare de Dumnezeu*, un *Ceaslov*, un *Apostol*, un *Catavasier* (toate în 1743) și un *Evhologhion* sau *Molitvelnic* (1747). Toate au fost tipărite cu cheltuiala episcopului, meșter tipograf la primele patru fiind Ioan Stoicovici, iar la cea din urmă Sandu Irimia. Episcopul *Metodie* a acordat o deosebită atenție celor două școli care funcționau în incinta Episcopiei, una grecească, alta slavonească. În 1746, s-a înființat o nouă școală grecească la Focșani.

A fost și ctitor de lăcașuri sfinte. Prin grija lui s-a refăcut catedrala episcopală din Buzău, căreia i-a făcut și câteva danii de obiecte de cult. A zidit o nouă biserică la schitul Cislău (existent din a doua jumătate a secolului al XVI-lea) și alta la mănăstirea Menedic, numită și Vintilă Vodă după numele ctitorului. Amândouă au fost demolate de episcopul Chesarie, în secolul al XIX-lea, care a ridicat altele, în locul lor.

La 20 iunie 1742, episcopul *Metodie* a obținut un hrisov de la domnitorul Mihail Racoviță, prin care se recunoșteau Episcopiei metocurile închinat anterior. Din anii următori, se cunosc câteva noi închinări de schituri și biserici la Episcopie. A sporit averea acesteia prin cumpărări de moșii sau daniile unor credincioși.

Episcopul *Metodie* și-a dat obștescul sfârșit la 23 martie 1748. Deși a avut o păstorie scurtă, a desfășurat o rodnică activitate culturală, ctitoricească și economică, situându-se astfel, în rândul celor mai vrednici episcopi buzoieni.

Rezultă că în pofida vitregiilor prin care a trecut în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Râmnicului a prosperat din toate punctele de vedere, datorită ostenețelor ierarhilor ei, între care s-au remarcat Damaschin Dascălul, Inochentie și Climent.

Toți cei cinci episcopi care au păstorit la Buzău în prima jumătate a secolului al XVIII-lea au fost oameni cu alese preocupări administrative-gospodărești, ctitori de lăcașuri sfinte, iubitori ai neamului lor. Datorită realizărilor lor, doi dintre ei au fost promovați în scaunul mitropolitan.

Bibliografie

Episcopia Râmnicului. Izvoare: Aceleași ca la capitolul Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Vezi și ȘERBAN PAPACOSTEA, *Oltenia sub stăpânirea austriacă, 1718-1739*, București, 1971, 342 p. (îndeosebi p. 285-302).

Lucrări generale: *Sfânta Episcopie a Râmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 695 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Istoria Bisericii Române din Oltenia în timpul ocupației austriece (1716-1739). Cu 220 acte și fragmente inedite culese din arhivele din Viena*, București, 1906; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Episcopii Râmnicului*, în MO, XVI, 1964, nr. 3-4, p. 171-212.

Lucrări speciale: ALEXANDRU LAPEDATU, *Damaschin episcopul și dascălul, traducătorul cărților noastre de ritual*, București, 1906, 21 p. (extras din „Convorbiri Literare”, XL, 1906, p. 563-581); M. REGLEANU, *Contribuții la cunoașterea episcopului de Râmnic Damaschin*, în „Hrisovul”, I, 1941, p. 442-449; BARBU TEODORESCU, *Episcopul Damaschin și contribuția sa la crearea limbii literare române*, în MO, an XII 1960, nr. 9-12, p. 627-645.

VIRGIL MOLIN, *Tipărirea de la Râmnic în timpul păstoriei lui Ioanichie* (cit. Inochentie), în MO, an XV, 1963, nr. 3-4, p. 187-196; MIHAI MANOLACHE, *Viata și activitatea episcopului Inochentie al Râmnicului (1727-1735)*, în MO, an XIX, 1967, nr. 9-10, p. 743-754.

MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopul Climent al Râmnicului*, în MO, an XVII, 1965, nr. 1-2, p. 22-49 (și în volumul său „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 69-94); RADU CREȚEANU, *Un mare ctitor de locașuri sfinte: Climent al Râmnicului*, în MO, an XXII, 1970, nr. 7-8, p. 663-670; NIKOLA GAVRILOVICI, *Cum a fost hirotonit episcopul Climent al Râmnicului de către mitropolitul Vichentie Ioanovici în 1737*, în „Analele Societății de Limbă Română”, Panciova, 1972-1973, nr. 3-4, p. 173-192 + 2 pl. (în sârbește).

Tipăriți: AURELIAN SACERDOTEANU, *Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705-1825)*, în MO, an XII, 1960, nr. 5-6, p. 291-349; DIMITRIE CORAVU, *Tipografi de la Râmnic în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în MO, XIX, 1967, nr. 1-2, p. 45-58; ALEXANDRU DUTU, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821). Studii și texte*, București, 1968, 398 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura bisericească în Oltenia în trecut și astăzi*, în MO, an L, 1998, nr. 1-6, p. 68-94.

Episcopia Buzăului: TOMA G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzău din secolul al XVIII-lea*, în GB, an XXXII, 1973, nr. 11-12, p. 1295-1305; an XXXIII, 1974, nr. 1-2, p. 84-95; 1974, nr. 3-4, p. 307-315; 1974, nr. 5-6, p. 489-506; I. IONASCU, *Episcopul Misail și averea Episcopiei Buzăului după ridicarea lui de ruși*, în „Îngerul”, Buzău, an X, 1939, nr. 6-7, p. 504-537; T. G. BULAT, *Episcopul Misail al Buzăului. Știri noi despre călătoria și moartea sa în Rusia*, în GB, an XX, 1961, nr. 9-10, p. 811-815; GABRIEL COCORA, *Episcopul Metodie al Buzăului*, în GB, an XXIV, 1965, nr. 7-6, p. 667-683.

Tipăriți: DANIELA BRATU, *Tipografi de la Buzău*, în GB, an XVII, 1958, nr. 8, p. 727-739; GABRIEL COCORA, *Tipografia și tipărirea de la Episcopia Buzăului*, în BOR, LXXVIII, 1960, nr. 3-4, p. 286-331; GABRIEL COCORA, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 9-105.

LII

BISERICA DIN MOLDOVA SUB REGIMUL FANARIOT. MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN PRIMELE ȘASE DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

În timpul regimului fanariot în Moldova (1711-1821), se constată – ca și în Țara Românească – aceleași schimbări frecvente de domni (în total 36), care duceau la creșterea tributului către Poartă, a darurilor și peșcheșurilor către diverși potentăți, precum și a obligațiilor în natură. Toate acestea contribuiau la sărăcirea țării și la o nemiloasă exploatare a locuitorilor ei. Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova s-au înregistrat și însemnate pierderi teritoriale, fapt care a dus la scoaterea lor de sub jurisdicția Mitropoliei Moldovei și la crearea de noi eparhii, fără nici o legătură cu Biserica din care s-au desprins. Pe teritoriul Moldovei s-au purtat dese războaie între turci și ruși. La acestea se adăugau și repetatele jafuri și pustiiri ale tătarilor. Se înțelege că țărănimea era supusă unei exploatare nemiloase din cauza regimului fiscal excesiv, dar și din partea marilor proprietari de pământ, la care se adăugau și dese bejenii și nenorociri din timpul războaielor. Elementul grec se infiltrează mereu, mai ales în viața de stat. De aceea, pe bună dreptate scria Ion Neculce în *Letopisețul* său: „Oh! oh! oh! și vai! vai de țară! Ce vremi cumplite a ajuns și la ce cumpănă a căzut. Săracă țară a Moldovei, ce norocire de stăpâni ca aceștia ai avut! Ce sorti de viață ți-a căzut! Cum a mai rămas om trăitor în tine?”.

În ce privește Biserica, se remarcă un fapt îmbucurător și anume că ea a fost singura instituție în care n-a putut pătrunde elementul grecesc. Spre deosebire de Mitropolia Ungrovlahiei, unde au păstorit șase greci și șase români, din cei nouă mitropoliți care au păstorit la Iași, numai unul a fost grec, impus, în împrejurări excepționale, de domnul fanariot de atunci. Iar la cele trei eparhii sufragane, de la Roman, Rădăuți și Huși, a fost un singur episcop grec, la Roman, doar pentru câteva luni, de asemenea impus de domnul fanariot de atunci, peste voia țării.

Într-o astfel de conjunctură favorabilă pentru Biserica Moldovei, s-a menținut și relativa independență sau autocefalie față de Patriarhia ecumenică. Mitropolitul Moldovei înștiința pe patriarh de alegerea sa, dar fără să-i ceară gramata de întărire, nu-i trimitea nici o sumă de bani, nu-l înștiința de cele ce făcea în Biserica sa, ci îl pomenea numai la slujbe și îi cerea Sfântul Mir. Alegerea ierarhilor se făcea de Divanul domnesc la care luau parte și egumenii mănăstirilor mari, iar la urmă, sinodul ierarhilor îi făcea iposifierea, adică îl mai alegea o

dată, formal. Toți cei patru vlădici ai țării făceau parte din Divanul domnesc, mitropolitul fiind președinte de drept, în absența domnitorului. Și-au păstrat și în această perioadă diferite atribuții în problemele politice, judecătorești, economice și școlare, pe care le-au avut și în secolele anterioare.

Cei mai mulți ierarhi s-au implicat în viața politică a țării, de regulă având o atitudine de simpatie față de Rusia, pe care o considerau eliberatoarea țărilor creștine de sub dominația otomană.

Primii mitropoliti. Șirul lor se deschide cu *Ghedeon*. Avea metania la Agapia, de unde a fost promovat episcop la Rădăuți (c. 1702). În a doua jumătate a anului 1708 a urmat lui Misail în scaunul mitropolitan de la Iași. Dintre faptele mai importante petrecute în timpul păstoririi sale, reținem câteva vizite ale unor personalități politice și bisericești de peste hotare. De pildă, în 1711 a ieșit în întâmpinarea țarului Petru cel Mare al Rusiei, la Prut, alături de Dimitrie Cantemir și marii dregători ai țării. În 1714-1715, a primit la Iași vizita patriarhului Hrisant al Ierusalimului, iar în 1715 a lui Samuil al Alexandriei.

Sub mitropolitul Ghedeon s-a reluat și activitatea tipografică, deși cu slabe rezultate. Astfel, în 1714 a apărut cartea intitulată *Sinopsis* (acatistul, paraclisul și alte slujbe), iar în 1715 un *Liturghier*, ambele cu rugăciunile în slavonește, dar cu tipicul și câteva rugăciuni în românește, precum și *Arătarea credinței ortodoxe* a lui Ioan Damaschin, în grecește. De notat că toate aceste trei cărți au apărut în „tipografia Sfântului Mormânt” instalată în mănăstirea Sfântul Sava din Iași.

Mitropolitul Ghedeon este pomenit în numeroase acte ale timpului, de obicei ca martor în acte de vânzare-cumpărare, sau ca membru în Divanul domnesc. A murit prin noiembrie-decembrie 1722, lăsând Mitropolia cu o datorie de șapte pungi; în schimb, i-a lăsat prin testament trei moșii.

Urmașul său a fost mitropolitul *Gheorghe*, cu metania la mănăstirea Neamț, fost un timp preot-slujitor la catedrala episcopală din Roman. Din 1718 până la alegerea ca mitropolit a păstorit la Roman. De numele său se leagă o „povestire” sau relatare – datată în februarie 1723 – despre originea icoanelor făcătoare de minuni de la Neamț și Bistrița și despre începutul raporturilor Bisericii Moldovei cu Patriarhia ecumenică și statutul de autocefalie al Bisericii moldovene încă din secolul al XV-lea. A reușit să reia activitatea tipografică. Se pare că sub el s-a refăcut vechea tiparniță a Mitropoliei, căci în foaia de titlu a *Antologhionului* din 1726 se menționa că „s-au tipărit în Sfânta Mitropolie din Iași...”. În același an a apărut și un *Octoih*. Amândouă aveau cântările în slavonește, iar tipicul și lecturile biblice în românește. Mitropolitul Gheorghe n-a neglijat nici problemele economice, căci a plătit datoriile înaintașului său și a înzestrat Mitropolia cu diferite bunuri. A murit după 24 decembrie 1729.

La începutul anului 1730, a fost ales în scaunul mitropolitan *Antonie* de la Rădăuți. Acesta era originar din Cernăuți, călugărit la Putna, petrecând un timp și în mănăstirea Horecea. Prin iunie 1728, a fost ales episcop la Rădăuți, unde a

păstorit abia un an și câteva luni. Ca mitropolit, este amintit în mai multe acte interne, legate de obișnuitele preocupări economice-administrative ale ierarhilor în acele timpuri. De pildă a cumpărat mai multe proprietăți pe seama Mitropoliei. A ridicat o biserică de lemn și chilii la mănăstirea Horecea de lângă Cernăuți, în amintirea timpului petrecut acolo înainte de-a ajunge episcop, făcându-i apoi și anumite danii. Sub el s-au tipărit, la Iași, doar câteva cărți.

În anul 1734, domnitorul Constantin Mavrocordat, în prima sa domnie în Moldova (1733-1735), a scutit Mitropolia de toate dările pentru averile ei mobile, dându-i și o însemnată subvenție anuală, dar cu îndatorirea de a reface biserica Mitropoliei și de a purta grija de școala grecească și de școala slavonească din Iași, acordând burse și alte ajutoare elevilor săraci și merituosi.

Războiul ruso-austro-turc din 1735-1739 a avut urmări nefaste pentru mitropolitul Antonie. La 16 septembrie 1739, s-a încheiat o convenție între comandantul armatei ruse Münnich și reprezentanții Moldovei, între care și mitropolitul, prin care se recunoștea independența Moldovei. Dar peste două zile, s-a încheiat pacea de la Belgrad, între Rusia, Austria și Turcia, încât trupele rusești au fost nevoite să se retragă din Moldova. Din cauza atitudinii sale filoruse, mitropolitul Antonie a trebuit să-și părăsească scaunul, retrăgându-se cu trupele țariste în Rusia (tot atunci a fost dus în Rusia și episcopul Misail al Buzăului). Refuzând invitația lui Grigorie II Ghica de a se reîntoarce în țară, a ajuns mitropolit de Cernigov și în urmă de Bielgorod (de unde trimitea daruri mănăstirii sale de metanie, Putna). A murit la eparhia sa din Bielgorod, în ianuarie 1748.

Mitropolitul Nichifor. Plecarea mitropolitului Antonie în Rusia a fost un fericit prilej pentru domnitorul fanariot Grigorie II Ghica (1735-1741) de-a impune Divanului alegerea grecului *Nichifor*, mitropolit titular de Sidis (probabil la începutul lui 1740). Divanul a acceptat cu mare greutate, cu condiția ca „după dânsul altul străin să nu mai fie”. Nichifor era originar din Moreea, a fost dascălul lui Grigorie II Ghica, iar o fiică a lui era căsătorită cu un boier moldovean. A fost călugărit la Neamț, apoi a fost ridicat la treapta de mitropolit titular de Sidis. Trăind între români, s-a arătat ca un ierarh cu dragoste față de păstorii săi din Moldova. Era un om cu învățătură, fapt pentru care a sprijinit activitatea editorială, precum și cunoscutele reforme ale domnitorului Constantin Mavrocordat.

Trebuie reținut faptul că în timpul păstoririi sale au funcționat trei tipografii: a Mitropoliei, o tipografie particulară la Iași și o nouă tipografie pe lângă Episcopia din Rădăuți, înființată în 1744. Ne vom ocupa aici numai de primele două. Astfel, în tipografia mitropolitană – care a desfășurat, în general, o slabă activitate – s-a tipărit *Evangeliarul* (1741), *Evloghionul* sau *Molitvelnicul* (1741 și alte ediții), *Paraclitichi* sau *Octoihul* (1742) și altele despre care nu avem date sigure.

Din 1743 până în 1752, a funcționat la Iași o nouă tipografie, a grecului Duca Sotiriovici din Thasos, adus și încurajat în munca sa de domnitorul Constantin Mavrocordat, care i-a acordat și unele privilegii. În tipografia acestuia s-au

imprimat mai ales cărți de slujbă în românește: *Psaltirea cu tâlc* (1743), *Liturghierul* (1747), *Triodul* (1747), *Psaltirea* (1748), *Octoiul* (1749), *Rânduiala osfestaniei mici* (1749), *Ceaslovul* (1750), *Canonul Sfântului Spiridon* (1750), *Sinopsis, adică adunare a celor șapte Taine* (1751), *Adunare de rugăciuni* (1751), *Târnosania* (1752). Rezultă că pe la mijlocul secolului al XVIII-lea activitatea editorială la Iași a fost foarte bogată.

Mai trebuie notat aici că în această perioadă s-au tipărit la Iași și câteva cărți în limba arabă – de care ne vom ocupa în alt loc –, datorită eforturilor patriarhului Silvestru al Antiohiei. Acesta a făcut două călătorii în țările românești în 1729-1730, apoi în 1744-1749, când a rămas aproximativ cinci ani pe lângă domnitorii Ioan și Constantin Mavrocordat, fie la Iași, fie la București, punând bazele unei tipografii arabe la mănăstirea Sfântul Sava din Iași. În 1743 a vizitat Moldova patriarhul Partenie al Ierusalimului.

O atenție deosebită trebuie să acordăm reformelor fiscale și administrative ale lui Constantin Mavrocordat făcute succesiv în a doua și a treia domnie în Moldova (1741-1743 și 1748-1749) și în a patra domnie din Țara Românească (1744-1748). Aceste reforme au dus, în final, la desființarea rumâniei în Țara Românească, la 5 august 1746 și a veciniei în Moldova, la 6 aprilie 1749. Dar reformele lui Constantin Mavrocordat au urmărit – între altele – și ridicarea nivelului de pregătire și a stării materiale a clerului de mir și monahal. Astfel, prin așa-numitul „așezământ” sau „constituție” din anul 1741 din Moldova, marii boieri, mănăstirile și preoții de mir erau scutiți de dări. În schimbul acestor scutiri, toți slujitorii Bisericii erau îndatorați să învețe carte, ca apoi să învețe și ei pe alții. Cronica atribuită lui Enache Kogălniceanu relatează că „s-a ținut de capul preoților să-i învețe carte, frământându-i în tot chipul”. Toți preoții erau obligați să stea 40 de zile „la vîlădicie”, adică la reședința fiecărei eparhii, pentru ca să învețe și să facă practică liturgică. La sfârșit erau examinați, urmând ca aceia care nu vor corespunde să fie canonisiți. A cerut ispravnicilor ca acolo unde vor găsi preoți sau diaconi neștiutori de carte, aceia să fie puși la bir în rând cu țărani.

În cea de-a treia domnie, a continuat lucrarea de luminare a clerului moldovean. Din aceeași Cronică aflăm că toți preoții și diaconii din Iași erau obligați să se prezinte zilnic la biserica Curții domnești, unde le erau predate rânduielele slujbelor bisericești de către „un preot ce-l avea Măria sa, învățat la carte grecească și românească” încât „foarte se spăriește preoții și care nu prea știa carte, se apuca de învăța de-al doilea...”. În același timp, ierarhii țării au primit dispoziții să nu mai hirotonească nici un preot sau diacon neștiutor de carte.

Pe baza acestor dispoziții, mitropolitul Nichifor a dispus, la 7 iunie 1749, ca în școlile de pe lângă bisericile din Iași tinerii care se pregăteau pentru preoție să învețe mai mult decât alții, spre a deprinde bine toate rânduielele slujbelor bisericești.

N-au fost trecute cu vederea nici școlile din Moldova. Astfel, la 25 decembrie 1747, domnitorul Grigorie II Ghica, împreună cu Divanul domnesc – din

care făceau parte și ierarhii țării –, au hotărât ca pe lângă școala de la Mitropolie să se înființeze alte școli, la cele trei Episcopii, așa cum se prevăzuse, de altfel, chiar din „așezământul” lui Constantin Mavrocordat din 1741. Hrisovul rânduia ca dascălii școlilor să fie plătiți dintr-o dare specială a preoților pentru școli, ei fiind scutiți de bir. Chiriarhii locului erau îndatorați „să facă neconținută ceretare școalelor”. În 1749 s-au înființat școli la bisericile Sfântul Nicolae, Sfânta Vineri și Sfântul Sava din Iași, la care au fost aduși copiii „prostimei” (celor de jos, n.n.) și puși să învețe Catehismul.

În același timp, a luat măsuri pentru revigorarea vieții monahale: îndepărtarea din mănăstiri a celor cu viață necorespunzătoare, interzicerea de a mai locui călugării în alte părți decât în mănăstiri, interzicerea primirii la călugărie fără aprobarea chiriarhului, îndatorirea, pentru egumeni, de a răspunde de buna administrare a averilor mănăstirești.

Fără îndoială că toate aceste măsuri, progresiste pentru acel timp, ar fi dus la revigorarea vieții duhovnicești din Moldova, la ridicarea prestigiului și a pregătirii clerului de mir și monahal. Dar, în condițiile de atunci, n-au putut fi puse în totalitate și permanent în aplicare, mai ales după ce Constantin Mavrocordat a pierdut scaunul domnesc.

Mitropolitul Nichifor a păstorit până spre sfârșitul lunii octombrie 1750. Îmbătrânit și bolnav, n-a mai putut îndruma problemele bisericești, încât Mitropolia a ajuns „la mare pagubă și datorie și cu totul lipsită, rămânând numai piatra”. Un grec a încercat să-l ademenească să-i cedeze scaunul mitropolitan, în schimbul unei sume de bani. Dar împotriva acestei tentative, s-a format o adevărată coalitie a episcopilor, egumenilor mănăstirilor neînchinat și a boierilor de neam român, care au reușit să impună demisia (paretisisul) mitropolitului Nichifor și alegerea, în scaunul vacant, la 13 noiembrie 1750, a lui Iacob Putneanul, episcopul de Rădăuți.

Retragerea lui Nichifor din scaunul mitropolitan a fost un act cu consecințe benefice pentru Biserica Moldovei, căci s-a înlăturat primejdia pătrunderii grecilor în fruntea eparhiilor noastre, Biserica rămânând astfel, în continuare, singura instituție care și-a păstrat nealterat caracterul românesc.

Mitropolitul Iacob Putneanul. În plină epocă fanariotă, când jaful și exploatarea păturilor țărănești ajunseseră la culme, iar limba și cultura grecească se infiltraseră adânc în rândurile boierimii, căutând chiar să înlăture limba română din cult, scaunul de mitropolit al Moldovei a fost ocupat de vrednicul de pomenire Iacob Putneanul.

După anumite însemnări păstrate la mănăstirea Putna, mitropolitul Iacob era originar din Rădăuți, născut la 20 ianuarie 1719 (data este probabil greșită, căci ar însemna să fi fost călugărit la 12 ani și să fi ajuns episcop la 26 de ani). În 1762, când își întocmea testamentul (diata), scria că era „la vârsta bătrânețelor”, dovadă că era născut înainte de 1719. A fost călugărit la mănăstirea Putna, fiind hirotont

apoi preot-ieromonah. Această mănăstire a rămas și în epoca fanariotă un însemnat centru de cultură bisericească. Aici funcționau: o școală elementară, o școală pentru pregătirea preoților și „o școală latinească” pentru cei care doreau să aprofundeze studiile teologice și umaniste.

Nu ne îndoim că și tânărul monah Iacob a urmat cursurile acestor școli. Pregătirea dobândită aici, ca și viața sa aleasă și spiritul de organizator, au făcut pe monahii ctitoriei lui Ștefan cel Mare să-i încredințeze cărmuirea mănăstirii, în 1744. Iar la 11 august 1745, egumenul Iacob era ales episcop al Rădăuților. În cei cinci ani de păstorie, a tipărit un *Liturghier* (1745) și a înființat o școală pe lângă Episcopie (1747).

La 13 noiembrie 1750 a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei, în locul lui Nichifor. Deși a păstorit numai 10 ani, a desfășurat o rodnică activitate culturală, socială și patriotică, la care se adaugă firește și activitatea administrativă-economică (plata datoriilor înaintașului său, înfrumusețarea clădirilor din incinta Mitropoliei etc.).

Activitatea culturală. Pentru a stăvili influența grecească și a conferi o nouă orientare vieții culturale din țara sa, mitropolitul Iacob a început o acțiune susținută de tipărire de cărți – de cult, teologice și școlare – în limba română. În primii ani de păstorie, a imprimat câteva cărți în tipografia lui Duca Sotiriovici, instalată la Iași. Prima carte tipărită de Iacob se intitula *Sinopsis, adică adunare a celor șapte Taine și a celor șapte laude a sfintei Biserici și canoane din sfânta pravilă ce sunt trebuincioase la taina duhovniciei*, carte necesară preoților (1751). Cheltuielile de tipar – cum se nota în foaia de titlu – au fost suportate de mitropolit. Tot în 1751 se imprimase – în aceeași tipografie, cu cheltuiala unui boier – cartea numită *Adunare de rugăciuni* (în fața textului, cartea avea titlul: *Sinopsis de molitve din Psaltire, adunate de prea înțeleptul Ghenadie Scolarie, patriarhul Tarigradului*). În anul următor, s-a imprimat, tot în tipografia lui Duca Sotiriovici, o *Târnosanie*, „scoasă de pre elinie... cu toată osârdia și cheltuiala” mitropolitului.

Probabil în același an, mitropolitul Iacob a dus la Iași tipografia de la Rădăuți, socotind că va fi mai de folos Bisericii și țării să lucreze aici, sub directă sa îndrumare. Având acum propria sa tipografie, mitropolitul Iacob a putut să-și continue lucrarea de editare de cărți românești într-un ritm și mai susținut. Prima carte ieșită de sub teascurile noii tipografii a fost un *Penticostar* (1753), având o frumoasă prefată, semnată de mitropolit. Meșter tipograf a fost diaconul Ioan Simeonovici, venit din Ardeal, iar diortositor ieromonahul Cosma Vlahul (probabil un „vlah” din sudul Dunării). Același tipograf a dat la lumină un *Evhologhion* (1754). În anul următor s-a tipărit un *Antologhion*, de către meșterii Grigorie Stan Brașoveanul și Sandu din Iași (fiu de tipograf), care lucraseră și la Rădăuți. După această dată, Grigorie Brașoveanul a lucrat singur. Între cărțile de cult editate în anii următori pot fi menționate: *Apostolul* (1756), *Psaltirea* (1757), *Liturghierul*

(1759). Prin toate aceste cărți de slujbă, mitropolitul Iacob a sprijinit triumful definitiv al limbii române în bisericile din Moldova.

Pe lângă acestea, a tipărit și câteva cărți de învățătură pentru preoți. Așa au fost: *Alfavită sufletească* (1755), o carte cu conținut moralizator (desigur o traducere, fiind acum tipărită pentru prima oară în românește), *Sinopsis, adică adunare de multe învățături* (1757, numită în prefață „Cereasca Floare”), o carte pentru preoți, cu îndrumări privitoare la săvârșirea Sfintei Liturghii și la combaterea superstițiilor.

Mitropolitul Iacob a fost preocupat și de educarea copiilor prin școală. În urma hrisovului din 1747, pentru școli, a înființat o școală pe lângă Episcopia din Rădăuți. După ce a ajuns mitropolit, a purtat grijă de școlile din Iași și de dascălii lor.

Data fiind lipsa manualelor școlare, în anul 1755 s-a tipărit, din „porunca” sa, cartea intitulată „*Bucvar* sau începere de învățătură celor ce vor să învețe carte cu slove slavonești...”. În prefața Bucvarului, mitropolitul se adresa părinților, stăruind să-și dea copiii la învățătură, care este „începerea înțelepciunii”, spre a nu-i lipsi de „hrana cea sufletească” și de „povățuirea cea bună”. Această „carte de citire” a lui Iacob Putneanul a umplut un gol de mult resimțit în literatura didactică românească. Ea s-a bucurat de o largă răspândire, chiar și în Transilvania, fiind apoi reeditată, cu unele completări, la Viena, în 1771, fapt ce dovedește superioritatea sa față de alte Bucoavne.

Mitropolitul Iacob a îndemnat, și în alte împrejurări, pe părinți ca să-și dea copiii la școală. De exemplu, în cartea *Sinopsis* din 1757, avea și o „Învățătură pentru ca să-și dea fieștecăre om feciorii lui la carte”, o minunată pledoarie în acest scop, în care arăta că învățătura este „lumina trupului”, care duce la „înălțarea firii omenesti”.

Nu se știe cine a tradus sau alcătuit aceste cărți. Probabil monahul Evloghie, „diortositorul” unora din tipăriturile menționate aici. Acest Evloghie „dascălul slovenesc” a tradus în românește „*Viețile sfinților*” din dispoziția și cu cheltuiala mitropolitului (se păstrează Vietile sfinților pe lunile septembrie, octombrie, martie, mai și aprilie, copiate de fiul lui Evloghie, Gheorghe).

Ctitor la Putna. Mitropolitul Iacob și-a legat numele și de restaurarea ctitoriei lui Ștefan cel Mare, distrusă de un cutremur în anul 1739. De aceea, între anii 1756-1760 a inițiat restaurarea întregii mănăstiri, a refăcut mai întâi biserica – adăugându-i și pridvorul care se păstrează și azi, – apoi zidul înconjurător cu turnuri (inclusiv un turn nou deasupra porții de intrare) și chilii. După retragerea din scaunul mitropolitan (1760), a continuat lucrările de reconstrucție, fiind ajutat și de episcopii săi sufragani, de domnitorul Constantin Racoviță și de unii credincioși.

Tot în perioada de refacere a mănăstirii, mitropolitul a hotărât, în „sobor de arhieriei și egumeni și cu bisericesc sfat de obște”, ca ea „să nu fie închinată nicăieri”, ci să rămână „tot slobodă și singură stăpână pe rânduiala celor vechi ctitori”. Cu altă ocazie, a hotărât ca egumenul Putnei să fie ridicat la rangul de arhimandrit, cu dreptul de a purta mitră la slujbă.

La rugămintea sa, domnii țării au confirmat Putnei vechile privilegii sau i-au acordat unele danii și scutiri. Între altele, s-a întărit egumenului vechiul drept de judecată asupra locuitorilor din satele ei, cu excepția criminalilor și a tâlharilor. Mitropolitul însuși a făcut Putnei unele danii.

Activitatea socială și politică. Mitropolitul Iacob s-a dovedit un apărător energic al poporului împotriva exploatării turco-fanariote. De pildă, în toamna anului 1758, tătarii au jefuit și au ars satele moldovene, încât din 18 ținuturi ale țării 11 au fost complet distruse, fără ca fanarioții aflați în fruntea țării să fi luat vreo măsură. În fața acestor nenorociri, mitropolitul Iacob în fruntea unor egumeni și boieri aflați în Iași, a înaintat o plângere „sultanilor” tătari, cerându-le să înceteze distrugerea țării și uciderea locuitorilor. Acesta a fost un act de mare curaj și de demnitate patriotică, pornit din dragostea adâncă a mitropolitului față de păstoriții săi.

Atitudinea sa de apărător al poporului obidit s-a manifestat și în februarie 1759, când în fruntea câtorva mii de țărani și orașeni săraci din Iași (cu prilejul târgului ținut atunci), s-a îndreptat spre curtea domnească, cerând alungarea grecilor jefuitori, îndeosebi a lui Iordache Stavrache, favoritul domnitorului Ioan Teodor Callimachi (1758-1761).

În curând, mitropolitul a ajuns la neînțelegeri cu acest domnitor, din cauza reintroducerii văcăritului, darea pentru vitele mari, introdusă în Moldova de Constantin Duca, una din sarcinile cele mai detestate de țărani. Nemulțumirile provocate de această dare au făcut ca ea să fie desființată de un sobor de ierarhi și mari dregători întrunit la Iași în 1698, sub domnitorul Antioh Cantemir, aruncându-se blestem asupra celui care ar îndrăzni să o reintroducă. Cu toate acestea, unii domni fanarioți n-au ținut cont de blestemul arhieresc, ci au reintrodus darea. Cronicarul Ion Canta scria că în anul 1757 domnitorul Constantin Racoviță, după „duhovnicescul sfat al preasfințitului Iacob mitropolitul Moldovei”, a desființat văcăritul, dându-și seama că „toată ticăloșia și stricăciunea țării” erau aduse cu „acea dajde stricătoare și urâtă”. Desființarea văcăritului s-a făcut cu mare solemnitate, la Liturgia săvârșită în catedrala mitropolitană din Iași în ziua de 1 martie 1757, în prezența domnitorului, a înaltului cler, a dregătorilor și a unor delegați ai ținuturilor.

Desigur, desființarea acestei dări, la care mitropolitul și-a avut contribuția sa prețioasă, însemna o mare despovărare pentru țărănime, dar, în același timp, era o lovitură pentru domnii fanarioți și oamenii lor, dornici de îmbogățire. Din aceste motive, abia după două săptămâni, noul domnitor fanariot Scarlat Ghica, numit în martie 1757, a stăruit pe lângă mitropolit să dezlege blestemul de la 1 martie, pentru a reintroduce darea, lucru pe care l-a respins cu multă demnitate.

În august 1758, a fost numit domn Ioan Teodor Callimachi – român grecizat – care a venit la Iași înconjurat de numeroși fanarioți. Pentru a-și plăti datoriile făcute la ocuparea scaunului, a stăruit și el pe lângă mitropolit să dezlege blestemul. În

fața refuzului său categoric, domnitorul și marii boieri au început să facă presiuni asupra lui, pentru a-l determina să renunțe la scaunul mitropolitan. Așa se face că în primele luni ale anului 1760, mitropolitul Iacob a demisionat, retrăgându-se la Putna, mănăstirea sa de metanie. Prin retragerea sa, Biserica Moldovei, și tot poporul, de altfel, au pierdut un cărmuitor și un apărător energic, un ierarh cu conștiință curată și cu dragoste față de păstoriții săi asupriți fără milă de fanarioți și de marii boieri. La 20 februarie 1760, domnul a dat mitropolitului „paretisit” un hrisov, prin care-i acorda anumite drepturi și scutiri.

Retras la mănăstirea Putna, fostul mitropolit Iacob, încă în plină putere de muncă, a continuat și aici strădaniile de natură culturală, spirituală sau materială. Între altele, a reluat acțiunea de refacere a mănăstirii, începută încă din timpul păstoririi sale. De asemenea, a încurajat activitățile culturale desfășurate în mănăstire (școala de aici, copierea de manuscrise etc.). În colaborare cu arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, a înființat – prin 1774 – „o școală duhovnicească”, cu un program de studii asemănător celui de la școala lui Petru Movilă din Kiev, care a dăinuit până după 1782. Astfel, prin strădaniile mitropolitului Iacob, s-a suscitât interesul pentru învățământul în limba română, în plină epocă fanariotă.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice la 15 mai 1778. Cu cinci zile înainte de moarte, îmbrăcase marea schimă monahală, sub numele de Eutimie (Eftimie). A fost îngropat în pridvorul bisericii, alături de părinții săi, călugăriți la bătrânețe, ieroschimonahul Adrian și monahia Maria. Prin testament rânduia ca din bunurile sale mobile și imobile o parte să rămână mănăstirii, iar restul să se împartă la călugări, la săraci sau la cei care îl slujiseră.

Prin faptele sale, mitropolitul Iacob Putneanu s-a dovedit un ierarh cu o aleasă viață duhovnicească și cu un caracter integru, plin de râvnă pentru binele Bisericii și al țării sale. În plină epocă fanariotă, a avut curajul să protesteze împotriva abuzurilor și a exploatării nemiloase la care erau supuși credincioșii moldoveni de către domnii fanarioți și marii boieri. În același timp, a dus o luptă susținută împotriva influenței grecești în viața bisericească. S-a preocupat de editarea unor cărți teologice, de slujbă și de învățătură în limba română, de educarea copiilor, sprijinind școlile de la Rădăuți, Iași și mănăstirea Putna, fapte care au dus la redresarea activității culturale în limba română din Moldova. Toate aceste fapte îl așază pe Iacob Putneanu în rândul marilor ierarhi care au păstorit în scaunul mitropolitan de la Iași.

Cercetând întreaga desfășurare a vieții bisericești din Moldova între anii 1708-1760, constatăm că toți mitropoliții au fost vrednici cărmuitori ai credincioșilor moldoveni. Dacă primii ierarhi au fost preocupați mai mult de probleme economice, cei din urmă s-au ocupat mai intens de activitatea tipografică, fără să poată atinge nivelul la care a ajuns cea din Țara Românească, adică la București și la Râmnic. Fără îndoială, personalitatea reprezentativă a ierarhiei moldovene în această perioadă a fost mitropolitul Iacob Putneanu.

Bibliografie

Izvoare: Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor din Moldova din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701-1720, București, 1975, XIV + 657 p.

Vezi și DAN SIMONESCU, *Literatura românească de ceremonial. Condica lui Gheorgachi*, 1762. Studiu și text, București, 1939, 334 p.; ION NECULCE, *Letopisetul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, 934 p.; PSEUDO-ENACHE KOGĂLNICEANU – IOAN CANTA, *Letopisetul Țării Moldovii...*, Ediție critică de Aurora Ilieș și Ioana Zmeu. Studiu introductiv de Aurora Ilieș, București, 1987, XCI + 265 p.

IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716-1808), București, 1910, 571 p. și tom IV. *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, vol. III, București, 1924, p. 1-2.

Lucrări: N. IORGA, *Reformele în Biserica ale lui Constantin Vodă Mavrocordat*, în „Ramuri”, Craiova, 1909, p. 129-133; ILIE MINEA, „Reforma” lui Constantin Mavrocordat: Generalități și păreri vechi, în „Cercetări Istorice”, Iași, an II-III, 1926-27, p. 97-248; GH. GHIBĂNESCU, *Ponturile religioase ale lui Constantin Vodă Mavrocordat (1742)*, în „Anuarul Școalei normale de învățători «Vasile Lupu» din Iași pe anul școlar 1929-30”, p. 44-54; STEFAN GOROVEI, *O biografie nescrisă: mitropolitul Gheorghe IV al Moldovei*, în MMS, an LXIII, 1988, nr. 4, p. 75-82; RUXANDRA MOAȘA, *Un mitropolit grec al Moldovei în veacul al XVIII-lea: Nichifor al Sidei*, în buletinul „Ion Neculce”, Iași, 2-3, 1996-1997, p. 71-79.

Activitatea cultural-editorială: C. TAGLIAVINI, *O Psaltire românească necunoscută din 1748*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit.”, s. III, t. XI, nr. 8, București, 1942 (și extras, 12 p. + V pl.); CONSTANTIN TURCU, *Cărți, tipografi și tipografii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în MMS, an XXXVI, 1960, nr. 1-2, p. 21-31; T. G. BULAT, *Tiparnitele moldovenesti de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costache (1641-1803)*, în MMS, an XLVII, 1971, nr. 5-6, p. 349-361.

Iacob Putneanul: N. GRIGORAȘ, *Mitropolitul Iacob I Putneanul*, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 9-10, p. 791-810; TEOCTIST (ARĂPAȘU), *În slujba Ortodoxiei românești, a năzuințelor de unitate națională și de afirmare a culturii române: Mitropolitul Iacob Putneanul*, M-rea Neamț, 1978, 128 p. (extras din MMS, an LIV, nr. 5-8, 1978, p. 458-500).

LIII

EPISCOPIILE ROMANULUI, RĂDĂUȚILOR ȘI HUȘILOR ÎN PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul secolelor anterioare, este greu de stabilit șirul episcopilor pentru această perioadă, din cauza penuriei izvoarelor documentare. Spre deosebire de Mitropolie, la cele trei Episcopii nu se întâlnesc ierarhi de neam grec, ci numai români. La acest fapt îmbucurător se adaugă și acela că nu se mai produc schimbări dese de episcopi sau înlăturarea lor din scaun, așa cum se întâmpla în secolele XVI-XVII. Este adevărat însă că dintre episcopii din această jumătate de secol s-au remarcat prea puțini oameni de carte, ctitori de lăcașuri sfinte sau de așezăminte de cultură. Ca și în trecut, ei erau preocupați mai mult de administrarea eparhiilor și a bunurilor materiale ale acestora.

Episcopia Romanului. Retrăgându-se episcopul Lavrentie în decembrie 1706, scaunul vacant a fost ocupat de un smerit călugăr cu aleasă viață duhovnicească din obștea mănăstirii Neamț, ieromonahul *Pahomie*. Potrivit știrilor rămase de la un ucenic al său care i-a scris viața, Pahomie era fiu de preot din satul Gledin din părțile Bistriței, din Transilvania. Ca mulți alți credincioși ardeleni, a trecut munții în Moldova, stabilindu-se la mănăstirea Neamț. Aici a fost călugărit sub numele de Pahomie, în locul celui de Petru Pencu, pe care s-ar părea că l-a avut din botez (pe un portret al său apare numele „Pahomii Pencovschi”). Hirotonit ierodiacon și ieromonah, a fost ales curând mare eclesiarh și în urmă egumen al mănăstirii.

După numai doi ani, a renunțat la egumenie, îndreptându-se spre Rusia, atras de faima lui Dimitrie, mitropolitul Rostovului – trecut mai târziu în rândul sfinților –, care lucra mult pentru revigorarea vieții creștine. Ajuns în Rusia, a cercetat așezămintele bisericești ale acestei țări, între care și renumita Lavră a Pesterilor de la Kiev și a cunoscut mulți slujitori de seamă din Biserica Ortodoxă Rusă. A avut posibilitatea să-și îmbogățească mereu cunoștințele și să se ridice pe scara virtuților, mai ales prin contactul cu Sfântul Dimitrie, pe care l-a însoțit în multe din călătoriile sale pastorale. În timpul șederii în Rusia, a strâns o serie de cărți rusești și slavonești, fie de slujbă, fie de învățătură creștinească – între care și lucrarea în manuscris a Sfântului Dimitrie, *Rostul de aur* –, icoane și alte obiecte bisericești, pe care le-a dăruit apoi mănăstirii Neamț sau Episcopiei de Roman. După doi ani de ședere în Rusia, ieromonahul Pahomie s-a reîntors în Moldova. Nu s-a mai așezat la mănăstirea sa de metanie, ci, cu consimțământul soborului,

s-a retras lângă Muntele Chiriacul, în apropiere de mănăstirea Neamț, împreună cu câțiva ucenici, trăind după rânduielele lui Dimitrie al Rostovului.

Dar nici aici n-a rămas prea mult timp. Întâmplându-se să fie cunoscut de câțiva boieri moldoveni care s-au abătut prin părțile acelea, l-au recomandat domnitorului Antioh Cantemir (1705-1707), ca să-l aibă în vedere la alegerea de episcop al Romanului. Așa se face că la începutul anului 1707, smeritul ieromonah Pahomie a fost ales în scaunul vlădicesc de la Roman, fiind hirotonit la 18 ianuarie 1707.

Ca episcop, a dat dovadă de alese aptitudini duhovnicești, intelectuale și administrative. Astfel, la numai câteva zile după hirotonie, a confirmat așezământul așa-numitei „bresle a mișeilor”, de care am mai pomenit și în altă parte. A purtat o grijă deosebită față de mănăstirea Neamț, reparând biserica și chiliile, care erau în stare de ruină în urma unei pustiiri a turcilor, i-a făcut o catapeteasmă nouă, a înzestrat-o cu vii, cărți și odoare bisericești. În noiembrie 1711 a „uns” ca domn al țării, la Iași, pe Nicolae Mavrocordat (1711-1715), căci mitropolitul Ghedeon se refugiasse de frica turcilor.

După aproape șapte ani de păstorire, episcopul Pahomie și-a depus de bună voie cărja în mâna domnitorului Nicolae Mavrocordat (sfârșitul anului 1713). Va fi fost îndemnat la aceasta fie de nenorocirile care s-au abătut asupra țării în urma războiului ruso-turc din 1711, când țara a fost pustiită de tătari, fie de aducerea la cârmă a primului domn fanariot, fie de dorința sa de a trăi departe de lume, după rânduielele duhovnicești ale dascălului său, Sfântul Dimitrie al Rostovului. Din actele timpului, reiese că s-a retras la Neamț, deși va fi stat mai mult la sihăstria sa de lângă Muntele Chiriacul.

Ajutat de ucenicii săi, a pus aici (se pare pe când era la Roman) temelia unui schit din lemn, cu hramul Acoperământul Maicii Domnului (în slavonește Pocrov), care se sărbătorește la 1 octombrie, mai ales în Biserica rusească (de aici, a rămas și numirea schitului, existent și azi). Prin strădaniile lui Pahomie, schitul Pocrov a fost înzestrat cu toate cele necesare. La 15 ianuarie 1714, a obținut un hrisov prin care era scos de sub autoritatea mănăstirii Neamț, iar în anul următor, profitând de prezența patriarhului Samuil al Alexandriei la Iași, Pahomie a obținut de la el o carte prin care era confirmată acea neatârnavă, precum și alte drepturi ale schitului. Cu toate acestea, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, Pocrovul și schiturile din jur au ajuns sub ascultarea mănăstirii Neamț.

Era preocupat și de probleme culturale, strângând numeroase cărți (unele erau comandate la București), făcând și anumite însemnări pe câteva din ele, pe care le-a dăruit apoi mănăstirii Neamț și schitului Pocrov.

Dar lui Pahomie nu i-a fost dat să se bucure prea mult de liniște. Din cauza tătarilor, care au intrat în Moldova, la sfârșitul anului 1716, a fost nevoit să pibegească în Transilvania și apoi în Polonia. După câteva luni, a revenit la Pocrov, dar de teama domnului Mihail Racoviță care-l suspecta că ar fi avut legături cu

unii boieri trădători și cu o oaste austriacă trimisă în Moldova (care a stat un timp în părțile Neamțului), și-a părăsit pentru totdeauna țara.

A plecat pentru a doua oară în Rusia, stabilindu-se la mănăstirea Pecerska din Kiev, unde a trăit până la moarte (1724). Pe un tablou al său pictat mai târziu – aflat la Pocrov – sunt zugrăviți și Sfântul Apostol Petru, Sfântul Pahomie și Sfântul Pimen, ceea ce ne duce la presupunerea că înainte de moarte a îmbrăcat marea schimă, sub numele de Pimen. Acolo a și fost îngropat, în paraclisul Sfântul Ștefan. Cu puțin înainte de moarte și-a întocmit testamentul, trimis la Pocrov printr-un ucenic, care a adus și unele daruri. În el relatea toate ostenele depuse pentru refacerea mănăstirii Neamț, precum și daniile pe care i le-a făcut. Rânduia ca la Pocrov să se ducă o viață duhovnicească, cu post, rugăciune și muncă, să nu fie călugărit nimeni decât după trei ani de noviciat, să nu fie primit să slujească nici un preot străin, decât după ce călugării se vor convinge că a fost hirotonit canonic. În partea finală, cerea tuturor să poarte de grijă schitului ctitorit de el, iar călugărilor de la Neamț să-i respecte neatârnavă.

Prin toată activitatea sa, dar mai ales prin viața sa „îmbunătățită”, prin călătoriile sale în Rusia și legăturile cu Sfântul Dimitrie, mitropolitul Rostovului, și prin schitul ctitorit de el, episcopul Pahomie se înscrie între marii ierarhi care au păstorit în străvechiul scaun al Romanului.

Alți episcopi de Roman. În urma retragerii lui Pahomie, probabil în ultimele luni ale anului 1713 a avut loc alegerea unui nou episcop, în persoana lui Sava de la Huși, cu metania la mănăstirea Pângărați. Ca episcop de Roman, a primit vizita patriarhului Hrisant al Ierusalimului, în ianuarie 1715. Cu acest prilej, patriarhul a întărit statutele sau „așezământul breslei mișeilor” din Roman. Numele lui Sava este pomenit în câteva acte interne, ca membru în Divanul țării sau ca martor în diferite acte de proprietate. Sub el, Episcopia a suferit o grea pierdere, cu urmări care se resimt și azi, mai ales de către aceia care cercetează trecutul nostru bisericesc. Prin 1716-1717, Moldova a fost din nou pustiită de oști austriece și tătarăști. Voind să salveze o parte din odoarele și documentele Episcopiei de jaf, episcopul Sava a dispus ca ele să fie duse la mănăstirea Pângărați. Dar carele sau căruțele în care erau transportate s-au răsturnat în apa Bistriței, pierzându-se astfel acte și odoare bisericești de mare valoare documentară și artistică.

Sava a murit ori s-a retras din scaun, la sfârșitul anului 1717 sau la începutul celui următor, pentru că la 20 aprilie 1718 era episcop *Gheorghe*, viitorul mitropolit. În această zi, Mihail Racoviță reînnoia Episcopiei două hrisoave, cu diverse scutiri pentru preoții din Roman și slujitorii Episcopiei. În anii următori, a obținut din partea aceluiași domn noi hrisoave de confirmare a proprietăților Episcopiei, în locul celor pierdute în apa Bistriței. În iunie 1721, a primit la Roman vizita patriarhului Samuil al Alexandriei. Ca și Hrisant al Ierusalimului, a întărit și el așezământul „breslei mișeilor”.

Spre sfârșitul anului 1722 episcopul Gheorghe a fost trecut în scaunul mitropolitan, iar la Roman a fost ales ieromonahul *Atanasie* de la mănăstirea Putna. La 23 februarie 1723, acesta întărea așezământul sau „catastiful” breslei de meseriași din Roman (care cuprindea pe blănari, croitori, jocari, bărbieri și alții). Se cunosc mai multe hrisoave date de Mihail Racoviță și de Grigorie II Ghica (1726-1733), prin care erau reinnoite vechile scutiri și drepturi ale Episcopiei.

Nu se cunosc motivele care au dus la înlăturarea lui *Atanasie* din scaunul de la Roman, căci la 26 august 1731 semna ca „proin episcop”. A fost înlocuit cu *Daniil*, venit din mănăstirea Solca, menționat într-un act din 20 martie 1731. Păstoria lui n-a durat mult, căci la 1 aprilie 1733, *Atanasie* era din nou în scaun. N-a păstorit mult nici de data acesata, fiindcă la începutul anului 1734 a trecut la cele veșnice ori s-a retras la Putna.

În locul său a fost ales episcopul *Ghedeon* de la Huși, cu metania la Secu, atestat pentru prima oară la 1 iunie 1734. În același an confirma așezământul breslei mișeilor, iar domnitorul Constantin Mavrocordat (prima domnie 1733-1735) i-a dat un hrisov pentru scutirea de dări a preoților și poslușnicilor Episcopiei. În 1739 primea de la doi răzeși moșia lor din Giurgeni „ca să aibă Sfinția Sa a-și face schiticel în moșia aceasta”.

Episcopul *Ghedeon* se bucura de o prețuire deosebită din partea domnitorului Grigorie II Ghica (1735-1741, a doua domnie) și a mitropolitului *Antonie*. Despre aceasta ne încredințează un hrisov al numitului domn, din noiembrie 1739, prin care acorda episcopului *Ghedeon* dreptul de-a purta cârjă argintată atât în eparhia sa, cât și în capitala țării. Ca și înaintașii săi, este pomenit ca martor în diferite acte de proprietate sau ca membru în Divanul țării.

Dar ceea ce trebuie să ne rețină atenția în mod deosebit este faptul că *Ghedeon* a ctitorit schitul *Sihăstria*, situat în apropiere de Secu. A ridicat aici o biserică din lemn prin 1734, desigur pentru „sihaștri” veniți în aceste locuri retrase. Se vede că era și el un călugăr cu viață aleasă, ca și *Pahomie*. Fiind arsă de turci în timpul Eteriei, s-a ridicat în locul ei o biserică de zid (1824), existentă și azi.

Episcopul *Ghedeon* a păstorit la Roman până în a doua jumătate a anului 1743, când a trecut la cele veșnice. În locul său a fost transferat episcopul *Teofil* de la Huși. Acesta a făcut un rând de chilii și un zid împrejmuitoare la mănăstirea Neamț, unde fusese călugăr și egumen. A păstorit puțin, până la 1 septembrie 1747, când a trecut la cele veșnice. A fost îngropat în pridvorul bisericii mari de la mănăstirea Neamț, deasupra mormântului punându-se o piatră cu o inscripție în limbile română și slavonă.

I-a urmat în scaun episcopul *Ioanichie*, cu o păstorie mai lungă și mai bogată în fapte, despre care ne vom ocupa în alte pagini.

Episcopia Rădăuților. După *Ghedeon*, promovat – în a doua jumătate a anului 1708 –, în scaunul mitropolitan, a urmat episcopul *Calistru*, fost egumen al mănăstirii Putna. Ca și contemporanii săi de la celelalte eparhii moldovene,

este pomenit ca membru în Divanul țării, precum și în multe hrisoave domnești, mai ales ca martor în acte de vânzare-cumpărare, semn că era preocupat mai mult de probleme economice-administrative. S-a îngrijit și de refacerea unor vechi lăcașuri de închinare. Între altele, împreună cu *Dimitrie Macri*, staroste de Cernăuți, a acoperit biserica mănăstirii Pătrăuți, ctitoria lui Ștefan cel Mare, în care a adus din nou călugărițe, dobândind pe seama ei două sate. Tot cu acel *Dimitrie Macri* a refăcut biserica din Bălinești, ctitoria logofătului *Ion Tăutu*. O grijă deosebită a arătat față de mănăstirea Putna, căreia i-a dăruit mai multe moșii. În mai 1728, episcopul *Calistru* s-a retras la Putna. A murit curând, fiind îngropat tot acolo.

Urmașul său, *Antonie*, își avea metania tot la Putna, apoi a petrecut un timp în mănăstirea Horecea. A păstorit foarte puțin la Rădăuți, căci spre sfârșitul anului 1729 a fost ales mitropolit.

În scaunul vacant a ajuns un nou călugăr putnean, *Misail*, fost și egumen al mănăstirii. Alegerea lui ca episcop s-a petrecut, probabil, în ultima parte a anului 1729. A păstorit până pe la începutul anului 1735, când s-a retras la mănăstirea Putna, unde a îmbrăcat marea schimă monahală, sub numele de *Mina*. A murit după 1751, când era pomenit pentru ultima oară.

În cursul lunii februarie 1735, a fost ales la Rădăuți episcopul *Varlaam* de la Huși, cu metania la Neamț. În această nouă slujire este pomenit în mai multe acte de vânzare-cumpărare, în acte de hotărnicie sau ca membru în Divanul domnesc. Spre deosebire de înaintașii săi, care au avut mai mult preocupări de natură economică, episcopul *Varlaam* n-a neglijat nici activitatea culturală. Astfel, la îndemnul și cu cheltuiala sa, meșterul tipograf *Barbu Bucureșteanul* a pus bazele unei tiparnițe în Rădăuți, în anii 1743-1744. Ajutat de acesta – apoi de tipografii *Grigorie Stan Brașoveanul* și *Sandu* fiul lui *Ieremia* din Iași –, episcopul *Varlaam* a dat la lumină câteva cărți de slujbă: *Catavasierul* (1744), *Ceaslovul* (1745) și *Antologhionul* (1745).

Nu este sigur dacă s-a retras ori a murit în scaun în vara anului 1745. Prin scurta activitate tipografică pe care a desfășurat-o, episcopul *Varlaam* s-a ridicat cu mult peste înaintașii și contemporanii săi, făcând din Rădăuți un modest centru cultural.

I-a urmat *Iacob Putneanul*, fost egumen la Putna (11 august 1745). Ca episcop de Rădăuți, a tipărit *Liturghierul* slavo-român din 1745, iar în 1747 a înființat o școală pe lângă Episcopie. La 13 noiembrie 1750 a fost ales mitropolit al Moldovei, în locul greului *Nichifor*.

Episcopia Hușilor. După retragerea lui *Varlaam* (1689-1708) la schitul Brădicești, în cursul lunii ianuarie 1709 a fost ales *Sava* de la Pângărați. Alegerea lui s-a făcut „cu tot soborul sfinței Biserici” și „cu tot Sfatul domnesc”, – deci de o adunare formată din fete bisericești și boieri –, după cum ne încredințează o scrisoare a domnitorului *Mihail Racoviță* (1707-1709) adresată locuitorilor din

Huși, la 19 ianuarie 1709. În ziua următoare, domnul scria protopopului din Soroca, poruncindu-i să trimită pe toți preoții din ținut la Huși, pentru ca noul episcop „să-i vadă și să-i cerce pentru vrednicia preotească, și carele nu va fi vrednic de cinul preotesc, să aibă a-l judeca după cum va scrie sfânta pravilă”. Noul ierarh a găsit Episcopia într-o stare de decădere, cauzată de indolența înaintașului său Varlaam, care, în cursul celor două decenii de păstorire, s-a îngrijit numai de schitul său de la Brădicești. Cerând sprijinul domnitorului, acesta i-a dat 20 de „scutelnici” (poslușnici), știind că Episcopia era „arsă și prădată și căzută la mare slăbiciune... cât au rămas numai peatra; nici case, nici ogradă, nici chilii și mai ales neavând nimica nici dinlăuntru nici pe dinafară”. Același hrisov a fost întărit apoi și de Dimitrie Cantemir (1710-1711). Dar tot ce începuse să refacă episcopul Sava a fost din nou distrus în cursul războiului ruso-turc din 1711. Episcopia fiind situată în apropiere de Stănilești, unde turcii au dobândit victoria, a fost din nou arsă și prădată de tătari. Episcopul Sava a fost nevoit să ceară ajutor și de la primul domn fanariot, Nicolae Mavrocordat (1711-1715). Un sprijin însemnat i-a venit prin anularea testamentului lui Varlaam, după care averea schitului Brădicești a intrat în proprietatea Episcopiei, încât a putut începe lucrările de refacere a bisericii episcopale și a incintei. Dar la sfârșitul anului 1713, Sava a fost ales în scaunul episcopal de la Roman, în locul lui Pahomie, care s-a retras atunci.

Urmașul său a fost *Iorest*, mult timp egumen la mănăstirea Secu. Se cunosc mai multe hrisoave domnești care dovedesc interesul și preocupările sale pentru bunăstarea materială a Episcopiei și refacerea ei. A păstorit până spre sfârșitul anului 1727.

I-a urmat episcopul *Ghedeon*, cu metania tot la Secu, ctitorul Sihăstriei. Și el a fost preocupat de problemele materiale ale Episcopiei, obținând mai multe hrisoave domnești de confirmare a unor proprietăți. La începutul anului 1734 a fost ales în scaunul de la Roman.

În locul său a fost ales *Varlaam*, venit din mănăstirea Neamț, unde se pare că a fost egumen. A păstorit doar câteva luni, fiind trecut în scaunul de la Rădăuți.

O păstorire mai lungă a avut episcopul *Teofil*, fost egumen la Neamț, ales prin februarie 1735. Sub el, Episcopia și schitul Brădicești, metocul ei, au suferit o nouă pustiire, în cursul războiului ruso-turc de atunci. Vlădica Teofil a obținut de la domnitorii Grigorie II Ghica (1739-1741) și Constantin Mavrocordat (a doua domnie 1741-1743) reînnoirea vechilor drepturi ale Episcopiei.

Probabil în a doua jumătate a anului 1743, Teofil a fost trecut la Roman, iar la Huși a fost ales *Ierotei*, de la Putna. Ca și înaintașii săi, este pomenit în mai multe hrisoave date Episcopiei. Mai mulți credincioși au lăsat Episcopiei diferite proprietăți. Ierotei a participat la câteva ședințe ale Divanului domnesc, alături de ceilalți ierarhi ai țării, care au luat hotărâri de o importanță decisivă pentru țară (de exemplu, la Divanul din 25 decembrie 1747 prin care se hotăra înființarea

câte unei școli pe lângă fiecare Episcopie). La 10 mai 1752, Ierotei s-a retras din scaun, „fiind cuprins de slăbiciune și neputință”. A murit la scurt timp, căci în cursul anului 1753 apare în acte ca răposat. Probabil a fost îngropat la Putna, mănăstirea sa de metanie.

Urmărind sirul episcopilor de Roman, Rădăuți și Huși în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ne putem convinge că între ei au fost unii care au depășit cercul îngust al preocupărilor administrative-economice. Unii dintre ei au fost oameni cu aleasă viață duhovnicească și ctitori de lăcașuri sfinte, ca Pahomie și Ghedeon de la Roman sau Calistru de la Rădăuți, iar Varlaam și Iacob Putneanul de la Rădăuți au sprijinit mișcarea culturală, prin tipărirea de cărți în prima tiparniță a acestei Episcopii. Activitatea tuturor acestor ierarhi a contribuit la dezvoltarea vieții culturale și bisericești din cuprinsul eparhiilor pe care le-au condus, și a Moldovei întregi.

Bibliografie

Izvoare: Direcția Generală a Arhivelor Statului, *Catalogul documentelor moldovenesti din Direcția Arhivelor Centrale*, vol. V, 1701-1720, București, 1975, XIV + 657 p.

Lucrări. Episcopia Romanului: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman, partea întâia*, București, 1874, IV + 352 p.; partea a doua, București, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită și ca un izvor documentar); SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului*, București, 1984, 415 p.

C. BOBULESCU, *Pocrovul*, Craiova, 1943, 66 p. (extras din „Revista de istorie bisericească”, Craiova, 1943, nr. 1, p. 53-81 și nr. 2, p. 18-51); IRINEU CRĂCIUNAS, *Episcopul Pahomie al Romanului*, în MMS, an XXXV, 1959, nr. 9-12, p. 627-635; CONSTANTIN VOICESCU, *Viata și activitatea episcopului Pahomie al Romanului*, în BOR, an XC, 1972, nr. 5-6, p. 596-611; NICOLAE FEIER, *Cuviosul Ierarh Pahomie de la Gledin*, Cluj-Napoca, 2003, 204 p.

Episcopia Rădăuților: DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; PETRU REZUȘ, *Vechea tipografie din Rădăuți*, în MMS, an XXXV, 1959, nr. 5-6, p. 298-302; CONSTANTIN COJOCARU, *Legăturile episcopului Varlaam al Rădăuților (1735-1745) cu românii ortodocși transilvăneni*, în MMB, an LXVI, 1990, nr. 4, p. 57-75.

Episcopia Hușilor: MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 + 175 p. (poate fi socotită și ca un izvor documentar); ARTUR GOROVEI, *Ierotei episcopul Hușilor*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit.”, s. III, t. VI, 1932-34, p. 437-469 (și extras, Buc., 1934, 33 p.; cu teza inacceptabilă că s-ar trage din familia nobilă Borș din Transilvania); SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Hușilor. Pagini de istorie*, Roman, 1990, 183 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopia Hușilor. Scurt istoric*, în vol. „Cronica Hușilor”, IV, 1998, p. 15-70 (alte studii în același volum).

EPISCOPUL INOCHENTIE MICU

După moartea neașteptată a lui Ioan Giurgiu Patachi, sinodul electoral al protopopilor uniți s-a întrunit la Alba Iulia, la 4 iunie 1728, sub președinția episcopului romano-catolic al Transilvaniei Antalffy János, ca reprezentant al Guvernului, fiind de față și Adam Fitter, rectorul Colegiului iezuit din Cluj. Sinodul a propus ca episcop pe *Ioan Micu*, numit apoi de împăratul Carol VI și confirmat de papa (ceilalți doi candidați erau: Iosif Hodermarszky, fost episcop unit de Muncaci și preotul Vasile Hataș din Făgăraș).

Noul ales s-a născut în 1700, în Sadu, lângă Sibiu, într-o familie de țărani liberi. Învățase la Colegiul academic iezuit din Cluj (studiile gimnaziale propriuzise și cele de Filosofie), apoi a fost trimis să studieze Teologia la Universitatea din Tirnavia în Slovacia. Era încă student în anul al treilea când a fost ales episcop unit al Transilvaniei. A rămas în continuare acolo, până la terminarea studiilor, în luna iulie 1729, când a intrat ca novice în mănăstirea unită ruteană Sfântul Nicolae din Muncaci (azi Mukacevo, în Ucraina). A fost hirotonit preot în același an, călugărit sub numele de Inochentie, iar la 25 octombrie 1730, a fost hirotonit arhieru de către episcopul rutean Gheorghe Ghenadie Bizanczy din Muncaci. Împăratul l-a ridicat la rangul de baron (1730) și l-a numit membru al Dietei Transilvaniei (1732).

Tânărul episcop și-a dat seama încă de atunci ce însemna să fii conducătorul spiritual al unui popor ajuns, prin vitregia vremurilor, lipsit de drepturi în propria sa țară. El știa că din toate promisiunile făcute în 1698-1701 celor ce vor accepta uniația nu s-a realizat nimic, iar înaintașii săi în scaun n-au îndrăznit să ceară acordarea drepturilor promise. Acest lucru îl va face Inochentie Micu prin acțiuni de mare răsunet, desfășurate în tot decursul păstoriei sale.

De aceea, după hirotonie a plecat la Viena, pentru soluționarea problemelor eparhiei și pentru dobândirea de drepturi pe seama clerului și a poporului său, potrivit celor făgăduite în a doua diplomă leopoldină. În cei doi ani petrecuți la Viena, a înaintat împăratului opt memorii, în care expunea toate nedreptățile pe care le îndurau clerul și poporul său, precum și doleanțele lor.

Întors de la Viena, Inochentie a fost instalat în scaunul episcopal de la Făgăraș, la 28 septembrie 1732. Curând după instalare, a convocat sinodul protopopilor (20-22 octombrie 1732), în care s-au stabilit, între altele, veniturile epitrahilului.

Prima lui acțiune de mare răsunet, după înscăunare, a fost „conscriptia” sau recensământul românilor transilvăneni din anul 1733 (*Registrum universorum in Transylvania sacerdotum ei incolarum Valachicorum*). Acest recensământ era izvorât din rațiuni politice, voind să arate că românii populau întreagă Transilvania, că întreceau numeric pe unguri, sași și secui și că aduceau statului venituri mai mari decât restul locuitorilor țării. Pe de altă parte, el a căutat să consolideze unirea, să-și impună autoritatea asupra tuturor românilor, ca în felul acesta să poată obține drepturi pe seama întregului popor român, nu numai pentru preoții și credincioșii uniți. Cu alte cuvinte, el socotea uniația numai ca un mijloc pentru obținerea de drepturi pe seama poporului său. (Așa se explică și faptul că recensământul său cuprinde date inexacte, uniții figurând în număr mult mai mare decât ortodocșii: 2742 de preoți uniți și numai 453 ortodocși).

În toamna anului 1734, a plecat din nou la Viena, unde a rămas până în vara anului următor. Și de data aceasta, a înaintat noi memorii împăratului Carol VI, cerând o serie de drepturi pe seama clerului și mai ales a poporului român. Cel mai însemnat purta data de 8 martie 1735.

În majoritatea memoriilor înaintate, Inochentie Micu relata starea de regres în care era ținut poporul român și condițiile grele în care trăia: proprietarii de pământ opreau de la învățătură pe fiii iobagilor și chiar ai preoților; românii nu aveau dreptul să practice meșteșuguri și să facă comerț; nu erau admiși în funcții publice; nu aveau dreptul să cumpere și să moștenească pământ. În schimb, erau împovărați cu biruri și alte sarcini, erau obligați să dea dijme preoților de alt neam și de altă confesiune, contribuind în plus și la întreținerea preoților proprii. Prezenta, de asemenea, starea de inferioritate în care se găsea clerul român, care suferea aceleași nedreptăți și era expus aceluiași abuzuri din partea autorităților de stat și a proprietarilor de pământ ca și păstorii lor. Aceștia nu beneficiau de drepturile preoților catolici, cum li s-a promis prin diplomele împăratului Leopold din 1699 și 1701, ci dimpotrivă, plăteau dijmă, împreună cu credincioșii lor, până și pastorilor luterani și calvini.

Înfățișând starea tristă a clerului și a poporului său, Inochentie cerea și satisfacerea multor revendicări în folosul acestora. În primul rând el cerea ca poporul român să fie recunoscut ca a patra națiune în Transilvania și să i se acorde egalitate deplină cu cele „trei națiuni recepte”, deci ridicarea românilor la treapta de „stat” (status, „stare”). El este primul român la care apare această concepție superioară, care va deveni apoi un program de luptă și de gândire pentru toți conducătorii politici ai românilor transilvăneni. Bazat pe această concepție, el cerea împăratului să-i acorde un loc în Guvernul Transilvaniei, pentru a susține drepturile „națiunii” române. Cerea de asemenea ca această națiune să fie reprezentată în viața publică (în guvern, în dietă, la tabla regească, în comitate, districte, scaune, comunități). Cerea ca alături de el să fie numiți în Dietă și cei doi vicari ai săi, notarul (secretarul, n.n.) soborului mare, precum și reprezentanți mireni, să fie înnobiți și unii

români; Blajul – noua sa reședință – să fie declarat oraș, cu dreptul de a avea reprezentanți în Dietă.

Dar revendicările lui Inochentie se extindeau asupra întregului popor român, solicitând să fie incluși între „stări” și cei de jos (plebei), potrivit articolului al treilea din diploma leopoldină din 1701. Cerea limitarea robotelor pentru iobagii de pe moșiile nobiliare la două zile pe săptămână (în loc de trei-patru, uneori chiar mai multe), dreptul la învățătură pentru copiii români, inclusiv pentru fiii iobagilor, cu posibilitatea, pentru cei capabili, să urmeze instituții de învățământ superior, dreptul, pentru iobagi, de a se muta de pe o moșie pe alta și de a-și testa bunurile, admiterea meseriașilor români în bresle, înlăturarea tuturor sarcinilor iobăgești și egalitatea de drept între toți locuitorii din „pământul crăiesc” (scaunele sășești) – unde, de fapt, toți erau considerați oameni liberi –, dreptul, pentru românii de aici, de a folosi liber pădurile, munții și apele. În sfârșit, cerea ca dijmele luate de la români pentru preoții altor confesiuni – fapt care se practica peste tot, dar mai ales în „pământul crăiesc” – să se dea numai preoților români, iar aceștia să fie scutiți de orice taxe și de judecățile impuse de proprietarii de pământ.

În sprijinul revendicărilor sale, Inochentie invoca, înainte de toate, faptul că poporul român depășea, din punct de vedere numeric, pe toate celelalte națiuni ale Transilvaniei (cum a dovedit și cu recensământul din 1733). El invoca, de asemenea, originea sa romană, vechimea și existența sa neîntreruptă pe aceste meleaguri. Prin 1735, Inochentie cumpărase de la Viena o copie după *Hronicul vechimii romano-moldo-vlahilor* a lui Dimitrie Cantemir, în care va găsi apoi argumente de ordin istoric pentru susținerea revendicărilor sale. Cerea drepturi pe seama națiunii sale și în virtutea faptului că populația românească suporta cele mai multe obligații publice, plătea cele mai multe contribuții și dădea statului cei mai mulți soldați. Deci, scria el, este cu totul nedrept ca națiunea română să fie cea dintâi la sarcini și nici măcar cea din urmă la beneficii.

Memoriile episcopului român au fost trimise de Curtea din Viena Guvernului Transilvaniei, spre a-și da avizul asupra lor. În răspunsul acestuia, din 17 iunie 1735, se scotea în evidență nesinceritatea lui Inochentie precum și a clerului său față de actul unirii cu Biserica Romei: „pe față, în adunări și în convorbiri particulare, înșiși popii sau preoții declară adeseori că ei n-au depus jurământul pentru unire și pentru lepădarea de la schismă (ortodoxie, n.n.), ci numai ca să poată fi liberi de judecata domnilor de pământ, de servicii și de contribuție; se vede aceasta și din faptul că în realitate se servesc toți de cărți schismatice, din care vorbesc poporului, slujesc Liturgia, în care se neagă în mod fățiș că Sfântul Duh purcede de la Fiul și nu adaugă nici în Simbolul niceean filioque; ...absolut nici unul dintre popi nu învață și nu instruiește poporul, fie în mod particular, fie în biserică, despre cele patru puncte. Numai când se ivește vreo cauză, vreun litigiu, vreo contribuție proprie de ordin lumesc, se refugiază toți la imunitatea unirii ca

la o ancoră sacră...”. Rezultă în mod clar, de aici, că nobilii și clerul catolic voiau catolicizarea românilor, în timp ce Inochentie dorea păstrarea neschimbată a „legii strămoșești”.

Guvernul înaintează plângerile episcopului român Dietei Transilvaniei. El însuși prezintă acesteia alte noi memorii. Dar ele provoacă indignarea și revolta reprezentanților celor trei națiuni privilegiate, care în 1736 resping doleanțele „nemaiauzite” ale episcopului, pretextând că „el cere ceea ce nimeni n-a mai cerut de la străbunii noștri și nu va putea cere cineva nici de la urmașii noștri; cere, în sfârșit, ceea ce nici clerului, nici plebei românești, după firea sa prea bine cunoscută, nu li se cuvine niciodată”.

În anul următor, în ședința Dietei din 30 septembrie 1737, Inochentie a prezentat un nou memoriu, în numele său și al întregii națiuni române din Transilvania (suo ac totius nationis per Transylvaniam valachicae nomine). Reprezentanții „stărilor” au împiedicat însă citirea memoriului, strigând că nu recunosc „națiunea română”, iar episcopului i-au cerut să înlocuiască această expresie prin cuvintele „valahi” sau „plebe valahă”, ceea ce el a refuzat să facă. Dieta a încredințat unei comisii – prezidată de contele Ioan Toroczky – studierea postulatelor episcopului Inochentie. La acuzația acestuia că unirea este mărturisită numai din interese materiale, Inochentie i-a răspuns: „Eu și clerul meu ne-am unit cu condiția de a obține acele beneficii și foloase de care se bucură romano-catolicii, altfel, dacă nu ni se dau, ne facem orice”. Comisia n-a dat nici un răspuns doleanțelor lui Inochentie, ci s-a ocupat doar de întocmirea unui proiect privind dotarea clerului, pe care vlădica a refuzat să-l accepte.

La o nouă sesiune a Dietei, Inochentie a prezentat un proiect propriu privind revendicările materiale ale clerului, în 17 puncte (27 februarie 1738). Propunea împărțirea parohiilor în trei categorii, după numărul credincioșilor, urmând să li se dea câte un loc pentru case parohiale. Pentru întreținerea preoților, credincioșii să dea dijme, iar unde nu era posibil, să li se dea parohiilor „porții canonice” (pământ de arătură și de fânat), iar dacă nici aceasta nu era posibil, fiecare familie să dea preotului o găleată de grâu, două ferdele de ovăz, două de porumb și ceva legume, ori să fie răscumpărate cu un florin, pe lângă veniturile stolare obișnuite. Cerea de asemenea ca preoțimea să nu mai fie supusă decât episcopului, să nu se mai comită acte abuzive împotriva ei, credincioșii să nu mai fie împiedicați să ia parte la slujbe în zile de sărbătoare, copiii români să primească învățătura în case anume destinate în acest scop. S-a instituit o nouă comisie, care a redactat un alt proiect, desigur cu porții canonice mai reduse, pe care Dieta l-a aprobat și l-a înaintat Guvernului. Inochentie l-a combătut, punct cu punct, cu o zi înainte de încheierea lucrărilor Dietei, fapt pentru care „stările” au aruncat asupra lui toată vina pentru zădărnicierea proiectului lor.

În același timp, episcopul Inochentie Micu a luptat și pe alte căi pentru prosperarea Bisericii și a poporului său. În timpul celei de-a doua călătorii la Viena a

obținut, în schimbul moșiilor Episcopiei de la Gherla și Sâmbăta de Jos, un nou domeniu, la Blaj, cu peste zece sate în jur, care aduceau un venit anual de 6000 de florini, împreună cu un vechi castel de vânătoare al principilor Transilvaniei. În august 1737 și-a mutat reședința de la Făgăraș la Blaj. În anul următor, s-a încheiat un contract cu arhitectul Curtii imperiale din Viena, Giovanni Martinelli, pentru construirea unei mănăstiri-catedrale, cu hramul Sfânta Treime și a unei clădiri pentru școli, precum și pentru repararea reședinței. Clerul a contribuit cu peste 25.000 de florini, strânși cu multă greutate, în decurs de câțiva ani. Piatra fundamentală a mănăstirii a fost pusă în anul 1741, lucrările fiind terminate – parțial – în 1747.

Din veniturile mănăstirii-catedrale de la Blaj cu hramul Sfânta Treime urmau să fie întreținuți 11 călugări „basilieni” (care trăiau după rânduielile ortodoxe ale Sfântului Vasile cel Mare), 20 de elevi în seminarul mănăstirii care urma să se înființeze, și trei studenți în Colegiul „De Propaganda Fide” din Roma. Primul student trimis de Inochentie la Roma a fost Petru Pavel Aron, iar după întoarcerea lui, au urmat: Gherontie Cotorea, Grigorie Maior și Silvestru Caliani.

S-a gândit și la refacerea vechii tipografii a Mitropoliei de Alba Iulia, conștient de foloasele pe care le-ar dobândi prin ea poporul și Biserica românească din Transilvania. În 1735 și 1741 dezvăluia, în două memorii, lipsa de cărți românești, cerând banii necesari pentru reînființarea tipografiei. Împrejurările l-au împiedicat să-și transpună gândul în faptă. A reușit doar să înființeze o bibliotecă, cu 350 de cărți și manuscrise.

La 25 mai 1739 a convocat soborul protopopilor săi la Blaj, arătând celor prezenți toate demersurile pe care le-a făcut în folosul poporului său, precum și obstacolele pe care le-a întâmpinat din partea autorităților de stat. Sinodul a hotărât, între altele, să nu se mai dea nimic din veniturile domeniului episcopal teologului iezuit, cu care episcopul era în conflict din cauza numeroaselor abuzuri ale aceluia și ale încercărilor lui de catolicizare a Bisericii românești. De altfel, în multe din memoriile sale, episcopul ceruse înlăturarea teologului iezuit sau măcar să nu mai fie întreținut din fondurile Episcopiei. Într-un nou sinod, în 1742, s-a cerut să nu mai fie permise trecerile de la ritul ortodox („grecesc”) la cel latin, ca astfel să se împiedice catolicizarea credincioșilor români.

După moartea lui Carol VI și urcarea pe tronul habsburgic a Mariei Tereza (1740-1780), episcopul Inochentie și-a reluat acțiunea, printr-o nouă serie de memorii, adresate direct Curtii. Prin iunie 1742 a plecat pentru a treia oară la Viena, unde a stat 15 luni, ca să obțină drepturi pe seama poporului său, mai ales recunoașterea ca a patra națiune. Dintre memoriile înaintate acum, se remarcă unul intitulat „Supplex Libellus Precum et Gravaminum Cleri populi Romano-Valachici per Transilvaniam”. În prima parte a memoriului expunea starea tristă în care se găseau clerul și poporul român din Transilvania, în pofida minimelor drepturi pe care le obținuseră sub calvini și a celor promise prin cele două diplome leopoldine.

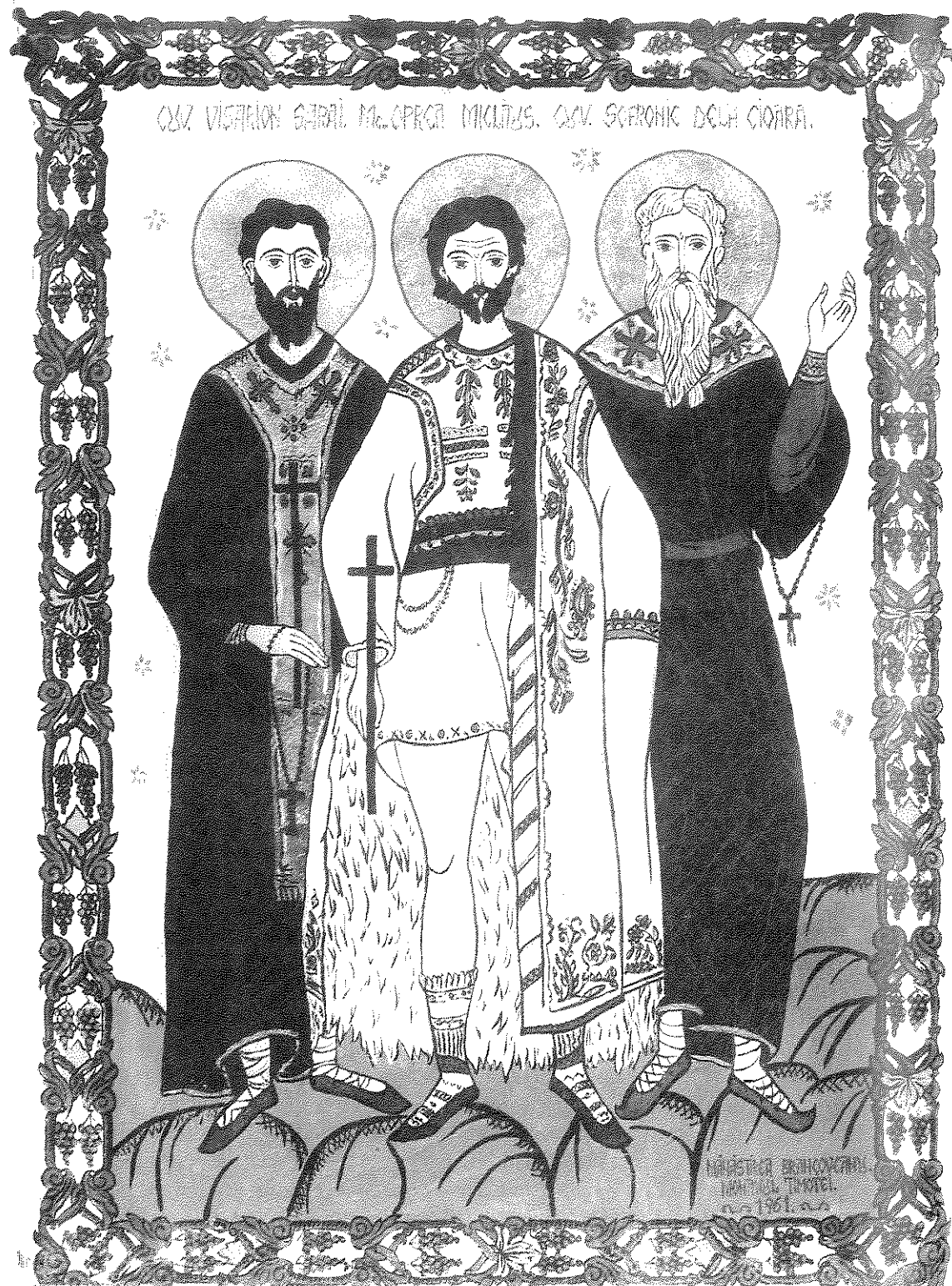
Astfel, preoții români erau arestați, aruncați în închisoare, citați la judecată, amendați, obligați la felurite onorarii, taxe, încartiruiuri și dijme, iar în caz de împotrivire erau bătuiți, maltratați și chiar uciși. Clerul său era lipsit de „porțiuni canonice”, nevoiți să muncească la câmp pentru a-și agonisi cele necesare traiului, iar fiii de preoți erau opriți de la învățătură. De multe ori, se puneau piedici la ridicarea bisericilor (cita orașul Sibiu, în care primăria n-a permis ridicarea unei capele). Deși art. 3 al Diplomei a doua leopoldină declara națiunea română ca receptă, totuși, ea n-a fost recunoscută ca atare, nefiind admisă la slujbe și la beneficii. Cu toate că existau districte întregi locuite în exclusivitate de români, iar în unele comitate, scaune etc. formau mai mult din jumătatea populației, totuși, nu aveau funcționari din neamul lor, ci aceia erau unguri, sași sau secui.

În continuare, menționa dările împovărătoare impuse românilor, răpirea pământurilor lor în scaunele săsești, inechitatea judecătorilor în cazul proceselor românilor, oprirea lor de la meșteșuguri și școli, obligația de a da dijmă preoților altor confesiuni, contribuția lor la repararea caselor parohiale, a bisericilor și la plata cantorilor sau a învățătorilor de alte confesiuni, obligația de a respecta sărbătorile acestora etc. Invoca și cunoscutele sale argumente din memoriile anterioare: vechimea și continuitatea poporului român în Transilvania, precum și originea sa romană, superioritatea numerică în raport cu celelalte națiuni.

În partea finală a memoriului, își rezuma postulatele în 12 articole, primele cinci fiind revendicări pentru cler, celelalte pentru popor, în sensul celor expuse mai sus. Este deosebit de important punctul 6, prin care cerea ca națiunea română să fie declarată receptă, să fie admisă în Guvern și între „stări”, să aibă vot în Dietă și să fie părtașă la beneficii, ca și celelalte națiuni. Credincioșii români să dea dijme și alte venituri preoților lor și nu unor străini, iar fiii românilor să aibă dreptul la învățătură.

Cererea recunoașterii românilor ca a patra națiune se întâlnește și în alte memorii înaintate în timpul șederii la Viena, precum și cererea ca episcopul lor să fie numit consilier în Guvern. Într-un memoriu deosebit, intervenea energic în favoarea iobagilor români, solicitând înlăturarea abuzurilor proprietarilor de pământ și limitarea robotei la două zile pe săptămână. Au avut loc lungi discuții între episcop și Cancelaria aulică transilvană asupra acestor revendicări românești.

Dar la 17 august 1743, Conferința ministerială a refuzat să recunoască poporul român ca națiune. Singurul lucru pe care l-a obținut episcopul Inochentie a fost rescriptul imperial din 9 septembrie 1743, prin care se acordau preoților uniți o oarecare ameliorare a situației materiale. Împărăteasa recomanda să se manifeste indulgență față de români, iobagii să nu fie obligați la prea multe robote, iar fiii lor să nu fie opriți de la școală. În rest, nu era nimic concret pentru ușurarea soartei lor, ci dimpotrivă, împărăteasa arăta că nu intenționează să prejudicieze „cele trei națiuni”, iar episcopului i-a interzis să meargă la Viena fără aprobare. Această hotărâre împărătească a fost înmănată episcopului de către președintele

Cuviosii mărturisitori Visarion Sarai, Sofronie de la Cioara și mucenicul Oprea din Săliștea Sibiului, apărători ai Ortodoxiei în Transilvania în secolul al XVIII-lea. Pictură pe sticlă.

Episcopul Inochentie Micu (1732-1744),
pictură în ulei.

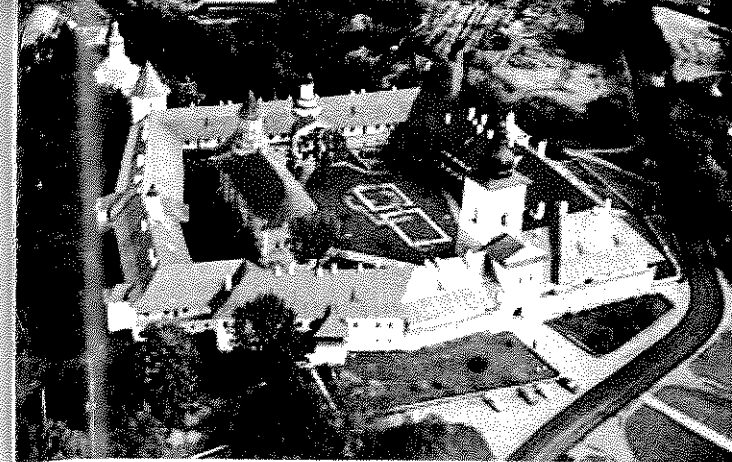
Catedrala din Blaj, a cărei construcție a început în 1741, în timpul lui Inochentie Micu, după planurile arhitectului Giovanni Martinelli.

Mitropolitul Dositei Filitti al Ungrovlahiei (1793-1810), tablou în ulei

Episcopul Constandie Filitti al Buzăului (1793-1819), tablou în ulei.

Mănăstirea Neamț. Intrarea în incintă (partea inferioară de la Alexandru cel Bun) și clădirile ei (secolul al XIX-lea).

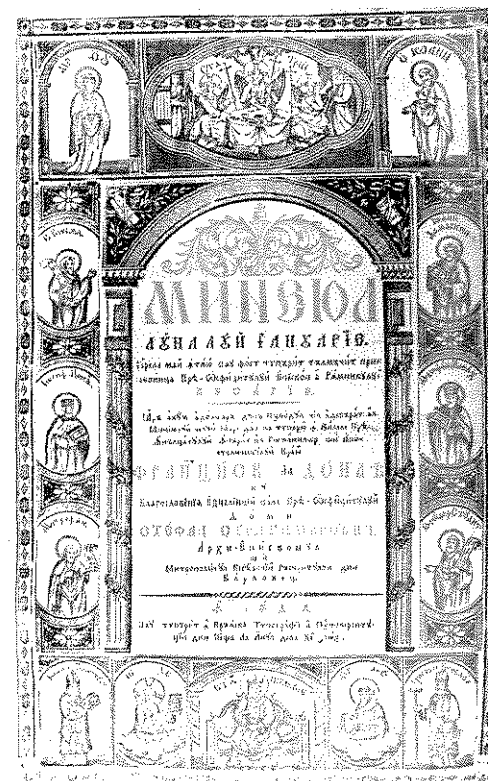

Biserica Sf. Gheorghe (Mitropolia veche) din Iași, ctitorită între anii 1761-1769 de către mitropolitul Moldovei Gavriil Calimachi.

Pagină cu stema Țării Românești și a Moldovei dintr-un Triod, tipărit la București, în 1747.

Mineiul pe luna ianuarie tipărit la Buda în 1805.

Mitropolitul Moldovei Gavriil Calimachi (1760-1786), gravură în lemn.

Гавриил Калимачи

Mitropolitul Moldovei Iacob Stamati (1792-1803). Tablou în ulei în biserica Banu din Iași.

Episcopul Inochentie al Hușilor (1752-1782).

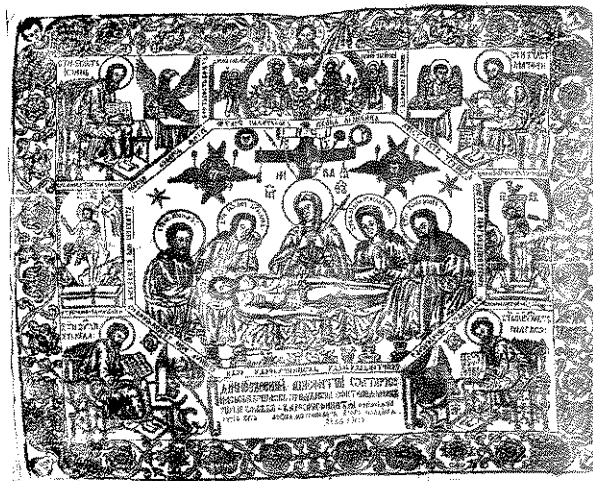
Pagină din *Evangelhia* tipărită la București în 1760, cu stemele ambelor țări și cu versuri închinată domnitorului Scarlat Grigorie Ghica.

Semnături de ierarhi munteni și moldoveni din secolul al XVIII-lea.

Handwritten signature of Antonie, Mitropolit al Moldovei („Antonie Mitropolit Suceviștii”).

Handwritten signature of Ghedeon, Mitropolit al Moldovei („Ghedeon, Mitropolit Moldovlahii”).

Handwritten signature of Misail, Episcop de Râdăuți („Misail episcop Râd.”; 1733).

Antimis sfântit de mitropolitul Moldovei Leon Gheucă (1786), găsit într-o biserică din Transilvania. Azi în colecția bibliotecii Facultății de Teologie din Sibiu.

Câteva iselături inedite de achierii din veacul al XVIII-lea.

Handwritten signature of Ghedeon, Episcop de Roman („Ghedeon, episcop Românschi”; 1734).

Handwritten signature of Danila, Episcop de Roman („Danila, episcop românschi”; 1731).

Handwritten signature of Ghedeon, Episcop de Hups („Ghedeon, episcop hupschi”; 1731).

Handwritten signature of Neofit I-ze, Mitropolit Munten („Neofit Mitropolitul Ungrovlahii”).

Dar în loc să fie reexamineate cererile formulate de el, episcopul Inochentie a fost pus în fața unei comisii de anchetă, care i-a cerut să răspundă la 82 de acuzații, formulate împotriva lui pe baza denunțurilor și a calomniilor reprezentanților celor trei națiuni din Transilvania. Era acuzat că s-a făcut purtătorul de cuvânt al clerului și poporului român, fără a deține o împuternicire legală, că se ocupă mai mult de probleme laice, că a convocat fără știrea arhiepiscopului de Esztergom și a autorităților politice sinodul din 1744, la care au participat și ortodocși, producând tulburare între participanți prin amenințarea cu părăsirea unirii, că a permis folosirea de cărți ortodoxe, că primește preoți hirotoniți de ierarhi ortodocși. Era acuzat de asemenea că n-a luat măsuri împotriva mișcării pentru revenirea la Ortodoxie, inițiată de ieromonahul Visarion Sarai, în părțile de sud ale Transilvaniei, tocmai în anul 1744. Inochentie a răspuns numai la 31 de întrebări, la 16 noiembrie 1744. A doua ședință era fixată pentru 7 decembrie. A refuzat însă să se mai prezinte, motivând că anchetarea lui de către un for laic era împotriva canoanelor. Peste câteva zile (se pare că în 9 decembrie), a părăsit în ascuns Viena, plecând la Roma.

Acțiunea din exil. Plecând la Roma, Inochentie Micu se gândea că va fi sprijinit în lupta sa de papa Benedict XIV (1740-1758). Sosit acolo la începutul anului 1745, a reluat acțiunea, înaintând noi memorii, de data aceasta papei, pe care îl ruga să mijlocească la Viena pentru recunoașterea celor două diplome leopoldine și numirea unui nobil român care să reprezinte interesele poporului român în fața Guvernului și a Dietei.

În aceleași memorii, cerea să nu mai plătească 300 de florini pe an teologului iezuit, din domeniul episcopal de la Blaj, iar în viitor teologul să fie ales de către episcop și să fie un român. Deși în mai 1745, Inochentie era gata să se reîntoarcă la Viena (având o scrisoare de drum de la Congregația „De Propaganda Fide”), totuși, Curtea i-a comunicat că i se interzice plecarea. Au urmat noi proteste, în care-și dovedea nevinovăția, cerând să fie date pe față intrigile calomniatorilor, amenințând că dacă nu i se vor satisface doleanțele, unirea se va nimici. Înaintea memorii peste tot: nuntului papal din Viena, Congregației „De Propaganda Fide”, autorităților austriece, unor personalități politice și bisericești.

Se remarcă faptul că la Roma a început o acțiune și mai susținută pentru îndepărtarea teologului, dându-și seama că situația sa nefericită se datora mai mult intrigilor iezuiților. În cele mai multe dintre memoriile înaintate acum, se plângea de toate abuzurile acestora și de calomniile pe care le-au îndreptat împotriva lui.

În toamna anului 1746, Inochentie a excomunicat pe teologul iezuit Iosif Balog, cerând vicarului său, Petru Pavel Aron (numit de el în 1745), să comunice decretul de excomunicare în sinodul protopopilor și să evite orice legătură cu el. Deși acesta a refuzat să dea curs dispoziției sale, totuși, clerul a aflat de excomunicarea teologului din scrisorile episcopului către câțiva protopopi care i-au rămas credincioși.

Episcopul Inochentie și-a ridicat glasul și împotriva numirii de către arhi-episcopul de Esztergom a unui nou teolog, iezuitul Pallovicz. De aceea, prin mai multe scrisori trimise protopopilor săi, le cerea să nu accepte controlul acestuia, iar prin diferite plângeri către autoritățile politice și bisericești protesta vehement împotriva numirii lui, fără consimțământul său. În ce privește excomunicarea lui Balog, arăta tuturor că în eparhia sa el poate să-și exercite drepturile episcopale fără să întrebe Scaunul apostolic sau Curtea din Viena, apărând astfel independența Bisericii sale.

A încercat, în repetate rânduri, să se întoarcă acasă, înaintând, în acest sens, memorii la Curtea din Viena sau în alte părți, dar fără rezultat. În curând și-a dat seama că toate demersurile sale erau împiedicate de vicarul Aron, care se aliase cu iezuiții, împotriva lui, calomniindu-l la Viena și la Roma. La 25 august 1747, Inochentie anunța pe mai mulți protopopi că a excomunicat și pe Aron și a numit ca vicar pe protopopul Nicolae Pop din Balomir, căruia i-a cerut să convoace sinodul protopopilor.

Sinodul s-a și întrunit la Blaj, la 8-10 octombrie 1747, sub conducerea lui Nicolae Pop, acceptând – în mod excepțional – numirea sa ca vicar până la reînțoarcerea episcopului. S-a hotărât să fie trimisă o delegație la Viena, care să ceară reînțoarcerea episcopului (mai mulți protopopi i-au adresat scrisori, în două rânduri rugându-l să nu renunțe la episcopat). Un nou sinod s-a întrunit la Alba Iulia, la 20 noiembrie 1747, protestând împotriva numirii lui Petru Pavel Aron ca „vicar apostolic”, de către papa, ca să nu mai depindă de episcop.

În fața acestor răzvrătiți fâțișe ale episcopului și ale protopopilor săi, împărăteasa a dispus să se convoace un alt sinod, sub președinția episcopului unit rutean Manuil Olszavski. Sinodul s-a întrunit la 15 mai 1748 la Sibiu; sub presiunea autorităților, Aron a fost recunoscut ca vicar apostolic, iar Nicolae Pop silit să se retragă. Cu toate acestea, s-a cerut din nou reînțoarcerea lui Inochentie în scaun.

În urma acestui sinod, s-a întocmit un lung memoriu către Curte (semnat de Silvestru Caliani, Grigorie Maior și protopopul Gheorghe Pop din Dobra), prin care cereau drepturi politice pe seama românilor, reproducând, în mare, aceleași doleanțe și argumente întâlnite în memoriile lui Inochentie: recunoașterea poporului român ca a patra națiune, episcopul să fie consilier gubernial, nobilii români să fie admiși în funcții publice etc.

În toți acești ani, pe lângă episcopul Inochentie s-au depus mari stăruințe de Curtea din Viena și de papa (mai ales prin cardinalii Alessandro Albani și Mario Millini), ca să renunțe la scaunul episcopal. În 1747 împărăteasa a interzis să i se mai trimită ajutoare din veniturile domeniului de la Blaj. El a rezistat ani de zile tuturor presiunilor, declarând că nu poate să-și părăsească turma și că nu este vinovat. Sunt semnificative cuvintele sale: „Mai bine să piară toate ale lumii acesteia, decât să-mi las poporul în veșnică servitute, clerul, pe mine și episcopii urmași în robia iezuiților”.

Silit să rămână la Roma, împiedicat să mai poarte corespondență cu ai săi și să primească ajutoare, episcopul Inochentie a început să trăiască zile grele, împreunate cu lipsuri materiale, încât a ajuns să-și vândă și crucea de pe piept. În astfel de situații, a fost nevoit să cedeze presiunilor crescând care se exercitau asupra lui și să semneze actul de retragere din scaun, la 7 mai 1751, în schimbul unei pensii anuale de 1200 florini, plătită de Episcopia Blajului. Fostul episcop al românilor uniți, luptătorul dărz pentru drepturile poporului român din Transilvania, și-a petrecut restul vieții la Roma. A dus o viață plină de suferințe trupești și sufletești, căci i s-au interzis orice legături cu preoții și credincioșii săi, încât nu putea primi de nicăieri nici ajutoare materiale, nici vești. Acolo a întocmit o „culegere” de texte cu conținut moralizator și educativ din literatura clasică latină: *Carte de înțelepciune latină – Florile poezilor ilustrate*, editată abia în zilele noastre.

Deși departe de țara sa, Inochentie n-a fost uitat de ai săi. O dovedește faptul că la alegerea de episcop unit din anul 1764 i s-au acordat 72 de voturi. El scria atunci celor care încercau să-l readucă în scaun, că deși este „îngreuiat cu bătrânețele”, totuși „pentru binele de obște iarăși voi încinge arma mea pe coapsa mea”. Dar împărăteasa a refuzat numirea lui ca episcop.

Cu dorul credincioșilor săi în suflet, episcopul Inochentie s-a stins din viață la 22 septembrie 1768, după 24 de ani de exil. N-a avut nici măcar fericirea de-a fi îngropat în catedrala din Blaj, începută în timpul păstoririi sale, ci în biserica Madona del Pascolo din Roma. Rămășițele sale pământești au fost aduse la Blaj abia în anul 1998.

Câteva constatări. *Inochentie Micu, considerat „cea mai puternică personalitate politică a poporului nostru în secolul al XVIII-lea” (D. Prodan), este cel care a început lupta pentru recunoașterea poporului român ca națiune politică în Transilvania. El a pus la baza programului său romanitatea, vechimea și continuitatea românilor pe aceste meleaguri. Revendicările lui social-naționale priveau toate păturile sociale românești: nobilime, cler, meseriași, țărani liberi și iobagi, ridicându-se împotriva întregii asupriri la care erau expuși românii transilvăneni: națională, socială și religioasă. Inochentie Micu este cel care a pus temeliile pe care s-a clădit mai târziu ideologia iluminiștilor transilvăneni și întreaga luptă națională-politică a poporului român, inclusiv celebrul Supplex Libellus Valachorum, care va prelua postulatele sale.*

Deși era slujitor al Bisericii, Inochentie Micu a pus pe primul plan problemele național-politice. În ce privește uniția, el a conceput-o doar ca un instrument pus în serviciul luptei sale naționale și nicidecum ca o recunoaștere a învățăturii Bisericii catolice.

Faptul că amenința mereu cu părăsirea unirii constituie o dovadă concludentă că el urmărea ca, prin ea, să obțină drepturi pe seama clerului și a poporului său. Lupta sa împotriva teologului iezuit sau împotriva încercărilor de imixtiune

ale arhiepiscopului de Esztergom și ale papei în eparhia sa nu era altceva decât o luptă pentru păstrarea independenței Bisericii sale, a doctrinei, cultului și organizării tradiționale ortodoxe, în fața oricăror încercări de catolicizare și de deznationalizare a Bisericii și a poporului român.

Bibliografie

Izvoare: La cele menționate la capitolul XLIX, se adaugă: NICOLAE TOGAN, *Românii din Transilvania la 1733. Conscriptia episcopului Inochentie Klein de Sadu...*, Sibiu, 1898, 45 p.; NICOLAE DOBRESCU, *Fragmente privitoare la Istoria Bisericii Române*, Budapesta, 1905, 84 p. (o parte din corespondența lui Inochentie); ZENOVIE PÂCLISANU, *Correspondența din exil a episcopului Inochentie Micu Klein 1746-1768*, București, 1924, 160 p.

Lucrări: GEORGE BOGDAN-DUICĂ, *Procesul episcopului Ioan Inochentie Klein*, Caransebeș, 1896, 78 p.; AUGUSTIN BUNEA, *Episcopul Inocențiu Klein*, Blaj, 1900; ZENOVIE PÂCLISANU, *Ioan Inochentie Micu Klein*, în „Cultura Creștină”, an XXIII, nr. 4-5, 1943, p. 201-215; NICOLAE COMȘA, *Episcopul Ioan Inochentie Micu*, Blaj, 1943, 64 p.; TULIU RACOTĂ, *Ioan Inochentie Micu*, în „Transilvania”, an LXXV, nr. 2, 1944, p. 116-133 (și extras, Sibiu, 1944, 20 p.); D. PRODAN, *La lutte de Inochentie Micu pour le revélement politique des roumains de Transylvanie*, în „Revue roumaine d'histoire”, 5, 1965, p. 477-496; D. PRODAN, *Inițiatorul luptei politice naționale a românilor din Transilvania: Inochentie Micu*, în vol. „Supplex Libellus Valachorum”, Editie nouă, cu adăugiri și precizări, București, 1984, p. 151-198; AUREL DECEI, *Memoriul (Supplex Libellus) lui I. Inochentie Micu Klein către regina Maria Tereza din anul 1744*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, X, 1967, p. 7-41; D. STĂNILOAE, *Lupta și drama lui Inochentie Micu Clain*, în BOR, an LXXXVI, nr. 9-10, 1968, p. 1137-1185; reproduș și în vol. *Unia-tismul din Transilvania – încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, p. 49-105; FRANCISC PALL, *Știri noi despre primii studenți trimiși de la Blaj la Roma*, în *Apulum*, Alba Iulia, XVII, 1979, p. 469-476; FRANCISC PALL, *Formația școlară a lui Inochentie Micu Klein*, în „Apulum”, XIX, 1981, p. 229-238; FRANCISC PALL, *Inochentie Micu Klein deschizător al luptei de emancipare națională a românilor transilvăneni. Câteva îndreptări și întregiri*, în „Apulum”, XX, 1982, p. 193-205; FRANCISC PALL, *Cele dintâi acțiuni ale lui Inochentie Micu Klein în exilul său din Roma în 1745*, în „Apulum”, XXI, 1983, p. 207-230; FRANCISC PALL, *Noi acțiuni ale lui Inochentie Micu Klein pentru revenirea în patrie din exil, în 1746*, în *Apulum*, XXII, 1985, p. 145-159; FRANCISC PALL, *Ein Siebenbürgischer Bishop im Römischen Exil: Inochentie Micu-Klein (1745-1768)*, Köln, 1991 (ed. rom.: *Inochentie Micu Klein. Exilul la Roma. 1745-1768*. Prefată de Pompiliu Teodor. Editie îngrijită și indice de Ladislau Gyemant, București, 1997).

A se vedea și lucrarea lui Inochentie Micu: *Carte de înțelepciune latină. Illustrium poetarum flores – Florile poetilor iluștri*. Editie îngrijită de Florea Firan și Bogdan Hâncu, București, 1992, 579 p.

LUPTA CLERULUI ȘI A CREDINCIOȘILOR DIN TRANSILVANIA PENTRU APĂRAREA ORTODOXIEI ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

La scurt timp după dureroasa dezbinare bisericească a românilor transilvăneni din 1698-1701, preoții și credincioșii care aderaseră la uniție și-au dat seama că toate cele promise prin diplomele împăratului Leopold I nu erau decât vorbe amăgitoare și că erau amenințați să-și piardă „legea” strămoșească. Drept aceea, la scurt timp după instalarea lui Atanasie Anghel ca episcop unit, a început lupta pentru apărarea Ortodoxiei (cazul credincioșilor din Brașov, Făgăraș, Alba Iulia, Hunedoara etc.). Această luptă a durat ani de-a rândul, fiind purtată cu mult curaj și stăruință de preoții și credincioșii ei deopotrivă, ei înfruntând bătăi, închisoare și chiar moartea mucenicească.

Lupta pentru apărarea dreptei credințe s-a manifestat sub diferite forme: prin împotrivire directă la uniție; prin trimiterea de memorii la Curțile imperiale din Viena și Petersburg ori la Mitropolia ortodoxă sârbă din Carloviț, în care se relateau suferințele îndurate de românii ortodocși și cereau libertate religioasă; prin trecerea unor preoți și credincioși transilvăneni în Țara Românească și Moldova, unde puteau să-și mărturisească nestingheriți credința ortodoxă; prin revenirea la Ortodoxie a unor preoți și credincioși care fuseseră amăgiți sau siliți să primească unirea etc.

Cei mai statornici apărători ai Ortodoxiei s-au arătat credincioșii din Scheii Brașovului. În 1701, ei au refuzat să recunoască autoritatea lui Atanasie Anghel, devenit episcop unit, căruia însă i-au plătit în continuare dăjdiile vlădicești, pentru ca să nu le poată face necazuri. În același an, preoții și „gocimanii” bisericii Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului s-au prezentat la mitropolitul Teodosie al Ungrovlahiei, dând o declarație scrisă că doresc să depindă „în cele sufletești” de Mitropolia păstorită de el. Ei au rămas în această situație și sub urmașii săi, Antim Ivireanul, Mitrofan și Daniil, care le hirotoneau preoți, le trimiteau cărți de slujbă sau cuvinte de învățătură. Cu prilejul hirotonirii de preoți noi, aceștia erau îndatorati să depună un jurământ că nu se vor abate de la credința ortodoxă. Uneori, întreaga obște a credincioșilor din Brașov și Țara Bârsei făcea câte o mărturisire de credință publică. Așa a fost, de exemplu, cea din 5 mai 1723, prin care declarau că rămân fii credincioși ai Bisericii Răsăritului, „de care sfântă credință nici sabia, nici focul, nici închisoarea, nici sărăcia, nici nevoia, nici foamea, nici goana, nici moartea să nu ne poată despărți”.

După instalarea lui Ioan Patachi, credincioșii brașoveni au făcut diferite intervenții la guvernator și la generalul-comandant al Transilvaniei și chiar la Curtea din Viena, unde au trimis pe negustorul Cristof Voicu, pentru a fi recunoscute drepturile bisericii lor. După îndelungate stăruințe, li s-a permis să intre sub jurisdicția Episcopiei Râmnicului (1728), întrucât, prin pacea de la Pasaroviț (1718), Oltenia a fost încorporată între granițele aceluiași Imperiul habsburgic.

Legăturile lor cu Râmnicul au continuat – oficial – până prin 1739, când, în urma păcii de la Belgrad, austriei au pierdut Oltenia, care a fost realipită la Țara Românească. De acum înainte, credincioșii brașoveni se vor îndrepta mai mult spre mitropolia sârbi de la Carloviț, aflați și ei sub stăpânire habsburgică. Încă din 1735, episcopul Nicanor Meletievici al Crusedolului a venit în Brașov, din dispoziția mitropolitului din Carloviț, unde a făcut o colectă și a rezolvat anumite probleme administrativ-bisericești. Episcopii uniți n-au reușit să atragă la uniție nici un credincios din Brașov și Țara Bârsei. În acest fel, brașovenii au oferit – în tot decursul secolului al XVIII-lea și chiar mai târziu – o strălucită pildă de dragoste și de atașament față de Biserica Ortodoxă.

Visarion Sarai. Marile tulburări și lupte pentru apărarea Ortodoxiei în restul Transilvaniei au început abia în 1744, când a apărut călugărul Visarion Sarai, căci până atunci, cea mai mare parte a poporului nu știuse nimic de schimbarea „legii”.

Acest Visarion (din botez Nicolae) era originar din Bosnia, părintii stabilindu-se apoi la Kostainița, în Croația. Cei mai mulți cercetători au susținut că era de neam sârb. Mai nou s-a emis ipoteza – acceptabilă, de altfel – că provenea dintre românii din Bosnia, din familia Ciurcea sau Tiurcia. Chiar și un act dat de administrația militară din Timișoara îl numise: *eremitul valah*. Călătorise pe la Muntele Athos și în Țara Sfântă, unde a fost călugărit în mănăstirea Sfântul Sava, apoi s-a așezat în mănăstirea Pakra din Slavonia. Cu un pașaport eliberat de mitropolitul Carlovițului Arsenie Ioanovici Șacabent, în ianuarie 1744 a venit în Banat, iar de aici a trecut în Transilvania, începând lupta pentru apărarea Ortodoxiei.

În drumul său spre Transilvania, a făcut un popas la Lipova, unde a ridicat o cruce pe culmea din apropierea orașului (păstrată și azi într-o absidă exterioară a unei biserici din oraș). Din fața acestei cruci, predica mulțimilor de credincioși români, veniți aici mai cu seamă la târgurile săptămânale. Conținutul predicilor sale este cunoscut din relatările protopopului cronicar Nicolae Stoica de Hăteș. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încât autoritățile de stat au fost nevoite, în mai multe rânduri, să ia măsuri pentru împiedicarea lor.

În prima jumătate a lunii martie 1744, Visarion a părăsit Lipova, îndreptându-se pe valea Mureșului spre Dobra (jud. Hunedoara), însoțit de un mare număr de credincioși, precum și de trei negustori „greci” din Lipova – deci aromâni – Dima Nino, Gheorghe Nicola și Gavrilă Bistro. La Dobra a rostit în fața credincioșilor aceeași predică simplă, prin care-i îndemna să nu mai asculte pe preoții uniți. De aici, înconjurat de aceeași mulțime, s-a îndreptat spre Deva și

Orăștie până la Săliște (jud. Sibiu). Pretutindeni era întâmpinat de mii de credincioși, se trăgeau clopotele bisericilor din satele prin care trecea. Iar prin cuvintele sale mobiliza mulțimile, înflăcărâ sufletul ascultătorilor, le arăta că prin unire li se schimba credința, îndemna pretutindeni pe credincioși să alunge preoții uniți și să păstreze rânduilele ortodoxe. Efectul predicilor sale a fost uluitor.

A rămas pentru câteva zile în Săliște, unde a reușit să întărească în legea veche pe credincioșii din „mărginimea” Sibiului, care au devenit apoi cei mai înflăcărâți apărători ai Ortodoxiei. Pe locul unde propovăduise în Săliște, s-a ridicat mai târziu schitul numit „de la Fântâna Foltii”, cu hramul „Izvorul Maicii Domnului”. Și-a continuat apoi drumul spre Sibiu, dar autoritățile, informate de succesul predicilor sale, au dispus arestarea lui și a celor trei negustori care-l însoțeau.

Închis la Sibiu, lui Visarion i s-a luat un lung interogatoriu, din dispoziția generalului comandant al Transilvaniei, Czernin. Din relatările sale, se desprind câteva sumare date biografice, așa cum le-am prezentat mai sus. La întrebările puse în legătură cu predica sa împotriva uniției – principala acuzație care i se aducea –, a refuzat să răspundă. Cu aceasta, misiunea lui Visarion în Transilvania poate fi socotită ca încheiată. Din Sibiu a fost trimis în închisoarea din Deva, de acolo la Timișoara, Osiek și Raab și, în cele din urmă, aruncat în feroasa temniță de la Kufstein, în Munții Tirolului. Acolo se crede că a și murit ca sfânt mărturisitor pentru Ortodoxie. Cei trei însoțitori ai săi au fost închiși în Sibiu și Timișoara, de unde au fost eliberați după vreun an.

Măsuri pentru consolidarea uniției. Acțiunea lui Visarion a alarmat toate autoritățile de stat din Transilvania, până la Curtea din Viena. Drept aceea, s-au luat o serie de măsuri în vederea consolidării uniției. Încă din 6 mai 1744, Guvernul Transilvaniei ceruse organelor administrative în subordine să pună în vedere românii că sunt datori și în viitor să cerceteze bisericile în care slujesc preoți uniți, căci altfel vor fi supuși pedepselor prevăzute în cunoscuta colecție de legi medievale *Compilatae Constitutiones*.

După lungi consultări cu fruntașii clerului unit, cu episcopul romano-catolic din Alba Iulia și cu teologul iezuit, pe baza avizului favorabil al împărătesei Maria Tereza, guvernatorul Transilvaniei, contele Ioan Haller, a lansat o proclamație (sau patentă) către români, pentru a liniști spiritele (martie-aprilie 1745). Patentă a avut însă un efect contrar celui așteptat de guvernator și de consilierii lui. Nesciind – sau nevoind să știe – că marea majoritate a poporului român nu acceptase uniția și nici nu știa de ea, prin proclamație autorii ei au făcut marea greșală că au adus la cunoștința tuturor românii din Transilvania că trebuie să se considere uniți cu Biserica Romei. Se arăta apoi că „pentru fericirea și folosul românii”, Curtea din Viena întemeiea Episcopia unită de la Blaj, cu o mănăstire și eliberase pe preoții uniți de toate sarcinile iobăgești și de robotele pe care le datorau proprietarilor de pământ. Cu alte cuvinte, țaranilor

români li se vorbea tocmai de acei preoți uniți pe care-i alungaseră în urma prediciei lui Visarion, preoți care, pentru obținerea unor favoruri materiale, își renegaseră credința. S-au instituit mai multe „comisii” care să aducă la cunoștința românilor cuprinsul „patentei” lui Haller. Rezultatul a fost același în toate satele: toți credincioșii au declarat categoric că nu primesc preoți uniți și nu iau parte la slujbele săvârșite de ei, fapt pentru care mulți au fost arestați.

Eșecul proclamației lui Haller a determinat autoritățile ardeleni și Curtea din Viena să ia noi măsuri pentru întărirea uniției. Astfel, împărăteasa Maria Tereza a fost silită să facă apel la episcopul rutean unit Manuil Olszavski din Muncaci, căruia i-a cerut să facă o vizită canonică în Transilvania și să-i înainteze un raport despre starea unirii. Episcopul Manuil și-a îndeplinit misiunea în iarna anului 1745/46, constatând că unirea este amenințată în multe părți, mai ales în sudul Transilvaniei, unde preoții uniți erau alungați de credincioși.

În fața acestei situații, episcopul a prezentat Curții mai multe recomandări: întemnițarea preoților ortodocși care instigă pe credincioși împotriva uniției, alungarea călugărilor ortodocși din schiturile Scorei, Arpaș și Porcești (între Sibiu și Făgăraș), întoarcerea lui Inochentie Micu și altele. Pe baza acestor propuneri, la care se adăugau și cele ale Statusului catolic transilvan, împărăteasa Maria Tereza a semnat, la 15 aprilie 1746, trei decrete către Guvernul Transilvaniei. Împărăteasa cerea, între altele, arestarea și pedepsirea celor hirotoniți în Țara Românească și Moldova, precum și a preoților care au abjurat unirea.

Tot atunci împărăteasa a numit patru „protectori” ai unirii, cu depline puteri în sectorul lor de activitate: cancelarul Gheorghe Pongrácz, Ignatie Bornemisza, comitele suprem al comitatului Turda, și românii renegați David Mariafi de Maxa, comite suprem al comitatului Cluj și Petru Dobra, „director fiscal” al Transilvaniei. Guvernul Transilvaniei a întocmit pentru ei o „instrucție” în 15 puncte, cu dispoziții precise de pedepsire cu închisoare, băți și amenzi în bani a preoților și credincioșilor ortodocși care ar împiedica lucrarea de promovare a uniției. Se inaugura astfel o perioadă de persecuții și mai dureroase, cu multe jertfe ale credincioșilor pentru apărarea credinței strămoșești.

Preoți și credincioși luptători pentru Ortodoxie. Lupta începută de ieromonahul Visarion a fost continuată de numeroși preoți și credincioși, îndeosebi din jurul Sibiului. Satele se împotriveau cu dârzenie uniției, alungau preoții uniți, refuzau slujbele lor și trimiteau „dieci” la Râmnic ori la București, pentru a fi hirotoniți preoți ortodocși. În primăvara anului 1745, au fost arestați trei țărani din Săliștea Sibiului (*Danilă Milea, Stan Borcea și Dumitru Șteflea*), pentru alungarea preoților uniți. Au rămas în închisoare aproape patru ani.

În toamna anului 1748, săliștenii au început noi acțiuni pentru apărarea credinței lor. Ei au trimis atunci la Viena pe consăteanul lor *Oprea Miclăuș*, pentru a prezenta Curții un memoriu în numele credincioșilor din părțile Sibiului, Miercurei, Sebeșului, Orăștiei și Dobrei, prin care cereau să fie lăsați în vechea

lor credință. Odată cu el a plecat și *Ioan Oancea* din Făgăraș, care ducea un memoriu în numele credincioșilor din acest oraș (în 1747, Oancea mai făcuse un drum la Carlovit, să ceară să fie primiți sub jurisdicția Mitropoliei de acolo). După ce au prezentat Curții memoriul, li s-a pus în vedere să se întoarcă acasă, cu promisiunea că doleanțele lor vor fi soluționate de Guvernul transilvan.

Reîntorși acasă, au informat pe credincioși că la Viena cererea lor se rezolvase în mod favorabil, acordându-se libertate credinței ortodoxe. Așa se face că în preajma Crăciunului anului 1748, aproximativ o sută de țărani s-au prezentat la guvernatorul Transilvaniei, în Sibiu, cerând să publice hotărârea împărătesei luată în cauza credinței lor. Răspunsul s-a amânat pentru o săptămână, dar atunci au fost arestați Ioan Oancea și încă un țaran (în locul lui Oprea Miclăuș, care a reușit să fugă). Oancea a rămas închis aproape doi ani. Câteva zile mai târziu, au fost arestați opt preoți ortodocși.

Cercetarea plângerilor românilor a fost încredințată cunoscutului prigonitor al Bisericii Ortodoxe Petru Dobra, iar în satele din „Mărginimea” Sibiului au fost încartiruite două companii de soldați austrieci – menținute mai mult de un an –, pentru a împiedica orice rezistență împotriva uniției. Comportarea celor două companii militare este viu redată într-un memoriu al preoților și credincioșilor din părțile de sud ale Transilvaniei către mitropolitul din Carlovit: „Și ne-au trimis două companii de nemți de ne chinuiesc. Și de se betejește (îmbolnăvește, n.n.) un om, aduc nemții popii cei uniți de-l cuminecă și de moare un om, iară aduc nemții de-l îngroapă și pătimim de frica nemților și de-a popilor. Și de naște vreun prunc, aleargă popii cu nemții de-l botează cu de-a sila... Și care om nu vrea să meargă cu popii cei uniți la biserică, îi trage întâi câte cincizeci de bani, a doua oară câte un florin și merg la cârciumă și-i beau”.

Această situație a determinat pe credincioșii din zona respectivă să trimită o nouă delegație la Viena (1749), formată de data aceasta din cinci țărani: *Oprea Miclăuș* din Săliște, *Bucur Bârsan* din Gura Râului, *Moga Triflea* din Orlat, *Coman Banu* din Poiana Sibiului și *Constantin Petric* din Jina. Ei au înaintat Curții două memorii, cerând recunoașterea libertății religioase. Împărăteasa a dispus ca acești cinci țărani să se întoarcă acasă, cu îndatorirea de a-și ține în continuare preoții uniți. De teama autorităților, Oprea Miclăuș s-a stabilit în Banat, doi credincioși s-au întors în satele lor, alți doi au murit pe drum.

La începutul anului 1752, mai mulți preoți și credincioși s-au adunat în casa preotului Vasile din Săliște, care a redactat, în numele lor, un nou memoriu către Curtea din Viena, cerând libertate credinței și episcop ortodox. Memoriul a fost dus de preoții Ioan din Poiana Sibiului și Ioaneș din Galeș, la Becicherec în Banat, unde se găseau *Oprea Miclăuș* cu preotul *Moise Macinic* din Sibiel. Acești doi au fost însărcinați să ducă memoriul la Viena, după ce a fost tradus la Timișoara în limba germană.

De data aceasta, Oprea Miclăuș – sosit pentru a treia oară în capitala Imperiului habsburgic – și preotul Moise au fost primiți în audiență de împărăteasa Maria

Tereza și de cancelarul Kaunitz. Se cunosc răspunsurile pe care le-au dat amândoi la un interogatoriu care li s-a luat la 14 aprilie 1752, cu interesante date biografice. De pildă, Moise Măcinic relatează că a fost hirotonit la București de către mitropolitul Neofit Cretanul, în urmă cu șase ani, că după o scurtă activitate pastorală în Sibiel, a fost închis în Sibiu, pătimind 17 luni, pentru simplul motiv că a fost hirotonit în Țara Românească. Eliberat cu condiția de a nu mai săvârși cele sfinte, a fost expus din nou primejdiei de a fi întemnițat, pentru că refuzase să depună jurământul preotesc în fața lui Petru Pavel Aron, ceea ce l-a făcut să se refugieze în Becicherec, unde se găsea și Oprea Miclăuș, lăsându-și familia în Sibiel.

În loc să li se dea un răspuns la memoriul pe care-l înaintaseră Curtii, cei doi trimiși ai clerului și credincioșilor din „Mărginimea” Sibiului au fost arestați și aruncați în închisoarea de la Kufstein. Nu se știe nimic despre sfârșitul celor doi mărturisitori ai Ortodoxiei românești. În 1756, Curtea din Viena sesiza autoritățile din Transilvania că un deținut a fugit. Nu se știe care din ei a reușit să evadeze, dar cert este că nici unul nu a mai ajuns acasă. În anii următori, românii din „scaunul” Săliștei au înaintat mai multe plângeri către mitropolitul de la Carloviț, prin care-l ruga să intervină pentru eliberarea celor doi captivi. Iar în sinodul convocat de ieromonahul Sofronie la 14-18 februarie 1761 la Alba Iulia, s-a cerut din nou eliberarea celor întemnițați, între care figurau și cei doi. Poate că acela care evadase a fost prins și readus în închisoare; n-ar fi exclus însă, ca el să fi pierit de foame prin Munții Tirolului, iar cei de acasă să nu fi știut nimic de moartea lui. În 1784, deci după mai mult de 30 de ani, Stana, soția lui Oprea, ruga pe împăratul Iosif II (1780-1790) să-i elibereze soțul, măcar acum, la bătrânețe. Nu s-a mai aflat însă nimic despre el. Înseamnă că amândoi pieriseră în fioaroasa închisoare habsburgică, jertfându-și viața pentru apărarea credinței ortodoxe.

Paralel cu acțiunile lui Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, au lucrat pentru Ortodoxie – independent sau în legătură cu ei – și alți preoți și credincioși transilvăneni. Menționăm îndeosebi pe aceia care au făcut călătorii lungi și obositoare până la țarina Elisabeta Petrovna a Rusiei (1741-1761), la Petersburg, pentru ca s-o roage să intervină în favoarea lor la Curtea imperială din Viena. Între aceștia, notăm pe protopopul *Nicolae Pop din Balomir*, fostul vicar al episcopului Inochentie Micu, care a revenit la Ortodoxie. Pe temeiul memoriului său, țarina a ordonat ministrului său din Viena să intervină la Curtea de acolo, ca să se acorde „deplină libertate” credinței ortodoxe în Transilvania. Conferința ministrilor întrunită la Viena, în toamna anului 1750, a informat pe țarina Rusiei că întreg poporul român din Transilvania s-a unit cu Roma în 1698 (!). Nicolae Pop a rămas în Țara Românească, unde s-a călugărit, sub numele de Nichifor, ajungând egumen al mănăstirii Argeș (în 1763 apare între cei trei candidați la scaunul de episcop al Buzăului).

Un alt luptător pentru apărarea Ortodoxiei a fost ieromonahul *Nicodim*, se pare originar din părțile Albei, călugărit la Râmnic de episcopul Grigorie Socoteanu.

Reîntors apoi în Transilvania, prin 1750 a plecat la Viena, împreună cu tânărul Ioan, fiul preotului Avram din Aciliu (jud. Sibiu), mai târziu hirotonit el însuși la Carloviț. Au fost primiți în audiență de împăratul Francisc, soțul Mariei Tereza, căruia i-au prezentat doleanțele credincioșilor transilvăneni. Temându-se că vor fi arestați, au părăsit Viena, îndreptându-se spre Petersburg, unde au fost primiți de țarina Elisabeta, căreia i-au relatat toate suferințele românilor ortodocși din Transilvania, rugând-o să solicite libertate deplină pentru credința lor de la împărăteasa Maria Tereza.

În 1757, Nicodim a făcut a doua călătorie în Rusia (Kiev și Moscova), având scrisori de recomandare din partea mitropolitului Filaret Mihalitzis al Ungrovlahiei și a episcopului Grigorie Socoteanu al Râmnicului. A rămas mai mult timp în Rusia, primind aprobarea țarinei să strângă ajutoare pentru o mănăstire de lângă Alba Iulia. S-a reîntors la Râmnic, pe lângă episcopul Grigorie, ajungând apoi egumen al schitului Berislăvești-Argeș. Prin 1758-1759 era în Rusia și vechiul său tovarăș de drum, Ioan din Aciliu, acum preot. Nu se știe în ce împrejurări a fost arestat acest preot, căci în februarie 1761, credincioșii transilvăneni cereau eliberarea lui.

După arestarea celor doi neînfricați luptători pentru credință, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic, rolul de conducător a revenit preotului *Cosma din Deal*, lângă Sebeș. Fiind hirotonit la București, de mitropolitul Neofit Cretanul, a fost asuprit în permanență de protopopul unit Avram din Daia (sub ascultarea căruia intra și parohia Deal), aplicându-i diverse amenzi în natură și răpiri de bunuri materiale. Prin 1751-1752, a fost întemnițat 60 de săptămâni în Alba Iulia, iar tatăl său patru săptămâni. Altă dată, neputând să-l prindă, oamenii protopopului au arestat pe preoteasa lui, cu un copil mic în brațe, care i-a degerat de frig în închisoare. Prin 1755, acest inimos preot ortodox, împreună cu credinciosul *Constantin Petric* din Jina, au cutreierat 42 de sate între Sibiu și Sebeș, apoi pe Valea Mureșului spre Orăștie, redactând peste tot „cărți”, în care se relateau suferințele îndurate de preoții și credincioșii satelor respective. Din cuprinsul lor, aflăm numele a sute de preoți și preotese, țărani și țărănci, care au fost uciși, închiși, jefuiți de bunurile lor, bătuți până la sânge sau maltratați pentru același categoric refuz de-a accepta uniția.

Dintre preoții care au suferit închisoare, reținem pe *Ionaș din Săliște* (închis șase săptămâni la Sibiu), *Oprea din Săliște* (11 luni, împreună cu cei doi fii, unul preot și altul diacon, cel din urmă bătut în mod barbar, încât a zăcut trei ani), *Ioan din Poiana Sibiului* (patru săptămâni), *Maniu din Poiana*, dus la Blaj, *Avram din Cut* (trei luni), *Ioan din Răchita* și alții.

Dintre preotese, pe lângă soția lui *Cosma din Deal*, cele mai mari suferințe le-a îndurat soția preotului *Daș din Tilișca* (jud. Sibiu). A fost închisă în mai multe rânduri: o dată 14 săptămâni, apoi a fost silită să facă 50 de zile robotă la protopopul din Daia (deși era cu copil mic) și un nou arest de două luni, alături de

alte cinci preotese. De fiecare dată, la eliberarea din închisoare, era silită să plătească sume însemnate de bani. Suferințe asemănătoare au îndurat soția *preotului Ioan din Poiana*, închisă 31 de săptămâni, soția *preotului Ioan din Răchita*, care era însărcinată, închisă două săptămâni la Sebeș, soția *preotului Avram din Cugir* și altele.

Au fost apoi întemnițați sute de țărani români din Săliște, Poiana Sibiului, Jina, Tilișca, Deal, Cărpiniș etc. Consemnăm doar câțiva din acești martiri ai legii strămoșești. De pildă, patru credincioși din Jina au fost duși la ocnele de sare din Uioara, fiind supuși la tot felul de umilinte timp de șapte săptămâni: „ziua îi pune la mlăcii și noaptea îi băga în temniță cu scara în pământ și-i răstigne în belciugi de fier și le băga un lanț între picioare și punând la capul lanțului lacat...!”. Credinciosul *Oprea Petric* din Jina a fost deținut 11 săptămâni la Blaj, „cu chiarăle (fiare, lanțuri, n.n.) în picioare”. Iar credincioșii din Deal, păstoriți de preotul Cosma, declarau: „Ne-au închis în camere, cu mari și mici, și ne-au afumat cu paie ude, pentru că nu ne-am aplecat sub uniție... și pe judele *Toma Rosca*, l-au legat cu două lanțuri de grumazi și l-au dus în Sibiu și l-au băgat în temniță...”. *Ioan Crăciun din Cărpiniș* a zăcut opt luni în temnița din Alba Iulia „pentru lege, tot în fiară și în cătuși”.

În aceeași perioadă au fost închise 16 femei din Poiana Sibiului 14 săptămâni, în timpul iernii. În ianuarie 1760, au fost închise și apoi pedepsite cu câte 12 sau 15 lovituri de bici în piața Sibiului, 10 femei din Colun (jud. Sibiu).

Amenzile aplicate în bani, vite, vin și chiar articole de îmbrăcăminte, erau deosebit de mari, contribuind la ruina materială a acestor oameni, care, în general, duceau o viață plină de lipsuri, având de întreținut familii numeroase și de plătit diferite impozite către stat.

Toate datele anchetei efectuate de preotul Cosma au fost prezentate mitropolitului sârb Pavel Nenadovici din Carlovit (1749-1768), un apărător și sprijinitor statornic al românilor ortodocși din Transilvania. Presupunem că ele au fost duse acolo de preotul *Ioan din Poiana Sibiului* și de credinciosul *Toma Maier din Răhau* (jud. Alba), care în primele luni ale anului 1755 erau în Carlovit. Notăm că la Carlovit se prezentaseră și alte delegații românești (Ioan Oancea din Făgăraș, protopopul Eustatie din Brașov etc.), iar în anul 1749, mitropolitul Pavel a trimis un om de încredere în Ardeal, al cărui nume nu-l cunoaștem, dar presupunem că a fost român, care a trecut prin 270 de sate, între Dobra și Făgăraș, pentru a strânge date referitoare la situația românilor ortodocși. Pe baza informațiilor primite, mitropolitul a înaintat Curții mai multe memorii în cauza românilor transilvăneni, cerând să li se acorde libertate religioasă. În pofida unui decret imperial din 5 iunie 1756 (altele din anii următori), prin care i se interzicea mitropolitului jurisdicția asupra bisericilor din Transilvania, el a continuat, să înainteze memorii

Curții, dovedindu-se astfel unul din sprijinitorii sinceri ai credincioșilor ortodocși, rămași fără un cărmuitor duhovnicesc.

Prin 1756, în fruntea acțiunii de apărare a Ortodoxiei în Transilvania, se afla *preotul Ioan (Ioan) Vărvorea* din Gales (jud. Sibiu). În acel an, episcopul unit Petru Pavel Aron informa pe magistratul din Sibiu și guvernatorul Transilvaniei că acest preot face agitații împotriva unirii. În mai 1756 a fost arestat și întemnițat la Sibiu. Rugămintea bătrânului său tată, Ioan Vărvorea, adresată autorităților din Transilvania, prin care cerea eliberarea fiului său pe garanție sau cel puțin din lanțuri, n-a fost luată în considerare. Împărăteasa a dispus să fie închis pe viață în temnița din cetatea Devei. Peste un an însă, a fost mutat la Graz. Spre deosebire de ceilalți doi tovarăși ai săi de suferință, despre părintele Ioanș avem unele știri din timpul detenției sale. Astfel, *Cronica* brașoveanului Radu Duma arată că în 1776 câțiva negustori din Brașov, aflați în afaceri comerciale la Graz, l-au vizitat în închisoare, unde le-a mărturisit „că mai bine va muri acolo, decât să-și lase credința sa pravoslavnică”. Se pare că de la Graz a fost mutat la Kufstein. În anul 1780, un alt deținut de acolo, sârbul Ghenadie Vasici, fost pretendent la scaunul episcopal ortodox din Transilvania, a reușit să trimită o scrisoare Sinodului Bisericii Ortodoxe Ruse și țarinei Ecaterina a II-a, rugându-i să intervină pentru eliberarea lui. Între altele, Ghenadie scria: „Aici în fortăreață este și un preot român din Transilvania, cu numele Ioan, care pătimește în robie de 24 de ani pentru credința ortodoxă”. Să fie Ioan din Gales, Ioan din Aciliu sau e un omonim?

Numeroasele nemulțumiri și agitații din Transilvania au determinat pe împărăteasa Maria Tereza să dea un decret, la 13 iulie 1759, prin care acorda toleranță religioasă credincioșilor ortodocși, iar episcopului unit i se interzicea persecutarea lor. Se prevedeau însă și anumite condiții: revenirea la Ortodoxie nu era admisă, ortodocșii nu puteau să-și reocupe bisericile luate de uniți, iar cele pe care le reocupaseră trebuiau înapoiate, erau obligați să nu întreprindă nimic împotriva uniției. Acest decret, în loc să mulțumească pe ortodocși, dimpotrivă, i-a îndârjit și mai mult, refuzând să primească acele condiții.

Rolul de îndrumători, de mobilizatori ai conștiințelor, a fost preluat de alți preoți și credincioși. Astfel, în același an, s-a inițiat o acțiune de organizare bisericească, cu alegeri de protopopi ortodocși. Pe valea Hârtibaciului, de pildă, sufletul acțiunii erau preotul *Stan din Glâmboaca* (jud. Sibiu), din inițiativa căruia s-au întocmit, în mai multe parohii, liste cu credincioșii ortodocși. S-au întrunit noi adunări de preoți și credincioși în Glâmboaca, Rapolt (jud. Hunedoara), Orăștie, Săliște, Ludoș (jud. Sibiu) etc. Preoții uniți erau alungați, bisericile preluate de ortodocși. Un călugăr, *Ioanichie* din Țara Făgărașului, a plecat tot atunci la Carlovit, „pentru folosul de obște al patriei și al neamului nostru, spre sporirea și întărirea pravoslavniciei credințe”.

În mod deosebit s-a remarcat *preotul Ioan Piuriu din Sadu* (jud. Sibiu), cu învățătură la Cozia, hirotonit la București de mitropolitul Filaret Mihalitizs. După ce a slujit doi ani în Sadu, a fost arestat din dispoziția lui Petru Pavel Aron, fiind tuns de plete și de barbă în piața Sibiului împreună cu alți preoți ortodocși (de aici, numele de *popa Tunsu*). În primăvara anului 1759, a convocat o mare adunare la Sadu, la care au participat reprezentanți ai satelor din jurul Sibiului, apoi o nouă adunare în Petrilaca, pe Câmpia Transilvaniei, cu peste 300 de participanți, în care s-a discutat problema libertății religioase și s-au redactat memorii către împărăteasă. În anul următor, a continuat acțiunea de refacere a Ortodoxiei în satele de pe Câmpia Transilvaniei și din părțile Clujului, convocând adunări și rostind predici în diferite sate. Spre sfârșitul lunii iulie 1760, a fost arestat în satul Pogăceaua, de către doi protopopi, însoțiți de vreo 20 de preoți uniți și de 20 de husari (soldați, n.n.). În *Istoria bisericească* a lui Petru Maior se întâlnesc amănunte interesante despre arestarea sa, suferințele îndurate din partea preoților uniți, întem-nițarea la Târgu Mureș pentru o săptămână, trimiterea lui la Viena legat de mâini și de picioare și escortat de o sută de soldați, cu opriri la Cluj, Oradea, Debrețin, Buda, Győr (Raab). La Viena a fost anchetat de o comisie dar, spre marea lui surprindere, a fost eliberat.

Se păstrează – în traducere germană –, o scrisoare a sa cu data de 16 septembrie 1760, către tovarășii săi de luptă din Transilvania, în care le arăta condițiile „umane” de tratament de la Viena, recomandând tuturor să trăiască în pace cu uniții, să nu se mai urasă, să restituie uniților bisericile, cu alte cuvinte era un adevărat „îndreptar” de viață pentru credincioșii ortodocși. Regimul avea nevoie de o astfel de scrisoare, dată în schimbul eliberării sale, căci tocmai atunci era în plină desfășurare răscoala lui Sofronie. Deci, clerul și credincioșii ortodocși din Transilvania trebuiau să afle prin această scrisoare de bunele intenții ale „milostivei crăieșe” față de ei și că se pot obține drepturi și pe cale pașnică. Scrisoarea a ajuns la Sadu abia în februarie 1761, când soția sa Patrasia și părinții săi, Ioan și Dobra, îi trimiteau două duioase scrisori, prin care-i relatau tristețile realității ale vieții lor de acasă.

Reîntors acasă, desigur urmărit de autorități și de oamenii episcopului Aron, preotul Ioan s-a stabilit în Sânnicolaul Mare din Banat, unde a păstorit până la moarte (1782). A avut doi fii, Petru, care i-a urmat în preoție și cunoscutul cărturar și medic oftalmolog Ioan Piuriu Molnar.

Răscoala lui Sofronie de la Cioara. Constatând că toate încercările și memoriile lor rămân fără rezultat, credincioșii ortodocși au ales ultima cale în vederea dobândirii libertății religioase, și anume răscoala împotriva uniației și a iobăgiei. Ea a fost condusă de ieromonahul *Sofronie* din satul Cioara azi Săliștea – jud. Alba. Născut într-o familie preotească din sat, primind la botez numele de Stan, a fost preot de mir în satul său, apoi s-a călugărit, se pare la Cozia. Reîntors la Cioara, și-a făcut „o țăr de schit în mijlocul codrului, mai ca la un mil departe

de sat, locuind acolo și rugându-se lui Dumnezeu pentru sufletul lui, în care ținea și câțiva copii pentru învățătură”, cum relatează o plângere a credincioșilor către autorități.

După ce autoritățile i-au distrus schitul, a început lupta împotriva uniației, îndemnând pe credincioși să alunge preoții uniți și să declare că vor să stea „sub porunca Bisericii din Ierusalim”. La Crăciunul anului 1759, a fost arestat și închis în satul Bobâlna lângă Orăștie, dar a fost eliberat de vreo 600 de țărani, conduși de preotul Ioan din Săliște, unul din colaboratorii săi apropiați. De aici, Sofronie a plecat în Munții Apuseni, îndemnând peste tot poporul să alunge preoții uniți și să se întoarcă la Ortodoxie. A fost arestat din nou la Abrud, dar autoritățile l-au eliberat la scurt timp, căci se temeau de o răzvrătire a motilor.

La 10 august 1760, a convocat un „sinod” de preoți și credincioși la Zlatna, în Munții Apuseni, întocmind memorii către împărăteasa Maria Tereza și către Guvernul Transilvaniei, prin care cereau episcop ortodox, restituirea bisericilor și a sesiilor parohiale, luate de preoții uniți, eliberarea celor închiși pentru credința ortodoxă. În 1760, țăranii răsculați au intrat în Blaj, încât episcopul Petru Pavel Aron a fost silit să se refugieze la Sibiu de teama poporului.

Mișcarea s-a extins cu repeziciune în toată Transilvania, ajungând până în Sătmar și Maramureș, unde circulau proclamații și scrisori de la Sofronie. S-au convocat și aici adunări populare, în care preoții și credincioșii hotărâau întoarcerea la Ortodoxie (Santău, Dorolt, Corni, Gherdani, Budești ș.a.), încât în 1761, episcopul rutean Manuil Olszavski din Muncaci a fost nevoit să cerceteze satele sătmărene, ajutat de autoritățile de stat, și să impună credincioșilor să accepte din nou uniația. În Maramureș, mișcarea de revenire la Ortodoxie a fost condusă de preotul Ioan Marinț, pe care autoritățile au încercat să-l aresteze, dar n-au reușit.

Datorită acestei mișcări generale românești, împărăteasa Maria Tereza și autoritățile din Ardeal au fost nevoite să bată în retragere. La 20 octombrie 1760, împărăteasa înștiința, pentru prima dată, că va numi o comisie care să cerceteze plângerile românilor, iar cei arestați pentru credință vor fi eliberați.

În urma acestei capitulări, Sofronie a început o acțiune energetică de organizare a Bisericii Ortodoxe (se intitula chiar vicar al Sfântului Sinod din Carlovit), ajutat de preoții Gheorghe din Abrud, Ioan din Săliște, Rusan din Alba Iulia, călugărul Ioanichie din Veneția de Sus (Făgăraș) și alții. Pretutindeni convoca *sinoade*, adică adunări de preoți și credincioși, îndemnându-i să-și păstreze credința strămoșească. Cel mai însemnat a fost „sinodul” de la Alba Iulia din 14-18 februarie 1761. Dezbaterile „sinodului” au fost redactate de Sofronie în 19 puncte și înaintate Guvernului. În prima parte erau expuse doleanțele credincioșilor ortodocși: eliberarea celor închiși (Oprea Miclăuș, cu preoții Moise Măcinic, Ioaneș din Galeș, Ioan din Sadu, Ioan din Aciliu), încetarea persecuțiilor împotriva credincioșilor ortodocși și libertate deplină Ortodoxiei. În continuare, se stabileau

măsuri de organizare a Bisericii Ortodoxe și de întărire a vieții morale a preoților și credincioșilor: preoții să nu intre în cârciumi, să se îngrijească de biserici, să cunoască rânduiala slujbelor, iar credincioșii să se spovedească, să nu înjure, să învețe rugăciunile, să procure cele necesare pentru biserică ș.a.

Astfel, prin conținutul hotărârilor luate, „sinodul” de la Alba Iulia poate fi considerat punctul culminant al răscoalei lui Sofronie și unul din marile fapte istorice-bisericești din secolul al XVIII-lea. De altfel, întreaga mișcare a lui Sofronie poate fi considerată ca o biruință deplină a Ortodoxiei în Transilvania, căci zeci de sate au părăsit uniția. Tot ce se lucrase timp de 60 de ani pentru înstrăinarea poporului de credința strămoșească era acum zdruncinat.

Misiunea generalului Buccow. În astfel de condiții, împărăteasa Maria Tereza a trimis în Transilvania pe generalul Nicolaus Adolf baron Buccow, în calitate de comandant al forțelor militare de aici. Odată cu el au fost trimise noi unități de cavalerie și infanterie. Tot atunci a venit și episcopul ortodox sârb din Buda, Dionisie Novacovici, care a fost instalat în biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, apoi s-a stabilit în Rășinari. Buccow avea datoria să înăbușe răscoala românilor, să cerceteze disensiunile confesionale și să întocmească o statistică a preoților și credincioșilor ortodocși și uniți. Îndată după sosirea sa la Sibiu, la începutul lunii aprilie 1761, s-a prezentat la el o delegație de 40 de români, condusă de protopopul Ioan din Săliște, înmânându-i un memoriu prin care cereau încetarea persecuțiilor religioase, eliberarea celor închiși, numirea unui episcop ortodox, scutirea preoților ortodocși de contribuții, restituirea bisericilor luate de uniți și aprobarea, pentru Sofronie, de a predica în toată Transilvania. La 26 aprilie, în ziua de Paști, s-au prezentat iarăși sute de credincioși la Sibiu. Noul episcop, Dionisie Novacovici, sosit tocmai atunci, i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște cele ce se vor hotărî cu privire la credința ortodoxă.

Peste câteva zile, la 1 mai, s-a prezentat însuși Sofronie, care, silit de împrejurări, a ajuns la o înțelegere cu Buccow, semnând și o proclamație către credincioșii ortodocși. Cu aceasta, misiunea lui se încheiase. Nu se știe când anume a trecut munții în Țara Românească, unde probabil a ajuns egumen al schitului Robaia, dependent de mănăstirea Argeș (se pare că a fost egumen și la Vieros). Își va fi sfârșit zilele undeva prin Țara Românească.

Curând după sosirea lui Buccow în Transilvania, prin proclamația sa din 9 aprilie 1761, a dispus să se facă două „conscriptii” (statistici, recensăminte) detaliate, una de organele administrative, alta de protopopii uniți, dar independente una de alta, care să cuprindă date referitoare la numărul preoților și credincioșilor, al bisericilor, sesiilor parohiale (pământul arabil, fânețe, vii) și caselor parohiale, atât pentru ortodocși, cât și pentru uniți. Datele primite au fost apoi prelucrate de o comisie (care a lucrat până în 1762), formată din Buccow și doi consilieri de la Tezaurariatul țării: baronii L.B. Möringer și Fr. I. Dietrich.

Cu toată lipsa de obiectivitate cu care s-a lucrat, din conscripția lui Buccow rezultă o categorică superioritate numerică a credincioșilor ortodocși. Astfel, în exemplarul oficial apar 2250 de preoți uniți cu 25.223 familii, 1365 preoți ortodocși cu 128.635 familii, 515 biserici unite și 1362 ortodoxe. Vom extrage numai câteva date, care arată modul în care a lucrat această comisie numită de „dezmembrare” sau „separare a legii”. Cele 515 biserici atribuite uniților erau, fără îndoială, zidite cu cheltuiala ortodocșilor, fie înainte de 1701, fie ulterior. Ele au fost luate de la ortodocși și date uniților, chiar și acolo unde aceștia erau în număr infim. De exemplu, la Alba Iulia ambele biserici au fost date celor șapte preoți uniți cu 21 familii, iar cele 298 familii ortodoxe au rămas fără biserici și fără preoți; la Chiuești lângă Dej, s-a dat biserica la patru preoți uniți cu 10 familii, iar cele 211 familii ortodoxe au rămas fără biserică; la Rășinari, s-a dat celor nouă preoți uniți cu 51 de familii, iar cele 713 familii ortodoxe au rămas fără biserică; la Săliște pentru nouă preoți și 19 familii unite, la Topârcea (jud. Sibiu) pentru trei preoți cu nouă familii, iar cele 226 de familii ortodoxe au rămas fără biserică etc. În unele locuri, bisericile ortodoxe au putut ajunge în stăpânirea uniților numai în urma intervenției trupelor lui Buccow (Ocna Sibiului, Rășinari, Sadu, Săliște, Alba Iulia, Cuzdrioara lângă Dej etc.). Mai mulți credincioși din aceste localități au suferit închisoare, amenzi, bătăi, pentru că îndrăzniseră să-și apere bisericile zidite prin osteneala lor și a înaintașilor. Așa s-a întâmplat la Cuzdrioara, unde doi credincioși au fost condamnați la moarte prin spânzurare, alți doi la serviciu militar pe viață.

În mai multe parohii, credincioșii ortodocși au fost obligați să zidească biserici sau capele noi pentru puținii credincioși uniți: Bucerdea Grânoasă – Alba cu șapte familii unite, Crăciunelu de Sus pe Târnave cu cinci familii, Balșa – Hunedoara cu patru familii, Valea Nandruului – Hunedoara cu patru familii și altele. Aceleași abuzuri s-au făcut și la atribuirea sesiilor și caselor parohiale. În majoritatea cazurilor au fost luate de la ortodocși și date preoților uniți rămași fără biserică și credincioși; iar după moartea lor, urmau să treacă în proprietatea comunei, a fișcului sau a proprietarului de pământ local.

În 1172 de sate pur ortodoxe, cu 622 de preoți, existau alți 472 de preoți uniți, fără credincioși: Bistra-Alba trei preoți; Arieșul Mare – Alba șapte, Boșorod – Hunedoara cinci, Sâmbăta de Jos – Făgăraș patru; Dejani – Făgăraș trei, fără să mai notăm zecile de parohii în care existau câte unul sau doi preoți fără credincioși, sau parohiile în care aveau câte 2-3 familii (Tilișca – Sibiu șapte preoți la o familie, Boholt – Făgăraș opt preoți la două familii etc.).

Mai notăm că 1337 parohii ortodoxe (cu 69.303 familii) nu aveau preoți. Dar aceste cifre sunt inexacte, pentru că în majoritatea „scaunelor săsești” toate parohiile erau trecute fără preoți: Sibiu, Sighișoara, Bistrița, Miercurea, Cohalm, Nocih, Cincu Mare, Sebeș, Orăștie, iar în scaunul Mediaș erau abia doi preoți.

Este exclus ca în aceste parohii, mai ales în cele din jurul Sibiului, Miercurei și Sebeșului, care au dat atâția luptători pentru Ortodoxie, să nu fi activat nici un preot ortodox.

În ce privește conscrierea credincioșilor, s-au făcut alte multe abuzuri, datorită cărora numărul uniților a crescut în mod simțitor. De pildă, în zona Bistrița-Năsăud, câțiva preoți au reușit să înduplece zece români care, sub prestare de jurământ, au declarat în fața comisiei că românii din întregul ținut doresc să facă parte din Biserica unită. Protestul ulterior al românilor de aici n-a fost luat în considerare, astfel că 47 de sate de aici au fost declarate unite, reprezentând a cincea parte din totalul credincioșilor uniți din Transilvania. Mai erau declarate unite satele care s-au prezentat în fața comisiei după expirarea termenului, iar altele erau declarate unite fără nici o explicație sau cu mențiunea că vor fi pedepsiți credincioșii pentru apostazie (un an închisoare cu pâine și apă de două ori pe săptămână). Pare suspect numărul celor 55 de parohii în întregime unite din județul Hunedoara, mai ales în Tara Hațegului. Profesorul Silviu Dragomir a stabilit că au fost declarate arbitrar ca unite 13.267 de familii din această zonă.

Dar cea mai mare barbarie săvârșită de generalul Buccow a fost *distrugerea a zeci de mănăstiri și schituri din toată Transilvania*, cele din lemn fiind arse, iar cele din piatră și cărămidă distruse cu tunurile. Această acțiune a început din vara anului 1761 și a continuat în anii următori (Sâmbăta de Sus, Râmneț, cele din Tara Făgărașului etc.). În felul acesta, practic, a încetat viața monahală ortodoxă din Transilvania.

Noi mișcări pentru apărarea Ortodoxiei. În anul 1763, s-au înregistrat noi incidente în părțile Bistriței. La propunerea lui Buccow, împărăteasa a acceptat planul său de organizare a două regimente grănicerești, cu sediul în Orlat și Năsăud, care urmau să fie alcătuite din țărani români și secui de-a lungul granițelor sudice și estice ale Transilvaniei, de la Porțile de Fier până în Maramureș. Grănicerii urmau să fie scutiți de impozite, în afară de „darea capului”, să fie declarați oameni liberi, deci scoși de sub ascultarea proprietarilor de pământ, urmând să primească și o anumită diurnă. Dar în aceste regimente nu erau admiși decât credincioși uniți, în care împărăteasa avea încredere. În ținutul Bistriței au fost recrutați grăniceri din 30 de sate. Dar la 10 mai 1763, pe când urmau să depună jurământul, lângă comuna Salva, în fața episcopului Aron și a generalului Buccow, grănicerii din două batalioane de infanterie au refuzat să-l depună și au ridicat armele împotriva generalului, a ofițerilor austrieci și a episcopului, care au fost siliți să fugă. Ei au fost instigați de bătrânul *Tănase (Atanasie) Todoran* din Bichigiu, în vârstă de peste 100 de ani, care cerea grănicerilor să nu admită ca ofițerii nemți să le „ciufulească” (profaneze, n.n.) credința. În urma cercetărilor efectuate de o comisie „aulică”, în noiembrie 1763 au fost pedepsiți capii mișcării: Tănase Todoran frânt cu roata, Vasile Dumitru al popii din Mocod, Grigore Man din Zagra și Vasile Oichi din Telciu, spânzurați. Pentru alți țărani s-a

dispus „să treacă de 10 ori în sus și de 10 ori în jos printre loviturile de vergi a 300 de soldați”.

În satele din sudul Transilvaniei, în care s-a făcut grănicerizarea, mai mulți credincioși au trecut în Tara Românească, refuzând să accepte uniația. De pildă, în Cugir (jud. Alba) au fost expulzate 264 de familii din sat pentru că au refuzat să se înscrie ca grăniceri și să-și schimbe credința, iar în locul lor au fost aduse 99 de familii din alte sate. În Jina (jud. Sibiu), 65 de bătrâni au fost arestați pentru că au refuzat să îndemne pe cei tineri să consimtă la grănicerizare; în 1765, au plecat din sat 338 de pribegi. În Tohan (jud. Brașov), un raport oficial relatează că o mulțime de locuitori, în frunte cu preotul Mihai, au fost alungați din sat. Raportul arăta că „mizeria și greutățile nu se pot descrie; bătrâni, oameni de vârstă matură, părinți și copii sunt cu toții acolo, sub cerul liber. Numai să-i vezi te înecă mila”. Au fost nevoiți să întemeieze satul Tohanul Nou. Țăranii liberi din Tântari (azi Dumbrăvița – Brașov) au devenit iobagi. Alte emigrări au avut loc din satele Veștem – Sibiu, Breaza – Făgăraș (29 de țărani de aici au fost arestați), Șinca Veche – Făgăraș (o parte au întemeiat satul Șinca Nouă) etc. Prin grănicerizare au devenit unite – total sau parțial – satele amintite mai sus, la care se adaugă și altele: Orlat – Sibiu, Copăcel, Ohaba, Bucium, Vad, Pojorta din Tara Făgărașului, iar satele din zona Năsăudului au fost declarate unite, fără excepție. Abia în 1783, împăratul Iosif II a permis și ortodocșilor să facă parte din regimentele de grăniceri, fără a-i sili să accepte uniația.

Au existat însă și alte forme de trecere forțată la uniație. De pildă, episcopul unit Atanasie Rednic a izgonit pe preoții și pe credincioșii ortodocși din câteva sate care făceau parte din domeniul Episcopiei din Blaj (Mănărade, Cergău, Ciufud, Veza și Spătac), fiind muștrat pentru aceasta chiar de Maria Tereza. Urmasul său, Grigorie Maior, însoțit de doi comisari unguri, a trecut prin aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a declarat unite. Numeroși preoți ortodocși au fost arestați pentru că să li se poată răpi bisericile (Petru Dib din Roșia Montană, protopopul Nicolae din Morăreni și alții). Prin astfel de mijloace, desigur numărul uniților a crescut în mod simțitor.

Edictul de toleranță. La 29 octombrie (8 noiembrie) 1781, împăratul Iosif II a dat așa-numitul Edict de toleranță, prin care se interzicea asupra cetățenilor pe motive de credință. Se permitea oricărei confesiuni, dacă avea 100 de familii, să-și zidească biserică, să întrețină preot și învățător. Necatolicii nu mai erau obligați să ia parte la slujbele catolicilor sau să plătească taxe preoților catolici. Era admisă și trecerea de la o confesiune la alta. În căsătoriile mixte, dacă tatăl era ortodox, erau socotiți ortodocși numai băieții, iar dacă tatăl era unit, toți copiii deveneau uniți.

Dar la scurt timp (16 ianuarie 1782), dându-și seama că acest Edict ar duce la lichidarea „uniației”, împăratul a revenit asupra lui, printr-un „Rescript” care reglementa trecerile la Ortodoxie. El dispunea ca acele care doreau să părăsească confesiunea catolică sau unită, să li se facă o catehizare de șase

săptămâni în învățătura catolică (sau unită), plătind câte un zlot pe zi celor care-i catehizau. Peste câteva zile, a dat o nouă dispoziție, prin care se prevedea să nu se ia în considerare cererile comunităților, ci numai cele individuale. În pofida acestor dispoziții, care practic făceau imposibilă revenirea românilor uniți la Ortodoxie, s-a pornit totuși o puternică mișcare de revenire în Tara Hațegului, deci tocmai acolo unde parohiile au fost trecute forțat la unire în 1761. Episcopul Grigorie Maior a fost nevoit să ceară sprijinul Guvernului și al autorităților militare, pentru întoarcerea poporului la uniție. Același lucru s-a petrecut și în multe sate din Tara Făgărașului, unde vicarul Ignatie Darabant de la Blaj a avut nevoie de sprijinul organelor militare, pentru stăvilirea mișcării de întoarcere la Ortodoxie.

Peste puțin timp, la 20 august 1782, împăratul Iosif II a dat așa-numita *Patentă de unire*, prin care dispunea ca fiecare Biserică să rămână cu credincioșii pe care îi avea și să nu se mai facă prozelitism. De fapt, măsura a fost luată numai împotriva Bisericii Ortodoxe, care nu putea primi credincioși uniți. În schimb, Biserica unită și-a continuat în viitor acțiunea prozelitistă, având sprijinul permanent al autorităților de stat.

O încercare de refacere a unității bisericești în 1798. La câțiva ani după redactarea cunoscutului *Supplex Libellus Valachorum* (1791-1792), câțiva cărturari români au înaintat împăratului Francisc I (1792-1830) un nou memoriu, cu o serie de revendicări de ordin politic și social, dar și cu propuneri concrete privind refacerea unității bisericești a românilor. A fost inițiat de uniții Ioan Para, vicar în Făgăraș, și Aron Budai (fratele lui Ioan Budai Deleanu), care era secretarul Consistoriului ortodox din Sibiu (!) și de protopopii ortodocși Ioan Popovici din Hondol (vicarul Episcopiei din Sibiu) și Radu Tempea V din Brașov, directorul școlilor ortodoxe românești din Transilvania. Ei propuneau ca episcopul unit Ioan Bob să fie pensionat (scaunul de la Sibiu era vacant), iar Biserica românească întreagă să fie condusă de vicarii Ioan Para și Ioan Popovici, cu două consistorii, la Cluj și la Sibiu. În felul acesta, credeau ei, s-ar „reconcilia” clerul, iar credincioșii nici n-ar observa schimbarea survenită. Memoriul lor a ajuns la episcopul catolic Batthyány Ignác din Alba Iulia, la guvernatorul Transilvaniei, Bánfi și la împărat, care, în 1800, a dispus clasarea dosarului, ținând seama de propunerea celui din urmă, că dezbinarea românilor este în folosul statului, care poate să-i stăpânească mai ușor. Așa s-a încheiat, după doi ani de studii și propuneri, prima încercare de refacere a unității bisericești a românilor ardeleni.

Câteva constatări. Lupta clerului și a credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei reprezintă o biruință desăvârșită asupra celor care voiau să-i înstrăineze de legea strămoșească, fiind, după cuvântul istoricului Ioan Lupas, „o biruință a satului asupra împăratului”.

Jertfa mucenicilor de la Kufstein: ieromonahul Visarion, preoții Moise Măcinic din Sibiel și preotul Ioan din Gales, credinciosul Oprea Miclăuș din

Săliște, ca și lupta neînfricată dusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara și de preoții Cosma din Deal, Ioan din Aciliu, Ioan din Poiana, Ioan din Săliște, Ioan Piuariu din Sadu, de preotesele din Tilișca, Deal și Poiana, de credincioșii țărani ca Ioan Oancea din Făgăraș, Constantin Petric din Jina, Tănase Todoran din Bichigiu și de numeroși alți preoți și credincioși – bărbați, femei și chiar copii – uciși sau morți în uma suferințelor îndurate, întemnițați, bătuți, maltratați, alungați din satele lor, constituie unul din cele mai înălțătoare momente din trecutul Bisericii românești.

Ținând seama de viața și de lupta dusă pentru apărarea Ortodoxiei de către cuviosii ieromonahi Visarion și Sofronie și de credinciosul Oprea din Săliște, Sfântul Sinod al Bisericii noastre, în ședința din 28 februarie 1950, a hotărât ca ei să fie cinstiți ca sfinți mărturisitori ai dreptei credințe, de către credincioșii ortodocși români din mijlocul cărora s-au ridicat. Canonizarea lor solemnă s-a făcut la 21 octombrie 1955, în catedrala din Alba Iulia. La 21 iunie 1992 au mai fost canonizați și preoții mărturisitori Moise Măcinic din Sibiel și Ioan din Gales. De atunci, toți cinci sunt prăznuiți după cuviință în fiecare an, la 21 octombrie, căci numai prin jertfe asemănătoare celor aduse de ei, românii din Transilvania și-au putut păstra nestrîbită credința lor ortodoxă strămoșească.

Bibliografie

Izvoare: STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei*, vol. I și V, Brașov, 1901-6, XXIV + 362 p. (I) + XVI + 284 p. (V); *Plângerea sfintei mănăstiri a Silvașului din eparhia Hațegului din Prislop*, la DAN SIMONESCU, *Cronici și povestiri românești versificate*, București, 1967, p. 69-90; PETRU BOD, *Brevis valachorum incolentium historia...* (1764), copie litografiată din 1890, păstrată în mai multe biblioteci din țară; RADU TEMPEA, *Istoria bisericești Scheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Octavian Schiau-Livia Bot, București, 1969, 225 p.

Lucrări generale: SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul al XVIII-lea*, 2 vol., Sibiu, 1920-1930, VIII + 224 p. + 225 p. (I) + 440 p. (II), reeditată cu un studiu introductiv de Arhim. Emanuil Rus, Cluj-Napoca, 2002, 580+400 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Călugării Visarion și Sofronie și mucenicii Ortodoxiei din Ardeal. Cuvinte de pomenire*, Sibiu, 1932, 36 p.; SILVIU DRAGOMIR, *La politique religieuse des Habsbourgs et les interventions russes au XVIII-e siècle*, în „Balcania”, VII, 1, 1944, p. 152-172; I. LUPAȘ, *Contribuțiuni documentare la istoria satelor transilvane*, Sibiu, 1944, 148 p.; LUCIAN FLOREA, *Ortodocșii din Brașov în luptă cu uniția în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în GB, XXVII, nr. 9-10, p. 991-1003.

Lucrări speciale: G. BOGDAN-DUICĂ, *Călugărul Visarion Sarai*, Caransebeș, 1890, 27 p.; GHEORGHE COTOSMAN, *Eremitul Visarion Valahul*, în MB, an VII, 1957, nr. 1-3, p. 99-124; BUJOR SURDU, *Știri noi despre Visarion Sarai*, în „Acta Musei Napocensis”, II, Cluj, 1965, p. 695-700; ION B. MUREȘIANU, *Contribuții la istoria Bisericii bândătene în prima jumătate a secolului al XVIII-lea (călugărul Visarion Sarai)*, în MB, an XVIII, 1968, nr. 10-12, p. 639-653; I. IONESCU, *Cuviosul Visarion Sarai în lumina Cronicii protopopului Nicolae Stoica din Mehadia*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 9-10, p. 1029-1036.

I. LUPAS, *Doi precursori ai lui Horia în audiență la Curtea împărătească din Viena, Oprea Miclăuș și Moise Măcinic*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XXVI, m. 14, București, 1944, 92 p. + 8 pl. (și în vol. „Studii istorice”, V, Sibiu-Cluj, 1945-1946, p. 97-128); MIRCEA PĂCURARIU, *Sfinți daco-romani și români*, Ediția a doua, Iași, 2000, p. 140-156.

SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914, 55 p.; I. IONASCU, *Ieromonahul transilvan Nicodim în Tara Românească*, București, 1943, 23 p. (extras din vol. „Omăgiu lui Ioan Lupas”, București, 1943, p. 365-385).

I. LUPAS, *Părintii și bunicii scriitorului ardelean Ioan Piuariu Molnar*, în vol. „Studii, conferințe și comunicări istorice”, I, București, 1928, p. 269-279; VIRGIL MOLIN, „*Popa Tunsul din Sad*” paroh în Sănnicolaul Mare (1772-1782), în MB, an XVII, 1967, nr. 7-9, p. 473-483.

AL. NEAMTU, *Un raport din anul 1774 privitor la răscoala lui Sofronie (1759-1761)*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, IV, 1961, p. 253-256; CAROL GÖLLNER, *Date noi cu privire la călugărul Sofronie*, în „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, V, 1962, p. 239-245; VIORICA POP, *Sinodul de la Alba Iulia din 14-18 februarie 1761*, în „Apulum”, VII, 1971, p. 120-126; I. RANCA, *Date noi privind mișcarea lui Sofronie (1759-1761)*, în „Apulum”, Alba Iulia, XVIII, 1980, p. 277-289; ION MOLDOVEANU, *Schituri și mănăstiri din Transilvania distruse de generalul Nicolae von Buccow*, în BOR, an CXIV, 1996, nr. 1-6, p. 247-268.

VIRGIL SOTROPA, *Contribuții la istoria bisericească*, în rev. „Arhiva Someșană”, Năsăud, nr. 21, 1937, p. 453-478; VIRGIL SOTROPA, *Înființarea granitei năsăudene, 1762*, în „Arhiva Someșană”, Năsăud, 24, p. 1-129 și 25, p. 261-375; VALERIU SOTROPA, *Districtul grăniceresc năsăudean*, Cluj, 1975, 294 p.; IOAN BUNEA, *Un martir al „legii românești”*: Tănase Todoran din Bichigiu, în „Îndrumătorul bisericesc”, Cluj-Napoca, 1980, p. 272-277.

Conscriptia lui Buccow: VIRGIL CIOBANU, *Statistica românilor din Ardeal făcută de administrația austriacă la anul 1761-1762*, Cluj, 1926, 87 p. (extras din AIIN, Cluj, III, 1924-1925); MATEI VOILEANU, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926, 132 p.; COSTIN FENEȘAN, *Izvoare de demografie istorică*, vol. I. *Secolul al XVIII-lea. Transilvania*, București, 1986, 435 p. + XI tabele (cuprinde și alte conscripții).

Edictul de toleranță: TEODOR V. PĂCĂTIAN, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni în secolul al XVIII-lea*, în AIIN, Cluj, III, 1924-1925, p. 161-179; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță din Tara Hategului*, în vol. „Fraților Alexandru și Ion I. Lapedatu”, București, 1936, p. 837-842; D. STĂNILOAE, *O luptă pentru Ortodoxie în Tara Hategului*, în „Anuarul XV al Academiei teologice «Andreiane»”, Sibiu, 1939, p. 5-76; D. STĂNILOAE, *Din urmările edictului de toleranță în ținutul Făgărașului*, în vol. „Omăgiu lui Ioan Lupas”, București, 1943, p. 826-833.

Încercarea de reunire din 1789: IOAN LUPAS, *O încercare de reunire a Bisericilor române din Transilvania la 1798*, în vol. „Studii, conferințe și comunicări istorice”, I, București, 1928, p. 389-405; STEFAN LUPSA, *Contribuțiuni la istoria încercării de reunire a Bisericilor românești din Transilvania la 1798*, în vol. „Omăgiu lui Ioan Lupas”, București, 1943, p. 492-509; IOAN LUMPERDEAN și IOAN AUREL POP, *Considerații istorice asupra „Supplex”-ului de la 1798*, în AMN, XXI, 1984, p. 239-249.

LVI

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

După moartea vrednicului mitropolit Neofit Cretanul, la 16 iunie 1753, în locul său a fost ales episcopul *Filaret Mihalitzis* de la Buzău. Noul întâistătător al Bisericii din Țara Românească era grec din insula Zante, din Marea Ionică. Probabil s-a călugărit la Muntele Sinai, de vreme ce a ajuns – la o dată pe care nu o cunoaștem – egumen al mănăstirii Sfânta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai. Din 1748 până în 1753 a păstorit la Buzău.

În cei șapte ani de păstorie la București, a tipărit câteva cărți în românește, unele cu cheltuiala sa: *Psaltirea* (în 1756), *Octoihul* (1756, o nouă ediție în 1758), *Ceaslovul mic* (1759) și două ediții din *Liturghier* (în 1754 și 1759). În 1760 s-a tipărit cartea intitulată „*Lafsaicon, întru care să cuprind vieți pustnicești*”. A murit în prima jumătate a anului 1760, fiind îngropat la Mitropolie.

Mitropolitul Grigorie II. Scaunul rămas vacant prin moartea lui Filaret Mihalitzis a fost ocupat de mitropolitul de neam român Grigorie al Mirelor. Acesta învățase la Academia de la Sfântul Sava, a fost egumen la mănăstirea Colțea din București, apoi ecleziarh al Mitropoliei. La 7 aprilie 1748, a fost ales și hirotonit mitropolit titular pentru scaunul din Mira Lichiei. În această calitate, a ajuns duhovnic al domnitorului Constantin Mavrocordat.

La 28 iulie 1760, a fost „strămutat” în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei, cu „ecdosis”-ul patriarhului ecumenic. Deși a păstorit în timpuri grele, cu războaie pe teritoriul Țării Românești, datorită aleșelor sale însușiri de cărturar, diplomat și gospodar Grigorie II, a reușit să conducă cu vrednicie Mitropolia Ungrovlahiei peste un sfert de veac.

În anul 1768 a izbucnit un război între Rusia și Turcia, în cursul căruia Țara Românească și Moldova au ajuns sub ocupație și administrație militară rusă (1769-1774). La scurt timp după ocuparea Principatelor, două delegații de înalte fețe bisericești și de boieri s-au îndreptat spre Petersburg, pentru a prezenta țarinei Ecaterina a II-a a Rusiei (1762-1796), doleanțele celor două țări românești. Delegația munteană era formată din mitropolitul Grigorie, arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Râmnic, arhimandritul Filaret, urmașul său la Râmnic, iar mai târziu mitropolit, vistiernicul Mihail Cantacuzino și logofătul Nicolae Brâncoveanu. Delegația moldoveană era formată din episcopul Inochentie al Hușilor, egumenul Benedict de la Moldovița, arhimandritul Vartolomei Măzăreanu,

logofătul Ioan Paladi (care a murit pe drum) și spătarul Enache Milo. Ambele delegații au fost primite de țarină la 28 martie 1770, în duminica Floriilor. Cu acest prilej, au vorbit cei doi ierarhi. Împărăteasa a promis delegaților munteni și moldoveni că țările lor se vor conduce și în viitor „după a lor judecăți și rânduieli”. În timp ce delegațiile se aflau la Petersburg, a avut loc hirotonia ca arhieru a învățatului arhimandrit Platon Levșin, printre ierarhii slujitori numărându-se și mitropolitul Grigorie.

Pe când aceste delegații se găseau în Rusia, în Țara Românească se petreceau evenimente neprevăzute. Turcii au reușit să oprească pentru un timp înaintarea rusească și să pună un nou domn (în locul lui Grigorie III Ghica, plecat în Rusia din noiembrie 1769) și anume pe banul Craiovei, Manole (Emanuel) Giani Ruset (mai 1770 – octombrie 1771), care li se arătase devotat. Noul domn a dispus ca în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei să fie promovat fostul episcop de Râmnic, *Grigorie Socoteanu*; a fost înscăunat la 26 iulie 1770. Se pare că a fost adus la București împotriva voinței sale, așa cum se întâmplase cu o sută de ani în urmă cu vlădica Varlaam. Grigorie III nici n-a lucrat nimic în noua demnitate în care a fost rânduit, căci în octombrie 1771, oștile rusești au ocupat din nou Bucureștiul, iar Emanuel Giani Ruset cu mitropolitul lui s-au retras în Oltenia. Fostul mitropolit și-a reluat scaunul.

În 1772, mitropolitul Grigorie II a îndeplinit o nouă misiune diplomatică, fiind trimis în fruntea unei delegații la Focșani, spre a mijloci pentru „patria noastră”, pe lângă contele Orlof, reprezentantul Rusiei, care ducea acolo tratative cu turcii.

Un fapt de seamă din timpul păstoririi mitropolitului Grigorie II, a avut loc la 13 iulie 1774, când generalul rus Petru Saltâkov i-a dăruit moaștele Sfântului Dimitrie Basarabov, pe care le-a așezat în catedrala mitropolitană din București. S-a hotărât ca prăznuirea lui să se facă în fiecare an în ziua de 27 octombrie. Până azi, moaștele Sfântului Dimitrie Basarabov se găsesc în aceeași catedrală (devenită din 1925 patriarhală).

În 1776 patriarhul ecumenic Sofronie II și sinodul său, la solicitarea domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774-1782), au acordat mitropolitului Grigorie și urmașilor săi în scaun titlul de „loctiitor al scaunului din Cezareea Capadociei”. Prin acordarea acestui titlu, Mitropolia Ungrovlahiei era ridicată la rangul celui dintâi scaun între Mitropoliile Patriarhiei de Constantinopol, cu alte cuvinte, dacă mitropoliții Ungrovlahiei ar fi luat parte la ședințele sinodului patriarhal, ar fi urmat îndată după patriarh (la început Mitropolia Ungrovlahiei ocupa locul 70, apoi a fost așezată în același rang cu scaunele de Melitene, apoi Nicomidia, iar mai târziu a ocupat locul Mitropoliei de Ancira). Acordarea acestui titlu onorific era o recunoaștere a importanței Mitropoliei Țării Românești și a aportului pe care l-au adus Biserica noastră și poporul român la susținerea Ortodoxiei răsăritene.

Sub mitropolitul Grigorie, au continuat legăturile cu celelalte Patriarhii ortodoxe răsăritene, aflate sub dominație otomană. Astfel, în martie 1781 mitropolitul și domnitorul Alexandru Ipsilanti au primit vizita patriarhului Avramie II al Ierusalimului (1775-1787), care a reușit să strângă la noi sume însemnate de bani pe seama Patriarhiei sale.

Merită să fie subliniate strădaniile culturale ale mitropolitului Grigorie II. În această privință este de apreciat aportul deosebit al domnitorului Alexandru Ipsilanti, om luminat, care a adus multe înnoiri progesiste în viața Țării Românești, înființând școli și spitale, reducând impozitele și inițiind diverse reforme administrative, cuprinse în *Condica de legi* care-i poartă numele. Acest domn a înființat câteva școli noi sau a reorganizat pe cele vechi, având și concursul mitropolitului. Astfel, într-un hrisov din 10 ianuarie 1776, școala domnească de la Sfântul Sava din București s-a organizat în patru cicluri, fiecare de trei ani, cuprinzând întregul program de învățământ, de la cel elementar la cel superior. Erau șase profesori, iar între materiile de studiu figurau: Aritmetica, Geometria, Științele naturale, Filosofia, Poetica, Retorica, Istoria, Geografia, Limbile latină, elină, italiană. Se prevedea recrutarea prin concurs și întreținerea în bune condiții a 60 de bursieri în internatul școlii, organizarea unei biblioteci școlare. Conducerea școlii era încredințată unei Eforii, formată din mitropolit și cei doi episcopi sufragani și din marii boieri. Întreținerea ei era încredințată mănăstirilor neînchinat, la care se adăuga taxa de 3 lei pe care o dădea fiecare preot (jumătate din ei erau folosiți la „cutia milelor”, altă jumătate pentru întreținerea școlii). În schimb, atât mănăstirile, cât și preoții erau scutiți de orice obligații față de vistieria țării.

Prin același hrisov se menționa că a înființat două școli elementare, la Craiova și la Buzău. S-a ocupat apoi și de școala de la Sfântul Gheorghe vechi din București. Prin hrisovul din ianuarie 1776, de care am pomenit mai sus, Alexandru Ipsilanti rânduia și un dascăl la Mitropolie, care să învețe pe cei ce doreau să intre în cler. Nu avem însă știri asupra modului cum s-a organizat acest curs teologic și ce rezultate a dat. Și aceste școli beneficiau de subvenții din partea mănăstirilor, iar ierarhii țării, în frunte cu mitropolitul, aveau un rol însemnat în îndrumarea lor, în calitate de membri ai Eforiei. Mitropolitul era preocupat și de gândul întemeierii unei școli de psaltichie în București, pentru pregătirea cântăreților de strună.

Rezultate și mai remarcabile s-au obținut în privința tipăriturilor. În cei peste 25 de ani de păstorie ai mitropolitului Grigorie II s-au tipărit aproximativ 40 de cărți românești, fie de slujbă, fie de învățătură. Între cărțile de slujbă se numără: *Evangelhia* (1760, 1775), *Antologhionul* (1762, 1766, 1777, 1786), *Ceaslovul* (1767 și alte cinci ediții), *Molitfelnicul* (1764), *Penticostarul* (1768, 1782), *Triodul* (1768), *Octoiul* (1774), *Apostolul* (1774, 1784), *Psaltirea* (1775, 1780),

Slujba Cuviosului Dimitrie Basarabov (1779), *Liturghierul* (1780), *Catavasierul* (1781) etc.

Dintre cărțile de învățătură tipărite acum, consemnăm lucrarea Sfântului Simion al Tesalonicului: *Voroavă de întrebări și răspunsuri* (1765, 570 p.), în traducerea arhimandritului Chesarie, viitorul episcop de Râmnic și *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* (1775), în traducerea unui ieromonah Macarie. În 1768 s-a tipărit *Cazania* (reproduce ediția Chiriadromionului de București din 1732, care este, în mare, o reeditare a Cazaniei lui Varlaam). S-au retipărit și lucrările lui Antim Ivireanul: *Învățătura bisericească foarte folositoare obștii preoților și a tot creștinescului norod* (1774) și *Capete de poruncă la toată ceata bisericească* (1775). În 1774, s-a tipărit pentru preoți broșura intitulată *Prăvilioară cu învățătură bisericească de taina ispovedanii*, retipărită în 1781, cu unele adăugiri. În 1776 însuși mitropolitul tipărea o foaie volantă cu diferite „sfaturi în post”. Majoritatea acestor cărți s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului Grigorie, fapt menționat în înseși foile de titlu. Multe au prefete semnate de el.

Mitropolitul Grigorie II a avut un rol însemnat și în lucrarea de traducere și tipărire a *Mineielor* de la Râmnic, între anii 1776-1780, de către „ucenicii” săi, episcopii Chesarie (1773-1780) și Filaret (1780-1792).

Se înțelege că toate aceste bogate realizări ale tipografiei Mitropoliei din București au putut fi obținute numai prin munca mai multor „ucenici” ai mitropolitului, care i-au stat în ajutor la traducerea, tipărirea și „diortosirea” lor. Între ei trebuie menționați arhimandritul Chesarie, viitor episcop de Râmnic, traducătorul cărții Sfântului Simion al Tesalonicului, și arhimandritul Filaret, viitor episcop de Râmnic și apoi mitropolit, cu cheltuiala căruia s-au tipărit *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* și care semna una din prefetele *Octoiului* din 1774 și a *Slujbei Cuviosului Dimitrie* din 1779.

În mod deosebit trebuie să ne rețină atenția ieromonahul Grigorie, mai târziu arhimandrit și egumen la Dealu, iar din 1783 mitropolit titular de Sidis. Acesta a lucrat întâi ca tipograf și gravor (*Triodul* din 1768 ș.a.), apoi a dat îndemnul – moral și material – la tipărirea unora din cărțile amintite mai sus (*Învățătura bisericească* din 1774, *Slujba Sfântului Dimitrie Basarabov* în 1779, cele două ediții din *Prăvilioara de taina ispovedanii*). În 1784 a „diortosit” *Apostolul*, semnând și prefata, iar *Ceaslovul* din 1785 și *Antologhionul* din 1786 s-au tipărit „prin îndemnarea și osteneala” sa. Acest Grigorie Sidis a redactat în 1795 o minunată „diată”, asemănătoare cu a lui Antim Ivireanul, prin care lăsa sume însemnate de bani Mitropoliei, unor mănăstiri, celor patru Patriarhii răsăritene, mănăstirilor din Athos și Sinai, pentru răscumpărarea de robi și întemnițați, pentru spitalele Colțea și Pantelimon, pentru înzestrarea a cinci fete sărace etc. (din același testament reiese că avea o frumoasă bibliotecă).

Un alt ostenitor a fost ieromonahul Macarie, traducător al *Omiliilor Sfântului Macarie Egipteanul* și „diortositor” al *Octoiului* din 1774 și al *Psaltirii* din

1775 (aici arăta că este din „sfânta mănăstire Dragomirna”). În mai multe tipări-turi apare ca „ostenitor” ieromonahul Ioachim, „chivernisitorul tipografiei”, care a continuat să lucreze apoi la Râmnic. Tot între „ucenicii” lui Grigorie II se număra și episcopul Cosma al Buzăului, care i-a urmat apoi în scaun.

Pe lângă aceștia, nu trebuie trecuți cu vederea nici numeroșii tipografi care au dat la lumină cărțile amintite: Iordache Stoicovici (un fiu al preotului tipograf Stoica Iacovici, din prima jumătate a secolului), preotul Constantin Râmni-ceanul, Dimitrie Petrovici, Stanciu Tomovici și alții. Observăm, deci, că în jurul său se formase o adevărată „școală” de instruire a clerului prin cartea tipărită.

Sub păstoria lui Grigorie II au apărut și câteva cărți în secția grecească a tipografiei mitropolitane (înființată în 1690), dotată acum cu utilaj nou, adus din „Francia”, fapt pentru care era socotită ca o „tipografie de curând înființată a neamului ortodox al romeilor”. Între acestea se numără: *Mărturisirea Ortodoxă* a lui Petru Movilă (1767), *Învățătura creștinească a credinței noastre ortodoxe* (grecește și turcește, 1768), *Învățătura ortodoxă* a patriarhului Meletie Pigas (1769) și altele. Aproape toate s-au tipărit cu cheltuiala patriarhului Efrem al Ierusalimului. Mesterii tipografi erau români. Aceste tipări-turi constituie încă o mărturie a ajutorului permanent pe care l-au dat țările noastre Bisericii de limbă greacă aflate sub dominație otomană.

Mitropolitul Grigorie este ctitorul a două biserici din București: *Oborul Vechi*, ridicată prin 1768 și *Sfântul Nicolae Vlădica*, demolată la sfârșitul secolului al XIX-lea. A acordat ajutoare și pentru zidirea altor biserici. Ca și alți ierarhi ai țării, s-a îngrijit și de sporirea patrimoniului material al Mitropoliei, fie prin acte de cumpărare, fie prin danii.

După o atât de bogată și îndelungată activitate, mitropolitul Grigorie și-a dat obștescul sfârșit, în ziua de 18 septembrie 1787, fiind înmormântat în curtea Mitropoliei. A lăsat în urma sa realizări de seamă, între care se impun tipări-turile românești, bisericile ctitorite în București și formarea de „ucenici”, care i-au con-tinuat acțiunile culturale.

Mitropolitul Cosma. După moartea lui Grigorie II, scaunul Ungrovlahiei a fost ocupat de episcopul Cosma Popescu al Buzăului. Era fiu de preot, născut în Flămânzești – Argeș, numindu-se din botez Mihai; unul din frații săi, căpitanul Tudor Popescu, călugărit sub numele de Teodosie, a ctitorit biserica din Ursoaia (jud. Buzău). O însemnare contemporană arată că viitorul ierarh a fost „crescut și educat” de mitropolitul Grigorie II. Poate acesta l-a și tuns în monahism la mănăstirea Colțea, unde era egumen, căci era întâlnit acolo ca ierodiacon. Se pare că a fost un timp egumen la Dealu. În 1756, s-a tipărit la București o *Psaltire*, „prin îndrumarea și nevointa Cozmei ermonahul, eclisiarhul Sfintei Mitropolii”; în curând a ajuns „protosinghel” al Mitropoliei (un fel de vicar). În 1763 a fost ales în scaunul episcopal de la Buzău; desigur, la alegerea lui va fi contribuit și „dascălul” său, mitropolitul Grigorie. În timpul celor 24 de ani de păstorie la

Buzău a tipărit câteva cărți, s-a îngrijit de cele două școli din oraș, a contribuit la sporirea bunurilor Episcopiei, la efectuarea unor înnoiri în incinta ei, precum și la refacerea unor lăcașuri de închinare. După o activitate atât de îndelungată, a fost chemat la cârma Mitropoliei, în urma morții mitropolitului Grigorie II, probabil în ultimele zile ale lunii septembrie 1787. Însăunarea i s-a făcut în ziua de 9 octombrie 1787, de către Partenie, fost mitropolit al Dristrei.

Arhipăstoria lui a căzut în vremuri grele pentru Țara Românească, în urma războiului care a izbucnit în 1787 între turci și ruși și în care va intra, în anul următor, și Imperiul habsburgic. Țările române au devenit teatrul operațiunilor militare. În noiembrie 1789, austriecii au ocupat Țara Românească. Prințul de Coburg a format un Divan, din înaltul cler și marii boieri, din care făcea parte și mitropolitul Cosma. Abia prin pacea de la Sviștov, dintre turci și austrieci (24 iulie 1791), s-a restabilit liniștea în țară. În 1792, s-a tipărit *Octoiul Mare*, „prin silința, cheltuiala și îndreptarea smeritului mitropolit Sidis chir Grigorie”, pe care l-am mai amintit. Este de fapt singura tipăritură din timpul păstoririi mitropolitului Cosma. În toamna aceluiași an, fiindcă bănuia ciuma, s-a retras, de teama ei, la mănăstirea Giulești, metocul Mitropoliei, în apropierea Bucureștilor. N-a scăpat însă nici acolo, căci a fost răpus de cumplita boală, la 3 septembrie 1792. Așa s-a săvârșit din viață după numai cinci ani de păstorie; a fost adus și îngropat la Mitropolie.

Mitropolitul Filaret. La numai trei zile după moartea lui Cosma, deci la 6 septembrie 1792, domnul țării, Mihail Suțu (1791-1793) și cu boierii din Divan au hotărât să ridice la demnitatea de mitropolit al țării pe episcopul Filaret al Râmnicului.

Despre noul mitropolit s-a spus mereu că ar fi fost grec de neam, părere pusă în circulație de episcopul Ghenadie Enăceanu al Râmnicului (însușită apoi și de alții), bazat pe faptul că petrecuse un timp – în tinerețe – pe lângă mitropolitul Partenie al Târnovei, împreună cu viitorul patriarh ecumenic Neofit. Dar acest argument nu ne poate convinge că a fost grec, pentru că și alți tineri de neam român se atașau pe lângă ierarhii greci care veneau în țările noastre. Din cercetarea izvoarelor vremii, dar mai ales a activității sale, ne putem convinge că el a fost român de neam (poate se trăgea dintr-o familie de aromâni). Într-un pomelnic al său sunt trecute mai multe rude, toate cu nume românești: Dimitrie, Sandu, Ioan, Zamfira, Maria, Sanda (cf. MO, nr. 5-6, 1975, p. 377). Se știe apoi că era „ucenic” al mitropolitului Grigorie II. Presupunem că a învățat carte la Academia de la Sfântul Sava, din moment ce cunoștea temeinic limba și cultura grecească. Probabil și-a avut metania la Căldărușani, unde a fost un timp și egumen, mănăstire pe care a restaurat-o prin 1778. Notăm că aceasta nu se număra printre cele închinare la Locurile Sfinte, care erau conduse de greci; deci avem încă un argument că era român. În anul 1770, a făcut parte din delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie, care a plecat la Petersburg pentru a prezenta

doleanțele țării în fața țarinei Ecaterina a II-a, iar în 1772 a făcut parte din delegația trimisă la contele Orlof, la Focșani. Dacă era grec, cu greu i s-ar fi încredințat asemenea misiuni.

Cercetând tipăriturile de la București și Râmnic, ne convingem că a fost unul din cei mai apropiați colaboratori ai mitropolitului Grigorie. Astfel, în 1774 a apărut „prin osârdia și sânguința” sa *Octoiul* de la București (semna și o prefață închinată mitropolitului), iar în anul următor au apărut *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul*, „prin osârdia și cheltuiala” sa. În foile de titlu ale ambelor cărți se arată că pe atunci era „arhimandritul sfintei Mitropolii în București”. În 1776 a fost ridicat la treapta de mitropolit titular al Mirelor. În această calitate, semna prefața cărții *Slujba Cuviosului Dimitrie Basarabov*, tipărită la București în 1779.

În 1780, a fost ales episcop la Râmnic, în locul lui Chesarie, un alt ucenic al mitropolitului Grigorie. Aici a tipărit peste 25 de lucrări – între care se remarcă *Mineiele* pe lunile aprilie-septembrie, toate tipărite în 1780.

O activitate atât de bogată l-a impus în ochii tuturor, încât în septembrie 1792, când a murit mitropolitul Cosma, a fost chemat să-i ia locul. A păstorit la București abia un an, tipărind o singură carte, un *Catavasier* (1793), cu cheltuiala sa. A rămas de la el o corespondență pe care a purtat-o – ca mitropolit – cu patriarhii din Constantinopol și Ierusalim și cu alți oameni de seamă – clerici și laici – din timpul său. Ca mitropolit, a ajutat școala patriarhală din Constantinopol. În București, a ridicat o cișmea pe unul din dealurile orașului, care au primit apoi numele său, cișmeaua și dealul Filaret.

În septembrie 1793, și-a dat demisia din scaunul mitropolitan. Se pare că a fost silit să facă acest lucru, datorită unor neînțelegeri pe care le-a avut cu noul domn Alexandru Moruzi. Poate la aceasta să fi contribuit și episcopul Buzăului, Dositei, care dorea să-i ia locul. La 11 octombrie 1793 – din încredințarea patriarhului ecumenic – însuși Filaret a făcut însăunarea urmașului său în scaun, Dositei Filitti. S-a retras la mănăstirea Căldărușani – de care se îngrijise și înainte de a ajunge la Râmnic –, unde a și murit în anul următor, fiind îngropat tot acolo. Prin testamentul său, a lăsat, între altele, fonduri pentru „întreținerea și educația copiilor orfani”.

Din prezentarea vieții și activității lui Filaret reiese că el înscrie o pagină luminoasă în istoria Bisericii și a culturii românești, ca și marele său dascăl, mitropolitul Grigorie II.

Activitatea culturală din cadrul Mitropoliei Ungrovlahiei a fost continuată, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, de ierarhii de atunci. Între ei se impune figura luminoasă de cărturar, patriot și cărmuitor sufletească a mitropolitului Grigorie II. Nu mai puțin vrednice de pomenire sunt și strădanțiile urmașilor săi, Cosma Popescu și Filaret, atât ca episcopi cât și ca mitropoliți.

Bibliografie

Izvoare: GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, VII, (1884), an IX (1885) și an XX, (1886); ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947; IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716-1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, publicat de DAN și MONESCU, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări generale: GH. M. IONESCU, *Istoria Mitropoliei Ungrovlahiei*, vol. II (1708-1787), București, 1914, 376 p.; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolii Ungrovlahiei*, în BOR, LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 793-807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul domnitorului Alexandru Ipsilanti (1774-1782)*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 7-8, p. 808-835.

Lucrări speciale: IOAN RĂUTESCU, *Două acte privitoare la mitropolitul Filaret I*, în BOR, XLIV, 1926, nr. 2, p. 69-71; IOAN RĂUTESCU, *O carte de judecată a mitropolitului Filaret*, în BOR, XLIV, 1926, nr. 4, p. 179-181.

GHEORGHE SOARE, *Titlul de „loctiitor al Cezareei Capadociei” purtat de mitropolitul Ungrovlahiei*, în ST, an XII, 1960, nr. 5-6, p. 369-380; LUCIAN FLOREA, *Activitatea culturală a mitropolitului Grigorie al II-lea*, în ST, an XV, 1963, nr. 3-4, p. 220-231.

I. C. FILITTI, *O lămurire despre mitropolitul Munteniei Cosma Popescu și biserica din Ursoaia (Buzău)*, în BOR, an LI, 1933, nr. 5-6, p. 200-205; IOAN VASILE VOINEA, *Cosma Popescu mitropolitul Ungrovlahiei*, în BOR, an XCIII, 1975, nr. 3-4, p. 447-455.

MELCHISEDEC (ȘTEFĂNESCU), *Schite biografice din viața mitropolitului Ungrovlahiei Filaret II (1792) și ale altor persoane bisericești contemporane cu dânsul*, Roman, 1886, 69 p. (și București, 1887, 59 p.); N. IORGA, *Viața unui mitropolit de altădată: Filaret al II-lea. După registrul său inedit de scrisori*, în „Convorbiri Literare”, an XXXV, 1901, p. 999-1009 și 1101-1137.

T. G. BULAT, *Monahul bucureștean Grigorie ajuns mitropolit al Sidiei și candidat la întâiul scaun bisericesc al Țării Românești*, în BOR, LXXXVII, 1969, nr. 5-6, p. 573-583; T. G. BULAT, *Tipografia Mitropoliei Bucureștilor în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea*, în BOR, LXXXVII, 1969, nr. 7-8, p. 791-816.

LVII

MITROPOLIA UNGROVLAHIEI ÎN ULTIMELE TREI DECENII
ALE REGIMULUI FANARIOT

În această perioadă, cele trei scaune ierarhice din Țara Românească au fost ocupate numai de greci: mitropolii Dositei Filitti, Ignatie și Nectarie la București, episcopii Nectarie și Galaction la Râmnic și Costandie Filitti la Buzău. Românizarea acestora începe abia în anul 1819, când doi ierarhi greci au fost nevoiți să se retragă din scaunele lor. Tot în această perioadă se constată o imixtiune abuzivă din partea autorităților țariste ruse în problemele noastre bisericești, în timp ce Țara Românească și Moldova se găseau sub ocupație militară rusă (1806-1812). Ca fapt pozitiv, notăm înființarea unei noi Episcopii, la Argeș, în 1793, primul ei titular fiind un român, Iosif, ierarh cu o aleasă pregătire.

Mitropolitul Dositei Filitti. După retragerea mitropolitului Filaret, membrii Divanului domnesc au ales în locul său pe episcopul Dositei Filitti al Buzăului (25 septembrie 1793). Alegerea s-a făcut, desigur, la dorința noului domn Alexandru Moruzi, pe care Dositei, ca episcop la Buzău, îl întâmpinase la intrarea în țară. Obținându-se recunoașterea patriarhului Neofit VII, noul întâistătător al Bisericii din Țara Românească a fost înscăunat la 11 octombrie 1793, de către fostul mitropolit Filaret.

Dositei Filitti era originar dintr-o familie preotească din Podgoriana Epirului, tatăl fiind grec, iar mama albaneză sau – după unii – vlahă (născută Curt sau Curti). S-a călugărit în mănăstirea Mântuitorului din locul său natal, sub numele de Dositei, de unde a trecut la mănăstirea Proorocul Ilie din Zița. A studiat la Zița și în orașul învecinat Ioanina (Ianina), ambele fiind vechi centre de cultură greacă, dar și aromână.

A venit apoi în Țara Românească, la mănăstirea Sfântul Ioan cel Mare din București (azi dispărută), închinată mănăstirii Sfântul Ilie din Zița, ajungând de tânăr arhimandrit și egumen (c. 1764). Pregătirea intelectuală și activitatea sa l-au impus curând nu numai în fața compatrioților săi, ci și a românilor. Astfel, în timpul războiului ruso-turc din anii 1768-1774, a îndeplinit anumite misiuni diplomatice pe lângă autoritățile rusești. În ultimii ani ai vieții lui Grigorie II, a îndeplinit slujba de „logofăt” (director) al cancelariei Mitropoliei Ungrovlahiei.

Datorită îndelungatei sale activități în Țara Românească, arhimandritul Dositei a fost socotit vrednic să fie ridicat pe scaunul episcopal de la Buzău în 1787. În această nouă demnitate, deși a păstorit în împrejurări dificile, tocmai în

timpul războiului ruso-austro-turc din 1787-1792, a reușit să se impună ca un bun organizator și cărmuitor. În 1793 a fost ales mitropolit, în împrejurările pe care le-am relatat.

La 18 octombrie 1793, s-a hotărât în Divan înființarea unei noi Episcopii, la Argeș, cu jurisdicția peste județele Argeș și Olt. Mitropolia a rămas cu județele Ilfov, Ialomița, Prahova, Dâmbovița, Vlașca, Teleorman și Muscel.

Dintre multiplele aspecte ale activității mitropolitului Dositei, reținem, în primul rând, grija sa permanentă pentru ameliorarea situației materiale a preoției de mir. Era obiceiul ca la alegerea unui nou mitropolit sau episcop, preoții din eparhia respectivă să plătească o dare, numită „ploconul cărjei”, ajungând cu timpul la 13 lei, sumă destul de mare pe atunci. Dositei a hotărât – îndată după înscăunare – să fie redusă la jumătate.

Din cauza abuzurilor care se făceau la hirotonii, mitropolitul a obținut, se pare tot în acel an, un hrisov de la domnitorul Alexandru Moruzi, prin care se prevedeau anumite restricții privitoare la hirotonii, spre a nu spori, peste necesități, numărul preoților. Astfel, se prevedea ca de acum înainte, candidații la preoție „să aibă adeverință de la toți sătenii lui, cum că este trebuință de preot la acea biserică”. Credincioșii erau îndatorați să dea mărturie și asupra moralității candidatului la preoție și a soției sale.

În anii următori, a luat alte măsuri pentru disciplinarea și instruirea clerului, rânduiind inspectori (proistoși), care să cerceteze starea bisericilor și pregătirea preoților, fie pentru București, fie pentru restul țării. Îndatora pe preoți să întocmească registre de nașteri și decese.

Deși era grec, Dositei Filitti a căutat să pună capăt numeroaselor abuzuri ale egumenilor greci. Astfel, în 1794 ruga pe domn să interzică închinarea mănăstirii Vieroș la Muntele Athos, iar în 1798, cerea domnitorului Constantin Hangerli (1797-1799) să se întocmească o „catagrafie” a tuturor călugărilor străini veniți în Țara Românească, urmând ca egumenii să-și ia răspunderea pentru cei din mănăstiri, iar cei fără căpătâi să fie trimiși la locurile de unde au venit.

Mitropolitul Dositei s-a dovedit un ierarh cu multă înțelegere față de nevoile păstoritorilor săi. Astfel, în 1794, fiind foamete în Țara Românească, a semnat, în fruntea membrilor Divanului, refuzul de a trimite „zahareaua” cerută de Înalta Poartă. Pentru că anii 1793 și 1794 au fost secetoși, mitropolitul a adresat preoților o pastorală, prin care-i îndruma să arate credincioșilor că în acele vremuri de foamete cumplită aveau datoria să vină în ajutorul celor aflați în lipsuri și suferințe. Prin aceeași pastorală, dezlega pe cei săraci dacă nu vor ține postul Patimilor din acel an, cu excepția primei și ultimei săptămâni, precum și a zilelor de miercuri și vineri. În 1798, a avut curajul să se împotrivească deschis intenției lui Constantin Hangerli de a impune noi dări asupra poporului oropsit.

A fost și un adevărat ctitor de lăcașuri sfinte, de vreme ce s-a îngrijit de refacerea catedralei mitropolitane din București și a vechii „Mitropolii” din Târgoviște, precum și a unor mănăstiri din cuprinsul eparhiei.

Ca om de cultură, mitropolitul Dositei s-a interesat de școli. În calitate de președinte al Eforiei școlilor, a stăruit pentru refacerea școlii de la biserica Sfântul Gheorghe Vechi din București, la care a numit doi dascăli. A refăcut clădirile de la biserica Domnița Bălașa, în care fusese mutată școala de la Sfântul Sava încă din 1791, dispunând ca în cazul în care aceste clădiri nu vor fi suficiente, școala să poată folosi și clădirile de la biserica Schitu Măgureanu, metocul Mitropoliei. A ajutat pe profesorii de la Sfântul Sava, care i-au și dedicat unele din lucrările lor.

În același timp, s-a îngrijit de pregătirea clerului. Încă din primii ani de păstorie hotărâse ca aceia care voiau să primească taina hirotoniei, să învețe cel puțin o jumătate de an la Mitropolie. Iar în anul 1797, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti, se hotăra ca la mănăstirea Tuturor Sfinților (Antim) din București, „să fie școală de învățătură pentru cei ce vor fi ca să intre în templu preoției din toate eparhiile țării”. Presupunem, însă, că a stăruit pentru obținerea hrisovului respectiv și episcopul cărturar Iosif al Argeșului, care primise mănăstirea Antim drept metoc pentru Episcopia sa. Școala a funcționat până prin 1847, când a fost desființată printr-un „ofis” domnesc.

Mitropolitul Dositei a sprijinit și activitatea tipografiei din București, de subteascurile căreia au ieșit mai multe cărți de slujbă și de zidire sufletească. Între cărțile de slujbă menționăm: *Molitvelnicul* (1794), *Psaltirea* (1796 și 1806), *Liturghierul* (1797), *Triodul* (1798), *Penticostarul* (1800), *Slujba Sfântului Dimitrie Basarabov* (1801), *Ceaslovul* (1801 și 1806), *Evhologhionul* (1808) și *Orânduiala sfințirii bisericii* (1809). Iar dintre cărțile de învățătură creștinească pot fi amintite: *Pravoslavnică învățătură* (1794, tradusă din grecește – fără să se precizeze după cine – de vel clucerul Dimitrie Fălcoianu), *Carte folositoare de suflet* (1799 și 1800, tradusă din grecește de călugării nemteni Gherontie și Grigorie), *Chiriadromionul la Evanghelii* al lui Nichifor Theotochis, arhiepiscopul Astrahanului (1801, tradus din grecește de aceiași călugări); s-au mai tipărit și mici catehisme pentru folosul credincioșilor (1794 și 1809). Prefetele unora din aceste cărți sunt semnate de mitropolit, altele de traducători sau diortositori. La toate cărțile se preciza, în foaia de titlu, că s-au tipărit cu cheltuiala mitropolitului. Așadar, ca și mulți dintre predecesorii săi, Dositei a lăsat o bogată moștenire culturală.

Din foile de titlu și din prefetele acestor cărți, ne putem da seama că mitropolitul Dositei a știut să strângă în jurul său oameni de valoare, pe care i-a pus să lucreze și să tipărească diverse cărți. Între ei se remarcă arhimandritul Grigorie Râmniceanul, – viitor episcop de Argeș – (care semna unele prefete), călugării Gherontie și Grigorie (cel din urmă devenit mai târziu mitropolit) și alții. Ca meșteri tipografi au lucrat acum Dimitrie Petrovici Bucureșteanul, Dimitrie Mihailovici Râmniceanul și mai ales Stanciu Tomovici Bucureșteanul.

Păstorind într-o vreme de mari tulburări politico-sociale, mitropolitul Dositei n-a rămas străin de acestea. Astfel, prin anii 1801-1802, când trupele lui Pasvan-Oglu, paşa din Vidin, făceau multe incursiuni de jaf în Oltenia şi chiar peste Olt, mitropolitul s-a refugiat în două rânduri la Braşov, împreună cu ceilalţi ierarhi şi cu o parte din boieri. De aici, ei au adresat mai multe memorii ţarului Rusiei şi împăratului Austriei, prin care le aduceau la cunoştinţă jafurile şi atrocităţile turcilor, cerându-le sprijinul.

Devotamentul mitropolitului faţă de poporul pe care-l păstorea s-a văzut şi în 1806, când trupele ruseşti au intrat din nou în ţările noastre, rămânând aici până în 1812. În astfel de împrejurări, un grup de ostaşi turci voiau să dea foc Bucureştilor. Atunci „ca prin minune” – scria cronicarul Zilot Românul (c.1780-c.1850) – mitropolitul Dositei, „cu duh bun pentru patrie”, ajutat şi de nepotul său, episcopul Costandie al Buzăului, a scăpat capitala de pustiire, „mai cu vorba, mai împărţind bani”. La 18 februarie 1808, s-a instituit o „căimăcămie”, care să conducă ţara în absenţa domnului, din care făcea parte şi mitropolitul, împreună cu episcopii de Buzău şi Argeş. Peste o lună, a fost numit în comitetul de patru persoane care să prezideze lucrările Divanului ţării.

Înlăturarea şi „paretisisul” lui Dositei. Ocuparea Principatelor Române de armatele ţariste a avut consecinţe şi asupra situaţiei Bisericii noastre. Printr-un ukaz al ţarului Alexandru I (1801-1825) – adresat Sinodului rus din Petersburg la 27 martie 1808, – mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni era numit „exarh al Moldovei şi Valahiei”, încredinţându-i-se conducerea efectivă a Bisericii din Moldova, fiindcă mitropolitul Veniamin Costachi se retrăsese din scaun tot atunci.

Noul exarh era român de neam, născut în Bistriţa Transilvaniei, dintr-o familie originară din Câmpulungul Moldovei, având o bună pregătire şcolară, dobândită în diferite centre culturale ruseşti şi greceşti. A fost, succesiv, profesor la Iaşi şi la Poltava, episcop-vicar de Bender şi Akerman (Tighina şi Cetatea Albă), pentru câteva săptămâni mitropolit al Moldovei (în 1792, în timpul unei ocupaţii militare ruse), mitropolit al Poltavei, apoi al Kievului. Din 1808 până în 1812 a condus Biserica din Moldova şi Ţara Românească în calitate de „exarh” (Mitropolia Moldovei a condus-o efectiv, de la Iaşi). După pacea de la Bucureşti dintre ruşi şi turci, din 1812, s-a retras din nou în Rusia, încredinţându-i-se apoi conducerea noii Arhiepiscopii a Chişinăului şi Hotinului (1813-1821). Prin numirea lui Gavriil ca exarh al Bisericii româneşti „din Moldova, Valahia şi Basarabia”, mitropolitul Dositei urma să lucreze sub „povătuirea şi ascultarea” acestuia. Noul exarh a şi făcut o vizită la Bucureşti, în cursul lunii iulie 1808. Se înţelege că pentru bătrânul mitropolit o asemenea numire era supărătoare, aşa încât, la scurt timp, a ajuns la neînţelegeri cu exarhul Gavriil, dar şi cu autorităţile militare ruse în problema veniturilor mănăstirilor închinatelor, precum şi în urma refuzului său de a înfiinţa o „consistorie duhovnicească”, aşa cum făcuse Gavriil şi la Iaşi – pentru judecarea abaterilor clerului ş.a.

În cele din urmă, printr-un ukaz al ţarului, din 22 noiembrie 1809, citit în Divanul ţării la 15 ianuarie 1810, mitropolitul Dositei era înlăturat din scaun şi înlocuit cu *Ignatie*, mitropolitul Artei, în Epir. Numirea acestuia era împotriva canoanelor şi a vechilor rânduieli ale ţării cu privire la alegerea ierarhilor şi constituia un amestec direct al Rusiei ţariste în afacerile Bisericii Ortodoxe Române. În ianuarie 1810, Gavriil a organizat „duhovniceasca consistorie” sau „dicasteria” (instanţă de judecată pentru preoţi, n.n.) şi la Bucureşti. În cursul lunilor ianuarie şi februarie, s-a întocmit o catagrafie (inventar, n.n.) a tuturor bunurilor Mitropoliei, iar la 3 martie Dositei a dat în primire Mitropolia, cu toată averea ei, exarhului Gavriil. După câteva zile, a fost trimis la mănăstirea Dobrovăţ în Moldova, dar în cursul aceleiaşi luni, i s-a permis să se stabilească la mănăstirea Aninoasa din Muscel, apoi la schitul Târgşor, în Prahova.

La sfârşitul anului 1812 – probabil la intervenţia Austriei – i s-a permis să plece la Braşov. Refuzând chemarea ce i se făcuse de a-şi relua scaunul, bătrânul mitropolit răspundea noului domn Ioan Caragea, în decembrie 1812, că face „paretisis” de bună voie, fiind prea bătrân şi slăbit ca să mai cârmuiască Mitropolia. Şi-a petrecut restul vieţii la Braşov, unde şi-a dat obştescul sfârşit la 14/26 decembrie 1826 – în vârstă de peste 90 de ani – fiind îngropat în curtea bisericii „greceşti” de aici.

Mitropolitul Dositei Filitti a înscris o pagină luminoasă în istoria Bisericii noastre şi prin testamentul său, întocmit la Braşov, cu puţin înainte de moarte. O parte din bunurile sale imobile şi din bani erau lăsate unor rude şi slujitori devotaţi, iar restul era lăsat la diferite instituţii bisericeşti, şcolare şi filantropice. Trebuie remarcat, însă, că Dositei a lăsat cea mai mare parte a bunurilor sale compatrioţilor săi. Astfel, erau testate diferite sume – destul de mici de altfel – unor aşezăminte din Braşov: azilului de orfani, spitalului militar, şcolii greceşti, bisericilor romano-catolică, luterană, ortodoxă grecească şi ortodoxă românească din Schei (numai 10 galbeni, dar şi aceştia cu îndatorirea de a fi pomenit). Alţi bani lăsa mănăstirilor din Grecia, în primul rând bisericii Sf. Ioan Teologul, unde erau îngropaţi părinţii săi, pentru răscumpărarea grecilor robiţi, pentru măritarea de grecoaiice sărace. Noului spital Filantropia din Bucureşti îi lăsa 12.000 de galbeni, iar restul pentru diferite opere de binefacere, după cum va aprecia Epitropia instituită de el (formată numai din greci). Lăsa apoi 8.000 de galbeni pentru cumpărarea unor proprietăţi (moşii) în Ţara Românească, din venitul cărora să se plătească doi profesori la şcolile din Pogdioriana şi Zîta, precum şi pentru acordarea de burse unor tineri greci. În sfârşit, 3.000 de galbeni erau destinaţi pentru cumpărarea altei moşii, ca din venitul ei să se trimită tineri la studii în Apusul Europei „pentru folosul general al naţiei”. Nu se preciza despre care „naţie” era vorba, însă desigur în intenţia lui a fost cea grecească. Se vede că el urmărea emanciparea poporului grec prin cultură, ca astfel să se ajungă şi la cea politico-naţională.

Epitropia a cumpărat, în 1829, o moșie cu 11.000 de galbeni (deci cei 8.000 și 3.000), la Lungulețu, în județul Dâmbovița, din veniturile căreia s-au acordat burse la numeroși tineri pentru studii, fie greci, fie români. Timp de peste o sută de ani au beneficiat de burse peste 250 de tineri, fie pentru studii medii, fie superioare, recrutați din toate păturile sociale. Toți au ajuns oameni de seamă în Grecia și România (miniștri, profesori universitari și secundari, medici, juriști, ofițeri etc.). Cu timpul, s-au acordat ajutoare și bisericilor și școlilor din Lungulețu, precum și unor tineri aromâni din Epir, ceea ce, firește, nu era prevăzut în testament. Așezământul cultural al mitropolitului Dositei – care a dăinuit până în prima jumătate a secolului al XX-lea –, a contribuit astfel la ridicarea unor oameni de seamă și la sprijinirea unor instituții de asistență socială.

Mitropolitul Ignatie. Arătam mai sus că prin ucazul țarului din 22 noiembrie 1809, Dositei era înlocuit cu mitropolitul grec Ignatie de Arta, un sprijinitor al politicii rusești în Balcani, aflat atunci în Petersburg. A sosit la București pe la mijlocul lunii februarie 1810, când participa pentru prima oară la ședințele „duhovnicescului consistoriu” înființat de exarhul Gavriil. Noul ierarh era originar din orașul Mytilene, din insula Lesbos, din Marea Egee. Călugărit de tânăr, sub numele de Ignatie (ca mirean era Ioan Babalos), a făcut studii la „marea școală” de pe lângă Patriarhia din Constantinopol, pentru ca la vârsta de 29 de ani (1794) să fie ales mitropolit al Artei și Naopactului, în Grecia apuseană, cu reședința în Arta. În 1805 a fost nevoit să-și părăsească eparhia, din cauza unui conducător local tiranic Ali-Pașa din Ianina (Ioanina), refugiindu-se în insulele Mării Ionice, pe atunci ocupate de trupele țariste. Când acestea s-au retras din insule, mitropolitul Ignatie a plecat la Petersburg, ca apoi să fie numit mitropolit al Ungrovlahiei.

În această nouă calitate, a fost un sprijinitor al școlii grecești de la Sfântul Sava (numită acum „liceu”), pe care a înzestrat-o cu aparate de laborator și cu o bibliotecă. A lucrat pentru înființarea unei „Societăți literare” grecești la București și a sprijinit pe cărturarii greci de la noi sau din alte părți (cu încurajarea lui s-a editat acum un ziar grecesc la Viena). Sub el s-a întocmit, în 1810, o „catagrafie” (statistică) a parohiilor din cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei, cu indicarea bisericilor, a preoților și diaconilor, precum și a numărului familiilor. În schimb, tipografia n-a lucrat nimic. În 1811 s-a pus problema înființării unui seminar la Snagov, dar Ignatie a dat mănăstirea unui arhiereu grec.

Desigur, numirea unui grec în scaunul mitropolitan, necunosător al limbii române și al obiceiurilor țării, a produs nemulțumiri printre preoți și credincioși. De aceea, în februarie 1811, o parte din boierii țării au cerut înlocuirea lui cu un român, motivând că jefuiește mănăstirile și pe preoți, că prigonește pe călugări și că protejează prea mult pe greci. Memoriul lor n-a fost luat în considerare.

După pacea de la București din 16 mai 1812, Ignatie, care în timpul războiului se arătase devotat rușilor, nu mai putea rămâne în Țara Românească, reîntrată

sub suzeranitate otomană. De aceea, prin august-septembrie în același an, a plecat la Viena care, în secolul al XVIII-lea, devenise cel mai însemnat centru al elenismului în întreagă Europa. Aici a rămas timp de trei ani, împreună cu marele militant pentru independența Greciei Ioan Capodistria, mai târziu primul președinte al Republicii Grecești (1827). Amândoi au desfășurat o acțiune intensă pentru emanciparea poporului grec prin cultură. Între altele, au înființat la Viena „Societatea iubitorilor de muze”, sprijinită și de unii români, ca Alexandru Scarlat Sturza, moldovean stabilit în Rusia, cărturar cu alese preocupări teologice și Zenovie Pop, fiul unui cunoscut om de afaceri sibian Hagi Constantin Pop.

În 1815, Ignatie a părăsit Viena, stabilindu-se la Pisa, în marele ducat al Toscanei. De acolo a sprijinit lupta poporului său pentru libertate și independență națională începută în 1821. A murit la 31 august 1828, la Pisa, fiind înmormântat în biserica grecească din Livorno (în 1962, rămășițele pământești i-au fost duse în Mytilene). În Biserica Ortodoxă Greacă, Ignatie este apreciat ca un mare ierarh, un cărturar iluminist de seamă și un militant energic pentru emanciparea socială și națională a poporului său.

Mitropolitul Nectarie. Pentru că Dositei Filitti a refuzat să-și reocupe scaunul, Divanul domnesc a ales ca mitropolit, la 16 decembrie 1812, pe Nectarie al Râmnicului, înscăunat în ziua de 18 ianuarie 1813.

Acesta era grec din Moreea, fost econom și arhimandrit al Episcopiei Râmnicului, iar din 1792 până în 1812 episcop tot acolo. Într-o păstorire atât de îndelungată a tipărit doar câteva cărți, acordând atenție mai mult celor materiale. Se spune că pentru alegerea ca mitropolit ar fi oferit domnitorului Ioan Caragea o sumă enormă de bani (750.000 lei); nepotul său Galaction a fost și el ales tot atunci episcop de Râmnic.

O primă măsură luată de el ca mitropolit a fost aceea de a urca la 13 lei „ploconul cârjei”, pe care Dositei îl redusese la jumătate (dintr-un izvor contemporan reiese că Nectarie strângea bani pentru a-și îmbogăți rudele și ca să ajute Eteria). Alți bani încasa de la preoți pentru școli, deși n-a sprijinit școala superioară de la Sfântul Sava, întemeiată de Gheorghe Lazăr în timpul păstoririi sale (1818). La București n-a tipărit decât o singură carte, un *Molitvelnic bogat* (1819). Mai mult chiar, Nectarie a renunțat la vechile drepturi ale tipografiei mitropolitane de-a tipări orice fel de cărți, inclusiv cu caracter laic. Urmarea a fost că la 3 noiembrie 1817, Ioan Caragea a dat un hrisov pentru înființarea unei noi tipografii în Țara Românească. Era tipografia „privilegiată” „de la cișmeaua lui Mavrogheni” (lângă biserica cu același nume), prima cu caracter laic în Țara Românească, întemeiată de doctorul Constantin Caracaș, stolnicul Răducan Clinceanu și slugerul Dumitrache Topliceanu.

Nemulțumirile împotriva lui au dus la retragerea din scaun în primăvara anului 1819, cu condiția să i se dea venitul mănăstirii Sadova, câte 1.000 de taleri pe lună, precum și câțiva „scutelnici”. Evenimentele din 1821 l-au silit să se

retragă la Braşov, unde a trăit până la moarte († 13 septembrie 1825); a fost înmormântat la biserica Sfântul Nicolae din Schei.

Mitropolitul Dionisie Lupu. Dacă în viaţa politică perioada turco-fanariotă a luat sfârşit în 1821, în urma mişcării revoluţionare cu caracter social-naţional condusă de Tudor Vladimirescu, în viaţa Bisericii înlăturarea grecilor din ierarhia superioară începe cu doi ani mai devreme. Acţiunea de „românizare” în viaţa bisericească era o urmare firească a numeroaselor abuzuri de care se făceau vinovaţi ierarhii greci şi mai ales egumenii mănăstirilor închinat, căci scaunele vlădiceşti şi mănăstirile închinat erau numai mijloace de îmbogăţire pentru greci. După paretisisul lui Nectarie, alegerea în scaunul mitropolitan a românului *Dionisie Lupu* apare ca un eveniment deosebit, ca o piatră de hotar între două lumi.

Noul ales s-a născut în 1769, în casa clucerului Costache Lupu din Blăjani (Buzău). Nu se ştie unde a învăţat carte (poate la şcoala de la Buzău), nici în ce mănăstire şi-a avut metania. În 1795 era numit egumen la mănăstirea Dealu, căreia i-a făcut, în două rânduri, reparaţii radicale, după cum a refăcut şi biserica Sfânta Vineri din Târgovişte. În 1801 a fost hirotonit episcop titular de Sevastia. A fost înlăturat abuziv din egumenia Dealului, dar numit apoi egumen pe viaţă la Tismana, pe care de asemenea a refăcut-o şi a cărmuit-o cu vrednicie.

Priceperea sa în problemele economice, dragostea de carte şi mai ales sentimentele sale româneşti l-au impus în ochii boierilor din „partida naţională”, care, la 1 mai 1819, în urma demisiei lui Nectarie, l-au propus noului domn Alexandru Suţu (1818-1821), spre a fi ridicat în scaunul de mitropolit al Ungrovlahiei. La înscăunare s-a citit un cuvânt festiv întocmit de Gheorghe Lazăr şi un alt cuvânt, rostit de dascălul de cântări, ieromonahul Macarie.

Dionisie Lupu şi-a început activitatea ca întâistătător al Bisericii din Ţara Românească cu acte de mare reformă, urmărind românizarea clerului şi înlăturarea numeroaselor rele şi abuzuri introduse sub înaintaşi săi. O problemă din cele mai dificile era aceea a datoriilor lăsate în seama Mitropoliei de Dositei, Ignatie şi Nectarie. Pentru achitarea lor, Dionisie a fost nevoit să ceară protopopilor strângerea „ploconului cârjei” şi a celorlalte dări la care erau îndatoraţi preoţii faţă de Mitropolie. Pentru a se opri orice abuz, Dionisie a prezentat domnului o „anafora”, cu propunerea ca în viitor mitropolitii şi episcopii să nu mai aibă voie să facă împrumuturi pe seama eparhiilor, propunere pe care domnul a aprobat-o.

A manifestat o deosebită grijă faţă de starea materială a clerului. Astfel, a încercat să oprească abuzurile care se făceau cu ocazia hirotoniilor, a înlăturat abuzurile protopopilor la încasarea dărilor de la preoţi, a intervenit pentru scutirea de dări a fiilor de preoţi şi a preoteselor văduve. În acelaşi timp, a fost preocupat de disciplina preoţilor. Uneori chema la Mitropolie pe preoţii din Bucureşti, dându-le îndrumări în legătură cu îndeplinirea îndatoririlor lor. Îndruma pe protopopi să fie cu luare-aminte la săvârşirea cununiilor, căci se întâmpla că de multe ori se cununau a doua oară oameni din alte părţi, care erau căsătoriţi. În acelaşi timp, a luat măsuri pentru îndreptarea vieţii monahale.

A manifestat un deosebit interes pentru problemele şcolare-culturale. În calitate sa de preşedinte al Eforiei şcolilor, a sprijinit pe Gheorghe Lazăr şi şcoala de la Sfântul Sava, încercând să înlăture pe dascălii greci. A deschis, la Mitropolie, o şcoală de muzică bisericească, în limba română, punând în fruntea ei pe ieromonahul Macarie, dându-i ca ajutor pe Anton Pann. N-a uitat însă nici şcolile din restul ţării. De aceea scria protopopilor că a hotărât deschiderea de şcoli în fiecare oraş, cerându-le să caute în fiecare plasă „un dascăl cu bună ştiinţă şi adăpat atât la învăătura cărţii rumâneşti şi la condei, socoteli, cât şi la oareşce psaltichie”, urmând ca ei să fie plătiţi de Mitropolie. Din cauza păstoririi sale prea scurte, îndrăzneţul său plan n-a putut fi realizat. Un alt merit al mitropolitului Dionisie este acela că a fost primul ierarh muntean care a trimis tineri la studii în Apusul Europei şi anume la Universitatea din Pisa, pentru a deveni profesori. Aceştia erau: Constantin Moroiu, Simion Marcovici, ieromonahul Eufrosin Poteca şi Ioan Pandele. Ei erau îndatoraţi să-şi termine studiile în decurs de patru ani şi apoi să slujească timp de opt ani ca profesori la orice şcoală ar fi fost numiţi.

Aceeaşi grijă a arătat şi tipăriturilor româneşti. La 29 iulie 1819, mitropolitul Dionisie înainta domnului un memoriu, protestând că s-a luat Mitropoliei – în timpul lui Nectarie – privilegiul tipografic general, precum şi dreptul de-a aviza asupra cărţilor laice sau bisericeşti care se tipăreau în Ţara Românească. Prin acelaşi memoriu, propunea ca „tipografia de la Cişmea” să nu aibă dreptul de a tipări cărţi bisericeşti, iar cele laice să fie înaintate Mitropoliei spre aprobare. Dacă aceste pretenţii erau, într-un fel, neîndreptăţite – mai ales ultima – în schimb, mitropolitul făcea o nouă propunere, care îl pune într-o lumină foarte favorabilă, arătându-l ca un om cu orizonturi largi, dornic de emanciparea poporului său. Solicita să i se dea aprobarea să tipărească la Mitropolie o gazetă „politicăască şi filologhicească”, în româneşte şi greceşte (el îi spunea „efimeridă” după numele celui mai vechi ziar grecesc, tipărit la Viena, în 1790-1797: Εφημερίς). Mitropolitul cunoştea, desigur, rolul naţional-cultural îndeplinit de ziarele greceşti în lupta de eliberare de sub dominaţia otomană (la unele era şi abonat) şi considera că acelaşi rol l-ar putea îndeplini şi un ziar românesc. Dacă ar fi reuşit încercarea mitropolitului de-a înzestra cultura românească cu un ziar, tocmai în preajma mişcării revoluţionare din 1821, desigur viaţa politică, socială şi culturală a Ţării Româneşti de atunci ar fi avut cele mai binefăcătoare urmări.

În cursul păstoririi sale, au apărut mai multe lucrări, fie în tipografia Mitropoliei, deşi nu era în bună stare de funcţionare, dar mai ales în cea „de la Cişmea”. Cu binecuvântarea lui au văzut lumina tiparului: *Apostolul* (1820), *Pentecostarul* (1820), *Psaltirea* (1820), iar dintre lucrările teologice şi moralizatoare: *Viaţa Sfântului Vasile cel Nou* (1819), tradusă de monahul Isaia din mănăstirea Neamţ, *Cuvinte şase pentru preoţie* de Sfântul Ioan Gură de Aur (1820) şi *Cuvânt pentru preoţie* al Sfântului Grigorie de Nazianz (1821), în traducerea

ierodiaconului Grigorie, viitorul mitropolit și altele. Cu binecuvântarea lui s-au tipărit și câteva cărți în limba greacă.

Grija lui Dionisie pentru cartea tipărită rezultă și din faptul că a trimis la Buda trei tineri, care să învețe meșteșugul tiparului la tipografia Universității de acolo, sub îndrumarea lui Zaharia Carcalechi, cunoscut editor de cărți.

Toată această activitate – am zice cu adevărat reformatoare – a fost întreruptă de evenimentele din anul 1821. Dionisie Lupu a făcut parte din „Comitetul provizoriu de cârmuire” instituit de Alexandru Suțu, la 15 ianuarie, cu numai patru zile înainte de moartea sa. Deoarece noul domn impus de turci, Scarlat Calimachi, nu și-a ocupat tronul, Comitetul a condus în continuare afacerile țării. Când Tudor Vladimirescu cu pandurii lui s-au apropiat de București, mitropolitul, însoțit de câțiva boieri, s-au prezentat în tabăra sa de la Cotroceni, îndemnându-l să se împace cu boierii, fapt care a determinat pe acesta să ajungă la un acord cu boierii rămași în București. Mai târziu, mitropolitul s-a arătat favorabil mișcării, lucru ce rezultă dintr-un jurământ de credință semnat împreună cu sufraganii săi.

La începutul lunii aprilie, zvonindu-se că se apropie turcii, mitropolitul, cu unii boieri, intenționau să părăsească țara. Au fost opriți însă de Tudor și închiși în casele lui Dinicu Golescu din București, spre a-i semna actele politice. De aici, mitropolitul și ceilalți boieri au adresat Porții un memoriu, cerând restabilirea privilegiilor țării, arătând că mișcarea lui Tudor era îndreptată numai împotriva fanariotilor care au jefuit țara. La intrarea turcilor în țară, Tudor eliberează pe mitropolit, pe episcopul Gherasim de la Buzău și pe ceilalți boieri, trimițându-i spre Târgoviște. Ei au putut să se refugieze la Brașov, părăsind astfel pe Tudor într-unul din momentele cele mai dificile ale mișcării sale. Din Brașov, mitropolitul, cu cei doi episcopi și boierii pribegi au trimis mai multe memorii Rusiei, Austriei și Turciei, cerând retragerea trupelor turcești din țară și domn „pământean”.

După înăbușirea răscoalei, caimacamul Constantin Negri scria tuturor emigranților să se înapoieze în țară. Situația s-a restabilit însă, abia după 30 iunie 1822, când a fost numit primul domn român, Grigorie IV Ghica. Acesta a adresat trei chemări mitropolitului Dionisie, pentru a se reîntoarce în scaun. Neîncrezându-se în noul domn (de care avea motive să se teamă, căci refuzase să-l despartă de soție, pe când era mare boier), Dionisie i-a răspuns că nu se poate întoarce din cauza bolii sale și a creditorilor care nu-l lasă să plece până nu-și plătește datoriile. În urma acestor refuzuri, Divanul țării, în decembrie 1822, a cerut domnului să aprobe alegerea unui nou mitropolit. La 4 ianuarie 1823, era ales ierodiaconul Grigorie de la Căldărușani, un smerit călugăr traducător.

Dionisie s-a reîntors în țară abia în februarie 1827, iar în anul următor i s-a dat egumenia pe viață a mănăstirii Dealu, „spre întâmpinarea cheltuielilor casei sale”. A administrat mănăstirea printr-un iconom, iar el a rămas în casele sale din București. Aici l-a ajuns sfârșitul la 5 februarie 1831, fiind îngropat „în lăuntru bisericii Sfintei Mitropolii”.

După perioada de mari frământări din timpul păstoririi ultimilor trei mitropoliți greci din Țara Românească (Dositei, Ignatie și Nectarie), la care s-a adăugat și amestecul țarist în viața noastră bisericească, pătoria lui Dionisie Lupu – deși foarte scurtă – apare ca o perioadă nouă, cu reforme îndrăznețe, menită să zdruncine vechile rânduieli. Prin toate realizările sale, el a pregătit drumul urmașului său, marele mitropolit Grigorie Dascălul.

Bibliografie

Izvoare: GHENADIE (ENĂCEANU) CRAIOVEANU, *Condica Sfântă*, București, 1886, XXVI + 418 + XIV p. (retipărire din BOR, VIII (1884), an IX (1885) și X (1886)); IOAN BIANU și NERVA HODOS, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716-1808), București, 1910, 571 p.; tomul III, fasc. I-II (1809-1817) București, 1912, VIII + 192 p.; IOAN BIANU și DAN SIMONESCULESCU semnează tom. III, fasc. III-VIII (1817-1830), București, 1936, p. 193-780 și tomul IV, *Adăogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.; DAN RÂPĂ-BUICLIU, *Bibliografia românească veche. Aditamenta 1536-1830*, Galați, 2000, 496 p.; NICULAE M. POPESCU, *Catagrafia Eparhiei Ungrovlahiei în anul 1810*, București, 1914, 84 p.; ILIE CORFUS, *Însemnările Androneștilor*, București, 1947, 145 p.

Lucrări generale: NICULAE ȘERBĂNESCU, *Mitropolii Ungrovlahiei*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 793-807; MIHAI MANOLACHE, *Biserica din Țara Românească în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Ipsilanti (1796-1797)*, în ST, XIX, 1967, nr. 5-6, p. 347-358.

Lucrări speciale: IOAN C. FILITTI, *Așezământul cultural al mitropolitului Dositei Filitti de la înființare până astăzi 1827-1910*, București, 1910, 200 p.; G.T. KIRILEANU, *Mitropolitul Dositei Filitti (1734-1826) și așezământul său pentru burse de studii (1827-1937)*, în „Convorbiri Literare”, mai-aug. 1927 (și extras, București, 1927, 4 p.); ȘTEFAN LUPȘA, *Destituirea și petrecerea în Ardeal până la moarte a mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în RT, an XX, 1930, nr. 9-10, p. 318-326; T. G. BULAT, *Precizări cu privire la detronarea mitropolitului Dositei Filitti și înscăunarea lui Ignatie de Arta de către ruși (1809)*, în „Arhivele Basarabiei”, an II, 1930, nr. 2, p. 159-176; CONSTANTIN N. TOMESCU, *Iarăși despre detronarea mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filitti*, în „Arhivele Basarabiei”, an IV, 1932, nr. 3, p. 169-178; I. C. FILITTI, *Sapte scrisori păstorești de la mitropolitul Dositei Filitti din anii 1793-1795*, în BOR, an LII, 1934, nr. 9-10, p. 632-645 (și extras, București, 1934, 15 p.); IANCU ANASTASESCU, *Date noi despre fericitul întru pomenire marele ierarh Dositei Filitti, mitropolit al Ungrovlahiei 1793-1810*, în GB, XXVII, 1968, nr. 9-10, p. 1019-1028.

CONSTANTIN N. TOMESCU, *Exarhul Gavril și mitropolitul Ignatie al Ungrovlahiei, 1810*, în „Arhivele Basarabiei”, an II, 1930, nr. 2, p. 177-185.

N. IORGA, *Miscarea națională munteană contra mitropolitului grec Ignatie. Un capitol din luptele noastre naționale*, în BOR, an LIV, 1936, nr. 11-12, p. 657-667; T. G. BULAT, *O conspirație boierească contra mitropolitului Ignatie Grecul al Ungrovlahiei (1811)*, în „Arhivele Basarabiei”, an VII, 1936, nr. 2-3, p. 1-20; an IX, 1937, nr. 1-4, p. 55-70; an X, 1938, nr. 1-4, p. 81-96; ALEXANDRU ELIAN, *Pribegia mitropolitului Ignatie al Ungrovlahiei la Viena*, în „Almanahul parohiei ortodoxe române din Viena” pe anul 1965, p. 55-63 (și în volumul său „Bizantul, Biserica și cultura românească”, Iași, 2003, p. 287-293); EMANUEL G. PROTOPSALIS, *Ignatie mitropolitul Ungrovlahiei (1765-1828)*, 2 vol., Atena, 1959-1961 (în grecește);

Ignatie Lesbianul mitropolit al Ungrovlahiei (1765-1828). Volum omagial, Atena, 1965, 236 p. (în grecește); IACOBOS, mitropolitul Mitilenei, *Ignatie din Lesbos mitropolitul Ungrovlahiei*, în MO, an XXII, 1970, nr. 7-8, p. 621-633.

M. G. REGLEANU, *Dionisie Lupu egumen la Dealu și Tismana și arhieru titular de Sevastia*, în „Revista de Istorie Bisericească”, Craiova, an I, 1943, nr. 2, p. 52-64 (și extras Craiova, 1943, 15 p.); EMIL VÂRTOSU, *Din viața și activitatea mitropolitului Dionisie Lupu*, în MO, an VIII, 1956, nr. 4-5, p. 187-199; ILIE CORFUS, *Stiri noi din timpul pribegiei mitropolitului Dionisie Lupu (1821-1825)*, în MO, an X, 1958, nr. 3-4, p. 234-239; MIHAIL REGLEANU, *Mitropolitul Dionisie Lupu*, în MO, an XX, 1959, nr. 5-6, p. 255-285.

LVIII

EPISCOPIA RÂMNICULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, Episcopia Râmnicului a cunoscut vremuri de restrîcție, din cauza ocupației Olteniei de austrieci și a războaielor austro-turce duse pe teritoriul ei. Totuși, prin strădaniile vrednicilor episcopi Damaschin Dascăluș, Inochentie și Climent, Râmnicul a devenit un însemnat centru cultural-tipografic.

În a doua jumătate a secolului, în pofida deselor războaie purtate pe teritoriul Țării Românești și a ocupării ei de trupe străine, activitatea cultural-bisericească din Episcopia Râmnicului a cunoscut un mers ascendent, datorită episcopilor cărturari Grigorie Socoteanu, Partenie, Chesarie și Filaret. Abia în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și în primele două decenii ale celui următor, această activitate a scăzut în mod evident, din cauza dezinteresului celor doi ierarhi greci – unchi și nepot – ajunși la cârma eparhiei.

Episcopul Grigorie Socoteanu. După retragerea lui Climent, în locul său a fost ales Grigorie Socoteanu, egumenul mănăstirii Cozia, unul din „ucenicii” episcopului demisionat. Alegerea a avut loc în ziua de 8 mai 1748, când și-a înaintat Climent paretisisul.

Provenea dintr-o familie boierească din Oltenia. Tatăl său, pitarul Gheorghită, a avut vreo șase copii, din care unii s-au preoțit ori călugărit. Viitorul episcop se numea în mirenii Radu și îndeplinise diferite slujbe publice, între care și cea de logofăt la vistierie în Râmnic. A fost căsătorit, având patru copii. Radu și soția s-au despărțit de bună voie și au intrat în monahism. Noul monah, Grigorie, a rămas pe lângă episcopul Climent al Râmnicului, ajungând eclesiarh la Episcopie, apoi egumen și arhimandrit la Cozia.

Ca episcop, s-a arătat ca un priceput administrator al bunurilor eparhiale și ctitor de lăcașuri sfinte. A ridicat paraclisul Episcopiei, păstrat până azi, cu fresce exterioare și cu portretul său mural și al altor ctitori, în interior. Se numără printre ctitorii bisericilor Bunavestire și Toți Sfinții din Râmnic (la ultima, alături de Hagi Constantin Matache și ieromonahul Teodor, egumenul Dobrușei). A ajutat, de asemenea, schitul Sărăcinești și s-a îngrijit de efectuarea unor înnoiri la Govora.

Averea Episcopiei a crescut sub el prin numeroase danii, ca și prin cum-părări. Între altele a câștigat pe seama Episcopiei „casele bănești” din Craiova,

urmând ca biserica alăturată, Sf. Dumitru – pe locul actualei catedrale mitropolitane – să poarte numele de „Episcopie”.

Realizări remarcabile a obținut mai ales în privința tipăriturilor, continuând frumoasa tradiție a înaintașilor săi. Astfel, sub el au apărut: *Liturghierul* (1750 și 1759), *Octoiul* (1750 și 1763), *Catavasierul* (1750, 1753 și 1759), *Psaltirea* (1751, 1764), *Antologhionul* (1752), *Cartea osebită a Sf. Grigorie Decapolitul* (1753), *Ceaslovul* (1753), *Molitvelnicul* (1758), *Triodul* (1761). Tot sub el s-a tipărit o *Bucoavnă* (1749), „pentru cea dintâi îndreptare a coconilor”, precum și două cărți teologice. Prima se intitula *Svestenstva adecă Preotia, în ce chip are datoria preotul și diaconul să săvârșească tainele bisericești și cum trebuie să se gătească mai nainte spre lucrarea sfințelor, iar mai ales spre dumnezeiasca Liturghie...* (32 foi, 1749), iar a doua era o lucrare polemică a lui Nil, arhiepiscopul Tesalonicului, *Carte sau lumină cu drept dovediri pentru Vavilonul cel tănuț carele iaste la râmleani* (1760). În sfârșit, la stăruința mitropolitului Pavel Nenadovici de la Carloviț, s-a tipărit o *Gramatică slavonă* (1755), iar la rugămintea episcopului Sinesie Jivanovici de la Arad (și cu binecuvântarea lui Pavel Nenadovici), s-a tipărit *Pravila de rugăciuni ale sfinților luminătorilor sârbi* (1761, tot în slavonește). Înseamnă că episcopul Grigorie era în legătură cu mitropolii sârbi de la Carloviț și cu unii dintre sufraganii lor.

Între colaboratorii săi, la tipărirea acestor cărți, se număra ieromonahul Lavrentie de la Hurezi, care lucrase și în timpul lui Climent. El s-a ocupat cu diortosirea tuturor cărților tipărite până în 1759 inclusiv, iar la *Molitvelnicul* din 1758 se menționează că „pre alocurea” este traducerea lui. Semna și prefetele câtorva tipărituri. Între meșterii tipografi trebuie amintiți preoții Mihai, Constantin și Gheorghe Atanasievici, fiii preotului Atanasie Popovici.

Un alt aspect al activității lui Grigorie îl constituie ajutorul său permanent acordat preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, rămași fără un cârmuitor duhovnicesc timp de 60 de ani (1701-1761). Astfel, episcopul Grigorie a hirotonit preoți ardeleni, a trimis scrisori de încurajare credincioșilor din Șcheii Brașovului, a adăpostit la Râmnic pe unii dintre preoții și călugării transilvăneni trecuți în Țara Românească (între alții pe ieromonahul Nicodim, căruia i-a dat o scrisoare de recomandare, când a plecat în Rusia). Însuși Grigorie, în timpul unei „răzmerițe” (probabil în cursul războiului austro-turc din 1736-1739), a stat o jumătate de an în casa preotului Man din Rășinari lângă Sibiu. După numirea lui Dionisie Novacovici ca episcop ortodox al Transilvaniei (1761), întreținea corespondență cu el.

La 21 mai 1764, probabil din motive politice, episcopul Grigorie s-a retras din scaun. S-a stabilit la Craiova de unde, în 1770, noul domn Manole (Emanuel) Giani Ruset – pus de turci – a numit pe Grigorie Socoteanu în scaunul mitropolitan din București în locul lui Grigorie II, aflat în fruntea unei delegații la Petersburg. În octombrie 1771, când trupele rusești au ocupat pentru a doua oară Bucureștiul,

Manole Ruset și Grigorie Socoteanu s-au retras în Oltenia. A murit la 28 decembrie 1777, fiind îngropat în catedrala episcopală din Râmnic.

Episcopul Partenie. A fost ales după retragerea din scaun a lui Grigorie. Se pare că era originar din Mihăiești-Vâlcea, fost eclesiarh la Episcopie, apoi egumen la Tismana. S-a dovedit un vrednic ierarh, căci sub el s-au cumpărat mai multe bunuri pe seama Episcopiei, i s-au închinat mai multe moșii și metocuri (între care și biserica Obedeau din Craiova, ctitorită cu puțin timp înainte de boierul Constantin Obedeau).

S-a continuat, de asemenea, activitatea editorială: *Antologhionul* (1766), *Penticostarul* (1767), *Slujba Sfântului Nicodim* (1767, tradusă de episcop din slavonește), *Liturghierul* (1767), *Molitvelnicul* (1768) și *Catavasierul* (1769). Ca meșteri tipografi au lucrat frații Constantin și Gheorghe Atanasievici.

Episcopul Chesarie. Locul lui Partenie († 1771) a fost ocupat, – întâi ca vicar, apoi ca episcop eparhial –, de arhimandritul Chesarie, eclesiarhul Mitropoliei din București, unul din cei mai străluciți ierarhi din trecutul Bisericii noastre. S-a născut probabil în București, la o dată pe care nu o cunoaștem, ca fiu al zarafului Anghelachi Halepliu. Acest patronim duce la presupunerea că strămoșii săi erau originari din Alepul Siriei (bunicul sau străbunicul său, Hagi Gheorghe Halepliu, amintit în acte începând cu anul 1693, semna la început cu litere arabe). Un frate al său era State Halepliu, ajuns clucer de arie. A învățat carte la școala domnească din București, unde și-a însușit temeinic limbile greacă, latină, rusă și franceză.

Orientarea sa intelectuală, interesul cu care urmărea ideile iluministe din Apus, rezultă din corespondența pe care a purtat-o – ca episcop – cu sibianul Hagi Constantin Pop, pe care îl ruga să-i procure un *Dictionnaire raisonnée des sciences, des arts et des métiers*, precum și publicațiile: *Mercurre historique, littéraire et politique*, *Journal encyclopédique du libre propagande philosophique* etc.

Călugărit probabil la vreuna din mănăstirile din București, – poate la Mitropolie – a ajuns curând protosinghel și eclesiarh al Mitropoliei, dar și unul din colaboratorii lui Grigorie II în acțiunea de tipărire a cărților românești. În 1765 traducea în românește voluminoasa lucrare a lui Simion al Tesalonicului, *Voroavă de întrebări și răspunsuri*, tipărită la București, având două prefete, una a mitropolitului, alta a lui Chesarie. În 1769 făcea diortosirea cărții patriarhului Meletie Pigas, *Învățătura ortodoxă*, tipărită în grecește la București. În 1770 a făcut parte din delegația Țării Românești – condusă de mitropolitul Grigorie II – care a plecat la Curtea țarinei Ecaterina a II-a la Petersburg, pentru a-i prezenta doleanțele țării.

La scurt timp după reîntoarcerea delegației din Rusia, episcopul Partenie al Râmnicului a trecut la cele veșnice. Mitropolitul Grigorie a încredințat atunci conducerea acestei eparhii arhimandritului Chesarie, în calitate de locțiitor de episcop. Datorită războiului ruso-turc din 1768-1774, când țările noastre au fost teatrul operațiunilor militare, alegerea de episcop s-a făcut abia la 26 decembrie

1773. Modul cum a condus eparhia de peste Olt, timp de doi ani, l-au impus în ochii tuturor, încât arhimandritul Chesarie a fost ales atunci episcop eparhiot.

În această nouă slujire, s-a remarcat mai ales prin activitatea sa culturală, deși n-a nesocotit nici problemele economice. Astfel, sub el averea Episcopiei a crescut prin diferite danii din partea unor credincioși sau prin cumpărări. Prin îndemnul și cu cheltuiala lui, s-au refăcut ori s-au pictat unele lăcașuri de închinare (schitul Dobrușa, biserica Gănescu din Craiova, al cărei pomelnic arăta că episcopul „au plătit de-au zugrăvit și au înfrumusețat tâmpla bisericii”). S-au închinat Episcopiei Râmnicului biserica Sfintii Patruzeci de Mucenici din București, biserica Gănescu din Craiova și altele.

A înființat două școli: una la metocul Episcopiei din București, „cu un dascăl de învățătură românească pentru 12 copii”, și una la metocul Obedeau din Craiova, cu un dascăl de limbă slavonă și altul de limbă greacă.

Dar toate aceste realizări sunt cu mult depășite de cele de ordin cultural-editorial. Înainte de a începe munca de tipărire a Mineiilor și a altor cărți de slujbă, Chesarie a refăcut vechea tipografie râmnicenă, aducând materialul necesar (plumb, cositor, ulei de in etc.) de la Sibiu, prin mijlocirea prietenului său, omul de afaceri și mecenatul Hagi Constantin Pop. De sub teascurile tipografiei renovate au apărut: *Octoiul* (1776), *Triodul* (1777), *Ceaslovul* (1779) și *Psaltirea* (1779). Dar opera de căpătâi a lui Chesarie o constituie *Mineiele* pe octombrie-martie, tipărite pentru prima oară în românește, între anii 1776-1779 (pe octombrie în 1776, noiembrie 1778, iar celelalte patru în 1779). Restul Mineiilor – pe aprilie-septembrie – au apărut sub urmașul său Filaret, toate în 1780.

În legătură cu traducătorii acestor șase Mineie s-au formulat până acum mai multe păreri, cea mai acreditată fiind aceea că traducerea ar aparține episcopilor Chesarie și Filaret, așa cum se arăta în foile de titlu. Cercetările profesorului Gabriel Tepelea au stabilit că este vorba de mai mulți traducători și că s-au folosit și o serie de traduceri mai vechi. O primă traducere, fragmentară, după Mineiele grecești, a făcut Dosoftei al Moldovei, căci *Viata și petrecerea sfinților* (Iasi, 1682-1686) nu cuprindea altceva decât textele vieților de sfinți din fiecare zi, luate din Minei (sinaxarele). Traducătorii *Mineiilor slavo-române* de la Buzău din 1698 (Radu Greceanu și alții, pe care nu-i știm) au preluat o mare parte din textele sinaxarelor traduse de Dosoftei, cu schimbările de limbă necesare. În 1737, a apărut la Râmnic un *Antologhion*, în limba română, care era un Minei prescurtat, cuprinzând cântările, viețile de sfinți și tipicul slujbelor din Mineie, dar numai pentru zilele de duminici și sărbători (reeditate la Râmnic în 1745 și 1766 și la Iasi în 1755). În acest *Antologhion* au apărut și cântările în limba română (în Mineiele de la Buzău erau în slavonește). Traducerea acestora se datora episcopului Damaschin, care n-a reușit să le tipărească în cursul vieții, ci au rămas în manuscris, lucru pe care-l mărturisea și ieromonahul Lavrentie în prefață. De aici au fost preluate – cu foarte mici modificări – de Mineiele de la

Râmnic din 1776-1780. Înseamnă că în acestea a apărut pentru prima dată în românește doar rânduiala slujbelor (cântările) din zilele de peste săptămână. Presupunem că și acestea vor fi reproduse tot după traducerea lui Damaschin, din moment ce traducătorii Mineiilor au utilizat din plin *Antologhionul* de la 1737.

Cercetând foile de titlu, prefetele, dar mai ales indicațiile de la sfârșitul fiecărui Minei, se pot cunoaște numele celor care au lucrat la revizuirea traducerilor anterioare și eventual la realizarea unor noi traduceri. Astfel, prefața Mineiului pe octombrie face precizarea că însuși mitropolitul Grigorie II a colaborat la traducerea Mineiilor pe octombrie, noiembrie și decembrie: „N-au socotit nici osteneală la tălmăcire, nici cheltuială la tipărire; ci la tălmăcire când se putea ușura de grijile duhovnicești, *însuși silindu-se și printr-ai săi ucenici după datorie ajutându-se*, iar la cheltuială însuși singur încărcându-se”. Rezultă, în mod evident, că a fost ajutat de unii dintre subalternii săi (poate de Chesarie și de Filaret, care pe atunci era arhimandrit la Mitropolie).

O însemnare de la sfârșitul Mineiului pe octombrie prezintă ca „așezător la cuvintele limbii românești” pe monahul Rafail din mănăstirea Hurezi. Note asemănătoare, la sfârșitul celorlalte 11 Mineie, îl arată ca „ostenitoriu la scris cu mâna, tocmitoriu și așezătoriu slujbelor precum se vede după izvoadele celor ce au fost tălmăcitori”, pe ierodiaconul Anatolie de la Episcopie, iar ca „diortositoriu și tocmitoriu la îndreptarea cuvintelor limbii românești” pe același Rafail de la Hurezi. Începând cu Mineiul pe februarie, până în septembrie, la cei doi „ostenitori” se mai adaugă unul, după cum arată notele de la sfârșit: „S-au îndreptat tălmăcirea acestui Minei din limba elinească pre limba românească de dumnealui Iordan biv vel grammaticu Capadochianul”. La ultimul Minei, pe septembrie, se preciza că aceia care „au îndreptat tălmăcirea acestui Minei” au fost noul episcop Filaret și ierodiaconul Anatolie. „Purtător de grijă” (director) al tipografiei era ieromonahul Ioachim de la Mitropolie. Meșterii tipografi au fost Constantin Mihailovici și Dimitrie Mihailovici, fiii lui Mihail Atanasievici și unchiul lor Constantin Atanasievici.

Din cele de mai sus, rezultă că deși foile de titlu (cu excepția Mineiului pe octombrie) menționau ca traducători pe episcopii Chesarie și Filaret, adevărul este altul. Din cuvintele ierodiaconului Anatolie care „a scris cu mâna... după izvoadele celor ce au fost tălmăcitori”, reiese că a existat un grup de traducători. Pe lângă *mitropolit* (Mineiele pe octombrie-decembrie) și *episcopul Chesarie*, apoi *episcopul Filaret* (Mineiul pe septembrie), greul traducerii și al revizuirii traducerilor anterioare a fost dus de „*grămaticul*” *Iordan Capadochianul*, precum și de călugării *Anatolie ierodiaconul* și *Rafail monahul*. Aceștia au folosit traduceri anterioare ale lui Dosoftei, Radu Greceanu și mai ales ale lui Damaschin, adaptându-le și completându-le. Așa cum am relatat mai sus, partea originală a traducerii de la Râmnic o constituie cântările din zilele de rând (care nu apar în *Antologhionul* din 1737), dar nu putem ști în ce măsură s-au folosit traduceri

lui Damaschin – din moment ce nu s-au păstrat – și în ce măsură au făcut traduceri noi „ostenitorii” menționați mai sus.

Toate acestea nu scad cu nimic meritul episcopilor Chesarie și Filaret, care trebuie considerați, înainte de toate, ca inițiatori și îndrumători ai acestei prime ediții integrale a Mineiilor, care a stat apoi la baza Mineiilor de la Buda, din 1804-1805. Aceste Mineie au făcut să se audă pentru prima oară în biserică, în zilele de rând, slujba românească în totalitatea ei, ceea ce este o realizare de mare importanță în viața Bisericii noastre.

O altă contribuție prețioasă a episcopului Chesarie – ca și a urmașului său Filaret, de altfel –, o constituie prefetele celor 12 Mineie. În cele șase prefete semnate de Chesarie, el lămurește însemnătatea lunii respective, pe temeuri istorice și mitologice, prezintă datinile religioase de obârșie romană păstrate de poporul nostru, întâmplările biblice mai de seamă, precum și sărbătorile ortodoxe din fiecare lună.

În unele prefete făcea scurte incursiuni în istoria poporului român, aducând dovezi cu privire la originea latină a poporului și a limbii noastre, precum și la continuitatea noastră în Dacia. Aceasta dovedește că, deși în plină epocă fanariotă, conștiința națională nu dispăruse, ci mai mult chiar, se urmărea întărirea ei în rândul maselor largi ale poporului. De pildă, în prefata Mineiului pe noiembrie, constata că există trei epoci în istoria Țării Românești: 1. Epoca războaielor, pe care „locuitorii dachi și gheți” din „Dachia” le-au purtat cu „împărații râmleni”; 2. Epoca zidirii mănăstirilor, care începe cu Radu Negru Vodă, pe care-l considera întemeietorul țării și 3. Epoca culturii sau a traducerii cărților „de pe slavonie pre limba românească”, începând cu Matei Basarab, continuând cu Șerban Cantacuzino și ajungând „la desăvârșită podoabă” sub Constantin Brâncoveanu. El aducea și unele mărturii materiale din fiecare epocă, și anume: urmele podului lui Traian de la Turnu Severin și ale turnului de la Cerneți, mănăstirile țării, între care amintea cu numele pe cele din Câmpulung și Argeș, precum și unele tipărituri (Pravilele lui Matei Basarab, Biblia lui Șerban și tipăriturile lui Brâncoveanu), arătând că numai cărțile asigură în timp strălucirea popoarelor.

Cea mai interesantă și cea mai lungă prefată o are Mineiul pe ianuarie, tradus „în limba patriei”. Citând pe istoricii antici Dio Cassius și Meletie Geograful, Chesarie amintea de războaiele lui Traian cu Decebal, de colonizarea Daciei cu elemente romane, pătrunzând prin toți aceștia tradițiile și obiceiurile romane –, ajungând la concluzia că românii sunt urmașii acelor coloniști. De pildă, schimbările de slujbă sau de dregători care aveau loc în Țara Românească cu ocazia anului nou, erau socotite de autor ca o perpetuare a acelorasi obiceiuri romane la începutul anului. De aceea, el exclama cu mândrie și fără echivoc: „Însă eu dintru aceasta descoperii lucruri minunate: aflu linia neamului românesc din vechi trăgându-se, din slăvit neam al romanilor (vlahi numindu-se după limba slavonească), a cărora slavă au strălucit împreună unde s-au întins și soarele

razele”. Ideea continuității este exprimată prin cuvintele: „Iar de la Traian s-au supus dachii, plătind ei dajdie la râmleni... întru această supunere râmlenească s-au oblădui până la Radu Vodă Negru...”. În prefata Mineiului pe martie românii erau numiți „strănepoții râmlenilor”.

Ideile puse în lumină de ierarhul râmnician au pătruns în scurt timp în toate ținuturile locuite de români, fiind apoi dezvoltate de iluminiștii transilvăneni. Trebuie subliniat că deși ideea originii romane a poporului și a limbii noastre, cât și cea a continuității se întâlnesc și în scrierile cronicarilor, ele n-au pătruns decât într-un cerc restrâns de cititori, întrucât aceste scrieri au rămas inedite.

Cu toate că este vorba de texte traduse, Mineiele de la Râmnic reprezintă o sinteză a eforturilor de creare a unei limbi bisericești unitare, pe baza limbii populare. În adevăr, deși limba lor are un accentuat caracter popular, totuși este unitară, căci se evită regionalismele, folosindu-se cuvinte de largă circulație, remarcabile prin naturalețe, varietate și plasticitate. Se remarcă fraze armonioase, naturale, cu topică și construcții arhaizante, specifice graiului bisericesc. În prefete, apar însă numeroase neologisme, de origine greacă și latină, dintre care unele s-au și impus în limba română modernă: alegorie, armonie, autonomie, energie, epocă, monarhie, planetă, tiran etc. (de origine grecească), astru, istoric (recte istoriograf), patrie, persoană, principat, probă, reformă, sferă etc. (de origine latină). În felul acesta, pe lângă ideile înaintate din prefete, Mineiele de la Râmnic reprezintă un adevărat monument de limbă românească, o contribuție de seamă în procesul de formare, de îmbogățire și de mlădiere a limbii noastre literare.

Prin multiplele aspecte ale activității sale, episcopul Chesarie s-a dovedit un reprezentant de seamă al iluminismului românesc, receptiv la ideile progresiste ale epocii sale. Iar prin accentuarea originii latine a limbii și a poporului român, precum și a continuității sale în Dacia, Chesarie s-a arătat ca un precursor al reprezentanților iluminismului din Ardeal, militând – în plină epocă fanariotă – pentru formarea unei conștiințe naționale românești.

Chesarie a murit subit în București, la 9 ianuarie 1780, fiind îngropat acolo, în biserica Sfintii Patruzeci de mucenici de la metocul Episcopiei Râmnicului.

Episcopul Filaret. În scaunul vacant a fost ales mitropolitul titular *Filaret al Mirelor*. În acest scop, domnitorul Alexandru Ipsilanti a cerut aprobarea patriarhului ecumenic Sofronie, pentru a se face „mutarea” unui mitropolit la un scaun de episcop. Patriarhul Sofronie și-a dat consimțământul la 3 martie 1780, după care a urmat înscăunarea sa la Râmnic.

Ca și predecesorii săi în scaun, s-a îngrijit de starea materială a Episcopiei, prin diferite cumpărări, danii de moșii, închinări de metocuri, obținerea de hrisoave domnești prin care Episcopia era scutită de anumite dări. S-a preocupat de soarta școlilor Episcopiei de la București și Craiova. A fost unul din sprijinitorii harnicilor cărturari Grigorie Râmnicianu, Chiriac Râmnicianu, Dionisie Eclesiarhul și Naum Râmnicianu.

Episcopul Filaret și-a câștigat merite deosebite prin activitatea sa culturală, fiind, în această privință, un demn urmaș al lui Chesarie. Chiar în anul înscăunării sale ca episcop, a reușit să tipărească cele șase Mineie, pe lunile aprilie-septembrie. Tipărirea a șase cărți mari într-un an, am putea spune într-un timp record, ne face să credem că traducerea și revizuirea Mineiilor era terminată încă din timpul vieții lui Chesarie. Am arătat mai sus că între „ostenitorii” la îndreptarea traducerii Mineiului pe septembrie era menționat și Filaret. N-ar fi exclus ca Filaret să fi făcut parte dintre acei „ucenici” care l-au ajutat pe mitropolitul Grigorie II la traducerea și la revizuirea vechilor traduceri ale Mineiilor pe octombrie-decembrie, căci pe atunci era arhimandrit la Mitropolie. Filaret a scris și prefața la Mineiele tipărite în timpul său. În general, merge pe linia înaintașului său, prezentând însemnătatea lunilor respective, sărbătorile mai importante și datinile religioase legate de fiecare. În ce privește originea noastră romană, ea nu mai este subliniată cu atâta claritate și căldură ca în prefețele lui Chesarie. Doar în prefața Mineiului pe mai apare afirmația: „limba noastră românească se trage din cea latinească”. În orice caz, are și el marele merit de a fi continuat editarea acestor șase Mineie, contribuind la românizarea totală a slujbelor bisericești.

În afară de acestea, în cursul păstoririi sale s-au mai tipărit următoarele cărți de slujbă: *Molitvelnicul* (1782), *Triodul* (1782 și 1784), *Psaltirea* (1784 și 1787), *Evangelia* (1784), *Catavasierul* (1784), *Acatistul* (1784), *Ceaslovul* (1781, 1784 și 1787), *Penticostarul* (1785), *Antologhionul* (1786), *Liturghierul* (1787), *Slujba Sf. Stelian* (1787, inclusiv o ediție greco-română), *Octoiul* (1782 și 1788). Prin osteneala lui, s-au tipărit apoi câteva cărți de învățătură și unele traduceri din Sfintii Părinți. Astfel, în 1781 și 1792 s-a retipărit *Cazania* (pe baza textului lui Varlaam și a edițiilor următoare). În 1783 a apărut cartea *Pilde filozofiei*, o retipărire a ediției de la Târgoviște din 1713. În același an a apărut o traducere din Sfântul Atanasie cel Mare, sub titlul *Sinopsis, adică cuprindere în scurt a celei vechi și a celei noae Scripturi*, tradusă după o versiune slavonă de Iosif, protosinghelul Episcopiei, viitor episcop de Argeș. În anul următor, au fost date la tipar *Cuvintele Sfântului Dorotei* și *Cuvintele Sfântului Teodor Studitul*, amândouă „tălmăcite de pre limba cea proastă grecească și îndreptate” de episcopul Filaret.

În sfârșit, o altă carte de seamă tipărită acum a fost *Gramatica* lui Ienăchiță Văcărescu, vistiernic și dicheofilax al Patriarhiei Ecumenice, sub titlul *Observații sau băgări de seamă asupra regulilor și orânduiriilor gramaticii românești* (1787; în același an a apărut o nouă ediție la Viena). În însăși foaia de titlu se menționa că lucrarea s-a tipărit „cu porunca și blagoslovenia” episcopului Filaret, căruia îi era și „hărăzită” (dedicată). Într-o lungă prefață, pe lângă mulțumirile de rigoare adresate episcopului, Ienăchiță Văcărescu amintea și câteva din momentele de seamă din istoria poporului român. De pildă, războaiele lui Traian cu dacii, când „au pierit craiul nostru Decheval, căruia i-au dus capul la Roma și au supus

crăia noastră la schiptrurile romanicești”, apoi colonizarea făcută de Traian „în toată crăia dacilor”. Spre deosebire de iluminiștii transilvăneni, Văcărescu arăta că acei coloniști erau oameni „proști (simpli n.n.) și țărani și nu cu știință”, care vorbeau latinește „fără gramatică”, cum de altfel vorbeau și dacii limba lor. În orice caz, meritul lui Filaret este acela că a încurajat pe Ienăchiță Văcărescu și că i-a imprimat cartea în tipografia sa eparhială. De altfel cu toate imperfecțiunile lucrării, ea reprezintă, totuși, o manifestare importantă de la începuturile lingvisticii românești.

Din cele expuse, rezultă că păstoria lui Filaret a fost deosebit de rodnică în ce privește tipărirea. În numai nouă ani a tipărit aproximativ 30 de cărți, toate cu cheltuiala sa. De menționat că în 1788 activitatea tipografică a încetat, din cauza războiului ruso-austro-turc din anii 1788-1791, fiind reluată abia în 1792, când s-a tipărit o nouă ediție a *Ceaslovului* și o nouă ediție din *Cazanie* (în cursul tipării acesteia, Filaret a fost ales mitropolit).

Între colaboratorii lui Filaret trebuie pomeniți: ierodiaconul (din 1787 ieromonahul) Grigorie Râmniceanu, „diortositorul” celor mai multe tipăriri, care semna și câteva prefete (se pare că a luat locul lui Rafail monahul), protosinghelul Iosif, viitor episcop de Argeș, precum și meșterii tipografi din familia Atanasievici (preotul Constantin Atanasievici, care a lucrat și mai înainte și nepoții săi, frații Dimitrie și Constantin Mihailovici, apoi Gheorghe, fiul celui din urmă), precum și un ieromonah Climent.

După o activitate atât de bogată, Filaret a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei la 6 septembrie 1792. Dar după o păstorire de abia un an, a fost nevoit să se retragă din scaun, dându-și obștescul sfârșit în 1794, la mănăstirea Căldărușani. Prin toată activitatea sa, el și-a înscris numele între marii ierarhi care au păstorit în străvechiul scaun de la Râmnic.

Episcopii Nectarie și Galaction. Urmașul lui Filaret a fost *Nectarie*, grec din Moreea, înainte de alegere iconom și arhimandrit al Episcopiei. Deși a păstorit 20 de ani, totuși, nu s-a ridicat la înălțimea predecesorilor săi. S-au tipărit sub el numai câteva cărți: *Molitvelnicul*, *Penticostarul* și *Psaltirea* în 1793, *Apostolul* și *Evangelia* în 1794 (poate pregătite pentru tipar încă din timpul lui Filaret). Abia în 1809 a apărut o *Panihidă*, prin „osărdia” lui Dionisie Cozianu, eclesiarhul Mitropoliei, iar în 1811 un *Octoih*, prin îndemnul și cheltuiala episcopului Iosif al Argeșului (Nectarie nici nu era menționat în foile de titlu ale ultimelor două tipăriri). În 1806 s-a tipărit la Râmnic un *Chiriadodromion* în limba bulgară modernă, tradus din slavonește și grecește de episcopul Sofronie de Vrața. Era prima carte tipărită în limba bulgară.

În decembrie 1812, Nectarie a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, oferind o importantă sumă de bani domnitorului Ioan Caragea și lăsând Episcopia Râmnicului cu mari datorii. În schimbul acestor bani, a reușit să asigure alegerea la Râmnic a nepotului său *Galaction*, fost egumen al mănăstirii Govora. Sub el s-au tipărit

totuși câteva cărți: *Învățătura pentru ispovedanie* (1813), *Liturghierul* (1813 și 1817), *Ceaslovul* (1814), *Bucoavna* (1814), *Viata Sfântului Vasile cel Nou* (1816), tradusă de protosinghelul Rafail, *Psaltirea* (1817 și 1819), *Acatistul* (1819) și *Minunile Sfintei Fecioare Maria*, de Agapie Criteanul, în traducerea aceluiași Rafail (1820).

După 1819, ajungând la conducerea Mitropoliei Ungrovlahiei Dionisie Lupu, a încercat să-l înlăture pe Galaction. Dar acesta, prin banii oferiti domnitorului Alexandru Suțu (1818-1821), a reușit să se mențină în scaun (în 1821, când Galaction s-a refugiat la Sibiu, el însuși scria împăratului Austriei și cancelarului Metternich că a făcut datorii pe seama Episcopiei, deoarece domnitorul i-a pretins o mare sumă de bani). Reîntors la Râmnic după înăbușirea mișcării din 1821, Galaction a mai păstorit trei ani, în pofida curentului național care se făcea tot mai simțit în viața țării. Probabil, determinat de noua situație din țară, și-a prezentat demisia, la 12 aprilie 1824, motivând că l-a ajuns „vârsta bătrânelor și slăbiciunea” și că nu mai poate „chivernisi” eparhia.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, eparhia Râmnicului a cunoscut o perioadă de maximă strălucire culturală, datorită strădaniilor episcopului Chesarie, vrednic păstor de suflete, distins diplomat și om de aleasă cultură, propovăduitor al crezului național între credincioșii săi. Această epocă de strălucire a fost continuată și sub urmașul său Filaret, ierarh cu aceleași însușiri.

Prin episcopii cărturari care au păstorit aici, prin colaboratorii lor (traducători, diortositori, meșteri tipografi), prin cărțile tipărite și prefetele lor originale, prin scolile pe care le susținea, Râmnicul a devenit acum cel mai important centru cultural al Țării Românești, îndeplinind un rol similar celui al mănăstirii Neamț în perioada sa de maximă înflorire, sub starețul Paisie și în anii imediat următori. Toată această prodigioasă activitate a decăzut apoi sub ultimii ierarhi greci care au fost numiți aici.

Bibliografie

Izvoare. Aceleași ca la capitolul: *Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot*.

Lucrări generale: *Sfânta Episcopie a Râmnicului Noul Severin*, București, 1906, CXXXIV + 395 p.; NICULAE SERBĂNESCU, *Episcopii Râmnicului*, în MO, an XVI, 1964, nr. 3-4, p. 171-212; AURELIAN SACERDOTEANU, *Tipografia Episcopiei Râmnicului (1705-1825)*, în MO, an XII, 1960, nr. 5-6, p. 291-349; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821). Studii și texte*, București, 1968, 398 p.; I. D. LĂUDAT, *Contribuția tipografiei din Râmnicul Vâlcea la promovarea cărții în veacul al XVIII-lea*, în MO, an XXVIII, 1976, nr. 5-6, p. 360-369; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura bisericească în Oltenia în trecut și astăzi*, în MO, an L, 1998, nr. 1-6, p. 68-94.

Lucrări speciale: GABRIEL COCORA, *O precizare în plus referitoare la genealogia episcopului Grigorie Socoteanu*, în MO, an XVIII, 1966, nr. 11-12, p. 999-1002; NICOLAE POPESCU-CĂPRENI, *Despre familia episcopului Grigorie Socoteanu*, în MO, an XXIV, 1972, nr. 1-2, p. 16-25.

MIHAI MANOLACHE, *Viata și activitatea episcopului Chesarie al Râmnicului (1773-1780)*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 1-2, p. 129-151; GABRIEL TEPELEA, *Mineiele de la Râmnic*, în BOR, an LXXXIV, 1966, nr. 3-4, p. 369-387 (și în vol. „Studii de istorie și limbă literară”, București, 1970, p. 76-102); MIRCEA BASARAB, *Prefetele Mineiilor de la Râmnic (1776-1780). Problema originii latine a poporului și a limbii române*, în MO, an XIX, 1967, nr. 9-10, p. 763-768; NICULAE SERBĂNESCU, *Un cărturar iluminist muntean din secolul al XVIII-lea: episcopul Chesarie al Râmnicului*, în BOR, an XCIX, 1981, nr. 1-2, p. 87-106.

N. IORGA, *Două plângeri ale episcopului de Râmnic Galaction (1821)*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. II, t. XXXV, 1912-13, p. 159-164; TUDOR MATEESCU, *Stiri noi despre episcopul Galaction al Râmnicului*, în BOR, an CX, 1992, nr. 11-12, p. 185-188.

Meșteri tipografi: DIMITRIE CORAVU, *Meșteri tipografi de la Râmnic din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și primul pătrar al secolului al XIX-lea*, în MO, an XIX, 1967, nr. 3-4, p. 247-260.

LIX

EPISCOPIA BUZĂULUI ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

După moartea episcopului Metodie (23 martie 1748), scaunul de la Buzău a fost ocupat de trei ierarhi greci, apoi de un român, pentru ca în ultimele trei decenii ale epocii fanariote să fie ocupat de alți doi greci. Așadar, din cei cinci episcopi care au păstorit între anii 1748-1819, deci mai mult de șaptezeci de ani, numai unul a fost român. Se înțelege că în astfel de condiții, acest scaun episcopal a pierdut din strălucirea de altădată, mai ales sub raport cultural-tipografic.

Urmasii lui Metodie. Primul a fost *Filaret Mihalitzis*. Era egumen la mănăstirea Sfânta Ecaterina din București, închinată Muntelui Sinai, când a fost ales episcop al Buzăului, în martie 1748. A păstorit până în vara anului 1753, când a fost ales mitropolit al Ungrovlahiei, în locul lui Neofit Cretanul.

În locul său la Buzău a fost ales egumenul *Antim* de la mănăstirea Mărgineni, pe valea Prahovei, închinată tot Muntelui Sinai. Și acesta era grec, cu metania la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Sinai, care l-a trimis ca egumen la Mărgineni; în această calitate, a refăcut mănăstirea.

După aproximativ trei ani, a fost silit să facă „paretisis” din scaunul de la Buzău. La 31 august 1756, s-a întrunit la București un sinod, în frunte cu mitropolitul Filaret Mihalitzis, împreună cu alți șase arhieri titulari greci cu episcopul Grigorie Socoteanu al Râmnicului (singurul român), care a luat în cercetare cazul episcopului de Buzău. Cei prezenți au întocmit un lung „raport” în românește, în care erau consemnate toate abaterile lui Antim, precum și pedepsele prevăzute de canoane pentru acestea.

Pe baza acuzațiilor din raportul respectiv, – desigur cu aprobarea domnitorului Constantin Mavrocordat – a fost chemat în fața acestui sobor de judecată. În situația dată, „socotind că nu va putea sta împotriva”, Antim nu s-a prezentat la judecată, ci „dintr-a luiși bună voe și priimintă s-au lăsat de episcopie...”. Se vede că abaterile erau reale, de vreme ce șapte ierarhi greci – cu aprobarea unui domn grec – au înlăturat din scaun pe un conațional. În felul acesta, Episcopia Buzăului a scăpat de nevrednicul Antim, ajuns pe scaunul vlădicesc împotriva voinței clerului și credincioșilor. Antim s-a retras la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai, dar mai târziu a revenit în București.

Cel de-al treilea episcop grec de la Buzău a fost *Rafail*, până atunci iconom al Mitropoliei, ales abia la 12 aprilie 1757. A păstorit la Buzău până la 4 septembrie

1763, când s-a retras din scaun, „nu însă și din slujba arhierească”. În aceeași lună, participa – ca „proin Buzău” – la alegerea urmașului său Cosma, iar în 1764, la alegerea lui Partenie al Râmnicului.

Episcopul Cosma Popescu. Viața sa am prezentat-o în capitolul consacrat activității mitropoliților Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Fiind protosinghel al Mitropoliei, a fost ales episcop de Buzău, la 30 septembrie 1763.

În cei 24 de ani de păstorie, a reușit să-și lege numele de o serie de realizări, care-l așază printre marii episcopi ai Buzăului. În primul rând, a reluat activitatea editorială, întreruptă sub cei trei episcopi greci. Astfel, în anul 1767 s-a tipărit o *Psaltire*, iar în 1768 un *Liturghier* și un *Catavasier*. Foile de titlu ale tuturor arată că s-au tipărit „prin osărdia și cheltuiala iubitorului de Dumnezeu chir Cosma, episcopul Buzăului”.

S-a îngrijit de cele două școli de la Episcopie, cea greacă și cea slavo-română; ultima a fost reorganizată în timpul său, devenind școală românească.

Pe tărâm economic, a contribuit la sporirea averii Episcopiei, prin felurite cumpărări sau danii de moșii, prin ajutoare domnești (venitul anual al târgului Drăgaica de la Buzău, din 24 iunie, acordarea vinăriciului domnesc de la diferite podgorii etc.), prin închinări de schituri.

Sub episcopul Cosma, s-au făcut însemnate lucrări de restaurare în incinta Episcopiei, care era „foarte rău stricată și dărăpănată”, în urma devastărilor turcești din timpul războiului ruso-turc din 1768-1774. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Ipsilanti, episcopul Cosma a zidit un nou paraclis, a refăcut casele arhieresti și chiliile, a ridicat un corp nou de chilii și diferite dependințe. În același timp, a înzestrat catedrala cu numeroase obiecte de cult, majoritatea donații personale. A terminat lucrările de refacere a mănăstirii Cislău, începute de înaintașul său Metodie, a refăcut schitul Bobocii din fostul județ Saac. A ctitorit și „biserița... ce easte dinaintea caselor părintești” din Flămânzești-Argeș, înzestrând-o cu toate cele necesare. Toate aceste strădanii ale episcopului Cosma au fost unanim apreciate, încât, la 9 octombrie 1787, a fost ridicat în scaunul mitropolitan, rămas vacant după moartea lui Grigorie II.

Episcopul Dositei Filitti. După alegerea lui Cosma ca mitropolit, scaunul de la Buzău a fost ocupat de Dositei Filitti, egumenul grec al mănăstirii Sfântul Ioan Mare din București. Alegerea a avut loc la 11 octombrie 1787, împotriva voinței domnitorului Nicolae Mavrogheni (1786-1790). A păstorit în condiții dificile, cauzate de războiul ruso-austro-turc din anii 1787-1791. Din noiembrie 1789 până în iunie 1791, deci în timp ce Țara Românească era sub ocupație și administrație austriacă, a făcut parte din Divanul țării, care la 10 mai 1791 a adresat delegațiilor rusă și austriacă, aflate la Sviștov, un memoriu, prin care se cerea autonomia și neutralitatea țării, sub garanția Austriei și Rusiei, alegerea domnului de reprezentanții țării, desființarea raialelor turcești și altele.

În pofida împrejurărilor politice nefavorabile în care a păstorit, Dositei a reușit, totuși, să lase în urma sa câteva realizări. Astfel, din dispoziția lui s-a alcătuit o condică de documente a Episcopiei, salvând de la pieire aceste prețioase mărturii ale trecutului. A refăcut biserica de la „viile Episcopiei” – despre care azi nu se mai știe nimic –, cu case de locuit lângă ea. A contribuit, de asemenea, la refacerea unor chilii de la Episcopie și a unor metoace ale ei. A dovedit și calități de bun gospodar, îngrijindu-se de averea Episcopiei, făcând noi achiziții de moșii sau alte bunuri.

Episcopul Costandie Filitti. După alegerea lui Dositei în scaunul mitropolitan (25 septembrie 1793), s-a străduit să-și lase ca urmaș la Buzău un nepot de soră, Costandie Filitti, fost protosinghel la Mitropolie. Cu ajutorul domnitorului Alexandru Moruzi (1792-1796), a fost ales episcop la 29 octombrie 1793, fiind hirotonit a doua zi. La 1 noiembrie, domnul înștiința pe ispravnicii din județele Buzău, Saac și Slam-Râmnic, aflate sub jurisdicția bisericească a Episcopiei de Buzău, că a fost ales un nou episcop, „care s-a arătat împodobit cu procopseală de învățătură și practică”, cerându-le să-i acorde sprijin și ascultare.

Noul episcop s-a născut la Zița, în Grecia, ca al treilea fiu al lui Constantin Cremidi și al soției sale Haido, sora lui Dositei. După dorința acestuia, toți cei opt copii ai lor au luat numele său de familie, Filitti. A învățat la școala de pe lângă mănăstirea Sfântul Ilie din Zița, unde s-a și călugărit sub numele de Costandie, în locul celui de Constantin, primit la botez. De altfel, mai mulți membri ai familiei sale intraseră în cinul monahal. A fost adus apoi în Țara Românească de unchiul său, care era pe atunci egumen la mănăstirea Sfântul Ioan Mare, închinată Lavrei Sfântul Ilie. Apoi a ajuns protosinghel al Mitropoliei.

În cursul păstoririi sale la Buzău, care a durat mai mult de un sfert de veac, episcopul Costandie a desfășurat o activitate multiplă, economică, socială, politică și culturală.

Din lucrările sale constructive, trebuie să menționăm, în primul rând, reparațiile făcute la catedrala și reședința episcopală. În cuprinsul eparhiei, a terminat biserica din *Săseni*, începută de înaintașul său, cu case și dependințe; cu ajutorul lui Dimitrie și Costache Ghica, a refăcut schitul *Găvanele*, metocul Episcopiei, dărâmat de un cutremur. A ctitorit apoi o bisericuță de lemn la *Găvânești*, pe moșia Episcopiei. În 1819 a început rezidirea bisericii *Sfântul Dumitru* din București – metocul Episcopiei Buzăului –, lucrările fiind continuate de urmașii săi Gherasim Rătescu și Chesarie. O serie de danii – în obiecte de cult – a făcut catedralei episcopale, mănăstirii Sfântul Ioan Mare din București și mănăstirii din Zița natală.

Pe plan cultural, merită să fie notat faptul că episcopul Costandie a sprijinit toate manifestările culturale și artistice al timpului, prin școală, tipar, muzică, teatru, pictură etc. În 1814, domnitorul Ioan Caragea (1812-1818) l-a numit în fruntea Eforiei școlilor. Printr-o „anafora” a Eforiei, din 10 decembrie 1817,

recomanda să fie numiți învățători români din toate orașele și în cele 12 județe ale țării, cu îndatorirea ca mitropolitul și sufraganii lui să găsească dascălii trebuitori. Sub supravegherea episcopului de Buzău se aflau școlile din orașele: Focșani, Râmnicu Sărat, Mizil, Urlați și Vălenii de Munte. A îndrumat, de asemenea, școala grecească de la Episcopie. Alături de alți cărturari greci, a contribuit la înființarea unui teatru în limba greacă.

Dat fiind faptul că tipografia de la Buzău nu mai funcționa de aproape o jumătate de veac, a tipărit la Râmnic două cărți de slujbă: *Psaltirea* și *Liturghierul*, în 1817.

Nu poate fi trecută cu vederea nici activitatea sa socială, prin ajutorarea celor săraci sau ajunși în nenorocire. S-a numărat printre întemeietorii spitalului Filantropia din București – alături de doctorii Constantin Caracaș, Constantin Darvari și fratele său Silvestru Filitti –, fiind unul din primii efori. O grijă deosebită a manifestat față de spitalul Gârlași din Buzău (fondat în 1792 de Maria Minulescu), pe seama căruia a adus un medic italian, apoi unul german.

Episcopul Costandie a avut o atitudine filo-rusă, ajutând trupele rusești aflate în Țara Românească în cursul războiului ruso-turc din 1806-1812. Pe lângă spitalul cu 50 de paturi pentru ostașii ruși, întreținut de el, trupele rusești în trecere prin Buzău erau hrănite tot din banii săi. Fiind grec de neam, era firesc să ia parte la lupta de eliberare a poporului său de sub dominația otomană, făcând parte din comitetul revoluționar elenic cu sediul în București. În 1794 era printre semnatarii refuzului țării de a trimite zaharele la Constantinopol, în timpul foametei care bântuia atunci. În anii 1801-1802, în timpul domniei lui Mihail Șutu, se refugiase la Brașov, de unde înainta memorii către țarul Rusiei, către împăratul Francisc al Austriei și către consulul rus Luc de Kirico, prin care cerea înlăturarea lui Șutu. În 1806, alături de mitropolitul Dositei, a scăpat Bucureștiul de o incendiere, pe care-o pregăteau turcii.

În 1818 scaunul Țării Românești a fost ocupat de ultimul domn fanariot, Alexandru Suțu († 19 ianuarie 1821). Acesta a cerut unor ierarhi să semneze o plângere împotriva lui Costandie, acuzându-l de diverse abateri și cerând „a lipsi din duhovniceasca ocărmuire a Episcopiei pe acest om cu rea viețuire” (27 iulie 1819). În aceeași zi, domnul ordona marelui logofăt Alexandru Ipsilanti să facă inventarul întregii averi mobiliare și imobiliare a Episcopiei și a lui Costandie, care urma să fie dus la Tismana, „unde să se ție sub bună pază”. Surprins de un astfel de procedeu, Costandie și-a înaintat demisia în aceeași zi și s-a refugiat la Mehadia (a și construit acolo o bisericuță).

Actul samavolnic al ultimului domn fanariot a fost reprobabil nu numai de cler și credincioși, ci și de consuliile statelor străine aflați în Țara Românească. Consulul Rusiei a intervenit în favoarea episcopului, încât, la sfârșitul lui august, sentința a fost anulată, permițându-i-se să se întoarcă la București. Scaunul nu i s-a

mai putut da, căci a doua zi după demisia sa, deci la 28 iulie 1819, s-a făcut alegerea unui nou episcop.

După retragerea din scaun, Costandie a stat un timp la Chișinău, apoi la Brașov, lângă unchiul său Dositei, și în sfârșit, s-a stabilit în București. Aici a murit, la 8 septembrie 1827, fiind îngropat în biserica Sfântul Dumitru, metocul Episcopiei Buzăului. Din toate acestea, rezultă că episcopul Costandie a desfășurat o activitate multilaterală, pusă în slujba păstoritorilor săi din eparhia Buzăului.

Locul său a fost ocupat de episcopul *Gherasim Rătescu*, fost slujitor al „Mitropoliei” din Târgoviște, apoi la mănăstirea Sinaia, ca arhimandrit, „pământean, cuvios, cercat în ocârmuire”. În 1821, a fost nevoit să se refugieze cu mitropolitul Dionisie Lupu la Brașov. Acesta l-a trimis în 1822 în țară, căci în luna noiembrie a acelui an îl întâlnim ca „epitrop” al Mitropoliei. În scurta sa păstorie la Buzău, s-a îngrijit atât de catedrala episcopală și clădirile din incintă, dar mai ales de schitul Rătești, căruia i-a făcut mai multe dani. În ianuarie 1824 s-a retras la mănăstirea Căldărușani, de unde a refuzat să răspundă la chemările noului mitropolit Grigorie Dascălul (1823-1834) de a-și relua scaunul („păretisul”, adică demisia propriu-zisă a înaintat-o abia la 31 martie 1825). Și-a petrecut restul vieții la mănăstirea Căldărușani, trăind în post și rugăciune, ca un adevărat paisian, până în ianuarie 1844, când și-a dat obștescul sfârșit.

Rezultă că Episcopia Buzăului într-o perioadă de peste 70 de ani (1748-1819), a fost păstorită de un singur ierarh de neam român, ceilalți fiind greci. Între episcopii de acum s-au remarcat Cosma Popescu și Costandie Filitti, amândoi îndrumători ai activității cultural-tipografice și economice.

Bibliografie

Izvoarele sunt aceleași ca și la capitolul: *Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot*.

Lucrări: T. G. BULAT, *Titularii Episcopiei Buzăului în secolul al XVIII-lea*, în GB, an XXXIII, 1974, nr. 78, p. 706-721 (Filaret și Antim); nr. 11-12, 1974, p. 1156-1192 (Rafail și Cosma); an XXXIV, 1975, nr. 3-4, p. 358-384 (Dositei, Costandie, Gherasim); T. G. BULAT, *Căterisirea unui episcop de Buzău în secolul al XVIII-lea*, în GB, an XVI, 1957, nr. 8-9, p. 586-592; GABRIEL COCORĂ, *Episcopul Cosma al Buzăului*, în GB, an XXII, 1963, nr. 7-8, p. 714-731.

ION C. FILITTI, *Avea episcopului Costandie Filitti*, în „Revista Arhivelor”, 4, 1927, p. 156-162; ION C. FILITTI, *Inventarul Episcopiei de Buzău, metoacelor sale și ale bisericii Sf. Dumitru din București la 1819 și 1825*, în BOR, an LIII, 1935, nr. 1-2, p. 6-42; GABRIEL COCORĂ, *Episcopul Costandie Filitti*, în GB, an XIX, 1960, nr. 9-10, p. 824-841; GABRIEL COCORĂ, *Gherasim Rătescu, episcop al Buzăului*, în GB, an XX, 1961, nr. 3-4, p. 250-256; Vezi și GABRIEL COCORĂ, *Episcopia Buzăului, o vatră de spiritualitate și simțire românească*, Buzău, 1986, 450 p.

Tipărituri: GABRIEL COCORĂ, *Tipografia și tipăriturile de la Episcopia Buzăului*, în BOR, an LXXVIII, 1960, nr. 3-4, p. 286-331; GABRIEL COCORĂ, *Tipografia de la Episcopia Buzăului*, în vol. *Tipar și cărțurari*, București, 1977, p. 9-105.

ÎNFIINȚAREA EPISCOPIEI ARGEȘULUI. EPISCOPUL IOSIF

Într-o „anafora” a Divanului către domnitorul Alexandru Moruzi (1793-1796), cu data de 18 octombrie 1793, se relatează că noul mitropolit Dositei a făcut „problema... cum că pentru ocârmuirea bisericească și duhovnicească găsește cu cale de a se mai adaoga o Episcopie scaunului sfinteii noastre Mitropolii, la care să se dea doao județe, Argeșul și Oltul, și să aibă scaunul de la sfânta mănăstire Argeș și rând după episcopul Buzăului”. În același timp, făcea propunerea de a se încredința conducerea noii Episcopii arhierelui titular *Iosif Sevastias*, un apreciat cărturar de neam român. Membrii Divanului au fost de acord cu propunerea mitropolitului, cerând, la rândul lor, domnului să aprobe înființarea noii Episcopii „pentru folosul sufletesc al obștii” și pentru „podoaba” scaunului mitropolitan. În aceeași zi, domnul a întărit anafora mitropolitului și a Divanului, luând astfel naștere o nouă Episcopie, cu reședința la Argeș, ca sufragana a Mitropoliei Ungrovlahiei.

Cu toate că în propunerea mitropolitului se invoca depărtarea prea mare a județelor Argeș și Olt de scaunul mitropolitan, adevăratele motive care au stat la baza înființării noii Episcopii erau altele. Am arătat în altă parte că mitropolitul Dositei voia să lase în locul său la Buzău pe nepotul său Costandie Filitti, protosinghelul Mitropoliei din București, ceea ce a și reușit. Dar numeroși boieri și egumeni, însuflețiți de sentimente naționale, voiau ca pe acest scaun să fie ridicat episcopul titular Iosif Sevastias, mult apreciat de contemporani. Se adăuga apoi faptul că și celelalte scaune vlădicești erau ocupate tot de ierarhi greci (Dositei Filitti la București și Nectarie la Râmnic). Pentru a da satisfacție clerului și credincioșilor români – dar în același timp și lui Iosif Sevastias – Dositei a propus înființarea unui nou scaun episcopal pentru el, reușind, totodată, să se asigure și alegerea nepotului său Costandie ca episcop de Buzău.

Deci, ziua de 18 octombrie 1793 trebuie considerată data înființării Episcopiei de Argeș. S-a cerut aprobarea Patriarhiei ecumenice pentru înființarea noii eparhii și „strămutarea canonică” a lui Iosif de la scaunul Sevastiei la cel al Argeșului, pe care patriarhul Neofit VII a și dat-o, la 17 noiembrie 1793. La 13 decembrie 1793, s-a făcut „alegerea canonică” a lui Iosif, când a semnat și mărturisirea de credință, obișnuită în astfel de ocazii, în *Condica Sfântă* de hirotonii arhieresti.

Câteva luni mai târziu, la 23 februarie 1794, Alexandru Moruzi dădea un hrisov solemn de înființare a noii eparhii, cu indicarea tuturor privilegiilor cu care a fost înzestrată. În hrisov se făcea un scurt istoric al înființării Episcopiei, cu aprecieri deosebit de elogioase la adresa primului ei întâistător, episcopul Iosif. Între altele, se preciza că, deși noua Episcopie urmează în rang după a Buzăului, „aflându-se mai veche aceea”, totuși, cu Iosif se făcea excepție, acordându-i „rând mai sus” față de episcopul Costandie de la Buzău „și pentru vârsta sa și pentru că au fost hirotonisit mai înainte episcop Sevasti și mai vârtos pentru politica și slujbele sale, atât cele bisericești, cât și cele politicești cu care ne-am înștiințat că s-au urmat”.

Noul ales era român de neam, născut în satul Malaia, în părțile Vâlcii. Părinții lui s-au călugărit spre bătrânețe, mama sfârșindu-și viața în schimnicie, la schitul Turnu, ucisă de tâlhari. De mic a intrat în schitul Turnu, ctitoria mitropolitului Varlaam al Ungrovlahiei, unde se pare că a și fost călugărit, apoi a trecut la Cozia, să învețe carte. Probabil l-a avut dascăl pe Rafail, cunoscutul „diortositor” al cărților tipărite la Râmnic pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, de la care va fi învățat și grecește. Remarcat de episcopul Chesarie al Râmnicului, l-a luat pe lângă el, fiind hirotonit de mai înainte întru diacon, ajutându-l probabil și în lucrarea sa de tipărire a cărților bisericești. Urmașul acestuia, Filaret, l-a hirotonit ieromonah și l-a ridicat la treapta de protosinghel. În același timp, i-a încredințat și egumenia mănăstirii Sfântul Dumitru din Craiova, care era metoc al Episcopiei Râmnicului.

S-a remarcat, încă din această perioadă a vieții, prin preocupările sale de ordin cultural. Astfel, în prefața lucrării Sfântului Atanasie cel Mare, apărută la Râmnic în 1783 sub titlul de *Sinopsis*, se preciza că se tipărește pentru prima oară în românește, „prin aducerea aminte a sfinției sale protosinghelului Episcopiei chir Iosif”. La îndemnul său au fost traduse și alte lucrări teologice, rămase în manuscris: de pildă, cartea *Cămara drepte credințe* a lui Teofil, episcopul Campaniei, un ucenic al lui Evghenie Vulgaris, tradusă din grecește de Grigorie Râmniceanu, viitor episcop de Argeș, sau *Tâlcuirea Psalmilor* a lui Teodoret al Cirului, tipărită mai târziu la Buzău.

Activitatea sa l-a impus în ochii tuturor, încât, spre sfârșitul anului 1791, a fost propus să fie ridicat la treapta arhieriei. Patriarhul ecumenic și-a dat acordul să fie ales episcop titular pentru scaunul Sevastiei, la începutul anului următor. A rămas de-acum înainte la București, pe lângă mitropolitul Filaret. Peste un an, în 1793, a ajuns episcop al Argeșului, în împrejurările pe care le-am relatat.

Din multipla sa activitate ca episcop de Argeș reținem în primul rând realizările editoriale. Neavând o tipografie proprie la Argeș, – deși încercase să înființeze una –, și-a tipărit cărțile în alte centre, din toate cele trei țări locuite de români. Era și aceasta o formă de manifestare a conștiinței de unitate națională românească. Pentru tipărirea unora din cărțile sale, a purtat o bogată corespondență

cu Hagi Constantin Pop din Sibiu – ctitorul unei biserici în acest oraș –, din care aflăm și unele știri privitoare la întreaga sa activitate de episcop. Hagi Pop era prieten și cu fostul episcop Chesarie al Râmnicului, căruia îi trimitea material tipografic, iar acesta îi oferea, la rândul său, unele din tipăriurile sale, inclusiv Mineiele. Probabil, după exemplul lui Chesarie, Hagi Pop scria mitropolitului Filaret prin 1793, că intenționa să retipărească Mineiele. Dar Filaret și-a dat demisia din scaunul mitropolitan în toamna aceluiași an, așa că nu s-a mai realizat nimic.

În 1795, Hagi Pop îi scria lui Iosif, revenind asupra propunerii sale de a retipări Mineiele „pentru folosul sufletesc al neamului nostru”. Planul acestor doi buni români s-a realizat abia în 1804-1805, când au fost retipărite cele 12 *Mineie* la Buda, „în crăiasca tipografie a Universității de la Pesta” (după ediția de la Râmnic din 1776-1780), prin purtarea de grijă a medicului oculist Ioan Piuariumolnar, fiul preotului Ioan Piuarium zis Tunsu din Sadu (jud. Sibiu), cunoscutul luptător pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania. S-au tipărit două rânduri de exemplare, unele pentru Țara Românească, alele pentru Transilvania; erau diferite doar numele conducătorului țării și al mitropolitului, pe foile de titlu (în unele Dositei Filitti, în altele Ștefan Stratimirovici de la Carloviț). Erau reproduse și prefetele din Mineiele de la Râmnic. Din „înștiințarea” semnată de episcopul Iosif la Mineiul pe septembrie, reiese că toate greșelile de traducere sau de tipar strecurate în ediția de Râmnic s-au îndreptat „prin oameni cu știința amândurora limbilor, elinești și românești, și mai mult prin osteneala unui prea cuvios părinte, ce au stătut și ucenic al acelor doi fericiți arhieri” (Chesarie și Filaret). Pare să fie însuși episcopul Iosif. După ediția de la Buda, Mineiele s-au retipărit la mănăstirea Neamț în anii 1830-1832 și la Sibiu în 1853-1856.

Tot prin colaborarea episcopului Iosif cu Hagi Constantin Pop, s-a tipărit la Sibiu, în 1796, cartea numită *Alegere din toată Psaltirea*, tradusă după Neofit Peloponezianul, „ca să fie pentru folos neamului românesc”. În 1806 au tipărit – tot în Sibiu – *Slujba Sfântului Nifon*, cu prefața lui Iosif, din care reiese că el a revizuit o traducere mai veche pe care o tipărea acum.

Unele din proiectele lor nu s-au putut materializa. Astfel, în 1796, episcopul Iosif propunea lui Hagi Pop să tipărească *Tâlcul Evangheliei*, a lui Teofilact al Ohridei, care era tradusă de doi călugări din Moldova (cunoscuții cărturari Gherontie și Grigorie). Hagi Pop i-a răspuns că nu crede că va putea tipări o asemenea carte în Ardeal, căci în ea „sunt multe cuvinte împotriva latinilor, după cum singur Prea Sfinția Ta îmi scrii...” (s-a tipărit la Iași, în 1805). Peste câțiva ani, episcopul îi propunea să tipărească *Antologhionul*, dar nici aceasta nu s-a făcut. Corespondența lor a continuat, totuși, în anii următori, mai mult în probleme de ordin economic-comercial, căci Hagi Pop era principalul furnizor al episcopului cu diferite produse meșteșugărești, stofe, alimente, semințe, vopsele (necesare pentru zugrăvirea schitului Sfântul Nifon și bisericii mari a lui Neagoe) și altele.

În 1811 a apărut la Sibiu lucrarea *Învățătură de multe științe folositoare copiilor creștinești celor ce vor să învețe și să știe dumnezeiasca Scriptură*, tradusă din grecește de arhimandritul Nicodim Grecianu, cu „cercetarea” episcopului Iosif. Avea și două prefete-scrisori ale amândurora, ce și le adresau reciproc.

În același an, episcopul Iosif a tipărit *Octoihul*, „în crăiasca tipografie a Universității din Pesta”. La tipărire a fost ajutat și de doctorul Ioan Piuariu Molnar. În prefața episcopului, se arată că traducerea Octoihului mic a făcut-o episcopul Damaschin al Râmnicului, iar a slujbelor din zilele de rând (deci Octoihul Mare), un arhimandrit Ghenadie, egumen la Cozia, fiind tipărit apoi în mai multe rânduri. Textul noii ediții era îndreptat de „oarecari părinți din mănăstirea Neamțu... procopsiți la învățătura elinească și asemenea râvnitori pentru folosul de obște”. Desigur este vorba de călugării Gherontie și Grigorie. Din aceeași prefată reiese că Octoihul era tipărit pentru nevoile bisericilor din toate cele trei țări românești. În exemplarele pentru Transilvania, prefața lui Iosif era înlocuită cu alta, semnată de Ioan Molnar „purătorul cheltuielilor Octoihului Mare”. În același an a tipărit o altă ediție a *Octoihului*, la Râmnic, „prin osârdia la îndreptarea tâlcuirii și cu toată cheltuiala sa”. În 1812, ajuta cu 200 de taleri pe monahul Rafail de la Neamț să tipărească la Brașov cartea *Ușa Pocănteii*.

În anii care au urmat, a contribuit la tipărirea câtorva cărți la mănăstirea Neamț. De pildă, în 1816 s-a tradus din grecește și a tipărit aici, „prin osârdia și silința” sa, o carte masivă (cu peste 500 de pagini), cu câteva traduceri, având un lung titlu: *Ἐπιτομή τῶν θείων δογμάτων, adică Arătare sau adunare pre scurt a dumnezeiestilor dogme ale credinței... a lui Atanasie de la Paros... și Întrebările cu răspunsurile cele theologhicești ale Sfântului Athanasie celui Mare... și Istoria pentru împărechiarea și pentru purcederea Prea Sfântului Duh... a lui Teofan Procopovici arhiepiscopul Novgorodului și Cuvânt pentru purcederea Prea Sfântului Duh... a ieromonahului Macarie Macri*. Din prefața episcopului Iosif rezultă că traducerea s-a făcut de ierodiaconul Grigorie (viitorul mitropolit al Ungrovlahiei, revăzută de arhimandritul Grigorie Râmnicăneanul, mai târziu episcop de Argeș). Cartea *Tâlcuirea pe scurt la antifoanele celor 8 glasuri*, tipărită la Neamț în 1817, era tradusă din grecește, la îndemnul său, de ieromonahul Gherontie, după cum se arată în prefața semnată de prietenul acestuia, ierodiaconul Grigorie.

În prefața *Noului Testament* de la Neamț, din 1818, se menționa că s-a tipărit „cu ajutorul episcopului Iosif și al altor iubitori de Hristos hristiani”. În 1819 se tipărea la București, „prin îndemnul” lui Iosif, o nouă ediție din *Apologia* tradusă de Gherontie monahul (ed. I la Neamț, în 1816). Traducerea celor *Șase cuvinte pentru preoție* ale Sfântului Ioan Gură de Aur, de către ierodiaconul Grigorie (tipărită la București, în 1820), s-a făcut tot „prin osârdia” episcopului Iosif. În sfârșit, tot la îndemnul său a fost tipărit *Penticostarul*, la București, în 1820, după „izvodul cel tâlmăcit de episcopul Damaschin”, făcându-se corecturile necesare „prin osârdia și silința” sa.

Constatăm deci că episcopul Iosif a fost un adevărat îndrumător al activității editoriale din Țara Românească, într-o vreme când tipografiile de la București, Râmnic și Buzău nu mai funcționau din lipsa de interes a ierarhilor greci care cărmuiau eparhiile respective.

Același interes a manifestat și față de școli. Astfel, în 1797 a înființat o școală pentru pregătirea candidaților la preoție în mănăstirea Antim din București, care fusese oferită, la 22 martie același an, Episcopiei Argeșului, spre a-i sluji ca metoc. În 1812 a încercat – împreună cu Costandie de la Buzău – să deschidă o școală de muzică psaltică la Mitropolie, urmând să aibă ca dascăl pe renumitul psalt, ieromonahul Macarie. Planul lor însă nu s-a realizat. Avea și o școală pe lângă Episcopie, la Argeș, la care învățau și copii din Transilvania. Alte școli – patronate de Episcopie – funcționau la Pitești (probabil la schitul Buliga) și la Slatina.

Dar episcopul Iosif n-a neglijat nici problemele constructive. O preocupare însemnată a sa a fost aceea de a restaura și a pune în lumină vechea ctitorie a lui Neagoe Basarab, admirată încă de atunci nu numai de români, ci și de mulți călători străini care ne vizitau țara. Biserica mănăstirii a fost renovată pe la începutul secolului al XIX-lea. Tot atunci s-au zidit case noi în jur, două cișmele, precum și un nou paraclis, cu hramul Sfântul Nifon, în amintirea fostului patriarh de Constantinopol, care contribuise la reorganizarea vieții bisericești din Țara Românească (pe atunci se păstra la Argeș capul și o mână a Sfântului Nifon). Biserica și noul paraclis au fost înzestrate apoi cu numeroase obiecte de cult. Toate acestea s-au făcut prin strădaniile episcopului și ale devotatului său iconom, Meletie. O mare parte din materialul de construcție le-a fost furnizat de Hagi Constantin Pop din Sibiu.

Episcopul Iosif a manifestat o grijă permanentă și față de alte biserici din cuprinsul eparhiei. Încă înainte de a ajunge episcop, ctitorise o biserică de lemn în satul Brezoi (jud. Vâlcea). Cu ajutorul unui credincios, Ionită Taftu, a refăcut biserica zisă Bătușari (sau Botușari) din Curtea de Argeș, ctitoria domnitorului Petru Cercel. A refăcut schitul Corbii de Piatră (jud. Argeș), o ctitorie de pe la începutul secolului al XVI-lea, a monahiei Magdalena, fosta soție a lui Hamza banul, metoc al mănăstirii Argeș, apoi al Episcopiei. A ctitorit două biserici de lemn, una în Galeș, alta în Săliște (ambele în jud. Argeș), întemeiate de ciobani din satele cu aceleași nume din județul Sibiu. În 1807, a ctitorit o biserică în satul său natal, la Malaia, pe apa Lotrului (jud. Vâlcea), cu hramul Sfântul Ierarh Nicolae și Cuvioasa Paraschiva.

Cea mai reprezentativă ctitorie a sa este însă biserica din Valea Danului, lângă Curtea de Argeș, cu hramul Sfântul Nicolae, ridicată în anul 1811. A fost ajutat la zidirea ei și de Meletie, iconomul Episcopiei. A mutat aici și vechiul iconostas al bisericii episcopale de la Argeș. În pisană bisericii, episcopul-ctitor interzicea înmormântările în biserică, precum și în jurul ei la o distanță de patru pași, precum și jocurile, ospetele și judecățile în curtea ei.

Cu binecuvântarea și îndemnul lui, s-au ridicat – în eparhie – alte numeroase biserici, între care se remarcă mănăstirea Stănișoara, refăcută pe la începutul secolului al XIX-lea, de câțiva călugări din părțile Sibiului. Acestei mănăstiri i-a făcut apoi mai multe danii în cărți (ca și schitului Turnu). Starea materială a Episcopiei s-a îmbunătățit prin diverse achiziții sau danii de moșii.

Dintre celelalte activități ale sale, notăm catagrafia bisericilor, mănăstirilor, preoților și călugărilor din eparhia Argeșului făcută în 1808, în urma dispoziției date de exarhul Gavriil Bănulescu. În 1809, același Gavriil a numit pe Iosif „efor” al mănăstirilor din Țara Românească, iar în anul următor, după retragerea lui Dositei Filitti din scaun, i s-a încredințat averea Mitropoliei. După plecarea lui Ignatie de Arta din țară, Iosif a cărmuit Mitropolia Ungrovlahiei, în calitate de locțiitor de mitropolit, până la alegerea lui Nectarie (c. aug. – 16 dec. 1812).

În anul 1818, i s-a dat mănăstirea Cozia, cu toate metoacele ei. Hrisovul domnesc preciza că aceasta era o răsplătire a strădaniilor sale personale în slujba Bisericii și a țării. În schimb, episcopul Iosif avea îndatorirea să depună 550 de taleri pe an în folosul școlilor și alți 1200 la „cutia milosteniilor” și să țină mănăstirea în rânduială.

În 1819, după demisia mitropolitului Nectarie, mulți doreau să-l aleagă pe Iosif în scaunul mitropolitan. Vârsta sa înaintată i-a făcut însă să-și îndrepte gândurile spre Dionisie Lupu, care a și fost ales. Peste un an, la 27 octombrie 1820, o însemnare de pe o veche carte de slujbă lăsa știrea că „s-au pristăvit Prea Sfinția Sa părintele episcop Iosif al Argeșului și s-au îngropat în mănăstirea Toți Sfinții (Antim, n.n.) metoh al Sfintei Episcopii Argeș”.

Episcopul Iosif se prezintă astfel ca un mare ierarh, care a lăsat în urma sa o bogată moștenire culturală-bisericască. Fiind singurul ierarh român, a fost, de fapt, adevăratul îndrumător al vieții culturale-bisericăști din Țara Românească, în ultimele trei decenii ale regimului fanariot, continuând tradițiile culturale de la Râmnic. Mai mult chiar, datorită faptului că între anii 1796-1811 scaunul vlădicesc de la Sibiu era vacant, episcopul Iosif a venit și în sprijinul credincioșilor ortodocși de aici, prin tipărirea de cărți bisericăști la Buda și la Sibiu, unele în ediții speciale pentru Transilvania, cum erau *Mineiele* din 1804-1805 retipărite după ediția de la Râmnic. În același timp, și-a îndreptat atenția și spre noua tipografie de la mănăstirea Neamț, contribuind la editarea câtorva cărți și acolo.

Bun cunoscător al oamenilor, episcopul Iosif s-a ajutat, în strădaniile sale culturale, spirituale și materiale, de „ucenici” și colaboratori devotați, originari din toate „țările” românești. Între ei, trebuie pomeniți în primul rând bunii și vrednicii români și creștini Hagi Constantin Pop, fiul său Zamfir (Zenovie), care a urmat la conducerea casei de comerț (cărui episcopul i-a purtat de grijă pe când învăța carte, la biserica Domnița Bălașa din București), și doctorul Ioan Piuariu-Molnar, toți din Sibiu. În conducerea problemelor economice-administrative de la centrul eparhial era ajutat de un arhimandrit Dorotei, originar din

Transilvania, de iconomul Meletie, se pare tot un transilvănean, și de alții. Iar în privința traducerilor unor lucrări teologice din grecește în românește i-au stat în ajutor cei doi călugări nemțeni, Gherontie (moldovean) și Grigorie (muntean). Deci, prin cărțile sale, ca și prin colaboratorii săi apropiați, episcopul Iosif a contribuit la întărirea conștiinței de unitate națională-bisericască a românilor de pretutindeni, pregătind astfel calea pentru înlăturarea elementului „grec” din viața țării.

Personalitate complexă, iscusit îndrumător al activității culturale-bisericăști, ctitor de lăcașuri de închinare și priceput organizator, înflăcărat patriot, episcopul Iosif a fost unanim apreciat de contemporanii săi. Între alții, Gheorghe Șincai scria despre el: „Numai doi români cunosc știind scrie românește: Samuil Clain și Iosif al Argeșului”. Iar cronicarul vremii, Zilot Românul, scria că Iosif era „îmbunătățit și cu daruri ca acelea potrivite la un arhipăstor”.

Pentru toate acestea, credem că nu greșim dacă-l așezăm pe episcopul Iosif alături de marele său contemporan, mitropolitul Veniamin Costachi, și – implicit – în rândul străluciților ierarhi din trecutul Bisericii noastre.

Bibliografie

Izvoarele sunt aceleași ca la capitolul: *Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale regimului fanariot*.

Lucrări: IOAN PANTURESCU, *Înființarea Episcopiei de Argeș. Iosif, primul ei episcop*, București, 1904, 60 p.; NICOLAE IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Scriitori bisericăști*, „An. Acad. Rom.”, MS.Lit. s.II, t. XXVIII, 1905-1906, București, 1906, p. 183-240; ST. BERECHET, *Catagrafia Episcopiei Argeșului în 1808*, în BOR, an XL, 1922, nr. 9, p. 678-686; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserica din Valea Danului*, în MO, an XII, 1960, nr. 1-2, p. 88-93; T. G. BULAT, *Din trecutul Episcopiei Argeș*, în GB, an XXI, 1962, nr. 5-6, p. 494-505; VICTOR BRĂTULESCU, *Hrisovul lui Alexandru Moruzi pentru înființarea Episcopiei Argeșului și numirea lui Iosif ca titular al noii eparhii*, în MO, an XV, 1963, nr. 11-12, p. 931-936; GEORGE POTRA, *Din corespondența inedită a unor fete bisericăști din Țara Românească cu Transilvania în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea*, în BOR, an LXXXVII, 1965, nr. 1-2, p. 125-168 și nr. 11-12, p. 1097-1146; NICULAE SERBĂNESCU, *Episcopii Argeșului*, în MO, an XVII, 1965, nr. 7-8, p. 602-630; GABRIEL COCORA, *O inițiativă a episcopului Iosif de Argeș de a înființa tipografie*, în MO, XVIII, 1966, nr. 7-8, p. 691-693; VIRGIL MOLIN, *O acțiune editorială comună între Buda și Râmnic. Tipărirea a două ediții identice a Octoihului din 1811*, în MO, an XXVI, 1974, nr. 1-2, p. 15-24; T. G. BULAT, *Mărturie de la Iosif, întâiul episcop de Argeș (1793-1820)*, în MO, an XXVII, 1975, nr. 3-4, p. 264-268; GEORGE POTRA, *Din activitatea culturală a episcopului Iosif al Argeșului*, în BOR, an XCIV, 1978, nr. 9-10, p. 1164-1171.

MITROPOLIA MOLDOVEI ÎN ULTIMELE PATRU DECENII ALE SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea au fost perturbate de îndelungatele războaie ruso-turce din anii 1768-1774 și 1787-1791, în cursul cărora țările române au avut mult de suferit, fiind ocupate de trupele rusești și devenind teatrul operațiunilor militare. Pe lângă aceste nenorociri, inevitabile în cursul oricăror războaie, se înregistrează și o însemnată pierdere teritorială, și anume partea de nord a Moldovei (Bucovina), anexată la Imperiul habsburgic în 1775. Domnii fanarioți erau schimbați și acum foarte des de turci, media unei domnii fiind de trei ani. În pofida acestor instabilități a domnilor, mitropolii țării rămân în scaun până la moarte, unul din ei, Gavriil Callimachi, având o păstorie neobișnuit de lungă (26 de ani). Activitatea editorială este în creștere, este adevărat nu în ritmul înregistrat în Țara Românească. Viața monahală cunoaște un avânt îmbucurător, datorită strădaniilor călugărilor nemțeni și ale starețului Paisie.

Mitropolitul Gavriil Callimachi. După retragerea forțată a lui Iacob Putneanul, domnitorul Ioan Teodor Callimachi (1758-1761) a adus în scaunul vacant pe fratele său Gavriil Callimachi, fost mitropolit al Tesalonicului. Acesta era originar dintr-o veche familie de răzeși români, Călmașul, fiind fiul lui Toader Călmașul, stabilit în Câmpulung, unde ridicase o biserică din lemn. Tânărul Gheorghe Călmașul a învățat carte și s-a călugărit la Putna, sub numele de Gavriil. Fratele său, Ioan Teodor, după o sedere îndelungată la Istanbul (Constantinopol), s-a grecizat, schimbându-și numele în Callimachi, ajungând mare dragoman al Porții. În această calitate, a ajutat pe fratele său Gavriil să ajungă arhidiacon al Patriarhiei ecumenice, iar în aprilie 1745, mitropolit al Tesalonicului. După ce a ajuns domn al Moldovei și a silit pe Iacob Putneanul să-și dea demisia, a sfătuit pe Gavriil să accepte scaunul de mitropolit al Moldovei.

În acest scop s-a cerut și consimțământul patriarhului ecumenic, care, la 15 aprilie 1760, a aprobat transferul lui de la scaunul mitropolitan al Tesalonicului la cel din Iași. În felul acesta, Gavriil Callimachi a ajuns din nou în țara sa de origine, lucrând de acum înainte pentru binele Bisericii și al țării sale.

Unul din motivele înlăturării lui Iacob Putneanul din scaun a fost refuzul de-a aproba reintroducerea vâcărului. Deși domnitorul și marii dregători – mai ales grecii – se așteptau ca noul mitropolit Gavriil să dezlege blestemul, totuși, spre surprinderea tuturor, a refuzat și el. Din acest motiv, a căzut în dizgrația fratelui

său care, după spusele Cronicii atribuite lui Enache Kogălniceanul, „îl căuta cu fața posomorâtă”. Opoziția mitropolitului și a unor boieri l-au făcut pe domn să renunțe la repunerea vâcărului, introducând, în schimb, darea numită „ajutorintă”.

În cursul războiului ruso-turc din 1768-1774, mitropolitul Gavriil s-a dovedit, de asemenea, un bun patriot, legat de nevoile și suferințele poporului său. Ca unul care trăise între turci și cunoscuse exploatarea nemiloasă turco-fanariotă din țările noastre, a avut o atitudine filo-rusă. În repetate rânduri, mai ales în cazul unor situații nedrepte, a apărut cu demnitate interesele poporului și ale „patriei” sale, cuvânt pe care-l folosea mereu. A cerut, de pildă, dărâmarea cetăților Brăila și Bender, principalele baze de atac ale tătarilor din Bugeac împotriva locuitorilor Moldovei. A întreținut o permanentă corespondență cu comandanții armatei ruse și chiar cu împărăteasa Ecaterina a II-a.

Spre sfârșitul anului 1769, a fost trimisă o delegație moldoveană la Petersburg, în frunte cu episcopul Inochentie al Hușilor, pentru a prezenta doleanțele Moldovei în fața împărătesei. Cam în același timp, plecase și o delegație munteană, în frunte cu mitropolitul Grigorie II, amândouă fiind primite de Ecaterina a II-a în Duminica Floriilor din anul 1770.

În cursul celor 26 de ani de arhipăstorie, mitropolitul Gavriil a fost prezent și în viața culturală a țării, încurajând școlile și activitatea editorială. Astfel, într-un act domnesc din 1762, se preciza că era dator „a avea purtare de grijă și neconținută cercetare asupra dascălilor, ca să puie nevointa asupra ucenicilor să învețe și să-i procopsească cum se cade...”, iar pe cei săraci „a-i ocroti, a-i chivernisi de ce le va trebui; pe unii cu leafă, pre alții cu încălțăminte și pre alții cu hrană, ca nu cumva pentru lipsa lor să lase învățătura”. În 1765-1767, când domnitorul Grigorie III Ghica a reorganizat Academia grecească de la Iași, mitropolitul a fost pus în fruntea epitropilor ei. În timpul ocupației rusești, a căutat să remedieze sistemul de învățământ din Moldova, purtând, în acest scop, o corespondență cu generalul Rumianțev.

N-a fost neglijată nici activitatea editorială, deși a fost mult mai slabă decât cea desfășurată la București și Râmnic, în aceeași perioadă. Cum era și firească, s-au tipărit mai multe cărți de slujbă: *Evanghelia* (1762), *Ceaslovul* (1763, 1773, 1777), *Molitvelnicul* sau *Evhologhionul* (1764, 1774, 1785), *Catavasierul* (1778). Pe lângă acestea, s-au tipărit și câteva cărți pentru luminarea preoților: *Îndreptarea păcătoșilor adevărată învățatură către cel ce se pocăiește, cum se cade să se ispovăduiască* (1768), tradusă din grecește, *Învățătura creștinească pentru cei care voiesc a lua vreun cin din cele sfinte și dumnezeiești slujbe* (1770), lucrarea polemică *Alcătuire înăurită* (1771, traducere din grecește a lucrării rabinului Samuil), *Catihisis sau în scurt Pravoslavnică Mărturisire* (1777), *Prăvilioara, în care să cuprind cele șapte taine bisericesti cu care să se deprindă preoții, mai ales duhovnicii...* (1784) și altele.

În 1781 s-a tipărit o *Pastorală împotriva luxului*, ca urmare a măsurilor de ordin duhovnicesc și social luate de ierarhii țării, în frunte cu patriarhul Avramie al Ierusalimului, aflat atunci în Moldova. În 1765 a apărut la Iași – în slavonește și românește – cartea intitulată *Îndreptarea păcătosului cu duhul blândetelor*. Cartea s-a tipărit cu binecuvântarea mitropolitului sârb Pavel Nenadovici al Carlovitului, fiind „așezată” în cele două limbi de episcopul Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei, care semna și o prefață. Se pare că sub mitropolitul Gavriil s-a tipărit la Iași și o *Gramatică românească* (1770).

Dintre tipografiile de acum menționăm pe Grigorie Stan Brașoveanul, care a lucrat și sub Iacob Putneanul, dar mai ales pe protopopul Mihail Strilbițchi, care se intitula și „exarh” al Mitropoliei Moldovei. Acesta provenea dintr-o veche familie poloneză de gravori, rusificată la venirea în Moldova. Apare pentru prima oară ca gravor într-o carte grecească tipărită la Iași în 1756. După 1777 apare ca meșter tipograf, continuând să lucreze până spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, deci și după moartea mitropolitului Gavriil. În 1785 Strilbițchi a înființat o tipografie proprie, înzestrată cu caractere rusești, în care a tipărit – în românește – diverse lucrări: un *Calendar pe 112 ani* (1785), cărți pentru învățarea limbii ruse, cărți populare etc.

O altă latură din activitatea mitropolitului Gavriil care trebuie evidențiată este cea administrativă și economică. Sub îndrumarea lui, s-a zidit o nouă catedrală mitropolitană în Iași, cu hramul Sfântul Gheorghe (numită azi „Mitropolia veche”), începută încă din anul 1761. Lucrările de construcție au durat aproape zece ani. În interiorul bisericii se mai păstrează, din timpul lui Gavriil, numai catapeteasma. Preocupările obișnuite de ordin economic completează multipla activitate desfășurată de mitropolitul Gavriil Callimachi.

Mai notăm că în cursul păstoririi sale, în 1775, partea de nord a Moldovei (Bucovina) a trecut abuziv în stăpânirea Imperiului habsburgic. În urma acestei pierderi teritoriale, Episcopia Rădăuților a devenit sufragana a Mitropoliei sârbești de la Carlovit. În 1781 s-a procedat la un schimb de parohii între Mitropolia din Iași și Episcopia de Rădăuți, potrivit cu modificările de graniță survenite.

Nu trebuie uitat nici faptul că mitropolitul Gavriil a fost un cald sprijinitor al cunoscutului stareț Paisie. În 1763 când acesta a venit de la Athos cu cei 64 de ucenici ai săi, i s-a dat mănăstirea Dragomirna. Iar în 1775, după ocuparea Moldovei de nord de austrieci, Paisie, cu cei 350 de frați, au primit binecuvântarea mitropolitului Gavriil să se așeze în mănăstirea Secu, pentru ca în 1779 să i se încredințeze și stăreția mănăstirii Neamț, pe care a reușit ca în decurs de numai 15 ani, să o ridice pe culmi noi de viață duhovnicească și culturală.

Mitropolitul Gavriil a murit foarte înaintat în vârstă, la 20 februarie 1786, după ce a condus Biserica din Moldova timp de 26 de ani, lucru rar pe atunci. A fost îngropat în biserica Mitropoliei cu hramul Sfântul Gheorghe, ctitoria sa. Piatra care-i acoperă mormântul are o inscripție, în care sunt prezentate, pe scurt,

viața și faptele lui. El rămâne în istoria Bisericii moldovene ca un ierarh de seamă, cu dragoste față de păstoriții săi, pe care a știut să-i apere de exploatarea propriului său frate, ca un patriot luminat, ca un priceput cărmuitor al Bisericii în fruntea căreia a fost rânduit.

Mitropolitul Leon Gheucă. Moartea lui Gavriil Callimachi a avut urmări neplăcute pentru Biserica Moldovei. Bunurile rămase de la el au fost luate de domnitorul Alexandru II Mavrocordat (1785-1786). În același timp, patriarhul ecumenic Procopie, – bucurându-se de sprijinul sultanului și al domnitorului fanariot amintit – voia să impună ca mitropolit pe grecul Iacob, egumenul mănăstirii Barnovschi din Iași, care era închinată Sfântului Mormânt. Împotriva acestei încercări, reprezentanții Moldovei au trimis un protest la Poartă. În cele din urmă, moldovenii au putut să aleagă în scaunul mitropolitan pe episcopul Leon Gheucă de la Roman. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului, grecul Iacob a ajuns, totuși, episcop de Roman.

Leon Gheucă provenea dintr-o familie de boieri, fusese călugăr la Putna, apoi a fost numit protosinghel al Mitropoliei. Desigur, cu ajutorul lui Gavriil Callimachi a fost ales episcop de Roman în 1769, urmându-i apoi în scaunul mitropolitan, în martie 1786. Ca episcop și apoi ca mitropolit, a fost preocupat mai mult de pro-bleme culturale, fiind bun prieten al învățatului sârb Dositei Obradovici, care l-a și vizitat la reședința sa din Roman.

Se pot spicui câteva aspecte din activitatea sa. Astfel, în 1786, a avut loc o răscoală a celor 10.000 de ieniceri aflați în Moldova, în cursul căreia au început să prade satele și pe locuitori. Îndreptându-se spre palatul domnesc din Iași, mitropolitul Leon a poruncit să se tragă clopotele bisericilor, chemând poporul la lupta împotriva agresorilor. Atitudinea patriotică a mitropolitului a fost relatată și în corespondența diplomatică a vremii.

Mitropolitul Leon a încurajat și activitatea editorială, desfășurată pe atunci de protopopul Mihail Strilbițchi și fiul său Policarp, care au tipărit, la Mitropolie, un *Octoih mic* și o *Pastorală* a mitropolitului, ambele în 1786. Merită să fie reținut faptul că în primele pagini ale Octoihului se află un grupaj de maxime referitoare la rolul învățaturii și la comportarea la curtea domnească, luate după *Pildele filosofesti* traduse și tipărite de Antim Ivireanul în 1713.

A murit în ultimele zile ale lui 1788, fiind îngropat în catedrala Sfântul Gheorghe („Mitropolia veche”), ctitoria înaintașului său în scaun. Se pare că după moartea sa, Mitropolia a fost condusă de doi episcopi sufragani, Antonie al Romanului și Iacob Stamati al Hușilor, căci în prefața *Molitvelnicului* slavon al lui Mihail Strilbițchi, ieșit de sub tipar în august 1789, aceștia erau numiți „vicarii Mitropoliei moldovenești” (sau „locțiitorii nameasnici”).

Curând după aceasta, pe când Moldova era ocupată de trupe rusești, a fost numit ca „ocârmuitor” *Ambrozie Serebrenicov*, mitropolitul Ecaterinoslavului (cu reședința la Poltava), membru al Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse.

În foile de titlu ale tipăriturilor lui Mihail Strilbițchi din această perioadă (*Psaltirea* 1790, *Apostolul* 1791, *Catavasierul* 1792 și câteva cărți româno-ruse) Ambrozie era numit „ocârmuitor”, „țitor de loc” sau „loctiitor, iar Strilbițchi se intitula „protoereu al Moldovei, Valahiei și Basarabiei”. În 1790 Ambrozie a vizitat mănăstirea Neamț, acordând starețului Paisie rangul de arhimandrit.

La 26 decembrie 1791, Ambrozie a hirotonit pe arhimandritul *Gavriil Bănulescu-Bodoni* ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina. Pentru că a trebuit să se retragă tot atunci din Moldova, o dată cu trupele rusești, l-a lăsat pe Gavriil la Iași ca mitropolit, cu aprobarea Guvernului și Sinodului rus. Dar noul domn Alexandru Moruzi a arestat pe mitropolitul Gavriil și l-a trimis la Constantinopol unde, doar prin intervenția consulului rus, a scăpat de pedeapsa pe care voiau să i-o aplice turcii, pentru că ocupase un scaun mitropolitan într-o țară aflată sub suzeranitatea lor, cu ajutorul rușilor.

Mitropolitul Iacob Stamati. La 10 aprilie 1792 patriarhul ecumenic a trimis o gramată celor doi episcopi din Moldova, Antonie al Romanului și Iacob al Hușilor, prin care erau îndrumați să aleagă un nou mitropolit, în locul lui Leon Gheucă. Înseamnă că și Patriarhia ecumenică împărtășea același punct de vedere cu țara, că prin moartea lui Leon s-a întrerupt șirul canonic al mitropoliților Moldovei. Gramata respectivă a fost adusă în țară de însuși noul domn, Alexandru Moruzi. A fost ales episcopul Iacob Stamati al Hușilor, înscăunat la 21 iunie 1792. Se spune că la alegerea lui a contribuit și sultanul Selim III, care voia să-l răsplătească pentru că în cursul ultimului război, răscumpărase cu banii săi (32 de pungi) 500 de prizonieri turci, pe care i-a trimis la Istanbul (Constantinopol).

Despre noul mitropolit au rămas date prețioase în cartea prietenului și medicului său, sasul Andreas Wolf, tipărită la Sibiu în 1805. Toate sursele tipărite sau inedite, referitoare la viața sa, arată că era originar din Transilvania, din părțile Bistriței. O însemnare pe o cruce de la schitul Pocrov îl arată ca nepot al episcopului Pahomie al Romanului. Era originar dintr-o familie de țărani sau de preoți, născut în 1749 (probabil inițial se numea Strămătură). Numele de Stamati se pare că l-a luat mai târziu – ca episcop sau ca mitropolit. A avut mai mulți nepoți, unul din ei fiind paharnicul Toma Stamati (care copia unele cărți din dispoziția lui Iacob) și fiul acestuia, poetul Costache Stamati (c. 1786-1869). S-a închinoviat de tânăr la mănăstirea Neamț, unde a făcut ucenicie pe lângă un călugăr cu viață aleasă, ieromonahul Ioasaf, fost egumen la Neamț, apoi la alte mănăstiri. A fost călugărit sub numele de Iacob (în locul celui de Ioan din botez), la vârsta de 15 ani. Nu peste mult timp a ajuns econom al mănăstirii, apoi – timp de 8 ani – dichiu (econom) la Mitropolie. Apreciat de mitropolitul Gavriil Callimachi, pe care l-a ajutat în administrarea bunurilor Mitropoliei, ieromonahul Iacob a fost ales episcop la Huși, la 9 decembrie 1782. În cei aproape zece ani de păstorie, a construit aici o nouă reședință episcopală și a refăcut clădirile din incintă. S-a

ocupat de refacerea stării materiale a eparhiei, sărăcită în urma jefuirii ei de domnitorul fanariot Alexandru Mavrocordat Delibei. S-a interesat de asemenea și de revigorarea vieții religioasă-morale a păstoriților săi.

În ce privește activitatea sa ca mitropolit al Moldovei, aceasta poate fi privită sub două aspecte: administrativ-economic și cultural. Ca și la Neamț și Huși, Iacob Stamati a dovedit și la Iași aceleași calități de bun gospodar. Astfel, a ridicat o nouă reședință mitropolitană, care a slujit în acest scop până în primii ani ai secolului al XX-lea, când a fost refăcută radical. Aici a făcut și un paraclis, cu hramul Tuturor Sfinților, terminat în 1798. Încă din primii ani de arhipăstorie a făcut reparații celor două biserici din incinta Mitropoliei: Stretenia (Întâmpinarea Domnului), care exista din 1682, și Sfântul Gheorghe, ctitoria lui Gavriil Callimachi. A cumpărat mai multe moșii pentru Mitropolie, unele din banii săi, altele au fost dăruite de unii credincioși, pentru altele s-a judecat sau le-a stabilit hotarele, împreună cu vecinii. Într-una din prăvăliile zidite de el lângă Mitropolie, a deschis o farmacie, ceea ce era un lucru nou în acele timpuri.

Mitropolitul Iacob Stamati este ctitorul bisericii Banu din Iași, numită și „biserica mișeilor” sau a „calicilor”, după breasla cu acest nume. Biserica a fost construită – înainte de 1800 – pe locul uneia mai veche, din lemn. Se mai păstrează și azi în biserică sa felurite obiecte de cult dăruite de mitropolit, precum și un tablou al său, lucrat în ulei (e zugrăvit și la locul ctitorilor, la intrarea în naos). În testamentul mitropolitului, întocmit cu două săptămâni înainte de moarte, se preciza că biserica a fost zidită din temelie „.... atât cu cheltuiala și osteneala noastră, cât și cu cheltuiala și ajutorul a multe obraze cinstite, din boieri și dintr-alți pravoslavnici creștini iubitori de faptă bună și plăcută lui Dumnezeu”. Între cei care l-au ajutat mai mult la ridicarea bisericii, testamentul menționa, nominal, pe nepotul său, paharnicul Toma Stamati, și pe logofătul Luca Banul. În continuare, arăta că a înfrumusețat biserica „atât de lăuntru cât și din afară cu toate cele trebuincioase podoabe și lucruri”, înzestrând-o cu o serie de proprietăți. Ultima dorință exprimată de Iacob Stamati în testament a fost ca biserica ridicată de el să nu fie închinată niciodată mitropoliei, vreunei episcopii, sau vreunei mănăstiri grecești, ci „să rămâie a patriei”, spre a sluji ca lăcaș de închinare credincioșilor din cartierul respectiv. Hotăra apoi ca la biserică să slujească patru preoți, care să fie scutiți de orice „dajdie preotească”. A mai acordat un ajutor financiar substanțial pentru refacerea schitului Pocrov.

Tot aici trebuie să consemnăm grija sa părintească față de preoțime. Biograful său, medicul Andreas Wolf, scria că multor preoți săraci le ierta ploconul vlădesc, altora le dădea ajutoare. Credincioșilor săraci, văduvelor și orfanilor le făcea multe milostenii. „Mai multe sute de văduve în mizerie și orfani – scria Wolf – au fost salvați de la foame prin generozitatea sa. Fiice de boieri sărace, dar virtuose, au primit de la el daruri de nuntă, de la 10 la 20 de pungi: fără acest sprijin ele trebuiau să rămână necăsătorite. Oriunde întâlnea nefericiți îi ajuta.

Câți flămânzi n-a hrănit și câți goi n-a îmbrăcat? Toate acestea le-a făcut fără zgomot, fără a-și da aerul unui binefăcător, fără a avea nevoie de mulțumirea celui pe care-l salvase... Desigur că Iacob și-a găsit cea mai înaltă satisfacție în binefaceri și anume ca niciodată să nu știe stânga ce face dreapta”.

O altă latură a activității mitropolitului este cea culturală. Fără să fi avut pregătire superioară, totuși a îndrumat și sprijinit activitatea editorială și s-a îngrijit îndeaproape de școlile românești din Moldova. Numele cunoscutului tipograf și gravor Mihail Strilbițchi nu mai este întâlnit în foile de titlu ale tipăriturilor ieșene ca în timpul lui Gavriil Callimachi și al urmașilor săi. Probabil nu s-a putut înțelege cu noul mitropolit (care, de altfel, nu s-a arătat favorabil politicii rusești), căci după 1794 a tipărit câteva cărți dincolo de Nistru, la Dubăsari (un *Bucvar românesc* 1792, un *Bucvar slavon* și un *Ceaslov românesc* în 1794), apoi la Movilău (*Istoria lui Alexandru cel Mare*, în românește, 1796, *Psaltirea*, în românește, 1796 și un *Bucvar românesc*, 1800).

În primii ani de păstorire, Iacob Stamati a refăcut tipografia mitropolitană din Iași, astfel că în 1794 a apărut romanul moralizator al scriitorului spaniol Baltasar Gracian (secolul al XVII-lea), *Critil și Andronius*, tradus din grecește. În anii următori au apărut diferite cărți de cult sau de învățatură: *Liturghierul* (1794), *Psaltirea* (1794), cu o listă cronologică a domnilor Moldovei, cu indicarea anilor de domnie, *Ceaslovul* (1797), *Prăvilioară adică Molitvelnic în scurt* (1802), *Psaltirea* (1802) și altele. Cu ajutorul mitropolitului, au fost tipărite cele trei cărți ale episcopului Amfilohie al Hotinului în 1795: *Gramatica theologicească*, *De obște geografie*, și *Elemente aritmetice*.

Între meșterii tipografi notăm pe un ierodiacon Gherasim (până în 1795 inclusiv), căruia i se datorează o bună parte din cărțile consemnate aici. Din 1795 apare și un Pavel Petrov (sau Clopotarul), iar în 1802 un ieromonah Macarie. La cărțile tipărite în anul 1794 era trecut ca meșter tipograf un „popa Mihalache tipograf”. Presupunem că este Mihail Strilbițchi, angajat de Mitropolie mai mult pentru supravegherea și îndrumarea celorlalți tipografi pe care i-am amintit, formați desigur tot de el și care de acum înainte vor lucra singuri. În orice caz, Mihail Strilbițchi rămâne o personalitate centrală în domeniul tiparului în Moldova.

Mitropolitul Iacob s-a interesat și de școlile existente atunci. Astfel, la 28 aprilie 1800, împreună cu trei boieri – în calitate sa de președinte al Epitropiei școlilor – a prezentat domnitorului Constantin Ipsilanti un raport asupra învățământului din Moldova, cunoscut sub numele de „ponturile asupra școlilor”, sau „anaforaua mitropolitului Iacob pentru școli”. În cele două puncte ale raportului, se arată starea învățământului din Moldova și se făceau diferite recomandări didactico-pedagogice și practice în legătură cu procesul instructiv-educativ, mai ales în Academia de la Iași, înființată și organizată între anii 1765-1767 în clădirea anume zidită de domnitorul Grigorie Alexandru Ghica.

Din anaforaua respectivă reiese că școala domnească, precum și alte școli din Moldova se întrețineau din cei 4 lei pe care-i plătea anual fiecare preot și diacon. Se prevedea ca limba de predare să fie greaca, folosită și în școli din Europa (sau limba franceză). În ce privește obiectele de învățământ, acestea erau foarte variate sub raportul conținutului, fiind prevăzute disciplinele umaniste (inclusiv latina), dar și cele exacte. Recrutarea elevilor se făcea din toate păturile sociale. Cei săraci beneficiau de întreținere gratuită, „având în vedere silința la învățatură”. Pentru învățarea limbilor străine se recomanda asimilarea gramaticii aplicate la texte. „După ce va învăța copilul oareșce gramatică”, se vor preda fabulele lui Esop și apoi alte texte literare și „așa merg înainte de la cele știute și-i învață și pre cele neștiute...”. Combătea excesul de memorizare, precum și bătaia, folosită ca mijloc de educație în școlile grecești. Pentru cei silitori se recomandau recompense, iar pentru cei nesilitori, îndepărtarea din școală. „Douăzeci și patru de ucenici cari șad în școală și sânt scriși în izvod vor lua leafă pe toată luna, unii câte cinci și alții câte zăci lei... Iar din cei ce șad în școală câți vor fi leneși și neiubitori de învățatură să scot afară și să pun alții în locul lor fără fătării; căci niciodată nu iaste hrănitore de săraci, ci hrănitore de învățatură și pentru aceasta, pre cel ce are trebuință de învățatură îl hrănește până la o vreme și-l și învață; iar pre cel ce are trebuință numai de milă, îl trimite la cutia milelor”. Durata studiilor era de șase ani, după care urma o nouă serie de elevi. Examenul se prevedea din șase în șase luni, vacanța numai o lună, în timpul verii. Elevii bolnavi urmau să fie tratați de „doftorii politiei... fără plată”. Propunea, de asemenea, ca școala domnească să fie înzestrată cu bibliotecă, iar fiecare negustor care va aduce în țară cărți nou apărute va fi îndatorat să dea un exemplar pentru bibliotecă. Toate acestea îl prezintă pe Iacob Stamati ca un militant de seamă pentru progresul cultural al țării sale, preconizând principii pedagogice și metode de învățământ luate din pedagogia iluministă de atunci.

Mitropolitul Iacob a trecut la cele veșnice în noaptea de 11/12 martie 1803, fiind în vârstă de 54 de ani. Potrivit vechii tradiții, trupul său a fost îngropat șezând în scaun, în catedrala Sfântul Gheorghe din Iași. Pe frumoasa piatră de marmoră care-i acoperă mormântul este săpată o inscripție cuprinzătoare, cu indicarea principalelor date din viața sa.

La moartea lui, Mitropolia era datoare cu 300 de pungi. Devenise obișnuință ca ierarhii să lase datorii la moarte, pentru ca domnii fanarioți să nu mai aibă ce jefui, așa cum se întâmplase la moartea unor ierarhi.

Încheind aceste sumare considerații asupra activității celor trei ierarhi moldoveni din ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea – Gavriil Callimachi, Leon Gheucă și Iacob Stamati – se poate afirma că toți au fost preocupați de progresul cultural al poporului lor, entuziaști apărători ai celor obidiți, pricepuți îndrumători în probleme economice-administrative și ctitori de lăcașuri sfinte.

Bibliografie

Izvoare: ANDREAS WOLF, *Beiträge zur einer statistische-historischen – Beschreibung des Fürstenthums Moldau*, Hermannstadt, 1805, 2 vol. (tradusă fragmentar de Tudor Pamfile, Pagini vechi din viața moldovenească, Chișinău, 1919); CONSTANTIN ERBICEANU, *Istoria Mitropoliei Moldovei și Sucevei și a catedralei mitropolitane din Iași*, București, 1888, XCVIII + 548 p. + LVI p.; N. IORGA, *Condica de hirotonii a Mitropoliei Moldovei*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, vol. III, București, 1924, p. 1-42; IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tomul II (1716-1808), București, 1910, 571 p. și tomul IV, *Addogiri și îndreptări*, București, 1944, XII + 375 p.

Lucrări speciale: V. LAURENT, *L'élection de Gabriel Callimachi à la Métropole de Moldovalachie. Date et circonstances*, în „Bulletin de la Séction Historique de l'Academie Roumaine”, XXVI, 1, 1945, p. 139-159 (și extras, București, 1947, 21 p.); SCARLAT CALLIMACHI și VLAD GEORGESCU, *Mitropolitul Gavriil Callimachi și Rusia*, în BOR, an LXXIX, 1961, nr. 9-10, p. 791-813; CONSTANTIN MOSOR, *Aspecte principale din viața și activitatea mitropolitului Moldovei Gavriil Callimachi (1760-1786)*, în BOR, an LXXXVIII, 1970, nr. 7-8, p. 764-777.

ALEXANDRU CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chișinău, 1942, 48 p. (extras din „Luminătorul”, an LXXV, 1942, nr. 1-2); PETRONEL ZAHARIUC, *Înalti ierarhi și familiile lor: Leon Gheucă*, în „Arhiva genealogică”, Iași, 2(7), 1995, nr. 3-4, p. 191-208.

ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavriil Bănulescu-Bodoni, ca vicar al Principatelor române după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul*, în BOR, an XLI, 1923, nr. 13, p. 956-960.

ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749-1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.; I. LUPAS, *Cum înfățișează o carte tipărită la Sibiu în anul 1805 personalitatea mitropolitului Iacob Stamati*, în MA, an IV, 1959, nr. 11-12, p. 850-858; N. C. ENESCU, *Data anaforalei mitropolitului Iacob II Stamati privitoare la scolile din Moldova*, în MMS, an XLVII, 1971, nr. 3-4, p. 192-203.

Activitatea culturală-tipografică: EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le prototype Mihail Strilbisky, graveur et imprimeur à Iassy, à Mogilev en Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strilbitchi*, în „Candela”, an XXXI (1912), p. 225-231 și 281-288 (și extras, 16 p.); T. G. BULAT, *Tiparnitele moldovenesti de carte bisericească de la mitropolitul Varlaam la mitropolitul Veniamin Costachi (1641-1803)*, în MMS, an XLVII, 1971, nr. 5-6, p. 349-361; ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul al XVIII-lea (1700-1821)*, București, 1968, 398 p. (îndeosebi p. 213-289).

LXII

EPISCOPIILE ROMANULUI, HUȘILOR ȘI RĂDĂUȚILOR ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Ca și în cazul Mitropoliei, în aceeași perioadă se constată o mai mare stabilitate a episcopilor sufragani în scaunele lor, cu păstoriri mai îndelungate și destul de rodnice. Preocupările ierarhilor de acum sunt aceleași ca și ale înaintașilor lor, adică probleme economice ori zidirea și restaurarea unor lăcașuri de închinare. Domnii fanarioți, dacă nu-i mai înlătură pe ierarhi din scaun, după bunul lor plac, în schimb le jefuiesc bunurile rămase după moarte. Un fapt deosebit de dureros a fost ocuparea părții de nord a Moldovei (Bucovina) de austrieci, care a dus și la mutarea scaunului Episcopiei de Rădăuți la Cernăuți, devenind acum Episcopia Bucovinei, pusă sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbe din Carloviț. Așa se face că după 1775 (oficial din 1781) Mitropolia Moldovei a rămas numai cu două eparhii sufragane: a Romanului și a Hușilor.

Episcopia Romanului. Episcopului Teofil, trecut la cele veșnice la 1 septembrie 1747 și îngropat la Neamț, i-a urmat tot un călugăr din obștea acelei mănăstiri, egumenul *Ioanichie*, ales la 15 septembrie 1747. La scurt timp după alegerea sa, a semnat – alături de ceilalți ierarhi ai țării – hrisovul lui Grigorie II Ghica, prin care se hotăra deschiderea de școli pe lângă cele trei Episcopii (25 decembrie 1747). Desigur, va fi purtat grijă „a găsi dascăli învățați la slovenie ori și la românie, ori din cei eșiți din școalele de la Iași, ori dintr-alții...” care „să fie datori a se sili cu învățătura copiilor”, așa cum prevedea hrisovul de întemeiere.

Episcopul Ioanichie împreună cu fratele său, ieromonahul Nicolae, au ctitorit schitul *Vovidenia*, în apropierea mănăstirii Neamț, numit așa după hramul său, Intrarea Maicii Domnului în biserică (slav. Vovidenia). Era o biserică de lemn construită în anul 1749, pe locul căreia s-a ridicat, mai târziu, biserica de zid, existentă și azi. Deci, Ioanichie este al treilea episcop de Roman care a ctitorit schituri, în apropierea mănăstirilor de metanie (după Pahomie, ctitorul Pocrovului, și Ghedeon, ctitorul Sihăstriei). Din actul de întemeiere a schitului, cu data de 15 august 1751 (reînnoit în 1754), rezultă că i-a dăruit o moșie la Davideni, vii, o moară, trei prisăci, vite cornute, cai și oi, două case, un heleșteu lângă schit, apoi cărți, veșminte, vase și alte obiecte de cult, toate „făcute din dreaptă osteneală și agonisita noastră ce am avut-o mai dinainte vreme pân'a nu veni la scaunul Episcopiei Romanului”. Prin același act rânduia ca după moartea lui, egumenul de la Neamț „să fie nacealnic și purtător de grijă și acestui schit”.

A doua ctitorie a episcopului Ioanichie a fost biserica *Precista Mare din Roman*. Este vorba de o biserică rezidită „de iznoavă” și declarată mănăstire, pe locul vechii ctitorii a doamnei Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușneanu, din 1569. La 25 martie 1756, Constantin Racoviță a asistat la Liturghia săvârșită în această biserică, fiind în drum spre Iași, după ce primise pentru a doua oară domnia țării Moldovei. Impresionat de frumusețea noului lăcaș de închinare, domnul i-a dăruit moșii, precum și obiecte de cult. Același domnitor a încredințat pe episcopul Ioanichie să construiască o nouă biserică, din piatră, cu hramul *Sfântul Prooroc Samuil, în Focșani*, în locul celei din lemn, pe care o ridicase în cursul primei sale domnii, ca o mulțumire lui Dumnezeu că l-a ajutat să redobândească scaunul domnesc. A ctitorit, de asemenea, o biserică din lemn în satul *Vulpășești*, în apropiere de Roman, căreia i-a dăruit mai multe cărți de slujbă.

Ca și alți vlădici de Roman, a primit de la domnii țării numeroase hrisoave pe seama Episcopiei (scutirea de dări a preoților din Roman, dreptul de a judeca fetele bisericesti din eparhia sa, întărirea unor proprietăți etc.). Mulți credincioși au făcut danii Episcopiei, mai ales proprietăți imobile. De multe ori a fost rugat să rezolve diferite probleme de delimitare a hotarelor unor moșii.

Ca membru în Divanul țării, a luat parte la rezolvarea unora din cele mai însemnate acte din viața poporului de rând (dezrobirea vecinilor în 1749, desființarea vădrăritului, numit și năpaste, în 1756 – act reînnoit în 1764 –, desființarea văcăritului în 1757).

Ca o recunoaștere și apreciere a bogatei sale activități, la 13 aprilie 1756, mitropolitul Iacob Putneanu, în înțelegere cu domnitorul Constantin Racoviță, au hotărât să acorde episcopului Ioanichie dreptul de a sluji în capitala țării – ca și în eparhia sa – cu sacos și mitră, drept pe care nu-l aveau episcopii sufragani. Deși cartea mitropolitului preciza că această cinste era acordată exclusiv lui Ioanichie, totuși ea s-a extins apoi și la urmașii săi.

După o activitate bogată – mai ales administrativă-economică și de ctitorire a unor lăcașuri sfinte – episcopul Ioanichie a trecut la cele veșnice la 15 ianuarie 1769, fiind îngropat în biserica mare de la Neamț, alături de înaintașul său Teofil.

Urmașul lui Ioanichie a fost călugărul putnean *Leon Gheucă*, protosinghelul Mitropoliei din Iași, ales la 2 februarie 1769. Chiar în anul alegerii și înscăunării sale la Roman, au plecat la Petersburg cele două delegații ale Țării Românești și Moldovei, pentru a prezenta țarinei Ecaterina a II-a doleanțele celor două țări. Fiindcă delegația moldoveană era condusă de Inochentie al Hușilor, lui Leon i s-a încredințat și cărmuirea provizorie a acelei eparhii în absența titularului.

Ca episcop de Roman, Leon Gheucă a reînnoit catapeteasma bisericii episcopale, a făcut parte din multe comisii de hotărnicie a moșiilor. Am arătat și cu alt prilej că a fost un bun prieten al vestitului cărturar sârb Dositei Obradovici, care a petrecut un timp la Roman. Părăsind Moldova, acesta s-a îndreptat spre țările germanice, ajungând la Halle, unde s-a înscris la Universitate și a purtat

grijă de cei doi bursieri ai episcopului românesc: nepotul său Alexandru Gheucă și un ierodiacon Gherasim. Într-o scrisoare, Obradovici relatează că zelul lui Leon „cătore învățătură și iubire de patrie nu se poate descrie pe deplin” și că „fiind episcop, a învățat limba franceză, a adunat cu mare cheltuială o foarte aleasă bibliotecă, a dat să se traducă pe limba sa felurite cărți și acum și-a propus a da în tipar, cu cheltuiala sa, *Teatrul politic* al lui Ocsensterna și *Telemachul* și a le dăruia patriei sale”. Este vorba de lucrarea *Theatron Politicon* a lui Ambrosius Marlianus, mult apreciată în cultura greacă, de *Cugetările* suedezului Gabriel de Thureson Oxenstiern, din secolul al XVII-lea și de romanul mitologic al prelatului francez François Fénelon, *Aventurile lui Telemac*, din 1699. A tradus el însuși din filosofii antici Platon, Epictet, Socrate, Cicero (după o versiune franceză). Traducerile respective nu au fost tipărite, ci au circulat în manuscris.

La îndemnul episcopului Leon, un logofăt Toma a tradus din grecește romanul lui Heliodor, *Etiopica*, din secolul al III-lea („A lui Iliodor istorie etiopicească sau Ethiopica”). Era un roman erotic, în care se pleda pentru o iubire curată și o credință statornică a soților, cu alte cuvinte pune în evidență sfințenia căsătoriei, așa cum o înțelege învățătura creștină.

O însemnare pe un manuscris, – fără titlu – copiat în 1814, arată că s-a tradus de episcop din franțuzește în românește. Era o lucrare moral-filosofică, care trata despre fericire, moarte, existența lui Dumnezeu și viața oamenilor, despre filosofia lui Seneca, Platon, Cicero, Epictet etc.

Am relatat în alt loc dificultățile pe care le-a întâmpinat Leon, după moartea lui Gavriil Callimachi, când patriarhul ecumenic voia să așeze în scaunul mitropolitan vacant pe greul *Iacob*, egumenul mănăstirii Barnovschi. În cele din urmă, patriarhul a fost nevoit să țină seama de voința țării și astfel Leon a urcat în scaunul mitropolitan, prin martie 1786. Dar la stăruințele domnului și ale patriarhului ecumenic, greul Iacob a reușit, totuși, să ajungă episcop al Romanului. Mitropolitul Leon a refuzat să ia parte la hirotonia sa, săvârșită desigur de arhierii greci, în biserica mănăstirii închinată Dancu din Iași. Deși a rămas în scaunul de la Roman numai câteva luni, greul Iacob a fost o adevărată nenorocire și o rușine pentru Biserică. A adus în slujbe la Episcopie numai greci, pe care i-a însărcinat să strângă darea cârjei (care se plătea la instalarea unui nou chiriarh), ploconul vlădicesc și darea pentru școli, ca să-și poată plăti nenumăratele datorii făcute în vederea ocupării scaunului episcopal. Din cauza jafului lui Iacob, „mulți preoți au fugit și alții și-au tăiat părul și s-au făcut țărani”, cum relatează un raport oficial contemporan. În același scop, a vândut sau a amanetat o parte din bunurile Episcopiei. Dumnezeu a scăpat însă curând eparhia de acest om nevrednic, căci a murit subit în Focșani, în octombrie același an.

Imediat după moartea sa, mitropolitul Leon a dispus să se facă o cercetare asupra datoriilor lăsate de Iacob. Toți slujbașii greci de la Episcopie au fost destituiți. Cercetările au continuat la Iași în prezența mitropolitului Leon, care a dat o

„carte de blestem” împotriva celor care refuzau să facă mărturisiri. S-a constatat acum că au fost mituite zeci de persoane, începând cu domnitorul și continuând cu diferiți boieri, domnițe și boieroaice și chiar un portar, fie cu bani, fie cu obiecte de preț (inele, cercei, ceasuri de aur și de argint, tabachere etc.). Toate cheltuielile lui se ridicau la peste 90.000 lei, o sumă enormă în acel timp, din care el a plătit numai 20.000 lei. Episcopia urma să achite aceste datorii zeci de ani, căci venitul ei era de abia 7.500 de lei anual, din care trebuia să facă față și cheltuielilor curente.

Alți episcopi de Roman. Starea tristă în care a adus Episcopia Romanului nevrednicul Iacob a făcut ca alegerea succesorului său să întârzie cu nouă luni, căci nici un călugăr nu mai voia o eparhie cu asemenea datorii. Abia în vara anului 1787 a fost ales ieromonahul *Antonie*, originar din Rădăuți, călugărit la Putna, de unde plecase în urma ocupării Bucovinei de austrieci. Ca episcop, a reușit să plătească o parte din datoriile înaintașului său. În timpul păstoririi sale, egumenul Gherasim Putneanul, de la mănăstirea Precista Mare din Roman, a refăcut biserica acesteia (1787), punând și bazele unei bolnițe.

A murit la 17 mai 1796, iar la 1 iunie locul său a fost ocupat de *Veniamin Costachi*, până atunci episcop la Huși. Acesta a continuat să plătească datoriile lui Iacob, a ajutat unele biserici din oraș, dar mai ales pe arhimandritul Vartolomeu Putneanul, egumenul mănăstirii Precista Mare. Acesta a transformat bolnița făcută de egumenul Gherasim Putneanul într-un adevărat spital – prima instituție de acest gen în Roman –, având o clădire proprie și o farmacie („spiterie”), precum și personal medical, urmând să deservească și pe locuitorii orașului. Întrucât aceste lucrări n-au putut fi realizate cu banii lăsați prin testament de Gherasim și nici din veniturile mănăstirii, episcopul Veniamin i-a venit în ajutor cu 80 de pungi de bani (40.000 lei vechi). În felul acesta, egumenii Gherasim și Vartolomeu, precum și episcopul Veniamin, pot fi considerați adevărații ctitori ai „ospitalului săracilor din târgul Romanului”.

S-a îngrijit, de asemenea, și de preoții din eparhie, adresându-le o pastorală, la scurt timp după înscăunare, cu diferite îndrumări privitoare la misiunea lor. La 18 martie 1803, tânărul episcop Veniamin a fost ales în scaunul de mitropolit al Moldovei.

Episcopia Hușilor. După retragerea episcopului Ierotei, în scaunul vacant a fost ales tot un călugăr putnean, *Inochentie*, originar dintr-o familie de răzeși din Bahna, ținutul Neamț, intrat de tânăr în mănăstirea Neamț, de unde a trecut la Putna. Remarcat de Iacob Putneanul, a fost făcut „dichi” (administrator) la Episcopia din Rădăuți, în timp ce păstorea acolo. Probabil tot la recomandarea sa, a fost ales episcop al Hușilor, în mai 1752. În cei 30 de ani de păstorie, Inochentie s-a dovedit nu numai un priceput gospodar, ci și un bun patriot și un ales păstor de suflete. O însemnată faptă a sa a fost rezidirea din temelie a catedralei episcopale de la Huși, ctitorită de Ștefan cel Mare, care ajunsese în stare de

degradare. Din smerenie, nu și-a pus numele său de ctitor și nici pe al domnitorului Matei Ghica, cel care l-a ajutat, ci a așezat la locul de cinste vechea pisanie a lui Ștefan cel Mare. A urmat apoi refacerea caselor din incinta Episcopiei, precum și a schitului Brădicești, metocul eparhiei.

Episcopul Inochentie s-a numărat printre cei care l-au îndemnat pe domnitorul Constantin Racoviță Cehan să înființeze spitalul Sfântul Spiridon din Iași, lucru pe care-l recunoaște însuși domnul în hrisovul de întemeiere a spitalului din 1756 („sfătuindu-ne, în câteva rânduri, cu ai noștri duhovnicești părinți, sfinția sa chir Inochentie, episcop Hușului...”).

Inochentie s-a îngrijit și de averea Episcopiei. Astfel, a reînnoit în mai multe rânduri hrisoavele domnești de scutiri, a cumpărat sau a primit zeci de danii în bunuri imobile (moșii, vii, păduri, un loc pentru metoc în Iași etc.), a făcut schimburi de proprietăți, a restabilit hotarele moșiilor. În administrarea bunurilor Episcopiei, a avut un neprețuit ajutor în persoana dichiului Iorest Danu. Deși s-ar părea, la prima vedere, că toate acestea n-ar corespunde cu menirea sa de păstor de suflete, totuși, pe atunci moșiile erau singurele mijloace de existență a Episcopiei. Veniturile lor l-au ajutat să-și refacă reședința și catedrala, jefuite în 1767, când Inochentie s-a retras la Brădicești, din cauza ciumei.

Ca unul care descindea din pătura răzeșilor, a înțeles toate nevoile și suferințele acestora. Episcopul Melchisedec (secolul al XIX-lea) a consemnat o „tradiție”, care spunea că Inochentie umbla călare, cu desagii la sa, intra în casele răzeșilor, vorbea cu ei despre treburile gospodărești, încât toți alergau la el, spre a primi ajutor și sfaturi. Mai amintim că în 1756, Inochentie, alături de ceilalți ierarhi ai țării, a luat parte la divanul sau adunarea în care s-a hotărât desființarea dării vădrăritului (numită năpaste), iar în anul următor a văcăritului.

Inochentie s-a dovedit și un luminat patriot. Astfel, în 1769-1770, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774, a condus delegația moldoveană în Rusia, la Curtea țarinei Ecaterina a II-a, pentru a-i prezenta doleanțele țării și a-i cere sprijinul împotriva stăpânirii otomane. Alături de Inochentie, din delegație mai făceau parte egumenii Vartolomei Măzăreanu de la Solca și Benedict Teodorovici de la Moldovița, precum și boierii Ioniță Paladi, fost mare logofăt și Enache Milu, fost mare spătar. În absența sa, conducerea eparhiei a fost încredințată episcopului Leon Gheucă al Romanului. Delegația moldoveană a plecat în decembrie 1769, având trei scrisori către împărăteasă (în prima expuneau doleanțele țării cu privire la abuzurile și jafurile făcute de oștile străine aflate în Moldova, prin a doua se cerea sprijinul Rusiei pentru aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou de la Zolkiew – unde au fost duse de poloni – la Suceava, iar prin a treia, câteva văduve cereau unele scutiri), două scrisori către Sinodul rus, tot în legătură cu aducerea moaștelor Sfântului Ioan cel Nou, și alte două către înalte personalități politice din Rusia. Sosiți la Petersburg, după aproape trei luni de călătorie, membrii delegației moldovene au fost primiți de împărăteasă, în

Duminica Floriilor (28 martie 1770), împreună cu delegația munteană, condusă de mitropolitul Grigorie II. Inochentie a vorbit cel dintâi, prezentând scrisorile din partea țării, apoi a vorbit mitropolitul Grigorie. În timpul șederii la Petersburg, Inochentie a îndemnat pe arhimandritul Vartolomei Măzăreanu să traducă din slavonește în românește *Liturghia arhierască*, după cum arată o însemnare a traducătorului.

La 17 iulie 1770, Inochentie a pornit spre țară, iar cei doi egumeni au mai rămas zece zile, pentru a primi din partea împărătesei veșminte, obiecte liturgice și cărți de slujbă. Episcopul primise un rând de odăjdii arhieresti. Sosit în țară, Inochentie a raportat domnului și mitropolitului cum și-a îndeplinit misiunea, apoi s-a reîntors în eparhia sa. Toate aceste lucruri se cunosc din descrierea călătoriei delegației moldovene la Petersburg, făcută de arhimandritul Vartolomei Măzăreanu.

Inochentie și-a dat obștescul sfârșit la 1 octombrie 1782, fiind înmormântat în catedrala episcopală, refăcută de el din temelii. Urmasul său, Iacob Stamati, i-a așezat pe mormânt o lespede de marmură, cu inscripție săpată de jur împrejur. Acestea au fost doar câteva din faptele episcopului Inochentie, care-l așază printre ierarhii de vrednică pomenire de la Huși.

După moartea lui Inochentie, domnitorul fanariot de atunci, Alexandru Mavrocordat Deli-bei, a luat toți banii rămași de la bătrânul episcop, o parte din averea mobilă și imobiliară, precum și economiile și lucrurile de valoare depuse de credincioși spre păstrare la Episcopie. Prin acest jaf, Episcopia a rămas cu o datorie de 75 de pungi, o sumă foarte mare, pe care a trebuit s-o plătească urmașul său. Obiceiul jefuirii eparhiilor moldovene după moartea chiriarhului lor a fost urmat și de alți domni fanarioți.

Episcopul Iacob Stamati. A fost ales la 9 decembrie 1782 și hirotonit în ziua următoare, în biserica Curții domnești din Iași. Gramata mitropolitului Gavriil pentru noul ierarh poartă data de 18 decembrie 1782, când i s-a făcut înscăunarea. Așezat la Huși, a găsit Episcopia într-o stare de plâns. Revoltat de jaful domnului fanariot, episcopul Iacob a dispus să se întocmească un pomelnic al episcopilor de Huși și al domnilor țării care au ajutat Episcopia, lucrat în lemn, de dimensiuni mari, în formă de triptic, în care era înfierată și fapta aceluia domn.

Îndată după înscăunare, Iacob Stamati a construit o nouă reședință episcopală, clădire existentă până azi, precum și o serie de dependințe. Biserica episcopală a fost înzestrată cu veșminte, icoane și vase liturgice, iar catapeteasma a fost zugrăvită. Câțiva ani mai târziu, a cumpărat o mână din moaștele Sfintei Chiriachi. De asemenea, a cumpărat, a primit în dar sau a arendat numeroase moșii, reușind să refacă starea materială a Episcopiei. În 1789, un ieromonah Sofronie, ctitorul schitului Averești, și-a închinat ctitoria – cu toate bunurile – Episcopiei de Huși.

Pentru ridicarea vieții religioasă a credincioșilor, episcopul Iacob a trimis în 1785 o scrisoare pastorală către preoții din eparhie, plină de îndemnuri

privitoare la îndeplinirea slujbei lor. Cele 7 „ponturi” ale pastoralei cuprindeau îndrumări referitoare la conduita preotului față de enoriași, la curățenia și înfrumusețarea bisericii etc. Tot aici erau notate și sancțiunile care urmau să fie aplicate preoților nevrednici, dar și credincioșilor care nu acordau respectul cuvenit preoților și rânduielilor bisericești.

După o activitate rodnică de zece ani, episcopul Iacob a fost ales în scaunul mitropolitan de la Iași, la 21 iunie 1792.

Urmasii lui Iacob Stamati. Peste câteva zile, în 26 iunie, a avut loc alegerea, iar a doua zi hirotonia noului episcop de Huși, *Veniamin Costachi*, până atunci egumen al mănăstirii Sfântul Spiridon din Iași. În cei patru ani de păstorie la Huși, s-a ocupat cu înzestrarea catedralei episcopale cu diferite obiecte de cult, precum și a reședinței eparhiale. Mitropolitul Iacob l-a trimis să slujească la înmormântarea starețului Paisie de la Neamț († 15 noiembrie 1794), dar a ajuns după îngropare. A rămas atunci la Neamț aproape o lună, participând la alegerea urmașului lui Paisie.

La 1 iunie 1796, Veniamin a fost ales episcop al Romanului. În ziua următoare, a fost ales la Huși ieromonahul *Gherasim Clipa Barbovski*, dichilul Mitropoliei. Acesta era fiu de preot din Vicovu de Sus, în părțile Rădăuților; călugărit la Putna, a plecat de acolo la Slatina, unde a ajuns dichiu, iar mai târziu a avut aceeași slujbă la Mitropolie. Ca episcop la Huși, a fost preocupat mai mult de probleme economice, sporind averea Episcopiei prin daniile unor credincioși. Reprezentant al iluminismului, a sprijinit traducerea unor lucrări în românește. Cu toate acestea, Episcopia a ajuns sub el la mari datorii. Se pare că acestea s-au făcut cu gândul nemărturisit ca ea să nu mai poată fi jefuită la moartea ierarhului de către domnii fanarioți, așa cum se întâmplase în cazul lui Inochentie. La 25 martie 1803, Gherasim Clipa Barbovski i-a urmat lui Veniamin Costachi în scaunul episcopal de la Roman.

Episcopia Rădăuților. În această perioadă, Episcopia Rădăuților a ajuns într-o situație dificilă, datorită schimbărilor teritoriale survenite în 1775, fapt pentru care ne ocupăm de ea aici, după Episcopia de Huși, deși în ordinea canonică a scaunelor era înaintea acesteia.

În urma alegerii lui Iacob Putneanu ca mitropolit al Moldovei, în scaunul episcopal de la Rădăuți a fost ales *Dosoftei Herescu*. Noul episcop provenea dintr-o familie de mici boieri, părinții săi călugărindu-se la bătrânețe. Își avea metania la mănăstirea Putna, unde a fost pentru scurt timp egumen. Hirotonit și înscăunat la Rădăuți în noiembrie 1750, a avut o păstorie extrem de lungă și rodnică, dar și foarte agitată. Ca și înaintașii săi, a sporit averea eparhiei, prin cumpărări de moșii sau prin daniile unor credincioși. Este întâlnit ca membru în Divanul domnesc, atunci când s-au luat măsuri de mare însemnătate pentru viața politică și socială a țării, pe care le-am menționat în alt loc. Actele timpului îl amintesc mereu făcând anumite hotărâri, deci fixând hotarele unor moșii, fie singur, fie cu unii dregători domnești.

Episcopul Dosoftei a fost și ctitor de locașuri sfinte, căci din banii lui s-au ridicat biserica din *Vadul Vlădicii* lângă Rădăuți (1773), biserica cu hramul *Sfânta Treime din Cernăuți*, ctitorită împreună cu fratele său, Ilie Medelnicerul (1774, mutată mai târziu la Clocucica) și biserica din *Vicovu de Jos* (1777, mutată mai târziu la Bahrinești). Toate erau biserici modeste, din lemn. În 1781 – cu banii săi – a ridicat o clopotniță lângă biserica episcopală „Sfântul Nicolae” din Rădăuți, existentă și azi. Mănăstirii sale de metanie, Putna, i-a făcut mai multe danii. În 1771, deci în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774, parohiile fostei eparhii a Hotinului au fost trecute sub oblăduirea duhovnicească a episcopului Dosoftei Herescu. Au rămas sub jurisdicția Episcopiei din Rădăuți până în 1775, când au trecut la Mitropolia Proilaviei. De la vlădica Dosoftei se cunosc zeci de antimise răspândite în bisericile din eparhia sa.

Anul 1775 a adus schimbări radicale în viața politică și, implicit, în cea bisericească a Moldovei. După războiul ruso-turc din 1768-1774, încheiat cu pacea de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), Austria a cerut Porții partea de nord a Moldovei, drept recompensă pentru ajutorul dat în cursul războiului. S-a susținut că era vorba doar de „o rectificare de frontieră în sudul Galitiei”, care le era necesară pentru trecerea în Transilvania, prezentând în acest scop la Poartă o hartă falsă, în care teritoriul revendicat era redus la o fâșie îngustă. Pe baza unei convenții turco-austriece, din 7 mai 1775, Poarta a cedat Imperiului habsburgic acest teritoriu, cunoscut de acum înainte sub numele de Bucovina. Protestele domnitorului Grigorie III Ghica au avut ca urmare uciderea sa, din ordinul sultanului (1777). Prin acest act politic, istoria eparhiei Rădăuților a intrat într-o nouă fază.

În 1781, s-a făcut un schimb de parohii, între mitropolitul Gavriil Callimachi și episcopul Dosoftei Herescu, în sensul că Suceava și parohiile din jur, care aparțineau Mitropoliei, au fost cedate Episcopiei de Rădăuți, întrucât intraseră în hotarele Imperiului habsburgic, iar Mitropolia primea, în schimb, ținutul Dorohoi, neocupat de austrieci, care ținuse până în acel moment de Rădăuți.

Pe baza unei hotărâri a împăratului Iosif II (1780-1790), din 12 decembrie 1781, reședința Episcopiei a fost mutată din Rădăuți la Cernăuți. Instalarea lui Dosoftei în Cernăuți s-a făcut la 30 ianuarie (19 febr. st. n.) 1782, de către generalul comandant al Bucovinei, Enzenberg, care i-a oferit atunci o cruce de aur, ca dar din partea împăratului. De acum înainte, și-a luat titlul de „episcop al Bucovinei” sau „episcop exempt al Bucovinei”. Prin aceasta, a încetat jurisdicția Mitropoliei Moldovei asupra fostei Episcopii de Rădăuți, inclusiv asupra primei sale reședințe de la Suceava. Episcopia Bucovinei a fost sobordonată – în problemele spiritual-dogmatice – Mitropoliei ortodoxe sârbe din Carlovit. În problemele administrative era pusă sub controlul Guvernului imperial din Viena. În 1786, când s-a făcut reorganizarea Bisericii din Bucovina, Episcopia a fost pusă sub jurisdicția Carlovitului și în problemele administrative, iar titularii ei urmau să

facă parte din Sinodul mitropolitan de la Carlovit. În același an s-a publicat un Regulament al noii eparhii, așa-numitul „Plan de organizare bisericească”, de care ne vom ocupa în alt loc.

După lungi tratative cu autoritățile, episcopul Dosoftei a reușit să aducă la 13 septembrie 1783, în biserica cu hramul Sfântul Gheorghe de la mănăstirea Sfântul Ioan din Suceava, moaștele Sfântului Ioan cel Nou, duse în Polonia în urmă cu aproape un secol de mitropolitul Dosoftei.

Bătrânul episcop Dosoftei a murit la 22 ianuarie (2 februarie st. n.) 1789, după o păstorire de aproape patru decenii, timp în care, pe lângă multe bucurii, a avut și nefericirea de-a vedea răpită o parte din teritoriul țării și anexarea ei la Imperiul habsburgic. Prin activitatea sa bogată, dar mai ales prin dârzenia cu care s-a împotrivit multor măsuri de înnoire și înstrăinare pe care voia să le introducă noua stăpânire, episcopul Dosoftei apare ca unul din ierarhii de vrednică pomenire din trecutul Moldovei.

După moartea lui Dosoftei, s-au produs schimbări tot mai profunde în viața bisericească a Episcopiei Bucovinei, care de acum înainte nu mai avea legături cu Mitropolia din Iași. Din această cauză istoria ei ulterioară o vom trata într-un capitol aparte.

Cercetând istoria Episcopiei moldovene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, constatăm că ele au fost păstorite de ierarhi vrednici, ca Ioanichie, Leon Gheucă și Veniamin Costachi la Roman, Inochentie și Iacob Stamati la Huși, precum și Dosoftei Herescu la Rădăuți. Istoria a înregistrat și numele singurului episcop grec din Moldova, simoniacul Iacob, în 1786, precum și jafurile domnitorilor fanarioți Alexandru I Mavrocordat Deli-bei, care și-a însușit întreaga agoniseală a lui Inochentie al Hușilor și Alexandru II Mavrocordat Firaris, care a încasat mari sume de bani de la acel Iacob grecul. Tot acum, Austria a reușit să răpească Bucovina, fapt care a avut urmări nefaste asupra vieții bisericești din eparhia Rădăuților.

Bibliografie

Episcopia Romanului: MELCHISEDEC (STEFĂNESCU), *Cronica Romanului și a Episcopiei de Roman*, partea a doua, București, 1875, VI + 239 p. (poate fi socotită și ca izvor documentar); ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Leon Gheucă*, Chisinau, 1942, 48 p. (extras din „Luminătorul”, an LXXV, 1942, nr. 1-2); SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Romanului*, București, 1984, 415 p.

Episcopia Hușilor: MELCHISEDEC (STEFĂNESCU) *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, X + 463 175 p. (poate fi socotită și ca un izvor documentar); ANTON POPESCU, *Inochentie, episcopul Hușilor*, în MMS, an LXIII, 1967, nr. 3-4, p. 275-287; ALEXANDRU I. CIUREA, *Figuri de ierarhi moldoveni: Iacob Stamati (1749-1803)*, Iași, 1946, XXIV + 256 p.;

GH. VLAD, *Veniamin Costachi, episcop la Huși și Roman*, în MMS, an XLIII, 1967, nr. 1-2, p. 18-23; SCARLAT PORCESCU, *Episcopia Hușilor. Pagini de istorie*, Roman, 1990, 183 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Episcopia Hușilor. Scurt istoric*, în vol. „Cronica Hușilor”, IV, 1998, p. 15-70 (alte studii în același volum); vezi restul bibliografiei la cap. Veniamin Costachi, mitropolit.

Episcopia Rădăuților: TEODOR NOVAC, *Dositei Herescu. Viața și activitatea sa ca episcop de la 1750-1789*, București, 1901, 107 p.; DIMITRIE DAN, *Cronica Episcopiei de Rădăuți*, Viena, 1912, VIII + 264 p. + 21 fig.; ION NISTOR, *Istoria Bisericii din Bucovina*, București, 1916, XX + 295 p.; TIT SIMEDREA, *Catastivul de hirotonii al Episcopiei Rădăuților pe anii 1757-1782*, Cernăuți, 1943, 28 p.

LXIII

MITROPOLIA PROILAVIEI ȘI EPISCOPIA HOTINULUI

În afară de eparhiile cunoscute în Țara Românească și Moldova (Mitropolia Ungrovlahiei, cu Episcopiile sufragane de la Râmnic și Buzău, și Mitropolia Moldovei, cu Episcopiile sufragane de la Roman, Rădăuți și Huși), în cele două țări românești extracarpatiche au existat și unele eparhii efemere, pentru perioade de timp mai scurte sau mai îndelungate. Așa a fost Episcopia Strehaiei, creată de domnitorul Grigorie Ghica, pentru prietenul său Daniil, între anii 1672-1679. De o viață mai îndelungată s-a bucurat o altă eparhie care a existat pe pământ românesc și pentru credincioși români, și anume Mitropolia Proilaviei. Alături de aceasta – uneori în legătură cu ea – și-a dus viața, pentru scurt timp, o Episcopie la Hotin.

Mitropolia Proilaviei sau a Proilavului și-a primit numele de la orașul Brăila, unde își avea sediul, de obicei. Grecii numeau Brăila Πρωίλαβον, formă sub care apare mai des, până în timpurile moderne, iar turcii, Ibrail sau Ibraila. Prin urmare, este vorba de o „Mitropolie a Brăilei”. Cum s-a ajuns la înființarea acesteia?

La 1417 au ajuns sub stăpânire otomană cetățile Giurgiu și Turnu, fiind transformată în raiale (turcește: „gloată”, „turmă”, „popor de adunătură”). În Moldova, vechile cetăți Chilia și Cetatea Albă (numită de turci Akkerman) au căzut sub dominație otomană în anul 1484, toate încercările lui Ștefan cel Mare de a le recuceri fiind sortite eșecului.

După marea ofensivă otomană din 1538 împotriva lui Petru Rareș, condusă de însuși sultanul Soliman II Magnificul, a fost anexat întreg Bugeacul, împreună cu cetatea Tighina (numită de turci Bender), deci zona sudică a teritoriului dintre Nistru și Prut. Întreg teritoriul a fost transformat în raia, sub denumirea de raiaua Tighinei. Peste două secole, a devenit raia și cetatea Hotinului cu hinterlandul respectiv (1713).

Prin anul 1539, Radu Paisie, domnul Țării Românești, a fost nevoit să-și părăsească scaunul și să se refugieze peste Dunăre din cauza unui pretendent, banul Șerban, înrudit cu boierii Craiovești. Radu Paisie s-a reîntors cu ajutor turcesc, reluându-și scaunul domnesc. Dar în schimbul acestui ajutor, turcii au obținut Brăila și ținutul înconjurător – prin 1539-1540 –, care au fost transformate în raia (1542). Hotarul raialei se întindea din dreptul Hârșovei spre nord-vest, până în apropierea râului Buzău, continua spre nord-est, paralel cu Buzăul, apoi spre est, adică spre Dunăre, paralel cu Siretul.

În astfel de împrejurări, ținuturile respective s-au rupt de Țara Românească și de Moldova, trecând sub administrație otomană. În cetățile respective au fost aduse trupe turcești de pază, care constituiau un permanent pericol pentru țările noastre. Dar o dată cu stăpânirea politică otomană, aceste teritorii au fost scoase de sub jurisdicția ierarhilor munteni sau moldoveni, constituindu-se o unitate bisericească aparte, condusă de ierarhi greci, sub jurisdicția directă a Patriarhiei ecumenice, sub numele de Mitropolia Proilaviei. Aceasta apare în locul al 55-lea, între Mitropoliile subordonate Patriarhiei, imediat după a Dristrei (vechiul Durostorum, Dorostolon), care avea locul 54.

Noua Mitropolie a Proilaviei era menționată într-o listă alcătuită pe la sfârșitul secolului al XV-lea (dar nu figurează într-una alcătuită de patriarhul Nil, în secolul al XIV-lea), fapt pentru care istoricul Demostene Russo a susținut că s-a înființat „înainte de 1500”. În acest caz, ar însemna că la început ea cuprindea teritoriile din jurul Chilie și Cetății Albe, poate chiar din nordul Dobrogei. Nu ar fi exclus ca ea să fi luat naștere ca o continuatoare a Mitropoliei Vicinei.

Reședința mitropolitană era în Brăila (catedrală a devenit biserica cu hramul Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil, existentă până la mijlocul secolului al XIX-lea). Din diferite motive, mitropolitul stătea uneori la Ismail, Reni, Galați sau în satul Căușani (Căușeni), lângă Tighina. Hotarele eparhiei nu au fost aceleași în decursul istoriei sale, ci au suferit schimbări, în funcție de cuceririle Rusiei și Turciei din timpul frecventelor războaie dintre aceste două Puteri. În mod obișnuit, ea cuprindea raiaua Brăilei (cu teritoriul înconjurător, rupt de la eparhia Buzăului), teritoriile raialelor Giurgiu și Turnu, luate de la Mitropolia Ungrovlahiei, precum și regiunile din nordul Mării Negre, – cu Ismailul, Chilia și Cetatea Albă –, iar în nordul acestora, așa-numitul Bugeac și raiaua Tighina. Pe la mijlocul secolului al XVII-lea au intrat în componența ei unele teritorii din nordul Dobrogei, luate de la Mitropolia Dristrei.

Uneori se întindea și peste Nistru, înspre Bug, în așa-numita „Ucraina Hanului” (stăpânită un timp de Gheorghe Duca Vodă al Moldovei, 1668-1672 și 1678-1683), cu peste 40 de sate de români ortodocși și câteva orașele (Balta, Dubăsari, unde sta uneori și hanul tătarilor etc.). Dar nu numai hotarele au suferit modificări, ci însăși existența Mitropoliei era în funcție de stăpânirea politică a teritoriilor din care era alcătuită.

Iată principalele știri pe care le avem despre Mitropolia Proilaviei și întâistătătorii ei. În 1580, „smeritul mitropolit al Proilavului *Gavriil*”, în calitate de membru al Sinodului Patriarhiei ecumenice, semna un act, prin care fostul domn al Moldovei, Petru Șchiopul, dăruia Patriarhiei o casă. Dar un alt editor al actului respectiv îl prezenta pe Gavriil drept mitropolit al insulei Hios. Deci, păstoria lui la Brăila este îndoielnică.

În actul sinodal din mai 1590, prin care Patriarhia ecumenică aproba înființarea Patriarhiei Ruse, între cei peste o sută de semnatari, apar și un *Nectarie*,

„fost al Proilavului” și *Antim*, mitropolitul în funcție. Înseamnă că Nectarie a păstorit înaintea acestuia la Brăila, făcând „paretisis” din motive pe care nu le cunoaștem.

După unii editori ai actelor Sinodului Patriarhiei de Constantinopol, între semnatarii actului de alegere ca patriarh a lui Chiril Lucaris, în 1621, s-ar fi numărat și *Grigorie* al Proilavului. Alți editori îl dau însă ca mitropolit al Preslavului, în Bulgaria.

Știri sigure și directe avem doar despre mitropolitul *Meletie* (confundat de unii istorici cu renumitul teolog grec Meletie Sirigul). Se cunoaște chiar actul de alegere ca mitropolit, din mai 1639. În noiembrie 1643, patriarhul ecumenic Partenie I, zis „cel Bătrân”, a declarat stavropighie patriarhală biserica Adormirea Maicii Domnului din Ismail, metoc al Sfântului Mormânt, refăcută din temelie de marele paharnic Gheorghe, fratele lui Vasile Lupu. În gramata patriarhală respectivă, se preciza că nici mitropolitul de atunci al Proilaviei, Meletie, nici urmașii lui, nu aveau dreptul să se amestece în cârmuirea acelei biserici. Ea era îndatorată să dea 10 ocale de icre pe an Patriarhiei, „ca semn de supunere”. În 1699, patriarhul Calinic II reînnoia statutul de stavropighie bisericii, care, fiind distrusă de un incendiu, a fost refăcută de Constantin Brâncoveanu.

În 1644, mitropolitul Meletie al Proilavului – însoțit de un arhimandrit – a făcut o călătorie la Moscova, pentru a solicita ajutoare pe seama eparhiei sale, de la țarul Rusiei Mihail Feodorovici Romanov (1613-1645). Avea scrisori de recomandare din partea patriarhului Partenie I, a lui Matei Basarab și a „fraților” din mănăstirea Sfântul Nicolae din Brăila. În cea de-a treia scrisoare, preoții și credincioșii din Brăila și ținuturile înconjurătoare se plâneau de greutățile pe care le îndurau sub stăpânire otomană, arătând că biserica lor, cu hramul Sfântul Nicolae, precum și „mitropolia cea mică” au ars până la temelie și nu au mijloace pentru refacerea lor. Țarul a primit pe mitropolitul Meletie și i-a acordat un ajutor pentru restaurarea bisericilor sale.

În anul 1649, același Meletie purta discuții la Târgoviște cu Arsenie Suhanov, un călugăr rus din mănăstirea Sfânta Treime de lângă Moscova, aflat în trecere prin țările române. Prin octombrie 1655, mitropolitul Meletie a fost caterisit, fiindcă nu și-a recunoscut semnătura în fața unui tribunal turcesc.

În locul său a fost ales, în aceeași lună, *Gherasim*, ca mitropolit „al Proilavului și Ismailului”. După o păstorie de trei ani, a fost ales mitropolit al Târnovei, în Bulgaria. Într-o scrisoare a patriarhului Nectarie al Ierusalimului din 1664, era amintit un mitropolit „de curând ales” al Proilavului, fără a fi nominalizat. Se pare că între Gherasim și cel amintit în 1664 a mai fost unul.

Probabil în 1668, patriarhul ecumenic Metodie III a oferit Mitropolia Proilaviei, pentru întreținere, fostului patriarh *Partenie IV* (a păstorit de cinci ori, între 1657 și 1685). Presupunem că a stat aici până în 1671, când l-a înlocuit pe Metodie III. În noiembrie-decembrie 1671, apoi la 1 ianuarie 1672, se întâlnește în actele Sinodului patriarhal din Constantinopol mitropolitul *Lavrentie* al Proilaviei. La 15 decembrie

1680, era amintit Nectarie, ales în locul unuia care s-a refugiat în insula Creta. Într-o Listă a scaunelor supuse Patriarhiei de Constantinopol aflăm numele lui *Calinic*, înainte de 1700, iar un mitropolit *Grigorie* al Proilaviei, este întâlnit în această listă sau semnând unele acte ale Patriarhiei ecumenice, din aprilie 1700 până în iulie 1704.

Un mitropolit cu o păstorire îndelungată la Brăila a fost *Ioanichie*. Este atestat pentru prima dată la 29 septembrie 1715, cu ocazia unei neînțelegeri între el și episcopul Iorest al Hușilor, cu privire la hotarele eparhiilor lor, mai cu seamă în privința păstoririi credincioșilor din târgul Dubăsari și din două sate aflate la hotarul dintre Moldova și stăpânirea turcească din Bugeac. Ioanichie a venit la Iași și s-a plâns primului domn fanariot, Nicolae Mavrocordat, care a dat cazul în judecata Divanului domnesc, prezidat de patriarhul Samuil al Alexandriei, aflat în Moldova. Divanul a hotărât ca bisericile și credincioșii din Dubăsari să rămână sub ocârmuirea duhovnicească a mitropolitului brăilean, întrucât se află pe teritoriul stăpânit de turci, iar cele două sate să rămână în grija episcopului de Huși. Cei doi ierarhi au dat o declarație scrisă că acceptă hotărârea Divanului. Înclinăm să credem că Ioanichie a rămas în scaun până în anul 1743, când un ierarh cu acest nume și-a dat demisia, motivând că este bătrân și neputincios și că a voit de mult să se retragă din scaun, dar a amânat mereu din diverse motive.

La 24 septembrie 1743 era hirotonit ca mitropolit al Proilaviei *Calinic*, despre care au rămas și câteva date biografice. Născut în 1713, în orașul Zagora din Tesalia (în Grecia), a studiat la Constantinopol, fiind hirotonit preot și numit mare protosinghel. A cârmuit Mitropolia Proilaviei din 1743 până în 1748, când și-a prezentat demisia din scaun. La 16 ianuarie 1757, a fost ales patriarh ecumenic, sub numele de Calinic IV. Dar numai după șase luni, a fost înlăturat și exilat în insula Lemnos, apoi la Muntele Sinai. De acolo, i s-a permis să se retragă la Zagora, unde a murit în 1791. A fost un bun cărturar, rămânând de la el câteva scrieri, în manuscris. Între altele, a luat parte activă la disputa care a tulburat Biserica din Constantinopol pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, privitoare la rebotezare. El susținea că acei creștini (eretici sau schismatici) care vin la Ortodoxie, dacă au fost botezați, nu mai trebuie botezați a doua oară, ci numai unși cu Sfântul Mir (în schimb, trebuiau botezați cei care, înainte de a veni la Ortodoxie, aparținuseră unei credințe care nu admitea Sfânta Treime și botezul). Din cele prezentate, rezultă că mitropolitul Calinic a fost figura cea mai reprezentativă între ierarhii de la Brăila.

I-a urmat mitropolitul *Filotei*, ales la 28 septembrie 1748. Istoricul D. Russo credea că acest Filotei a fost „caterisit” în 1751. Iată cum s-au petrecut faptele. Mitropolitul Proilavului (probabil Filotei) a obținut un firman din partea sultanului, prin care raiaua Hotinului era anexată la eparhia sa. Boierii din Divan și ierarhii Moldovei au stăruit pe lângă domnitorul Constantin Racoviță să ceară întocmirea unui nou firman, cu precizarea ca ținutul Hotinului să rămână alipit la Mitropolia

Moldovei, cum era din timpuri străvechi. La rezultatul pozitiv al acestui demers, mitropolitul Filotei a aruncat anatema asupra celor care i-au împiedicat planurile de anexare a Hotinului. Acest lucru a dus la „caterisirea” sa. Totuși, între anii 1753-1767, este întâlnit ca semnatar în numeroase acte ale Patriarhiei, ca „fost al Proilavului”.

În anul 1751 era ales ca mitropolit al Proilaviei *Daniil*, fost de Sidis. De la el se cunosc mai multe cărți de hirotonie, în care se intitula: „Daniil, din mila lui Dumnezeu, mitropolitul Proilavului, Tomarovei (Reni, n.n.), al Hotinului, al întregului țărm al Dunării și al Nistrului și al întregii Ucraine a hanului”. Din aceste cărți de hirotonie reiese că își avea reședința în Ismail.

Se cunosc șase biserici zidite cu bincuvântarea mitropolitului Daniil și sfințite de el. A ctitorit el însuși o biserică în târgul Căușani (Căușeni), unde s-a pictat chipul său și al mamei sale. În 1768, era închinată Mitropoliei Proilaviei și lui Daniil „de la sfânta mănăstire Renii, ce iaste în țara turcească”, biserica Sfinții 40 de Mucenici din Iași (ctitorită de hatmanul Vasile Roset), „ca să fie metoh pentru odihna sa când o veni în Iași, să șază și să se odihnească; dar și sfinția sa să aibă a purta de grijă pentru toate trebile ce va avea această mănăstioară”. Pe temeiul celor expuse mai sus, înclinăm să credem că Daniil era de neam român.

Spre sfârșitul păstoririi sale, au apărut evenimente neprevăzute. Între anii 1768-1774 a avut loc un lung război între Rusia și Turcia, iar între anii 1769-1774 ambele Principate (inclusiv raialele turcești de peste Prut și Brăila) s-au aflat sub ocupație și administrație militară rusă. În aceste împrejurări, la 10 ianuarie 1771 mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei a hotărât trecerea teritoriilor aparținătoare Mitropoliei Proilaviei la eparhiile țării, și anume: Hotinul la Episcopia Rădăuților, iar celelalte teritorii din stânga Prutului (Ismail, Reni, Chilia, Cetatea Albă, Tighina), la Episcopia Hușilor. Același lucru l-a hotărât și mitropolitul Grigorie II al Ungrovlahiei, rânduiind ca parohiile din raiaua Brăila să fie trecute la Episcopia învecinată a Buzăului. Obținând aprobarea autorităților rusești abia în aprilie 1773, mitropolitul Gavriil Callimachi a adresat o scrisoare pastorală către credincioșii din stânga Prutului, prin care-i înștiința că au trecut sub oblăduirea duhovnicească a episcopului de Huși. Dar toate eforturile depuse au fost zadarnice, deoarece în urma păcii de la Kuciuc-Kainargi (10 aprilie 1774), rușii au fost nevoiți să părăsească țările românești, iar turcii au ocupat vechile raiale de la Dunăre.

În această conjunctură, și-a continuat existența și Mitropolia Proilaviei. Murind Daniil în primele luni ale anului 1773, în septembrie era ales ca mitropolit *Ioachim*, care a păstorit până spre sfârșitul anului 1780. Numele său este întâlnit în mai multe acte de hirotonie în ținuturile de dincolo de Prut, inclusiv în părțile Hotinului (într-o carte de hirotonie din 1775 se intitula „mitropolit al Proilavului, Tomarovului, Hotinului și a toată Basarabia și Ucrainei”).

În aprilie 1781, a avut loc alegerea lui *Chiril* ca mitropolit al Proilaviei, în locul răposatului Ioachim. Este întâlnit și el în numeroase acte de hirotonie ale unor preoți, iar în 1783 i s-a confirmat închinarea bisericii cu hramul Sfintii Patruzeci de Mucenici din Iași. În 1786 era invitat de patriarhul ecumenic ca, împreună cu ceilalți ierarhi moldoveni sau aflători în Iași, să procedeze la alegerea și înscăunarea lui Leon Gheucă ca mitropolit al Moldovei. A făcut mai multe vizite canonice dincolo de Nistru și în Ucraina hanului, săvârșind slujbe și hirotonii.

În 1787 a început un alt război ruso-turc, în timpul căruia țările române au fost din nou teatrul operațiilor militare. Din octombrie 1787 până la sfârșitul anului 1791, Moldova a ajuns din nou sub ocupație și administrație militară rusă, în timp ce Tara Românească se afla sub ocupație austriacă (1789-1791). Se înțelege că și teritoriile de peste Prut, inclusiv raiaua Tighinei, au fost ocupate de ruși.

În această situație, se produc multe schimbări și în viața bisericească. Murind mitropolitul Leon Gheucă, în 1788, a fost numit la cârma Mitropoliei Moldovei, ca exarh, arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului, având ca vicar și președinte al Consistoriului mitropolitan pe arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni. O parte din fostele teritorii stăpânite de turci în stânga Prutului au fost date episcopului de Huși, iar în sud s-a format, în 1791, o eparhie nouă numită „a Cetății Albe și Nistrului”, sub conducerea lui *Gavriil Bănulescu-Bodoni*, în calitate de episcop-vicar. Dar la 29 decembrie 1791, prin pacea de la Iași, se revine la situația anterioară, deci țările române ajung din nou sub suzeranitate otomană. Granița dintre Imperiul țarist și cel otoman se fixează de acum înainte pe Nistru. Se înțelege că s-a revenit și la vechile rânduieli bisericești.

Condica de hirotonii a Patriarhiei ecumenice oferă știrea că în februarie 1793, rămânând eparhia Proilaviei fără păstorul ei, deoarece mitropolitul *Chiril* „s-a făcut nevăzut”, a fost ales altul, cu numele *Partenie*. Presupunem că mitropolitul *Chiril* s-a stabilit în Dubăsari, unde mai făcea hirotonii în anii următori. Date fiind legăturile sale cu Moldova, înclinăm să credem că era român de neam.

Partenie este pomenit în foarte multe acte și hotărâri ale Sinodului Patriarhiei ecumenice, fie în probleme teologice, fie administrative, fie la alegerea unor patriarhi răsăriteni. Toate acestea arată că era un membru marcant al Sinodului. Din această cauză, la 24 septembrie 1806 a fost ales, pentru scurt timp, locțiitor al patriarhului ecumenic, iar la 30 noiembrie 1810 a fost promovat în scaunul de mitropolit al Dramei, în nordul Greciei.

În locul său, la Brăila, în decembrie 1810, a fost ales mitropolitul *Calinic*, iar în aprilie 1813, un alt mitropolit cu numele *Calinic*, care a păstorit până în martie 1821. Între anii 1806-1812, avut loc un nou război ruso-turc, cu ocuparea țărilor noastre de trupele țariste. La 27 martie 1808, printr-un ucaz al țarului adresat Sfântului Sinod al Bisericii rusești, *Gavriil Bănulescu* a fost numit „exarh al Moldovei, Valahiei și Basarabiei”.

După ce s-au desființat raialele Hotinului și cele din părțile de sud, iar Basarabia a fost anexată la Rusia, s-a restrâns și cârmuirea duhovnicească a Mitropoliei

Proilaviei numai la raiaua Brăila, cu ținutul ei și la celelalte cetăți și orașe ocupate de turci pe malul stâng al Dunării: Călărași, Oltenița, Giurgiu, Zimnicea, Turnu Măgurele, Bechet, care serveau drept garnizoane pentru trupele otomane. În aprilie 1813, ea s-a contopit cu Mitropolia Dristrei (vechiul Durostorum). *Calinic* și-a avut în continuare reședința fie la Brăila, fie la Silistra. N-a mai rămas mult timp aici, căci în martie 1821, a făcut un schimb cu mitropolitul *Antim*, trecând în locul acestuia, în scaunul Didimotihului din Grecia.

Antim a păstorit ca „mitropolit al Dârstei și Proilavului și exarh al părților de lângă Dunăre” până în 1828. La 29 august 1822, a primit la biserică și reședința sa din Silistra pe primii domni „pământeni” – după 1821 –, *Ioniță Sandu Sturza* al Moldovei și *Grigorie Ghica* al Țării Românești, care se întorceau de la Istanbul.

În 1828, a izbucnit un nou război ruso-turc. Trupele țarului trec Prutul, ocupă Iași și București și asediază Brăila, a cărei cetate a fost cucerită cu greu și apoi distrusă în întregime. Pe locul ei și al orașului, s-a construit un nou oraș. Mitropolitul *Antim*, compromis în fața turcilor, s-a retras în Rusia și a murit la Odessa. Cu aceasta, Mitropolia Proilaviei dispăre pentru totdeauna din istorie. Prin pacea de la Adrianopol, din 2/14 septembrie 1829, toate cetățile din stânga Dunării, cu ținuturile înconjurătoare, au fost restituite Țării Românești. Bisericile din raialele Turnu și Giurgiu au fost alipite la Mitropolia Ungrovlahiei, iar cele din raiaua Brăila la eparhia Buzăului.

Episcopia Hotinului. O urmare imediată a luptei de la Stănilești, dintre ruși și turci (1711), a fost ocuparea Hotinului – străveche cetate moldoveană – de către turci, în 1713. În anul următor, ei au ocupat ținutul înconjurător, cu același nume, și câteva sate din ținuturile Soroca și Iași, iar în 1715, o porțiune la nord de Prut, în ținutul Cernăuți. Din aceste teritorii s-a constituit, în anul 1715, o nouă raia, a Hotinului.

Cu toate că administrația moldoveană părăsise aceste teritorii, credincioșii români rămași pe loc au continuat să fie cârmuiți duhovnicește de episcopii din Rădăuți. Abia pe la mijlocul secolului al XVIII-lea se produce o tulburare în vechile rânduieli bisericești. Am relatat și mai sus că mitropolitul Filotei al Proilaviei (ales la 28 septembrie 1748) a ridicat pretenții de jurisdicție asupra Hotinului. Presupunem că acest conflict a stat la baza înființării unei noi eparhii pentru ținuturile disputate de ierarhul brăilean și cei moldoveni, și anume *Episcopia Hotinului*, ca sufragana Mitropoliei Proilaviei. Se adăuga și prea marea depărtare a ținutului Hotin de centrul conducerii duhovnicești a mitropoliților Proilaviei, care ajungeau la Hotin trecând prin regiuni aparținătoare la două alte eparhii: Huși și Iași. În afară de aceasta, eparhia Proilaviei era și prea întinsă, greu de cârmuit de un singur ierarh. Nu se știe cine a hotărât înființarea noii eparhii. În orice caz, s-ar putea ca sugestia pentru înființarea ei să fi pornit din Moldova, dar mai degrabă de la mitropolitul *Daniil* al Proilavului, pe care l-am socotit de neam român.

Nu se cunoaște nici timpul înființării ei, dar presupunem că acest lucru s-a petrecut înainte de 4 august 1758, când se vorbea de „Mitropolia” Hotinului.

Lipsa unor episcopi de Hotin până în anul 1767 se poate explica prin aceea că se găsea cu greu o persoană dispusă să păstorească tocmai în ținuturile Hotinului, sărace, îndepărtate și „în calea tuturor răutăților”. Că este așa o dovedește următorul lucru. La 16 februarie 1766, mitropolitul Daniil al Proilaviei trimitea o scrisoare ieromonahului Neofit, „efimeriu” la biserica Sfântul Gheorghe Nou din București, chemându-l la hirotonia întru arhieru pentru scaunul Episcopiei Hotinului. Din cuprinsul scrisorii, aflăm că alegerea lui s-a făcut „cu voia prea înălțatului domn a toată Moldova” (pe atunci Grigorie III Ghica), cu aprobarea patriarhului ecumenic și a sinodului său. Dar ieromonahul Neofit, grec din Moreea, deși făgăduise să meargă la Hotin, n-a mai dat ascultare invitației ierarhului brăilean, ci a preferat slujba de preot al „companiei grecești” din Sibiu (a murit foarte bătrân la începutul secolului al XIX-lea; se cunoaște o parte din corespondența sa cu episcopul Iosif al Argeșului și cu alți clerici din Țara Românească).

Amfilohie Hotiniul. Renunțând Neofit, scaunul de episcop al nou-înființatei eparhii a Hotinului a fost încredințat unui învățat călugăr de neam român, Amfilohie, hirotonit în anul 1767. Desigur alegerea lui s-a făcut cu acordul domnului Moldovei Grigorie Callimachi (1767-1769), poate și ca să dea o satisfacție boierilor români că s-a ales un ierarh din neamul lor. Într-o scrisoare a lui Amfilohie către arhimandritul Zosima, starețul Lavrei Pecerska din Kiev, din 10 ianuarie 1768, aflăm mai multe știri despre el și eparhia pe care o păstora. Arăta, de pildă, că fusese prin Rusia, inclusiv la Kiev, unde s-a închinat la moaștele de acolo, iar acum s-a învrednicit de darul arhieriei, prin punerea mâinilor mitropolitelor: Anania al Sevestiei, Partenie al Dristrei și Daniil al Proilaviei. Pe cel din urmă îl numea „stăpânul meu”, ceea ce dovedește că era sufragantul acestuia. Păcat că nu arată locul hirotoniei. În privința eparhiei sale, scria: „Mi-au încredințat această puțină eparhie di păstorie, a roabei cetăți a Hotinului, între care oaia petrece dimpreună cu lupu... fiind eparhia și datoare cu cinci mii de lei din trecutele vremi, pentru birul stăpânitorilor”. Relatându-i sărăcia în care se zbătea, îl ruga să-i trimită unele veșminte arhieresti „din cele ce vei fi având mai vechi”. Într-un post-scriptum îl ruga pe starețul kievean să se intereseze de un frate al său care de cinci ani învăța meșteșugul zugrăviei „la zugravul Vartholomei în școala mănăstirii”. Se pare că-și avea metania la Secu, pentru că într-un pomelnic al acestei mănăstiri era trecut și „Amfilohie Secul”, înaintea a trei ierarhi din prima jumătate a secolului al XIX-lea. Va fi învățat mai întâi carte în această mănăstire, continuând la Academia duhovnicească din Kiev, de vreme ce-a ajuns un om învățat, cunoscător al multor limbi străine: greacă veche și nouă, latină, slavă, rusă și italiană. O notiță în limba italiană, aflată într-o copertă de carte care-i aparținuse, arăta că în anul 1772 făcuse o călătorie la Roma.

De la Amfilohie se păstrează o gramată de hirotonie (singhelie), cu data de 5 decembrie 1772, în care arăta că a hirotonit pe un Teodosie, „aici în sfânta noastră episcopie în Hotin, în biserica unde este hramul sfântului și marelui Grigorie Bogoslov”, ceea ce dovedește că exista o biserică episcopală în Hotin.

Păstoria sa a fost foarte grea, căci în 1768 a izbucnit un nou și îndelungat război ruso-turc. În ultimele luni ale anului 1769, ambele țări românești au fost ocupate de trupele rusești. În împrejurările date, episcopul Dosoftei al Rădăuților a început – din 1770 – să facă hirotonii de preoți pentru fosta Episcopie a Hotinului. Am arătat și mai sus că la 10 ianuarie 1771, mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei a adresat o scrisoare clerului și credincioșilor din ținuturile Bugeacului, prin care le aducea la cunoștință desființarea Mitropoliei Proilaviei și trecerea lor în grija duhovnicească a episcopului de Huși. În aceeași scrisoare se relatea că „eparhia Hotinului s-au dat sub ocârmuirea frăției sale episcopului de Rădăuți chir Dosoftei”.

Cu aceasta, se încheia existența Episcopiei de Hotin și a singurului ei titular, vlădica Amfilohie. Teritoriul fostei eparhii a intrat sub jurisdicția canonică a episcopului Dosoftei al Rădăuților până în 1775, la ocuparea Moldovei de nord (Bucovina) de austrieci. După această dată, ajunge sub jurisdicția mitropolitelor Proilaviei, care, cum am arătat, se intitulau, din 1775, și „ai Hotinului”, cu excepția anilor 1788-1792, când Hotinul și ținutul din jur a fost cucerit de austrieci, iar conducerea duhovnicească s-a dat din nou episcopului din Cernăuți (fostul scaun de Rădăuți), pe atunci Daniil Vlahovici. În 1813, teritoriile respective au intrat în componența noii „Arhiepiscopii a Chișinăului și Hotinului”, cârmuită de Gavriil Bănulescu-Bodoni.

Coborât în rândul numeroșilor arhieriei fără eparhie, Amfilohie s-a retras la schitul Zagavia de lângă Hârlău. De aici, mai apare uneori în viața bisericească a țării sale. De pildă, în decembrie 1782, participa la ipopsifierea și hirotonia lui Iacob Stamati ca episcop de Huși. De multe ori era chemat de episcopul Antonie al Romanului să facă slujbe, în locul său, în catedrala episcopală din Roman. Desigur săvârșea slujbe și la Iași. A murit în schitul Zagavia, în jurul anului 1800, fiind îngropat tot acolo.

Dacă în calitate de episcop al Hotinului nu a reușit să desfășoare o activitate rodnică, în schimb Amfilohie și-a înscris cu cinste numele în istoria culturii românești. Alesele sale cunoștințe de carte le-a pus în slujba poporului său, prin traducerea și tipărirea unui Catehism și a două manuale școlare. Desigur el sprijini și școala românească din Hotin, unde, în anul 1788, când raiaua a fost ocupată de austrieci, învățau 300 de elevi, școala fiind condusă de dascălul Ilie de la Putna. N-ar fi exclus ca însuși Amfilohie să fi înființat școala.

Pentru preoții din Moldova, Amfilohie a tradus și prelucrat Catehismul lui Platon Levșin, mitropolitul Moscovei. L-a tipărit în 1795 la Iași, sub titlul *Gramatica teologhicească scoasă în limba moldovenească de pe Bogoslovia lui Platon, arhiepiscopul de Moscova*. În același an a tipărit, tot la Iași, două manuale didactice: *De obște geografie* și *Elemente aritmetice*, ambele prelucrate din limba italiană. Alte lucrări i-au rămas în manuscris. Din toate acestea, rezultă că Amfilohie a fost o figură reprezentativă în istoria culturii românești. Prin călătoriile și studiile

sale în Italia, a putut lua contact cu ideile progresiste ale iluminismului apusean, prelucrând, în spiritul înnoitor al acestora, cărțile didactice pe care le-am menționat.

Preoții și credincioșii celor două eparhii erau în marea lor majoritate de neam român și numai puțini din ei erau ucraineni, greci sau bulgari. Acest lucru se poate constata din diferitele acte de hirotonie care au ajuns până la noi, în care sunt consemnate nume de preoți români și de sate românești. Limba liturgică din aceste biserici a fost cea românească. Dovada o constituie cărțile păstrate în bisericile eparhiei, între care un Minei dăruit de un domn român și o Evanghelie tipărită la Buda în 1812, amândouă la biserica mitropolitană din Brăila.

Deși se afla sub jurisdicția directă a Patriarhiei din Constantinopol, Mitropolia Proilaviei – ca și sufragana ei de la Hotin – era o eparhie românească, fiind socotită, după cuvântul pastoralului lui Gavriil Callimachi din 10 ianuarie 1771: „dintru început a fi din hotarul pământului și din păstoria Moldovei”. Fiind considerate eparhii românești, Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului, cu bisericile lor, au fost subvenționate mereu de domnii români.

Deși cei mai mulți ierarhi care au păstorit la Brăila – Ismail erau greci, unii cu un rol însemnat în cadrul Patriarhiei ecumenice, totuși, considerăm că unii din ei au putut fi de neam român (Daniil și Chiril). Singurul episcop de la Hotin a fost tot un român, cărturarul și poliglotul Amfilohie.

Ambele eparhii au avut un rol de seamă nu numai în întărirea sentimentelor religioase ale credincioșilor, ci și în formarea și întărirea conștiinței de unitate națională românească.

Bibliografie

Mitropolia Proilaviei: MELCHISEDEC (STEFĂNESCU), *Cronica Hușilor și a Episcopiei*, București, 1869, p. 152-167 (în apendice); A. STADNITKI, *Episcopia Proilavo-Izmailului*, în RSIAB, t. XIV, 1922, p. 23-40; IUSTIN ȘT. FRĂTIMAN, *Studiu contributiv la istoricul Mitropoliei Proilaviei (Brăila)*, Chișinău, 1923, 375 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Documente noi privitoare la Mitropolia Proilaviei*, în RSIAB, t. XV, 1924, p. 87-98; ȘTEFAN BERECHET, *Noi materiale pentru Mitropolia Proilaviei*, în BOR, XLII, nr. 5, 1924, p. 263-269; ȘTEFAN BERECHET, *Schiță istorică a Mitropoliei Proilaviei*, în BOR, an XLII, nr. 7, 1924, p. 404-411; VENIAMIN POCITAN, *Istoria Mitropoliei Proilaviei (Brăilei)*, în BOR, XLIX, nr. 5, 1931, p. 385-396, nr. 9, p. 481-493, nr. 10, p. 577-587, nr. 11, p. 697-702 (și extras); I.R. BOUNEGRU, *Însemnări de pe cărțile vechii Mitropolii a Proilaviei*, în „Analele Brăilei”, IV, 1932, p. 94-100; I. MANAFU, *Mitropolia Proilaviei*, în „Analele Brăilei”, nr. 1, 1936, p. 48-54 și nr. 1, 1939, p. 5-17; N. IORGA, *Despre Mitropolia rătălei turcești*, în BOR, LVII, nr. 5-6, 1939, p. 275-276; DEMOSTENE RUSSO, *Mitropolia Proilavului*, în vol. „Studii istorice greco-române”, I, București, 1939, p. 247-306; DEMOSTENE RUSSO, *Meletie Sirigos și Meletie al Proilavului sunt două persoane deosebite*, în același volum, p. 237-246. Se poate consulta și CONSTANTIN C. GIURESCU, *Istoricul orașului Brăila din cele mai vechi timpuri până azi*, București, 1968, 373 p. + 60 pl. + 2 h.

Episcopia Hotinului: ȘTEFAN BERECHET, *Episcopia Hotinului*, în BOR, XLII, nr. 12, 1924, p. 709-717 și nr. 1, 1925, p. 35-42; VENIAMIN POCITAN, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în BOR, L, 1932, nr. 1, p. 14-22, nr. 2, p. 106-118, nr. 3, p. 198-208, nr. 4, p. 295-299, nr. 6, p. 401-408, nr. 9, p. 577-585, nr. 11, p. 712-720; an LI, 1933, nr. 1-2, p. 31-42 (și extras); TIT SIME-DREA, *Vechea Episcopie a Hotinului*, în BOR, LXI, nr. 1-3, 1943, p. 11-32; ION GUMENĂI, *Istoria ținutului Hotin de la origini până la 1806*, Chișinău, 2002, p. 224-260.

AL. PAPADOPOL-CALIMACHI, *Amfilohie Hotiniul*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, III, vol. V, fasc. II, București, 1885, p. 319-330; ARSENIE STADNITKI, *Amfilohie episcop al Hotinului*, în RSIAB, vol. XIV, Chișinău, 1922, p. 41-56. A se vedea și bibliografia de la capitolul LXXII.

VIAȚA BISERICESCĂ A ROMÂNILOR DIN DOBROGEA. MITROPOLIA DRISTREI. AROMÂNII DIN PENINSULA BALCANICĂ

În urma expediției din 1417 împotriva lui Mircea cel Bătrân, Dobrogea a fost cucerită de turci, rămânând sub stăpânire otomană până după Războiul de Independență din 1877-1878. După cucerirea otomană și mai ales după cruciada din 1444, s-a făcut aici o colonizare masivă – îndeosebi în interior – cu turci și tătari, populația românească fiind împinsă spre Dunăre și Marea Neagră.

În cursul celor 460 de ani de stăpânire otomană, pe teritoriul Dobrogei s-au creat câteva eparhii ortodoxe, sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice. Deși titularii acestora erau greci, marea masă a credincioșilor o constituiau românii autohtoni, la care se adăugau și puțini credincioși ortodocși de alte etnii. Se pare că încă de la începutul dominației otomane, Dobrogea întreagă depindea, din punct de vedere bisericesc, de Mitropolia din Dristra (vechiul Durostorum – Dârstor sau, cu numele turcesc, Silistra). Primul mitropolit cunoscut a fost *Calist*, care a participat la lucrările Sinodului de unire de la Ferrara-Florența (1438-1439). Eparhia Dristrei apare apoi la sfârșitul secolului al XV-lea, într-o listă a eparhiilor aflate sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice, pe locul 54. Abia în 1564 se cunoaște un nou ierarh, cu numele *Partenie*, care semna sentința de înlăturare din scaun a patriarhului ecumenic Ioasaf. În 1581, era consemnat la Silistra „un episcop de rit grec”, fără ca să i se dea numele.

În secolul al XVI-lea, știrile despre Mitropolia Dristrei sunt ceva mai bogate. Astfel, în prima jumătate a secolului, sunt cunoscuți cu numele mitropoliții *Ioachim* (la 19 mai 1615) și *Antonie* (1638 și 1 iulie 1639, la alegerea patriarhului ecumenic Partenie). A urmat *Macarie*, trimis în august 1653 să instaleze pe Ignatie Sârbul ca mitropolit al Ungrovlahiei. În timpul său, domnitorul Grigorie Ghica al Țării Românești (1660-1664 și 1672-1673) a zidit o nouă catedrală mitropolitană în Dristra, cu hramul Tăierea Capului Sfântului Ioan Botezătorul. Noul mitropolit, *Metodie*, era prezent, la 15 aprilie 1679, la adunarea convocată de Șerban Vodă Cantacuzino la București, în care s-a hotărât readucerea mitropolitului Teodosie în scaunul Ungrovlahiei. A fost urmat de *Partenie* (1680).

În anii următori, mai mulți mitropoliți ai Dristrei semnavă actele de alegere ale unor ierarhi – români sau greci –, aflate în *Condica Sfântă* a Mitropoliei Ungrovlahiei. De exemplu, mitropolitul *Ghenadie*, „fost al Dristrei”, semna actul de alegere a mitropolitului Teofil al Transilvaniei (1692) și a episcopului Ilarion

al Râmnicului (1693). În iulie 1706, apare în acte mitropolitul *Athanasie*, care, la sărbătorile Crăciunului, Anului nou și Bobotezei din 1706-1707, se găsea la Curtea lui Constantin Brâncoveanu; în 1710 a tipărit la Târgoviște lucrarea lui Euthimie Zigabenul, *Panoplia dogmatică*, în grecește.

Urmașul său a fost cunoscutul cărturar *Ioan Ierotei Comnen*. Născut în Heraclaea Traciei, a studiat la marea școală a Patriarhiei din Constantinopol, apoi la Universitatea din Padova, dobândind o aleasă pregătire enciclopedică, fiind considerat un „iatro-filosof”, adică medic, gânditor și scriitor. După terminarea studiilor, a venit în Țara Românească, unde a fost medic la Curtea lui Constantin Brâncoveanu și unul din principalii mesageri ai spiritului Renașterii italiene în țările noastre. A desfășurat și o intensă activitate literară. Între altele, au rămas de la el diferite imne închinare lui Constantin Brâncoveanu pe primele foi ale unor cărți tipărite cu cheltuiala acestuia și câteva inscripții pe mormintele unor cărturari greci. În 1701 a tipărit la Snagov, în grecește, *Proschinatarul Sfântului Munte al Athosului* (tipograf fiind Antim Ivireanul). Câteva lucrări scrise de el au rămas în manuscris (*Viața împăratului Ioan Cantacuzino*, scrisă pentru Constantin Cantacuzino Stolnicul, traducerea *Tâlcuirii Evangheliilor* a lui Teofilact al Ohridei, în greaca populară, pentru Constantin Brâncoveanu și altele).

Înainte de 27 octombrie 1711, a ajuns mitropolit al Dristrei, sub numele de *Ierotei*. În această calitate, este întâlnit de mai multe ori la București. Se cunoaște o bogată corespondență pe care a purtat-o cu patriarhul Hrisant Notaras al Ierusalimului și cu primul domn fanariot Nicolae Mavrocordat. Între altele, se plângea de sărăcia eparhiei sale, de necazurile pe care i le făceau ienicerii, de dificultățile administrației eparhiale. Tot din această corespondență aflăm că eparhia sa primea de mult timp o danie anuală de sare, din partea domnilor Țării Românești, precum și alte ajutoare. Din câteva acte ale Patriarhiei din Constantinopol, reiese că Ierotei participa adeseori la lucrările Sinodului patriarhal. A murit prin 1719, la București, la Curtea domnitorului Nicolae Mavrocordat.

În secolul al XVIII-lea, sunt cunoscuți alți mitropoliți ai Dristrei, cei mai mulți după *Condica Sfântă* a Mitropoliei Ungrovlahiei, ei fiind prezenți la alegerea unor mitropoliți și episcopi din Țara Românească. Așa au fost: *Serafim* (1720/21 – 1724), *Calinic* (1732), *Costandie* și *Vartolomeu* (1739 – d. 1757). În timpul păstoririi celui din urmă, Grigorie II Ghica al Țării Românești (1748-1752) a rezidit biserica mitropolitană din Dristra, construind și un zid înconjurător, precum și clădirile anexe necesare. Au urmat *Chiril* (1764) și *Partenie* (consemnat între 1768 și 1779). În 1777, Alexandru Ipsilanti al Țării Românești reînnoia Mitropoliei Dristrei o danie mai veche, de 500 bulgări de sare pe an, care puteau fi vânduți sau transportați oriunde, fără opreliști și fără obligația de a plăti vamă. În 1783, Alexandru Moruzi sporea dania la 650 de bulgări de sare anual. Se pare că dania era reconfirmată la fiecare schimbare de domn. Un act din 8 iunie 1793 amintea de vechiul drept al Mitropoliei de a-și trimite oile la păscut în stânga

Dunării, în județul Ilfov. Din același act reiese că Mitropolia avea dreptul să strângă anual câte 50 de oameni din Țara Românească, neimpozabili, care să-i păzească oile din județul Ilfov și să-i lucreze terenurile agricole pe care le avea în Dobrogea.

În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, au păstorit la Silistra mitropolii *Chiril* (în 1780) și *Calinic* (amintit în 1784, apoi în 1787). Probabil spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, eparhia Dristrei a rămas un timp vacantă. În 1812 se afla în București „fostul” mitropolit de Dristra *Chiril* (se pare că nu este identic cu cel din 1780), refugiat aici în timpul războiului ruso-turc din 1806-1812.

În 1813 Mitropolia Dristrei (Silistrei) s-a contopit cu a Proilaviei (Brăilei), noul mitropolit *Calinic* avându-și reședința la Brăila. În martie 1821, a făcut un schimb de eparhii cu Antim al Didimotihului (azi în Grecia), trecând în locul acestuia (*Calinic* s-a împuscat la Târgoviște, în 1832). *Antim* a păstorit – ca mitropolit „al Dristrei și Proilavului”, cu reședința la Brăila –, până în 1828, când eparhia Proilaviei s-a desființat. Este reîntâlnit, totuși, la Silistra, până în 1836, când s-a retras la Odessa, unde a și murit. În noiembrie 1836, a fost ales ca mitropolit de Silistra *Grigorie* († 1839), urmat în ianuarie 1840 de *Ieronim*; succesorul acestuia a fost un alt *Grigorie*, român transilvănean.

Mitropolia de la Tulcea. După dispariția Mitropoliei Proilaviei, s-a înființat o nouă Mitropolie (Arhiepiscopie), cu sediul la Tulcea, pentru teritoriile din nordul Dobrogei, aflată sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice, condusă tot de ierarhi greci. Primul titular cunoscut a fost *Panaret*, până atunci episcop al Eumeniei (în Anatolia), care, în 1839, sfîntea biserica românească din Nalbant (jud. Tulcea). Urmasul său a fost *Dionisie*, ales la o dată pe care nu o cunoaștem. În jurul anilor 1877/1878 acesta a încredințat conducerea eparhiei episcopului *Nichifor de Carpat* (insulă din Marea Egee), iar el a plecat în Apusul Europei pentru a-și îngriji sănătatea.

După 1860, a început lupta pentru separarea Bisericii bulgare de Patriarhia din Constantinopol, acțiune care făcea parte integrantă din lupta poporului bulgar pentru independența națională. La 11 martie 1870, printr-un firman al sultanului Abdul Aziz, s-a aprobat crearea unui „exarhat bulgar”, scos de sub jurisdicția Patriarhiei ecumenice. Noul exarhat n-a fost recunoscut însă de Patriarhie, producându-se o „schismă” între cele două Biserici, care a durat până în 1945.

La 17 octombrie 1874, Sinodul patriarhal din Constantinopol a aprobat înființarea unei episcopii românești cu sediul la Măcin. Românii dobrogeni s-au adresat mitropolitului primat *Calinic Miculescu* din București, cerându-i sprijinul în vederea organizării noii eparhii. Tulburările care au început în Imperiul otoman în 1875, terminate cu războiul ruso-româno-turc din 1877-1878, au împiedicat punerea în aplicare a acestei hotărâri. După Congresul de la Berlin, din 1878, România a primit cele două județe dintre Dunăre și Mare, Tulcea și Constanța, încetând astfel dominația otomană, care durase aproape o jumătate de mileniu. Din punct de vedere bisericesc, cele două județe au intrat în componența eparhiei Dunării de Jos, înființată în 1864, care-și avea acum sediul la Galați.

Alte aspecte ale vieții bisericești din Dobrogea. Datorită colonizării teritoriului dintre Dunăre și Mare cu turci și tătari, a apărut aici o nouă religie, cea islamică. Deși cuceritorii otomani au recunoscut oficial religia creștină și organizarea ei bisericească, autoritățile locale din diferite părți ale Imperiului au întreprins acțiuni pentru trecerea forțată la islamism a autohtonilor. Așa s-a întâmplat cu slavii din Bosnia, Herțegovina și Munții Rodopi și cu o bună parte din albanezi.

Și în Dobrogea s-au făcut presiuni, însoțite de silnicii, pentru trecerea unor români la islamism. Vor fi fost cazuri izolate, când anumiți români, prin căsătorie, din interese materiale sau prin forță, au fost nevoiți să accepte această religie, care, practic, ducea la ieșirea din rândurile poporului român, la „turcizarea” lor. Marea masă a credincioșilor români nu s-au abătut de la credința creștină. Din ultimele decenii de stăpânire otomană se cunosc chiar numeroase cazuri de români din Dobrogea care s-au refugiat în stânga Dunării ca să nu fie siliți să-și schimbe credința. În felul acesta, Biserica Ortodoxă a fost un factor important în lupta pentru păstrarea ființei naționale a românilor dobrogeni.

Arătăm mai sus că mitropolii greci de la Dristra-Silistra stăteau mai mult la București, în preajma Curții domnești. În tot decursul existenței sale, Mitropolia s-a bucurat de numeroase danii din partea domnilor Țării Românești, însăși catedrala mitropolitană fiind zidită, apoi refăcută, cu bani primiți din partea domnilor munteni. Alte subvenții au fost acordate bisericilor din Cernavodă (ridicată în 1669 de un Jipa Logofătul) și din Babadag (1777, de Alexandru Ipsilanti). Cărțile de slujbă folosite în bisericile românești erau tipărite la București, Râmnic, Iași, Neamț, Sibiu, Blaj, Buda etc. Multe din ele au dispărut din cauza distrugerilor și jafurilor provocate de bașibuzuci și cerchezi. În secolul al XVIII-lea, dar mai ales în cel următor, numeroși ciobani din părțile Sibiului și Brașovului – cunoscuți sub numele de „mocani” – au trecut cu turmele în Dobrogea și s-au stabilit definitiv acolo, punând bazele unor noi așezări românești, întărind astfel elementul românesc și ortodox. Alți români au venit din Țara Românească, Moldova, Banat, din sudul Dunării. De aceea, pe bună dreptate scria în 1850 cunoscutul agronom Ion Ionescu de la Brad (1818-1891) că „nu este sat în care să nu vezi în miniatură Dacia și înfrățirea tuturor românilor”. Aceste permanente legături ale credincioșilor dobrogeni cu frații lor din stânga Dunării au contribuit la păstrarea ființei naționale a populației românești de aici.

Mitropolii greci din Dristra și apoi cei din Tulcea încasau de la fiecare credincios căsătorit o taxă anuală de 6,50 lei, numită *jitia* sau *vładicia*. Preoții aveau o situație materială foarte grea, fiind nevoiți să muncească alături de păstorii lor. De regulă, la intrarea în preoție, făceau un contract cu satul (parohia), fixând taxele pentru diferitele slujbe. Fiecare familie dădea preotului o dajdie anuală în natură (2-3 banițe de bucate), numită *hac* (cuvânt turcesc: sumă, plată). Preoții nu aveau nici o pregătire teologică, ci numai cunoștințe elementare de scris și citit, cântare bisericească și tipic. Abia pe la mijlocul secolului al

XVIII-lea se știe de existența unor școli românești în localitățile mai mari: Cernavodă, cu dascălul Ioan, înainte de 1766, Turtucaia, cu dascălii olteni Mihai (1775) și Gheorghe (1790). La începutul secolului al XIX-lea, se cunosc alte școli, la Silistra, cu dascălul Petrică Mihail, apoi cu fiul său Costache Petrescu, Hârșova, Măcin, Turtucaia, iar în a doua jumătate a secolului la Rasova, Aliman, Seimeni și altele. La Dăeni (jud. Tulcea), un dascăl cu numele Cosma pregătea cântăreți, dar și viitori preoți. Înainte de 1878 au lucrat pentru propășirea învățământului românesc în Dobrogea călugărul cărturar *Nifon Bălășescu*, originar din Hașag-Sibiu (1806-1880), fost profesor la Seminariile din București și Huși, care a înființat 21 de școli, preotul *Dimitrie Chirescu* din Cernavodă (1842-1897), tatăl renumitului compozitor și dirijor Ioan D. Chirescu și alții.

Bisericile se construiau numai cu aprobare specială din partea autorităților otomane, credincioșii fiind siliți să plătească o anumită taxă. Se impuneau însă unele restricții: să nu fie cu turlă, să nu aibă clopote (ca bisericile din Istria – Constanța, Baia – Tulcea) etc. Așa se face că până în 1878 s-au construit foarte puține biserici din zid, cele mai multe fiind din chirpici. Dintre bisericile de zid menționăm pe cele din Nalbant (1839, reclădită în 1880-1891), Topalu (1840), Varoș-Hârșova (1857), Sulina (1866), Tulcea (una din 1857, alta din 1865, refăcută în 1897-1900), Babadag, Rasova, Dăeni, Cernavoda etc.

La începutul secolului al XIX-lea s-au întemeiat și două mănăstiri românești: *Taița* și *Cocoș*. Desigur, înaintea acestora au fost și alte așezări monahale, mai modeste. Mănăstirea *Taița* situată la poalele Măcinului, între orașele Măcin și Isaccea, a fost întemeiată de călugări moldoveni, la care s-au adăugat și alții, veniți din toate ținuturile românești. Probabil a dispărut în ultimii ani ai stăpânirii otomane, prin 1876, când mai multe sate românești din nordul Dobrogei au fost prădate de cerchezi (prin 1862-1863), iar bisericile profanate și distruse.

În 1833, trei călugări veniți de la Athos, făgărășanul Visarion (fost un timp tipograf la Neamț), Gherontie și Isaia, au pus bazele unei biserici fără turlă – pe dealul Căcoșului, în apropiere de Niculițel (jud. Tulcea), care, cu refacerile efectuate în 1846, a dăinuit până în 1910. Mănăstirea s-a dezvoltat, atrăgând numeroși monahi din toate zonele locuite de români. În 1841, autoritățile otomane au dat mănăstirii aprobare de funcționare legală. În 1853 s-a zidit o altă biserică, din piatră și cărămidă, prin strădania primului stareț, arhimandritul Visarion, și din dania lui Nicolae Hagi Ghișe, un cioban din Poiana Sibiului, care, călugărindu-se aici, a lăsat mănăstirii întreaga avere (15.000 de galbeni, 500 de oi și 15 cai). Urmasul lui Visarion, starețul Daniil, tot un transilvănean, a zidit o clopotniță, un rând de clădiri și a primit numeroase danii în bani, terenuri, hanuri, animale și alte bunuri, din partea credincioșilor. Actuala biserică a mănăstirii s-a construit între anii 1911-1913.

Pe la mijlocul secolului al XIX-lea s-a întemeiat mănăstirea *Cilic-Dere*, situată la aproximativ 20 km de Căcoș. Actuala biserică – monumentală, etajată – a fost

începută în 1901 și sfințită abia în 1932. În 1846 s-a înființat schitul Saon, metoc al mănăstirii Cilic-Dere, apoi de sine stătător. Biserica mare s-a construit între anii 1909-1914.

Rezultă că în decursul celor peste patru secole și jumătate de stăpânire otomană în Dobrogea, românii, care reprezentau elementul autohton și majoritar, și-au păstrat nealterate limba, credința și obiceiurile strămoșești. La aceasta au contribuit desigur legăturile permanente pe care le-au avut cu frații lor din toate celelalte teritorii românești. Iar Biserica – în spetă Mitropolia Dristrei, vechiul Durostorum-Dârstor – a supraviețuit datorită ajutoarelor materiale ale domnilor Țării Românești.

Titularii eparhiei erau întâlniți mereu la București, care putea fi socotit ca a doua lor reședință. Bisericile și mănăstirile românești de aici – majoritatea de dimensiuni reduse și din material puțin rezistent –, precum și preoții și călugării lor, au contribuit la păstrarea credinței ortodoxe, a limbii și a ființei naționale în acest străvechi pământ românesc dintre Dunăre și Mare.

Aromânii din Peninsula Balcanică

Nu putem încheia capitolul consacrat secolului al XVIII-lea fără să nu consemnăm și câteva date despre aromânii din Peninsula Balcanică. În secolul al XVII-lea, au activat în Țara Românească cel puțin trei cărturari aromâni cunoscuți cu numele: *Meletie „Macedoneanul”*, egumen la Govora, unde a îndrumat tipărirea mai multor cărți, ieromonahul *Ștefan din Ohrida*, meșter tipograf tot acolo și *mitropolitul Dionisie* (1672), fost egumen al mănăstirii Radu Vodă din București.

Pentru secolul de care ne ocupăm, avem mai multe știri despre acești aromâni (numiți uneori și „macedoromâni”, iar de greci „cuțovlahi”), răspândiți în întreg spațiul balcanic, în Albania, Macedonia și Grecia de azi (provincia Epir, cu Munții Pindului), pe atunci toate făcând parte din Imperiul otoman. Cele mai însemnate așezări aromânești erau la Moscopole (azi Voskopojë), Corița (Korice), ambele în Albania de azi, Ioanina (Ianina), Kerbene (Grebena), Veria, Abdella (Avdela), Vodena, Vlaho-Clisura, Hrupiște, Mețovo, azi toate în Grecia, Monastir (sau Bitola), Ohrid (Ohrida), Prilep, Skopie, Krușevo, Gopiște, Moloviște, azi toate în Macedonia.

În secolul al XVIII-lea, orașul Moscopole avea aproximativ 60.000 de locuitori, încât a devenit un însemnat centru economic și cultural al grecilor, dar și al aromânilor, având o Academie, o tipografie și mai multe biserici. În anii 1769 și 1780 orașul a fost distrus, în câteva rânduri, de albanezi musulmani, încât azi este un sat oarecare, cu aproximativ 500 de locuitori, albanezi și aromâni.

Din cauza distrugerii unor așezări aromânești de către albanezi (uneori și de greci), spre sfârșitul secolului al XVIII-lea a început o masivă emigrare a acestor

aromâni spre orașe din Europa centrală, aparținătoare pe atunci Imperiului habsburgic: Viena, Buda, Pesta, Mișcolț, Posen, Oradea, Sibiu, Brașov, Beiuș, Arad, Lugoj, Deva, Hațeg, Târgu Mureș, Făgăraș, unde și-au creat propriile lor instituții, au construit biserici și au înființat școli. Dar datorită faptului că ei foloseau, în scris și în vorbire, limba greacă, erau cunoscuți sub numele de „greci”. Cei mai mulți se ocupau cu comerțul, încât multe familii de aromâni au ajuns la o mare prosperitate economică, fiind cunoscuți în întreg Imperiul: Sina și Dumba la Viena, Grabovschi la Buda, Șaguna la Mișcolț, Gojdu în Oradea, Mocioni în Banat etc., familii care s-au distins și prin numeroase acțiuni filantropice și culturale.

Deși au fost expuși mereu procesului de asimilare și deznationalizare din partea etniilor majoritare alături de care trăiau, în secolul al XVIII-lea se constată un proces de redeschere națională a acestor aromâni, un interes pentru emanciparea lor etnică și lingvistică. Este adevărat că au scris despre ei și câțiva cărturari din nordul Dunării, „dacoromâni”, ca Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir, iar mai târziu Gheorghe Șincai și Petru Maior, care au subliniat, în lucrările lor cunoscute, unitatea etnică și lingvistică dintre românii nord-dunăreni și cei din Peninsula Balcanică.

Dintre cărturarii aromâni din secolul al XVIII-lea și începutul celui următor preocupați de originea și limba lor, menționăm în primul rând pe *Teodor Anastasie Cavalioti*, preot, pedagog, filosof și lingvist, originar din Moscopole (c. 1728-1786), cu studii în orașul natal și călătorii de studii în țările germanice și Italia, fost profesor și director la „Noua Academie” din Moscopole. El a tipărit manuale didactice, între care și o carte de citire (*Prima învățătură*, Veneția, 1770), în greaca modernă, în care a apărut pentru prima oară, și un vocabular cu peste o mie de cuvinte grecești traduse în aromână și albaneză; a făcut și o traducere a *Noului Testament* în limba albaneză. Un alt manual a publicat preotul *Daniil Moscopolitanul* (Mihail Adami), în care se găsea și un lexicon, sub forma unui ghid de conversație, în patru limbi: aromână, greacă, albaneză și bulgară. Iar *Constantin Ucuta*, născut în Moscopole, a ajuns preot-protopop pentru aromânii stabiliți în Posen (pe atunci în Prusia, azi Poznań, în Polonia), a tipărit la Viena, în 1797, manualul intitulat *Noua Pedagogie sau Abecedar ușor pentru a învăța pe copiii tineri carte românească*, în care folosea graiul din Moscopole.

La începutul secolului al XIX-lea manifestă interes pentru istoria națională studentul în medicină – viitor medic – *Gheorghe Constantin Roja* (născut în 1786 în Manastir, azi Bitola în Macedonia, mort în 1847 la Oravița), care în 1808 a publicat la Buda lucrarea intitulată *Cercetări despre românii numiți valahi care locuiesc dincolo de Dunăre* (sub pseudonimul Vallachus Moscopolitanus). Iar *Mihail G. Boiagi* (1780-1842), aromân născut în Buda, profesor de greacă și neogreacă la Viena, a publicat acolo, în 1813, *Gramatica română sau macedoromână* (scrisă în limbile română, cu alfabet latin, greacă și germană), apreciată de romanistii timpului. În prefață afirma unitatea etnică și lingvistică a aromânilor

cu daco-românii, militând pentru o limbă literară unică și pentru adoptarea alfabetului latin.

Câteva cărți de slujbă, cu text paralel, grec și român, au apărut la Buda și la Sibiu, pentru bisericile și credincioșii greci și aromâni din Viena, Buda, Pesta, Mișcolț, Sibiu, Brașov sau din alte orașe din fostul Imperiu habsburgic, în care existau comunități greco-aromâne: *Catavasierul greco-român* (Sibiu, 1803, 1812 și 1817 și Buda, 1818), *Rânduiala sfințirii apei*, în românește, slavonește și grecește și altele.

Editarea acestor cărți de slujbă se explică, așadar, prin existența unor comunități greco-aromâne în diferite orașe din fostul Imperiu habsburgic. De pildă, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, exista în Viena o biserică ortodoxă, cu hramul Sfântul Gheorghe, de care aparțineau credincioși greci, aromâni și albanezi din teritorii sud-dunărene, aflate sub dominație otomană. Tot în Viena s-a zidit, în 1788, o biserică cu hramul Sfânta Treime, de care aparțineau credincioși greci și români proveniți din țări neocupate de turci. Treptat, grecii au înlăturat pe aromâni – respectiv pe români – din acele două biserici, care au devenit astfel exclusiv grecești.

O biserică „greco-valahă” exista și în Pesta, zidită de negustori greci și aromâni, între anii 1788-1791, la care a activat mult timp (1809-1845), preotul cărturar Ioan Teodorovici, „cenzor” și corector al cărților românești care se tipăreau la Buda, editor de Calendare românești. Și această biserică a ajuns în stăpânirea grecilor, încât românii ortodocși au fost nevoiți să-și amenajeze o capelă.

O altă biserică aromânească exista la Mișcolț, construită în primul deceniu al secolului al XIX-lea, la zidirea căreia au contribuit și bunicii viitorului mitropolit Andrei Șaguna; ea există și azi, fiind în posesia unei comunități foarte restrânse de credincioși ortodocși, dar toți vorbitori de limbă maghiară.

În Transilvania, comunitățile aromâne își aveau propriile biserici la Sibiu (cea de pe locul actualei catedrale, construită în 1799) și în Brașov (biserica zisă „grecească”, existentă și azi). Desigur au existat și altele, la Poznań (în care a slujit cărturarul Constantin Ucuta, menționat mai sus) și în alte orașe.

Mai notăm că în afară de aromâni, în Peninsula Balcanică mai existau vreo 15 sate, cu aproximativ 20.000 de *meglenoromâni*, în regiunea Meglen, la nord de Tesalonica, cu un dialect deosebit de al aromânilor. Ei își aveau propriile biserici, cu preoți care slujeau în grecește, dar și în românește, și o mănăstire la Oșani. Treptat, numărul meglenoromânilor s-a diminuat, prin „grecizarea” lor.

Bibliografie

Dobrogea. C. TEODORESCU, *Istoricul școalelor române din Dobrogea sub turci*, în „Convorbiri Didactice”, București, an III, nr. 3, 1897; IOAN N. ROMAN, *Pagini din istoria culturii*

românești în Dobrogea înainte de 1877, în „Analele Dobrogei”, an I, nr. 3, 1920, p. 355-398; ALEXANDRU P. ARBORE, *O încercare de reconstituire a istoriei românilor din Dobrogea*, în „Analele Dobrogei”, an III, nr. 2, 1922, p. 237-291; C. BRĂTESCU, *Populația Dobrogei*, în „Analele Dobrogei”, an IX, vol. I, 1928, p. 201-257; ALEXANDRU P. ARBORE, *Noi informațiuni etnografice, istorice și statistice asupra Dobrogei*, în „Analele Dobrogei”, an XI, fasc. 1-12, 1930, p. 65-94; D. SANDRU, *Mocanii în Dobrogea*, București, 1946, 239 p.; CONSTANTIN C. GIURESCU, *Știri despre populația românească a Dobrogei în hărți medievale și moderne*, Constanța, 1966, 64 p. + 2 h.; TUDOR MATEESCU, *Documente privind istoria Dobrogei (1830-1877)*, volum întocmit de..., București, 1975, 344 p. + 8 fasc.; TUDOR MATEESCU, *Permanența și continuitatea românilor în Dobrogea*, București, 1979, 127 p.

Viața bisericească: GH. RĂDULESCU, *Starea religioasă a Dobrogei în decursul vremurilor*, București, 1904, 141 p.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobrogene*, București, 1914, VI + 157 p.; IOAN DRAGOMIR, *Câteva documente turcești necunoscute privitoare la mănăstirea Cocos*, în BOR, an LXXXII, nr. 11-12, 1964, p. 1110-1120; TUDOR MATEESCU, *Les diocèses orthodoxes de la Dobroudja sous la domination ottomane*, în „Balkan Studies”, Tesalonic, vol. XIII, nr. 2, 1972, p. 279-300 (cu îndreptările făcute de noi într-o recenzie din BOR, XCIII, 1975, nr. 3-4, p. 472-475); TUDOR MATEESCU, *Un așezământ moldovenesc în Dobrogea: Mănăstirea Taița*, în MMS, XLIX, 1973, nr. 1-2, p. 121-125; TUDOR MATEESCU, *Date despre viața bisericească a Dobrogei înainte de 1877*, în BOR, XCII, 1974, nr. 9-10, p. 1256-1260; TUDOR MATEESCU, *Din legăturile culturale ale Dobrogei cu Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în BOR, XCIII, 1975, nr. 9-10, p. 1124-1128; TUDOR MATEESCU, *Dragostea de glie și lege strămoșească a românilor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (1417-1877)*, în BOR, XCIV, 1976, nr. 3-4, p. 356-361; TUDOR MATEESCU, *Un așezământ monahal transilvănean în Dobrogea (Contribuții la istoria mănăstirii Cocosu până la 1877)* în MA, XXI, 1976, nr. 1-3, p. 114-124; TUDOR MATEESCU, *Organizarea ecleziastică a românilor din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în BOR, XCV, 1977, nr. 9-12, p. 971-975; TUDOR MATEESCU, *Biserica și școala la românii din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane*, în BOR, XCVI, 1978, nr. 3-4, p. 288-292; vol. *De la Dunăre la Mare. Mărturii istorice și de artă creștină*, Galați, 1977, 243 p. (îndeosebi ultimele trei studii); CONSTANTIN CIOROIU și AUREL MOCANU, *Cartea românească în Dobrogea înainte de 1877*, Constanța, 1978, 123 p. (vezi și GB, an XXXVII, 1978, nr. 9-12, p. 1075-1096); MIHAI MAXIM, *Le régime juridique des chrétiens dans les ports roumains sous l'administration ottomane, XVI-e-XVII-e siècles*, în „Analele Universității din București”, XXIX, 1980, p. 85-89; TUDOR MATEESCU și NATALIA TRANDAFIRESCU, *Știri noi despre Mitropolia Dristrei (secolele XVIII-XIX)*, în *Îndrumătorul bisericesc, misionar și patriotic al Arhiepiscopiei Tomisului și Dunării de Jos*, 3, 1987, p. 72-92; TUDOR MATEESCU, *Biserica Ortodoxă Română din Dobrogea în timpul stăpânirii otomane (1417-1877)*, în vol. „Monumente istorice și izvoare creștine. Mărturii de străveche existență și de continuitate a românilor pe teritoriul Dunării de Jos și al Dobrogei”, Galați, 1987, p. 149-187; TUDOR MATEESCU, *Ajutoare acordate Mitropoliei Dârstorului și unor biserici din Dobrogea de către domnii Țării Românești*, în BOR, an CVIII, 1990, nr. 5-6, p. 110-116; TUDOR MATEESCU, *Știri despre titularii Mitropoliei Dârstorului (sec. 17-19)*, în BOR, an CX, 1992, nr. 4-6, p. 108-115; TUDOR MATEESCU, *Știri noi despre Biserica românească din Dobrogea și slujitorii ei înainte de 1877*, în BOR, an CXIV, 1996, nr. 1-6, p. 273-290; TUDOR MATEESCU, *Date noi despre viața monahală românească din Dobrogea înainte de 1877*, în BOR, an CXIV, 1996, nr. 7-12, p. 282-289; TUDOR MATEESCU, *Biserici românești din satele și ostroavele Dunării (secolele XVIII-XIX)*, în BOR, an CXV, 1997, nr. 1-6, p. 179-194; NICULAE ȘERBĂNESCU, *Câteva știri despre ultimul mitropolit al Mitropoliei de la Tulcea: Nichifor de Carpat*, în vol. „Izvoarele creștinismului românesc”, Constanța, 2003, p. 370-380 (alte studii la p. 325-402).

Pentru Ierotei Comnen să se vadă: TOMA G. BULAT, Ioan Comnen „iatrofilozoful”, profesor la Academia domnească și mitropolit al Dristrei († 1719), în BOR, LXXXIV, 1966, nr. 3-4, p. 356-368; CORNELIU DIMA DRĂGAN, *Le patriarche Chrysanthé Notaras et le docteur Jean Comnène étudiants à Padoue*, în RESEE, VII, 1969, nr. 4, p. 691-693; OLGA CİCANCİ și PAUL CERNOVODEANU, *Contributions à la connaissance de la biographie et de l'oeuvre de Jean (Hierothée) Comnène (1658-1719)*, în „Balkan Studies”, Tesalonic, XII, 1971, nr. 1, p. 143-186.

PERICLE PAPAHAĞI, *Megleno-Românii, Studiu etnografico-filologic*, 2 vol. București, 1902, 268 p. (în An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit., 1902); ION D. ARGİNTEANU, *Istoria românilor macedoneni*, București, 1904, XV + 333 p.; VASILE DIAMANDI, *Harta și statistica comunelor aromânești din Peninsula Balcanică*, în „Buletinul Societății Geografice Române”, București, an XXV, 1905; PERICLE PAPAHAĞI, *Scriitori aromâni din secolul al XVIII-lea (Cavalioti, Ucuta, Daniil)*, București, 1909, IV + 329 p.; TACHE PAPAHAĞI, *Aromânii din punct de vedere istoric, cultural și politic. Conferință*, București, 1915, 36 p.; PERICLE PAPAHAĞI, *Coloniile aromâne (macedoromâne) în fosta Ungarie*, în rev. „Transilvania”, an XLIV, 1923, nr. 4-5, p. 185-201; TEODOR CAPIDAN, *Meglenoromânii. Istoria și graiul lor*, 3 vol., București, 1925-1928; TEODOR CAPIDAN, *Românii nomazi. Studiu din viața românilor din sudul Peninsulei Balcanice*, Cluj, 1926, 185 p.; VALERIU PAPAHAĞI, *Moscopole, centru aromânesc în secolele XVII-XVIII*, în rev. „Grai românesc”, VI, 1932, p. 127-137; ANASTASIE HĂCIU, *Aromânii. Comerț, industrie, artă, expansiune, civilizație*, Focșani, 1936; TEODOR CAPIDAN, *Romanitatea balcanică*, București, 1936, 68 p. (Discurs de recepție la Academia Română); V. DIAMANDI-AMNICEANU, *Românii din Peninsula Balcanică*, București, 1938; STERIE DIAMANDI, *Oameni și aspecte din istoria aromânilor*, București, 1942; TEODOR CAPIDAN, *Meglenoromânii. Etnografie, istorie, limbă*, București, 1942, 274 p. + 3 h. + 10 pl.; C. PAPANACE, *Sur la minorité aroumaine (macedoroumaine) dans les pays balkaniques*, în „Bulletin de la Bibliothèque Roumaine de Freiburg”, I(5), 1967-1968, p. 185-226; P. S. NĂSTUREL, „Les Aroumains”, în Cahiers – Centre d'Etudes des Civilisations de l'Europe Centrale et de Sud-Est, 8, Paris, 1989, p. 45-78; MAX DEMETER PEYFUSS, *Chestiunea aromânească. Evoluția ei de la origini până la pacea de la București (1913) și poziția Austro-Ungariei*. Traducere de Nicolae Șerban Tanașoca, București, 1994, 141 p.; CONSTANTIN PAPANACE, *Fermentul aromân (macedoromân) în sudul-estul european*, Constanța, 1995, 130 p.; CONSTANTIN PAPANACE, *Geneza și evoluția conștiinței naționale la macedo-români*, Timișoara, 1995, 288 p.; HRISTU CÂNDROVEANU, *Aromânii ieri și azi*, Craiova, 1995, 206 p.; NICOLAE CUȘA, *Aromânii (macedoromânii) în România*, Constanța, 1996, 376 p.; NEAGU DJUVARA (coordonator), *Aromânii. Istorie - limbă - destin*, București, 1996, 200 p.; TÂNASE BUJDUVEANU, *Romanitatea balcanică și civilizația aromânilor*, București, 1997, 218 p.; publicația anuală „Perenitatea vlahilor în Balcani. Istorie și civilizație aromânească”, Constanța (din 1995), cu o serie de studii care privesc și viața bisericească aromânească; ACHILE G. LAZAROU, *L'aroumain et ses rapports avec le grec*, Thessaloniki, 1986, 304 p. (susține teza că aromânii ar fi greci la origine).

BISERICA ORTODOXĂ DIN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA

Numeroasele memorii ale clerului și credincioșilor ortodocși români din Transilvania către Curtea din Viena și către mitropolitul sârb Pavel Nenadovici din Carloviț (1749-1768), în care solicitau numirea unui episcop, au determinat Curtea și pe împărăteasa Maria Tereza să dea o nouă orientare politicii religioase. Această schimbare era determinată și de „războiul de șapte ani” (1756-1763), în care Austria lupta, alături de Rusia și Franța, împotriva Prusiei, Saxoniei și altor state germane, care erau aliate cu Anglia.

În această conjunctură politică defavorabilă, trebuiau menajate atât relațiile cu Rusia, cât și ale românilor ortodocși transilvăneni, dintre care mulți luptau în armata habsburgică, pentru o cauză care le era cu totul străină. În ședințele Consiliului de miniștri din 17 iulie și 19 august 1758, cei mai influenți și mai luminați oameni de stat ai timpului, cancelarul W. A. von Kaunitz și ministrul pentru problemele sârbești, Iosif Bartenstein, au propus încetarea persecuțiilor religioase din Transilvania, acordarea unor toleranțe tacite și limitate și numirea unui episcop pentru românii ortodocși. Bartenstein propunea chiar înființarea unei Mitropolii, coordonată cu cea sârbă din Carloviț, pentru a diviza pe ortodocșii din Imperiu și a-i stăpâni mai ușor, dar Kaunitz a propus numirea unui episcop „exempt”, adică scos de sub jurisdicția oricărui mitropolit și subordonat direct Guvernului, părere care a fost acceptată.

Mitropolitul Pavel Nenadovici al Carlovițului intenționa să trimită ca episcop în Transilvania pe Partenie Pavlovici, originar din Silistra – poate chiar de neam român –, un om învățat, fost paroh al comunității sârbe din Viena, iar din 1751 arhieru-vicar al Mitropoliei din Carloviț. Dar acesta nu întrunea simpatia Curții, care voia un episcop devotat, dispus să-i menajeze prozelitismul uniatic și să împiedice influența mitropolitului din Carloviț.

Episcopul Dionisie Novacovici. După părerea consilierilor împărătesei, cel mai indicat era episcopul sârb al Budei (azi Budapesta), Dionisie Novacovici, dispus să facă unele concesii și – în același timp – neagreat de Pavel Nenadovici. Acest Dionisie era originar din Dalmația, călugărit în mănăstirea Sfântul Sava din Cattaro, cu studii la Gimnaziul și Academia duhovnicească din Kiev, după care a fost profesor de teologie în Novisad, iar din 1748 predicator în eparhia sârbească a Budei. Vacantându-se scaunul vlădicesc de acolo, a fost cerut cu

multe stăruințe, de cler și credincioși, ca episcop. A fost hirotonit de Pavel Nenadovici la 24 iulie 1749, dar instalarea i-a făcut-o abia la 15 februarie 1751, nemulțumit că dobândise scaunul episcopal cu sprijinul Curții imperiale.

Cu toate încercările lui Nenadovici de a împiedica numirea lui, totuși, conferința miniștrilor din 12 martie 1761 – care a luat măsuri privitoare la misiunea generalului Buccow – a decis să trimită în Transilvania și pe episcopul Dionisie Novacovici. După ce a primit instrucțiuni la Viena, s-a îndreptat spre Sibiu, unde a sosit cam la trei săptămâni după Buccow, în săptămâna Paștilor din anul 1761. În ziua de Paști, o mulțime de români din toate părțile Ardealului s-a prezentat în Sibiu, pentru a primi răspunsul lui Buccow la memoriul pe care i-l înaintase la 7 aprilie, o delegație de 40 de credincioși ortodocși, în frunte cu protopopul Ioan din Săliște. În fața acestei mulțimi, Buccow n-a mai tratat cu ei. În schimb, Dionisie i-a îndemnat să se întoarcă acasă și să aștepte în liniște hotărârile comisiei instituite de Buccow pentru efectuarea acelei „conscriptii” (recensământ) a clerului și credincioșilor, ortodocși și uniți.

În lunile următoare, Dionisie a însoțit pe Buccow în câteva din călătoriile sale: la Brașov, apoi la Alba Iulia, unde a fost nevoit să îndemne pe credincioși să cedeze cele două biserici uniților. Pastorul reformat Petru Bod relatează în *Cronica* sa că au slujit în Alba Iulia amândoi episcopii: Petru Pavel Aron, într-una din bisericile luate de la ortodocși, fără nici un credincios, iar Dionisie într-o grădină, în prezența unei mulțimi imense de români ortodocși.

Abia la 13 iulie 1761 a fost emis decretul imperial pentru instalarea lui Dionisie ca episcop ortodox în Transilvania. Dar el avea aici numai o delegație, oricând revocabilă, era un „administrator” sau „locțiitor” al Episcopiei ardelene, continuând să-și păstreze și scaunul său de episcop „al Budei și Câmpiilor Mohaciului”.

Instalarea i-a făcut-o Buccow, cu onoruri militare, dar în prezența a prea puțini preoți și credincioși, în biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului la 4 septembrie 1761. Generalul a citit decretul de numire în limba latină, iar episcopul a răspuns tot în latinește. Înainte de instalare, credincioșii brașoveni l-au obligat pe Dionisie să depună un jurământ că va păzi „credința cea pravoslavnică a mărturisirii Răsăritului, după legea grecească neunită cu a Romei”.

La 6 noiembrie 1762, împărăteasa a emis un nou decret (patentă), prin care se acorda românilor ortodocși o toleranță condiționată, ca și în anul 1759. Noului episcop i se impuneau 11 restricții, toate grupate în jurul aceleia de a nu împiedica propagarea unirii. Se preciza că preoțimea ortodoxă, fiind numai tolerată, nu putea beneficia de drepturile pe care le avea clerul altor confesiuni din Transilvania.

Fiind primit cu neîncredere de credincioșii din Scheii Brașovului, episcopul Dionisie nu s-a stabilit aici, ci în Sibiu, care era din 1717 capitala Transilvaniei. Și-a fixat aici reședința în mod provizoriu, închiriind o casă, pe doi ani, dar a avut multe necazuri cu magistrul poștal, care s-a instalat în ea, în absența lui. Nu știm unde slujea în Sibiu, poate în vreo capelă, căci abia spre sfârșitul secolului al

XVIII-lea s-au zidit aici trei biserici ortodoxe, existente și azi. După expirarea contractului de închiriere a casei, Dionisie s-a mutat într-o modestă casă țărănească din Rășinari. La stăruințele protopopilor săi, în 1764 a cerut Guvernului ardelean permisiunea de a cumpăra un teren corespunzător pentru reședință, la Vad, Sebeș sau Orăștie. Cererea a rămas fără răspuns.

Episcopul Dionisie a făcut mai multe vizite canonice în eparhia sa transilvană. A învățat românește și a scris aici chiar și unele lucrări, în românește și sârbește, de combatere a uniației: *Despre deosebiriile fundamentale dintre Biserica Răsăritului și cea de Apus, Despre purgatoriu, Despre purcederea Sfântului Duh*. În 1766, a făcut o statistică a clerului și a credincioșilor săi. Tot atunci au făcut o statistică și organele de stat, cu unele diferențe față de a episcopului. Potrivit celei din urmă, existau atunci 635.454 credincioși ortodocși. În 1767 a întocmit o statistică a preoților eparhiei sale, cu indicarea anului hirotoniei și a arhierelui hirotonisitor. Din cei 1224 de preoți, împărțiți în 44 de protopopiate, 198 au fost hirotoniți de el însuși, restul în Țara Românească și Moldova sau de ierarhi sârbi; 1200 erau ardeleni, ceilalți de dincolo de Carpați.

Primit cu neîncredere de cler și credincioși, îngrădit de atâtea condiții umilitoare, care-l puneau în imposibilitatea de a-și apăra turma, episcopul Dionisie și-a înaintat demisia încă din 1762, făcând apoi numeroase memorii ca să-i fie acceptată. I s-a acceptat abia în februarie 1767, dar numai pe data de 1 octombrie același an, până când urma să i se numească succesorul. Dionisie însuși a făcut – în mai multe rânduri – propuneri asupra succesorului său, cerând ca acesta să fie instalat în prezența sa, pentru a nu produce noi tulburări. Desigur, nu s-a ținut seamă de recomandările sale. La 1 octombrie 1767, a părăsit Transilvania, stabilindu-se la Sântandrei lângă Buda, unde a și murit la scurt timp (8 decembrie 1767).

Nelăsând nici un testament, averea sa a fost luată de stat. Din dispoziția Mariei Tereza, cea mai mare parte a ei a fost dăruită Orfelinatlui romano-catolic din Sibiu (numit Theresianum), iar o altă parte Seminarului unit de la Blaj. Deci, din banii unui episcop ortodox, strânși de la credincioșii săi, urmau să fie pregătiți preoți uniți care să lucreze împotriva Bisericii Ortodoxe!

Au urmat lungi discuții și propuneri cu privire la numirea unui succesor al lui Dionisie. Episcopul unit Atanasie Rednic recomanda să nu fie numit nici episcop și nici „administrator episcopesc”, ci să-i fie supuși lui și credincioșii ortodocși. Propunea ca hirotoniile preoților ortodocși să le facă episcopii sârbi din Arad, Timișoara și Buda, dar numai cu acordul său. Mai propunea numirea protopopului Ioan Popovici din Hondol (jud. Hunedoara) ca prim-protopop, care – în calitate de președinte – să vegheze ca în Consistoriul din Sibiu să nu se ia nici o măsură împotriva uniației. Cerea, de asemenea, să nu se restituie nici o biserică ortodocșilor, căci o singură cedare ar atrage altele, ceea ce ar fi în paguba „sfintei uniri”.

În schimb, noul general comandant al Transilvaniei, O'Donell, recomanda numirea unui nou „administrator” (locțiitor), în persoana episcopului *Ioan Georgievici* al Caransebeșului și Vârșetului, care să vină în Transilvania numai primăvara și vara și căruia să i se impună aceleași restricții ca și lui Dionisie. Abia la 7 octombrie 1768, împărăteasa a acceptat propunerea, numind ca administrator pe episcopul Ioan Georgievici. Dar peste o lună (19 noiembrie), el a fost numit administrator al Mitropoliei din Carloviț, iar în 27 august 1769 a fost ales mitropolit, în urma morții lui Pavel Nenadovici, încât nici nu a venit în Transilvania.

Sofronie Chirilovici. În această nouă demnitate, Georgievici s-a îngrijit de alegerea unui episcop pentru românii ortodocși transilvăneni. Astfel, Congresul național-bisericesc sârb, convocat în decembrie 1769, a ales noi episcopi la Arad și Buda, dar și pentru Transilvania, anume pe *Sofronie Chirilovici*, fostul vicar al lui Dionisie la Buda. Împărăteasa a anulat însă alegerea lui Sofronie, deoarece Congresul național-bisericesc sârb nu avea dreptul de-a alege episcopi pentru români, ci numai pentru sârbi. Dar prin aceeași rezoluție (12 ianuarie 1770), împărăteasa numea ca episcop al Ardealului tot pe Sofronie, despre care primise referințe favorabile din partea consilierilor săi. Noului episcop i-au fost impuse aceleași condiții ca și lui Dionisie, la care se adăugau încă două: să nu întrețină legături cu preoții săi (vizite canonice, sobor etc.) fără aprobarea Guvernului și să nu primească preoți hirotoniți în afara Transilvaniei, iar pe cei pe care-i va găsi, să-i denunțe Guvernului pentru pedepsire.

Tot în 1770, s-au luat două măsuri noi pentru consolidarea uniației în Transilvania. Astfel, s-a dispus înființarea unei tipografii „illirice” în Viena, în care să se imprime cărți de slujbă pentru credincioșii ortodocși din Imperiul habsburgic (sârbi, ruși, greci și români). Tipograful vienez Iosif Laurențiu Kurzbök a primit dreptul de a tipări astfel de cărți (protestul episcopului unit Atanasie Rednic împotriva tipografiei înaintat Guvernului, n-a fost luat în considerare). Prin aceasta, se urmărea împiedicarea aducerii de cărți de slujbă din Țara Românească și Moldova în Transilvania. Tot atunci, s-a reînnoit dispoziția mai veche, potrivit căreia credincioșii ortodocși români erau obligați să primească în bisericile lor și pe episcopul unit când făcea vizite canonice și să-i asculte predicile.

Sofronie a fost instalat la Sibiu, deoarece aici putea fi mai ușor supravegheat de Guvern. Neavând biserică (după cum n-avea nici locuință, căci sta în chirie), în toamna anului 1771, a reușit, cu ajutorul Guvernului, să pună sub ascultarea sa și pe „grecii” din Sibiu, care aveau aici un lăcaș de cult.

În cursul scurtei sale păstoriri, Sofronie a avut de îndurat multe neajunsuri din partea episcopilor uniți Atanasie Rednic și Grigorie Maior. Așa de pildă, în 1772 a fost luată cu forța militară biserica din Roșia Montană de la ortodocși și dată uniților, iar preotul-paroh Petru Dib a fost arestat. Necazuri de acest fel, la care se adăugau unele mai mărunte (necunoașterea limbii, lipsa unei reședințe), l-au făcut pe Sofronie să ceară, în septembrie 1773, să fie numit la una din eparhiile

ortodoxe sârbe. El recomandă ca în locul său, la Episcopia Ardealului, să fie numit brașoveanul Dimitrie Eustatievici, om cult, cu studii la Kiev, care funcționa ca secretar și interpret al său și al lui Dionisie Novacovici.

Tot atunci au înaintat un memoriu și protopopii ortodocși transilvăni, prin care cereau scutirea lor, a preoților și a sesiilor parohiale de dijme și de impozite și acordarea dreptului de a avea biserici sau capele în toate localitățile în care nu aveau până atunci. Memoriul n-a primit nici un răspuns.

Sofronie a plecat din Ardeal abia în 1774, când Curtea imperială din Viena l-a numit titular al scaunului episcopal sârb de la Buda, ceea ce a provocat nemulțumirea Congresului național bisericesc sârb din Carloviț, care voia să completeze scaunul prin alegere (în 1781 Sofronie a fost ales la Timișoara).

În urma numirii sale ca episcop la Buda, conducerea eparhiei Ardealului a fost încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol (jud. Hunedoara), în calitate de vicar. Sofronie a primit, totuși, dreptul de a hirotoni preoți pe seama acestei eparhii, până la numirea unui episcop propriu.

A urmat o lungă sedisvacanță, în cursul căreia episcopul unit Grigorie Maior a putut lucra nesupărat de nimeni la trecerea unor parohii ortodoxe la uniție. Era favorizat nu numai de dispozițiile anterioare, ci și de cele din 1774, conform cărora mirenii care părăseau unirea urmau să fie aruncați în închisoare și catehizați acolo de preoți uniți, iar preoții uniți nesinceri, trimiși de el însuși în temnița sa din Blaj. De pildă, în 1776, a trecut, însoțit de doi comisari maghiari, prin aproape 60 de sate din Sălaj, pe care le-a declarat unite. Alteori dispunea să fie arestați protopopi și preoți ortodocși, încât însuși Guvernul a fost nevoit să-i tempereze zelul unionist.

O oarecare ameliorare a situației Bisericii Ortodoxe din Transilvania s-a observat după ce a urcat pe tron Iosif II, fiul Mariei Tereza (1780-1790), adept al „absolutismului luminat”, în spiritul căruia a efectuat numeroase reforme: secularizarea unor averi mănăstirești, desființarea iobăgiei, iar la 29 octombrie 1781 a dat cunoscutul Edict de toleranță.

Ghedeon Nichitici. Încă din 1781, împăratul consulta Cancelaria aulică transilvănească dacă nu se simțea nevoia numirii unui episcop pe seama românilor ortodocși din Transilvania. Cancelaria a cerut avizul episcopului romano-catolic din Alba Iulia, Batthyányi, care, după cum era de așteptat, a fost negativ. Tot atunci a înaintat Curții un memoriu și episcopul unit Grigorie Maior, care recomandă desființarea mănăstirilor ortodoxe care mai existau, lăsarea credincioșilor ortodocși fără episcop și fără biserici și combaterea – prin edict – a zvonului că împăratul ar admite revenirea la Ortodoxie. Însuși protopopul Ioan Popovici din Hondol, obișnuit de aproape zece ani cu slujba de vicar, care îi aducea și profituri, era de părere că nu era necesară numirea unui episcop.

Cu toate acestea, împăratul Iosif II, la recomandarea mitropolitului Moise Putnic al Carlovițului, a numit ca episcop ortodox al Ardealului pe arhimandritul

Ghedeon Nichitici (6 noiembrie 1783). În același an, Episcopia ortodoxă românească a Transilvaniei a fost subordonată Mitropoliei sârbe din Carloviț, în probleme spiritual-dogmatice (aceeași dispoziție s-a dat tot atunci și pentru Episcopia românească a Bucovinei). La 8 decembrie, 1786, ambele Episcopii românești au fost puse sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț și în problemele administrative. Episcopia Transilvaniei a rămas în această situație până în anul 1864.

Noului episcop i s-a fixat un salariu de 4000 de florini pe an, dintr-o taxă instituită atunci sub numele de *sidoxie*, de două coroane și jumătate pe an, pe care o plătea fiecare familie ortodoxă, pentru nevoile Bisericii. Din această *sidoxie* urmau să fie plătiți și vicarul Episcopiei, precum și directorul școlilor primare ortodoxe din Transilvania cu câte 400 de florini pe an (au fost numiți ca directori ai școlilor primare românești: Dimitrie Eustatievici pentru cele ortodoxe și Gheorghe Șincai pentru cele unite).

Ghedeon Nichitici cunoștea realitățile din Transilvania, căci funcționase aici ca diacon, sub Dionisie Novacovici, apoi ca protopop în Abrud. Mai târziu, a fost numit egumen al mănăstirii sârbești din Șisatovaț, iar la începutul anului 1783 a fost numit vicar al episcopului Dosoftei Herescu al Bucovinei. Instalarea lui la Sibiu s-a făcut abia la 1 iulie 1784. A locuit, ca și înaintașii săi, într-o casă închiriată. La scurt timp, Guvernul l-a trimis în Munții Apuseni, să lucreze pentru potolirea răscolei lui Horea.

Cu toate că a păstorit numai patru ani, și era sârb, Ghedeon Nichitici a fost unul din cei mai activi ierarhi din trecutul Bisericii ortodoxe transilvane. La scurt timp după instalare, a făcut o „conscriptie” (statistică) a eparhiei sale, găsind 120.552 familii ortodoxe.

La începutul anului 1786 a făcut a treia arondare a eparhiei, împărțind-o în 31 de protopopiate, cu 981 de parohii. Împăratul a aprobat împărțirea făcută, cu dispoziția de a nu se mai face hirotoniri până nu vor fi plasati cei 76 de preoți supranumerari, în așa fel încât să fie un preot la 130 de case (familii), doi la 250 și trei preoți la mai multe. La Duminica Tomii din anul 1785, Ghedeon a convocat soborul mare al protopopilor la Sibiu, apoi a trimis parohiilor formulare-tip de condici-matricole, inventar și socoteli.

Pentru a pune rânduială în viața bisericească și a cunoaște modul în care și îndeplineau preoții slujba, episcopul Ghedeon și-a cercetat eparhia între 19 mai 1787 și 20 iunie 1788. Se păstrează o parte din însemnările făcute cu ocazia acestor vizite, de către secretarii săi Dimitrie Cernovici, urmat de Ioan Predetici. Nu era o vizită canonică în sensul obișnuit al cuvântului, ci într-o zi convoca pe toți preoții la sediul protopopiatului lor, spre a le cerceta singheliile și protocoalele. La fiecare protopopiat, dădea preoților diferite îndrumări cu privire la misiunea lor pastorală și la administrația parohială. Preoții supranumerari erau rânduiți să se mute în parohii vacante. În multe locuri, episcopul Ghedeon a constatat că unii

preoți nu știau să scrie bine, nu aveau nici un fel de registru (protocol) al bisericii, încât a fost nevoit să aplice și anumite pedepse.

Episcopul Ghedeon Nichitici a fost preocupat și de problema pregătirii viitorilor preoți. Încă din primul an de păstorie (7 septembrie 1784), a decis că orice candidat la preotie să aibă cunoștințe de scris, citit, cântare și catehism. A fost primul care a pus problema înființării unui seminar ortodox în Transilvania. În acest scop, a cerut aprobarea Guvernului pentru majorarea sîdoxiei în vederea salarizării viitorilor profesori și a cumpărării unei reședințe. Curtea din Viena n-a admis cererea, motivând că s-a hotărât prin decret imperial (1 august 1785) înființarea unui „seminar central” pentru pregătirea preoților ortodocși, plan care nu s-a realizat.

Cu toate acestea, în anul 1786 s-a deschis la Sibiu un curs pedagogic, pentru pregătirea viitorilor învățători, sub conducerea lui Dimitrie Eustatievici, primul director al „școalelor naționale neunite” din Transilvania. Dar Eustatievici pregătea aici și pe viitorii preoți, după cum rezultă din anumite „atestare de calificare preoțească” și din procesele verbale ale ședințelor „Consistoriului” sibian din primul deceniu al secolului al XIX-lea. După moartea lui (1795), conducerea școlilor a fost încredințată protopopului brașovean Radu Tempea V, care îndruma, în același timp, și modestul curs teologic-pedagogic din Sibiu.

Ghedeon Nichitici a păstorit până la moartea sa, survenită la 20 noiembrie 1788; avea numai 52 de ani. A fost îngropat în biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari. Toată agoniseala lui a lăsat-o pentru zidirea unei biserici în Sibiu (cartierul Maieri) și pentru înființarea unui fond de ajutorare a preoților săraci. Se spune că însuși împăratul Iosif II s-ar fi exprimat despre el că „a trăit puțin, dar cu totul pentru binele obștesc”.

Gherasim Adamovici. Conducerea eparhiei a fost din nou încredințată protopopului Ioan Popovici din Hondol, în calitate de vicar, până la 10 iunie 1789, când împăratul – la propunerea mitropolitului din Carloviț – a numit ca episcop pe arhimandritul *Gherasim Adamovici*, egumenul mănăstirii Bezdin (jud. Arad). A fost instalat la Sibiu, la 13 septembrie 1789, de guvernatorul Gheorghe Bánfi.

Ca și înaintașul său, Gherasim Adamovici s-a identificat cu aspirațiile păstoritorilor săi, încercând să câștige anumite drepturi pe seama poporului român. Astfel, în 1790 a luat parte la Congresul național-bisericesc sârb, ținut la Timișoara, rugând să se intervină la Curte pentru a se acorda și românilor aceleași drepturi pe care le aveau sârbii din Imperiul habsburgic. În 1791, s-a redactat și trimis la Viena cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum*, cu colaborarea multor cărturari români, de ambele confesiuni: Iosif Meheși, funcționar la Cancelaria aulică, Ignatie Darabant, episcopul unit al Oradiei, protopopul unit Ioan Para, vicar la Năsăud, medicul ocultist Ioan Piurariu Molnar (fiul preotului Ioan Piurariu zis Tunsu din Sadu), Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior etc. El relua vechile postulate, întocmite cu jumătate de secol în urmă de Inochentie Micu,

între care pe primul plan era recunoașterea românilor ca a patra națiune în Transilvania, egală în drepturi cu celelalte trei. Memoriul a ajuns în discuția Dietei Transilvaniei la Cluj, fiind respins în ședința din 9 august 1791. S-a admis, prin Articolul de lege 60, doar liberul exercițiu al cultului ortodox.

În septembrie 1791, întrunindu-se la Sibiu sinodul protopopilor ortodocși, pentru a depune jurământul de credință către împăratul Leopold II (1790-1792) și aflând de soarta memoriului națiunii române, episcopul Gherasim a fost împuternicit să prezinte noului împărat protestul românilor ortodocși împotriva celor hotărâte de Dietă, motivând că *Supplexul* „iaste lucru a tot neamului rumănesc”.

Din împuternicirea clerului și a credincioșilor, episcopul Gherasim Adamovici cu colegul său unit Ioan Bob de la Blaj au plecat în decembrie 1791 la Viena, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. Într-un memoriu către împărat, episcopul ortodox își exprima indignarea că națiunea română, cu un milion de oameni, nu era recunoscută, spre deosebire de alte națiuni, mult mai mici (săsească, armeană). La 10 februarie 1792, amândoi episcopii au înaintat împăratului un memoriu, prin care solicitau câteva funcții pentru români în Cancelaria aulică, Tabla regească și Guvern.

Cel mai important memoriu înaintat împăratului, cu același titlu de *Supplex*, purta data de 30 martie 1791, fiind semnat de ambii episcopi. Cuprindea aceleași postulate ca și cel dintâi, dar într-o formă mai concisă, apoi combătea, în 17 puncte, opiniile Dietei Transilvaniei și calomniile la adresa poporului român. Pentru a-și justifica memoriul, episcopii aminteau vechimea românilor, originea și numărul lor (2/3 din populația Transilvaniei), făceau apel la unele izvoare istorice (date în anexe), spre a demonstra că românii sunt îndreptățiți să fie considerați a patra națiune în stat. Pentru Biserica Ortodoxă se cerea ca preoții ei să se bucure de aceleași drepturi și beneficii pe care le aveau preoții celorlalte confesiuni.

În urma discuțiilor și propunerilor făcute împăratului referitoare la noul *Supplex*, cei doi episcopi au fost muștrați pentru că îndrăzniseră să prezinte doleanțele întregii lor națiuni (de fapt li s-a admis să se prezinte numai ca „suplicanți privați”), fiind îndrumați să se întoarcă la eparhiile lor. Într-un nou memoriu, ei se dezvinovăteau de acuzele aduse și cereau ca măcar una din doleanțele lor să fie admise, pentru ca să poată liniști poporul, care altfel, s-ar putea răzvrăti. Abia acum a răspuns Curtea, cu promisiuni vagi de rezolvare a doleanțelor românești în viitor. Dar o dată cu moartea lui Leopold II († 1 martie 1792), sub urmașul său Francisc I (1792-1830) s-a inaugurat o politică nouă, de reprimare a oricăror mișcări naționale și sociale.

Guvernatorul Transilvaniei, Gheorghe Bánfi, a propus chiar transferarea lui Adamovici la una din episcopiile sârbești din Ungaria, mai ales că întreținea legături prea strânse cu sârbii și încercase să obțină și pe seama românilor drepturile „națiunii illirice” (sârbe), între care și convocarea unui congres național românesc, după modelul celui illiric (în *Supplexul* din 30 martie 1792).

Dacă în anii următori, episcopul Gherasim n-a mai putut participa la lupta pentru obținerea de drepturi politice din motivele relatate mai sus, atenția lui s-a îndreptat numai spre problemele bisericești. Astfel, obișnuia să trimită credincioșilor săi pastorale de sărbători, pe care preoții le citeau în biserică. Din banii lăsați de Ghedeon Nichitici și cu sprijinul său direct, s-a zidit în Sibiu o biserică în cartierul Maieri, în care a și fost îngropat († 13 aprilie 1796).

Sub Ghedeon Nichitici și Gherasim Adamovici, au apărut câteva cărți de slujbă și de învățătură în tipografia „ilirică” din Viena (mutată în 1795 la Buda) și în tipografia sasului Petru Barth din Sibiu: *Adunarea Cazaniilor, Ceaslov, Psaltire* – toate la Viena, în 1793 –, *Preoția sau îndreptarea preoților* (1789), *Ceaslov* (1790 și 1794), *Dezvoaltele și tâlcuitele Evanghelii* (1790), *Sinopsis adică cuprinderea în scurt a Bibliei* (1791), *Psaltirea* (1791), *Acatist* (1792), *Alegere din toată Psaltirea* (1796), toate la Sibiu, unele cu binecuvântarea celor doi episcopi.

După trecerea din viață a episcopului Gherasim Adamovici, Curtea din Viena n-a mai completat scaunul vacant timp de 14 ani, pentru ca în felul acesta acțiunea prozelitistă uniată să poată fi reînviată, cu sorti de izbândă. La memoriile repetate ale clerului de a fi numit un episcop nou, se pretexta că fondul sidoxial avea restante mari, încât acela n-ar putea fi salarizat.

În cursul acestei îndelungate sedisvacanțe, conducerea treburilor bisericești o avea „Consistoriul eparhial”, format dintr-un vicar, șase asesori, numiți dintre protopopii mai de frunte, de regulă din jurul Sibiului, și un secretar. Primul vicar a fost bătrânul Ioan Popovici din Hondol, iar după moartea sa († 1805), a urmat protopopul Nicolae Huțovici din Hunedoara. În absența lor (căci ei n-au renunțat nici la protopopiat), conducerea Consistoriului avea câte un „interimaral prezeș”, ales dintre „asesori”. Notarul (secretarul) Consistoriului era Aron Budai, fratele lui Ioan Budai-Deleanu. Candidații la preoție erau îndrumați la episcopul Pavel Avacumovici de la Arad, în vederea hirotonirii. În tot acest răstimp, autoritățile de stat s-au amestecat sub felurite forme în afacerile noastre bisericești. Acțiunea prozelitistă unită, de asemenea s-a putut desfășura nestânjenită. Conform unei statistici întocmite în anul 1805, în eparhia ortodoxă a Transilvaniei existau 1478 de parohii, 1128 de biserici, 1295 de preoți și 128.279 de familii.

În timpul sedisvacanței, credincioasa Stana a lui Hagî Petru Luca a ctitorit o biserică în Sibiu, în anii 1788-1789, distrusă de un cutremur, apoi rezidită în 1802 de ginerele lor, omul de afaceri Hagî Constantin Pop („biserica din groapă”).

În 1797-1800, negustorii aromâni din Sibiu (din așa-numita „companie grecească de comerț”) au zidit o nouă biserică, pe locul actualei catedrale mitropolitane (numită mult timp „biserica grecească”).

Tot Hagî Pop a deschis o „scoală de normă” în cartierul „Iosefin” din Sibiu, la care a funcționat dascălul făgărășan Simion Jinariu (1807). Acesta a fost apoi însărcinat de preotul Gheorghe Haines, noul director al școlilor ortodoxe românești

din Transilvania, cu conducerea cursului pedagogic de șase săptămâni și a celui teologic (în locul lui Radu Tempea V). Jinariu a funcționat doar câțiva ani, căci în martie 1811, pregătirea candidaților la preoție a fost încredințată tânărului cărturar Gheorghe Lazăr, care studiasse teologia la Viena cu o bursă oferită de Consistoriul din Sibiu.

Cărțile de cult necesare Bisericii Ortodoxe românești se tipăreau acum la Buda și la Sibiu. Dintre cărțile de la Buda merită să ne rețină atenția noua ediție a *Mineilor* (1804-1805), după cele de la Râmnic din 1776-1780, apărute sub îngrijirea doctorului Ioan Piurariu Molnar (tot el tipărise acolo o *Retorică* în 1798). Cărțile tipărite de Petru Barth la Sibiu (*Psaltirea*, în mai multe ediții, *Ceaslovul* și *Penticostarul* în 1805, *Liturghierul* în 1807 și 1809, *Ceaslovul* în 1807 și 1809 etc.) erau, de regulă, cercetate, înainte de tipărire, de unul din asesorii Consistoriului.

În decursul îndelungatei sedisvacanțe, mitropolitul sârb Ștefan Stratimirovici (1790-1836), ca și reprezentanții clerului ortodox român, au făcut mai multe demersuri la Curtea din Viena pentru completarea scaunului vacant, dar fără rezultat. Se adăugau și cererile personale ale unor candidați, care se recomandau Curtii pentru a fi numiți în acest post. Alegerea a avut loc abia la 19 septembrie 1810, la Turda, când protopopii au propus trei candidați, dintre care împăratul a numit pe preotul-ajutor (capelan) Vasile Moga din Sebeș, instalat la Cluj, în anul următor.

Așadar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, o dată cu încheierea marilor lupte pentru apărarea Ortodoxiei, Biserica Ortodoxă Română din Transilvania a intrat într-o nouă fază, aceea a reorganizării, sub cei patru episcopi sârbi care au păstorit la Sibiu. Pentru a împiedica deplina ei consolidare și, în același timp, pentru a facilita propaganda unită, Curtea din Viena a numit „administratori” episcopoești și apoi episcopi de neam sârb, cărora le-a impus o serie de restricții, între care, la loc de frunte, figura și aceea de a nu împiedica propagarea uniției, ori a lăsat scaunul episcopal vacant ani în șir. În pofida acestor dificultăți, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea, a început lupta comună a reprezentanților celor două Biserici românești – cler și credincioși – pentru obținerea de drepturi politice și sociale pe seama poporului român, luptă care va continua, sub diferite forme, până în 1918. Totodată, se remarcă și străduințele clerului ortodox de-a ieși de sub obediența Bisericii sârbești, cerând alegerea unui episcop român, ca în felul acesta să se pună bazele unei ierarhii naționale-românești.

Bibliografie

Izvoare: ILARION PUȘCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, 2 vol., Sibiu, 1889-1897, XVI + 396 p. (I) + 384 p. (II); STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din*

Schei, vol. I (1700-1783) și vol. II (1784-1810), Brașov, 1901-1902, XXIV + 363 p. (I) + XL + 374 p. (II); MATEI VOILEANU, *Momente din viața bisericească a românilor ortodocși din Transilvania, 1780-1787*, Sibiu, 1902; NICOLAE IORGA, *Scrisori și inscripții ardeleni și maramureșene*, vol. I-II, București, 1906, LXVIII + 302 p. (I) + 336 p. (II) (vol. XII și XIII din colecția „Studii și documente cu privire la istoria românilor”); EUGEN GAGYI de ETED, *Documente istorice. Regulatio Diocesis Transilvanicae Disunitae anno 1805*, în „Transilvania”, Sibiu, an XLVII, 1911, nr. 1, p. 38-61, nr. 2, p. 147-161 și nr. 3, p. 265-294; MATEI VOILEANU, *Contribuțiune la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928, 184 p.; IOAN M. NEDA, *Din circularile episcopatului neunit al Ardealului la sfârșitul secolului XVIII*, în „Tara Bârsei”, Brașov, an X, 1938, nr. 4-6, p. 388-399; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761*, în MA, XIX, 1974, nr. 1-3, p. 13-46; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Statistica românilor ortodocși din Transilvania din anul 1766*, în MA, an XXII, 1977, nr. 7-9, p. 505-551; KEITH HITCHINS și IOAN BEJU, *Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767*, în MA, an XXIX, 1984, nr. 7-8, p. 534-568.

Lucrări generale: IOAN LUPAS, *Contribuțiuni la istoria românilor ardeleni 1780-1792. Cu 48 acte și documente inedite, culese din arhivele din Viena, Budapesta, Sibiu și Brașov*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.” s. II, t. XXXVII, București, 1915, 207 p.; I. MATEI, *Vacantele Mitropoliei ortodoxe din Ardeal în veacul XVIII. Documente inedite*, Cluj, 1922, 143 p.; EMILIAN CIORAN, *Reședința episcopescă din Rășinari în veacul al XVIII-lea*, în RT, an XIII, 1923, nr. 11, p. 379-387; I. MATEI, *Știri privitoare la dobândirea unei reședințe episcopesci în Ardealul ortodox din veacul al XVIII-lea*, în „Revista Istorică”, an XI, 1925, nr. 10-12, p. 278-281; MATEI VOILEANU, *Icoane din viața Bisericii. Anul 1804*, Sibiu, 1926, 136 p.; ȘTEFAN LUPSA, *Știri și documente despre Biserica Ortodoxă Română din Ardeal după 1761, culese din Arhiva Consiliului de Stat și a Cabinetului Imperial din Viena*, Sibiu, 1945, 72 p.

Lucrări speciale: AUGUSTIN BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764...*, Blaj, 1902, XIX + 498 p.; ȘTEFAN LUPSA, *Începutul arhiepiscopiei ardeleni a lui Dionisie Novacovici*, în vol. „Biserica și problemele vremii”, Sibiu, 1947, p. 25-44; ȘTEFAN METEȘ, *Episcopul Dionisie Novacovici (în anii 1761-1767)*, în MA, XVIII, 1973, nr. 5-6, p. 553-571.

ȘTEFAN LUPSA, *Biserica ardeleană în anii 1767-1774. Dezvoltarea ei politică și confesională*, în „Anuarul XXIII (V) al Academiei teologice Andreiane”, Sibiu, 1947, p. 22-52.

SILVIU DRAGOMIR, *Correspondența episcopului Gherasim Adamovici și mișcarea de emancipare a clerului și poporului românesc în anul 1791*, în RT, an V, 1911, p. 400-423 (și extras Sibiu, 1911, 26 p.); IOAN LUPAS, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. „Studii, conferințe și comunicări istorice”, IV, Sibiu, 1943, p. 318-352); IOAN VASILE LEB, *Episcopul Gherasim Adamovici și lupta de emancipare a românilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în „Studia Universitas Babeș-Bolyai. Teologia ortodoxa”, 41, 1996, nr. 1-2, p. 11-21 (și în vol. său „Biserica și implicare”, Cluj-Napoca, 2000, p. 52-64).

BISERICA ORTODOXĂ DIN BANAT ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. EPISCOPIILE TIMIȘOAREI ȘI CARANSEBEȘULUI

Războiul austro-turc din anii 1683-1699 – cu înfrângerile succesive ale turcilor sub zidurile Vienei (1683), la Mohács (1687), la Zenta (1697) – a dus la eliberarea treptată a teritoriilor Ungariei, Serbiei de nord, Crișanei, mai târziu și a Banatului, de sub dominația otomană. Aceste teritorii au intrat apoi în stăpânirea Imperiului habsburgic. Așa se face că Dieta de la Pojon (Bratislava), întrunită între 18 octombrie 1687 și 25 iunie 1689, a recunoscut Ungaria ca regat ereditar al Habsburgilor. Ei au reușit să-și întindă stăpânirea și asupra Transilvaniei, care a primit o nouă organizare, prin Diploma leopoldină din 4 decembrie 1691. Prin tratatul de pace de la Carloviț, din 1699, Poarta recunoștea trecerea Ungariei, Transilvaniei, Croației și Sloveniei în stăpânirea Imperiului habsburgic.

Deși în anii 1688-1689, imperialii au ocupat teritorii întinse din Serbia și Bulgaria cu o serie de orașe (Belgrad, Niș, Vidin, Sofia etc.), la scurt timp, forțele otomane au pornit o contraofensivă, care a dus la pierderea acestor regiuni și orașe (inclusiv Banatul). Această schimbare neprevăzută a silit pe împăratul Leopold I (1658-1705) să solicite sprijinul popoarelor slave ortodoxe din Balcani, aflate sub dominație otomană, printr-un manifest cu data de 6 aprilie 1690. În fața primejdiei otomane tot mai amenințătoare, patriarhul sârb Arsenie III Cernoievici din Ipek a convocat o mare adunare națională sârbă la Belgrad (18 iunie 1690), care a hotărât să trimită la Viena pe episcopul *Isaia Diacovici* al Ienopolei, ca să trateze cu împăratul problema emigrării sârbilor din teritoriile ocupate de turci în Ungaria, stăpânită de Habsburgi. Rezultatul tratatelor s-a concretizat în Diploma semnată de împăratul Leopold I la 21 august 1690, prin care se acordau sârbilor imigranți o seamă de privilegii politice și bisericești (așa-numitele „privilegii ilirice”). Patriarhul sârb devenea cărmuitorul politic și bisericesc al tuturor ortodocșilor din Imperiul habsburgic, cu dreptul de a hirotoni episcopi și preoți, de a sfinți biserici, de a deține diverse bunuri, de a se folosi de calendarul vechi (prevederile diplomei au fost reînnoite la 11 decembrie 1690).

Pe baza acestor prevederi, care acordau sârbilor o largă autonomie național-bisericească, în toamna anului 1690 sau în primăvara anului următor, grupuri însemnate de imigranți (între 30-40.000 de familii), în frunte cu patriarhul Arsenie s-au stabilit în Srem (Sirmiu), în Slovenia și diferite părți din Ungaria, mai ales în ținutul dintre Dunăre și Tisa, unde s-au constituit într-o organizație militară

grănicerească, din care făceau parte și numeroși români autohtoni (grupuri mai mari sau mai mici de sârbi s-au stabilit în aceste regiuni și mai înainte, tot din cauza turcilor, cum am arătat în altă parte).

După 1716, au înaintat spre Arad, Timișoara și spre sud, până la Vârșet. Ultimul exod sârbesc a avut loc în 1737, condus de patriarhul Arsenie IV Ioanovici Șacabent, când grupuri însemnate de sârbi s-au așezat în districtele bănățene sudice: Panciova, Becicherec și Biserica Albă. Trebuie să precizăm însă, că între imigranți se aflau și numeroși aromâni (cunoscuți la noi sub numele de „greci”), care s-au stabilit mai ales în orașe, ca negustori (însuși Arsenie III semna, în 1706, ca „arhiepiscop și patriarh al sârbilor, rutenilor și valahilor”). Stabilirea sârbilor în aceste teritorii a avut urmări însemnate asupra vieții bisericești a românilor din Banat, Arad, Bihor și chiar din Transilvania, căci ei au ajuns sub jurisdicția Mitropoliei ortodoxe sârbe de la Carloviț, constituind – împreună cu credincioșii sârbi – o puternică unitate bisericească ortodoxă. Unii mitropoliti sârbi de la Carloviț au încercat să extindă „privilegiile ilirice” și asupra credincioșilor de neam român. În același timp însă, Curtea din Viena a limitat treptat aceste privilegii, mai ales ale mitropolitului, care a început să fie considerat numai cârmuitor bisericesc.

Patriarhul Arsenie Cernoievici a fost preocupat, în tot cursul păstoririi sale, de organizarea Bisericii Sârbe din Ungaria, Croația și Slovenia. Printr-o diplomă imperială din 4 martie 1695, au fost confirmați în scaunele lor șapte episcopi, în orașele: Timișoara-Ienopole, Karlstadt, Seghedin, Buda, Mohaci, Vârșet și Oradea. Ulterior, episcopia din Seghedin a devenit de Bacica, cea de Mohaci de Pacrat, iar în locul celei de Oradea a fost recunoscută cea de la Arad.

În fruntea celor șapte episcopii se afla patriarhul Arsenie, care s-a instalat în mănăstirea Cruședol (în Sirmiu) și în Sântandrei lângă Buda. Urmașii săi – cu titlul de arhiepiscopi și mitropoliti – s-au stabilit, din 1713, la Carloviț (Sremski Karlovci), care a devenit cel mai important centru cultural-bisericesc al sârbilor din Imperiul habsburgic.

Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului în prima jumătate a secolului XVIII. Am relatat în altă parte că în secolul al XVII-lea erau atestați documentar mai mulți „mitropoliti” la Timișoara și la Ienopole-Lipova. În secolele XVI-XVII unii dintre ierarhii pomeniți la Vârșet își aveau reședința și în Caransebeș. Cele două eparhii bănățene – Timișoara și Caransebeș – au cunoscut o perioadă prosperă, mai ales după 1716, anul eliberării Banatului de sub dominația otomană. Cu toate că majoritatea credincioșilor ortodocși din Banat erau români, totuși, cârmuitorii lor au fost – cu rare excepții – sârbi.

Din diploma împăratului Leopold I din 4 martie 1695, reiese că *Isaia Diačovici* a fost numit „episcop al Timișoarei și Ienopolei și arhimandrit al mănăstirii Cruședol”. Deoarece Timișoara era sub turci, iar el era unul din organizatorii exodului sârbesc spre nord, nu s-a putut stabili în acest oraș, ci a stat în Ineu,

poate chiar în Becicherec, cum socotesc unii istorici, și desigur, în mănăstirea Cruședol, pe lângă patriarhul Arsenie III Cernoievici. Prin 1706, el a mutat vechiul scaun episcopal din Ienopole la Arad, unde a rămas până azi.

În aceeași diplomă a lui Leopold I era confirmat ca episcop de Vârșet *Spiridon Știbița*, care, după nume, pare să fie un aromân sau un albanez refugiat în timpul marelui exod din 1690; a fost hirotonit de patriarhul Arsenie III Cernoievici. Cei mai mulți istorici consideră că el și-a stabilit reședința în Caransebeș. Păstoria lui a fost foarte zbuciumată, căci în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea Caransebeșul a trecut când în mâna turcilor, când a imperialilor. După pacea de la Carloviț, când turcii au devenit din nou stăpâni peste cea mai mare parte a Banatului, Spiridon Știbița a fost nevoit să-și părăsească orașul de reședință și eparhia. Mai târziu, a ajuns episcop de Vukovar.

După plecarea lui Arsenie III Cernoievici din Ipek, turcii au numit în locul său un alt patriarh, pe Calinic. Acesta, prin 1692, a numit ca mitropolit la Timișoara – aflată tot sub stăpânire turcească – pe un *Iosif*, care a păstorit până prin 1703. În anul următor, același Calinic de la Ipek a numit ca mitropolit la Timișoara pe *Constantin*, poate grec de neam, care a păstorit până către anul 1712. Probabil tot Calinic va fi numit un nou episcop de Caransebeș, pe *Gherasim* (Gherasie), în primul deceniu al secolului al XVIII-lea.

În decembrie 1713, patriarhul Moise Raiovici din Ipek a hirotonit doi episcopi pentru eparhiile bănățene – aflate încă sub turci –, și anume pe *Ioanichie Vladislavlievici* la Timișoara, și pe *Moise Stanoievici* la Caransebeș. Înseamnă că după 1690, anul exodului sârbesc și până în 1716, când a fost eliberat Banatul de sub turci, Biserica Ortodoxă din părțile de vest ale țării noastre (Banat, Arad și Crișana) a stat sub jurisdicția a două centre ierarhice sârbești: Ipekul și Carlovițul. Regiunile vestice, de-a lungul Tisei, ocupate de imperiali, se găseau sub jurisdicția patriarhului Arsenie și a urmașilor săi, iar Banatul – inclusiv cele două scaune vlădicești de la Timișoara și Caransebeș – aflate sub ocupație otomană, erau sub jurisdicția patriarhilor de la Ipek.

În 1716, când a început un nou război austro-turc, trupele austriece, comandate de generalul Eugeniu de Savoya, au ajuns până sub zidurile Timișoarei, care a fost asediată două luni. Vlădica Ioanichie, primarul Nicolae Muncea, probabil un aromân, și ceilalți locuitori ai orașului, s-au înțeles să predea cetatea trupelor imperiale. Episcopul, primarul și alți câțiva locuitori s-au strecurat în tabăra lui Eugeniu de Savoya, descriind părțile vulnerabile ale cetății. Arestați de turci, au fost eliberați de austrieci, care au reușit să cucerească cetatea. Prin tratatul de pace austro-turc de la Passaroviț, din 21 iulie 1718, Banatul, Oltenia, nordul Serbiei (cu Belgradul) și nordul Bosnei au fost cedate de turci Austriei. Banatul a fost organizat ca domeniu al Coroanei, pus sub conducerea unei administrații militare, în frunte cu un guvernator militar – cu sediul în Timișoara. Întreg Banatul era împărțit în 11 districte, fiecare condus de un administrator. Comunele erau conduse de primari

numiți „chenezi”. În 1751, s-a constituit o administrație civilă, în frunte cu un președinte austriac ajutat de șase consilieri. În 1779 întreg Banatul a fost alipit la Ungaria, fiind împărțit în trei comitate: Caraș, Timiș și Torontal, cu o administrație maghiară.

După 1718, au fost aduși în Banat numeroși coloniști (germani, italieni, francezi, spanioli, bulgari, croați, slovaci, maghiari), cărora li s-au acordat terenuri dintre cele mai fertile. În 1726, s-a hotărât să fie colonizați numai catolici. O dată cu coloniștii aduși în Banat, și-au făcut apariția și unii călugări iezuiți, franciscani etc., în scopuri prozelitiste. S-au creat numeroase parohii romano-catolice (Caransebeș, Vârșet ș.a.). În 1724, Episcopia catolică de la Cenad a fost mutată la Timișoara. În 1735, episcopul Falkenstein propunea împăratului Carol VI al Austriei înființarea unei Episcopii unite în Banat și salarii de la stat pentru preoții uniți. La 10 mai 1738, împăratul a semnat un decret pentru înființarea acestei episcopii, cu reședința în comuna Moldova sau în Palanca Nouă și cu jurisdicție în Banat, Arad, Serbia și Oltenia. Pacea de la Belgrad (1739) a împiedicat însă înființarea episcopiei. Dar în 1741, noul episcop latin din Timișoara, Nicolae Stanislavici a reluat problema, propunând înființarea unei episcopii unite la Lugoj. Cu toate acestea, episcopia n-a luat ființă. Datorită strădaniilor episcopilor ortodocși din Timișoara și Caransebeș-Vârșet uniția n-a putut pătrunde în Banat în secolul al XVIII-lea. Primul preot unit în Banat, Petronie, fost crâșnic (parcliser) la biserica romano-catolică germană din Timișoara, a fost hirotonit la Muncaci și instalat la Timișoara în 1735. În tot cursul secolului al XVIII-lea, n-au existat în Banat decât două parohii unite, cu un număr infim de credincioși, la Timișoara și Zăbrani (azi jud. Arad).

În urma acestor schimbări teritoriale, în Imperiul habsburgic existau două Mitropolii sârbești: cea din Carloviț și cea din Belgrad. Prima se întindea peste Ungaria, Croația și ținuturile de frontieră ungaro-croate, iar a doua peste Serbia, Banatul timișan și Oltenia (cu eparhiile Valievo, Timișoara, Caransebeș și Râmnic). În acest fel, mitropolitul Moise Petrovici, care păstorea atunci la Belgrad, și-a extins jurisdicția și asupra Banatului. În toamna anului 1719, organele administrative i-au permis să inspecteze eparhiile „sârbești” (adică ortodoxe) din Banat și să-și încaseze taxele vlădicești. Pentru a-și putea desfășura în cât mai bune condiții activitatea, dar mai ales pentru a lucra împotriva acțiunii prozelitiste catolice, care era firesc să se desfășoare în Imperiul catolic al Habsburgilor, mitropolitul Moise Petrovici a cerut împăratului să accepte mutarea scaunului la Timișoara, motivând că Belgradul era la extremitatea sudică a Mitropoliei și prea aproape de turci. Primind aprobarea, a fost instalat cu mare solemnitate în Timișoara, la 22 aprilie 1721, de către organele administrației militare, în prezența celor doi episcopi (Ioanichie de la Timișoara și Moise de la Caransebeș), însoțiți de protopopii și preoții eparhiei, precum și de „chenezii” satelor românești. Peste câteva zile, s-a întrunit, tot la Timișoara, un sinod (adunare) al clerului ortodox

român, la care au participat mitropolitul Moise, cei doi episcopi, protopopii și o parte din preoții lor, în prezența a doi iezuiți, primind ordinul Guvernului – în 17 puncte – de a nu se pune piedici propagării unirii și de a se arăta bunăvoință față de romano-catolicii care începeau să fie aduși în Banat.

În 1726, Moise Petrovici a fost ales mitropolit la Carloviț, continuând să administreze și Mitropolia din Belgrad. După moartea sa (1730), cele două Mitropolii s-au unit, având reședința în Belgrad, prin alegerea unui singur mitropolit, în persoana episcopului Vichentie Ioanovici de la Arad (1731), dar în 1735 Congresul național-bisericesc sârb a hotărât transferarea scaunului de la Belgrad la Carloviț. După războiul austro-turc din 1736-1739, încheiat cu pacea de la Belgrad (18 septembrie 1739), Austria a pierdut Oltenia, Serbia (inclusiv Belgradul) și Bosnia de nord, păstrând numai Banatul timișan. Unitatea Bisericii ortodoxe sârbești se destrăma din nou, căci mitropolitul sârb de Carloviț nu mai putea să-și extindă jurisdicția peste sârbii rămași sub turci. Patriarhia de Ipek, condusă un timp de ierarhi greci, a fost desființată în 1766. Episcopiile de Timișoara și Caransebeș au rămas deci sub jurisdicția Mitropoliei de Carloviț.

Să revenim, însă, la cărmuitorii acestor două eparhii bănățene. Episcopul Moise Stanoievici al Caransebeșului a produs multe nemulțumiri printre preoții săi, datorită pedepselor și amenzilor pe care le aplica, precum și pentru taxele excesive cerute la hirotonie (câte 50 de leonini), la hram, ca plocon anual, încât la moarte (1724) a lăsat o mare avere în urma sa. Mitropolitul Moise Petrovici a hirotonit ca episcop de Caransebeș pe arhimandritul *Nicolae Dimitrievici*, venit din Hertegovina (1725). Dar în februarie 1726, sinodul episcopilor sârbi a hotărât să fie transferat la Timișoara, pe lângă bătrânul episcop Ioanichie Vladislavlievici, care a și murit la 8 octombrie 1727. Nicolae Dimitrievici i-a urmat în scaun (se intitula uneori „mitropolit al Timișoarei și Lipovei”), păstorind până la moarte.

Același sinod a ales ca episcop de Caransebeș pe *Maxim Nestorovici*, care a păstorit până la moarte, în 1738. I-a urmat *Eftimie Damianovici*, cu o păstorie foarte scurtă. În 1738, orașul de reședință, Caransebeșul, a fost pustiit de turci, mulți locuitori fiind nevoiți să-și caute adăpost în alte părți. În același an a fost arsă Timișoara, căzând pradă focului atât catedrala, cât și reședința episcopală.

După moartea lui Eftimie, Curtea din Viena a numit pe episcopul *Isaia Antonovici* al Aradului ca „administrator” (locțiitor) al eparhiei vacante a Caransebeșului (24 ianuarie 1741). Această reunire nefirească a două eparhii, atât de distanțate geografic, a durat până la 27 august 1748, când Isaia Antonovici a fost ales mitropolit de Carloviț. Probabil că prin menținerea vacanței scaunului de Caransebeș, Curtea din Viena urmărea continuarea acțiunii prozelitiste uniata.

Eparhiile bănățene în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. La Timișoara, după moartea lui Nicolae Dimitrievici, a fost numit ca „administrator” ieromonahul *Sinesie Jivanovici*, viitorul episcop de Arad (1744-1745). Congresul național bisericesc sârb a ales ca episcop al Timișoarei pe fostul mitropolit al

Nişului *Gheorghe Popovici*, român de neam, desigur vlah din Serbia. Acesta fusese tuns în monahism la Ipek, apoi a păstorit la Niş (1735-1737), dar din cauza războiului austro-turc, s-a refugiat în Imperiul habsburgic, trăind la Carloviţ, ca arhieru fără eparhie. În noua slujire, se intitula „mitropolit al Timişoarei şi Lipovei”.

În cei 12 ani de păstorie, vlădica Gheorghe a reuşit să ridice – între 1745-1748 – o nouă catedrală cu hramul Înălţarea Domnului, şi o nouă reşedinţă, în locul celor distruse de foc cu câţiva ani în urmă (azi sârbeşti). Primise chiar aprobarea pentru deschiderea unui seminar.

Urmaşul său, *Vichentie Ioanovici Vidac*, „pravoslavnic episcop al Temişvarului şi al Lipovii şi al altor districturi care să cuvin”, a păstorit 15 ani (1759-1774). O conscripţie (statistică) a eparhiei, din 1767, arăta că ea avea atunci 273 de parohii, păstorate de cel puţin 380 de preoţi români, dintre care 51 originari din Transilvania, 45 din Țara Românească şi aproximativ 280 din Banat. În anul 1765, episcopul Vichentie a rugat pe mitropolitul Gavriil Callimachi al Moldovei să-i imprime, în tipografia Mitropoliei la Iaşi, cărticica intitulată *Îndreptarea păcătosului cu duhul blândetilor*, cu text slavonesc şi românesc. Este o carte care tratează despre pocăinţă şi duhovnicie. O notiţă finală arăta că a fost „așezată” de episcopul Vichentie. Nu se ştie dacă traducătorul în slavoneşte şi româneşte al ediţiei din 1765 a fost Vichentie sau vreun teolog din preajma sa. În orice caz, episcopul Vichentie semna o prefaţă, în care se plângea de starea morală a păstoriţilor, pe care a constatat-o cu prilejul vizitelor sale canonice.

În 1774, Vichentie a fost ales mitropolit de Carloviţ († 1780) – urmându-i la Timişoara episcopul *Moise Putnic* (1774-1781), care i-a urmat apoi şi în scaunul mitropolitan de la Carloviţ († 1790).

În timpul păstoririi lui, printr-un decret imperial din 1776, s-a hotărât ca în toate satele din Banat locuite de ortodocşi să se înfiinţeze şcoli primare, sub îndrumarea preoţilor parohi; aceştia aveau obligaţia să le inspecteze lunar, protopopii la trei luni, iar episcopul o dată pe an. Prin 1779 s-a deschis un curs de pedagogie la Timişoara, condus de dascălul Mihail Martinovici Roşu, care a funcţionat vreo 15 ani.

La 17 iulie 1779, împărăteasa Maria Tereza a promulgat un fel de „Statut bisericesc”, foarte detaliat (70 de articole) pentru eparhiile ortodoxe aparţinătoare Mitropoliei de Carloviţ. Erau fixate norme privind alegerea mitropolitului şi a episcopilor sufragani, drepturile şi datoriile lor, ale protopopilor şi ale preoţilor parohi, numărul preoţilor (unul la 130 de case, doi la 250 de case, trei la mai multe), obligaţiile credincioşilor faţă de Biserică, dispoziţii cu privire la mănăstiri şi altele.

În 1781, împăratul Iosif II a numit la Timişoara pe episcopul Budei *Sofronie Chirilovici* (1781- † 28 februarie 1786). Acesta cârmuise Episcopia Sibiului

(1770-1774), iar după transferarea la Buda şi Timişoara continua să hirotonească preoţi şi pentru Transilvania.

Ultimul episcop de Timişoara în secolul al XVIII-lea a fost *Petru Petrovici* (1786-1800), fost egumen la mănăstirea Racova, episcop la Karlstadt şi apoi la Arad (în 1790 a fost, pentru câteva luni, administrator al Mitropoliei din Carloviţ). Ca om de carte, s-a îngrijit de ridicarea nivelului de pregătire al preoţiei sale, prin organizarea de cursuri periodice la centrul eparhial în anii 1790-1794 (conduse de Mihail Martinovici Roşu) şi de înfiinţarea de şcoli primare la sate. S-a ocupat, de asemenea, de înfrumuseţarea catedralei sale episcopale.

După alegerea lui Isaia Antonovici ca mitropolit la Carloviţ, în scaunul vacant de la Caransebeş a fost ales episcopul *Ioan Georgievici* (1749-1769). La scurt timp după înscăunare, episcopul Ioan a cumpărat două vii în hotarul Vârşetului, apoi o grădină şi o casă în acelaşi oraş. În mai 1757, a pus piatra fundamentală a unei noi reşedinţe şi a unei capele în oraşul Vârşet, terminate după doi ani, ridicându-se apoi şi ziduri înconjurătoare. Potrivit tradiţiei, episcopul Georgievici a obligat pe preoţii români să lucreze câte şase săptămâni vara – cu carul sau cu bratele – la zidirea noii reşedinţe, iar cei nesupuşi erau pedepsiţi. În 1767 eparhia avea 389 de preoţi (din care peste 70 erau originari din Țara Românească). Construirea noii reşedinţe dovedeşte că episcopul era preocupat de ideea mutării scaunului său la Vârşet. El n-a mutat însă definitiv scaunul episcopal de la Caransebeş, deşi va fi petrecut mai mult acolo, în reşedinţa nouă şi între conaţionalii săi sârbi (în 1759 se intitula „episcopul Caransebeşului, Vârşetului, Lugojului, Palancei, Bisericii Albe, Orşovei şi Mehadiiei”).

În toamna anului 1768, i s-a încredinţat şi administrarea Episcopiei Ardealului (Sibiu), cu condiţia să facă vizite canonice primăvara şi vara şi cu restricţiile impuse lui Dionisie Novacovici. Spre sfârşitul aceluiaşi an a fost numit administrator al Mitropoliei de Carloviţ, în urma morţii lui Pavel Nenadovici, iar în septembrie 1769 a fost ales mitropolit.

După el, scaunul episcopal a rămas vacant timp de cinci ani, până în 1774, când împărăteasa Maria Tereza a recunoscut alegerea arhimandritului *Vichentie Popovici*, egumenul mănăstirii Şişatova. El a mutat definitiv scaunul episcopal de la Caransebeş la Vârşet, unde a zidit o impunătoare biserică, cu hramul Sfântul Nicolae, lângă reşedinţa episcopală. Desigur, el va fi stat şi în vechea reşedinţă din Caransebeş, mai ales în timpul vizitelor canonice făcute în satele din jur.

Congresul naţional-bisericesc sârb din 1776 a făcut o arondare a protopopiatelor şi parohiilor fiecărei eparhii. În eparhia Vârşet-Caransebeş numărul protopopiatelor a fost redus la şase: Caransebeş, Vârşet, Mehadia, Lugoj, Vărădia şi Biserica Albă, cu 239 de parohii şi 29 filiale; majoritatea erau locuite de credincioşi români. Tot atunci s-a redus şi numărul protopopiatelor din eparhia Timişoarei la zece. Curtea din Viena a luat măsuri şi pentru reducerea numărului mănăstirilor, desfiinţând, în Banat, pe cele de la Partoş, Săraca, Srediştea Mică, Cusici şi Bazias.

În 1777, aceleași autorități habsburgice au impus un nou „Regulament iliric”, prin care se reduceau în mod simțitor privilegiile și drepturile acordate „națiunii ilirice” prin Diploma leopoldină din 1690 (reducerea sărbătorilor, tipărirea cărților de slujbă numai la Viena, reducerea numărului parohiilor și al mănăstirilor etc.). Pentru că Regulamentul a fost acceptat de Congresul național-bisericesc și de Sinodul episcopilor sârbi, s-au produs mari nemulțumiri între credincioșii români. S-a pornit chiar o răzmeriță împotriva episcopului Vichentie, la Vârșet, înăbușită în sânge de husarii (ostași din cavaleria maghiară) aflați acolo.

După moartea sa (1785), în scaunul de Vârșet-Caransebeș a fost ales *Iosif Ioanovici Șacabent* (1786-1805), fost episcop de Pacrat, apoi de Bacica, nepotul de frate al patriarhului de Carlovit Arsenie IV Ioanovici Șacabent, armeni de origine. În noua sa demnitate, se intitula – ca și unii predecesori – „episcop al Vârșetului, Caransebeșului, Lugojului, Orșova-Mehadie și al celorlalte părți”.

Ca și colegul său de la Timișoara, Petru Petrovici a deschis, la reședința sa din Vârșet, cursuri de pregătire pentru viitorii preoți, care n-au avut însă continuitate. A înființat și un gimnaziu în Vârșet, în care au studiat nu numai sârbi, ci și români. Între profesori s-a numărat și cărturarul român Paul Iorgovici (1764-1808). Tot sub el s-a restaurat fosta catedrală și reședința din Caransebeș, precum și mănăstirea Mesici.

Cu Iosif Ioanovici Șacabent a început o etapă nouă în istoria eparhiei Caransebeșului și Vârșetului, aceea a creșterii influenței sârbești. Deși marea majoritate a credincioșilor din eparhiile Timișoarei, și mai ales a Caransebeșului, erau români, totuși, ele au fost păstorite – cu puține excepții – de ierarhi sârbi, aleși – de regulă – în Congresele naționale bisericești de la Carlovit. După statisticile oficiale austriece, efectuate curând după ocuparea Banatului, aproximativ 80% din populație o constituiau românii. Iar în 1740 erau, în ambele eparhii, 183.000 de români și numai 23.000 de sârbi. Dacă vlădicii sârbi au fost un reazem puternic pentru clerul și credincioșii din Banat, ca să-și păstreze credința ortodoxă, spre sfârșitul secolului au survenit și adversități, mai ales în eparhia Caransebeșului, al cărei sediu a fost mutat la Vârșet.

Trebuie să precizăm însă că preoții și credincioșii români de aici, deși erau cărmuiți de ierarhi sârbi, n-au întrerupt legăturile cu frații lor din Țara Românească și Moldova, de unde își procurau cărți de slujbă și de învățătură în românește și de unde veneau copii de manuscrise, dascăli, zugrăvi etc.

La începutul secolului al XVIII-lea, Episcopiile Timișoarei și Caransebeșului au ajuns sub cărmuirea duhovnicească a unor ierarhi sârbi, aflați sub jurisdicția Patriarhiei de Ipek, iar după 1716 sub a Mitropoliei din Carlovit. Unii din ei au fost români, ca mitropolitul Gheorghe al Timișoarei. Credincioșii acestor două eparhii bănățene erau – în marea lor majoritate (cam 80%) – de neam român. Episcopii sârbi din Banat, la adăpostul „privilegiilor ilirice”, au putut să

lucreze cu mult curaj pentru apărarea credinței ortodoxe, încât, în întreg Banatul, la sfârșitul secolului de care ne-am ocupat, nu erau decât două parohii românești unite. Spre sfârșitul aceluiași secol, cărmuitorii bisericești sârbi au început să lucreze pentru deznăționalizarea românilor și pentru reprimarea oricăror manifestări cu caracter național-românesc. Această stare nefirească a dus la multe nemulțumiri în rândurile românilor, încât, la începutul secolului următor, vor începe lupta pentru emanciparea lor național-bisericească de sub ierarhia sârbească.

Bibliografie

Izvoare: I. D. SUCIU și RADU CONSTANTINESCU, *Documente privitoare la istoria Mitropoliei Banatului*, 2 vol., Timișoara, 1980, 1148 p.

NICOLAE TINCUL-VELIA, *Istoria bisericească politico-națională a românilor peste tot...*, Sibiu, 1865, XXIX + 326 p.; GEORGE POPOVICIU, *Istoria românilor bănățeni*, Lugoj, 1904, XV + 424 p.; ȘTEFAN POP, *Din trecutul diecezei Caransebeșului*, vol. I, Caransebeș, 1932, 110 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Banatului. Studiu introductiv de istorie național-bisericească*, Timișoara, 1934, 132 p.; NICOLAE CORNEANU, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș, 1940, VIII + 664 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Episcopia Caransebeșului până în pragul secolului al XIX-lea*, Caransebeș, 1941, VIII + 202 p.; GHEORGHE COTOȘMAN, *Din trecutul Episcopiei Timișorii*, Timișoara, 1943, 32 p.; SLOBODAN COSTICI, *Sârbi în Banatul românesc. Privire istorică, economică și demografică*, Timișoara, 1940, 150 p. (în limba sârbă, trad. rom. parțială de preot Radenco Stoicovici, în manuscris); ȘTEFAN LUPȘA, *Suprimarea Mitropoliei Banatului în urma războiului turco-austriac din 1683-1699*, în MB, an VIII, nr. 7-9, 1958, p. 183-200; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731-1748) episcopul Aradului și Caransebeșului. Incorporarea eparhiei Caransebeșului la eparhia Aradului, ca urmare a revoluției de la 1738*, în MB, an VII, 1957, nr. 1-3, p. 82-98; GHEORGHE COTOȘMAN, *Antimisele Mitropoliei Banatului*, în MB, an XV, nr. 10-12, 1965, p. 718-740 și an XVII, nr. 4-6, 1967, p. 263-289; GHEORGHE COTOȘMAN, *Singheliile sau gramatele Mitropoliei Banatului*, în MB, an XVI, nr. 4-6, 1966, p. 307-338; GHEORGHE COTOȘMAN, *Preoți din Oltenia și Țara Românească la parohiile din Banat*, în MO, an XXV, nr. 5-6, 1973, p. 466-476; ION B. MUREȘIANU, *Un document din 1767 privind aspecte ale vieții bisericești din Banat*, în MB, an XXVI, nr. 5-8, 1976, p. 522-547; I.D. SUCIU, *Monografia Mitropoliei Banatului*, Timișoara, 1977, 818 p.; SILVIU ANUICHI, *Un episcop uitat: Vichentie Popovici (1774-1785)*, în MB, an XXIX, nr. 1-3, 1979, p. 57-70.

A se vedea și AUREL TINTĂ, *Colonizările habsburgice în Banat, 1716-1740*, Timișoara, 1972, 216 p.

BISERICA ORTODOXĂ DIN ARAD ȘI BIHOR ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Marea emigrație sârbească din 1690, condusă de patriarhul Arsenie III Cernoevici al Ipekului, a avut urmări nu numai pentru viața bisericească a românilor din Banat, în secolul al XVIII-lea, ci și pentru aceea a românilor ortodocși din Arad și Bihor, ajunși curând după acest eveniment sub cărmuirea duhovnicească a unor episcopi sârbi, care au mutat străvechiul scaun vlădicesc de la Ineu (Ienopole) la Arad.

Între cei șapte episcopi confirmați de împăratul Leopold I la 4 martie 1695, se numărau și *Isaia Diacovici* al Timișoarei și *Ienopolei* și *Efrem Banianin* al Oradiei și Agriei. Datorită faptului că Timișoara, pentru care fusese numit în 1695, era încă sub stăpânire otomană, *Isaia Diacovici* n-a putut să-și stabilească reședința aici. Probabil a stat în mănăstirea Cruședol, pe lângă patriarhul Arsenie, sau poate la Becicherec, unde împăratul îi dăruise o moară și o pădure, dar este posibil să fi stat și în Ineu Aradului. Cu alte cuvinte, el se va fi considerat urmaș al vechilor episcopi de Ineu, Matei, Sava și Longhin. În 1690, în fața amenințării otomane, a devenit unul din organizatorii marelui exod sârbesc, alături de patriarhul Arsenie, în ținuturile amintite. Poate ca o recunoaștere a acțiunii sale, împăratul l-a confirmat nu numai ca episcop de Ienopole, ci și de Timișoara.

Probabil datorită revoluției lui Francisc Rákóczy împotriva Habsburgilor (1703-1711), *Isaia Diacovici* și-a stabilit sediul, în 1706, la Arad, unde se simțea mai sigur, sub protecția trupelor imperiale (sârbii, fiind privilegiați de Habsburgi, erau alături de imperiali). El cumpărase în Arad o moșie, cu două vii și patru prăvălii încă din 1704, dar s-a mutat în Arad numai în 1706, când proprietățile sale au fost confirmate de împărat (15 aprilie 1706). S-a început tot atunci zidirea unei reședințe, pe terenul cumpărat.

În acest fel, s-au pus bazele Episcopiei de Arad, în 1706. Ea trebuie să fie considerată ca o continuatoare a vechii Episcopii românești a Ineului (Ienopolei). În 1702-1704, pe lângă biserica veche românească s-a mai ridicat una cu hramul Sfinții Apostoli Petru și Pavel. Orașul Arad a devenit în felul acesta un însemnat centru bisericesc ortodox și – în mare parte – românesc, pentru că ținutul înconjurător era locuit aproape în exclusivitate de români. Sârbi erau foarte puțini în Arad și în comunele din jur. Episcopia însăși era un însemnat centru de rezistență împotriva uniției, care, în aceste părți, nu s-a putut propaga (răscoala antifeudală

și antihabsburgică, condusă de Pero Seghedinaț, originar din Pecica, din anul 1735, la care au participat sârbi și români, era îndreptată și împotriva încercărilor de atragere a sârbilor la uniție). Jurisdicția Episcopiei se întindea peste județul Arad și părți din județele Ciongrad, Cenad și Bichiș.

Isaia Diacovici a păstorit prea puțin la Arad, căci murind patriarhul Arsenie (27 octombrie 1706), a fost ales mitropolit în locul său (soborul n-a vrut să-l aleagă patriarh, căci mai exista unul la Ipek, Calinic, succesorul legitim al lui Arsenie III). Confirmat de împăratul Iosif I, n-a avut norocul să fie instalat, căci a murit la Viena, la 21 iulie 1708, fiind înmormântat la mănăstirea Cruședol.

Care era situația Bisericii românești în Bihor? Am relatat în altă parte că în 1664 era amintit un episcop la Oradea, – trimis de patriarhul ecumenic – fără să-i știm numele. După alungarea turcilor din Bihor și-a stabilit reședința la Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits (1692), deși avea credincioși foarte puțini. Din diploma imperială de la 4 martie 1695, rezultă că exista și un episcop ortodox la Oradea, *Efrem Banianin*, hirotonit de patriarhul Arsenie. Dar el sta mai mult la Buda, unde – în 1698 – a fost atras la unire de iezuitul Ioan Gabeltici, fiind numit de cardinalul Kollonich vicar peste sârbii uniți stabiliți în Ungaria. Datorită acestui lucru, patriarhul sârb și credincioșii l-au alungat din casa lui din Pesta.

La începutul secolului al XVIII-lea, apare o nouă știre despre un episcop ortodox în Bihor, *Petru Hristofor* (c. 1708-1712). Pare să fie originar dintr-o familie de aromâni („greci”), așezați în Oradea (în 1784, familia de „greci” Cristof se număra printre ctitorii bisericii „cu lună” din acel oraș). N-ar fi exclus să fi ajuns episcop în timpul revoluției lui Francisc Rákóczy.

În 1727, un credincios din satul Chișlaz (jud. Bihor) relatează că după revoluția lui Rákóczy „a venit pe aici un episcop român și a pedepsit și bătut pe popii calvinizați”. Iar în 1752, preotul Ioan Pop din Nermiș (jud. Arad) îl informa pe arhiereul vicar unit Meletie Kovacs că a fost hirotonit, în urmă cu 40 de ani, de episcopul Petru Hristofor din Oradea. Pe baza acestor mărturii, putem presupune că el a păstorit la Oradea în primul deceniu al secolului al XVIII-lea, până către 1712.

După el, Bihorul n-a mai avut un episcop propriu pentru mai bine de două veacuri, ci va ajunge sub ocărmuirea duhovnicească a episcopilor de la Arad, care aveau la Oradea – Velența un vicar (namesnic), fie arhimandrit, fie proto-pop. Episcopii sârbi de la Arad au avut un rol foarte însemnat în viața bisericească a Bihorului, căci, prin strădaniile lor, au fost împiedicate toate încercările autorităților de stat și bisericești – patronate îndeosebi de episcopul catolic din Oradea, care era și prefect al județului –, de-a atrage la uniție pe credincioșii români din aceste locuri.

Urmașii lui Isaia Diacovici la Arad. Abia în aprilie 1710, „poporul sârbesc” ruga pe împăratul Austriei să confirme pe nou-alesul episcop al Aradului *Vasile*

Raici. Nu se cunosc motivele pentru care n-a fost numit el, ci *Ioanichie Martinovici*, în același an.

Vlădica Ioanichie (cunoscut în popor sub numele de Ionică sau Ioniță) a făcut multe vizite canonice în Bihor, hirotonind preoți, sfințind biserici, împărțind antimise. Bine primit de cler și credincioși, a făcut chiar un legământ cu peste 300 de preoți bihoreni, care promiteau să-i fie supuși și să-i plătească obișnuitul taler vlădicesc anual. În 1714, în timpul unei astfel de vizite, a fost arestat și dus la comandantul militar din Oradea. Cu acest prilej, vicarul Episcopiei catolice din Oradea, Kebell Mihály, a promis lui Ioanichie să-i strângă el cei 400 de taleri de la preoți și să-i trimită în Arad, recunoscându-i și dreptul de a hirotoni preoți și de a împărți antimise pentru bisericile din Bihor, cu condiția de a renunța la vizitele canonice în Bihor și de-a face, în bisericuța cetății, o mărturisire tainică de unire.

Constrâns, Ioanichie a fost nevoit să semneze o mărturisire în românește și sârbește, pe care Kebell a trimis-o arhiepiscopului de Esztergom. Acesta a cerut o mărturisire oficială de unire, în limba latină, pe care Ioanichie n-a mai dat-o. Totuși, a primit din partea împăratului dreptul de jurisdicție în comitatele Arad, Bichiș, Zarand și Bihor (22 iunie 1715). Ca „mitropolit de Inău, Arad, Oradea, Hălmagiu și altele”, Ioanichie a păstorit până la moarte († 25 octombrie 1721). Înseamnă că mărturisirea sa de credință a fost pur formală, dată tocmai în scopul de a putea apăra el însuși Bihorul și celelalte județe aflate sub jurisdicția sa, de acțiunea prozelitistă catolică.

A urmat în scaun episcopul *Sofronie Ravanicianin* (decembrie 1722 – † 1726). A purtat și el grija de credincioșii din Bihor, pentru a opri prozelitismul desfășurat de vicarul catolic din Oradea, Kebell Mihály, și de canonicul László Pál (Pavel) din Beiuș. Avea în Oradea un vicar, pe egumenul Arsenie, iar episcopul hirotonea preoți bihoreni în Arad, le împărțea antimise și le trimitea scrisori de încurajare. De pildă, într-o scrisoare către „cinstitul protopop Gheorghe, de la vidicul Beiușului”, din 1724, îi îndemna „a să țină în credința cea pravoslavnică a Bisericii Răsăritului, a Ierusalimului și în legea creștinească, precum au fost mai înainte, și moșii voștri și strămoșii și părinții voștri, așisderea și voi”. A înaintat Curtii din Viena memorii ale credincioșilor bihoreni împotriva uniației.

Aceeași luptă energetică pentru apărarea Ortodoxiei a dus și urmașul său, *Vichentie Ioanovici* (septembrie 1726 – martie 1731), „episcop pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, al Oradiei cei mari și al varmegii (județul, n.n.) Zarandului și a Bihăriei și altora”. Deși a păstorit numai cinci ani, a desfășurat o acțiune vigu-roasă în Bihor, împotriva încercărilor prozelitiste ale episcopului prefect Csáki Emerik din Oradea și a vicarului său Kebell Mihály.

În 1726, Consiliul de război din Viena i-a admis jurisdicția bisericească și în Bihor, promițându-i sprijin militar în cursul vizitelor canonice. În urma plângerilor trimise de el și de predecesorul său la Viena, în iulie-august 1727 a fost trimisă o

comisie de anchetă, pentru a stabili numărul credincioșilor ortodocși și uniți. Comisia a constatat că toți românii erau ortodocși și că doreau să aparțină de episcopul din Arad. La 21 septembrie 1727, protopopii bihoreni îi jurau credință, înaintând tot atunci un memoriu comitatului, prin care cereau permisiunea de-a avea legături cu episcopul de Arad, precizând că „în timpuri fericite am avut și noi episcopi de legea noastră” și că „de legea noastră și de domnul episcop al nostru nu ne lăsăm cât trăim”. Încurajat de aceste succese, episcopul Vichentie a cercetat mai multe sate din Bihor în prima jumătate a anului 1728. Ajungând pe domeniul Episcopiei catolice, în părțile de sud ale Bihorului, slujitorii domeniali i-au înjunghiat caii, silindu-l să se întoarcă din drumul său, fără ca să viziteze Beiușul.

Cu toate acestea, la 4 martie 1728, Vichentie a încheiat, în satul Sâmbătsag, un act – în românește – prin care credincioșii bihoreni îi recunoșteau autoritatea vlădicescă și se obligau să-i plătească veniturile care i se cuveneau (se intitula aici: „episcop pravoslavnic Ioanopoliei, Aradului, Hălmagiului, a Orăziei cei mari și a varmegii Aradului și a Bihăriei și a altora”). Plângându-se împăratului de samavolniciile episcopului latin, a fost sfătuit să ajungă la o împăcare cu el. În 1730, au și încheiat o înțelegere, Vichentie dobândind dreptul de a-și ține vicar în Oradea și de-a vizita Bihorul, dar numai cu știrea episcopului catolic.

Ales mitropolit de Belgrad-Carloviț în 1731 (păstorind până în 1737), n-a uitat pe credincioșii săi din Arad-Bihor, ci a stăruit la Curtea din Viena pentru numirea unui nou episcop. Acesta a fost *Isaia Antonovici*, care a păstorit din 1731 până în 1748. Din ianuarie 1741 până în 1748, Isaia a condus, ca locțiitor, și eparhia Caransebeșului, ceea ce a fost în detrimentul vieții bisericești din aceste părți, având de cârmuit două eparhii atât de întinse. El a stat atât la Arad, cât și la Caransebeș, având în ambele orașe câte o cancelarie consistorială unde ținea sedințe cu asesorii (consilierii) și cu protopopii eparhiei. La Oradea-Velența avea un vicar.

În cursul păstoririi lui, a trecut prin eparhia sa călugărul Visarion Sarai, care, la începutul anului 1744, era în Lipova, unde a ridicat o cruce, din fața căreia predica. La această cruce s-au făcut apoi adevărate pelerinaje, încât autoritățile au fost nevoite să ia măsuri pentru împiedicarea lor, cu amenințări de pedepse corporale și în bani.

În Bihor a întâmpinat multe neajunsuri din partea episcopilor romano-catolici din Oradea, dar mai ales a vicarului lor Forgách Pál (Pavel). Încă în preajma Paștilor anului 1732, Isaia trimitea, din Belgrad, o pastorală preoților și credincioșilor beiușeni, cu diferite îndemnuri cu prilejul marelui praznic și cu promisiunea că îi va cerceta. Dar gândul său de a vizita Beiușul n-a putut fi realizat din cauza episcopilor catolici din Oradea. Astfel, la 1 august 1733, episcopul Ștefan Lujinski (1733-1734) a arestat pe protopopul Beiușului, Gheorghe, împreună cu mai mulți preoți din jur, strânși în satul Drăgești, unde așteptau pe episcopul lor de la Arad. Aruncați în închisoare la Beiuș, protopopul și preoții au fost forțați să semneze un

act de supunere către episcopul catolic. Cu toate acestea, vlădica Isaia a făcut vizita canonică, ajungând până la Beiuș, unde a fost atacat de administratorul domeniului Episcopiei catolice, însoțit de dorobanți înarmați și silit să se reîntoarcă la Arad.

În cursul sedisvacanței care a urmat după moartea lui Lujinski (1734), vicarul Forgách a adresat un apel către preoții și satele românești din domeniul Beiușului, promițându-le că aceia care se vor supune Episcopiei catolice vor fi scutiți de toate taxele pe care le încasau de la ei episcopii ortodocși ai Aradului. În anul următor, a fost lansat un alt apel, în numele noului episcop Okolicsány János (1734-1736). Dar satele nu țineau seama de aceste apeluri, ci de ale lui Isaia. De pildă, la 25 iunie 1734, acesta le trimitea o frumoasă carte pastorală, în românește, întărindu-i în dreapta credință.

În urma plângerilor sale și ale mitropolitului din Carloviț, Curtea din Viena a instituit o nouă comisie de cercetare sau de anchetă în Bihor, în vederea stabilirii confesiunii căreia voiau să-i aparțină românii de aici. Comisia a lucrat la Oradea-Velența din 21 februarie până la 12 martie 1737. Au fost audiați numai oamenii din satele domeniului Episcopiei, care, fiind aleși și instruiți de administratorii de moșii, declarau că doresc să asculte de episcopul catolic. În felul acesta comisia a trecut ca unite toate satele domeniului episcopesc, în pofida protestelor lui Isaia, care a părăsit ședințele. Comisia a raportat apoi Guvernului că întreg Bihorul este unit, iar episcopul de la Arad nu are credincioși decât în Oradea-Velența, propunând să nu i se mai admită trecerea în Bihor, ceea ce s-a și aprobat.

Pentru menținerea românilor în dependență față de Episcopia catolică din Oradea, noul episcop Csáky Miklós (1737-1748), ca și vicarul Forgách, au recurs la ademenirea preoților prin diverse avantaje de ordin material: bani și material pentru reverenți, cărți, veșminte și vase liturgice, material de construcție, pe seama unor biserici, ba chiar și salarii protopopilor (15-30 florini) și preoților (5-8 florini pe an). În Oradea s-a zidit o capelă românească unită și s-a deschis o școală, cu banii Episcopiei. Este adevărat că preoților nu li se cerea nici o schimbare de lege, ci numai ascultare de episcopul catolic. Cu toate acestea, Isaia hirotonea preoți bihoreni la Arad și le împărțea antimise și mir.

Pentru a opri cu desăvârșire legăturile cu Aradul, în 1738 preotul celib Vasile Hataș din Făgăraș a fost numit „protopop suprem” al românilor din Bihor, cu reședința în Oradea, unde Episcopia catolică i-a zidit și o casă. În 1746, s-a cerut aprobarea pentru hirotonia sa întru arhiepiscop unit. Murind în același an, a reușit să obțină această demnitate fostul paroh al coloniei „grecești” din Diosig, Meletie Kovács, el însuși un aromân. A funcționat, din 1748 până la moarte, în 1775, ca episcop sufragane sau ca vicar unit al episcopilor romano-catolici din Oradea. El a făcut multe necazuri mai ales urmașilor lui Isaia Antonovici care, în vara aceluiași an, a fost ales mitropolit, la Carloviț. Ca și Isaia Diacovici, n-a avut nici el norocul să fie înscăunat, căci a murit la 22 ianuarie 1749, pe când se afla la Viena ca să depună obișnuitul jurământ de credință.

În scaunul de la Arad a fost numit (1748) episcopul *Pavel Nenadovici*, fost până atunci la Karlstadt, care i-a urmat lui Isaia la Carloviț, ca mitropolit (1749). În această nouă demnitate, a administrat eparhia vacantă a Aradului, până în vara anului 1751.

Episcopul Sinesie Jivanovici. În cadrul Congresului național-bisericesc sârb care a ales mitropolit pe Pavel Nenadovici, comisarul (delegatul) imperial trimis să asiste la lucrări a cerut – în numele Guvernului – desființarea Episcopiei Aradului, motivând că ea nu are mijloace de întreținere și că nu era prevăzută în diploma imperială din 4 martie 1695. Adevăratul motiv trebuia căutat însă în acțiunea ei de apărare a Ortodoxiei din Arad și Bihor. Datorită strădaniilor lui Pavel Nenadovici, care a înaintat un memoriu împărătesei Maria Tereza, scaunul vlădicesc de la Arad a fost menținut, fiind numit ca episcop, în vara anului 1751, *Sinesie Jivanovici*, cu jurisdicție în Arad, Bihor, Hălmagiu. Acest Sinesie a fost cel mai vrednic episcop de Arad din secolul al XVIII-lea, căci de numele său se leagă biruința definitivă a Ortodoxiei în regiunile amintite, precum și o serie de realizări economice și culturale.

După cum era de așteptat, episcopul Sinesie a ajuns chiar de la începutul păstoririi sale la neînțelegeri cu arhiepiscopul unit Meletie Kovács de la Oradea și cu noul episcop catolic de acolo, Pavel Forgách (1748-1759), dar și cu vicarul (apoi episcopul) unit Petru Pavel Aron de la Blaj. În 1733, o parte din districtul Hălmagiului a fost anexată la principatul Transilvaniei (comitatul Zarand), iar o altă parte la Ungaria. Episcopul Isaia Antonovici a încercat să-și păstreze jurisdicția asupra teritoriilor hălماغene anexate la Transilvania, intenționând să facă acolo o vizită canonică, dar a fost împiedicat de autoritățile locale. La numirea lui Sinesie ca episcop, i s-a acordat jurisdicție asupra Hălmagiului, dar fără drept de a face vizite canonice. În aceste condiții, Hălmagiul a fost vizitat de vicarul Petru Aron din Blaj (în 1749 și a doua oară, în 1752), însoțit de doi preoți atrași la uniație, precum și de reprezentanții autorităților. Au cercetat mai multe biserici, silind pe credincioși să ia parte la slujbe, iar trei preoți au fost aruncați în închisoare. Tot pe atunci, administratorul domeniului statului din Hălmagiu a reușit să obțină un act semnat de 35 de români de pe acest domeniu, prin care declarau că vor să fie puși sub ascultarea episcopului unit de la Blaj. Preoții și credincioșii de acolo au protestat împotriva acestor abuzuri, înaintând memoriile mitropolitului Pavel Nenadovici și episcopului Sinesie, cerând să-i ia sub oblăduirea sa duhovnicească.

Două comisii de anchetă au înaintat Curții rapoarte tendențioase, în care aproape toți românii din Hălmagiu erau declarați uniți. Cu prilejul acestor cercetări, s-au făcut numeroase arestări în rândurile credincioșilor. Memoriile mitropolitului Pavel Nenadovici la Curtea din Viena au dat rezultatul dorit, căci s-a instituit o nouă comisie, pentru conscrierea tuturor preoților și credincioșilor, formată din doi reprezentanți ai Guvernului, doi preoți – unul unit, altul ortodox – și

un secretar (mitropolitul a delegat pe arhimandritul Moise Putnic, viitor episcop de Timișoara, apoi mitropolit de Carloviț, iar vicarul Aron, pe cunoscutul prigonitor al ortodocșilor, protopopul Avram Pop din Daia).

În luna mai 1754, s-au prezentat în fața comisiei preoții și credincioșii din Hălmagiu și satele din jur. Rezultatul a fost uluitor: *s-au declarat uniți numai trei preoți, iar dintre credincioși abia patru iobagi*. Împărăteasa a luat act de voința clerului și a credincioșilor de aici, dispunând ca biserica din Hălmagiu să fie dată celor trei preoți uniți, care primeau leafă de la stat (doi câte 150 florini pe an, unul câte 50 florini). Cei 35 de credincioși care semnaseră actul de unire în 1751, deși au cerut revenirea la Ortodoxie, au fost considerați și pe mai departe ca uniți. Preotul Gheorghe Popovici din Hălmagiu, care se împotrivise „sfintei uniri”, a fost aruncat în închisoarea din Sibiu, de unde a fost eliberat doar cu condiția să se mute în alt ținut. În schimb, episcopului Sinesie i se acorda dreptul de a vizita districtul Hălmagiului. În felul acesta, Ortodoxia a înregistrat o biruință desăvârșită asupra celor care încercau să înstrăineze poporul român de Biserica sa.

Dacă în Hălmagiu lupta pentru Ortodoxie a fost purtată mai mult de mitropolitul Pavel, în Bihor ea s-a desfășurat sub directa îndrumare a episcopului Sinesie. Cu aprobarea Curții din Viena, în primăvara anului 1753, a venit în Bihor, instalându-se în reședința sa din Oradea-Velența, apărât de ostașii sârbi din cetate. Timp de două luni, a strâns informații de la delegații satelor, referitoare la situația Bisericii Ortodoxe din Bihor. Pe baza acestora, a cerut Curții să-i recunoască dreptul de a vizita oricând Bihorul, motivând că aproape toate satele erau ortodoxe. Împărăteasa a numit o comisie (a treia, după cele din 1727 și 1737), formată din arhiepiscopul de Caloccea, ca președinte, și doi generali, cu îndrumarea ca preoții și credincioșii să fie întrebați despre cele patru puncte florentine și să declare cărei Biserici doresc să aparțină. Comisia a lucrat din decembrie 1754 până în iulie 1756. Din toate satele Bihorului, doar trei (Poceiu, Leta Mare și Sântandrei) au fost declarate unite, pe baza răspunsurilor la întrebările teologice care le-au fost puse. Celelalte au fost declarate ortodoxe și supuse episcopului din Arad.

Episcopia catolică a înaintat de îndată o contestație împotriva hotărârilor luate, încât Curtea – nemulțumită și ea de un astfel de rezultat – a numit o nouă comisie (fără generali), care să verifice actele celei dintâi. Noua comisie a lucrat între anii 1757-1759, trecând abuziv la unire alte câteva sate: opt pentru că aveau biserici ridicate de „domnii de pământ” (moșierii locali, n.n.), zece pentru că în fața comisiei nu s-au declarat categoric pentru nici un rit.

În acest timp, episcopul Sinesie avea ca vicar la Oradea („episcopesc namestnic”) pe ieromonahul Metodie. Prin mijlocirea acestuia, credincioșii bihoreni primeau pastorale din partea episcopului și chiar din partea mitropolitului Pavel Nenadovici. La începutul anului 1759, Sinesie era în Oradea-Velența, așteptând să primească aprobarea pentru vizita canonică în Bihor. În sfârșit, i-a

fost dată, dar cu anumite restricții: să fie însoțit de un reprezentant al autorităților, să nu încerce să reîntoarcă pe uniții la Ortodoxie etc. Între 25 martie și 25 august 1759, episcopul Sinesie a vizitat 271 de sate. Peste tot a fost primit cu multă dragoste, dar mai ales cu multă dărnicie, primind danii în bani sau în natură. El însuși, precum și secretarul său au întocmit un „protocol”, în care notau diverse date asupra bisericilor, preoților și satelor prin care au trecut (păstrat azi la Carloviț). Lucrările comisiei de anchetă din 1754-1756, ca și vizita canonică a lui Sinesie din 1759, reprezintă o biruință a Ortodoxiei în Bihor, încheindu-se un capitol istoric bogat în fapte și în strădanii pentru apărarea credinței strămoșești.

Din banii strânși în cursul vizitei sale în Bihor, Sinesie a putut să creeze eparhiei sale o bună stare materială. A zidit o nouă reședință episcopală, precum și o mănăstire în Arad-Gai, cu hramul Sfântul Simion Stâlpnicul (cu o moșie de 300 jugăre), care a devenit apoi gropnița episcopilor din Arad, a înzestrat Episcopia cu odoare, odăjdii și cărți. A purtat un proces îndelungat pentru recăștigarea bunurilor înstrăinate după moartea lui Ioanichie Martinovici. În urma demersurilor sale, s-a aprobat zidirea bisericii din Oradea-Velența.

Notăm că și în Bihor și Arad se întâlnesc câțiva credincioși care au suferit temniță și chiar moartea pentru credința lor, așa cum se întâmplase și în Transilvania. De pildă, prin 1749, Petru Găvruta din Pocola, lângă Beiuș, pentru că fusese la Carloviț să ceară ocrotire, a fost ținut în închisoare, în lanțuri, 13 săptămâni, apoi a fost izgonit din sat, murind în urma suferințelor îndurate. Un credincios din Comlăuș-Arad, Antonie Habata zis „Neamțul” (tatăl era de origine germană, iar mama româncă), a robit aproape trei ani, pentru că n-a acceptat să abjure credința ortodoxă. În închisorile din Arad și din Siria erau pe atunci și alți credincioși condamnați pentru „apostasie”.

În mai multe rânduri, Sinesie a hirotonit preoți pentru Maramureș, încât autoritățile de stat au fost nevoite să intervină și să-l oprească. În județul Arad, a vegheat în permanentă ca preoții și credincioșii lui să nu se îndepărteze de Ortodoxie. Era foarte aspru cu preoții vinovați de felurite abateri. Notăm că în urma demersurilor sale, împărăteasa a dat dispoziții ca administratorul domeniului ducelui de Modena – care avea multe moșii în județul Arad – să nu mai încaseze dări de la preoții români.

A întreținut legături și cu ierarhii români de peste Carpați. Astfel, în 1761, episcopul Grigorie Socoteanu a dat la tipar, la Râmnic, cartea numită *Pravila de rugăciuni a sfinților sârbi*, cu binecuvântarea lui Pavel Nenadovici și cu cheltuiala lui Sinesie.

A murit la 14 martie 1768, fiind îngropat în ctitoria sa din Arad-Gai. Prin testamentul întocmit cu două luni înainte de moarte, ruga pe mitropolitul Pavel Nenadovici (mort în același an), „să fie cu ochii deschiși asupra eparhiei Aradului, dar mai ales peste ținuturile Orăzii și Hălmagiului și să poarte de grijă ca creștinii

pravoslavnici și credincioșii acestei eparhii să nu se clatine”. Astfel, prin toate strădanile sale pentru apărarea Ortodoxiei, Sinesie se înscrie printre cei mai străluciți ierarhi care au păstorit la Arad.

Ultimii episcopi sârbi de la Arad. După o sedisvacanță de doi ani, la conducerea eparhiei a fost numit episcopul *Pahomie Cnejevici* (1770-1783), un ierarh învățat, cu studii la Halle. În cursul celor 13 ani de păstorie, Pahomie a continuat lupta înaintașului său pentru apărarea Ortodoxiei, nu numai în Bihor, ci și în Arad. În 1776, un avocat, Ștefan Magyar, a obținut aprobarea împărătesei să ridice un paraclis unit în Arad, dăruind ea însăși 2600 florini pentru zidire, precum și un salariu unui preot și cântăreț unit, urmărindu-se, prin aceasta, începerea prozelitismului unit și în Arad (a doua parohie unită în aceste regiuni era cea din Macău, azi în Ungaria). Conducerea comitatului (județului) Arad i-a făcut lui Pahomie multe neajunsuri (de pildă, silea pe ortodocși să țină sărbătorile catolice), încât a fost nevoit să înainteze memorii Curții din Viena și să se plângă în Congresul național-bisericesc sârb. Cu toate acestea, în 1785 erau în Arad numai 138 de credincioși uniți, iar în cele patru filii, 18 credincioși.

Aceleași necazuri le avea și în Bihor, unde făcea vizite canonice, săptămâni de-a rândul, în pofida denunțurilor episcopului romano-catolic și ale primului episcop unit de la Oradea, Moise Dragoș (din 1777). De un real ajutor aici i-a fost vicarul său, arhimandritul Ghenadie Totovici, care, în 1783, era înlăturat din slujba sa de împăratul Iosif II, fiind considerat prea bun ortodox. Între anii 1769-1779, credincioșii din Oradea-Velența și-au zidit o biserică, fiind invitat la sfințire însuși mitropolitul Carlovitului. După Edictul de toleranță din 1781, s-au refăcut și s-au construit o serie de alte biserici, atât în Arad, cât și în Bihor.

După moartea lui Pahomie, scaunul de la Arad a fost ocupat de *Petru Petrovici*, care, după o păstorie de numai doi ani (1784-1786), a fost transferat la Timișoara. Sub el, a avut loc răscoala lui Horea, extinsă și în Arad și Bihor. A fost trimis, împreună cu Ghedeon Nichitici de la Sibiu, să liniștească pe răsculați. În timpul său – în ciuda numeroaselor proteste ale episcopilor uniți – a fost pusă piatra fundamentală a bisericii „cu lună” din Oradea (1784), terminată în 1790, a bisericii din Beiuș și a altora, la sate.

Ultimul episcop sârb la Arad a fost *Pavel Avacumovici* (1786-†1815), fost egumen la Bezdin, apoi episcop la Pacraț. Notăm că în 1790-1791, Dieta Ungariei, întrunită la Pojon (Bratislava), a acordat tuturor credincioșilor ortodocși din Ungaria și din părțile anexate ei depline drepturi cetățenești, inclusiv recunoașterea legală a Bisericii lor. Cel mai de seamă eveniment petrecut în timpul îndelungatei sale păstoriri a fost deschiderea unei școli pedagogice (preparandii) românești la Arad, în 1812, la care au fost numiți ca profesori cunoscuții cărturari Constantin Diaconovici-Loga, Dimitrie Tichindeal, Iosif Iorgovici și alții, iar peste zece ani s-a deschis și Institutul teologic, cu doi ani de studii (din 1824, cu trei ani).

În anul 1814, s-a zidit o nouă catedrală episcopală, cu hramul Sfântul Ioan Botezătorul, în locul vechii biserici românești, existente încă înainte de mutarea scaunului episcopal la Arad. Episcopul Pavel a hirotonit mulți candidați la preotie din Transilvania în cursul îndelungatei vacanțe a scaunului vlădicesc de la Sibiu, între anii 1796-1811.

În ce privește Bihorul, menționăm înființarea unui Consistoriu permanent (pe baza unei rezoluții imperiale din 28 februarie 1792, reînnoită la 2 ianuarie 1793), format dintr-un președinte-vicar și trei asesori – de regulă protopopul din Oradea și doi preoți din jur – și un notar (secretar). Avea, deci, aceeași organizare și aceleași atribuții ca oricare alt consistoriu (consiliu) eparhial, cu deosebirea că – în lipsa unui episcop propriu – era pus sub dependența episcopului de Arad, care avea dreptul să facă hirotonii de preoți și sfințiri de biserici în Bihor.

Primul președinte a fost protopopul *Teodor Arsici* din Oradea (care funcționa ca vicar pentru Bihor din 1783), urmat de protopopul român *Mihail Manuilovici* (1805-1829), care a ajuns episcop al Vârșetului, mai apoi al Timișoarei, sub numele de Maxim. Bihorul a rămas în această situație până în anul 1920, când, în locul Consistoriului s-a creat Episcopia existentă și azi.

Numeroasele abuzuri ale episcopului Pavel Avacumovici (distrugerea reședinței episcopale de la mănăstirea din Gai, taxele mari pentru hirotonie și singhelie etc.) au atras nemulțumirea românilor nu numai împotriva sa, ci împotriva întregii ierarhii sârbești. Dacă în secolul al XVIII-lea, ierarhii sârbi de la Arad au fost un sprijin pentru credincioșii români, spre sfârșitul secolului și mai ales în primele decenii ale celui următor, cârmuirea lor a devenit o dureroasă oprimare, în dauna vieții bisericești a românilor. Acestea au fost motivele care au generat o largă mișcare a clerului și a credincioșilor români din părțile Aradului, pentru alegerea unui episcop din neamul lor, ceea ce au reușit după aproape două decenii de lupte, în 1829.

Stabilirea sârbilor ortodocși în părțile Aradului și Banatului a avut consecințe asupra vieții bisericești a românilor din aceste părți. Datorită episcopilor de la Arad, românii de aici n-au fost expuși persecuțiilor religioase pe care le îndurau, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea, frații lor din Transilvania propriu-zisă. Episcopii sârbi „ai Aradului, Ienopolei, Oradiei Mari și Hălmeagului” s-au identificat cu aspirațiile preoților și credincioșilor români pe care-i păstoreau, ajutându-i să-și păstreze credința strămoșească. Ei au învățat limba română, după cum dovedesc pastoralele și scrisorile lor, unele singhelii și antimise, scrise în românește; se pare că slujeau și în românește, căci pe foile unui Liturghier arhieresc slavon (tipărit la Moscova în 1721), păstrat la Episcopia Aradului, au fost intercalate, pe file separate, ecfonisele și binecuvântările de la Liturghie, în românește. Dintre episcopii de la Arad, se impune marele apărător al Ortodoxiei Sinesie Jivanovici, care, prin energia și curajul său, a reușit să înlăture orice încercări menite să-i risipească turma.

Bibliografie

Episcopia Aradului: SILVIU DRAGOMIR, *Istoria desrobirii religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*, vol. I, Sibiu, 1920 (cap. VI, p. 226-259) și reeditarea, Cluj-Napoca, 2002, 580+400 p.; Lupta din districtul Hălmeagului; GHEORGHE CIUHANDU, *Schite din trecutul românilor arădeni din veacul XVIII*, Arad, 1934, 84 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Românii din Câmpia Aradului de acum două veacuri. Cu un excurs istoric până la 1752 și însemnări istorice-politice ulterioare*, Arad, 1940, 256 + 320 p.; EDUARD I. GĂVĂNESCU, *Mărturii românești din eparhia Aradului în veacul al XVIII-lea*, Arad, 1940, 163 p.; TEODOR BODOGAE, *Contribuții documentare la istoria Bisericii arădene în veacul XVIII*, în MB, an XVII, 1967, nr. 1-3, p. 122-138; SILVIU ANUICHI, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, 192 p. (extras din BOR, 1979, nr. 7-9, p. 869-1057).

GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Episcopul Aradului Ioanichie Martinovici*, în RT, an VIII, 1914, nr. 13-22, p. 290-295; GHEORGHE COTOȘMAN, *Isaia Antonovici (1731-1748), episcopul Aradului și Caransebeșului*, în MB, an VII, 1957, nr. 1-3, p. 82-98; MARIN MĂLINAS, *O circulară inedită a episcopului Sinesie Jivanovici al Aradului*, în MB, an XXVI, 1976, nr. 1-4, p. 243-249; GHEORGHE ȚIRCUS, *Un document din anul 1753, privind frământările religioase din ținutul Hălmeagului*, în MB, an XXXII, 1982, nr. 7-9, p. 538-550; GHEORGHE LITIU, *Istoria eparhiei Aradului*, în vol. „Episcopia Aradului. Istorie, viață culturală, monumente de artă”, Arad, 1989, p. 30-49.

Bihorul: GHEORGHE ALEXICI, *Pagini din trecut. Cum s-a propovăduit unirea în părțile bihorene?*, Sibiu, 1903, 43 p.; GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în RT, an I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9-10, 11; an II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română din Bihor în luptă cu unirea, 1700-1750. Schiță istorică*, Caransebeș, 1913, 74 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*. Vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria parohiei Stei. Cu stiri și documente despre istoria veche a românilor bihoreni, luptele lor religioase în secolul al XVIII-lea...*, Beiuș, 1942, 112 p.; GHEORGHE LITIU, *O vizitație canonică în Bihor în secolul XVIII*, în vol. „Omagiu I.P.S. Sale Dr. Nicolae Bălan mitropolitul Ardealului, la cincizeci de ani de activitate bisericească”, Sibiu, 1955, p. 374-381; GHEORGHE LITIU, *Esecul „uniatiei” și reacția românilor ortodocși din Bihor în secolul al XVIII-lea*, în BOR, an XCIII, 1975, nr. 9-10, p. 1114-1123; IOAN GODEA, *Din istoria Bisericii Ortodoxe Române în Bihor*, în MA, an XXIII, 1978, nr. 4-6, p. 259-274; DUMITRU BODEA, *Luptele românilor bihoreni împotriva unirii cu Biserica Romei, 1690-1760*, în ms. 93 p. dact.

GRUIA (ȘTEFAN POP), *Trei episcopi vechi ai Orăzii Mari*, în RT, an IX, 1915, nr. 9-12, p. 147-150; ȘTEFAN LUPȘA, *Efrem Banianin episcop titular al Orăzii, 1695-1698*, în BOR, an LIV, 1936, nr. 11-12, p. 756-757.

LXVIII

BISERICA UNITĂ DIN TRANSILVANIA, BIHOR ȘI MARAMUREȘ ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVIII-LEA ȘI ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIX-LEA

Succesorii episcopului Inochentie Micu au fost numiți de către împărat – în calitate sa de „patron suprem” al Bisericii unite din Transilvania – dintre trei candidați, propuși de soborul protopopilor alegători (ținut în prezența unui „comisar” al Guvernului), potrivit prevederilor art. 12 din Diploma a doua leopoldină. În 1777, s-a înființat o nouă Episcopie unită, cu sediul la Oradea, pentru credincioșii români din părțile „ungurene”. Toți episcopii uniți au fost oameni cu carte, dobândită la școlile teologice din Tirnavia, Viena și Roma, unii din ei sprijinitori ai culturii românești și ai aspirațiilor naționale ale credincioșilor pe care-i păstoreau. Trebuie să consemnăm însă și un fapt dureros, și anume că unii dintre ei au încercat să fie prea zeloși propovăduitori ai „unirii” printre români, silind, cu ajutorul autorităților sau în alt mod, multe parohii ortodoxe să treacă la uniație.

Petru Pavel Aron. La 4 noiembrie 1751, sinodul electoral a propus Curții trei candidați: Petru Pavel Aron, Grigorie Maior și Silvestru Caliani, toți cu studii în Colegiul „De Propaganda Fide” din Roma (deși împărăteasa dorea să-l numească pe episcopul rutean Manuil Olszavski). Dintre aceștia a fost numit Pavel (din botez Petru) Aron, originar dintr-o familie preotească din Bistra (Munții Apuseni), fostul vicar al lui Inochentie Micu (din 1745), apoi vicar „apostolic” (din 1747). În această calitate, în 1750, a întocmit o conscripție (statistică) a clerului și credincioșilor Transilvaniei (de ambele rituri), cu exagerări prea evidente (533.657 de uniți și abia 4.065 de ortodocși). Îndată după numirea ca episcop, Aron a fost chemat la Viena, unde i s-a cerut să accepte mai multe condiții, neobișnuite până atunci, care ar fi dus la pierderea totală a independenței Bisericii sale. Cea mai grea și mai umilitoare era aceea a menținerii teologului iezuit. I se cerea apoi ca, înaintea de a lua vreo măsură în eparhie, să ceară acordul teologului iezuit, a episcopului romano-catolic maghiar din Alba Iulia și a comisiei catolice din Guvernul transilvan. Refuzând să semneze asemenea condiții, Curtea a fost nevoită să renunțe la unele din ele, cu excepția celei privitoare la teolog. Împărăteasa însăși a scris papei, cerând să nu-l recunoască decât cu condiția acceptării teologului. Papa Benedict XIV, în bula sa de recunoaștere, îi impunea teologul iezuit, numit de Curte sau de arhiepiscopul de Esztergom, salarizat însă de stat, care, în calitate de „generalis auditor causarum”, trebuia să „ajute” pe episcop în

conducerea eparhiei. Memoriile adresate de Aron papei au rămas zadarnice. Înmanându-i-se bula papală de recunoaștere de către cancelarul aulic transilvan, în vara anului 1753, Aron a refuzat să semneze un act de primire a ei, întrucât cuprindea condiții umilitoare pentru el și Biserica sa. A semnat acest act abia în primăvara anului următor, după lungi stăruințe depuse pe lângă el chiar de papa și de alți reprezentanți ai Bisericii catolice și ai Curții, încât se puneau chiar problema alegerii unui nou episcop. În același an, a înaintat un memoriu împărătesei, apoi o „promemorie”, în care susținea drepturile Bisericii românești unite. În urma acestora, i s-a pus în vedere să părăsească Viena și să se întoarcă la reședința sa.

A fost hirotonit de episcopul rutean Manuil Olszavski și apoi instalat la Blaj, la 12 noiembrie 1754. În zilele următoare a întrunit sinodul protopopilor, numind ca vicar pe Gherontie Cotorea, trei asesori (Grigorie Maior, Silvestru Caliani și Atanasie Rednic), precum și 12 protopopi, ca membri în consistoriu. În tot timpul păstoririi sale a fost în relații încordate cu teologii iezuiți Mihail Salbeck, Emerik Pallovicz și Ștefan More.

Sub episcopul Pavel Aron s-au deschis primele trei școli din Blaj, la 1 noiembrie 1754: „școala de obște” sau elementară, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, venit din Țara Românească (de la el a rămas o copie a *Hronicului* lui D. Cantemir), școala „latinească” sau a „limbilor și științelor” (inițial cu două, apoi cu trei clase), din care se va dezvolta gimnaziul, condusă de Grigorie Maior, și „școala de preotie” sau seminarul (cu două clase), în care se pregăteau viitorii preoți, condusă de Silvestru Caliani și Atanasie Rednic. Episcopul Aron a întocmit și anumite norme sau regulamente pentru organizarea și funcționarea școlilor respective. Numărul elevilor a crescut în anii școlari următori la 300, între care și ortodocși. Episcopul Aron a rânduit să se dea elevilor pâine gratuită (iar în zile de sărbători și mâncare caldă).

Pe lângă mănăstirea-catedrală cu hramul Sfânta Treime, care, conform diplomei imperiale din 1738, urma să întrețină 11 călugări, 20 de elevi la seminar și trei studenți la colegiul „De Propaganda Fide”, Aron a mai înființat o mănăstire, cu hramul „Buna Vestire”, în curtea reședinței sale (1760). În această mănăstire, pusă sub directă sa răspundere și îndrumare, a deschis un nou seminar, în anul 1760, cu 12, apoi cu 24 de elevi-călugări, care să trăiască după ritul „grecesc” (ortodox). Conducerea acestui seminar a încredințat-o lui Atanasie Rednic. Pentru întreținerea seminarului său, Aron i-a dat veniturile noii tipografii eparhiale, precum și ale moșiei Cut, cumpărată de el cu 30.000 florini (8.000 strânși de la cler, iar 22.000 oferți de el). Între clericii acestui seminar s-a numărat și marele cărturar de mai târziu Samuil Micu. Regimul aspru de viață din mănăstire, cu post și cu rugăciuni zilnice, a făcut ca el să nu dea rezultatele dorite, căci mulți elevi s-au retras. În 1765, Guvernul transilvan a interzis fiilor de iobagi să urmeze cursurile celor două seminarii. Câțiva tineri au fost trimiși la studii la alte școli din Transilvania sau la Colegiul „De Propaganda Fide” din Roma. Tot Aron a înființat o mănăstire în Alba Iulia-Maierei.

Pavel Aron s-a îngrijit și de înființarea unei tipografii în Blaj, transpunând în faptă gândul marelui său înaintaș Inochentie Micu. Înființarea ei era cerută și de considerentul că împărăteasa a interzis încă din 1746, importarea de cărți din Țara Românească și Moldova. Tipografia a luat ființă în 1747, pe când Aron era numit vicar, din vechile teacuri ale tipografiei mitropolitane din Alba Iulia. Primul tipograf român care a lucrat la Blaj a fost Dimitrie Pandovici, care lucrase înainte la Râmnic și la București, urmat de un Ioan Râmniceanu, un Vlaicu (probabil venit tot din Țara Românească) și alții. A tipărit mai ales cărți de slujbă, între care notăm: *Ceaslovul* (1751), *Strastnicul* (1753), *Liturghierul* (1756), *Evhoghionul* (1757), *Octoiul* (1760), *Catavasierul* (1762), *Acatistierul* (1763), *Psaltirea* (1764) etc. Toate aceste cărți liturgice aveau un conținut pur ortodox. De pildă, *Strastnicul* din 1753 reproducea slujba din săptămâna Patimilor din Triodul de Râmnic din 1731, iar *Liturghierul* pe cel tipărit de mitropolitul Antim Ivireanu la Târgoviște, în 1713 (s-au reprodus chiar și greșelile de tipar ale acestuia). Pe lângă aceste cărți de slujbă, Aron a tipărit și cărți cu alt conținut, fie în românește, fie în latinește: *Învățătura creștinească* (ed. I, 1755, ed. II, 1756), *Păstoriceasca datorie* (1759), *Păstoriceasca poslanie sau dogmatica învățătură* (1760), o *Bucovină pentru deprinderea pruncilor la cetanie și la temeiul învățăturii creștinești* (1759) ș.a. În 1763 a tipărit părți din opera Sfântului Ioan Damaschinul în latinește (*Opera philosophica et theologica*) în două volume.

De la Petru Pavel Aron a rămas o traducere a *Bibliei* (se pare după Vulgata), în manuscris. El va fi fost ajutat de mai mulți colaboratori, după cum arată grafia diferită întâlnită în manuscris.

Dacă pentru Biserica unită din Transilvania Pavel Aron s-a dovedit un păstor vrednic, în schimb a fost un prigonitor al Bisericii și al credincioșilor ortodocși. În timpul păstoririi sale, au avut loc marile mișcări populare țărănești pentru apărarea Ortodoxiei, care au culminat cu răscoala condusă de ieromonahul Sofronie de la Cioara, în anii 1759-1761. Episcopul a dat tot sprijinul autorităților de stat pentru reprimarea acestor mișcări, cum am relatat în altă parte. A murit la 9 martie 1764, în cursul unei vizite canonice în nordul Transilvaniei, fiind îngropat la Blaj.

Atanasie Rednic. Sinodul electoral, întrunit la 30 iunie 1764, și-a dat voturile mai multor candidați: Grigorie Maior – 90 voturi, Inochentie Micu – 72, Silvestru Caliani 16 și Atanasie Rednic – 9. Curtea din Viena a înlăturat din lista candidaților pe fostul episcop Inochentie și – neavând încredere în primii doi – a numit tocmai pe Atanasie Rednic, care primise cele mai puține voturi. Era originar din Giulești-Maramureș, făcuse studii de teologie la Viena, apoi a fost profesor la Blaj, asesor consistorial și vicar al lui Pavel Aron. Însăunat abia în noiembrie 1765, după ce fusese hirotonit la Muncaci, Rednic a trecut la prigonirea foștilor săi contracandidați la scaunul episcopal, care protestaseră împotriva numirii sale. Ei au fost închiși de generalul comandant al Transilvaniei, Hadik, în mănăstirea

iezuților din Sibiu, iar de aici, Gherontie Cotorea a fost trimis în surghiun la mănăstirea Strâmba, Silvestru Caliani în mănăstirea Măgina (ulterior a revenit la Blaj, ca portar la mănăstirea Sfânta Treime), iar Grigorie Maior tocmai în mănăstirea ruteană Sfântul Nicolae din Muncaci, unde a rămas mai mulți ani.

Ca episcop, Rednic s-a dovedit un zelos propovăduitor al uniției, provocând multe neajunsuri ortodocșilor. De pildă, credincioșii din satele Cergău Mare, Ciufud, Veza, Spătac și Mănărade, din domeniul Episcopiei Blajului, s-au plâns în mai multe rânduri la Guvern, că fiind ortodocși, le-a alungat preoții, le-a răpit odoarele bisericești, a poruncit să fie bătuți, încât mulți au fost siliți să fugă în alte sate. În urma acestor fapte, guvernatorul Transilvaniei și apoi însăși împărăteasa l-au muștrat, cerându-i să lucreze cu mijloace mai blânde. Petru Maior, în *Istoria sa bisericească*, îl prezenta pe Rednic ca „om închis, netocmit spre a îmblânzi și a trage norodul către sine; pre neuniți cu cătane (= soldați, *n.n.*) îi silea să se adune a auzi propovăduirea lui”. În tot cursul păstoriei sale, a avut multe neînțelegeri cu călugării din cele două mănăstiri din Blaj, mai ales cu cei de la Sfânta Treime. A murit în 1772, lăsându-și toate bunurile seminarului episcopal din mănăstirea Buna Vestire.

Grigorie Maior. Urmasul său, Grigorie Maior, era fiu de preot din Sărăuad (jud. Satu Mare), cu studii la Colegiul „De Propaganda Fide”, unde a obținut doctoratul în teologie, fiind hirotonit preot tot acolo. Reîntors la Blaj, a fost asesor consistorial, prepozit (egumen) al mănăstirii Sfânta Treime și profesor la școala latinească. Din cauza protestului său împotriva alegerii lui Atanasie Rednic, în 1771 a fost trimis la Muncaci, iar după câțiva ani numit cenzor al cărților românești și slave care se tipăreau la Viena pentru credincioșii uniți din Imperiul habsburgic. A fost hirotonit arhiereu la Viena, în capela Curtii, de un episcop unit croat, în prezența Mariei Tereza. Îndată după hirotonie, a luat parte la o conferință a episcopilor uniți din Imperiu (ai croaților, rutenilor și românilor), ținută la Viena, între 1 martie și 23 aprilie 1773. S-a stabilit, între altele, ca Simbolul credinței să fie rostit fără „filioque” și să se păstreze neschimbată tradiția Bisericii răsăritene. Conferința a întocmit o listă a cărților care urmau să fie tipărite la Viena pentru credincioșii uniți, a vechilor ediții care puteau fi folosite și schimbările ce trebuiau introduse în cuprinsul lor. Este de reținut faptul că între Liturghiile recomandate să servească drept model erau și cele apărute la București în 1747, la Iași în 1759 și la Blaj în 1756, ceea ce constituie o dovadă evidentă că Biserica unită din Transilvania folosea, în continuare, cărți de cult de cuprins ortodox. Un fapt îmbucurător, petrecut chiar la începutul păstoriei lui, a fost desființarea ordinului iezuit, la 21 iulie 1773. În felul acesta, episcopii de la Blaj au scăpat de controlul supărător al teologului iezuit impus de Curte (împotriva lui făcuse un memoriu către papa chiar și Grigorie Maior, îndată după numire).

Ca episcop, a fost preocupat de școlile din Blaj și de elevii lor. Între altele, a dispus ca domeniul episcopal și mănăstirea Sfânta Treime să contribuie cu o cantitate

însemnată de grâu, din care să se dea pâine gratuită pentru 200 de elevi din Blaj (așa-numiții „tipări”), obicei urmat până în prima jumătate a secolului al XX-lea. Sub el, au fost contopite cele două seminarii din Blaj (1781), rămânând numai cel de pe lângă mănăstirea Sfânta Treime, pentru pregătirea viitorilor preoți.

Înființându-se la Viena un „seminar” (internat) pentru tinerii uniți, cu numele „Sfânta Barbara”, Grigorie Maior a reușit să obțină 9 locuri pentru tinerii din eparhia sa și 6 locuri pentru cei din eparhia unită a Oradiei (ulterior seminarul a fost mutat la Agria (Egger) în Ungaria, apoi la Lvov, unde s-a desființat în 1792). În afară de bursierii de la Viena, Grigorie Maior a trimis alți tineri la studii în Roma (între care și Gheorghe Șincai, Petru Maior), în Tirnavia etc.

Ca și Pavel Aron și Atanasie Rednic, episcopul Grigorie s-a dovedit un zelos propagator al uniției printre români. Au devenit unite numeroase sate, mai ales în părțile Sălajului, unde făcea vizite canonice, însoțit de comisari maghiari.

În 1781, în urma publicării Edictului de toleranță al împăratului Iosif II (1780-1790), numeroase sate din Țara Hațegului și Țara Făgărașului au revenit la Ortodoxie, încât Grigorie Maior a fost nevoit să ceară ajutor militar pentru reprimarea mișcării. Din cauza strădaniilor sale de a atrage pe ortodocși la uniție, a ajuns în conflict cu unii nobili maghiari protestanți, chiar cu Guvernul Transilvaniei. Se pare că aceste neînțelegeri – la care se adăugau cele cu călugării blăjeni – au determinat Curtea din Viena să-i ceară demisia din scaun. S-a retras oficial cu ocazia sinodului din 15 august 1782, stabilindu-se la mănăstirea din Alba Iulia-Maieri, unde a mai trăit trei ani († februarie 1785). Prin testament a rânduit să se pună bazele unei fundații, din care să se acorde premii și ajutoare elevilor săraci și merituosi de la școlile din Blaj.

Sub episcopii Atanasie Rednic și Grigorie Maior a continuat, cu bune rezultate, și activitatea tipografică. Aproape toate tipăriturile lor erau cărți de cult: *Evanghelia* (1765 și 1776), *Orologhionul* (1766), *Apostolul* (1767), *Penticostarul* (1768), *Catavasierul* (1769 și 1777), *Octoiul* (1770), *Triodul* (1771), *Psaltirea* (1773 și 1780), *Strastnicul* (1773), *Acatistierul* (1774), *Liturghierul* (1775), *Arhieraticonul* (1777), *Ceaslovul* (1778), *Minologhionul* (1781) etc. Toate aceste cărți păstrau în întregime rânduilele liturgice ortodoxe (de pildă, *Arhieraticonul* era „tălmăcit de pre limba elinească”). Cărți cu alt conținut s-au tipărit foarte puține: *Viețile Sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul* (1768), în latinește, *o Bucoavnă* (1777), câteva instrucțiuni date de autoritățile de stat și de episcop.

Mai notăm și faptul că meșterii tipografi care au lucrat în această perioadă erau tot din Țara Românească și Moldova. Cel mai iscusit ostenitor a fost meșterul tipograf Petru Papavici Râmnicăneanul, al cărui nume – ca tipograf și gravor – este întâlnit aproape în toate tipăriturile menționate aici. Apare, de asemenea, numele tipografului și gravorului Sandu din Iași (care lucrase înainte la Rădăuți și

lași). Astfel și acești smeriți meșteri tipografi și-au adus aportul lor la consolidarea legăturilor culturale și bisericești dintre românii de pretutindeni, la întărirea ideii de unitate națională.

Ioan Bob. După retragerea lui Grigorie Maior, sinodul electoral a propus trei candidați, dintre care împăratul Iosif II a numit pe cel cu voturi mai puține (cum se întâmplase și cu Atanasie Rednic), pe protopopul celib *Ioan Bob* din Târgu Mureș, numit în 1782 și instalat în 1784. Numirea lui se explică și prin aversiunea pe care împăratul o avea față de monahism. A avut o păstorire neobișnuit de lungă, până la moarte (2 octombrie 1830), fiind atunci în vârstă de 91 de ani. Numele episcopului Ioan Bob este pomenit mai ales în legătură cu disensiunile pe care le-a avut cu cei trei mari iluminaști ardeleni, Samuil Micu, Gheorghe Șincai și Petru Maior. Ei și-au desfășurat o parte din activitatea lor la Blaj în timpul păstoririi lui Bob (Șincai era și directorul școlilor unite din întreaga Transilvania), dar apoi au fost nevoiți să plece în alte părți, din cauza neînțelegerilor avute cu el.

Cu toate acestea, în timpul lui Bob au continuat să se editeze alte cărți de slujbă și de învățătură în tipografia de la Blaj, deși multe cu un conținut catolicizant. Între ele se numărau aproape toate cărțile de slujbă, unele în mai multe ediții.

Ca și colegul său de la Sibiu, Gherasim Adamovici, n-a fost străin de cunoscutul *Supplex Libellus Valachorum* înaintat Curtii din Viena în martie 1791. Fiind trimis pentru studiere Dietei Transilvaniei, episcopul Ioan Bob, care era singurul român în Dietă (ca regalist), avea datoria să susțină doleanțele națiunii sale. A avut însă o atitudine condamnabilă, declarând că el n-a fost de acord cu mai multe din revendicările *Supplexului*, cerând doar ca românii să beneficieze, potrivit stării lor, de drepturile națiunilor în mijlocul cărora trăiesc, dar fără să pretindă ca ei să constituie a patra națiune.

În toamna anului 1791, la presiunea făcută asupra lui de membrii sinodului său întrunit atunci și de cărturarii români, a plecat la Viena împreună cu Gherasim Adamovici, pentru a prezenta doleanțele națiunii române. La începutul anului următor, au prezentat Curtii mai multe memorii, între care și un nou *Supplex Libellus*, mai scurt decât primul, cu data de 30 martie 1792.

Sub episcopul Ioan Bob s-au introdus cele mai multe înnoiri catolicizante în Biserica unită din Ardeal. De pildă, n-a mai convocat soborul cel mare al protopopilor, ci conducea treburile eparhiei după bunul său plac, n-a mai permis desfacerea căsătoriei (ca în Biserica apuseană), a încurajat celibatul preoților, a introdus obiceiul de a se face apel în cauze matrimoniale la Arhiepiscopia romano-catolică de Esztergom, a încercat să limiteze, prin toate mijloacele, drepturile protopopilor și să concentreze întreaga conducere a eparhiei în mâna sa. El a introdus în Biserica unită așa-numiții viceprotopopi, inspectori, administratori și notari, „titule streine de legea grecească și de datina Bisericii românilor” (P. Maior). În 1807, a organizat un capîtlu (un fel de consiliu eparhial în accepțiunea

de azi), din șapte canonici, care să-l ajute în conducerea eparhiei, aleși numai dintre preoții celibi. Prin aceasta, a redus cu totul rolul mănăstirii Sfânta Treime, ai cărei călugări îndeplineau, în trecut, atribuțiile canonicilor. Petru Maior condamnă unele inovații liturgice, introduse fie sub Ioan Bob, fie mai înainte (învățătura că prefacerea darurilor are loc la „Luați, mâncați”, obiceiul de a nu împărtăși pruncul după botez, inovația de a împărtăși pe credincioși cu miride etc.)

De altfel, întreg clerul unit era nemulțumit de păstoria lui Ioan Bob, împotriva căruia au înaintat mai multe memorii la autoritățile de stat și bisericești, prin care i se aduceau acuzații deosebit de grave: neglijarea vizitelor canonice, indiferență față de nevoile clerului și credincioșilor, nepotism, preocupare exagerată față de cele economico-financiare în dauna propovăduirii etc., cerând chiar „lepădarea” lui din vlădicie.

Toate „înnoirile” lui Bob au fost aspru condamnate de Samuil Micu (în vol. IV al lucrării sale *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor*), de Gheorghe Șincai (în *Hronica românilor*), dar mai ales de Petru Maior, în lucrările sale istorico-canonice: *Procanonul* (1783) și *Protopapadichia* (1795), amândouă rămase în manuscris, apoi în *Istoria Bisericii românilor*, tipărită la Buda, în 1813. Toți trei (dar mai ales Micu și Maior) au militat pentru păstrarea rânduielilor ortodoxe tradiționale, respingând orice schimbare și orice adaos catolic. Acești învățați și-au dat seama că toate inovațiile și încercările de învrăjbire și dezbinare a românilor în două Biserici au rămas zadarnice. Petru Maior, de pildă, scria că românii din Transilvania țineau „legea grecească întreagă întregută... nici la aceea n-au fost niciodată siliți să adauge la Simbolul credinței: și de la Fiul purcede, nici să pomenească pe papa la Liturghie, ci fieștecarele preot singur pe arhiereul eparhiei întru care este, îl pomenește”. Date fiind acestea, continua Maior, preoții ortodocși și uniți „cu prietenie frățească petrec laolaltă, ba și la îngropăciunea morților și la maslu și întru alte tocmelile duhovnicești și bisericești se adună laolaltă, cântă, slujesc împreună, fără a se sfii unii de alții... ce e mai mult, fără osebite se ispoveduesc uniții mireni la preoții neuniți și neuniții la preoți uniți; ba și însuși preoții fac aceiași. Pre multe locuri nici nu mai auzi acum vorbă de unire și de neunire, numai cât pre unii îi chiamă uniți și pre alții neuniți, după feliul arhiereului căruia sânt supuși...”. Iată, dar, care era rezultatul politicii de dezbinare a românilor transilvăneni dusă timp de o sută de ani: menținerea neștirbită a legii strămoșești și a unității românilor ardeleni! Această conviețuire frățească a făcut posibilă, în anul 1798, prima mare încercare de refacere a unității bisericești a românilor transilvăneni.

Trebuie să menționăm și faptul că în timpul lui Ioan Bob, – apoi sub urmașul său – Biserica Ortodoxă a pierdut zeci de parohii, care, cu amăgiri și cu ajutorul autorităților de stat, au devenit unite.

Ioan Lemeni. Alegerea noului episcop a avut loc abia la 15 mai 1832. Dintre cei propuși, împăratul a numit pe Ioan Lemeni, fost profesor la Blaj, protopop în Cluj, canonic și apoi vicar episcopesc la Blaj.

Încă din 1831, cursurile gimnaziului s-au ridicat de la cinci clase la șapte (clasele numite „de filosofie”), încât școala se numea acum „Lyceum”, iar cursurile de teologie s-au ridicat de la trei la patru ani de studii. În anul 1850, liceul s-a completat la 8 clase, sub denumirea de „gimnaziu superior”. Dintre profesorii care au activat în acest timp la gimnaziu s-au remarcat Simion Bărnuțiu, Timotei Cipariu (director între anii 1854-1875), Aron Pumnul, care au ridicat nivelul general al școlii, frecventată atât de tineri uniți, cât și de ortodocși. Între anii 1835-1837, s-a refăcut și s-a mărit catedrala episcopală, cu hramul Sfânta Treime, din Blaj.

Sub raport politic, episcopul Lemeni a întreprins câteva acțiuni împreună cu colegul său Vasile Moga de la Sibiu, în vederea obținerii de drepturi pe seama națiunii române. Astfel, în 1834 au înaintat împreună un memoriu către Curtea din Viena, prin care reînnoiau cererile națiunii lor, formulate în anii 1791-1792 și mai înainte, de Inochentie Micu, pentru recunoașterea ei ca a patra națiune. În 1842, cei doi episcopi români au semnat un nou memoriu comun, cu privire la acordarea de drepturi politice și bisericești românilor de pe „pământul crăiesc” (*fundus regius*). Tot în 1842, episcopul Lemeni și Consistoriul său au trimis un memoriu-protest la Curtea din Viena, împotriva proiectului de lege privitor la introducerea limbii maghiare ca limbă oficială în Transilvania.

Ultimii ani ai păstoriei lui Lemeni au fost tulburați de numeroasele divergențe pe care le-a avut cu profesorii seminarului și gimnaziului din Blaj. Ele au fost provocate de profesori – îndeosebi de Simion Bărnuțiu, – nemulțumiți de abuzurile și neregulile existente în Blaj, mai ales de purtarea nedemnă a lui Vasile Rățiu, rectorul seminarului teologic (din cauza căruia au fost eliminați 39 de elevi). Profesorii au înaintat mai multe plângeri împotriva episcopului și a oamenilor lui de încredere la toate autoritățile de stat, inclusiv la împăratul Ferdinand V (1830-1848). Dar aceste neînțelegeri aveau și un alt substrat, căci Simion Bărnuțiu – ca odinioară Petru Maior – se ridicase și întru apărarea vechilor rânduieli ale Bisericii românești din Transilvania. De pildă, într-un articol publicat în *Foaia pentru minte, inimă și literatură* de la Brașov, ceruse să se revină la vechile sinoade, formate din protopopi, preoți și mireni, „spre a se sfătui asupra trebilor bisericești”. Condamna, de asemenea, absolutismul ierarhic, pe care încerca să-l introducă episcopul, „care cu tocmeala Bisericii noastre nu se potrivește”. Se plângea de drepturile pe care le-au avut altădată teologii iezuiți în Biserica unită (numindu-i „dictatori”) și de schimbarea dreptului canonic „ce se zice pravila” cu cel catolic. Neînțelegerile, care au durat mai mulți ani, s-au terminat abia în 1845, când s-a făcut o anchetă din dispoziția Guvernului. Mai mulți profesori – în frunte cu Bărnuțiu – au fost destituiți. Tot așa, au fost eliminați mai mulți elevi din ultima clasă „de filosofie” și 12 seminarști.

În cursul revoluției din 1848, deși Lemeni a prezidat – împreună cu Andrei Șaguna – lucrările Adunării naționale românești de pe Câmpia Libertății din 3/15

mai și a fost delegat să prezinte hotărârile ei Guvernului și Dietei din Cluj, totuși, a avut o atitudine filomaghiară. La 14 iunie 1848, adică exact la o lună după marea Adunare de la Blaj, a dat o circulară, prin care ataca hotărârile acesteia, poruncind preoților să îndemne poporul „a sta în unirea credinței, nici să se amăgească cum că doară prin adunarea din Blaj, s-ar fi hotărât ca de acum înainte în treaba religiei tot una să fim... că mai voioși ascultăm de romanul (papa *n.n.*), decât de țărigrădeanul...” (patriarhul ecumenic, *n.n.*). Ioan Axente Sever (eliminat din seminar în 1845), devenit prefect de legiune pe Târnave, a împiedicat întoarcerea lui Lemeni de la Cluj la reședința sa din Blaj. Împreună cu Bărnuțiu, au solicitat organelor militare austriece să-i ceară demisia din scaunul episcopal. Suspendat în noiembrie 1848, și-a dat demisia în 1850, apoi a plecat la Viena, unde a trăit într-o mănăstire dominicană, apoi într-una franciscană, până la moarte (†1861). În noiembrie 1848, au fost arestați și închiși mai mulți din oameni ai săi de încredere din timpul procesului.

Rezultă că Biserica unită a trecut, în timpul lui Lemeni, prin grave frământări, pricinuite în primul rând de dorința sa de a concentra întreaga putere în mâna lui și de neînțelegerea aspirațiilor de libertate națională și dreptate socială ale credincioșilor săi.

Înființarea Episcopiei unite a Oradiei. Uniația în părțile Bihorului a avut o istorie diferită de cea din Transilvania propriu-zisă. Câtă vreme în Transilvania au lucrat pentru unire în 1698-1701 iezuiții și statul catolic, iar în 1760-1761 Curtea din Viena și armata, în Bihor acțiunea de trecere la uniație era patronată de Episcopia romano-catolică maghiară din Oradea. Curând după izgonirea turcilor din Bihor (1692), și-a stabilit reședința în Oradea episcopul romano-catolic Augustin Benkovits. Dar în cuprinsul eparhiei sale restaurate, el nu avea biserici, parohii, preoți și credincioși, pentru că majoritatea acceptaseră calvinismul. Așa se explică de ce episcopii catolici au încercat să-și sporească numărul de credincioși prin atragerea românilor la unirea cu Biserica Romei. Episcopul catolic de la Oradea era de regulă și prefectul județului (fispan), fiind, în același timp, cel mai mare latifundiar, cu un domeniu de peste 300.000 de jugăre, pe care munceau iobagi ortodocși români. În pofida puterii și a mijloacelor de care dispunea episcopul-prefect, pe atât de slabe au fost rezultatele.

Prin 1692, episcopul unit Iosif Camillis al Muncaciului a numit ca vicar pentru Bihor pe ieromonahul *Isaia*, venit din Muntele Athos. Datorită propagandei sale uniute, a fost ucis în Bixad, în 1701. În 1695, Camillis a făcut o vizită canonică în Bihor, cerând, în adunarea comitatului, scutirea de iobăgie a preoților uniți, în baza diplomei date de împăratul Leopold I în 1692, pentru preoții ruteni uniți. Adunarea a hotărât să scutească de iobăgie pe preoții români care dovedeau că sunt sub jurisdicția episcopului de Muncaci. Aceasta a dispus ca ei să asculte de vicarul catolic de la Oradea, Farkas István, iar candidații la hirotonie să meargă la Muncaci.

La 17 ianuarie 1700, împăratul Leopold I a trecut pe toți românii bihoreni, fie uniți, fie „schismatici”, sub ascultarea episcopului Augustin Benkovits, iar la 8 octombrie 1701, a decis ca „schismaticii” să fie supuși acestuia, dar să nu fie tulburați în credința lor. În decembrie 1702, împăratul a numit ca episcop de Oradea și prefect al județului pe contele Csáki Emerik, dar răscoala lui Francisc Rákóczy l-a împiedicat pentru un timp să-și ocupe cele două demnități. În acest timp, credincioșii ortodocși din Bihor au avut episcop pe *Petru Hristofor* (c. 1708-1712). După el, cu toate dificultățile create de episcopul-prefect de Oradea, episcopii sârbi de la Arad și-au extins jurisdicția bisericească și asupra credincioșilor ortodocși români din Bihor. Csáki Emerik, ajuns episcop de Eger, apoi de Kalocsa și cardinal, a trimis ca vicar la Oradea pe Mihail Kebell, care încerca să-și subordoneze credincioșii ortodocși bihoreni. Pe credincioșii din Beiuș, de pildă, i-a pus în 1713 sub ascultarea parohului romano-catolic secui de acolo, László Pál (Pavel) în calitate de „protopop suprem”. A lucrat printre români până la moarte (1729), dar fără rezultate.

Sub urmașii săi Csáki, Lujinski István (1733-1734), Okolicsány János (1734-1736) și Csáki Miklos (1737-1748), acțiunea unionistă a fost dirijată mai ales de vicarul lor, Forgach Pál, care urmărea, prin aceasta, să fie promovat episcop. Dar rezistența preoților și a credincioșilor ortodocși a fost deosebit de puternică. De pildă, în 1733 Lujinski a arestat pe protopopul Gheorghe din Beiuș, cu mai mulți preoți, adunați în satul Drăgănești, unde așteptau pe episcopul ortodox Isaia Antonovici de la Arad. Acesta a fost împiedicat să facă vizita canonică, dar nici preoții n-au cedat în fața presiunilor exercitate asupra lor.

În 1738, episcopul Csáki Miklos a numit ca protopop suprem al românilor din întregul Bihor – cu sediul în Oradea – pe Vasile Hataș, preot celib din Făgăraș, contracandidatul lui Inochentie Micu la episcopat, iar protopopii în funcție au fost retrogradați la treapta de viceprotopopi. Pentru a atrage pe preoții bihoreni la unire, Csáki le oferea salarii de câte 6-8 florini pe lună și îmbrăcăminte. În Oradea, a cumpărat o casă pentru Hataș, a făcut o capelă unită și a deschis o școală românească, iar la sate ajuta cu bani școlile românești. Scopul urmărit era ușor de întrevăzut: atragerea credincioșilor ortodocși români la uniație. În 1746, a cerut de la papa aprobarea de hirotonie întru arhieriu pentru Vasile Hataș, dar el a murit în același an, iar postul său de protopop suprem l-a obținut preotul celib Meletie Kovacs, un aromân, fost paroh al coloniei ortodoxe „grecești” (aromâne) din Diosig (jud. Bihor), atras la uniație.

În 1748, Meletie a reușit să dobândească și arhieria, ca titular al scaunului din Tegea, hirotonit de Manuil Olszavski din Muncaci, prin amăgirea protopopului Vasile din Beiuș, care l-a ajutat cu bani, refuzând apoi să-i restituie. Cu acest prilej, a acceptat să-i fie subordonat lui Forgach Pál, ajuns episcop (1748-1759), în urma lui Csáki Miklós (ajuns arhiepiscop de Kalocsa, apoi de Esztergom). Era deci un episcop sufragane sau, mai corect spus, un vicar al lui Forgach și al

urmașilor săi în scaunul episcopal catolic din Oradea pentru credincioșii români uniți (însuși Meletie se intitula: „în ritușul grecesc sufraganeu și în cele sufletești vicariul general” al episcopului latin). În orice caz, între ei au apărut curând disensiuni. Datorită încercărilor sale de a propaga uniația în Bihor, cu sprijinul Episcopiei romano-catolice și al autorităților, a ajuns, cum era de prevăzut, la neînțelegeri și cu episcopul ortodox sârb Sinesie Jivanovici de la Arad și cu mitropolitul Pavel Nenadovici de la Carlovit, cu plângeri de ambele părți până la Curtea din Viena.

Am relatat și în altă parte că în 1754-1755, a lucrat aici o comisie, instituită de împărăteasa Maria Tereza, care a ascultat delegații (preoți și mireni) tuturor satelor bihorene, constatând că toate voiau să rămână ortodoxe. Cu toate acestea, trei sate au fost declarate unite, în pofida voinței lor. Raportându-se împărătesei abuzurile comise de Forgach, a fost amendat și transferat în scaunul episcopal de Vác. Episcopului Sinesie i s-a recunoscut tot atunci jurisdicția peste parohiile ortodoxe din Bihor și dreptul de a face vizite canonice. O nouă comisie, cerută de Episcopia romano-catolică, a trecut la uniație alte opt sate. Dar cu tot sprijinul Episcopiei latine și al Curții din Viena, unirea făcea slabe progrese. Într-un raport al lui Meletie apar 33 de parohii, 36 de preoți și 6381 de suflete, ceea ce ar putea fi exagerat (tot atunci episcopul catolic Patachich dădea numai 21 parohii cu 4000 suflete).

După moartea lui Meletie Kovacs (1775), a fost numit ca vicar pentru credincioșii uniți (pe lângă episcopul catolic), protopopul *Moise Dragoș* din Oradea. În urma demersurilor sale la Curtea din Viena, el a obținut aprobarea Mariei Tereza pentru înființarea unei noi Episcopii la Oradea, pentru credincioșii români uniți, în pofida protestelor episcopului catolic Adam Patachich (1759-1776), urmașul lui Forgach, care pierdea astfel jurisdicția asupra românilor uniți din Bihor.

Noua Episcopie – cu un capitol de cinci canonici – a fost înființată prin hotărârea împărătesei Maria Tereza, obținând aprobarea papei la 16 iunie 1777 (prin bula numită „Indefessum personarum”). Spre deosebire de dieceza Blajului, al cărui sinod electoral avea dreptul să propună Curții trei candidați, din care era numit unul, la Oradea s-a prevăzut, pentru împărăteasa Maria Tereza și urmașii ei, în calitate de „patroni”, dreptul de a numi și prezenta papei pe titularii Episcopiei. Încă de la înființare, papa a subordonat-o Arhiepiscopiei romano-catolice maghiare din Esztergom. În anul 1781, împăratul Iosif II a înzestrat noua Episcopie cu un domeniu de 136.000 jugăre (terenuri arabile, vii, livezi și mai ales păduri și pășuni), luate de la Episcopia romano-catolică din Oradea, care rămânea cu un domeniu de 180.000 jugăre. Acest domeniu era situat în jurul Beiușului, ținut curat românesc și ortodox. În schimbul acestui domeniu, împăratul și papa au cerut episcopului să lucreze pentru trecerea la uniație a ortodocșilor din acele locuri. Toate încercările s-au dovedit zadarnice, pentru că întregul ținut a rămas în credința ortodoxă, deși iobagii români ortodocși erau siliți să muncească pe moșiile celor două Episcopii de la Oradea. Cu toate că episcopii uniți erau considerați

că fac parte din Biserica apuseană, ei au fost mereu supravegheați și urmăriti de colegii lor romano-catolici din același oraș, chiar prin dispoziții ale autorității de stat.

Catolicizarea Bisericii unite de aici, mult accentuată față de Blaj, era făcută prin preoți, în mare parte celibi, crescuți în mediul înstrăinat al școlilor catolice din Pesta, Lvov, Eger (Agria) și Viena, dar mai ales în Seminarul romano-catolic maghiar din Oradea, căci Episcopia unită nu avea o școală teologică proprie. Primind salarii de la stat, deci având o situație materială bună, ei s-au înstrăinat treptat de credincioșii lor. S-au introdus multe inovații liturgice în cult.

Primii episcopi. Șirul episcopilor uniți de la Oradea începe cu *Moise Dragoș* (1777-1787), până atunci preot, protopop și vicar tot în Oradea. El a organizat noua eparhie, a primit ajutoare pe seama preoților și învățătorilor uniți, precum și pentru școlile românești.

După moartea lui, împăratul Iosif II a numit ca episcop pe ruteanul *Mihail Savnițki*, rectorul Seminarului unit din Lvov (Lemberg). Dar capitlul din Oradea, precum și unii cărturari români au înaintat mai multe memorii împăratului, prin care solicitau înlocuirea lui cu un român. În urma multor stăruinte, împăratul a revenit asupra deciziei sale, numind ca episcop pe *Ignatie Darabant*, vicarul general al Episcopiei din Blaj, propus de două ori ca episcop al acestei eparhii.

Episcopul Ignatie a fost un sincer sprijinitor al marilor cărturari Samuil Micu și Gheorghe Șincai (trimiși la studii la recomandarea sa, pe când era vicar la Blaj). Șincai a găsit chiar adăpost la reședința sa, după ce a fost alungat de Ioan Bob din Blaj. În 1792, episcopul Ignatie a primit fosta clădire a călugărilor iezuiți din Oradea, în care a pus bazele unui internat pentru elevii români care învățau în școlile de aici, întreținută gratuit.

În noiembrie 1790, reprezentanții clerului și ai credincioșilor români din părțile de nord ale Transilvaniei (Sătmar, Maramureș), aflați sub jurisdicția Episcopiei unite rutene (cu tendințe de maghiarizare) de la Muncaci, au ținut o consfătuire la Derșida (Sătmar, azi jud. Sălaj), întocmind un memoriu către împăratul Leopold II (1790-1792), prin care cereau înființarea unei Episcopii românești unite cu sediul la Baia Mare. Se urmărea deci scoaterea bisericilor românești de aici de sub jurisdicția unor ierarhi străini. Cererea lor nu a fost însă aprobată. În anul 1791, Ignatie Darabant a fost unul din sprijinitorii *Supplexului*, contribuind chiar și la redactarea lui.

La Oradea, a început zidirea catedralei episcopale, terminată numai sub urmașul său: A lăsat, prin testament, 34.000 de florini, pentru continuarea lucrărilor de construcție. S-a îngrijit de soarta clerului său, cumpărând cinci case pentru canonici și obținând un salariu de câte 150 florini pe an pentru preoții de mir.

Episcopul Samuil Vulcan. După moartea lui Ignatie Darabant (1805) în locul său a fost numit Samuil Vulcan, originar din Blaj, cu studii la Viena, fost prefect de studii la seminarul din Viena, mutat apoi, cu seminarul, la Eger (Agria) și Lvov, canonic, apoi vicar în Oradea. A păstorit din 1807 până la moarte, în 1839.

În timpul păstoririi sale, s-au terminat lucrările de construcție a catedralei episcopale. În 1824 au fost anexate la eparhia sa 72 de parohii unite din părțile Sătmarului, luate de la eparhia ruteană de la Muncaci. În felul acesta, s-au realizat – dar numai în parte – doleanțele formulate în 1790 de reprezentanții clerului și ai credincioșilor români aflați sub obediența episcopilor ruteni de a se crea o eparhie proprie pentru români. Păstorirea noilor parohii a fost destul de dificilă, datorită faptului că ele aveau mulți credincioși ruteni maghiarizați.

Cu cheltuiala lui Samuil Vulcan s-a tipărit cunoscutul *Dictionar* de la Buda din 1825 („Lexicon românesc-latinesc-unguresc-nemțesc”), la care au lucrat mai mulți cărturari ai vremii (Samuil Micu, preotul Vasile Coloși, canonicul Ioan Corneli, Petru Maior și preotul ortodox Ioan Teodorovici). Samuil Vulcan mai are meritul de a fi pus bazele liceului român din Beiuș în anul 1828, întâi ca gimnaziu inferior (numit „Pedagogicum seu Gymnasium Minus”), iar în 1836 ca gimnaziu complet. A creat, pe seama acestuia, o fundație de 75.000 de florini, precum și o dotație pentru pâine pentru elevi săraci, așa cum se făcuse și la Blaj. În acest liceu, care există până azi, au studiat mii de tineri români, atât ortodocși cât și uniți, mai ales din părțile Bihorului și Aradului.

Dacă episcopul Samuil a fost un sprijinitor al învățământului românesc, el a fost și un propagator neobosit al uniției, ajutat de autoritățile de stat, în dauna Bisericii Ortodoxe, în Bihor, Arad și Banat (în 1806 în toată eparhia erau numai 63 de parohii, cu 26.232 de suflete). Acțiunea lui prozelitistă s-a desfășurat în comitatul Arad, în anii 1834-1835, când scaunul episcopal de aici era vacant. Deși a reușit să atragă – prin bani și promisiuni – 19 parohii ortodoxe, cu timpul ele au revenit la Ortodoxie (în Bihor a atras 15 sate, iar în Banat 9). Se pare că a început această acțiune numai pentru a se reabilita în fața autorităților de stat, nemulțumite de el, mai ales pentru înființarea gimnaziului.

Urmașul său a fost *Vasile Erdelyi* (1843-1862), cu studii la Pesta și Oradea, fost canonic al Episcopiei.

Uniația în Maramureș. Dacă Vasile Tarasovici și ucenicul său Petru Partenie, episcopi uniți la Muncaci pe la mijlocul secolului al XVII-lea, nu au putut câștiga adepți printre credincioșii români, acțiunea prozelitistă uniată a înregistrat succese după trecerea Transilvaniei în stăpânirea Imperiului habsburgic. Acțiunea de atragere a românilor maramureșeni la uniație era condusă acum de episcopul unit de la Muncaci, grecul Iosif Camillis (1689-1706), și de fostul călugăr athonit Isaia, stabilit în mănăstirea Bixad în Sătmar, ucis în 1701. Biserica Ortodoxă a găsit însă un apărător puternic în persoana episcopului *Iosif Stoica* (c. 1690-1705). Abia după înmormântarea acestuia, apoi după înlăturarea lui *Iov Tirca* (septembrie 1709), Episcopia Muncaciului a putut să-și reia acțiunea prozelitistă.

În 1711, noul episcop *Serafim*, fostul protopop Ștefan din Petrova, în înțelegere cu Atanasie Anghel, încercase să treacă la uniație, probabil numai ca să-și consolideze situația, fiind urmărit atât de calvini, cât și de episcopul rutean unit

de la Muncaci. Dar nobilii români din Maramureș au înaintat un protest energetic împotriva acestei încercări de a-i trece la uniție fără voia lor și „de a introduce inovații împotriva legii și a credinței lor vechi”. În fața unui protest atât de categoric, Serafim a trebuit să renunțe la planurile sale. În primăvara anului 1714, a fost arestat și închis la Hust, din dispoziția episcopului unit Iosif Hodermarszki din Muncaci.

După moartea acestuia, noul episcop rutean Ghenadie Bizânczi a numit ca vicar în Maramureș pe Procopie Hodermarszki, fratele lui Iosif. Acesta a creat multe probleme episcopului ortodox din Maramureș *Dosoftei Teodorovici*, care hirotonea numeroși preoți, nu numai pentru eparhia sa, ci și pentru parohiile din Transilvania. La stăruințele lui Ghenadie Bizânczi, la 22 august 1720, împăratul Carol VI (1711-1740) i-a interzis lui Dosoftei să-și desfășoare activitatea de episcop, punând Maramureșul sub jurisdicția Episcopiei rutene de la Muncaci. În 1721, a venit însuși Bizânczi în Maramureș, reușind să atragă la uniție câțiva preoți. În astfel de împrejurări, preoții și credincioșii din Sătmar și Maramureș au fost nevoiți să se împace cu ocârmuirea episcopilor ruteni uniți de la Muncaci, mai ales că în 1732 comitatele Maramureș, Ugocea, Sălaj, Sătmar și Bihor au fost anexate la Ungaria. Aceștia își trimiteau în Maramureș vicari, stabiliți de regulă în Sighet. Șirul episcopilor ortodocși din Maramureș se încheie în anul 1739, cu *Gavriil* din Bârsana.

Într-o astfel de conjunctură, în pofida numeroaselor legături cultural-bisericești ale românilor maramureșeni cu frații lor din Moldova și chiar din Țara Românească, uniția a făcut aici progrese însemnate, în tot cursul secolului al XVIII-lea și în prima jumătate a celui de-al XIX-lea. Mișcarea antiuniată condusă de Sofronie de la Cioara s-a extins și aici. S-au convocat mai multe adunări (soboare) în satele din Sătmar și Maramureș, prin care credincioșii declarau că revin la Ortodoxie (Dorolț - Satu Mare, Dengheleg - Satu Mare, Budești - Maramureș și altele). Comitele Sătmarului a luat măsuri energice pentru oprirea mișcării de revenire la Ortodoxie. Între altele, a ordonat să fie închisă granița spre Transilvania, aducând unități militare de-a lungul ei. Numeroși credincioși au fost arestați și întemnițați, preoții uniți alungați din parohiile lor de credincioși au fost rechemati, dându-li-se din nou bisericile. În mai 1761 a venit în Sătmar episcopul unit Manuil Olszavski din Muncaci, pentru a face o vizită canonică și a îndemna credincioșii români să accepte unirea. La 21 mai 1761, a convocat la Carei pe toți preoții, primarii și curatorii satelor românești din Sătmar și Maramureș, apoi, însoțit de comite, a cercetat toate satele sătmărene, silind pe credincioși să semneze o declarație prin care se angajau să respecte unirea cu Biserica Romei. Cei din Baia Mare și Oaș au semnat-o numai cu condiția că își vor păstra ritul răsăritean. Au avut loc împotriviri față de încercările autorităților de a-i trece pe români cu forța la uniție. În fruntea celor nemulțumiți se afla preotul maramureșean Ioan Marineț. S-au făcut numeroase arestări și întemnițări. Aceste acțiuni

au făcut ca în 1769, așa-numita „Universitate nobilă” din Maramureș să declare că aici nu mai existau ortodocși, ci numai catolici și calvini. Afirmatia era exagerată, căci lupta pentru Ortodoxie a continuat încă mult timp, deși fără sorti de izbândă. Uniția s-a consolidat sub episcopul Andrei Bacinski (1772-1809), un rutean maghiarizat, care a mutat sediul Episcopiei de la Muncaci la Ungvár (Ujgorod).

În 1776, împărăteasa Maria Tereza a înființat Vicariatul unit (greco-catolic) al Maramureșului, cu reședința în Sighet, care a fost condus de vicari români și ruteni. Episcopii și vicarii ruteni au contribuit nu numai la întărirea uniției din Maramureș, ci au încercat și deznăționalizarea românilor, trimițând adeseori preoți ruteni în parohiile românești. Tinerii români erau trimiși la școlile teologice maghiare sau rutene. Sub Bacinski, s-a început și o acțiune de maghiarizare a credincioșilor ruteni din eparhia Muncaciului (s-au tradus cărțile de slujbă în ungurește etc.). Sătmarul a rămas sub dependența Episcopiei rutene de la Muncaci până în 1824, când au fost trecute la Episcopia unită a Oradei 72 de parohii românești din aceste părți. În schimb, credincioșii din Maramureș și Sălaj au rămas în subordinea acelei Episcopii străine până în 1853, la înființarea Episcopiei române unite din Gherla.

Biserica unită a trecut prin situații destul de critice în toată perioada de care ne-am ocupat. Dreptul de „patronat” al împăratului a împiedicat de atâtea ori promovarea în cele două scaune episcopale a unor oameni capabili, doriți de clerul și credincioșii români. Spre deosebire de marii teologi blăjeni (Samuil Micu, Petru Maior), care cereau menținerea doctrinei, cultului și organizării bisericesti tradiționale, unii episcopi (Ioan Bob, Ioan Lemeni) au încercat să introducă diferite înnoiri catolicizante, care au nemulțumit clerul și pe credincioșii lor. La Oradea, situația era și mai dificilă, deoarece unii episcopi și chiar canonici și preoți o dată cu catolicizarea facilitau și acțiunea de maghiarizare a credincioșilor români. Este de remarcat activitatea școlară și editorială desfășurată la Blaj, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Bibliografie

Izvoare: PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor atât a cestor dincoace cât și a celor dincolo de Dunăre*, Buda, 1813, 392 p. (reed. București, 1976 și 1998; și fragmentul inedit publicat de POMPILIU TEODOR, *În jurul unei lucrări istorice a lui Petru Maior. Contribuție la istoria cărții românești vechi*, în „An. Inst. Ist.-Cluj”, IX, 1966, p. 271-281); TIMOTEI CIPARIU, *Acte și fragmente latine și românești pentru istoria Bisericii române, mai ales unite*, Blaj, 1855, XVI + 280 p.; IOAN MICU MOLDOVAN, *Acte sinodale ale Bisericii române de Alba Iulia și Făgăraș*, 2 vol., Blaj, 1869-1872, VI + 196 + 124 p.; NICOLAUS NILLES, *Symbolae ad illustrandam historiam Ecclesiae Orientalis in terris coronae S. Stephani*, 2 vol. Oeniponte (Innsbruck), 1885, CXXX + 1088 p.

Lucrări generale: ALEXANDRU GRAMA, *Istoria Bisericii românești unite cu Roma*, Blaj, 1884, VIII + 223 p.; *Șematismul veneratului cler al Arhidiecezei metropolitane greco-catolice române de Alba Iulia și Făgăraș*, Blaj, 1900, 804 p.; ZENOVIE PĂCLIȘANU, *Din istoria bisericească a românilor ardeleni*, „Teologul” vladicilor uniți, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. I, București, 1923, p. 149-192 (și extrasul: 44 p.); NICOLAE (MLADIN), *Biserica Ortodoxă Română una și aceeași în toate timpurile*, Sibiu, 1968, 309 p.; DUMITRU STĂNILOAE, *Uniaticismul din Transilvania, încercare de dezmembrare a poporului român*, București, 1973, 207 p.

Lucrări speciale: AUGUSTIN BUNEA, *Episcopii Petru Paul Aron și Dionisie Novacovici sau istoria românilor transilvăneni de la 1751 la 1764...*, Blaj, 1902, XIX + 498 p.; V. STANCIU, *Episcopul Petru Pavel Aron*, Blaj, 1943, 63 p.; TULIU RACOTĂ, *Petru Pavel Aron*, în rev. „Transilvania”, an LXXVII, 1946, nr. 1-4, p. 32-44.

ZENOVIE PĂCLIȘANU, *Vechi vizitațiuni canonice în Ardealul veacului al XVIII-lea*, în „Cultura creștină”, an XVI, 1936, nr. 1, p. 22-26; 1936, nr. 2, p. 92-99 și 1936, nr. 3, p. 153-159; ȘTEFAN METEȘ, *Contribuții la istoria Bisericii românești transilvane din veacul XVIII*, în MA, an XVI, 1971, nr. 7-8, p. 518-528; MICHAEL LACKO, *Synodus episcoporum ritus byzantini catholicorum ex antiqua Hungaria Vindobonae a. 1773 celebrata*, Roma, 1975, 320 p.

NICOLAE LUPU, *Considerații asupra demisiei episcopului Grigorie Maior*, în rev. „Blajul”, an I, 1934, p. 24-32.

IOAN LUPAȘ, *Misiunea episcopilor Gherasim Adamovici și Ioan Bob la Curtea din Viena în anul 1792*, Sibiu, 1912, 45 p. (și în vol. „Studii, conferințe și comunicări istorice”, IV, Sibiu, 1943, p. 318-352); Z. PĂCLIȘANU, *Un vechi proces literar. Relațiile lui Ioan Bob cu S. Klein, Gh. Șincal și P. Maior*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XVI, 1935, p. 221-255 și în „Revista Fundațiilor Regale”, an II, vol. III, 1935, p. 87-121; NICOLAE LUPU, *Episcopul Ioan Bob*, Blaj, 1944, 64 p.; OCTAVIAN BĂRLEA, *Ex historia romena: Ioannes Bob episcopus Fogarasiensis (1783-1830)*, 2 vol., Freiburg, 1951.

I. LUPAȘ, *Acte relative la procesul dintre episcopul Lemeni și profesorii din Blaj*, în A.I.N.C., III, 1924-1925, p. 573-584; CORIOLAN SUCIU, *Preambul la procesul lemenian*, în „Cultura creștină”, Blaj, an XVIII, 1938, nr. 6-7, p. 384-388, nr. 8-9, p. 501-520, nr. 10-11, p. 639-663, nr. 12, p. 730-745 și an XIX, 1939, nr. 1-2, p. 56-69.

Activitatea tipografică: IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. II (1716-1808), tom. III (1809-1830), tom. IV. Adăogiri și îndreptări, București, 1910, 1936, 1944, 571 p. (II), VIII + 780 p. (III), XII + 375 p. (IV); AL. LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tipografia veche din Blaj, 1750-1800*, Blaj, 1929, 24 p. + 19 pl. și în „Almanahul Graficei Române”, Craiova, 1931, p. 121-134; IOAN GEORGESCU, *Tipografia Seminarului din Blaj*, în rev. „Boabe de grâu”, an V, 1934, nr. 1, p. 1-21 (și completările lui Z. Păclișanu în nr. 2, p. 105-108); IOSIF E. NAGHIU, *Tipărituri blăjene între 1750-1800*, în rev. „Cultura Creștină”, an XXIV, 1944, nr. 5-6, p. 309-320; VIRGIL MOLIN, *Xilografii Petru Papavici Râmnicianu, inovatorul artei de a ilustra cărți bisericești*, în MO, an XX, 1968, nr. 3-4, p. 199-210; IOAN PLEȘA, *Tipărituri și publicații românești pe teritoriul comitatului Alba Inferioară*, în „Apulum”, X, 1972, p. 777-796; JAKO ZSIGMOND, *Începuturile tipografiei de la Blaj*, în vol. „Sub semnul lui Clío. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu”, Cluj, 1974, p. 492-503; I. MIRCEA, *Tipărituri apărute la Blaj în primii 25 de ani de activitate a tipografiei (1747-1771), relevate de un document de epocă*, în „Apulum”, XX, 1982, p. 207-213; C. TATAI BALTĂ și T. SMERICINSCHI, *Din activitatea tipografică din Blaj (1787-1821)*, în „Apulum”, XIX, 1981, p. 239-258.

Scolile din Blaj: ZENOVIE PĂCLIȘANU, *Documente privitoare la istoria școalelor din Blaj*, București, 1930; IOAN GEORGESCU, *Scolile din Blaj*, în rev. „Boabe de grâu”, an IV, 1933, nr. 6, p. 334-360; ȘTEFAN MANCIULEA, *Cititorii școalelor din Blaj*, Blaj, 1938, 42 p.; NICOLAE COMȘA, *Dascălii Blajului. Ordinea lor cronologică cu date bio-bibliografice*, Blaj, 1940,

151 p.; CORIOLAN SUCIU, *Arhieriei Blajului ctitori de școli naționale*, Blaj, 1944, 108 p.; IACOB MĂRZA, *Scoală și națiune (Scolile din Blaj în epoca renasterii naționale)*, Cluj-Napoca, 1987, 238 p.; NICOLAE COMȘA și TEODOR SEICEANU, *Dascălii Blajului*, București, 1994.

Episcopia Orădiei: IOAN ARDELEANU, *Istoria diecezei româno-greco-catolice a Orădiei Mari*, 2 vol., Gherla-Blaj, 1883-1888, 175 + 137 p.; IACOB RADU, *Istoria diecezei române unite a Orăzii Mari*, Oradea, 1930, 241 p. + 16 pl.; IUDITA CĂLUȘER, *Episcopia greco-catolică de Oradea*, Oradea, 2000, 428 p.

Unirea în Bihor. GRUIA (= ȘTEFAN POP), *Din trecutul Bisericii bihorene*, în RT, an I, 1907, nr. 4, 5, 6, 9-10, 11; an II, 1908, nr. 1, 2, 3, 4, 5, 6; ȘTEFAN POP, *Din istoria bisericească a Bihorului*, în „Cultura Creștină”, an III, 1913, nr. 12, p. 363-369; NICOLAE FIRU, *Biserica Ortodoxă Română în Bihor în lupta cu unirea*, Caransebeș, 1913, 74 p.; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Icoane din viața poporului român din Bihor (1726-1748)*, în „Cultura Creștină”, Blaj, an III, 1913, nr. 1, p. 13-18; nr. 2, p. 49-54; nr. 3, p. 81-86; nr. 4, p. 110-115; nr. 5, p. 142-147; ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Unirea Bihorului în 1737*, în „Cultura Creștină”, an V, 1915, nr. 10, p. 291-300; nr. 11, p. 329-340 și nr. 12, p. 369-380; ȘTEFAN LUPȘA, *Istoria bisericească a românilor bihoreni*, vol. I, *Până la 1829*, Oradea, 1935, 144 p.

ȘTEFAN TĂȘIEDAN, *Din viața și activitatea primului episcop sufragane român din Oradea Mare Meletie Kovacs*, în „Cultura Creștină”, an IV, 1914, nr. 9, p. 259-270 și nr. 10, p. 302-310; an VI, 1916, nr. 9; p. 270-278; nr. 10, p. 291-300 și nr. 11, p. 333-339; ȘTEFAN LUPȘA, *Cum a ajuns Meletie Kovacs episcop*, în BOR, an LV, 1937, nr. 3-4, p. 214-220.

IACOB RADU, *Samuil Vulcan episcopul român unit al Orăzii Mari (1806-1839) și Biserica Ortodoxă Română*, Oradea, 1925, 105 p.; GHEORGHE CIUHANDU, *Episcopii Samuil Vulcan și Gherasim Rat. Pagini mai ales din istoria românilor crișeni (1830-1840)*, Arad, 1935, XXX + 702 p.; VASILE BOLCA, *Episcopul Samuil Vulcan al Orăzii*, Oradea, 1938, 111 p.

Pentru Maramureș și Sătmăș se vadă bibliografia capitolului: *Viața bisericească a românilor din Maramureș în secolele XVII-XVIII*, îndeosebi lucrările lui A. HODINKA, AL. CZIPLE și SIMEON RELI; OVIDIU GHITTA, *Nasterea unei Biserici: Biserica greco-catolică din Sătmăș în primul ei secol de existență (1667-1761)*, Cluj-Napoca, 2001, 411 p.

LXIX

MĂNĂSTIRILE DIN ȚARA ROMÂNEASCĂ, MOLDOVA ȘI
TRANSILVANIA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această perioadă s-au înființat noi așezări mănăstirești în Țara Românească și în Moldova. Se înregistrează însă foarte puține ctitorii domnești. Lucrul este explicabil, dacă ne gândim că domnii fanarioți erau puțin legați de țările pe care le conduceau, iar domniile înseși erau nesigure și de scurtă durată. Se fac noi închinări de mănăstiri, pe lângă cele din secolele anterioare, în care au venit călugări greci. S-au ridicat numeroase schituri, multe din lemn, din osteneala și daniile unor călugări și credincioși români, în care se ducea o viață duhovnicească superioară, potrivit pravilei călugărești și în care s-a desfășurat și o remarcabilă activitate culturală (copieri de manuscrise, traduceri din Sfinții Părinți etc.).

Mănăstirile din Țara Românească. Dintre ctitoriile domnilor fanarioți consemnăm mănăstirea *Văcărești* din București, construită de Nicolae Vodă Mavrocordat, între anii 1716-1722, în care s-a păstrat renumita bibliotecă a ctitorului. A fost distrusă în timpul regimului comunist.

Tot în București, domnitorul Constantin Mavrocordat (a patra domnie, 1744-1748) a refăcut din temelie mănăstirea *Sfântul Spiridon Vechi* cu toate clădirile din jur –, închinând-o Patriarhiei de Antiohia, cu toate cu moșiile și veniturile ei.

În apropiere de București, Grigorie II Ghica a ctitorit mănăstirea și așezământul spitalicesc *Sfântul Pantelimon*, terminate în 1750. Alături de spitalul de boli cronice, inițial cu 12 paturi, s-a mai construit un altul pentru izolarea ciurmaților, cu o bisericuță proprie, având hramul Sfântul Visarion.

Scarlat Ghica (1758-1761 și 1765-1766) a ctitorit mănăstirea *Sfântul Spiridon Nou* din București, cu o biserică monumentală, în care a fost îngropat, terminată de fiul său Alexandru (1766-1768). Prin testamentul său, Scarlat Vodă i-a lăsat o mare avere, o parte din venituri fiind destinate pentru opere de asistență socială (măritarea unor fete sărace etc.). Tot în București se poate aminti mănăstirea (azi biserica) *Stavropoleos*, ctitorită în 1724 de un arhimandrit grec Ioanichie, devenit mitropolit titular de Stavropoleos. A ajuns una din cele mai bogate mănăstiri ale țării, stăpânind un han, case, prăvălii, intravilane în București, moșii, vii etc. A fost închinată apoi unei mănăstiri din Epir, de unde era originar ctitorul.

Mai multe mănăstiri, schituri și biserici de mir au fost ctitorite – ca și în secolele anterioare – de marii dregători ai țării. De pildă, vornicul Preda Bujoreanu –

călugărit sub numele de Pahomie – a ctitorit schitul *Comanca* (jud. Vâlcea) și bisericile din *Coasta* (Păușești-Măglași – Vâlcea) și *Sfântul Dumitru* din Râmnicu-Vâlcea. Matei Morunglavu a ctitorit mănăstirea *Serbănești-Morunglavu* (jud. Vâlcea), paharnicul Constantin Obedeianu, mănăstirea ce-i poartă numele – *Obedeianu* din Craiova, vornicul Badea Știrbei schitul *Drăgănești* (jud. Olt), Dumitrachi Hagi Marcu, fost mare paharnic, schitul *Mărculești Flămânda* din Câmpulung.

Alte mănăstiri și schituri – de proporții reduse și mai puțin înzestrate – au fost ridicate de mici dregători și chiar de unii negustori. De pildă, biserica mică a mănăstirii *Zamfira* a fost ctitorită, în 1743, de Zamfira, soția starostelui negustorilor din București, Manuil Apostol, – de la care i-a rămas și numele – și de nora ei Smaranda Bălăceanu. Schitul *Buliga* din Pitești a fost ctitorit de Martin Buliga cupetul, în 1745 (azi demolat).

În prima jumătate a secolului al XVIII-lea, episcopul Climent al Râmnicului a refăcut din temelie *catedrala episcopală* din Râmnic, la care a adăugat o *bolniță* nouă, a ridicat schiturile *Pietrarii de Jos*, *Pătrunsa*, *Colnic* și câteva biserici de mir, toate în județul Vâlcea.

Și-au continuat viața vechile așezări sihăstrești din Munții Buzăului, Coziei și Vâlcii. Sihăstriile din perioada de care ne ocupăm au fost ctitorite de episcopi, egumeni, călugări și călugărite. De o reputație deosebită se bucura schitul *Poiana Mărului* (la NV de Râmnicu Sărat), ai cărui sihaștri erau îndrumați de cunoscutul stareț și ascet *Vasile*, traducător din literatura ascetică greacă și slavo-rusă.

Egumenul Nicodim de la Tismana a ridicat schiturile *Cioclovina de Sus* și *de Jos*, lângă Tismana; un monah Pahomie ridică schitul *Izvorul Frumos* (jud. Vâlcea), un altul, Vasile, schitul *Puturi* (jud. Dolj); călugării Ilarion și Ștefan schitul *Frăsinet* sau *Frăsinei* (jud. Vâlcea, biserica schitului zidită în 1762-1763 de doi credincioși). Mănăstirea *Suzana* (jud. Prahova) a fost înființată de maica Suzana Arșic, originară din Săcelele Brașovului, împreună cu alte călugărite din acele părți. Ea a stat în fruntea mănăstirii ca stareță 30 de ani, fiind urmată de alte ardelence. Una dintre ele, Suzana Albuleț, a ridicat a doua biserică, din zid. Mănăstirea *Berislăvești* (jud. Argeș), începută de Sandu Bucșănescu, a fost terminată în 1762 de egumenul Nichifor, identificat cu protopopul Nicolae Pop din Balomir, cunoscutul militant pentru apărarea Ortodoxiei în Transilvania.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, s-au ridicat schitul *Cheia* sau *Teleajen* (azi jud. Prahova), din lemn, ctitorit de călugări transilvăneni, reclădit mai târziu din zid, schitul *Pisculești* (jud. Argeș), ridicat de călugărița Eupraxia, schitul *Predeal*, făcut din nuiiele, apoi din lemn de brad, de un ieromonah Ioanichie, schitul *Cheia* (jud. Vâlcea), de preoții Radu și Preda, schitul *Brătăsești* (jud. Argeș), ctitorit de un Ioan Vălsănescu, refăcut de egumenul Partenie, iar egumenul Sofronie de la Cozia a refăcut *Cotmeana*.

În sfârșit, menționăm refacerea mănăstirii *Cernica*, în 1781, de către starețul Gheorghe, unul din marii „părinți duhovnicești” ai timpului. Fiind avariata de un cutremur în 1802, arhimandritul Timotei a ridicat – între 1809-1815 – actuala biserică *Sfântul Nicolae*, pe locul celei vechi, a lui Cernica Știrbei. Paraclisul *Sfântul Gheorghe* a fost ctitorit de un Dan Brașoveanu, iar biserica *Sfântul Gheorghe* din Ostrov de starețul Calinic cel Sfânt, cu ajutorul arhiereului Ioanichie Stratonichias. În 1799, ieromonahul Nicodim Grecianu – originar dintr-o familie boierească – a refăcut mănăstirea *Babele* – Vlașca, ctitoria lui Vlad Vodă Călugărul, de la sfârșitul secolului al XV-lea.

La începutul secolului al XIX-lea, vistiernicul Constantin Samurcaș a ridicat mănăstirea *Ciorogârla* (numită și *Samurcăsești*), în apropierea Bucureștilor (1808), iar marele ban Radu Golescu, arhimandritul Dositei de la Căldărușani și logofătul Gheorghe Florescu zidesc biserica mare de la mănăstirea *Țigănești* (1812), tot în apropierea Capitalei (exista din secolul al XVIII-lea ca mănăstire de călugărițe).

În 1813, arhimandritul Timotei de la Cernica a construit mănăstirea *Pasărea*, în apropierea Bucureștilor, pentru călugărițe. Fiind distrusă de un cutremur, a fost rezidită de arhimandritul Calinic cel Sfânt de la Cernica. Un egumen Arsenie – ajutat de familia Rucăreanu – a zidit mănăstirea *Ghighiu*, lângă Ploiești, în 1814. O călugăriță Calistrata – ajutată de unii credincioși – a construit biserica de zid a schitului *Lainici*, în trecătoarea cu același nume (exista încă din secolul al XVIII-lea). Tot în primele două decenii ale secolului a fost refăcută mănăstirea *Stănișoara*, prin strădaniile călugărilor Sava, sârb de neam, și Teodosie din Săliștea Sibiului (biserica mică a schitului era ctitorită de Gheorghe, clucer de arie, în 1747).

Câteva biserici de mir din București au fost ctitorite de domnii țării sau de marii dregători. Marele logofăt Constantin Văcărescu începuse biserica *Schitu Măgureanu*, terminată de ginerele său, marele vistier Mihai Cantacuzino. Acesta din urmă a ctitorit și biserica *Sfinții 40 de Mucenici* de pe podul Mogoșoaiei, metoc al Episcopiei Râmnicului (pe locul unde este acum Ateneul). În 1720-1722, marele logofăt Iordache Crețulescu – împreună cu soția Safta, fiica lui Constantin Brâncoveanu, – au ctitorit biserica ce este cunoscută până azi sub numele de *Crețulescu*. Biserica *Ienii* a fost zidită între anii 1720-1724 de marele logofăt Pană Negoescu (pe locul uneia mai vechi, din secolul al XVII-lea, ctitoria strămoșilor săi). În 1744 domnița Bălașa, fiica lui Constantin Brâncoveanu, și soțul ei Manolache Lambrino au ridicat o biserică cu hramul *Botezul Domnului*, iar în 1750-1751, Bălașa singură a construit o nouă biserică cu hramul *Înălțarea Domnului*, – numită apoi *Domnița Bălașa* – înzestrată cu școală, spital și, se pare, cu un „xenodohion”, adică azil pentru săraci și străini (în 1835 s-a înființat lângă ea Spitalul brâncovenesc). Biserica *Mavrogheni* a fost construită între anii 1785-1787 de Nicolae Vodă Mavrogheni și soția sa Maria.

Alte biserici de mir au fost ctitorite de ierarhii țării. De pildă, mitropolitul Daniil a ctitorit biserica *Vergului* și *Cu sfinți*, amândouă în București; episcopul Climent al Râmnicului – biserica din *Bodești* (Vâlcea); urmașul său Grigorie Socoteanu – biserica *Toți Sfinții* din Râmnicu-Vâlcea etc.

Diferiți egumeni și călugări se îngrijesc de construirea unor biserici de mir în diferite orașe și sate. De pildă, o călugăriță Tatiana cu o jupâneasă Smaranda au ridicat *Schitul Maicilor* din București (înainte de 1726); egumenul Dionisie Bălăcescu de la Hurezi a ridicat o biserică în *Telești* – Gorj (1743-1747), alta în *Baia de Fier* – Gorj; ieromonahul Atanasie, eclesiarhul de la Hurezi și logofătul Matei Dobriceanu – biserica din Dobriceni (jud. Olt); egumenul Antonie de la Bistrița – biserica din *Costești* – Vâlcea; egumenul Partenie de la Brădet – biserica din *Costești* – Argeș; o stareță Eupraxia, biserica din *Dăești* – Vâlcea. Exemplele se pot înmulți. Multe biserici din satele mănăstirești erau ridicate cu cheltuiala mănăstirii respective sau a egumenilor.

Foarte multe biserici de mir au fost ctitorite de mici boieri și negustori, altele erau zidite de diferiți meșteșugari, ajutați câteodată de unii boieri. Așa sunt: bisericile *Negustori*, *Mântuleasa*, *Udricani*, *Oțetari*, *Olari*, *Batiste*, *Sfântul Elefterie vechi*, *Icoanei*, *Lucaci*, *Bucur*, *Flămânda* (de breasla croitorilor), *Manea Brutaru* (după numele vătafului de brutari, ctitorul ei, care avea și un orfelinat), *Manu Cavafu* (de breasla cavafilor = cizmari), *Tabacu* (a breslei „tabacilor”), toate în București; biserica *Mântuleasa* sau *Adormirea* din Craiova, ctitorită de vornicul Barbu Știrbei împreună cu Ioan, vătaful de croitori, și tot „rufetul” croitorilor din oraș; biserica *Sfântul Ioan Botezătorul* din Caracal de jocarii din oraș; *Sf. Gheorghe Nou* din Craiova, de starostele Milcu Stoenescu; biserica *Gănescu* din Craiova de stolnicul Barbu Zătreanu; biserica din *Bengeștii de Mijloc* – Gorj, de Stoica Bengescu; biserica *Sfântul Ștefan din Preajba* – Dolj, de Hagi Stan Jianu paharnicul, cea mai frumoasă biserică-culă din Oltenia; biserica *Gârlași* sau *Toți Sfinții* din Buzău de medelnicerul Mihail Mincu, *Calvini* – Buzău de vătaful de plai Tudor Săseanu, *Cărbunesti* – Gorj de polcovnicul Mihai Colțescu, *Ursani*, *Horezi-Târg*, *Bogdănești*, *Slătioara*, toate în jud. Vâlcea, ctitorite de vătaful de plai Ion Urșanu, *Preajna* – Mehedinți, de slugerul Tudor Vladimirescu, și altele.

Numeroase biserici de mir – și chiar schituri – au fost ridicate cu cheltuiala unor preoți de mir sau a credincioșilor pe care-i păstoreau. Așa sunt bisericile *Popa Dârvaș* (numită azi „biserica Albă”), *Popa Nan*, *Popa Soare*, *Popa Chitu*, – ca și bisericile mai vechi: *Popa Herea*, *Popa Ivașcu* (sau Pitar Moș) și altele din București; *Sfântul Nicolae*, ctitorită de preotul Gheorghe și *Sfânta Vineri* (de preoții Oancea și Ion), ambele în Câmpulung, *Sfântul Nicolae* din Slatina (de preotul Andrei), *Pestisani* – Gorj (de preoții Alexandru și Roman), *Mihăești* – Vâlcea (de preotul Constantin, ieromonahul Oprea), *Zorlești* – Gorj (de proto-popul Barbu Zorilescu și fratele său căpitanul Mihai), *Sfinții Apostoli din*

Craiova (de preotul Cristea și enoriașii), *Călinești* – Vâlcea (de preotul Ioan), *Ostroveni* – Dolj (de protopopul Oprea, preotul Manea, Dobre Măciucă, Florea Ciobanu și alții) etc.

Mănăstirile din Moldova. Ca și în Țara Românească, în timpul domniilor fanariote s-au zidit puține mănăstiri mari. Majoritatea erau mănăstiri mici – mai degrabă schituri – ridicate de modești slujitori ai altarului: episcopi, egumeni, călugări, preoți de mir, mici dregători sau chiar din daniile credincioșilor de rând. Între mănăstirile mari se numără *Precista* din Focșani, ctitoria primului domn fanariot Nicolae Mavrocordat. Alta este mănăstirea *Frumoasa* (azi în Iași), vechea ctitorie a hatmanului Melentie Balică, de la sfârșitul secolului al XVI-lea, refăcută de Grigorie II Ghica, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Pe lângă refacerea bisericii, inclusiv zugrăvirea ei, noul ctitor a ridicat ziduri înconjurătoare, un turn-clopotniță, case domnești și chilii. În urma acestei restaurări, a primit numele de *Frumoasa* (o nouă refacere aparține arhimandritului Ioasaf Voinescu, în 1836-1839).

O mănăstire ieșeană care a îndeplinit apoi un însemnat rol filantropic a fost *Sfântul Spiridon*, ctitorită de Ștefan Bosie între anii 1752-1763 (refăcută la începutul secolului următor, întrucât vechile clădiri au fost distruse de un cutremur). La 1 ianuarie 1757, domnitorul Constantin Racoviță a dat un hrisov pentru înființarea unui spital în incinta ei. Tot el a ctitorit o mănăstire cu hramul *Proorocul Samuil* la Focșani, declarată metoc la Sfântul Spiridon din Iași, având și ea un spital, și schitul *Măgura Ocnei* (lângă Târgu Ocna), alt metoc la Sfântul Spiridon.

O mănăstire cu un rol însemnat în viața duhovnicească și culturală a Moldovei a fost *Văratecul* (Vărativ). Prima așezare monahală de aici a luat ființă prin strădania maicii Olimpiada, venită de la schitul învecinat Topolița, care a ridicat o biserică în poiana numită Văratec (1785), fiind aduse aici și maicile de la Topolița. În 1808-1812 s-a zidit biserica actuală, prin strădania stareței Olimpiada și a duhovnicului Iosif. Mănăstirea a primit numeroase danii din partea unor boieroaice, unele chiar călugărite aici (Elena Paladi, Elisabeta Balș, Safta Brâncoveanu), încât a ajuns să devină una din cele mai înzestrate mănăstiri din Moldova. La începutul secolului al XIX-lea, maicile din mai multe schituri învecinate au fost aduse la Văratec. În 1811 erau 197 de maici și 78 de surori, cu următoarea proveniență socială: 33 fiice de boieri, 58 de negustori, 105 de țărani, 23 de mazili, 51 de preoți, una de dascăl (cântăret), una de cioban, una de altă religie, trecută la Ortodoxie. În 1850 un călător străin scria că erau pe atunci la Văratec aproximativ 800 de călugărite și surori.

Dintre numeroasele schituri ridicate în secolul al XVIII-lea, consemnăm doar pe cele care au avut rosturi mai de seamă în viața bisericească a Moldovei: *Horecea*, lângă Cernăuți, era ctitoria episcopului Antonie al Rădăuților, iar biserica

de zid a fost făcută de egumenul Artemon mai târziu, *Giurgeni* – Roman, ridicat de un călugăr Ghedeon, *Brătești*, „din codrul Pașcanilor”, ridicat de Iordache Cantacuzino medelnicerul, mănăstirea *Gorovei* – Dorohoi, ridicată de doi călugări prin anii 1740-1742, *Vovidenia* de lângă mănăstirea Neamț, ctitoria episcopului Ioanichie al Romanului (1749-1751), *Horaița* – Neamț, *Almaș* – Neamț (schit de maici, ctitorit de Ecaterina, soția spătarului Iordache Cantacuzino), *Cozla* sau *Draga*, azi în Piatra Neamț, ridicată de schimonahul Vasile și monahia Varvara de la Soveja în 1764, schitul *Doamna*, tot în Piatra Neamț, de un ieromonah Mitrofan, în ultimele decenii ale secolului, *Valea Neagră* – Vrancea, de un preot Matei, *Doljești* – Roman, ctitorit de Vasile Ruset hatmanul și ieromonahul Dionisie Hudici, *Poiana Pralii*, în părțile de sud ale Moldovei, ctitorit de Vasile Tudoran, mazil din Hârlău, *Vladnic* – Bacău, de Constantin Costachi, refăcut de unul din urmașii săi, spătarul Matei, *Vorona* – Botoșani, ctitorie boierească din 1793, pe locul unei așezări mai vechi, iar la începutul secolului al XIX-lea mănăstirea *Mogosești* – Dorohoi, ctitoria monahului Sava, fostul clucer Ștefan Holban și altele.

Dincolo de Prut consemnăm mănăstirile: *Hârbovăț* – Orhei, ctitoria lui Constantin Carpuș (1730), *Hârjauca* – Orhei, ctitorită de câțiva călugări ajutați de boierul Niculiță (pe la mijlocul secolului), *Hâncu* – Lăpușna (reconstruită în 1772), *Suruceni* – Lăpușna, *Dobrușa* – Soroca, cu mai multe biserici, cea mai mare cu hramul *Sfântul Nicolae*, fiind ctitoria banului Toma Cozma, *Rughi*, ctitorită de căpitanul Andronache Rudea și negustorul Simion Donciu, *Curchi* (de Iordache Curchi), *Condrița* (de un ieromonah Iosif), *Răchita*, de preoții Andrei și Ion Roșca (1797), *Vărzărești* (reclădită în 1796).

Viața sihăstrească a continuat și în acest secol. S-au înființat acum o serie de schituri în jurul cărora trăiau sute de pustnici sau sihaștri, în peșteri, în chilii de lemn, în bordeie săpate în pământ. Așa au fost schiturile: *Pocrov*, în apropierea mănăstirii Neamț, ctitorit de fostul episcop Pahomie al Romanului, în care a introdus rânduielile vieții sihăstrești ale Sfântului Dimitrie, mitropolitul Rostovului, *Agafon* (jud. Botoșani), întemeiată de un sihastru care purta acest nume, în primele decenii ale secolului al XVIII-lea, *Sihastru* în apropiere de Tecuci, întemeiat de Sebastian sihastrul, pe la mijlocul secolului, *Sihaștria Secului*, ridicat de episcopul Ghedeon al Romanului în 1734 (biserica actuală zidită de starețul Dometian de la Neamț, în 1824-1825), iar, în apropiere, *Sihla*, din prima jumătate a secolului (refăcut în 1813 de starețul Benedict de la Secu), amândouă pentru nevoile sufletești ale numeroșilor sihaștri din Munții Neamțului, *Rarău*, în munții cu același nume, ctitorit de Sisoe sihastrul, *Tarcău*, pe apa cu același nume, la sud de orașul Bicăz, ctitorit de ieroschimonahul Avramie de la Neamț (1828-1833), pentru numeroșii călugări care sihăstreau în acele locuri, *Durău*, la poalele Ceahlăului, pe locul unei străvechi așezări sihăstrești (biserica actuală ridicată în

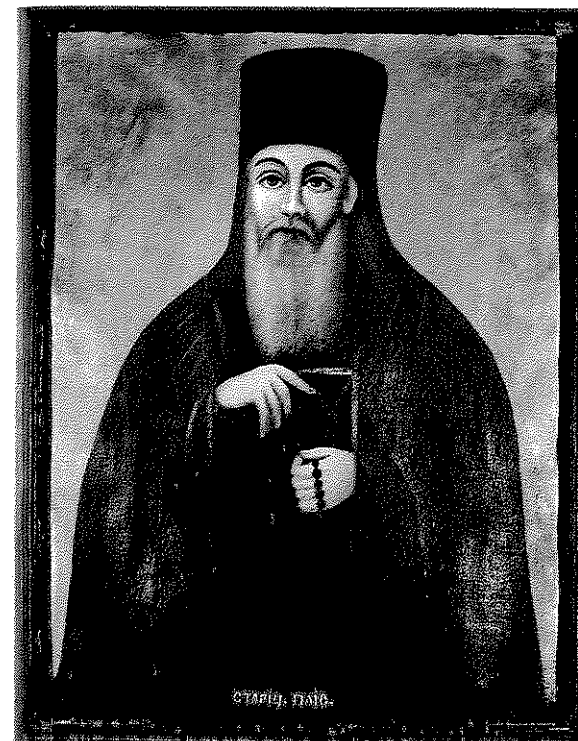
1835 de călugărul Ghervasie și trei negustori) și altele. După o statistică din anul 1809, cerută de Gavriil Bănulescu Bodoni, situația așezărilor monahale din Moldova se prezenta astfel: în cadrul Mitropoliei 12 mănăstiri și 36 de schituri de călugări, 10 schituri de călugărițe (în afară de Agapia, Văratec și cele din ținutul Iași, încât totalul lor trecea de 200), cu 1738 de călugări, călugărițe, frați și surori; în eparhia Romanului 24 de mănăstiri și 76 de schituri, cu un număr de 565 vietuitori; în eparhia Hușilor o mănăstire (Căpriană) și 16 schituri (majoritatea dincolo de Prut), cu 261 călugări și 114 călugărițe. Dintre acestea, 10 mănăstiri și un schit erau închinat Sfântului Mormânt, 4 mănăstiri și un schit Sinaiului, 23 mănăstiri și 8 schituri Muntelui Athos (în 1810 în Țara Românească erau înregistrate 203 mănăstiri și schituri).

Bisericele din orașele țării erau ctitorite de boieri, de ierarhi, de preoți și credincioși. De pildă, biserica *Adormirea* din Cernăuți a fost ctitorită de domnitorul Nicolae Mavrocordat, biserica *Banu* din Iași de Savin Zmucilă banul în 1705, apoi refăcută, în jurul anului 1800, de mitropolitul Iacob Stamati, biserica *Sfintii 40 de Mucenici* tot din Iași, de Vasile Ruset hatmanul, biserica *Sfântul Nicolae* din Câmpulung de domnitorul Ioan Teodor Callimachi (1758-1761), biserica *Precista Mică* din Roman de un preot Ioniță, pe la mijlocul secolului, biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Căușani – Tighina de mitropolitul Daniil al Proilaviei (1765). În Chișinău au fost zidite bisericile *Sfintii Împărați*, de marele spătar Constantin Râșcanu, *Sfântul Ilie*, refăcută în 1806 de Toader Sabău, *Nașterea Maicii Domnului*, de serdarul Vasile Mazarachi (1812) etc.

Foarte multe biserici din orașe erau ridicate de meseriași, servind ca lăcașuri de închinare pentru breasla respectivă: bisericile *Curelari* și *Sfântul Nicolae Șusă*, ale ciubotarilor, *Sfântul Pantelimon* a pitarilor, *Sfânta Paraschiva* din Păcurari a croitorilor, *Sfântul Ștefan* din Ticău a băcanilor, toate din Iași; *Sfântul Ilie* din Bârlad și *Sfântul Ilie* din Botoșani ale blănarilor, *Sfântul Gheorghe* din Bârlad a abagerilor, *Sfântul Nicolae* din Roman a negustorilor brașoveni și lipscani.

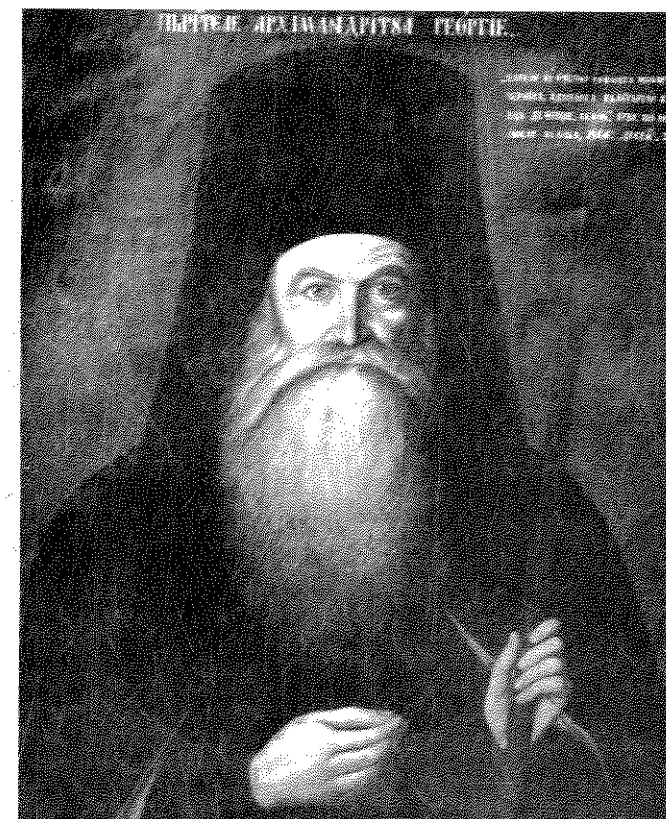
În ce privește bisericile de mir din parohiile rurale, unele erau ctitorii ale boierilor, ridicate pe propriile lor moșii, dar cele mai multe erau ctitorite din daniile preoților și ale credincioșilor țărani, biserici mici, din lemn, din nulele, uneori din piatră și cărămidă.

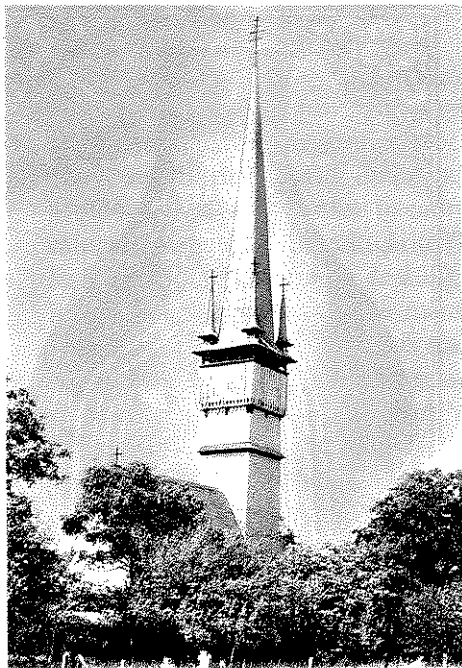
Viata mănăstirească. După cum s-a putut constata, numărul așezărilor monahale, îndeosebi schituri, a fost în continuă creștere, cu toate că în perioada de care ne-am ocupat au fost zidite prea puține mănăstiri mari de domnii celor două țări sau de dregătorii lor. Se înțelege că și numărul monahilor era destul de ridicat. În mănăstirile închinat, numărul călugărilor greci, veniți să le administreze, era redus. Numeroasele închinări de mănăstiri – făcute în cursul secolului precedent, care au dus la înlăturarea călugărilor români din marile ctitorii voievodale românești – au favorizat înființarea de schituri noi, în care trăiau numai

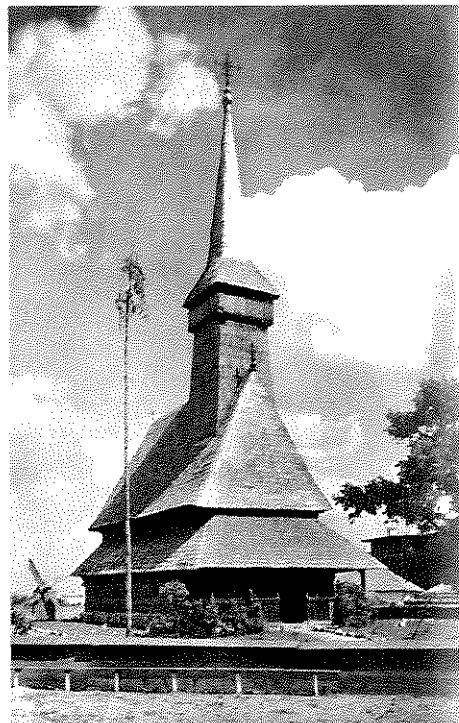
Sfântul Cuvios Paisie de la Neamț (1722-1794), pictură în ulei și gravură în lemn (1817).

Staretul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani (†1806), tablou în ulei păstrat în muzeul mănăstirii Căldărușani.

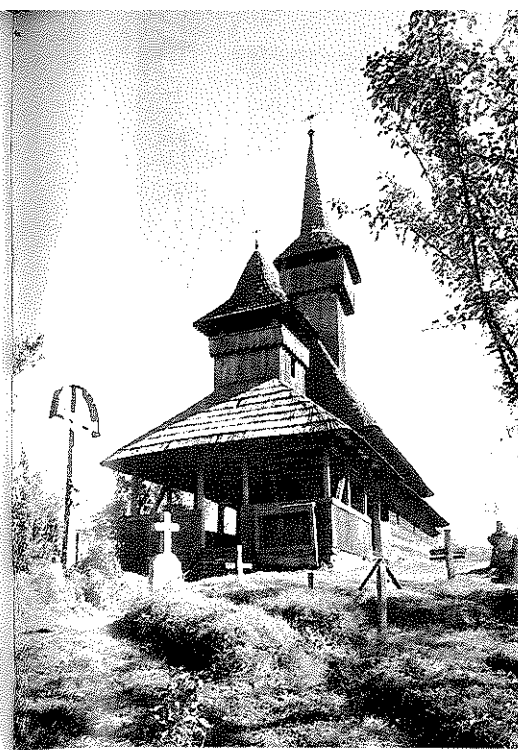

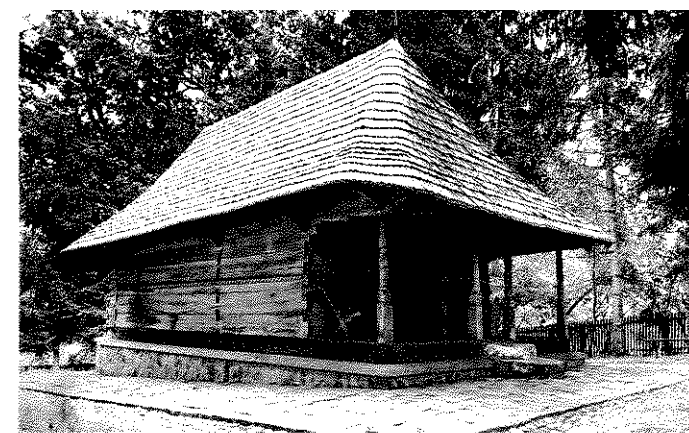
Biserica de lemn din Surdești, în Țara Lăpușului (1724), unul din monumentele reprezentative ale artei populare românești. Impresionează turnul-clopotniță cu foișor înalt de 54 m, al cărui coif are la bază alte patru turnulețe. Împodobită în interior de Ștefan zugravul (1783).

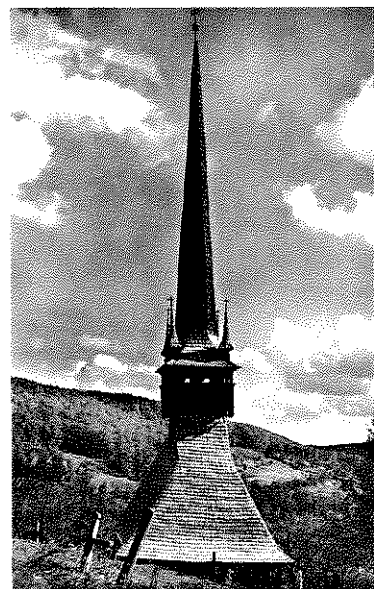
Biserica de lemn din Dragomirești, jud. Maramureș. Azi în Muzeul Satului din București.

Biserica de lemn din Săliștea de Sus, jud. Maramureș, cu un pridvor deschis la intrare (sec. XIX).

Biserica de lemn de la mănăstirea Dintr-un lemn, jud. Vâlcea, de proporții reduse, cu un plan dreptunghiular, fără turlă, cu o mică prispă pe latura de vest (1810-1814).

Biserica de lemn din Fildul de Sus – Sălaj (sec. XVIII), cu un impunător turn clopotniță cu foișor, având patru turnulețe la baza coifului.

Biserica de lemn din Rozavlea, Maramureș, monument reprezentativ al artei populare românești (1760). Se remarcă turnul-clopotniță cu foișor și coif prelung, precum și pridvorul de pe latura de vest.

Biserica de lemn din Vidruta, jud. Arad, sec. XVIII.

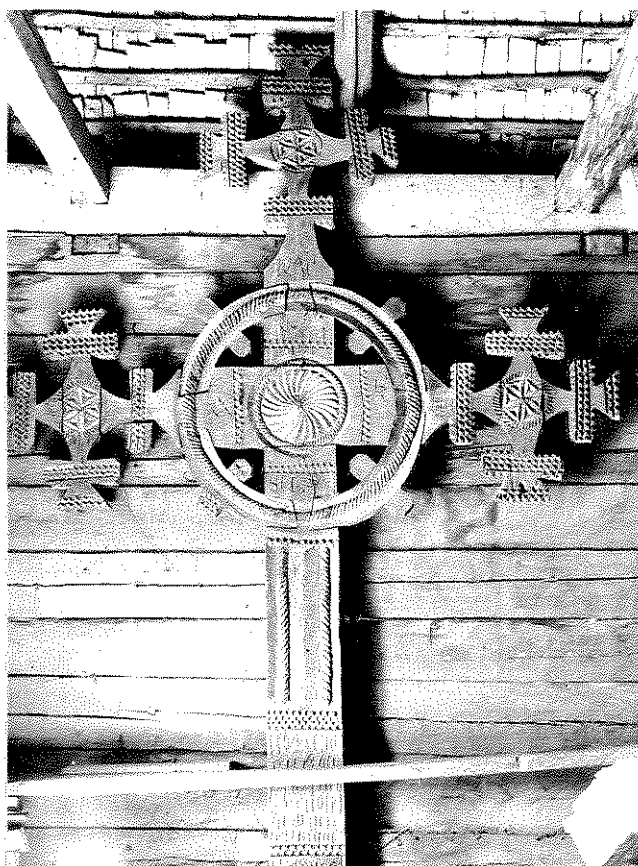

Biserica de lemn din Bistricioara, jud. Neamț, sec. XVIII.

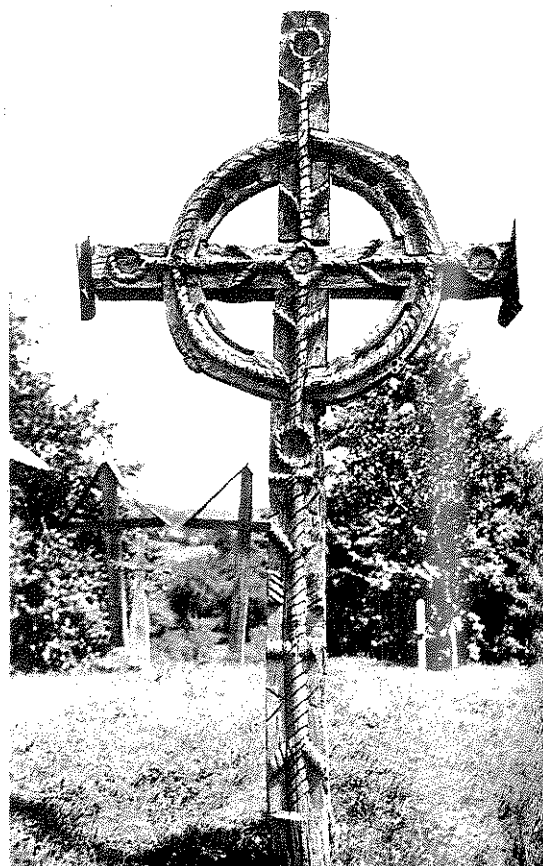

Cruce de mormânt și troie din Bălcești, jud. Vâlcea.

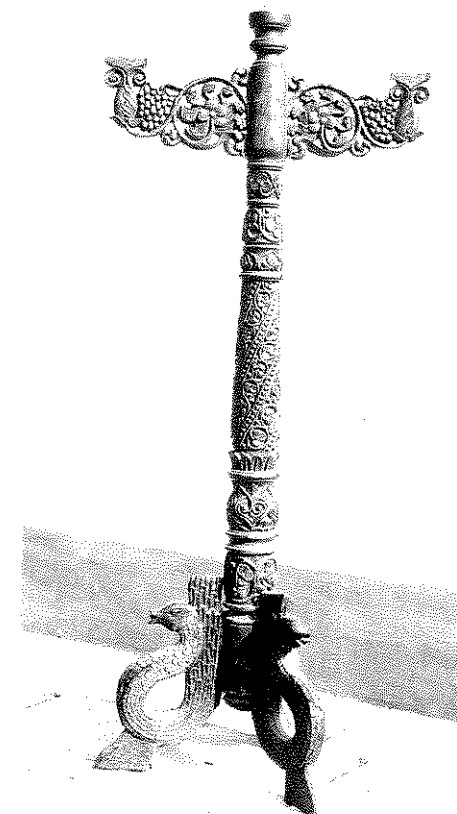
Cruce sculptată în lemn, din satul Alun, jud. Hunedoara.

Cruce de mormânt din Maramures.

Rânduiala proscomidiei (sus) cu un triptic, pictură pe lemn (jos) din Țara Hațegului.

Sfeșnic sculptat în lemn de la Gurasada, jud. Hunedoara.

Masa altarului bisericii din Bolda, jud. Satu Mare. Este cioplită dintr-o singură bucată de lemn.

Mântuitorul înconjurat de Sfinții Apostoli. Icoană pe lemn lucrată de Teodor zugravul (sfârșitul sec. XVII – începutul sec. XVIII). Azi în Muzeul Arhiepiscopiei Vadului, Feleacului și Clujului.

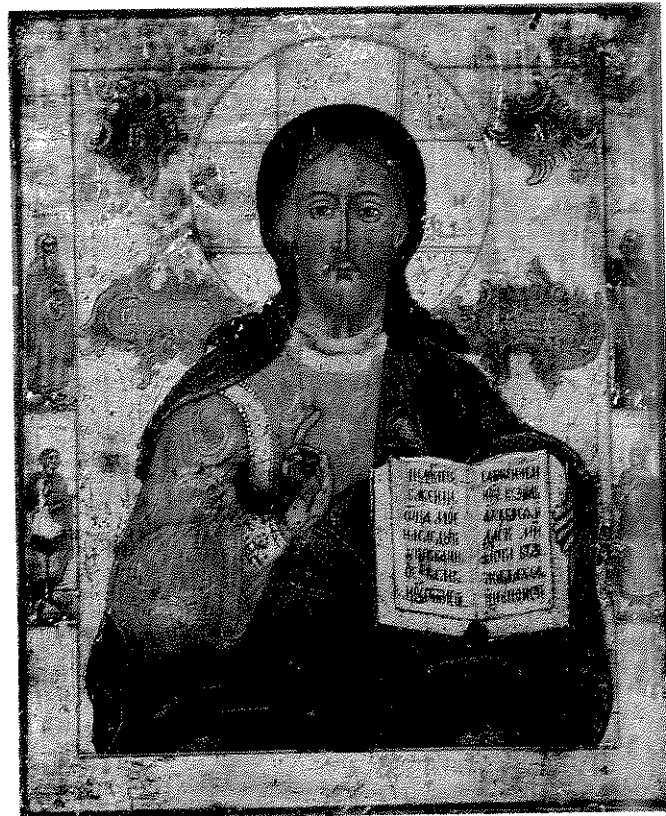
Icoană pe sticlă din Transilvania (azi în colecția mănăstirii din Arad – Gai).

Icoană împărătească lucrată de Ioan zugravul pentru tâmpla mănăstirii Cozia (1794).

Maica Domnului cu Pruncul (sec. XVIII), de la mănăstirea Prislop, jud. Hunedoara.

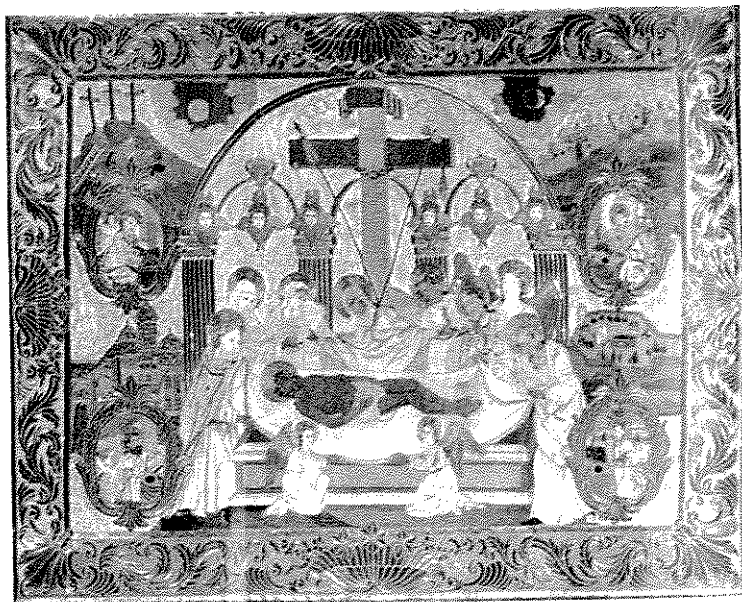

Icoană pe lemn din muzeul Catedralei episcopale din Huși (sec. XVIII)

Icoane din patrimoniul bisericii mănăstirii Golia, Iași (sfârșitul sec. XVIII)

Epitaf donat mănăstirii Sfinții Trei Ierarhi de mitropolitul Iacob Stamati (1798)

călugări de neam român. De multe ori, noile schituri erau închinatelor celor două Mitropolii sau Episcopioilor pe teritoriul cărora de găseau.

Ca și în secolele precedente, și în perioada de care ne ocupăm s-au abătut multe nenorociri asupra mănăstirilor românești. Multe din ele au fost distruse de turci în cursul deselor războaie care s-au purtat în țările noastre între Rusia și Turcia sau între Austria și Turcia. De pildă, în 1737-1738 a fost arsă catedrala episcopală din Râmnic cu reședința și chiliile din jur, în 1777 a fost distrus schitul Cheia de pe Teleajen, în 1788 schitul Stănișoara, în 1821 – în timpul Eteriei – mănăstirile Secu, Agapia, Slatina și altele. A fost nevoie de cheltuieli enorme pentru refacerea lor.

Viața monahală din Oltenia a suferit perturbări în cursul ocupației austriece (1718-1739). S-au luat, totuși, unele măsuri pozitive, în sensul că s-au interzis închinările la Locurile Sfinte și numirea de egumeni străini.

După ocuparea părții de nord a Moldovei de Habsburgi (1775), a urmat desființarea a peste 20 de mănăstiri și schituri și prefacerea lor în biserici de mir. Au rămas numai trei: Putna, Sucevița și Dragomirna, ultima având ca metoc mănăstirea Sfântul Gheorghe din Suceava, unde erau moaștele Sfântului Ioan cel Nou. Fiecare avea cel mult 25 de călugări. Din această cauză, sute de călugări au trecut în Moldova liber, așezându-se în mănăstirile de aici.

Mănăstirile mari și-au păstrat întinsele proprietăți – funciare sau altele –, primind danii, din partea unor credincioși cu stare. Schiturile mici, înființate acum, aveau pământ mai puțin, în jurul lor, pentru nevoile obștii monahale.

Mănăstirile beneficiau și acum de numeroase scutiri din partea domnilor țării. De pildă, la 7 februarie 1741, Constantin Vodă Mavrocordat, pe atunci domn în Țara Românească, a dat un nou hrisov prin care acorda scutire de dajdie mănăstirilor, clerului și marilor boieri. Tot atunci, a numit 10 „epitropi” aleși dintre egumenii mănăstirilor mari, în fața cărora toți ceilalți egumeni erau obligați să prezinte un raport anual asupra veniturilor și cheltuielilor lăcașului pe care-l cărmuiau, hotărând ca din o parte a veniturilor să se întrețină mănăstirea, iar restul „să se dea la felurite faceri de bine, după glăsuirea testamentelor ctitoricești”.

În ce privește administrarea averilor mănăstirești, se semnalează numeroase abuzuri. De multe ori, egumeniile unor mănăstiri – mai ales închinatelor – erau arendate unor călugări pe un anumit termen. În astfel de condiții, era firesc să nu se înregistreze nici un progres în viața duhovnicească și culturală a mănăstirii respective.

Domnii celor două țări au fost nevoiți în mai multe rânduri să ia măsuri pentru o mai bună administrare a averilor mănăstirești. De pildă, în 1776 Alexandru Vodă Ipsilanti, pe atunci în Țara Românească, a decis ca mănăstirile să nu mai poată face împrumuturi decât cu aprobarea ierarhului locului, nici să mai cumpere moșii, ci „mai vârtos a le îngriji pe cele ce au și să dreagă cele stricate ale

mănăstirii". În 1798, Constantin Hangerli al Țării Românești a luat noi măsuri pentru o mai bună organizare a mănăstirilor: să se numească numai egumeni români, care să nu fie schimbați decât cu acordul mitropolitului, să nu se trimită Locurilor Sfinte mai mult decât era stabilit, se interzicea egumenilor să facă împrumuturi fără știrea mitropolitului, călugării greci nu puteau să se stabilească în mănăstirile țării decât cu știrea domnului, bunurile egumenilor decedați fără testament urmau să intre în posesia mănăstirilor respective ș.a.

Dar în anul următor, Alexandru Moruzi, la stăruințele călugărilor greci, a schimbat aceste hotărâri. Între altele, s-a stabilit că egumenii mănăstirilor închinete să fie trimiși de la Locurile Sfinte. Alte dispoziții priveau administrarea averilor mănăstirilor închinete.

Cei mai mulți domni fanarioți jefuiau mănăstirile țării, pentru a strânge o parte din banii necesari pentru plata cheltuielilor făcute la obținerea domniei. Astfel, ei încasau sume însemnate de bani la numirea egumenilor, la moarte le luau agonișeala, iar uneori erau alungați din mănăstire, pentru a le putea lua banii. Pe lângă mănăstirile închinete în secolele anterioare, s-au făcut noi închinări. Egumenii greci trimiși să le administreze se făceau vinovați de multe abuzuri, în dauna vieții religioase și spre nemulțumirea clerului și a credincioșilor români.

Cu toate condițiile vitrege prin care au trecut, mănăstirile românești neînchinete au fost și în acest secol importante centre de *viață culturală* și de *asistență socială*. În toată perioada de care ne-am ocupat, se întâlnesc numeroși călugări traducători de cărți teologice din grecește și rusește, tipografi, copişti, zugravi de biserici. Din rândul călugărilor s-au ridicat cărturari de seamă, cum au fost Vartolomei Măzăreanu în Moldova, Grigorie Sidis, Naum Râmniceanu, Nicodim Grecianu în Țara Românească, fără să mai vorbim de cei promovați în scaunele vlădicești (Filaret și Chesarie de la Râmnic, Iacob Putneanul, Leon Gheucă, Amfilohie Hotiniul, Veniamin Costachi în Moldova etc.).

Marile mănăstiri posedau biblioteci cu numeroase manuscrise și tipărituri (Neamț, Putna, Văcărești, Cernica, Căldărușani etc.). Pe lângă mănăstirile Hurezi, Bistrița Olteniei, Tismana, Cozia, dar mai ales la Cernica și Căldărușani, erau adevărate „școli” de copişti, scriindu-se în românește. În Moldova, s-a desfășurat o rodnică activitate de copiere de manuscrise în mănăstirile Dragomirna, Putna, Neamț, Secu, Brătești etc. În unele mănăstiri s-au înființat școli românești, unele pentru pregătirea preoților. Între acestea, la loc de cinste trebuie să consemnăm școala teologică superioară de la Putna, înființată de mitropolitul Iacob Putneanul și arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, după modelul Academiei din Kiev. A funcționat numai patru ani. În 1775, s-a înființat o școală pregătitoare pentru preoți la mănăstirea Obedeianu din Craiova, despre care nu știm cât a funcționat, iar în 1797 s-a deschis o altă școală la mănăstirea Antim din București, metocul Episcopiei Argeșului, care a funcționat vreo cinci decenii.

În alte mănăstiri existau școli pentru călugări și călugărițe, altele au deschis școli pentru copii din satele mănăstirii (sau în orașe), cum a fost școala înființată de mănăstirea Neamț în Târgu Neamț.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea la Cernica și la Căldărușani, existau școli de zugravi bisericești (în cea din urmă s-a pregătit cunoscutul pictor de mai târziu Nicolae Teodorescu).

În acest secol, pe lângă bolnițele mănăstirești cunoscute în secolele anterioare, s-au înființat *primele spitale moderne în țările românești*, pe lângă unele mănăstiri din orașe. În 1704, de pildă, spătarul Mihai Cantacuzino a înființat spitalul de pe lângă mănăstirea *Coltea* din București, cu 24 de paturi – 12 pentru bărbați, 12 pentru femei, – precum și o farmacie. Era destinat „bolnavilor săraci” și „străinilor bolnavi”. Grigorie II Ghica a zidit, între 1735-1750, mănăstirea *Pantelimon* din București, având în jurul ei un spital cu 12 paturi, „pentru cei ce ar pătimi de bolile cronice”, apoi a început construirea unor „osebite spitale”, pentru bolnavii de ciumă și de „lingoare” (febră tifoidă), având și o biserică cu hramul Sfântul Visarion. Îngrijirea medicală era gratuită. Spitalul se întreținea din veniturile moșiilor mănăstirii, dăruite de domn sau de alți binefăcători, ca și din contribuțiile mai multor mănăstiri și schituri – metocuri ale așezământului Sfântul Pantelimon.

În Moldova s-a înființat un spital pe lângă mănăstirea *Sfântul Spiridon* din Iași, prin hrisovul domnitorului Constantin Cehan din 1 ianuarie 1757. Printr-un alt hrisov, cu data de 22 decembrie 1759, se hotăra: „să se facă spital, adică bolniță, pentru căutarea și buna odihnă a celor mulți bolnavi și neputincioși și săraci ce se află din pământeni și streini...”. În continuare se menționau daniile oferite mănăstirii, „pentru trebuința bolniței, ca să aibă cheltuială îndestul pentru hrana acelor bolnavi, pentru așternutul și îmbrăcăminte lor, cum și pentru plata doctorului, a spătarului și a girahului (= chirurgului) și pentru alți oameni ce vor mai fi trebuincioși de grija și slujba bolniței...”. Cu timpul, din această bolniță (spital), s-a dezvoltat actualul spital orașenesc de adulți din Iași.

Un alt spital funcționa pe lângă mănăstirea *Sfântul Prooroc Samuil* din Focșani, metoc la Sfântul Spiridon din Iași.

În 1787, egumenul Gherasim Putneanul a pus bazele unui spital pe lângă mănăstirea *Precista Mare* din Roman, acțiune desăvârșită de urmașul său Vartolomeu Putneanul, în 1798 (Gherasim lăsase prin testament 500 lei „bani gata” și 4000 dați cu zapise, din care să construiască o clădire pentru spital). S-a și construit, s-a organizat o farmacie și a fost anagajat un medic și personal ajutător (poslușnici). Ajutoare bănești substanțiale a oferit și episcopul de atunci al Romanului, Veniamin Costachi. Din acest spital s-a dezvoltat apoi actualul spital orașenesc din Roman.

Starețul Paisie de la mănăstirea Neamț a organizat, pe lângă bolnița veche, o bolniță aparte (ospiciu) pentru alienați mintal. Între anii 1847-1852, mănăstirea

Neamț, prin râvna starețului Neonil, a construit actualul spital din Târgu Neamț, deschis oficial la 16 octombrie 1852. În prima jumătate a secolului al XIX-lea, medicul Dionisie arhimandritul a tradus din grecește *Medicina practică*, în două volume, tipărită în 1848. Călugărul Nicanor, „bolnicerul” de la Cernica, a alcătuit o *Carte doftoricească* (1854), rămasă în manuscris.

În toate spitalele pe care le-am menționat bolnavii primeau întreținere și asistență medicală gratuită, fiind primiți mai ales oameni lipsiți de mijloace materiale, care nu aveau posibilitatea de a fi îngrijiți la domiciliu. Personalul medical și de îngrijire era plătit din veniturile mănăstirilor respective. În acest fel, Biserica a îndrumat o remarcabilă acțiune filantropică.

Mănăstirile românești din Transilvania. Am prezentat într-un alt capitol puținele știri pe care le avem despre mănăstirile românești din Transilvania și Banat în secolele XIV și XV. Ele și-au continuat existența și în secolele XVI și XVII.

În secolul al XVIII-lea cea mai însemnată mănăstire ortodoxă românească din Transilvania a fost *Sâmbăta de Sus*, ctitoria lui Constantin Brâncoveanu (bunicul său, vornicul Preda, ridicase o biserică de lemn în satul Sâmbăta de Sus, în 1657). Mănăstirea a fost zidită înainte de 1701, în stilul specific epocii brâncovenești, fiind înzestrată de ctitor cu toate cele necesare (Brâncoveanu a mai ctitorit în Transilvania bisericile din Făgăraș și Ocna Sibiului).

Dar, în Transilvania au existat aproximativ 200 de schituri românești, ridicate din evlavie și dărnicia călugărilor, preoților și credincioșilor de aici. Erau așezări modeste, în apropierea satelor, cu o bisericuță și o casă țărănească în jur, uneori numai o simplă „chilie”, toate din lemn, în care trăiau doi-trei călugări, câteodată și unul singur, uneori și câteva călugărițe bătrâne.

În unele sate existau mai multe schituri: în hotarul satelor *Drăguș* – Făgăraș, și *Chiuești* – lângă Dej erau pomenite câte trei „mănăstiri”, iar în *Șinca Veche* – Făgăraș, cinci. De aceea, numele ce li s-a dat uneori, de „mănăstire”, este impropriu, ele fiind doar schituri. De pildă, în 1726, era pomenită o „mănăstire” în *Arpașu de Jos* (Făgăraș), în care trăiau o călugăriță, cu fostul ei soț, lipsit de vedere. Aceste schituri erau foarte sărace; unele primeau diferite danii din partea credincioșilor țărani.

Ctitorii lor erau de regulă călugări, preoți de mir sau chiar credincioși țărani. De exemplu, schitul din *Chiheru de Jos*, pe valea inferioară a Mureșului, era ctitorit de un ieromonah Partenie și de nepotul său, dascălul Gligoraș; schitul *Sângerorș* (jud. Bistrița-Năsăud) de ieromonahul Climent, fost preot de mir în sat, sub numele Constantin; un Urs Broina – zugrav, se pare și preot – a ridicat un schit în *Stoboru* (jud. Sălaj), distrus de autorități în 1787. În hotarul satului *Cioara* (azi Săliștea – jud. Alba) exista o „mănăstire” numită Afteia „din plășorul Cioara”; se pare că este ctitoria cunoscutului luptător pentru Ortodoxie, ieromonahul Sofronie, căci dintr-o plângere a credincioșilor ortodocși din 1757, reiese că el și-a făcut „o țâr de schit în mijlocul codrului...”, pe care i l-au distrus autoritățile. Doi

negustori aromâni din Cluj, Pavel și ginerele său Cristofor Literatul, au zidit o mănăstire în satul *Mănăstur*, din apropierea Clujului. Alte schituri erau ctitorite de credincioși-țărani transilvăneni: *Urmenișu* (jud. Bistrița-Năsăud), de Andrei Călbaze, la 1673, *Zagra* (jud. Bistrița-Năsăud) de Vasile Rai, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, *Râpa de Jos* (jud. Mureș) de Petrică Pinteș etc.

Iată principalele schituri românești ortodoxe atestate documentar în primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea (în afară de cele cunoscute în secolele anterioare): *Abrud*, *Cioara*, *Daia Română*, *Măgina*, *Lupșa* în jud. Alba; *Plosca*, *Cerna*, în jud. Hunedoara; *Săliște*, *Sibiel*, *Porcești* (Turnu Roșu), *Racovița*, *Săcădate*, *Săsăuș*, în părțile Sibiului; *Arpașu de Jos și de Sus*, *Berivoiu Mare*, *Breaza*, *Bucium*, *Comana de Jos și de Sus*, *Cuciulata*, *Dejani*, *Drăguș*, *Lisa*, *Mărgineni*, *Ohaba*, *Porumbacu de Jos și de Sus*, *Săsciori*, *Scorei*, *Șinca Veche*, *Recea de Jos și de Sus*, *Veneția de Sus*, *Vistea de Jos și de Sus*, toate în Țara Făgărașului; *Silvașu de Câmpie*, *Urmenișu*, *Râciu*, în „Câmpia” Transilvaniei; *Chiheru de Jos și de Jos*, *Deda* (din secolul XVII), *Moglanești Toplița* (din secolul XVII), *Solovăstru*, *Rusi-Munți*, *Hodac*, *Ibănești*, *Râpa de Jos*, *Monor*, pe valea inferioară a Mureșului; *Petridu de Sus*, lângă Turda, *Căseiu de Jos*, *Chiuești*, *Strâmba Fizeșului*, *Nicula* (după unii din secolul XVI, după alții din XVII), *Mintiu Român*, în părțile Dejului; *Rebra Mare*, *Rebra Mică*, *Feldru*, *Zagra*, în jud. Bistrița-Năsăud; *Someșeni*, *Mănăstur*, *Morlaca*, în Cluj; *Treznea*, *Popteleac*, în Sălaj etc.

În Maramureș exista o mănăstire de lemn la *Moisei*, sfințită încă din 1672, de mitropolitul Sava Brancovici. Alte mănăstiri existau la *Giulești* (unde era episcopul Iosif Stoica în 1695), *Bârsana*, *Ieud*, *Cuhea*, *Budești*, *Săcel* și altele.

În pofida condițiilor dificile de viață prin care au trecut, în schiturile românești din Transilvania s-a desfășurat și o oarecare activitate cultural-școlară, căci în unele din ele se copiau manuscrise și se alcătuiau lucrări originale. De pildă, în anul 1716 s-au copiat aici – în românește – un *Apostol* și o *Evangelie* „prin osteneala întru ieromonahi nedestoinicul Eustatie Rus, în svânta mănăstire a Feleacului”; un ieromonah Varlaam, venit din Moldova, copia un *Triod slavo-român* în „mănăstirea” de la Sibiel, în anul 1716. La mănăstirea Bucium din Țara Făgărașului, un ieromonah Ambrozie copia *Viețile Sfinților*, în 1737. O remarcabilă activitate a desfășurat „logofătul” Matei Voileanu gramaticul (originar din Voila) stabilit la mănăstirea Drăguș, unde a alcătuit mai multe predici și istorioare morale, a copiat vieți de sfinți etc. Preotul Vasile din Sâmbăta de Sus, călugărit sub numele de Visarion și ajuns egumen al mănăstirii lui Constantin Brâncoveanu, a întocmit lucrarea polemică *Întrebări și răspunsuri pentru legea a treia ce s-au izvodit și s-au numit adecă uniia în țara Ardealului*. Ieromonahul Efrem de la Prislop a alcătuit *Plângerea Sfintei mănăstiri a Silvașului (Prislopului)*.

În multe mănăstiri au funcționat școli, în care se pregăteau tineri români din satele din jur: Sâmbăta de Sus, Prislop, Râmet, Cioara, Măgina, Lupșa, Feleac,

Strâmba Fizeşului etc. Multe din mănăstirile pe care le-am amintit au avut un rol însemnat în lupta purtată de clerul şi credincioşii ortodocşi din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei, împotriva încercărilor de atragere la uniă. Între călugării luptători pentru Ortodoxie trebuie să-i notăm pe Sofronie de la Cioara, Visarion de la Sâmbăta de Sus, Ioanichie din Venetia de Sus, Teodosie de la Plosca, Efrem de la Prislop şi alţii.

Cele mai multe dintre mănăstirile din Transilvania propriu-zisă au fost incendiate sau dărâmate din ordinul generalului Buccow în 1761-1762. Au căzut jertfă urgiei acestuia aproape toate schiturile pe care le-am amintit în Ţara Făgăraşului care, fiind din lemn, au fost arse. Tot atunci au fost distruse mănăstirile de la Sâmbăta de Sus, Râmet, Geoagiu, Cerna, Plosca, câteva din părţile de nord ale Transilvaniei (Chiueşti, Mintiu Român, Treznea şi altele).

O parte din ele s-au refăcut în anii următori, dar au fost din nou distruse. Aşa a fost mănăstirea Sâmbăta de Sus, refăcută de egumenul Visarion, ajutat de fraţii Manolache şi Nicolae Brâncoveanu, urmaşii ctitorului, dar a fost din nou distrusă în noiembrie 1785. A rămas în ruină până în prima jumătate a secolului al XX-lea. Acelaşi lucru s-a petrecut şi cu mănăstirea Râmet: a fost distrusă în 1762, refăcută şi apoi distrusă pentru a doua oară, în 1785. În urma acestor distrugerii, pământul schiturilor respective a fost luat de proprietarii locali („domnii de pământ”, uniori de ţărani; bunurile mobile ale unora au fost duse la Blaj).

După consolidarea uniă de către generalul Buccow, mănăstirile şi schiturile ortodoxe care au rămas – mai ales din Transilvania de nord şi din Maramureş – au ajuns sub oblăduirea Bisericii unite. În scurt timp ele s-au desfiinţat, din lipsă de călugări. Unele din cele de lemn au fost demolate şi duse în satele învecinate, pentru a servi ca biserici parohiale. Dintre cele rămase, ca mănăstiri unite, menţionăm: *Prislopul* (în 1810 a murit ultimul călugăr), *Măgina* (până pe la 1871), *Strâmba Fizeşului* (până în 1848), *Nicula* (a funcţionat neîntrerupt ca mănăstire, până azi), *Bixad* (în jud. Satu Mare, înfiinţată de călugărul grec Isaia, de la Athos, trecut la uniă, în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea).

În afară de cele amintite mai sus, s-a mai ridicat o mănăstire-catedrală unită la Blaj, cu hramul *Sfânta Treime*, prin stădaniile episcopilor Inochentie Micu şi Petru Pavel Aron. Ea avea un domeniu întins, cu 13 sate, care-i aducea un venit anual de 6000 florini, din care jumătate erau pentru episcop, iar restul pentru întreţinerea a 11 călugări „bazilitani de rit grecesc”, 20 de elevi în seminar şi trei ieromonahi în Colegiul „De Propaganda Fide” din Roma. Primii călugări ai mănăstirii au fost şi profesori ai celor trei şcoli înfiinţate în 1754. În afară de aceasta, episcopul Petru Pavel Aron a înfiinţat o nouă mănăstire, cu hramul *Bunavestire*, chiar în curtea reşedinţei sale, având şi un seminar în care învăţau numai tineri călugări. În 1777 călugării de aici au fost trecuţi în mănăstirea *Sfânta Treime*, iar în 1781 s-au contopit şi cele două seminarii. Tot Petru Pavel Aron a înfiinţat o nouă mănăstire pe lângă biserica din *Alba Iulia – Maieri*.

În tot cursul secolului al XVIII-lea, au existat permanente legături între călugării ortodocşi din Transilvania şi cei din Ţara Românească şi Moldova. Mulţi transilvăneni erau tunşi în monahism în mănăstirile de peste Carpaţi, apoi reveneau în schiturile din satele lor. Mănăstirea Moisei era închinată Putnei. În 1759 egumenul Calistrat de la Putna înştiinţa clerul şi pe credincioşii din Maramureş despre numirea ieromonahului Teofan ca egumen la Moisei, făcută cu binecuvântarea mitropolitului Iacob Putneanul al Moldovei. Mai mulţi călugări – mai ales moldoveni – erau întâlniţi prin satele şi schiturile Transilvaniei, în calitate de copişti, zugravi de biserici, dascăli etc.

După distrugerea mănăstirilor ortodoxe din ordinul generalului Buccow, când practic a încetat viaţa monahală ortodoxă în Transilvania, se înregistrează o prezenţă masivă a călugărilor de aici în mănăstirile din Ţara Românească şi Moldova. Între ei se numărau cunoscuţii călugări transilvăneni luptători pentru Ortodoxie: Nicolae Nichifor Pop, Nicodim, Sofronie de la Cioara etc. Episcopii Pahomie al Romanului şi Misail al Buzăului, mitropolitul Iacob Stamati, stareţul Gheorghe de la Cernica şi Căldăruşani, arhiereul Ioanichie Stratonichias, arhimandritul Eustatie Popovici de la Brăteşti – Paşcani, protosinghelul Naum Râmnicăneanu, maica Suzana Arsic, care a ctitorit mănăstirea ce-i poartă numele, ieromonahii Ioanichie de la Predeal, Teodosie de la Stânişoara, Visarion de la Cocos şi atâţia alţii erau originari tot din Transilvania. În 1815, a apărut chiar o neînţelegere la Căldăruşani, cauzată de faptul că „ungureni”, adică transilvănenii, deţineau „toată ocârmuirea mănăstirii”. La Neamţ, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, călugării „ungureni” întreceau numeric pe moldoveni. În acest fel, mănăstirile noastre au contribuit rol în întărirea conştiinţei de unitate naţională.

Mănăstirile din Banat. O situaţie aparte aveau mănăstirile bănăţene: *Hodos-Bodrog*, *Bezdin*, *Lipova*, fosta reşedinţă vlădicească în secolul anterior, restaurată în 1732, *Săraca* (Semliug), refăcută în 1730 de Ghiurişco Lazarevici şi fiii săi Nica şi Jivan, cu o stare materială bună, *Partoş* (biserica mare refăcută în 1750-1743 de Marcu Muţiu), *Sângeorge*, *Voiloviţa*, *Cebza*, *Caransebes*, *Bazias*, *Ciclova*, *Lugoj*, *Ogradena Veche* (*Mrăcunea*), *Mesici*, *Srediştea Mică*, *Vărădia*, *Zlatiţa*, *Cusici* şi altele. În *Arad-Gai* episcopul Sinesie Jivanovici a ridicat mănăstirea Sfântul Simeon Stălpnicul devenită apoi gropniţă a episcopilor arădeni.

Acestea aveau un număr redus de călugări, fie români, fie sârbi. Dintre români, mulţi erau din Ţara Românească – îndeosebi din Oltenia – sau din Transilvania. În unele existau şcoli, cum a fost cea de la Partoş, înfiinţată de judele Gheorghe Laiu din Ciacova.

Şi asupra acestor mănăstiri s-a abătut urgia regimului habsburgic. În ultimul pătrar al secolului al XVIII-lea, cele mai multe dintre ele au fost desfiinţate din dispoziţia Mariei Tereza şi a lui Iosif II: Partoş, Săraca, Bazias, Cusici, Srediştea Mică, Mrăcunea etc. Multe au devenit biserici parohiale.

Deoarece scaunele ierarhice de la Arad, Timișoara și Caransebeș-Vârșet erau ocupate de ierarhi sârbi, vechile mănăstiri românești care au supraviețuit au ajuns în stăpânirea Bisericii sârbe. Astfel în fruntea mănăstirilor *Bodrog, Bezdin, Mesici* și *Sângeorge* au ajuns egumeni de neam sârb, care au contribuit la înlăturarea limbii române din slujbe și la întărirea elementului etnic sârb din mănăstirile respective. După 1864-1865, când a avut loc reînființarea Mitropoliei Ortodoxe Române a Transilvaniei, a urmat un dureros proces între cele două Biserici – sârbă și română – aflate între granițele Imperiului habsburgic, judecat până la Tabla regească (Tribunalul suprem) din Budapesta. Biserica românească n-a putut dobândi decât mănăstirea Hodoș-Bodrog.

Concluziile care se desprind din cele expuse sunt evidente. Domnii fanarioți și marii dregători din Țara Românească și Moldova au înălțat puține mănăstiri. În schimb, unii ierarhi, egumeni, călugări, preoți de mir și credincioși au ctitorit numeroase schituri și sihăstirii, în care s-a născut o adevărată mișcare de înnoire a vieții duhovnicești și culturale.

În Transilvania, Maramureș și Banat, de asemenea, se cunosc numeroase așezări monahale, ridicate prin jertfele materiale ale preoților și credincioșilor de aici. Cele mai multe au fost dărâmate sau incendiate din ordinul generalului Buccow, altele desființate și transformate în biserici de mir, așa cum s-a întâmplat și cu mănăstirile din Bucovina.

Bibliografie

Izvoarele sunt cele indicate pentru istoria Mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei în secolul al XVI-lea.

Pentru bibliografia tuturor mănăstirilor din acest secol se pot consulta: NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al monumentelor feudale din București*, București, 1961, 363 p.; NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor feudale din România. I. Țara Românească*, 2 vol. (București), 1970, 800 p., II. *Moldova*, Craiova, 1971, 426 p.; NICOLAE STOICESCU, *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova*, București, 1974, 984 p. Lucrări generale: *Mănăstirile din Țara Românească*. AL. ȘTEFULESCU, *Gorjul istoric și pitoresc*, Târgu Jiu, 1904, LXIX + 421 p. + 42 pl. + 1 h.; ROMAN SORESCU, *Mănăstirile dobroge, București*, 1914, 164 p.; DOMINIC IONESCU, *Schituri și biserici de sat*, București, 1931, 128 p. (regiunea Argeș-Vâlcea); I. C. FILITTI, *Biserici și ctitori*, București, 1932, 48 p. (extras din BOR, L, 1932, biserici și schituri buzoiene); I. IONĂȘCU, *Biserici, chipuri și monumente din Olt*, I, Craiova, 1934, VII + 272 p.; V. BRĂTULESCU și R. ILIE, *Mănăstiri și biserici din Ilfov*, București, 1935, 80 p. + 1 h.; I. DONAT, *Fundațiile religioase ale Olteniei, partea I. Mănăstiri și schituri*, Craiova, 1937, 96 p. (extras din Arhivele Olteniei, XVI, 1937); I. POPESCU-CILIEI, *Biserici, târguri și sate din jud. Vâlcea*, Craiova, 1941, 138 p. + X pl. + 1 h.; N. A. CONSTANTINESCU, *Acte și documente buzoene, partea I*, București, 1941, VI + 60 p.; G. CIULU, *Biserici craiovene ctitorite de breslași*, în MO, an XXVII, 1975, nr. 7-8, p. 506-519. C. VOICESCU, *Mănăstirea și așezământul spitalicesc Sfântul Pantelimon de lângă București*, în BOR, an XCI, 1973, nr. 11-12, p. 1295-1312; IUSTIN MARCHIȘ, *Stavropoleos. Ctitorie, oameni, fapte*, București, 2000, 144 p.

Mănăstirile din Moldova (ultimele cercetări): T. G. BULAT, *O ctitorie târzie: mănăstirea Doljești-Roman*, în MMS, XLI, 1965, nr. 11-12, p. 611-629; EPIFANIE COZĂRESCU, *Biserica Precista Mare din orasul Roman*, în MMS, an XLV, 1969, nr. 3-4, p. 224-231; CONSTANTIN TURCU, *Despre schitul Brătești „din codrul Pașcanilor, însemnat centru cultural-scolar din secolul al XVIII-lea în MMS*, an XLV, 1969, nr. 10-12, p. 628-634; CONSTANTIN VOICESCU, *Schitul Pocrov și importanța lui pentru viața și cultura bisericească din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în BOR, an XC, 1972, nr. 7-8, p. 819-832.

Pentru bolnițele mănăstirești să se vadă bibliografia citată la „Mănăstirile din secolul al XVI-lea”. Se va adăuga și: GH. BĂILEANU, *Evoluția juridică a epitropiei Sf. Spiridon de la 1757 la 1800*, 4 vol., Iași, 1929-1932; V. RĂSCANU și GH. BĂILEANU, *Istoricul spitalului orășenesc de adulți din Iași*, I, București, 1965; NESTOR VORNICESCU, *Instituii pentru îngrijirea sănătății patronate de mănăstirea Neamt*, în MMS, an XXXVIII, 1962, nr. 5-6, p. 442-450; T. G. BULAT, *Biserica Moldovei și așezămintele spitalicesci în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în BOR, an XC, 1972, nr. 11-12, p. 1227-1237; SCARLAT PORCESCU, IOAN IVAN ș.a., *Mănăstirea Văratec*, (București), 1986, 274 p.

Mănăstirile din Transilvania. ZENOVIE PĂCLISANU, *Vechile mănăstiri românești din Ardeal*, în „Cultura Crestină”, Blaj, an VIII, 1919, nr. 7-8, p. 151-170; D. ANTAL, *Schituri și mănăstiri în protopopiatul Reghinului*, în RT, an XVI, 1926, nr. 4, p. 91-96; IOSIF E. NAGHIU, *Ceva despre mănăstirile din Țara Năsăudului*, în „Arhiva Someșeană”, Năsăud, 1936, nr. 19, p. 85-100; G. MĂNZAT, *Vechile mănăstiri din ținutul Someșului*, în „Cultura Crestină”, Blaj, an XVI, 1936, p. 583-591; ȘTEFAN METES, *Mănăstirile românești din Transilvania și Ungaria*, Sibiu, 1936, CXXVIII + 364 p.; VENIAMIN TOHĂNEANU, *Mănăstirea Brâncoveanu*, în MA, an X, 1965, nr. 7-8, p. 521-546; ANDREI GĂLEA, *Zece documente inedite despre fosta mănăstire de lângă Săcădate (Sibiu)*, în MA, an XII, 1967, nr. 8-9, p. 707-714; MIHAI MANOLACHE, *Istoricul mănăstirii Râmet din Transilvania*, în MA, an XIV, 1969, nr. 7-8, p. 499-517; DRAGOSIN OANĂ, *Schitul „Afteia”*, în „Apulum”, XI, 1973, p. 851-855; NICOLAE STOICESCU, *Mănăstirea Brâncoveanu din Sâmbăta de Sus*, în MA, an XXXI, 1986, nr. 1 și 2, p. 77-94 și 208-226; MIRCEA PĂCURARIU, *Istoria mănăstirii Prislop*, Arad, 1986, 190 p.; Vol. *Nicula, icoana neamului. 450 de ani de atestare documentară, 1552-2002*, Cluj-Napoca, 2002, 212 p.

MIRCEA PĂCURARIU, *Vechile mănăstiri din Maramureș*, în *Îndrumătorul bisericesc*, Cluj-Napoca, 1979, p. 237-244.

Mănăstirile din Banat: NICOLAE STOICESCU, *Bibliografia localităților și monumentelor medievale din Banat*, în MB, XXII, 1972, nr. 10-12, p. 530-618 și XXIII, 1973, nr. 1-3, p. 16-105 (și extras: Timișoara, 1973, 192 p.); VICTOR VLĂDUCEANU, *Mănăstiri băcăne, Timișoara*, 1947, 144 p.; ION B. MUREȘIANU, *Mănăstiri din Banat*, Timișoara, 1976, 174 p.

IOACHIM MILOIA, *Mănăstirea Săraca, centru de cultură și artă băcănească*, în „Analele Banatului”, an IV, 1931, nr. 2-4, p. 85-105; LONGIN I. OPRÎȘA, *Un vechi monument de artă românească în Banat: mănăstirea Săraca*, în MB, an XVI, 1966, nr. 10-12, p. 702-708; GHEORGHE COTOȘMAN, *Mănăstirea Cebza*, în MB, XIX, 1969, nr. 7-9, p. 429-435.

VIAȚA MONAHALĂ ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ȘI MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA. STAREȚUL PAISIE ȘI UCENICII SĂI.

În secolele trecute, mănăstirile românești erau adevărate focare de cultură și artă, în care se caligrafiau manuscrise, se scriau cronici, se lucrau veșminte și vase liturgice, se pregăteau tineri pentru slujba de dieci la curtea domnească, de copiiști și de preoți, dar, în același timp, erau și lăcașuri de înaltă trăire duhovnicească. Cu timpul însă, această viață cultural-artistică și duhovnicească a început să decadă, mai ales în mănăstirile pe care domnii români le închinaseră la Locurile Sfinte din Răsărit (Muntele Athos, Constantinopol, Alexandria, Ierusalim, Muntele Sinai etc.).

În secolul al XVIII-lea, deși țările noastre se aflau sub cărmuire fanariotă – epocă de regres în multe sectoare ale vieții politice, economice, sociale, culturale și bisericești –, se constată totuși o revigorare a vieții duhovnicești în anumite mănăstiri românești. Această schimbare s-a petrecut mai ales sub influența vieții ascetice din unele mănăstiri rusești, care trăiau după rânduilele marelui teolog, ascet și reformator al vieții monahicești, Sfântul Dimitrie, mitropolitul Rostovului (1651-1709). Unul dintre „ucenicii” săi a fost *episcopul Pahomie al Romanului*, ctitorul schitului Pocrov de lângă mănăstirea Neamț, în care a trăit un timp – după retragerea din scaunul episcopal –, potrivit rânduilelor ascetice ale dascălului său.

Un alt mare ascet și călugăr cu viață „îmbunătățită” a fost *starețul Vasile de la Poiana Mărului*. Acesta a trăit un timp la mănăstirea Dălhăuți (jud. Vrancea), pe care a cărmuit-o vreo 20 de ani. De aici, găsind un alt loc potrivit pentru o așezare pustnicească, s-a stabilit la Poiana Mărului (la 50 km de Râmnicu-Sărat), unde a ridicat o biserică și chilii, pentru el și o parte din părinții de la Dălhăuți. Aici a dus o viață duhovnicească superioară, cu rugăciune, muncă și studiu. Pe lângă aleasa sa viață duhovnicească-ascetică, starețul Vasile era și un bun cunoscător al scrierilor patristice și postpatristice, din care a făcut anumite traduceri. A scris și câteva lucrări teologice-ascetice în limba slavonă, rămase în manuscris: *Întrebări și răspunsuri adunate din Sfânta Scriptură pentru depărtarea de bucatele cele oprite făgăduinței călugărești cei de bună voie* (tipărită mai târziu la Neamț, în 1816), *Cuvânt înainte la cartea fericitului Nil de la Sorska și Adăogire sau cuvânt pe urmă la cartea fericitului Nil de la Sorska* (ascet, teolog și filosof rus, stareț la Sorska, 1433-1508), *Înainte cuvântare spre capetele fericitului Filotei Sinaitul*, *Cuvânt înainte sau înainte călătorie la cartea lui Grigorie Sinaitul* și altele.

Starețul Vasile a trecut la cele veșnice la 25 aprilie 1767, după ce ridicase pe o treaptă înaltă viața sihăstrească de la Poiana Mărului și de la câteva schituri învecinate (Dălhăuți, Trăisteni, Cârnu). În anul 2003 Sf. Sinod al Bisericii noastre l-a trecut în rândul sfinților.

Starețul Paisie. În același timp a trăit și marele înnoitor al monahismului românesc – și într-o măsură oarecare și al celui rusesc – *Paisie Velicicovschi*. S-a născut în orașul Poltava din Ucraina – fapt pentru care se considera el însuși „malorusian”, – primind la botez numele Petru. Era al 11-lea din cei 12 copii ai preotului Ioan, slujitor la catedrala Uspeenia (Adormirea) din Poltava și al soției sale Irina, călugărită spre sfârșitul vieții în mănăstirea Pocrov din același oraș. Bunicul și străbunicul său fuseseră tot preoți în Poltava, iar alte rudeni intraseră în călugărie. Rămas orfan de tată la vârsta de patru ani, a fost crescut de mama sa și de fratele său mai mare, Ioan, preot la biserica la care slujise și tatăl lor.

A învățat la școala parohială de aici, iar după moartea fratelui său a fost înscris la Academia duhovnicească din Kiev, înființată de mitropolitul Petru Movilă. Cursurile Academiei erau împărțite pe atunci în trei cicluri: patru clase inferioare, în care se învățau limbile latină, greacă, slavă și polonă, cu gramatica și sintaxa, două clase medii (poetica și retorică), care se făceau într-un singur an și Academia propriu-zisă, cu două secții: filosofia, cu doi ani de studii și teologia, cu patru ani. A urmat aici numai primele patru clase, apoi a părăsit școala, spre a-și închina viața trăirii duhovnicești. În toamna anului 1740, a intrat în mănăstirea Liubetșchi, pe Nipru, iar după trei luni a trecut la mănăstirea Medvedovschi, situată în Ucraina din dreapta Niprului, aflată atunci sub stăpânire polonă. Aici a fost tuns rasofor, la praznicul Schimbării la Față din anul 1741, primind numele de Platon.

Viața bisericească a preoților, călugărilor și credincioșilor ortodocși din Ucraina ocupată de Polonia catolică era deosebit de grea. De multe ori mănăstirile ortodoxe erau închise sau date uniților, călugării și preoții ortodocși alungați, întemnițați, siliți să treacă la uniție. Abătându-se prigoana și asupra mănăstirii Medvedovschi, monahul Platon s-a reîntors la Kiev, intrând în cunoscuta Lavră a Peșterilor, unde a fost pus să sculpteze icoane în aramă.

Din dorința unei vieți duhovnicești cât mai înalte, în 1742 a trecut în țările noastre, stabilindu-se, pentru câțiva ani, la schiturile Dălhăuți și Poiana Mărului (jud. Vrancea), Trăisteni și Cârnu (jud. Buzău), cel din urmă ctitorit de Mircea Ciobanul și refăcut de Matei Basarab. Aici a avut prilejul să cunoască pe schimonahul Vasile de la Poiana Mărului, pe schimonahul Onufrie de la Cârnu și alți părinți cu viață aleasă. În aceste patru schituri românești, influența vieții monahale de la Muntele Athos era deosebit de puternică, fapt care a determinat pe monahul Platon să părăsească Țara Românească, unde trăise patru ani și să se îndrepte spre Muntele Athos, nădăjduind să-și găsească un povățuitor, care să-l îndrume pe căile unei vieți duhovnicești și mai alese.

Dar în acest timp, Muntele Athos se găsea, totuși, într-o stare tristă. Mănăstirile erau robite de turci și silite să se răscumpere cu sume însemnate de bani,

multe din ele erau într-o stare de ruină și neorânduială, călugării – de neamuri diferite – se învrăjbeau între ei, viața duhovnicească nu mai era în starea de altă dată. Călugărul Platon s-a așezat într-o chilie în jurul mănăstirii Pantocrator. Pe la începutul anului 1750, a venit la Athos starețul Vasile de la Poiana Mărului, care l-a îmbrăcat în mantie, dându-i numele de Paisie.

Ajungând pe o înaltă treaptă a desăvârșirii morale, monahul Paisie a început să fie prețuit de frații săi de călugărie, încât, treptat au început să se strângă ucenici în jurul lui. Când s-a înmulțit numărul ucenicilor și s-a simțit nevoia unui preot-duhovnic, frații au stăruit pe lângă povătuitorul lor să primească hirotonia întru preot. Și astfel, după multe stăruințe, Paisie a fost hirotonit preot (ieromonah)-duhovnic de către un episcop Grigorie, în anul 1758. Iar când numărul fraților a sporit și mai mult, s-au mutat în chilia Sfântul Prooroc Ilie, care depindea tot de mănăstirea Pantocrator. Aici au zidit din temelie o biserică, chilii și alte clădiri necesare oricărei așezări monahale. Ucenicii se ocupau cu lucrul câmpului și cu alte îndeletniciri potrivite tagmei călugărești, iar starețul a început să revizuiască vechile traduceri slave din scrierile Sfinților Părinți, după originalul grecesc.

Lipsa de chilii pentru cei 64 de frați l-a determinat pe Paisie să părăsească Sfântul Munte – în 1763 – și să se reîntoarcă în țările românești, pline de mănăstiri mari, vechi ctitorii ale evlavioșilor noștri domni. S-au așezat pentru început în schitul Vărzărești (Râmnicu Sărat). De acolo, s-au îndreptat spre Iași, unde au fost primiți de mitropolitul Gavriil Callimachi, care le-a oferit mănăstirea Dragomirna, ctitoria mitropolitului Anastasie Crimca, cu toate moșiile ei. Și astfel, din anul 1763, la Dragomirna, care era până atunci aproape pustie, a început o viață nouă, de muncă și de rugăciune. De îndată s-au îndreptat spre Dragomirna noi viețuitori, români, ruși și ucraineni.

Starețul Paisie a întocmit un „îndreptar” sau un „așezământ” în 28 de puncte, cu felurite rânduieli privitoare la viața călugărească de aici. El a introdus pravila folosită în schitul Sfântul Ilie, ale cărei cerințe de căpetenie erau: viața de obște, ascultarea, smerenia, sărăcia, munca, slujbele după tipic, respectarea pravilei călugărești, mărturisirea gândurilor în fața duhovnicilor etc. În această mănăstire, starețul a continuat traducerea scrierilor unor mari duhovnici din grecește în slavonește și românește (Antonie cel Mare, Isaia Pustnicul, Petru Damaschin, Marcu Ascetul, Teodor Studitul ș.a.). În același timp, au fost corectate vechile traduceri slavone din lucrările cuvioșilor Macarie cel Mare, Casian Romanul, Filotei Sinaitul, Grigorie Sinaitul, Simeon Noul Teolog și alții. Pe lângă aceste traduceri, starețul Paisie a întocmit o lucrare despre *Rugăciunea minții*, în șase capitole și o combatere a învățaturii care se răspândise pe atunci în mănăstirile din Ucraina de către un monah care nega această rugăciune. Starețul ținea fraților cuvântări în fiecare zi, într-una românește, în alta slavonește. Slujba se făcea alternativ, slavonește și românește, dat fiind numărul mare de călugări slavi.

Dar în anul 1775, toată această frumoasă activitate culturală, împreună cu o aleasă viață duhovnicească, a luat sfârșit, căci în urma ocupării Moldovei de nord

(Bucovina) de austrieци, starețul cu întreaga obște au fost nevoiți să părăsească Dragomirna. Cu aprobarea mitropolitului Gavriil Callimachi, starețul, cu 200 din cei 350 de frați, s-au așezat la mănăstirea Secu, unde au fost chemați de egumenul Eftimie și ceilalți frați. S-a continuat și aici pravila de la Dragomirna timp de patru ani, cu rugăciune, cuvântări și traduceri din Sfinții Părinți și marii asceți răsăriteni. Au fost zidite noi chilii, pentru ca să poată fi adăpostiți toți călugării de la Dragomirna.

În anul 1779, la dorința domnitorului Constantin Moruzi (1777-1782), lui Paisie i s-a încredințat egumenia mănăstirii Neamț, cea mai veche și mai luminoasă vatră a monahismului din Moldova. Duhovnicul Ilarion a fost încredințat cu conducerea mănăstirii Secu, în numele lui Paisie, iar el, cu o parte din frați, s-au mutat la Neamț. Aici, a întărit rânduielile de la Athos, cu viață de obște, slujbe după tipic, predici, grijă pentru bolnavi, bătrâni și călători, mărturisirea gândurilor către părinții duhovnicești, muncă la câmp sau diferite meserii. S-au zidit noi chilii, o casă de oaspeți și un spital. Numărul monahilor nemțeni a ajuns la 700, între care erau moldoveni, munteni, transilvăneni ruși, ucraineni, bieloruși, greci, bulgari, sârbi și chiar foști necreștini trecuți la Ortodoxie. S-au continuat și aici traducerea din scrierile Sfinților Părinți și ale marilor asceți, în limbile română și slavonă. Numărul manuscriselor păstrate din timpul lui Paisie se ridică la aproape 300, dintre care aproximativ 40 au fost scrise de el însuși. În felul acesta, el a format o adevărată „școală” de traducători din limba greacă. Unii călugări tineri au fost trimiși la Academia de la Sfântul Sava din București, pentru învățarea acestei limbi. Mitropolitul Gavril Petrov al Petersburgului și Novgorodului a stăruit pe lângă Paisie să-i trimită traducerea *Filocaliei* în slavo-rusă, pe care a tipărit-o apoi la Petersburg, în anul 1793. Astfel, prin strădaniile starețului Paisie, mănăstirea Neamț a ajuns cel mai însemnat centru de cultură teologico-ascetică din țările române.

În anul 1791, în timp ce Moldova era ocupată de trupe țariste, arhiepiscopul Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului – numit locțiitor de mitropolit al Moldovei – a venit la Neamț și a ridicat pe starețul Paisie la vrednicia de arhimandrit.

Presimțindu-și sfârșitul, Paisie a început să-și scrie autobiografia, dar a rămas neterminată, căci a trecut la cele veșnice la 15 noiembrie 1794, în vârstă de 72 de ani. A fost îngropat în biserica mare a mănăstirii Neamț, unde i se vede și azi mormântul.

Rânduielile urmate de starețul Paisie în schitul Sfântul Ilie și mai ales în cele trei mănăstiri moldovene pe care le-a condus, au avut o influență binefăcătoare asupra altor mănăstiri și schituri, nu numai din țările române, ci și din Rusia. Ucenici de-ai săi – ruși, bieloruși și ucraineni – pregătiți de el pentru îndrumarea vieții duhovnicești, s-au răspândit în peste o sută de mănăstiri rusești, ducând pretutindeni același duh nou de viață călugărească. În părțile de nord ale Rusiei, tradițiile paisiene s-au răspândit în mănăstirile Valaam, Solovăț, Alexandru Sfirski

și lavra Alexandru Nevski din Petersburg; în centrul Rusiei la sihăstria Optina, în mănăstirile Briansk, Pesnoș, Simonov și Novospask, ultimele două în Moscova; iar în sud la mănăstirile Ploșteansk, Lavra Pecerska din Kiev, Noul Athos din Caucaz și multe altele (la acestea se adaugă numeroase mănăstiri de maici). Mișcarea spirituală „paisiană” din Rusia a influențat și pe unii din marii gânditori ruși din secolul al XIX-lea (Feodor Dostoievski, Alexei Homiakov ș.a.).

După cum era și firesc, influența paisiană a fost deosebit de puternică în mănăstirile Moldovei. Învățăturile și rânduielile paisiene s-au răspândit mai ales prin ucenicii direcți ai starețului, dintre care reținem pe următorii: *Visarion*, primul său ucenic de la Sf. Ilie (†1766), Ilarion, apreciat traducător din Sfinții Părinți și dascăl de „limba elinească”, *Sofronie*, urmașul lui Paisie în stăreția mănăstirii Neamț, *Gherontie* și *Dorotei*, trimiși de stareț la studii la București, traducători de cărți din limba greacă, *Onoriu*, îngrijitorul spitalelor de la Dragomirna și Neamț, *Iachint* de la Pocrov, mai târziu egumen la Vorona, *Platon*, cel care a scris *Viața lui Paisie* și a alcătuit o culegere din scrierile sale ascetice, ierodiaconul *Stefan*, care a tradus din slavo-rusă *Viețile sfinților* în 12 volume, ierodiaconul *Grigorie*, mai târziu mitropolit al Ungrovlahiei, care a tradus zeci de lucrări teologice din grecește, *Neonil*, ucenic al lui Sofronie și stareț la Neamț, păstrător credincios al tradițiilor paisiene și mulți alții. În duhul lui Paisie a trăit și marele mitropolit al Moldovei Veniamin Costachi, deși nu i-a fost ucenic direct. Notăm aici că în iunie 1988, Sf. Sinod al Bisericii Ortodoxe Ruse a trecut pe starețul Paisie în rândul sfinților. În 1992, Sfântul Sinod al Bisericii Ortodoxe Române a hotărât ca el să fie cinstit și în Biserica noastră, în ziua de 15 noiembrie a fiecărui an.

Starețul Gheorghe de la Cernica și Căldărușani. Cel mai de seamă ucenic al lui Paisie, care i-a făcut cunoscute învățăturile în Țara Românească, a fost starețul Gheorghe. Era un transilvănean trecut de tânăr în Țara Românească, unde a intrat în slujba unui arhiereu grec, cu care a plecat apoi la Muntele Athos. Acolo a ajuns „ucenic” al lui Paisie, la schitul Sfântul Ilie, urmându-l apoi la mănăstirile Dragomirna, Secu și Neamț. În 1781, s-a îndreptat din nou spre Muntele Athos, dar în București, prezentându-se la mitropolitul Grigorie II, acesta i-a încredințat conducerea și refacerea vieții monahale din mănăstirea Cernica. De aceea, și-a întrerupt drumul spre Athos și a plecat la Cernica, împreună cu alți călugări bătrâni. Până atunci, timp de 30 de ani, mănăstirea fusese părăsită și pustie, de aceea starețul Gheorghe apare ca un reîntemeietor al ei. Cu ajutoare primite de la domnitorul Nicolae Mavrogheni (1786-1790) și de la alți creștini, a început refacerea bisericii și a chiliilor. Starețul Gheorghe a reușit să refacă nu numai starea materială a mănăstirii, ci să o ridice la o viață duhovnicească superioară, cu slujbe zilnice, citiri din Sfânta Scriptură și din Sfinții Părinți, muncă, ascultare, sărăcie, mărturisirea gândurilor. În 1794, i s-a încredințat și conducerea mănăstirii Căldărușani, unde a dus o parte din călugării de la Cernica, făcând început vieții de obște și acolo. El a îndrumat călugării din ambele mănăstiri până

la moarte (3 decembrie 1806). La Căldărușani a putut statornici mai temeinic rânduielile monahale, căci era o mănăstire mult mai înzestrată și mai bine organizată când a ajuns în fruntea ei.

Încă din 1785, starețul Gheorghe își întocmise o „diată”, care reprezintă o frumoasă icoană a vieții duhovnicești trăite de călugării români la sfârșitul secolului al XVIII-lea. Cuprindea învățături din Sfânta Scriptură, din Sfinții Părinți și din cărțile de slujbă. Fiind mult prețuită, a circulat în numeroase copii în manuscris.

Mulți dintre călugării cu o viață aleasă din mănăstirile cărmuite de Paisie și de starețul Gheorghe erau originari din Transilvania, ei depășind numeric pe moldoveni și pe munteni. În felul acesta, mișcarea de înnoire monahală a contribuit și la întărirea conștiinței unității de neam în mănăstirile românești cu viața de obște.

Între cei mai de seamă colaboratori și ucenici ai starețului Gheorghe trebuie să-i pomenim pe ieromonahul *Macarie*, unul din marii cărturari din secolul al XVIII-lea, care a stat cu Paisie la schitul Sfântul Ilie și la Dragomirna, traducător al multor cărți și lucrări din grecește în românește, rămas în manuscris (*Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul*, tipărite în 1775 la București, erau traduse tot de el), ieromonahul *Dorotei*, urmașul lui Gheorghe în stăreția mănăstirii Căldărușani, care a alcătuit o *Povățuire* către călugării de acolo, ieromonahul *Protasie*, care a scris o *Povățuire* în versuri către monahii de la Cernica, precum și *Viața* starețului Gheorghe și alții.

Dintre călugării cu viață „îmbunătățită” care au trăit la Cernica și Căldărușani, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, trebuie menționat starețul *Calinic* de la Cernica (1818-1850), mai târziu episcop de Râmnic, trecut, în 1955, în rândul sfinților. La Căldărușani au trăit un timp ierodiaconul *Grigorie*, ucenicul direct al lui Paisie, care în 1823 a fost ales în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei, ieromonahul *Macarie*, dascălul de cântări și alții. Dintre copiii de manuscrise de la Cernica și Căldărușani pomenim pe *Rafail*, *Acachie*, *Ciprian* și mulți alții.

Unii dintre ucenicii starețului Gheorghe au dus rânduielile sale în alte mănăstiri din Țara Românească: *Chiriac Râmniceanul* la Căluș, în Oltenia, schimonahul *Arsenie*, care a ctitorit mănăstirea Ghighiu, lângă Ploiești, câțiva ucenici ai lui Gheorghe plecați în schitul Robaia (Argeș) etc.

Notăm că între ucenicii starețului Gheorghe se număra și un fost rabin, botezat și călugărit de el sub numele *Neofit*, care a scris apoi două Catehisme și unele lucrări moralizatoare (în 1803, s-a tipărit la Iași cartea sa intitulată *Înfruntarea iudeilor*).

Trebuie remarcat și faptul că ucenicii starețului Gheorghe, mai ales cei din prima jumătate a secolului al XIX-lea, au fost conduși în munca lor de spiritul românesc, nu de cel grecesc, – deși nu se încheiase epoca fanariotă – și nici de cel slavon, promovat de ucenicii ucraineni și ruși ai lui Paisie.

Din toate aceste considerente, în ședința Sfântului Sinod al Bisericii Ortodoxe Române din 20-21 octombrie 2005, s-a hotărât ca acest Cuvios Părinte Gheorghe să fie trecut în rândul sfinților, urmând ca pomenirea lui să se facă în fiecare an la 3 decembrie, ziua trecerii sale la Domnul.

Cercetând viața și faptele starețului Paisie, se poate afirma, pe bună dreptate, că el a fost un priceput îndrumător al vieții monahale în Biserica Ortodoxă Română. A fost un călugăr cu viață îmbunătățită, bun organizator al vieții de obște, bun povătuitor al numeroșilor săi ucenici, pe care i-a îndrumat la rugăciune, muncă, ascultare, traduceri din literatura patristică, creând în jurul său o adevărată „școală” de ascetism ortodox. Mișcarea de înnoire a vieții monahale din mănăstirile românești, din secolul al XVIII-lea reprezintă ultima și cea mai însemnată încercare de activizare a vieții călugărești de la noi. Numeroasele nevointe ale călugărilor trăitori în duhul isihast de la Athos au dus la ridicarea prestigiului monahismului românesc și chiar la intensificarea vieții moral-religioase a credincioșilor. Dar mai presus de toate, prin numeroasele traduceri din scrierile Sfinților Părinți, ale marilor dascăli și asceți ai Bisericii Ortodoxe, scrisul patristic a cunoscut o mai mare răspândire printre monahii din mănăstirile noastre.

Bibliografie

Starețul Vasile: HORIA CONSTANTINESCU și GABRIEL COCORA, *Poiana Mărului*, în GB, an XXIII, 1964, nr. 5-6, p. 466-500; PAUL MIHAIL, *Schitul Poiana Mărului, un centru ortodox cărturăresc*, în vol. „Spiritualitate și istorie la întorsura Carpaților”, I, Buzău, 1983; DARIO RACCANELLO, *La preghiera di Gesù negli scritti di Basilio di Poiana Mărului*. Disertatio ad lauream in Facoltà S. Theologie... Alessandria, 1986, 270 p.

Starețul Paisie: Izvoare: SCHIMONAHUL PLATON, *Viața starețului Paisie*, trad. de ieromonahul Chiriac, Mănăstirea Neamț, 1836, 4 + 60 foi, retipărită de GHEORGHE RACOVEANU, *Viața și nevointele fericitului Paisie, starețul sfințelor mănăstiri Neamțul și Secul*, Rm. Vâlcei, 1935, 115 p.; *Viața Cuviosului Paisie de la Neamț*. Ediție îngrijită de Diac. Prof. Ioan Ivan, Iași, 1997, XXXIV + 154 + ilustr.; *Starețul Paisie, Cuvinte și scrisori duhovnicești*, vol. I. Selectate și traduse în limba română de Valentina Pelin; vol. II. Publicat după traduceri vechi revăzute, cu note și comentarii de Valentina Pelin, Chișinău, 1998-1999, 216+278 p.; Paisij Velicikovskij, *Autobiografia di uno starets*. Presentazione di P. Thomas Spidlik. Introduzione, traduzione e note a cura della comunità dei Fratelli Contemplativi di Gesù, Abazia di Praglia, 1988, 208 p.

Lucrări: EUGEN PROCOPAN, *Paisie Velicovschi 1722-1794. Schiță istorică despre viața și opera sa*, în RSIAB, an XXIII, 1933, p. 101-162 (și extras, 1933, 102 p.); SERGHIE CETFERICOV, *Paisie, starețul mănăstirii Neamț din Moldova. Viața, învățătura și influența lui asupra Bisericii Ortodoxe*. Traducere din rusește de Nicodim (Munteanu), Neamț, 1933, 431 p. și ed. II, Neamț, 1943; NICULAE M. POPESCU, *160 de ani de la moartea lui Paisie Velicovschi*, în MO, VII, 1955, nr. 1-2, p. 41-47; PAUL MIHAIL, *Starețul Paisie de la Neamț, înnoitorul monahismului*, în MMS, an XXXVIII, 1962, nr. 5-6, p. 409-417; PAUL MIHAIL, *Traduceri patristice ale starețului Paisie*, în MO, XXIV, 1972, nr. 3-4, p. 217-223; P. I. DAVID, *Cuviosul Paisie cel Mare (Velicovski), un desăvârșit monah român. Noi cercetări și ipoteze*, în BOR, XCIII, 1975, nr. 1-2, p. 162-193 (și extras, 32 p.); ERNEST CHR. SUTTNER, *Kloster Neamț als Vermittler byzantinischer Literatur an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert*, în „Ostkirchliche Studien”, Würzburg, 23 Band, 1974, p. 311-317; SERGHII CETVERIKOV, *Moldavskii stareț Paisii Velicovskii. Ego jizni, ucenie i vlijanie na pravoslavnoe monasestvo*, Paris, YMCA Press, 1976, 307 p. (ediție engleză, 1980); CUTHBERT

D. HAINSWORTH, *Staretz Paisy Velichovsky (1722-1794). Doctrine of Spiritual Guidance* (Excerpta e Dissertatione ad Lauream, Pont. Inst. Orientale), Roma, 1976, 89 p.; ANTHONY-EMIL N. TACHIAOS, *The revival of byzantine mysticism among Slavs and Romanians in the XVIII-th century*, Tessaioniki, 1986, LV + 296 p.; DAN ZAMFIRESCU și CIPRIAN ZAHARIA, *Paisianismul, un moment românesc în istoria spiritualității europene*, București, 1996, 143 p.; vol. *Românii în reînnoirea isihastă. Studii închinare Cuviosului Paisie de la Neamț*, Iași, 1997, 208 p.

Starețul Gheorghe: Casian Cernicanul, *Istoriile sfințelor mănăstiri Cernica și Căldărușani*, București, 1870, p. 1-84 (și ediția nouă, București, 1988, p. 43-120); DUMITRU FURTUNĂ, *Ucenicii starețului Paisie în mănăstirile Cernica și Căldărușani*, București, 1927, 175 p.; ATANASIE GLADCOVSCHI, *Gheorghe arhimandritul, starețul mănăstirii Cernica*, în GB, XV, 1956, nr. 12, p. 716-724; ERNST CHR. SUTTNER, *Paisij Velicikovskij im Spiegel des geistlichen Testaments seines Schülers Gheorghe de la Cernica*, în „Ostkirchliche Studien”, Würzburg, 22 Band, Heft 2-3, 1973, p. 184-189; I. L. GEORGESCU și ROMAN IALOMITEANUL, *Starețul Gheorghe și mănăstirea Cernica*, în BOR, an C, 1982, nr. 3-4, p. 332-339; CHESARIE GHEORGHESCU, *Cuviosul arhimandrit Gheorghe, starețul mănăstirii Cernica*, în GB, an XLVI, 1987, nr. 5, p. 63-81; IUVENALIE IONASCU, *Starețul Gheorghe de la Cernica și mișcarea paisiană*, București, 1999, 193 p.

PREOȚIMEA ORTODOXĂ ROMÂNĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

În această îndelungată perioadă de timp, izvoarele istorice oferă știri interesante despre viața preoțimii de mir sub toate aspectele ei: pregătirea școlară, starea materială, mijloacele de trai, moravurile, atașamentul față de credința ortodoxă strămoșească, asupririle pe care le îndura din partea celor puternici, participarea la răscoalele țărănești etc. Vom urmări, pe rând, câteva aspecte esențiale din viața preoților de mir de acum două veacuri.

Preoțimea din Țara Românească și Moldova. Numărul preoților a continuat să fie foarte ridicat și în perioada de care ne ocupăm. De pildă, la începutul secolului al XIX-lea, la cele două biserici din Sămăra-Argeș slujeau 5 preoți și 16 diaconi. După catagrafia preoților din cuprinsul Mitropoliei, făcută în 1810, în satul Stănilăvești-Vlașca, cu 11 case, existau 2 preoți, 5 diaconi și 3 țărcovnici, în Crângurile-Vlașca, la 13 case erau 3 preoți și 5 diaconi.

O statistică a clerului întocmită din dispoziția exarhului Gavril Bănulescu, în anul 1810, este foarte edificatoare: în Țara Românească existau 24 de orașe, 2417 sate, 204 mănăstiri și schituri, 3105 biserici de mir, 1034 călugări, 45 protopopi, 5794 preoți și 2823 diaconi. În Moldova (cu excepția Bucovinei, firește) erau: 29 de orașe, 2193 de țărguri și sate, 203 mănăstiri și schituri, 2313 biserici de mir, 1860 călugări, 45 protopopi, 4229 preoți și 733 diaconi. Împotriva abuzurilor care se făceau cu hirotoniile, domnii fanarioți au luat măsuri în mai multe rânduri, fiind ei înșiși interesați să nu fie redus numărul contribuabililor.

Preoțimea alcătuia o tagmă închisă, moștenindu-se, de obicei, din tată în fiu. Este interesantă o notă din 1806, făcută de un preot din Pietroșița-Dâmbovița, pe un exemplar din *Îndreptarea Legii*: „Să se știe că am scris eu popa Gheorghe... pă această pravilă, că mi-au rămas de la tată-mieu și tată(lui) mieu i-au rămas de la răposat popa Ioan, moșu mieu, iarăși moșului mieu i-au rămas de la strămoșu Dobre duhovnicul”. Fiii de preoți aveau scutire de dările țărănești până la majorat. În 1777 Alexandru Ipsilanti, domnul Țării Românești, a supus la un bir mai ușor decât pe țărani pe acei fii de preoți care se pregăteau pentru hirotonie. Numai în lipsa acestora, satul cerea hirotonia unor fii de țărani, dar și aceștia numai după o slujire mai îndelungată ca dascăli (cătăreți) sau țărcovnici (parclisieri). Desigur, erau preferați la hirotonie și ginerii de preoți.

În general, preoții duceau același trai ca și credincioșii țărani pe care-i păstoreau. Locuiau în case modeste, de lemn, cei mai mulți se îmbrăcau în haine

obișnuite țărănești, lucrate de preotesele lor. Episcopul Inochentie al Râmnicului a obligat pe preoții lui să poarte haine negre de postav și cizme. Dar acum se introduce între preoții de mir și portul reverenzii (rasa), luată de la greci. În 1787 preoții din București au fost obligați să poarte potcap. Preoții mai în vârstă, care se bucurau de un prestigiu deosebit în fața celorlalți preoți și diaconi, precum și a credincioșilor, erau hirotesiți duhovnici, numai ei având dreptul să spovedească. Preoții satului judecau – de regulă duminica, după terminarea slujbei – diferite neînțelegeri dintre credincioși.

De obicei, bisericile erau întreținute de proprietarii satelor (boieri), care adeseori dădeau preoților pământ de cultivat, lemne de construcții și de foc etc. Preoții trăiau din veniturile pe care le aducea propria lor gospodărie țărănească și din ofrandele benevole ale credincioșilor (în bani sau în natură). Ca și în secolele anterioare, aceștia făceau preotului câte o zi sau două de clacă. Anumite venituri aveau și din scrierea unor acte juridice ale credincioșilor (acte de vânzare-cumpărare, cărți de mărturie, foi de zestre, testamente etc.)

Din documentele timpului, aflăm că în afară de slujba la altar și de munca în gospodăria lor, mulți preoți aveau și alte preocupări. Exista, de pildă, o categorie de preoți și diaconi „poslušnici”, care se învoiau cu Mitropolia sau cu Episcopiiile să le facă anumite servicii, urmând să primească, în schimb, scutirile de dările tagmei preotești, preoți pogonași, care lucrau viile Mitropoliei, preoți postăvari, care se obligau să lucreze anual, pentru Mitropolie sau Episcopii, o anumită cantitate de postav, preoți lumânărari și cerari, care lucrau lumânări și ceară, preoți călărași, care serveau în calitate de curieri, transmitând ordinele Mitropoliei sau Episcopiiilor, preoți și diaconi zapcii sau vătășei, care strângeau dările preotești.

Averea preoților și diaconilor, mai ales a celor care proveneau din familii de răzeși sau moșneni, consta din pământuri, vii, prisăci, vite și case. Mulți dintre ei, călugărindu-se la bătrânețe, își lăsau averea mitropoliilor, episcopiiilor, unor mănăstiri și chiar unor biserici de mir. Unii dintre ei erau ctitori de lăcașuri sfinte.

Nivelul de pregătire al preoților munteni și moldoveni era tot așa de redus ca și în secolele anterioare, cu toate măsurile luate de unii domni și mitropoliți. În 1774, când Ștefan Cantacuzino a scutit preoțimea de dări, a cerut ca ierarhii să nu mai hirotonească „fiece om neînvătat”. În același an, mitropolitul Antim Ivireanul, în *Capete de poruncă*, înștiința că nu va mai hirotoni decât pe aceia care vor sta un an întreg la Mitropolie, ca să învețe cele ale preoției. Dispozițiile lor au rămas fără urmă. Ierarhii țării au tipărit, în mai multe rânduri, diferite pastorale și cărți de învățătură pentru preoți, pentru a suplini, măcar în parte, lipsa unei pregătiri corespunzătoare.

Pe lângă învățătura primită în casa părintească – în cazul unor fii de preoți – aspiranții la hirotonie (numiți „țărcovnici, grămățici, dascăli, dieci sau candidați”) se pregăteau în mănăstiri, în școlile de la Mitropolie, de la Episcopii, de pe lângă unele biserici (Sfântul Gheorghe-Vechi, Colțea, Văcărești, Domnița Bălașa, Schitu

Măgureanu din București etc.). Dar în acest secol se fac și primele încercări de înființare a unor școli speciale pentru pregătirea viitorilor preoți. De pildă, în 1764, Ștefan Racoviță al Țării Românești a înființat o școală pe lângă biserica Sfântul Dumitru din Craiova în care să învețe și candidații la preotie, iar în 1775 s-a înființat o școală de acest gen la mănăstirea Obedeau din Craiova. În 1776 Alexandru Ipsilanti a rânduit un dascăl pe lângă Mitropolia din București, care să instruiască pe cei ce doreau să ajungă preoți. Nu știm cât timp și în ce mod au funcționat aceste școli. Abia în martie 1797, la stăruințele vrednicului episcop Iosif al Argeșului s-a deschis o școală „de grămătică”, de „târcovnici” sau „de candidați” la mănăstirea Antim din București, devenită metoc al noii Episcopii a Argeșului. Școala a dăinuit până în 1847.

În Moldova, domnitorul Constantin Mavrocordat a organizat, în 1741, cursuri de câte 40 de zile la reședințele eparhiale, în care preoții făceau – am zice azi – o completare a puținelor lor cunoștințe teologice. Candidații la preotie din Moldova aveau posibilitatea de a se instrui pe lângă școlile de la centrele eparhiale, înființate în 1747 sau la școlile de pe lângă anumite biserici (Sfântul Sava, Sfânta Paraschiva și Sfântul Nicolae Domnesc din Iași etc.). Același Constantin Mavrocordat a numit preoți cu învățătură care să facă inspecții la sate, să constate nivelul de pregătire al celorlalți preoți, iar pe cei din Iași îi convoca la Mitropolie, pentru învățătură, încât – după cum spune o cronică – „se apucau la bătrânețe să învețe carte”.

O școală specială pentru pregătirea viitorilor preoți – după modelul celei de la Kiev – s-a înființat în 1774 la mănăstirea Putna, prin strădaniile fostului mitropolit Iacob Putneanu și ale arhimandritului Vartolomei Măzăreanu. Dintr-un certificat școlar din anul 1778, eliberat tânărului Isaia Balosescu (mai târziu episcop al Bucovinei), rezultă că aici se studiau: Ceaslovul, Psaltirea, Octoihul, Catehismul (românește și rusește), Muzica psaltică, Gramatica, Geografia (după prelucrarea lui Amfilohie al Hotinului), Retorica, Istoria bisericească, „Scurtata teologie platonicească” (deci Catehismul lui Platon al Moscovei) și altele. Școala de la Putna a funcționat puțin timp (la 19 septembrie 1782 mai era menționat ca dascăl de latină și greacă un călugăr Ilarion). În 1786 s-a înființat o „școală cliricească” la mănăstirea Sfântul Ilie de lângă Suceava, mutată ulterior la Cernăuți.

Se cunosc numeroși preoți cu preocupări cultural-artistice. Mulți din ei erau tipografi, cum a fost preotul Stoica Iacovici din București, în prima jumătate a secolului, care a editat aproximativ 30 de cărți, majoritatea în românește, unele cu prefete semnate de el și care a pregătit pentru meșteșugul tipografic pe proprii săi fii (Ioan Stoicovici, Iordache Stoicovici și Ghinea diaconul Stoicovici au lucrat un timp la Buzău), diaconul transilvănean Ioan Simeonovici la Iași, preotul Constantin Râmnicăneanul la București, preotul Constantin Atanasievici de la Râmnic, care de asemenea și-a pregătit pentru munca tipografică o parte din membrii familiei și alții.

Se cunosc apoi numeroși preoți zugravi de biserici și de icoane (de pildă Simeon din Pitești, care a lucrat mai mult în Transilvania), sculptori în lemn, copişti de manuscrise etc.

Preoții merituosi primeau anumite distincții din partea chiriarhilor, luate după numele demnitarilor bisericești de la Patriarhia ecumenică: hartofilax, sachelar, protonotar, referendar, exarh, protecdic, iconom. Unii din ei primeau vrednicia de protopop – câte unul de plasă (plai) fiind, în această calitate, cei mai apropiați colaboratori ai ierarhilor.

Abaterile clerului erau judecate de ierarhi. La 16 martie 1710, Nicolae Mavrocordat împuternicea pe Pahomie al Romanului să judece – personal sau prin protopopi – tot personalul clerical, precum și problemele privitoare la căsătorii. Acest drept l-au reînnoit și alți domni fanarioți. În Țara Românească, Mihail Racoviță a dat un hrisov asemănător în 1742. În regulamentele judecătorești date de Constantin Mavrocordat, preoții aveau o situație specială, judecata lor fiind încredințată reprezentanților Bisericii. De pildă, în cazul unei judecăți între un preot de mir sau un călugăr cu un mirean, pedeapsa pentru cleric – în caz că era vinovat – o dădea chiriarhul locului, iar pentru mirean ispravnicul ținutului.

Mitropolitul (sau episcopii) judecau „în sobor”, având alături de ei fie arhierii titulari, fie călugări și preoți de mir, de regulă din serviciul catedralei eparhiei respective. Uneori, abaterile clerului din eparhiile sufragane erau judecate tot la Mitropolie. Anumiți domni fanarioți (mai cu seamă Alexandru Moruzi, în Țara Românească) se amestecau uneori în aceste atribuții care reveneau de drept chiriarhilor, judecând ei înșiși anumite abateri ale clerului.

Pe la începutul secolului al XIX-lea, instanța de judecată de la centrele eparhiale apare sub numele de „consistoriu”, „dicasterie” sau „dicasterie duhovnicească”. Aceste instanțe au fost reorganizate de exarhul Gavriil Bănulescu Bodoni, în 1808 în Moldova și în 1810 în Țara Românească, devenind acum instanțe permanente, cu personal clerical anume instituit (arhimandriți, protopopi, ieromonahi și unul sau mai mulți „logofeți” mireni), fiind însărcinate cu judecarea proceselor bisericești propriu-zise și a celor matrimoniale.

Pedepsele variau de la caz la caz. Abaterile mai grave (hirotonii necanonice, recăsătorire) erau pedepsite cu caterisirea, altele cu arest sau închisoare („opreală”), pe diferite termene, fie la centrele eparhiale, fie la unele mănăstiri (în Mitropolia Ungrovlahiei, preoții vinovați erau închiși, de regulă la Snagov, uneori la Cernica și Căldărușani), cu „bătaie la falangă” (mai ales pentru beție) etc. Cei caterisiți erau trecuți în rândul țăranilor și puși îndată la plata birului (uneori li se tundeau părul și barba, în satul lor, „spre pildă și altora”).

Care era regimul fiscal al preoților munteni în secolul al XVIII-lea și la începutul celui următor? Am arătat într-un capitol anterior că în 1714 Ștefan Vodă Cantacuzino a scutit tagma preotească de toate dările către vistierie. Deși scutirea a fost reînnoită de Nicolae și Ioan Mavrocordat, în anii următori n-a fost

respectată de ceilalți domni fanarioți. Preoții din Oltenia, în timpul primilor ani ai ocupației austriece, au fost impuși la dări ca și ceilalți locuitori, dar în 1725, administrația locală i-a scutit. S-a constatat însă că în acest fel se aduceau mari pagube vistieriei, fapt pentru care, în anul următor au fost impuși la o dare de doi florini anual. În 1730 au fost din nou scutiți, dar impuși credincioșii să plătească în locul lor.

Prin „constituția” dată Țării Românești de Constantin Mavrocordat, în 1741, se stabilea, între altele, și scutirea preoților de dări. Nici această scutire – ca de altfel și celelalte măsuri de organizare preconizate de el – n-au fost respectate de urmașii în domnie. O nouă scutire de dări a acordat Alexandru Ipsilanti (1774-1782). Fiecărui preot i s-a impus însă o contribuție anuală de trei taleri, din care jumătate erau pentru întreținerea școlilor, cealaltă jumătate pentru casa milelor (uneori se trimitea o parte din ei pentru întreținerea unor școli și mănăstiri grecești). Această obligație a rămas în seama preoților de mir până la Regulamentul organic, deși a crescut mereu (în 1815 era de 8 taleri, dar peste câțiva ani a scăzut).

În Moldova, Nicolae Mavrocordat a acordat preoților o scutire generală de dări în 1715, măsură revocată la scurt timp de Grigorie II Ghica în prima domnie (1726-1733). Urmând exemplul tatălui său, Constantin Mavrocordat, la 30 mai 1734, a scutit din nou pe preoți de dări, socotind că „iaste lucru necuvios și mai vârtos nedrept ca cinul preotesc să fie supus dăjdiilor și supărați de mâna mirenilor”. Scutirea lui a fost din nou revocată de Grigorie II Ghica, punând la preoți „dăjdii grele” pentru întreținerea școlilor. Dar același Constantin Mavrocordat, revenit în domnia Moldovei pentru a doua oară (1741-1743), a scutit iarăși pe preoți de dări, urmând a fi impuși numai cei hirotoniți necanonic, precum și cei care nu știau carte. Aceasta a fost ultima scutire de dări acordată preoților din Moldova în secolul al XVIII-lea.

Din a treia domnie a lui Grigorie II Ghica (1747-1748), toți preoții și diaconii au fost impuși la o contribuție de un galben anual pentru întreținerea școlilor din Moldova (din ceea ce prisosea, urma să se dea 100 de lei pentru școlile grecești de la Sfântul Mormânt, iar restul „să fie chiverniseală copiilor străini și săraci, pentru îmbrăcăminte și hrana lor”). Timp de câteva decenii școlile din Moldova au fost susținute numai din această contribuție a preoților.

În afară de aceste dări obișnuite pentru școli, preoții munteni și moldoveni erau impuși la diverse alte contribuții, mai ales în timpul războaielor ruso-turce. De pildă, în 1810, preoții și diaconii din Moldova au fost obligați să plătească 76.640 lei pentru întreținerea trupelor rusești de ocupație, iar cei din Muntenia 150.000 de taleri.

În ce privește dările pe averea personală, preoții aveau o situație mai bună, în comparație cu restul contribuabililor.

Dările către ierarhi. În afară de dările către vistieria domnească, preoții de mir aveau o serie de alte obligații către mitropoliți, episcopi și protopopi. Se

plătea, de pildă, o taxă de hirotonie. În 1747, deci în timpul lui Neofit Cretanul, un candidat plătea la hirotonie 12 taleri, dar în anul următor taxa a fost urcată la 17 taleri. „Străinii ungureni”, adică transilvănenii, plăteau numai 12. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, taxa de hirotonie era mult mai mare. Alexandru Vodă Moruzi stabilea, în 1794, să se plătească 40 de taleri pentru hirotonia întru diacon, iar cel care urma să fie ridicat tot atunci la treapta preoției să dea 50 de taleri pentru amândouă hirotoniile (în cazul când hirotonia întru preot se făcea mai târziu, mai plătea o dată 40 de taleri).

După intrarea în cler, preoții și diaconii erau impuși la diverse alte taxe către chiriarh și către protopop. Astfel, la înscăunarea unui nou mitropolit toți preoții și diaconii plăteau darea sau „ploconul cârjei”. Cei din eparhiile Râmnicului și Buzăului mai plăteau o dare a cârjei și la înscăunarea propriului lor chiriarh. Nu era o dare fixă, ci varia de la ierarh la ierarh. De pildă, Cosma Popescu a cerut câte 14 lei la instalarea ca episcop de Buzău și câte 10 lei la instalarea ca mitropolit (impusă însă tuturor preoților din Muntenia). Dositei Filitti, la instalarea lui în scaunul mitropolitan, în 1793, a redus darea cârjei de la 7,50 taleri la 6,50 taleri, dar Nectarie, în 1813, a pretins câte 13 taleri, plus câte două costande pentru cei care-i încasau.

În afară de acestea, fiecare preot și diacon plătea o dare anuală chiriarhului său (mitropolit sau episcop), numită „ploconul obișnuit” sau „ploconul canonicesc”. La începutul secolului al XVIII-lea acest plocon era de o ughie (circa un galben).

La hramul catedralei mitropolitane (Sfinții Împărați Constantin și Elena) sau al celor două catedrale episcopale (Sfântul Nicolae la Râmnic și Adormirea la Buzău), toți preoții și diaconii plăteau „ploconul praznicului”. Sub Dositei Filitti era de doi taleri și jumătate, sub Nectarie trei și jumătate.

Preoții și diaconii de mir erau impuși apoi la așa-numita „dare a bastonului”, plătită protopopului. În Țara Românească era câte un protopop de fiecare „plai” (plasă). Deși această dare era în tot cursul secolului al XVIII-lea de un zlot (sau 45 de crețari austrieci) pe an, totuși, protopopii făceau multe abuzuri la încasarea ei. În 1815, unii luau câte 12 taleri, încât mitropolitul Nectarie a fixat-o la 5 taleri, sumă foarte mare pe atunci. Protopopii mai încasau taxe pentru recomandarea la hirotonie, pentru „cercetarea” bisericilor, pentru sfințiri de biserici etc. Aveau apoi o cotă din dările pe care le strângeau de la preoți și diaconi pe seama ierarhului locului. Alte venituri ale protopopilor proveneau de la credincioși, fie din taxele pentru obținerea „peciului” sau răvașului de cununie, fie din „gloabele” aplicate în caz de nerespectare a principiilor moralei creștine (căsătorii între rude, răpiri de fete, concubinaje, femei imorale). Tot protopopii pronunțau și sentințele de divorț, în numele chiriarhului lor.

Dări similare plăteau și preoții din Moldova: o taxă la hirotonie, darea cârjei (câte 4 lei, pe la mijlocul secolului al XVIII-lea), ploconul vlădesc (uneori chiriarhi scuteau pe anumiți preoți de acesta), apoi darea pentru școli, de care am

amintit mai sus. Nu avem știri că s-ar fi plătit o „dare a praznicului”, cum se obișnuia în Tara Românească.

Protopopii – câte unul de „ținut” – aveau aceleași drepturi ca și cei din Tara Românească, pe care le-am menționat mai sus.

O situație mai bună aveau „preoții domnești” din ambele țări, deci aceia care slujeau la bisericile Curții, la bisericile și mănăstirile ctitorite de domnii țării sau la bisericile din orașele-reședință ale județelor. În afară de faptul că nu plăteau nici o dare către vistierie (nici după averea personală) sau către chiriarh, mai primeau și diverse ajutoare din partea domnilor (de pildă, dreptul de a încasa vinăriciul dintr-o anumită regiune), precum și o leafă sau „simbrie” din partea vistieriei domnești (în 1797, preoții de la biserica domnească din București aveau câte 250 de taleri anual), diferite daruri la Paști și la alte sărbători (postavuri, încălțăminte, bani etc.). De aceleași favoruri beneficiau preoții și diaconii care slujeau la mănăstiri (mai ales la cele de maici) sau la catedralele episcopale și mitropolitane, socotiți tot „preoți domnești”. În anumite cazuri, chiar și unii preoți de țară primeau scutiri de toate dările – către vistierie și chiriarh – în urma intervenției vreunui mare boier, ctitor al bisericii din satul respectiv.

Preoțimea din Transilvania. Spre deosebire de frații lor din Tara Românească și Moldova, preoții români din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș au avut de înfruntat, în cursul acestui secol, urgia stăpânirii habsburgice și a misionarilor iezuiți care voiau să-i înstrăineze de credința ortodoxă. Din rândul preoților transilvăneni s-au ridicat acum marii luptători pentru apărarea Ortodoxiei: Moise Măcinic din Sibiel și Ioan (Ioaneș) din Galeș, morți în închisoarea de la Kufstein, Cosma din Deal, Nicolae Pop din Balomir, Ioan din Aciliu, Ioan Piurariu din Sadu, Ioan și Maniu din Poiana Sibiului, Ionaș și Oprea din Săliște, Avram din Cut, Ioan din Răchita, Stan din Glâmboaca, protopopul Eustatie Grid din Brașov și atâția alții. Această simplă enumerare de nume arată de ce credința puternică erau însuflețiți acești smeriți slujitori ai altarelor strămoșești de acum mai bine de două veacuri și jumătate și ce pildă frumoasă de urmat puteau oferi păstorilor lor.

Numărul preoților era destul de ridicat. Conscriptia din anii 1761-1762 efectuată din ordinul generalului Buccow, a găsit numai în Transilvania 2250 de preoți uniți și 1365 de ortodocși. Numărul mare de preoți uniți (la credincioși mai puțin: 25.223 familii, față de 128.635 familii ortodoxe) se explica prin favorurile de ordin material de care beneficiau cei ce aveau la uniție.

Pregătirea preoților din Transilvania și celelalte ținuturi românești vestice era tot atât de redusă ca și a celor din Muntenia și Moldova. Ei se pregăteau pe lângă preoții mai vârstnici și cu oarecare învățatură, în mănăstirile și schiturile de aici, până la distrugerea lor de către generalul Buccow, cei din Brașov și Tara Bârsei la școala de pe lângă biserica Sfântul Nicolae din Schei, alții la mănăstirile de peste munți. De exemplu, preotul Ioan Piurariu din Sadu învățase la Cozia, alți

tineri ardeleni învățaseră la școala mănăstirii Coltea din București, la școlile de pe lângă Episcopiile Râmnicului, Argeșului etc. Se cunosc mulți călugări din Moldova care copiau manuscrise liturgice în Transilvania și părțile învecinate în tot cursul secolului al XVIII-lea. N-ar fi exclus ca unii dintre aceștia să fi pregătit pentru preoție tineri din satele în care stăteau mai mult timp. Acest lucru l-a putut face mai ales cunoscutul copist Vasile Sturze Moldoveanul, care a copiat peste 30 de manuscrise în diferite sate din județele Hunedoara, Bihor, Arad și Timiș, aproape trei decenii.

O catagrafie (statistică) a eparhiei Timișoarei, din anul 1758, arată că unii preoți de aici învățaseră carte la mănăstirile din Oltenia (Tismana, Hurezi) și la cele din Banat, alții pe lângă preoți mai bătrâni sau chiar în familii de laici.

În 1786, s-au înființat la Sibiu cursuri de pregătire a viitorilor preoți și învățători ortodocși, conduse de directorul școlilor ortodoxe din Transilvania, Dimitrie Eustatievici, urmat, în 1796, de protopopul Radu Tempea V din Brașov. În 1779, s-a înființat un „curs de normă” (pedagogie), iar în 1790 unul de teologie la Timișoara, conduse de Mihail Martinovici Roșu. Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor, unii dintre viitorii preoți din Banat și părțile Aradului învățau în Seminarul sârbesc de la Carlovit (înființat în 1794) și la cursurile clericale de la Vârșet, la care se preda în românește și sârbește.

În pofida pregătirii lor insuficiente, mulți preoți din Transilvania și părțile învecinate erau copisti de manuscrise, zugravi de biserici și de icoane sau cu alte îndeletniciri cultural-artistice. Astfel, protopopul brașovean Radu Tempea II a scris *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Scheii Brașovului* între anii 1484-1742, care face trecerea de la cronica bisericească la istoria propriu-zisă, iar preotul Sava Popovici din Rășinari (zis „cel bătrân”) copia, pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea, numeroase lucrări teologice și istorice, rostea predici cu același conținut. Preotul bănățean Mihai Popovici din Sânnicolaul Mare (jud. Timiș) a făcut o călătorie la Locurile Sfinte și în Rusia, lăsând și o descriere a celor văzute. „Versurile la morți”, atât de răspândite și azi în parohiile rurale din Transilvania, erau întocmite de preoți modești de la țară și chiar de cântăreții bisericii, oameni fără multă învățatură.

Notăm și faptul că în cursul acestui secol se întâlnesc mulți preoți transilvăneni hirotoniți în Muntenia și Moldova sau plecați acolo să procure cărți de slujbă, veșminte sau icoane pe seama bisericilor lor. Exista astfel o strânsă legătură sufletească cu cei de peste munți, care contribuia la întărirea ideii de unitate națională românească. Preoții ardeleni erau și acum singurii îndrumători ai poporului, în absența unor conducători politici. Fiind, în cele mai multe cazuri, singurii știutori de carte, ei erau adeseori învățătorii copiilor din satul lor. Neînțelegerile dintre credincioși, ca și abaterile de la rânduielile obștești erau judecate de preoții satului, cu câțiva țărani mai de frunte, de regulă duminica, după terminarea slujbei.

Starea materială a preoților ortodocși din Transilvania – cu slujitori ai unei Biserici tolerate – era foarte tristă. Ei plăteau aceleași contribuții către stat ca și restul locuitorilor, în timp ce preoții uniți erau scutiți. Abia în timpul lui Dionisie Novacovici au fost scutiți de „darea capului” (capitație) și ortodocșii. Mulți erau iobagi, ca și credincioșii. Existau însă și preoți liberi sau chiar trecuți în rândul nobilimii (nemeși).

Toți preoții ortodocși erau obligați să plătească o dare episcopilor sârbi de la Sibiu, numită „dajdie vlădicească”. Plăteau apoi alte taxe la hirotonie (în Țara Românească, la Sibiu, sau la episcopii sârbi de la Arad, Timișoara și Buda), taxă pentru singhelie (cartea de preoție). Erau obligați apoi să achite numeroase taxe protopopului: o piele de vulpe la instalarea în parohie, o „dajdie” anuală de 3 florini, apoi numeroase daruri în natură.

Își întreținea familia din pământul proprietate personală, din pământul bisericii (sesia parohială) – dacă era – și din ofrandele primite de la credincioși, numite „stole” sau „venituri stolare”. Uneori acestea au fost reglementate de autoritatea bisericească sau de stat, pentru a se împiedica orice abuzuri. De pildă, în 1783 autoritățile de stat au stabilit ca pe viitor să funcționeze un preot ortodox la 130 de familii (mai târziu, unul la 125), doi la 250 și trei la mai multe. Tot atunci s-au stabilit și obligațiile în natură ale credincioșilor față de preoți. Reamintim că tot în 1783 s-a impus o taxă anuală de doi cruceri și jumătate de fiecare familie ortodoxă, numită „sidoxie”, pentru întreținerea Episcopiei de la Sibiu și a Consistoriului ei.

La 23 septembrie 1784, sub episcopul Ghedeon Nichitici, s-a fixat așa-numita „Normă, adică rânduiala veniturilor patrafirului” (tipărită în același an, la Sibiu), cu indicarea exactă a taxelor pentru orice slujbă. Se cunosc anumite angajamente sau contracte făcute între preoți și credincioșii unui sat (numiți, în Transilvania, „poporeni”) la intrarea în parohie, cu indicarea veniturilor lor stolare. Desigur, aceste ofrande ale credincioșilor nu erau suficiente pentru întreținerea preotului și a familiei lui, dacă ne gândim că satele ardelenesti, în genere, erau mici (majoritatea sub 130 de familii), în unele existau mai mulți preoți, iar în altele, o parte din credincioși trecuseră la uniație.

Din aceste motive, principalul mijloc de trai pentru preotul ortodox era tot gospodăria sa țărănească, în care muncea el și familia lui. Se mai păstrează pe alocuri case țărănești, care serveau odinioară drept case parohiale. Îmbrăcămintea preoților din mediul rural era aceeași ca și a țăranilor români, cu deosebirea că purtau barbă și plete. Protopopii purtau reverenzi, după modelul sârbesc de la Carloviț.

O situație materială mai bună aveau preoții de la biserica Sfântul Nicolae din Șcheii Brașovului. Mulți aveau turme mari de oi, pentru care primeau adeseori dreptul de pășunat și scutire de oierit din partea domnilor Țării Românești. Existau aici adevărate „dinastii” preoțești, cum a fost cazul cu cei șase preoți – din tată în fiu – Radu Tempea, aproape toți cărturari apreciați.

Spre deosebire de preoții ortodocși, cei uniți aveau o situație ceva mai bună. Deși prin Diploma întâi leopoldină din 16 februarie 1699, apoi prin a doua, din 19 martie 1701, se acordau preoților uniți toate scutirile și privilegiile pe care le aveau preoții romano-catolici, aceste promisiuni au rămas fără urmări. Numeroasele memorii înaintate de episcopul Inochentie Micu fie Curtii din Viena, fie Guvernului și Dietei Transilvaniei pentru îmbunătățirea stării materiale a preoților săi, de asemenea, au rămas fără rezultat. Abia la 9 septembrie 1743, împărăteasa Maria Tereza a dispus ca preoții uniți să primească pământ (porțiuni canonice) și cereale din partea credincioșilor. După lungi amânări, Guvernul Transilvaniei a trimis comisari prin parohiile unite, să dea pământ preoților, dar prea puțini au fost cei care s-au învrednicit de această „milă” împărătească (de pildă, în districtul Făgăraș și în scaunele săsești n-au primit nimic). Unora din cei care au primit pământ acum, le-a fost luat abuziv mai târziu, de către „domnii de pământ” (moșierii locali, n.n.). Pentru pământul proprietate personală – moștenit sau cumpărat – nu plăteau nici o dare către stat. În 1748, printr-o circulară a Guvernului se prevedea ca acolo unde preoții nu aveau „porții canonice” să primească o retribuție în natură din partea credincioșilor.

În 1754 s-a introdus un nou regim fiscal pentru preoții uniți. De acum înainte erau scutite de dări numai „porțiunile canonice”, pentru cel mult trei preoți într-un sat, ceilalți fiind obligați să plătească. De asemenea, erau impuse la dare proprietățile personale. Dat fiind însă numărul mare de preoți uniți, prea puțini au mai putut beneficia de scutiri. Iată, deci, că uniația, despre care mulți preoți crezuseră că la va aduce unele facilități de ordin material, n-a folosit la nimic (în 1765, autoritățile habsburgice au interzis fiilor de iobagi să urmeze cursurile celor două seminarii din Blaj).

Preoții uniți plăteau apoi diverse taxe către episcopii de la Blaj: la hirotonie, o dare anuală de un florin (numită „dajdie”, „porție vlădicească” sau „catedratic”), o taxă pentru „notarul” (notarșul) și logofătul Episcopiei. Satele de pe domeniul Episcopiei – până la Petru Pavel Aron – erau îndatorate la anumite daruri în natură (cereale, cunoscute sub numele de „pominoace”). Ca și preoții ortodocși, primeau ofrande de la credincioși (stole), pentru slujbele făcute, și o retribuție anuală în natură.

Protopopii – ortodocși și uniți – se bucurau de drepturi foarte mari și de o situație materială mulțumitoare. „Puterile” și „cădintele” lor sunt cunoscute din *Istoria bisericească* a lui Petru Maior. Între altele, erau îndatorați să cerceteze pe preoți și pe credincioșii protopopiatului pe care-l conduceau, adică să inspecteze bisericile, să constate dacă preoții respectă învățăturile dogmatice, liturgice și canonice ale Bisericii. Cu aceste ocazii, trebuiau să împărtășească credincioșilor cunoștințe religioase, să se intereseze de viața lor religios-morală, de modul cum își îndeplineau îndatoririle către Biserică. O altă obligație a protopopilor era aceea de „a cerca viață și petrecerea preoților, adecă de nu sînt înjurători sau sfadnici

sau bătați (= bătași *n.n.*) sau bețivi” și a „canoni” pe cei vinovați de asemenea abateri. Ei erau aceia care dădeau recomandare de hirotonie (pe baza cererii satului respectiv) și făceau instalarea preoților în parohie. Dintr-o statistică a preoților ortodocși efectuată în timpul episcopului Dionisie Novacovici rezultă, însă, că unii preoți fuseseră „recomănduluiți” pentru hirotonie de către organele de stat locale („solgăbirăul” comitatului sau chiar primarul Sibiului, în cazul unor preoți din satele vecine). Protopopii judecau și „cauzele cele de căsătorie”, adică dădeau „cărți de cununie”, fără de care nici un preot nu putea oficia taina nunții, oprindu-se astfel căsătoriile în grade de rudenie sau prin răpiri de fete. Divorturile („deschiliri”) le pronunța tot protopopul, asistat de câțiva „asesori” (care alcătuiau așa-numitul „scaun protopopes”).

Pe lângă taxele și daniile pe care le primeau de la preoți și pe lângă „venitele” din propria lor parohie, protopopii primeau și danii în natură din partea parohiilor. Ca și în celelalte două țări românești, protopopii încasau „gloabe” (amenzi, *n.n.*) la constatarea unor cazuri de imoralitate în rândul credincioșilor (răpiri de fete, cununii în grade apropiate de rudenie), sau taxe pentru acordarea de dispense de cununie și pentru pronunțarea divorțurilor.

În *Banat*, preoții ortodocși români aveau obligații către fisc și către episcopii sârbi de la Timișoara sau de la Caransebeș-Vârșet. În 1721 administrația Banatului i-a scutit de dări și robote, dar peste doi ani Dieta Ungariei a restrâns scutirea numai la sesiile parohiale. Episcopilor le plăteau taxe pentru hirotonie, singhelie, o dare anuală și un plocon la hram (satul plătea episcopului o dare anuală numită dimniță, câte 5 cruceri de casă). Prin așa-numitul „Regulament iliric” din anul 1770, toți preoții din părțile „ungurene” (Banat, Arad, Bihor) erau supuși proprietarilor de pământ și comitatelor. Dacă murea un preot fără urmași, bunurile câștigate ca preot le lua episcopul, iar cele dinainte de hirotonie moșierul. Preoții plăteau o dare anuală episcopului, câte 30 cruceri pentru fiecare credincios. Veniturile episcopilor au fost reduse, putând să încaseze o sumă anuală de la fiecare sat, cu aprobarea Curții din Viena, 9 galbeni pentru sfințirea bisericii, 3 galbeni pentru antimis. Taxele pentru vizite canonice și „peciurile” de cununie au fost desființate.

Preoții din *Arad* au fost scutiți de conducerea comitatului (= județului) de toate dările și sarcinile iobăgești, în 1746, când li s-au stabilit și veniturile: bir anual în grâu sau porumb, zile de clacă pentru lucrarea sesiei parohiale, lemne de foc, la care se adăugau ofrandele obișnuite pentru fiecare slujbă.

Situația preotimii din *Bihor*, supusă multor nedreptăți din partea moșierilor locului, este înfățișată cu adâncă tristețe într-o scrisoare a preotului Ioan din Husasăul de Criș, adresată episcopului Isaia Antonovici, în 1734: „În afară de dări, suntem întocmai ca țăranii, venituri și stole din care să trăim avem foarte puține, sesia bisericească numai arătură de două mierțe (ferdele) și fânaț de două care... și încă de aici să dau și dijme; dacă n-aș roboti, cum mi-aș hrăni soția și

patru copii? Nu știu încotro să alerg mai degrabă: la biserică să fac rugăciuni și slujbe poporului, la câmp să-mi câștig pâinea sau la robota domnilor să slujesc cu slăbănogul meu trup?”.

În secolul al XVIII-lea, preoțimea transilvană a luat parte, în mai multe rânduri, la *luptele poporului pentru eliberare națională și dreptate socială*. De pildă, la 4 august 1717, preotul *Lupu Șandru din Borșa Maramureșului*, în fruntea țăranilor din satele învecinate, a distrus – în Strâmtura Borșii – o oaste de tătari care prădase Maramureșul, eliberând câteva mii de robi din mâinile lor.

În răscoala țăranilor din Banat din 1738-1739, au participat și câțiva preoți, care au fost apoi uciși și sfâșiați în furci (preotul Damaschin Brenca din Comorăște, preotul din Topolovăț și alții).

Răscoala lui *Sofronie de la Cioara* n-a avut numai un caracter confesional, ci și unul social, căci el cerea, între altele, „alungarea uniației și iobăgiei din țară”.

O participare masivă a preoților se înregistrează în răscoala condusă de *Horea, Cloșca și Crișan* în toamna anului 1784. Este adevărat că episcopii Gheodeon Nichitici de la Sibiu și Petru Petrovici de la Arad au lucrat – din dispoziția autorităților – pentru potolirea ei, îndemnând pe țăranii răsculați la supunere. Dar ei, fiind străini de neamul nostru, de aspirațiile și nevoile lui, instalați în scaunele episcopale abia cu câteva luni înainte de izbucnirea răscoalei, nu puteau cunoaște adevăratele cauze care au condus la ridicarea țăranimii. La fel au făcut și unii protopopi și preoți, în dorința de a evita vărsările de sânge și represaliile autorităților de stat. În schimb, aproape 80 de preoți au fost alături de răsculați. Astfel, în a treia călătorie a lui Horea la Viena a fost însoțit de preotul *Dumitru din Certege* (jud. Alba), închis după 1782. Cu ocazia înscrierilor pentru regimentele de grăniceri („cătane”), în vara anului 1784, preoții au avut un rol însemnat. La adunarea ținută în satul Mesteacăn-Hunedoara, sub conducerea lui Crișan, când țăranii au hotărât să pornească spre Alba Iulia pentru a se înscrie ca grăniceri, preotul satului, *Ianăs Cazan*, a făcut rugăciuni pentru izbânda celor hotărâte acolo.

După începerea răscoalei, între cei ce au îndemnat pe țăranii iobagi să se ridice împotriva nobililor asupritori, se numărau și preoții: *Constantin Turciu zis Costan din Crișcior*, care a ridicat la luptă țăranimea din Zarand, *Avram din Uibărești*, care îndemna pe răsculați să atace pe nobilii din Ribița, *Danilă din Crișcior*, în casa căruia nobilii trebuiau să aducă răspuns la un ultimatum al lui Horea, *Gheorghe din București*, *Zaharia din Bretea Mureșană*, *Mihai din Gelmar* (toate localitățile menționate sunt în jud. Hunedoara), *Gheorghită Nicula* din Albac, unul din căpitaniii lui Horea, *Ioan Hagi Crișănuț din Bistra*, unul din oamenii săi de încredere, *Ioan Cocan* din Păclișa, care a dus tratative cu un colonel austriac, în numele răsculaților, cerând înlăturarea iobăgiei și a nobilimii, *Gavriil Sular* din Mogoș, care mergea în fruntea răsculaților (căruia Cloșca i-a lăsat, prin testament, o sumă de bani pentru a-i face pomeniri), *Petru Iancu din Lupșa*, *Ilie din Galda*, *Petru zis Rotogol* din Abrud, care a botezat foarte mulți

nobili și oameni înstăriți în „legea românească”, întrucât răsculații credeau că în acest fel se înlăturau deosebirile sociale și naționale (toate localitățile sunt în jud. Alba), *Vasile din Pintic-Chuj*, care îndemna la răscoală pe țărani din părțile Clujului, *Gheorghe din Bedeleu-Chuj*, *Ioan din Leheceni-Bihor* și alții. Preotul *Nicolae Rătiu din Alba Iulia-Maieri* a scris testamentele lui Horea și Cloșca, i-a spovedit și împărțit înainte de feroasa lor frângere cu roata (sub îndrumarea acestuia s-a zidit, în 1783, biserica cu hramul Bunavestire din Alba Iulia).

Aproape toți aceștia au fost închiși, anchetați sau alungați din parohii după înăbușirea răscoalei. Numeroși alți preoți au fost întemnițați, anchetați, maltratați sau uciși, chiar și în regiunile care n-au fost cuprinse de focul răscoalei. Între cei condamnați cu decapitarea se număra și preotul *Costan* din Crișcior; *Ioan Crișănuț* din Bistra a fost condamnat la moarte, dar împăratul Iosif II i-a schimbat pedeapsa în trei ani de închisoare. Așadar, preoții români au fost alături de păstorii lor în lupta acestora pentru înlăturarea exploatarea și pentru o viață mai bună.

Rezultă că în cursul secolului al XVIII-lea, preoțimea românească de pretutindeni a dus o viață grea, plină de lipsuri și cu multe asupriri din partea domnilor fanarioti în Țara Românească și Moldova, precum și din partea autorităților habsburgice și a marii nobilimi maghiare în Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Această viață grea, cu nimic deosebită de a păstorilor, a făcut pe preoți să se identifice întru totul cu năzuințele acestora și să sprijine lupta lor de eliberare socială și națională. În mod deosebit trebuie subliniat faptul că în această perioadă s-au ridicat, din rândul preoților de mir transilvăneni, câțiva mari apărători ai Ortodoxiei, care au primit cununa muceniciei.

Bibliografie

Izvoare: THEODOR CODRESCU, *Uricariul*, vol. I-XXV (26 vol.), Iași, 1852-1895; V.A. URECHIA, *Istoria românilor... după documente inedite...*, 13 vol., București, 1891-1902; N. IORGA, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, 34 vol., București, 1901-1916; CONSTANTIN TOMESCU, *Știri catagrafice din Biserica Moldovei la 1809*, în „Arhivele Basarabiei”, III, 1931, nr. 2, p. 73-90 și nr. 3, p. 174-205; CORNELIU ISTRATI, *Statistici eclesiastice efectuate în Moldova între anii 1808 și 1812*, în AIIAI, XXV, 1988, p. 331-355.

Pentru Transilvania, să se vadă și: ILARION PUSCARIU, *Documente pentru limbă și istorie*, vol. I, Sibiu, 1889, XVI + 400 p.; STERIE STINGHE, *Documente privitoare la trecutul românilor din Schei*, 5 vol., Brașov, 1901-1906; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*, ed. Sterie Stinghe, Brașov, 1899, VI + 220 p. și ed. Oct. Schiau și Livia Bot, București, 1969, 225 p.

Lucrări: D. FURTUNĂ, *Preoțimea românească în secolul al XVIII-lea. Starea ei culturală și materială*, Văleni de Munte, 1915, 263 p.; C. BOBULESCU, *Fete bisericesti în războaie, răzvrățiri și revoluții*, Chișinău, 1930, VI + 118 p.; G. I. BREABĂN, *Starea culturală și morală a preoților din Muntenia în epoca fanariotă*, Cernăuți, 1935, 19 p.; SIMEON RELI, *Originea și*

evoluția istorică a costumului preotesc la români, în „Candela”, an XLVI, 1935, p. 71-116 (și extras); ȘTEFAN BERECHET, *Dreptul vechilor noștri ierarhi la judecarea mirenilor*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 11-12, p. 741-761 (și extras, 23 p.); NICULAE M. POPESCU, *Preoți de mir adormiți în Domnul*, București, 1942, 224 p.; ȘTEFAN LUPȘA, *Clerici români meșteșugari*, în ST, an II, 1950, nr. 7-8, p. 395-426; NICULAE SERBĂNESCU, *Atitudinea preoților față de dreptele năzuințe ale poporului*, în BOR, an LXXV, 1957, nr. 3-4, p. 220-242; ION IONAȘCU, *Despre județele Olt și Argeș în catagrafia din anii 1773-1774 de la Moscova*, în MO, an X, 1958, nr. 3-4, p. 248-292; MIRCEA PĂCURARIU, *Dicasteria și consistoriul Mitropoliei Ungrovlahiei*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 961-979; IOAN COVERCĂ, *Protopopii în trecutul Bisericii Ortodoxe Române*, în GB, an XXI, 1962, nr. 7-8, p. 756-778; STELIAN MARINESCU, *Competența și atribuțiile juridice ale clericilor în secolele XIV-XVIII*, în BOR, an LXXXVIII, 1970, nr. 7-8, p. 796-811; N. STOICESCU, *Regimul fiscal al preoților din Țara Românească și Moldova până la Regulamentul Organic*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 3-4, p. 335-354; GHEORGHE CRONȚ, *Înștanțele de judecată ale Bisericii din țările române în secolele XIV-XVIII*, în MMS, an LII, 1976, nr. 5-6, p. 338-359.

SIMEON RELI, *Viața religioasă și morală românească în secolele XVIII și XIX după scrierile străini*, Cernăuți, 1935, 17 p.; IOAN SPIRU, *Biserica și satul românesc*, în BOR, an XCVII, 1979, nr. 3-4, p. 511-525.

Pentru preoțimea din Transilvania să se vadă și lucrările: NICOLAE IORGA, *Sate și preoți din Ardeal*, București, 1902, 349 p.; ȘTEFAN METES, *Lămuriri noi privitoare la evoluția lui Horia*, Sibiu, 1933, 62 p. (participarea preoților); CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.; CANDID C. MUȘLEA, *Istoria bisericii Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului*, 2 vol., Brașov, 1943-1946, 427 + 455 p.; D. PRODAN, *Răscoala lui Horea*, vol. I-II, București, 1979, 602 + 766 p. (ed. II, București, 1984, 622 + 774 p.).

LXXII

LITERATURA TEOLOGICĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE
ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

După perioada de maximă activitate culturală din secolul al XVII-lea, mai ales din timpul lui Constantin Brâncoveanu, în secolul al XVIII-lea se înregistrează unele progrese sub raport cultural-teologic. Vom prezenta succint principalele aspecte referitoare la viața culturală din țările române.

Copiști de manuscrise teologice. În perioada de care ne ocupăm, au circulat mii de manuscrise românești cu diverse lucrări teologice, mai ales opere patristice și postpatristice. S-au făcut traduceri din Sfinții Vasile cel Mare, Ioan Gură de Aur, Efrem Sirul, Isaac Sirul, Ioan Scărarul, Maxim Mărturisitorul, Teodor Studitul, Ioan Damaschin, Simeon Noul Teolog, din Comentariile lui Teofilact al Ohridei la cărțile Sfintei Scripturi, din învățăturile marilor asceți, din Sfinții Simeon al Tesalonicului și Grigorie Palama. De asemenea, din teologii mai noi: Ilie Miniat, Nichifor Theotochis, apoi din Nil de la Sorska, Sfântul Dimitrie al Rostovului și alții. La acestea se adaugă copii de cronici și alte lucrări istorice, de cărți populare etc. În Transilvania – mai ales în ținuturile din vestul României de azi – au fost copiate o serie de cărți liturgice, lucru explicabil, dacă ne gândim la greutatea procurării lor din Țara Românească și Moldova. Așa se face că în Bihor au apărut acum adevărate „școli” de copiere a manuscriselor liturgice în limba română. Copiștii acestora erau mai ales călugări – atât de la marile mănăstiri, cât și de la unele schituri –, preoți de mir și dascăli mireni.

Din numărul sutelor de copiști din acest secol (numai în Biblioteca Academiei se păstrează manuscrise de la aproape 400 de copiști), reținem doar numele unora care au desfășurat o activitate mai bogată. În Țara Românească, notăm pe *preotul Stanciu* de la biserica Toți Sfinții din București (diferite cronici românești, apoi din comentariile lui Teofilact al Ohridei etc.), *proegumenul Ilarion* de la Bistrița (din Efrem Sirul, Teodor Studitul, Simeon al Tesalonicului), *arhimandritul-egumen Ghenadie* de la Cozia și alții.

În deceniile șase-șapte a desfășurat o prodigioasă activitate de copist și miniaturist preotul *Flor*, „dascăl slovenesc” la școala bisericii Sfântul Gheorghe Vechi din București, care a realizat o copie după cunoscuta lucrare iconografică a lui Antim Ivireanul *Chipurile Vechiului și Noului Testament*, a copiat câteva *Psaltiri cu tâlc* și o serie de alte lucrări teologice și istorice.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, consemnăm pe *Grigorie Râmnicenul*, viitor episcop de Argeș, monahul *Rafail de la Hurezi*, cunoscutul „diortositor” al cărților tipărite la Râmnic (cu aproximativ 15 manuscrise), ieromonahii *Chiril* și *Iachint* de la Cernica, *Acachie* de la Căldărușani, monahul *Teofil* (cu 27 de manuscrise) – fără să știm din ce mănăstire era –, ieromonahul *Ioachim Bărbătescu* de la Bistrița (fostul preot Ioan din Bărbătești-Vâlcea), *arhimandritul Nicodim Grecianu* care a tradus câteva lucrări moralizatoare din grecește în primii ani ai secolului al XIX-lea și alții.

Între copiștii moldoveni, o activitate rodnică au desfășurat călugării *Sava ieromonahul* de la Mitropolie (venit de la Secu), care a copiat mai multe Letopisețe moldovenești în primele trei decenii ale secolului, *Cosma de la Neamț* (prima jumătate a secolului) și *Teofan de la Secu*, ieroschimonahul *Ioan de la Râșca*, schimonahia *Migdonia*, schimonahia *Singlitichia* de la Agapia, toți spre sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. Tot în Moldova a activat arhimandritul ardelean *Eustatie Popovici* din Abrud, stabilit în schiturile Brătești-Pășcani și Măgura Ocnei, unde a copiat aproape zece manuscrise liturgice sau teologice (*Leavstvița Sfântului Ioan Scărarul*, *Descoperirea Sfintei Liturghii s.a.*).

În vestul Transilvaniei, cel mai de seamă copist al timpului a fost moldoveanul *Vasile Sturze*. Aproximativ 30 de ani – în ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și primele două ale celui următor – Vasile Sturze a trecut prin mai multe sate din județele Hunedoara, Arad și Timiș, dar mai mult în Bihor, copiind peste 20 de manuscrise românești, îndeosebi cărți de slujbă: *Cele șapte Taine*, după cartea lui Varlaam, în mai multe exemplare, *Liturghiere*, *Ceasloave*, *Octoihuri*, *Molitvelnice*, *Mineie* etc. O activitate tot așa de intensă au desfășurat și popa *Flore*, *Pavel Muncăcianul*, *Ioan Muncăcianul*, *Gavriil din Maramureș*, *Alexandru Râmnicenul*, *Simion din Seghiște*, *Ioan din Hălmațiu* și alții, care au copiat mai multe manuscrise liturgice pentru parohiile bihorene, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

Pe la mijlocul secolului, consemnăm pe logofătul *Matei Voileanu*, stabilit în „schitul” de la Drăguș-Făgăraș, apoi în două sate (*Vieți de sfinți*, „*pilde filosofesti*”, *texte „apocrife”*); un ieromonah *Ambrozie* de la schitul Bucium (un manuscris cu *Vieți de sfinți*), dascălii *Ioan Duma* și nepotul său *Radu Duma* din Brașov, în a doua jumătate a secolului, care au copiat manuscrise cu lucrări teologice, istorice și literare. Pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, preotul *Sava Popovici „cel bătrân”* din Rășinari a copiat mai multe lucrări teologice și istorice (*Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur* etc.), iar în 1792 a rostit o predică în care vorbea despre originea poporului român și continuitatea sa în Dacia. La aceștia se adaugă numeroși alți copiști proveniți din rândurile clerului rural.

Traducători. În cadrul „școlii” de traducători formați sub îndrumarea starețului Paisie merită să fie reținute câteva nume. Ieromonahul *Macarie* (se pare un transilvănean), cu studii la Academia domnească din București, a însoțit pe

Paisie la Athos și la Dragomirna, iar după 1773 a intrat în slujba Mitropoliei din București ca „dascăl al Evangheliei”, probabil încredințat cu pregătirea candidaților la preoție și rostirea de predici. Pe lângă *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul*, pe care le-a tipărit în 1775, au rămas de la el o serie de lucrări în manuscris, ca: *Viețile sfinților* după Sfântul Dimitrie al Rostovului (se păstrează 6 volume), traduceri din Teodoret al Cirului (comentarii la Epistolele pauline etc.), din Sfântul Ioan Scărarul, *Vieți de sfinți* și altele. A alcătuit și trei lucrări originale: o *Gramatică românească* (1772), un *Lexicon slavo-român* cu circa 20.000 de cuvinte și cu aproape 800 de foi (1778), o *Bucoavnă sau Bucherniță* (1779).

Un alt călugăr paisian, ieromonahul *Ilarion*, un muntean cu studii la Academia domnească din București, a însoțit pe Paisie la Dragomirna, Secu și Neamț, mănăstiri în care a desfășurat o remarcabilă activitate ca traducător și „dascăl de limbă elinească”. A făcut traduceri din Sfinții Vasile cel Mare, Grigorie Teologul, Maxim Mărturisitorul, avva Thalasia și alții. Cea mai importantă este traducerea *Hexameronului* Sfântului Vasile cel Mare, însoțit de un lung comentariu original, cu peste 500 de note (peste 200 de pagini), pregătit pentru tipar. Acest comentariu cuprinde primul tratat de cosmografie în limba română.

Ierodiaconul *Ștefan* de la Neamț, alt ucenic al lui Paisie, a tradus *Apologia* Sfântului Dimitrie al Rostovului (Iasi, 1803) și *Viețile Sfinților* (Neamț, 1807-1815), în 12 volume, după același Dimitrie.

Relatam într-un alt capitol că spre sfârșitul secolului al XVIII-lea printre personalitățile mișcării iluministe de la noi se numărau și câțiva ierarhi munteni și moldoveni. Cherasie al Râmnicului, de pildă, cunoștea *Enciclopedia franceză*, inițiată și redactată de Diderot, iar Leon Gheucă, Iacob Stamati și Gherasim Clipa încurajau traducerea și difuzarea unor opere din literatura moral-filosofică iluministă, ori se numărau ei înșiși printre traducători. De pildă, la îndemnul lui Leon Gheucă s-au făcut traduceri din François Fénelon (*Aventurile lui Telemac*), din opera *Teatrul politic* al lui Ambrosius Marlianus, din *Cugetările* suedezului Gabriel Thureson Oxenstiern, *Istoria etiopicească* a lui Heliodor și altele. Episcopul Amfilohie al Hotinului cunoștea cultura și arta italiană, a făcut călătorii la Roma – se pare două –, a tradus și prelucrat manuale școlare din italienește.

Un reprezentant de frunte al iluminismului în Moldova a fost un arhimandrit cu numele *Gherasim*, care a tradus *Istoria craiului Sfeziei Carol 12* a lui Voltaire, după textul ediției princeps din 1731. După o versiune greacă a tradus opera *El criticon*, roman cu caracter filosofic și moral-educativ al spaniolului Baltasar Gracián y Morales; părți din traducere s-au tipărit la Iași, în 1794, sub titlul *Critil și Andronius*, iar restul a circulat în manuscris. Prin 1793 a făcut prima traducere românească (din limba franceză) a unui roman picaresc, *Viata domnului Heruvim de la Ronda*, apoi *Bacalaureatul de Salamanca* de francezul Alain René Lesage, iar prin 1795 a tradus *Istoria Americii*, în două volume, după lucrarea în șase volume a francezului André d'Orville.

În deceniul al doilea al secolului al XIX-lea, arhimandritul *Lazăr Leon Asachi*, tatăl lui Gheorghe, marele cărturar de mai târziu, a făcut o serie de traduceri, îndeosebi din limba franceză, rămase în manuscris: *Jucăria norocului sau istorisirea pentru prințul Menscicov* (tipărită la Iași în 1816, după cartea lui P. J. B. Nougaret), *Noptile*, opera de căpetenie a poetului englez Edward Young sub titlul complet: *Plângerea sau gândurile cele de noapte pentru viață, moarte și nemurire*, tradusă din rusește, *Bordeiul indienesc* al francezului Berdardin de Saint-Pierre, *Logica* abatelui francez Etienne Bonnot de Condillac, o traducere din *Epictet* („*Sciere pentru stoiceasca filosofie și pentru viața lui Epictet*”), *Istoria bibliceștii Biserici* tradusă din rusește, pentru seminarii, după Filaret Drozdov, mitropolitul Moscovei, o *Tâlcuire a Sfintei Liturghii*, probabil tradusă din grecește, diferite povestiri – traduse sau prelucrate. La acestea se adaugă 48 de predici originale (la duminici, sărbători, înmormântări, ocazionale), care îl așază în rândul marilor predicatori de la noi.

În felul acesta, spiritul nou, iluminist, își făcea drum și în rândurile cărturarilor români de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor.

Autori de lucrări istorice. În Transilvania au activat câțiva preoți cărturari, ale căror lucrări au rămas în manuscris. De pildă, preotul *Radu Tempea II* din Brașov (1691-1742), al doilea din cei șase preoți cu același nume de la biserica Sfântul Nicolae din Schei, a alcătuit *Istoria sfintei biserici a Scheilor Brașovului*, cu date din viața comunității românești de aici între anii 1484-1742. Scrisa despre 44 de preoți de la această biserică, de zidirea și refacerile ei, de numeroasele danii primite din partea domnilor de peste munți, despre dezbinarea din 1701, despre luptele brașovenilor pentru apărarea dreptei credințe. Își întemeia expunerea nu numai pe tradiția locală, ci și pe documentele istorice păstrate în arhiva bisericii, încât lucrarea sa face trecerea de la cronică la istoria propriu-zisă.

Un călugăr de la mănăstirea Prislop, ieromonahul *Efrem*, a alcătuit o cronică rimată sub titlul *Plângerea sfintei mănăstiri a Silvasului (Prislopului)*, scrisă în urma distrugerii mănăstirii din ordinul generalului Buccow. A fost scrisă în Țara Românească, la Râmnic unde s-a refugiat autorul.

În Banat, protopopul Mehadiiei, *Nicolae Stoica de Hateg* (1751-1833), a scris mai multe manuale didactice, cronici (în limbile română, germană și sârbă), între care și *Cronica Banatului*, rămase în manuscris.

Alte lucrări istorico-teologice, rămase inedite, au fost scrise în Moldova și Țara Românească. Astfel, arhimandritul *Vartolomei Măzăreanu* de la Putna (c. 1720-1780), bun cunoscător al limbii ruse (și desigur al celei slavone), a lăsat numeroase traduceri, dar și lucrări originale, cu care a îmbogățit literatura noastră teologică și istorică. Dintre traducerile sale din rusește reținem: *Apaftegmata adecă cuvinte filosofesti*, *Proloagele* (viețile sfinților), pe lunile septembrie-mai, *Leavștița Sfântului Ioan „Scăriesul”*, *Învățătura prea cuviosului părintelui nostru Dorotei*, *Învățătura dulce sau livada înflorită*, *Viata prea cuviosului Macarie*

Egipteanul, Catihisis în scurt pentru învățătura copiilor celor mici după mitropolitul Platon, slujbe și vieți de sfinți, cuvântări etc.

A tradus și câteva lucrări profane, între care: *Ithica ieropolitica, Fabulele lui Esop, un Letopiset de la zidirea lumii, un Calendar mare pe 112 ani* etc. La acestea se adaugă lucrările originale, de istorie, și anume: *Istoria pentru sfânta mănăstire Putna, Domnia lui Ștefan voevod cel Viteaz, ctitorul sfintei mănăstiri Voronețului și a altor multe mănăstiri și biserici, Arătare pentru Ștefan Tomșa voievod, ctitorul sfintei mănăstiri Solcăi, Letopisetul Țării Moldovei* (compilație după Grigore Ureche, Miron și Nicolae Costin, Ion Neculce), *Condici de documente ale mănăstirilor Putna, Solca, Voroneț, Humor* etc.

Înseamnă că arhimandritul Vartolomei Măzăreanu a fost o figură reprezentativă a monahismului românesc, care a adus un aport prețios la îmbogățirea literaturii noastre teologice și istorice cu diferite traduceri și lucrări originale.

Arhimandritul Vartolomei, ca și mitropolitul Iacob Putneanu, au fost promotorii unui adevărat curent cultural în mănăstirea Putna, vădit prin mulțimea traducerilor făcute în acest timp. Între traducătorii și copisti de acum se numără: *Evloghie monahul*, „dascălul slovenesc”, care a tradus *Viețile Sfinților, ieroschimonahul Natan* și alții.

În Țara Românească, a desfășurat o activitate similară la Râmnic, București și Craiova *Dionisie Ecclesiarhul* (c. 1750-1820), apreciat caligraf, traducător și cronicar. A tradus din slavonește și a transcris mii de documente, în 25 de „condici”, între care cele ale Episcopiei Râmnicului (3 vol.), Mitropoliei din București (2 vol.), Mitropoliei din Târgoviște (2 vol.), ale unor mănăstiri din Oltenia. A alcătuit peste 20 de „pomelnice ctitoricești” ale unor mănăstiri, schituri și biserici de mir din Oltenia, cu interesante date istorice. Opera sa principală – cu caracter istoric și memorialistic – este *Cronograful Țării Românești*, pentru perioada 1764-1815, scris în ultimii ani ai vieții.

O mențiune specială merită protosinghelul *Naum Râmniceanu* (1764-1838), de la care au rămas mai multe manuscrise – în grecește și românește –, cu lucrări teologice, istorice și literare, fie originale, fie traduse sau prelucrate. Între acestea se numără: un *Poemation*, în versuri grecești, despre originea românilor, un *Cronograf* grecesc în proză despre evenimentele petrecute în Țara Românească între anii 1768-1810, *Istoricul Zaveriei în Valahia* (=evenimentele din 1821, n.n.), în grecește, și *Adunarea hronologiei domnilor țării noastre*, cu un lung cuvânt înainte, în care scria despre originea noastră romană și despre continuitatea noastră în Dacia. A tradus în românește *Istoria bisericească* a mitropolitului Meletie al Atenei. A copiat, de asemenea, câteva manuscrise cu lucrări teologice.

Lucrări teologice tipărite. După perioada de maximă activitate editorială din timpul domniei lui Constantin Brâncoveanu, în cursul epocii fanariote merită să ne rețină atenția doar tipografiile de la București și Râmnic, care au funcționat fără întrerupere și au desfășurat o activitate apreciabilă. Tipografiile de la Buzău,

Iași, cele nou-înființate la Rădăuți și cea particulară a lui Duca Sotirioviici, iar mai târziu a lui Mihai Strilbițchi de la Iași, au funcționat pentru perioade scurte de timp, tipărind un număr redus de cărți.

În Transilvania, Biserica Ortodoxă nu mai avea nici o tipografie. Cărțile de slujbă ortodoxă au apărut în tipografia lui Laurențiu Kurzbök și a lui Ștefan Novacovici din Viena, în cea „crăiască” din Buda, în a lui Petru și Ioan Barth din Sibiu. Biserica unită a reușit să-și înființeze o tipografie la Blaj, pe la jumătatea secolului al XVIII-lea, care a funcționat fără întrerupere aproape două secole.

Numărul lucrărilor teologice – originale sau traduse – a fost destul de redus, accentul punându-se pe cărțile de slujbă bisericească în românește (merită să fie reamintite, în această privință, strădaniile episcopilor de Râmnic, îndeosebi ale lui Chesarie și Filaret).

S-au tipărit câteva traduceri din Sfinții Părinți și scriitori post-patristici: *Întrebările bogoslovești ale Sfântului Atanasie cel Mare* (București, 1741), *Mărgăritarele Sfântului Ioan Gură de Aur* (București, 1746, după traducerea din 1691 a lui Radu și Șerban Greceanu), *Voroavă de întrebări și răspunsuri a Sfântului Simeon al Tesalonicului* (București, 1765), *Omiliile Sfântului Macarie Egipteanul* (București, 1775), traduse de ieromonahul Macarie, *Cuvintele Cuviosului Dorotei* (Râmnic, 1784), *Cuvintele Sfântului Teodor Studitul* (Râmnic, 1784), amândouă după traduceri mai vechi, „îndreptate” de episcopul Filaret al Râmnicului etc. Din teologii greci moderni s-au tradus *Cazaniile lui Ilie Miniati* (București, 1742), iar la începutul secolului al XIX-lea traduceri după *Chiriadromionul* arhiepiscopului Nichifor Theotochis. De altfel, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, traducerile din grecește – din literatura patristică, postpatristică și modernă – au cunoscut un avânt deosebit, datorită strădaniilor mitropoliților Veniamin Costachi al Moldovei și Grigorie Dascălul al Țării Românești. Le vom prezenta în alt loc.

În Moldova s-au tradus câteva lucrări teologice din rusește: *Învățătura creștinească* a lui Platon al Moscovei (Iași, 1790, românește și rusește), *Gramatica teologhicească* a aceluiași mitropolit, prelucrată de episcopul Amfilohie Hotiniul (Iași, 1795), sub formă de întrebări și răspunsuri și cu împărțirea obișnuită, după cele trei virtuți teologice, *Apologia* (Iași, 1803) și *Viețile Sfinților* (12 vol. Neamț 1807-1815), amândouă traduse de un ierodiacon Ștefan, după Sfântul Dimitrie al Rostovului și altele.

În mai multe rânduri s-a retipărit *Cazania sau Chiriadromionul*, având la bază ediția mitropolitului Varlaam din 1643 și ediția Chiriadromionului de Alba Iulia din 1699 la București (1732, 1765 și 1768) și Râmnic (1748 și 1792). S-au retipărit, de asemenea, *Mărturisirea ortodoxă* a lui Petru Movilă (București, 1745) și mai multe cărți cu un conținut moralizator (de Iacob Putneanu și alții).

În Transilvania și Banat consemnăm următoarele cărți: *Prea scurtă arătare pentru Dumnezeu...* a lui Teofan Procopovici, după o versiune sârbă (Viena, 1784) și *Învățături creștinești* (Viena, 1785), – traduse din grecește –, amândouă

tipărite „cu osârdia și cheltuiala” preotului ortodox Constantin Șuboni din Timișoara, *Preoția sau îndreptarea preoților*, tradusă din „limba slovenească” și greacă de dascălul Radu Duma din Brașov (Sibiu, ed. II, 1789), *Desvoaltele și tâlcuitele Evangheliei a duminicilor, a sărbătorilor și a oareșcăroră zile, spre trebuința catehetilor și a dascălilor neuniți* (Sibiu, 1790) și *Sinopsis adecă cuprindere în scurt a Bibliei* (Sibiu, 1791), amândouă de Dimitrie Eustatievici, directorul școlilor ortodoxe românești din Transilvania (fiul preotului Eustatie Grid din Brașov), *Adunarea Cazaniilor* (3 volume, Viena, 1793), *Alfavită suflătească* (Sibiu, 1803) ș.a.

Dintre cărturarii mireni care au scris lucrări teologice consemnăm pe medicul oculist Ioan Piuaru Molnar (1749-1815), fiul cunoscutului apărător al Ortodoxiei, protopopul Ioan Piuaru din Sadu, autorul primului manual de Omiletică în românește, tipărit sub titlul: *Retică adecă învățătura și întocmirea frumoasei cuvântări* (Buda, 1798). Doctorul Ioan Piuaru a ajutat pe episcopul Iosif al Argeșului să retipărească *Mineiele* de la Râmnic la Buda, în 1804-1805, în două serii, una pentru Țara Românească, alta pentru Transilvania și Banat.

Lucrări teologice și istorice în Biserica unită. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, în noua tiparniță a Episcopiei unite de la Blaj au apărut câteva lucrări teologice (pe lângă numeroase cărți de slujbă). Între acestea consemnăm: *Păstoriceasca datorie* (1759), o lucrare pastorală, *Păstoreasca poslanie sau dogmatica învățătură a Besearicii Răsăritului către cuvântătoarea turmă...* (1760), *Teologia Dogmatică pentru învățătura clerului celui tânăr...* a profesorului Dimitrie Caian „cel tânăr” (3 vol. 1804-1811) etc., lucrări care nu se abăteau cu nimic de la învățătura Bisericii Ortodoxe.

Numeroase lucrări teologice au fost scrise de cunoscuții reprezentanți ai iluminismului transilvănean. *Gheorghe Șincai* (1754-1816) a întocmit o singură lucrare teologică – cu caracter didactic – *Catehismul cel mare cu întrebări și răspunsuri* (Blaj, 1783, apoi alte ediții, până pe la mijlocul secolului al XIX-lea). În prefață arăta că a scris despre „toate dogmele și încheiturile credinței cei adevărate, toate dregătoriile creștinești și toate obiceiurile Bisericii Răsăritului”. A scris apoi o serie de manuale didactice: *ABC sau Bucoavnă* (1783), *Îndreptare către aritmetică* (1785) ș.a.

Ieromonahul *Samuil Micu* (1745-1806) a lăsat o moștenire literar-teologică mult mai bogată. La Viena a tipărit o *Carte de rugăciuni, pentru evlavie omului creștin* (1779, cu litere latine) și două lucrări în latinește: *Disertatio canonica de matrimonio juxta disciplinam Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație canonică despre căsătorie după obiceiul Bisericii Ortodoxe, 1781) și *Disertatio de jejuniis Graecae Orientalis Ecclesiae* (Dizertație despre posturile Bisericii Ortodoxe, 1782 și trad. rom., Buda 1828). La Blaj a tipărit o carte de predici cu titlul: *Propovedanie sau învățături la îngropăciunea oamenilor morți* (1784, ed. II, Sibiu, 1842), câteva lucrări de teologie sistematică: *Teologia moralicească sau Bogoslavia*

(2 vol., 1796), *Teologie dogmatică și moralicească despre Taine preste tot* (1801), apoi șapte lucrări despre cele șapte Taine, fiecare cu titlul *Teologie dogmatică și moralicească despre Taina...* (1801-1802), iar la Sibiu a tipărit un *Acatist și rugăciuni* (1801).

Din perioada sederii sale la Blaj, au rămas și câteva manuscrise cu traduceri din Sfinții Părinți răsăriteni: *Cuvântări ale Sfântului Vasile cel Mare*, *Cuvântări și Cartea despre preoție a Sfântului Ioan Gură de Aur*, *Catehezele Sfântului Chiril al Ierusalimului*, *Cartea despre fugă a Sfântului Grigorie de Nazianz*, *Viața și scrierile Părinților apostolici*, apoi traduceri din Sfinții Efreem Sirul, Atanasie Sinaitul, Andrei Criteanul, Ioan Scărarul, Ioan Damaschin, Teodor Studitul și alții. A tradus și cartea *Urmarea lui Hristos* a lui Thomas a Kempis, tipărită numai după moartea sa (1812).

Are apoi câteva lucrări dogmatice și canonice originale, tot în manuscris: *Carte despre descoperirea cea dumnezeiască*, *De datorile cinurilor călugărești*, *Carte despre căsătorie*, *Canoanele săboarelor a toată lumea și a celor nameasnice și ale Sfinților Părinți, cele primite în Biserica Răsăritului*, *Cuvântări bisericești sau predice*. Tot în manuscris au rămas și câteva lucrări de istorie bisericească: *Cunoștință pe scurt a istoriei bisericești*, *Istoria bisericească pe scurt*, *Istoria împărecherii între Biserica Răsăritului și a Apusului*. A tradus o parte din *Istoria bisericească* a abatelui catolic francez Claude Fleury (1640-1723) – unul din reprezentanții de seamă ai galicanismului –, tipărită în 20 de volume, care expunea faptele petrecute până în anul 1414. Samuil Micu a tradus numai 12 cărți, în cinci volume, cuprinzând istoria Bisericii creștine până la mijlocul secolului IV. Volumul IV din lucrarea sa *Istoria, lucrurile și întâmplările românilor* era intitulat *Istoria bisericească a Episcopiei românești din Ardeal*. Trebuie subliniat că în întreaga sa concepție teologică, Samuil Micu mergea pe linia tradiției ortodoxe, condamnând încercările de catolicizare ale episcopului Ioan Bob de la Blaj.

Cea mai însemnată operă tipărită acum este *Biblia* din 1795, la traducerea căreia a ostenit tot Samuil Micu, pe atunci ieromonah în mănăstirea Sfânta Treime din Blaj (tipărirea a început încă din 1 noiembrie 1793). În prefața semnată de el, arăta că această nouă ediție integrală a Sfintei Scripturi se datora faptului că aceea de la București, din 1688, avea multe cuvinte greu de înțeles, cât și pentru că a devenit foarte rară. Este adevărat că episcopul Petru Pavel Aron a făcut o nouă traducere, dar fără să-i dea o formă definitivă. După moarte, unele fragmente din traducerea lui s-au pierdut. Dar Samuil Micu n-a folosit traducerea lui Aron, voind „ca stilul și așezarea graiului întru aceeași Biblie să nu fie osibit, puindu-se unele din acea tălmăcire (a lui Aron, n.n.). altele dintru a altuia”, ci a socotit „ca toată Biblia, de unul cu asemenea stil și așezare a graiului să se tălmăcească”. Drept aceea, el a „îndreptat graiul” Bibliei de la 1688, dar o bună parte din Vechiul Testament – „mai mult de nou, de pre cel elinesc a celor șapte zeci de dascăli (Septuaginta n.n), l-am tălmăcit”. Noua ediție cuprindea și unele

note explicative (glose), locurile paralele, scurte rezumate la fiecare capitol, precum și considerații introductive (isagogice) pentru fiecare carte. Ea a fost folosită de edițiile de mai târziu ale Bibliei românești: Petersburg (1819), Buzău (1854-1856) și Sibiu (1856-1858).

O activitate teologică remarcabilă a desfășurat și *Petru Maior* (c. 1756-1821). În perioada cât a funcționat ca profesor în Blaj a scris opera canonico-istorică – rămasă în manuscris – intitulată *Procanonul*, în care combătea primatul papal, pretinsa infailibilitate a papei („nesmântnicia”) și dorința acestuia de stăpânire universală, susținând învățătura ortodoxă despre puterea bisericească și despre infailibilitatea Bisericii. În altă lucrare, rămasă în manuscris, *Protopapadichia adică puterea, drepturile sau privilegiile protopopilor celor românești în Ardeal*, Petru Maior cerea respectarea drepturilor protopopilor români în conducerea bisericească, pledând pentru reintroducerea sinodalității în Biserica unită (soborul mare și soborul mic), împotriva absolutismului lui Ioan Bob.

În cursul celor 24 de ani de păstorire ca protopop și paroh în Reghin, Petru Maior a desfășurat o apreciabilă activitate omiletică. Predicile sale au fost tipărite la Buda în trei volume: *Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morți* (1809, cu 40 de predici și 11 „iertăciuni”), *Didahii, adică învățături pentru creșterea fiilor – la îngropăciunea fiilor morți* (1809, cu 15 cuvântări) și *Prediche sau învățături la toate duminicile și sărbătorile anului* (1810, în trei părți, cu 63 de predici). Prin acestea s-a făcut, în Transilvania, trecerea de la cazanie la predica propriu-zisă, rostită liber. Deși erau prelucrate după iezuitul italian Paul Segneri, predicile lui Maior erau adaptate la realitățile din Transilvania, fiind, în același timp, în conformitate cu învățătura și tradițiile Bisericii Ortodoxe, ca și în celelalte lucrări (de pildă, nu cita nici un teolog apusean, ci numai pe Părinții bisericești din primele veacuri creștine). De aceea, predicile sale au fost solicitate nu numai de preoții uniți, ci și de cei ortodocși.

Notăm și faptul că Petru Maior este autorul primei istorii a Bisericii românești de pretutindeni care a văzut lumina tiparului (a lui Micu, scrisă înaintea lui, a rămas în manuscris). A apărut sub titlul *Istoria Bisericei românilor, atât a cestor dincoace, cât și a celor dincolo de Dunăre* (Buda, 1813). În partea întâia Maior se ocupa de creștinarea românilor, iar în partea a doua de episcopiile românești, mai ales cele din Transilvania. Deși era unit, Petru Maior dovedește a fi un istoric obiectiv, prezentând adevăratele sentimente ale clerului și credincioșilor față de uniție și înfierând încercările de catolicizare ale episcopilor Ioan Patachi și Ioan Bob, dar mai ales ale teologilor iezuiți. Rezultă dar că, în lucrările lor teologice, acești reprezentanți ai iluminismului transilvănean au mers pe linia învățăturilor și tradițiilor ortodoxe, deși aparțineau Bisericii unite.

În timp ce funcționa la Buda în calitate de „crăiesc revizor” (cenzor) și corector al cărților românești care se editau în „crăiasca tipografie a Universității din Buda”, a mai publicat acolo și alte lucrări, cu caracter istoric și lingvistic

(*Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, cu două anexe (1812), dar și unele cărți pentru luminarea țăranimii, sau lucrarea lui Fénelon, *Întâmplările lui Telemach* (1818), tradusă din limba italiană.

Scolile Bisericii. În acest secol, apar tot mai multe știri în legătură cu școlile înființate pe lângă centrele eparhiale și pe lângă diferite mănăstiri și biserici parohiale. În afară de școlile întreținute de centrele eparhiale la București, Râmnic, Buzău, Argeș, Iași, Roman, Rădăuți și Huși, au funcționat și școli mai vechi, ori s-au înființat altele, pe lângă mănăstiri și biserici parohiale – mai ales în orașe –, întreținute de mănăstirile și parohiile respective. Așa au fost: școlile de la mănăstirile Sfântul Gheorghe Vechi (atestată încă din secolul XVI), Coltea (înființată prin 1703-1707, o dată cu spitalul), Toți Sfinții (Antim), Văcărești, de la bisericile Domnița Bălașa și Bătește, toate în București, școala de la Pătroaia, înființată de mitropolitul Neofit Cretanul, de la biserica Sfântul Dumitru din Craiova, de la biserica domnească și schitul Buliga din Pitești, de la bisericile Sfântul Sava, Sfântul Nicolae, Sfânta Vineri și mănăstirea Barnovschi din Iași etc. Se cunosc și numele unor dascăli ai acestor școli care aparțineau clerului: „popa” Flor de la școala de la Sfântul Gheorghe Vechi din București, Iosif ieromonahul și Evloghie de la școala slavonească din Iași și alții.

Am menționat în alt loc cursurile de pregătire a preoților organizate de Constantin Mavrocordat pe lângă centrele eparhiale din Moldova, în 1741, „școala duhovnicească” de la Putna (1774), „școala cliricească” de la Sfântul Ilie din Suceava (1786), școlile de pe lângă biserica Sfântul Dumitru și mănăstirea Obdeanu (1775), ambele în Craiova și cea de la mănăstirea Antim din București (1797).

Pe seama acestor școli s-au tipărit o serie de manuale didactice, cum au fost *Bucoavnele* lui Grigorie Socoteanu (Râmnic, 1749) și Iacob Putneanu (Iași, 1755) și altele. În 1795 învățatul episcop Amfilohie Hotiniul a tipărit la Iași două manuale didactice. Primul se intitula *De obște Geografie pe limba moldovenească, scoasă de pe Geografia lui Buffier*. Această carte – cu 230 de pagini – este mai mult o prelucrare după Geografia universală a lui Claude (it. Claudio) Buffier (1661-1737, – călugăr iezuit francez, născut în Polonia, stabilit la Paris, scriitor, filosof și teolog). Lucrarea s-a tradus după o versiune italiană. Amfilohie a adus însă și câteva elemente noi, și anume o însemnare despre domniile Moldovei, începând de la Dragoș Vodă până în 1795, apoi un capitol „despre Moldova”, prelucrat dintr-o geografie publicată la Tirnavia în 1704. Geografia episcopului Amfilohie continuă drumul deschis de Dimitrie Cantemir cu *Descrierea Moldovei*. A fost folosită încă în manuscris, în școala duhovnicească de la Putna, după cum aflăm dintr-un certificat de absolvire a cursurilor acesteia. De ea s-au folosit și alți autori de manuale didactice (de pildă Nicola Nicolau, care a tipărit o *Geografie* la Buda (2 vol., 1814-1815).

În sfârșit, în 1795, a apărut cartea intitulată *Elemente aritmetice...* cu 168 pagini, în 18 capitole, sub formă de dialog între dascăl și elev. Era o prelucrare după Aritmetica italianului Alessandro Conti, tipărită în 1730. În cuprinsul cărții sunt introduse și câteva unități de măsură folosite numai de români, iar printre modalitățile de numărare amintește și „răbușul”.

În manuscris a rămas de la el o *Gramatică de la învățătura fizicii*, scoasă de pe limba italienească pe limba moldovenească (1796). Manuscrisul are patru părți: 1. „somologhie” (un fel de anatomie); 2. „cosmologhie, care cuprinde o vedere de obște pentru toată lumea mai întâi, pentru soare, pentru lună, pentru planete, pentru cometi au steli cu coadă, pentru stelile statornice au întărite”; 3. „aerologhie și mai întâi pentru atmosfera ori pentru aer, pentru vânturi, pentru meteore, pentru ivirile cerești”; 4. „gheologhie”. În predoslovie manuscrisului se pot citi și aceste cuvinte: „cel ce nu are iubire și dragoste adâncă către patria sa, pentru țara și pământul și limba în care s-a născut, păcatu este ca și cel ce trece cinstea părinților săi”. Un alt manuscris atribuit lui Amfilohie era intitulat: „*A toată lumea călătorie sau înștiințare de lume cea vechi și cei noi*, adică istorie de toate pământurile ce sunt până acum știute la patru părți ale lumii, date în limbă franțuzească de abatele I. Beleport. S-au tălmăcit pe limba rusească în Sanct Petersburg la leat 1780, s-au scos pe românească limbă la leat 1785... în Iași”.

Menționăm că în manualele sale apar o serie de termeni noi, științifici, din care unii au rămas până azi: aritmetică, cfadrat, cifră, ecfilater, glob, horografie, orizont, perpendicular, sferic, est, sud ș.a.

În Transilvania, pe lângă vechea școală românească de la biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului, care avea ca dascăli cărturari de seamă (cum au fost Ioan și Radu Duma), funcționau și alte școli românești pe lângă mănăstiri (Prislop, Râmet, Sâmbăta de Sus, Cioara, Șinca Veche, Hodoș-Bodrog, Moisei etc.), în care se preda scrisul, cititul, aritmetica, muzica bisericască. În secolul de care ne ocupăm, s-a înființat o școală elementară („de obște”) pe lângă mănăstirea Sfânta Treime din Blaj, condusă de dascălul Constantin Dimitrievici, originar din Aricești-Romanăți (1754). În ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea, s-au înființat câteva sute de școli „poporale” în parohiile românești din Transilvania, Banat, Bihor și Maramureș, puse sub îndrumarea Episcopilor de la Sibiu, Blaj, Timișoara, Caransebeș-Vârșet și Arad.

Școlile primare unite din Ardeal au avut, timp de 12 ani, ca director pe Gheorghe Șincai (1782-1794), care a reușit să înființeze aproape 300 de școli. Cele ortodoxe au fost conduse, succesiv, de Dimitrie Eustatievici (1786-1795), protopopul Radu Tempea V (1796-1808), preotul Gheorghe Haines (1808-1812) și protopopul Moise Fulea (1814-1838), care au înființat aproape 300 de școli primare ortodoxe (în 1843 erau 298). În Banat, între directorii școlilor ortodoxe românești s-a numărat cărturarul Constantin Diaconovici Loga (1831-1850).

Acești directori, ca și alți cărturari români, au publicat mai multe manuale didactice pe seama elevilor sau chiar a învățătorilor. De pildă, Dimitrie Eustatievici a scris *prima Gramatică românească* în 1757, dar a rămas în manuscris, Gheorghe Șincai a tipărit: *Abecedarul, Catehismul mare, Îndreptare către aritmetică*, toate în mai multe ediții, Radu Tempea V o *Gramatică românească* (Sibiu, 1797), Constantin Diaconovici Loga *Ortografia sau dreapta scrisoare* (Buda, 1818) și *Gramatica românească* (Buda, 1822), fără să mai menționăm numeroasele *Abecedare*, cunoscute atunci sub numele de *Bucoavne* sau *Bucvare*. Unii dintre dascălii acelor școli erau preoți, dar cei mai mulți erau „diecii”, sau „cantorii” parohiilor respective (în mai multe sate din Transilvania cântărețul este numit și azi „diac”).

În acest secol s-au înființat primele cursuri de pregătire a viitorilor preoți. În 1786 s-a deschis la Sibiu un curs pentru pregătirea viitorilor preoți și învățători, condus de Dimitrie Eustatievici, iar mai târziu de protopopii Radu Tempea V și Gheorghe Haines. Ca manuale se foloseau: *Preoția sau îndreptarea preoților* (1789), *Desvoaltele și tâlcuțele Evangheliei a duminicilor, a sărbătorilor și a oareșcărilor zile spre trebuința catehetilor și a dascălilor neuniți* (1790), ambele la Sibiu.

În 1766, protopopul Gheorghe Petrovici al Hisiașului (jud. Timiș) a înființat cursuri de „preparandie” (pedagogie) pe lângă protopopiat. Câțiva ani mai târziu, în 1779, dascălul Mihail Martinovici Roșu din Jadani (azi Cornești-Timiș) a deschis un „curs de normă” (pedagogie), de câteva luni, la Timișoara. În 1790, același Mihail Roșu a deschis un curs de teologie la Timișoara, care a funcționat până în 1794.

Biserica unită a înființat un seminar teologic sau „școală de preoție” la Blaj, o dată cu școala „de obște” și cea „a limbilor și științelor” (gimnaziul), în 1754. Primii profesori ai seminarului au fost ieromonahii Silvestru Caliani, Atanasie Rednic, viitorul episcop, apoi Gherontie Cotorea.

În pofida condițiilor grele prin care au trecut cele trei țări românești în secolul al XVIII-lea, s-au tipărit, totuși, unele cărți teologice. De asemenea, au circulat sute de manuscrise cu traduceri din Sfinții Părinți și scriitori postpatristici sau din teologii moderni greci și ruși. Unii din preoții cărturari ai timpului aveau și alte preocupări: istorice, lingvistice, literare. Tot în acest secol s-au deschis o serie de școli românești, precum și primele cursuri de pregătire a viitorilor preoți.

Bibliografie

Lucrări generale: N. IORGA, *Contribuții la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea și al XIX-lea. Scriitorii bisericești*, „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit.”, s. II, XXVIII, București, 1906, p. 183-240; D. POPOVICI, *La littérature roumaine à l'époque des lumières*, Sibiu, 1945, VII + 516 p. (a se vedea și: D. POPOVICI, *Studii literare, I. Literatura română în epoca „luminilor”*).

Cluj, 1972, 522 p.); ALEXANDRU DUȚU, *Coordonate ale culturii românești în secolul XVIII (1700-1821)*, București, 1968, 398 p.; MARIO RUFFINI, *Aspetti della cultura religiosa ortodossa romena medievale (secoli XIV-XVIII)*, Roma-Milano, 1980, 250 p.; vol. *Contribuții transilvănene la teologia ortodoxă*, Sibiu, 1988, 408 p.; MIRCEA PĂCURARIU, *Cultura bisericească în Oltenia în trecut și astăzi*, în MO, an L, 1998, nr. 1-6, p. 68-94. A se vedea și MIRCEA PĂCURARIU, *Dictionarul teologilor români*, București, 1996, 504 p. (ed. II, București, 2002, 550 p.).

Lucrările teologice ale iluminiștilor transilvăneni: IOAN BĂLAN, *Biblia de la Blaj*, în „Cultura Creștină”, Blaj, an IV, 1914, nr. 5, p. 133-141, nr. 6, p. 176-182 și nr. 7, p. 197-202; GHEORGHE MOISESCU, *Samuil Micu Clain. 150 de ani de la moartea sa*, în BOR, LXXIV, 1956, nr. 10-11, p. 1057-1077; NICOLAE MLADIN, *Samuil Micu Clain teologul*, Sibiu, 1957, 143 p.; IOAN BUNEA, *Scrieri patristice traduse de Samuil Micu Clain*, în BOR, an XCIV, 1976, nr. 9-12, p. 985-993; MIRCEA PĂCURARIU, *150 de ani de la moartea lui Gheorghe Sincal*, în BOR, an LXXXV, 1967, nr. 1-2, p. 95-114 (și în vol. „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 148-165).

GRIGORIE MARCU, *Procanonul lui Petru Maior*, ediția II, îngrijită de..., Sibiu, 1948, XXIV + 154 p.; GRIGORIE T. MARCU, *Lupta lui Petru Maior împotriva papalității. Însemnări în legătură cu actualitatea Procanonului său*, în „Ortodoxia”, an IV, 1952, nr. 3-4, p. 488-515; ALEXANDRU ARMAND MUNTEANU, *Opera canonică a lui Petru Maior*, în BOR, an LXXVIII, 1960, nr. 9-10, p. 791-816; AUREL RADU, *Opera omiletică a lui Petru Maior*, în ST, an XIX, 1967, nr. 9-10, p. 656-673; D. STĂNILOAE, *Comemorarea a 150 de ani de la moartea lui Petru Maior*, în BOR, an LXXXIX, 1971, nr. 1-2, p. 174-186; MIRCEA PĂCURARIU, *Considerații asupra Istoriei bisericești a lui Petru Maior*, în MA, an XVI, 1971, nr. 5-6, p. 386-408 (și în vol. „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 166-189); MIRCEA PĂCURARIU, *Un precursor al Reîntregirii Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania: Petru Maior*, în MB, an XXI, 1971, nr. 10-12, p. 534-549; MARIA PROTASE, *Petru Maior: un ctitor de conștiințe*, București, 1973, 413 p. (cu o bogată bibliografie); PETRU MAIOR, *Scrieri alese*, 2 vol., ediție îngrijită de Florea Fugariu, București, 1976; PETRU MAIOR, *Istoria Bisericii românilor*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Ioan Chindris, București, 1995, 280 p.; PETRU MAIOR, *Protopapadichia*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, note, glosar, indici, rezumat și bibliografie selectivă de Laura Stanciu, Alba Iulia, 1998, 326 p.

Alte lucrări scrise în Transilvania: STERIE STINGHE, *Istoria beseariceii Șcheilor Brașovului* (manuscript de la Radu Tempea), Brașov, 1899, VII + 220 + 7 + 15 p.; RADU TEMPEA, *Istoria sfintei beserici a Șcheilor Brașovului*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice de nume, glosar, note de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, 1969, 225 p. Pentru preoții Tempea să se vadă: CANDID C. MUȘLEA, *O dinastie de preoți și protopopi Radu Tempea. Șase generații de preoți și protopopi din aceeași familie*, Brașov, 1939, 117 p.; vezi și EMILIAN CIORAN, *Sapte generații de preoți și protopopi-profesori din aceeași familie: Barcianu, 1699-1903*, Sibiu, 1991, 136 p.

G. ISTRATE, *Gramatica lui Radu Tempea*, în „Analele Universității Al. I. Cuza, Iași, Științe Sociale”, VI, 1960, p. 17-34; DUMITRU BELU, *Cea dintâi Omiletică în limba română („Retorica” de la 1798)*, în MA, an VIII, 1963, nr. 9-10, p. 709-737.

GHENADIE ENĂCEANU, *Uniția sau legea a treia. Întrebări și răspunsuri ce s-au izvodit adică uniia în Tara Ardealului*, în BOR, an VII, 1883, p. 496-515; IOAN LUPAS, *Chestiunea originii și continuității românilor într-o predică de la 1792*, în vol. „Studii, conferințe și comunicări istorice”, I, București, 1928, p. 375-388; TEODOR BODOGAE, *Despre cunoștințele teologice ale preoților noștri de acum 200 de ani. Semnificația unui manuscris din 1765*, Sibiu, 1944, LXX + 7 p. (extras din „Anuarul XX al Academiei teologice Andreiane”, Sibiu, 1944, p. 177-306).

Amfilohie al Hotinului: AL. PAPADOPOL-CALIMACH, *Amfilohie Hotiniul*, în „Revista pentru istorie, arheologie și filologie”, III, vol. V, fasc. II, București, 1885, p. 319-330; ARSENIE

STADNIȚKI, *Amfilohie episcop al Hotinului*, în RSIAB, vol. XV, 1922, p. 41-56; ȘTEFAN BERECHET, *Activitatea literară a episcopului de Hotin Amfilohie*, în BOR, an XLIII, 1925, nr. 12, p. 734-737; V. URSĂCHESCU, *Aritmetica vlădicei Amfilohie*, în BOR, an XLIV, 1926, nr. 1, p. 20-23; CLAUDIU ISOPESCU, *Il vescovo Amfilohie Hotiniul e l'Italia*, Roma, 1933, 36 p. (extras din „L'Europa Orientale”, fasc. IX-X, 1933; retipărit în volumul aceluiași: *Saggi romeno-italo-ispatici*, Roma, 1943, p. 27-56); DINA CĂPLESCU, *Din istoria terminologiei aritmetice românești*, în „Omăgiu lui Iorga Iordan cu prilejul împlinirii a 70 de ani”, București, 1958, p. 155-157; N.A. URSU, *Formarea terminologiei geografice în limba română*, în același volum, p. 871-876.

V. A. URECHIA, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu*, în „An. Acad., Rom. Mem. Sect. Ist.”, s. II, t. X (1887-1888), p. 183-233; DIMITRIE DAN, *Arhimandritul Vartolomei Măzăreanu. Schiță biografică și bibliografică, cu mai multe anexe*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Lit.”, t. XXXIII, 1910-1911, p. 243-347.

ANTONIE PLĂMĂDEALĂ, *Lazăr Leon Asachi în cultura română*, Sibiu, 1985, 524 p.; *Noi informații despre viața Bisericii noastre strămoșești în secolele XVIII-XIX*, în MMS, an LXIII, nr. 1, 1987, p. 113-120 (câteva nume de cărturari).

Dionisie Ecclesiarhul. *Cronograful Țării Românești de la 1764 până la 1815, scris de...*, în „Tesaur de monumente istorice”, tom. II, București, 1863, p. 159-236; *Cronograful Țării Românești*, ed. C. Nicolăescu-Plopșor, Rm. Vâlcea, 1934, XIX + 215 p.; ION DONAT, *Dionisie Ecclesiarhul. Constatări și observații noi*, în „Arhivele Olteniei”, nr. 74-76, 1937, p. 286-301 (și extras); ION VĂRTOSU, *Date noi despre Dionisie Ecclesiarhul*, în BOR, an LV, 1937, nr. 5-6, p. 328-349; OCTAVIAN PĂUN, *Dionisie Ecclesiarhul. Cronograful Țării Românești*, în „Analele Universității Parhon-Filologie”, VIII, 1959, p. 159-165; D. BĂLAȘA, *Contribuția cronicarului Dionisie Ecclesiarhul la îmbogățirea Molitfelnicului românesc*, în BOR, an LXXXVI, 1968, nr. 1-2, p. 209-221; D. BĂLAȘA, *Cronicarul Dionisie Ecclesiarhul*, în MO, an XXXIV, 1982, nr. 1-3, p. 89-112 și nr. 7-9, 1982, p. 559-583 (cu bogată bibliografie); RADU CONSTANTINESCU, *Dionisie din Pietrari, miniaturist și caligraf*, București, Meridiane, 1982, 67 p. + XL planșe; A. VERESS, *Tipografia românească la Buda*, în rev. „Boabe de grâu”, an III, 12, 1932, p. 593-612; IOAN GEORGESCU, *Tipografia Seminarului din Blaj*, în „Boabe de grâu”, an V, 1934, nr. 1, p. 1-31.

Naum Râmnicăneanu: CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p. (lucrările sale scrise în limba greacă, cu traducerea în românește; CONSTANTIN ERBICEANU, *Viața și activitatea literară a protosinghelului Naum Râmnicăneanu*, București, 1900, 97 p. (Acad. Rom., Discursuri de recepție, XXII); ȘT. BEZDECHI, *Protosinghelul Naum Râmnicăneanu despre originea neamului și a limbii noastre*, în rev. „Transilvania”, Sibiu, an LXXIV, 1943, nr. 3-4, p. 231-237; ȘT. BEZDECHI, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmnicăneanu*, partea I. Text însoțit de un studiu introductiv, Cluj-Sibiu, 1944, 107 p.; G. CĂLINESCU, *Naum Râmnicăneanu*, în SCILF, 1960, p. 22-33; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Naum Râmnicăneanu*, în „Studii de Muzicologie”, vol. IX, București, 1973, p. 149-192.

Manuscrise slave: P. P. PANAITESCU, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei R.S.R.*, București, 1959, XX+406 p.; PAUL MIHAIL și ZAMFIRA MIHAIL, *Manuscrise slave în colecții din Moldova*, în „Romanoslavica”, XIX, 1979, p. 33-76.

Manuscrise românești: D. FECIORU, *Manuscrisele de la Neamț. Traduceri din Sfinții Părinți și din scriitorii bisericești*, în ST, an IV, nr. 7-8, 1952, p. 459-487; D. FECIORU, *Catalogul manuscriselor românești din Biblioteca Patriarhiei Române*, în ST, an XI, 1959, nr. 5-6, până la an XVI, 1965, nr. 9-10; G. STREMPER, *Copisti de manuscrise românești până la 1800*, vol. I, București, 1959, XLIII + 351 p.; GABRIEL STREMPER, *Catalogul manuscriselor românești* (3 vol.), București, 1978-1987, 431 + 503 p. + 494 p.

Copisti din Transilvania și Banat: VIRGIL MOLIN, *Copisti moldoveni în Banat la începutul secolului al XVIII-lea*, în MB, an XIV, 1964, nr. 4-6, p. 210-221; ATANASIE POPA, *Cărturar*

bihorean din secolul al XVII-lea: Vasile Sturze Moldoveanu, în MMS, an XLII, 1966, nr. 1-2, p. 54-69; ATANASIE POPA, *Copisti moldoveni în Transilvania în secolele XVII și XVIII*, în MMS, an XLV, 1969, nr. 7-9, p. 458-467; ATANASIE POPA, *Copisti și manuscrise în Bihor în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în „Crisia”, Oradea, 9, 1979, p. 323-336; FLORIAN DUDAȘ, *Manuscrisele românești din bisericile Bihorului*, 2 vol., I. *Începuturile scrisului românesc în Țara Crișurilor*. II. *Literatura medievală și catalogul manuscriselor*, Oradea, 1985-1986, 272 p. + 75 fig. (I) + 370 p. + 20 fig. (II); FLORIAN DUDAȘ, *Manuscrisele românești medievale din Crișana*, Timișoara, 1986, 250 p.; FLORIAN DUDAȘ, *Cărturari și artiști din Muntenia și Moldova peregrini în Crișana*, Timișoara, 2003, 434 p.

Scolile înființate de Biserica: I. IONASCU, *Scoala de la Colțea*, în BOR, an LVI, 1938, nr. 11-12, p. 810-822; GEORGE POTRA, *Scoala domnească de slovenie de la biserica Sf. Gheorghe Vechiu din București*, în GB, an XX, 1961, nr. 9-10, p. 837-878; MARIN M. BRANIȘTE, *Câteva stiri despre scolile din orașul Pitești, înființate pe lângă biserici înainte de Regulamentul Organic*, în MO, an XVII, 1965, nr. 3-4, p. 173-185; CONSTANTIN A. STOIDE, *Contribuții la istoria învățământului în scolile din Iași în secolul al XVIII-lea*, în vol. „Contribuții la istoria învățământului românesc”, București, 1970, p. 86-114; GH. PĂRNUȚĂ, *Scolile din orașele Țării Românești (secolele XVI-XVIII)* în *Ibidem*, p. 115-148; FLORENTA IVANIUC, *Mănăstirile bucureștene – importante centre de cultură în veacul al XVIII-lea*, în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 7-8, p. 810-821.

PETRU REZUȘ, *Din istoria învățământului teologic în Moldova de nord. Școala duhovnicească de la Putna*, în MMS, an XXXVII, 1961, nr. 1-2, p. 18-22; PETRU REZUȘ, *Din istoria învățământului teologic în Moldova*, în MMS, an XLV, 1969, nr. 3-4, p. 166-180; M. I. AVĂDANII, *Academia domnească – treaptă nouă în dezvoltarea învățăturilor înalte din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în MMS, an LII, 1976, nr. 7-8, p. 478-493.

NICOLAE ALBU, *Istoria învățământului românesc din Transilvania până la 1800*, Blaj, 1944, 367 p.; ILEANA BOZAC și POMPIIU TEODOR, *Învățământul românesc din Transilvania în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în vol. „Din istoria pedagogiei românești”, II, București, 1966; LUCIA PROTOPOPESCU, *Contribuții la istoria învățământului din Transilvania 1774-1805*, București, 1966, 354 p.

AUREL COSMA, *Cursuri române de teologie în Timișoara la 1790*, în MB, an XXV, nr. 7-9, 1975, p. 406-408; PETRU RADU și DIMITRIE ONCIULESCU, *Contribuții la istoria învățământului din Banat*, ed. II, Timișoara, 1976, VIII + 343 p. (litogr.); ed. II, București, 1977, 336 p.; VICTOR TÂRCOVNICU, *Istoria învățământului din Banat până la anul 1800*, București, 1978, 247 p.; NICOLAE BOCSAN, *Contribuții la istoria iluminismului românesc*, Timișoara, 1986, 427 p.

A se vedea și volumul *Contribuții la istoria învățământului românesc. Culegere de studii*, București, 1970, 205 p. și N. IORGA, *Istoria învățământului românesc*, București, 1971 (reeditare); *Istoria învățământului din România*, I, București, 1983, 462 p. + 52 pl.

ARTA BISERICESCĂ ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Epoca fanariotă reprezintă un declin și în istoria artei românești. Se înregistrează doar câteva biserici monumentale în Țara Românească și mai multe picturi, care urmează tradițiile picturale brâncovenesti, puține realizări sculpturale, miniaturistice sau din celelalte ramuri ale artelor decorative.

În toate ramurile artei se constată o influență a barocului, mult răspândit atunci în țările Europei, iar spre sfârșitul secolului și începutul celui următor influențe ale neoclasicului. În schimb, în toate țările românești s-a dezvoltat o artă „populară” autentic românească, realizată de constructori, zugravi, iconari, proveniți din rândul țărănimii și al preoțimii de mir.

Arhitectura. Dezvoltarea arhitecturii a fost în mare măsură condiționată de instaurarea regimului turco-fanariot în Țara Românească și Moldova și de guvernarea habsburgică în Transilvania. La începutul perioadei, se mai realizează câteva monumente de seamă ridicate de domni și marea boierime, dar ele dispar treptat, încât locul marilor mănăstiri voievodale de odinioară a fost luat de schituri și biserici modeste, ctitorite de mici boieri, de negustori, de meșteșugari organizați în bresle, de călugări, preoți de mir, de credincioși-țărani.

Mănăstirea Văcărești (1716-1722) reprezenta cel mai însemnat complex arhitectural din prima jumătate a secolului și, în același timp, ultima dintre marile ctitorii domnești din Țara Românească. Biserica mare a mănăstirii – impunătoare prin dimensiunile ei și prin bogăția decorației sculptate – relua planul mănăstirii Argeș. Din nefericire, a fost demolată în ultimii ani ai regimului comunist.

O altă realizare majoră a arhitecturii muntene din această perioadă este biserica Stavropoleos din București, cu o decorație picturală și sculpturală excepțională, în interior și exterior, impresionând mai ales pridvorul cu coloane de piatră și bogate sculpturi, inspirat după palatul brâncovenesc de la Mogoșoaia.

Mai pot fi menționate bisericile: Crețulescu, Sfântul Elefterie Vechi din București, schitul Balamuci-Ilfov, bisericile din Calvini-Buzău, Râfov-Prahova, Pietroșița-Dâmbovița, biserica de largi dimensiuni cu hramul Toți Sfinții din Râmnicu Vâlcea, zidită de episcopul Grigorie Socoteanu, cu ajutorul unor credincioși, toate cu frumoase pridvoare brâncovenesti și cu o decorație bogată.

Ctitoriile preoților, ale târgoveților și ale poporului de rând au continuat tradițiile stilului brâncovenesc, pe care le-au adaptat, prelucrat și dezvoltat, dând naștere unor creații noi în arta medievală românească. Se observă tendința spre

simplificare a procedeelelor, cu puțină decorație sculptată, cu spații rezervate pentru zugrăveală, ca urmare a posibilităților materiale reduse ale ctitorilor.

Spre deosebire de Țara Românească, în Moldova, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, nu se cunosc monumente de artă bisericească mai reprezentative. La unele biserici din această perioadă se observă o puternică influență venită din Țara Românească (structură interioară, plan, plastică arhitecturală și decorativă), cum sunt bisericile Precista și Proorocul Samuil din Focșani.

Dar în ultimele patru decenii ale secolului, meșterii locali au început să caute anumite formule proprii, combinând câteva elemente din arhitectura Țării Românești cu altele, de proveniență locală și cu elemente de decor baroc și clasic, venite prin intermediul Rusiei și al Poloniei. Este semnificativă biserica Sfinții Teodori din Iași (1761), cu planul triconc, având la intrare un pridvor (exonartex) închis, pe care se înalță un turn clopotniță (o turlă este deasupra naosului), având în exterior pilaștri ușor proeminenți, cu baze și capiteluri de factură simplă, neodorică, cu mici frontoane etc. Este deci o fațadă barocă în genul Goliei. În același gen sunt bisericile Curelari și Tălpădari din Iași, Bălănești-Neamț, Răducanu din Târgu Ocna, Berzunți-Târgu Ocna, Doljești-Roman etc. Alte biserici diferă de cele menționate doar prin aceea că nu au turlă pe naos (Sfântul Gheorghe sau Mitropolia veche din Iași, Sfântul Nicolae din Târgu Ocna etc.).

Au fost studiate aproximativ 60 de biserici de lemn din Muntenia și 140 din Oltenia, cât și peste 160 din Moldova, marea majoritate din secolul de care ne ocupăm. Cele mai multe biserici au un plan dreptunghiular, cu absida altarului poligonală – în mai multe variante, – altele aparțin planului trilobat, cu abside laterale, cu trei sau cinci laturi. Se remarcă și pridvorul deschis, amplasat pe latura de sud sau de vest. Puține dintre ele au turlă, scunde. Cele mai multe se disting prin decorația lor sculptată (mai ales prin brâul median în formă de frânghie, decorarea nișei, a soclului, chenarele ușii de intrare – cu desene geometrice, motive florale, rozete etc.). Pictura este extrem de rară. Biserici mai reprezentative sunt cele din Râpciuni (sat dispărut de pe Valea Bistriței), azi în Muzeul Satului din București, Soci-Bacău, Răchitoasa-Bacău, Starchiojd-Prahova (una din 1749, alta din 1784).

Bisericile-bordeie. În Câmpia Olteniei și Munteniei (actualele județe Mehedinți, Dolj, Olt – partea cuprinsă în fostul județ Romanați – și Teleorman – partea dinspre Olt) existau și așa-numitele „biserici-bordeie”, necunoscute în alte zone ale țării, atestate documentar încă din prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Deși nu se mai păstrează astfel de biserici, au fost totuși identificate 45, la Salcia-Mehedinți, Calafat, Maglavit, Fântâna Banului, Dobridor, Galicea Mare, Băilești, Poiana Mare, Amărăștii de Jos (jud. Dolj), Vădastra, Cilieni, Hotaru, Celei (jud. Olt), Gârla, Islaz, Segarcea din Deal, Segarcea din Vale (jud. Teleorman) și altele. Ele erau ctitorite de preoții și credincioșii satelor respective.

Sub raport arhitectonic și decorativ, aceste biserici nu erau altceva decât o adaptare la nevoile cultice a locuinței tradiționale din zona respectivă. Erau construite pe jumătate în pământ (1,50-2 m adâncime), pe jumătate afară. Peretii lor erau îmbrăcați cu lemne de stejar (răzlopi), uneori cu nuiele împletite, lipite cu pământ și văruiți, mai rar din cărămidă. De regulă, erau de dimensiuni reduse (8-10 x 4-5 m), în formă de navă, cu cele trei încăperi tradiționale, altar, naos și pronaos, ca prestol servind o buturugă mare de stejar.

Acoperișul era format dintr-o împletitură de nuiele peste care se așezau paie și apoi pământ. Multe biserici-bordeie aveau la intrare un gârlici sau o tindă, adăpostind uneori și clopotul. În loc de ferestre se foloseau piei de vițel sau bășici de porc.

În *Transilvania*, arhitectura bisericească a luat o dezvoltare apreciabilă. În locul numeroaselor biserici ajunse în stăpânirea uniților – mai ales în urma descripției lui Buccow – ortodocșii au fost nevoiți să-și ridice alte biserici, fie de lemn, fie din zid, în funcție de posibilitățile lor materiale. Numeroase biserici din acest secol au fost ctitorite de negustorii români, ca o expresie a năzuinței lor de afirmare socială și națională.

Meșterii locali îmbină elemente venite din Țara Românească (pridvor deschis, brâu, arcade oarbe etc.) cu cele de proveniență autohtonă, dând naștere unui stil artistic propriu. Predomină și acum stilul arhitectonic autohton, adică planul dreptunghiular, cu absida decroșată, poligonală sau semicirculară, cu un turn clopotniță la fațada apuseană. Între bisericile reprezentative de plan dreptunghiular pot fi menționate: Alba Iulia Maieri, Calbor-Făgăraș, Gruș-Săliște, în prima jumătate a secolului, Cuvioasa Paraschiva din Rășinari (1755, zugrăvită în interior și exterior în 1785), Avrig, Sibiel, Sădu, Tălmăcel, Orlat, Topârcea, Cristian, toate în jurul Sibiului, Ighiel-Alba, Geoagiu de Sus-Hunedoara, Simon-Brașov, toate în a doua jumătate a secolului.

În aceeași perioadă, în părțile Brașovului și Sibiului și-a făcut apariția planul triconc de tradiție bizantină, împrumutat din Țara Românească. Între bisericile aparținătoare acestui stil se numără cele din Moeciul de Jos (ctitorită de negustorul Mihai Alexandru Vilara), Prejmer (de negustorul Ioan Vlad), Tohanul Nou și Ghimbav (ambele ctitorite de jupânul Ioan Boghici), bisericile Adormirea Maicii Domnului din Brașov (de negustorul Nicolae Ștefan), Sfânta Treime din Brașov-Dârste (de negustorii Mihai Vilara, Gheorghe Pop Radu, Răuț Leca ș.a.), Sfântul Nicolae din Covasna, bisericile din Cristian, Cernatu, Satulung, Turcheș, Zărnești, toate în jurul Brașovului, apoi bisericile Înălțarea Domnului din Săliștea Sibiului, din Tilișca-Sibiu, Cornești-Sighișoara și altele. Pridvorul deschis pe arcade, obișnuit în Țara Românească, apare la bisericile din Măieruș-Brașov (ctitoria fraților negustori Leca), Feldioara-Brașov ș.a.

Odată cu stăpânirea Habsburgilor catolici în Transilvania, a pătruns aici și stilul baroc, fie în arhitectura laică, fie în cea bisericească. Prima construcție

românească de acest gen a fost catedrala unită din Blaj (1738-1765), al cărei proiect a fost întocmit de italianul Giovanni Martinelli. Slabe influențe ale stilului baroc se observă la biserica unită (1783) și cele două ortodoxe din Sibiu, una zidită de episcopul Gherasim Adamovici (1787), alta de omul de afaceri Hagi Constantin Pop, numită „din groapă” (1802), la biserica ortodoxă Sfânta Treime din Brașov, numită și „grecească”, ridicată de mai mulți negustori aromâni între anii 1786-1787, la biserica „din deal” din Cluj (1790-1796) și la cea „a lui Bob” din același oraș (1803) etc.

În arhitectura bisericească ortodoxă din părțile de vest ale țării, influența stilului baroc s-a manifestat mai ales în Banat. Notăm biserica „mare” sau Adormirea din Lugoj (1759-1766), inspirată după catedrala romano-catolică din Timișoara, apoi cele din Mehadia și Sănnicolaul Mare. În stil baroc s-a construit și biserica mănăstirii Sfântul Simeon Stâlpnicul din Arad-Gai, în 1760-1762, ctitoria episcopului Sinesie Jivanovici. În Bihor, deși se menține planul bisericii-sală cu un singur turn, se observă, totuși, unele influențe ale barocului: biserica din Oradea-Velența, biserica „cu lună” din Oradea (1784-1790), cea din Beiuș, zidită tot atunci.

Alături de acestea, s-au ridicat numeroase *biserici de lemn*, specific românești, pe tot cuprinsul teritoriilor intracarpatiche. Potrivit ultimelor evaluări, repartitia numerică a bisericilor de lemn cu valoare de monument istoric este următoarea: 238 în Transilvania, 29 în Maramureș, 109 în Crișana și 21 în Banat. De regulă, sunt construite într-un plan simplu, dreptunghiular, alcătuit din încăperi simple, dispuse în lungime: pronaos, naos și altar (absida de est). Elemente variabile se observă doar la forma absidelor (dreptunghiulară, mai îngustă decât naosul și pronaosul, sau poligonală), la forma și locul pridvorului (latura vestică sau sudică).

În ce privește bisericile din Maramureș și Țara Lăpușului, se caracterizează prin acoperiș înalt, cu streșină largă, turn cu verticalitate accentuată deasupra pronaosului și un coif-săgeată. Unele au și patru turnulețe, la baza coifului. De regulă, acoperișul, construit în patru ape, este unul singur pentru toată biserica, la altele apare unul mai jos pentru absidă, altul mai înalt pentru restul bisericii. Bisericile din județele Sălaj și Cluj se remarcă prin prispele lor.

Între bisericile de lemn din Maramureș, consemnăm pe cele din Ieud, Cuhea (azi Bogdan-Vodă), Dragomirești (azi în Muzeul Satului din București), Bârsana, Oncești, Rozavlea, Șieu, Botiza, Poienile Izei, Sârbi-Susani, Budești, Desești, Giulești, Nănești, Călinești, Moisei, Săliștea de Sus, Borșa și altele.

În Țara Lăpușului se remarcă bisericile din Șurdești, Plopiș, Vad, Văleni, Răzoare (toate din secolul al XVIII-lea, cu turnuri monumentale și cu patru turnulețe la baza coifului), Rogoz, Libotin, Lăpuș, Cupșeni, Dobric, Stoiceni și altele.

Dintre cele peste 70 de biserici din Sălaj (toate din secolele XVII-XIX) trebuie consemnate mai ales cele din Cizer (azi în Muzeul Etnografic din Cluj), la care a lucrat și Horea, cunoscutul luptător din 1784, Petrindu (azi în același

muzeu), Chieșd, Zalnoc, Cehei, Poarta Sălajului, Sânpetru Almasului, Zimbor, Nadiș, Letca, Domnin, Fildu de Sus, cu un turn impresionant și cu patru turnulețe la baza coifului etc.

În părțile Clujului reținem bisericile din Păniceni, Aghireșu, Agârbiciu, Nadășu, Finișel, Ceaba, Bica, Mănăstireni și altele. Peste 50 de biserici de lemn se află în județul Hunedoara, între care Bretea Mureșană și Târnăvița, din secolul al XVII-lea, Brănișca, Mintia, Bejan, Alun, Muncelu Mare etc. Sunt foarte impresionante, prin arhitectura și pictura lor, cele din județul Bihor (Rieni, Brădet, Stăncești, Brusturi, Câmpani de Pomezău, Lazuri de Beiuș, Delureni, Tilecuș etc.)

Bisericile din Toplița-Harghita, Bilbor-Harghita, Reghin, Răstolița-Mureș, Călinești-Maramureș și altele prezintă influențe ale arhitecturii în lemn, specifică bisericilor de pe Valea Bistriței, în Moldova. În Banat sunt mai puține (la Poieni, Povărgina, Cebza, Crivina de Sus, Zolt, Românești, Margina etc.), ca și în părțile Aradului.

Multe din bisericile de lemn sunt zugrăvite de către meșteri populari. Atât prin arhitectură, cât și prin pictura lor, bisericile românești din lemn constituie o mărturie grăitoare a geniului artistic creator al poporului nostru.

Pictura bisericească. Secolul al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea reprezintă ultima fază a picturii medievale românești. În Țara Românească, s-au continuat mult timp tradițiile școlii brâncovenești de pictură bisericească (școala de la Hurezi și alte centre), care au trecut și în Transilvania.

Pe lângă acestea, în toate „țările” românești s-a dezvoltat acum o artă cu caractere populare, care constituie unul din fenomenele cele mai originale ale creației picturale românești de la sfârșitul Evului Mediu. Meșteri zugravi proveniți din rândul călugărilor și preoților de mir, al târgoveților și al țăranilor, au împodobit cu zugrăveli, – uneori naive, e adevărat –, mai ales biserici de mir. Până spre sfârșitul secolului al XIX-lea, în Țara Românească au fost zugrăvite în exterior peste 250 de biserici de mir, un adevărat „fenomen artistic”. Zugravii de biserici – ca și iconarii de altfel – folosesc numeroase elemente din viața contemporană. De pildă, sunt redată portrete de ctitori țărani, de târgoveți, de preoți, instrumente muzicale, unelte de muncă. Pe fațadele unor pridvoare sunt redați țigani ursari, scene de vânatoare, teme din fabulele lui Esop sau din legende. O temă frecvent pictată în pridvoarele deschise ale bisericilor în stil brâncovenesc este Judecata de apoi, în care asupritorii țăranimii apar între cei păcătoși (turci, boieri, strângători de biruri etc.). Unele persoane biblice sau sfinți sunt redați în portul românesc specific regiunii respective.

Zugravii de biserici – numiți „de subțire”, pentru a se deosebi de zugravii de case – lucrau singuri sau în grupuri, uneori câte 7-9, ajutați de mai mulți ucenici. Ucenicia dura de obicei câte șase ani, până la deprinderea deplină a meșteșugului.

De cele mai multe ori, meșteșugul zugrăviei se moștenește din tată în fiu, încât de multe ori întâlnim câteva generații de zugravi din aceeași familie. În 1776, printr-un hrisov al lui Alexandru Ipsilanti al Țării Românești (1774-1782), zugravii și-au organizat o breaslă a lor, cum obișnuiau și ceilalți meșteșugari.

De la sfârșitul acestui secol datează primele manuale de pictură bisericească, numite *erminii* (îndrumare, în limba greacă), traduse din grecește sau prelucrate de anumiți zugravi cu experiență. De obicei, o erminie avea două părți. Prima cuprindea diferite îndrumări date zugravilor despre modul în care să pregătească culorile, pânza, peretele și pensulele înainte de-a începe lucrul, despre tehnica zugrăvirii, a poleirii, modul în care se zugrăvea trupul omenesc cu toate părțile lui. În partea a doua a erminiilor se dădeau îndrumări despre modul în care trebuiau să fie repartizate diversele scene sau personaje din Vechiul și Noul Testament sau din istoria Bisericii. Unele erminii descriau amănunțit scenele sau chiar persoanele care trebuiau să fie zugrăvite, reproduceau schițe, modele etc. Erminiile nu erau oficiale, nu cuprindeau reguli fixe impuse de Biserică, ci izvorau din necesitățile practice ale unor zugravi, care sintetizau rezultatele muncii și experiența înaintașilor lor. Din acest motiv, erminiile și caietele de modele nu aveau același conținut, căci multe cuprindeau numai desene, altele aveau și texte explicative de cuprins diferit.

În Biblioteca Academiei Române se păstrează mai multe asemenea erminii și caiete de modele, fie din secolul al XVIII-lea, fie din cel următor. Una din cele mai cunoscute erminii grecești era a lui Dionisie de Furna, tradusă în românește de un arhimandrit Macarie de la Căldărușani, în 1805, apoi de alții.

O enumerare a tuturor zugravilor și a bisericilor împodobite în această perioadă sau măcar o alegere a celor mai reușite din punct de vedere artistic este cu neputință de făcut. De aceea, ne vom limita doar la enumerarea câtorva nume de zugravi și de biserici.

În *Tara Românească*, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, au lucrat meșteri formați în școala de zugravi de la Hurezi. Nu se cunosc numele zugravilor care au lucrat frescele bisericilor „Cu Sfinți”, Stavropoleos, Crețulescu și de la mănăstirea Văcărești, toate în București. Un cunoscut zugrav din prima jumătate a secolului a fost *Grigorie Hranite (Ranite)*, care a zugrăvit câteva biserici din județul Gorj și a refăcut zugrăveala bisericii mănăstirii Tismana, paraclisul Episcopiei din Râmnic și biserica schitului Crasna-Gorj. Zugravul Ștefan din Ocnele Mari, cu o activitate îndelungată, a pictat la mănăstirile Surpatele și Govora, biserica Sfântul Dumitru din Craiova. Un preot Gheorghe a zugrăvit bolnița Episcopiei din Râmnic (cu diaconul Badea), precum și biserica mănăstirii Șerbănești – Morunglavu, în 1753 (împreună cu fratele său Andrei și alții).

Echipe întregi, de câte 3-7 meșteri, uneori și mai mulți, au împodobit cu zugrăveli numeroase mănăstiri, schituri și biserici din Oltenia. De pildă, biserica

Sfântul Dumitru din Craiova a fost zugrăvită în 1724 de nouă meșteri, între care și unii care au lucrat la Hurezi. Schitul Dobrușa a fost zugrăvit între 1771-1774, de preotii Dragomir și fratele său Nicolae, ierodiaconul Rafail, diaconul Dumitrașcu și ucenicul lor Petru.

După 1775 un zugrav, Ieremia – desigur călugăr –, a împodobit cu fresce, în interior și exterior, biserica din Calvini, jud. Buzău. Biserica din Racovița-Argeș (fost Muscel) a fost zugrăvită, de Șerban diaconul cu fiii săi Radu diaconul și Ion.

În unele zone ale țării se întâlnesc școli sau centre de zugravi în care se formau numeroși ucenici. O astfel de școală se presupune că a existat la schitul Bunea (jud. Dâmbovița). Se păstrează o culegere de 200 de schițe lucrate aici, un fel de antologie, cu cele mai reprezentative icoane, operă a trei sau patru generații de zugravi: *Mihai* († 1770), dascălul de zugravi *Radu* sin Mihai, elevul acestuia *Ioniță* și, în sfârșit, un *Avramie ot Târgoviște*, care a preluat și dus mai departe seria desenelor, până la anul 1862. Radu lucrase alături de tatăl său la zugrăvirea bisericilor mănăstirilor Cornet și Brădet, apoi singur la biserica din Gura Văii – jud. Vâlcea, pe a cărei fațadă de miazăzi și-a lăsat autoportretul. Tot el a repictat parțial și ansamblul de fresce de la biserica Sfântul Nicolae Domnesc din Curtea de Argeș, din secolul al XIV-lea.

La proscomidiarul bisericii din Tighănia - Sărindar, azi în București, se păstrează și această emoționantă inscripție: „Cucernice preot, să pomenesti și pe robii lui Dumnezeu care au zugrăvit această biserică, *Gheorghe zugrav*, sin erei *Ioan*, răposat zugrav, *Radul zugrav* 7272 (1763), noiembrie 15”. N-ar fi exclus să fie același Radu.

În 1778, s-a deschis o școală de zugravi la Căldărușani, sub egida Mitropoliei, pusă sub conducerea lui *Ivan Rusul*, venit cu armatele rusești și rămas la noi. În 1785 a luat naștere o școală de același gen pe lângă Episcopia Râmnicului, condusă de *Ioan Zugravul*, sub îndrumarea episcopului Filaret (probabil Filaret inițiasă și școala de la Căldărușani, fiind un timp egumen acolo). De la acest Ioan „dascăl de zugravi” se păstrează câteva icoane la Cozia, Bistrița și Tismana. Probabil el a refăcut și întregit zugrăvelile bisericii domnești din Târgoviște. Dintre ucenicii lui, s-au afirmat în mod deosebit *Mincu zugravul*, originar din Gârdești-Vâlcea. El a lucrat la noua Episcopie a Argeșului, la cea din Buzău și, în sfârșit, s-a stabilit la București, unde a deschis o școală de zugravi sub patronajul Mitropoliei. În 1800, Dositei Filitti cerea lui Alexandru Vodă Moruzi să scutească de dări pe Mincu, pentru că „a învățat copiii meșteșugul zugrăviei, slujind Sfintei Mitropolii și Sfintelor Episcopii Argeș și Buzău cu meșteșugul zugrăviei sale foarte cu bună plăcere”.

O activitate remarcabilă a desfășurat zugravul de icoane *Grigorie Frujinescu*, fiul preotului zugrav Tudor din Frunzănești (Frunzinești) de lângă București. A învățat meșteșugul zugrăviei timp se șase ani, de la un „dascăl Ioan” sau Iancu, lucrând apoi împreună cu el la zugrăvirea mănăstirii Lipovina în Croația. Întors

în țară după 1776, Grigorie a lucrat mai multe icoane (foarte multe din ele sunt păstrate în diferite biserici și muzee din București, la mănăstirea Cernica etc.), precum și un caiet cu schițe și desene, început încă de când era ucenic, cu însemnări românești, grecești, sârbești și nemțești. Trebuie reținut mai ales faptul că Grigorie Frujinescu a făcut trecerea de la zugrăveala în stil bizantin, împământenită la noi de mai multe secole, la stilul realist, influențat de Renașterea italiană.

În *Moldova*, știrile pe care le avem despre zugravii din acest secol sunt destul de lacunare. Este adevărat că nici nu s-au realizat opere remarcabile, ca în secolele anterioare. Din anumite acte, ca și din inscripțiile lăsate în unele biserici, se cunosc câteva nume de zugravi: un *Anastasia*, care a zugrăvit câteva biserici în părțile Sucevei, *Dumitrache* dascălul, *Anania* din Suceava, un preot *Vasile* cu biserici pictate în zona Botoșani etc. Egumenul *Nifon Udrescu* a creat o „școală” de zugravi în mănăstirea Secu în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Un alt zugrav moldovean a fost călugărul *Veniamin*, fiul al protopopului Velișco de la biserica Albă din Iași și frate cu episcopul Amfilohie al Hotinului, care, în anul 1763, învăța zugrăvia în Lavra Pecerska din Kiev, la călugărul Vartolomeu, iar în 1769 pleca într-o călătorie de studii în Italia, iar de acolo la Muntele Athos.

Spre sfârșitul secolului, la recomandarea generalului Potemkin, comandantul trupelor rusești de ocupație din Moldova, a fost trimis la studii de pictură la Viena tânărul *Eustatie Altini*, originar din sudul Dunării. El va introduce stilul apusean, realist, în pictura bisericească din Moldova, prin lucrările realizate la câteva biserici din Roman și Iași, în jurul anului 1800.

În *Transilvania* au lucrat mulți zugravi din Țara Românească și Moldova, făcând cunoscut și aici stilul picturilor brâncovenești. De pildă, *Grigorie Hranite (Ranite)* din Craiova a zugrăvit biserica Sfântul Nicolae din Scheii Brașovului și paraclisul ei cu hramul Bunăvestire, biserica Cuvioasa Paraschiva din Rășinari și altele. Inochentie Micu a angajat pe zugravul *Stefan* din Ocnele Mari – format în școala de pictură brâncovenească de la Hurezi – să lucreze iconostasul capelei sau al bisericii sale episcopale, folosită până la zidirea catedralei cu hramul Sfânta Treime (se mai păstrează 14 icoane, în muzeul de la Blaj). În ultimele trei decenii ale secolului, craioveanul *Simion Oprovinci* a zugrăvit biserici în părțile Sibiului (Poiana Sibiului, Apoldu de Jos) și altele în zona Alba Iulia. Un zugrav cu numele *David*, originar din Curtea de Argeș, a lucrat la mai multe biserici din județul Bihor, pe valea Crișului Negru. *Nicolae* din Pitești a reînnoit zugrăveala bisericii din Gurasada (Hunedoara), împreună cu ierodiaconul *Ioan* din Deva și a zugrăvit biserica din Ghelari (Hunedoara), iar preotul *Simeon* din Pitești, a desfășurat o remarcabilă activitate artistică în Țara Hațegului și Valea Jiului (inclusiv mănăstirea Prislop și la Densus); a murit în satul Silvașul de Sus, unde a păstorit și ca preot.

Dar în Transilvania se întâlnesc și numeroși meșteri populari, care au zugrăvit biserici, mai ales în părțile Brașovului, Sibiului și Făgărașului, unde existau parohii mai înstărite și unde s-a desfășurat și cunoscuta acțiune de apărare a Ortodoxiei, împotriva uniției.

În primele decenii ale secolului și-a desfășurat activitatea unul din cei mai productivi zugravi, *preotul Ivan zugrav* din Rășinari, reprezentant al curentului brâncoveneșc în Transilvania: bisericele din Cărpiniș-Alba, Poiana Mărului-Brașov, Sfintii Arhangheli din Ocna Sibiului, Geoagiul de Sus, Cuvioasa Paraschiva din Rășinari etc. La câteva din ele a lucrat și *Nistor zugravul*, din Rășinari, apoi singur în alte localități.

Alți zugravi rășinari cu o activitate apreciabilă, desfășurată atât în Transilvania cât și în Țara Românească, au fost *Iacov și Stan*, fiii preotului Radu Man, unii din cei mai cunoscuți pictori ai timpului. Amândoi au lucrat la biserica mănăstirii Argeș, în 1761. De la Iacov se păstrează numeroase icoane în diferite biserici din Transilvania (a format și câțiva „ucenici”, între care și fiul său Gheorghe, întemeietorul unui centru artistic la Feisa, pe Târnava Mică). Stan a zugrăvit o serie de icoane în Transilvania și Banat, precum și ansamblurile murale din Sibiel, Mesentea-Alba, Turdaș-Hunedoara, Cristian-Sibiu. Deci în Rășinari exista o adevărată „școală” de zugravi, în tot cursul secolului al XVIII-lea, care a continuat tradițiile picturii postbrâncovenești. Numeroși alți zugravi sunt întâlniți în diferite sate din „Mărginimea Sibiului”.

Biserica din Avrig, ca și biserica mănăstirii de la Sâmbăta de Sus au fost zugrăvite (în interior și fațadele exterioare) de meșterii *Pană și Ionașcu* preotul, într-un stil brâncoveneșc.

Nechita zugravul, pictor iconar și muralist, a lucrat între anii 1740-1775, în numeroase parohii din părțile Clujului și Huedinului, în Câmpia Transilvaniei, pe valea Someșului și în Sălaj. A avut ca ucenic pe *Nistor din Feleac* (jud. Cluj), care și-a început activitatea prin 1765, continuând să picteze icoane și biserici în mai multe sate din jurul Clujului.

Un *Andrei din Cornești* (jud. Cluj), de mai multe ori în colaborare cu *Zaharia zugravul*, au pictat icoane în Câmpia Transilvaniei și pe valea Someșului, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.

În multe sate din Câmpia Transilvaniei și de pe valea Mureșului (apartținătoare azi de județul Cluj) a lucrat *Toader zugravul*, între anii 1740-1755.

Preotul *Marcu zugravul* din Sântandrei (azi înglobat în Miercurea Nirajului – jud. Mureș) a pictat icoane și iconostase în diferite sate de pe cursul superior al Mureșului, de prin 1750 până în 1790.

În zona Năsăudului a lucrat icoane remarcabile un *Teodor zugravul*, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, iar *Teodor Gherleanu* a activat în aceeași zonă în ultimele două decenii ale secolului.

În peste 15 sate din părțile Sălajului, cel mai apreciat zugrav a fost *Ioan Pop din Românași*, care a pictat icoane și biserici de lemn până pe la sfârșitul secolului al XVIII-lea.

În Munții Apuseni, un talentat pictor muralist și iconar a fost *Simion Silaghi (Sălăjeanu)*, originar deci din părțile Sălajului, dar stabilit în Abrud. A desfășurat

o apreciabilă activitate artistică în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea și primele trei decenii ale celui următor, în părțile răsăritene ale Sălajului, pe valea Someșului Mic (zona Cluj-Dej) și mai ales în Munții Apuseni (Abrud, Albac, Roșia Montană etc.), iar spre sfârșitul vieții chiar și în Bihor, Zarand și Banat.

Tot în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea, au lucrat în Munții Apuseni *Teodor Ciungar* (ajutat uneori de fiul său, *Nicolae*). Iar *Ioan Cuc* din satul Valea Lupșei, împreună cu *Gheorghe Șpan* din Lupșa realizează mai multe ansambluri picturale în aceeași zonă; probabil s-au format în atelierul condus de Simion Silaghi.

În *Maramureș*, anumiți zugravi proveniți din mijlocul țărânimii au înfrumusețat numeroase biserici de lemn de acolo. Este adevărat că nefiind date, zugrăvelile acestor biserici ar putea să aparțină altor secole. Ele sunt executate pe pânză, lucrate din cânepă de bună calitate, acoperite cu un strat subțire de var amestecat cu caseină. Pânza era aplicată direct pe grinzile de construcție ale monumentului respectiv. În câteva cazuri, zugrăveala s-a făcut chiar pe grinzile de lemn. Culoarele, puține la număr și neamestecate, erau preparate și aplicate în „tempera”. Ca și în bisericile din Transilvania, zugrăvite acum, scena principală înfățișează, în pronaos, Judecata din urmă, ilustrată cu vervă și umor. Între cei osândiți la chinurile iadului apar: mincinoșii, bețivii, desfrânații, fumătorii, morarii, cârciumarii, meșterii care lucrează rău etc. Este interesant și faptul că atât în Transilvania propriu-zisă, dar mai ales în Maramureș, zugravii bisericești au „localizat” ori au adaptat la specificul transilvănean multe scene biblice (păgânii sunt înfățișați ca nobili maghiari ori ca turci și tătari, iar unele personaje apar în costume țărănești etc.).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, consemnăm pe *Alexandru (Alexa) Ponehalschi* din Berbești, pictor, iconar și muralist, care s-a deplasat în peste 25 de sate maramureșene, probabil cu un grup de zugravi, pictând biserici, iconostase și icoane.

În zona *Lăpuș-Chioar*, *Radu Munteanu* din Ungureni Lăpușului, pictor muralist și de icoane, a fost activ în ultimele trei decenii ale secolului, în special în Țara Lăpușului. Zugravul *Ștefan din Șisești* a activat în Lăpuș și Chioar, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul celui următor. *Nicolae Man* a fost pictor de biserici în Țara Lăpușului în ultimele decenii ale secolului al XVIII-lea. În aceeași zonă a Lăpușului au activat – în a doua jumătate a secolului – *Petru diacul* din Preluca și alții.

În zona *Aradului*, consemnăm pe *Ștefan Tenetchi*, un aromân stabilit în Arad (deși istoricii de artă sârbi îl consideră sârb); a desfășurat o apreciabilă activitate artistică timp de o jumătate de secol, lucrând icoane, iconostase, picturi murale la mănăstirile Bezdin, Arad - Gai și Cruședol (în Serbia), la bisericile Sfintii Apostoli Petru și Pavel (sârbească) și Sfântul Ioan Botezătorul din Arad, Pecica,

Miniș, Șiria, Nădab, Lipova, Timișoara (cartierul Mehala), Caransebeș (biserica Sfântul Ioan Botezătorul) și chiar iconostasul catedralei unite din Blaj. Fiii săi, *Atanasie și Mihail*, au pictat icoane, dar nu s-au putut ridica la talentului său.

În primul deceniu al secolului al XVIII-lea și până în deceniul al treilea al celui următor, a pictat diferite biserici și icoane pe valea inferioară a Mureșului (jud. Arad) zugravul *Nicolae Bădău*, originar însă din Lupșa Mare, în Munții Apuseni, deci format în ambianța artistică românească de acolo.

În *Banat*, pictura bisericească a fost dominată timp de o jumătate de secol de puternica personalitate a lui *Nedelcu Popovici* zugravul (1732-1779). El a lucrat la bisericile din Lipova, Ostrovo în Serbia, la amândouă împreună cu zugravii Șerban și Radu, la care se adaugă numeroase icoane, pentru multe biserici românești. O parte din icoanele lui se păstrează la Vicariatul ortodox sârb din Timișoara și în Colecția de artă bisericească a Arhiepiscopiei Timișoarei. Nedelcu Popovici a lăsat o operă iconografică impresionantă, în tehnici diferite, predominând însă stilul brâncovenesc cu elemente de baroc.

Un zugrav muntean care a activat în Banat a fost diaconul *Vasile Alexievici*, care lucrase la zugrăvirea mănăstirii Tismana. Plecat prin 1736 din satul Stănești din Gorj, împreună cu vreo 50 de familii, s-a stabilit în Srediștea Mică (azi în Banatul sârbesc) unde a pregătit mai mulți tineri bănățeni în meșteșugul zugrăviei și a realizat câteva ansambluri picturale și icoane în stilul tradițional brâncovenesc, mai ales în sate din jurul Vârșetului, dar și spre Timișoara. Fiul său, *Gheorghe Diaconovici* a zugrăvit bisericile din Râtișor, Semiclacul Mare, Povârgina, Bătești (cu zugravul Ștefan Popovici), la care se adaugă numeroase tâmpile, icoane și prapori (la zugrăvirea unor biserici a fost ajutat de tatăl său).

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea menționăm și alți zugravi, unii din ei formați în școala de la Srediștea Mică: *Ioan Popovici* din Oravița, *Ștefan Popovici* din Oravița, *Stancu Raicu* din Vârșet, *Ioan* din Lugoj și alții.

Artele decorative. Față de secolele anterioare, au fost în vâdit declin, încât piesele realizate acum nu pot fi puse alături de cele din trecut. În ce privește *sculptura în lemn*, s-au păstrat câteva piese de o mare valoare artistică: iconostase, străni, scaune arhieresti, tetrapode, sfeșnice, uși de biserici, lucrate în stilul școlii brâncovenești de sculptură. Piesele cele mai reprezentative se găsesc în biserica Stavropoleos din București: iconostasul, scaunul domnesc (cu stemele unite ale Moldovei și Țării Românești), scaunul arhieresc.

Sculpturi valoroase în piatră în stilul specific epocii brâncovenești, existau la mănăstirile Văcărești și Pantelimon (azi demolate), la bisericile Crețulescu și Stavropoleos din București, foisorul lui Dionisie de la Hurezi (unde a lucrat pietrarul Iosif), biserica din Baia de Fier etc.

Pe lângă repertoriul de motive cunoscut, mai ales vegetale, apar de acum înainte și unele motive baroce (scoica sau cornul abundenței ș.a.). Spre sfârșitul

secolului apare o sculptură în lemn de factură populară, cu motive geometrice străvechi și unele florale, în culori deosebit de armonioase. Meșterii proveneau din popor, de puține ori din rândul preoților de mir și al călugărilor.

În Moldova nu avem piese de valoare deosebită. Remarcăm și aici împletirea elementelor tradiționale cu cele de artă barocă, mai ales în a doua jumătate a secolului. În Transilvania merită să ne rețină atenția tâmpla catedralei unite din Blaj, lucrată în stil baroc.

Broderia este de asemenea în declin. Se remarcă tendința de-a înlătura tematica religioasă, luându-i locul ornamentul vegetal-floral, cu influențe ale barocului și ale artei orientale, în dauna oricărui element figurativ. Artiștii secolului al XVIII-lea sunt în primul rând decoratori, astfel că esteticul ia locul spiritualului.

În Moldova se pot aminti doar două piese lucrate în tehnica și cu iconografia tradițională: un vâl liturgic din 1734, la biserica Barnovschi din Iași, și un aer din 1738, din mănăstirea Putna. De pe la mijlocul secolului, figurația broderiilor începe să dispară, fiind evidențiat elementul decorativ, de multe ori de factură orientală sau occidentală. De la sfârșitul acestui secol și în cel următor, se adoptă tehnica și iconografia apuseană, iar figurația este pictată în ulei, fiind brodate doar inscripția și rare ornamente. Cu alte cuvinte, broderia devine acum un simplu meșteșug. Piese de broderie în această manieră din secolele XVIII-XIX se păstrează în muzeele mănăstirilor Neamț, Secu, Agapia și Văratec. Notăm epitaful dăruit de Iacob Stamati mănăstirii Neamț, un alt epitaf lucrat de Smaranda Neculce, apoi o serie de veșminte preoțești, toate la Văratec.

Argintăria în stil brâncovenesc s-a menținut și în secolul al XVIII-lea. Se cunosc mai mulți meșteri locali (Gheorghe zlătarul fiul lui Răducan zlătarul, Filip Nicolau argintarul ș.a.). Spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, exista o breaslă a meșterilor argintari la București, în frunte cu un vătaf. Unele piese vor fi fost lucrate de meșteri sași din Transilvania. Obiectele de cult lucrate în acest timp nu-și mai mențin însă trăsăturile unui stil propriu. Între piesele mai însemnate notăm o candelă dăruită de Alexandru Ipsilanti mănăstirii Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai, ferecăturile a trei icoane împărătești dăruite de Nicolae Mavrogheni mănăstirii din insula Patmos, anaforița dăruită de Constantin Ipsilanti bisericii vechii Curți domnești din București și altele.

Epoca *manuscriselor* bogat împodobite, care slujeau drept cărți de cult, era spre sfârșit, căci manuscrisele copiate acum (Neamț, Cernica și în alte părți) aveau puține frontispicii și podoabe, fără o valoare artistică deosebită. Putem menționa, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, doar pe *preotul Flor „dascăl slovenesc”* la școala de la biserica Sfântul Gheorghe vechi din București, talentat copist și miniaturist. A copiat mai multe manuscrise (Psaltiri cu tâlc, Cazanii etc.), precum și cunoscuta operă iconografică a mitropolitului Antim Ivireanul, *Chipurile Vechiului și Noului Testament*.

Înființându-se noi tipografii și sporind numărul cărților tipărite, s-a dezvoltat meșteșugul *xilogravurii* (ξύλον = lemn, γράφω = scriu; procedeu de gravură care consta în săparea unui desen pe o placă de lemn și imprimarea lui pe hârtie). Renumiți xilografi au activat la Râmnic (Mihail Râmniceanul), la Blaj (Petru Papavici Râmniceanul, ale cărui gravuri au apărut în tipăriturile blăjene aproape o jumătate de secol), la Iași (Vlaicu, Sandu) etc. O activitate remarcabilă a desfășurat în acest domeniu protopopul Mihail Strilbitchi, cel care a împodobit cu xilogravuri cărțile tipărite de el la Iași, Dubăsari și Movilău.

Icoanele pe sticlă. Relevăm și câteva date referitoare la icoanele zugrăvite pe sticlă, meșteșug popular practicat în Transilvania. Începuturile acestui meșteșug în țara noastră n-au putut fi determinate cu precizie. S-ar putea să fi apărut în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, deși cele mai vechi icoane de acest fel datează din a doua jumătate a secolului următor. Cel mai vechi centru de pictură – și în același timp cel mai important – a fost *Nicula*, sat în apropiere de Gherla. De aici au pornit iconari și în părțile de sud ale Transilvaniei.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, pictura pe sticlă era practică și în Scheii Brașovului (unde lucra Ioniță zugravul), apoi în Lancrăm (se cunoaște o icoană lucrată de Nicolae zugravul), Laz (unde s-a lucrat neîntrerupt din 1790 până azi), Alba Iulia-Maieri, Răhău (unde a lucrat Simion Băscă-Ciortan), toate în jud. Alba, Poiana Sibiului, Miercurea, Boița, Săcădate în jud. Sibiu. În secolul al XIX-lea pe lângă acestea vor lua naștere alte centre.

Cu toate că pictura pe sticlă a fost preluată – ca tehnică și meșteșug – de la alte popoare, ea a cunoscut la români o dezvoltare artistică proprie, având un specific românesc. Astfel, sunt rediate case țărănești și biserici din regiunea respectivă, personajele biblice apar de multe ori în costume românești. Artă zugrăvirii de icoane pe sticlă se învăța pe lângă un meșter mai priceput; de regulă, ea se transmitea din tată în fiu. Lucrate pentru credincioșii de la țară (care le cumpărau fie pentru casele lor, fie pentru biserica satului), icoanele pe sticlă erau vândute adeseori de înșiși autorii lor prin târguri sau prin satele din regiunea respectivă. De multe ori treceau cu ele în Țara Românească și în Moldova.

Tot în secolul al XVIII-lea au apărut în Transilvania numeroase *xilogravuri*, lucrate de meșteri țărani. Originea acestora trebuie căutată în cărțile bisericești tipărite în Țara Românească și Moldova. Tipografii și gravorii de aici lucrau clișee din lemn cu diverse personaje sau scene religioase, pe care se imprima apoi hârtia. Unii din acești tipografi-gravori au lucrat și în Transilvania, cum a fost cazul numeroșilor meșteri râmniceni care au lucrat la Blaj, în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Apoi, la mănăstirea Neamț a existat o adevărată pleiadă de călugări gravori, care au lăsat o mulțime de icoane pe hârtie, în afară de cele imprimate în cărțile de slujbă difuzate apoi și în Transilvania. Pe aceste căi, au reușit să învețe țărani din anumite sate din Transilvania meșteșugul de a face clișee-gravuri și de a imprima pe ele stampe (icoane) pe hârtie. Cel mai

însemnat centru de xilogravură a fost satul *Hășdate*, lângă Gherla, în apropiere de Nicula. Această artă va ajunge la apogeu în secolul al XIX-lea, centrul ei fiind tot la *Hășdate*.

Muzica bisericească. Acțiunea de cultivare și de românizare a muzicii psaltice a continuat în tot cursul secolului al XVIII-lea. Amintim, între alții, pe *Șarban*, fost câteva decenii psalt, apoi protopsalt la biserica Curții domnești din București. Altul era *Ioan*, fiul lui Radu Duma din Brașov, de la care a rămas a doua *Psaltichie românească* cunoscută, scrisă la București în 1751, probabil când era acolo la învățătură. În mare, era o copie a *Psaltichiei* lui Filotei, la care a adăugat alte piese muzicale psaltice. În 1788, cunoscutul călugăr cronicar *Naum Râmnicănean* copia o *Psaltichie sau meșteșugul cântărilor bisericești pe glasuri*. În același secol sunt cunoscuți și alți psalți de renume, cum au fost *Constantin*, psalt la Episcopia Râmnicului, ieromonahul *Arsenie Cozianul*, *Calist*, protopsaltul Mitropoliei din București, *Ioan psaltul*, de la care au rămas o serie de manuscrise muzicale în românește, și alții.

În 1776, Alexandru Ipsilanti, în cadrul acțiunii sale de reorganizare a învățământului în Țara Românească, a înființat cursuri speciale pentru pregătirea cântăreților bisericești („școală de muzichie”), la București, dar n-au dat rezultatul așteptat (a fost desființată în 1795). La școala de la mănăstirea Antim, înființată în 1797, desigur se învăța și muzică psaltică. În Moldova, se învăța la școala duhovnicească de la Putna, înființată de Vartolomei Măzăreanu. Un *Iosif monahul protopsaltul* a creat o adevărată „școală muzicală” la mănăstirea Neamț, continuată de *Visarion monahul*, până la mijlocul secolului al XIX-lea. La Brașov, pe lângă biserica Sfântul Nicolae din Schei, se cunosc mai mulți dascăli de psaltichie din familia *Duma*.

După aprecierea muzicologilor, până pe la începutul secolului al XVIII-lea s-a folosit și în Transilvania și Banat tot muzica psaltică. Această unitate artistico-muzicală este explicabilă, dacă ne gândim la unitatea limbii și a credinței românilor, ca și la legăturile atât de frecvente care au existat între românii de pretutindeni în tot decursul istoriei. Trecerea Transilvaniei și a Banatului în stăpânirea Habsburgilor, ca și dezbinarea bisericească din 1698-1701 – cu împiedicarea circulației cărților și manuscriselor, inclusiv a celor muzicale, cu distrugerea mănăstirilor în care se cultiva muzica tradițională –, au zdruncinat această unitate. S-a vorbit mereu de o influență a muzicii sârbești asupra celei din Transilvania și Banat. Cercetarea manuscriselor muzicale scrise la începutul secolului al XVIII-lea a dus la concluzia că atât la români cât și la sârbi s-a practicat aceeași muzică bisericească de origine bizantină. Acest lucru a dus la o altă constatare, și anume că asemănările dintre muzica bisericească sârbă cu a românilor din Transilvania, și mai ales din Banat și Crișana, nu se explică prin influența primei, ci prin păstrarea – în teritoriile intracarpatiche – a muzicii bizantine postmedievale, cu unele modificări, inerente circulației orale și influenței cântecului popular local.

Arta românească, cu toate formele ei de manifestare – arhitectură, pictură, sculptură, broderie, argintărie, miniatură, xilogravură etc. – a intrat într-o fază de decadentă, fiind ultima fază a artei românești medievale. Aproape toate aceste genuri de artă se îndepărtează de modelele tradiționale din secolele anterioare, căutând forme noi, prin adaptarea unor elemente venite din afară, mai cu seamă din stilul baroc.

Pe lângă monumentele și piesele mai semnificative aparținătoare artei „culte”, nu trebuie trecute cu vederea produsele artei populare românești: bisericile și sculpturile în lemn, ștergarele românești, icoanele pe sticlă și xilogravurile.

Bibliografie

Arhitectura: Vezi lucrările de sinteză de la capitolul „Arta în secolele XIV-XV”.

G. BALS, *Bisericile și mănăstirile moldovenesti din veacul al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1933, 655 p. + 1h + 1036 fig. în text; N. GHICA-BUDEȘTI, *Evoluția arhitecturii în Muntenia*, IV. *Noul stil din veacul al XVIII-lea*, în BCMI, fasc. 87-90, 1936; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Considerații privind arhitectura românească de zid din Transilvania, secolul XVIII*, în BCMI, an XLII, 1973, nr. 2, p. 37-40; VICTOR STANCU, *L'architecture dans les pays roumains à l'époque phanariote et les monuments représentatifs les plus importants de cette époque*, în „Symposium – l'époque phanariote”, Thessaloniki, 1974, p. 265-294; RĂZVAN THEODORESCU, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. 2, București, 1987, 228 p.

Pentru bisericile de lemn să se vadă: RADU CRETEANU, *Bisericile de lemn din Muntenia*, București, 1968, 48 p. + 40 ilustr. + 1 h.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Moldova*, în MMS, an XLV, 1969, nr. 7-9, p. 479-498; IOANA CRISTACHE PANAIT și TITU ELIAN, *Bisericile de lemn din Moldova*, în BCI, an XLI, 1972, nr. 2, p. 39-59; DORINEL ICHIM, *Monumente de arhitectură populară din județul Bacău. Bisericile de lemn*, (Roman), 1984, 420 p.

ATANASIE POPA, *Biserici vechi de lemn românești din Ardeal*, în ACMIT, III, 1930-1931, Cluj, 1932, p. 161-314; ATANASIE POPA, *Biserici de lemn din Ardeal*, în ACMIT, IV, 1932-1938, Cluj, 1938, p. 55-154; CORIOLAN PETRANU, *Bisericile de lemn din județul Arad*, Sibiu, 1928, 25 p. + 55 ilustr.; CORIOLAN PETRANU, *Monumentele istorice ale județului Bihor*, Sibiu, 1931, 68 + CXXIII p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Biserici din Maramureș*, București, 1941, 165 p.; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Arta veche a Maramureșului*, București, 1968, 160 p. + 73 pl.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn din Sălaj*, în BCI, an XL, 1971, nr. 1, p. 31-40; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Bisericile de lemn ale Banatului*, în MB, an XXI, 1971, nr. 10-12, p. 550-564 (și extras, 20 p. + 20 fig.); SABIN SAINELIC, *Arhitectura bisericilor de lemn din Țara Chioarului*, în „Marmatiia”, II, 1971, p. 279-317; DANA TARNAVSCI-SCHUSTER, *Biserici de lemn din Țara Lăpușului*, în BMI, an XLII, 1973, nr. 2, p. 41-57; IOANA CRISTACHE PANAIT și ION SCHELETTI, *Monumentele de lemn din județul Bistrița-Năsăud*, în RMM, seria MIA, an 44, nr. 1, 1975, p. 63-73; IOAN GODEA, *Monumente de arhitectură populară din nord-vestul României*. Vol. I. *Biserici de lemn din zona Barcău-Crasna*, Oradea, 1972, 79 p. + 60 pl. + 1 h.; Vol. II. *Biserici de lemn din Valea Crișului Repede*, Oradea, 1974, 132 p. + 69 pl.; ALEXANDRU AVRAM și IOAN GODEA, *Monumente istorice din Țara Crișurilor*, București, 1975, 63 p. + ilustr. în text; IOAN GODEA, IOANA CRISTACHE PANAIT ș.a., *Monumente istorice bisericești din eparhia Oradiei*, Oradea, 1978, 528 p. + 3 h. + ilustr.; IOANA CRISTACHE PANAIT și ION SCHELETTI,

Monumentele de lemn din județul Bistrița Năsăud în lumina istoriei, în RMM, 44, nr. 1975, nr. 1, p. 63-73; MARIUS PORUMB, *Biserici de lemn din Țara Maramureșului*, în vol. „Monumente istorice și de artă religioasă din Arhiepiscopia Vadului, Feleacului și Clujului”, Cluj-Napoca, 1982, p. 97-130 (vezi și p. 131-248); IOANA CRISTACHE PANAIT, *Biserici de lemn monumente istorice din Episcopia Alba Iuliei, mărturie de continuitate și creație românească*, Alba Iulia, 1987, 387 p. + ilustr. + LXIV pl. color; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Arhitectura de lemn din județul Hunedoara*, București, 2000, 254 p. + XXX pl. + 245 ilustr.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Arhitectura de lemn din județul Gorj*, București, 2001, 416 p.

C. NICOLAESCU-PLOPȘOR, *Biserici-bordeie în Oltenia*, Craiova, 1940; IOAN SPIRU, *Biserici-bordeie*, în GB, an XXXVI, 1977, nr. 10-12, p. 937-955.

Pictura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul „Arta în secolul al XV-lea”, îndeosebi MARIUS PORUMB, *Dictionar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, 1998, 468 p.

VICTOR BRĂTULESCU, *Zugravi de biserici din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea*, în GB, an XVIII, 1959, nr. 3-4, p. 269-281; BARBU BREZIANU, *Rudimente de învățământ artistic la „zugravii de subțire” din Moldova și Țara Românească*, în SCIA, an IX, 1962, nr. 1, p. 79-105; VICTOR BRĂTULESCU, *Dascălii de zugravi Ioan și Mincu de la Râmnic și Arges*, în MO, an XIX, 1963, nr. 11-12, p. 859-871; N. STOICESCU, *Cum se zugrăveau bisericile în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, în MO, an XIX, 1967, nr. 5-6, p. 408-429; TEODORA VOINESCU, *Între „tărănesc” și „popular” în pictura românească de la sfârșitul Evului Mediu*, în SCIA, Seria Artă Plastică, tom. XX, 1973, nr. 1, p. 21-28; ANA DOBJANSCHI, *Icoanele lui Radu Diaconu Zugrav*, în RMM, 1975, 1, p. 52-56; ANA DOBJANSCHI, *Nume de zugravi bucureșteni din secolul al XVIII-lea identificați în colecția de artă veche a Muzeului de artă al RSR*, în RMM, 1977, nr. 7, p. 57-63; TEODORA VOINESCU, *Radu Zugravu*, București, 1978, 78 p. + 103 ilustr.; ANDREI PALEOLOG, *Pictura exterioară din Țara Românească (secolele XVIII-XIX)*, București, 1984, 108 p. + 75 ilustrații; C. SÂNDULESCU VERNA, *Grigore Frujinescu, începător al curentului realist în pictura românească*, în BOR, an CX, 1992, nr. 4-6, p. 116-148.

Pentru erminii să se vadă: VASILE GRECU, *Versiunile românești ale erminiilor de pictură bizantină*, Cernăuți, 1924 (extras din „Codrul Cozminului”, I, 1924, p. 107-174); VASILE GRECU, *Cărți de pictură bisericească bizantină*. Introducere și ediție critică a versiunilor românești... Cernăuți, 1936, 426 p. + 6 pl. (extras din „Candela”, an XLIII-XLVI, 1932-1935); VASILE GRECU, *Erminiile de pictură bizantină*, Cernăuți, 1942, 27 p. (extras din „Candela”, an XL-XLII, 1939-1941); TEODORA VOINESCU, *Modele tradiționale și observațiile din realitate în pictura muntenească a veacului al XVIII-lea: Caietul de modele al lui Radu Zugravu*, în SCIA, Seria Artă Plastică, t. XIV, 1967, p. 57-70; TEODORA VOINESCU, *Un caiet de modele de pictură medievală românească*, în vol. „Pagini de veche artă românească”, III, București, 1974, p. 149-276.

Erminia picturii bizantine, ediție îngrijită de C. Săndulescu-Verna, Timișoara, 1979, 507 p.; DIONISIE DE FURNA, *Carte de pictură*, în rom. de Smaranda Bratu Stati și Șerban Stati, București, 1979, 280 p.

Pictura în Transilvania: GELU HĂRDĂLĂU, *Zugravii din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea în județul Alba*, în „Apulum”, XIX, 1981, p. 395-413; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unui meșter zugrav din veacul al XVIII-lea, Nistor Zugrav din Feleac*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai”, 1, 1968, p. 21-30 + 6 fig.; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Un zugrav din Țara Românească în Transilvania în prima jumătate a secolului al XVIII-lea*, în SCIA, Seria Artă Plastică, t. XVI, 1969, nr. 2, p. 325-327; MARIUS PORUMB, *Contribuții la cunoașterea unor zugravi din Transilvania în veacul al XVIII-lea*, în AMN, VIII, 1971, p. 607-619; MARIUS PORUMB, *Zugravi și centre românești de pictură din Transilvania secolului al XVIII-lea*, în AHA, Cluj-Napoca, XIX, 1976, p. 103-125 + 38 fig.; MARIUS PORUMB, *Răsinari, un centru de pictură din secolul al XVIII-lea*, în AIINC, XXVI, 1983-1984, p. 377-391.

Pictura în Maramureș: AUREL SOCOLAN și ADALBERT TOTH, *Zugravi ai unor biserici de lemn din nord-vestul României*, în „Marmatiia”, I, 1969, p. 33-57; MARIUS PORUMB, *Icoane din Maramureș*, Cluj, 1975, 48 p. + 50 pl.; ANCA POP BRATU, *Precizări în legătură cu activitatea unor zugravi de tradiție post bizantină în Maramureșul istoric*, în vol. *Pagini de veche artă românească*, vol. IV, București, 1981, p. 89-126; ANCA POP BRATU, *Pictura maramureșeană*, București, 1982.

Pictura în Arad: HORIA MEDELEANU, *Documente referitoare la pictorul Ștefan Tenetchi*, în SCIA, tom. 30, 1983, p. 72-81; IOANA CRISTACHE PANAIT, *Prezența zugravului Nicolae din Lupșa Mare în pictura bisericilor de lemn de pe valea Mureșului de Jos*, în MB, an XXVII, 1977, nr. 1-3, p. 157-160.

Pictura în Banat: AUREL COSMA, *Pictura românească în Banat de la origini până azi*, Timișoara, 1940, 76 p.; VICTOR BRĂTULESCU, *Izvoarele picturii în Banat. Pictura mănăstirii Tismana*, în MB, an XI, 1961, nr. 5-6, p. 22-43; CAIUS PASCU, *Din începuturile picturii bândătene*, în MB, an XV, 1965, nr. 4-6, p. 351-361; CAIUS PASCU, *Stancu Raicu – Un zugrav bândătean din secolul XVIII*, în MB, an XVII, 1967, nr. 10-12, p. 733-736; VIOREL TIGU, *Zugravul Nedelcu Popovici*, în BMI, an XL, 1971, nr. 2, p. 67-72 (reprodus cu unele modificări în MB, an XXIII, 1973, nr. 4-6, p. 266-274); IOANA CRISTACHE PANAIT, *Contribuții la cunoașterea picturii bândătene din bisericile de lemn de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea*, în SCIA, Seria Artă Plastică, an XIX, 1972, nr. 1, p. 122-127; D. PÂRVULESCU, *Rolul familiei de zugravi Diaconovici în pictura de icoane a secolului al XVIII-lea*, în „Analele Banatului”. Etnografie I, 1981, p. 299-308; I. D. ȘTEFĂNESCU, *Arta veche a Banatului*, Timișoara, 1981, 168 p.

Artele decorative. Sculptura. Vezi lucrările de sinteză de la capitolul *Arta în secolul XVI*. FLORENTINA DUMITRESCU, *Un exemplar reprezentativ de sculptură în lemn din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în SCIA, an VII, 1960, nr. 1, p. 247-253; FLORENTINA DUMITRESCU, *Aspects de la décoration des iconostas de Valachie à la fin du XVIII-e siècle*, în RRHA, 5, 1965, p. 73-81; FLORENTINA DUMITRESCU, *Etape din evoluția artei vechi românești reflectate în ornamentică*, în SCIA, an XII, 1965, nr. 1, p. 115-129.

Miniatura: I. BARNEA, *Un miniaturist român din secolul XVIII: Popa Flor*, în BOR, an LXVI, 1948, nr. 11-12, p. 584-607; EMIL LĂZĂRESCU, *Câteva date cu privire la ilustrația manuscriselor românești în secolul al XVIII-lea. Ruperea de tradiție*, în SCIA, III, 1956, nr. 3-4, p. 73-86.

Xilografura: EMILE PICOT, *Notice bibliographique sur le protopope Mihail Strelbisky, graveur et imprimeur à Iassi, à Mogilev de Podolie et à Dubossar*, Paris, 1905, 31 p.; DIMITRIE DAN, *Mihail Strelbițchi*, în „Candela”, an XXXI, 1912, p. 225-231 și 281-288 (și extras, 16 p.); ALEXANDRU LUPEANU-MELIN, *Xilografii care au lucrat în tipărița veche de la Blaj*, Blaj, 1929, 24 p. + 24 pl.; VIRGIL MOLIN, *Xilografii Petru Papavici Rîmnicianul, inovatorul artei de a ilustra cărți bisericești*, în MO, an XX, 1968, nr. 3-4, p. 199-210; CORNEL TATAI-BALTĂ, *Gravorii în lemn de la Blaj (1750-1830)*, în „Apulum”, Alba Iulia, XII, 1974, p. 629-641; XIII, 1975, p. 719-745; XV, 1977, p. 705-727 și XX, 1982, p. 221-239; CORNEL TATAI-BALTĂ, *Incursiune în xilografura românească (sec. XVI-XIX)*, în „Apulum”, XVII, 1979, p. 441-467.

Icoanele pe sticlă și alte creații populare: ION MUSLEA, *Pictura pe sticlă la români din Scheii Brașovului*, în rev. „Țara Bârsei”, Brașov, an I, 1929, p. 36-52; ION MUSLEA, *Xilografurile țărănilor români din Transilvania*, în „Arta și tehnica grafică”, nr. 8, București, 1939, 24 p. + 45 fig.; I.C. IOANIDU și G.G. RĂDULESCU, *Icoane pe sticlă*, în BCMI, an XXV, fasc. 113-114, 1942, p. 151-156 + 16 fig.; GH. PAVELESCU, *Pictura pe sticlă la români*, în „Revista Fundațiilor”, București, an XII, nr. 3, 1945, p. 634-647 + 16 fig.; VASILE V. NICULESCU, *Contribuții la cunoașterea icoanelor pe sticlă și a xilografurilor țărănilor români din Transilvania*, în

SCIA, an IV, nr. 3-4, 1957, p. 297-315; STEFAN METEȘ, *Zugravii și icoanele pe hârtie (xilografuri-stampe) și sticlă din Transilvania*, în BOR, an LXXXII, nr. 7-8, 1964, p. 730-774; ION MUȘLEA, *Icoanele pe sticlă și xilografurile țaranilor români din Transilvania*, în „Steaua”, Cluj, nr. 11, 1968, p. 70-77 și nr. 12, 1968, p. 70-89; I. A. POPESCU, *Arta icoanelor pe sticlă de la Nicula*, București, 1969; CORNEL IRIMIE și MARCELA FOCȘA, *Icoane pe sticlă*, București, 1971, 54 p. + 49 ilustr.; ROMUL GRECU, *Un centru de pictură pe sticlă din Transilvania rămas necunoscut: Răhău (jud. Alba)*, în MA, an XVII, 1972, nr. 1-2, p. 71-82; ROMUL GRECU, *Fenomenul picturii pe sticlă în Țara Sebeșului*, în MA, an XX, 1975, nr. 1-2, p. 66-87; IULIAN DANCU și DUMITRU DANCU, *Pictura țărănească pe sticlă*, București, 1975, 256 p. + 150 planșe.

A se vedea și volumul: *Arta populară românească*, București, 1969, 669 p. (cu date și despre arta bisericească, îndeosebi icoanele pe sticlă, la p. 567-590).

Muzica bisericească: IOAN POPESCU, *Învățămintul muzical în Biserica Ortodoxă Română*, în BOR, an LXXXVII, 1969, nr. 9-10, p. 1027-1061; NICU MOLDOVEANU, *Izvoare ale cântării psaltice în Biserica Ortodoxă Română. Manuscrise muzicale vechi bizantine (grecești, românești și româno-grecești) din România până la începutul secolului al XIX-lea*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 1-2, p. 131-280 (și extras, 151 p.); SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Ioan sin Radului Duma Brașoveanul*, în BOR, an XCIII, 1975, nr. 3-4, p. 377-388 + XVI pl.) și în „Studii de Muzicologie”, an X, 1974, p. 161-221); SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Manuscrise psaltice românești și bilingve în notatie cucuzeliană în marile biblioteci din România*, în BOR, an XCIV, 1976, nr. 9-12, p. 1005-1038 + 22 anexe; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Învățămintul psaltic până la reforma lui Hrisant. Scolii și propedii*, în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 3-4, p. 481-509; SEBASTIAN BARBU BUCUR, *Acțiunea de „românire” a cântărilor psaltice și determinările ei social-patriotice. Filothei sin agăi Jipăi și alți autori din secolul al XVIII-lea*, în BOR, an XCVIII, 1980, nr. 7-8, p. 836-856 + 20 texte cu note; SEBASTIAN BARBU BUCUR, „*Sărbăni, protopsaltul Țării Românești*” (1689- ante 1765), în GB, an XLVII, 1988, nr. 5, p. 118-147.

A se vedea și OCTAVIAN LAZĂR COSMA, *Hronicul muzicii românești*, vol. I și II, București, 1973-1974, 480 + 238 p.

LXXIV

LEGĂTURILE BISERICII ORTODOXE ROMÂNE CU CELELALTE BISERICI ORTODOXE ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

Legăturile interortodoxe, atât de complexe în secolul al XVII-lea, au fost mai puțin însemnate în decursul perioadei fanariote. Datorită numeroaselor proprietăți pe care le aveau la noi cele patru Patriarhii răsăritene, de Constantinopol, Alexandria, Antiohia și Ierusalim, cârmuitorii lor nu mai erau nevoiți să vină decât rar în țările noastre după subvenții. În schimb, mulți ierarhi, egumeni, preoți și dascăli greci se stabileau la noi, fără să mai vorbim se șirul nesfârșit al grecilor veniți ca însoțitori ai domnilor fanarioți, promovați în diferite dregătorii.

În perioada de care ne ocupăm a sporit foarte mult numărul arhierilor titulari hirotoniți și stabiliți la noi pe lângă mănăstirile închinete, care de multe ori creau dificultăți ierarhilor locului, prin numeroasele hirotonii pe care le săvârșeau pe bani. Câțiva arhierii titulari sau egumeni au fost promovați – cu ajutorul domnilor fanarioți – în scaunul mitropolitan al Ungrovlahiei sau în cele episcopale de la Râmnic și Buzău. Mitropoliiții greci ai Ungrovlahiei: Mitrofan de Nissa, originar din insula Tassos, Neofit Criteanul, Filaret Mihalitzis, din insula Zante, Dositei Filitti din Podgoriana (Pogoniana) Epirului, au desfășurat o activitate apreciabilă, în folosul păstoritilor lor români, care le acordă un loc de cinste alături de mitropoliiții de neam român.

Dacă în Țara Românească scaunele ierarhice au fost mult timp ocupate de greci, în Moldova n-au putut păstori decât mitropolitul Nichifor, originar din Peloponez, și – caz cu totul excepțional – Iacob de la Roman, pentru câteva luni. Păstoria lui Nichifor – deși cu bune sentimente față de români – a determinat pe mitropolitul Iacob Putneanul și pe boierii „pământeni” să ia atitudine energică împotriva pătrunderii ierarhilor străini, prin cunoscutul „așezământ” din 1752. În schimb, avem și un ierarh originar din Moldova, Gavriil Callimachi, care a păstorit 15 ani ca mitropolit la Tesalonic, fiind adus apoi de fratele său, domnitorul Ioan Teodor Callimachi, în scaunul mitropolitan de la Iași, în 1760.

În sfârșit, menționăm și faptul că mitropoliiții greci ai Proilaviei (Brăila de azi) aveau sub ocărmuirea lor duhovnicească și pe credincioșii români din cuprinsul acestei eparhii.

Legăturile cu Patriarhia de Constantinopol se vădesc în recunoașterea alegerilor de mitropoliiți și episcopi făcute în țară – sau în recunoașterea transferului

(strămutării) (μετάθεσις) unor arhieriei titulari în scaunele de la noi (de pildă Mitrofan de Nissa, Neofit Cretanul, Grigorie II, Filaret episcop de Râmnic și apoi mitropolit, toți trei foști mitropoliți titulari ai Mirelor Lichiei ș.a.).

Patriarhii de Constantinopol au făcut apel în repetate rânduri la ierarhii noștri și domnii fanarioți pentru a le acorda ajutoare materiale. Eparhiile românești plăteau o contribuție anuală (Mitropolia Ungrovlahiei 70 de groși, Episcopia Buzăului 35; probabil cele din Moldova la fel), la care se adăugau alte subvenții în cazuri excepționale. De pildă, prin 1739 ecumenicul Neofit VI făcea un apel la mitropolitul Neofit Cretanul, cerând ajutor pentru Patriarhie, care avea o datorie de 850 de pungi.

Se cunosc și unele scrisori schimbate între mitropoliții noștri și patriarhii ecumenici, chiar în anumite probleme teologice. De pildă, Neofit Cretanul, în 1741, cerea ecumenicului Paisie II lămuriri cu privire la botezul sau mirungerea luteranilor și calvinilor trecuți la Ortodoxie și la recunoașterea validității hirotoniilor romano-catolice.

Recunoscând rolul deosebit pe care-l deținea Mitropolia Ungrovlahiei în marea familie a Bisericii Ortodoxe, patriarhul ecumenic Sofronie II (1774-1780) – la solicitarea domnitorului Alexandru Ipsilanti – a acordat mitropolitului Grigorie II și urmașilor săi în scaunul Ungrovlahiei, titlul onorific de „loctiitor al scaunului din Cezareea Capadociei”, prin scrisoarea sa din 10 octombrie 1776.

Legăturile cu Patriarhia Alexandriei nu mai cunosc amploarea celor din secolul precedent. Primul patriarh alexandrin care a cercetat acum țările noastre a fost *Samuil Capasulis* (1710-1723), care le mai vizitase și înainte de alegerea în scaunul patriarhal. Călătoria lui în țările noastre a durat mai mult de trei ani (1715-1718). Cu acest prilej, au fost închinat Patriarhiei pe care o conducea câteva mănăstiri și biserici cu toate proprietățile lor: Hangu-Buhalnița în Moldova, ctitoria lui Miron Vodă Barnovschi, cu două sate, mănăstirea Sfântul Arhanghel Mihail (schitul „Arhanghel”) din Râmnicu Vâlcea. Mănăstirea Cernica, deși era închinată de ctitor Mitropoliei, a fost declarată metoc al mănăstirii Zlătari din București, închinată Alexandriei (în 1750 a fost redată Mitropoliei). Urmașii săi imediați n-au mai călătorit prin țările noastre, ci au purtat doar corespondență cu domnii fanarioți, mai ales în probleme referitoare la mănăstirile închinat.

În 1746, în urma stăruintelor lui Constantin Mavrocordat, pe atunci în Țara Românească, a fost ales ca patriarh al Alexandriei mitropolitul Libiei *Matei Psaltul* (1746-1766), fostul său duhovnic și egumen al mănăstirii Zlătari. Din dispoziția patriarhului ecumenic Paisie II, mitropolitul Neofit Cretanul a făcut, la București, investirea și instalarea lui Matei ca patriarh de Alexandria. Era o dovadă a prestigiului deosebit de care se bucura Mitropolia Ungrovlahiei în cadrul Bisericii Ortodoxe. În 1766, după ce și-a dat demisia din scaunul patriarhal, Matei Psaltul a venit iarăși în țările române, unde a primit noi danii (în 1766 a fost închinată Patriarhiei Alexandriei biserica Sfântul Ilie din Iași). El a

fost ultimul patriarh de Alexandria care a călătorit în țările române. Urmașii săi au purtat însă corespondență cu domnii și mitropoliții din Țara Românească și Moldova în privința administrării averilor mănăstirilor închinat Alexandriei.

O mențiune deosebită trebuie să facem asupra **legăturilor cu Patriarhia Antiohiei**. După moartea lui Atanasie III Dabbas în 1724, Nicolae Mavrocordat (a doua domnie în Țara Românească, 1719-1730) a intervenit pentru alegerea lui *Silvestru Cipriotul*, ucenic și fost protosinghel al patriarhului răposat. El a avut de luptat nu numai cu greutatea materiale ale Patriarhiei, ci și cu acțiunea prozelitistă catolică (în 1724 papa a confirmat pe primul patriarh unit de Antiohia, Chiril). A făcut două călătorii în țările noastre, în 1729-1730 și 1744-1749. A întreținut corespondență cu mulți domni, ierarhi și boieri de la noi, din care rezultă că a primit mereu ajutoare din țările noastre.

În cea de-a doua călătorie, a reușit să întemeieze o nouă tipografie arabă la mănăstirea Sfântul Sava din Iași, mutată apoi la București. Spre deosebire de Atanasie, care a tipărit mai mult cărți de cult, Silvestru a fost nevoit să dea la lumină cărți de apărare a Ortodoxiei împotriva propagandei catolice, traduse din grecește în limba arabă, fiind, în această privință, un continuator al patriarhului Dositei al Ierusalimului. Prima carte era *Arbitrul adevărului și expunerea dreptății* a patriarhului Nectarie al Ierusalimului – tradusă de Silvestru însuși –, care avea ca anexă un *Manual împotriva infailibilității papei*, al lui Eustratie Argentis, tradus în arabă de preotul Masaad Nașu (Iași, 1746). Au urmat: *Cina cea divină*, prescurtată după o lucrare despre Sfânta Euharistie a aceluiași Eustratie Argentis, făcută tot de patriarh (Iași, 1746-1747) și *Colecția hotărârilor a două sinoade convocate la Constantinopol despre catolicismul în Siria* (Iași, 1747). Se cunosc, și două cărți de „slujbă” tipărite de el: *Liturghierul greco-arab* (o nouă ediție a celui din 1701, Iași 1745) și *Psaltirea arabă* (București, 1747).

În 1747, a fost închinată Patriarhiei de Antiohia mănăstirea Sfântul Spiridon Vechi din București, refăcută atunci din temelie de Constantin Mavrocordat (inscripția bisericii era în grecește și arăbește). În această biserică se păstra o icoană a Sfântului Spiridon pictată de însuși patriarhul Silvestru, cu o lungă inscripție în limba arabă, în care relatea împrejurările venirii sale la noi și ale închinării mănăstirii. Desigur, la rugămintea lui Silvestru, a fost închinată Antiohiei mănăstirea Popăuți din Botoșani, ctitoria lui Ștefan cel Mare.

Cu Silvestru Cipriotul († 1766) s-a încheiat șirul patriarhilor antiohieni care au călătorit în țările noastre în trecut (de altfel, după moartea lui, Patriarhia de Constantinopol a reușit să impună pe scaunul antiohian patriarhi greci). De acum încolo, Patriarhia de Antiohia a păstrat legături cu cele două mănăstiri închinat, care aveau mari proprietăți la noi: terenuri agricole, vii, hanuri, prăvălii etc. Egumenii erau greci sau sirieni.

Unii credincioși din Siria – mai ales negustori – se stabileau în țările noastre. Însuși episcopul Chesarie al Râmnicului provenea din familia Halepliu, probabil

originară din Alep. În 1814 întâlnim un profesor de muzică bisericească la Mitropolia din Iași, Nichifor Cantuniari, arhidiaconul Patriarhiei din Antiohia.

Dintre **patriarhii Ierusalimului** ne reține atenția *Hrisant Notaras* (1707-1731), pe care l-am amintit și în altă parte. El a făcut o ultimă vizită în țările noastre în 1727-1728, când s-a ocupat de reorganizarea mănăstirilor închinare Patriarhiei de Ierusalim. În 1723 se închinase Sfântului Mormânt mănăstirea Văcărești, ctitoria Mavrocordatilor – care avea ca metoc schitul Barbu (jud. Buzău).

Urmașii lui nu s-au ridicat la înălțimea sa și a unchiului său Dositei, încât importanța Patriarhiei se va diminua treptat. Ei au venit foarte rar în țările noastre, fie pentru ajutoare, fie pentru a se îngriji personal de starea mănăstirilor închinare. Între cei care au călătorit prin țările române s-au numărat *Meletie* (1731-1737), *Partenie* (1737-1766), *Efrem* (1766-1771), *Avramie* (1775-1787) și *Antim* (1788-1808), ultimul patriarh ierusalimitean care a trecut prin țările noastre. Patriarhul Efrem s-a îngrijit de tipărirea mai multor cărți în limba greacă, la București, între anii 1767-1769, pe care le vom menționa mai jos. Cel care a stat mai mult la noi a fost Avramie – între anii 1780-1784 – când a obținut închinarea mănăstirii cu hramul Nașterea Maicii Domnului (sau Asănichioaia) din Râmnicu Sărat.

Pe lângă veniturile mănăstirilor închinare, Patriarhia din Ierusalim a primit și alte subvenții din partea românilor. De pildă, doamna Marica, văduva lui Constantin Brâncoveanu, lăsa prin testament 10 pungi de bani „pentru ca să se dreagă ce va fi stricat la Vitleem, ca să pomenească sufletul răposatului dumnealui și al meu”. Numeroase obiecte de artă, manuscrise și cărți de proveniență românească se găsesc și azi la Ierusalim.

Numărul călugărilor și al credincioșilor români care plecau în pelerinaj la Ierusalim și în Țara Sfântă era în continuă creștere (după reîntoarcere purtau numele de „hagi” sau „hagiu”). De pildă, după 1718, a făcut un pelerinaj la Locurile Sfinte cunoscutul zugrav Pârvu Mutu cu doi din fiii săi. Dintre călugării transilvăneni care au cercetat aceleași locuri, notăm pe ieromonahul Nicodim, luptătorul pentru Ortodoxie, egumenul Visarion de la Sâmbăta de Sus, călugării Avram de la Șinca Veche-Făgăraș, Isaia Tempea de la Bucium-Făgăraș și alții. Pe o Biblie de la 1688, aflată în mănăstirea Sfântul Sava, sunt trecute numele unor închinători originari din Brașov.

Legăturile cu Muntele Athos. Cu toate că domnii care s-au perindat la conducerea Țării Românești și a Moldovei erau greci, totuși, ajutoarele lor către mănăstirile din Sfântul Munte Athos și către celelalte așezăminte bisericești din Răsăritul ortodox au fost mult reduse față de ale domnilor români din secolele anterioare. Pe lângă închinările de până acum, i-au mai fost închinare câteva mănăstiri, dar fără însemnătate în viața bisericească a celor două țări. În Țara Românească au fost închinare acum: biserica Adormirea din Slatina la Xiropotamu, biserica Sfântul Spiridon Nou din București la Grigoriu, biserica Slobozia din București la Hilandar, închinare făcută de ctitorul ei, Alexe, care s-a și retras

acolo. În Moldova, biserica Precista (Adormirea) din Focșani și mănăstirea Răchitoasa-Bacău au fost închinare la Vatoped, mănăstirea Vizantea din Vrancea la Grigoriu, mănăstirea Răducanu din Târgu Ocna la Ivion, schitul Berzunți-Bacău la Marea Lavră.

În 1760, Ioan Teodor Callimachi al Moldovei închina mănăstirii Sfântul Pantelimon sau Rusicon biserica Bogdan-Serai din Constantinopol, cu casele ei. Aceeași mănăstire a fost refăcută din temelie de Scarlat Callimachi al Moldovei, între anii 1812-1819. Egumenul Teodorit de la Esfigmenu solicitase mitropolitului Veniamin Costachi un ajutor anual pe seama ei, urmând ca ea să devină „mănăstire moldovenească”. Probabil greutatea materiale care apăsau asupra Mitropoliei au împiedicat pe Veniamin să dea curs acestei solicitări, închinând, în schimb, Esfigmenului, mănăstirea Florești, din părțile Bârladului, care fusese refăcută de strămoșul său, marele vornic Gavriil, pe la sfârșitul secolului al XVII-lea.

Alte așezăminte athonite au beneficiat de subvenții anuale din partea domnilor fanarioți, mai ales mănăstirile Marea Lavră, Ivion, Hilandar, Xiropotamu, Filoteu, Xenofon, Grigoriu, Sfântul Pantelimon sau Rusicon etc. Se cunosc și daniile unor credincioși din popor. Astfel, doi negustori brașoveni, Radu și Leca, au zidit un paraclis, cu hramul Sfântul Dumitru, la mănăstirea Xiropotamu, iar Radu a achitat zugrăvirea paraclisului cu hramul Sfânta Cruce, din aceeași mănăstire, ridicat cu bani strânși de egumenul Partenie în țările române.

Egumenii greci trimiși să conducă mănăstirile închinare se îngrijeau prea puțin de refacerea lor, trimițând toate veniturile la Athos sau folosindu-le ei înșiși. Numeroși egumeni erau hirotoniți ca arhierei „titulari” pe seama unor eparhii de mult dispărute. Unii dintre egumenii mănăstirilor închinare au fost ridicați pe scaunele vlădicești din Țara Românească.

Legături cu alte Biserici grecești. Mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai a continuat să beneficieze de veniturile pe care le aduceau mănăstirile românești închinare în secolele XVI și XVII. În 1731, membrii familiilor Cantacuzino și Filipescu au închinat Muntelui Sinai mănăstirea Mărgineni (azi în ruine) care, la rândul ei, avea ca metoc mănăstirea Verbila, ambele pe valea Prahovei.

O biserică cu hramul Sfântul Haralambie a fost zidită în mănăstirea Sfântul Stefan din Meteora (*Meteore*), de către egumenul Arsenie (care cârmuise un timp mănăstirea închinată Butoi), desigur cu bani și cu daruri din Țara Românească. Mănăstirile Banu și Adormirea din Buzău erau închinare mănăstirii Rusicon de lângă Tricala. Mănăstirile din *Ianina* au beneficiat, de asemenea, de sprijinul românilor, mai ales datorită mitropolitului Dositei Filitti. Mănăstirea Stavropoleos din București, ctitoria călugărului Ioanichie din Ostanița Epirului, devenit mitropolit titular, era beneficiara unor danii oferite de mai mulți domni fanarioți și boieri, era închinată mănăstirii Gura din Ostanița.

O mănăstire care a obținut, în acest secol, importante ajutoare românești a fost *Mega Spileon* din provincia Ahaia, în Peloponez. Paraclisul ei, cu hramul

Sfântul Luca, a fost refăcut în 1725, de egumenul Ionă, cu ajutorul domnitorului Constantin Mavrocordat. Câțiva ani mai târziu, Grigorie II Ghica, pe atunci în Țara Românească, acorda mănăstirii Mega Spileon contravaloarea a 180 de bolovani de sare, danie confirmată și de domnii următori. În 1769, Grigorie III Ghica, pe atunci în Țara Românească, îi închina străvechea biserică românească de la Vlah-Serai din Constantinopol, „cu casele și cuprinsurile din jurul ei și toate daniile ce au căpătat...”. În 1798, patriarhul Grigorie V a declarat mănăstirea Mega Spileon stavropighie, adică subordonată direct Patriarhiei, obligată să-i dea anual 300 de groși. O dată cu ea a trecut sub oblăduirea Patriarhiei biserica și casa din Vlah-Serai, asupra căreia Patriarhia avusese un drept mai vechi de stăpânire.

Au fost ajutate și câteva biserici din *insula Cipru*. De pildă, în biserica *Fane-romeni din Nicosia* se păstrează o icoană dăruită de un Iosif Moldovlahul, care ar fi zidit o biserică. Grigorie II Ghica, domn în ambele Principate, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a oferit o subvenție anuală de 500 de groși mănăstirii Kikkos (*Chicu*). Mănăstirea *Mahera*, nu departe de Nicosia, a primit ajutoare însemnate din ambele Principate, strânse de călugării Ciprian (mai târziu arhiepiscop, spânzurat de turci) și Haralambie, în ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea. Domnitorul Mihail Suțu al Moldovei le-a dăruit o sută de groși, iar pe Ciprian l-a ajutat să studieze în Academia din Iași. Se păstrează până azi în mănăstire mai multe obiecte de cult, și mai ales manuscrise de muzică psaltică, aduse din călătoria lor, precum și portretele lor, lucrate la Iași.

Alexandru Vodă Ipsilanti, domn în Țara Românească (1774-1782 și 1796-1797) și în Moldova (1786-1788), a zidit o mănăstire la *Calopetra*, în *insula Rodos*. Iar în mănăstirea *Ecatontapiliani* din *insula Paros* se păstrează câteva obiecte de cult de proveniență românească, cele mai multe de la Nicolae Mavrogheni, domnul Țării Românești (1786-1790): un Evangheliar, un sacos, o bederniță, un epitrahil, câteva icoane. Tot Mavrogheni a oferit banii necesari pentru construirea a trei cișmele în această insulă. Mănăstirea *Sfântul Ioan din insula Patmos* a primit o danie anuală de 400 de aspri, aproape în tot decursul perioadei fanariote. Mănăstirea *Silivri*, la 50 km vest de Constantinopol, pe coasta Mării de Marmara, a primit ajutoare din partea Mavrocordaților (200 bolovani de sare = 25.440 kg).

Diverse obiecte de cult, manuscrise și cărți aflate în mănăstirile și bisericile grecești ori în bibliotecile lor, fie la Athos, fie în alte părți, provin din țările române. Ele stau mărturie asupra permanentului ajutor acordat acestor așezăminte în cursul veacului al XVIII-lea. Cităm, de pildă, potirul de la Mihail Racoviță, din prima jumătate a secolului, în biserica Arhanghelul Mihail din Arnăutchioi-Constantinopol, zecile de hrisoave românești, precum și cărțile și manuscrisele de la noi, aflate în metocul Sfântului Mormânt din Constantinopol, un omofor de mătase albă de la Mihail Suțu, la Patriarhia ecumenică, o candelă de la Alexandru Ipsilanti și soția sa Ecaterina la mănăstirea Sfânta Ecaterina din Muntele Sinai, o icoană a Mântuitorului de la mănăstirea Spilia din Munții Pindului, lucrată de

zugravul Teodor din București, în 1717, o Evangheliie dăruită de mitropolitul Daniil al Ungrovlahiei în mănăstirea Sfântul Ioan din insula Patmos, câteva cruci de la Dositei și Costandie Filitti la Zița. Obiecte de proveniență românească se păstrează în Muzeul Etnografic, în Biblioteca Națională și în alte instituții de cultură din Atena.

De ajutoarele românești au beneficiat peste 50 de școli grecești din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat, fie prin subvenții anuale pentru plata corpului didactic și ajutoare pentru elevii săraci, fie prin subvenții pentru construirea sau refacerea clădirilor școlare. Se adaugă și faptul că unele cărți grecești tipărite la noi au slujit ca manuale didactice în școlile respective.

În primul deceniu al secolului al XVIII-lea, unul din dregătorii lui Constantin Brâncoveanu, Gheorghe Castriotul – originar din Castoria, din Munții Pind –, acorda Patriarhiei din Ierusalim 2650 de ducati, din care să fie plătiți preoții din șase localități din Țara Sfântă (Ierusalim, Gaza, Rama etc.), care să învețe pe copiii creștini de acolo în grecește și arăbește. Același Gheorghe Castriotul lăsa prin testament suma de 13.124 de ducati, depusă la Veneția, urmând ca din veniturile ei să fie plătiți doi dascăli la școala pe care o întemeiasă în Castoria.

De o deosebită atenție s-a bucurat „școala cea mare” a Patriarhiei din Constantinopol (sau „Academia din Fanar”), care a primit subvenții din partea multor domni fanarioți. De exemplu, sub Constantin Moruzi al Moldovei (1777-1782), subvenția se ridica la 2400 de lei anual, din care jumătate pentru burse la 12 elevi săraci și silitori. Restul de 1200 de lei reprezentau venitul moșiei Hotărniceni, cumpărată de mitropolitul Gavriil Callimachi și închinată mării școli din Constantinopol. Subvențiile Țării Românești erau tot atât de însemnate, oferite de Scarlat Ghica, Ștefan Racoviță, Alexandru Ipsilanti, Alexandru Moruzi, mitropolitul Grigorie II și mai mulți boieri.

Au mai fost ajutate și alte școli din Constantinopol: cea de la biserica Megalio-tisa, cea din Muhlio, lângă Fanar și „școala de musichie”, câteva din localitățile învecinate, pe Bosfor: Terapia (îndeosebi de Alexandru Moruzi), Mega Revma (Arnăutchioi), Kuru-Ceșme, Neohorion (Jeni-kiöi, în românește Satul Nou), Büyük-Dere (în românește Valea Mare), Silivria, apoi gimnaziul din Smirna și altele.

Școala din orașul Trapezunt (Trebizonda) – de unde au venit și unii profesori la București –, ca și școala mănăstirii Sumela, în apropierea Trapezuntului, de asemenea au fost ajutate de mai mulți domni ai celor două țări românești.

În Grecia, au fost ajutate școlile de la Athos, din Seres, în apropiere de Tesalonic, din Zagora în Thesalia, din Vitina în Peloponez, iar în Albania de azi școlile din Corița și Selasfor. Mitropolitul Dositei Filitti a sprijinit școlile din Pogdoriana și Zița în Epir, iar episcopul Costandie Filitti a înființat două școli în Zița natală, înzestrându-le cu o bogată bibliotecă și plătiind salariile la trei profesori, între anii 1814-1825.

Numeroase ajutoare au primit școlile din insulele grecești: din Patmos, înființată de Mavrocordati, susținută și de domnii următori, Andros, Hios, Paros, Naxos, Mikonos. La fel au fost ajutate cele trei școli ale Patriarhiei din Alexandria, pentru tineri ortodocși greci și arabi, lucru ce rezultă din corespondența patriarhului Ciprian cu egumenul Meletie de la Zlătari. În Bulgaria de azi, au fost ajutate școlile din Arbănași (Arvanitohori), în apropiere de Târnovo, Drăgoi-chioi și Pivatele. Câteva mănăstiri de pe teritoriul Albaniei de azi au fost subvenționate în acest secol de domni din Țara Românească și Moldova. („Adormirea Maicii Domnului” din Drinos, „Sfântul Ioan Teologul” din Malçani), ca și unele școli (Bularat, Korçe, Poliçani, Tirana și altele).

Pe lângă aceste școli din afara hotarelor celor două Principate, domnii fanarioți s-au îngrijit și de Academii domnești din București și Iași, în care se predă în limba greacă, cu profesori greci. În aceste Academii studiau nu numai tineri români, ci și tineri din alte țări, mulți beneficiind de burse. Toate aceste școli sprijinite de români au contribuit la cultivarea spiritului național grecesc și la pregătirea drumului spre marele război de eliberare națională din 1821-1829, care a dus la dobândirea independenței poporului grec (1829).

Numeroși *cărturari greci* – unii membri ai clerului – și-au desfășurat activitatea în țările noastre: Nicolae Chiparissa, Petru Depasta Peloponezianul, medicul lui Constantin Mavrocordat, Atanasie Comnen Ipsilanti, tot medic, călugărul Constantin Chesarie Daponte, toți cu lucrări privitoare la români și la evenimentele petrecute la noi în secolul al XVIII-lea. Chesarie Daponte a scris lucrarea în versuri Δακικὰ ἐφημερίδες... sau *Cronicul războiului de 4 ani – 1736-1739*, un *Catalog istoric al grecilor însemnați* și altele. Nichifor Theotochis, originar din insula Corfu, cu studii la Padova, Bologna și Leipzig, a fost profesor și director al Academiei domnești din Iași de două ori (1764-1765 și 1776-1777); este autorul unor lucrări științifice (de pildă, *Elemente de Fizică*, în două volume, tipărită în grecește la Leipzig și dedicată lui Grigorie III Ghica al Moldovei). Mai târziu a ajuns arhiepiscop al Astrahanului, în Rusia († 1800). Principala sa operă teologică, *Chiriadromionul* la Apostoli și Evanghelii, s-a tradus și tipărit în românește de mitropolitul Veniamin Costachi. Din opera prietenului său Evghenie Vulgaris, originar tot din Corfu, va traduce tot mitropolitul Veniamin. La începutul secolului al XIX-lea, s-au ocupat de istoria și geografia țărilor noastre doi cărturari greci: Dimitrie Daniil Philippide (Filipidis) care a scris *Istoria și geografia României*, publicată la Leipzig (Lipsca) în 1816, în care folosește pentru prima oară numele de azi al țării noastre, și Dionisie Fotino sau Fotinos cu *Istoria vechii Dacii, acum a Transilvaniei, Valahiei și Moldovei*, în trei volume, tipărită la Viena în 1818-1819.

Zeci de cărți în limba greacă au văzut lumina tiparului în tot cursul secolului al XVIII-lea și la începutul celui de-al XIX-lea, la București și la Iași. În orice caz, activitatea tipografiei în limba greacă, deși patronată de domni veniți din

Fanar sau de ierarhi greci, nu mai cunoaște amploarea celei desfășurate sub Constantin Brâncoveanu. Menționăm câteva cărți grecești mai importante apărute la București: *Manual despre purcederea Sfântului Duh* a ieromonahului Hristofor Emborocomitu din Ianina (1728), *Manual despre superioritatea Ierusalimului și a Sfântului Mormânt*, a patriarhului Hrisant (București, 1728; ediția II tipărită de patriarhul Efrem în 1768), *Mreața apostolică* (cuvântări în postul Paștilor și Crăciunului a lui Nicolae Mauroedies, Iași, 1756). Între 1767-1769 s-au tipărit mai multe cărți la București, sub îndrumarea patriarhului Efrem al Ierusalimului. Conducătorul tipografiei – care a „îndreptat” și textul multor cărți – era Gheorghe Constantin din Ianina (probabil un aromân). Acum s-au tipărit: *Mărturisirea Ortodoxă* (1767), *Învățătura creștinească*, cu text grecesc și turcesc (1768, traducerea în turcește era făcută de ieromonahul Partenie Mataxopulos din Trebizonda), un *Comentar la Gramatică* (1768) și *Alegere din toată Psaltirea* (1769), amândouă de ierodiaconul Neofit Peloponezianul, *Învățătura ortodoxă* a patriarhului Meletie Pigas, revizuită de protosinghelul Chesarie, viitorul episcop de Râmnic (1769).

În ultimele două decenii ale secolului al XVIII-lea, continuând până la sfârșitul epocii fanariote, s-au tipărit mai multe cărți cu caracter laic, cele mai multe în „noua tipografie de la Izvorul Tămăduirii de la Cîșmea”: *Mic manual de legi* al lui Alexandru Ipsilanti, în grecește și românește (1780), *Abecedarul mare* (1783), *Descrierea Valahiei*, tradusă după lucrarea în limba franceză a generalului Bauer (1789) etc. Meșterii care au îndreptat și tipărit ultimele două cărți erau Nicolae și Ioan Lazăr din Ianina, desigur vlahi (aromâni) din Epir. La începutul secolului al XIX-lea, s-au tipărit câteva cărți grecești la Iași: *Sinopsă mare a slujbei* (1813), *Chiriadromionul* lui Nichifor Theotochis (2 vol. 1816), *Slujba Sfintei Paraschiva* (1817) etc., la care se adaugă și câteva lucrări cu conținut laic.

În felul acesta, renașterea elenismului este indisolubil legată de permanentul sprijin material și moral românesc.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Bulgară. Ajutoarele românești către această Biserică, în timpul regimului fanariot, sunt mai puțin însemnate, ele îndreptându-se mai mult spre instituțiile de limbă greacă. Doar unii credincioși au acordat ajutoare sporadice bisericilor din Arbănești sau din alte localități învecinate cu Țara Românească. Biserica Sfinții Arhangheli din Arbănași a fost împodobită cu fresce de zugravii Mihail din Tesalonic și Gheorghe din București, în 1760.

În anul 1774, mitropolitul Grigorie II al Ungrovlahiei a primit de la generalul rus Petru Saltăcov moaștele Sfântului Dimitrie zis cel nou, monah cu aleasă viață duhovnicească, originar din satul Basarabov, pe apa Lomului în Bulgaria. Moaștele au fost depuse în catedrala mitropolitană din București, unde se găsesc până azi. Prăznuirea Sfântului Dimitrie se face în fiecare an la 27 octombrie.

În mănăstirea Neamț, care a devenit – prin starețul Paisie – un însemnat centru monahal interortodox, au trăit numeroși călugări de neam bulgar. Între ei se

număra și monahul *Spiridon*, unul din precursorii renașterii bulgare pe pământ românesc, care a scris aici, în jurul anului 1790, o *Istorie slavo-bulgară*.

Un rol important în întărirea legăturilor româno-bulgare a avut episcopul *Sofronie de Vrata* (Vraceanschi, în mirenje Stoiko Vladislavo), „apostolul” renașterii politice și culturale a bulgarilor. Din cauza regimului de teroare al lui Pasvan-Oglu, pașa de Vidin, a venit, în 1803, la București, unde a fost primit „ca un frate”, după însuși cuvântul său, de mitropolitul Dositei Filitti (la mijlocirea acestuia și a domnitorului Constantin Ipsilanti, patriarhul ecumenic i-a acceptat retragerea din scaunul episcopal de Vrata). A rămas mai mulți ani în București, săvârșind felurite slujbe și peste patru sute de hirotonii.

În anul 1806 a apărut la Râmnic *prima carte în limba bulgară, Nedelnicul sau Chiriadromionul*, care cuprindea cazanii la toate duminicile, sărbătorile împărătești și ale sfinților mari, traduse din slavonește și grecește de Sofronie însuși. Cartea s-a tipărit cu sprijinul financiar al mitropolitului Dositei Filitti, al episcopilor Costandie de la Buzău și Iosif de la Argeș și al altor români. Tot în perioada șederii la București, episcopul Sofronie a scris și alte lucrări, care au rămas în manuscris: *Învățătură duminicale*, un *Catehism*, o *Autobiografie* etc. A tradus în limba bulgară *Sistemul religiei muhamedane* a lui Dimitrie Cantemir (cu unele modificări). În timpul războiului ruso-turc din 1806-1812, a desfășurat o apreciabilă activitate politică, în calitate de membru, apoi de președinte al Comitetului bulgar din București, în vederea eliberării țării sale de sub dominația otomană (în 1810 a tipărit la București o „*Proclamație către poporul bulgar*”, în care cerea conaționalilor lui să ajute trupele rusești). Și-a sfârșit viața în 1813 la mănăstirea Mărcuța, lângă București.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Sârbă au fost mai strânse în timpul ocupației Olteniei de austrieci. În 1719, Episcopia Râmnicului a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei sârbești din Belgrad. „Ipopsifiul” Ștefan a fost înscăunat la Craiova, în martie 1727, de către episcopul Nicolae Dimitrievici al Timișoarei, delegatul mitropolitului Moise Petrovici. Episcopul Inochentie a fost hirotonit la Belgrad de același Moise Petrovici, apoi instalat la Râmnic tot de Nicolae Dimitrievici, iar episcopul Climent a fost hirotonit de mitropolitul Vichentie Ioanovici de la Carloviț.

Legăturile care s-au stabilit între mitropoliții de Belgrad-Carloviț și episcopii de Râmnic în perioada ocupației Olteniei de austrieci au continuat și după 1739, anul revenirii ei la Țara Românească. În tipografia de la Râmnic s-au imprimat acum câteva lucrări pentru credincioșii sârbi aparținători Mitropoliei de Carloviț. Astfel, la rugămintea lui Moise Petrovici, în anul 1726 s-a tipărit un scurt catehism – care servea și ca manual școlar – intitulat *Întâia învățătură pentru tineri*, în românește și slavonește. Era o traducere după marele teolog rus, arhiepiscopul Teofan Procopovici al Novgorodului (după ediția de la Moscova, din 1723). Traducerea și diortosirea a făcut-o egumenul Ștefan de la Govora, ales

episcop în același an. În 1727, s-a tipărit ediția a doua, iar în 1734 a treia, numai în slavonește (ultima cu binecuvântarea noului mitropolit sârb, Vichentie Ioanovici).

În anul 1755, marele mitropolit Pavel Nenadovici al Carlovițului a tipărit la Râmnic o *Gramatică slavonă*, iar în 1761 s-a tipărit *Pravila de rugăciuni a sfinților sârbești*, întocmită de episcopul sârb Sinesie Jivanovici de la Arad, care a și finanțat imprimarea. Episcop la Râmnic era acum Grigorie Socoteanu, care s-a îngrijit și de expedierea exemplarelor din ultima carte la Arad.

În 1765 s-a tipărit la Iași – în slavonește și românește – lucrarea *Îndreptarea păcătoșului cu duhul blândeților*, scrisă de episcopul sârb Vichentie Ioanovici Vidac al Timișoarei. A apărut cu binecuvântarea mitropoliților Pavel Nenadovici al Carlovițului și Gavriil Callimachi al Moldovei. Urmașul acestuia, Leon Gheucă, a întreținut strânse legături de prietenie cu reputatul cărturar sârb Dositei (Dimitrie) Obradovici, – el însuși născut la Ciacova, în Banat –, care l-a și vizitat la Roman, pe când era episcop acolo.

Legăturile Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania cu cea sârbă s-au accentuat în acest secol. În urma dezbinării din anii 1698-1701, preoții și credincioșii ortodocși transilvăneni au rămas fără un cârmuitor duhovnicesc timp de șase decenii. Întrucât acum domnii fanarioți din Țara Românească și din Moldova nu mai acordau ajutoare Bisericii Ortodoxe din Transilvania, cum făceau domnii români din secolele anterioare (de altfel, autoritățile habsburgice nici n-ar fi acceptat acest lucru), privirile preoților și ale credincioșilor ortodocși din Transilvania se îndreptau mai stăruitor spre Mitropolia Ortodoxă sârbă de la Carloviț, aflată acum în același Imperiu habsburgic. De la Carloviț a venit la Brașov episcopul Nicanor Meletievici, în 1735, pentru întărirea scheienilor în dreapta credință, trimis de mitropolitul Vichentie Ioanovici (secretarul acestuia era un român brașovean, Vlad Mălăiescu, aflat mult timp în slujba Bisericii sârbe). Tot de la Carloviț a venit călugărul Visarion Sarai – desigur cu consimțământul patriarhului Arsenie IV Șacabent –, care a produs marea mișcare populară de revenire la Ortodoxie din primăvara anului 1744. Spre Mitropolia din Carloviț s-au îndreptat numeroase memorii ale preoților și credincioșilor români militanți pentru Ortodoxie, menționați în alt loc. Mitropolitul sârb Pavel Nenadovici a înaintat aceste memorii Curții din Viena, cerând încetarea prigoanei religioase. Numeroși tineri ardeleni au fost hirotoniți la Carloviț, iar spre sfârșitul secolului și începutul celui următor de episcopii sârbi din Buda, Arad și Timișoara.

După 1761 a început un nou capitol în relațiile bisericești româno-sârbe, prin cei patru episcopi sârbi de la Sibiu, care au stat în fruntea Bisericii Ortodoxe românești din Transilvania: Dionisie Novacovici, Sofronie Chirilovici, Ghedeon Nichitici și Gherasim Adamovici. În 1783, Episcopia ortodoxă română din Transilvania a fost pusă sub jurisdicția Mitropoliei din Carloviț în probleme spiritual-dogmatice, iar peste trei ani jurisdicția s-a extins și asupra problemelor administrative, situație care s-a menținut până în 1864. Aceleași măsuri s-au aplicat și

pentru Episcopia ortodoxă română din Bucovina cu sediul la Cernăuți, rămasă sub jurisdicția Carlovițului până în anul 1873.

Nu mai stăruim asupra legăturilor preoților și credincioșilor din Banat, Arad și Bihor cu Biserica sârbească, pentru că în tot cursul secolului de care ne ocupăm ei au fost cârmuiți de ierarhii sârbi de la Caransebeș-Vârșet, Timișoara și Arad. Acești vlădici – între care se reliefează chipul luminos al lui Sinesie Jivanovici de la Arad – au avut o contribuție de seamă în menținerea Ortodoxiei și în îndrumarea duhovnicească a credincioșilor români din aceste zone geografice. Unii tineri români de aici au primit învățătură în școlile clericale sârbești de la Carloviț și apoi de la Vârșet. Preotul cărturar Dimitrie Țichindeal (1775-1818) a tradus unele din lucrările lui Dositei (Dimitrie) Obradovici în românește.

Legăturile cu Biserica Ortodoxă Rusă. În ultimul deceniu al secolului al XVII-lea și în primii ani ai secolului următor se întâlnesc călugări români în Rusia, mai ales moldoveni, care au primit ajutoare pentru mănăstirile lor de la țarul Petru cel Mare (1682-1725). Egumenul Pahomie de la Bisericiani plecase în Rusia prin 1709, pentru a cere sprijinul țarului în vederea readucerii moaștelor Sfântului Ioan cel Nou din Polonia la Suceava. După părerea unor cercetători, el ar fi ajuns mai târziu mitropolit al Voronejului. Acolo a fost vizitat, de egumenul Antim de la Bisericiani.

Dar în primul deceniu al aceluiași secol, au trecut prin țările noastre câțiva călugări ruși, în drumul lor spre Locurile Sfinte. De pildă, starețul Leontie, călugării Macarie și Silvestru din Novgorod, care au trecut prin Moldova, ieromonahul Ipolit Vâșinski din Cernigov, care a trecut prin Moldova și Tara Românească, în drum spre Ierusalim. În notele sale de călătorie, Vâșinski relatează pe larg întâlnirea sa cu patriarhul Hrisant al Ierusalimului, la Iași, primirea la Roman de către episcopul Lavrentie, apoi la București, unde a fost găzduit la mănăstirea Sfântul Sava și a fost primit de mitropolitul Teodosie, căruia i-a înmănat o scrisoare din partea arhiepiscopului Ioan al Cernigovului. Descria câteva din slujbele la care a participat la Iași și la București.

În iunie 1711 era la Iași însuși țarul Petru cel Mare, primit de Dimitrie Vodă Cantemir și de mitropolitul Ghedeon. Ion Neculce scria în *Letopisetul* său că „au îmblat prin toate mănăstirile împăratul de le-au vădzut și din toate i-au mai plăcut mănăstirea Golia, dzicând că are trei feluri de meșteșuguri: leșesc (= polonez, n.n.), grecesc și moschicesc”. În același an, în urma luptei de la Stănilești, Dimitrie Cantemir a fost nevoit să se refugieze în Rusia. Între alte preocupări de ordin cultural, domnul moldovean a scris în Rusia o lucrare cu titlul *Loca obscura in Cathedris...*, rămasă în manuscris, în care critica lucrarea lui Teofan Procopovici, *Întâia învățătură pentru tineri* (apărută și în traducere românească la Râmnic, în 1726). A ctitorit o biserică în mănăstirea Sfântul Nicolae din Moscova, cu hramul Sfinții Constantin și Elena, în care a fost îngropat, împreună cu o parte din membrii familiei; a ajutat multe biserici și schituri în zona Harcovului și Poltavei.

Tot în prima jumătate a secolului al XVIII-lea trei ierarhi români și-au părăsit scaunele, retrăgându-se pentru totdeauna în Rusia. Primul a fost episcopul Pahomie al Romanului. El mai călătorise în Rusia în primii ani ai secolului al XVIII-lea, în timp ce era egumen la Neamț, atras de învățăturile ascetice ale Sfântului Dimitrie al Rostovului. A adus din Rusia cărți (între care și *Rostul de aur* a Sfântului Dimitrie), icoane, veșminte, pe care le-a dăruit apoi mănăstirii Neamț sau Episcopiei Romanului. După retragerea din scaunul episcopal, a făcut a doua călătorie în Rusia, prin 1717, stabilindu-se în Lavra Pecerska din Kiev, unde a murit și a fost îngropat în 1724. În toamna anului 1739 episcopul Misail al Buzăului și mitropolitul Antonie al Moldovei au plecat cu oștile rusești, în urma războiului ruso-turc din 1736-1739. Misail a murit la Kiev în 1740, iar Antonie a ajuns mitropolit de Cernigov, apoi de Bielgorod, unde a păstorit până la moarte.

Primul cleric român transilvănean care a călătorit în Rusia în acest secol se pare că a fost protopopul brașovean Eustatie în 1743-1744. Țarina Elisabeta Petrovna (1741-1761) i-a permis să strângă ajutoare în marile orașe rusești timp de trei luni, dăruindu-i ea însăși 2500 de ruble, precum și foarte multe cărți de slujbă. Unele din ele se păstrează și azi în bibliotecă și muzeul bisericii Sfântul Nicolae din Schei. Protopopul s-a întors acasă prin Moscova și Kiev. Din banii strânși în Rusia (13.000 florini) a renovat biserica, așezând și un ceas în turn, cu o pisanie care amintea de ajutorul Elisabetei Petrovna. Fiul său – viitorul cărturar Dimitrie Eustatievici – și-a făcut studiile la Academia moveiană din Kiev (un Leonte „dascălul și ritorul” de la Tismana, de asemenea, „au învățat la școlile latinești în vestita cetate a Kievului”).

În anii următori și-au îndreptat pașii spre Petersburg mai mulți delegați ai preoților și credincioșilor ortodocși din Transilvania, pentru a solicita intervenția țarinei Elisabeta pe lângă împărăteasa Maria Tereza, în vederea încetării prigoanelor împotriva Bisericii Ortodoxe. Am menționat și în alte pagini pe marii luptători pentru Ortodoxie care au făcut călătorii lungi și obositoare în Rusia: protopopul Nicolae Pop din Balomir, ieromonahul Nicodim (de două ori), preotul Ioan din Aciliu (tot de două ori); Nicodim primise și aprobarea să strângă ajutoare pe seama unei mănăstiri de lângă Alba Iulia.

Am notat și în altă parte că în 1769-1770 – deci în timpul războiului ruso-turc din 1768-1774 – au plecat la Petersburg două delegații din Tara Românească și Moldova, pentru a prezenta țarinei Ecaterina II (1762-1796) omagiul de credință și doleanțele celor două țări. Delegația munteană era condusă de mitropolitul Grigorie II și din ea făceau parte arhimandritii Chesarie și Filaret și câțiva boieri, iar cea moldoveană era formată din episcopul Inochentie de la Huși, arhimandritii Benedict de la Moldovița, Vartolomei Măzăreanu de la Solca și alții. Cele două delegații au fost primite, în audiență de împărăteasă în Duminica Floriilor din anul 1770; au vorbit cei doi ierarhi, solicitând sprijinul Rusiei în vederea eliberării țărilor lor de sub dominația otomană. Vartolomei Măzăreanu mai fusese

în Rusia, în 1757, pe când era egumen la Putna, împreună cu alți doi ieromonahi, aducând de acolo cărți, icoane, obiecte de cult, rase pentru călugări. Și de data aceasta, Vartolomei – ca și colegul său Benedict – au primit bogate daruri pe seama mănăstirilor lor din partea țarinei. Amândoi au lăsat însemnări asupra călătoriei lor în Rusia și a monumentelor vizitate. Ei au cunoscut la Petersburg un alt preot român, bănăteanul Mihai Popovici din Sănnicolaul Mare (jud. Timiș), plecat în Rusia pentru a se plânge țarinei de asupririle la care erau expuși credincioșii ortodocși din Transilvania. Acesta mai făcuse o călătorie la Muntele Athos și la Locurile Sfinte, lăsând interesante însemnări asupra tuturor celor trei călătorii. La reîntoarcerea din Rusia, arhimandritul Vartolomei Măzăreanu a adus multe cărți rusești, traducând apoi o parte din ele în românește. Trebuie subliniat și faptul că în octombrie 1770, la hirotonia întru arhiereu a marelui teolog rus Platon Levșin, a slujit și mitropolitul Grigorie al Ungrovlahiei. Tot atunci, arhimandritul Chesarie a tradus în grecește un panegiric rostit de Platon Levșin lângă mormântul lui Petru cel Mare, în biserica Sfinții Petru și Pavel din Petersburg.

Legăturile bisericești româno-ruse s-au întărit și prin starețul Paisie și prin unii monahi ruși care au trăit în mănăstirile românești în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. În schimb, rânduielile paisiene s-au introdus într-o serie de mănăstiri din Rusia, contribuind la renașterea vieții monahale de acolo.

Iov Potemkin, viitor arhiepiscop de Ecaterinoslav, a fost egumen la mănăstirile moldovene Horodiștea și Slatina.

În timpul ocupației Moldovei de trupele rusești din 1788-1791, conducerea Mitropoliei a fost încredințată arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov al Ecaterinoslavului și Poltavei (sfârșitul anului 1789 – începutul lui 1792). La 26 decembrie 1791, el a hirotonit pe arhimandritul Gavriil Bănulescu-Bodoni (fost un timp profesor în Poltava) ca episcop-vicar de Cetatea Albă și Tighina, pe care – în februarie 1792 – l-a lăsat la conducerea Mitropoliei, dar a păstorit mai puțin de două luni. Gavriil a fost numit mai târziu mitropolit al Poltavei, apoi al Kievului.

Numărul cărților traduse din rusește a sporit în perioada de care ne ocupăm. Au apărut chiar câteva ediții bilingve româno-ruse. Alte traduceri din literatura teologică rusă au rămas în manuscris. Un harnic traducător a fost arhimandritul Vartolomei Măzăreanu, pe care le-am pomenit în altă parte. Numeroșii ucenici ai starețului Paisie au făcut traduceri din Nil Sorski, Dimitrie al Rostovului (îndeosebi cartea *Rostul de aur*) și din alți mari asceți și teologi ruși. Episcopul Amfilohie al Hotinului a prelucrat *Gramatica theologhicească* a mitropolitului Platon al Moscovei (Iași, 1795), iar ierodiaconul Ștefan din mănăstirea Neamț a tradus *Viețile sfinților*, după Dimitrie al Rostovului (12 vol., Neamț, 1807-1815).

Un alt cărturar care a contribuit la strângerea legăturilor cu Biserica rusă a fost protopopul de origine poloneză Mihail Strilbițchi, cunoscutul tipograf și gravor. El a tipărit câteva cărți bisericești și laice la Iași, multe în rusește și românește: *Dialoguri casnice rusești și moldovenești* (un manual de conversație),

În scurtă arătare a numelor... întru folosul celor ce vor vrea a învăța limba rusească și moldovenească – care era un prim dicționar ruso-român, cu aproape 1500 de cuvinte, un *Molitvelnic slavon* (toate în 1789), *Învățătura creștinească a lui Platon Levșin* – rusește și românește (1790), diferite cărți de slujbă în românește etc. Mai târziu și-a mutat tiparnița la Dubăsari și la Moghilău, dincolo de Nistru.

Se pot menționa și sporadice *legături româno-georgiene*. Astfel, între anii 1790-1792, a trăit la Iași mitropolitul Iona Ghedevanișvili de Ruissa sau Mroveli, căruia generalul Grigorie Alexandrovici Potemkin i-a încredințat egumenia mănăstirii Pângărați, pentru a avea mijloace de trai. El a lăsat câteva însemnări în limba georgiană asupra celor văzute și trăite în Moldova.

Acțiunea de sprijinire a Bisericilor Ortodoxe surori aflate sub dominație otomană, din partea țărilor române, a continuat în tot cursul „epocii fanariote”. Ajutorul românesc venea mai ales din partea numeroaselor mănăstiri închinat Locurilor Sfinte, dar și din partea unor domni, a unor ierarhi și a multor credincioși. Se observă și o consolidare a legăturilor cu Biserica Ortodoxă Rusă. Biserica Ortodoxă din Transilvania, asuprită de Habsburgi și lipsită de ierarhi timp de șase decenii, a fost sprijinită de Biserica Ortodoxă Sârbă – mai ales de mitropolii de la Carloviț și, într-o oarecare măsură, de Rusia.

Bibliografie

Izvoarele sunt cele indicate pentru capitolele referitoare la legăturile interortodoxe din secolul al XVII-lea.

Cultura greacă în țările române: CONSTANTIN ERBICEANU, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă. Textul grecesc și traducerea românească*, București, 1888, LXXII + 361 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bibliografia greacă sau cărțile grecești imprimate în Principatele Române în epoca fanariotă și dedicate domnitorilor și boierilor români. Studii literare*, București, 1903, VIII + 210 p.; CONSTANTIN ERBICEANU, *Bărbați culti greci și români și profesori din Academiiile de Iași și București din epoca zisă fanariotă (1650-1821)*, București, 1905, 42 p. (An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist., s. II, t. XXVII); N. BĂNESCU, *Viata și opera lui Daniel (Dimitrie) Philippide. Cartea sa despre pământul românesc: Γεωγραφικὸν τῆς Ῥουμανίας*, Leipzig, 1816, în AIN, Cluj, II, 1923, p. 119-203; NICOLAE IORGA, *Byzance après Byzance. Continuation de l'Histoire de la vie byzantine*, Bucarest, 1935, 272 p. + 22 pl. (și ediția rom.: *Bizant după Bizant*, București, 1972, 300 p.); D. RUSSO, *Studii istorice greco-române – Opere postume*, tom. I-II, București, 1939, IX + 692 + 52 pl.; ȘTEFAN BĂRSĂNESCU, *Academia domnească din Iași, 1714-1821*, București, 1962, 206 p. + 26 pl.; GH. CRONȚ, *L'Academie de Saint Sava de Bucarest au XVIII-e siècle. Le contenu de l'enseignement*, în RESEE, IV, 1966, nr. 3-4, p. 437-473 și în „Studii, revistă de istorie”, XVIII, 1965, nr. 4, p. 833-848; ION IONASCU, *Academia domnească de la Sfântul Sava din București, factor de propagare a culturii în Peninsula Balcanică* în „Analele Univ. din București, Seria St. Sociale, Istorie”, XVI, 1967, p. 39-54; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Academiiile domnești din București și Iași*, București, 1971, 328 p.; CLÉOBULE TSOURKAS, *Les historiographes grecs de l'époque phanariote et les problèmes*

fondamentaux de l'histoire roumaine, în „Symposium. L'époque phanariote”, Thessaloniki, 1974, p. 447-465; CORNELIA PAPACOSTEA-DANIELOPOLU și LIDIA DEMÉNY, *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană (secolele XVII-XIX)*, București, 1985, 264 p. (îndeosebi cap. V: Tiparul în limba greacă în țările române).

Pentru tipărituri să se vadă și IOAN BIANU și NERVA HODOȘ, *Bibliografia românească veche*, tom. II, 1717-1808, București, 1910, 571 p.; tom. III (1809-30), București, 1912-36, VIII + 780 p.; tom. IV, Adăogiri și îndreptări (de DAN SIMONESCU), București, 1944, XII + 375 p.

Legături cu Patriarhia de Constantinopol: ALEXANDRU ELIAN, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celelalte Biserici Ortodoxe de la întemeiere până la 1800*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 904-935 și în volumul său „Bizanțul, Biserica și cultura românească”, Iași, 2003, p. 141-180; ALEXANDRU I. CIUREA, *Câteva aspecte esențiale ale regimului turco-fanariot în istoria Bisericii din România*, în BOR, LXXXIX, 1971, nr. 7-8, p. 838-843.

Legături cu Patriarhia de Alexandria: DIMITRIE G. IONESCU, *Relațiile țărilor române cu Patriarhia de Alexandria*, București, 1935, 68 p.; IOAN PULPEA RĂMUREANU, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în ST, an VIII, 1956, nr. 1-2, p. 50-80; MIHAI RĂUSAN, *Legăturile Patriarhiei de Alexandria cu țările române*, în „Cercetări Istorice”, Iași, 16, 1997, p. 129-143.

Legături cu Patriarhia de Antiohia: VASILE RADU, *Mănăstirea Sf. Spiridon și patriarhul Silvestru al Antiohiei*, în RIR, III, 1933, p. 11-31 (și extras: București, 1933, 23 p.); DAN SIMONESCU și EMIL MURACADE, *Tipar românesc pentru arabi în secolul al XVIII-lea*, în „Cercetări Literare”, III, București, 1939, p. 1-32 (și extras); ILIE GHEORGHIȚĂ, *Tipografia arabă din mănăstirea Sf. Sava și venirea lui Silvestru patriarhul Antiohiei la Iași*, în MMS, an XXXIV, 1958, nr. 5-6, p. 418-423; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile țărilor române cu Patriarhia Antiohiei*, în ST, XVI, 1964, nr. 9-10, p. 593-621; (și în vol. „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 470-496); DAN SIMONESCU, *Cărți arabe tipărite de români în secolul al XVIII-lea (1701-1747)*, în BOR, an LXXXII, 1964, nr. 5-6, p. 524-561; DAN SIMONESCU, *Impression de livres arabes et karamanlis en Valachie et en Moldavie en XVIII-e siècle*, în „Studia et Acta Orientalia”, V-VI, Bucarest, 1967, p. 40-75 (și extras).

Legături cu Patriarhia de Ierusalim: NICOLAE IORGA, *Ceva din legăturile domniilor românești cu Ierusalimul*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XIII, București, 1932-1933, p. 109-129 (și extras); PAUL MIHAILOVICI, *Registrele actelor moldovenesti din arhiva de la Constantinopol a Sfântului Mormânt*, în RSIAB, t. XXIV, 1934, p. 361-416 (și extras: Chișinău, 1934, 56 p.); I. POPESCU-CILIEI, *Patriarhul Avramie al Ierusalimului și legăturile lui cu țările române 1775-1787*, în „Arhivele Olteniei”, an XXI, 1942, nr. 119-124 (și extras: Craiova, 1942, 55 p.); ILIE GEORGESCU, *Legăturile țărilor române cu Ierusalimul. Patriarhii Ierusalimului în țările române (veac. XVII-XVIII)*, în ST, an VIII, 1956, nr. 5-6, p. 349-362. Să se vadă și IOAN IVAN, *Patriarhi ortodocși în Moldova*, în MMS, LI, 1975, nr. 9-12, p. 668-698; vol. *Românii și Tara Sfântă. La două milenii de creștinism. Culegere de studii și articole*, Ediția a doua, București, 2000, 320 p.

Legături cu Muntele Athos: N. IORGA, *Muntele Athos în legătură cu țările noastre*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. II, XXXVI, 1913-1914, p. 447-517 (și extras: București, 1914, 71 p.); G. CIORAN, *Legăturile țărilor române cu Athosul și îndeosebi cu mănăstirile Cuthumus, Lavra, Dohiariu și Sf. Pantelimon sau Rusicon*, Atena, 1938 (în grecește); TEODOR BODOGAE, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, LII + 354 p. (reed. București-Pitești, 2003, 326 p.); DAMIAN P. BOGDAN, *Despre daniile românești la Athos*, în „Arhiva Românească”, an VI, 1941, p. 263-309 (și extras: București, 1941, 47 p.); GHEORGHE I. MOISESCU, *Contribuția românească pentru susținerea Muntelui Athos în decursul veacurilor*, în

„Ortodoxia”, an V, 1953, nr. 2, p. 238-278; ALEXANDRU ELIAN, *Biserica Moldovei și Muntele Athos la începutul veacului al XIX-lea*, în ST, an XIX, 1967, nr. 7-8, p. 391-402 (și în volumul său „Bizanțul, Biserica și cultura românească”, Iași, 2003, p. 128-138); MARIANA LAZĂR, *Acte domnești reglementând statutul mănăstirilor închinat (sfârșitul secolului al XVIII-lea)*, în „Revista Istorică”, București, 7, 1996, nr. 5-6, p. 427-436.

Legături cu alte Biserici de limbă greacă: N. IORGA, *Donățiile românești pentru Mega Spileon și Vlah-Sarai*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XIII, București, 1932-1933, p. 159-166 (și extras); N. IORGA, *Legături românești cu Muntele Sinai*, în „An. Acad. Rom., Mem. Sect. Ist.”, s. III, t. XIII, București, 1932-1933, p. 335-346 (și extras); GHEORGHE I. MOISESCU, *Legăturile țărilor române cu mănăstirile Mega Spileon și Sfânta Lavra din Peloponez*, în BOR, an LII, 1934, nr. 1-2, p. 20-37; MARCU BEZA, *Urme românești în Răsăritul Ortodox*, ed. II, București, 1937, 211 p.; T. G. BULAT, *Danii pentru Orientul creștin în epoca fanariotă târzie (1774-1821), din tara noastră*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 3-4, p. 412-424; MARIA NYSTAZOPOULOU-PELEKIDIS, *Actes de princes phanariotes en faveur du couvent de Patmos*, în vol. „Symposium – l'époque phanariote”, Thessaloniki, 1974, p. 419-437; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Contributions aux relations roumano-chypriotes*, în RESEE, XV, 1977, nr. 3, p. 493-508; MIRCEA PĂCURARIU, *Legăturile bisericești ale țărilor române cu insula Cipru*, în MO, an XXXI, 1979, nr. 10-12, p. 685-694; (și în vol. „Studii de istorie a Bisericii Ortodoxe Române”, București, 2005, p. 525-534).

Alte probleme: GH. PĂRNUȚĂ, *Documents concernant les aides accordées par les Pays Roumains aux écoles grecques de l'étranger*, RESEE, VII, 1969, nr. 4, p. 647-655; CONSTANTIN C. GIURESCU, *L'aide accordée par les pays roumains à l'enseignement de la Péninsule Balkanique et du Proche Orient*, în RRH, 1970, nr. 5, p. 823-836; CONSTANTIN GIURESCU, *Țările românești sprijinite de învățământului din Peninsula Balcanică și Orientul Apropiat*, în vol. „Contribuții la istoria învățământului românesc. Culegere de studii”, București, 1970, p. 7-18; V. MOLIN, *Cărți școlare tipărite în țările românești pentru popoarele învecinate: sârbi, bulgari și greci*, în vol. „Contribuții la istoria învățământului...”, p. 19-50; ARIADNA CAMARIANO-CIORAN, *Aides pécuniaires fournies par les pays roumains aux écoles grecques*, în RESEE, XVII, 1979, nr. 1, p. 123-151.

Legături cu Biserica bulgară: NICOLAE V. DURĂ, *Noi descoperiri privind viața și activitatea episcopului Sofronie Vranceanschi (1739-1813) în patria sa adoptivă – Tara Românească*, în BOR, an CVII, 1989, nr. 7-10, p. 190-211 (și AB, an II/XLI, 1991, nr. 10-12, p. 49-71); NESTOR VORNICESCU, *Din istoria relațiilor frățesti ortodoxe româno-bulgare. „Chiriadromionul” tipărit de Sf. Sofronie Vranceanski*, în vol. „Studii de teologie istorică”, Craiova, 1998, p. 229-253.

Legături cu Biserica sârbă: RADU FLORA, *Din relațiile sârbo-române. Privire de ansamblu*, Pancevo, 1961, 235 p.; TOMA G. BULAT, *O carte bisericească pentru Banat tipărită la Iași în anul 1765*, în MB, an XX, 1970, nr. 1-3, p. 138-144; VIRGIL MOLIN, *Cărți bisericești tipărite la Râmnic pentru Mitropolia de la Carlovit*, în MO, an XX, 1968, nr. 7-8, p. 548-559; RADU FLORA, *Comunitatea ierarhică sârbo-română sub jurisdicția Mitropoliei din Sremski Karlovit*, în MB, an XIX, 1969, nr. 10-12, p. 655-662; AUREL JIVI, *Relațiile Mitropoliei de Carlovit cu Biserica Ortodoxă Română din Transilvania în secolul al XVIII-lea*, în BOR, an LXXXVIII, 1970, nr. 5-6, p. 587-596; VICTOR TÂRCOVNICU, *Dositei Obradovici în Moldova*, în „Actele Simpozionului dedicat relațiilor sârbo(iugoslavo)-române”, Vrsac, mai 1970, Pancevo, 1971, p. 425-430; Vol. *Tipografia din Râmnic și reluarea tipăririi cărților sârbești la 1726*, Novi Sad, 1976, 118 p. (text sârbo-român); SILVIU ANUICHI, *Relații bisericești româno-sârbe în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1980, 192 p. (extras din BOR, an XCVII, 1979, nr. 7-8, p. 869-1057).

Legături cu Biserica rusă: NICOLAE IORGA, *Calătoriile în Rusia ale preotului bândțean Mihail Popovici (1770-1771)*, Arad, 1901, 48 p.; SILVIU DRAGOMIR, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914, 55 p.; ȘTEFAN BERECHET, *Informații noi despre activitatea arhiepiscopului Ambrozie Serebrenicov ca exarh și a lui Gavril*

Bănulescu-Bodoni ca vicar al Principatelor Române, după călătoria mitropolitului Iona Gruzinul, din 1791, în BOR, an XLI, 1923, nr. 13, p. 956-960; PAUL MIHAILOVICI, *Legături culturale bisericești dintre români și ruși în secolele XV-XX*, în RSIAB, t. XXII, 1932, p. 199-276 (și extras: Chișinău, 1932, 78 p.); G. BEZVICONI, *Călători ruși în Moldova și Muntenia*, București, 1947, 464 p.; T. DAMIAN (DAMIAN P. BOGDAN), *Răspândirea cărții bisericești ruse în Oltenia*, în MO, an VII, 1955, nr. 3-4, p. 145-162 și an XII, 1960, nr. 3-4, p. 152-170; MIRCEA PĂCURARIU, *Traduceri românești din literatura teologică rusă până la sfârșitul secolului XIX*, în ST, XI, 1959, nr. 3-4, p. 182-212; ALEXANDRU ELIAN, *Din legăturile mitropolitului Moscovei Platon cu clericii români*, în „Ortodoxia”, XII, 1960, nr. 2, p. 179-196 (și în volumul său „Bizanțul, Biserica și cultura românească”, Iași, 2003 p., p. 209-224); G. BEZVICONI, *Contribuții la istoria relațiilor româno-ruse*, București, 1962, 347 p.; AUREL BUGARIU, *Însemnările unui preot bănățean călător prin Rusia în anii 1770 și 1771*, în MB, an XIII, 1963, nr. 11-12, p. 539-550; PAUL CERNOVODEANU, *Cronograful mitropolitului Dimitrie al Rostovului în țările române*, în MO, an XXII, 1970, nr. 7-8, p. 692-704; P. I. DAVID, *Dimitrie Cantemir în Rusia, exemplu de demnitate și patriotism*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 7-8, p. 928-955 (și extras: București, 1974, 30 p. + 22 pl.).

VALERIAN MACIARADZE, *Călătorul gruzin Iona Ghedevanișvili din secolul al XVIII-lea despre Moldova și Țara Românească*, în RESEE, VIII, 1970, nr. 3, p. 435-459; PAUL MIHAIL, *Mitropolitul gruzin Iona Ghedevanișvili și Biserica Moldovei între 1790-1792*, în BOR, an XCII, 1974, nr. 5-6, p. 711-720.

INDICE DE NUME

A

Acachie, copist, 497.
Achim din Căbești, preot filocalvin, 156.
Adamovici Gherasim, episcopul Transilvaniei, 432-434, 436, 472, 530, 555.
Adrian, patriarh al Moscovei, 250.
Agafton, episcop de Roman, 6, 96, 102.
Albani Alexandru, cardinal, 322.
Albuleț Suzana, stareță, 475.
Alexandru Iliș, domn al Moldovei, 6, 14, 24, 81, 101, 103, 142, 143, 213, 214, 232, 235.
Alexievici Vasile, zugrav, 537.
Altini Eustatie, pictor, 534.
Alvinczi Pál din Vurpăr, 74.
Ambrozie, copist Bucium, 485, 513.
Amfilohie, episcop de Hotin, 392, 412, 413, 415, 482, 517, 521, 524, 534, 558.
Anania din Suceava, zugrav, 534.
Anastase, episcop de Rădăuți și Roman (sec. XVII), 6, 7, 35, 96, 97, 100; zugrav 534.
Anatolie, trad. Mineie de Râmnic, 367.
Andrei, episcop în Maramureș, 167.
Andreescu Ștefan, istoric, 195.
Antalfy Ioan, episcop catolic, 314.
Antim (Ivireanul), mitropolitul Ungrovlahiei, vezi Ivireanul.
Antim, episcop de Buzău, 374; – mitropolit al Dristrei, 411, 418; – mitropolit al Proilaviei, 411, 418; – patriarh de Ierusalim, 548.
Antonie, episcop la Rădăuți, apoi mitropolit al Moldovei, 281, 298, 299, 310, 398, 478, 557; – episcop la Roman, 389, 390, 413; – episcop la Vârșet, 152; – mitropolit al Dristrei, 416; – din Popești, domn muntean, 73, 108, 140, 202.
Antonovici Isaia, episcop la Arad și Caransebes, 441, 443, 445, 449, 450, 451, 456, 466, 508.
Anuichi Silviu, istoric, 251, 445, 456, 561.
Apostol, ispravnic la Hurezi, 204.
Appafi Mihail, principe al Transilvaniei, 70-77, 111, 142, 164, 220, 221, 253.

Arăpașu Teoctist, patriarhul României, 306.
Arbore Alexandru P., cercetător, 424.
Arghezi Tudor, poet, 85.
Aron Petru Pavel, episcop la Blaj, 318, 321, 322, 330, 333, 334, 335, 338, 427, 436, 451, 452, 457, 458, 459, 461, 472, 486, 507, 519.
Arsenie, ctitor Ghighiu, 476, 495; – Cozianul, psalt, 540.
Arsici Teodor, vicar Oradea, 455.
Arșic Suzana, ctitoră Suzana, 475.
Asachi Lazăr Leon, arhim. cărturar, 515, 525.
Atanasie, episcop la Rădăuți și Roman, 97, 99, 100; – episcop la Roman (sec. XVIII), 310; – mitropolit al Dristrei, 237; – mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 14, 15; – Anghel, mitropolit al Transilvaniei, apoi episcop, 118, 133, 165, 166, 216, 230, 256, 260, 262-268, 270-273, 275, 325, 469.
Atanasievici Constantin, tipograf, 367, 371, 500; – Gheorghe, tipograf, 364, 365; – Mihai, tipograf, 367.
Avacumovici Pavel, episcop la Arad, 434, 454, 455.
Avram, călugăr Șinca Veche, 548; – preot Daia, 331, 452; – preot Cugir, 332; – preot Cut, 331, 504; – preot Uibărești, 509; – din Burda, 156, 157.
Avramie, ctitor Tarcău, 479; – patriarh al Ierusalimului, 345, 388, 548; – zugrav în Târgoviște, 533.
Avramios Ioan, predicator grec, 121, 126, 237, 238.

B

Bacinsky Andrei, episcop la Muncaci, 471.
Badea, ispravnic la Hurezi, 204.
Balog Iosif, iezuit, 321, 322.
Baș G., istoric de artă, 195, 209, 541.
Bánfi Gheorghe, guvernator, 78; – alt guvernator, 256.

Banianin Efrem, episcop, 157, 446, 447, 456.
 Banu Coman din Poiana Sibiului, 329.
 Bárányi Paul Ladislau, iezuit, 256, 257, 271.
 Barnovschi Miron, domnul Moldovei, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 33, 100, 103, 183, 188, 189, 192, 200, 205, 210, 223, 228, 246, 247, 248, 546.
 Barbovschi Teodosie, mitropolitul Moldovei, 6, 7, 98, 102.
 Barsai Acațiu, principe al Transilvaniei, 60, 70, 71, 79, 152, 164, 219.
 Bardia Iosif, iezuit, 274.
 Baritiu George, cărturar ardelean, 79, 268.
 Barth Ioan și Petru, tipografi Sibiu, 434, 435, 517.
 Basarab Matei, domnul Țării Românești, 5, 20, 25, 35, 37, 38, 41-52, 56, 107, 138, 139, 142-144, 154, 170, 176, 178, 183, 184, 186, 189, 195, 197, 200, 201, 202, 205, 207, 208, 209, 210, 213, 224-226, 231-236, 242, 244-246, 248, 251, 368, 373, 383, 407, 491; – Neagoe, domnul Țării Românești, 171, 184, 198, 206; – Constantin Serban, domnul Țării Românești, 69, 107, 163, 185, 200, 242, 248; – Mircea, prof. preot, 26, 373.
 Basarabov Dimitrie, sfânt, 344, 346, 349, 353.
 Báthory Gabriel, principe al Transilvaniei, 42, 161, 194, 219, 235; – Sigismund, principe, 154; – Ștefan, principe, 160.
 Báthory Ignățiu, episcop catolic, 340, 430.
 Băcăuanul Ioanichie (Ioan), gravor, 111, 146, 208.
 Bălășescu Nifon, profesor, 420.
 Bănulescu Bodoni Gavriil, mitropolit, 354, 384, 390, 394, 410, 413, 479, 498, 501, 558, 561.
 Bărbătescu Ioachim, copist, 513.
 Bărboi Ursu, vornicul, ctitor, 188.
 Bărcan, stolnicul, 42, 224.
 Bărlădeanu Solomon, logofăt, 92, 190.
 Bârlea Ioan, preot, istoric, 168.
 Bârsan Bucur din Gura Râului, 329.
 Beju Ioan, preot, 436.
 Benedict, egumen Moldovita, 343, 399, 557; – episcop la Roman, 97; – XIV, papă, 321, 457.
 Benkovits Augustin, episcop catolic, 447, 465, 466.
 Berănda, Pamvo și Ștefan, cărturari în Kiev, 178.
 Berechet Ștefan, prof., 94, 223, 385, 394, 414, 415, 511, 524, 561.
 Bethlen Nicolae, istoric și cancelar, 165, 256; – Gabriel, principe al Transilvaniei, 54-56, 59, 60, 161, 162, 219, 225, 249.
 Beza Marcu, cercetător, 240, 561.
 Bezviconi Gheorghe, cercetător, 252, 562.
 Bianu Ioan, prof. acad., 26, 51, 66, 93, 94, 119, 136, 148, 149, 240, 287, 306, 350, 361, 394, 472, 560.
 Bizanczi Gheorghe Ghenadie, episcop de Muncaci, 167, 314.
 Bob Ioan, episcop, 340, 433, 436, 462, 468, 472, 519.
 Bobulescu Constantin, preot-istoric, 209, 210, 223, 313, 510.
 Bodogae Teodor, preot-prof., 27, 40, 94, 137, 180, 240, 456, 524, 560.
 Bogdan Damian, P., cercetător, 41, 52, 137, 240, 251, 252, 560, 562.
 Borcea Stan din Săliște, 328.
 Borețchi Iov, mitropolitul Kievului, 228, 248.
 Bornemisza Ignatie, comite, 328.
 Brancovici Gh., cronicar, 54, 68, 73, 74, 79, 153, 154, 177, 181; – Grigorie, protopop, 68; – Longhin, mitropolit de Lipova, 68, 154, 249; – Sava, mitropolitul Transilvaniei, 5, 50, 59, 60, 68, 71, 74-77, 79, 111, 142, 152, 154, 156, 163, 164, 217-222, 243, 249, 485.
 Brașoveanul Grigorie Stan, tipograf, 302, 311, 388.
 Brăiloiu Cornea, banul, ctitor, 188.
 Brătulescu Victor, istoric de artă, 137, 148, 210, 385, 488, 541-543.
 Brâncoveanu Constantin, domnul Țării Românești, 5, 20, 75, 108, 110, 112, 114, 118, 121-125, 129, 131, 134, 136, 137, 141, 145, 146, 148, 183, 186, 190, 195, 197, 201-204, 206, 209, 210, 213, 214, 222, 224, 227, 228, 230-234, 237, 238, 239, 243-245, 250, 252, 256, 262, 267, 276, 281, 368, 407, 417, 476, 484, 485, 516, 548, 551, 553; – Marica, soția lui Constantin, 276, 548; – Radu și Ștefan, autori de panegirice, 177, 181.
 Buccov Nicolae Adalf, general, 336-338, 342, 427, 486-488, 504, 515, 529.
 Bucur-Barbu Sebastian, muzicolog, 211, 525, 544.
 Bucureșteanul Barbu, tipograf, 311.
 Budai Aron, 340, 434; – Iosif, mitropolit, 76, 79, 118, 164, 256.

Bujoreanu Preda (Pahomie), ctitor, 474.
 Bulat Toma G., prof., 108, 137.
 Bunea Augustin, preot istoric, 66, 79, 158, 168, 324, 436, 472.
 Buzesti, boieri, 186, 229.

C

Cacavela Ieremia, cărturar grec, 24, 93, 171, 236.
 Caian Dimitrie, preot prof., 518.
 Caliani Silvestru, teolog, 318, 322, 457, 458, 459, 460, 523.
 Calinic, patriarh de Ipek, II, patriarh ecumenic, 227, 266, 270, 407, 447; – mitropolit al Dristrei, 417, 418; – I, mitropolit al Proilaviei, 408, 418; – II, mitropolit al Proilaviei, 410.
 Calist, mitropolitul Dristrei, 416.
 Calistrat, egumen Putna, 487.
 Calistru, episcop de Rădăuți, 310, 311, 313.
 Callimachi Gavriil, mitropolit al Moldovei, 386, 388, 389, 390-394, 397, 402, 409, 412-414, 442, 492, 493, 545, 551, 555; – Ioan Teodor, domnitor, 304, 386, 480, 545, 549; – Grigorie, domnitor, 412; – Scariat, 360, 394, 549.
 Calvin Jean, 83.
 Camariano-Cioran Ariadna, cercetătoare, 241, 559, 561.
 Camillis Iosif, episcop Muncaci, 164-166, 465, 469.
 Cantacuzino, Constantin, stolnic, cărturar, 46, 108, 112, 113, 116, 117, 121, 122, 145, 147, 172, 185, 187, 230, 231, 237, 422; – Dumitrașcu, domn în Moldova, 82, 89, 92, 98; – Mihai, spătar, 187, 194, 206, 343, 476, 483; – Părvu, stolnic, 188; – Șerban, domnul Țării Românești, 5, 75-79, 104, 107, 108, 111-119, 142, 143, 145, 183, 185, 197, 201, 202, 208, 209, 214, 224, 226, 227, 232, 234, 237, 239, 368, 416, 499, 501; – Șerban, vornic, 146, 187; – Ștefan, domnul Țării Românești, 127, 129, 135; – Toma, spătar, 134, 187.
 Cantemir Antioh, domnitor, 93, 98, 193, 234, 304, 308; – Constantin, domnitor, 89, 98, 145, 215, 227, 232; – Dimitrie, domnitor, 39, 89, 171, 174-176, 180, 215, 236, 243, 279, 298, 312, 316, 521, 554, 556, 562.
 Capasulis Samuil, patriarh al Alexandriei, 546.

Caragea Ioan, domnitor, 355, 357, 371, 376; – Vucașin, pietrarul de la Hurezi, 204, 206.
 Caracas Constantin, medic, 357, 377.
 Cariofil Ioan, cărturar grec, 121, 122, 236-238, 240, 241.
 Carol al VI-lea, împăratul Austriei, 167, 274, 276, 288, 290, 314, 315, 440, 470; – XI, regele Suediei, 173.
 Casiana, maică, 192.
 Castriotul Gheorghe, dregător, 551.
 Cazan Ianăș, preot în Mesteacăn, 509.
 Căndea Virgil, istoric, acad., 52, 67, 119, 120, 180, 181, 240, 251.
 Cernoievici Arsenie III, patriarh sârb, 437-439.
 Cernovici Dimitrie, secretar episcopesc, 431.
 Cernovodeanu Paul, istoric, 180, 223, 287, 425, 562.
 Chesarie, episcop Râmnic, 147, 290, 295, 346, 349, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 372, 373, 380, 381, 482, 517, 547, 553.
 Chiaro, Anton Maria del, cărturar italian, 121, 126, 130, 135, 136.
 Chiparissa Nicolae, prof., 552.
 Chirescu Dimitrie, preot, 420.
 Chiriac, tipograf, 78, 113; – Râmnicianul, cărturar, 369, 495; – de la Tazlău, 191; – de la Biserici, 191.
 Chiril, episcop de Buzău, 143; – mitropolit al Proilaviei, 410; – mitropolit al Dristrei, 417, 418; – copist la Cernica, 513; – patriarh al Antiohiei, 546.
 Chirilovici Sofronie, episcopul Transilvaniei, 429, 442, 555.
 Chitescu Nicolae, prof., 27, 181, 239.
 Ciobanu Ștefan, prof., acad., 81, 87, 94, 95, 119, 252.
 Cioran Emilia, cercetătoare, 51, 251.
 Cipariu Timotei, canonic, 66, 79, 222, 268, 277, 464, 471.
 Ciprian, arhiepiscop în Cipru, 550; – patriarh al Alexandriei, 552.
 Ciuhandu Gheorghe, preot istoric, 341, 456, 473.
 Cingariu Teodor, zugrav, 536.
 Ciurea Alexandru, I., preot prof., 137, 180, 287, 394, 403, 560.
 Claude Jean, pastor calvin, 173.
 Clement XI, papă, 275.

Climent, episcop de Râmnic, 237, 292-296, 363, 475, 477, 554; – tipograf la Râmnic, 364, 371.
 Clipa Barbovschi Gherasim, episcop de Roman, 401, 514.
 Cnejevici Pahomie, episcop la Arad, 454.
 Cocan Ioan, preot Păclisa, 509.
 Coci Gheorghe, paharnic, ctitor, 189.
 Coconul Alexandru, domnul Moldovei și al Țării Românești, 6, 15, 100, 161, 234.
 Cocora Gabriel, preot istoric, 137, 149, 296, 373, 378, 385, 496.
 Colosi Vasile, preot, 469.
 Coman, dascălul, în București, 209.
 Comnen Ioan Ierotei, mitropolitul Dristrei, 121, 122, 237, 238, 241, 417, 425.
 Constantin, mitropolitul Timisoarei, 151, 439; – zugrav, Hunedoara, 204.
 Constantinescu Radu, cercetător, 106, 445, 525.
 Constantinos, zugrav, 202-204, 210.
 Contaris Chiril, patriarh ecumenic, 24, 34.
 Coravu Dimitrie, azi episcop, 148, 296, 373.
 Corbea David, 181, 250; – Teodor, 86, 177, 181.
 Coresi, tipograf, 57, 62, 127, 156, 170.
 Cornescu Grigorie, arhitect, 199, 206, 209.
 Corvin Matei, regele Ungariei, 153, 159.
 Cosma, preot în Deal, 331, 332, 341, 504; – de la Neamț, copist, 513; – dascăl la Dăieni, 420.
 Costachi Gavriil, ctitor, 190, 205, 233; – Veniamin, mitropolitul Moldovei, 354, 385, 394, 398, 401, 403, 404, 482, 483, 494, 517, 549, 552.
 Costin Miron, cronicar, 9, 25, 80, 85, 95, 190, 194, 422.
 Cotorea Gherontie, teolog, 318, 458, 460, 523.
 Cotosman Gheorghe, preot istoric, 158, 341, 445, 456, 489.
 Cozianul Mardarie, autorul Lexiconului, 178, 181, 193.
 Craiovești, boieri, 184, 186, 405.
 Crăciun, preot-zugrav, 205; – Ioan din Cărpiniș, 332.
 Crăciunaș Irineu, episcop, 210, 313.
 Cretanul Neofit, mitropolit al Ungrovlahiei, 283, 287, 294, 330, 331, 343, 374, 503, 521, 546.
 Crețeanu Radu, cercetător, 52, 296, 541.
 Crimea Anastasie, mitropolitul Moldovei, 5-15, 40, 57, 96, 97, 99, 100, 178, 183, 188, 193, 223, 248, 492.
 Cristache-Panait Ioana, istoric de artă, 210, 541, 542, 543.
 Crișan Ioan, preot, prof., 255.
 Crișănuț Ioan Hagi, preot în Bistra, 509, 510.
 Critopulos Mitrofan, patriarh de Alexandria, 46, 227, 240.
 Cronț Gheorghe, canonist, 52, 511, 559.
 Csáky Emerik, episcop catolic, 448, 466; – Nicolae, episcop catolic, 450, 466.
 Cserei Mihail, cronicar, 75, 79.
 Csulay Gheorghe, superintendent calvin, 20, 57, 58, 60, 61, 65.
 Cuc Ioan, zugrav, 536.
 Cuza Alexandru Ioan, domnitor, 189.
 Czernin, general austriac, 327.
 Cziple Alexandru, preot prof., 168, 473.

D

Dabbas Atanasie, patriarh al Antiohiei, 121, 123, 124, 243, 547.
 Dabija Eustratie, domn al Moldovei, 80, 103, 229, 231.
 Damaschin Dascălul, episcop de Buzău și Râmnic, 112, 113, 119, 121, 140, 147, 149, 282, 288, 289, 290, 294, 295, 296, 363, 366, 382, 383.
 Damianovici Eftimie, episcop de Caransebeș, 441.
 Dan, preot în Tilisca, 331; – Dimitrie, preot, istoric, 94, 106, 313, 394, 404, 525, 543.
 Daniil, episcop în Lipova, 153, 154; – episcop la Roman, 310; – episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 282, 287; – mitropolit al Proilaviei, 409, 411, 412, 480; – stareț la Cocos, 420; – „Andreas din Tara Panoniei”, traducător, apoi episcop, 47, 51, 62, 71, 142, 143, 171, 236.
 Danu Iorest, călugăr la Huși, 399.
 Daponte Constantin Chesarie, cărturar grec, 552.
 Darabant Ignatie, episcop la Oradea, 340, 432, 468.
 Darvari Constantin, medic, 377.
 David din Pitești, zugrav, 534; – Petre, diac, prof., 94, 496, 562.
 Dănilă din Crișcior, preot, 509.
 Decapolitul Grigorie, sfânt, 42, 122, 194, 235, 364.
 Decei Aurel, istoric, 324.

Densușianu Nicolae, profesor, 258, 260, 268; – Ovid, prof., 84.
 Depasta Petru Peloponezianul, cărturar grec, 552.
 Despineta, brodeusă, 208.
 Diaconovici Gheorghe, zugrav, 537, 543; – Loga Constantin, profesor, 454, 522, 523.
 Diacovici Isaia, episcop la Arad, 155, 437, 438, 446, 447, 450.
 Dib Petru, preot Rosia, 339, 429.
 Dima „românul”, zugrav, 202, 205.
 Dimitrie sf., mitropolit al Rostovului, 307-309, 479, 490, 512, 514, 517, 557, 558, 562.
 Dimitrievici Constantin, dascăl, 522; – Nicolae, mitropolit la Timisoara, 290, 441, 554.
 Diodios Ioanichie, patriarh de Alexandria, 227.
 Dionisie, episcop la Rădăuți și Roman, 97, 100; – mitropolit al Ungrovlahiei, 119, 244, 250, 359, 360, 372, 384; – I, episcop la Râmnic, 138; – II, episcop la Râmnic, 139; – mitrop. Tulcea, 418; – eclesiarhul cărturar, 369, 516, 525.
 Diosy Gáspár, 77.
 Dobra Petru, director fiscal, 328, 329.
 Dobrescu Nicolae, istoric, 66, 79, 137, 157, 296, 324.
 Dorotei, călugăr cărturar, 494, 495.
 Dositei, patriarh al Ierusalimului, 80, 83, 92, 94, 104, 114, 116-118, 121, 122, 124, 127, 141, 145, 172, 202, 227-230, 236-241, 256, 266, 267, 270, 547.
 Dosoftei, episcop la Roman (sec. XVII), 97, 98, 101, 103, 106; – episcop de Vad și Maramures, 161, 162, 167, 470; – Dumitru Pop, episcop în Maramures, 162; – mitropolit al Transilvaniei, 217, 218; – mitropolit al Moldovei, 5, 10, 24, 53, 55, 80, 81, 82, 83, 85-95, 104, 106, 111, 115-117, 145, 164, 170, 171, 191, 221, 229, 240, 246, 249, 366; – episcop Rădăuți, 401-403, 413.
 Dragomir Zidarul, 198, 202; – Silviu, acad. prof., 79, 93, 154.
 Dragos Moise, episcop la Oradea, 454, 467, 468.
 Duca Constantin, domnitor, 190, 230, 234, 304; – Gheorghe, domn al Țării Românești și Moldovei, 81, 86-89, 93, 104, 108, 110, 111, 140, 189, 205, 214, 226, 229, 234, 236, 406.
 Dudaș Florian, cercetător, 27, 158, 182, 526.
 Durna Ioan și Radu, copisti, 333, 513, 518, 522, 540, 544.

Dumitrache, zugrav, 534.
 Dumitrescu Florentina, istoric de artă, 210, 211, 543.
 Dumitru, preot în Certege, 509.
 Dutu Alexandru, istoric, 52, 296, 372, 394, 524.

E

Ecaterina II, țarină, 557.
 Eclesiarhul, vezi Dionisie.
 Efrem, episcop la Huși și Rădăuți, 99, 102, 105, 106, 178, 200, 245; – patriarh al Ierusalimului, 347, 548, 553; – episcop de Habra, 160; – zugrav, Hurezi, 204; – călugăr Prislop, 485, 486, 515; – Sirul, sfânt, 91, 131, 175, 512, 519; – episcop de Râmnic, 138.
 Eftimie, mitropolit al Transilvaniei, 160; – episcop de Vad, 162.
 Eleavulkos Toma Teofan, prof., 20, 171.
 Elian Alexandru, bizantinolog, 37, 40, 95, 137, 239, 361, 560, 562.
 Elina, soția lui Matei Basarab, 20, 43, 154, 176, 184, 201, 208, 232, 233, 236, 244.
 Elisabeta Petrovna, țarină, 330, 331, 557.
 Eminescu Mihai, 85, 92.
 Enăceanu Ghenadie, episcop Râmnic, 40, 79, 119, 136, 148, 287, 348, 361, 524.
 Epifanie, copist la Moldovita, 99, 245; – de la Voroneț, 191.
 Erbiceanu Constantin, profesor acad., 137, 240, 394, 525, 559.
 Erdely Vasile, episcop de Oradea, 469.
 Eustatie, protopop în Brașov, 332, 504, 557.
 Eustatievici Dimitrie, cărturar brasovean, 430-432, 505, 518, 522, 523, 557.
 Eustratie logofătul, cărturar moldovean, 20, 22, 23, 35, 171.
 Evghenie, monah, zugrav, 202.
 Evloghie, episcop la Rădăuți și Roman, 23, 35, 97, 99, 100, 303.

F

Falkenstein, episcop catolic, 440.
 Farinaccius Prosper, jurist, 22.
 Filaret I, episcop la Râmnic, apoi mitropolit, 290, 331, 334, 343, 346, 348, 363, 374, 380, 381, 517, 533, 545, 546; – patriarhul Moscovei, 15, 248.

Filitti Costandie, episcop la Buzău, 351, 376, 551; – Dositei, episcop la Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 349, 351, 355, 361, 375, 379, 381, 384, 503, 533, 545, 549, 551; – Ioan C., istoric, 51, 350, 361, 378, 488; – Silvestru, medic, 377, 378.
Filotei, mitropolit al Proilaviei, 408, 409, 411; – episcop la Roman și Huși, 6, 102; – sin Aga Jipa, psalt, 123, 209, 211.
Firu Nicolae, cercetător, 456, 473.
Fitter Adam, iezuit, 277, 314.
Floca Ioan, profesor, 52, 223.
Flor, dascăl în București, 129, 512, 521, 538, 543; – Dionisie, tipograf, 123.
Flore, preot-copist, 217, 513.
Florea Lucian, episcop, 287, 341, 350.
Fogarasi Ștefan, predicator calvin, 60, 152.
Forgach Pavel, episcop catolic, 451, 466.
Fotino Dionisie, cărturar grec, 552.
Francisc I, împărat, 340, 433.
Frantz Wenceslav, secretarul lui Atanasie Anghel, 265, 272, 273, 274.
Frujinescu Grigorie, zugrav, 533, 534, 542.
Fulea Moise, preot profesor, 522.
Furtună Dumitru, preot-istoric, 497, 510.

G

Galaction, episcop al Râmnicului, 351, 371, 372, 373.
Galeatovschi Ioanichie, arhimandrit, 109, 111, 119, 171, 246, 252.
Gavriil, hatman, 100, 189; – mitropolit al Proilaviei, 406; – din Bârsana, episcop în Maramures, 167, 470; – din Tagul Mare, 260, 266, 270; – episcop de Muncaci, 159.
Găvruta Petru, credincios din Pocola, 453.
Geleji Katona István, superintendent, 56-61.
Georgievici Ioan, episcop la Caransebeș, 429, 443.
Ghedeon, episcop la Huși, apoi mitropolit al Moldovei (sec. XVII), 25, 80, 103, 556; – episcop la Rădăuți, apoi mitropolit (sec. XVII-XVIII), 93, 102, 298; – episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 308, 310, 312, 313, 479.
Ghenadie, copist și egumen la Cozia, 382, 512; – I, mitropolit al Transilvaniei, 42, 44, 46; – II, mitropolit al Transilvaniei, 55, 56, 66, 156, 237, 244; – III, mitropolit al Transilvaniei, 71, 249; – al Dristrei, 416.

Gheorghe, arhitect în Constantinopol, 200; – episcop la Huși (sec. XVII), 23, 35, 103; – episcop la Roman (sec. XVIII), apoi mitropolit al Moldovei, 115, 298, 306, 309, 310; – preot în București, 509; – preot în Ciurila, 219; – protopop Beius, 448, 449, 466; – protopop în Daia, 77, 259; – stareț la Cernica, 476, 487, 494, 495, 497; – zlătar, 538; – din Ianina, zugrav, 205; – „grecul”, zugrav, 202; – Ștefan, domnul Moldovei, 25, 28, 69, 80, 97, 100, 103, 163, 172, 173, 189, 190, 199, 216, 229, 231, 232, 242, 248.
Gherasim, ierod. tipograf, 392, 397; – Putneanul, egumen la Precista din Roman, 398, 483; – traducător, 514.
Ghermano de Nissa, mitropolit, 115, 116, 237.
Gherontie, traducător, 353, 382, 385, 494.
Gheucă Leon, mitropolitul Moldovei, 389, 390, 393, 394, 396, 403, 410, 482, 514, 555.
Ghica Gheorghe, domnitor, 42, 185, 215; – Grigorie Alexandru, domnitor, 392; – Grigorie I, domnitor, 42, 92, 108-110, 115, 142, 172, 185, 213, 214, 229, 234, 245, 247, 284, 405, 411, 416; – Grigorie II, domnitor, 299, 300, 310, 312, 395, 417, 474, 478, 483, 502, 550; – Grigorie III, domnitor, 344, 387, 402, 412, 550, 552; – Grigorie IV, 360; – Matei, domnitor, 284, 285, 399; – Scarlat, domnitor, 304, 474, 551.
Ghica-Budești, arhitect, 209, 541.
Ghise Nicolae Hagi, ctitor Cocos, 420.
Ghizel Inochentie, 32.
Giurescu Constantin C., istoric, 180, 195, 251, 414, 424, 561; – Dinu C., istoric, 211.
Gorbatki Iosif, teolog kievean, 35.
Grama Alexandru, profesor, 268, 472.
Gorovei Ștefan, istoric, 13, 40, 41, 306.
Grațiani Gaspar, domnul Moldovei, 6-8, 103.
Greceanu Radu, cronicar, 111, 112, 114, 116-118, 121, 125, 136, 145, 146, 171, 172, 366, 367, 517; – Serban, 111, 112, 114, 116, 117, 121, 145, 171, 517.
Grecianu Nicodim, arhimandrit, 382, 476, 513.
Grecu Vasile, bizantinolog, 542.
Grigoras Mitrofan, cărturar grec, 126, 135, 136, 237, 238.
Grigoras Nicolae, prof., istoric, 13, 94, 195, 210, 223, 306.
Grigorie din Măhaci, preot copist, 179, 217; – Grigorie, episcop de Buzău, 144, 148, 186,

214; – I, mitropolit al Ungrovlahiei, 248; – II, mitropolit al Ungrovlahiei, 343-351, 364, 365, 367, 370, 375, 387, 400, 409, 494, 546, 551, 553, 557, 558; – IV (Dascălul), mitropolit al Ungrovlahiei, 361, 378, 517; – mitropolit al Proilaviei, 407, 408; – mitropolit de Sidis, 346, 348, 482; – mitropolit de Siliștra, 418; – Stan Brașoveanul, 302, 311, 388.
Grozea Haiducul Nicolae, 187.
Gunesch Andrei, cronicar sas, 75.

H

Habata Antonie zis Neamțu din Comlăuș, 453.
Habsburgi, 151, 162, 164, 166, 220, 253, 254, 267, 268, 270, 437, 440, 446, 481, 529, 559.
Hadâmbu Iane, ctitor, 190.
Haines Gheorghe, protopop, 434, 522, 523.
Haller Ioan, guvernator, 327, 328.
Hanes Petre, cercetător, 26, 119, 137, 180.
Hangerli Constantin, domnitor, 352, 481.
Hann Sebastian, argintar, 208.
Harvat, logofătul, ctitor, 185.
Hataș Vasile, preot unit, 314, 450, 466.
Henning Johannes, argintar, 208.
Herescu Dosoftei, episcop la Rădăuți și Cernăuți, 401-404, 431.
Herce Ștefan, predicator calvin, 152.
Herlea Alexandru, cercetător, 79, 223.
Hevenessi Gabriel, iezuit, 260, 272.
Hipomenas Gheorghe, cărturar grec, 238.
Hitchins Keith, istoric, 436.
Hoban Vasile, protopop în Brașov, 249.
Hodos Nerva, bibliolog, 26, 51, 66, 93, 119, 136, 149, 240, 287, 306, 350, 361, 394, 472, 560.
Horea, conducătorul răscoalei din 1784, 431, 454, 509, 510, 530.
Hortatzis Gheorghe, poet cretan, 90.
Hranite Grigorie, zugrav, 204, 532, 534.
Hrisant – vezi Notarra.
Hrisogon Gheorghe Trapezuntul, prof. grec, 121, 237, 240.

I

Iachint, călugăr Pocrov, 494; – copist la Cernica, 513.
Iacob, patriarh ecumenic, 93, 227, 237; – Putneanul, mitropolit al Moldovei, 301-306, 311, 313, 386, 396, 398, 401, 482, 487, 500, 516,

517, 521, 545; – episcop la Roman, 389, 397, 398; – fiul lui Man, zugrav, 535.
Iacovlev Deico, zugrav rus, 205.
Iacovici Stoica, preot tipograf, 127, 283, 285, 347, 500.
Ianache, postelnic, ctitor, 200; – zugrav, 202, 204.
Ianăș, protopop în Hunedoara, 55, 71, 218.
Iancu Petru, preot, 509.
Ienachie, postelnicul ctitor, 184.
Ieremia III, patriarh ecumenic, 135; – mitropolit grec în Maramures, 161.
Ierotei, episcop de Huși, 312, 398.
Ignatie (Babalos), mitropolitul Ungrovlahiei, 356, 361; – (Grecul), episcop de Râmnic, 52, 139, 224; – (Sârbul), episcop de Râmnic, apoi mitropolit, 45, 49, 50, 52, 138, 139, 143, 144, 245, 416; – Teoforul, sfânt, 90.
Ilarie, egumen la Peri, 159.
Ilarion, dascăl la Putna, 500; – egumen la Secu, 493; – episcop la Râmnic, 124, 141, 416; – episcop la Muncaci, 159; – traducător, 146, 494.
Iliș Alexandru, domnitorul Moldovei, 6, 14, 24, 81, 101, 103, 142, 143, 213, 214, 232, 235.
Inocențiu XIII, papă, 275.
Inochentie, episcop de Huși, 343, 387, 396, 398, 399, 400, 401, 403, 557; – episcop la Râmnic, 290, 291, 295, 296, 363, 499.
Ioachim, mitropolit al Dristrei, 416; – mitropolit al Proilaviei, 409, 410; – al Moscovei, 87, 89, 90, 91, 111, 249.
Ioan, egumen la Hurezi, 186, 188, 289; – episcop la Huși, apoi la Roman, 98; – episcop de Muncaci, 159, 163; – preot în Poiana Sibiului, 329, 331, 332, 504; – Valahul, sfânt, 222; – din Acilin, preot, 331, 333, 335, 341, 504, 557; – cel Nou de la Suceava (moaște), 89, 91; – Grigorie, episcop în Maramures, 162; – episcop de Huși și Rădăuți, 98, 102, 104, 190.
Ioanes, preot în Gales, 329, 333, 335, 504.
Ioanichie, călugăr Venetia de Sus, 335; – episcop la Roman, 310, 395, 396, 403, 479; – mitropolit al Proilaviei, 408; – patriarh de Alexandria, 36; – patriarh de Constantinopol, 48.
Ioanovici Vichentie, episcop la Arad și mitropolit la Belgrad, 292, 296, 441, 448.
Ioasaf, mitropolit al Ardealului, 76, 77, 164; – episcop la Buzău, 294.

Ioil, călugăr Vintilă Vodă, 250.

Ionas, preot în Săliste, 331, 504; – Ionăscu zugravul, 535.

Ionăscu Ioan, istoric, 52, 241, 296, 342, 488, 511, 526, 560.

Iordan Capadocianul, traducător Mineele, 367.

Iorga Nicolae, istoric, 13, 26, 46, 51, 84, 119, 128, 137, 157, 158, 168, 169, 195, 222, 223, 226, 239, 240, 265, 306, 350, 361, 373, 385, 394, 414, 436, 510, 511, 524, 526, 560, 561, 562.

Iorest, episcop la Rădăuți, 100; – episcop la Huși, 312, 408; – Ilie, mitropolit în Transilvania, 5, 24, 46, 53, 56-59, 66, 67, 72, 76, 166, 221, 222, 249.

Iorgovici Iosif, profesor, 454.

Iosif, dascăl, episcop la Argeș, 351, 353, 370, 371, 379-385, 412, 430, 432, 500, 518, 554; – episcop la Huși, 102; – I, împăratul Austriei, 271, 447; – II, împăratul Austriei, 330, 339, 340, 402, 442, 454, 461, 462, 467, 468, 488, 510; – zugrav în Hurezi, 204; – cel Sfânt, mitropolit la Timișoara, 151, 158, 191; – alt mitropolit la Timișoara, 221, 439.

Ipsilanti Alexandru, domnitor, 245, 344, 345, 350, 353, 369, 375, 417, 419, 481, 498, 500, 502, 532, 538, 540, 546, 550, 551, 553; – Constantin, domnitor, 392, 539, 554.

Isaia, călugăr la Cocos, 420; – egumen Humor, 250; – călugăr grec, 164, 465, 469, 486.

Istrate Gavriil, prof. univ., 67, 94, 137, 524; – lemnar, 204.

Iusco Ioan, episcop în Muncaci, 163.

Ivanco, copist, 100, 179.

Ivan, zugrav din Rășinari, 535.

Ivașcu G., istoric, literar, 19.

Ivoreanul Antim, mitropolit, 5, 19, 37, 65, 112, 114, 117, 118, 119, 121, 122, 124-127, 130-133, 136, 137, 146, 147, 170, 188, 193, 194, 204, 209, 213, 222, 228, 230, 238, 239, 243, 244, 251, 267, 280, 281, 285, 288-290, 293, 325, 346, 389, 417, 459, 513, 539.

J

Jansenius Cornelius, teolog olandez, 173.

Jinariu Simion, dascăl și preot, 434, 435.

Jipa Logofătul, 419.

Jivanovici Sinesie, episcop la Arad, 364, 441, 451, 455, 456, 467, 487, 530, 555.

Jivi Aurel, profesor, 241, 562.

K

Kászony, vicecancelar, 272-274, 276.

Kaunitz, W.A., cancelar, 330, 426.

Kebell Mihail, vicar, 448, 466.

Kiminitis Sevastos, cărturar grec, 118, 121, 122, 124, 237, 238.

Klarozanis Nichifor, mitropolit de Alexandria, 227.

Kogălniceanu Enache, cronicar, 300, 387.

Kollonich Leopold, cardinal, primat al Ungariei, 255, 257, 260-264, 266-268, 271, 447.

Königsegg, general, 276.

Kopăstenski Z., stareț, 28, 30.

Kornis Sigismund, guvernator, 272, 274.

Kosov Silvestru, teolog kievean, 32.

Kovacs Meletie, arhiereu unit, 447, 466, 467, 473.

Kovácsnoy Peter, 72.

Kozlovski Isaia, 32, 35.

Kurzbök Iosif Laurentiu, tipograf, 429, 517.

L

Lang Thomas, argintar, 208.

Lapedatu Alexandru, istoric, 148, 269, 296, 342.

Lászlo Pál, canonic, 448, 466.

Lavrentie, ieromonah tipograf, 293, 364, 366; – mitropolit al Proilaviei, 407; – episcop de Rădăuți și Roman, 92, 98, 101, 190, 307, 557; – călugăr Suceava, 250.

Lazăr Gheorghe, profesor, 357-359, 435.

Lăpusneanu Alexandru, domn al Moldovei, 14, 18, 396.

Lăudat I.D., profesor, 94, 95, 137, 180, 372.

Lemeni Ioan, episcop, 463-465, 471, 472.

Leonte, dascăl la Tismana, 557.

Leopold I, împăratul Austriei, 153, 253, 257, 264, 267, 268, 271, 277, 325, 437-439, 446, 465, 466; – II, împăratul Austriei, 433, 468.

Leurdeanu Stroie, vornic, 108.

Levakovici Rafael, misionar catolic, 152.

Ligaridis Pantelimon Paisie, cărturar grec, 46, 47, 119, 236.

Lorántffy Susana, 69.

Luca din Cipru, mitropolitul Ungrovlahiei, 53, 55, 143, 218, 224, 235, 236; – episcop în Muncaci, 159; – preot în Iclod, 206, 217.

Lukaris Chiril, patriarh ecumenic, 16, 31, 34, 36, 55, 66, 118, 145, 154, 225, 227, 229, 236, 239, 407.

Ludescu Stoica, logofăt ctitor, 185.

Ludovic al XIV-lea, regele Franței, 37, 173.

Lujinski Ștefan, episcop catolic, 449, 450, 466.

Lupas Ioan, profesor academician, 13, 26, 27, 41, 66, 67, 79, 94, 119, 222, 268, 340, 341, 342, 394, 436, 472, 524; – Marina, cercetător, 79.

Lupșa Ștefan, preot profesor, 158, 169, 223, 255, 268, 342, 361, 436, 445, 456, 473, 511.

Lupu Dionisie, mitropolitul Ungrovlahiei, 358, 360-362, 372, 378, 384; – Vasile, domnul Moldovei, 5, 9, 14-17, 20, 22-26, 32, 35, 36, 38, 46, 48, 57, 58, 80-82, 86, 97, 100, 103, 104, 153, 170, 183, 184, 188, 189, 194, 197, 199, 205, 208-210, 213, 215, 224, 226-229, 232, 234, 236, 239, 242-248, 407; – Ștefăniță, domnul Moldovei, 215.

M

Macarie, călugăr la Căldărușani, 495; – călugăr la Dragormirna, 495, 513; – dascăl de cântări, 358, 359, 383, 495; – mitropolit al Dristrei, patriarh de Ipek, 153, 416; – tipograf, 15, 326; – Zaim, patriarh de Antiohia, 24, 36, 49, 50, 51, 72, 97, 242, 243, 245, 249, 251.

Macedoneanul Meletie, egumen la Govora, 45, 51, 52, 62, 139, 178, 193, 246, 421.

Macri Dimitrie, staroste din Cernăuți, 311.

Magyar Ștefan din Arad, 454.

Maior Grigorie, episcop la Blaj, 318, 322, 339, 340, 429, 430, 457-459, 460-462, 472; – Petru, cărturar, 76, 268, 277, 334, 422, 432, 460-464, 469, 471, 472, 507, 520, 524.

Maiota Gheorghe, predicator grec, 121, 237.

Manea, „vătaful de zidari”, 198, 204.

Maniu, preot Poiana, 331.

Manuilovici Maxim, vicar Oradea, 455.

Margunios Maxim, umanist grec, 22, 88.

Maria Tereza, împărăteasa, 324, 327, 328, 330, 331, 333, 335, 336, 339, 426, 442, 443, 451, 467, 471, 507.

Marian Simion Florea, preot folclorist, 86.

Marin, zugrav la Hurezi, 203, 204.

Marinescu Ștefan, cercetător, 52, 137, 223, 511.

Marinet Ioan, preot luptător pentru Ortodoxie, 335, 470.

Martinelli Giovanni, arhitect, 318, 530.

Martinovici Ioanichie, episcop de Arad, 448, 453, 456.

Mateescu Tudor, cercetător, 251, 373, 424.

Matei al Mirelor, egumen la Dealu și mitropolit, 42, 194, 235, 240, 241; – Ioan zugrav, 205.

Mavrocordat Alexandru I, 400, 403; – Alexandru II, 389, 403; – Constantin, 283-285, 287, 292, 299-301, 306, 310, 312, 343, 374, 474, 481, 500, 501, 502, 521, 546, 547, 550, 552.

Mavrogheni Nicolae, domnitor, 375, 476, 494, 538, 550.

Măcinic Moise, preot martir Sibiel, 329-331, 335, 340-342, 504.

Mărcocianu D., ctitor, 205.

Măties, preot zugrav, 205.

Măzăreanu Vartolomei, arhim., cărturar, 305, 343, 399, 400, 482, 500, 515, 516, 525, 540, 557, 558.

Mehedințeanu Lupu, paharnicul, 42, 224.

Mehesi Iosif, 432.

Melchisedec, egumen Câmpulung, 43, 51, 178.

Meletie, econom la Argeș, 383, 385; – egumen Zlătari, 552; – mitropolit al Proilaviei, 407, 414; – patriarh al Ierusalimului, 548.

Meletievici Nicanor, episcop de Cruședol, 326, 555.

Merșanu Staicu, paharnic, 188.

Metes Ștefan, istoric, 66, 79, 158, 168, 181, 269, 436, 472, 489, 511, 544.

Metodie, episcop de Buzău, 295, 296, 374, 375; – episcop la Dristra, 416; – vicar la Oradea, 452; – patriarh ecumenic, 407.

Miakici Gavriil, episcop în Croația, 153, 245.

Micu Inochentie, episcop de Blaj, 314, 315, 317, 321, 323, 324, 328, 330, 432, 457, 459, 464, 466, 486, 507, 534; – Samuil, cărturar, 75, 271, 320, 432, 458, 462, 463, 468, 469, 471, 518, 519, 524.

Mihai, dascăl în Turtucaia, 420; – Mihai, preot copist în Transilvania, 179; – Viteazul, domnitorul celor trei țări rom., 5, 6, 13, 38, 50, 53, 102, 138, 160, 161, 178, 187, 206, 218, 219, 235, 274; – Mihai, zugrav, 205, 248, 533.

Mihail, episcop la Timișoara, 151; – Paul, preot istoric, 27, 40, 95, 240, 252, 496, 525, 562; – Petrică, dascăl, 420; – Ștefan (Istvanovici), tipograf, 19, 123, 124, 133, 244, 251, 262.

Mihailovici Constantin și Dimitrie, tipografi, 353, 367, 371.
 Mihalitzis Filaret, episcop de Buzău și mitropolit al Ungrovlahiei, 331, 343, 374, 545.
 Mihălcescu Ioan Irineu, prof., apoi mitropolit, 40.
 Mihăilă G., prof., acad., 41, 181.
 Mihnea III Radu, domn muntean, 6-8, 42, 50, 54, 103, 161, 225, 228, 233, 234, 242.
 Mikes Mihail, conte, 274.
 Milea Dănilă din Săliște, 328.
 Milesescu Nicolae, cărturar, 24, 39, 82, 87, 111, 115-117, 119, 172-175, 180, 249, 250.
 Miniati Ilie, predicator și ierarh grec, 132, 244, 285, 512, 517.
 Mincu, zugrav, 533, 542.
 Mira, sculptor, 206.
 Misail, episcop la Buzău, 281, 294, 295, 296, 299, 487, 557; – episcop de Rădăuți și apoi mitropolit al Moldovei, 93, 98, 101, 298.
 Mitrofan, episcop la Huși, apoi la Buzău, 86, 87, 112, 118, 121, 146-149, 170, 177, 186, 193, 236, 289; – episcop la Huși și Roman (sec. XVII), 96, 97, 103-106, 116, 122, 145; – mitropolit de Nissa, apoi al Ungrovlahiei, 134, 135, 237, 281, 282, 545, 546.
 Mladin Nicolae, prof., apoi mitropolit al Ardealului, 472, 524.
 Moga Vasile, episcop la Sibiu, 464.
 Moisesescu Gheorghe, preot profesor, 39, 240, 524, 560, 561; – Iustin, prof., apoi patriarh, 40, 94.
 Molin Virgil, cercetător, 137, 251, 296, 342, 385, 472, 525, 543, 561.
 Molodet Mihail, episcop, 59, 163.
 Monea Ionașcu, protopop, 273, 274, 276.
 Moroiu Constantin, bursier, 359.
 Moruzi Alexandru, domnitor, 349, 351, 352, 379, 380, 385, 390, 417, 482, 501, 503, 533, 551; – Constantin, domnitor, 493, 551.
 Movilă Alexandru, domnitor, 6, 99, 103; – Constantin domnitor, 99, 102, 161; – Gheorghe, mitropolitul Moldovei, 6, 102; – Ieremia domnitor, 5-7, 28, 31, 102, 225, 247; – Moise, domnitor, 6, 14, 15, 97, 100, 246; – Petru, mitropolitul Kievului, 14-17, 23, 24, 28-41; 43-45; 58, 62, 66, 109, 122, 145, 171, 173, 174, 179, 224, 236, 238, 244, 246-248, 285, 305, 347, 491, 517; – Simion, domnitor, 15, 28, 31.
 Moxa Mihail, călugăr cărturar, 43, 51, 178, 181, 193.
 Muncea Nicolae, primar Timisoara, 439.

Muntean Ioan, preot ctitor, 200, 218.
 Mureșanu Florea, preot, 27.
 Mureșanu Ioan, preot, 341, 445, 489.
 Mușlea Candid, preot profesor, 223, 511, 524.
 Mutu Părvu, pictor, 202, 203, 210, 548.

N

Năsturel Udrishte, logofăt muntean, 20, 43, 45-47, 52, 176, 184; – Petre S., istoric, 181, 210, 239-241, 287, 425.
 Nectarie, patriarh al Ierusalimului, 37, 83, 104, 229, 236, 407, 408, 547; – I, mitropolit al Proilaviei, 406; – mitropolit al Ungrovlahiei, 351, 357-359, 384; – II mitropolit al Proilaviei, 408.
 Neculce Ioan, cronicar, 81, 82, 297, 306, 516, 556.
 Nenadovici Pavel, mitropolit de Karlovitz, 332, 364, 388, 426, 427, 429, 443, 451-453, 467, 555.
 Neofit, rabin botezat, 495; – VII, patriarh ecum., 351, 379; – mitropolit de Timisoara, 151; – Cretanul, mitropolitul Ungrovlahiei, 283-287; 292, 294, 330, 331, 343, 348, 374, 503, 521, 545, 546.
 Nestorovici Maxim, episcop de Caransebes, 441.
 Neurauter Carol, iezuit, 263, 264, 268, 271.
 Nichifor, mitropolit al Moldovei, 299-302, 311, 545; – mitropolit de Tulcea, 418.
 Nichitici Ghedeon, episcopul Transilvaniei, 430-432, 434, 454, 506, 509, 555.
 Nichitin Pronca, zugrav rus, 205.
 Nicodim, egumen la Tismana, 475; – ieromonah transilvănean, 330, 331, 342, 364, 548, 557.
 Nicolae, zugrav în Pitești, 534; – (Vasilievici), episcop necanonic de Rădăuți, 101, 102.
 Nicolau Filip, argintar, 538.
 Nicula Gheorghită, preot, 509.
 Nilles Nicolaus, istoric iezuit, 268, 278, 471.
 Nistor, zugrav în Feleac, 535, 542; – Ion. I., istoric, 252, 404.
 Notaras Hrisant, patriarhul Ierusalimului, 118, 121, 122, 127, 230, 237, 241, 417, 548.
 Novacovici Dionisie, episcopul Transilvaniei, 336, 364, 426, 427, 430, 431, 436, 443, 472, 506, 508, 555; – Ștefan, tipograf, 517.

O

Oancea Ioan din Făgăraș, luptător pentru Ortodoxie, 329, 332, 341.
 Obedeau Constantin, ctitor, 365, 475.

Obradovici Dositei, cărturar sârb, 389, 396, 397, 555, 556, 561.
 Ohtum (Ahtum), conducător în Banat, 150.
 Okolicsány, episcop catolic, 450, 466.
 Olimpiada, ctitoră Văratec, 478.
 Olteanu Pandele, filolog, 17, 20, 26, 27, 180.
 Olszavski Manuil, episcop de Muncaci, 322, 328, 335, 457, 458, 466, 470.
 Onoriu, călugăr de la Dragomirna, 494.
 Oprea, protopop în Brașov, 249; – preot Săliște, 331; – din Poplaca, Nicolae Miclăuș, 328-331, 335, 340.
 Oprovinci Simion, zugrav, 534.
 Oros Ștefan, preot în Nănesti, 166.

P

Pahomie, egumen Biserici, 556; – episcop la Roman, 105, 281, 308, 309, 312, 313, 390, 479, 487, 490, 501, 557.
 Paisie, egumen la Coșula, 250; – egumen la Cozia, 250; – egumen la Govora, 188; – patriarh al Alexandriei, 72, 227, 249; – patriarh al Ierusalimului, 36, 228; – Velicicovschi, stareț, 372, 386, 388, 390, 401, 483, 491-496, 513, 514.
 Pall Francisc, istoric, 239, 251, 324.
 Paladas Gherasim, patriarh al Alexandriei, 118, 121, 227.
 Panaitescu P.P., istoric, 41, 94, 180, 181, 239, 252, 525.
 Panaret, mitropolit la Tulcea, 418.
 Pană, zugrav, 535.
 Pandele Ion, bursier, 359.
 Pandovici Dumitru, tipograf, 285, 293, 459.
 Pann Anton, psalt, 86, 359.
 Papacostea Victor, istoric, 52, 241; – Serban, istoric, 296.
 Para Ioan, vicar, 340, 432.
 Paraschiva, Cuv., Moaște, 14, 22, 23, 97, 100, 189, 226.
 Partenie, episcop de Râmnic, 363, 365, 375; – mitropolit de Adrianopole, 25; – mitropolit al Dristrei, 348, 412, 416, 417; – mitropolit al Proilaviei, 410; – de la Agapia, 191; – I, patriarh ecumenic, 16, 23, 35, 36, 151, 226, 407; – II, patriarh ecumenic, 226; – IV, patriarh ecumenic, 226, 407; – patriarh al Ierusalimului, 300, 548.
 Patachi Ioan, episcop la Făgăraș, 273-278, 314, 326, 520; – Liviu, cercetător, 278.

Patellaros Atanasie, patriarh ecumenic, 226.
 Pater Ianoș, episcop Alba Iulia, 74, 260, 266, 269.
 Pavel, episcop Roman și Huși, (sec. XVII), 96, 103; – egumen Râșca, 250; – de Alep, diacon arab, 23, 24, 49-51, 97, 194, 242, 243, 251.
 Păcățian Teodor, cercetător, 342.
 Păcurariu Mircea, preot-profesor, 52, 66, 67, 79, 106, 137, 148, 158, 181, 196, 223, 251, 296, 313, 342, 372, 404, 489, 511, 524, 560, 561, 562.
 Pătru, preot în Tinăud, 179, 181, 217.
 Păclișanu Zenovie, istoric, 67, 168, 169, 268, 278, 324, 472, 489.
 Pârâianu Danciu, ctitor, 185.
 Peștișel Moise, predicator calvin, 152.
 Petranu Coriolan, istoric de artă, 541.
 Petrescu Costache, dascăl Silistra, 420.
 Petronie, episcop în Muncaci, 160, 162; – preot unit în Banat, 440.
 Petric Constantin din Jina, 329, 331, 341; – Oprea din Jina, 332.
 Petriș Ignatie, cărturar grec, 46, 47, 236.
 Petrov Pavel, tipograf, 392.
 Petrovici Dimitrie, tipograf, 347, 353; – Moise, mitropolit în Belgrad, 290, 440, 441, 554; – Petru, episcop de Arad și Timisoara, 443, 444, 454, 509.
 Petru, preot filocalvin în Ciuci, 157, 221; – protopop în Daia, 271; – protopop în Seghiște, 156; – cel Mare, țarul Rusiei, 81, 89, 91, 134, 177, 199, 250, 298, 556; – Hristofor, episcop la Oradea, 157, 160, 447, 466.
 Philippide Daniil, cărturar grec, 552, 559.
 Picot Emile, cercetător, 40, 180, 394, 543.
 Pigas Meletie, patriarh al Alexandriei, 102, 225, 347, 365, 553.
 Piuari Ioan, preot Sadu, 334, 341, 381, 432, 504; – Ioan Molnar, medic, 334, 342, 381, 382, 385, 432, 435, 518.
 Platon, călugăr la Neamț, 494, 496.
 Plămădeală Antonie, mitropolit al Ardealului, 40, 79, 120, 149, 180, 525.
 Pociatchi Sofronie, 16, 20, 23, 24, 32, 35, 38, 246.
 Pocitan V. Veniamin, arhieru, 148, 414, 415.
 Pop Augustin, cercetător, 26, 84, 94; – Hagi Constantin, negustor mecenat, 357, 365, 366, 381, 383, 384, 434, 530; – Ioan, zugrav în

Românași, 535; – Nicolae (Nichifor), protopop de Balomir, 322, 330, 475, 504, 557; – Ștefan, preot-prof., 158, 268, 445, 456, 475.
 Popa Atanasie, cercetător, 18, 26, 27, 181, 525, 526, 541.
 Popescu Cosma, episcop de Buzău, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 347, 349, 350, 375, 378, 503; – Niculae, preot acad. istoric, 37, 39, 40, 66, 119, 223, 239, 361, 496, 511; – Radu, cronicar, 121, 134-136, 183, 230; – Călieni Ioan, preot-istoric, 488, 560; – Vâlcea, Gheorghe, istoric de artă, 12, 13, 52, 181.
 Popovici Eustatie, arhim. copist, 487, 513; – Gheorghe, mitrop. Timișoara, 442; – Gheorghe, preot istoric din Lugoj, 158, 445; – Gheorghe, preot Hălmașiu, 452; – Ioan, protopop vicar Sibiu, 340, 428, 430, 432, 434; – Ioan, zugrav, 537; – Mihai, protopop Sănniculaul Mare, 505, 558, 561; – Nedelcu, zugrav, 537, 543; – Sava, preot Râșinari, 505, 513; – Ștefan, zugrav Oravița, 537; – Vichentie, episcop Vârșet, 443, 445.
 Porcescu Scarlat, preot istoric, 18, 26, 27, 40, 94, 95, 106, 313, 403, 404, 489.
 Porfirie, mitropolit al Niceei, 25, 35, 48.
 Porfiropol Marcu, profesor grec, 121, 237.
 Porumb Marius, istoric de artă, 210, 542, 543.
 Pospeev S., zugrav, 205.
 Poteca Eufrosin, arhimandrit, profesor, 359.
 Potra George, istoric, 385, 526.
 Prale Ion, versificator, 86.
 Preda, zugrav la Hurezi, 203, 204, 206.
 Procopovici Teofan, arhiep. Novgorodului, 176, 382, 517, 554, 556.
 Prodan David, istoric, 323, 324, 511.
 Prohoros Partenie, patriarh de Alexandria, 227.
 Protasie, călugăr Cernica, 495.
 Psaltul Matei, patriarh de Alexandria, 286, 546.
 Puscariu Ilarion, arhieru, 435, 510; – Sextil, prof. acad., 84.
 Putnic Moise, episcop la Timișoara, apoi mitropolit de Carlovit, 430, 442, 452.
 Putneanu Iacov, mitropolit al Moldovei, 301, 303, 305, 306, 311, 313, 386, 388, 396, 398, 401, 482, 487, 500, 516, 517, 521, 545.

R

Rabutin, general austriac, 261, 263, 266.
 Racotă Tului, profesor, 67, 324, 472.

Racovetchi Metodie, episcop de Muncaci, 164.
 Racoviță Constantin, domnitor, 303, 304, 396, 408, 478; – Constantin Cehan, domnitor, 399; – Ștefan, domnitor, 500, 551; – Mihail, domnitor, 93, 295, 308-311, 501, 550.
 Radovici Gheorghe, tipograf, 123, 126.
 Radu, zugrav în Brașov, 206, 549; – Leon, domnitor, 42, 50, 107, 108, 185; – Mihnea, domnitor, 6-8, 54, 103, 161, 225, 228, 233, 234; – Șerban domnitor, 143, 178, 208.
 Rafail călugăr cărturar Hurezi, 367, 513; – călugăr la Neamt, 382; – episcop la Buzău, 374; – protosinghel, 372.
 Radziwill Ianusz, nobil lituan, 38, 247.
 Rákóczy Francisc, principe, 165, 166, 270, 271, 446, 447, 466; – Gheorghe I, principe, 46, 56-60, 69, 154, 156, 157, 162; – Gheorghe II, principe, 49, 50, 60, 62, 65, 69, 70, 139, 152, 163, 219, 254; – Sigismund, principe, 154, 156, 160.
 Rares Petru, domnul Moldovei, 7, 14, 23, 28, 81, 202, 405.
 Raț Mihail, siuger, 200.
 Rațiu Nicolae, preot, 510.
 Ravanicianin Sofronie, episcop de Arad, 448.
 Rămureanu Ioan, preot-profesor, 173, 239, 560.
 Rătescu Gherasim, episcop la Buzău, 376, 378.
 Răuțescu Ioan, preot, 148, 287, 350.
 Râmnicianu Chiriac, călugăr, 369, 495; – Constantin, preot tipograf, 500; – Grigorie, episcop de Argeș, 353, 369, 371, 380, 382, 513; – Ioan, tipograf, 459; – Naum, 369, 482, 516, 525, 540.
 Rednic Atanasie, episcop de Blaj, 339, 428, 429, 458-462, 523.
 Régai Gheorghe, iezuit, 274, 276, 277.
 Regleanu Mihai, cercetător, 296, 362.
 Reli Simeon, preot-prof., 169, 473, 510, 511.
 Rezuș Petru, preot-profesor, 313, 526.
 Romanov Alexei, țarul, 80, 228, 248; – Mihail Feodorovici, țarul Rusiei, 58, 100, 248, 407.
 Roșca Toma din Deal, credincios, 332.
 Roșu Mihail Martinovici, dascăl de teologie, 442, 443, 448, 505, 523.
 Rotosinski Petru, episcop, 163.
 Rotogol Petru, preot, 509.
 Ruffini, Mario, cercetător, 40, 41, 137, 158, 181, 524.
 Rus Eustatie, copist, 485.
 Russo D., bizantinolog, 136, 406, 408.

Ruset Antonie, domn în Moldova, 82, 189, 229; – Manole Geani, domnitor, 344, 364, 365.

S

Sacerdoteanu Aurelian, istoric, 52, 119, 137, 223, 296, 372.
 Saltăkov Petru, general rus, 344, 553.
 Sandu, tipograf, 302, 311, 461, 539.
 Sarai Visarion, ieromonah, 321, 326, 341, 449, 555.
 Sava, episcop la Ineu-Lipova, 68, 154, 156, 446; – episcop la Rădăuți, Husi și Roman; mitropolit al Transilvaniei, 92, 98, 101, 103, 111, 142, 152-156, 163, 164, 177, 217-222, 243, 249, 485; mitropolit al Moldovei, 153, 193, 245; – episcop de Husi și Roman (sec. XVIII), 309, 312; – ieromonah tipograf, 283, 513; – din Vestem, mitropolit al Ardealului, 77, 118, 164.
 Savu (Sava), episcop de Vad și Maramures, 163.
 Sărătean Lupu, sculptor, 206, 211.
 Serafim, episcop de Husi și Rădăuți, 92, 101, 103; – episcop la Buzău și Râmnic, 109, 139, 140, 144, 148, 183; – episcop în Maramures, 166, 167, 469; – mitropolit al Dristrei, 417.
 Serebrenicov Ambrozie, mitropolit, 389, 394, 410, 493, 558, 561.
 Serghe, episcop de Muncaci, 161, 248.
 Seroglanul Dionisie, patriarh ecumenic, 226, 237.
 Severu Gavril, arhiepiscop în Filadelfia, 20.
 Sigismund III, regele Poloniei, 29.
 Silaghi Simion, zugrav, 535, 536.
 Silovon, episcop în Maramures, 161, 248.
 Silvestru, ieromonah cărturar (sec. XVII), 32, 33, 44, 45, 51, 61, 62, 170, 178, 246; – episcop în Maramures, 163; – Cipriotul, patriarh Antiohia, 286, 300, 547, 560.
 Simedrea Tit, mitropolit, 287, 404, 415.
 Simeon, protopop zugrav din Pitești, 501, 534.
 Simeon, episcop la Vârșet, 152.
 Simeonovici Ioan, diacon tipograf, 302, 500.
 Simion Ștefan, mitropolitul Transilvaniei, 5, 46, 59, 61, 63, 65-69, 71, 72, 76, 156, 163, 170.
 Simonescu Dan, prof. univ., 19, 51, 52, 94, 95, 114, 119, 136, 137, 148, 149, 241, 251, 287, 306, 341, 361, 560.
 Sinopeus Panaiot, cărturar grec, 121, 237.
 Smith Thomas, pastor anglican, 174, 180.

Sobieski Jan, regele Poloniei, 89, 104, 145, 194.
 Socoteanu Grigorie, episcop de Râmnic, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 330, 331, 344, 363, 364, 365, 373, 374, 453, 477, 521, 527, 555.
 Sofia, maică, 192.
 Sofronie, egumen la Argeș, 295; – episcop la Husi, 104; – ieromonah la Cioara, 334-336, 341, 342, 470, 484, 486, 487, 509; – episcop de Vrata, 371, 554; – mitropolit în Lipova, 155, 249; – II, patriarh, ecumenic, 344, 369, 546; – stareț la Neamt, 494.
 Sotiriovici Duca, tipograf, 299, 302, 517.
 Spartaliotis Gherasim, patriarh de Alexandria, 227.
 Spiridon, episcop de Vad (sec. XVI), 161; – Spiridon, monah bulgar, 554.
 Stadnițchi Arsenie, arhiepiscop de Novgorod, 414, 415, 524.
 Stamati Iacob, mitropolit al Moldovei, 389-394, 400, 401, 403, 413, 480, 487, 514, 538.
 Stan, preot în Glâmboc, 333, 504; – zugrav la Hurezi, 203, 204; – zugrav din Râșinari, 535; – Liviu, preot-profesor, 52, 268.
 Stanca Sebastian, preot cercetător, 27, 269.
 Stanciu, preot copist, 512.
 Stanoievici Moise, episcop, 439, 441.
 Stanislavici Nicolae, episcop catolic, 440.
 Starusici Ignatie, teolog kievean, 35.
 Stavrache Iordache, dregător, 304.
 Stăniloae Dumitru, acad. preot-profesor, 40, 239, 268, 324, 342, 472, 524.
 Stinghe Sterie, profesor, 341, 435, 510, 524.
 Stoica Iosif, episcop în Maramures, 165-169, 469, 485; – Nicolae de Hațeg, protopop cronicar, 326, 515.
 Stoicescu Nicolae, istoric, 52, 195, 223, 287, 488, 489, 511, 542.
 Stoicovici Ghinea, tipograf, 500; – Ioan, tipograf, 295, 500; – Iordache, tipograf, 347, 500.
 Stoide C.A., istoric, 210, 239, 526.
 Stratimirovici Ștefan, mitropolit de Carlovit, 381, 435.
 Strilbitchi Mihai, protopop tipograf, 388-390, 392, 394, 517, 539, 558.
 Stroe, zugrav din Târgoviște, 201, 202.
 Stroici Lupu, logofăt ctitor Dragomirna, 7, 9, 188.
 Studitul Damaschin, teolog grec, 17, 19, 20, 26, 27, 171.

Sturza Alexandru Scarlat, cărturar, 357.
 Sturze Vasile Moldoveanu, copist, 179, 181, 505, 513, 525.
 Suci I.D., istoric, 158, 445; – Coriolan, istoric, 472, 473.
 Suhanov Arsenie, călugăr rus, 248, 407.
 Suttner Ernst Chr., istoric catolic, 40, 66, 496, 497.
 Sutu Alexandru, domnitor, 358, 360, 372, 377; – Mihail, domnitor, 348, 377, 550.
 Syrigos Meletie, teolog grec, 15, 35, 36, 118, 145, 236, 238, 407, 414.
 Szunyog Francisc, iezuit, 271, 272.

S

Sacabent Arsenie Ianovici, patriarh la Carlovit, 326, 438, 444, 555; – Iosif Ioanovici, episcop de Vârșet, 444.
 Saguna Andrei, mitropolitul Ardealului, 65, 423, 464.
 Săndru Lupu, protopop de Borsă, 509.
 Sărbănuș, protopsalt, 540.
 Schiopu Petru, domnul Moldovei, 6, 406.
 Șerbănescu Nicolae, preot profesor, 26, 51, 94, 95, 119, 136, 137, 148, 181, 223, 296, 350, 361, 372, 373, 385, 424, 511.
 Șincai Gheorghe, 385, 422, 431, 432, 461-463, 468, 472, 518, 522, 523, 524.
 Șotropa Virgil, cercetător, 223, 342.
 Șpan Gheorghe, zugrav, 536.
 Ștefan, episcop la Buzău (sec. XVII), 46, 143, 145; – episcop în Lipova, 155, 157; – episcop la Rădăuți (sec. XVII), 58, 100; – episcop la Râmnic (sec. XVIII), 139, 140, 141, 142, 147, 186, 214; – mitropolit al Ungrovlahiei (sec. XVII), 42, 47-52, 66, 68, 107, 112, 114, 124, 127, 146, 155, 179, 283, 286; – episcop la Buzău, apoi mitropolit (sec. XVIII), 294; – protopop în Berivoi, 60, 221; – ierodiacon traducător, 494, 514, 517, 558; – zugrav în Ocnele Mari, 532, 534; – cel Mare, domnul Moldovei, 7, 10, 14, 23, 28, 57, 81, 100, 101, 102, 189, 191, 202, 232, 302, 303, 311, 398, 399, 405, 547; – cel Sfânt, regele Ungariei, 150, 155; – zugrav în Moldova, 11, 205; – din Ohrida, ieromonah cărturar, 45, 139, 178, 246, 421; – Petriceicu, domnul Moldovei, 81, 89, 92, 98, 104, 189, 247; – ipopsifu la Râmnic, 290.

Ștefănescu Melchisedec, episcop istoric, 27, 66, 95, 106, 313, 315, 403, 414; – I.D., istoric de artă, 541, 543.
 Șteflea Dumitru din Săliște, 328.
 Știbița Spiridon, episcop la Vârșet, 152, 439.
 Știrbei Cernica, ispravnic Hurezi, 204, 476.
 Ștrempel Gabriel, cercetător, 41, 94, 130-132, 137, 181, 252, 306, 525.

T

Tarasovici Vasile, episcop în Maramureș, 162, 163, 168, 469.
 Tempea Radu II, protopop, cronicar în Brașov, 53, 178, 218, 341, 505, 515; – V, protopop Brașov, 340, 432, 435, 505, 522, 523; – Isaia, călugăr, 548.
 Teoctist, mitropolit al Transilvaniei, 53, 54, 66, 218.
 Teodor, episcop la Vârșet, 152; – Pompiliu, istoric, 324, 471, 526.
 Teodora de la Sihla, cuvioasă, 192.
 Teodorescu Barbu, cercetător, 149, 290, 296.
 Teodorovici Dosoftei, episcop în Maramureș, 167, 470; – Ivan, preot, 423, 469.
 Theodorescu Răzvan, istoric de artă, 210, 541.
 Teodosie, episcop la Vârșet, 152, 249; – episcop la Rădăuți, Roman, apoi mitropolit al Moldovei, 6, 82, 92, 95, 98, 101, 102, 104, 143, 145, 190; – mitropolit al Ungrovlahiei, 76, 77, 107, 108, 111-114, 117-119, 124, 125, 127, 133, 140, 146, 147, 170, 186, 228, 230, 250, 256, 266, 267, 270, 282, 325, 416, 556.
 Teofan, copist la Secu, 513; – eclesiarh la Huși, 103; – episcop la Rădăuți și Huși, 100, 101, 103; – mitropolit al Moldovei, 7, 208; – patriarh al Ierusalimului, 30, 31, 228, 248.
 Teofil, copist, 11, 513; – episcop la Huși și Roman (sec. XVIII), 310, 312, 395, 396; – episcop la Râmnic, apoi mitropolit al Ungrovlahiei, 5, 42-47, 51, 56, 57, 138, 143, 144, 147, 170, 177; – mitropolit al Transilvaniei, 78, 118, 152, 255, 256, 416; – episcop de Vad, 161.
 Thomas à Kempis, teolog apusean, 45, 176, 519.
 Theotochis Nichifor, arhiepiscop, 353, 512, 517, 552, 553.
 Timotei, stareț la Cernica, 476.
 Toader din Feldru, dascăl, 179, 182.

Todoran Tănase, credincios martir, 338, 341, 342.
 Tófoi Mihail, superintendent, 74, 76.
 Toma, logofăt, 397; – preot Făgăraș, 276.
 Tomescu Constantin, profesor, 361, 510.
 Tomsa Ștefan II, domnul Moldovei, 6, 8, 10, 12, 54, 96, 97, 99, 102, 103, 161, 188, 225; – Leon, domn muntean, 42, 138, 213, 224.
 Totovici Ghenadie, vicar la Oradea, 454.
 Triflea Moga din Orlat, 329.
 Trufășel Efreim, episcop la Buzău, 143.
 Turciu Constantin, preot în Criscior, 509.
 Turcu Constantin, istoric, 306, 489.
 Turdeanu Emil, slavist, 13, 181, 251.
 Tzigara Zottu, ctitor, 189.

T

Tepelea Gabriel, cercetător, 67, 366, 373.
 Tichindeal Dimitrie, preot profesor, 454, 556.
 Tirca Iov, episcop, 166, 168, 271, 469.

U

Udrescu Nifon, stareț zugrav, 534.
 Ureche Nestor, ctitor Secu, 14, 231; – Grigorie, cronicar, 20, 35, 82, 178, 516.
 Urs, preot în Cotiglet, 18, 179, 181, 217.
 Ursan, preot, 19.
 Ursu N. A., cercetător, 94, 95, 115, 120, 180, 525; – ctitor-preot în Iași, 190.

V

Vahtang VI, regele Georgiei, 244.
 Varlaam, copist în Sibiel, 485; – episcop la Huși, 105, 190; – episcop la Huși și Rădăuți (sec. XVIII), 311, 312, 313; – episcop la Râmnic, apoi și mitrop. al Ungrovlahiei, 108-112, 140, 142, 147, 192, 214, 231, 250, 294, 380; – mitropolit al Moldovei, 5, 14-26, 35, 45, 46, 57, 58, 60, 62-64, 66, 80, 82, 92, 97, 100, 123, 139, 144, 153, 162, 163, 170-172, 176, 179, 189, 208, 221, 228, 236, 248, 262, 283, 293, 346, 370, 513, 517; – mitropolit al Transilvaniei, 77, 78, 118, 164, 165, 220.
 Vartic Calistru, episcop de Huși și locțiitor de mitropolit, 92, 104, 105, 106.
 Vartolomeu, mitropolit al Dristrei, 417; – Putneanul, 398, 483.
 Vasile, mitropolit la Timișoara, 151; – protopop

cronicar la Brașov, 53, 178, 217; – alt protopop în Brașov, 263; – stareț la Poiana Mărului, 475, 490, 491, 492.
 Vălsănescu Ioan, ctitor, 475.
 Vășinschi Ipolit, călugăr rus, 556.
 Veniamin, zugrav, 534.
 Verbitki Timotei, tipograf, 38, 43, 246.
 Vidac Vichentie Ioanovici, episcop la Timișoara, 388, 442, 555.
 Visarion, călugăr la Athos, 420; – ctitor la Cocos, 487; – egumen la Sâmbăta de Sus, 485, 486, 548.
 Vladimirescu Tudor, 280, 358, 360, 477.
 Vladislav I, II, III, (Ladislau), episcopi la Muncaci, 159, 160.
 Vladislavievici Ioanichie, mitropolit Timișoara, 439, 441.
 Vlahovici Daniil, episcop la Cernăuți, 413.
 Vlahul Cosma, tipograf, 302.
 Vlaicu, tipograf, 459, 539; – preot-copist, 179.
 Voicescu Constantin, preot, 313, 488, 489.
 Voileanu Matei, copist, 86, 485, 513; – istoric, 342, 436.
 Voinescu Teodora, istoric de artă, 13, 210, 211, 542.
 Vornicescu Nestor, mitropolitul Olteniei, 40, 95, 210, 211, 489, 561.
 Vulcan Samuil, episcop, 468, 469, 473.
 Vulgaris Evghenie, cărturar grec, 380, 552.

W

Wallis, general, 291, 292.
 Wladislaw IV, regele Poloniei, 30, 31.
 Wolf Andreas, medic, 390, 391.

Z

Zaharia, preot Bretea, 509.
 Zaim, vezi Macarie III, patriarhul Antiohiei.
 Zamfira, ctitoră Prislop, 475.
 Zamfirescu Dan, cercetător, 94, 241, 497.
 Zamojski Toma, cancelar polon, 29.
 Zapolya Ioan Sigismund, principe, 152, 160.
 Zăcan Efreim, dascăl calvin, 152.
 Zăican Ioanichie, episcop în Muncaci, 163.
 Zilot Românul, cronicar, 354, 385.
 Zoba Ioan, protopop, 74-78, 217, 221.
 Zosima, stareț la Lavra Pecerska, 412.

INDICE DE LOCURI

A

Abrud, oraș, 335, 431, 509, 513, 535, 536.
Aciliu – Sibiu, 331, 333, 335, 504, 557.
Adam – Fălcu, mănăstire, 190, 231.
Adjud, oraș – ținut, 96.
Adrianopol, 135, 151, 294; – pacea, 411.
Afumați – Ilfov, biserică, 187.
Agafon – Botoșani, mănăstire, 479.
Agapia – Neamț, mănăstire, 101, 102, 189, 191, 200, 298, 480, 481, 513, 538.
Alămor – Sibiu, 60.
Alba, județ, 60.
Alba-Iulia, oraș, 18-21, 42, 44, 46, 54, 56, 58, 59, 61, 64, 65, 68, 71-74, 76, 78, 111, 115, 117, 123, 124, 133, 152, 156, 162, 163, 165, 166, 170, 171, 193, 216, 218-221, 231, 249, 255, 256, 257, 260, 262-264, 266, 271-274, 283, 293, 314, 322, 325, 330-332, 335-337, 340, 427, 459, 509, 510, 517, 557; – sediul Mitropoliei Transilvaniei, 50, 53, 69, 70, 75, 79, 166, 168, 262, 267, 274, 275, 341; – sediul Episcopiei romano-catolice, 254, 272, 274, 327, 430, 457; – din Maieri, 53, 55, 510, 529, 539; – mănăstirea din Maieri, 458, 461, 486; – tipografie, 56, 57, 60-62, 64, 65, 74, 77, 123, 133, 152, 164, 170, 217, 262, 267, 271, 318.
Alep, 124, 243, 548.
Alexandria, patriarhie, 117, 225, 227, 228, 239, 242, 490, 545-547, 552, 560.
Aliman – Constanta, școală, 420.
Almaș – Neamț, schit, 479.
Alun – Hunedoara, biserică, 531.
Amărăștii de Jos – Dolj, biserică, 528.
Amsterdam, 36, 37, 173.
Aninoasa – Argeș, mănăstire, 185, 202, 282, 287, 294.
Antiohia, patriarhie, 242, 243, 545, 547, 548, 560.

Apoldul de Jos – Sibiu, biserică, 534.
Arad, oraș, 68, 150, 153, 179, 364, 422, 428, 429, 434, 438, 441, 443, 446-450, 454, 455, 467, 488, 522, 555, 556; – episcopie, 155, 158, 206, 446, 451, 455, 456; – catedrala Sf. Ioan Botezătorul, 455; – mănăstirea Sf. Simeon Stâlpnicul din Gai, 453, 487, 530.
Arbănași – Bulgaria, ajutoare românești, 245, 552, 553.
Argeș, oraș-județ, 107, 109, 185, 187, 202, 262, 286, 352, 379, 475; – episcopie, 351, 352, 379, 383, 384, 482, 500, 533; – mănăstirea lui Neagoe, 9, 108, 184, 187, 198, 206, 235, 294, 295, 330, 336, 527, 535.
Arieșul Mare – Alba, 337.
Arnăuțchiori – Constantinopol, ajutoare rom., 550, 551.
Arnota – Vâlcea, mănăstire, 184, 187, 197, 201, 235.
Arpașul de jos, – de Sus – Făgăraș, schituri, 484, 485.
Athos, Muntele, 9, 108, 109, 130, 142, 151, 154, 184, 187, 221, 224, 225, 231, 232, 239, 240, 245, 281, 326, 352, 465, 480, 490, 491, 494, 534, 548, 558, 560; – mănăstirile: Constanmonit, 233; Cutlumuș, 232, 240, 560; Dionisiu, 233, 281; Dohiariu, 232, 240, 560; Esfigmenu, 233, 549; Hilandar, 47, 151, 154, 184, 245, 548, 549; Ivir, 109, 225, 232, 244, 250, 549; Karies, 232; Filoteu, 549; Grigoriu, 548, 549; Marea Lavră, 184, 232, 549; Pantocrator, 151, 233, 492; Sf. Pavel, 187, 233; Sf. Pantelimon, 233, 240, 549; Simonpetra, 233; Vatoped, 232, 549; Zografu, 232, 245; Xenofon, 184, 233, 549; Xiropotam, 226, 232, 548, 549; schitul Sf. Ilie, 492.
Averesti, schit, 400.
Avrig – Sibiu, biserică, 529, 535.

INDICE DE NUME, LOCURI ȘI LUCRĂRI

B

Babadag – Tulcea, biserică, 419, 420.
Babele – Vrancea, schit, 71, 142, 143; – Vlașca, schit, 476.
Bacău, ținut, 96, 205.
Bacicovo, mănăstire în Bulgaria, 244.
Baia – Tulcea, biserică, 420.
Baia de Aramă, biserică, 188.
Baia de Aramă, biserică, 188.
Balamuci – Ilfov, schit, 527.
Balta – Ucraina, 406.
Banat, viața bis., 133, 139, 150-153, 157, 179, 191, 218, 242, 246, 249, 437-446, 455, 469, 484, 487, 488, 504, 505, 508, 518, 522, 530, 535, 537, 540, 555, 556.
Bascovele – Argeș, schit, 187.
Bazias – Caraș-Severin, mănăstire, 443, 487.
Băbeni – Rm. Sărat, mănăstire, 234.
Băilești – Dolj, biserică, 528.
Băjești – Argeș, mănăstire, 185, 195, 198, 202.
Bărbătești – Vâlcea, schit, 1845, 292, 513.
Becicherecul Mare (azi Zrenianin – Serbia), 329, 330, 438, 439, 446.
Beius – Bihor, biserică, 454, 530, 531; – liceu, 469.
Belgrad – pacea, 288, 292, 299, 326, 440, 441; – mitropolie, 289, 440, 441, 554.
Bender, cetate, 354, 387, 405.
Berbești – Maramureș, 165, 536.
Berca – Buzău, mănăstire, 188.
Bereg, județ, 160, 162.
Berislăvești – Argeș, schit, 331, 475.
Berivoiul Mare – Făgăraș, schit, 485.
Berzunți – Bacău, biserică, 528.
Bezdin – Arad, mănăstire, 153, 432, 454, 487, 488, 536.
Bica – Cluj, biserică, 531.
Bielgorod, în Rusia, 299, 557.
Bielorusia, 31, 34, 39.
Bihor, județ (ținut), 18, 19, 69, 153, 155-157, 160, 167, 179, 200, 217, 218, 465, 466, 508, 513, 531, 534, 536, 556; – viața bisericească, 155-157, 438, 446-455, 465-472.
Biserica Albă – Serbia, 438, 443.
Bistra – Alba, 337, 457.
Bistrița, mănăstire în Moldova, 7, 14, 42, 43, 97, 99, 141, 229, 298; – în Oltenia, 204, 235, 289, 292, 482, 533; ținut, 60.
Bixad – Satu Mare, mănăstire, 165, 465, 469, 486.
Bârlad, biserici: domnească, 189; – Sf. Ilie, 480; – Sf. Gheorghe, 480.
Bârsa, țară, 60.
Bârsana – Maramureș, biserică, 530; – mănăstire, 168, 485.
Blaj, oraș, 115, 316, 332, 419, 433, 460, 465; – Episcopia unită, 318, 320-323, 327, 339, 460, 518; mănăstirea Bunavestire, 460; – școli, 428, 458-461, 464, 471, 523; – tipografia și tipări-turile, 419, 459, 460, 462, 471, 517, 518, 539.
Bobâlna – Hunedoara, 335.
Bodești – Vâlcea, biserică, 292, 477.
Bogdana, în Moldova, mănăstire, 92, 98, 101.
Boholt – Făgăraș, 337.
Boița – Sibiu, icoane pe sticlă, 539.
Bolintin, mănăstire, 233, 235.
Bontesti – Vrancea, schit, 146, 186.
Bordesti – Buzău, biserică, 202, 234.
Boșca – Maramureș, biserică, 530.
Bosnia, 326, 419, 441.
Boșorod – Hunedoara, 337.
Botiza – Maramureș, biserică, 530.
Botoșani, biserici: Uspenia, 233; – mănăstirea Popăuți, 547.
Bozieni – Roman, biserică, 189, 200.
Brașov, oraș, 219, 355, 377, 378, 382, 422, 423, 427; – biserica Sf. Nicolae din Schei, 53, 100, 177, 178, 206, 216, 217, 249, 250, 291, 325, 336, 427, 506, 522, 534; – biserica Sf. Treime (grecească), 423, 529, 530; – icoane pe sticlă, 539; – biserica Adormirea, 529.
Brazi, schit, 92, 190.
Brădet – Bihor, biserică, 531.
Brădicești – Vaslui, schit, 105, 311, 312, 399.
Brăila, cetate, 387; – raia, 405, 409, 411; – sediul Mitropoliei Proilaviei, 405-408, 411, 414, 418; mănăstirea Sf. Nicolae, 407.
Brânișca – Hunedoara, biserică, 531.
Brebu – Prahova, mănăstire, 184, 195, 197.
Brest – Polonia, 29, 30, 160, 228, 235, 255.
Bretea Muresană – Hunedoara, biserică, 531.
Brezoi – Vâlcea, biserică, 383.
Briansk, mănăstire rusească, 494.
Brâncoveni – Olt, mănăstire, 112, 144, 184, 186, 207, 235.

Brusturi – Bihor, biserică, 531.
 Bucurdea Grănoasă – Alba, 337.
 Bucium – Făgăraș, schit, 485, 513, 548.
 Bucium-Isbita – Alba, biserică, 339.
 București, oraș, 76, 78, 82, 111, 118, 127, 130, 132, 135, 142, 143, 147, 171, 218, 226, 229, 230, 237, 243, 256, 266, 267, 282, 294, 300, 328, 330, 331, 334, 344, 348, 349, 352, 354, 356, 358, 360, 365, 369, 374, 377, 378, 380, 387, 411, 416-419, 421, 460, 494, 500, 519, 533, 538, 546-548, 551-554, 556; – pacea din 1812, 354, 356; – reședința Mitropoliei, 107, 140, 283, 295, 364, 379, 500, 514, 516, 540; – catedrală, 50, 118, 198, 344, 352, 553; – biserici: Batiste, 477, 521; Cretulescu, 527, 532, 537; Cu sfinți, 477, 532; Doamnei, 185, 203, 208; Domnița Bălăsa, 353, 384, 476, 499, 521; Dintr-o zi, 187; Mavrogheni, 357, 476; Mihai Vodă, 233; Negustori, 477; Oborul Vechi, 347; Sărindar, 233, 533; Schitu Măgureanu, 476, 500; Sf. Apostoli Petru și Pavel, 245; Sf. Dumitru, 376; Sf. Elefterie vechi, 527; Sf. Gheorghe Nou, 112, 141, 187, 202, 230, 412; Sf. Gheorghe Vechi, 129, 353, 512, 521, 538; Sf. Constantin și Elena, 185, 198; Sf. Nicolae Tigănie, 347; Sf. 40 de Mucenici, 366; Sf. Spiridon Nou, 474, 548; Sf. Spiridon Vechi, 474, 547; Stavropoleus, 527, 532, 537, 549; Vergu, 282, 477; alte biserici, 208, 213, 347, 384, 474, 477, 512, 521, 538, 548; – mănăstiri: Antim, 130, 188, 197, 353, 383, 482, 500; Colțea, 187, 198, 202, 343, 483, 505; Cotroceni, 185, 208, 232; Mărcuța, 188, 554; Plumbuita, 184, 233; Radu Vodă, 109, 225, 232, 244, 421; Sf. Ecaterina, 231, 343, 374; Sf. Ioan Mare, 187, 233, 351, 375, 376; Sf. Sava, 187, 224, 230, 237; Stelea, 232; Văcărești, 474, 521, 532; Zlătari, 187, 228, 286, 546; – spitale: Colțea, 187; Filantropia, 355, 377; Pantelimon, 474; – școli: Academia de la Sf. Sava, 121, 122, 213, 236, 237, 345, 493, 514; școala de gramatici de la Antim, 500; școala de muzică, 209, 345, 540; alte școli, 123, 187, 284, 345, 365, 420, 476, 521, 533, 552; – tipografii: a Mitropoliei, 104, 110, 112, 126, 127, 170, 171, 285, 305, 346, 353, 357; secția grecească, 224, 238.

Buczacz, mănăstire în Polonia, 247.
 Buda – Ungaria, 334, 422, 443, 447; – episcopie sârbă, 336, 426, 428, 430, 438, 506, 555; – tipografie, 360, 381, 382, 384, 414, 419, 423, 434, 435, 463, 517, 520, 521.
 Budești – Maramureș, ținut, biserică, 206, 335, 470, 530; – mănăstire, 485.
 Bungard – Sibiu, biserică, 200, 207.
 Bursuci – Vaslui, mănăstire, 190, 233.
 Butoi – Dâmbovița, mănăstire, 233.
 Buzău, episcopie, 122, 143, 144, 148, 213, 214, 294, 347, 351, 374-376, 378, 405, 406, 409, 411, 503, 533, 545, 546; – tipografie, 37, 112, 118, 123, 145, 147, 170, 377, 383, 516; – catedrală, 144, 184, 295; – spitalul Gârleși, 377.

C

Cahul, ținut, 96.
 Calafat, biserică, 528.
 Calbor, – Făgăraș, biserică, 529.
 Calopetra, mănăstire în insula Rodos, 550.
 Calvin – Buzău, biserică, 477, 527, 533.
 Caracal, biserică, 184.
 Caransebeș, oraș, 150-152, 246, 439, 441, 443; – centru calvin, 69, 216.
 Caraș, județ, 150.
 Carei – Satu Mare, 470.
 Carlovit, pacea, 254, 261, 437, 439; – Mitropolia sârbă, 325, 388, 395, 402, 426, 429, 431, 438, 440-444, 554, 555; – școala teologică, 505, 556.
 Cașin – Tg. Ocna, mănăstire, 189, 199, 229, 230.
 Caldărușani, mănăstire, 184, 198, 235, 283, 348, 349, 371, 378, 482, 494, 495; – școala de zugrăvi, 533.
 Călinești – Maramureș, biserică, 530, 531.
 Căpriană, mănăstire, 232, 480.
 Căusani – Tighina, reședința Mitropoliei Proilaviei, 406; – biserica Adormirea, 480.
 Câmpani de Pomezău – Bihor, biserică, 531.
 Câmpulung (Muscel), oraș – tipografie, 38, 43, 45, 144, 170, 192, 193, 246; biserici: Negru Vodă, 184; mănăstirea Adormirea, 109, 184.
 Cărligătura, ținut, 96.
 Cărnul – Buzău, mănăstire, 184, 491.
 Ceaba – Cluj, biserică, 531.

Cebza – Timiș, mănăstire, 487, 531.
 Cehei – Sălaj, biserică, 531.
 Cenad – județ, 153, 447; – episcopie catolică, 440.
 Cergăul Mare – Alba, 460.
 Cernatu – Brașov, biserică, 529.
 Cernavodă – Constanța, biserică, 419, 420; – școală, 420.
 Cernăuți, oraș, 99, 298, 299, 478; – episcopie, 395, 402, 556; biserica Adormirea, 480; biserica Sf. Treime, 402.
 Cerneti – Mehedinți, mănăstire, 185.
 Cernica, mănăstire, 476, 482, 494, 534, 546.
 Cernigov, în Rusia, 111, 246, 250, 299, 556, 557.
 Cerven, în Bulgaria, 245.
 Cetatea Albă, oraș, 354, 390, 405, 406, 409, 558; – de Baltă, domeniu, 60.
 Cheia – Prahova, mănăstire, 475, 481; – Vâlcea, schit, 475.
 Chicu (Kikkos), mănăstire în Cipru, 550.
 Chieșd – Sălaj, biserică, 531.
 Chiheru de Sus și de Jos, mănăstiri, 484, 485.
 Chilia, cetate, 405, 406, 409.
 Chilia Nouă, biserică, 189.
 Chioar, district, 60, 160.
 Chiprovăț – Bulgaria, 208.
 Chisinau, 378; – biserica Nașterea Maicii Domnului, 480; – Sf. Ilie, 480; – Sf. Împărați, 480.
 Chiuești – Cluj, biserică, 337, 484-486.
 Ciclova – Banat, mănăstire, 151, 487.
 Cilic-Dere – Tulcea, mănăstire, 420, 421.
 Cilieni – Olt, biserică, 528.
 Cioara – Alba, schit, 485, 522.
 Cioclovina de Jos și de Sus – Gorj, schituri, 475.
 Ciorogârla (Samurcășesti) – Ilfov, mănăstire, 476.
 Cipru, insula, 235, 550.
 Ciuci – Bihor, protopopiat calvin, 156.
 Ciufud – Alba, 339, 460.
 Ciula Mare – Hunedoara, biserică, 200, 218.
 Cizer – Sălaj, biserică, 530.
 Clatia – Bucium – Iași, mănăstire, 190.
 Cluj, oraș, 272, 334, 340, 435, 463, 465, 484; biserica Bob, 530; județ, 206, 261, 272, 277, 314, 328, 530, 535; biserica din Deal, 530.
 Cocos – Tulcea, mănăstire, 420, 487.
 Colnic – Vâlcea, schit, 292, 475.
 Colun – Sibiu, 332.

Comana – Ilfov, mănăstire, 68, 154, 155, 187.
 Comana de Jos și de Sus – Făgăraș, schituri, 485.
 Comanca – Vâlcea, schit, 475.
 Condrîta, mănăstire, 479.
 Constantinopol, oraș, 16, 23, 116, 135, 207, 221, 222, 225, 230, 235, 281, 390, 490, 550; – patriarhia ecumenică, 17, 133, 172, 175, 237, 242, 344, 356, 407, 408, 414, 417, 418, 545, 547, 551; biserica Sf. Nicolae – Galata, 227; – școli, 349, 551.
 Copăcel – Făgăraș, 339.
 Corbii de Piatră – Argeș, schit, 383.
 Cornățel – Ilfov, mănăstire, 184.
 Cornet – Vâlcea, schit, 185, 198, 533.
 Coșula – Botoșani, mănăstire, 247.
 Cotiglet – Bihor, 18, 179, 219.
 Covasna, biserică, 529.
 Cozia, mănăstire, 50, 108, 110, 125, 138, 139, 187, 192, 197, 204, 207, 235, 294, 363, 384, 482.
 Cozla (Draga) – Piatra Neamț, schit, 479.
 Craiova, oraș, 290, 292, 364; – biserici: Gănescu, 366, 477; Madona Dudu, Obedeianu, 365, 475, 482, 500, 521; Sf. Dumitru, 184, 201, 204, 380, 500, 521, 532; – școli, 289, 345, 500, 521; școala de la Obedeianu, 482, 500, 521.
 Crasna – Gorj, schit, 50, 185, 201, 207, 532; în Transilvania, comitat, 60, 157, 160.
 Crăciunelul de Sus – Alba, 337.
 Croația, credincioși români, 152, 153, 245, 326, 438, 440, 533.
 Cruședol – în Serbia, mănăstire, 245, 438, 439, 446, 447, 536.
 Cugir – Hunedoara, 339.
 Cuhea (Bogdan Vodă) – Maramureș, mănăstire, 485; – biserică, 530.
 Cupșeni – Maramureș, biserică, 530.
 Curchi, mănăstire, 479.
 Cusici, mănăstire în Banat, 443, 487.
 Cuzdrioara – Dej, 337.

D

Damasc, reședință patriarhală, 242.
 Dăeni – Tulcea, școală, 420.
 Dălhăuți – Vrancea, mănăstire, 490, 491.

Dâmbovița, județ, 147, 184-187, 284, 286, 352, 356, 533.
Deal – Alba, 332.
Dealul, mănăstire, 42, 45, 170, 187, 197, 235, 358, 360; – tipografie, 38, 61, 138, 143, 170, 176, 193, 246, 346.
Dealul Mare (Hadâmbu) – Iași, mănăstire, 230.
Dejani – Făgăraș, 337, 485.
Deleni – Slatina, schit, 139, 144.
Defurenii – Bihor, biserică, 531.
Dersida – Sălaj, 468.
Desești – Maramureș, biserică, 530.
Deva, oraș, 219, 326, 327, 422; – cetate, 333.
Dintr-un lemn – Vâlcea, mănăstire, 184, 187, 197, 203.
Doamna – Piatra Neamț, schit, 479.
Dobra – Hunedoara, 322, 326, 332.
Dobric – Lăpuș, biserică, 530.
Dobridor – Dolj, biserică, 528.
Dobrogea, viață bisericească, 416, 418-421.
Dobrovăț – Iași, mănăstire, 232, 355.
Dobrușa – Vâlcea, schit, 140, 141, 366, 533; – Soroca, mănăstire, 479.
Doicești – Dâmbovița, biserică, 187, 197, 207.
Doljești – Roman, mănăstire, 479, 528.
Dorohoi, oraș, ținut, 96, 402.
Dragomirești – Maramureș, biserică, 530.
Dragomirna, mănăstire, 7-12, 15, 99, 178, 188, 194, 199, 205, 248, 347, 388, 481, 482, 492, 494.
Dragoslavele – Argeș, biserică, 185.
Drăgănești – Olt, schit, 475; – Teleorman, schit, 184.
Drăguș – Făgăraș, schit, 484, 485, 513.
Drăgușani – Bacău, schit, 190.
Dristra, mitropolie, 245, 416; – Catedrală, 416.
Dubăsari pe Nistru, tipărituri, 392, 539, 559; – oraș, 406, 408, 410.
Durău – Neamț, schit, 479.

E

Ecatontapiliani, mănăstire în insula Paros, 550.
Epir, în Grecia, 17, 233-235, 244, 355, 356, 421, 474, 551, 553.

F

Făgăraș, oraș, 49, 69, 111, 216, 219, 270, 275, 276, 325, 328, 329, 332, 340, 341, 422, 450, 466, 484; ținut, țară, 19, 54, 56, 59, 60, 69, 70,

78, 142, 187, 190, 219, 220, 266, 273, 333, 338-340, 461, 485, 486, 507, 534; biserica Sf. Nicolae, 197, 200, 204, 206; sediul Episcopiei unite, 275, 314, 318.
Fălcu, ținut, 96, 103, 190.
Fântâna Banului – Dolj, biserică, 528.
Fedeleșoiu – Vâlcea, 110, 185, 186, 207.
Feleacu – Cluj, mănăstire, 485.
Filipești-Târg – Prahova, biserică, 185, 187, 202.
Filipeștii de Pădure – Prahova, biserică, 187, 203, 207.
Finisel – Cluj, biserică, 531.
Florești – Vaslui, mănăstire, 190, 205, 549.
Focșani, oraș, 90, 230, 344, 349, 377, 397; biserici: Precista, 478, 528, 549; Proorocul Samuil, 396, 478, 483, 528; mănăstirea Sf. Ioan, 92, 142, 185, 234; școală, 147, 295.
Franta, 83, 173, 426.
Frâsinei (Frâsinet) – Vâlcea, schit, 475.
Fundeni – București, biserică, 187.

G

Galati, oraș, reședința mitropolitană, 406; – biserici: Mavromol, 190, 234; Sf. Dumitru, 189; Precista, 188, 199, 232.
Găvanele – Buzău, schit, 376.
Găvanești – Buzău, biserică, 376.
Geoagiu de Sus – Hunedoara, mănăstire, 200, 529.
Gherghița – Prahova, biserică, 184, 197, 198.
Gherla, oraș, 217, 539, 540.
Ghighiu – Ploiești, mănăstire, 476, 495.
Ghimbav – Brașov, biserică, 529.
Giulești – Ilfov, schit, 348; – Maramureș, mănăstire, 485; biserică, 530.
Giurgeni – Roman, schit, 479.
Giurgiu, raia, 405, 406, 411.
Glavacioc – Argeș, mănăstire, 109, 232, 235.
Glâmboacă – Sibiu, 333, 504.
Golești – Argeș, schit, 144, 186.
Golgota – Dâmbovița, mănăstire, 233.
Goranu – Vâlcea, biserică, 292.
Gorovei – Dorohoi, mănăstire, 479.
Govora – Vâlcea, mănăstire, 43, 125, 187, 188, 193, 204, 235, 371, 532; tipografie, 38, 44, 45, 61, 62, 138, 139, 143, 170, 178, 246.
Graz – Austria, închisoare, 153, 333.
Grămești – Pietreni, jud. Vâlcea, biserică, 50, 185.

Gruzia (Georgia), 121, 123, 133, 229, 244.
Gura Motrului – Mehedinți, mănăstire, 185, 187, 197, 235.

H

Habra, mănăstire, lângă Baia Mare, 160.
Halki, insulă, 228, 234; mănăstire, 234.
Halle – în Germania, 396, 454.
Hangu-Buhalnița – Neamț, mănăstire, 92, 189, 546.
Hațeg, țară, 60, 338, 340, 461, 534; viața bisericească, 450, 451.
Hășdate – Cluj, xilografuri, 540.
Hâncu – Lăpușna, mănăstire, 190, 479.
Hârjaucă – Orhei, mănăstire, 316.
Hârlău – Iași, ținut, 96.
Hârsova – Constanța, biserică, 420; școală, 420.
Herăști – Giurgiu, biserică, 184.
Hertegovina, 245, 419, 441.
Hlincea – Iași, mănăstire, 189, 194, 200, 205, 229, 230, 234.
Hodos-Bodrog – Arad, mănăstire, 153, 154, 155, 249, 487, 488, 522.
Hopovo, mănăstire sârbească, 245.
Horecea – Cernăuți, schit, 298, 299, 311, 478.
Hotaru – Olt, biserică, 528.
Hotin, ținut, 96, 408, 409, 411, 412; – episcopie, 402, 405, 409, 411-414.
Hunedoara, biserica Sf. Nicolae, 205; – județ (regiune), 60, 76, 177, 200, 206, 326, 333, 338, 428, 430, 485, 505, 509, 513, 531.
Hurezi – Vâlcea, mănăstire, 112, 186, 198, 203, 204, 207, 293, 367, 482, 505; – bolniță, 141, 187, 193.
Hust, cetate și mănăstire, 165, 167, 168.
Husi, oraș, 53, 82, 98, 99, 400; – episcopie, 96, 98, 102-105, 311, 395, 398, 400, 401, 405, 409, 411, 480.

I

Ianina, în Grecia, 233, 234, 549.
Iași, ținut, 96, 411, 480; – oraș, 7, 14, 15, 20, 23, 24, 72, 81, 96, 111, 118, 160, 168, 171, 188, 225, 227-230, 245, 286, 297, 298, 304, 308, 366, 381, 391, 397, 408, 410, 413, 419, 460, 492, 495, 514, 521, 539, 552, 555, 556, 559; – Sinodul din 1642, 5, 16, 25, 35, 36, 39, 58, 97, 100, 103, 171, 224, 236, 246; – reședința

Mitropoliei Moldovei, 82, 93, 298, 391, 401, 545; – biserici: Banu, 480; Barnovschi, 188, 230, 389, 521, 538; Bârboi, 188, 232; Bârnova, 230; Curelari, 480, 528; Dancu, 233, 397; Sf. Atanasie și Chiril, 189; Sf. Gheorghe (Mitropolia Veche), 388, 393, 528; Sf. Ioan Botezătorul, 188, 189; Sf. Nicolae Domnesc, 87, 189, 500; Sf. Nicolae de la Poartă, 92; Sf. Nicolae din Șusă, 480; Sf. Paraschiva, 96, 231, 480, 490; Sf. 40 de Mucenici, 409, 410, 480; Sf. Sava, 92, 200, 229, 230, 236, 298, 300, 301, 500, 521, 547; Sf. Spiridon, 401, 178, 493; Sf. Voievozi-Rosca, 190; Tălpădari, 92, 104, 190, 528; Vovidenia, 190, 200; – Mănăstiri: Cetățuia, 145, 189, 229; Frumoasa, 231, 478; Galata, 197, 230; Golia, 189, 199, 205, 227, 232, 528; Nicorița, 200; Sf. Trei Ierarhi, 9, 14, 23, 24, 32, 35, 38, 188, 189, 199, 200, 205, 207, 208, 226, 232, 248; – școli, 172, 299, 300, 301, 303, 305, 392, 395, 521, 550; Colegiul de la Trei Ierarhi, 23, 81, 236, 246; – tipografii: a Mitropoliei, 299, 392, 442; secția grecească de la Cetățuia, 104, 224, 230, 236, 238; a lui Duca Sotirioviici, 299, 302, 517.
Iernut – Mureș, 49, 54.
Ierusalim, patriarhie, 9, 93, 133, 228-230, 242, 545, 548, 551.
Ieud – Maramureș, mănăstire, 485; – biserică, 530.
Iezerul – Vâlcea, schit, 141, 192, 288.
Ilfov, județ, 184, 233, 286, 352, 418.
Ilia – Hunedoara, 60.
Ilidia, mănăstire în Banat, 151.
Ineu (Ienopole) – Arad, sediu episcopal, 153, 154, 446.
Ipek, patriarhie, 151, 153, 157, 441, 444.
Ismail, consistoriu, reședința mitrop., 406, 409; biserica Adormirea, 228, 407; biserica Sf. Gheorghe, 187.
Istria – Constanța, biserică, 420.
Ițcani – Suceava, mănăstire, 190.
Izvorul Frumos – Vâlcea, schit, 475.

J

Jina – Sibiu, 329, 331, 332, 339, 341.
Jitianu – Dolj, mănăstire, 185, 233.
Jolkiev în Polonia, 89.

K

Kiev, 15-17, 20, 24, 28, 29, 31, 34, 35, 43, 45, 58, 89-91, 100, 170, 246, 248, 250, 281, 294, 331, 491, 557; – mănăstirea Lavra Pecersca, 29, 30, 43, 192, 309, 412, 494, 534, 557; – Academia movileană, 32, 46, 62, 305, 412, 426, 482, 491, 557; – mănăstirea Bratska, 30; mitropolie, 29, 31; catedrala Sf. Sofia, 34, 91.
Krecovski, mănăstire din Polonia, 247.
Kuciuc-Kainargi, pacea, 402, 409.
Kufstein – Austria, închisoare, 327, 330, 333, 340, 504.

L

Lainici – Gorj, mănăstire, 476.
Lancrăm – Alba, icoane pe sticlă, 539.
Laz – Alba, icoane pe sticlă, 539.
Lazuri de Beiuș – Bihor, biserică, 531.
Lădești – Dâmbovița, biserică, 185.
Lăpuș – Maramureș, 19, 78, 530, 536.
Lăpusna, tinut, 96, 190.
Leipzig (Lipsca), 37, 174, 236, 552.
Liban, țară, 243, 244.
Libotin – Lăpuș, biserică, 530.
Lipova – Arad, 326, 449; – sediu episcopal, 153, 154; – biserică, 153, 537; – mănăstire, 151, 487.
Lipovăț – Vaslui, mănăstire, 189.
Lituania, 29, 31.
Lipovina, mănăstire în Croația, 153, 245, 533.
Lugoj, centru calvin, 69, 152; biserica Adormirea, 530.
Lunguleți – Dâmbovița, moșie, 356.
Lupșa – Alba, schit, 485.
Lutk – Polonia, 29, 31, 32, 34.
Lvov (fost Lemberg, azi Lwow), Ucraina, 10, 11, 15-17, 29, 33, 36, 81, 235, 250, 261, 468; – biserici românești, 246, 247; – tipografie, 32, 38, 43, 246.

M

Macău, în Ungaria, parohie unită, 454.
Macedonia, 161, 245, 421, 422.
Maglavit, biserică, 528.
Mahera, mănăstire în Cipru, 550.
Malaia – Vâlcea, biserică, 383.
Mamul – Vâlcea, mănăstire, 112, 141, 186, 202.
Maramureș, episcopie, 54, 59, 160-168, 248, 271; – țară, 53, 57, 69, 86, 218, 262, 263, 468,

469, 486, 488, 504, 510, 522, 530, 536; – uniție, 156, 159-167, 216, 470.
Măcin, școală, 420.
Măgina – Alba, schit, 485, 486.
Măgura Ocnei, schit în Moldova, 478, 513.
Măgureni – Prahova, biserică, 202, 203, 207.
Măieruș – Brașov, biserică, 529.
Mănărade – Alba, 339, 460.
Mănăstur – Cluj, mănăstire, 484, 485.
Mărgineni – Făgăraș, schit, 485; Prahova, mănăstire, 185, 202, 203, 208, 231, 374, 549.
Măxineni – Rm. Sărat, mănăstire, 184.
Medias, scaun, 337.
Mehadia, biserică, 530.
Mega Spileon, mănăstire în Ahaia, 549.
Mera, mănăstire, 98, 101, 190, 232.
Merişani – Argeș, moșie, 262, 263.
Mesici, mănăstire în Banat, 151, 444, 487, 488.
Meteore, mănăstiri în Grecia, 224, 233, 239, 549.
Miercurea Sibiului, 328, 337, 338; icoane pe sticlă, 535.
Mikulov, pace, 162.
Milesevo, mănăstire în Serbia, 245.
Mintia – Hunedoara, biserică, 531.
Mizil, școală, 377.
Moeciul de Jos – Brașov, biserică, 529.
Mogoșesti – Dorohoi, mănăstire, 479.
Mogoșoaia – Ilfov, biserică, 112, 186, 203.
Moisei – Maramureș, mănăstire, 73, 164, 191, 206, 485, 487.
Moldova, mitropolia, 299-305, 354, 386-390.
Moldovița – Suceava, mănăstire, 58, 97, 99, 100, 102, 200.
Moscova, patriarhie, 15, 16; – oraș, 10, 15, 30, 37, 58, 62, 72, 80, 81, 87, 91, 109, 115, 154, 170, 172, 205, 235, 244, 245, 248-250, 331, 407, 455, 494, 554, 557.
Movilău pe Nistru, tipărituri, 392, 539.
Mrăcunea (Ogradena Veche), mănăstire în Banat, 151, 487.
Mstislav – Polonia, 31, 34, 35.
Muncaci, episcopie, 24, 159-167, 248, 465, 468-471; – mănăstirea Sf. Nicolae, 159, 185, 314, 460.
Muntele Someșului Cald – Cluj, 19.
Muscel, județ, 286, 352.
Mytilene în insula Lesbos, 356, 357.

N

Nadășu – Cluj, biserică, 531.
Nalbant – Tulcea, biserică, 418, 420.
Nădlac – Arad, biserică, 153.
Nănești – Maramureș, biserică, 530.
Năsăud, regiment, 338; regiune, 161, 220, 338, 339, 535.
Neamț, mănăstire, 10, 33, 96, 103, 205, 298, 307-310, 312, 359, 372, 381, 382, 384, 388, 390, 395, 398, 479, 487, 490, 493, 494, 514, 538-540, 553, 557, 558; – mănăstirea din cetate, 80, 205; – tipărituri, 419, 482, 483, 490; – tinut, 96, 398.
Negoiești – Ilfov, mănăstire, 184.
Nicosia, biserica Faneromeni, 550.
Nicula, Cluj, mănăstire, 206, 485, 486; – icoane pe sticlă, 217, 539.

O

Ocna Sibiului, biserică, 187, 201, 206, 337, 484.
Ohaba – Făgăraș, schit, 339, 485.
Olt, județ, 184, 229, 286, 352, 379, 475, 477, 528.
Oncești – Maramureș, biserică, 206, 530.
Optina, mănăstire rusească, 494.
Oradea, oraș, 70, 155, 219, 334, 422, 438, 447, 448, 450, 465, 466, 471; – biserica cu lună, 454, 530; – biserica din Velența, 453, 454, 530; – consistoriu ortodox, 455; episcopie romano-catolică, 155, 156, 254, 448-450, 465, 467; – episcopie unită, 457, 467, 468.
Orăștie, oraș, 60, 327, 333, 428.
Orhei, tinut, ; oraș, biserici,
Orlat – Sibiu, biserică, 529; – regiment, 338.
Osiek, închisoare, 327.
Ostrog – Polonia, 34, 115, 225, 250.

P

Pakra, mănăstire sârbească, 326.
Panciova – Iugoslavia, 438.
Paris, 37, 172, 173, 243, 521.
Partoș – Timiș, mănăstire, 151, 191, 443, 487.
Pasărea – Ilfov, mănăstire, 476.
Patmos, insula, 538, 552; mănăstirea Sf. Ioan
Evangelistul, 234, 550, 551.
Păpușa – Vâlcea, schit, 204, 288.

Pătrăuți – Suceava, biserică, 311.
Pătroaia – Dâmbovița, școală, 285, 521.
Pătrunsa – Vâlcea, schit, 292, 475.
Pângărați – Neamț, mănăstire, 309, 559.
Peloponez, mănăstirea Sf. Lavră, 189, 234.
Peri, în Maramureș, mănăstire, 159-161.
Pesnoșă, mănăstire rusească, 494.
Petersburg, 10, 16, 39, 176, 325, 330, 331, 343, 344, 348, 354, 356, 364, 365, 387, 396, 399, 400, 493, 520, 557, 558.
Petrindu – Sălaj, biserică, 530.
Pietrarii de Jos – Vâlcea, biserică, 292, 475.
Pinul – Buzău, schit, 184.
Pisa în Italia, 357, 359.
Pitești, oraș, 109, 110, 501; – biserica Sf. Gheorghe, 184, 521; – schitul Buliga, 383, 475, 521; schitul Trivale, 185.
Plătărești – Ilfov, mănăstire, 184, 197.
Plăviceni – Teleorman, mănăstire, 185.
Ploiești, biserica Sf. Apostoli, 184.
Plopiș – Lăpuș, biserică, 530.
Plosca – Hunedoara, mănăstire, 485, 486.
Poarta Sălajului, biserică, 531.
Pocrov – Neamț, schit, 308, 309, 390, 391, 479, 490, 491.
Pogăceaua – Mureș, 334.
Pogdoriană – Grecia, 355; ajutoare rom., 551.
Poiana – Prahova, biserică, 187, 202.
Poiana Mare – Mehedinți, biserică, 528.
Poiana Mărului – Brașov, biserică, 535; Râmnicu Sărat, schit, 475, 490-492.
Poiana Pralii, schit, 479.
Poiana Sibiului, 332, 420; biserică, 534; icoane pe sticlă, 539.
Poienile Izei – în Maramureș, biserica, 206, 530.
Pojorta – Făgăraș, schit, 339.
Polonia, 6, 23, 28, 29, 31, 38, 70, 72, 81, 83, 86, 89, 90, 92, 98, 101, 103, 104, 117, 145, 160, 172, 225, 228, 247, 249, 250, 308, 403, 422, 491, 521, 556.
Połotk – Polonia, 29.
Polovragi – Gorj, mănăstire, 185, 188, 204, 228, 292.
Poltava – în Rusia, 354, 389, 491, 558.
Porcești (azi Turnu Roșu) – Sibiu, schit, 184, 200, 328, 485.
Potlogi, biserică, 112, 186.
Prahova, județ, 184, 185, 187, 202, 233, 286, 352, 475.

Predeal – schit, 475.
 Prisaca – Alba, 20, 46, 57.
 Prislop – Hunedoara, mănăstire, 191, 249, 485, 486, 515, 522, 534.
 Proboata, mănăstire, 81, 82, 229.
 Proilavia (Brăila), Mitropolie, 226, 402, 405-414, 418.
 Przemyśl – Polonia, 31, 34.
 Putivlia, în Rusia, 71, 154, 248, 249.
 Putna, mănăstire, 6, 10, 16, 56-58, 100, 101, 194, 298, 299, 301, 303, 305, 310, 311, 386, 389, 398, 401, 402, 482, 500, 516, 538; – școală duhovnicească, 521, 540; – ținut (în sudul Moldovei), 96.
 Puturi – Dolj, schit, 475.

R

Raab, închisoare, 327.
 Racovita – Argeș, biserică, 533; Sibiu, schit, 485.
 Rapolt – Hunedoara, 333.
 Rasova – Constanța, biserică, școală, 420.
 Răchitoasa – Bacău, mănăstire, 190, 528, 549.
 Rădăuți, episcopia, 96, 98-100, 102, 297, 299, 303, 310, 388, 395, 398, 401-403, 405, 409, 411.
 Rădeana – jud. Bacău, biserică, 188.
 Răducanu – Tg. Ocna, biserică, 190, 549.
 Răhau – Alba, icoane pe sticlă, 539.
 Răsinari, loc., 337, 428; – reședință episcopală, 336; biserica mare, 337; biserica Cuv. Parascheva, 432, 529, 534, 535.
 Răzoare – Lăpuș, biserică, 530.
 Râmnești – Vâlcea, biserică, 47, 50, 185.
 Râmet – Alba, mănăstire, 338, 485, 486, 522.
 Râmnicul Sărat, mănăstirea Adormirea, 187.
 Râmnicul-Vâlcea, episcopie, 138-141, 144; școală, 289; biserici: catedrala, 184, 475; Bunavestire, 363; Sf. Dumitru, 475; Toți Sfinții, 363, 477, 527; schitul Arhanghel, 546; schitul Cetățuia, 186; bolnița, 475; tipografia și tipăriturile, 143, 170, 176.
 Râpa de Jos – Mureș, 485.
 Reghin, biserică, 520, 531.
 Reni, reședință mitropolitană, 406.
 Rien – Bihor, biserică, 156, 531.
 Rogoz – Lăpuș, biserică, 530.
 Roma, 29, 30, 33, 121, 160, 165, 235, 244, 260, 262, 265, 272, 275, 318, 321, 330, 370, 457, 461, 514.

Roman, oraș, 8, 53, 82, 92, 93, 96-98, 100, 103, 298, 309, 312, 389, 396, 398, 521, 534, 555, 556; – episcopie, 96-98, 102, 105, 151, 297, 307-309, 395, 398, 405, 557; – ținut, 24, 96; biserica Albă, 188; biserica Precista Mare, 396, 398, 483; biserica Precista Mică, 480.
 Roșia Montană – Alba, biserică, 339, 429.
 Rozavlea – Maramureș, biserică, 530.
 Rughi – Orhei, mănăstire, 479.
 Runcu – Neamț, mănăstire, 190.
 Rusia, țară, 37, 39, 49, 58, 72, 90, 109, 111, 134, 152, 154, 155, 161, 164, 174-177, 205, 226, 227-229, 242, 243, 245, 248-250, 281, 292, 298, 299, 307, 309, 331, 343, 344, 354, 357, 364, 365, 399, 409-412, 426, 481, 493, 494, 505, 552, 556-558.

S

Sadu – Sibiu, 314, 334, 381, 432, 504, 518; biserică, 337, 529.
 Sadova – Dolj, mănăstire, 140, 184, 187, 235, 357.
 Salcia – Mehedinți, biserică, 528.
 Salva – Bistrița-Năsăud, 338.
 Satu Mare – oraș, 270.
 Satulung – Brașov, biserică, 529.
 Săcel – Maramureș, mănăstire, 485.
 Săcădate – Sibiu, schit, 485; icoane pe sticlă, 539.
 Săcuieni – Dâmbovița, biserică, 202.
 Sălaj, județ, 179, 468, 484, 530.
 Sălcuta – Vâlcea, schit, 186.
 Săliște – Sibiu, loc., 327-329, 331-333, 337, 529.
 Săliștea de Sus – Maramureș, biserică, 530.
 Săraca (Șemliug), mănăstire din Banat, 151, 443, 487.
 Sărăcinești – Vâlcea, schit, 140, 141, 186, 204, 363.
 Sarasău – Maramureș, 165.
 Săsăuș – Sibiu, schit, 485.
 Săsciori – Alba, schit, 485.
 Săseni – Buzău, schit, 376.
 Sătmar, 164, 167, 335, 468, 470, 471.
 Sâmbăta de Jos – Făgăraș, domeni, 275, 318; – de Sus, mănăstire, biserică, 187, 190, 201, 206, 484-486, 522, 535.
 Sângeorge – Timiș, mănăstire, 151, 487, 488.
 Sângeorș – Bistrița-Năsăud, schit, 484.
 Sântandrei – lângă Buda, 428, 438.
 Sânpetru Almașului, 531.

Sârbi-Susani – Maramureș, biserică, 530.
 Schitul Mare (Maniava), schit în Polonia, 247.
 Scânteia – Iași, biserică, 189.
 Scorei – Sibiu, schit, 328, 485.
 Sebeș – Alba, 77, 170, 331, 332, 337, 338, 428, 435.
 Secu, mănăstire, 10, 14, 15, 25, 80, 93, 101, 103, 189, 312, 388, 412, 481, 482, 493, 494, 514, 534, 538.
 Segarcea din Deal și din Vale, – Teleorman, 528.
 Seghiste – Bihor, 155, 156.
 Seimeni – Constanța, școală, 420.
 Serbia, țară, 437, 440-442.
 Severin, țară, 152, 156.
 Sfântul Ilie – Suceava, școală, 500, 521.
 Sibiel – Sibiu, 329, 330, 340, 485, 504, 529, 535.
 Sibiu, oraș, 71, 75, 77, 111, 166, 200, 207, 208, 263, 266, 267, 271, 274, 291, 314, 319, 320, 322, 327, 329, 330-333, 335-337, 340, 366, 372, 381, 382, 390, 412, 419, 422, 423, 427-429, 432, 433, 435, 455, 460, 506, 518, 519, 523, 530, 555; – reședință episcopală, 431, 432, 522; – biserica „din Groapă”, 434; – biserica din Maieri, 434; – curs de teologie, 432, 505.
 Sighețul Marmăției, 165, 470; vicariat unit, 165, 470, 471.
 Sighisoara, oraș, 77, 220, 260.
 Sihastru – Tecuci, schit, 479.
 Sihăstria – Neamț, mănăstire, 310, 479.
 Sihla – Neamț, schit, 479.
 Silistra, 245, 411, 416, 418, 420, 426.
 Silișteni – Vaslui, mănăstire, 190.
 Silivri, mănăstire lângă Constantinopol, 550.
 Sinai, mănăstirea Sf. Ecaterina, 187, 231, 343, 374, 538, 549, 550.
 Sinaia, mănăstire, 187, 202, 203, 378.
 Slatina – Suceava, mănăstire, 7, 58, 481, 558; – școală, 383; – schitul Clocociov, 232; schitul Striharet, 140, 144, 186.
 Slănic – Prahova, biserică, 187.
 Slătioarele – Ocnele Mari, mănăstire, 184.
 Slobozia – Ialomița, mănăstire, 184, 232.
 Snagov, tipografie, 112, 118, 122-124, 127, 170, 238, 417; mănăstire, 108, 122, 141, 143, 187, 193, 235, 501.
 Solca – Suceava, mănăstire, 9, 10, 96, 97, 99, 188, 199, 310, 516.
 Solnocul de Mijloc, comitat, 60, 160, 219.

Sopociani, mănăstire sârbească, 245.
 Soroca, ținut, 96, 411.
 Soveja – Vrancea, mănăstire, 142, 184, 479.
 Sozopole, mănăstire, 234.
 Speyer, pacea, 159.
 Spatac – Alba, 339, 460.
 Srediște, mănăstire în Banat, 151, 443, 487, 537.
 Stâlp – Buzău, biserică, 187.
 Stânișoara – Vâlcea, mănăstire, 384, 476, 481, 487.
 Stockholm, 172-174.
 Stoiceni – Lăpuș, biserică, 530.
 Strehaia – Mehedinți, mănăstire, 184, 187, 197, 198; – episcopie, 71, 142.
 Strâmba Fizesului, mănăstire, 485, 486.
 Studenița, mănăstire sârbească, 138.
 Suceava – oraș, 20, 28, 58, 81, 101, 160, 168, 399, 402; ținut, 96; mănăstirea Sf. Ioan, 403; biserica Sf. Ioan Botezătorul, 189; Biserica Sf. Gheorghe, 481; spitalul lui Anastasie Crimca, 8, 193.
 Sucevița, mănăstire, 28, 97, 204, 247, 481.
 Sulina – Tulcea, biserică, 420.
 Surpatele – Vâlcea, mănăstire, 187, 204, 532.
 Suruceni, mănăstire, 479.
 Suzana – Prahova, mănăstire, 475.
 Sviștov – Bulgaria, biserică, 184, 244.
 Szabolcs, județ în Ungaria, 160, 162.

S

Serbănești Morunglavu – Vâlcea, mănăstire, 475, 532.
 Serbești – Neamț, biserică, 189, 200.
 Șieu – Maramureș, biserică, 530.
 Șinca Veche – Făgăraș, 339, 484, 522, 548; schit, 485.
 Șiria – Arad, 153, 154, 453, 537.
 Șisatovaț, mănăstire sârbească, 245, 431, 443.
 Surdești – Lăpuș, biserică, 530.

T

Taița – Tulcea, mănăstire, 420.
 Tarcău – Neamț, schit, 479.
 Tazlău, mănăstire, 97, 230.
 Tâlmăcel – Sibiu, biserică, 529.
 Târgoviște, oraș, 11, 20, 45, 46, 50, 55, 57, 62, 130, 184, 227, 245, 360, 407, 417, 418;

resedința mitropoliei, 107, 225; catedrala, 68, 227; biserica Domnească, 187, 203, 204, 207, 533; biserica Sf. Împărați, 184, 197, 207; biserica Sf. Nicolae Andronești, 184; biserica Sf. Vineri, 185, 358; biserica Stelea, 189, 197; scoli, 46, 213, 236; tipografie, 47, 123, 126-129, 170, 224, 238, 246.
 Târgu Mures, 50, 139, 334, 442, 462; dieta, 70.
 Târgu Neamt, biserici, 189.
 Târgu Ocna – Bacău, biserica Răducanu, 190, 528, 549.
 Târgu Trotuș, biserică, 205.
 Târnăvița – Hunedoara, biserică, 206, 531.
 Târnovo – Bulgaria, 245, 552.
 Tbilisi în Georgia, 123, 133, 244.
 Tecuci, ținut, 96.
 Teiuș – Alba, biserică, 78, 200.
 Teleorman, județ, 185, 286, 352, 528.
 Tesalonic, 17, 234, 423, 551.
 Tigheciu, codrul, Tighina, 96.
 Tilecuș – Bihor, biserică, 521.
 Tilișca – Sibiu, 332, 337, 341, 529.
 Timiș, județ, 150, 440, 505, 513, 523, 558.
 Timișoara, 150, 151, 246, 326, 327, 329, 428, 438-440, 442-444, 505, 508, 523; episcopie și mitropolie, 151, 440, 441, 522; parohie unită, 441.
 Tinăud – Bihor, 185, 200.
 Tismania – Gorj, mănăstire, 47, 50, 108, 160, 161, 207, 208, 235, 248, 358, 365, 482, 505, 532, 537.
 Titireciu – Ocele Mari, schit, 187.
 Tohan – Brașov, biserică, 339, 529.
 Topalu – Constanța, biserică, 420.
 Topârcea – Sibiu, biserică, 337, 529.
 Toplița – Harghita, schit, 190, 531.
 Topolnița – Mehedinți, mănăstire, 185, 202.
 Trapezunt, scoli, 551.
 Trăisteni, mănăstire în Hertegovina, 491.
 Tricala, în Grecia, 233, 549.
 Trotuș, ținut, 96.
 Tulcea, județ, mitropolie grecească, 418-420; biserică, 420.
 Turches – Brașov, biserică, 529.
 Turda, comitat, 60, 328.
 Turdaș – Hunedoara, biserică, 60, 535.
 Turnu, raia, 405, 406, 411; – Vâlcea, mănăstire, 110, 185, 192, 380, 384.

Turnu Rosu – Sibiu, biserică (vezi Porcești), 184, 200, 205, 485.
 Turtucaia, școală, 420.
 Tutova, ținut, 96.

T

Tețina, 96.
 Tigănia – Vâlcea, schit, 188.
 Tigănești – Ilfov, mănăstire, 476.
 Tântăreni – Gorj, mănăstire, 188.

U

Ucraina, 17, 31, 34, 39, 86, 89, 90, 226, 242, 247, 255, 314, 491, 492.
 Uglea, mănăstire în Maramures, 164, 165, 167.
 Ugocea, județ, 160, 162, 167, 470.
 Ugornițcki, mănăstire în Polonia, 247.
 Ungaria, 83, 150, 160-162, 167 270, 279, 433, 437, 438, 440, 447, 451, 454, 461, 470.
 Ungvár, episcopie unită ruteană, 163, 471.
 Urlați – Prahova, școală, 377.
 Urmenișu – schit, 484, 485.

V

Vad – Făgăraș, 339, 428; – episcopie, 97.
 Vadul Vlădiciei – Rădăuți, biserică, 402.
 Valaam, mănăstire rusească, 493.
 Valea Danului – Argeș, biserică, 383.
 Valea Neagră – Vrancea, schit, 479.
 Vaslui, 96, 189; biserica Adormirea, 232.
 Vădastra – Olt, biserică, 528.
 Văleni – Argeș, schit, 186; Lăpuș, biserică, 530.
 Vălenii de Munte – Prahova, oraș, 377; – mănăstire, 186.
 Văratec, mănăstire, 478, 480, 538.
 Vărădia – Caraș-Severin, mănăstire, 151, 487.
 Vărzărești – Iași, schit, 480; Râmnicu Sărat, schit, 185, 492; în Orhei, 479.
 Vâlcea, județ, 50, 107, 110, 184-187, 192, 286, 292, 294, 383, 475.
 Vârșet – în Serbia, 438; episcopie, 152, 429, 443, 444, 455, 488, 522.
 Veneția – în Italia, 17, 22, 35, 64, 88, 91, 114, 121, 125, 132, 225, 281, 551.
 Verbița – Prahova, mănăstire, 549.
 Vesteș – Sibiu, 75, 77, 107, 118, 164, 339.
 Veza – Blaj, 339, 460.

Vicovul de Sus – de Jos – Suceava, 401, 402.
 Vidin – Bulgaria, 184, 244, 437.
 Viena, capitala Imperiului habsburgic, 164, 250, 253, 256, 260, 263-267, 271-277, 288, 291, 292, 314-322, 325-331, 334, 402, 422, 426, 430, 432, 435, 438, 441, 448, 451, 454, 458-465, 467, 507, 508, 555; Biblioteca de Stat, 9-11; tipărituri românești, 303, 359, 370, 422, 429, 432, 434, 460, 518, 552.
 Vieros – Argeș, schit, 336, 352.
 Viforăta – Dâmbovița, mănăstire, 187.
 Vilnius, 29, 32, 247.
 Vințul de Jos – Alba, 74.
 Vintere – Bihor, 155.
 Vintilă Vodă – Buzău, mănăstire, 250, 295.
 Vlasiu în Epir, mănăstire, 234, 244.
 Vlașca, județ, 286, 352.
 Vlădeni – Brașov, biserică, 73.
 Voilovița, mănăstire în Banat, 151, 487.

Vorona – mănăstire, 479, 494.
 Vovidenia – Neamt, schit, 190, 395, 479.
 Vrancea, ținut, 190, 232.

Z

Zagavia – Hârlău, schit, 188, 413.
 Zagora în Tesalia, 408, 551.
 Zadovska, mănăstire în Polonia, 247.
 Zagra – Bistrița-Năsăud, schit, 485.
 Zalnoc – Sălaj, biserică, 531.
 Zamfira, Prahova, mănăstire, 475.
 Zarand, județ, 68, 153, 156, 157, 448, 451.
 Zăbrani – Arad, parohie unită, 440.
 Zărnești – Brașov, biserică, 529.
 Zemplen, județ în Ungaria, 161, 162.
 Zimbor – Sălaj, biserică, 531.
 Zița în Epir, 233, 351, 551.
 Zlatița, mănăstire în Banat, 151, 487.
 Zlatna – Alba, 219, 335.

INDICE DE LUCRĂRI

A

ABC sau Bucoavnă, Blaj, 1783, 518.
Acatist, Buzău, 1743, 295; Râmnic, 1784, 370; Râmnic, 1819, 372; Sibiu, 1792, 434.
Acatistul Născătoarei de Dumnezeu, Uniev, 1673, 83, 246; Snagov, 1698, 123.
Acatistierul, Blaj, 1763, 459; Blaj, 1774, 461.
Adunare de rugăciuni, Iași, 1751, 300, 302.
Adunarea cazaniilor, Viena, 1793, 434, 518.
Alcătuire înăurită, Iași, 1771, 387.
Alegere din toată Psaltirea, Sibiu, 1796, 381, 434.
Alfavită suflătească, Iași, 1755, 303.
Antologhion, 1736, București, 283; 1743, 285; 1762, 345; 1766, 345; 1777, 345; 1786, 345, 346; Câmpulung, 1643, 43; 1755, 302; Rădăuți, 1745, 311; Râmnic, 1705, 123; 1737, 290, 293, 366, 367; 1752, 364; 1766, 365; 1786, 370; Snagov, 1697 (grec.), 122, 238.
Apologia, București, 1819, 382.
Apologia Sf. Dimitrie al Rostovului, Iași, 1803, 514, 517.
Apostol, – ms. de la Anastasie Crimca, 9, 10, 11; Blaj, 1767, 461; București, 1683, 113, 114, 147; 1743, 285; 1774, 345; 1820, 359; Buzău, 1704, 113, 147; 1743, 295; Iași, 1756, 302; 1791, 371, 390; Râmnic, 1747, 293; 1794, 371; Tbilisi, 1709, 244.
Approbatăe Constitutiones, 74.
Arătare sau adunare pe scurt a dumnezeieștilor dogme ale credinței, Neamt, 1816, 382.
Arătarea credinței ortodoxe a Sf. Ioan Damaschinul, grec., Iași, 1715, 298.
Arhieraticonul, Blaj, 1777, 461.
Aritmologhionul lui Nicolae Milescu, 174.

B

Biblia, ms. de la P.P. Aron, 459; Blaj, 1795, 519; București, 1688, 19, 65, 82, 113, 114, 116,

117, 231, 519.

Bucoavnă, Alba-Iulia, 1699, 123, 133, 262, 265; Blaj, 1759, 459; Blaj, 1777, 461; Râmnic, 1749, 364, 521; 1814, 372.
Bucvar, Iași, 1755, 303; Dubăsari (rom.) 1792, 392; Movilău, 1800, 392.

C

Calendar pe 112 ani, Iași, 1785, 388.
Canonul Sf. Spiridon, Iași, 1750, 300.
Capete de poruncă, Târgoviște, 1714, 126, 129, 213; Râmnic, 1746, 293; București, 1775, 346, 499.
Carte de rugăciuni de Samuil Micu, Viena, 1779, 518.
Carte folositoare de suflet, București, 1779, 353.
Carte sau lumina cu drepte dovediri pentru Vavilonul cel tănuit, rom., Snagov 1699, 123, 133, 171, 238; Râmnic 1760, 364.
Carte osebită a Sf. Grigorie Decapolitul, Râmnic, 1753, 364.
Catavasier – Blaj, 1762, 459; 1769, 461; 1777, 461; București: 1724, 283; 1742, 285; 1781, 346; 1793, 349; Buzău, 1743, 295; 1768, 375; Iași: 1778, 387; 1792, 390; Rădăuți, 1744, 311; Râmnic: 1734, 290, 291; 1747, 293; 1750, 364; 1753, 364; 1759, 364; 1769, 365; 1784, 370; 1715, 126, 128.
Catehismul lui Canisius, Cluj 1703, 271; mare de la Sibiu 1709, 271, 523; calvinesc, 46, 59-61, 69, 144.
Catihisis slav, Iași, 1642, 16; Iași, 1777, 387.
Cazania lui Varlaam, Iași, 1643, 18-20, 62, 64, 92, 262, 283, 293.
Cazania, București, 1732, 283, 517; 1768, 346, 517; Râmnic 1748, 517; 1781, 370; 1792, 370, 517.
Cazaniile lui Ilie Miniș, București, 1742, 285, 517.
Cămara dreptei credințe a lui Teofil al Campaniei, ms. de la Grigorie Râmniceanu, 380.

INDICE DE NUME, LOCURI ȘI LUCRĂRI

Cărare pe scurt..., Alba-Iulia 1685, 77.
Ceaslov – Blaj: 1751, 459; 1778, 461; București: 1702 (greco-arab), 124, 243; 1703 (slavo-rom.), 124; 1731, 283, 291; 1747, 285; 1759, 343; 1767, 345; 1801, 353; 1806, 353; Buzău: 1743, 295; Dubăsari, 1794, 392; Govora, 1638 (slav și rom.), 43, 45, 61, 138, 143; Iași: 1750, 300; 1763, 387; 1773, 387; 1777, 387; 1797, 392; Rădăuți, 1745, 311; Râmnic: 1724, 289; 1745, 290; 1753, 364; 1779, 366; 1784, 370; 1787, 370; 1792, 391; 1814, 372; Sibiu: 1790, 434; 1794, 434; 1805, 435; 1807, 435; și 1809, 435; Târgoviște, 1714, 126; Viena 1793, 434.
Cheia înțeleșului, București: 1678, 109, 111, 171, 208, 246.
Chipurile Vechiului și Noului Testament de Antim Ivireanul, 129, 512, 538.
Chiriadodromionul – Alba-Iulia 1699, 19, 123, 133, 171, 262, 293, 517; București 1732, 283, 346, 517; București 1768, 517; Râmnic 1748, 1781 și 1792, 517; a lui Nichifor Theotochis, București 1801, 353, 517; Râmnic (bulgar), 371.
Comoara lui Damaschin Studitul, 17.
Condica Sfântă a Mitropoliei Ungrovlahiei, 50, 107, 109, 124, 135, 139, 141, 144, 145, 379, 416, 417.
Critil și Andronius, Iași 1794, 392, 514.
Cuvinte șase pentru preoție ale Sf. Ioan Gură de Aur, București 1820, 359.
Cuvintele Cuv. Dorotei, Râmnic 1784, 370, 517.
Cuvintele Sf. Teodor Studitul, Râmnic 1784, 370, 517.
Cuvânt înainte la Cartea Sf. Nil Sorski, de Vasile de la Poiana Mărului, ms., 490.
Cuvânt înainte la Cuvintele Sf. Grigorie Sinaitul, de Vasile de la Poiana Mărului, 490.
Cuvânt pentru preoție al Sf. Grigorie de Nazianz, București, 1821, 359.

D

De imitatione Christi a lui Thomas de Kempis, Dealu 1647, 176.
De obște gheografie de Amfilohie Hotiniul, Iași 1795, 392, 413.
Descrierea Chinei a lui N. Milescu, 172.
Descriptio Moldaviae a lui Dimitrie Cantemir, 176, 215, 521.

Despre oficiile, clericii și dregătoriile Sfintei Biserici, Târgoviște 1715, grec, 126.
Dezvoaltele și tâlcuiturile Evangheliei, Sibiu, 1790, 434, 518, 523.
Dialog împotriva ereziilor, Iași, 1683, 91, 104, 236.
Didahii adică învățături pentru creșterea fiilor, Buda 1809, 520.
Didahiile lui Antim Ivireanul, 130, 132.
Divanul sau gâlceava înțeleptului cu lumea, Iași, 1698, 175, 236, 243.
Dogmatica Sf. Ioan Damaschinul, trad. Dosoftei, ms. 106, 90.

E

Elemente aritmetice de Amfilohie Hotiniul, Iași, 1795, 392, 413, 522.
Enchiridion sive Stella Orientalis... a lui N. Milescu, 173.
Eortologhionul lui Sevastos Kimenitis, Snagov 1701, 122.
Erofilii, dramă de Dosoftei, ms. 90.
Evanghelie – Alep 1706, 243; Blaj: 1765, 461; 1776, 461; București: 1682, 78, 113, 114; 1693, (greco-rom.), 113, 117, 122, 238; 1742, 285; 1760, 345; Iași: 1741, 299; 1762, 387; Râmnic: 1746, 290; 1784, 370; 1794, 371; Snagov: 1697, 123.
Evanghelia învățătoare, Kiev, 1637, 33, 44; Govora-Dealu 1642-1644, 45, 61, 138, 143, 246.
Evanghelia cu învățătură, – Alba-Iulia, 1640-42, 45, 56, 170.
Evhologhion – Blaj 1757, 459; București: 1722, 282; 1808, 353; Buzău: 1747, 295; Iași: 1741, 299; 1754, 302; Kiev 1646, 33; Râmnic 1706, 125, 128; Târgoviște 1713, 126.

F

Filocalia slavo-rusă, Petersburg 1793, 493.
Floarea darurilor, Snagov, 1701, 123.

G

Gramatica românească de Radu Tempea, Sibiu 1797, 525.
Gramatica theologhicească de Amfilohie Hotiniul, Iași, 1795, 392, 517, 558.
Gramatică slavonă, Râmnic 1755, 364, 555; Snagov 1697, 123.

H

Hronicul vechimii a romano-moldo-vlahilor de D. Cantemir, 176, 316.

I

Istoria Bisericii românilor de Petru Maior, Buda, 1813, 76, 463, 520.
Istoria bisericii Sf. Nicolae din Scheii Braşovului de R. Tempea II, ms. 578, 53, 218, 515.
Istoria lui Alexandru cel Mare, Movilău, 1796, 392.

İ

İndreptare către aritmetică, Blaj 1785, 518, 523.
İndreptarea Legii (Pravila cea Mare), Târgovişte 1652, 48, 62, 142, 171.
İndreptarea păcătoşului cu duhul blândeţelor, Iaşi, 1765, 388, 442, 555.
İndreptarea păcătoşilor, Iaşi, 1768, 387.
İntăia învăţătură pentru tineri, Râmnic 1726, 1727, 1734, 291, 554, 556.
İntâmpinare la principiile catolice, grec., Bucureşti, 1690, 118, 145, 238.
İntâmpinarea contra primatului papii, Iaşi, 1682, 236.
İntrebări bogoslovesţi, Bucureşti 1741, 285, 517.
İntrebări pentru şapte Taine, Râmnic, 1747, 293.
İntrebătoare răspunsuri, Neamţ, 1816, 490.
İnvăţătura creştinească (grec. şi turc.), Bucureşti 1768, 347.
İnvăţătura bisericească a lui Antim Ivireanul, Târgovişte 1710, 126, 129.
İnvăţătura creştinească, Iaşi 1770, 387.
İnvăţătura dogmatică ortodoxă, grec, Bucureşti, 1703, 118.
İnvăţătura ortodoxă a lui Meletie Pigas, grec., Bucureşti 1769, 347, 365, 553.
İnvăţătura bisericească de cele şapte Taine, Râmnic 1724, 277; Râmnic 1746, 293.
İnvăţătura bisericească foarte folositoare obştii preoţilor şi a tot creştinescului norod, Bucureşti, 1774, 346.
İnvăţătura creştinească a lui Platon al Moscovei, Iaşi 1790, 517.
İnvăţătura dogmatică a lui Sevastos Kiminitis, Bucureşti 1703, 118, 124, 238.

İnvăţătura de multe ştiinţe folositoare copiilor, Sibiu 1811, 382.
İnvăţătura pe scurt pentru Taina pocăinţei, Râmnic 1705, 125, 128.
İnvăţătura pentru spovedanie, Râmnic 1813, 372.
İnvăţătura preoţilor pe scurt, Buzău, 1702, 334.
İnvăţătura peste toate zilele, Câmpulung 1642, 45.
İnvăţături creştineşti, Viena 1775, 517.
İnvăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie, 37, 171, 235.
İnvăţăturile lui Vasile Macedoneanul..., Bucureşti, 1691, 122.

J

Jurnalul siberian al lui Nicolae Măilescu, 172.

L

Lafsaicon, Bucureşti 1760, 343.
Leastviţa Sf. Ioan Scărarul, trad. lui Varlaam, 15, 22, 171.
Letopiseţul cantacuzinesc, 111, 138, 235.
Lithos, Kiev 1644, 33, 34, 37.
Liturgierul, ms. de la Anastasie Crimca, 11; Blaj: 1756, 459, 460; 1775, 461; Bucureşti: 1680, 78, 112; 1728, 283; 1746, 285; 1754, 343; 1759, 343; 1780, 346; 1797, 353; Buzău: 1702, 146; 1768, 375; Iaşi: 1679, 86; 1683, 87; 1715, 298; 1747, 300, 547; 1759, 302, 460; 1794, 392; Rădăuţi, 1745, 302, 311; Râmnic: 1733, 290, 291; 1747, 293; 1750, 364; 1759, 364; 1767, 365; 1787, 370; 1813, 372; 1817, 372, 377; Sibiu, 1807 şi 1809, 435; Snagov 1701 (greco-arab), 243; Târgovişte 1713, 128, 459.
Loca obscura in Catechisi, a lui D. Cantemir, 175, 556.

M

Manual despre câteva nedumeriri şi soluţiuni, grec., Snagov 1697, 122, 237, 238.
Mărgăritarele Sf. Ioan Gură de Aur, ms. Sava Popovici, 513; Alep 1708 (arab), 243; Bucureşti: 1746, 285; 1691, 117, 171.
Mărturisirea Ortodoxă a lui Petru Movilă, 14, 24, 34-37, 58, 171, 173, 174, 224, 236, 244,

246; ediţii: Buzău 1691, 145; Bucureşti: 1745, 285, 517; 1767 (grec.), 553.
Mărturisire Ortodoxă, grec. Snagov 1699, 122, 238.
Mineiele: Buzău 1698, 146, 366; Râmnic 1776-80, 290, 346, 349, 366, 367, 369, 435, 518; Sibiu 1853-1856, 381; Buda 1804-1805, 368, 381, 384, 435, 518; Neamţ 1830-32, 381.
Mistirio sau Sacrament, Târgovişte, 1651, 47.
Molitvelnicul, Bucureşti 1764, 345; 1794, 353; Câmpulung 1635, 43, 45; Iaşi 1764, 387; 1774, 387; 1785, 387; 1789 (slav.), 389; Râmnic: 1730, 290, 291; 1747, 293; 1758, 364; 1768, 365; 1782, 370; 1793, 371.
Molitvelnicul bogat, Bucureşti, 1819, 357.
Molitvelnicul de-nţeles, Iaşi 1681, 104, 145.

N

Noul Testament, Alba-Iulia 1648, 61, 62, 64-66, 115, 117, 124, 163; Bucureşti 1703, 65, 117, 170.

O

Observaţii sau băgări de seamă asupra regulilor şi orânduiriilor gramaticii româneşti, de E. Văcărescu, Râmnic şi Viena 1787, 370.
Octoih mic, Bucureşti 1705, 125, 389.
Octoihul, - Blaj: 1760, 459; 1770, 461; Bucureşti: 1720, 282; 1736, 283; 1746, 285; 1756, 343; 1774, 345, 346, 349; 1792, 348; Buda 1811, 382; Buzău 1700, 146, 147; Iaşi: 1742, 299; 1749, 300; Lvov 1630, 15, 33; Râmnic: 1742, 293; 1750, 364; 1763, 364; 1776, 366; 1782, 370; 1786, 370; 1811, 382; Târgovişte 1712, 126, 128.
Omiliile Sf. Macarie Egipteanul, Bucureşti 1775, 346, 349, 495, 514, 517.
Opera philosophica et theologica a lui Ioan Damascinul, Blaj, 1763, 459.
Orânduiala sfîntirii bisericii, Bucureşti 1809, 353.
Orologhionul, Blaj, 1766, 461.
Ortografia sau dreapta scrisoare de C. Diaconovici Loga, Buda 1818, 523.

P

Palia de Orăştie, 1582, 152.
Panihidă, Râmnic, 1809, 371.

Panoplia dogmatică, grec., Târgovişte 1710, 126, 238, 417.
Paraclisul Precistei, Govora, 1639, 43.
Parimiile peste an, Iaşi 1683, 87.
Paralele greceşti şi romane de Plutarch, grec., Bucureşti 1704, 124.
Pastorală împotriva luxului, Iaşi 1781, 388.
Pastorală pentru postul mare, Bucureşti f.a., 283.
Păstoricească datorie, Blaj, 1759, 459, 518.
Păstoreasca poslanie, Blaj 1760, 459.
Penticostarul, ms. de la Anastasie Crimca, 10; Blaj 1768, 461; Bucureşti: 1743, 285; 1768, 345; 1782, 345; 1800, 357; 1820, 359, 383; Buzău 1701, 146; Iaşi 1753, 302; Râmnic: 1743, 290, 293; 1767, 365; 1785, 370; 1793, 371; Sibiu 1805, 1805.
Pilde filosofice, Târgovişte 1713, 126; Râmnic 1783, 370.
Pâinea pruncilor, Alba-Iulia, 1702, 271.
Plângerea sfîntei mănăstiri a Silvasului (Prislop), cronică rimată, 485, 515.
Poem cronologic despre domnii Moldovei de Dosoftei, 87.
Pogribania preoţilor mireni şi a diaconilor, Târgovişte 1650, 47.
Poveste la 40 de mucenici, Alba-Iulia 1689, 78.
Pravilă, ms. de la Bistriţa Moldovei, 7; lui Vasile Lupu, Iaşi 1646, 22, 48; de la Govora (1640-41), 43-45, 56, 178, 193; mare de la Târgovişte 1652, vezi İndreptarea Legii, 47, 48, 71, 236.
Pravila de rugăciuni a sfîntilor sârbi, slav., Râmnic 1761, 364, 453, 555.
Pravoslavnică învăţătură, Bucureşti 1794, 353.
Pravoslavnică Mărturisire, Bucureşti 1745, 34, 285.
Prăvilioară, Bucureşti 1774 şi 1781, 346; Iaşi: 1784, 387; 1802, 392.
Preotia sau îndreptarea preoţilor, Sibiu 1789, 434, 518, 523.
Proloagele, ms. de la Anastasie Crimca, 10, 11.
Propovedanii la îngropăciunea oamenilor morţi de P. Maior, Buda 1809.
Propovedanii sau învăţături la îngropăciunea oamenilor morţi, Blaj 1784, 520.
Proschinatarul Muntelui Athos de Ioan Comnen, Snagov, 1701, 122, 238, 417.

Protopapadichia de Petru Maior, ms. 546, 520.
 Psaltichia lui Filotei... ms. 239-123, 540.
 Psaltirea, ms. de la Anastasie Crimca, 11; Alba Iulia 1651, 61, 65, 231; Alep 1706, 243; Blaj: 1764, 459; 1773, 461; 1780, 461; București: 1694, 117; 1735, 283; 1748, 285; 1756, 343; 1775, 345; 1796, 353; 1820, 359; Buzău: 1701, 146; 1703, 147; 1767, 375; Câmpulung 1650, 43, 109; Govora 1637 și 1638, 43, 45, 61; 1743 (cu tâlc), 300; 1748, 300; 1757, 302; 1790, 390; 1794, 392; 1802, 392; Movilău 1796, 392; Râmnic: 1725, 290; 1743, 293; 1751, 364; 1764, 364; 1779, 366; 1784, 370; 1793, 371; 1817, 372, 377; Sibiu 1791, 434; Snagov 1700 (grec.), 238; Târgoviște 1710, 126; Viena 1793, 434.
 Psaltirea de-nteles, Iași, 1680, 81, 86.
 Psaltirea în versuri a lui Dosoftei, 82, 83, 86, 90, 91, 98, 246; a lui Teodor Corbea, 177.

R

Răspunsul la Catehismul calvinesc, 16, 20, 144, 172, 174.
 Retorica lui Ioan Piurariu Molnar, Buda 1798, 435, 518.
 Rânduiala diaconstvelor, Alba-Iulia 1687, 78.
 Rânduiala osfeștaniei mici, Iași 1749, 300.

S

Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago a lui D. Cantemir, 175
 Scutul Cathizmușului, Alba-Iulia 1656, 21.
 Sfătuiri creștine, politice, București 1715, 127, 129.
 Sicriul de aur, Sebes 1683, 77.
 Sinopsis, Iași 1714, 298; Iași 1751, 300, 302; Iași 1757, 303; Râmnic 1783, 370, 380; Sibiu 1791, 434, 518.
 Sistemul religiei muhamedane a lui D. Cantemir, 554.
 Slujba Adormirii Născătoarei, Râmnic 1706, 125.
 Slujba Cuv. Dimitrie Basarabov, București 1779, 346, 349; București 1801, 353.
 Slujba Sf. Ecaterina și Proschinitarul Muntelui Sinai, Târgoviște 1710, 126, 238.

Slujba Sf. Paraschiva, grec., București 1692, 122.
 Slujba Sfântului Andrei Criteanul, București, 1726, 283.
 Slujba Sf. Botez, București 1725, 283.
 Slujba Sf. Nicodim, Râmnic 1767, 365.
 Slujba Sf. Nifon, Sibiu 1806, 381.
 Slujba Sf. Stelian, Râmnic 1787, 370.
 Slujba Sf. Serghe și Vach, Iași, 1085, 104, 236.
 Slujebnic, Dealu 1646, 45.
 Strastnicul, Blaj, 1753, 459; Blaj 1773, 461.
 Supplex Libellus Valachorum din 1791, 462.
 Sveštenstva adecă Preoția, Râmnic 1760, 364.

S

Șapte Taine a Bisericii, Iași 1644, 20, 171.
 Șase cuvinte pentru preoție ale Sf. Ioan Gură de Aur, București 1820, 382.

T

Tâlcuirea pe scurt la antifoanele celor 8 glasuri, Neamț, 1817, 382.
 Tâlcuirea Psalmilor a lui Teodoret al Cirului, Buzău 1840, 380.
 Tâlcuirea Sf. Liturghii, Iași 1697, 93, 171.
 Târnosania, Târgoviște 1652, 47; Iași 1752, 300.
 Teologia dogmatică de D. Caian, Blaj 1804-1811, 518.
 Teologia dogmatică și moralicească..., de S. Micu, 1801-2, 518, 519.
 Tetraevanghel, ms. de la Atanasie Crimca, 10-12.
 Tomul împăcării, Iași 1692-94, 236.
 Tomul bucuriei, grec., Râmnic 1705, 124, 238.
 Tomul dragostei, grec., Iași 1698, 236, 237.
 Triodul ms. de la Anastasie Crimca, 10; Blaj 1771, 461; București: 1726, 283; 1742, 285; 1746, 285; 1768, 345, 346; 1798, 353; Buzău 1700, 146; Iași 1747, 300; Râmnic: 1731, 290, 291, 459; 1761, 364; 1777, 366; 1782, 370; 1784, 370.
 Triodul înflorat, Kiev 1631, 33, 37.

U

Ușa pocăinței, Brașov, 1812, 382.

V

Viata Sf. Vasile cel Nou, Râmnic 1816, 372.
 Viata Sfinților Varlaam și Ioasaf, 45, 177.
 Viata și petrecerea sfinților de Dosoftei, Iași 1682, 145, 171, 191, 366.
 Vietile sfinților, 12 vol. Neamț 1807-15, 494, 514.

Vietile sfinților Pahomie, Dorotei și Teodor Studitul (lat.), Blaj 1768, 461.
 Voroavă de întrebări și răspunsuri, a Sf. Simeon al Tesalonicului, București 1765, 346, 365, 517.

Z

Zaconicul lui Sava Brancovici, 74.

CUPRINS

XXIX. Mitropolitul Anastasie Crimca al Moldovei.....	5
XXX. Mitropolitul Varlaam al Moldovei.....	14
XXXI. Mitropolitul Petru Movilă. Sinodul de la Iași (1642)	28
XXXII. Mitropoliții Teofil și Ștefan ai Ungrovlahiei	42
XXXIII. Mitropolia Transilvaniei în prima jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropoliții Ilie Iorest și Simion Ștefan	53
XXXIV. Mitropolia Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Mitropolitul Sava Brancovici.....	68
XXXV. Mitropolitul Dosoftei al Moldovei.....	80
XXXVI. Episcopiile Romanului, Rădăuților și Hușilor în secolul al XVII-lea și la începutul secolului al XVIII-lea	96
XXXVII. Mitropoliții Varlaam și Teodosie ai Ungrovlahiei.....	107
XXXVIII. Mitropolitul Antim Ivireanul	121
XXXIX. Episcopiile Râmnicului și Buzăului în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Episcopia Strehaiei.....	138
XL. Viața bisericească a românilor din Banat, Arad și Bihor până la sfârșitul secolului al XVII-lea.....	150
XLI. Viața bisericească a românilor din Maramureș până la începutul secolului al XVIII-lea.....	159
XLII. Literatura teologică în Țările Române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.....	170
XLIII. Mănăstirile din Țara Românească și Moldova în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea. Viața monahală...	183
XLIV. Artă bisericească în Țările Române în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.....	197
XLV. Preoțimea ortodoxă română în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	212
XLVI. Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu Bisericile Ortodoxe de Limbă Greacă în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea	224

XLVII. Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu alte Biserici Ortodoxe în secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea.....	242
XLVIII. Dezbinarea Bisericii Ortodoxe Românești din Transilvania în 1698-1701	253
XLIX. Biserica Unită din Transilvania în primele trei decenii ale secolului al XVIII-lea.....	270
L. Biserica din Țara Românească sub regimul fanariot. Mitropolia Ungrovlahiei în prima jumătate a secolului al XVIII-lea..	279
LI. Episcopii Râmnicului și Buzăului în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.....	288
LII. Biserica din Moldova sub regimul fanariot. Mitropolia Moldovei în primele șase decenii ale secolului al XVIII-lea.....	297
LIII. Episcopii Romanului, Rădăuților și Hușilor în prima jumătate a secolului al XVIII-lea.....	307
LIV. Episcopul Inochentie Micu.....	314
LV. Lupta clerului și a credincioșilor din Transilvania pentru apărarea Ortodoxiei în secolul al XVIII-lea.....	325
LVI. Mitropolia Ungrovlahiei în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.....	343
LVII. Mitropolia Ungrovlahiei în ultimele trei decenii ale Regimului Fanariot	351
LVIII. Episcopia Râmnicului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.....	363
LIX. Episcopia Buzăului în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.....	374
LX. Înființarea Episcopiei Argeșului. Episcopul Iosif.....	379
LXI. Mitropolia Moldovei în ultimele patru decenii ale secolului al XVIII-lea.....	386
LXII. Episcopii Romanului, Hușilor și Rădăuților în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.....	395
LXIII. Mitropolia Proilaviei și Episcopia Hotinului.....	405
LXIV. Viața bisericească a românilor din Dobrogea. Mitropolia Dristrei. Aromânii din Peninsula Balcanică.....	416
LXV. Biserica Ortodoxă din Transilvania în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.....	426

LXVI. Biserica Ortodoxă din Banat în secolul al XVIII-lea. Episcopii Timișoarei și Caransebeșului.....	437
LXVII. Biserica Ortodoxă din Arad și Bihor în secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.....	446
LXVIII. Biserica Unită din Transilvania, Bihor și Maramureș în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea ...	457
LXIX. Mănăstirile din Țara Românească, Moldova și Transilvania în secolul al XVIII-lea.....	474
LXX. Viața monahală în Țara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea. Starețul Paisie și ucenicii săi	490
LXXI. Preoțimea Ortodoxă Română în secolul al XVIII-lea	498
LXXII. Literatura teologică în Țările Române în secolul al XVIII-lea....	512
LXXIII. Artă bisericească în Țările Române în secolul al XVIII-lea.....	527
LXXIV. Legăturile Bisericii Ortodoxe Române cu celelalte Biserici Ortodoxe în secolul al XVIII-lea.....	545
Indice de nume	563
Indice de locuri	578
Indice de lucrări	590

